ВЕЛИКИТЕ АСЕНЕВЦИ

АБАГАР

Текстовете, включени в сборника, се публикуват във вида, в който са представени от авторите, които носят отговорност за съдържанието им.

Рецензент: Иван Тютюнджиев, 2016
Съставители: © Пламен Павлов, 2016
© Николай Кънев, 2016
© Николай Хрисимов, 2016
© Графичен дизайн на корицата:
© Симеон Антонов
© Николай Хрисимов
© Издателство „Абагар“, Велико Търново, 2016
ISBN 978-619-168-175-4

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКА ПАМЕТ“

ЦЕНТЪР ЗА МЕДИЕВИСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ВЕЛИКИТЕ АСЕНЕВЦИ

СБОРНИК С ДОКЛАДИ ОТ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЕТЕНА НА 830 ГОДИНИ ОТ ВЪСТАНИЕТО НА БРАТЯТА ПЕТЪР И АСЕН, НАЧАЛОТО НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ОБЯВЯВАНЕТО НА ТЪРНОВО ЗА СТОЛИЦА НА БЪЛГАРИЯ И 780 ГОДИНИ ОТ ЛЕГИТИМНОТО ВЪЗОБНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ

Велико Търново
2016

Сборникът е издаден със спомоществователството на:

ФОНДАЦИЯ „БЪЛГАРСКА ПАМЕТ“

ФОНДАЦИЯ
БЪЛГАРСКА
ПАМЕТ

с председател д-р Милен Врабевски

ОБЩИНА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

1185 2015

АБАГАР АД, Велико Търново

АБАГАР

Корица: I стр. – Златен печат на цар Иван Асен II; IV стр. – Фрагментиран ктиторски портрет на цар Иван Асен II (?) от ранния стенописен слой на църквата „Св. 40 мъченици“ (реконструкция и снимка Д. Косева)

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА:

Председател:

Проф. д.и.н. ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ – декан на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Зам.-председател:

Проф. д-р ПЛАМЕН ПАВЛОВ – ПРЕДСЕДАТЕЛ на Център за медиевистични изследвания при Исторически факултет на ВТУ

Членове:

Доц. д-р БОНИ ПЕТРУНОВА – зам.-министър на културата

Д-р ИВАН ЦЪРОВ – директор на РИМ – Велико Търново

Проф. д.и.н. КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ

Проф. д.изк.н. КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Проф. д.и.н. НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Проф. д.ф.н. АНЧО КАЛОЯНОВ

Проф. д-р ХИТКО ВАЧЕВ

Доц. д-р ДИМИТЪР ДИМИТРОВ

Доц. д-р ИВАН ЛАЗАРОВ

Доц. д-р НИКОЛАЙ КЪНЕВ

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ:

Проф. д.и.н. ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ – председател

Проф. д-р ПЛАМЕН ПАВЛОВ

Проф. д-р ИВЕЛИН ИВАНОВ

Доц. д-р ИВАН ЛАЗАРОВ

Доц. д-р НИКОЛАЙ КЪНЕВ – зам.-председател

Гл. ас. д-р НИКОЛАЙ ХРИСИМОВ

Съдържание

Списък на участниците ... 8

Съкращения ... 11

Иван Лазаров, Пламен Павлов Петър и Асен – Освободителите на Средновековна България ... 15

I. История

Иван Лазаров Царската власт в периода на възстановяване на Българската държава (1186–1196) ... 25

Георги Николов Теодор-Петър, Асен-Белгун и Йоаница–Калоян – обновители на Българското царство (1185–1207) ... 34

Петър Ангелов Братята Асен и Петър в представите на византийците ... 47

Анастасия Добычина Тырново и политика перенесения священных реликвий в период становления Второго Болгарского царства (1185–1204) ... 52

Милияна Каймакамова Ролята на Асеневци за формирането на българската историческа памет в края на XII – средата на XIII в. ... 60

Кирил Маринов Новият Завет и византийската пропаганда. Още веднъж за Никита Хониат и българското освободително движение ... 70

Николай Кънев Алексий Слав – претендентът на латинския император Анри дьо Ено за българския царски престол или отново за деспотската титла на Алексий Слав ... 84

Александър Николов Второто българско царство и влахо-българските дилеми ... 100

Александру Маджару The Romanian historiography about the genesis and the evolution of the state founded by the Asan brothers ... 107

Николай Марков Бележки за някои недобре решени проблеми в книгата на Александру Маджару „Asăneştii. Istoria politico-militară a statu lui dinastiei Asan (1185–1280)“, Târgovişte, 2014 ... 114

Дмитрий Полывянный Книгата на Фьодор Успенски „Образование Второго Болгарского царства“ като историографски принос и научно събитие ... 122

Павел Георгиев Мястото на Търново във възстановяването на Българската държава ... 130

Елена Костова Второто Българско царство и Византийско-дубровнишкият договор от 1192 г. ... 142

Бистра Николова Търновската църква от появата до Унията от 1204 г. Въпроси. А отговорите? ... 148

Васил Гюзелев Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори ... 155

Илия Илиев Въпроси на църковната организация в югозападните български земи през първите десетилетия на XIII в. ... 170

Ивелин Иванов Българо-латинските военни конфликти от първата половина на XIII в. Опит за количествен анализ ... 178

Сашка Георгиева Първият междудинастичен брак, свързал Асеневци и Неманичи ... 187

Симеон Антонов Едно легендарно сведение от „Картлис цховреба“ за император Алексий (III) Ангел и българския цар ... 193

Нуркен Кузембаев Хан Котян и его потомки в истории Киевской Руси, Венгрии, Болгарии и Византии в первой половине XIII века ... 199

Yanko Hristov Some issues on war-captives in the thirteenth century Balkans ... 205

Валентин Плетньов За „земята карвунска“, „карвунската хора“ и град Карвуна през XI–XIII век ... 216

Boban Petrovski Constantine Tikh Asen and Polog ... 234

Момчил Младенов Българското царство и сражението при Пелагония през 1259 г. ... 242

Стефан Йорданов Ивайло und kein Ende? Бележки върху името на Лахана/Ивайло ... 248

Alexandar Uzelac The Principality of Vidin and the Tatars of the Golden Horde (End of the 13th – Beginning of the 14th century) ... 272

Симеон Хинковски За връзките на Асеневата династия с Генуезката република ... 281

Toni Filiposki The two military operations of byzantine Emperor Andronicus III in Macedonia on the eve of the Battle of Velbazhd ... 286

Георги Атанасов Началото на „Българската флотилия“ и военноморските експедиции на деспот Добротица ... 292

Георги Ковачев Предизвикателствата пред духовенството в Европа и България по време на чумната епидемия от 1347–1354 год. и непосредствено след нея ... 308

II. Култура на Второто българско царство

Иван Йорданов Възстановяване на българската държавност (1185–1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката ... 319

Евгени Дерменджиев Представителни сгради от XII в. в средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново ... 332

Станимир Димитров, Деян Рабовянов Въоръжението от времето на въстанието на Асеневци в светлината на находките от Пернишката крепост ... 345

Анета Николова Охридските традиции и календара на Царевград Търнов (върху материал от староруски църковни памети) ... 356

Константин Тотев, Диана Косева Столичният Търнов в християнската култура на балканския свят ... 364

Женя Жекова Асеневци в Преслав (според данните на нумизматиката и сфрагистиката) ... 377

Константин Дочев Пари и парично обращение в средновековния Търнов ... 386

Димитър В. Димитров Тенденции в стопанското развитие на българското царство при Асеневци (1185–1256) ... 401

Казимир Попконстантинов, Хитко Вачев Надпис върху тухла с евангелски текст от средновековния манастир в местността „Френкхисар“ – В. Търново ... 417

Хитко Вачев, Илиян Петракиев За манастирите посветени на св. Богородица в Търновград и тяхната локализация (Предварително съобщение) ... 421

Диана Косева-Тотева Новооткрит надпис върху стенописната украса на църква № 13 на крепостта Трапезица във Велико Търново ... 428

Константин Тотев Мраморен релеф на архангел от старите разкопки на Трапезица ... 432

Милен Николов Цар Иван Александър и манастирите в Парория ... 436

Иван Чокоев За наличието на кадифе в Търново през XIV в. (текстил от разкопки на средновековна църква в местността Френк хисар) ... 441

Калина Атанасова Женските забраждания през Второто българско царство – варианти и визия ... 446

Patrick Lecaque Les Influences Artistiques Des Monasteres Du Mont Athos Sur Les Peintures Des Eglises Rupestres Pres D’ivanovo En Bulgarie Au Xiv^{e} Siecle ... 460

Пламен Събев Свети Теодосий Търновски и иконопочитанието в Търновград (догматични аспекти на защитните слова според житието от патриарх Калист Константинополски) ... 465

Игор Лазаренко Монети на царя-престолонаследник Михаил Асен (след 1331 г. – преди 1355 г.) от района на Варна ... 473

Стела Дончева Златен пръстен-печат от късното българско Средновековие с изображение на двуглав орел и монограм на Палеолозите ... 484

Валери Йотов Бележки относно две апликации за колани от българското средновековие ... 488

Мирко Робов Една хипотеза за падането на Търново през юли 1393 г. ... 490

Николай Овчаров Крепостта Кокалянски Урвич край София и краят на Второто българско царство ... 498

Никифор Тодоров История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица ... 502

Анчо Калоянов Бдинската митрополия при цар Иван Срацимир (1356–1396) ... 523

Атанаска Стамболийска Съдбата на митрополитската църква „Въведение Богородично“ във Видин след османското завоевание ... 530

Красимира Мутафова Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век ... 537

Списък на участниците

доц. д-р Александър НИКОЛОВ (СУ „Св. Климент Охридски", Исторически факултет)
e-mail: alnik_1999@yahoo.com

dr. Aleksandar UZELAC (Institute of History, Belgrade)
e-mail: aleksandar.uzelac@iib.ac.rs; alexuzelac@gmail.com

dr. Alexandru MADGEARU (Institute for Defence Studies and Military History, Bucurest)
e-mail: amadgearu@yahoo.com

мл. научный сотрудник, к.и.н. Анастасия ДОБЫЧИНА (Институт славяноведения Российской академии наук, Москва)
e-mail: andobychina@gmail.com

гл. ас. д-р Анета НИКОЛОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: an_vt@abv.bg

проф. д.ф.н. Анчо КАЛОЯНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: a.kalojanov@uni-vt.bg

д-р Атанаска СТАМБОЛИЙСКА (РИМ–Велико Търново)
e-mail: atanaskast@abv.bg

доц. д-р Бистра НИКОЛОВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: bistraist@abv.bg

проф. д-р Бобан ПЕТРОВСКИ (Скопски университет „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: boban@fzf.ukim.edu.mk

проф. д-р Валентин ПЛЕТНЬОВ (РИМ–Варна)
e-mail: valplet@abv.bg

доц. д-р Валери ЙОТОВ (РИМ–Варна)
e-mail: valeri.yotov@gmail.com

акад. Васил ГЮЗЕЛЕВ (БАН)

проф. д.и.н. Георги АТАНАСОВ (РИМ–Силистра)
e-mail: geoatal@abv.bg

д-р Георги КОВАЧЕВ (Технически колеж, Чарлстън, Южна Каролина)
e-mail: g.kovatchev@att.net

доц. д-р Георги НИКОЛОВ (Софийски университет „Св. Климент Охридски")
e-mail: gnikolov2@gmail.com

доц. д-р Деян РАБОВЯНОВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: rabovyanov@gmail.com

д-р Диана КОСЕВА-ТОТЕВА (РИМ–Велико Търново)
e-mail: diana_toteva@abv.bg

доц. д-р Димитър В. ДИМИТРОВ (ПУ „Паисий Хилендарски")
e-mail: dimitarveselinov@abv.bg

проф. д.и.н. Дмитрий ПОЛИВЯННИЙ (Ивановский государственный университет)
e-mail: dipol53@gmail.com

доц. д-р Евгени ДЕРМЕНДЖИЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: e_dermendgiev@abv.bg

гл. ас. д-р Елена КОСТОВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: elena_kostova@yahoo.com

гл. ас. д-р Женя ЖЕКОВА (РИМ–Шумен)
e-mail: zhenya.zhekova@yahoo.com

гл. ас. д-р Игор ЛАЗАРЕНКО (РИМ–Варна)
e-mail: lazarenko@mail.bg

проф. д.и.н. Илия ИЛИЕВ (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: ilgil@abv.bg

проф. д.и.н. Иван ЙОРДАНОВ (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: jordanov_sh@yahoo.com

доц. д-р Иван ЛАЗАРОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: lazarovivan.vt@gmail.com

д-р по история Иван ЧОКОЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: ivanchokoev@mail.bg

проф. д-р Ивелин ИВАНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: ivoar@abv.bg

магистър по археология Илиян ПЕТРАКИЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: petrakiev@museumvt.com

проф. д.и.н. Казимир ПОПКОНСТАНТИНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: popkonstantinov@gmail.com

магистър по изобразителни изкуства Калина АТАНАСОВА (Варна)
e-mail: kalina@badamba.info

д-р Кирил МАРИНОВ (Лодзки университет)
e-mail: cyrillus.m@wp.pl

доц. д-р Константин ДОЧЕВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: kidochev@abv.bg

проф. д-р изк. Константин ТОТЕВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: konstantin_totev@abv.bg

проф. д-р Красимира МУТАФОВА (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий")
e-mail: kmutafova@mail.bg

Милен НИКОЛОВ (РИМ–Бургас)
e-mail: m_kotlenski@abv.bg

проф. д-р Милияна КАЙМАКАМОВА (СУ „Св. Климент Охридски")
e-mail: kaimakamova@abv.bg

доц. д-р Мирко РОБОВ (НАИМ–БАН, филиал Велико Търново)
e-mail: mrobov@abv.bg

гл. ас. д-р Момчил МЛАДЕНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: mmladenov_vt@yahoo.com

Никифор Тодоров (Велико Търново)
e-mail: nikifor_todorov@abv.bg

доц. д-р Николай КЪНЕВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: kanev_nikolay@hotmail.com

доц. д-р Николай МАРКОВ (НИМ–София)
e-mail: markovn@abv.bg

проф. д.и.н. Николай ОВЧАРОВ (НАИМ–БАН)
e-mail: aia_ira@abv.bg

доц. к.и.н. Нуркен КУЗЕМБАЕВ (Павлодарский государственный педагогический институт, Казахстан)
e-mail: nkuzembaev@yandex.kz

доц. д-р Павел ГЕОРГИЕВ (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: pavel_g@gbg.bg

проф. д.и.н. Петър АНГЕЛОВ (СУ „Св. Климент Охридски“)
e-mail: pdangelov@yahoo.com

professor PhD Patrick Lecaque (Truman State University, Kirksville, Missouri)
e-mail: plecaque@truman.edu

гл. ас. д-р Пламен СЪБЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: plam121@yahoo.com

гл. ас. д-р Сашка ГЕОРГИЕВА (Институт за исторически изследвания, БАН)
e-mail: sashclio@abv.bg

диктора̀нт Симеон АНТОНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: s.antonov1990@abv.bg

ас. д-р Симеон ХИНКОВСКИ (СУ „Св. Климент Охридски“)
e-mail: simeon.hinkovski@gmail.com

докторант Станимир ДИМИТРОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: gladiator_mir@mail.bg

доц. д-р Стела ДОНЧЕВА (НАИМ–БАН, филиал Шумен)
e-mail: donchevastela@yahoo.com

доц. д-р Стефан ЙОРДАНОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: st_iordanov@yahoo.com

проф. д-р Тони ФИЛИПОСКИ (Скопски университет „Св. св. Кирил и Методий“)
e-mail: toni.filiposki@yahoo.com

проф. д-р Хитко ВАЧЕВ (РИМ–Велико Търново)
e-mail: hvachev@mail.com

гл. ас. д-р Янко ХРИСТОВ (ЮЗУ „Неофит Рилски“)
e-mail: hristiqnko@gmail.com

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск/Екатеринбург.
АОР – Археологически открития и разкопки. София.
АПП – Архив за поселищни проучвания. София–Велико Търново.
БИБ – Българска историческа библиотека. София.
ВВр – Византийский временник. Петербург, Петроград, Ленинград, Москва.
ВЖДУ – Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Житомир.
ВИ – Вопросы истории. Москва.
ВИСб – Военно-исторически сборник. София.
ВКГУ – Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. Кострома.
ВСПУ – Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт Петербург.
ГЗФФУС – Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје.
ГИБИ – Гръцки извори за българската история. София.
Гласник на ИНИ – Гласник на Институтот за национална исторjа. Скопjе.
ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България. Варна–Велико Търново.
ГНАМ – Годишник на Националния археологически музей. София.
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей. София.
ГСУ – Годишник на Софийския университет. София.
ГСУ ИФФ – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет.
ГСУ ФИФ – Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет.
ГСУ ЦСВП – Годишник на Софийския Университет, Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“.
ДГВЕ – Древнейшие государства Восточной Европы. Москва.
ЖМНП – Журнал Министерства Народнаго просвещения. Санктъ-Петербургъ.
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института. Београд.
ИАИ – Известия на Археологическия институт. София.
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество. София.
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество. София.
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество. Варна.
ИЕИ – Известия на Етнографския институт. София.
ИЕИМ – Известия на етнографския институт и музей. София.
ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии. Санктъ-Петербургъ.
ИИБИ – Известия на института за българска история. София.
ИИД– Известия на Историческото дружество в София.
ИИИ – Институт за исторически изследвания. София.
ИИИ БАН – Известия на Института за история при БАН. София.
ИИИ – Известия на Института по история. София.
ИИИИ – Известия на Института за изобразителни изкуства. София.
ИИМ ВТ – Известия на Исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.
ИМСЗБ – Известия на музеите в Северозападна България. София-Варна.
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България.
ИНЕМ – Известия на Народния етнографски музей. София.
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей. София.
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна.
ИОИМВТ – Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново. Варна.
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново. Варна.

ИОМТ – Известия на Окръжния музей – Търново. Варна.
ИП – Исторически преглед. София.
ИРИМ ВТ – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново. Велико Търново.
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен. Варна–Шумен.
ЛИБИ – Латински извори за българската история. София.
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь.
МПК – Музеи и паметници на културата. София.
МП – Македонски преглед. София.
НА–БАН – Научен архив на Българска академия на науките. София.
НЕ – Нумизматика и епиграфика
НС – Нумизматика и сфрагистика. София.
НСЕ – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика. София.
ПИ – Проблеми на изкуството. София.
ПКШ – Преславска книжовна школа. Шумен–Велико Търново.
ПЭ – Православная Энциклопедия. Москва.
САрх – Советская археология. Москва.
СБАН.КИФ – Списание на Българската академия на науките. Клон историко-филологически.
Сб. БАН – Сборник на Българската академия на науките. София.
Сб. БАНИ – Сборник на Българската академия на науките и изкуствата. София.
Сб. НУНК – Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. София.
Сп. БАНИ – Списание на Българската академия на науките и изкуствата. София.
Сп. БАН – Списание на Българската академия на науките. София.
ССПИМ – Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Скопје.
ТИБИ – Турски извори за българската история. София.
ТКШ – Търновска книжовна школа. София–Велико Търново.
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинскаго Дома). Санкт Петербург.
ТрВТУ – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. София–Велико Търново.
УЗИС – Ученые записки Института славяноведения. Москва.

AB – Archaeoligia Bulgarica. Sofia.
AMM – Acta Militaria Mediaevalia. Sanok.
AMV – Acta Musei Varnaensis. Варна.
AOC – Archives de l'Orient Chrétien. Paris.
ASLSP – Atti della Societta Ligure di Storia Patria. Genova.
BBg – Byzantinobulgarica. Sofia.
BHR – Bulgarian Historical Review. Sofia.
BM – Bulgaria Mediaevalis. Sofia.
BSl – Byzantinoslavica. Prague.
BZ – Byzantinische Zeitschrift. Leipzig-München.
CA – Cahiers Archéologiques. Paris.
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Varia.
CSHB – Corpus Scriptorium Historiae Byzantinae.
DACL – Dictionaire d'archéologie chrétienne et liturgie. Paris.
DOP – Dumbarton Oaks Papers.
EB – Etudes balkaniques. Sofia.
EH – Études Historiques. Sofia.
ÉO – Echos d'Orient. Paris.
HZ – Historische Zeitschrift. München–Leipzig–Frankfurt am Main.

JESHO – Journal of the Economic and Social History of the Orient
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Wien.
GLRBP – Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A. D. 1100). By E. A. Sophocles. Cambridge, U. S. A. – Leipzig, 1914.
LSJ – A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and Augmented throughout by Sir H. S. Jones with Assistance of R. McKenzie and with Cooperation of many Scholars. Oxford, 1996.
MBS – Medioevo Bizantino-Slavo. Roma.
MGH – Monumenta Germaniae Historica. Berlin.
MünchJbKunst – Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst.
NÉH – Nouvelles Études l' Histoire. Bucarest.
NTG – Nestle-Aland Novum Testamentum Graece
PBg – Palaeobulgarica / Старобългаристика. Sofia.
PGL – A Patristic Greek Lexicon. Ed. G. W. H. Lampe. Oxford, 1961.
PNH – Przegląd Nauk Historycznych. Łódź.
REB – Revue des études byzantines. Paris.
RN – Revue numismatique. Paris.
RRH – Revue Romaine d' Histoire. Bucarest.
SB – Stidia Balcanica. София.
SCer – Studia Ceranea. Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe
SCIVA – Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti.
SEER – The Slavonic and East European Review
Sept. – Septuaginta.
SFR – Seria filologia rosyjska. Poznan.
SOF – Sud-Ost Forschrungen. München.

ПЕТЪР И АСЕН – ОСВОБОДИТЕЛИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

(По повод 830 години от възобновяването на Българското царство)

Иван ЛАЗАРОВ
Пламен ПАВЛОВ

Братята Теодор-Петър и Асен се появяват на пръв поглед изненадващо на сцената на историята. В началото на есента на 1185 г. те са приети от император Исак II Ангел (1185–1195) в неговия военен лагер в Кипсела (дн. Ипсала, Турция), Източна Тракия – среща, която завършва със заплахи за българско въстание! Нещо повече, по заповед на севастократора Йоан (чичото на императора, „сивият кардинал“ във византийския дворец по онова време) избухливият Асен е наказан с шамари по лицето!

Византийският историк Никита Хониат, един от най-високопоставените държавни функционери в империята, е намерил за нужно да спести подробностите около разпрата на българските първенци с Исак Антел. Нека си спомним обаче, че византийската власт е продължавала да третира българите не просто като свои „стандартни“ поданици, а като покорен чужд народ. Данъчното бреме, корупцията и произволите са били обичайна практика в нашите земи – в по-голяма степен в сравнение с „класическите“ византийски провинции, а защитата от нашествията на печенези, узи и кумани, така характерни за земите между Дунава и Балкана през XI–XII в., не е била сред приоритетите на управниците в Константинопол. Българите са имали сериозни причини за недоволство. Още повече, че ревниво пазели спомена за своето погинало под ударите на Василий Българоубиеца независимо и велико царство...

Въпреки разпрата с императора, която днес вероятно бихме нарекли „политически скандал“, братята не са задържани. Те се завръщат в родните си земи, без да пестят заплахите срещу официалната власт… Всичко това, а и самото право на аудиенция при василевска на ромеите показва, че Теодор и Асен не са случайни хора, нито дори „обикновени“ български боляри. Очевидно двамата братя са били „неформалните лидери“ на българското болярство, хора, чието могъщество, богатство, авторитет и благородно потекло са били широко известни по българската земя. Френският хронист Робер дьо Клари мъгляво споменава, че те доставяли бойни коне на императорската армия. Ако направим по-фриволен паралел според днешните ни представи, Теодор и Асен явно са имали много сериозни позиции във „военно-промишления комплекс“ на Византия – в крайна сметка, снабдяването с бойни коне е равнозначно на доставката на танкове и бойни машини в модерните армии… Строежът на храма „Св. Димитър“ в подножието на Трапезица и разкрития от археолога Константин Тотев през последните години царски дворец на този търновски хълм, води до допускането, че Теодор и Асен може би са командвали значителни български сили – „трапезити“, войници, които пазят проходите в Стара планина, сходни с по-късните войнуци или дервентджии.

За произхода на братята има само предположения и догадки. Едни автори ги свързват с династията на Първото българско царство, други допускат, че са от българо-кумански произход, румънски историци настояват, че родът им бил „влашки“... Проблемът е по-скоро спекулативен, отколкото научен – Асеневци са владетели с непоклатима историческа памет на правоприемници на „старите царе“ Симеон, Петър и Самуил. Кръщелното име на най-големия брат е Теодор, който при коронацията си (есента на 1185 или началото на 1186 г.) е наречен Петър. Средният брат е известен най-вече с името Асен (куманско име, произнасяно в онази епоха като „Асян“), но в Дриновия препис на Бориловия Синодик (XVI в.) е наречен „Йоан, Асен и Белгун“, като последното се обяснява като прозвище („умен, мъдър, знаещ“). Най-малкият, бъдещият цар Калоян, е „Йоаница“.

Връзката на Асеневци с аристокрацията на Първото българско царство личи от тяхното самочувствие на следовници на „нашите стари царе – Симеон, Петър и Самуил“, от пазените от тях

„книги и законници“, на които изрично се позовава цар Калоян (1197–1207), най-младият от тримата братя, в кореспонденцията си с папа Инокентий III.

“Бунтовници и бегълци...“

Така византийският ритор и сановник Григорий Антиох нарича Теодор-Петър и Асен. Те са „виновниците за цялото зло“, което преживява империята на ромеите в края на XII в. Нескриваната ненавист е обяснима – те са освободители „на българския род от гръцко робство“, рушители на „божествения имперски ред“, в който българите са орисани да бъдат поданици и слуги...

Интересни изводи се налагат, когато се съпоставят оценките на византийските автори. Теодор-Петър е обругаван при всеки възможен повод, византийските летописци, поети, придворни не пестят обидните квалификации: „долен роб“, „отцепник“, „западно зло“, „обесник от север и престъпник“, „нечестивец“, „камък на изкушението“, „обхванат от бесове“ размирник... Повече от ясно е, че омразата към Петър е породена от ролята му на стратег, замислил и организирал освободителното движение. Напротив, към Асен се проявява известно уважение, въпреки омразата – той е „дързък“, „суров“, „смел“, „извънредно съобразителен, способен да намира щастлива развръзка и в най-затруднено положение“... С други думи, за противниците на българското въстание „голямото зло“ е именно Петър, човекът, който преобръща историята...

Въстанието и коронацията на цар Теодор-Петър

Както стана дума, за първи път братята Теодор и Асен се споменават през есента на 1185 г., когато Византия е сполетяна от много беди във войните с италианските нормани и унгарците. През септември 1185 г. омразният император Андроник I Комнин е линчуван от разбунтувалите се граждани, а за василевс е коронясан Исак II Ангел. Императорът съсредоточава силите си срещу норманите, като се готви за сблъсък с тях във военния си лагер край Кипсела. Никита Хониат пише: „ ...Те (Петър и Асен) се явили пред императора..., като го молели да ги приеме в ромейската войска и с императорска грамота да им даде едно не твърде доходно място в Стара планина. Тяхната молба не била удовлетворена, понеже божията воля е по-силна от човешката...“ .

Всъщност, замисълът за отхвърляне на ромейската власт вече съществува, а Теодор-Петър и Асен търсят повод, за да започнат осъществяването на своите намерения. Хониат отбелязва : „...след като настоявали без резултат на своята молба, заговорили настрана по-дръзки думи, като намеквали за отделяне от държавата и за това, което ще направят, като се завърнели в своето отечество…“

Севастократор Йоан, обхванат от гняв, заповядва да бият по лицето Асен, заради неговото „безсрамие“. Братята си тръгват „твърде много обидени“. Освен, че прави братята свои смъртни врагове, император Исак поради „дребнава пресметливост“ облага българите с извънреден данък, който да покрие разходите за пищната му сватба с дъщерята на унгарския крал Бела III. Явната несправедливост води до ответна реакция – българите намират „... така да се каже своя Патрокъл, в отвличането на стадата им и насилственото вземане на пари, и вдигнали открито въстание“. „Подстрекателите“ се оказват Петър и Асен, които започват подготовка за отхвърляне на ромейската власт. Те съвсем не се втурват в бунтовна авантюра, а умело овладяват антиромейските нагласи за възстановяване на старото царство.

Още през септември 1185 г., тръгват слухове за изчезването на чудотворната икона на св. Димитър Солунски от неговия град. По „чудодеен“ начин иконата „идва“ в Търново, донесена навярно от български войници в солунския гарнизон. Петър и Асен строят храм на името на великомъченика, с което демонстрират, че божията закрила е на тяхна страна. Така постепенно преодояват колебанията и страховете на своя народ да започне „такава голяма работа“.

За освещаването на храма са поканени видинският митрополит и още двама епископи. Петър и Асен насила ги заставят да ръкоположат монаха Василий за „архиепископ на България“ – наред с идеята за приемственост с Първото царство и неговата патриаршия, тук виждаме и израз

на недоверието им в погърчената Охридска архиепископия „… на цяла България…“. Видинският владика, който е подведомствен именно на Охрид, се опитва да избяга, но е заловен и убит.

При освещаване на църквата „Свети Димитър“ се събира хилядно множество, „луди с кръвясали и разкривени очи и разпуснати коси...“. Никита Хониат отбелязва, че братята внушават на присъстващите да викат на „висок глас, че Бог е решил да дари свобода на българския и влашкия народ и да премахне дългото робство“. Петър обува „червени сандали“ и слага на главата си „златно венче", а новооглашеният архиепископ Василий извършва тържествената коронация.

Актът на коронацията на Теодор-Петър е ярка демонстрация на предначертаната политическа програма – възстановяване на българската държавност. Принципът е „има цар – има държава“, „новият Петър“ показва на Византия, че не е бунтовник, каквито в империята е имало твърде много. В историческата памет на българите се пази споменът за първият признат от Византия „цар на българите“ Петър (927–969). Затова и Теодор, подобно на водачите на големите въстания през XI в., приема това име, символ на царското достойнство и легитимна власт.

Цар Асен – съвладетелят, военачалникът, държавникът

Историческите извори не дават сведения за статута на Асен. Даже и през 1189–1190 г. хронистите на Третия кръстоносен поход сочат Петър като владетел, а Асен е споменат като негов брат и помощник. Единствено по-късният византийски историк Георги Акрополит отбелязва, че Асен е убит, след като бил девет години цар. Съобразно византийската политическа идеология, възприета в България, Теодор-Петър е „в Христа бога верен цар и самодържец на всички българи“. Властта на „царя самодържец“ е абсолютна, държавата е негов „патримониум“ (бащиния). На теория и на практика, той можел да прави каквото поиска, затова Петър разполага с пълната власт във възстановената държава. По волята на цар Петър, Асен също е въздигнат за „цар на българите“. Церемонията е по-различна – духовният глава Василий подава короната на самодържеца Петър, а той я поставя на главата на съвладетеля Асен. Така той става „по Божията милост цар на българите“, съвладетел на самодържеца, комуто дължи ранга си. Цар Асен не е „Божи помазник“, затова титлата му е по-различна, а правомощията му са ограничени. Безспорно Асен има големи права, делегирани от прототронния владетел. Поради своите безспорни пълководчески дарби той води българската войска, но в името на самодържеца Петър. Отново по волята на Петър цар Асен резидира в Търново. Във военностратегическо отношение градът е разположен твърде благоприятно и е естествено укрепен от природата, той защитава няколко старопланински прохода и е удобна изходна база за военни действия на запад, в посока София – Македония, и на юг, в посока Тракия – Родопите – Беломорието.

Следвайки линията на приемственост с Първото царство, Теодор-Петър не само получава царствено име, но и приема за своя резиденция старата българска столица. Между Велики Преслав и „новият Петър“ се търси мистична връзка. За българския народ се възражда не само старата династия, но и българската църква, защото „царство без патриарх не бива (т.е. не може да има)“. По този повод Охридският архиепископ Димитрий Хоматиан отбелязва: „Вече има много години (текстът е от 1219 г.), откак обитателите на Хемус подигнаха глава против византийското владичество (...) Като отхвърлиха без срам игото, те (...) подчиниха под своя власт почти всички земи на Запад (...) Като се възгордяха от това, те нахално преобразиха своето управление чрез червени дрехи и други украшения, чрез които е обичайно да обозначават царското достойнство...Обаче те не спряха тук своята дързост, а невъздържано (…) искаха да свържат с царското достойнство и патриаршеското, за да не куца уж тази власт с липсата на другата...“.

Първите военни действия на Петър и Асен са светкавични и ефективни. Въстаническите войски овладяват „градчетата и населените места оттатък Хемус “ (северно от Стара планина). Те не се ограничили само с това – изпратили своя съмишленик Добромир Хриз в днешна Македония, за да повдигне тамошните българи на въстание. От стратегическа гледна точка този ход е абсолютно правилен и показва главната цел – освобождението на всички български земи, „… както е било някога...“ във времето на Симеон, Петър и Самуил.

Отговорът от Константинопол не закъснява. В началото на лятото на 1186 г., император Исак лично оглавява наказателна експедиция срещу българите и достига Търново. Градът е овладян и изглежда, че е сложен край бунта. Поне така си мислел императорът, който наказва българите, опожарявайки кръстците жито по нивитете, и без да остави гарнизони се завръща в столицата. Константинополските граждани се присмиват на Исак Ангел, който смятал, че само с един поход направил онова, за което на Василий II Българоубиец били необходими десетилетия...

Според някои изследователие цар Петър разиграва „етюд на смирение“ и уверява императора в готовността си да се подчини, а в това време Асен търси съюзна помощ от куманите. Други учени смятат, че Петър и Асен заедно отиват на север, достигайки лагерите на куманите по долното течение на Днепър. Сключеният съюз е един от най-успешните в средновековната ни история. Той не само елиминира опасността номадите да бъдат привлечени от Византия в тил на българите, но и осигурява значителна военна подкрепа за въстанието. Още през есента на 1186 г., подкрепяни от „многобройна съюзническа войска от кумани“, въстаниците не само възстановяват властта си между Дунав и Стара планина, но проникват и в Тракия.

Реакцията на император Исак Ангел отново не е адекватна на променената ситуация. Той се задоволява с частични решения, воден от презрението си към „варварите от Хемус“. Срещу българите тръгва чичо му севастократор Йоан, който е отзован поради подозрения в стремеж към короната. Замества го слепият кесар Йоан Кантакузин, който е разбит в едно нощно сражение. „След като победили по този начин и обърнали в бягство ромеите – разказва Хониат – заловили ромейските знамена и шатрата на кесаря, намерили там направените от златна материя кесарски дрехи (...) Петър и Асен се облекли в тия трофеи и триумфирали с тях пред войската си...“.

През зимата на 1187 г. Исак Ангел изпраща срещу българите най-прославения си военачалник – Алексий Врана, победителят на норманите. Алексий обаче се самообявява за император, обсажда Константинопол, но загива в единоборство с императорския зет Кондрад дьо Монфера. Българите използват византийските разпри. Под командването на Асен се води динамична, светкавична война, война на нерви и изтощение. Когато ромеите го търсят из Тракия, Асен се появява край морето, а когато императорските легиони тръгват на изток, той опустошава околностите на Берое (дн. Стара Загора) и Филипопол (дн. Пловдив).

Ловешкото примирие

През лятото на 1187 г. императорът решава да нанесе смъртоносен удар на въстанието. Този път планинските проходи са така укрепени, че ромейските отряди не могат да ги преодолеят. След дълги военни съвети Исак решава да търси път през Средец (София) и оттам да премине Балкана. Той оставя армията си да зимува в града, а през ранната пролет на 1188 г. преминава планината и потегля към Търново. На пътя му е силната крепост Ловеч, чиято отбрана е ръководена от Асен. В продължение на три месеца Исак обсажда града, но не постига нещо значимо. Хониат съобщава, че императорът пленява жената на Асен. Най-вероятно става дума за Мария, първата съпруга на Асен, починала наскоро след това. За „новата царица Елена“, майката на Иван Асен II и брат му Александър, царят съвладетел се жени нейде към 1190–1191 г. Така или иначе, след преговори между воюващите страни е сключен договор. Съпругата на Асен е освободена, а като заложник и гарант за мира при ромеите е изпратен най-малкият брат Йоаница, бъдещият цар Калоян.

Повечето учени приемат, че с Ловешкия мир се ознаменува успешния край на въстанието. В същност войната е само временно преустановена. Още на следващата 1189 година, Петър и Асен открили възможност да сломят империята и получат международно признание. В българските предели през Белград навлиза армията на германския император Фридрих Барбароса, една от основните сили на Третия кръстоносен поход (1189–1192). През юли 1189 кръстоносците достигат

Ниш. Сръбският жупан Стефан Неман предлага на императора „помощ както от своя страна, така и от страна на своите съюзници и приятели Калопетър и брат му Асен, които благодарение на военните си добродетели също бяха подчинили и владееха част от България около Дунава и части от Тракия ...“.

Следващата среща е в Одрин през януари 1190 г. Фридрих Барбароса изчаква корабите, с които да премине в Мала Азия. Българските пратеници предлагат от името на цар Петър 40-хилядна армия, а в замяна на което искат императорът да признае царската му титла. Впрочем, германските хронисти казват и нещо повече – Петър искал „диадемата на Гръцкото царство“, с други думи, българската позиция е била в съзвучие с идеите на цар Симеон Велики за правата на българите над Византия, над Източната Римска империя. През XII в. между Византия и германската „Свещена Римска империя“ тече тежък спор кой да бъде „номер 1“ като наследник на Древния Рим. Немските крале претендират, че те са първостепенните правоприемници на Римската империя и нейни императори. Очевидно Петър и Асен са били наясно с курса на „световната политика“, опитвайки се да извлекат дивиденти за своята страна от това идейнополитическо съперничество.

Победата в Тревненския проход

След като кръстоносците преминават в Мала Азия, Исак Ангел решава да се разправи с непокорните българи и сърби. През лятото на 1190 г. той навлиза в българските предели и обсажда Търново. Притеснен от слухове за идващи кумански войски (те са разпространявани целенасочено от Асен!), императорът отстъпва на юг. В Тревненския проход цар Асен организира засада и печели велика победа. Той пленява „императорските пирамидални корони“, императорския кръст и много други реликви.

Между 1190 и 1195 г. войните с Византия продължават с нестихваща интензивност. Главната роля е на цар Асен. Той превзема Средец (София), откъдето пренася мощите на св. Иван Рилски в „славния град Трапезица“. Византийската пропаганда пуска слухове, че новият василевс Алексий III Ангел (1195–1203), който сваля и ослепява брат си Исак, е изключителен военачалник... Сред хората на Асен се появява стъписване, затова той произнася пламенна реч пред строените войници. Той ги уверява, че храбростта и дарбите на Алексий са празен слух, защото с нищо не ги е доказал; че Исак и Алексий са родни братя и след като Асен е побеждавал единия, ще победи и другия; че самия Алексий подло и неблагодарно е постъпил с брат си, поради което ще бъде наказан...

Гибелта на Асен и „повторното управление“ на Петър

Асен доказва думите си, нахлува до Бяло море и при Серес разбива армията на севастократор Исак. За цар Асен това е последната победа. На връщане от похода той става жертва на заговор, ръководен от братовчед му Иванко. Заговорниците успяват да овладеят Търново. Скоро става ясно, че Иванко няма подкрепа, което го кара да търси помощ от император Алексий. Събраните византийски войски обаче не смеят да преминат Балкана, помнейки разгрома при Трявна...

Цар Петър се вдига срещу метежниците, но отбягва да разпалва война между българи и българи – „... протакал нещата, като мислел, че това очакване ще сломи противника му Иванко“. И се оказва прав, а Иванко безславно бяга от Търново. „Управлението на българите отново минало в ръцете“ Петър, който взел Йоан (Калоян) като помощник (...) и съучастник в управлението“. Петър се придържа към системата на съвладетелството, ръководен от държавнически съображения – Асеневци са имали твърде много врагове, не само сред ромеите, но сред своите сънародници. Скоро след убийството на Асен, пише Никита Хонат, и Петър „... мизерно завършил живота си, като бил пронизан от меча на свой сънародник“.

Петър и Асен – митология и историческа истина

Липсата на сигурни известия, както и клишираният подход при проучване на властта при първите Асеневци, поражда ред спекулативни тези за отношенията между Петър и Асен и тяхната роля в политическия живот на възстановената българска държава. Проф. Васил Златарски наложи тезата, че през 1187 г. Петър се отказва от престола, оттегля се в Преслав, а мястото му е заето от Асен, който управлява като едноличен владетел до 1196 г. Това станало, защото Асен е притежавал повече качества, а Петър оценил това и отстъпил престола. В различни модификации тази хипотеза съществува и днес – Асен поел върховното управление, но отделил като „апанаж“ Преслав и го предоставил за управление на абдикиралия Петър.

Във византийски панегирици, възхваляващи достойнствата на император Исак, има намеци за разрив между братята, но не и за сериозен конфликт между тях. В последно време този „разрив“ се отнася към 1193 г., а не към времето на освободителното въстание. Наистина, между Петър и Асен към 1193 г. явно е имало някакви по-сериозни несъгласия. Подходите, предлагани от двамата братя, целящи разрешането на дългогодишния конфликт с Византия, се оказали различни. Стигнало се дотам, че по-мощната и по-радикална „партия“ на Асен (в нея бил и най-малкият брат Калоян) се наложила над „умерената", оглавявана от цар Теодор-Петър. Нека за илюстрация да дадем думата на самите съвременници. Сергий Колива, ретор (оратор) във византийския дворец, слави император Исак II Ангел, който „...приближил до себе си единия брат...“. Той пък щял да стане „камък“ (грц. „петрос“, т.е. имаме каламбур с името на цар Петър) за препъването на бунтаря Асен! Ораторът упреква Асен с думите: „...ти разкъса братските дела“, тъй като Петър вече бил прекратил „въстанието". Георги Торник, „майсторът на реторите“ по онова време, слави Исак Ангел с думите: „Ти, царю, (...) разкъса сцеплението на цял (по-рано) единогласен и единодушен народ и го надви в природата му, понеже раздели родни братя, които бяха единодушни не за добри дела...“. Това бил пътят да бъде завладян българският „варварски народ“. На свой ред Йоан Сиропул изразява убеждението си, че след като „просташкият и корав човек“ Петър бил преклонил глава, то и метежният Асен, макар да бил „...подобен на инатливите магарета...“ щял да се покори или пък да бъде доведен до „...пълно поробване.“

Независимо от ярките български победи, дори и след Тревненската катастрофа през 1190 г., когато Асен разгромил Исак Ангел с методите на „планинската война“, не всичко е било решено. Петър и Асен понесли много неуспехи в Тракия, когато командващ византийските войски във Филипопол/Пловдив бил талантливият Константин Ангел, братовчед на императора. По тази причина българите ликували, когато през 1193 г. Константин, опитал се да завземе византийския трон, бил ослепен по заповед на императора... Още по-опасен за България бил очертаващият се византийско-унгарски съюз, който се подготвял именно в онези години (около 1193–1195 г.) и предвиждал съгласувани удари откъм Тракия и Видин. В тази ситуация вероятно цар Петър е проявявал склонност към преговори и търсене на компромис с Исак II Ангел, с което обаче не са били съгласни царят съвладетел Асен, третият брат Калоян и техните привърженици.

Определена роля за тези разногласия навярно е имала и... „географията на властта“! Петър, бидейки пръв и върховен български цар, живеел в старата столица Велики Преслав, докато Асен оставал в Търново. Двете столици обаче били с нееднакви отбранителни и стратегически качества. Макар да пазел очарованието си на старопрестолен град, спомена за Симеон Велики и светия цар Петър, и т.н., Велики Преслав бил по-уязвим – и поради ниския Източен Балкан, и поради отстъпващата на Търново своя природна защитеност и крепостна система. Всичко това наред с личните му качества и по-голям житейски опит може би е карало Петър да бъде по-сговорчив с ромеите, склонен на отстъпки. Това ни най-малко обаче не бива да поставя под съмнение неговата вярност към идеята за свободното и независимо Българско царство. Напротив, напълно възможно е Петровата държавна стратегия да е била по-обмислената, по-реалистичната с оглед на конкретния политически момент. Българското общество обаче е било толкова радикализирано и „надъхано“ с антивизантийски настроения, че водещите му сили застанали зад по-авантюристичния, смел, необуздан и склонен към поемане на рискове Асен. Именно по този начин Асен волно или неволно

„изместил“ своя брат от водещото място. Явно цар Петър се е съобразил с всичко това, тъй като нямаме никакви преки, нито пък косвени данни за вражда между братята. От друга страна, няма съмнение, че върховен владетел на българите е оставал именно цар Петър и в това отношение Асен е запазвал пълна лоялност към своя по-голям брат.

Когато дубровничанинът Мавро Орбини през 1601 г. публикува „Царството на славяните“, той пише: „... Тогава поменатият Петър сложил на главата си златна корона, на краката си – пурпурни обувки, позволявайки брат му Асен също да се нарича цар...“. Сто и шестдесет години по-късно Паисий Хилендарски преразказва Орбини по следния начин: „Когато патриархът осветил църквата („Св. Димитър“), донесъл венец и багреница и увенчал Асен на българския престол. Той дал на брат си Петър целия воински чин по предишната уредба, която имали неговите прародители – българските царе...“ .

Хилендарският монах следва традицията, създадена и утвърдена от наследниците на цар Асен. Най-вероятно цар Петър е нямал деца, което предопределя династичната приемственост по линия на неговия по-малък брат. Цар Иван Асен II (1218–1241) изтъква, че е син „стария цар Асен“, а до края на Второто царство почти всички български владетели търсят своята кръвна връзка с „цар Асен“. Постепенно се утвърждава харизматичен образ на Асен, който измества в народната памет спомена за цар Петър като първостротел на възобновеното българско царство.

* * *

Братята Теодор-Петър и Асен с изключителна интуиция и прозорливост избират историческия момент за начало на борбата с омразната чужда власт. Страховете и резервите на своите сънародници те обезсилват не само с умела политическа пропаганда, не само с небесната закрила на св. Димитър, но и със забележителна решителност и политическа воля.

Борбата на Петър и Асен с Византия съвсем не е била лека, нито щедра на оптимистични прогнози... Византийското стопанско и военно надмощие е било очевидно – това личи и от походите на Исак Ангел през 1186, 1188 и 1190 г., когато императорът успява да проникне на север от Балкана и да обсади основните български сили! Енергичният Асен, който най-често командва българската армия, противодейства най-вече благодарение на своя, признат и от ромеите, ненадминат военачалнически талант, изобретателност, склонност да се справя с наглед неспасяеми ситуации... Външнополитическите ходове на Петър и Асен, съюзът с куманите, опитът за единодействие с германските кръстоносци, са свидетелство за техния дипломатически талант. Не по-малко драматична е борбата на първите Асеневци за оздравяване на тогавашния политически елит. За жалост, Асен, Петър и Калоян падат не в битка с военен противник, а в резултат на вътрешни вражди и заговори... И все пак, съвременното им, превъзпитано от самите тях българско общество притежава верен и силен инстинкт за самосъхранение. Държавното единство и независимият политически курс на страната са опазени и продължени въпреки коварните удра на свои и чужди зложелатели.

Идеята за приемствеността в българското държавно развитие е във фокуса на действията на Петър и Асен, а после и на техните наследници Калоян, Борил и Иван Асен II. Още първият акт, предшестващ въстанието, е възобновяването на самостоятелната българска църква. За неин духовен глава е избран Василий – архиерей, за когото днес почти не си спомняме, но който несъмнено е духовният наставник на първите Асеневци. Теодор е коронясан с името на „светия цар Петър“, който във времето на византийското владичество е олицетворение на българската държавност. Първият удар на въстаниците е опитът им за освобождаване на старата столица Велики Преслав.

Единството на българския народ е друг елемент от светогледа и политиката на първите Асеневци, който нямаме право да игнорираме. Още в началото на въстанието в югозападните земи по Струма и Вардар, Петър и Асен изпращат своя военачалник Добромир Хриз. Те категорично заявяват, че крайната им цел е да съединят в едно Подунавието (Мизия) и България, както тогава се е наричала голямата византийска провинция с център Скопие – „така, както е било някога…“

По същия начин първите Асеневци воюват за Поморавието и Беломорието – за всички онези земи, които от векове, а и до днес, са населени с българи.

Когато си спомняме за великите Петър и Асен, сме длъжни да подчертаем, че те постигат свобода за нашите прадеди, мобилизирайки техните собствени сили, вяра в победата, воля за независим държавен живот. Само за две десетилетия първите трима Асеневци – Петър, Асен и Калоян, превръщат тогавашна България от разорена и бедна византийска провинция в първостепенна сила в Югоизточна Европа. Верни на своя народ и неговата историческа мисия, те остават в пантеона на нашата национална памет. С техните имена св. патриарх Евтимий вдъхва сили на своите чеда за борба с османските завоеватели. Да припомним, че нашите емблематични политически водачи имат за пример първите Асеневци. Патриархът на революцията Георги Раковски им посвети книга, а в тефтерчето на Апостола на свободата Васил Левски е записана песента на Чинтулов за цар Асен и Трапезица... И че „Иванко, убиецът на Асеня“, е един от най-омразните примери за предателство в очите на възрожденските българи.

Петър и Асен очевидно са съзнавали далеч по-ясно от нас, че да се родиш българин не е даденост, орисия или лична драма, както понякога се вайкат мнозина от нас в днешното ни сложно време. Не, тяхната представа очевидно е била съвършенно друга – да си българин е чест, за която са умирали хиляди хора, за която са работили духовно извисени личности, книжовници, писатели… Чест, която трябва да се заслужава през целия живот. Оня дух, който е движил мислите и действията на Петър и Асен, на техните сподвижници и войници, е несъвместим със политическото самодоволство и празно тщеславие, с раболепието и конформизма, с властническия егоизъм и диктата на посредствеността... Колкото и утопично да изглежда в нашия комерсиализиран свят, вътрешна потребност е да помним онези, които не са жалили енергия, средства, лично благополучие и кръвта си в името на България, на нас, потомците на онази държава на Духа, съградена от тях.

В заключение, няколко думи за един исторически парадокс, дори куриоз! В матрицата на нашето национално мислене се е загнездил изразът „братя освободители“ – при всички спорове и емоции, той присъства и днес, вменявайки ни убеждението (или угризението?), че винаги сме имали необходимост от „по-голям брат“, от покровител и едва ли не разпоредител със собствената ни съдба. Парадоксалното и куриозното е, че самите ние притежаваме съвсем реални „братя освободители“ – феномен, който някак си не желаем да забележим… Тези братя и освободители в прекия и преносния смисъл на думата са именно Петър и Асен, възобновителите на средновековното Българско царство.

* * *

В настоящият сборник са включени материалите от проведената в чест на бележитата годишнина представителна и с широко международно участие научна конференция по случай 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия **„Царевград Търнов и Второто българско царство в средновековния свят“**, проведена във Велико Търново на 26–28 октомври 2015 г. под патронажа лично на Негово светейшество Българския патриарх Неофит, както и на кмета на Община Велико Търново г-н Даниел Панов и на ректора на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“ проф. д-р Христо Бонджолов.

Появата на този сборник стана възможна чрез спомоществувателството на Фондация „Българска памет“ и Община Велико Търново и чрез издателската подкрепа на Издателска къща „Абагар“ – Велико Търново, както и благодарение на всеотдайната работа на отговорните редактори на сборника и не на последно място – на безкористното сътрудничество при техническата обработка на материалите от страна на младите възпитаници на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ Симеон Антонов, Светослав Георгиев и Анелия Маркова.

ИСТОРИЯ

ЦАРСКАТА ВЛАСТ В ПЕРИОДА НА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА (1186–1196)

Иван ЛАЗАРОВ

Социалната и политическата динамика в Югоизточна Европа в края на XII и началото на XIII в. оставят неизличим и твърде видим отпечатък върху освободителната борба на българите. Военните действия за политическа независимост на българските земи се преплитат с борба за международно признание. Същевременно, бунтовната енергия е придружена с вътрешно разместване, прегрупиране и съперничество. Като краен резултат, вътрешнобългарската социална динамика намира израз в насилствената смърт на тримата основоположници и първостроители на възобновеното царство – Петър, Асен I и Калоян. Точно поради това въпросът за царската власт, за баланса на силите при реализацията и легитимацията на тази власт се радва на огромно внимание в медиевистиката. Приносът на учени като Ф. Успенски, К. Иречек, В. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев и др. е безспорен[1].

В по-ново време, разпределението на властта при първите Асеневци е обект на внимание от Д. Ангелов, П. Петров, Хр. Коларов, Й. Андреев, Ив. Божилов, Г. Бакалов, Ив. Добрев и др.[2] Въпреки безспорните постижения в проучването на редица частно-научни проблеми, все още остават редица клишета, които подлежат на преосмисляне и нова интерпретация.

Разпределението на властта при братята Теодор/Петър и Асен

Когато описва началото на въстанието, хронистът Никита Хониат отбелязва: *„Единият от братята, Петър, увенчал главата си със златно венче и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“*[3]. Теодор Скутариот перифразира и допълва разказа на Хониат: *„...А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката – червени сандали, като се нарекъл цар на българите“*[4]. И в двата откъса личи позалинелият, но все още жив и действен „ромейски расизъм“ (изразът е на Е. Арвайлер) спрямо варварите. Хронистите внимателно отбягват да обозначат естествените и легитимни термини относно царските инсигнии на Петър.

В ретроспективен план Георги Акрополит също се спира на освободителното движение : *„...И въстанал някой си Асен и започнал да царува над страната, като подчинил на своя власт всичко от Хемус чак до Истър... Споменатият Асен имал двама братя, единият от които се наричал Петър,*

---

[1] ***Успенский, Ф.*** Образование Второго болгарского царства, Одесса, 1879 (рец. ***Василевский, В. Г.***) – ЖМНП, 1879, 144–217, 318–448; ***Иречек, К.*** История на българите. София, 1978, 261–332; ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. т. 2, София, 1972, с. 410 и сл.; т. 3, София, 1972, 59–368; ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. – Сп. БАН, 1921, № 20, 1–62; ***Мутафчиев, П.*** История на българския народ, т.2, София, 1944, с. 33 сл.и др.

[2] ***Ангелов, Д.*** Към въпроса за царската власт в средновековна България. – В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов, София, 1973, 158–166; ***Петров, П.*** Владетел и власт във Втората българска държава – В: България 1300. Институции и държавна традиция. София, 1981, 161–186; ***Коларов, Хр.*** Титулатура и полномочья владетельской власти в средневековой Болгарии. – ЕВ, 1978, 3, 89–101; ***Андреев, Й.*** Титулът „багренороден“ на българските престолонаследници при Втората българска държава. – Сборник славистични проучвания. София, 1973, 305–312; ***Добрев, Ив.*** Палеографски бележки върху царското титулуване на някои царски инсигнии през епохата на Второто българско царство. – Старобългарска литература, 1980, № 6, 69–80; ***Бакалов, Г.*** Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София, 1985, с. 145 и сл.; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.

[3] ***ГИБИ,*** XI, София, 1983, с. 27.

[4] ***ГИБИ***, VIII, София, 1972, с. 244. Сравни ***Чилев, П.*** Една анонимна византийска хроника. – ИБИД, 1905, т. 1, 34–59; **Златарски, В**. История…, 2, с. 441.

а другият – Йоан. Той (Асен – б.а.) държал Йоан при себе си, а на Петър отделил част от своята територия и му наредил да я управлява. Наистина братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат Петрова земя"[5].

Ф. Успенски, следвайки разказа на Акрополит, изказа предположението, че братята разделят Североизточна България така, че Асен притежавал Търново, Петър – Преслав, а Калоян – Проват (Провадия)[6].

В. Златарски категорично възразява на това мнение и отбелязва, че братята *„си присвояват и узаконяват титлата цар = василевс във византийския смисъл на думата, т. е. абсолютен, самодържавен господар, при което системата на равноправно участие в управлението на членовете на управляващия род не само не е допустима, но и немислима..."*[7]. Затова В. Златарски приема, че след кратко царуване, през 1187 г. Петър се отказва от трона в полза на брат си Асен, като запазвапод своя власт част от Североизточна България около Преслав. В. Златарски се позовава единствено на съобщението на Георги Акрополит, че *„...След като изминали девет години, откак управлявал като цар българския народ, Асен бил убит от първия си братовчед Иванко..."*[8].

И така, според В. Златарски излиза, че Асен I е убит през 1196 г., тъй като той бил коронясан за цар през 1187 г. и е такъв девет години. Отказът на Петър от престола и коронацията на Асен I Златарски отнася към 1187 г., тъй като е убит през 1196 г., след като бил девет години цар[9]. Както се вижда, очевидно е, че конкретно хронологично доказателство за предполагаемия отказ на Петър, коронацията на Асен I и годината на неговата смърт няма!

Пак на основата на цитираните сведения от Н. Хониат и Г. Акрополит, Ив. Добрев приема, че още от самото начало на освободителното въстание, титлата „цар" се носела едновременно от двама души – първоначално от Петър и Асен, а след това – от Иван Асен II и брат му Александър. Той допуска също, че в края на XII и началото на XIII в., балканските славянски държави България и Сърбия представляват своеобразно обединение от владетели в близко родство помежду си[10].

За да разреши положително проблемите, създадени от наложената от В. Златарски хипотеза за „доброволния отказ" на Петър от царската власт в полза на по-малкия си брат Асен, Георги Бакалов твърди, че „първоначалната прокламация" на Петър не била официална, а след коронацията на Асен през 1187 г. двамата братя управлявали страната като равностойни владетели. Петър бил съуправител с царски титул, но върховенството принадлежало на по-малкия брат[11].

В този дух са разсъжденията на почти всички изследователи, когато разглеждат разпределението на властовите ресурси в периода на възстановяване на българската държавна независимост[12].

Според нас, тезата за „доброволния отказ" на Петър от властта, независимо от годината, в която е станал предполагаемият отказ, не издържа на сериозна научна критика, макар че тази схема се използува от мнозина учени като априорна истина.

---

[5] ***ГИБИ***, VIII, с. 153, 154; ***Златарски, В.*** История…, 3, 89–104.

[6] ***Успенский, Ф.*** Цит. съч., с. 174.

[7] ***Златарски, В.*** История…, 2, 478–479, 480–481, бел. 3.

[8] ***ГИБИ,*** VIII, с. 154.

[9] ***Златарски, В.*** История…, 2, с. 481; ***Златарски, В.*** История…, т. 3, 91–92.

[10] ***Добрев, Ив.*** Цит. съч., 71–76.

[11] ***Бакалов, Г.*** Средновековният български владетел... 146–147.

[12] Сравни ***Гюзелев, В.*** Възобновяването на българското царство в средновековната книжовна традиция. – В: Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 42 и сл.; ***Божилов, Ив.*** България при Асеневци. – ИПр, 1980, № 2, с. 80 и сл.; същият. Родословието на цар Иван Александър. – ИПр, 1981, № 3–4, с. 153 и сл.; ***Božilov, I.*** Lafamille des Asen (1186–1460). Genealogie et prosopographie. – BHR, 1981, t. 1–2, p.135.

По традиция българската историография отдава предпочитание на сведенията от домашните извори. Те обаче са повече от оскъдни и еднообразни, а летопис или хроника, близки по време на въстанието на Петър и Асен, просто липсват. т. нар. Борилов синодик всъщност е съхранен в две късни редакции, като по-ранната е от XIV в. митофолклорната памет и Официалната книжовна традиция през XIII–XIV век утвърждава Асен I като освободител и обновител на българското царство. Постепенно се изгражда харизматичен ореол на прародителя на династията, към която се причисляват почти всички владетели през Второто царство. В Дриновия препис на Бориловия синодник се чете: *„На царя Иван Асен Белгун, който освободи българския народ от гръцко робство, вечна му памет"*[13]. А в добавките към българския превод на Манасиевата летопис от 1344–1345 г. е записано: *„От този Василий българското царство бе под гръцка власт чак до Асен първи, царя на българите"*[14].

Съвременни или най-близки по време до освободителното движение на Петър, Асен и Калоян са изворите с гръцки и латински произход. Н. Хониат е иронично-саркастичен, когато описва началото на въстанието и коронацията на Петър за български владетел. Независимо от тона на омаловажаване на описваните събития, нямаме никакви основания да мислим, че Петър не е бил коронясан, или пък че ритуалът не бил официален. Летописецът е категоричен – Петър е увенчан с основните и най-важните в политикоидеологически смисъл регалии – златния венец и пурпурните обувки[15].

В „История на кръстоносците" има подробен разказ за навлизането на войските на Третия кръстоносен поход в българските предели. През юли 1189 г. император Фридрих Барбароса спрял в Ниш. На 27 юли, сръбските жупани Стефан Неман, Срацимир и Мирослав били приети от императора. Те му предлагали помощ *„както от своя страна, така и от страна на своите съюзници и приятели, т. е. от страна на Калопетър и брат му Асен"*[16]. Българско-сръбското предложение е отхвърлено, но няколко месеца по-късно, през януари 1190 г. българите подновяват дипломатическата акция, този път самостоятелно. В Одрин пристигат пратеници, които предлагат на кръстоносците 40-хилядна войска, в замяна на която искат признаване владетелското достойнство на Петър: *„Калопетър, който заедно със своя брат Асен властвуваше над влашките народи, изпрати посолство в Адрианопол. Той (Петър – б.а.) молеше императора да положи на главата му собственоръчно диадемата на гръцкото царство"*[17].

Друг летописец на кръстоносния поход, Ансберт (= Псевдоансберт) потвърждава по най-категоричен начин данните от „История на кръстоносците", че през 1189–1190 г. Петър е бил върховен български владетел и, че никога (поне до този момент) не се е отказвал от престола в полза на брат си. Петър е титулуван *„господар на власите и по-голямата част от българите"* и исказа себе си *„диадемата на гръцкото царство"*.

Очевидно е, че латинските хронисти, съвременници и участници в събитията, възприемат Петър/Калопетър като върховен владетел на българите през 1189–1190 г. А това означава, че В. Златарски не е прав, когато твърди, че още през 1187 г. Петър се е отказал от престола в полза на по-малкия си брат.

---

[13] ***Попруженко, М.*** Синодик царя Борила. – Български старини, 1928, т. 8, с. 77, параграф 91.

[14] ***Дуйчев, Ив.*** Летописта на Константин Манаси, София, 1963, с. 374.

[15] ***Alföldi, A.*** Insignien und tracht der römischen Kaiser, Mitteilungen der Deutschen Archeologie Inst. Rom. Abt. 50, 1935; ***Treitinger, O.*** Der oströmische Kaiser und Reichsidee. Jena, 1938; ***Ahrweiler, E.*** L' idéologie politique de l' empire byzantin. Paris, 1975; ***Кондаков, Н. П.*** Мифическая сума сземною тягою. – Сп. БАН, кн. XXII, клон Историко-филологически и философско-обществен, т. XII, 1921; ***Андреева, М. А.*** Очерки по культуре византийского двора в XIII веке, Прага, 1927; ***Окуньев, Н. Р.*** Портреты королей. – Byzantionoslavica, II, 1930; ***Бакалов, Г.*** Византия. Културно-политическиочерци. и цит. лит.

[16] ***ЛИБИ***, III, с. 227; ***Златарски, В.*** История…, 3, 47–50.

[17] ***ЛИБИ***, III, с. 279.

От Г. Акрополит, Бориловия синодик и добавките към Манасиевата летопис е известно, че в продължение на девет години Асен I също носи титлата цар. Все пак не могат да се подминат без внимание въпросите, които възникват около царуването на Асен – кога е получил титлата, колко време е бил цар, кога е бил убит?

Тъй като не разполагаме със сигурни хронологични данни за коронацията на Асен, нейната датировка може да се уточни само чрез изясняване годината на смъртта му. В такъв случай е необходимо да се привлекат други два източника – житието на свети Иван Рилски, писано от патриарх Евтимий и разказът на Никита Хониат за 1195 г. и след това.

Патриарх Евтимий отбелязва, че мощите на свети Иван Рилски били пренесени в Търново, след като Асен превзел Средец (София): *„...Когато пък стигна до Средец, той (Асен – б.а.) и него покори под своя власт. И като се изпълни със силна радост и душевно задоволство, той взе хубавото решение да пренесе мощите на преподобния отец в своя преславен град Търнов – за по-голяма чест и утвърждаване на царството си. И веднага изпрати до своя патриарх кир Василий, намиращ се във великия Търновград, писмо...*

...Благочестивият цар Иван Асен, ... се устреми, та дойде спешно в своя царски град и започна да изгражда църква на името на светеца в славния град Трапезица...

...И когато царят разбра, че патриархът е дошъл, бързо излезе да го посрещне на мястото, наречено Кръстец, с целия си синклит. И като целуна с почитание мощите на светеца, задържа ги да останат там за 7 дни, докле беше доизградена църквата. И така, щом я осветиха, с почест положиха в нея мощите на преподобния в 6703 година, където те лежат и до ден днешен, давайки различни изцеления на всички... “[18].

В друг препис на житието допълнително е поставен индикта – 13, който отговаря на 6703 година от Сътворението на света, а по януарската година обхваща времето от 1 септември 1194 до 31 август 1195 г.

От Никита Хониат е известно, че през 1193–1195 г. българите провеждат поредица от военни кампании срещу Византия. Край Аркадиопол началникът на източните войски Алексий Гид едва се спасил с паническо бягство от бойното поле, а доместикът на западните войски Василий Ватаци паднал убит.

Най-вероятно през 1194 г. българските войски под командването на Асен I превземат Средец и областта му, откъдето нахлуват на юг по течението на р. Струма.

През есента-зимата на 1194–1195 г. Исак II Ангел планира съвместни действия с унгарците, за да спре българския натиск. В началото на похода, през март 1195 г. е извършен военен преврат. Исак е ослепен, а на трона на византийските василевси се възкачва по-големият му брат Алексий II Ангел (1195–1203). На 10 април 1195 г. в Константинопол е проведена официалната коронация.

Докато се разиграват тези събития, българите не преустановяват настъплението си. Затова новият император потърсил мир с Петър и Асен. Братята поставили такива условия, че сключването на какъвто и да е мирен договор станало невъзможно. Българските войски достигат Серес. В околностите му ромеите претърпяват поредния тежък неуспех, а видният военачалник Алексий Аспиет бил пленен. Като научава за новото поражение, император Алексий III Ангел изпраща на мястото на пленения Аспиет своя зет, севастократора Исак Комнин.

Цар Асен I продължава настъплението до околностите на град Амфипол в Егейска Македония, недалеч от устието на р. Струма. След това Асен отново обръща армията си към Серес, където вече го очаквал севастократор Исак. Военното щастие отново било на българска страна – Исак попада в български плен. В резултат на тази победа българските войски продължават необезпокоявани да опустошават ромейските области по егейското крайбрежие. Натоварени с плячка те потеглят на север, към България. В. Златарски превежда това изречение описателно: *„...Малко по-късно, като*

---

[18] Стара българска литература. т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция **Климентина Иванова,** София, 1986, 147–148.

се връщаше в Мизия, той (Асен – б.а.) беше убит от един свой приближен... “. Но в гръцкия текст се вижда, че летописецът е употребил деепричастие*„ връщайки се* “ от глагола „възвръщам се, връщам се обратно“. Следователно, Никита Хониат смята, че Асен е убит след като войските му навлезли в българска територия, но походът все още не е приключил[19].

Уточнението *„малко по-късно* “, не е спрямо похода, т.е. че убийството е станало след края на похода, а се отнася до предходните събития, т.е. след извършените грабежи и плячкосване, българите започват да се оттеглят. Оттук може да се направи естествения извод, че смъртта застигнала Асен през пролетта-лятото на 1195 г., което е изказано още от К. Иречек.

Участието на пленения севастократор Исак в заговора срещу живота на Асен е твърде несигурно. Известието на Хониат е твърде неясно, за да се правят конкретни изводи.Също така допълнително е вмъкнат и епизодът със съпругата на царя. Така Хониат намира обяснение за гнева на Асен и внезапното повикване на Иванко, което разтревожило заговорниците.

Както отбелязва В. Златарски, най-правдоподобно изглежда убийството на Асен да е дело на недоволни боляри, начело на които застанал Иванко. А недоволството тлеело във войската от рискованите военни начинания. За това свидетелствува и цитираната от Никита Хониат реч на Асен I, с която той убеждавал своите войници, че промяната на византийския престол не е страшна, тъй като Алексий с нищо не превъзхожда брат си Исак. Независимо от това, дали тази реч е измислена или действителна, чрез нея Никита Хониат обозначава недоволство и брожение сред войниците срещуавантюристичните действия на Асен.

И така, според нас, хронологията на анализираните събития е следната: Средец и прилежащата му област са превзети от Асен I през 1194 г. и той организира пренасянето на мощите св. Йоан Рилски в Търновград, като съгражда църква на името на светеца на Трапезица. През зимата и ранната пролет на 1195 година Асен води активни военни действия. В околностите на Серес печели военна победа и пленява Алексий Аспиет. След това тръгва към Амфипол и постига нов успех – в плен попада севастократор Исак Комнин. Известно време опустошава егейското крайбрежие. Натоварена с плячка, войската на Асен тръгва на север. Вече на българска територия, най-късно през лятото на 1195 г. той е убит от Иванко, който участва в болярски заговор. И като имаме предвид твърдението на Акрополит *„...След като изминали девет години, откак управлявал като цар българския народ, Асен бил убит от първия си братовчед Иванко...* “, можем лесно да пресметнем, че коронацията на Асен за „цар“ е станала през 1186 г. Възниква естественото питане, защо Никита Хониат не споменава нищо за такава коронация?

Според нас, отговорът е в същността на византийската политико-идеологическа доктрина. Според нея, само един може да бъде *„В Христа Бога благоверен василевс и автократор на всички ромеи* “, факт, отбелязан още от В. Златарски. Безспорно е, че при коронацията на Петър е следван този модел. Съвладетелят получава корона не от духовното лице, представител на Бога, а от ръката на върховния владетел. Затова той е *„По божията милост василевс на ромеите* “, носи основните инсигнии и регалии, пурпурни обувки (ботуши) и дрехи, но не може да издава „хрисовули“.

Подписът, който полага съимператорътсе различава от автографа на автократора. Той няма право да датира точно, с обозначаване на датата и месеца, издаваните от него документи „простагма“ и „оризмо“[20]. Накратко, съгласно тази концепция, съвладетелят е с ограничени пълномощия и е важна коронацията на „прототронния" владетел, но не и на неговия съуправител. Затова Н. Хониат описва, макар и със саркастичен тон, церемонията по удостояването на Петър с корона, но не споменава изобщо за Асен. Явно той смята това за вътрешна работа на „варварите от Хемус" и не проявява интерес.

---

[19] Повече у ***Лазаров, Ив.*** Освободителите Петър и Асен. – Бележити българи (отг.ред. и съст.Пл. Павлов), т. III. София 2012, 30–39; ***Лазаров, Ив., Пл. Павлов.*** Петър и Асен – братята освободители, 830 години от възобновяването на с средновековната българска държава. – В: Света гора. Алманах за литература, наука и изкуство. 2014/2015, В. Търново, 66–76.

[20] Най-общо виж у ***Караянополос, Й. Е.*** Политическата теория на византийците. София,1992, 17–35, 62–65 и цит. лит.; ***Бакалов, Г.*** Византия…, 291–322; **Nicerphori Gregorae Byzantina Historia**; Bonnae, I, 1839, pp. 109 (20–24): *„Освен това бащата (Михаил VШ – б.а.) разрешил на сина си (Андроник II – б.а.) да подписва простагми с червено мастило без означаване впрочем на месеца и числото, а просто: „Андроник, по божията милост василевс на ромеите* “.;

Йоаница/Калоян – съвладетел на цар Петър

Иванко, физическият убиец на цар Асен I, прави опит да се укрепи в Търновград. Положениетому обаче не е блестящо – твърде бързо Иванко и неговите сподвижници разбират, че не могат да удържат властта в свои ръце и затова замисляли да потърсят помощ или убежище при ромеите: „*...Прочее той (Иванко – б.а.) вдигнал ръце и се отчаял от положението в Търново, защото хората на Петър се засилвали и умножавали постоянно, тъй като към тях прииждала (нова) войска. Затова Иванко тайно излиза оттам и отива при императора. Така властта на мизите отново минала изцяло в ръцете на Петър. Но и той не умрял от естествена смърт, а малко по-късно мизерно завършил живота си, като бил пронизан с меч от един свой съплеменник. Властта пък над власите преминава у Йоан, третия от братята. Тогава прочее Петър бил взел за помощник в делата и участник в управлението Йоан...* "[21].

От думите на Хониат може да се заключи, че двувластието в страната е продължено и след убийството на Асен. Петър продължава да е прототронен цар и възстановява изцяло „властта на мизите". По стародавна традиция негова резиденция е Преслав, което се подчертава и от Г. Акрополит. Цар Петър коронясва най-малкия си брат Йоаница/Калоян за свой съвладетел, което неясно защо се подминава с мълчание от повечето български изследователи. А Н. Хониат е категоричен и недвусмислен: „*Тогава прочее Петър бил взел за помощник в делата и участник в управлението Йоан*"!

Тъй като предатираме убийството на Асен I и го отнасяме най-късно към лятото на 1195 г., ние сме на мнение, че след прогонването на Иванко, цар Петър провъзгласява Йоаница/Калоян за свой съуправител. Най-малкият брат резидира в Търновград. Това положение продължава до насилствената смърт на Петър, който „*бил пронизан с меч от един свой съплеменник*". Убийството на Теодор/Петър не може да се датира точно, затова приемаме тезата на В. Златарски, че то е станало не по-късно от една година след смъртта на Асен. Следователно, началната година на сомостоятелното управление на цар Калоян трябва да се отнесе към 1196 г., а не към 1197, както традиционно се приема.

На основата на непредубедено тълкуване на наличните извори и изказаните дотук съображения, според нас се очертава следната картина по отношение на царската власт по време на възстановяване и укрепване на българската държава в периода 1186–1196 г.

Политическият суверенитет на българското царствое възстановен чрез коронацията на Петър (Теодор) за български цар през първата половина на 1186 г. Властта му се легитимира чрез всички инсигнии на царското достойнство – в това число и най-важните – корона и червени обувки.

Иронично-саркастичното описание на Никита Хониат не дава основание да се мисли, че е имало повторна, официална коронация, а първата да се смята за обикновен акт, притежаващ само символична стойност. По същото време, или малко по-късно, но през същата 1186 г. Асен I също е коронясан за цар. Неговите пълномощия обаче са по-ограничени, а съвременните гръцки и латински извори сочат единствено Петър/Калопетър като върховен господар на българите.

Pseudo-Kodinos, p. 276: „*Императорът и неговият син, ако същият е коронясан, носят един и същ костюм, ако не – последният носи обичайната туника и отгоре така наречения фиалин, украсен със скъпоценни камъни и перли; на главата носи корона (стефанос)...*".

[21] **Nicetae Honiatae. Historia, Rec. J.L. van Dieten**. Pars I. Berolini et Novi Eboraci, 1975, pp. 468–470.

По силата на стародавна традиция, Преслав е резиденция на „прототронния цар", а съвладетелят цар Асен резидира в Търново. След убийството на Асен, което станало през лятото на 1195 г., цар Петър провъзгласява за свой съвладетел най-малкия си брат – Йоаница/Калоян. Предвид конкретната политическа ситуация Калоян вероятно също се установил в Търново.

Цар Петър е убит не по-късно от една година след смъртта на брат си цар Асен, т.е. през 1196 г. и тогава цар Калоян става пълновластен „цар и самодържец " на България, а Търновград – единствен столичен град.

Следователно, при царете Петър, Асен и Калоян били положени основите на съвладетелския институт във Второто българско царство, който се развива повече от столетие и отбелязва пълен разцвет през XIV в., когато е обикновена практика в търновския царски двор.

Цар Петър (1186–1196) и неговата роля във възстановяването и укрепването на българската държава(1186–1196)

Липсата на сигурни известия, както и клишираният подход при проучване на властта при първите Асеневци, поражда редица спекулативни хипотези за отношенията между братята Петър и Асен и тяхната роля в политическия живот на възстановената българска държава.

Както вече посочих, патриархът на българската историческа наука В. Златарски изгради и наложи хипотезата, че през 1187 година Петър се отказва от престола, оттегля се в Преслав, а мястото му е заето от Асен, който управлява България като едноличен владетел до 1196 г. Това станало, защото Асен притежавал повече положителни качества от брат си Теодор/Петър, бил по-добър военачалник, по-дързък и агресивен, по-непримирим в конфликтите с Византия. Петър оценявал качествата на по-младия си брат и му отстъпил престола.

В различни модификации тази хипотеза все още съществува и има привърженици. Нещо повече, някои сериозни учени, които буквално упражняват насилие върху изворите и твърдят, че „*всички извори (?) поставят на челно място по-малкия брат и независимо от това, което ни съобщава Хониат (коронацията на Петър), с пълно основание бихме могли да приемем, че ръководството на въстанието е било в ръцете на Иван Асен, че всички основни замисли са били негово дело, че и той от самото начало е приел царската корона и царската титла*"(?!). Съвсем неосновokателно се твърди, че когато Асен поема върховното управление на България, той отделя като апанаж града Преслав и неговите околности и го предоставя за управление на абдикиралия Петър (?!)[22]. Както доказахме по-горе, подобна хипотеза няма реално покритие и не се потвърждава от нито един писмен исторически документ, съвременен на тези събития .

Твърде интересни изводи се налагат, когато се съпоставят оценките и описваните качества на Петър и Асен от византийските автори. Странно, но те не пестят суперлативи за Асен, когото описват като „*същински Ахил*". Той е „*дързък*", „*суров*", „*смел*", „*биел се като лъв*", бил „*извънредно съобразителен, способен да намира щастлива развръзка и в най-затруднено положение*", „*постигал победа след победа и трупал трофей след трофей*"[23]. Очевидно цариградските автори описват идеалния мъж – воин, който, макар че е враг, заслужава респект заради естествените му и възхвалявани през всички епохи мъжки качества. Точно тези ласкателни епитети към Асен са в основата на тезата, че най-големият брат бил по-отстъпчив пред Византия, по-склонен към компромиси и договорки, че Асен го превзхождал по качества и пр. Постепенно, отношенията между Теодор/Петър и Асен охладнели, а много учени смятат че дори се е стигнало до открит конфликт. Поради това Петър отстъпил престола на талантливия, мъжествен и войнствен Асен и се оттеглил в Преслав, запазвайки царското си достойнство. Всъщност, във византийските панегирици, възхваляващи достойнствата на император Исак, наистина има намеци за разрив между братята, но не и за сериозен конфликт. Освен това, много сериозно звучи предположението, че ако има такъв „разрив“, с положителност той трябва да се отнесе към 1193 г., а не към времето на освободителното движение през 1186–1188 г., когато се датира предполагаемата рокада във властта.

---

[22] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асееневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 28, 34–35.

[23] ***Дуйчев, Ив.*** Приноси към историята на Иван Асен II. – В: Българското средновековие, София, 1972, с. 296 и сл.; ***Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов.*** Документи за политическата история на средновековна България XII–XIV век. В. Търново, 1993, 6–17; ***Лазаров, Ив.*** Царската власт в периода на възстановяването и укрепването на българската държава 1185–1207 г. – ВИС, 1985, № 5, 50–51.

Съвсем друга картина се очертава, когато се проследят епитетите и квалификациите на същите тези панегирици за Теодор/Петър. За разлика от Асен, Теодор-Петър е обругаван по най-груб и отвратителен начин, при всеки възможен повод. Няма друг владетел в българската история, който да е толкова мразен и ненавиждан. Константинополските летописци, ритори, поети, секретари, придворни не пестят обидните думи и квалификации за него. Наричат го *„долен роб“, „отцепник – роб“, „западно зло“, „обесник от север и престъпник“, „нечестивец“, „камък на изкушението“, „водач на стадо евангелски свине“* и други подобни[24].

Несъмнено воинските качества на по-малкия брат не подлежат на съмнение и макар и неохотно, били признавани от неговите врагове. Но те не можели да простят на Петър, че се отклонил от „пътя на божията правда“ и преобърнал историята на българите, като ги повел към политическа независимост. За империята по-голямата опасност идва от Петър, вдъхновител и идеолог на реставрацията на българското царство. Затова той е отцепник, въплъщение на самото зло, човек, който изкушава българите и ги вдъхновява да върнат свободата си. Точно по тази причина Н. Хониат описва коронацията на Петър като дело на нечестивци с кръвясали очи, разпуснати коси и обхванати от зли духове (бесове). Повече от ясно е, омразата към Теодор/Петър е породена от факта, че той е истинската опасност за целостта на империята. Няма друга причина да се излива толкова злоба и негативизъм само към него, а към Асен да се проявява нескрито уважение.

През XIII и XIV век образът на цар Теодор/Петър постепенно избледнява и много от постиженията му започват да се приписват на по-малкия му брат Асен I. Как става тази трансформация и най-вече защо?

Цар Иван Асен II е първият, който обосновава своята легитимност на правото на *„стария цар Асен“* да владее българския трон[25]. Делата на Петър постепенно се приписват на брат му Асен. Тъй като Петър не е имал деца, по силата на обстоятелствата цар Асен I става родоначалник на династията, която управлява Второто българско царство чак до неговия залез. Асеневите потомци, преки и косвени, създават харизматичен образ на първосноветеля. Само така може да се обясни твърдението на Г. Акрополит за първенстващата роля на Асен I във възобновената държава. Не бива да се забравя, че летописецът е получил информацията от Константин Тих-Асен, по време на престоя му в Търново през зимата на 1259/1260 г.

През XIV век вече тази традиция е толкова здраво залегнала в българската мито-фолклорна памет, че и столетията на османското владичество не могат да я заличат. За да не бъда голословен, ще си послужа с един пример.

Когато дубровничанинът Мавро Орбини публикува през 1601 г. своя труд „Царството на славяните“, той пише следното: *„...Тогава поменатият Петър сложил на главата си златна корона, на краката си – пурпурни обувки (какъвто бил обичаят на тези царе), позволявайки брат му Асен също да се нарича цар...“*.[26]

Сто и шестдесет години по-късно, Паисий Хилендарски преразказва текста на Мавро Орбини по различен начин : *„...Когато патриархът осветил църквата (Св. Димитър Солунски – б.м.)*

---

[24] ***Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов.*** Документи…, 6–17; **Nicitae Honiatae. Historia**, pp. 439, 461, 468, 469.

[25] ***Попов, Ат.*** За надписа на цар Иван Асен II от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. – ИПр, 1981, № 1, с. 62–72 и цитираната литература.

[26] Царството на славяните. История от Дон Мавро Орбини от Рагуза абат от Млетския орден, 1601. Превод от староиталиански С. Тодоров, Е. Попова, София, 2012, с. 492.

донесъл венец и багреница и увенчал Асен на българския престол. Той дал на брат си Петър целия воински чин по предишната уредба, която имали неговите прародители – българските царе...“[27].

Повече от ясно е, че хилендарският монах преработва текста на „прочутия Маврубир“, следвайки българската традиция, създадена и утвърдена от наследниците на цар Асен.

До края на Второто българско царство почти всички български владетели приемат името Асен и подчертават династичната връзка с първия цар Асен. Постепенно се изгражда и утвърждава харизматичен, героичен образ на Асен, който измества в народната памет и историческите документи спомена за цар Петър като първостроител на възобновеното българско царство. И причината за тази промяна е твърде простичка – цар Петър нямал деца! Той потънал в забвение, без това да означава, че приживе е бил изместен от по-младия си брат Асен.

THE TSARS'AUTHORITY IN THE PERIOD OF RENEWAL OF THE BULGARIAN STATE (1186–1196)

The current article presents the relationship between the brothersPeter and Assen in differentlight. From the factsexposed in itonemayinfer, that the leadingrole in the uprisingwasplayednotbyAssen, as wasthoughtbefore, butbyPeter, hisolderbrother.

---

[27] ***П. Хилендарски.*** История славяноболгарская. Първи софрониев препис от 1765 г. София, 1972, 62–71. За влиянието на М. Орбини върху Паисий вж. ***Пенев, Б.*** История на новата българска литература. т. 2, София, 1932, с. 270 сл.; ***Златарски, В.*** История…, 2, 526–533;

ТЕОДОР-ПЕТЪР, АСЕН-БЕЛГУН И ЙОАНИЦА-КАЛОЯН – ОБНОВИТЕЛИ НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО (1185–1207)

Георги Н. НИКОЛОВ

Възобновяването на Българското царство е било обект на многобройни научни изследвания, като се започне с монографията от 1879 г. на руския византинист Фьодор Успенски (1845–1928)[1] и се стигне до днес[2].

Половинвековната българо-византийска война от 968–1018 г. довела до временното унищожение на Българското царство. През 1018–1019 г. били заличени последните гнезда на българската съпротива. Част от българското болярство преклонило глава пред ромейския василевс Василий II Българоубиеца (976–1025). Останалите непокорни българи били безмилостно избивани, а заловените в плен – ослепявани. Земите на ранносредновековното Българско царство били присъединени към Ромейската василия, а функциите на деградираната Българска патриаршия били поети от автокефалната Българска църква в Охрид с ранг на архиепископия. Привидно българският народ бил сломен и станал част от многоетничната и многоезична общност на гръцкоговорящите ромеи.

В действителност българите никога не се превърнали в ромеи. В редица византийски исторически извори от XI–XII в. се прави ясно разграничение между двете етно-държавни понятия (българи и ромеи). И ако за Василий II смъртта на цар Йоан-Владислав (1015–1018) и отвеждането на неговите роднини като пленници в Цариград бил върхът на триумфа му във войната с България, за българите това не бил края. Техният исторически оптимизъм и държавно-политическа виталност надживели военното крушение. Българо-византийската война продължила под различни форми на политическа, военна, религиозна и стопанска съпротива. Тя се проявила в поредица от въстания, бунтове, метежи, заговори, богомилски проповеди и движения на българите срещу гръко-византийското владичество през XI–XII в.

Целият единайсети век бил изпълнен с бунтовните действия на българите, които на два пъти въздигали свои царе, т.е. временно възобновявали Българското царство. Борбата продължила и през XII в.[3] Единичните прояви срещу византийската власт през това столетие били симптоматични за това, което предстояло да се случи през 1185 и следващите двайсетина години.

През XII в. се създали благоприятни условия за успешни действия на българската съпротива срещу Византийската империя. Климатичните промени в Европа и в частност на Балканите повишили добивите в плодородните земи на Мизия, Тракия и Македония. Формиралата се през този период българска аристокрация се замогнала икономически и потърсила поле за политическа изява. Част от нея притежавала прониарски владения и поддържала необходимите въоръжени отряди, които участвали във военните кампании на империята[4]. През управлението на император Андроник I Комнин (1183–1185) бил направен опит във византийската армия да се засили позицията на военачалниците, произхождащи от балканските земи. Важно място придобили българските контингенти, за които се предполага, че отчасти формирали личната гвардия на императора[5].

Сред далечните потомци на българските първенци от X–XI в. все още бил жив споменът за независимото царство, владяно от цар Симеон (893–927), цар Петър (927–969) и цар Самуил (997–1014). Измежду тях били тримата братя и бъдещи български царе Теодор-Петър (1185–1190; 1196/7), Йоан Асен I – Белгун (1190–1196) и Йоаница-Калоян (1197–1207). Имената на Асен-Белгун подсказват тюркски (кумански) произход[6], а името на техния сестриник Борил (1207–1218) е косвено свидетелство за българското им потекло. Може би някой от техните родители е бил далечен родственик на българския болярин Борил (ок. 1078–1081)[7]. Досега са изказани мнения, че Асен е лично или че е фамилно име[8]. В редица домашни извори неговото име се изписва Йоан Асен[9], като патриарх Евтимий (1375–1394) в Пространното житие на св. Иван Рилски прави уточнението: *„благочестивия цар Асен, който в светото кръщение бе наречен Йоан* (**благочьстивѣйшемь цари Ꙗсѣни, иже въ свѧтѣмь кр[ъ]щенїи именовань бывь Іωаннъ**)“[10]. Прави впечатление, че формата Йоан Асен се среща главно в български творби с църковно-религиозен характер (жития, служби, поменици), докато само името Асен се споменава предимно в извори със светски произход. Така например в използваните в неговата кореспонденция оловни печати се употребява формулата: **Ꙗсѣн(ь) ц҃р бл(ъ)гаром(ъ)**[11]. В кратката българска хроника, поместена под формата на добавки в среднобългарския превод на Летописа на Константин Манаси (XII в.), направен в средата на XIV в., пък се казва: *„От този Василий Българското царство бе под гръцка власт чак до Асен Първи, царя на българите* (**Ꙗсѣнѣ царѣ блъгарωм прьваго**)“[12].

Единственото сведение за братята преди 1185 г. се съдържа в произведението „Завладяването на Константинопол“ на Робер дьо Клари (XIII в.) – един от летописците на Четвъртия кръстоносен поход (1199–1204). Той пише, че Калоян бил воин на императора и охранявал една от неговите конюшни, и когато императорът искал, той му изпращал в Цариград по 60 или 100 коня и посещавал ежегодно императорския двор, докато не изпаднал в немилост (en estoit chus Jehans uns serjans l'empereur qui wardoit une huiriere l'empereeur, si que quant li empereres mandoit soisante chevaus ou chent, que chis Jehans li envoioit et venoit a court cascun an devant chou qu'il fust par mal de le court)[13]. По-нататък Робер дьо Клари разказва: „*Един ден той дошъл там, и един евнух, един от вратарите на императора, го оскърбил, удряйки го с каиш през лицето, от което той изпитал голямо огорчение. И поради това оскърбление, което му нанесли, Йоан Влахът си тръгнал от двореца разгневен и се върнал във Влахия* [т.е. България]“[14].

---

[1] ***Успенский, Ф.*** Образование Втораго болгарскаго царства (= Ученые Записки Императорскаго Новороссийскаго университета, т. XXVII). Одесса, 1879. Вж. стойностната рецензия за нея от ***Васильевский, В.*** Критическия и библиографическия заметки. – ЖМНП, 204 (1879), 144–217, 318–348.

[2] От 1985 г., когато бе отбелязана 800-годишнината от въстанието на тримата братя Теодор-Петър, Асен-Белгун, и Йоаница-Калоян, през последните 30 години по този въпрос бяха публикувани редица монографии, статии и рецензии. Тяхното цялостно представяне тук е невъзможно и изисква да се направи отделна библиография.

[3] За съпротивата на българите срещу византийската власт през XII в. вж. ***Гюзелев, В.*** Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188). – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 36–38.

[4] ***Гюзелев, В.*** Бележки върху историята на българските земи ..., 33–36; ***Николов, Г. Н.*** Сведения за стопанския напредък на българите през XII в. – In: Realia Byzantino-Balcanica. Studia in honorem LX annorum professoris Christi Matanov. Сборник в чест на 60-годишнината на професор Христо Матанов. София, 2014, 351–360. За икономическото състояние на Византийската империя заслужава внимание и статията на ***Каждан, А. П.*** Из экономической жизни Византии XI–XII вв. – В: Византийские очерки. Москва, 1971, 169–212.

[5] ***Каждан, А. П.*** Освобождение Болгарии из-под византийского ига. – ВИ, 11 (1973), 125.

[6] ***Златарски, В. Н***. Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185 г. – СпБАН, 45 (1933), 9; ***Младенов, Ст.*** Потекло и състав на среднобългар. Бѣлгоунъ, прякор на цар Асеня I. – СпБАН, 45 (1933), 49–66.

[7] За него вж. по-подробно ***Златарски, В. Н.*** Потеклото на Петра и Асеня..., 10–24; ***Дуйчев, Ив.*** Образи на двама българи от XI век. – В: ***Дуйчев, Ив.*** Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София, 1972, 529–545.

[8] ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3. София, 1940, с. 94, бел. 1 отбелязва: *„Терминът „Асеневци“ (и още les Assanides), който употребява Ф. Успенски, а от него и други историци, когато говорят за Петра и Асеня, както и за третия брат Ивана (ц. Калояна), към които приброяват и техния сестриник Борил, съвсем не е правилен, дори той е неверен, едно, защото ние не знаем, дали техният баща е носил името Асен и, друго, защото родът, династията Асенеци се почва от цар Асеня I Старий, и само неговите синове, Иван Асен и Александър и следващите от тях потомци са и треба да се наричат Асеневци“*. От друга страна ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, 27 твърди, че „Иван Асен, наречен също Белгун, е син на N. Асен“, т. е. това е фамилно име.

[9] Вж. посочванията у ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци ..., с. 35, бел. 1.

[10] ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393).*** Nach den besten Handschriften herausgegeben von E. Kałužniacki. Wien, 1901, 23.

[11] ***Йорданов, Ив.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, с. 99, № 152–153. Вж. и поместената в настоящия сборник статия на ***Йорданов, Ив.*** Възстановяване на българската държавност (1185–1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката.

[12] ***Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах.*** Введение Д. С. Лихачева. Исследования И. С. Дуйчева и М. А. Салминой. Подготовка текстов М. А. Салминой. Словоуказатели О. В. Творогова. София, 1988, 234.

Всъщност думите на дьо Клари се отнасят до по-големите Калоянови братя, които притежавали големи конюшни за развъждане на коне през управлението на предходните ромейски василевси Мануил I Комнин (1143–1180) и Андроник I Комнин. Този факт е многозначителен. На първо място той показва стопанските възможности на това семейство. За отглеждането на големи конски табуни се изисквали обширни пасища, многобройна прислуга и не малко материално оборудване, свързано с подготовката на ездитни коне. На второ място се вижда, че Теодор и Асен-Белгун са били добре познати личности в цариградския императорски двор.

Един традиционен от векове поминък на българите – коневъдството, се запазил сред българското население в равнините на Добруджа и Мизия. Там били техните хергелета и именно там трябва да се търси родовото владение на тримата братя. Това не променя факта, че впоследствие те изградили своята политическа резиденция в подножието на Стара планина – в Търново.

Тежкото поражение, което византийската армия претърпяла при Мириокефалон (17 септември 1176 г.) от селджукските турци на Килидж Арслан II (1155–1192), султан на Икония, сериозно повлияло на политическото състояние на империята[15]. Византийската загуба в Мала Азия обаче нямала пряко отражение върху балканските земи и положението на българите. Само сериозни промени в Европейския югоизток биха могли да създат условия за голямо и успешно въстание срещу ромейската власт. Подготовката на такова въстание следва да се отнесе през управлението на император Андроник I Комнин, когато настъпили такива промени, които насърчили българската аристокрация за действия. Могат да се посочат следните по-важни събития и процеси:

1. Смъртта на император Мануил I Комнин († 24 септември 1180 г.), управлението на едно дете – Алексий II Комнин (р. 1169, 1180–1183) и на неговия съвладетел (и убиец) Андроник I (регент от май 1182 и съимператор от септември 1183 г.)[16].

2. Унгарското нападение в западните български земи и отнасянето на мощите на св. Иван Рилски от Средец (дн. София) в Естергом (1183 г.)[17], което довело до влошаване на византийско-унгарските отношения[18].

---

[13] ***Robert de Clari.*** La conquête de Constantinople. Édition bilingue. Publication, traduction, presentation et notes par J. Dufournet. Paris, 2004, p. 142. 9–13. Вж. и българския превод у ***Робер дьо Клари.*** Завоюването на Константинопол 1204 година. Превод от старофренски език, предговор и бележки Н. А. Марков. София, 2007, 105.

[14] ***Robert de Clari.*** La conquête de Constantinople…, p. 142. 13–17; Робер дьо Клари. Завоюването на Константинопол…,105. Тук става дума за посещението на Теодор и Асен-Белгун при император Исаак II Ангел в Кипсела през октомври 1185 г., когато по нареждане на севастократор Йоан Дука, Асен бил ударен през лицето (ὁ Ἀσὰν ὁ καὶ θρασύτερος καὶ ὠμότερος, ὃς καὶ τύπτεται κατὰ τῶν προσώπων ἐπιταγῇ τοῦ σεβαστοκράτορος Ἰωάννου, ἐπιπληχθεὶς εἰς ἀναίδειαν) – вж. ***Nicetas Choniata.*** Historia. Rec. I. A. van Dieten. – CFHB,XI/1. Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 369. 58–69.

[15] ***Magdalino, P.*** The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180. Cambridge, 1993, 95–108, 463–470.

[16] ***Jurewicz, O.*** Andronik I. Komnenos. Wrocław, 1962, 93–107, 152.

[17] ***Дуйчев, Ив.*** Рилският светец и неговата обител. София, 1947, 226–229.

[18] ***Makk, F.*** The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. Budapest, 1989, 117–118.

3. Българо-куманското сближение и привличането на куманите като български съюзници в предстоящата война срещу Византийската империя.

4. Походът на сицилийските нормани и техните завоевания на Балканите през лятото на 1185 г.[19]

5. Превратът в Цариград от 11–12 септември 1185 г., когато Андроник I Комнин бил убит и на негово място се възкачил Исаак II Ангел (1185–1195; 1203–1204)[20].

6. Привличането за каузата на въстанието и на други български първенци от предбалканските и балканските крепости. Те са останали анонимни в сянката на водещите фигури Теодор и Асен-Белгун, но все пак се знае името на поне един от тях – българския болярин Добромир Хриз[21].

Едно от най-големите предизвикателства за българските медиевисти е, че почти всички сведения за действията на българите в периода 1185–1204 г. се съдържат в Историята и Речите на Никита Хониат (ок. 1155–1215/6) – един от най-образованите ромейски интелектуалци, талантлив историк и византийски патриот. От неговите произведения се вижда, че той е много повече защитник на империята и нейните традиции, отколкото управляващите я в Цариград по това време! Трудно може да се намери такъв историк, който едновременно остава верен на професионалните норми и умело принизява враговете на империята, умишлено премълчава неизгодните, но реално случили се събития, използва неистини (за да не се каже откровени лъжи)[22]. В този смисъл е и заключението на Фьодор Успенски по повод един от неуспешните походи на византийския василевс срещу българите: „*Може да се удивим на изкуството, с което ораторът* [Никита Хониат] *изпълнява твърде неблагодарната задача – да напише похвално слово за императора, след връщането му от безславен поход. Спасение за него била формата, която той владеел до съвършенство, както и рядката начетеност и умението да подбира подходящи образи от библията, от новозаветната църковна история, от митологията и от старата история*“[23]. Въобще императорите от династията Ангели (1185–1204), при цялата си политическа и военна некадърност, са имали щастието и късмета, че тяхното управление е описано и възхвалявано за бъдните поколения именно от Никита Хониат!

Старо клише е обяснението оставено от Никита Хониат, че въстанието на българите се дължало на допълнително наложения данък на българските пастири, обитаващи планинските пасища на Хемус (Стара планина) във връзка с планирания брак между византийския император и дъщерята на унгарския крал Бела III (1172–1196), принцеса Маргит Арпад[24]. Като се знае, че Исаак II Ангел заел престола на 12 септември 1185 г., то и пратеничеството му към унгарската столица Естергом, би могло да потегли най-рано в края на същия месец и да се върне едва през ноември. Следователно и опитите за данъчно облагане съвпаднали по време с вече избухналото въстание на българите – най-рано това би могло да стане в края на месец октомври или през ноември 1185 г., а за самата сватба с десетгодишната Маргит трябвало да се изчакат и рождественските пости[25].

---

[19] ***Dujčev, Iv.*** I Normanni e l'Oriente bizantino. – Congresso internazionale di studi sulla Sicilia Normanna. Palermo, 4–8 Dicembre 1972. Atti. Palermo, 1973, Estratto, 24–27, (= Ivan Dujčev. Medioevo Bizantino-Slavo. IV/2. Sofia, 1996, No LVII, 24–27).

[20] ***Каждан, А.*** **П**. Два дня из жизни Константинополя. Санкт-Петербург, 2002.

[21] ***Николов, Г. Н.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011, 70–95.

[22] За него вж. ***Каждан, А. П.*** Никита Хониат и его время. Санкт-Петербург, 2005.

[23] ***Успенский, Ф.*** Образование Втораго болгарскаго царства …, 196.

[24] ***Nicetas Choniata***. Historia, p. 368. 43–57. За Маргит Арпад (1175–1229), която надживяла тримата си съпрузи вж. ***Makk, F.*** Margit hercegnő (*1175, † 1229 u.). – In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994, 443.

[25] За годежа на Исаак II Ангел и Маргит Арпад вж. словото на Никита Хониат: ***Nicetas Choniata.*** Orationes et epistulae. Rec. I. A. van Dieten. – CFHB III. Berolini et Novi Eboraci, 1972, 35–44. ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове. Т. 2. София, 1934, 522–523 изчислява, че годежът е станал не по-късно от края на октомври

Двамата братя Теодор и Асен-Белгун започнали да осъществяват замисления си план от лятото на 1185 г. Превземането на яките византийски крепости Драч (24 юни) и особено на Солун (24 август) от армията на сицилийските нормани[26] бил ясен сигнал за откриващата се пред тях възможност.

Малко известен факт е, че сред защитниците на Солун имало и няколкохиляден български пехотен отряд. Голяма част от него загинала по време на сраженията. Солунският архиепископ Евстатий (ок. 1178–1195/6) отбелязва, че при завладяването на Солун от норманите погинали над 7000 души, *„изключително от българската пехота и цялата войска* (ὑπὲρ χιλιάδας ἑπτά ... σύν γε τοῖς ἐκ Βουλγάρων πεζοῖς καὶ ὅσοι τοῦ στρατιωτικοῦ συνέπεσον)“[27]. Още тогава българите схванали значението на събитията в Солун за бъдещето си освобождение[28]. Оцелелите от тях успели да спасят намиращата се в солунския храм „Свети Димитър“ чудотворна икона с неговия образ и да я отнесат в България[29]. В ръцете на българите попаднали и част от светите мощи на великомъченика[30]. По всичко изглежда, че българският военен контингент в Солун е бил свързан с болярите Теодор и Асен-Белгун.

Като използвали заплашителния поход на норманите и размириците във византийската столица, двамата братя-водачи на въстанието започнали (или довършвали) строителството на храм, посветен на великомъченика св. Димитър в крепостта Търново. Под предлог, че искат да участват в подготвяната офанзива срещу норманите, Теодор и Асен-Белгун дошли в крепостта Кипсела (в Източна Тракия) и се явили пред лицето на новия император. В това време (октомври 1185 г.) той събирал армейски отряди, които изпращал под командването на своя пълководец Алексий Врана. За да бъдат включени в състава на византийската армия, те поискали като прония едно мъчнодостъпно селище в Стара планина[31]. В действителност двамата български аристократи ловко разузнали какво е състоянието на военните сили в империята. Отказът на императора да изпълни желанието на Теодор и Асен-Белгун трябва да се тълкува като противодействие срещу всички аристократи, свързани с режима на предишния император Андроник I Комнин. Този отказ обаче им послужил като повод бързо да се върнат обратно назад и да продължат подготовката за въстанието. Те ускорили строителството на църквата „Св. Димитър“[32] и на връх Димитровден (26 октомври), когато тя била осветена, провъзгласили началото на българското въстание[33]. В духа на средновековния провиденциализъм те внушили на събралото се множество, че Христовият мъченик Димитър е напуснал Солун и е дошъл да подкрепи делото на българите[34]. Разорението на Солун от сицилийските нормани, както появилите се икона и мощи на великомъченика, били сериозно доказателство за твърдението им. Същевременно използването на чудотворни изображения и свети мощи се явило като част от легитимацията на властта на двамата братя в очите на събралия се народ, а и въобще на българите[35]. Св. Димитър бил възприет като покровител на българските царе – обновители на царството. Не е случаен фактът, че светецът е изобразен върху печати на Асен-Белгун, Борил (1207–1218), Йоан Асен II (1218–1241), както и върху монети на последния[36].

Пред водачите на въстанието стояли няколко важни цели, които те изпълнили през следващите двадесет години: институционалното възобновяване на Българската царство, възобновяването на Българската патриаршия и освобождението и обединението на българския народ в балканските земи.

Църковните церемонии на 26 октомври 1185 г. в търновския храм „Св. Димитър“ довели най-напред до възстановяването на Българската църква. Възобновяването на църквата в нейния предишен висок ранг (патриаршия) обаче изисквало по-продължително време и преминало през няколко етапа. Първият етап обхваща времето от 26 октомври 1185 до 7 ноември 1204 г. Тогава Българската църква била с ранг на архиепископия. Едно писмо на охридския архиепископ Димитър Хоматин (1216/7–1234) до митрополита на Керкира (дн. о-в Корфу, Гърция) Василий Педиадит от 1216 г. и синодален акт (πρᾶξις συνοδικὴ) на Охридската архиепископия от 1217/8 г. свидетелстват за ръкополагането на Василий I за български църковен глава. Вторият документ сочи, че в самото начало на въстанието Теодор-Петър и Асен-Белгун са имали по-големи амбиции и са искали да възстановят Българската патриаршия. В синодалното постановление се казва следното: *„Минаха вече много години, откак тези, които населяват Старопланинската област* (οἱ ἐν τῇ χώρᾳ τοῦ Ζυγοῦ), *надигнали глава против ромейската власт, дързко свалили от врата си нейния ярем и като*

1185 г. От своя страна Ян Луис ван Дитен (1924–2003) смята, че византийско-унгарският съюз и сватбата трябва да се датират към февруари 1186 г., преди началото на Великденския пост – вж. ***van Dieten, J.-L.*** Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. – In: Supplementa Byzantina. Bd. 2. Berlin-New York, 1971, 88–90.

[26] ***Nicetas Choniata***. Historia, p. 297. 1–7; ***Eustazio di Tessalonica***. La espugnazione di Tessalonica. Testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis. Proemio di Bruno Lavagnini. Versione italiana di Vincenzo Rotolo. Palermo, 1961, p. 104. 1–2.

[27] ***Eustazio di Tessalonica***. La espugnazione di Tessalonica..., p. 120. 6–8. Пръв обърна внимание на този факт ***Успенский, Ф.*** Образование Втораго болгарскаго царства ..., 71.

[28] По повод завладяването на Солун от норманите българският историк Васил Н. Златарски (1866–1935) пише: *„Петър и Асен веднага схванали значението на това събитие за тяхното дело и не искали да изпуснат твърде удобния момент, когато в Цариград всичкото внимание било съсредоточено в успехите на норманското оръжие“*. – вж. ***Златарски, В. Н.*** История, т. 2, 431.

[29] За тази икона и нейната съдба вж. ***Гюзелев, В.*** Чудотворна икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186 г. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. София, 2006, 36–39.

[30] За това свидетелства посланието на цариградския патриарх Калист I (1350–1353; 1355–1363) до търновското монашество от 1361 г., в което българските духовници били упреквани, че приготвят миро от мощите на св. Димитър – вж. ***Registrum patriarchatus Constantinopolitani.*** III. Documenta annorum MCCCL–MCCCLXIII. Ed. I. Koder, M. Hinterberger et O. Kresten. – CFHB, XIX/3. Wien, 2001 III, № 264, p. 574.159–160. За датировката на това послание вж. ***Darrouzès, J.*** Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I: Les actes des patriarches. Fasc. V: Les regestes de 1310 à 1376. Paris, 1977, № 2442, p. 368–369. Български превод на посланието вж. у ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1: Български, други славянски и византийски извори. София, 1994, № 45, 180–184; Пръв обърна внимание на този факт ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, 132.

[31] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p.369. 58–63. Вж. и ***Златарски, В. Н.*** История, т. 2, 436–439; ***Bartusis, M. C.*** Land and privilege in Byzantium. The institution of pronoia. Cambridge, 2012, 98.

[32] Публикации за археологическите проучвания на търновската църква „Св. Димитър“: ***Николова, Я.*** Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 9–16; *Теофилов Т.* Изследвания върху проблема за стилова реконструкция на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. – ГМСБ, 17 (1991), 67–85; ***Николова, Я., М. Робов.*** Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005.

[33] ***Prinzing, G.*** Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes. – ЗРВИ, 38 (1999–2000), 257–265.

[34] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p. 371. 15–28.

[35] Неточно е твърдението на Сергей Иванов, че станалото при освещаването на храма „Св. Димитър“ било „шаманска санкция“ – вж. ***Иванов, С. А.*** Формы легитимации верховной власти в Болгарии XI–XIII вв. – В: Анфологион: власть, общество, культура в славянском мире в Средние века. К 70-летию Бориса Николаевича Флори. Москва, 2008, 68–69. Убедителна е тезата на Анастасия Добичина, че тук става дума за „вътрешна легитимация“, която да привлече колкото се може повече съплеменници на водачите на въстанието – вж. ***Добычина, А.*** От „внутренней“ легитимации власти к „внешней“: от Тырновского восстания до церковной унии с Римом (1185–1204). – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Ч. 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2014 година. Шумен, 2015, 341–342. Вж. и ***Добычина, А.*** С. Тырново как „Новая Фессалоника»: Святость солунской базилики в „Молитвенном доме“ великомученика Димитрия Солунского. – PBg, 35/4 (2011), 24–40.

[36] Вж. поместената в настоящия сборник статия на ***Йорданов, Ив.*** Възстановяване на българската държавност (1185–1235). Приносът на нумизматиката и сфрагистиката.

поставили под незаконната си власт много от околните земи, включили в своята държава почти всички области на Запада, които имат за граница морето [т.е. Черно море]. *Като се самозабравили от това, те се преобразили, снабдявайки се с обагрени в червено одежди и с останалите украшения, предназначени да обозначават царската премяна, променяйки и самото название на незаконната си власт в царство. С това обаче не спрели в нечуваната си дързост, ами насочили своя неудържим стремеж и към най-високото достойнство на църковната власт: пожелали да привържат към царското си достойнство и патриаршеското* (ἤθελον γὰρ τῇ βασιλικῇ ἀξίᾳ παραζεῦξαι καὶ πατριαρχικήν), *за да не била куцала държавата им, ако бъде лишена от второто*“[37]. Въздигането на български патриарх по време на въстанието очевидно било невъзможно. Ето защо двамата братя – водачи на въстанието, прибягнали до необходимия компромис. Те използвали присъствието на няколко гръцки духовници, вероятно намиращи се в подчинение на Охридската архиепископия, които ръкоположили българския монах Василий за архиепископ на Българската църква. В споменатото писмо до керкирския митрополит Димитър Хоматин пише за църковния глава на България: „*Също така и обявеният за техен патриарх, макар че впоследствие е бил издигнат в патриаршеското достойнство от папата на стария Рим, първоначално е бил възведен в архиерейски сан от законния ромейски епископ – този на Видин и от още двама други епископи* (καὶ ὁ λεγόμενος δὲ πατριάρχης αὐτῶν, κἂν ὕστερον εἰς τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα παρὰ τοῦ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἀνήχθη, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν τῆς ἀρχιερωσύνης βαθμὸν παρὰ ἐπισκόπου ἐννόμου καὶ Ῥωμαίου, τοῦ Βιδίνης ἐκείνου, καὶ ἑτέρων δύο ἐπισκόπων προήχθη.)“[38].

През 1185 г. Василий I (1185–1232) бил ръкоположен за архиепископ и по този начин била възстановена независимата Българска църква. Нейното положение било твърде сложно. От една страна тя се явявала като продължител на Българската патриаршия от X–XI в., но била в по-ниска степен. От друга страна, поради намесата на светската власт нейната поява била сметната за неканонична (това всъщност бил само формалният повод) и тя не получила признание от Цариградската патриаршия. Най-сетне с ръкополагането на Василий I в Търново се учредявала нова епископия – Търновската, което водело след себе си до териториални промени в епархийната система по българските земи[39]. Така пред царете-обновители на Българското царство стояли две свързани, но твърде трудни задачи – международно и то църковно признание на Българската църква и въздигането на нейния глава в степен патриарх.

В много извори е засвидетелствано институционното вьобновяване на Българското царство. Хронологически пръв за това пише Никита Хониат: „*А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки* (ἅτερος δὲ τῶν ὁμαιμόνων ὁ Πέτρος καὶ στεφανίσκῳ χρυσέῳ διαδεῖται τὴν κεφαλὴν καὶ τοῖς ποσὶν ὑπορράπτει καὶ περιτίθησι κοκκοβαφὲς πέδιλον)“[40]. В действителност новият български цар е бил коронясан и благословен за владетел от току-що въздигнатия архиепископ Василий I. Тази церемония придала необходимата законност на българската царска власт.

Първоначално двамата братя решили да се възстанови старата столица Велики Преслав. Никита Хониат посочва причината за изоставянето на тази идея: обсаждането на града не било безопасно (ὡς οὐκ ἀκίνδυνον ἑώρων τὴν πολιόρκησιν). За да покаже своята осведоменост, византийският историк добавя, че това бил много стар град, целият направен от печена тухла (πόλις δ’ αὕτη ὠγυγία ἐκ πλίνθου πᾶσα ὀπτῆς καὶ πλείστην τὴν περίμετρον ἔχουσα)[41]. Почти същата характеристика той дава и за Никея[42]. И в двата случая това е невярно – градежите са от камък[43]. Все пак българите не се отказали напълно от старата си столица. Тя запазила градския си облик и през следващия век.

До 1190 г. цар Теодор-Петър бил главната фигура в управлението на Българското царство. Няколко важни факта бележат пътя към възобновяването на Българското царство по негово време:

1. Успешните действия на българите срещу армиите на византийските пълководци севастократор Йоан Ангел, слепия кесар Йоан Кантакузин и Алексий Врана[44].

2. Сключването на българо-византийско примирие в Ловеч през 1187 г., което фактически било официално признаване на възстановената българска държава от страна на ромейския василевс Исаак II Ангел[45].

3. Осигуряването на военна помощ от куманите, които станали постоянен военен резерв за българския цар през следващите години. Това довело до рязко увеличаване на българската войска, която заедно с куманските наменици през 1189 г. достигнала 40 хил. души[46].

4. Трите български дипломатическите мисии до германския император Фридрих I Барбароса (1152–1190) през 1189–1190 г.[47], които показали значимата роля и важното място на възобновеното Българско царство в региона.

През 1190 г. цар Теодор-Петър отстъпил върховната власт в Търново на своя по-малък брат, енергичния Асен-Белгун (1190–1196). Той от своя страна подарил на Теодор-Петър крепостите Велики Преслав и Природ и земите около тях – една територия, която чак до средата на XIII в. се наричала „*Петрова земя*“ (Πέτρου ὀνομάζεται Χώρα)[48]. По своя характер тази форма на владение напомняла западноевропейския апанаж. Вероятно през същата 1190 г. цар Теодор-Петър успял временно да завладее черноморските крепости Варна и Анхиало (дн. Поморие). Кратка византийска хроника съдържа сведения за успешните действия на българите спрямо черноморските крепости. Това наложило през лятото на 1193 г. император Исаак II Ангел отново да укрепи Анхиало и Варна, които били разрушени от българите по време на неговото царуване (ὅτι ὁ βασιλεὺς Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος ἐπύργωσε τὴν Ἀγχίαλον καὶ τὴν Βάρναν, ἃς ἐξεπόρθησαν οἱ Βλάχοι ἐπὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας)[49].

---

[37] ***Demetrius Chomatenus***. Ponemata diaphora. Rec. G. Prinzing. – CFHB, XXXVIII. Berolini et Novi Eboraci, 2002, № 146, 423. 17–424. 28. Българският превод е цитиран по ***Илиев, И***. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София, 2010, 310.

[38] ***Demetrius Chomatenus.*** Ponemata diaphora, № 8, p. 50. 100–104 (вж. и № 146, p. 424. 29–33). Българският превод е цитиран по **Илиев, И**. Охридският архиепископ …, 246. Впоследствие видинският епископ се опитал да избяга във Византия, но бил заловен и посечен по заповед на българските власти. Тази случка обаче не могла да отмени вече извършеното от него ръкополагане – вж. ***Demetrius Chomatenus.*** Ponemata diaphora, № 8, p. 50. 104–110.

[39] ***Гюзелев, В.*** Православната и католическата църква в историята на българския народ през XIII–началото на XV век. – МП, 15/1 (1992), 97; ***Николова, Б.*** Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). София, 1997, 197–198.

[40] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p. 372. 41–43. Вж. още ***Demetrius Chomatenus.*** Ponemata diaphora, № 146, p. 423. 22–25; ***Theodorus Scutariota.*** Compendium chronicum. – In: C. N. Sathas.Bibliotheca graeca medii aevi.VII. Parisiis, 1894, p. 372. 20–22; ***Ephraem Aeniota***. Historia cronica. Rec. O. Lampsides. – CFHB, XXVII. Athenis, 1990, p. 208. 5820–5821.

[41] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p.372. 43–46.

[42] ***Nicetas Choniata***. Historia, p.372. 43–46.

[43] Вж. ***Каждан, А. П***. Никита Хониат …,51.

[44] ***Nicetas Choniata***. Historia, p. 374. 88– 376. 38. Вж. и ***Златарски, В. Н.*** История, т. 2, 443–447.

[45] ***Nicetas Choniata***. Historia, p.399. 43–53.

[46] ***Historia de expeditione Friderici imperatoris.*** Ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. – MGH, Scriptores rerum Germanicarum. T. 5. Berolini, 1928, 58.

[47] ***Historia de expeditione Friderici imperatoris***, 29–33, 58, 69.

[48] ***Georgius Acropolita.*** Opera. Rec. A. Heisenberg. Editionem anni MCMIII correctiorem curavit P. Wirth. Vol. I. Continens historiam, Breviarium historiae, Theodori Scutariotae additamenta. Stuttgart, 1978. p. 20. 18–23; Theodorus Scutariota. Compendium chronicum, p. 457.31–458. 4.

[49] ***Chronica byzantina breviora.*** Recensuit, commentario indicibusque instruxit P. Schreiner. – CFHB, XII/1. Teil: Einleitung und Text. Wien, 1975, p. 319, № 41. 2. Сведения за превземането на Варна и Анхиало от българите и възвръщането им от Исаак II Ангел през 1193 г. дава и Ефрем – вж. ***Ephraem Aeniota***. Historia cronica, p. 221. 6176–6180, 6190–6191(български превод у ***Гюзелев, В.*** Средновековна поезия от и за българите. София, 2015, 350).

Преминаването на върховната власт в ръцете на цар Асен-Белгун (1190–1196) активизирало процеса на възобновяване. Преди всичко трябва да се отбележат териториалните завоевания през неговото царуване: Средец, Браничево, Белград, както и победните за българите сражения в Тракия и Македония. Сред тях изпъква разгромът на ромеите в Тревненския проход през лятото на 1190 г.[50]

След освобождението на Средец от византийска власт през 1195 г. цар Асен-Белгун заповядал да бъдат тържествено пренесени в Търново мощите на българския отшелник св. Иван Рилски (1195 г.), които междувременно унгарците върнали в града (1187 г.). Подробности за това събитие се намират в Пространното житие на Иван Рилски, написано от българския патриарх Евтимий, който с вълнение разказва за приповдигнатата духовна атмосфера: *„Когато* [Асен-Белгун] *стигна до Средец и го подчини на властта си, и чу за преславните и безбройни чудеса на преподобния* [св. Иван Рилски], *веднага се притече към неговата църква и целунал с почит преподобните мощи на светеца, мислеше, че е намерил някакво многоценно съкровище. Изпълнен със силна радост и духовно веселие, той замисли добър замисъл – за по-голяма чест и утвърждение на царството си да пренесе мощите на преподобния отец в своя преславен град Търнов. И веднага изпрати до своя патриарх кир Василий, намиращ се във великия Търновград, писмо, гласящо така:*

„До всечестния архиерей Божи и духовен отец на наше царско величество кир Василий.

Когато дойдох по Божие желание в тези предели и стигнах до Средечкия град, щом намерих светите мощи на преподобния отец Иван, изобилстващ с чудеса и изцеления, струваше ми се, сякаш от радост летя по въздуха. Понеже голямата му слава изпълни цялата оная страна и тъй като той вършеше дивни и преславни изцеления, провъзгласиха [го] *за целител не само тук, но и в цялата Угърска държава. При това положение умът на наше царско величество отсъди твоя светлост да дойде тук с целия църковен клир и подобаваща почит, та да пренесе тези свети мощи на преподобния отец в преславния наш царски град за похвала на цялата църковна общност и за утвърждение на нашето благочестиво царство“.*

След като божественият светител чу това, възрадва се духом и към Бога отправя благодарствена молитва. И незабавно събра бързо целия църковен клир и им каза всичко гореречено. Те пък с топло усърдие и с пламнала душа всичко сладостно приеха. И единодушно се устремиха усърдно, искайки да грабнат сякаш някакво съкровище многоценно, и скоро достигнаха Средец, заедно със своя патриарх и учител. Благочестивият цар Йоан Асен, приготвил с почест всичко за изпращането на светеца, всичко предаде на патриарха, оставяйки му и 300 мъжествени воини за съпровождането на светеца. А сам той се устреми, та доиде спешно в своя царски град и започна да изгражда църква на името на светеца в славния град Трапезица. Патриархът, взел честните мощи на преподобния, с целия клир шествуваше по пътя, радвайки се и славейки Бога. След тях вървеше и игуменът на обителта на преподобния [Йоаникий] *и всички ръководени от него монаси. И когато царят разбра, че патриархът е дошъл, бързо излезе да го посрещне на мястото, наричано Кръстец, с целия си синклит. И като целуна с почитание мощите на светеца, задържа ги да останат там 7 дни, докле беше доизградена църквата. И така, щом я осветиха, с почест положиха в нея мощите на преподобния в 6703 година* [1195], *където те лежат до ден днешен, давайки различни изцеления на всички, които с вяра прибягват към тях...“*[51]

Този разказ в различни варианти се среща и в други агиографски творби, посветени на светеца. Най-близък до него е текстът на Проложното житие от Стишния пролог[52]. Подробностите, които се споменават в тези житийни произведения, показват, че наскоро подир пренасянето на светите мощи, в Търново е бил съставен отделен разказ за това събитие. Именно той е бил използван в житията на светеца от XIII–XIV в.

Пренасянето на мощите на св. Иван Рилски в Търново поставило началото на една традиция в Българското царство през следващите десетилетия. Столичният град се превръщал в богохраним център[53]. Тук били издигнати църкви, в които се пазели светите мощи на български и византийски светци. Постепенно в Търново се формирал собствен български църковен календар.

През управлението на цар Йоаница-Калоян успешно било завършено освобождението на българските земи и обединението на българския народ на Балканския полуостров. Сключването на българо-византийския мирен договор в края на 1201 г. сложило край на 15-годишната война между двете страни, започнала с въстанието на Теодор-Петър и Асен-Белгун[54].

През Калояновото царуване продължила линията за сближение със западните сили на антивизантийска основа. В едно от писмата си до римския папа Инокентий III (1198–1216), българският владетел обръща внимание, че неговите починали братя Теодор-Петър и Асен-Белгун са имали намерение да установят връзки с апостолическия престол, а и самият той безуспешно се опитвал на три пъти да изпрати пратеници да папата[55]. Дипломатическите преговори и сключената уния с Римската църква (7–8 ноември 1204 г.) имала едно много важно следствие. Търновският архиепископ Василий бил провъзгласен и за примас (т.е. първенец) на цяла България и Влахия (archiepiscopus Trinovitanus, primas totius Bulgariae et Blachie)[56]. Както отдавна е известно от една византийска обяснителна бележка за каноничното положение на Първа Юстиниана (XII в.) *„по-напред епископът на България бе титулуван примас, което на гръцки значи „първи“, на славянски или български „пръвол“, което също значи „първи“, тъй като у българите „пръвол“ е „първенецът“* (Ἐκαλεῖτο δὲ πρότερον ὁ τῆς Βουλγαρίας ἐπίσκοπος πρίμας, ὃ δηλοῖ τῇ Ἑλλάδι γλώσσῃ πρῶτος, τῇ δὲ σθλοβενικῇ ἤτοι βουλγαρικῇ ἢ σθλαβικῇ πρεβόλεος, ὃ καὶ αὐτὸ σημαίνει τὸ πρῶτον, πρέβολ γὰρ παρὰ Βουλγάροις ὁ πρῶτος)[57]. В Рим тази титла била смятана за равна на патриаршеската, а в България българският църковен глава се титулувал патриарх. Не случайно, а напълно правомерно в писмото си до папа Инокентий III от ноември 1204 г., цар Калоян потвърждава: *„Нека бъде известно на Ваша светост, духовни отче на мое царство, господине папа, че господин Лъв* [Бранкалеоне], *посланик на апостолическия престол, пристигна при моето царство и ми донесе корона и като я благослови, постави я на главата на моето царство и в моите ръце ми даде скиптър и знаме и благослови пресветия патриарх на моето царство и на цяла България по поръка на Ваша светост* (et benedixit sanctissimo patriarche regni mei et totius Bulgariae ex precepto vestre sanctitatis) ... *Ваша светост изпълни според искането на мое царство цялото ни желание“*[58].

Следователно и в българските, и в гръцките, и в латинските извори от XIII в. българският църковен глава Василий I е бил наричан и смятан в България за патриарх, какъвто той действително е бил, но патриаршеската му титла и достойнство не били признати и осветени нито от Рим, нито от Цариград, нито от останалите източни патриарси.

---

[50] Вж. по-подробно ***Златарски, В. Н.*** История, т. 3, 59–91. В по-ново време вж. ***Ritter, M.*** Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185–1195). – BSl, 71/1–2 (2013), 195–207; ***Николов, Г. Н.*** Последният поход на византийски император срещу столицата на Българското царство – Търново (1190 г.). – ВМ, 4 – 5 (2013/2014), 439–451.

[51] ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius***..., 23–25. Новобългарски превод вж. в **Стара българска литература**. Т. 4: Житийни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. София, 1988, 147–148.

[52] ***Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки от Й. Иванов***. – ГСУ ИФФ, 32/13 (1936), 54–55.

[53] Вж. ***Ердељан, Ј.*** Трново. Принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице. – ЗРВИ, XLVII (2010), 207 и публикуваната в този сборник статия на ***Добычина, А.*** Тырново и политика перенесения священных реликвий в период становления Второго Болгарского царства.

[54] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p. 535. 96–97; ***Nicetas Choniata.*** Orationes et epistulae, p. 106. 17–19, 110. 8–111. 10. За датата на този договор вж. ***Дуйчев, Ив.*** Проучвания върху Българското средновековие. – СбБАНИ, 41/1 (1945), 107.

[55] ***Преписката на папа Инокентия III с българите.*** Увод, текст и бележки от Ив. Дуйчев. – ГСУ ИФФ, 37/3 (1942), с. 22. 16–20.

[56] ***Преписката на папа Инокентия III с българите***..., с. 53. 1–2. По този въпрос вж. ***Гюзелев, В.*** Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.). Пловдив, 2009, 138–141, 248–250.

[57] ***Prinzing, G.*** Entstehung und Rezeption der Justniana Prima–Theorie im Mittelalter. – BBg, 5 (1978), S. 279. 27–30. Вж. и български превод у ***Гюзелев, В.*** Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. София, 2006, с. 147, № 57.

[58] ***Преписката на папа Инокентия III с българите***..., с. 65. 12–66. 21.

Цар Калоян продължил политиката на своите братя за пренасяне на свети мощи в „богопазения“ Търнов. След като завладял крепостта Потука (южно от склоновете на Източна или Централна Средна гора[59]) вероятно през 1201 г., българският владетел заповядал от тук в Търново да се пренесат реликвите на св. Михаил Воин. В Проложното житие на светеца е отбелязано: *„Когато царуваше великият цар Калоян и превзе Потука, той пренесе свети Михаил. Чувайки за това, патриарх Василий излезе с целия клир и с болярите със свещи и кадила да посрещне светеца. Цар Калоян и патриархът взеха светеца, внесоха го в богоспасяемия Царевград Търнов и го положиха във великата патриаршеска църква „Свето Възнесение* [Господне]*“ в нов ковчег“*[60]. Св. Михаил Воин бил българин и неговият култ бил тясно ограничен в района на Потука. С пренасянето на мощите му в Търново той придобил значение на общобългарски светец[61].

Патриарх Евтимий отбелязва в своето Похвално слово за Йоан Поливотски, че след битката при Одрин (14 април 1205) цар Калоян *„намери там мощите на светия и блажен Йоан* [от тракийския град Поливот] *и честно ги пренесе от град Месина в своя славен град Търново“*[62]. Завладяването на Месини (дн. Мисинли, в Турция, на 23 км северозападно от Чорлу) е станало през 1206 г., когато български и кумански отряди, водени от цар Калоян, опустошили околностите на Аркадиопол (дн. Люлебургаз, в Турция) и Цурулон (дн. Чорлу, в Турция)[63].

По негово нареждане в българската столица били донесени и мощите на света Филотея Темнишка. В Пространното житие на светицата, написано от патриарх Евтимий, се отбелязва че нейното родно място бил Моливот от областта Памфилия и там тя се прославила със своите отшелнически подвизи[64]. Авторът разказва за една от военните кампании на цар Калоян в Източна Тракия, по време на която той узнал за светите мощи на Филотея и наредил те да бъдат пренесени в Търново. Описанието на тържественото шествие твърде много напомня на разказа за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски. Има и редица оригинални елементи: излекуването на белмо (перде на окото) на българския военачалник Теодор и особено словото, което патриарх Василий произнесъл при посрещането на мощите в Търново. Евтимий завършва разказа си за светицата с думите: *„И като взеха веднага тялото, пренесоха го в славния град Търнов и го положиха в църквата на пречистата*

---

[59] За локализацията на крепостта вж. ***Гагова, К.*** Тракия през Българското средновековие. Историческа география. Второ допълнено и преработено издание. София, 2002, 281–282. За Потука вж. и ***Tabula Imperii Byzantini.*** Bd. 6:Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos) von P. Soustal. Wien, 1991, 414.

[60] ***Иванов, Й***. Български старини из Македония. София, 1931, 424. Новобългарски превод вж. в **Стара българска литература**, т. 4, 220. За пренасянето на мощите от Потука в Търново пише и патриарх Евтимий в своето Похвално слово за Михаил Воин – ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius***…, 178–179.

[61] За него вж. **Стара българска литература**, т. 4, 585–588; ***Грудков, В.*** Михаил Воин в агиографията на XIII и XIV век. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново, 1994, 179–184; **Старобългарска литература.** Енциклопедичен речник. Отг. ред. Д. Петканова. В. Търново, 2003, 181.

[62] ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius***…, 197–198. Новобългарски превод вж. в **Стара българска литература**. Т. 2: Ораторска проза. Съст. и ред. Л. Грашева. София, 1982, 160.

[63] ***Nicetas Choniata.*** Historia, p. 629. За локализацията на крепостта вж. ***Tabula Imperii Byzantini.*** Bd. 12: Ostthrakien (Eurōpē) von A. Külzer. Wien, 2008, 530–532.

[64] ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius***…, 80, 85. Всички учени, които са изследвали житийните данни за св. Филотея, смятат че Моливот е погрешно изписано вместо Поливот. Българските изследователи са на мнение, че става дума за Поливот в Източна Тракия (***Tabula Imperii Byzantini,*** Bd. 12, 599). Напоследък ***Гонис, Д.*** Гръцкото „Житие на света Филотея“ (румънска версия) и проблемите около „Житието на преподобната Филотея“ (българска версия). – В: Търновска книжовна школа. Т. 8. В. Търново, 2007, 86–90 изразява мнение, че става дума за малоазийския град Поливот във Фригия Салутария. В действителност в историческите извори са засвидетелствани и местност, и манастир в Източна Тракия с името Моливот (Μολιβωτόν)– вж. ***Tabula Imperii Byzantini,*** Bd. 12, 536–537.

Богородица, истинната Божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка, където лежи и до днес...“[65]

От края на XII и първите десетилетия на XIII в. трайно се наложила тенденцията за „българизация“ на църковния календар. Затова допринесло и пренасянето в Търново на мощите на св. Михаил Воин от Потука, св. Петка Търновска, св. Йоан Поливотски, св. царица Теофано, св. Филотея и др. По този начин Търново като почитано място за свято поклонение на православните християни изместило по значение разграбения от латинците Цариград[66].

В българската историческа наука се е наложило мнението, че мощите на св. Иларион Мъгленски били пренесени в Търново също по времето на цар Калоян. Вероятно тази датировка трябва да се коригира и да се отнесе към управлението на цар Йоан Асен II[67].

* * *

Така в периода 1185–1204 г. трайно били възобновени двата стълба, на които се крепяла средновековна България – държавата и църквата (царството и патриаршията). Окончателното въздигане на Българската православна патриаршия станало на църковен събор в Галиполи през 1235 г.[68] Всичко това показва, че сред институционалните действия при възстановяването на Българското царство, първенствуващо място заели проблемите на Българската църква. Грижата за нея имала първостепенно значение в политиката на първите петима царе на България в периода 1185–1234 г.

Възобновата на Българското царство била дело на тримата братя царе обновители – Теодор-Петър, Асен-Белгун и Йоаница-Калоян. Тям и средновековните български книжовници отдават заслуженото. В Синодика на Българската църква това е записано в характерния лаконичен стил на българската историопис:

„На цар Йоан Асен Белгун, който освободи българския род от гръцко робство, вечна му памет.

На Теодор, наречен Петър, негов брат и цар, и на неговия брат цар Калоян, който постигна много победи над гърците и фрузите, вечна им памет“[69].

---

[65] ***Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius***…, 95–98. Новобългарски превод вж. в **Стара българска литература**, т. 4, 213–215.

[66] ***Гюзелев, В.*** Средновековният Търнов – духовна столица на славянската православна общност. – Търновска книжовна школа. Т. 9. В. Търново, 2011, 11.

[67] По този въпрос вж. ***Гюзелев, В***. Битката край Клокотница (9 март 1230 г.) в средновековния историко-литературен спомен и в народното предание. – PBg, 35/4 (2011), 49. Авторът отдава тази грешка на текста от Пространното житие на св. Иларион Мъгленски, написано от патриарх Евтимий, който приписва на Калоян пренасянето на мощите и поставянето им в лаврата „Св. Четиридесет мъченици“. В Проложния разказ за пренасянето на мощите на Иларион Мъгленски обаче се прави разлика: мощите са донесени в Търново от цар Калоян, а са пренесени в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ от *„новия цар Йоан Асен, сина на стария цар Асен“* – вж. ***Иванов, Й.*** Български старини …, 419–420.

[68] Вж. и поместената в настоящия сборник статия на ***Гюзелев, В.*** Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в светлината на историческите извори.

[69] ***Божилов, Ив., А. Тотоманова, Ив. Билярски.*** Борилов синодик. Издание и превод. София, 2012, с. 152. 18–153. 2.

TEODOR-PETĂR, ASEN-BELGUN UND JOANIZA-KALOJAN – ERNEUERER DES BULGARISCHEN ZARENREICHS (1185–1207)

Während der Herrschzeit der bulgarischen Zaren Teodor-Petăr (1185–1190; 1196/7), Asen-Belgun (1190–1196) und Joaniza-Kalojan (1197–1207) wurden die Hauptinstitutionen – das Bulgarische Zarenreich und die Bulgarische Kirche – wieder aufgebaut. Im Jahre 1185 wurde Vasilij I. (1185–1232) zum Erzbischof ernannt, und somit wurde die unabhängige Bulgarische Kirche wieder aufgebaut. Er krönte seinerseits den bulgarischen Zaren Teodor-Petăr in Tărnovo. Bis 1190 war Zar Teodor-Petăr die Hauptfigur beim Regieren des Bulgarischen Zarenreichs. Mehrere bedeutsame Fakten kennzeichnen den Weg zum Wiederaufbau des Bulgarischen Zarenreichs zu seiner Herrschzeit: 1. Erfolgreiche Handlungen der Bulgaren gegen die Armeen folgender byzantinischer Heerführer: des Sebastokrators Ioannes Angelos, des blinden Kaisers Ioannes Kantakuzenos und des Alexios Branas; 2. Schließung des bulgarisch-byzantinischen Waffenstillstands in Loveč im Jahre 1187, was praktisch die offizielle Anerkennung des wieder aufgebauten bulgarischen Staates durch den rhomäischen Basileos Isaak II. Angelos war; 3. Sicherung einer Militärunterstützung durch die Kumanen, welche in den folgenden Jahren zur dauerhaften Militärreserve für den bulgarischen Zaren wurden. Dies führte zur beträchtlichen Vergrößerung des bulgarischen Heeres, das zusammen mit den Kumanensöldnern die Zahl von 40 Tausend Mann im Jahre 1189 erreichte; 4. Die drei diplomatischen Missionen zum deutschen Kaiser Friedrich I. Barbarossa in den Jahren 1189–1190, die die bedeutsame Rolle des wieder aufgebauten Bulgarischen Zarenreichs in der Region zeigten. Der Übergang der obersten Macht zum Zaren Asen-Belgun aktivierte den Prozess des Wiederaufbaus. Es sollen hier vor allem die territorialen Eroberungen zu seiner Herrschzeit erwähnt werden: Sredez, Braničevo, Belgrad sowie die für die Bulgaren siegreichen Schlachten in Thrakien und Mazedonien. Auffallend ist die Niederschlagung der Rhomäer im Pass von Trjavna im Sommer des Jahres 1190. 1195 wurden die Gebeine des Heiligen Ivan von Rila feierlich von Sredez nach Tărnovo überführt. In der Herrschzeit des Zaren Joaniza-Kalojan wurde die Überführung von anderen Heiligengebeinen fortgesetzt, was die Hauptstadt zu einer vom Gott geschützten Stadt werden ließ. Der Zar Joaniza-Kalojan vollendete die Befreiung der bulgarischen Territorien und die Vereinigung des bulgarischen Volkes auf der Balkanhalbinsel. Die Schließung des bulgarisch-byzantinischen Friedensvertrags gegen Ende des Jahres 1201 setzte dem 15-jährigen Krieg zwischen den zwei Ländern, der mit dem Aufstand von Teodor-Petăr und Asen-Belgun begann, ein Ende. Die diplomatischen Verhandlungen und die mit der römischen Kirche geschlossenen Union (7–8. November 1204) hatten eine sehr wichtige Folge – der Erzbischof von Tărnovo Vasilij wurde zum Primas (d.h. Erstling) von Bulgarien ernannt. Somit wurden in der Zeitperiode 1185–1204 die zwei Säulen anhaltend erneuert, auf die sich das mittelalterliche Bulgarien stützte – Staat und Kirche (Zarenreich und Patriarchat). Die endgültige Neuerrichtung des Bulgarischen orthodoxen Patriarchats erfolgte auf dem Kirchenkonzil in Kallipolis im Jahre 1234. Unter den institutionellen Problemen des Wiederaufbaus des Bulgarischen Zarenreichs nahm die Bulgarische Kirche eine Hauptposition ein. Sie war die Hauptsorge in der Politik der ersten fünf Zaren von Bulgarien in der Zeitperiode 1185–1241.

БРАТЯТА АСЕН И ПЕТЪР В ПРЕДСТАВИТЕ НА ВИЗАНТИЙЦИТЕ

Петър АНГЕЛОВ

Метежите, заговорите и въстанията, с които била съпътствана значителна част от историята на Византийската империя, са обект на постоянен интерес от страна на византийските историци. Те неизменно обръщат особено внимание на личностите, дръзнали да вдигнат оръжие и застрашат богохранимия имперски ред. В това отношение изключение не правят и водачите на въстанието, което разтърсва Византия в края на XII век и довежда до възстановяване на българската държава. Източниците, които съдържат оценки за личността на братята Асен и Петър и допринасят за изграждането на една определена представа за тях, могат да бъдат разделени на две групи. В първата се включват историческите съчинения на Никита Хониат, Георги Акрополит и Теодор Скутариот. Сред като най-важен трябва да се изтъкне съвременника на въстанието Никита Хониат. Надарен с ерудиция и наблюдателност, той е от тези византийски историци, които обикновено се стараят да преценят една личност според делата ѝ, вместо да се задоволят със стереотипни квалификации. Не е без значение и фактът, че Никита Хониат, който става свидетел на краха на Византия през 1204 г., е склонен да търси и у самите ромеи вината за това как другите се отнасяли към тях. Освен това той е далеч от идеята да оценява в поведението на византийските императори само проявленията на „идеалния“ владетел.

Втората група източници е представена от няколко похвални слова, посветени на императорите Исак II Ангел и Алексий III Ангел. Техни автори са Никита Хониат, Михаил Хониат, Георги Торник, Сергий Колива, Йоан Сиропулос. Няма съмнение, че спецификата на този литературен жанр дава своето неизбежно отражение върху начина, по който е изграден образът на водачите на въстанието. Многословната и мъглява риторика, съзнателната идеализация на императорските дела, както и умишленото принизяване достойнствата на противника, достигащо до открити обиди, са само част от особеностите на посочените слова, които са предназначени да въздействат главно върху чувствата на читателя, а не да му предоставят някаква достоверна информация. Все пак не може да не направи впечатление, че подобаващо място в словата е отделено на борбата срещу братята Асен и Петър. Очевидно в тяхно лице византийците виждали сериозни противници, победите над които могат да прославят императора и укрепят вярата на поданиците в неговите добродетели.

Това, което безспорно обединява разнородните по характер извори, е фактът, че в тях братята Асен и Петър са представени като метежници и бунтовници. Първите определения, с които Никита Хониат удостоява водачите на въстанието, не се отличават с особено оригиналност и звучат познато. Те са наречени „безбожници и нечестивци“ думи, които са заслужили и други български владетели поради враждебното си отношение към империята. Освен това за византийския историк Асен и Петър са „някои си“ т.е. хора без доказан произход, аристократичен корен и легитимни владетелски права[1]. Ето защо, въпреки че българската държава се възстановява от двамата братя пред очите на Никита Хониат, той не ги удостоява до края на своето повествование с някакво владетелско достойнство, а определя движението им като отцепване и бунт Асен и Петър са характеризирани като предводители на зло (и хора с високомерен и надменен нрав)[2]. Прави впечатление, че въпреки доминацията на тези обобщаващи характеристики, в отделни случаи се дават и диференцирани оценки за единия и другия брат. Така още в самото начало на своя разказ за въстанието Никита Хониат съсредоточава вниманието си върху Асен. Според византийския историк „Асен бил по-дързък и по-груб“ в своето държание, след като Исак II Ангел отказал да удовлетвори молбата на двамата братя да бъдат зачислени в ромейската войска. Изречените от Асен остри думи, които „загатвали за бунт“, ставали причина да бъде ударен по лицето като „наказание за безсрамието си“[3]. Това първоначално внушение, че във започналото въстание Асен бил по-енергичен и безкомпромисен от своя брат, е водещо в цялото произведение на Никита Хониат. Така например в разказа за втория поход на Исак II Ангел срещу въстаниците византийският автор определено свързва военната стратегия на българите и техните съюзници куманите с личностните качества на Асен. Отбелязва, че те имали обичая да нападат само привидно в някоя посока, докато в същото време се появявали на съвсем друго място и постигали успех. „Това – както отбелязва Никита Хониат – правеше единият от братята Асен, който беше извънредно съобразителен и твърде способен да намира щастлива развръзка в затрудненото положение“[4]. Признанието на способностите на Асен, което очевидно не е голословно, а произтича от делата му, проличава и в един твърде любопитен пасаж от историята. Става дума за една реч на Асен I, произнесена според Никита Хониат в отговор на онези хора, които го съветвали да да не се „увлича в чувствата си“ и да не продължава войната с ромеите, тъй като те били предвождани от император Алексий III Ангел“, мъж войнствен, който далеч превъзхождал брат си“ (Исак II Ангел – б. а.)[5]. Трябва да се отбележи, че Никита Хониат не е единственият историк, проявяващ склонност да отделя място в съчинението си на речи, които императори или други известни личности произнасяли по различен повод. Това е една характерна черта за византийската историография, чийто несъмнен първообраз се открива в произведенията на античните автори. Особеното в разглеждания случай е, че става дума за една доста пространна реч, която по незнайно какви пътища, е достигнала до византийския историк и поставя въпроса дали изобщо е била произнесена. За византийските историци е обичайно обикновено да предават само отделни реплики на българските владетели, които или лично са чули, или са им били донесени от други лица. Показателни в това отношение са например историите на Йоан Кантакузин и Никифор Григора, където се цитират мисли на българските царе Михаил III Шишман и Иван Александър, изказани най-често в хода на дипломатически преговори[6]. Речта, приписвана на Асен, обаче има съвсем друга насоченост. В основата ѝ стоят разсъждения около това в какво си приличат и в какво се различават Исак II Ангел и неговият брат Алексий III, който го свалил от престола. Асен предупреждава, че не бива да се вярва само на слуховете за военните добродетели на някоя личност или неспособността на друга. Според него добре е „окото да се взима за съдия на онова, което се говори, и така да се приема мълвата като истинска или да се отхвърля като лъжлива и да се отпраща да отлети някъде другаде“. Ето защо той не е убеден в това, че Алексий III превъзхожда по способности и войнски добродетели своя брат, преди да види със собствените си очи дали е такъв „за какъвто го славят“. Това можело да стане само ако българите подновят войната с ромеите понеже, както отбелязва със самочувствие Асен: „ромеите са паднали и отслабнали духом, които ние многократно сме ги побеждавали, без те ни веднъж да могат да възстановят положението си“. Нещо повече, според Асен „ромеите са навлекли гнева на бога, тъй като незаконно са лишили от царската власт Исак, който ги беше освободил от тежката тирания“. И следва въпросът: „Тези, които се въоръжават така срещу спасителите си, не трябва ли да бъдат унищожавани от враговете като клетвопрестъпници?“[7]. Духът на речта и мислите, които се внушават, ни карат да се усъмним във факта, че тя е произнесена от Асен. По-скоро пред нас е един стилистичен похват, чрез който

---

[1] ***Choniates.*** Historia. – ГИБИ, XI, с. 26

[2] Ibidem.

---

[3] Ibidem, p. 27, 28, 29, 47. Названията ***„бунтовници“*** или ***„въстаници“*** нееднократно се срещат и в споменатите слова. – Вж. ***Дуйчев, Ив.*** Проучвания върху българското средновековие. – Сп. БАН, кн. 41–1, София, 1945, с. 65, 77, 87; ***Choniates.*** Orationes. – ГИБИ, XI, с. 104, 105. В едно свое писмо Григорий Антиох също нарича Асен и Петър ***„бунтовници и бегълци“, които се нахвърлили „върху ромейското лозе ичесто и често тъпчеха и грабеха неговото грозде“ – Gregorius Antiochus.*** Òpuscula. – ГИБИ,VII, с. 272.

[4] ***Choniates***. Historia, p. 26.

[5] Ibidem, p. 35.

[6] ***Choniates.*** Historia, p. 47.

[7] ***Ioannis Cantacuzeni*** Historia.– ГИБИ, X, с. 258, 269, 273; ***Nicephorus Gregoras***. Byzantina Historia. – ГИБИ, X, с. 158, 162, 165.

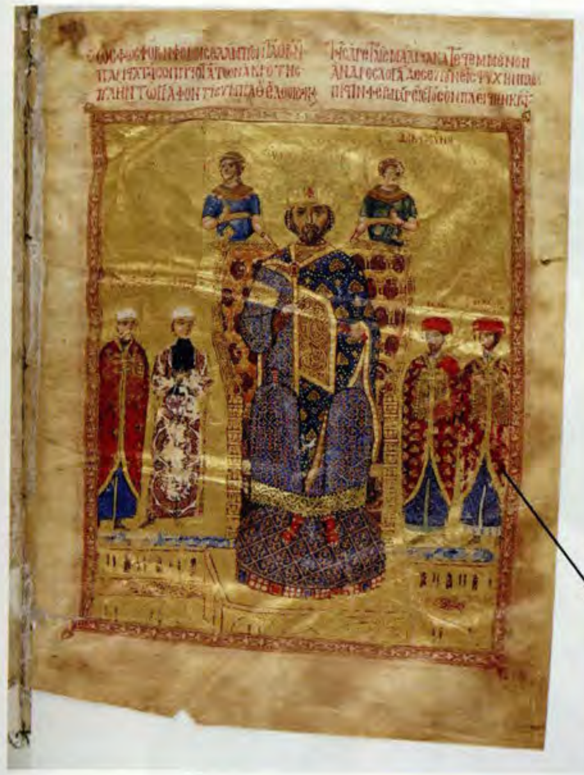

Византийска миниатюра (XI в.) от Парижката национална библиотека (Cod. Coislin 79). Изображение на византийския император Никифор III Вотаниат (1078–1081) и четирима негови служители

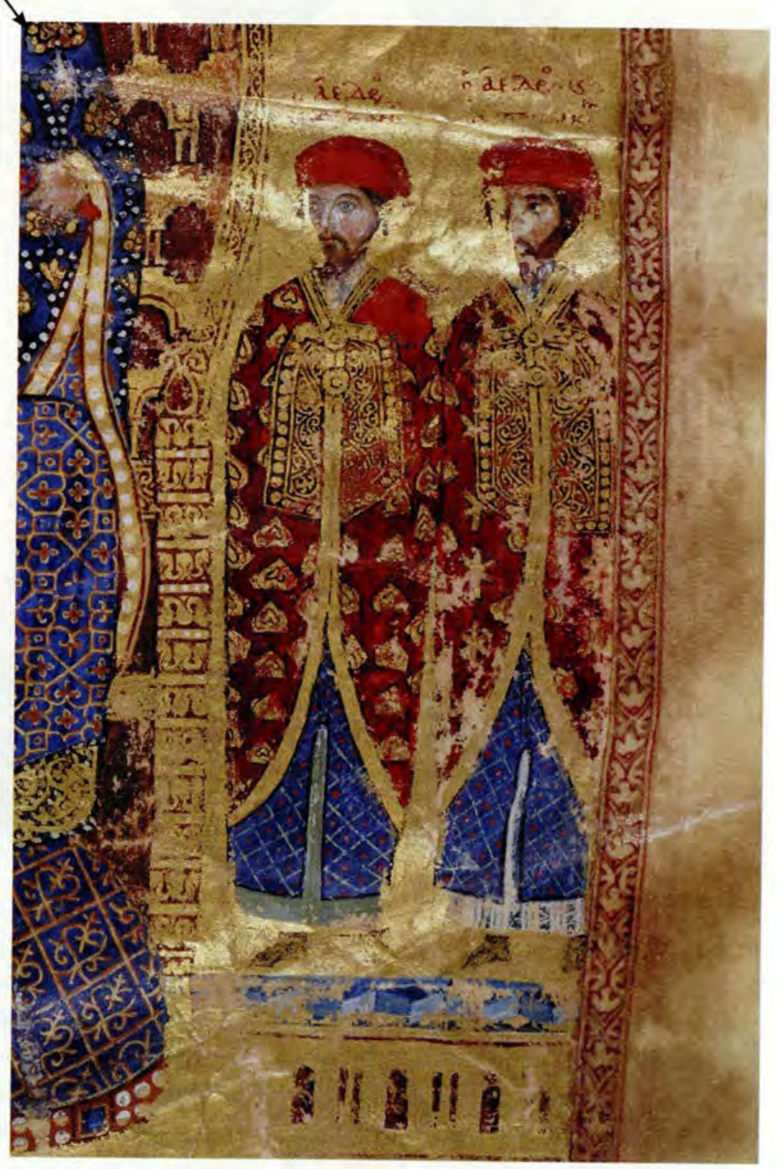

Детайл от миниатюрата с изображение на българите Герман и Борил

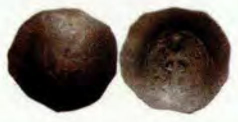
1

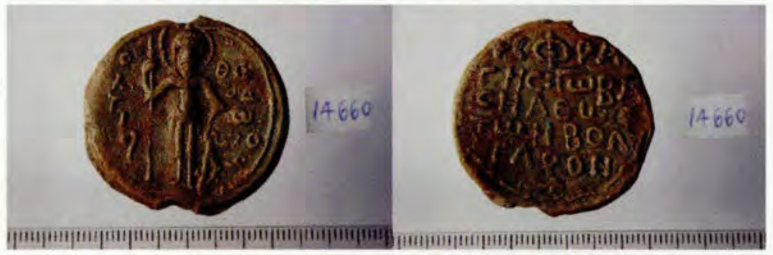
2

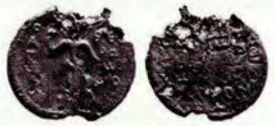
3

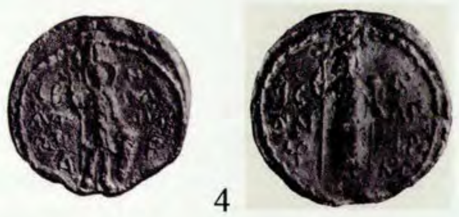
4

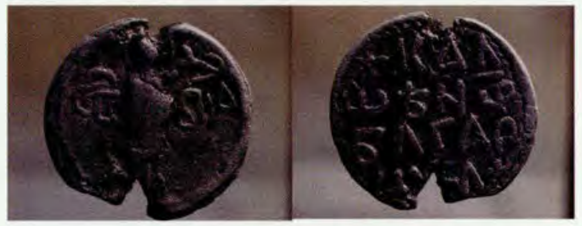
5

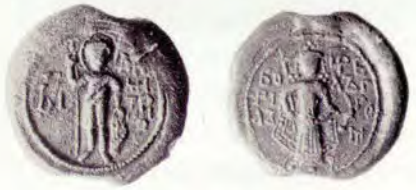
6

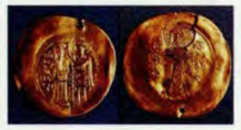
8

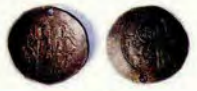
9

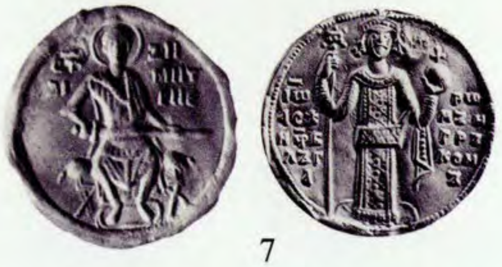
7

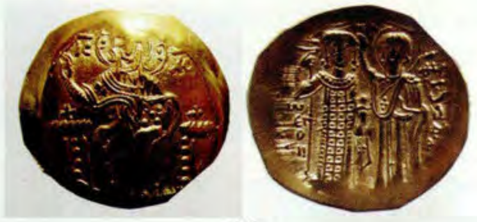
10

Обр. 1. Билонова монета на Теодор василевс на ромеите. Обр. 2. Моливдовул на Йоан василевс на българите (XII–XIII в.). Обр. 3. Моливдовул на Йоан василевс на българите (XII–XIII в.). Обр. 4. Моливдовул на Асен цар на българите (1186–1196). Обр. 5. Моливдовул на цар Калоян (1197–1207). Обр. 6. Моливдовул на цар Борил (1207–1218). Обр. 7. Хрисовул на цар Йоан Асен II (1230–1241). Обр. 8. Златна хиперперонова монета на цар Йоан Асен II (април – май 1230). Обр. 9. Билонова монета на цар Йоан Асен II (1230–1235). Обр. 10. Златна хиперперонова имитация от времето на цар Калоян (1197–1207)

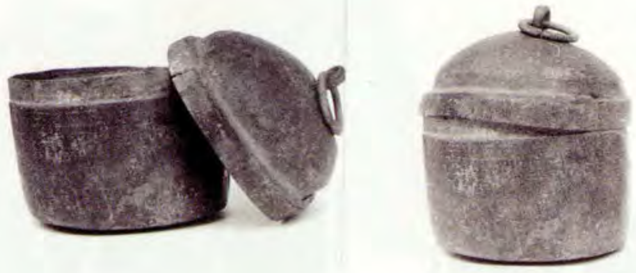
11

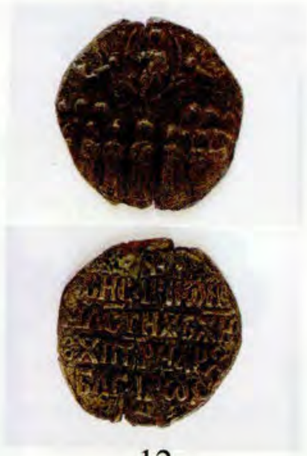
12

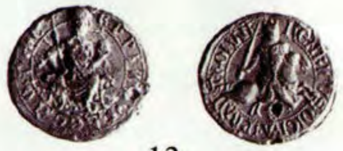
13

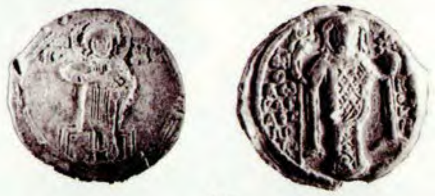
15

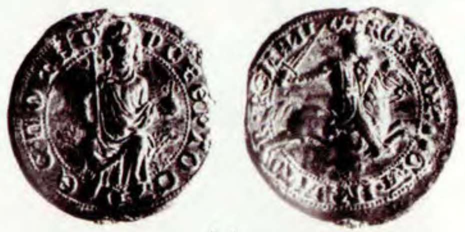
14

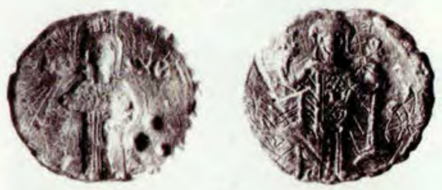
16

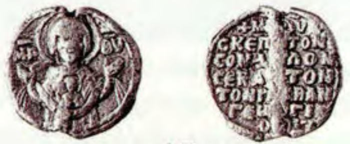
17

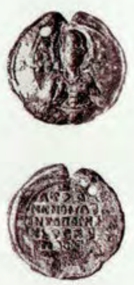
18

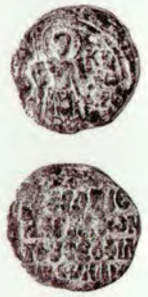
19

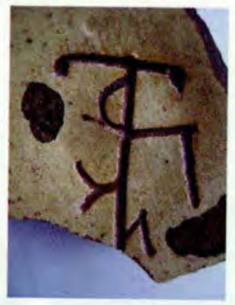
21

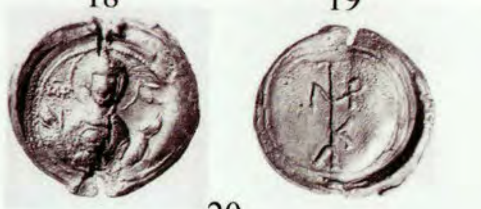
20

Обр. 11. Бронзов съд от съкровището с 230 перпери от г. Твърдица. Обр. 12. Моливдовул на патриарх Висарион (средата на XIII в.). Обр. 13. Моливдовул на Анри дьо Фландър (1206–1216). Обр. 14. Моливдовул на Робер дьо Куртене (1221–1228). Обр. 15. Моливдовул на Теодор I Ласкарис (1208–1222). Обр. 16. Моливдовул на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254). Обр. 17. Моливдовул на севаста Георги Глава (XII–XIII в.). Обр. 18. Моливдовул на Лъв Астрамин (втора половина на XII в.). Обр. 19. Моливдовул на Н. Теофилопул (първа половина на XIII в.).Обр. 20. Монограмен печат (XII–XIII в.). Обр. 21. Керамичен фрагмент с монограм

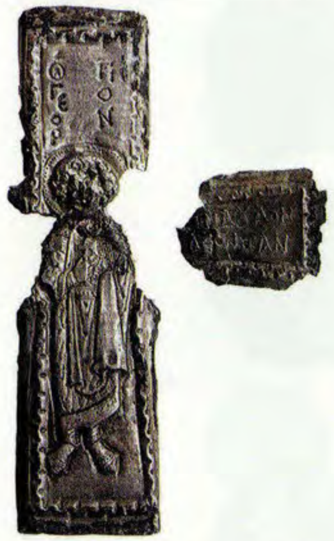

Фиг. 3. Сребърен кръст на Леонтий с изображение на св. Георги от църква № 19 на Трапезица, XII в.

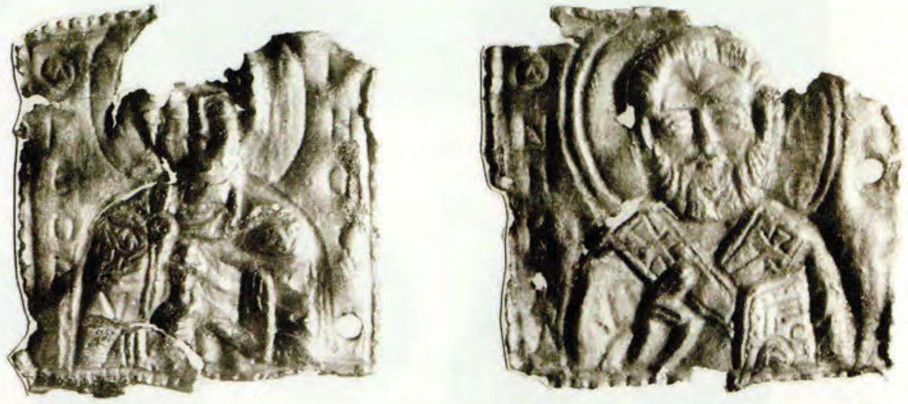

Фиг. 4. Пластинки с изображения на св. Георги и св. Никола от сребърен обков на портативна икона от Трапезица. (втората половина на XII – началото на XIII в.)

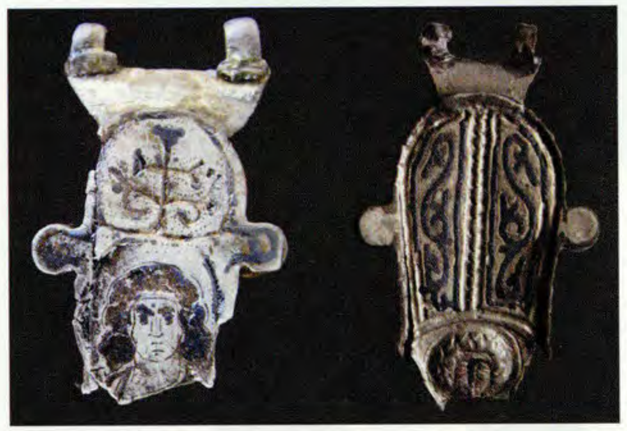

Фиг. 5. Сребърен нагръден кръст със св. Прокопий(?), ниело украса и позлата, открит при разкопките на църква №19 на Трапезица, XII в. и сребърен нагръден кръст с ниело украса и изображение на св. Пантелеймон от разкопките на некропола на църква № 5 на Трапезица. XII в.

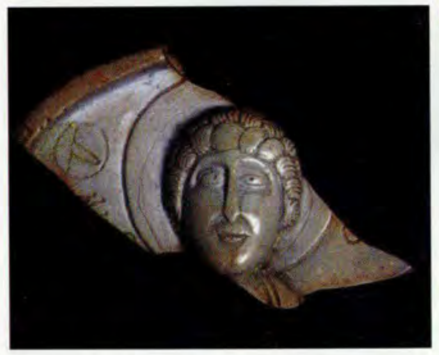

Фиг. 6. Фрагмент от стеатитова икона с изображение на св. Георги, открита на Царевец, XII в.

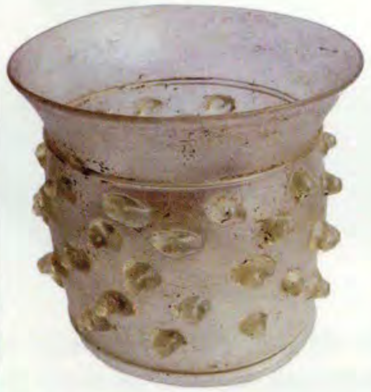

Фиг. 7. Стъклен съд от реликварийна камера в абсидата на църква № 19 в крепостта Трапезица, XII в.

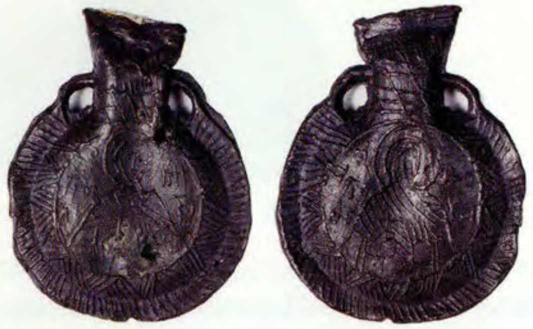

Фиг. 8. Оловна ампула с изображения на св. Димитър и св. Теодора от крепостта на хълма Царевец, XII–XIII в.

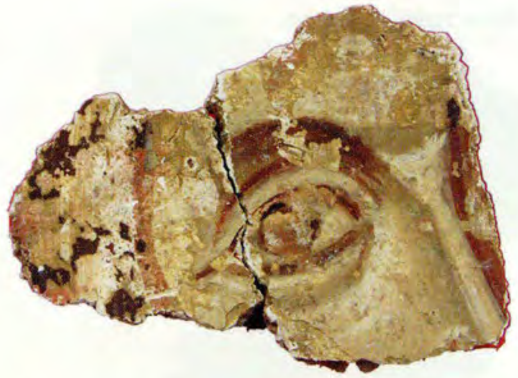

Фиг. 9. Образ на ангел от първото стенописване на църква № 19 на хълма Трапезица, начало на XIII в.

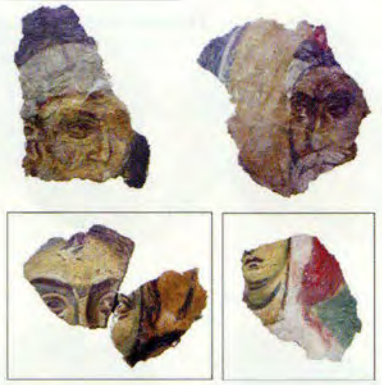

Фиг. 10. Фрагменти от стенописната украса на църква № 9 на хълма Царевец, края на XII–началото на XIII в.

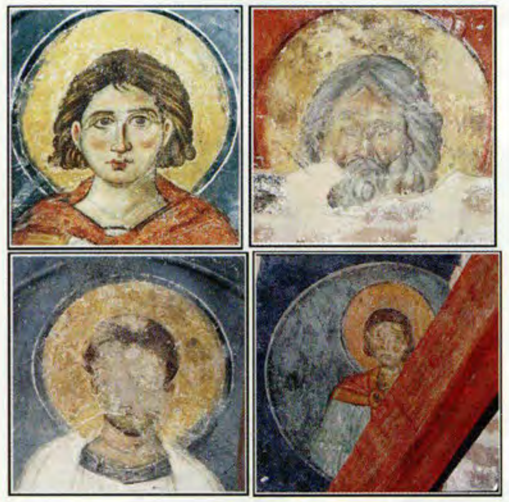

Фиг. 11. Стенописни образи от първото живописване на църква „Св. Ап. Петър и Павел" във В. Търново, около първата четвърт на XIII в.

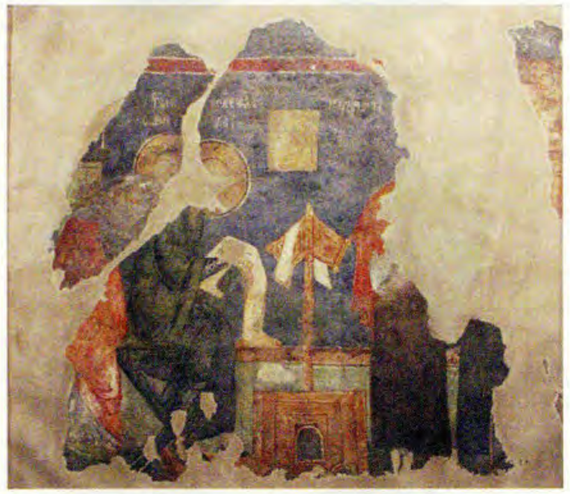

Фиг. 12. Сцената Видението на Прокъл от стенописната украса на екзонартекса на католикона на Великата лавра „Св. 40 мъченици" във В.Търново, XIV в.

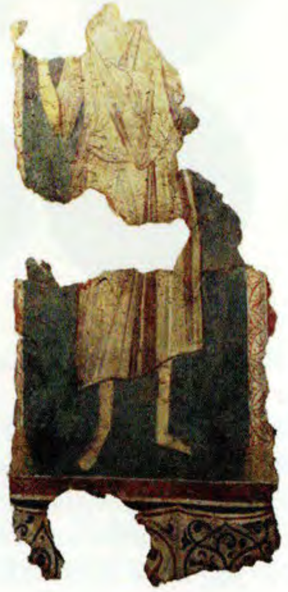

Фиг. 13. Фигура на анахорет от стенописната украса на Стария Преображенски манастир, XIV в.

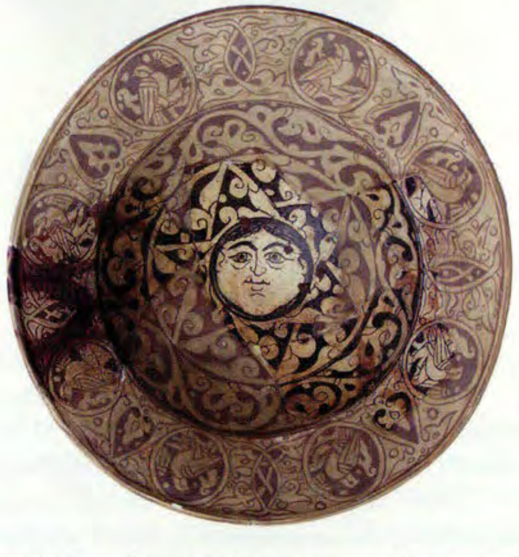

Фиг. 14. Сграфито съд, открит на Царевец, XIV в.

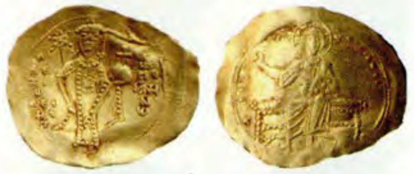

1

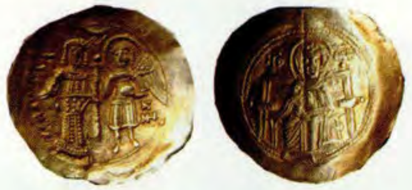

2

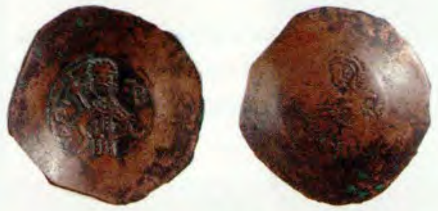

3

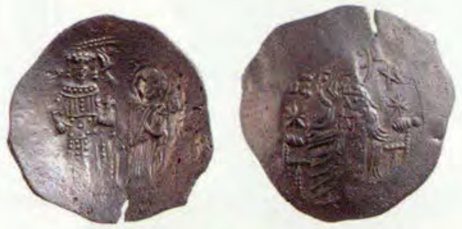

4

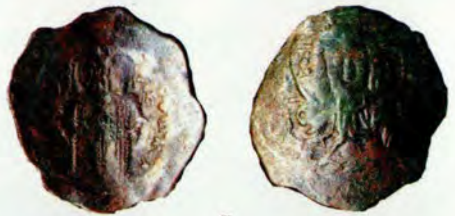

5

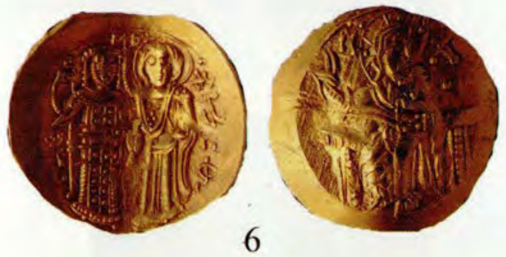

6

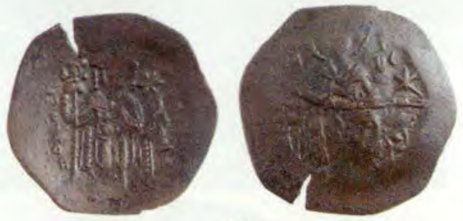

7

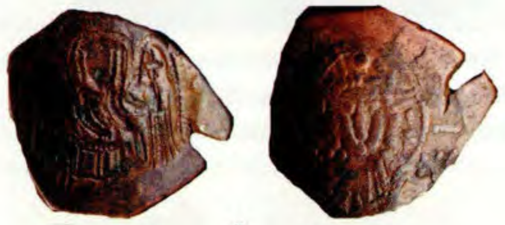

8

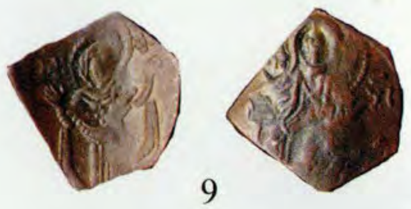

9

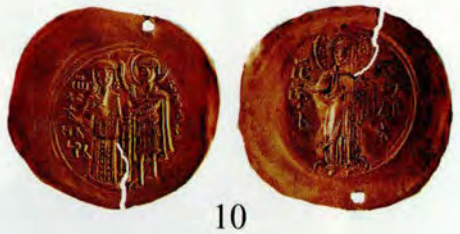

10

Обр. 1. Златна перпера на Алексий I Комнин (1081 – 1118), Тесалоника. Обр. 2. Златна перпера на Исак II Ангел (1185 – 1195), Константинопол. Обр. 3 Медна монета на Теодор Врана (1206 – 1208), Адрианопол. Обр. 4. Българска имитация, мед, тип А (1204 – 1210), нелокализирана монетарница. Обр. 5. Българска имитация, мед, тип С (1206 – 1220/1225), нелокализирана монетарница. Обр. 6. Златна перпера на Йоан III Дука Ватаци (1222 – 1254), Магнезия. Обр. 7. Медна монета на Йоан III Дука Ватаци, Тесалоника. Обр. 8. Латинска имитация, мед, Константинопол, тип Р, вторично орязана. Обр. 9. Латинска имитация, мед, Констанинопол, тип R , вторично орязана. Обр. 10. Златна перпера на цар Иван Асен II (1218 – 1241), Тесалоника

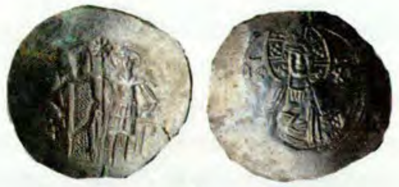

11

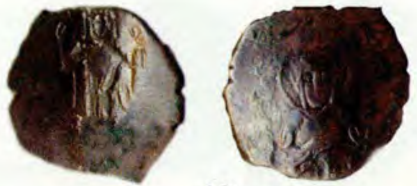

12

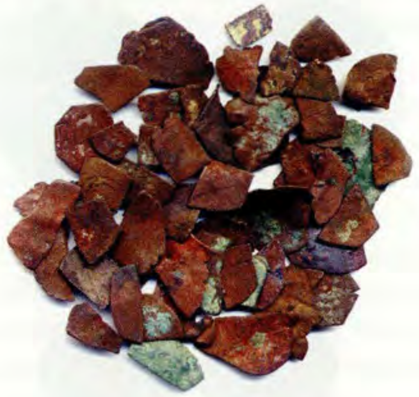

13

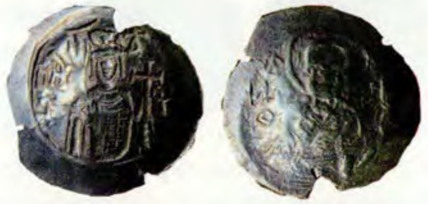

14

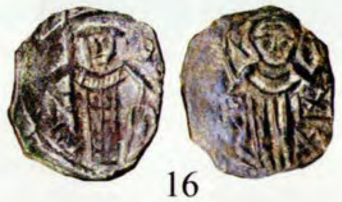

16

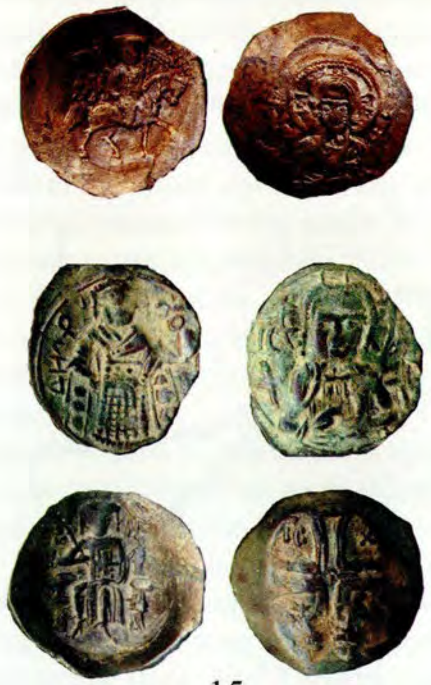

15

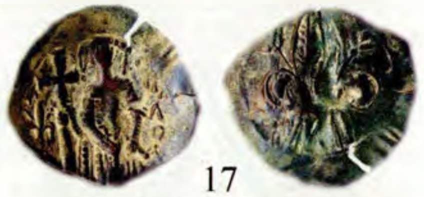

17

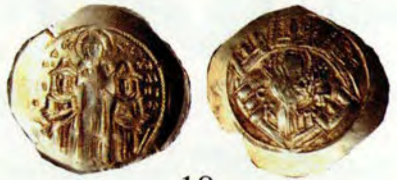

18

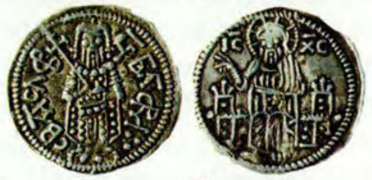

19

Обр. 11. Медна монета на цар Иван Асен, Тесалоника. Обр. 12. Латинска имитация, с малък модул, мед, Константинопол, тип А. Обр. 13. Девалвирани, нарязани медни монети от периода 1204 – 1257 г. Обр. 14. Медна монета на цар Мицо Асен (1256 – 1263), Търново. Обр. 15.–Обр. 17. Медни монети на цар Константин Асен (1257 – 1277), Търново. Обр. 18. Медна монета на деспот Яков Светослав (1257– 1277), нелокализирана монетарница. Обр. 19. Медна монета на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282), Тесалоника.

20

21

22

23

24

25

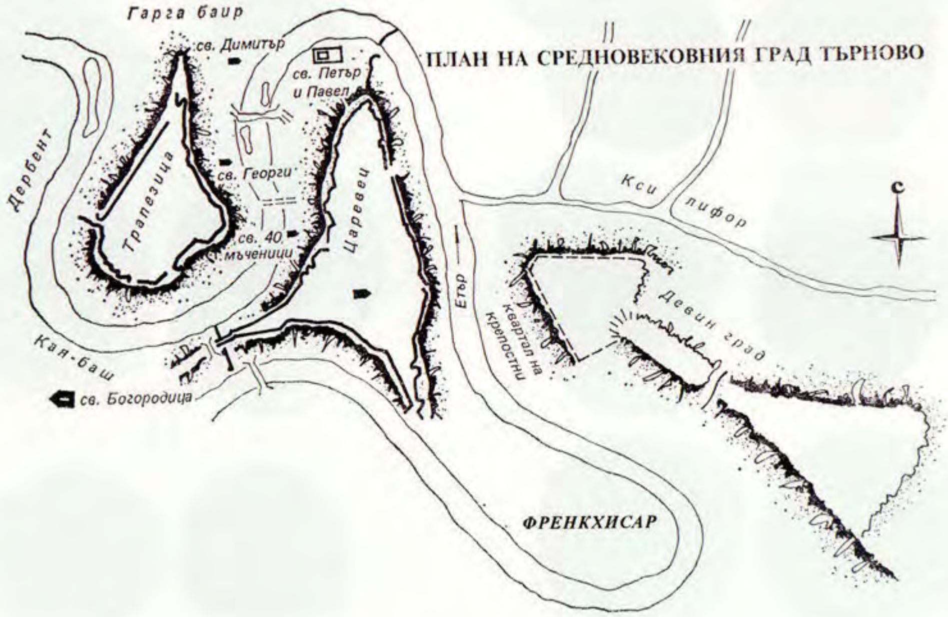

26

Обр. 20. Златна перпера на Андроник II с Михаил IX Палеолог (1295 – 1320), Константинопол. Обр. 21. Сребърна аспра на цар Теодор Светослав (1301 – 1322), Търново. Обр. 22. Сребърна аспра на цар Иван Александър с цар Михаил Асен (1332 – 1337), Търново. Обр. 23. Сребърна аспра на цар Иван Александър (1331 – 1371), Търново. Обр. 24. Сребърна аспра на цар Михаил III Асен Шишман (1323 – 1330), Търново. Обр. 25. Сребърни аспри на цар Иван Шишман (1371 – 1395), Търново. Обр. 26. План на средновековния Търнов

Никита Хониат индиректно искал да даде оценка за craналия преврат и да изтъкне разликата в заслугите на Исак II Ангел и брат му. Естествено това било най-подходящо да стане чрез словото на техен противник, което, било и по-безопасно за самия Хониат. Известно е, че благодарение на своето конформистко поведение той се ползвал както от благоразположението на Исак II, така и на Алексий III Ангел. Свидетелство за това са панагеричните му слова, посветени и на двамата.

И все пак, според нас, даже и да става дума за един чисто стилистичен похват, а не за действително изречени от Асен I думи, те са важно доказателство, че в очите на византийците той не бил случайна фигура. Фактът, че Никита Хониат влага собствените си мисли и разсъждения в устата на един от водачите на въстанието е най-малко показателно за уважението, което изпитвал към способностите му. Читателят би направил заключението, че Асен I е личност, лишена от предразсъдъци, която не поставя хората под един и същи знаменател, а ги преценява според техните заслуги и слабости. Нещо повече, добива се впечатлението, че Асен притежава и необходимото за един владетел самочувствие, придобито в успешните войни срещу ромеите. А в заключителните му думи прозира и една отдавна добре позната мисъл, че българите могат да се превърнат в пореден път в оръжие на „божието възмездие", като унищожат клетвопрестъпниците.

Представата на Никита Хониат за войнолюбивия нрав на Асен се допълва и от твърдения за жестокостта, която проявявал към противниците си. Това проличава от някои пасажи, разказващи за „тимерийските злини", които българи и кумани причинили на империята. Отправени са обвинения, че Асен е чужд на християнското милосърдие даже към пленени духовни лица. В „Историята" на Хониат се споменава за съдбата на един пленен свещеник, който напразно молел за пощада, въпреки че познавал и езика на българите. Асен останал непреклонен и заявил, че „той си бил поставил за цел никога да не освобождава ромеи, а да ги погубва"[8]. Тук византийският автор се изкушава да прибегне до един типичен прийом при характеристиката на българските владетели, а именно – техният край да се свързва с някакво предсказание или внушение за неизбежно божие наказание. Осъденият на смърт свещеник предрекъл, че след като Асен отказал да му окаже милост, „краят на живота му е близък и няма да настъпи чрез естествена смърт като в спокоен сън, а както обикновено става с тези, които предпочитат да убиват с меч"[9]. Така оръдието на възмездието се оказва братовчедът на Асен Иванко. Разказът за насилствената смърт на българския владетел носи за пореден път внушението, че той е една невъздържана личност, който „съвсем не мислел да се покаже умерен"[10]. Неговата избухливост и нетърпимост да му се противоречи стават причина да загине от меча на Иванко. С други думи казано, според Никита Хониат, Асен станал жертва на собствените си недостатъци и липса на важни за истинския владетел качества като християнско милосърдие и способност да потиска гнева си.

Интересно би било на фона на тази представа за характера на Асен, произтичаща в значителна степен от реалното му поведение, да видим как е изграден образът на неговия брат Петър. Макар и в началото на въстанието той да е по-важната фигура, прави впечатление, че за него са казани далеч по-малко неща. В духа на най-общото разбиране, че братята са бунтовници, на Петър също не са спестени негативни и откровено обидни характеристики. Те са предизвикани най-вече от факта, че той пръв дръзва да постави на главата си царска корона и да отхвърли властта на византийския император. В своето „Известително послание" Никита Хониат пише, че Петър бил „обхванат от бесове", когато взел решение да се насочи към въстанието"[11]. В „Словото", възхваляващо Исак II Ангел, срещаме и определението „обесник от север, който заслужава да бъде бичуван", а малко по-долу е наречен „престъпник" който се е заел да преследва недостижимото[12]. В „Панагерика" на Михаил Хониат в чест на Исак II Ангел Петър е назован „долен роб“ и „отцепник роб“, който се възгордял в безумието си и смятал себе си за недостижим, след като се укрепил здраво в пропасти, гъсталаци и скалисти урви[13]. Не по-малко обидни са и думите, отправени към Петър в „Словото“ на Йоан Сиропулос, посветено на император Исак II Ангел. Водачът на българите е наречен „просташкия и корав човек – това западно зло, което високо си повдигна врата и опустоши страната, която народната тълпа назовава Зигос“[14]. Наред с тези определения, целящи несъмнено да засилят отрицателните емоции, които читателят или слушателят следва да изпита към Асен и Петър, в словата е направен опит да бъдат противопоставени техните характери. За това свидетелства например „Словото“ на Георги Торник, произнесено в чест на император Исак II Ангел вероятно през 1186 г. Прокрадва се мисълта, че Петър се оказал човек с по-сговорчив характер, който се разкаял за сторените злини и смекчил закоравялото си сърце[15]. Същата идея е прокарана и в „Словото“ на Сергий Колива към Исак II Ангел от същата 1186 г. В него четем, че императорът „приближил към себе си единият от действащите на Запад родни братя въстаници като изтръгнал из кръвта на раните неговото кораво сърце“[16]. Ораторът се обръща с обвинителни думи към Асен, останал непреклонен за разлика от брат си, който „прекратил въстанието“. Асен е наречен „варварин“, който „не познава Омировата Калиопа“ и поради това не може да бъде убеден, че душите на благородниците са превратливи[17]. Мисълта, че разликата в характерите на двамата братя помогнала на византийците временно да внесат разкол сред тях, е прокарана и в „Словото“ на Йоан Сиропулос. Там се споменава отново, че Петър „прегънал коляно“ пред императора за разлика от онзи“, който е широко бил прославян като негов кръвен брат, бидейки дързък и необуздан по подобие на упоритите магарета“[18].

---

[8] ***Choniates.*** Historia, p. 49.

[9] Ibidem, p. 50.

[10] Ibidem.

[11] ***Choniates.*** Orationes, p. 95.

[12] Ibidem.

Известно е, че в историческата наука няма единодушие по въпроса за причините, довели до настъпилия разкол между двамата братя и неговото отражение върху хода на въстанието[19]. Има и изследователи, които изобщо се съмняват дали такъв разкол е съществувал и го отдават по-скоро на фантазията на византийските автори[20]. По наше мнение, колкото мъгляви и алегорични да са разглежданите слова, те недвусмислено ни насочват към извода, че в империята са доловили разлика в характера на двамата братя. Това най-вече дало надежда да бъде предизвикан конфликт помежду им, който да спомогне за разгрома на въстанието. Според нас именно фактът, че в борбата си срещу Византия Асен се оказал по-непримирим, обяснява и обстоятелството, че той изместил брат си от ръководството на въстанието и естествено съсредоточил върху себе си вниманието на византийците.

---

[13] ***Michael Choniates***. Panagericus Isaacio Angeli Dictus. – ГИБИ, XI, с. 119.

[14] ***Michael Choniates***. Panagericus Isaacio Angeli Dictus. – ГИБИ, XI, с. 119.

[15] Пак там, с.69. Георги Торник пише, че ***„първобунтовникът Петър се разкаял, оправил се от паданиетокъм гибел и се е възвърнал към предишното благоразумие, понеже не го изостави доброто да мисли катоверен поданик“.*** Нещо повече, ораторът изразява надежда, че Петър ще вразуми и двамата си братя да се откажат от бунта. Използвайки съвпадението на имената, Георги Торник сравнява покаялия се брат със самия апостол Петър: ***„И затова той пръв изпита твоето състрадание, за даразкаже за него всред многото сърби и братя. Той ще стои зад тях като първожертва за спасението, подобно на рибаря Петър, пръв ударенмежду апостолитеи вразумен – нека ми бъде позволено да сравнятук неговите дела с апостолските – неможеше и той да не се изправи и да не сезакрепи непоколебимо. По такъв начин като само се промени, той ще вразуми и двамата си братя, които са тъкмо във въстанието...“***

[16] ***Дуйчев, Ив.*** Проучвания ..., с. 77.

[17] Пак там, с. 78.

[18] Пак там, с. 87.

[19] ***Литаврин, Г.*** Болгария – Византия (XI–XII век), София, 1987, с. 337 сл..

[20] ***Петров, П.*** Възстановяване на българската държава 1185–1197, С., 1985, с. 243 сл. Авторът обръща внимание на противоречията между похвалните слова от една страна, където Петър е представен като миролюбец за разлика от брат си Асен и сведенията на византийските историци от друга, в които няма намек, че Петър се е примирил с императора. Според Петров „очевидно истината е на страната на хронистите, а не на похвалните слова“ (с. 251).

Не е случаен фактът, че Георги Акрополит свързва избухването на въстанието единствено с Асен. „И въстанал – пише византийският историк – някой се по име Асен, и започнал да царува над тая страна, като подчинил под своя власт всичко от Хемус чак до Истър“[21].

В заключение бихме подчертали, още веднъж убеждението си, че образите на Асен и Петър, създадени във византийската книжнина, не са белязани в никакъв случай само от абстрактни идеологеми и предразсъдъци, но имат своите основания и в реалното проявление на характерите им.

THE BROTHERS PETER AND ASEN IN THE MINDS OF BYZANTINES

The Byzantine literature hardly gives an objective and integral image of the Rulers of the Assen Dynasty. This is due to the subjective approach of the authors, their political bias and ideological prejudice. Two types of characteristics of Petar and Assen brothers can be distinguished. Some of the descriptions are common, lacking details and sometimes even contradictory. Usually, they are not based on actual observations – they are rather a result of following specific stereotypes in literature.

The other type of observations about the Assen brothers emanate from concrete situations in which they have revealed their qualities. In this case, the stereotypes make room for characteristics which possess psychological and individual authenticity. Another observation that can be made is that there is intention for assigning not only negative, but also positive characteristics to the brothers.

---

[21] ***Georgii Acropolitae***. Historia.– ГИБИ, VIII, с. 153.

ТЫРНОВО И ПОЛИТИКА ПЕРЕНЕСЕНИЯ СВЯЩЕННЫХ РЕЛИКВИЙ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ВТОРОГО БОЛГАРСКОГО ЦАРСТВА

Анастасия Сергеевна ДОБЫЧИНА

Становление независимого от Византии средневекового Болгарского царства (условно именуемого в историографии „Вторым Болгарским царством") в конце XII – начале XIII в. (от Тырновского восстания 1185–1186 гг. до признания со стороны папской курии в Риме в 1204 г.) представляло собой долгий и сложный, многоплановый процесс. Одной из важнейших его составляющих стала религиозно-политическая практика, осуществляемая в столице царства Тырново усилиями первых болгарских царей братьев Феодора-Петра (1185–1197) и Ивана I Асеня-Белгуна (1186–1196) (далее – Петра и Асеня) в связи с легитимацией своей власти в возродившемся Болгарском государстве.

Использование религиозно-политической практики в легитимационных целях было тесно связано с трансформацией этнического самосознания населения болгарских земель к концу XII в. и его двойственностью, что и было продемонстрировано в антивизантийском движении конца XII – начала XIII в. С одной стороны, оно развивалось под лозунгами восстановления самостоятельной болгарской государственности, возвращения к историческим традициям Первого Болгарского царства (через принятие старшим из братьев, Феодором, имени праведного царя Первого Болгарского царства Петра (927–969)) и к его территориальным границам, включая попытку вернуть столичный статус древней болгарской столице, Преславу. С другой стороны, нельзя отрицать и того, что после полутора с лишним веков византийского правления население болгарских земель воспринимало имперскую власть как легитимную и активно участвовало не только в хозяйственно-экономической, но и в общественно-политической, церковной и культурной жизни империи, будучи уверено в единстве судеб Болгарского и Ромейского („Греческого") царств[1].

Таким образом, наиболее тесно связанные с империей и ее институтами группы местного населения должны были ощущать себя не столько болгарами, сколько „ромеями". От позиции именно этих, наиболее византинизированных и в имущественном плане наиболее состоятельных групп и зависел исход замышляемого Петром и Асенем предприятия. Для привлечения этих групп на свою сторону предводителям восстания надлежало воспользоваться специфически византийскими, но никак не болгарскими „рычагами воздействия". И они нашли эти „рычаги", прямо заимствовав их из религиозно-политической практики самой Византии, оперировавшей в подобных целях культами наиболее почитаемых христианских святых[2].

Итак, в октябре 1185 г.[3] в интересах легитимации организованного ими восстания братья Петр и Асень апеллируют к „божественной санкции", подкрепленной „чудесным" перемещением в Тырново некоей святыни, связанной с культом великомученика Димитрия Солунского. Об этом сообщает византийский автор Никита Хониат, согласно которому болгары „сначала медлили и не решались на восстание, к которому подстрекали их Петр и Асан (Асень – А.Д.), опасаясь неверности такого важного предприятия". Тогда, замечает историк, „желая излечить своих земляков от трусости, братья построили церковь во имя мученика Димитрия, в которой собрали бесноватых из обоих родов с налитыми кровью, косящими глазами, с распущенными волосами и вообще точно изображавших все то, что делают люди, одержимые бесами. Асени внушили им говорить в исступлении, будто Бог благоволил даровать свободу болгарам и влахам, будто соизволил снять с их шеи временное ярмо и будто с этой целью Христов мученик Димитрий оставил Фессалонику, покинул тамошний храм, не захотел более жить с ромеями и перешел к ним, чтобы быть им помощником и сотрудником в их деле"[4].

Рассказ Никиты Хониата не оставляет сомнений в том, что участники выступления были уверены в личном присутствии среди них великомученика Димитрия. А значит, допустимо предположение, что организаторы Тырновского восстания имели в своем распоряжении некий сакральный объект, служивший наглядным и более чем убедительным знаком такого присутствия. Согласно эпиграмме-экфрасису выдающегося византийского церковного деятеля, православного патриарха Антиохии Феодора Вальсамона (между 1130 и 1140 – после 1195), составленной около 1186 г., этим знаком было некое изображение великомученика – по всей видимости, икона[5]. Вероятно, речь идет либо о храмовом образе из базилики в Фессалонике, либо об одном из его чтимых списков[6], пережившем погром города сицилийскими норманнами в августе 1185 г. или предусмотрительно вывезенном еще до него самими братьями или их сподвижниками[7].

---

[1] ***Иванов, С.А.*** „Болгарская апокрифическая летопись" как памятник этнического самосознания болгар. – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва, 1989, 70–77; Каймакамова, М. Власт и история в Средновековна България (VII–XIV в.). София, 2011, 183–216.

[2] О роли реликвий и культа святых в византийской имперской доктрине и церемониальной практике подробнее: ***Kalavrezou, I.*** Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court. – In: Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Washington, 1997, 53–79; ***Polyviannyi, D. I.*** The Cults of Saints in the Political Ideology of the Bulgarian Empire. – In: Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Mogen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative. Wroclaw, 1999, 401–416.

[3] ***Prinzing, G.*** Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes. – ЗРВИ, 38 (1999–2000), 257–265.

[4] Так передает этот рассказ С.А. Иванов: ***Иванов, С.А.*** Общественная мысль в Болгарии в XI–XIII вв. – В: Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII–XIII вв.). Москва, 2012, 111–112.

Другой русский перевод: ***Никиты Хониата.*** История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина. Т. 2. (= Византийские историки, переведенные с греческого при С.-Петербургской Духовной академии. Т. 7), Санкт-Петербург, 1862, 22–23.

Греческий текст: ***Nicetae Choniatae***. Historia. Rec. I.A. van Dieten (=Corpus fontium historiae byzantinae. Vol. 11/1), Berolini et Novi Eboraci, 1975, p. 371.

[5] ***Дуйчев, И.*** Проучвания върху българското Средновековие. София, 1945, 48–50.

[6] В византийской практике словом „икона" (εἰκών, т.е. „образ") называли священные изображения разного рода независимо от размера и техники их изготовления: и собственно иконы на деревянных досках, и монументальные образы, выполненные в технике фрески или мозаики, и шитые образы. Подробнее: ***Бельтинг, Х.*** Образ и культ (история образа до эпохи искусства). Москва, 2002, 66; ***Cormack, R.*** Writing in Gold. Byzantine Society and Its Icons. London, 1985, 10–11.

При этом сознание средневекового христианина не разделяло иконы на „оригиналы" и „списки", т.е. список с той или иной прославленной иконы не воспринимался как „вторичный" и пользовался таким же почитанием, как и она сама. Подробнее: ***Бутырский, М. Н.*** Византийское богослужение у иконы согласно Типику монастыря Пантократора 1136 г. – В: Чудотворная икона в Византии и Древней Руси. М., 1996, 147–149.

[7] О появлении иконы в Тырново: ***Дуйчев, И.*** Цит. соч., с. 48; ***Николов, Г.*** Българите и византийската империя (август – ноември 1185 г.) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, с. 600; **Гюзелев, В.** Чудотворна икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186 г. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. София, 2006, с. 38.

В. Тъпкова-Заимова считает, что речь идет не о знаменитом чудотворном образе св. Димитрия – он был перенесен в Константинополь еще до падения Фессалоники – а о новом, богато украшенном: ***Тъпкова-Заимова, В.*** Изображенията на св. Димитър Солунски и писмената димитриевска традиция. – ГСУ „Св. Климент Охридски". Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 94/13 (2004), 151.

К. Паскалева полагает, что образ св. Димитрия представлял собой богато вышитый покров, вывезенный в Тырново еще до падения Фессалоники: ***Паскалева, К.*** Какво е открил Исаак II Ангел в Търново (една хипотеза). – В: Studia Balcanica. Т. 25. Византия – Балканите – Европа. София, 2006, 634–647.

Как известно, к концу XII в. культ великомученика пользовался широкой популярностью как в Константинополе, так и в болгарских землях, и прочно ассоциировался в сознании подданных империи с победами в военных действиях и с императорской властью[8]. Как византийские подданные, братья Петр и Асень не могли не быть в той или иной мере знакомы с соответствующими имперскими церковно-политическими ритуалами, что и обусловило создание ими в Тырнове целостного комплекса, основанного на присутствии чтимого образа св. Димитрия и, возможно, даже воспроизводящего сакральное пространство его святилища в Фессалониках[9].

Своеобразным продолжением политики „перенесения“ священных реликвий можно считать эпизод, произошедший в 1190 г. во время Тревненской битвы, когда армия реваншистски настроенного византийского императора Исаака II Ангела (1185–1195; 1203–1204) угождает в тщательно подготовленную болгарами ловушку[10]. Битва подробно описана уже вышеупомянутым Никитой Хониатом и другим византийским автором XIII в. – Георгием Акрополитом. Несмотря на обилие деталей в описании самой битвы, Никита Хониат показательно умалчивает о трофеях, доставшихся победившим в ней „варварам“, упоминая лишь о шлеме с головы императора Исаака, а в дальнейшем вскользь говорит о неких „роскошных богатствах и всех видах оружия из ромейской добычи“[11]. Менее осторожен в подаче информации Георгий Акрополит, по словам которого, болгары заполучили доспехи ромеев, все снаряжение византийского войска, а также вещи самого императора: „им достались высокие шапки императора, фиалы знатных мужей, множество денег“[12].

Главным трофеем болгар, с точки зрения Акрополита, становится драгоценный императорский крест, найденный в реке, куда „он был брошен кем-то из священников“[13]. Описание этого креста позволяет предполагать, что он представлял собой одну из „жемчужин“ императорского собрания священных реликвий: „крест был сделан из золота, заключал посередине вырезанный в форме креста [кусочек] священного Древа, на котором был распят владыка Христос, а, кроме того, имел множество маленьких ларцов, в которых хранились мощи прославленных мучеников, молоко Богоматери, кусочек ее пояса и многое другое, относящееся к святым вещам“[14].

Э. С. Смирнова видит в образе св. Димитрия икону в драгоценном окладе: ***Смирнова, Э. С.*** Храмовая икона Дмитриевского собора. Святость солунской базилики во владимирском храме. – В: Дмитриевский собор. К 800-летию памятника. Москва, 1997, 239–240.

[8] Культу св. Димитрия Солунского посвящена обширная литература, напр.: ***Тъпкова-Заимова, В.*** Култът на свети Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в Балканските и славянските страни. – В: Проблеми на балканската история и култура. София, 1979, 6–17; ***Bauer, F.A.*** Eine Stadt Thessaloniki und ihr Patron Heilige Demetrios. Berlin, 2013, 235–315; ***Russell, E.*** St. Demetrius of Thessalonica. Cult and Devotion in the Middle Ages. Oxford, 2010, 9–81; ***Tăpkova-Zaimova, V.*** Le culte de Saint Démétrius à Byzance et aux Balkans (Problèmes d`histoire et de culture) – In: Das Chrisrentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkan halbinsel in der spätantike und im früher Mittelalter (Miscellanea Bulgarica 5). Wien, 1987, 139–146; ***Walter, Chr.*** The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition. Ashgate-Ann Arbor, 2003, 67–93.

[9] Подробнее: ***Добычина, А.С.*** Тырново как „новая Фессалоника“: святость солунской базилики в „молитвенном доме“ великомученика Димитрия Солунского. – PBg, 35/4 (2011), 24–40; ***Dobyčina, A.*** A „Divine Sanction“ on the Revolt: the Cult of St. Demetrius of Thessalonica and the Uprising of Peter and Asen (1185–1186). – Studia Ceranea, 2 (2012), 111–124.

[10] ***Nicetae Choniatae***. Op. cit., 430–431; русский перевод под ред. Н. В. Чельцова: ***Никиты Хониата.*** Цит. соч., с. 101.

[11] Ibidem, 434.

[12] ***Georgii Acropolitae***. Opera. Rec. A. Heisenberg. Ed. anni 1903 (=Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana. Vol. 1), Stutgardiae [Stuttgart], 1978, 19–20; русский перевод: ***Георгий Акрополит***. История. Санкт-Петербург, 2005 (переиздание: Санкт-Петербург, 2013), с. 55.

[13] Ibidem, 19–20; Там же, с. 55.

[14] Ibidem, 19–20; Там же, 55–56. См. также: Ἀνονύμου Σύνοψις Χρονική. – In: **Σαθας, K.N**. Bibliotheca graeca medii aevi. Vol. VII. Paris, 1894, 404–405.

Примечательно, что подобный случай уже имел место в 1186 г., когда во время внезапного нападения на византийский лагерь братьям Петру и Асеню достались „златотканые одежды“ кесаря Иоанна Кантакузина, в которые они облачились, демонстрируя захваченные трофеи своим войскам[15]. Этот использованный братьями ход предназначался исключительно для „варваров“-половцев, не слишком хорошо знакомых с византийской ранговой системой и потому склонных воспринять роскошное облачение болгарских вождей как знак их наивысшего достоинства. Напротив, трофеи 1190 г. должны были произвести впечатление прежде всего на болгар и самих византийцев, существенно укрепив авторитет и престиж власти Петра и Асеня.

Получение болгарами византийских трофеев было важно, поскольку поддержка антивизантийского движения, охватившего северо-восток болгарских земель и постепенно распространившегося на юг, во Фракию, и в направлении черноморского побережья, все еще не была повсеместным явлением. Георгий Акрополит упоминает некоего местного жителя „из болгар под видом перебежчика“, который сообщает императору о „[готовящемся] нападении скифов“ и приводит византийское войско „самым кратчайшим путем“ на верную смерть в Тревненском проходе[16]. Никита Хониат описывает случай с воином из отряда севастократора Дуки по имени Литовой (очевидно, славянского происхождения), который, будучи также местным жителем, благополучно выводит севастократора и самого императора Исаака из болгарской засады[17].

Сам факт того, что византийская сторона дважды подряд выказала доверие к выходцам из местных „варваров“, свидетельствует о лояльности населения по отношению к византийской власти, зачастую обеспеченной щедрой платой, что представлялось самим византийцам нормальным. Даже в 1190 г., т.е. спустя пять лет после провозглашения независимого Болгарского царства, авторитет Петра и Асеня как его правителей все еще не был абсолютно непререкаем для их соплеменников и соотечественников. Осада императором Исааком II столицы Тырново и утверждение Георгия Акрополита, что „этот городок на следующий день собирался сдаться“, и лишь „военная хитрость“ мятежных болгар помешала планам императора[18], также косвенно свидетельствуют об этом. Не идет ли речь о скрытом конфликте между какой-то „провизантийской“ группировкой среди восставших, готовой вновь, как в 1186 г., „повиниться“ перед императором[19] – с одной стороны, и самими Петром и Асенем и их ближайшим окружением – с другой?

Неопределенность статуса нового государства и положения вставших на его сторону представителей местной знати, отныне лишившихся возможности пользоваться византийским „социальным лифтом“, а также слухи о приближении хорошо снаряженных новых императорской армии и флота, готовых перерезать путь через Дунай половецким отрядам как „ударной силе“ болгарского войска[20], могли породить новые сомнения в правильности сделанного в 1185 г. выбора. Прецедент подобного рода уже имел место, когда после первого похода Исаака II против мятежных болгар „многие“, перешедшие ранее на сторону мятежников, получили прощение и восстановили свое подданство императору[21].

В этой обстановке военный триумф болгар над императорским войском, позорное бегство самого императора с поля битвы, а главное – добытые у византийцев сокровища, должны были стать новыми инструментами легитимации власти Петра и Асеня, причем убедительными как для простых обывателей, так и для болгарской знати и даже для потенциальных союзников из числа собственно византийской аристократии.

---

[15] ***Nicetae Choniatae***. Op. cit., 376. Подробнее об этом эпизоде: ***Павлов, П.*** Методите на психологическа война във въстанието на Петър и Асен. – БИБ, 2 (2000), 5.

[16] ***Georgii Acropolitae.*** Op. cit., 19; русский перевод: ***Георгий Акрополит***. Цит. соч., 55..

[17] ***Nicetae Choniatae***. Op. cit., 430.

[18] ***Georgii Acropolitae***. Op. cit., 19.

[19] ***Дуйчев, И.*** Цит. соч., 77–81.

[20] ***Marinow, K.*** Działania floty cesarzy bizantyńskich oraz okrętów ich sprzymierzeńców w wojnach z Bułgarią (XII–XIV w.). – PNH, VI/1–2 (2007), 120–123.

[21] ***Nicetae Choniatae***. Op. cit., p. 390.

Помимо значительных денежных сумм, драгоценных чаш-„фиалов“ и доспехов, доставшихся победителям в Тревненской битве, особую ценность в их глазах должны были представлять „высокие шапки“, или т.н. пирамидальные короны – реплики Тернового Венца Христа, символизирующие богоизбранность правителя, призванного быть образом Спасителя на земле[22]. Переход короны в руки нового владельца, как и в случае любой христианской святыни, мог рассматриваться как проявление Божьей воли, по которой вместе с самой святыней и ее чудотворным потенциалом покровительство со стороны высших сил переносилось на другое лицо. С переходом пирамидальных корон в руки Петра и Асеня утверждение о том, что „Бог благоволил даровать свободу болгарам и влахам“, получало более наглядное и убедительное подтверждение, а статус нового Болгарского царства как „богохранимого“ – материальное выражение.

Этот статус подкреплялся и несомненной значимостью для всего христианского мира главного трофея болгар – драгоценного императорского креста, созданного, по преданию, при императоре Константине Великом (306–337)[23]. Помимо зримого выражения символической связи с первым императором-христианином, этот крест должен был напоминать и о крещении самих болгар во второй половине IX в., когда, согласно легенде, князь Борис-Михаил (852–889) сокрушал этим крестом непокорных язычников, не желавших принимать новую веру[24]. Константинов крест изображался на монетах болгарских царей Асеневцев и во второй половине XIII в., пока не был возвращен в Константинополь в ходе очередного болгаро-византийского конфликта в конце 1270-х гг.[25]

Эта сторона болгарского триумфа 1190 г., ознаменованная переходом в руки болгар императорского креста, получила официальное выражение в придворном церемониале Второго Болгарского царства, засвидетельствованное в „Хронике“ Феодора Скутариота. Здесь прямо указывается, что зимой 1259–1260 г. посланный императором Михаилом VIII Палеологом (1259–1261 в Никейской империи, 1261–1282 в Византии) в Тырново великий доместик Георгий Акрополит оказался свидетелем организованного там великолепного празднования Крещения Господня, во время которого для участия в крестном ходе, по традиции, триумфально выносились „царские знаки“, добытые из обоза императора Исаака II[26]. Вероятно, этот праздник был также связан и с почитанием св. Иоанна Рильского, чей культ имел тесную связь с культом св. Иоанна Крестителя[27]. К сожалению, имеющиеся источники не сообщают, к какому именно времени относится установление ритуала, увиденного в Тырново Георгием Акрополитом, но допустимо предположить, что Петр и Асень и в самом деле не преминули воспользоваться трофейными византийскими святынями как знаками небесного покровительства над Болгарским царством и его правителями.

В 1195 г. Петр и Асень, отказавшись от заключения мира с новым византийским императором Алексеем III (1195–1203)[28], разворачивают наступление на юго-западные болгарские земли, в связи с чем обращаются к новому инструменту легитимации – покровительству знаменитого подвижника, подлинно „болгарского“ святого, Иоанна Рильского, чьи мощи Асень повелевает перенести в Тырново из захваченной им, вслед за Браничево и Белградом, крепости Средец.

---

[22] ***Лазаров, И.*** Политическа идеология на Второто българско царство (XII–XIII в.). Генезис. Велико Търново, 2003, с. 24.

[23] Ἀνονύμου Σύνοψις Χρονική…, 404–405.

[24] ***Лазаров, И.*** Цит. соч., 24–27.

[25] ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. Иваново, 2000, с. 134.

[26] Ἀνονύμου Σύνοψις Χρονική..., 547–548.

[27] ***Полывянный, Д. И.*** Цит. соч., с. 134.

[28] ***Nicetae Choniatae***. Op. cit., 465. Подробнее: ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България. VII—XIV век (=История на България в три тома. Т. I). София, 1999, 434–435.

К концу XII в. почитание в болгарских землях легендарного монаха-отшельника, чудотворца и основателя Рильского монастыря св. Иоанна Рильского (ум. 946) насчитывало уже около двух веков. Современник болгарского царя Петра, Иоанн Рильский прославлялся прежде всего как целитель, в обитель которого стремились толпы страждущих и просто паломников[29]. По приказу царя Петра, спустя некоторое время после кончины самого Иоанна его мощи были перенесены в Средец[30], где, согласно преданию, их положили в некоей „епископской церкви“, потом перенесли в деревянную церковь св. апостола Луки, а затем в специально построенную каменную церковь во имя самого преподобного[31]. Возможно, именно инициатива царя Петра по перенесению мощей св. Иоанна Рильского в Средец и была тем импульсом, благодаря которому их образы в дальнейшем оказались тесно связаны между собой в русле болгарской церковной и народной традиции[32].

Первые дошедшие до нашего времени жития преподобного относятся именно к 1180-м гг. Древнейшее анонимное славянское, или „Народное“, житие принято датировать временем до 1183 г. и связывать с местной западноболгарской традицией, о чем свидетельствует отчетливо прослеживающееся в нем влияние фольклора, апокрифической и даже богомильской книжности[33]. Создание греческого жития византийским автором Георгием Скилицей, датируемое периодом с 1166 по 1183 г., принято связывать с чудесным исцелением императора Мануила I и самого Георгия Скилицы от мощей преподобного в городе Средец[34].

Как известно, в 1183 г. во время очередной византийско-венгерской войны Средец оказался в руках венгров, которые торжественно перенесли мощи св. Иоанна Рильского в Венгрию, поместив их в соборный храм города Эстергом. Согласно позднейшей агиографической традиции, пребывание мощей в Венгрии было отмечено чудом, произошедшим с венгерским архиепископом, который онемел (по другой версии, ослеп[35]) за неверие в их чудотворную силу. Под впечатлением от этого события король Бела III поспешил вернуть мощи на родину, и „с большой честью“, что и произошло в 1186 или 1187 г., когда они, будучи помещены в специальный ковчег, украшенный золотом и серебром, были вновь перенесены в Средец[36].

Однако уже в 1195 г. Средец оказывается в руках выдвинувшегося к тому времени на первый план Асеня, который предпринимает торжественное перенесение мощей св. Иоанна в свою столицу, Тырново. Согласно позднейшему пространному житию, составленному во второй половине XIV в. патриархом Евфимием Тырновским, „услышав о преславных и бесчисленных чудесах преподобного, он (Иван Асень – *А.Д.*) сразу же отправился к его честной церкви, с благоговением припал к преподобным мощам святого, веря, что нашел тут какое-то очень ценное сокровище. Он преисполнился большой радости и духовного веселия и принял благое решение: перенести для большей чести и утверждения своего царства мощи преподобного отца в свой преславный город Тырново“[37].

---

[29] ***Иванова, К., Д. Чешмеджиев, А.А. Турилов.*** Иоанн Рильский. – В: Православная энциклопедия. Т. 24. Москва, 2010: http://www.pravenc.ru/text/471475.html. (12.12.2015)

[30] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век. София, 1987, с. 50.

[31] Проложно житие на Иван Рилски от Софийски пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, с. 51. Подробнее***: Добрев, И.*** Св. Иван Рилски. Linz, 2007, 355–380.

[32] ***Полывянный, Д. И.*** Царь Петр в исторической памяти болгарского Средневековья. – В: Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Петър Ангелов. София, 2013, с. 144; ***Фекелджиев, И.*** Народни легенди за Иван Рилски. София, 1979, 55–56.

[33] ***Иванова К., Д. Чешмеджиев, А.А. Турилов.*** Цит. соч.

[34] Подробнее: ***Добрев, И.*** Цит. соч., 14–32, 185–212; ***Златарски, В.*** Избрани произведения. Т. 2. София, 1984, 240–266.

[35] Проложно житие на Иван Рилски от Драгановия миней. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, с. 49.

[36] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, 51–52.

Более емко пишет о событии составитель первого проложного жития преподобного, согласно которому царь (Иван Асень – *А.Д.*) повелел архиепископу Василию и всему клиру „взять всеславный ковчег и с великими почестями перенести его… в царский град Тырново“[38]. Согласно болгарской агиографической традиции, „благочестивый царь“ сделал все необходимые приготовления и затем передал дело в руки архиепископа Василия. Из города Средец вместе с мощами святого в Тырново отправился пышный кортеж во главе с самим архиепископом, церковным причтом, игуменом и монахами (вероятно, речь идет о братии не собственно Рильского монастыря, но монастыря во имя преподобного в самом городе Средец[39]), сопровождаемый отрядом в 300 воинов. Сам же Асень поспешил в Тырново, чтобы руководить там постройкой церкви в честь святого „в славном граде Трапезице“[40]. Согласно автору первого проложного жития Рильского святого, когда этот кортеж оказался в непосредственной близости от столицы, царь вышел навстречу „со всеми болярами, властелой и множеством людей, радуясь телесно и веселясь духом“. Между 1 сентября 1194 и 31 августа 1195 г. мощи святого „с честью“ помещались в специально построенном для них новом храме[41], который в наше время принято отождествлять с т.н. церковью № 8, открытой на одном из тырновских холмов – Трапезице.

Археологические раскопки показали, что первоначально, около 1195 г., для хранения перенесенной святыни был построен небольшой южный храм, позже возникли новая церковь с двумя апсидами, южная галерея, мощехранительница в восточной части, после чего комплекс постепенно разрастался до середины XIII в. в направлении к западу и юго-западу и затем просуществовал в таком виде вплоть до уничтожившего его землетрясения конца XIV или первых десятилетий второй половины XV в.[42]

Перенесение мощей св. Иоанна Рильского в Тырново, несомненно, было частью политики Петра и Асеня по сосредоточению в нем реликвий и превращению его в „священный город“[43], кроме того, этот акт связывал воедино компоненты болгарской исторической памяти. Именно об этом свидетельствуют эпитеты, употребленные автором второго проложного жития преподобного: „И прибыл царь Иван Асень в Средец, нашел св. Ивана, великого пустынника, и, пожелав соперничать с древними царями, то есть царем Константином Великим и царем Петром, взял всечестное и преподобное тело отца Иоанна и перенес его в град Тырново. Оно было положено в созданный для него монастырь на Трапезице, где и по сей день оно лежит и всегда совершает чудеса для тех, кто с верой приходит к его ковчегу“[44].

---

[37] ***Евтимий Търновски.*** Житие на св. Иван Рилски – В: ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1931 (преиздание: София, 1970), с. 382.

[38] Проложно житие на Иван Рилски от Софийски пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, с. 52.

[39] ***Дуйчев, И.*** Рилският светец и неговата обител. София, 1947: http://www.promacedonia.org/id/index.html. (12.12.2015)

[40] ***Евтимий Търновски.*** Цит. соч., с. 382; Проложно житие на Иван Рилски от Софийски Пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, с. 52.

[41] Проложно житие на Иван Рилски от Норовия пролог. – В: Българската литература и книжнина през XIII век…, с. 50.

[42] ***Алексиев, Й.*** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир „Св. Йоан Рилски“. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 603–607; ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 675–681; ***Дочев, К.*** Трапезица, Югозападен сектор. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 504–506.

[43] Подробнее: ***Ердељан, Ј.*** Трново. Принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице. – ЗРВИ, 47 (2010), 199–213.

[44] ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1970, с. 365.

Итак, в период становления независимого от Византии Болгарского царства политика перенесения священных реликвий была важной составляющей легитимационной деятельности его первых правителей Петра и Асеня. Начавшись с перенесения иконы образа св. Димитрия Солунского в „колыбель восстания“ Тырново в 1185 г., она проявилась своеобразным способом в захвате константинопольских святынь, прежде всего, Константинова креста, в ходе Тревненской битвы 1190 г. и имела продолжение в 1195 г., когда мощи болгарского отшельника Иоанна Рильского, по приказу царя Ивана Асеня, торжественно перемещаются в столицу. Обретение мощей св. Иоанна Рильского вместе с почитанием Константинова креста формировало сложный образ, своего рода „смысловую икону“, становившуюся еще одним инструментом легитимации Болгарского царства, включавшей в себя компоненты исторической памяти и общехристианские ценности, наложившиеся на конкретные жизненные реалии. Здесь нашли отражение и почитание „истинно болгарских“ святых (праведного царя Петра и св. Иоанна Рильского), и общехристианских святых (св. Константина Великого и Иоанна Крестителя)[45]. В этом контексте получение болгарами императорского креста как бы повторяло обретение Константином Великим Креста Господня, а перенесение мощей св. Иоанна Рильского из города Средец в Тырново уподоблялось перенесению имперской столицы из Рима в Константинополь и могло означать своего рода сакральное „развенчание“ бывшего византийского центра (Средец) в пользу новой болгарской столицы (Тырново)[46]. В дальнейшем, политика перенесения священных реликвий в царскую резиденцию найдет свое продолжение в деятельности преемников Петра и Асеня – прежде всего, царя Калояна (1197–1207) и Ивана II Асеня (1218–1241).

TĂRNOVO AND THE POLICY OF TRANSLATION OF HOLY RELICS AT THE PERIOD OF FORMATION OF THE SECOND BULGARIAN EMPIRE

Summary

The paper examines the role of the translation of holy relics as a part of the policy to legitimate the authority of two Bulgarian nobles, brothers Theodore-Peter and Asen-Belgun in the period of formation of the so-called Second Bulgarian Empire from the end of the 12th to the beginning of the 13th century. At the beginning of the anti-Byzantine revolt (1185) the brothers organized a certain „performance“ in the „special house of prayer in the name of the all-praised martyr Demetrius“ (Nicetas Choniates) constructed in Tărnovo with the icon of the saint translated from the disturbed by the Normans Thessalonica. One can speak of attempting to replicate in Tărnovo the sacred space of the Thessalonican shrine of St. Demetrius in order to convince the Bulgarian rebels of the „true“ presence of the saint among them.

Another episode of translation of holy relics to Tărnovo is connected with the victory at Tryavna in 1190, when besides other trophies the Bulgarians obtained the most important one – the Holy Imperial Cross. The presence of the Holy Cross in the Bulgarian capital of Tărnovo gave the whole Bulgarian power the status of „protected by God“. Finally, the translation of the relics of the most „Bulgarian“ saint – St. Ivan of Rila marked the consolidation of the North-East with the South-West and was one of the most effective tools of legitimacy since the cult of St. Ivan was the part of the historical memory about the First Bulgarian Empire and the „golden age“ of Tsar Peter.

---

[45] ***Полывянный, Д. И.*** Царь Петр в исторической памяти Болгарского Средневековья…, 143–144; ***Иванова К., Д. Чешмеджиев, А.А. Турилов.*** Цит. соч.; ***Лазаров, И.*** Цит. соч., 88–91; ***Фекелджиев, И.*** Цит. соч., 46–47.

[46] ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии…, с. 134.

РОЛЯТА НА АСЕНЕВЦИ ЗА ФОРМИРАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ПАМЕТ В КРАЯ НА XII – СРЕДАТА НА XIII В.

Милияна КАЙМАКАМОВА

Темата на настоящия доклад е продължение на изследването ни, посветено на проблема за използването на историята от първите две генерации царе от Асеневската династия в подкрепа на младата им власт[1]. Въз основа на аналитичната преценка на сведенията в българските и чуждите изори в него бе показано, че миналото заема важно място във владетелската пропаганда на Теодор-Петър IV (1185–1190; 1196–1197), Иван Асен I (1190–1196), Калоян (1197–1207), Борил (1207–1218), Иван Асен II (1218–1241). Установено бе също така, че при възникване на спорни въпроси в отношенията им с чужди държави и институции, те боравят умело с различни исторически аргументи при обосноваване и защита на българската държавната независимост. Особено важно бе разкриването на една по-малко осветлена досега страна от тяхното владетелско ежедневие, а именно заниманията им с история с цел придобиване на конкретни знания за събития и личности, които са им били необходими като примери за постигане на определени цели в провежданата от тях вътрешна и външна политика. Повишеният интерес към историята вероятно е бил породен от експлицитното осъзнаване на необходимостта миналото да се постави в служба на политическото настояще. Несъмнено първите две генерации царе от Асеневската династия възстановяват старата българска традиция, свързана с владетелското задължение да се упражнява контрол върху историческото знание и неговата употреба.

Следователно тяхното активно отношение към историята, представено в синтез по-горе, напълно основателно повдига въпроса за ролята, която те са имали във формирането на народната историческа памет, явяваща се основа на културната приемственост между поколенията и на националната идентичност. Той ще бъде разгледан в две главни насоки: 1) прояви на историческата памет на Асеневци, изявяващи се като обновители на Българското царство; 2) конкретизиране на техните заслуги за развитието на българската историческа памет през управлението им.

В този ред на мисли бихме искали да посочим, че понятието историческа памет, както и нейното изучаване в качеството ѝ на един от компонентите на колективната памет, а така и съотношението между памет и история, през последните десетилетия се изследва изключително широко и в теоретичен план, и по материали на отделните културни традиции[2]. Тази културна категория, изразяваща отношението към миналото, се проучва не само от историци, но и от философи, социолози, политолози, културолози и т. н. като част от тях са насочени към времето около двете световни войни или след 1989 г.[3] Не винаги еднозначно разбирано от изследователите,

---

[1] ***Каймакамова, М.*** Власт и история в средновековна България (VII–XIV в.). София, 2011, 217–285.

[2] ***Bloch, M.*** Apologie pour l'Histoire ou métier d'historien. Paris, 1949 (=***Блок, М.*** Апология на историята, или занаятът на историка. София, 1997); ***Halbwachs, M.*** La mémoare collective. Paris, 1950 (= ***Халбвакс, М.*** Колективната памет. София, 1996); ***Guenée, B.*** Histoire et culture historique dans l'Occident medieval. Paris, 1980; ***Nora, P.*** Entre mémoire et histoire. Les Lieux de mémoire. Paris, 1984 (***Нора, П.*** Места на памет. Т. 1: От републиката до нацията. Т. 2: От Архива до емблемата. София, 2005); ***Le Goff, J.*** Histoire et mémoire. Paris, 1988; **Древнейшие государства Восточной Европы:** 2001. Историческая память и формы ее воплощения. Отв. ред. Е. А. Мельникова. Москва, 2003; ***Деянова, Л.*** Очертания на мълчанието. Историческа социология на колективната памет. София, 2009; ***Ростоецев, Е. А., Сосницкий, Д. А.*** Направления исследования исторической памяти в России. – ВСПУ. Серия 2: История, 2 (2014), 106–126.

[3] ***Репина, Л.П.*** Культурная память и проблемы историописания (историографические заметки). Москва, 2003, 10–11; ***Ахметшина, А. В.*** Понятие „историческая память“ и ее значение в современном российском обществе. – В: Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история. Сборник статей по материалам XXXVIII международной научно-практической конференции (23 июня 2014). http://sibac.info/15208.

това понятие – ако се обобщят изразяваните гледни точки – означава съвкупност от относително устойчиво съхранявани в течение на две или повече поколения знания и представи за колективното минало на определен социум[4].

Изтъкването на първо място на социалната функция на историческата памет е свързано с нейната първостепенна роля в консолидацията и самоидентификацията на всеки колектив заедно с такива явления като езика, вярванията, материалната култура и др. Представите за единство на произхода (етно- и социогенетични) и за общо минало на всички членове на дадена общност обуславят неговата цялост и жизнеспособност. Обществената ценност на историческата памет се признава не само от съвременните изследователи. Тя в пълна степен се съзнавала и от нейните носители чрез уважението, което обществото оказвало на познавачите на традициите. Заедно с това историческата памет се е поддържала само в тази ѝ част, която е била насъщно необходимо в настоящото. Тя актуализирала онези моменти от историята, правото, разбирането за света, които са били важни по времето на нейното възпроизвеждане. Точно това е обуславяло фрагментарността и избирателността на историческата памет. Тя е подбирала и консервирала само отделни, съвсем немногочислени факти (имена, събития, географски названия и др.) на миналото, при което принципите за подбора на тези факти твърде често са неясни. Незначително от гледна точка на съвременния историк събитие е могло да се съхрани в историческата памет, а в същото време по-„значими“ събития не са оставяли в нея и най-малка следа[5].

1. Прояви на историческата памет на Асеневци

Още първите двама представители на Асеневската династия – Теодор-Петър и Иван Асен I-Белгун се изявяват като носители на българска историческа памет. Тя намира израз в няколкото знакови действия, извършени от тях в самото начало на освободителното въстание срещу Византия, избухнало в Търново през есента на 1185 г. Първото от тях е свързано с решението им по-големият брат да приеме името Петър в чест на българския цар-светец Петър I (927–969) – синът на цар Симеон (893–927). То ни показва, че Асеневци са се възползвали от родното минало по един твърде емблематичен начин, за който научаваме от Бориловия синодик от 1211 г. В него е записано, че по-големият брат : „На цар Йоан Асен Белгун, който освободи българския род от гръцкото робство – вечна му памет. На Теодор, наречен Петър, негов брат и цар, и на неговия брат цар Калоян, който постигна много победи над гърците и фрързите – вечна им памет“[6]. Приемането на царското име от най-възрастният Асеновец като съществен факт от началния ход на въстанието е премълчан от Никита Хониат (ок. 1155–1217), но в замяна той съобщава за коронясването му: „А единият от братята Петър увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“[7].

Извършената промяна в името на по-големия брат може основателно да се окачестви като ключов идеен акцент във владетелската пропаганда на Асеневци. Тя става първата съществена външна проява на историческата им памет. Чрез това второ име на по-големият Асеновец водачите на освободителното българско въстание се обявяват за наследници на св. цар Петър. Свързването им със старинния български царски род е имало огромно значение за идейното осмисляне на дейността им като освободители на българите от византийската власт. тяхното легитимиране пред народа. И. Дуйчев разтълкува точно извършената промяна като израз на желанието на Асеневци да се установи поне фиктивна приемственост с владетелската династия от края на Първото българско царство[8]. Нека не забравяме, че през Средновековието идеята за приемственост е била определяща за легитимността на владетеля, която се основавала преди всичко на кръвта, течаща в жилите му[9]. Неговата власт се затвърждавала от това, че той произхожда, или е бил убеден, че произхожда от древен и прославен управляващ род. Мощта на държавата се крепяла преди всичко на своя древен произход, на приемствеността в своята история и институции[10].

---

[4] **Древнейшие государства Восточной Европы:** 2001..., Предисловие,3.

[5] **Древнейшие государства Восточной Европы**: 2001..., Предисловие, 4.

[6] ***Попруженко, М. Г.*** Синодик царя Борила. София, 1924 (= Български старини, VIII), с. 77, § 92; ***Дуйчев, И.*** Из старата българска книжнина. Кн. II. София, 1944, 168; ***Държава и църква през XIII в.*** Преписка на българите с папа Инокентий III. Синодик на цар Борил. Превод: Анна-Мария Тотоманова.Бележки, послеслов, библиография: Ив. Божилов. София, 1999, 79.

[7] ***Nicetae Choniates.*** Historia. Rec. I. A.Van Diten. ParsI. Praefationem et textum continens (CFHBVol. XI/1). Berolini et Novi Eboraci, 1975, $372_{43\text{-}46}$ (= ГИБИ, XI, 27).

Следователно не може да има каквото и да е съмнение, че прогласяването на най-възрастния Асеновец за български цар под името Теодор-Петър е оказало силно въздействие върху жителите на Търново, дошли за освещаването на църквата „Св. Димитър". Подновявайки името на цар Петър I, водачите на Търновското въстание възраждат паметта за него у българите, с което успели да ги обединят около себе си. Същевременно с този акт Асеневци обвързват дейността си като възобновители на Българското царство с култа на цар Петър. Благодарение на чувството си за историчност те стават продължители на една традиция, свързана със съблюдаването на отдавна установения сред българите закон „да поставят начело на народа хора от царски род"[11] и с поддържането на култа към царя светец в хода на освободителната борба срещу Византия за възобновяването на Българското царство. Нейното начало се поставя от цар Самуил (997–1014, а продължава развитието си по време на големите български освободителните въстания срещу Византия през XI–XII в. Както е добре известно техните водачи са провъзгласени за български царе, приемайки най-напред името на царя, станал покровител на Българското царство. Това са: Самуиловият внук, Петър II Делян (1040–1041) и сръбският княз Константин Бодин (син на Михаил Зетски), който приел името Петър III (1072), за да бъде обявен за български цар. Последен в групата е именно Теодор, станал Петър IV[12]. Съчетаването на сведенията за него в Бориловия синодик и в *Историята* на Никита Хониат с данните у Михаил Псел, Йоан Скилица и Георги Кедрин за начина на възцаряване на двете големи български освободителни въстания от XI в. срещу Византия позволява да се възстанови последователността на действията, свързани с провъзгласяването на Теодор за български цар. Безспорно е, че подобно на тях и той най-напред е получил името Петър и след което последвала коронацията му.

Анализираните по-горе факти ни позволяват да се обобщим, че първите двама Асеневци са имали определени знания върху българската история. Част от тях са били свързани с идеологията на освободителни въстания, а други – със закона и установения от предците обичай да се поставят начело на народа хора от царски род", за който споменава Михаил Псел[13]. Благодарение на тях Теодор-Петър и Иван Асен I-Белгун се легитимират пред народа като възобновители на Българското царство. Умелото използване на миналото допринася съществено за създаване на обща историческа

---

[8] ***Дуйчев, И.*** Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, 73 (= ИБИД, XXVII (1969), 5–19); ***Kolarov, Ch., J. Andreev.*** Certaines questions ayant trait aux manifestations de continuité d`idées en Bulgarie médiévale au des XII–XIV siècles. – EH, IX (1979), 77–82.

[9] ***Guenée, B.***Histoire et culture…, 332–333.

[10] ***Guenée, B.***Histoire et culture…, 347–349.

[11] За този закон съобщава Михаил Псел, разказвайки за освободителното въстание на Самуиловия внук Петър Делян от 1040–1041 г. Срв. ***Michel Psellos.*** Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976–1077).Texte établit et traduit par E. Renauld. Vol. I–II.Paris, 1926–1928, 76–77 (= ГИБИ, VI, 1965, 94–95).

[12] ***Каймакамова, М.*** Власт и история…, 220–222; ***Каймакамова, М.*** Култът към цар Петър (927–969) и движещите идеи на българските освободителни въстания срещу византийската власт – ВМ, 4–5 (2013/2014), 417–438; За номерацията на българските царе, приели името на царя светец вж.: ***Андреев, Й., Ив. Лазаров, П. Павлов.*** Кой кой е в средновековна България. София, 1994, 309–310; 314–315; ***Гюзелев, В.*** Черноморската област в историята Българското царство от възобновяването му (1186 г.) до възобновяването на Византийската империя (1261 г.). – В: Studia archaeologica. Supplementum II. Сборник в чест на професор Атанас Милчев. София, 2002, с. 248, бел. № 5.

[13] ***Michel Psellos.*** Chronographie…, р.76 XL – 77.19 (=***Михаил Псел.*** Хронография. Превод от средногръцки: В. Н. Иванов. Варна, 1999, 86–87).

памет, а с това и на българско самосъзнание сред участниците в ръководеното от двамата търновски боляри освободително движение.

Разказвайки за началния ход на въстанието, Никита Хониат съобщава, че двамата въстанически водачи се насочили към някогашната столица Преслав. Текстът гласи: „Като се отправили към Преслав (това е много стар град, цял направен от печена тухла и по-голямата му част е обкръжена от Хемус), те видели, че обсаждането му не е безопасно. Затова отминали и се спуснали от Хемус"[14]. Това сведение разширява още повече нашата представа за стремежа на първите Асеневци да внушат идеята за приемственост, опирайки се на миналото. Видно е, че опитът на Асеневци за превземане на старата българска столица бил неуспешен, поради съпротивата на намиращия се там византийски гарнизон. Нейното предаване в ръцете на въстаналите българи станало на по-късен етап. Ив Дуйчев напълно основателно изтъкна, че насочването на въстаническите войски към Велики Преслав в самото начало на военните действия е било наложено не от някакви стратегически планове, а „от съображения за установяване на държавна приемственост " на обновената държава спрямо държавата на българите от Първото царство и също може да се свърже с култа към цар Петър[15]. Известно е, че чак до средата на XIII в. народа назовавал областта около Преслав с името „Петрова земя"[16]. Тази традиция е свързана по всяка вероятност с контаминирането на двата владетелски персонажа – цар Теодор-Петър IV, който след 1190 г. е управлявал тази земя и царя-светец, почитан в столичната област до края X в. Ето защо можем да изтъкнем, че насочването на Теодор-Петър и Иван Асен I-Белгун към Преслав е втората външна проява на историческата им памет, която изиграла важна роля за укрепване на духа на въстаналия български народ.

В труда на споменатия византийски историк се съдържа и още една ценна информация, която е показателна за умението на Асеневци да поставят миналото в служба на политическото настояще, изявявайки се като освободители на своя народ. Тя се отнася до техните действия през есента на 1186 г., след завръщането им с куманите в „родината си Мизия". Ето и съдържанието ѝ:. „Като я намерили съвършено изчистена и изпразнена от ромейската войска, те навлезли и още по-високомерно, като легион духове, се съединили със скитска войска. Поради това не били доволни, ако можели да спасят своите имоти и да постигнат управлението само на Мизия, но нямало да се спрат, ако не нанесли твърде големи вреди на ромеите и не обединели управлението на мизи и българи в едно, както било някога"[17]. Този откъс е показателен в две посоки: 1) видно е, че в историческата памет на Асеневци има определен спомен за териториалния обхват на някогашната българска държава; 2) той отразява твърдата решимост на Асеневци да възстановят нейната териториалната цялост, което става основна цел на по-нататъшната им борба срещу Византия.

Гореизложеното ни дава основание да обобщим, че братята Асеневци изиграват много съществена роля за укрепването на българското народностно съзнание на народа, подкрепил ги в дейността им като обновители на Българското царство. Този изключително важен резултат те постигат благодарение на чувството си за историчност, позволило им да съживят спомена за цар Петър и столицата Преслав в съзнанието на въстаниците като символи българската държавност.

Ревностен ценител на миналото се оказва и по-малкият брат на въстаническите водачи – цар Калоян. Услужливата му историческа памет е регистрирана по отличен начин в кореспонденцията му с папа Инокентий III (1198–1216) във връзка с международно признание на Българското царство. Част от писмата разкриват „проучвателската" дейност, която той е извършил, за да обоснове исторически правото си на царската корона. Това е отразено в първото му писмо до папата от 1202 г. в което се казва...На първо място ние като любим син искаме от нашата майка, Римската църква, царска корона и достойнство според както са ги имали нашите стари императори. Както намираме записано в нашите книги, един е бил Петър, а втори – Самуил и други, които са ги предхождали по царуване“[18]. Това известие е много важно, защото доказва съществуването на български царски летописи във библиотеката на цар Калоян, в които са били записани носителите на държавната власт. Следи от такъв един дворцов летопис има в добавките на епископ Михаил Деволски за българската история, датиращи от 1118 г. Те са направени към „Исторически свод“ на византийския автор Йоан Скилица (ок. 1040–началото на XII в.) и се съдържат във Виенския препис на неговата хроника. Според В. Гюзелев М. Деволски е ползвал недостигнала до нас българска дворцова хроника[19].

---

[14] ***Nicetae Choniates***. Historia…, 372, 43-46 (= ГИБИ, XI, 27–28).

[15] ***Дуйчев, И.*** Проучвания върху средновековната …, с. 74.

[16] ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1931, с. 392; ***Полывянный, Д.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, с. 135.

[17] ***Nicetae Choniates***. Historia…, с. 373 (=ГИБИ, XI, с. 29).

Цитираният по-горе текст е показателен и за това, че цар Калоян, подобно на по-големите си братя, също акцентира върху приемствеността в държавната традиция. В следващите писма до папата тази идея за приемствеността с горепосочените царе на Първото българско царство се обогатява с нови и все по-убедителни исторически аргументи. Така например в златопечатаника на цар Калоян от 1203–1204 г. се набляга на силата на традицията. Ръководейки се от нея, българският владетел иска „притежанието на цялата църква в целокупното мое царство и моят патриарх, митрополитите, архиепископите, епископите и всички свещници нека да бъдат под властта на Римската църква и да държат закона, обичая, и последованието, на което са държали блаженопочиващите царе на България и Влахия, онези наши някогашни предшественици, и ние, които следваме по същия начин техните стъпки“[20].

В една писмо от края на 1203 г., изпратено чрез „примаса и архиепископа на цяла България и Влахия“ Василий, се изтъква, че това трябва да стане „съгласно обичая на моите предшественици, царете на българите и власите, – Симеон, Петър и Самуил, прародители мои, и на всички останали царе на българите“[21]. Тук забележителното е, че Калоян вече припознава в царете на Първата българска държава своите прародители и с това още по-убедително от историческа гледна точка обосновава искането си за царското достойнство пред папа Инокентий III[22].

Съдържателна е и информацията на Робер дьо Клари за срещата между цар Калоян и рицаря благородник Пиер дьо Брашиьо, състояла се през втората половина на 1204 г. Историческите знания на Калоян проличават от следния въпрос на латинския дипломат към него: „Е, не сте ли чували как великата Троя бе разрушена и чрез каква хитрост?“, а българският цар му отговорил: „ние сме чували да се разправя повече от другите“[23]. Тя показва, че и двамата са използвали исторически примери, за да обосноват правото си над владените земи, които откриват в историята на Троянската война и всеки един от тях акцентирал върху своя римски произход. Какви са източниците от които българският цар е придобил конкретни знания за това епохално събитие е въпрос, на който не може да се даде ясен и категоричен отговор. Все пак би могло да се допусне, че по време на пребиваването си в Константинопол като заложник на българо-византийския мир от 1187 г. той е имал достъп до такива източници. По важно в случая е, че възпроизведения от споменатия по-горе историк на Четвъртия кръстоносен поход диалог между латинския дипломат и българския цар отразява

---

[18] ***Дуйчев, И.*** Преписката на папа Инокентий III с българите. – ГСУ ИФФ, XXXVIII/2 (1942), 22–23 (=ЛИБИ, III, с. 309); ***Държава и църква през XIII в.*** …, № 2, 8–9.

[19] По този въпрос вж. ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. София 1994, № 15, 45–57, 263.

[20] ***Дуйчев, И.*** Преписката на Инокентий III…, № 14; Държава и църква през XIII в. …, с. 35.

[21] Пак там.

[22] ***Дуйчев, И.*** Преписката на Инокентий III…, № 17; Държава и църква през XIII в. …, с. 39.

[23] ***Robert de Clari.*** La concête de Constantinople. Ed. Ph. Lauer. Paris, 1924, § CVI, 102; ***Примов, Б.*** Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – ГСУ ИФФ, 13 (1947), 17–18; ***Гюзелев, В.*** Четвъртият кръстоносен поход, превземането на Цариград и българо-латинските отношения 1204–1207 г. – PBg, XXVIII/2 (2004), 82–83; ***Ангелов, П.*** Средновековната българска дипломация. София, 2004, 163–165.

интересът на последния към световната история. А това от своя страна ни насочва към един нов съдържателен елемент в неговата историческата памет.

Цитираният диалог ни навежда и към още един извод. Очевидно тогава, когато българската царска власт има да урежда спорни въпроси с други имперски структури, то тя прибягва до примери от световната история. Доказва го употребата на световната история не само от цар Калоян в спора с Латинската империя, но и от цар Симеон при обосноваване на правото си да носи царска титла, оспорвана му от Византия[24]. Несъмнено пребиваването и на двамата в Константинопол е повишило тяхната образованост, която при определени обстоятелства се проявявала чрез историческата им култура.

Услужливостта на историческата памет на цар Калоян се откроява много добре и от още един случай в неговата дипломатическа практика. Той е свързан с преговорите, които той води с император Балдуин I Фландърски (1204–1205) за сключване на мир между двете страни. В техния ход той изтъква, че латинците „са завладели Константинопол, който ни най-малко не им е принадлежал“, докато той си възвърнал земята, „която неговите деди били загубили“. Така, боравейки еднакво успешно с българската и с чуждата история, Калоян изразил успешно концепцията си за законния характер на властта си и незаконността на Латинската империя, която според него била създадена чрез завоевание[25]. Това разбиране на българския цар е отразено в едно незапазено негово писмо до споменатия император, преразказано в друго писмо до папа Инокентий III (1198–1216) от 1206 г. В него Калоян изтъква, че „самият той бил получил законно царска корона от върховния първосвещеник. А този, който се наричал константинополски василевс, без основание си присвоил самоволно императорска корона“[26].

В изворите липсват сведения за пряк израз на историческата памет на втората генерация български царе от Асеневската династия – Борил и Иван Асен II. Но имплицитно за нея може да се съди от някои техни обществени инициативи, които са свързани с укрепването на властта им и авторитета на столицата Търново като нов православен център. И тъй като те имат значение повече за разглеждането на втората насока на интересуващата ни тема, то те ще бъдат коментирани по-нататък в изследването.

2. Заслугите на Асеневци за формирането на българската историческа памет през управлението им.

Тази втора част от изследването цели да открои онези дейности на първите Асеневци като обновители на Българското царство, извършени в периода от края на XII до средата на XIII в., които довеждат до създаването на т. н. „места“ на историческата памет, представляващи основно средство за нейното развитие и формиране. Тук е мястото да посочим, че в съвременните изследвания, посветени на особеностите и формите на въплъщение на историческата памет, се подчертава едно много специално нейно качество – да бъде хранилище на социални и етически ценности, предлагайки поведенчески „стандарти“, материализирани в изображенията на конкретни персонажи или събития. Тази морално-етическата функция на историческата памет, има определящо значение за жизнеспособността на социума. При това доколкото всеки член на групата е споделял възприетата в нея система на колективни ценности, тя също така е спомагала за формирането на социалната и културната цялостност на общността[27]. В духа на тази тези най-нови изследователски тенденции нашата задачи ще се състои в открояване на приносите на първите две генерации царе от Асенеската династия за създаването на „местата“ на историческата памет, осигуряващи нейното функциониране в по-дългосрочен план.

---

[24] По-подробно за интереса на Симеон към световнатаистория вж. ***Каймакамова, М.*** Власт и история…, 115–156.

[25] **Одринската битка**. Съст. и ред. В. Гюзелев. София, 2005, с. 114, бел. 11.

[26] ***Латински извори за българската история*** (= ЛИБИ). Т. 3. София, 1965, 378; **Одринската битка,** 114–115; ***Божилов, И.*** Седем етюда по средновековна история. София, 1995, с. 175; **История на България в три тома.** Т. 1:***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999, с. 451.

[27] **Древнейшие государства Восточной Европы:** 2001..., Предисловие, с. 4.

За отправна точка ще ни послужи успешно избраният от Теодор-Петър и Иван Асен I-Белгун момент за обявяване на освободителното въстание и на българската държавна независимост, а именно освещаването на построения от тях храм в деня на Св. Димитър – 26 октомври[28]. Като основание за това тяхно решение им послужило, както е добре известно, донасянето на чудотворната икона на светеца в Търново от оцелели български войници, сражавали се за защитата на Солун от норманите през август 1185 г. С направения избор братята Асеневци фактически превръщат изградената от тях църква в първото знаменателно паметно място не само за преките участници във въстанието, но и за поколенията след тях. С развиването на идеята, че солунският чудотворец станал покровител на Асеневци и на българския народ, се утвърждава представата, че въстанието става по Божия промисъл, че неговите водачи не са „тирани“, а носители на „законна власт“. Още повече, че култът на св. Димитър е тясно свързан с императорската власт. Така изградената сакрална връзка им дала право и морално основание да прогласят пред народа възобновяването на българската държавна независимост. Тя има фундаментално значение за развиваната от Асеневци идея, че са възобновители на Българското царство (renovatio imperii), а не обикновени узурпатори на византийската императорска власт.

Какво още важно се случва в деня на св. Димитър – 26 октомври 1185 г., което спомага още повече за превръщането на храмовия празник в паметно събитие за българите ? Тогава, както е добре известно, по настояване на Теодор и Асен българският монах Василий е ръкоположен за архиепископ на Българската църква пред иконата на св. Димитър от трима византийски духовници (митрополитът на Видин и още двама епископи), които били доведени принудително от братята в Търново. За случилото се дава сведения бележитият канонист и охридски архиепископ Димитър Хоматиан (1216–1236)[29]. Никита Хониат не съобщава нищо за този важен акт, който всъщност показва, че в дейността си като възобновители на Българското царство Асеневци се ръководят от византийско-българската концепция, според която „царство без патриаршия не бива“ (imperium sine patriarcha non staret). Следователно с интронизацията на Василий те поставят и началото на борбата за възстановяването на автокефалията на учредената от тях църковна институция. Извършването на този важен акт направило възможно коронясването на по-големия от двамата братя Теодор за български цар[30].

Анализът, направен дотук ни позволява да обобщим, че благодарение на умелото съчетаване на религиозните с историческите аргументи Петър и Асен поставят началото на формирането на историческата памет на освободените от византийското владичество българи.

---

[28] ***Nicetae Choniates***. Historia…, 372, 43-46 (= ГИБИ, XI, с. 26); ***Гюзелев, В.*** Чудотворна икона на св. Димитър в Търново през 1185–1186 г. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. София, 2006, с. 38; ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 2: България под византийско владичество (1018–1187). София, 1994, 410–483; ***Tapkova-Zaimova, V.*** Quelques représentations iconographiques de saint Démétrius et l`insurrection des Assenides – première scission dans son culte „œcuménique“. – BBg, 5 (1978), 249–261; ***Тъпкова-Заимова, В.*** Култът на св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското влияние в балканските и славянските страни. – SB, 14 (1979), 5–19; ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV в., 421–429; ***Николов, Г.*** Българите и Византийската империя (август–ноември 1185 г.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 597–617.

[29] ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание на България и към историята на Българската църква. – Сп. БАН, XX/11 (1921), 20–26; 46–47; ***Demetrii Chomateni.*** Ponemata diaphora. Rec. G. Prinzing (= Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XXXVIII). Berolini et Novi Eboraci, 2002, № 8, 50; № 146, 423–424; ***Златарски, В.*** История, т. 2, 472–476; ***Николов, Г.*** Българите и Византийската империя..., 611–612.

[30] За неговото старшинство вж. ***Theodorus Scutariota.*** Compendium chronicum. – C.N. Sathas. Bibliotheca graeca medii aevi.VII. Paris, 1894, 372 (réimpression: AΘHNA, 1972).

Победата на цар Иван Асен I над император Исаак Ангел (1185–1195) в 1190 г. е друго важно събитие, което спомага нейното развитие. Тогава българският владетел отнася в Търново императорският златен кръст с частица от светото дърво, на което бил прикован Христос, който се пазел в църквата „Възнесение“. Наред с него били пленени и императорските корони (тиари) и много други трофеи, с които и украсявал столицата Търново на Богоявление (Йордановден), когато се чествала българската победа над византийците, спечелена в 1190 г.[31] Сведения за всенародните тържества по време на този голям християнски празник дават византийските историци от XIII в. – Георги Акрополит и Теодор Скутариот[32]. В идеологически план пренасянето на Константиновия кръст в Търново има дълбок символичен смисъл. Чрез него цар Асен I се оприличавал с Константин Велики и се развенчавала славата на Цариград като имперска столица в полза на българската столица[33].

След трайното овладяване на Средец в 1195 г. цар Иван Асен I пренесъл в Търново мощите на св. Иван Рилски, които били положени в „създадения негов манастир в Трапезица“ според сведенията в Проложното житие на светеца от Драгановия миней[34]. Анонимният книжовник изразява следното становище за ролята на цар Асен I като обновител на Българското царство: „Когато измина дълго време, понеже бог искаше да издигне падналата скиния на българското царство, извисява новата издънка – христолюбивият цар Иван Асен, който обнови българския род. И цар Иван Асен дойде в Средец, намери свети Иван, великия пустинник и възревнува на делата на древните царе, сиреч на цар Константин (Константин Велики – б. м. М.К.) и на цар Петър (българският цар Петър I – б. м. М. К.). И вдигна тялото на всечестния и преподобния отец Иван, та го пренесе в град Търнов“. Съвместяването на неговия култ с почитането на Константиновия кръст внушавало идеята, че цар Иван Асен I повторил подвига на първия християнски император – откриването на Кръста Господен[35].

Особено големи са заслугите на цар Калоян, който в хода на своето широкомащабно настъпление срещу Латинската империя в 1205–1206 г. пренася мощите на още няколко светци, а именно: св. Иларион Мъгленскси, св. Михаил Войн от Потука (град в Тракия), св. Иван Поливотски, св. Филотея Темнишка, св. Гаврил Лесновски. За тази негова дейност свидетелстват кратките жития за изброените светци, включени в Пролога на Българската църква, окончателно оформен през втората половина на XIII в., както и строителството на светителски църкви[36]. През управлението му Търново подобно на Цариград започва да се закриля от Богородица[37].

Може да се обобщи, че пренасянето на мощите на редица български и други светци в Търново, за които били построени църкви от първите трима Асеневци, става израз на идеята за създаване на български пантеон от светци в столицата, което е било от огромно значение за превръщането ѝ в православен център. Ценни сведения за притегателната сила на светителските мощи се съдържат в житийната литература. Така столицата на възобновеното Българското царство се издига в привлекателно място за поклонничество, и „средоточие на святост", а с това и в най-значимо символно място на българската историческа памет.

---

[31] ***Лазаров, И.*** Празникът Богоявление в политическата идеология на Второто българско царство. – В: Палеобалканистика и старобългаристика: Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов“. Велико Търново, 1995. София, 351–357; ***Лазаров, И.*** Политическа идеология на Второто българско царство. В. Търново, 2003, 22–29; ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие…,134.

[32] ГИБИ, VIII, 153–154.

[33] ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие…,133–134.

[34] ***Иванов, Й.*** Български старини…, 365; **Стара българска литература.** Т. 4: Житийни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. София, 1986, 131. Според ***Иванова, Кл.*** Проложни жития на Иван Рилски. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Велико Търново, 2003, 410, това житие е възникнало най-рано и е послужило за източник на проложното житие, съставено по времето на цар Иван Асен II (1218–1241) след 1233 г. и включено в Стишния пролог.

[35] ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие…,134.

[36] ***Тъпкова-Заимова, В.*** Търново между Ерусалим, Рим и Цариград. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. София, 1985, 256–257; ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие…, 137–138; ***Гюзелев, В.*** Етюди върху Калояновата победа край Одрин през 1205 г. – В: 800 години от битката при Одрин. Шумен, 2007, 8–11; ***Гюзелев, В.*** Папството и българите. Пловдив, 2009, 179; ***Божилов, И.*** Византийският свят.София, 2008, 417.

[37] ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие…,138.

Ценен източник на информация за това какво е трябвало да помнят българите относно времето на цар Калоян е *Кърчовският надпис*, изсечен по всяка вероятност през 1204 г. от името на великия дук Теодор Врана. В него се увековечават укрепителните мерки, които владетелят е предприел в Сярската област. От текста на надписа личи, че Калоян е възложил на дук Врана построяването на крепостта „Крнцува" (Северна Македония, при р. Белица)[38].

Пътят на формирането на българската историческа памет през управлението на цар Борил и цар Иван Асен II се очертава по убедителен начин в различни по форма и съдържание произведения на българската литература и книжнина. Достигналите до ново време творби от времето на тази втора генерация български царе от младата Асеневска династия разкриват разнообразието на форми и начини на мемоаризация на миналото. Това са сборници, житийни творби, надписи, разкази историко-апокалиптични съчинеңия, приписки, поменици. Не трябва да се забравят и произведения на изкуството, които имат не по-малко значение за възпроизвеждане на историческата памет и за укрепване на нейната устойчивост. Особено голяма е ролята на историко-летописните съчинения, написани от българските книжовници – съвременници на Асеневци. Те се осмислят в контекста на идеята за приемственост, която позволява да се възроди „доброто старо време", за да се оправдае политическото настояще. Видно е също така, че през посочения период се предпочита кратката летописна форма на изложение, защото тя позволява бързото възприемане на посланията до широките маси. Следователно нейното налагане през посочения период не е случайно явление, а е продиктувано от нуждите на владетелската пропаганда, поставила си за цел да постигне подкрепата на народа. В съчиненията се отразяват отделни исторически значими събития, които са били важни от гледна точка на самите Асеневци.

В този ред на мисли бихме искали да посочим изключително голямото значение на Бориловият синодик от 1211 г. за формирането на българската историческа памет през разглеждания период[39]. В него славославията към християнските владетели на Първото българско царство, светите братя Кирил и Методий и техните ученици, първите трима царе от Асеневската фамилия – Иван Асен I, Теодор–Петър IV и Калоян, са обединени с възцаряването на Борил. Свързването им в едно цяло става израз на идеята за приемственост, чрез която владетелят подсилил своята легитимност. Неизвестният съставител изтъква с гордост заслугата на цар Борил за свикването на събора срещу богомилите и за съставянето на литургичната книга: „И всичко това се направи и беше заповядано от благочестивия цар Борил през 6718 година, индикт 14, година на луната 11, година на слънчевия кръг 15, през месец февруари в 11-я ден – петък от Сиропустната неделя. И след като православният ни цар уреди добре всичко това , закри събора , влезе в църквата, и като благодари на Бога, пусна всекиго да си иде в къщи. Вечна му памет трижди".

Ценно указание за голямото значение, което цар Иван Асен II отдава на историческото знание като пропагандно средство, са летописните надписи, съставени по негова поръчка. Това са: *Кричимски, Търновски и Станимашки надпис*[40]. В първият от тях се увековечава превземането на Кричимската крепост от владетеля в началото на управлението му. С особено голяма стойност се отличава вторият царски надпис, изсечен след победата на Иван Асен II над епирския деспот

---

[38] ***Каймакамова, М.*** Българска средновековна историопис. София, 1990, 92–93.

[39] ***Попруженко, М. Г.*** Синодик царя Борила, 77–79; ***Гюзелев, В.*** Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, 43–44.

[40] ***Дуйчев, И.*** Из старата българска книжнина,II, 38–40, 317–320; **Българската литература и книжнина през XIII в**. Под ред. на Ив. Божилов и Ст. Кожухаров. София, 1987, 113–114; ***Каймакамова, М.*** Българска средновековна историопис, 93–95.

Теодор Комнин в битката при Клокотница през 1230 г. В текста е отбелязано, че в дванадесетата година от царуването си българският владетел с помощта на светите 40 мъченици излязъл на война срещу епирския деспот Тодор Комнин и го разбил заедно с всичките му боляри. Изтъква се също така, че новопостроената и изографисана църква в столицата била наречена на името на светите 40 мъченици, които покровителствали българския цар по време на войната. Подчертано е българското политическо надмощие над Латинската цариградска империя. Посочва се и прякото родство между цар Асен и цар Иван Асен II. Третият надпис е изсечен в 1231 г. и запаметява укрепителните действия, предприети от Иван Асен II в пограничните райони на българската държава. Според неговия текст българският владетел е „от Бога въздигнат цар на българи и гърци, както и на останалите страни". Тя в синтез изразява мощта на българската държава след битката при Клокотница.

Приносът на Иван Асен II за формирането на българската историческа памет проличава и от разказа за възобновяването на Българската патриаршия в 1235 г., написан наскоро след това. В него се възхвалява „христолюбивия велик цар Иван Асен, син на стария Асен", който „прослави и преосвети Българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него". В края на творбата неизвестният автор изтъква: „Заради това прочее вписахме тези неща за всички православни за знание на онези, които слушат, и за спомен на българския народ"[41]. По-късно патриарх Евтимий добавя тази историческа творба към Бориловия синодик.

Проследяването на формите, средствата и пътищата на формиране на българската историческа памет през царуването на първите две генерации царе от Асеневската династия дават основания за някои изводи. Преди всичко устойчивите насоки в нейното развитие са свързано с утвърждаването на идеята за приемственост в българската държавна традиция, развивана от владетелите и от книжовниците, свързани с двореца и Църквата. Видно е също така, че генеалогията се утвърждава като една от основните форми на мемоаризация на миналото. Сведенията в различните паметници ни показват, че историческата памет се активизира под въздействието на различни вътрешни фактори и условия и тогава става възможно припомняните личности и събития да се приспособят към нуждите на настоящето. Съзнанието за историчност, което са имали Асеневци допринася в значителна степен за развитието на българската историческа памет в периода от края на XII до средата на XIII в. Благодарение на него в столицата Търново и в някои други културни средища на държавата те създават паметни места, които функционират и до днес.

THE ROLE OF ASEN DYNASTY FOR THE FORMATION OF BULGARIAN HISTORICAL MEMORY AT THE END OF 12TH – MIDDLE OF 13TH CENTURY.

The report traces the formation of Bulgarian historical memory during the reign of the first two generations of Bulgarian kings of Asen dynasty, namely: Theodore-Peter IV (1185–1190; 1196–1197), Ivan Asen I (1190–1196), Kaloyan (1197–1207), Boril (1207–1218) and Ivan Asen II (1218–1241). Their active attitude towards history, rightly raises the question of the role they had in people's historical memory. According to the author, this role was basic for shaping the cultural continuity between generations, as well as for building a national identity.

The author focuses in two main directions: 1) manifestations of the historical memory of the rulers of the dynasty as renovators of Bulgarian kingdom; 2) their contribution to the development of Bulgarian historical memory. Also, the report is aimed at the chronicler's activity and their role in building up a national identity, as well as at the formation of special 'places of memory in the reign of Asen dynasty.

---

[41] **Стара българска литература.** Т. 3: Исторически съчинения. Съст. и ред. И. Божилов. София, 1983, 78–80; ***Каймакамова, М.*** Българска средновековна историопис…, с.117.

НОВИЯТ ЗАВЕТ И ВИЗАНТИЙСКАТА ПРОПАГАНДА. ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА НИКИТА ХОНИАТ И БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Кирил **МАРИНОВ**

Съчиненията на Никита Хониат (ок. 1155–1215/1216), византийски историк, ритор и сановник от края на XII и началото на XIII век, съставляват най-важните извори за събитията, свързани с възобновяването на българската държава в края на XII-то столетие – т. нар. „въстание“, начело с братята Асеневци (1185 г.)[1]. По тази причина те са били многократно интерпретирани от страна на поколения учени, като от техния поглед не убегнал също и проблемът за образа на българите и тяхното движение в представите на византийския писател[2]. Отчитайки приносите в тази последна насока, в настоящата кратка статия целя да обърна внимание на още един вид извори, които Хониат е използвал за съграждането на образа на българското освободително движение.

В този контекст анализирам избрани фрагменти от неговото историческо произведение, посветени на първоначалния етап от реставрирането на българската държава, датирани в периода на 1185–1186 г., като не претендирам за пълно изчерпване на въпроса. В изследването не се концентрирам нито върху историческата достоверност на текста, нито върху фактологията, свързана с действията на въстаниците. По скоро става дума за историографско изследване на самия текст и възгледите на автора относно българското движение; проследяване на един от начините, по които той е представял тези събития, идеите, които е внушавал на своите читатели. Идеята ми е да посоча една насока за интерпретация, която е убегнала от погледа на учените и може да се окаже приносна. С настоящото изследване целя да обърна внимание на писателските похвати, които Никита Хониат е използвал за съграждането на образа на българското освободително движение и в крайна сметка да проследя някои елементи от неговата политическо-религиозна и идеологическа постановка спрямо делото на Асеневци.

След като въвежда в изложението си персонажите на Петър и Асен и изяснява причините, довели до тяхното отхвърляне на византийската власт, Никита Хониат описва със следните думи усилията на двамата братя да въвлекат сънародниците си и другите жители на темата Паристрион в провъзгласеното дело:

> Власите се колебаели най-напред и не се решавали да започнат бунта (τὴν ἀπόστασιν), към което ги подбуждали Петър и Асен, понеже предугаждали важността на това дело (τὸ πράγματος). За да освободят от този страх своите съплеменници, братята издигнали молитвен дом (εὐκτήριον... οἶκον) на името на великомъченик Димитър (Δημητρίου τοῦ καλλιμάρτυρος).
>
> Те събрали в него множина бесновати (πολλοὺς τῶν δαιμονολήπτων) от двата народа (ἐξ ἑκατέρου γένους) с кървясали и облещени очи и с распуснати коси (αἱμωποὺς καὶ διαστρόφους τὰς κόρας, λυσιχαίτας), а и иначе носещи точно белезите (ὁπόσα), които имат хората, обладани от бесовете (οἱ τοῖς δαίμοσι κάτοχοι διαπράττονται).

---

[1] За Никита Хониат и неговите съчинения вж. ***van Dieten, J.-L.*** Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin–New York, 1971; ***Каждан, А. П.*** Никита Хониат и его время. Санкт-Петербург, 2005; Niketas Choniates. A Historian and a Writer. Eds. A. Simpson, S. Efthymiadis. Geneva, 2009; ***Simpson, A.*** Niketas Choniates. A Historiographical Study. Oxford, 2013. За възобновата на българското царство в края на XII в. вж. ***Божилов, Ив.*** България при Асеневци. – В: Същият, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999, 421–440.

[2] ***Ангелов, П.*** България и българите в представите на византийците (VII–XIV век). София, 1999, 227–241; **Същият.** Асеневци в представите на византийците. – В: Сборник в чест на 70-годишнината на проф. дин Димитър Игнатовски. София, 2011, 83–103. Срв. също и ***Николов, Г. Н.*** Образът на трима сепаратисти в произведенията на Никита Хониат. – В: Средновековният българин и „другите“. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. София, 2013, 249–262.

> Те внушили на тези духовно побеснели хора (ἐνθουσιῶσιν) да повторят, че Бог (ὁ θεός) е отредил свобода (ἐλευθερίαν) на българския и влашкия народ и че е съгласен да се отърват от дългото иго (τοῦ χρονίου ζυγοῦ).
>
> Поради това и Христовият мъченик Димитър напуснал главния град на солунчаните и тамошния храм и пребиваването си при ромеите (Χριστομάρτυρα Δημήτριον ἀπολιπεῖν μὲν τὴν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν καὶ νεὼν τὸν ἐκεῖ καὶ τὰς παρὰ Ῥωμαίοις διατριβάς), а дошъл при тях, за да им бъде помощник и покровител в делото (ἐς δ᾽ αὐτοὺς ἀφικέσθαι ὡς ἐπαρήξοντα καὶ συλλήπτορα τοῦ ἔργου ἐσόμενον).
>
> Като се спирали за малко, тези побъркани хора (οἱ παραφόροι) внезапно избухвали още повече, отново изпадали в припадък и започвали да викат и крещят бясно и пронизително (καὶ αἴφνης τὸ πνεῦμα πλεῖον συλλέγοντες ἐπιληπτευόμενοι ἀνεσοβοῦντο καὶ ἐβόων ἐνθεαστικῶς), че не е време да се седи, но да се грабне оръжие в ръка и да се тръгне срещу ромеите (καὶ διάτορον μὴ εἶναι τὸ ἀπὸ τοῦδε ἕδρας ἀκμήν, ἀλλ᾽ ὅπλα μετὰ χεῖρας λαβεῖν καὶ Ῥωμαίοις ὁμόσε χωρεῖν). А заловените във войната да не се взимат като пленници, да не им се запазва живота, но да се колят и избиват безмилостно (ἀνηλεῶς); да не бъдат освобождавани срещу откуп, да не се отстъпва на молби, сърцето да не се размеква пред коленопреклонни умолявания, но [народът] да бъде твърд като някакъв елмаз, непреклонен пред всяка молба и да избива поголовно всички заловени (καὶ φθείρειν πάντα τὸν συλληφθέντα)[3].

Хониат изрично набляга, че делото, към което двамата братя побуждали местното население, е било всъщност акт на отстъпничество, гр. ἡ ἀποστασία, един технически термин, който във византийската политическа идеология и номенклатура означавал узурпация, бунт или преврат спрямо актуалната власт, с други думи – нейното незачитане и отхвърляне[4]. От друга страна пък, това бил термин силно натоварен с религиозно значение и означавал скъсване с ортодоксалното вероизповедание и на общението с членовете на Христовата Църква и вследствие от това – отлъчване от нея. При това и двете значения не само не се изключвали взаимно, но се допълвали. Затова споменатата тук апостасия била едновременно акт на несубординация спрямо византийската власт и бунт срещу установения от Бога ред на земята. Ред, в който на византийския василевс и на империята, която управлявал, била отредена извънредна позиция сред останалите монарси и държави, поне според вижданията на самите византийци[5]. Затова историкът неслучайно подчертавал, че разбирайки същността на това предприятие, народът се колебаел и страхувал да го започне. Авторът набляга, че на българите била нужна преди всичко религиозна мотивировка, която би освободила тяхната съвест от тежестта на „греха“ (т.е. точно на отстъпничеството), който, според него, щели да поемат върху своите плещи. И предводителите на бунта намерили необходимото решение. Първо, те изградили храм в чест на св. Димитър, един от най-известните православни светци и покровител на втория по важност византийски град – Солун. Второ, събрали в него специалано подбрани хора, които имали за задача да известят волята на Всевишния по отношение на делото, предприето от организаторите на срещата. Кои са, според Хониат, тези хора и каква роля им определя той в своето повествование? Какви асоциации събужда текстът на византийския историк?

Използваното от византийския писател за отъждествяване на събраните в църквата от бунтовните братя гръцко определение δαιμονόληπτοι или δαιμονιόληπτοι означава просто „обладани от зли духове“[6] и всъщност е синомим на евангелското δαιμονιζόμενοι (мн.ч.) /δαιμονιζόμενος/ δαιμονισθείς (ед.ч.)[7]. Става дума за индивиди, в които пребивавали и чрез които действали нечисти сили, противни на Божия Дух. Хониат ги определя като хора, намиращи се в състояние на религиозно безумие (ἡ ἐνθουσιῶσις)[8]. Характеризира ги също като οἱ παραφόροι, което означава „заблудени, бесни, побъркани, не с ума си, луди“, а често в патристическата литература това понятие било използвано за обозначаването на еретици (по същество обсебени от демони)[9], което пък на свой ред дава ясна семантична връзка със споменатата по-горе апостасия. Като се добави, че изразът ἐξ ἑκατέρου γένους, отнасящ се към същото сборище от хора, може да се преведе също като „от двата пола“ или „от различни видове“[10], семантиката на цялото описание допълнително се разширява, обогатявайки смисъла на казаното от ученият византийски сановник. В първия случай[11], авторът би подшепвал, че сред бесноватите имало и жени, което още по-сериозно би нарушавало църковните правила, според които на нежния пол не се разрешавало да се изказва и проповядва по време на църковните церемонии. Това би означавало, че бунтовниците се уповавали в своето начинание и на женски авторитети, т.е. нещо съвсем неприемливо за читателите на Хониат. По този начин историкът несъмнено още повече би умаловажавал действията на Асеневци. Второто предложение[12] сякаш намира потвърждение в писаното от автора на парафразата (μετάφρασις) на Никитовата „История“ от XIV век[13], който е предал следното:

---

[3] ***Nicetas Choniata.*** Historia. Rec. I. A. van Dieten. Vol. I. Berolini et Novi Eboraci, 1975, 371. 15–36 (по-нататък: **Choniata**. Historia); бълг. прев.: ***Никита Хониат.*** История. Увод, превод и коментар В. Тъпкова. – В: ГИБИ. Т. XI, 27 (с малки мои корекции – К.М.; по-нататък: ***Хониат.*** История).

[4] Срв. анализа на този термин в ***Божилов, Ив.*** Асеневци: Renovatio imperii Bulgarorum et Graecorum. – В: Същият. Седем етюда по Средновековна история. София, 1995, 139–148.

[5] Вж. напр. ***Дьолгер, Ф.*** Средновековното „семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. – СБАН.КИФ, LXII (1943), 181–222; ***Ostrogorsky, G.*** The Byzantine emperor and the Hierarchical World Order. – SEER, XXXV (1956), 1–14; ***Божилов, Ив.*** Византийският свят. София, 2008, 118–127.

> И като събрали там мнозина, обзети от бесове (πολλοὺς δαιμονολήπτους), които наричат и юродиви (ψυχάρια), от различен произход, както и други побъркани и голтаци (ἀναξομαλίους καὶ κουτρουλοὺς κωραγίους), които правели същото, което вършели и бесноватите (οἱ δαιμονιακοί), удряйки се с желязо (τύπτοντες ἑαυτοὺς μετὰ σιδήρων).[14]

Той или допълва казаното от предшественика си, или просто е разбрал текста в смисъл, че в храма предводителите на начинанието събрали различни видове бесновати, каквито им попаднали – юродиви, разни побъркани и голтаци. Както и да е било, всъщност неговата интерпретация с нищо не се различава от тази на първоизточника, защото сбирщината на тези хора му се представяла като абсолютно ненормална. Че точно това е имал наум и Хониат, доказва начинът, по който той е представил техния външен облик и приписаното им от него поведение, както и преди всичко – техните твърдения.

Физическият им облик недвумислено потвърждавал демоничното им състояние – с кървясали и облещени очи и с распуснати коси, навярно те изглеждали страшно и отблъскващо. Интересно е, че сред тях авторът на по-късната простонародна версия от Палеологовото време е виждал и голтаци, очевидно тъй като този елемент се е появявал в някои Новозаветни текстове като един от признаците на обладаните от нечисти духове[15]. Защото по този начин демоните не само въздействали негативно върху обществото, натрапвайки му образа на напълно морално падналите нещастници, които публично демонстрирали това, което било запазено само за интимната сфера[16], но и накърнявали доброто име на самия човек, когото са обсебили, десакрализирайки Божия образ в него. Освен това, Хониат подчертава, че събраните в църквата не били в състояние напълно да контролират своето поведение – за момент се успокоявали, за да избухнат внезапно с още по-голяма сила, която ги докарвала до един вид епилептична атака, придружена с бясни и пронизителни викове и крясъци. Последното Хониатово твърдение има видими прилики с една Новозаветна история, представена в синоптичните текстове на Матей, Марко и Лука[17]. Въпреки, че най-пространното описание принадлежи на Марко, изследователите на Хониатовата история констатират, че той давал предпочитание на текстовете на Лука и Матей, по-изключение използвайки Марковото Евангелие[18], което все пак очевидно е познавал. И така, Лука разказва, как Иисус се срещнал с един човек, който Го помолил да помогне на единствения му син, понеже „прехваща го дух (πνεῦμα), и той изведнъж закрещява (καὶ ἐξαίφνης κράζει), и го сгърча (σπαράσσει) тъй, че се запеня (μετὰ ἀφροῦ); и мъчейки го [гр. συντρῖβον – букв. удряйки силно, трошейки, разчупвайки, гнетейки го – К.М.], едвам го напуща“. Бащата пояснява, че първоначално молел Иисусовите ученици да изгонят демона, но те не успели да го направят. След като изразил своето недоволство от тяхната невяра, Господ казал да доведат момчето. Докато вървяло, „бесът го повали и почна да го тръшка (ἔρρηξεν αὐτὸν τὸ δαιμόνιον καὶ συνεσπάραξεν)“. Тогава Иисус окончателно изгонил „нечистия дух (τῷ πνεύμαύτι τῷ ἀκαθάρτῳ)“ и изцерил момчето[19]. Лука не нарича духа поименно, а макар Марко да информира, че ставало дума за ням дух (πνεῦμα ἄλαλον), то неговото описание на симптомите, придружаващи болестта на момчето, съответства на останалите евангелски текстове – „дето и да го прехване, тръшка го, и той се запеня, и скърца със зъби, и се вцепенява (καὶ τρίζει τοὺς ὀδόντας καὶ ξηραίνεται)“ и „щом бесният Го [Иисус – К.М.] видя, духът го стресе; той падна на земята и се валяше запенен (καὶ πεσὼν ἐπὶ τῆς γῆς ἐκυλίετο ἀφρίζων)“, а накрая, при изгонването на демона, се споменава и за викове, тъй като „духът, като изкрещя (κράξας) и го [момчето – К.М.] стресе силно (καὶ πολλὰ σπαράξας), излезе“[20]. Този евангелист, заедно с Матей, дава интересната информация, че преди освобождението „много пъти духът го [момчето – К.М.] хвърляше и в огън, и във вода, за да го погуби (καὶ πολλάκις καὶ εἰς πῦρ αὐτὸν ἔβαλεν καὶ εἰς ὕδατα ἵνα ἀπολέσῃ αὐτόν)“[21]. Взимайки всичко това под внимание най-прецизна е диагнозата на Матей, който казва, че детето е епилептик (σεληνιάζεται)[22].

---

[6] PGL, 327.

[7] Вж. Матей 4, 24; 8, 16. 28. 33; 9, 32; 12, 22; Марко 5, 15-16. 18; Лука 8, 36 (NTG, 9, 21, 22, 26, 34, 120, 215). За споменатите гръцки определения вж. GLRBP, 343; PGL, 327.

[8] PGL, 475.

[9] PGL, 1028.

[10] Вж. LSJ, 344, 500.

[11] Така превежда този израз Пол Магдалино – ***Magdalino, P.*** Prophecy and Divination in the ‘History’. – In: Niketas Choniates. A Historian and a Writer..., 64.

[12] Такъв превод приема Сергей Иванов – ***Ivanov, S. A.*** Holy Fools in Byzantium and Beyond. Translated by S. Franklin. Oxford, 2006, 250.

[13] За този извор вж. ***Davis, J.*** The ‘History Metaphrased’: Changing Readership in the Fourteenth Century. – In: Niketas Choniates. A Historian and a Writer..., 145–163.

[14] ***Nicetas Choniata.*** Historia. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1835, 485 (притурка от рък. Вита към стих. 10–14; по-нататък: Μετάφρασις); ***Хониат.*** История, 27.

[15] Срв. Лука 8, 27.35 (NTG, 214, 215). Паралелният текст също потвърждава това – вж. Марко 5, 15 (NTG, 120). Възможно е, все пак, че византийският автор от XIV в. е имал тук наум т. нар. „адамити“, т.е. еретическа секта, чиито членове ходели голи, както Адам и Ева в Еден. Но дори да е било така, това не променя същността на неговото негативно изказване по отношение на събраните в църквата хора.

[16] Срв. 1 Кор. 12, 22–24 (NTG, 542–543).

[17] Матей 17, 14–20, Марко 9, 14–29 и Лука 9, 37–43 (NTG, 54–55, 139–141, 221–222).

[18] ***Димитров, Д.*** Антични и библейски реалии в Историята на Никита Хониат. – В: ТКШ, Т. VII, 404.

[19] Лука 9, 37–43 (NTG, 221–222); бълг. прев. – *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет.* Издание на Св. Синод на Българската църква. 7-мо изд. София, 2010, 1272 [по-нататък: Библия].

[20] Марко 9, 18.20.26 (NTG, 140).

[21] Марко 9, 22 (NTG, 140; Библия, 1244–1245).

[22] Матей 17, 15 (NTG, 54). Срв. Матей 4, 24 (σεληνιαζόμενοι) – NTG, 54. Предлагам друг превод от традиционното „да имаш лунна болест, да си лунатик“ (срв. Библия, 1215), защото гръцкият език го позволява – PGL, 1228; LSJ, 1590, а и съвременните библисти го предпочитат, понеже значително по-добре се съгласува с другите синоптични текстове. Освен това, в миналото е смятано, че епилепсията има нещо общо с Луната, което обяснява корена на думата, поради което тя навярно е могла да бъде употребявана и към други заболявания – вж. ***Nolland, J.*** The Gospel of Matthew. A Commentary on the Greek Text. Grand Rapids–Cambridge, 2005, 181 (превод на 4, 24), 184 (коментар към този фрагмент), 709 (превод на 17, 15), 711 (коментар към този фрагмент).

Какво произтича от тези текстове? Ясно е, че според евангелистите, епилепсията е болест, причинена от демонически сили, които обладават тялото на нещастния човек, вършейки с него различни зли неща – терзаейки го душевно и плътски, като в крайна сметка се стараят да го убият. С други думи, епилептиците нямат пълен контрол над себе си, в техните тела действат нечисти сили, които също използват техните уста за да се манифестират – Марко изрично подчертава, че не момчето, а демонът крещял. Това, че злите духове викали, крещели и говорели чрез устата на бесноватите, се потвърждава и от други Новозаветни текстове[23]. Поваляйки техните тела върху земята, тръшкайки ги и хвърляйки ги в огън и вода, нечистите сили несъмнено сериозно и видимо наранявали плътта им. Изглежда, че това е имал предвид византийският историк, когато споменавал, че събраните в църквата люде носели точно белезите на обсебените от дяволите, включително, между другото – и следи от наранявания. Следи, които биха могли да бъдат не само ефект на епилептичните атаки, но също така и на самонаранявания, защото други библейки фрагменти свидетелстват, че бесноватите, под въздействието на нечистите духове, сами си създавали рани, например с камъни (λίθοι)[24]. Идентично е разбрал текста на Хониат и авторът на цитираната вече метафраза, който пояснява, че разглежданите ненормални „правели същото, което вършели и бесноватите (οἱ δαιμονιακοί), удряйки се с желязо (τύπτοντες ἑαυτοὺς μετὰ σιδήρων)“[25]. От своя страна неговата формулировка сякаш отпращала читателите към известната Старозаветна история за борбата между четристотин и петдесетте фалшиви пророци на Ваал и четристотинте дъбравни псевдопророци срещу самотния Божи вестител Илия, който ги победил, благодарение на Господа, истинския Бог на Израиля[26]. Когато, след жертвопринишения, танци и дълги молитви, фалшивите божества не им оказали своята благосклонност и своята мощ, „те почнаха да викат високо и по обичая си да се бодят с ножове и копия [т.е. с желязо – К.М.], тъй че кръв течеше по тях (καὶ ἐπεκαλοῦντο ἐν φωνῇ μεγάλῃ καὶ κατετέμνοντο κατὰ τὸν ἐθισμὸν αὐτῶν ἐν μαχαίραις καὶ σειρομάσταις ἕως ἐκχύσεως αἵματος ἐπ’ αὐτούς)“[27], което продължило няколко часа. Макар че тука ставало дума за ритуални наранявания, няма съмнение, че византийските читатели виждали в тези пророци поклонници на демони и фалшиви идоли, езически божества, под чието духовно влияние псевдопророците се намирали, а техните действия възприемали като демонически прояви, манифестация на обсебилите ги зли духове. От една страна, демоните се нуждаели от телата им за да вредят на другите хора-тела (в по-широк смисъл – на икуменето, а в текста на „Историята“ – по-специално на Византия), а, от друга страна, те унищожавали техните собствени тела, които също били част от Божието творение. Защото демоните не само използвали против другите обсебените от тях хора, но и преди всичко целели да унизят и унищожат Божият образ в тях, както и да ги погубят.

В този контекст трябва да обърна внимание, че използваното в „Историята“ гръцко определение ἐπιληπτευόμενοι всъщност е синонимно на евангелското σεληνιαζόμενοι и означава епилептици – т.е. бесни, демонизирани личности[28]. Още повече, че последната дума се появява у някои късноантични автори като наименование на грешници или еретици[29], посредством което ни връща към по-горе споменатите οἱ παραφόροι. С други думи, най-вероятно византийският писател е имал предвид демонична проява, по време на която нечистите сили или тръшкали върху земята телата на споменатите хора, или предизвиквали у тях неконтролирани гърчове и тръпки, манифестирайки също така своето присъствие чрез издаваните от тях неестествени звуци, крясъци, вопли и еретични по своето значение, вдъхновени от дяволите, изказвания.

---

[23] Например, Матей 8, 29.31; Марко 1, 23–26; 5, 5.7.9–10.12; Лука 4, 33–35; 8, 28.30–32; Деян. 19, 13–15 (NTG, 22, 104–105, 119, 120, 194–195, 214–215, 447–448).

[24] Вж. Марко 5, 5 – NTG, 119.

[25] Μετάφρασις, 485 (притурка от рък. Вита към стих. 10–14); ***Хониат.*** История, 27.

[26] 3 Царства 18, 17–40 (Sept. Vol. I, 678–680).

[27] 3 Царства 18, 28 (Sept. Vol. I, 679; Библия, 397).

[28] PGL, 526–527.

[29] Референции – PGL, 1228; LSJ, 1590.

След всичко това можем да заключим, че Никита Хониат нарочно не оставял на своите читатели никакво съмнение за характера на събраната в новоиздигнатата църква тълпа, защото само хора от такъв род и намиращи се под такова нечестиво духовно влияние, са могли да твърдят нещата, които публично провъзгласявали. Поне така, изглежда, е разсъждавал историкът. За него бунтовните братя не само подканвали народа да вдигне оръжие за свобода и да отхвърли дългото византийско иго, което само по себе си било осъдително, защото като добри християни и поданици на християнски владетел те не би трябвало да се бунтуват, тъй като според апостолското учение робите-християни трябва да се подчиняват на своите господари, дори ако последните също изповядват Христа[30]. И това важи дори за тези, чиито господари са опърничави, не са взискателни и не се грижат за тях, което само по себе си е заслужавало порицание (и на което Никита обръща внимание във връзка с действията на император Исаак II по повод организираната от него сватба с дъщерята на крал Бела III през 1185 г.)[31]. Но, отгоре на всичко, те смеели да твърдят, че Бог е преминал на тяхна страна, а великият Христов мъченик Димитър е напуснал ромеите и сега покровителствувал тяхното начинание! Авторът неслучайно изброява всичките традиционни определения за светеца. Подчертавайки неговото духовно величие, подвига му в Христа и преди всичко – мъченическата му смърт, той цели да отрече твърденията на въстанниците, че светецът би могъл да бъде покровител на бунтари, които с негова помощ искали да колят и избиват безмилостно и поголовно християните-византийци, да не оказват никаква милост на своите събратя по вяра, дори и ако тези на колене ги молят за пощада. Такива твърдения били абсолютно противни на християнското учение и не оставяли никакво съмнение, че излизали от устата на фалшиви пророци[32].

В текста свободата, към която се стремяли българите, е противопоставена на ярема, под който се намирали[33]. Противопоставени са също и новоизграденият от бунтарите храм на св. Димитър и неговата светиня в Солун; главният град на солунчаните – на мястото, в което е вдигнато въстанието; истината на Христовото учение – на лъжите на фалшивите пророци. За Хониат било нелепо убеждението на апостатите (а той е писал вече след възвръщането на временно превзетия от норманите Солун към империята), че светецът трайно би напуснал превъзходната и славна светиня в солунската митрополия и пребиваването си сред ромеите – най-християнският „народ“ от всички под слънцето – за да се установи в неизвестен и скромен молитвен дом, в неособено голямо планинско градче, сред варвари, които се надигнали против наложения на Земята Божествен ред. Ето, внушава историкът, в „молитвения дом“ (sic!), който принципно е предназначен за молитва, песнопения, вътрешно успокоение и служба Божия (нещо, което авторът на текста изрично подчертава, употребявайки точно това определение за храма), се разнасят бясни и пронизителни крясъци на побъркани и обладани от бесовете хора, които вместо да бъдат усмирени или отстранени оттам, а най-добре – и освободени от злите сили, били интенционално въведени вътре и признати за Божии пророци. Наистина пророци, но фалшиви! – това всъщност иска да каже Хониат на своите читатели и го прави, както виждаме, по един несъмнено въздействащ за техния светоглед начин.

---

[30] Вж. Еф. 6, 5–8; 1 Тим. 6, 1–2; Тит. 2, 9–10 (NTG, 601, 641, 652–653). В контекста на използваните от Хониат определения за състоянието на българите под византийска власт особено красноречиви са думите на св. Павел от 1 Тим. 6, 1–2: „Ония, които са под робско иго (ὑπὸ ζυγὸν δοῦλοι), да считат господарите (δεσπότας) си достойни за всякаква почест, за да се не хули името Божие и учението. Ония пък, които имат господари (δεσπότας) повярвали, да се не отнасят към тях небрежно, задето са братя, а с по-голямо усърдие да им слугуват (δουλευέτωσαν), понеже тия, които получават техните услуги, са верни и възлюбени“ – Библия, 1463.

[31] Вж. 1 Петр. 2, 18–20 (NTG, 700); срв. Еф. 6, 9 (NTG, 601) и Фил. 1, 10–21 (NTG, 655–656), където е дадено поучение за това, как господарите-християни трябва да се отнасят към робите-събратя във вярата. За критиката на Хониат по адрес на Исаак II Ангел по повод извънредния данък, който събрал от жителите на Хемус, заради сватбата си с дъщерята на унгарския крал вж. ***Choniata.*** Historia, 368.42–52.

[32] За българската гледна точка относно покровителството на св. Димитър вж. напр. ***Dobyčina, A.*** A „Divine Sanction“ on the Revolt: The Cult of St. Demetrius of Thessalonika and the Uprising of Peter and Asen (1185–1186). – SCer, II (2012), 113–126.

[33] Срв. ***Божилов, Ив.*** Асеневци..., 139.

Позицията на византиеца е ясна – истинският Бог не им е отредил нито свобода, нито им е дал правото да хулят името му и паметта на Великомъченика Димитър, а още повече пък, в негово име да избиват безмилостно своите събратя по вяра. Той директно заявява, че Петър и Асен „внушили“ на завладените от демоните хора да повтарят тези лъжи, докато реално делото им не било Господно, а човешко и демонично[34]. Но ефектът от предприетото от предводителите не закъснял – с други думи, злото се разширявало:

> Увлечен от такива пророчески слова (ὑπὸ θεοπρόπων οὖν τοιούτων), целият народ масово взел оръжие. А понеже веднага им провървяло във бунта (τὰ τῆς ἀποστασίας), те още повече се уверили, че Бог (ὁ θεός) гледа благосклонно на тяхната свобода (ἡ ἐλευθερία). И като им се сторило, че тяхното отцепване и бунт (ἄνετον καὶ ἀπόλυτον) са недостатъчни, се разширили върху земите вън от Зигос [т.е Хемус – К.М.].
>
> А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златно венче (ὁ στεφανίσκος χρύσεος) и на краката си обул и пристегнал пурпурни сандали (κοκκοβαφὲς πέδιλον). [...]
>
> Като нападнали внезапно ромейски градчета, те задигнали много свободни ромеи, много волове и впрегатен добитък, както и значителен брой и други домашни животни[35].

Този фрагмент, също както и внимателният разбор на цялата Хониатова история, на неговите речи, а и на други византийски текстове от епохата, изрично показва, че планината Хемус (като в случая тук под Хемус очевидно се разбира не само самата Стара планина, но също и Предбалкана) е била първоначалният център на българското освободително движение и е изпълнявала много важна стратегическа роля в началния период от съществуването на реставрираното българско царство. Според византийските виждания, именно тя е била постоянното местоживелище и скривалище на бунтовниците[36]. Достатъчно е да се спомене, че за самия Хониат Търново – градът, в който по-всяка вероятност е избухнал бунтът – е „най-укрепеният и най-красивият от всичките градове по Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на планината“[37], т.е. намирал се е във вътрешността на тази планинска верига. Освен това, слабо населената и цивилизована планинска територия, която за византийските интелектуалци най-често се асоциирала с местопребиваването на нечисти сили, диви зверове, бандити и въобще на примитивни или изключени от обществото люде (с изключение на отшелниците), се явявала най-подходящото място, в което демонът на отцепничеството можел да се всели в пребиваващите там българи[38]. Затова и авторът подценява коронацията на Петър, характеризирайки символите на властта му с ироничните изрази ὁ στεφανίσκος ὁ χρύσεος, дословно „златно венче“, и κοκκοβαφὲς πέδιλον, т.е. „пурпурни сандали“. За него те не са истински еквавиленти на императорските инсигнии на константинополския василевс. И в този случай ситуацията е подобна с вече посочените антитези на планинския град на Асеневци

---

[34] Срв. Иаков 3, 13–17 (NTG, 691).

[35] ***Choniata***. Historia, 372.37–43.46–49; ***Хониат.*** История, 27–28 (с малки изменения).

[36] Вж. подробно по въпроса ***Маринов, К.*** Бунтовният Хемус. Масивът като база за нападения и убежище по време на първите Асеневци (под печат).

[37] ***Choniata.*** Historia, 470.75–78; ***Хониат***. История, 51 (с изменения). Предлагам малко по-друг превод на гръцкия израз „κατὰ τὸν Αἶμον“ и гр. τὸ ὄρος – срв. LSJ, 883, 1255, и на превода на същия фрагмент у ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество (1018–1187). София, 1934, 440 и ***Теодор Скутариот***. Обзорна хроника. Увод, превод и коментар М. Войнов. – В: ГИБИ. Т. VIII, 255.

[38] За византийските възгледи относно планините и техните жители срв. напр. ***Shaw, B. D.*** Bandit Highlands and Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia. – JESHO, XXXIII/2 (1990), 199–233; ***Marinow, K.*** Dzicy, wyniośli i groźni górale. Wizerunek Bułgarów jako mieszkańców gór w wybranych źródłach greckich VIII–XII w. – In: Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czmańskiej. Red. J. Paszkiewicz, Z. Pentek. Poznań, 2011, 35–45.

и Солун, на молитвения дом на св. Димитър и солунския му храм, на благоволението на Господа към българите-апостати и византийците-Божи избранници. Но въпреки това фалшивите вестители допринесли за фактическото предприемане на антивизантийски действия – чрез поробване и разоряване на византийските територии.

През пролетта на 1186 г. Исаак II Ангел организирал поход срещу българите и благодарение на Божията помощ – Бог покрил с мрак (слънчево затъмнение) планините, в които българите се укрепили и противопоставяли на византийците – успешно нахлул в територията, завзета от въстаниците (Мизия). В този пасаж авторът ясно показва кого подкрепя Всевишният, противопоставяйки по този начин успеха на императора на по-горе изразеното твърдение на бунтарите, че Бог е на тяхна страна. Хониат продължава:

> Ромеите ги нападнали ненадейно и ги пръснали, като всели ужас при тях по този начин. Предводителите на това зло (τὸ κακόν) и на войската, именно Петър и Асен, и каквато имали около себе си бунтовна дружина (ἑταιρικὸν ἀποστατικόν), се устремили към Истър, както в Евангелието стадото свини към морето (κατὰ τὴν τῶν εὐαγγελικῶν χοίρων ἀγέλην ὡς εἰς θάλασσαν). Те го преплували и се съединили със съседните им скити (ἐκ γειτόνων Σκύθαις προσέμιξαν).
>
> А императорът, като можел да обходи цяла Мизия, понеже никой не щял да му попречи, и да постави гарнизони в тамошните градове, [...], не направил нищо подобно [...] оставяйки тамошните работи неуредени.
>
> С това [императорът] направил варварите (τοὺς βαρβάρους) още повече да си вирнат носа срещу ромеите и още повече ги одързостил (πλειόνως ἠρρένωσεν)[39].

Победените българи търсят спасението си на север, в посока на Дунав и земите отвъд него. И тук Хониат за пръв път директно се позовава на Новозаветна история за да характеризира поведението на бунтовниците. Става дума за най-впечатляващия евангелски пример за освобождаване на човек, обладан от нечисти духове, поместен съответно в синоптичните текстове на Матей, Марко и Лука[40]. В случая, по изключение, с оглед избягването на контаминация на текстовете, се налага да се позовавам предимно на записаното от Марко, вмествайки само отделни елементи от паралелните повествования на Матей и Лука, въпреки изразената по-горе констатация, че текстът на Марко е рядко цитиран от Хониат. Това е необходимо, понеже при Марко силно присъстват двата основни компонента на Хониатовото повествование, т.е. легионът духове и морето, докато у Лука последното отсъства, а пък при Матей разказът е твърде много съкратен. Освен това, трябва да се помни, че най-вероятно византийският писател е имал контаминирани знания относно тази библейска случка. И така, в страната Гадаринска, отвъд морето, насреща на Галилея, Иисус среща „човек, хванат от нечист дух (ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθράτῳ; единствено Матей информира не за един, а за двама бесновати – δύο δαιμονιζόμενοι[41])“, който бил в страшно физическо и психическо състояние – денонощно той пребивавал гол (Лука директно споменава за това[42]) в гробищата и по планините, крещейки и наранявайки тялото си с камъни и никой не бил в състояние да му помогне или да го укроти (Матей подчертава, че бесноватите били тъй свирепи, че никой не смеел да минава по пътя им[43]). С други думи, човекът бил абсолютно подивял, намирайки се напълно във властта на дявола, който дори свободно говорел чрез устата му. Срещата на нечистата сила, обладала нещастника, със Спасителя имала драматична развръзка. На първо място, разпознавайки поименно Иисуса и признавайки го за Син на Всевишния Бог, демонът се прекланя пред Него и с висок глас Го моли да не го измъчва, защото Христос му заповядва да излезе от човека. От разказа е ясно, че злият дух не можел да изтърпи присъствието на Сина Господен. В отговор последният го попитал: „как ти е името? А той отговори и рече: легион ми е името, понеже ние сме много (Λεγιὼν ὄνομά μοι, ὅτι πολλοί ἐσμεν[44]). И молеше го [т.е. Иисуса – К.М.] много да не ги изпъжда вън от тая страна (ἔξω τῆς χώρας; Лука информира, че молели да не идат „в бездната“[45]). А там, край планината [Лука пише, че „в планината (ἐν τῷ ὄρει)“[46]], пасеше голямо стадо свини (πρὸς τῷ ὄρει ἀγέλη χοίρων μεγάλη βοσκομένη). И всички бесове Го молеха и казваха: прати ни в свините, за да влезем в тях. Иисус веднага им позволи. И като излязоха нечистите духове, влязоха в свините; и сурна се стадото низ стръмнината в морето (καὶ ἐξελθόντα τὰ πνεύματα τὰ ἀκάθαρτα εἰσῆλθον εἰς τοὺς χοίρους, καὶ ὥρμησεν ἡ ἀγέλη κατὰ τοῦ κρημνοῦ εἰς τὴν θάλασσαν), а те бяха до две хиляди [другите двама евангелисти не пишат за числеността на стадото[47]]; и се издавиха в морето“. В крайна сметка демоните са прокудени, а човекът напълно освободен от тяхното присъствие и влияние – „който по-рано беше бесен, в когото имаше легион (τὸν δαιμονιζόμενον... τὸν ἐσχηκότα τὸν λεγιῶνα), седи, облечен и със здрав ум“, а свидетелите на случилото се разказвали на околните жители „как стана това с бесния и свините (πῶς ἐγένετο τῷ δαιμονιζομένῳ καὶ περὶ τῶν χοίρων)“[48].

---

[39] ***Choniata***. Historia, 372.54–373.61.63.65–67; ***Хониат.*** История, 28 (с малки изменения).

[40] Вж. Матей 8, 28-34, Марко 5,1–20 и Лука 8, 26–39 (NTG, 22, 119–120, 214–215). Това сравнение идентифицира също ***Димитров, Д.*** Антични и библейски реалии..., 408.

[41] Матей 8, 28 (NTG, 22).

[42] Лука 8, 27 (NTG, 214).

[43] Матей 8, 28 (NTG, 22).

Хониатовото позоваване на тази библейска история съвсем не е случайно и употебеното от него оприличаване на бунтовниците със стадото свине от Евангелието не е само една проста негова асоциация, свързана единствено с факта на българското бягство отвъд Дунав. Напротив, византийският писател умишлено използва това сравнение, за да насочи своите читатели към горепривedения случай. Освен това, цитирането на библейската фраза е естествено продължение на начина, по който авторът вече е характеризирал въстаниците и техните действия. И така, как в контекста на приведената библейска история трябва да се разбира цитираният по-горе текст на учения византиец? Хониат внушава на читателите си следното:

Ето императорът, като Иисус, ненадейно (благодарение на спуснатия от Бога мрак) се явява на територията на Мизия, която, също както нещастника от Светото Писание, е обладана от демоничните сили на бунтовниците. Мизия, която всъщност принадлежи на византийците, не би трябвало да бъде подвластна на други, противни на легалната власт на василевса управници – също така, както бесноватия, който макар и да се е намирал под влиянието на злите духове, всъщност, като Божие чедо, е принадлежал на Господа. Състоянието на тамошната византийска територия е подобна на това на измъчвания от дяволите човек. Тя е „оголена, наранена, подивяла“ и се намира под контрола на „злото“ – историкът изрично подчертава характера на българската власт над нея и нейното зловредно влияние[49]. Никой не може да ѝ помогне и да въведе мир в нея, да укроти терзаещите я нечисти сили. Погледнато от друг ъгъл, връщайки се към първоначалното Хониатово описание на българското освободително движение, в състоянието на бесноватия и неговото поведение – ненормален външен облик, ходенето гол и белезите от самонараняванията – намираме пълен аналог с бесноватите псевдопророци, събрани в новоиздигнатия от предводителите на апостасията храм на св. Димитър. В този контекст, изкушаващо е да се приеме, че опирайки се на вече указаното по-горе споменаване за двамата бесновати у Матей[50], византийският писател е могъл да има наум именно

---

[44] Лука 8, 30, привежда версията „легион, защото много бесове бяха влезли в него (Λεγιών, ὅτι εἰσῆλθεν δαιμόνια πολλὰ εἰς αὐτόν)“ – NTG, 214.

[45] Лука 8, 31 (NTG, 214).

[46] Лука 8, 32 (NTG, 214–215).

[47] Матей 8, 32; Лука 8, 33 (NTG, 22, 215).

[48] Марко 5, 1-16 (NTG, 119–120); Лука 8, 36, направо пише, че свидетелите на случилото се разказвали затова „как се спаси бесният (πῶς ἐσώθη ὁ δαιμονισθείς)“ – NTG, 215; Библия, 1238, 1270.

[49] ***Божилов, Ив.*** Асеневци..., 140.

[50] Матей 8, 28 (NTG, 22).

неговата версия и да е имал предвид прокарването на алюзия тъкмо с двамата предводители на бунта – Петър и Асен. Особено, ако се вземе предвид и подчертаваната от евангелиста свирепост на двамата бесновати, която не позволявала на никой да минава по пътя им. Тази интерпретация е все пак трудно доказуема, макар, че не е напълно невъзможна. От друга страна, все пак, концентрирайки се върху по-правдоподобното съответствие на бесноватия с Мизия и нечистите духове с бунтовниците, може да се каже, че в тука разглеждания фрагмент вече не Асеневци и техните сподвижници са обладани от нечисти духове, но самите те са се преобразили в демони. В този смисъл Хониат сякаш дозира и степенува оценката си за самите въстаници, указвайки постепенното влошаване на духовното им състояние. Въпреки всичко, контаминацията на тези две интерпретации също е съвсем възможна, защото начинът на граденето на образа от Хониат е могъл да бъде многопластов. Освен това неговите, особено ерудираните, читатели са могли да имат различни, но все пак семантично свързани помежду си асоциации и тълкувания.

Ненадейното появяване на императора разпръсква бунтовните войски и вселява ужас сред тях, подобно на Христос, който вселил ужас сред демоните. Реакцията е естествена, защото Божествената светлина не може да бъде обзета от мрака[51], а Божият Син има власт и над злите духове[52], които не могат да изтърпят неговата святост, тъй като са нечисти. Те веднага признават Неговата власт и единственото, което желаят, е да избягат от Неговото обкръжение, знаейки, че не могат да Му се противопоставят. Свързвайки повествованието си с този фрагмент, сякаш историкът е искал да каже, че апостатите, виждайки васлиевса – истинския Божи помазаник и избранник, самодържеца, който властва съгласно Божието благоволение и установения на земята таксис (дори, ако ставало дума за слаб и критикуван от самия Хониат владетел, какъвто е Исаак II Ангел) – са възкликнали с висок глас, като злия дух: „Какво имаш Ти с мене [т.е. с нас, бунтарите – К.М.], Иисусе [т.е. императоре – К.М.], Син [т.е. помазанико – К.М.] на Бога Всевишний? Заклевам Те в Бога, не ме [т.е. не ни – К.М.] мъчи!“[53]. И молят го да не ги изпъжда вън от тази земя, т.е. от Мизия! В Новозаветния текст се казва, че всъщност демоните били легион, т.е. са били много, информация, на която византийският писател директно ще се позове в по-нататъшното описание на българското движение[54] и което допълнително потвърждава, че той съзнателно гради образа на въстанниците също и посредством библейски аналогии.

Разпръскването на бунтовните войски всъщност е алюзия за изгонването на духовете от бесноватия. И други елементи от цитираните библейски текстове идеално съвпадат с реалната ситуация, свързана с българо-византийския конфликт. В тях се споменава, че стадото свине, в което искали да влязат изгнаните демони, е пасяло или край планината, или във вътрешността ѝ (тука можем да дадем предимство на Лука). От това произтича, че позовавайки се на евангелските текстове, византиецът е искал да подскаже, че изненадващо атакуваните Асеневци и техните сподвижници, ужасени, диво се спуснали по склоновете на обитаваната от тях планина – Хемус – към Истъра. Напуснали Мизия за да се спасят от наказанието, заплашващо ги от страна на императора – т.е. от окончателното им отиване „в бездната“. Разбира се, отъждествяването им със свине носело не само чисто библейско, религиозно значение, според което тези животни принадлежали към нечистите[55] (явно, между другото, именно поради това Иисус е бил готов да ги пожертва и предаде на злите сили), но и също така носело белега на грубо оскърбление и унижение на българите от страна на византийския писател.

Истър е приведен тука не само като воден обект, оприличен на евангелското море, в което се хвърлили свинете, но също и като граница на християнското ойкумене, зад която живеят езичниците –

---

[51] Срв. Йоан 1, 1–5 (NTG, 292).

[52] Срв. Матей 10, 1; Марко 6, 7.13; Лука 9, 1 (NTG, 26, 124, 217).

[53] Марко 5, 7 (NTG, 119; Библия, 1238).

[54] За това вж. тук по-долу.

[55] Срв. Левит 11, 7 (Sept. Vol. I, 174).

кумани. Напускайки територията на християнска Византия, скъсвайки връзката си със християнските си братя – византийците, бунтовниците се съединяват със скитите – поганите. Не е изключено, авторът съзнателно да е подчертавал това противопоставяне – раздор, скъсване с християните и съединение с езичниците. Което, разбира се, се явява като следствие на самия бунт и на завладяването на душите и телата им от демоничните сили. В този смисъл преминаването на голямата река има символичен характер и означава преминаването от един свят в друг, от светлото покровителство на византийския император и живот в Божия благословия на византийска територия, към бунтарската самовластност, противоречаща на християнското учение, към проклятието и съпричастността към тъмнината на езичеството. Като повторно „кръщение“, което е всъщност отказ от истинското – святото християнско Кръщение! Защото в Светото Писание двукратно преминаването на водните басейни е било израз на духовно и на физическо скъсване с предишния живот, на избавление от неприятелите и начало на новия, вече с Господа и под Негово покровителство живот във Обетованата земя. Става дума за преминаването на израилтяните през Червено море и река Йордан[56]. Позовавайки се точно на тези старозаветни събития, новозаветните автори обясняват значението и ролята на Светото кръщение и на свързаното с него духовно успокоене в живота на християнина, т.е. на преминаването откъм старото, бурно духовно състояние към новото, мирно такова[57]. Накратко, става дума за един rite de passage, който променял духовното състояние и статуса на участниците в него. В този контекст, в очите на византийския историк това поставя под въпрос автентичността на християнското вероизповедание на участниците в бунта. Т.е., след апостасията духовното състояние на българите се е влошило още повече, отколкото преди покръстването. Преплуването на Истъра има същото символично значение, както преминаването на р. Йордан от юдеите, но в обратния смисъл – като възвръщане към Злото и като отхвърляне на Божиите заповеди и на установения от Бога ред на Земята. Неслучайно, в текста на Хониат е използвано определението γειτόνων – близъките, сродените, съседните – което подчертавало също, че българите (като варвари) били сродни на куманите, което обяснявало и тяхното поведение към византийците. Един традиционен византийски похват, според който, българите заслужавали християнска чест само когато съжителствували мирно с ромеите, а в противен случай автоматично ставали „варвари“ за тях. Разбира се, тук изиграли роля и други елементи, сред които не на последно място било дълбокото убеждение на жителите на Източния Рим, че всъщност те съставляват Дома на Якова, Новия Израил, към който в един момент били приобщени посредством Светото кръщение и българите, изначално произхождащи от варварските племена[58].

И така, след бягството на Асеневци и тяхната „дружина“, византийска Мизия (всъщност Паристрион) е била освободена, изпразнена от присъствието и влиянието на апостатите, подобно на бесноватия, освободен от злите духове. Била „изцелена“, възвърнала нормалното си състояние, придобила шанс за „нов живот“, отново станала подвластна на истинския си господар – византийският автократор – който единствен могъл да ѝ гарантира развитие и благосъстояние. Когато се върнал в столицата, императорът се гордеел с извършеното, но един от византийските сановници (съдията Лъв Монастириот) му се присмивал, защото той всъщност нищо не бил постигнал, пренебрегвайки завещанието на Василий II Българоубиеца, което бил оставил в Состеновия манастир (в месността Анаплас на европейския бряг на Босфора)[59]. Авторът по този начин още веднъж критикувал, от една страна, политиката на Исаак спрямо българите във връзка със допълнителния данък, който им бил наложен и довел до апостасията, а от друга страна – критикувал и военните действия на императора, който, за разлика от Василий II, не е завземал и обсаждал поотделно всички български крепости, което би означавало реалното и трайно завземане на една територия. Т.е., той критикувал Исаак II

---

[56] Изход 13, 17–14, 31; Иисус Навин 3, 1–17 (Sept. Vol. I, 108–111, 357–358).

[57] Срв. 1 Кор. 10, 1–2; Евр. 4, 8 (NTG, 536, 662).

[58] По тази тема вж. ***Marinow, K.*** Peace in the House of Jacob. A Few Remarks on the Ideology of Two Biblical Themes in the Oration 'On the Treaty with the Bulgarians'– BM, III (2012), 85–93.

[59] ***Choniata.*** Historia, 373.68–78.

за това, че след като опразнил Мизия от бунтовниците-демони и ги изхвърлил оттам, така както Иисус, не запълнил нейната територия със собствени военни сили. Това, разбира се, се е отразило на поведението на въстанниците:

> А варварите (οἱ βάρβαροι) около Асен, като преминали Истър и се свързали със скитите (καὶ τοῖς Σκύθαις συμμίξαντες), събрали оттам според желанието си твърде многобройна съюзническа войска и се върнали в родната си Мизия.
>
> Като я намерили съвършено изчистена и изпразнена от ромейската войска (καὶ σεσαρωμένην ἀτεχνῶς εὑρόντες αὐτὴν καὶ Ῥωμαϊκοῦ κεκενωμένην στρατεύματος), те навлезли и още по-високомерно (μετὰ κόμπου ἐπεισέφρησαν μείζονος), като легион духове (οἷα λεγεῶνας πνευμάτων), се съединили със скитска войска (τὴν ἐκ Σκυθῶν ἐπαγόμενοι σύναρσιν). Поради това те не били доволни, ако можели да спасят своите имоти и да постигнат управлението само на Мизия, но нямало да се спрат, ако не нанесли твърде големи вреди (βλάψουσι) на ромеите и не обединели управлението на мизи и българи в едно, както било някога[60].

Хониат отново стъпва върху новозаветни образци. И така, според духовното правило, представено в Евангелието от Матея и това от Лука[61], изпъденият от човека нечист дух (τὸ ἀκάθαρτον πνεῦμα), след като блуждае по безводни места, търсейки покой, и не намира, решава да се върне в „къщата си“ (т.е. човека), от която е излязъл. „И като дойде, намира я [т.е. къщата – К.М.] празна, пометена и наредена (σχολάζοντα σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον)“. Но този път допълнително „довежда други седем духа, по-зли от себе си (ἑπτὰ ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ), и като влязат, живеят там; и последното състояние (τὰ ἔσχατα) на оня човек става по-лошо от първото (χείρονα τῶν πρώτων)“[62]. На екзегетично ниво възниква въпросът защо нечистата сила може да влезе, да обсеби, завладее отново по-рано напуснатия човек? Защото, макар и да е била принудена, явно против волята си (та нали Иисус изгонвал демоните от хората), да напусне местоживелището си, а съответно освободеният човек преживявал духовно освобождение и пречистване, след което идвал на себе си и неговото положение се подобрявало (т.е. отново се държал нормално и имал „здрав ум“[63]), процесът на утвърждаване на Божието влияние и властване в живота му не е бил окончателно завършен. Защото, не стигало самото освобождение от терзаещото го зло, но също така духовната празнина е трябвало да бъде попълнена от Божия Дух. Все някой трябвало да попълни празнината, да засели изчистената и украсената вътрешност на човека.

Очевидно е, че византийският историк последователно продължава да рисува първоначално заложения образ на българското освободително движение. Връзката с приведения евангелски текст се доказва не само посредством използваните от него идентични или синонимни гръцки определения за състоянието на заварената от завръщащите се българи Мизия, а респективно – от демона – „къща“. За нея говори също и самото описание на действията на българите и на съюзените с тях кумани след повторното завладяване на византийската територия. А и общо за библейско вдъхновение подсказва използваното за въстаниците определение „легион духове“, което директно препраща към по-горе анализираните новозаветни текстове за бесноватия/бесноватите от Гадара. И така, бунтовниците били изгонени от „родината си“, също така, както нечистия дух от „къщата си“ – подчертано е тяхното отношение към първоначалното им местоживелище. Подобно на демона, след неопределено, но кратко време на пребиваване извън него, те решили да се завърнат там, откъдето били прокудени. Намирайки, също като злия дух, Мизия опразнена от императорските войски, те навлизат в нея, но вече не сами, а съединени с куманите, т.е. с напълно варварски, езически и още по-опасни и по-зли от самите българи племена, за което свидетелства обозначаването им в текста със „скити“. Те са „седемте“ други духове, които бунтарите довеждат със себе си, при което трябва да помним, че библейското седем означава съвършена пълнота, т.е. неопределено, но достатъчно за даденото действие число. Ето, че също както в случая със завръщащия се в човека демон, вече съпроводен с допълнителни нечисти сили, така и последователите на Асен и Петър се завръщат, подсилени със кумански пълчища и стават по-високомерни и по-дръзки, отколкото са били преди. И както дявола от библейския текст, те също не се задоволяват само с възстановяването на предишното положение – това преди изгонването им (т.е. със възвръщането на имотите си и управлението на Мизия) – но и значително разширяват географския и идеологическия ареал на действията си, при това с цел да нанесат „твърде големи вреди на ромеите“. С други думи, бунтовните „демони“ отново дошли да вършат сатанинското си дело, т.е. да крадат, убиват и погубват[64], за което свидетелстват следващите описания на българските действия в произведението на Хониат – безмилостното избиване на византийците (дори духовни лица), опустошаването на имперските територии, отвличанията на византийски поданици и заграбването на тяхното имущество[65]. Поради това, окончателното „състояние“ на Мизия, а в по-широк план – и на византийската империя, станало по-лошо от първоначалното! Точно, защото василевсът, започвайки успешно делото с прогонването на „българите-легион духове“ от „тялото“ на Византия, не довършил както подобава начинанието и не осигурил византийското властване над Паристрион, оставяйки в него имперски гарнизони, които трябвало да запълнят възникналата там празнина след изгонването на бунтарите!

---

[60] ***Choniata.*** Historia, 374.79–87; ***Хониат***. История, 29; срв. Μετάφρασις, 488 (притурка от рък. Вита към стих 16); ***Хониат.*** История, 29: „Върнали се в родната си Загора, която намерили с радост“.

[61] Матей, 12, 43–45; Лука, 11, 24–26 (NTG, 36, 232).

[62] Целият фрагмент – Матей, 12, 43–45 (NTG, 36; Библия, 1209); срв. 2 Петр. 2, 20. Лука дава по-съкратена формула – „пометена и наредена“ (σεσαρωμένον καὶ κεκοσμημένον) – NTG, 232; Библия, 1275–1276.

[63] Вж. Марко 5, 15 (NTG, 120).

Всичко казано дотук ме води до извода, че представяйки събитията, свързани със самото начало на обновлението на българското царство в края на XII в., византийският историк съзнателно е вместил в новозаветни рамки рисуваната от него картина. Сграждайки образа на предводителите на освободителното движение и на техните сподвижници, той използвал също библейски алюзии и конотации, вероятно лесно доловими за неговите читатели, особено за по-ерудираните от тях. Анализът на избраните фрагменти не оставя съмнение, че Хониат специално очерня действията на Асеневци посредством тези похвати. И дори ако той предава вярно отделните факти – издигането на църквата, събирането на народа, провъзгласяването на св. Димитър за патрон на новата династия и цялото „Дело“ – явно ги демонизира, защото те абсолютно не се вмествали в неговия кръгозор и са противни на изповядваната от него политическа идеология. Крайното в своята оценка описание на събирането в църквата, посветена на светеца, ме кара да се усъмня в популярната в научната литература теза, че Петър и Асен наистина събрали в нея някакви Божи хора, истински юродиви или пророческо надарени люде, за да вдъхновят народа към действие[66]. Хониат настоява, че те били много (гр. πολλοί), а не си въобразявам, че братята са търсили и събирали от всички краища въпросните индивиди и са ги докарали на едно място. Надали ги е имало чак толкова много в околностите на Търново, а от друга страна кой би съумял да ги събере заедно? Освен това, в светлината на проведения анализ, Хониат е имал наум типично обзети от демони хора, които Асеневци не биха въвели вобще, а още по-малко и в такова множество, в новоизградения храм. Затова предполагам, че „бесноватите“ на Хониат всъщност са били или различни хора от обкръжението на братията, които държали някакви, така да ги наречем, патриотични речи, или, което е по-вероятно, ставало дума за всичките участници на събранието, въодушевено реагиращи на събитията и провъзгласяваните лозунги. С други думи, всъщност там не е имало никакви обладани от демони, а просто византийският историк така характеризирал участниците на посоченото сборище, защото според него само под влияние на злите духове българите са могли да се надигнат срещу византийската империя. Той съзнателно конструирал такъв образ на техните действия, за да внуши определена интерпретация на своите

---

[64] Срв. Йоан 10, 10 (NTG, 332).

[65] Вж. м.др. ***Choniata***. Historia, 394.23–26; 396.71–74; 398.24–27; 468.24–469.34.

[66] А така смятат, например, ***Златарски, В. Н.*** История..., 431; ***Ivanov, S. A.*** Holy Fools in Byzantium..., 250–251.

читатели. Освен това, верен на византийската политическа идеология, лично той е бил уверен, че действията на бунтарите и последиците от тях (т.е. „Злото“, за което е писал) са дело на Сатаната и на неговите слуги. Слуги, на които Петър и Асен, както и техните сподвижници, предали душите и телата си.

NEW TESTAMENT AND BYZANTINE PROPAGANDA: ONCE MORE ABOUT NIKETAS CHONIATES AND THE BULGARIAN LIBERATION MOVEMENT

The ‘History’ by Niketas Choniates (*circa* 1155–1215/1216), a Byzantine official, historian and rhetorician of the 12th and early 13th century, is the most important source of knowledge about the events related to the restitution of the Bulgarian Tsardom at the end of the 12th century, i.e. the „uprising“ headed by the Assenid brothers. Choniates, faithful to the Byzantine political ideology, depicts the Bulgarian liberation movement from the power of the Eastern Roman Empire in the darkest colors. He compares the leaders of the rebellion and their accomplices to demonic power tormenting Byzantine territories (Moesia). Indeed, during his first military expedition against the Bulgarians in 1186, Emperor Isaac II Angelos (1185–1195, 1203–1204) managed to expel the rebels from imperial territory, much like Jesus Christ had cast out demons from the possessed one (cf. Mt. 8: 28–33; Mk. 5: 1–20; Lk. 8: 26–39). But the Byzantine ruler did not strengthen his control over the conquered territory of Moesia, and left it emptied of Byzantine troops. In accordance with the New Testament spiritual law, which says that if a place abandoned by the demons is left empty, the previously banished evil spirits will return to the same place, even more numerous and stronger (cf. Mt. 12: 43–45), so did the Bulgarians (now with the Cumans) returned to the territories vacated by the Byzantines. Thus, the situation of Moesia, and in the bigger picture, of the empire, deteriorated more than before, because the Emperor's incompetence had emboldened the rebels even more. They became bolder and began doing the work characteristic of Satan – stealing, plundering, destroying and killing the Romans (cf. Jn. 10: 10).

АЛЕКСИЙ СЛАВ – ПРЕТЕНДЕНТЪТ НА ЛАТИНСКИЯ ИМПЕРАТОР АНРИ ДЬО ЕНО ЗА БЪЛГАРСКИЯ ЦАРСКИ ПРЕСТОЛ ИЛИ ОТНОВО ЗА ДЕСПОТСКАТА ТИТЛА НА АЛЕКСИЙ СЛАВ

Николай КЪНЕВ

След смъртта на цар Калоян пред стените на Солун през октомври 1207 г., в България на практика избухва междуособна война между трима претенденти за българската царска власт, родственици на убития Калоян – двамата братя Борил и Стрез, сестриници на тримата предходни български царе, и техния първи братовчед Алексий Слав. Борил, върху когото падат сериозни подозрения, че е бил в дъното на заговора срещу цар Калоян, най-малкото защото веднага след убийството на последния се обявява за български цар, жени се за вдовицата на вуйчо си и слага ръка на столицата Търново, е в най-изгодна позиция в тази борба, но това в никакъв случай не означава, че е заел престола безпроблемно и че борбата на брат му Стрез и на братовчед му Слав с него е в резултат на техните едва ли не изначални отцепнически намерения. Напротив, поне в началния етап на тази борба, както Стрез, така и Алексий Слав не просто оспорват легитимността на Борил като български цар, а съвсем очевидно самите те изявяват своите претенции за престола и всъщност в България поне няколко години бушува гражданска война между претендентите за царската корона, усложнена от намесата на съседните външни сили, които използват ситуацията и съответно – подкрепата си за един или друг от претендентите – за реализацията на своите собствени интереси[1]. Разбира се, след като в хода на борбата за престола става ясно, че Борил трайно контролира столицата и по-голямата част от царството и за момента трудно може да бъде лишен от царската корона, неговите родственици и съперници Стрез и Алексий Слав, осъзнаващи невъзможността на този етап да реализират претенциите си към трона в Търново, все повече се ориентират към консолидирането на владените от тях територии в самостоятелни княжества, които са политически независими от българското царство и по този начин двамата постепенно се превръщат от претенденти за царската власт над цялата българска държава в носители на регионален политически сепаратизъм[2].

Така твърде сериозната вътрешнополитическа криза в България се преплита с външнополитическите ѝ проблеми, а зад всеки един от трите основни лагера, борещи се за властта над българското царство, стоят външни сили – Борил се ползва с подкрепата на куманите[3], Стрез си осигурява тази на сърбите чрез съюза си с великия жупан на Рашка Стефан II Неманич (1196–

---

[1] За събитията след смъртта на Калоян и борбата на Борил, Стрез и Алексий Слав за българския царски престол вж. напр. ***Божилов, И., В. Гюзелев*** История на средновековна България (VII–XIV в.). София, 1999, 465–468, както и посочените там препратки към различни заглавия по въпроса.

[2] За проявите на политически сепаратизъм в България в края на XII и първата половина на XIII в., вкл. и конкретно за севастократор Стрез и Алексий Слав като самостоятелни владетели вж. напр. монографията на ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средатана XIII в.). София, 2011. Вж. там и обстойната библиография за личността на Алексий Слав (с. 143, бел. 63), както и обзор на изворите за него (143–144).

[3] Не случайно малолетните синове на цар Асен I – Иван Асен и Александър, които първоначално бягат от попадналата под Бориловата власт българска столица Търново именно при куманите, скоро са принудени да търсят прибежище или в Галичкото, или – както изглежда по-вероятно – в Киевското княжество, тъй като южноруските князе традиционно са в лоши отношения с половците, т.е. с куманите (вж. ***Павлов, Пл.*** Къде в земята на русите е бил Иван Асен II? – Епохи, V/3-4 (1997), 103–110; ***Павлов, Пл.*** Българското средновековие – познато и непознато. В. Търново, 2008, 125–134; ***Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.*** Кой кой е в средновековна България? София, 1994, 139.

1227) – бъдещия (от 1217 г.) крал Стефан Първовенчани, а на свой ред Алексий Слав съответно се ориентира към Латинската константинополска империя[4].

Съюзът на Алексий Слав с латинците е напълно логичен, с оглед на факта, че имат общ враг, който в първите години след смъртта на Калоян е основен противник и за двете страни – Борил. От една страна Борил трябва да се справи с домогванията на брат си Стрез и на братовчед си Слав и в случай, че успее да реализира напълно тази си цел, това би означавало не просто те да се простят с претенциите си, но и да загубят владените от тях територии и много вероятно – и живота си. От друга страна, новият български цар се опитва, макар и с променлив успех, да продължи и след 1207 г. линията на своя именит предшественик Калоян за решително противопоставяне на Латинската империя и борба за овладяване на Тракия, което го сблъсква с един много способен, силен и опасен съперник в лицето на император Анри дьо Ено (1206–1206), който наследил на константинополския престол своя брат Бодуен I Фландърски (1204–1205) и който, през своето десетгодишно царуване не само стабилизира Латинската империя, но и, макар и за кратко, я превръща в доминиращата политическа сила в европейския Югоизток. Един евентуален краен успех на Борил в това противопоставяне би бил пагубен както за амбициите на Анри да наложи Латинската империя като водещата сила в цялото поствизантийско пространство, така и в частност – за бъдещето на латинската власт в Тракия. Още по-пагубен би бил той, обаче, за бъдещето на превърналия се в независим родопски владетел Алексий Слав, така че, от един момент нататък, установяването на съюзнически отношения между Алексий Слав и император Анри е било само въпрос на време. Още повече, че само по-малко от година след Калояновата смърт и обявяването на Борил за цар, става напълно ясно, че Алексий едва ли има вече възможност да се възкачи на българския трон със собствени сили и съответно в тази неблагоприятна ситуация установяването на съюзни отношения с латинците става жизнено важно за него. Разбира се, тези отношения, с оглед на развитието на събитията от есента на 1207 г. до лятото на 1208 г., вече нямало как да бъдат равнопоставени и при това положение, особено след поражението, нанесено от латинския император на Борил в битката край Пловдив (31.07.1208 г.), установяването им неизбежно било свързано с необходимостта Алексий Слав да се признае за васал на император Анри, който след успешната кампания срещу българското царство контролирал вече почти цяла Тракия[5]. Също така, Анри несъмнено си е давал сметка, че поражението на Борил не слага край на заплахата от негова страна и че задържането на много от новозавладените територии от латинците (включително и Филипопол) би било изключително трудно без привличането на владеещия Родопите Алексий Слав на тяхна страна.

Според сведенията, които дава участникът в събитията Анри дьо Валансиен в своята „Histoire de l'empereur Henri“, веднага след големия успех в битката при Пловдив, донесъл на латинския император сериозен превес във войната с Борил, както и властта над Северна Тракия (или поне над по-голямата част от нея), при император Анри дьо Ено, който се бил разположил с войските си на лагер при Кричим, пристигнали пратеници на Алексий Слав[6]. В резултат на успешните преговори между двамата, Слав признал сюзеренитета на константинополския император, а Анри, на свой ред, го приел под своето покровителство и като признал правото му да владее земите си, му дал незаконнородената си дъщеря за жена и му обещал да го направи владетел на българското царство[7].

---

[4] До голяма степен тази ориентация се явява и географски предопределена, тъй като още от самото начало на междуособиците Алексий Слав контролира значителна част от южните предели на българското царство и най-вече – Родопите, които е възможно да е управлявал като Калоянов поставленик и наместник още преди 1207 г. Респективно, под контрола на Борил са северните и централните части на царството със столицата Търновград, а на Стрез – югозападните му части, т.е. Македония, където той се установява със сръбска помощ.

[5] Част от авторите, писали по темата, приемат, че битката е станала на 1 август 1208 г. Твърде е вероятно първите сондажи за сключване на съюз между Анри и Алексий Слав да датират още от времето преди тази кампания (и съответно преди филипополската битка), или, най-малкото, за това е имало намерение, поне от латинска страна, както показва и един пасаж у Анри дьо Валансиен: „*...императорът потегли от Саламбри... Сетне решиха да тръгнат към Влахия, за да потърсят помощ и подкрепа от един високопоставен мъж, който се зовеше Есклас и воюваше срещу Бюрил ... И ако можеха да го имат за съюзник, щяха да нападнат Бюрил с повече увереност.*“ (***Анри дьо Валансиен***. История на император Анри. София, 2009, с. 28, II, 505).

Много отдавна в историческата наука като доминиращо се е наложило схващането, базирано на сведенията от по-късни спрямо тези събития византийски извори[8], че именно тогава император Анри е удостоил Слав с титлата *деспот*. На пръв поглед това изглежда изключително логично, тъй като удостояването с тази най-висока византийска почетна титла, от една страна, е извършено от константинополския император[9], а, от друга – то се явява в следствие от осъществения династичния брак на дъщеря му с признания се за негов васал родопски властелин, а това, както е показано и по-долу, сякаш се вмества напълно в дотогавашните традиции по отношение на удостояването с титлата *деспот*[10].

Дали, обаче, в случая действително става въпрос за удостояване на Алексий Слав с деспотска титла? Самото упоменаването на деспотския му ранг в изворите, само по себе си не е достатъчно, за да сме сигурни, че братовчедът на Борил и зет на Анри дьо Ено е удостоен именно с почетната рангова титла *деспот*. Всъщност, за разлика от предходните периоди, в епохата на Комнините в йерархично-управленската структура на Византия с названието *деспот* (δεσπότης) се обособяват вече не едно, а три напълно самостоятелни и съвсем отделни и различни помежду си терминологични понятия. Едното от тях – δεσπότης като апелатив към василевса, разбира се, както е показано и по-долу, е първичното спрямо останалите две, като то датира от много по-ранен период, много преди времето на Комниновата династия. На границата на XII и XIII в. и трите терминологично различни понятия,

---

[6] Анри дьо Валансиен изрично посочва, че инициативата за преговорите е принадлежала на Алексий Слав – „… този Есклас прати при император Анри хора с предложение за мир, понеже искаше да си осигури подкрепата му“ (***Анри дьо Валансиен***, с. 39, IX, 545).

[7] ***Анри дьо Валансиен,*** с. 40, IX, 546–549. В текста се говори за Велика Влахия, под което име латинският хронист очевидно разбира България, а не Тесалия, както погрешно смятат някои автори, включително и авторката на предговора на българския превод на *Историята на император Анри* Красимира Гагова (вж. ***Гагова, К.*** Времето на Анри I, император на Константинопол. – В: ***Анри дьо Валансиен***, 23).

[8] Вж. ***Георги Акрополит***. История. – В: ГИБИ,VIII, 159–160; ***Георги Скутариот***. – В: ГИБИ, VIII, с. 268; ***Ефрем*** – В: „Самият Търновград ще разтърби победите“. Средновековни поети за България. Съст. Васил Гюзелев. София, 1981, с. 82, стихове 8123–8135.

[9] До този момент титлата *деспот* е давана само от византийски императори и респективно се е считало, че единствено василевсът може да извършва издигането на някого в това най-високо рангово достойнство. Добре известни са, обаче, претенциите на латинските императори на Константинопол, че са легитимните владетели на Романия, т.е. на Източната римска империя и че като такива, те са преки продължители на предходните византийски василевси и още първият латински император Бодуен I Фландърски предоставя на част от най-изтъкнатите участници в IV кръстоносен поход типично византийски титли и длъжности. Ако действително Алексий Слав е получил почетната титла *деспот*, изглежда логично това да е станало именно от император Анри дьо Ено. За имперската идеология на новосъздадената Латинска империя и претенциите ѝ да е пряк продължител на Византия вж. ***Van Tricht, F.*** The Latin *Renovatio* of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228). Brill, Leiden, 2011, 61–101.

[10] В историографията съществува и мнението, че Алексий Слав е получил титлата деспот още преди това от цар Калоян – вж. напр. ***Каймакамова, М.*** Владетелите на Родопската област (към въпроса за сепаратизма на Балканите през Средновековието). – В: Rhodopica, 1–2, Смолян, 2002, с. 314; ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения…, 155–156 (авторът приема, че през 1208 г. император Анри само е потвърдил деспотската титла на Алексий Слав, която последният е получил по-рано от Калоян); ***Станков, В.*** Средновековният град Цепина през XII–XIV в. Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. Пловдив, 2011, 26. С оглед целите на настоящата статия, аргументацията на това твърдение не е необходимо да бъде детайлно коментирана, тъй като най-важният въпрос, който се поставя тук, е не толкова **от кого**, а по-скоро **дали въобще** Алексий Слав е бил удостоен с въпросната **почетна титла** в този период.

обозначавани с названието **деспот**, са жизнени и добре познати в рамките на византийския свят. Това поставя въпроса дали сведенията на Георгий Акрополит, Георгий Скутариот и Ефрем за това, че Алексий Слав е получил деспотско достойнство от император Анри, трябва безусловно да се възприемат като безспорно доказателство, че владетелят на Родопите е получил именно **почетната титла *деспот*.** По тази причина, при условие, че това не е единствената възможна опция, за да се получи отговор на така поставения въпрос, е необходимо да се разгледа всяко едно от трите терминологично различни понятия, означавани с наименованието *деспот*. Едва тогава е възможно да се правят обосновани изводи какво се крие под назоваването на Алексий Слав като деспот.

Самото название *деспот* (δεσπότης) е пряк гръцки превод на римското *доминус* (dominus) и означава буквално „господар“, „владетел, повелител“[11]. То се явява директна, преведена на гръцки заемка от римската императорска титулатура от епохата на Домината и именно от тук произтича и **първото, най-старо и всъщност основно терминологично значение** на *деспот* в рамките на йерархичната конструкция на византийската империя. Това първично значение на δεσπότης е пряко свързано с неговия произход и съответно – с императорската титла на византийския самодържец и, бидейки пряко наследство от римското dominus, то се явявало като синоним и еквивалент на титлата *василевс* (βασιλεύς)[12]. Последното, обаче, поне от X в. насетне, се отнася само до василевсите-автократори, които единствени са можели да използват *деспот* като императорска титла, но, не случайно, оттогава за съимператорите им това вече не е било допустимо (за разлика от VIII и IX в.)[13], въпреки че самите съимператори са продължавали да имат също толкова законното право върху титулуването си с титлата василевс (но вече не и с тази на деспот!), колкото и царуващите василевси-автократори. С други думи, титулуването на управляващите във Византия императори като деспоти е било напълно еквивалентно на титулуването им едновременно като василевси и автократори и като такова, то е било не само разбираемо за всички, но и за много продължителен период – най-вече от X до XIV в. – е в съвсем официална и регулярна употреба и респективно фигурира достатъчно често в официални акти, върху монетни емисии и най-вече – върху печатите на редица византийски императори от този период[14]. Самата употреба на термина *деспот* като означение на ромейския император, се появява, както бе упоменато, много преди появата на формулата *василевс и автократор* – още през ранновизантийския период и започва не по-късно от управлението на

---

[11] Вж. напр. ***Старогръцко-български речник.*** Съст. М. Войнов, Д. Дечев и др. София, 1992, с. 172.

[12] Родолф Гийан, подобно на останалите изследователи на деспотския титул, изрично подчертава факта, че в продължение на много векове δεσπότης е единствено синоним на βασιλεύς – вж. ***Guilland, R.*** Etudes sur l’histoire administrative de l’Empire byzantin: Le despote, δεσπότης. – REB, 17 (1959), p. 52. За *василевс* и за *деспот* като византийски императорски титли, както и за техния произход вж. също ***Bréhier, L.*** L’origine des titres impériaux à Byzance. Βασιλεύς et δεσπότης. – BZ, 16 (1906), 161–178.

[13] Монетни емисии на редица византийски императори през VIII в. и през IX в. недвусмислено показват първоначална официална употреба на *деспот* като еквивалент на *василевс* едновременно и за управляващия император, и за неговия наследник и съимператор (напр. Лъв III Сириец с бъдещия Константин V), както и употребата на този титул само по отношение на наследника – съимператор (златните солиди на Никифор I Геник със Ставракий, на Лъв VАрменец с Константин и на Михаил II с Теофил). За появата на титлата *деспот* върху монетите на византийските императори вж. ***Bréhier, L.*** L’origine…, 174–175; ***Penna, V., C. Morrisson.*** Usurpers and rebels in Byzantium: image and message through coins. – In: Power and Subversion in Byzantium. Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 2010, Routledge, London – New York, 2016, p. 30, както и бел. 49 на същата страница.

[14] По сфрагистичен път титулът *деспот* е регистриран за пръв път в началото на IX в. – на моливдовула на управлявалия за кратко през 811 г. император Ставракий (вж. ***Zacos, G., A. Veglery.*** Byzantine lead seals. Vol. I, Part1. Basel, 1972, № 47). Регулярната употреба на *деспот* като еквивалент на *василевс* (или по-точно – на *василевс и автократор*) върху императорските печати започва при император Никифор II Фока (963–969) и може да бъде засвидетелствана поне до времето на императорите Андроник III (1328–1341) и Йоан VI Кантакузин (1347–1354) – вж. напр. ***Zacos, G.,A. Veglery***. Byzantine lead seals, I/1, № 126 bis и № 128.

Юстиниан I Велики (527–565)[15], а значението на δεσπότης като апелатив към императора се запазва до самия край на съществуването на Византия[16].

Второто и съвсем различно от първото значение на термина *деспот* е свързано с *византийската йерархия на почетните рангови титли* и съответно с него се означава създадената през 1163 г. от Мануил I Комнин (1143–1180) нова най-висока византийска почетна титла *деспот*[17], с която императорът удостоил своя зет Алексий (Бела)[18]. Семантично вторият термин произлиза от първото понятие (т.е. от императорската титла), носейки значението на „господар“ и внушението за особената значимост и издигнатост на ранга и генетичната му връзка с царския титул, но въпреки това този термин е нещо съвсем различно и при него, погледнато от типологична гледна точка, става въпрос вече не за форма на владетелска титулатура, а за византийска почетна титла в чист вид. Новосъздадената титла *деспот* измества от върха на ранговата йерархия титлата *севастократор*, която пък от своя страна преминава на втора позиция – непосредствено след деспотската[19]. В същото време, не може да не се отбележи, че, най-малкото в началния етап от съществуването си, ранговата титла *деспот* неизбежно е запазвала в очите на ромеите известна свързаност с първото терминологично понятие, от което в крайна сметка произхожда, и носителят ѝ е бил възприеман като наследник на византийския престол поне до 1204 г.[20], а – както показват изворовите данни – и дори по-късно – поне до второто десетилетие на XIII в.[21]

Третото (и всъщност най-слабо познато извън тесния кръг на специалистите по въпросите на византийската рангова йерархия от епохата на Комнините) терминологично значение на названието *деспот* възниква по всяка вероятност още през първите години от управлението на император Алексий I Комнин (1081–1118) във връзка с трансформацията на йерархичната система на империята от 1081 г. насетне и се явява означение на целия най-висш рангов клас в йерархията на почетните титли в хронологическия интервал от края на XI и по-голямата част от XII в., който включва в низходящ порядък най-високите по това време византийски рангови титли – *севастократор, кесар, протопаниперсеваст, паниперсеваст, протопансевастоипертат и пансевастоипертат*[22]. Носителите на тези титли по правило били единствено най-близките роднини и сродници на императора[23] и, като отражение на това, те имали рядката и изключително престижна привилегия да се титулуват **деспоти**[24].

Това трето и последно значение на термина δεσπότης (което в хронологичен порядък, съобразно времето на възникването си, всъщност е второ по ред), е в употреба поне до към края на XII в., но, по обясними причини, след появата на собствено ранговата почетна титла *деспот* през 1163 г., постепенно е изместено на заден план през последната третина на столетието и сравнително бързо – в рамките на само няколко десетилетия – то окончателно отмира, вероятно още преди края на управлението на династията на Ангелите, макар че все пак не е невъзможно, по изключение, отделни реминисценции на употребата му да е имало и през XIII век[25].

---

[15] Вж. ***Guilland, R.*** Ledespote …, 52; **Bréhier, L.** L'origine…, 168; ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960, 3. Като простонародно название за императора δεσπότης (заедно с κύριος) датира още отпреди това – поне от времето на Константин I Велики (306–337) – вж. ***Ферјанчић, Б***. Деспоти …, 3.

[16] Вж. ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 4–7; ***Guilland, R.*** Ledespote …, 52–54.

[17] Създаването на почетната титла деспот именно през 1163 г. е вън от всякакво съмнение, както показва още ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 28–29, който оборва и някои погрешни по-стари мнения (вж. напр. ***Bréhier, L.*** Les institutions de l'Empire byzantin. Paris, 1948, 140; вж. и ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 28–29 и бел. 4–8).

[18] Живеещият в Константинопол и приел православно кръщение под името Алексий брат на унгарския крал Ищван III (1162–1172) и бъдещ крал на Унгария Бела III (1172–1196). Той е сгоден за най-голямата дъщеря на Мануил I – порфирогенетата Мария Комнина, след което двамата са обявени за наследници на Мануил и Бела-Алексий е удостоен с новосъздадената титла δεσπότης. След раждането през 1169 г. на сина на Мануил Комнин – бъдещия император Алексий II (1180–1183), годежът на Бела-Алексий с Мария е анулиран, с което унгарският принц загубва съответно и почетната си рангова титла *деспот* и статута си на византийски престолонаследник, а за компенсация е удостоен с третата по значение византийска почетна титла по това време – *кесар* и през 1170 г. дори е оженен за антиохийската принцеса Аньес (Агнес) дьо Шатийон, която е доведена сестра на втората съпруга на Мануил I Комнин – императрица Мария Антиохийска.

[19] За титлата *деспот* съществува достатъчно богата библиография, сред която вж. най-вече ***Guilland, R.*** Le despote …, 52–89; ***Bréhier, L.*** L'origine …; ***Ostrogorsky, G.*** Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz. BZ, 44 (1951), 448–460; ***Ферјанчић, Б.*** О деспотским повељама. – ЗРВИ, 4 (1956), 89–114; ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти … (особено 3–36).

[20] Вж. ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 9. Разбира се, това е само в случай на отсъствие на пряк наследник по кръв, но следва да почертаем, че при наличието на такъв наследник в империята през този период **деспот** просто не е можело да има, както го показва и случаят с отнемането на деспотската титла на Бела-Алексий Унгарски след раждането на сина на Мануил I Комнин. Ролята на деспота като принц-престолонаследник до 1204 г. се подчертава дебело и от Р. Гийан (***Guilland, R.*** Ledespote …, p. 57).

[21] За запазването на първоначалното разбиране относно ролята и функциите на титлата *деспот* в първите десетилетия от съществуването на Никейската империя е показателен фактът, че когато император Теодор I Ласкарис омъжва през 1212 г. по-голямата си дъщеря Ирина за Андроник Палеолог, с което го посочва и за свой бъдещ наследник, той го удостоява именно с деспотска титла, което е напълно в духа на дотогавашните традиции (вж. ***Акрополит, Г.*** История. Санкт Петербург, 2013, § 15, с. 59).

[22] Вж. ***Stiernon, L.*** Notes de titulature et deprosopographie byzantines, IV – REB, 23 (1965), 223–224; ***Zacos, G., A. Veglery.*** Byzantine lead seals, I/3, p. 1485; ***Кънев, Н.*** Промени във византийската рангова йерархия през епохата на Комнините (кр. на XI–XII в.). – В: Епископ Константинови четения. Т. 9. Шумен, 2004, 335–347.

[23] Според принципите на новосъздадения от Алексий I Комнин модел на византийската рангова йерархия на почетните титли, титлата *севастократор* била запазена само за братя и синове на императора, титлата *кесар* – за младшите синове на ромейския автократор и за съпруга на най-голямата му дъщеря, *паниперсеваст* – за съпруга на втората по старшинство сред дъщерите на василевса и т.н. В същото време следва да се подчертае, че всички йерархични норми произтичали от волята на императора, който единствен имал право да ги въвежда, прилага и/или видоизменя и, съответно, по тази причина, въпреки, че принципно само горепосочените императорски родственици и сродници имали правото да бъдат издигнати в упоменатите най-високи титулни отличия, василевсът все пак не е бил длъжен непременно да ги удостои с тях, а те се явявали по-скоро горната допустима граница за ранговото отражение на проявата на императорското благоволение към неговите близки. Освен това, следва да се има предвид, че някои от тези титли са били използвани и като инструмент във византийската външна политика за осигуряване на съюзници, като в тези случаи не е било необходимо стриктното спазване на посочените правила, както и че с течение на времето, василевсите, особено от Ангелите насетне, постепенно разширяват обхвата на родствениците, които могат да получат една или друга от високите почетни титли. За византийската рангова йерархия от епохата на Комнините вж. напр. ***Кънев, Н.*** Промени …, 335–347.

[24] Обичайно както чрез формулировки от вида *деспот кесар* или *деспот паниперсеваст*, така и само чрез *деспот*, без да се указва конкретната титла от ранговия клас на най-висшите титли. Това най-вече може да се проследи по сфрагистичните данни – вж. например печатите от края на XI – началото на XII в. на кесаря Никифор Мелисин като *деспот* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery.*** Byzantine lead seals, I/3, № 2699), на брата на Алексий I Комнин севастократор Исак като *деспот* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery.*** Byzantine lead seals,I/3, № 2702), на зетя на Алексий I – пансевастоипертата Константин Ангел като *деспот пансевастоипертат* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery***. Byzantine lead seals, I/3, № 2719 bis); от времето на Йоан II Комнин – на зет му Йоан Даласин като *деспот паниперсеваст* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery***. Byzantine lead seals, I/3, № 2721) и по-късно – като *деспот кесар* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery***. Byzantine leadseals, I/3, № 2722); от времето на Мануил I Комнин – на паниперсеваста Стефан Кондостефан като *деспот* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery.*** Byzantine lead seals, I/3, № 2723) и на Алексий Врана Комнин като *деспот паниперсеваст* (вж. ***Laurent, V.*** Les sceaux byzantins du Médaillier Vatican, Citta del Vaticano, 1962, p. 50, n. 1 etp. 51, n. 2); от времето на Исак II Ангел – на кесаря Йоан Кантакузин като *деспот кесар* (вж. ***Zacos, G., A. Veglery***. Byzantine lead seals, I/3, № 2739).

[25] Последните познати ми случаи на употреба на този термин като означение на носител на някоя от най-висшите рангови титли в империята, а не като носител на собствено почетната титла *деспот*, са от времето на управлението на Исак II Ангел и на Алексий III Ангел. В същото време, като очевидна реминисценция от съществуването на този

Съобразно принципните правила на новата конструкция на византийската рангова йерархия от епохата на Комнините (която, като йерархичен модел, макар и с някои допълнения и изменения, остава като цяло валидна до самия край на съществуването на Византия), най-високата титла, която могат да получат братята на императора, е титлата *севастократор*[26]. Единствената по-висока от *севастократор* титла – тази на *деспот* – първоначално е създадена, за да може с нея да се удостоява единствено зет на императора и то само в случай, че едновременно са изпълнени две задължителни условия – първо, че въпросният зет е женен за най-голямата сред дъщерите на управляващия василевс и второ – само, при условие, че ромейският самодържец няма пряк мъжки потомък (т.е. син или внук), който да го наследи и по тази причина неговият зет – новоиздигнатият деспот – се явява потенциалният наследник на византийския престол и съответно заедно със съпругата си – дъщерята на царуващия в момента ромейски самодържец – са разглеждани като бъдещата императорска двойка, която ще управлява империята, а деспотската му титла е трябвало да демонстрира и гарантира по-високото му положение в йерархията спрямо най-близките кръвни родственици от мъжки пол на императора (т.е. братята му) и по този начин да се подсигури законното възкачване на престола на собствената дъщеря на василевса и на нейния съпруг, като се елиминират (поне от гледна точка на легитимност) възможните претенции на императорските братя[27]. Следва да се подчертае, че това правило се спазва стриктно и остава без изключения поне до началото на XIII в., а първите прецеденти на издигане в ранга на *деспот* в нарушение на горепосочения принцип се появяват след началото на XIII в., в периода, който условно може да бъде наречен *период на борба за византийското наследство*, когато фактически Византия е унищожена и когато естествено са налице достатъчно условия за компромиси с иначе стриктно спазваните правила на имперската титулна йерархия[28]. Не е случайно,

---

рангов клас на деспотите, и по-късно остава правилото, несъмнено действащо през целия късновизантийски период и намерило отражение и у Псевдо-Кодин, а именно – че обръщението към севастократорите и кесарите следва да бъде „δέσποτά μου σεβαστοκράτωρ“ и „δέσποτά μου Καῖσαρ“ (вж. ***Pseudo-Kodinos.*** De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae. Ed. I. Bekkerus. Bonnae, 1839, 16; вж. също и ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, с. 8 и бел. 33).

[26] Титлата *севастократор* е създадена от Алексий I Комнин като най-висше рангово отличие, достъпно само за императорски братя и синове, като първоначално дори е била предвидена само за най-стария сред братята на императора. От живите по време на царуването му братя на Алексий I единствено най-големият – Исак – е бил удостоен с тази най-висока по това време почетна титла (вж. ***Анна Комнина.*** Алексиада. Перевод с греческого Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург, 1996, с. 122), докато останалите е трябвало да се задоволят с по-ниски от нея титли – Адриан Комнин е *протосеваст*, а най-малкият – Никифор Комнин е *пансеваст севаст*. Скоро след началото на XII в. обичайно вече се носи от всички братя на василевса. Докато при Алексий I Комнин рангът на *севастократор* е можел да се носи само от едно лице (първоначално от брат му Исак, а след това от втория син на Алексий – Андроник, тъй като първородният Йоан още като малко дете е обявен за *съимператор*), то още в самото начало на своето царуване Йоан II Комнин (1118–1143) удостоява с титлата *севастократор* и другия си брат Исак, а по-късно я дава на всичките си синове, с изключение на най-големия – Алексий, който е провъзгласен за съимператор. При династията на Ангелите кръгът на възможните носители на титлата *севастократор* е разширени в него са включени и зетьовете, чичовците и първите братовчеди на императора, без, разбира се, това да означава (както вече беше споменато), че удостояването им с този ранг е задължително.

[27] Не случайно след 1169 г., в продължение на повече от три десетилетия, византийските императори не издигат никого до най-високия титулен ранг на *деспот*, тъй като не са били налице горепосочените условия. Първият след Бела-Алексий носител на достойнството – Алексий Палеолог – е и въобще първото лице в империята след 1169 г., което е отговаряло изцяло на въпросните условия. Това е изрично демонстрирано и на негов оловен печат, легендата върху който в разгърнат вид гласи: „’Αλεξίου σφράγισμα Παλαιολόγου, Κομνηνοφυοῦς, δεσπότου τὴν ἀξίαν, γαμβροῦ κρατοῦντος γῆς πάσης Ῥωμαΐδος, εἰς πρωτόπαιδα βασίλισσαν Εἰρήνην“ (вж. ***Laurent, V.*** A propos d’un sceau inédit du despote Alexios (+1203). – Byzantion, 8 (1933), 125–130; ***Zacos, G., A. Veglery,*** Byzantine lead seals, I/3, № 2752).

[28] Принципните правила по отношение на кръга на лицата, които могат да бъдат удостоени с двете най-високи почетни титли – *деспот* и *севастократор* – най-малкото поне в теоретичен план са оставали валидни и са били достатъчно уважавани дори през третата четвърт на XIII в. Показателно е, че братът на император Михаил VIII Палеолог

впрочем, че например твърде мнителният император Алексий III Ангел (1195–1203), който има само дъщери, първоначално е предпочитал да удостоява зетьовете си с ранга на *севастократор*, а не на *деспот*, въпреки че е бил напълно наясно, че с това нарушава традиционния йерархичен принцип, че титлата *севастократор* може да се носи само от най-близките кръвни роднини на василевса, тъй като очевидно не е имал желанието да предопредели, преди това да е станало абсолютно необходимо, въпроса за това кой да го наследи на трона, което неизбежно би се получило, ако даде на някой от зетьовете си титлата *деспот*[29].

* * *

Информацията от изворите относно това, че Алексий Слав се е титулувал *деспот* не подлежи ни най-малко на съмнение. Не би следвало също да се подлага на съмнение и достоверността на обвързаността на въпросния факт с личността на Константинополския латински император Анри. За кое от горепосочените значения на δεσπότης, обаче, става дума в случая с титулуването на Алексий Слав като *деспот*? Дали наистина през 1208 г. той е получил от Анри едноименната най-висока почетна рангова титла?

Безспорно е, че в този случай спокойно може да се изключи вариантът под *деспот* да се има предвид третото терминологично значение на названието, т.е. да става въпрос за използването му като почетен апелатив към носител на някоя от титлите от най-висшия рангов клас в имперската йерархия. Няма основания да се смята, че към началото на XIII в. апелативът δεσπότης е все още в активна употреба към почетните титли от посочения рангов клас. Няма и никакви сведения Алексий да е получавал някога някоя от титлите от този клас – т.е. от диапазона между *севастократор* и

– севастократорът Йоан Палеолог, когато се отказва през 1275 г. от знаците на деспотското достойнство, с които е бил удостоен вероятно през 1260 г., се позовава на това, че за него вече е неприемливо да бъде *деспот*, тъй като на брата на василевса, според ромейските традиции, се полагала севастократорката титла, а не тази на *деспот* и покрай отрасналите императорски синове на него вече не му прилягало да има такъв висок сан. Въпреки че титлата вече императивно не се възприемала като полагаща се на наследника на престола, изглежда и самият Михаил VIII е намирал, че не е било редно Йоан да я носи и по тази причина вероятно сам е инициирал отказа на брат си от знаците на деспотско достойнство, като е възможно след това с нея да е бил удостоен по-малкият син на Михаил – Константин (по-големият – бъдещият Андроник II – още през 1272 г. е обявен за съимператор на баща си. За деспотската титла на Константин Палеолог вж. напр. ***Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.*** Vol. 9 (1989), Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, №21492: Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος.). Всъщност, именно при първите представители на династията на Палеолозите се осъществява окончателно фактическата промяна на въпросните йерархични правила с деспотските промоции на Йоан Палеолог и Константин Палеолог, като при Андроник II се налага като правило всички поотраснали императорски синове да бъдат удостоявани с почетната титла *деспот* (с изключение, разбира се, на първородния, който обичайно още като дете бил издиган за съимператор). За деспотите при управлението на императорите Михаил VIII и Андроник II вж. ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 16–17, 36–42; ***Guilland, R.*** Le despote …, 59–61.

[29] Едва през 1200 г., когато омъжва най-голямата си дъщеря Ирина за Алексий Палеолог, императорът удостоява последния с титлата *деспот,* с което и посочва новобрачната двойка като свои наследници на византийския трон. След настъпилата сравнително скоро след това кончина на деспот Алексий Палеолог, отново въпросът за престолонаследието остава неизяснен за известно време – докато Алексий III не обявява за деспот съпруга на втората си дъщеря Ана Теодор Ласкарис, което пък се явява и основата на бъдещите претенции на Теодор за ромейската императорска корона след 1204 г. Обзор на изворите за деспотските титли на Алексий Палеолог и Теодор Ласкарис вж. у ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 29–30 и бел. 11–13 и 15–16. В същата плоскост се вмества и евентуалното издигане на севастоипертата Леон Сгур за *деспот* от Алексий III Ангел (при бягството на последния при фактически независимия владетел на Коринт, Аргос и Тива), което, според Георги Скутариот, е станало след сватбата на Леон Сгур с най-малката дъщеря на Алексий – Евдокия, както отбелязва и Р. Гийан (вж. ***Guilland, R.*** Le despote …, 55–56) и което се случва вече в бурните времена след падането на ромейската империя, когато нуждата от силен съюзник и покровител е достатъчен мотив за Алексий III да ревизира по-ранншата си позиция относно своя бъдещ наследник.

пансевастоипертат, а и няма причина, повече от половин век по-късно, Георгий Акрополит и следващите го автори да използват названието *деспот* в терминологично значение, което вече не съществува по тяхно време.

Възможно ли е тогава да става въпрос за второто от разгледаните терминологични значения на *деспот* и Алексий Слав наистина да е бил удостоен от Анри именно с най-високата почетна титла? Към времето, към което се отнасят тези събития, практиката по отношение на ранговата титла *деспот* все още е била в пълно съответствие с теоретичните йерархични правила и по-конкретно – че това титлулно достойнство се дава единствено на императорския зет и то само в случай, че последният е посочен за наследник на престола. Единственото изключение до това време е било издигането на венецианския дож Енрико Дандоло (1192–1205) в ранга на *деспот* от първия латински император Бодуен I Фландърски (1204–1205), но в този случай има много сериозни основания да се смята, че става въпрос не за почетната титла, а за присвояването на деспотски титул в неговото първично значение – т.е., че амбициозният дож на Венеция, чието влияние в Латинската империя не е било по-малко от това на самия император Бодуен I (избран, впрочем, именно под давление на Енрико Дандоло) и който по договора за подялбата на ромейската империя е управлявал три осми от нея, е претендирал, че е *деспот* в смисъла на това понятие като еквивалент на *василевс*[30].

С други думи, към момента на евентуалното удостояване през 1208 г. на Алексий Слав с деспотска титла, все още няма нужните прецеденти (или поне не в достатъчен обем), които да оправдаят предоставянето от страна на император Анри на най-високата имперска рангова титла на един новопридобит негов васал, и то – в пряко нарушение на съществуващите традиционни йерархични норми, при условие, че това, именно поради липсата на прецеденти, би породило объркване сред ромейските поданици на императора и би създало предпоставки на Алексий Слав да се гледа като на бъдещ негов наследник, нещо, което Анри със сигурност не е целял. Нещо повече – удостояването на Слав с най-високата рангова титла ни най-малко не е било необходимо за постигането или пък за заздравяването на установения политически съюз между латинския император и неговия нов васал и в този смисъл е нелогично и изглежда меко казано странно.

Към 1208 г., а и не само тогава, Алексий въобще не е отговарял на действащите условия за придобиване на деспотска титла[31] и това само по себе си е достатъчно да бъде изключен и този вариант. Едва ли би могло въобще някой изследовател да разсъждава сериозно върху вероятността Алексий Слав дори и за момент да е бил разглеждан като възможен наследник на константинополския император. Вярно е, че той е получил за съпруга дъщерята на Анри, но в изворите изрично се подчертава, че тя е незаконнородена, така че сам по себе си този брак не може да бъде основание Алексий като зет на Анри да получи почетната титла *деспот*. Трудно бихме могли да приемем и, че

---

[30] Показателно в това отношение е, че от този момент насетне започва практиката при официални случаи венецианският дож да използва одеянията на ромейски василевс, а и самият Енрико Дандоло традиционно е изобразяван дажеи през XVIII в. облечен като византийски император (вж. напр. **Гюзелев, В.** Три етюда върху българския XIV в. София, 2009, с. 11, където е поместено късно изображение от XVIII в. на Енрико Дандоло като византийски василевс). Несъмнено е, обаче, че дори и Дандоло да е получил почетната титла *деспот*, поставяща го непосредствено след императора, това е било в следствие на извънредната ситуация, произтичаща от ликвидирането на Византия и създаването на новата Латинска империя (както и на особено важната роля на дожа на Венеция в тези събития) и полученото почетно деспотскодостойнство, в крайна сметка, действително е отразявало фактическата позиция на Енрико Дандоло като втория човек в империята. В този смисъл, да се търси аналогия между ситуацията с венецианския дож през 1204 г. и тази с Алексий Слав през 1208 г., като първата от двете бъде разглеждана като прецедент, който оправдава и обуславя втората, едва ли може да бъде приемливо. За удостояването на Енрико Дандоло с деспотски титул от император Бодуен I Фландърскивж. напр. ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, с. 33, както и посочените там в бел. 28 извори и литература. По-друго мнение относно удостояването на Дандоло ститлата *деспот,* а именно – че му е била даденане от Бодуен, а от ТеодорIЛаскарис, застъпва Р. Гийан (***Guilland, R.*** Le despote …, 77).

[31] Във второто терминологично значение на δεσπότης – като почетна титла.

латинският император, поради незачитане и/или непознаване на чуждия му византийски регламент по отношение на почетната рангова йерархия и – по-конкретно – на деспотската титла, си е позволил с лека ръка да даде на зет си Алексий Слав точно най-високата титла в нарушение на традиционните правило и то, при условие, че съюзът му с него ни най-малко не е зависел от това дали Алексий ще получи точно ранговото титулно отличие на *деспот*, както и каквото и друго почетно отличие[32].

* * *

Очевидно, през 1208 г. Алексий Слав не е бил удостоен с почетната титла деспот от Анри дьо Ено. Всъщност тогава, по време на преговорите си с Алексий и женитбата му със своята дъщеря, латинският император е признал законността на претенциите на господаря на Цепина за българския царски престол и съответно – **неговата царска титла**, еквивалент на която се явява и δεσπότης в неговото **първично** значение на *василевс*, т.е. *цар*. Това се потвърждава също и от сведенията на Анри дьо Валансиен, че императорът обещал на Слав властта над цяла България. Според Анри дьо Валансиен, император Анри, съгласявайки се да даде дъщеря си за жена на Алексий Слав, го повикал и му рекъл следното: *„Есклас, давам ви дъщеря си, дано само Бог позволи да ѝ се радвате; заедно с нея ви отстъпвам и всички земи, които завладяхме тук, при условие, че бъдете мой васал и ми служите.* ***Давам Ви също и Велика Влахия, на която ще Ви направя владетел, ако е рекъл Господ и ако съм жив***“[33]. Напълно ясно е, че тук под Велика Влахия безспорно се има предвид Българското царство, а не Тесалия. Първо, защото Анри дьо Валансиен никъде не използва названието Велика Влахия за Тесалия, а единствено за България и за него власите са българите от Мизия. И второ, тъй като цялата област Тесалия се е включвала изцяло в земите на Солунското кралство и е трудно да приемем, че Анри (който впрочем винаги се е афиширал като блюстител на законността и конкретно – като най-безкористния защитник на правата на по-малкия син на Бонифаций Монфератски – малолетния солунски крал Димитрий Монфератски и на неговата майка Маргарита Унгарска – спрямо привържениците на по-големия му полубрат – монфератския маркиз Гулиелмо VI (1207–1225), които, начело с влиятелния граф Биандрате желаят да поставят Гулиелмо начело на кралството), би извършил фрапиращо погазване на феодалните порядки и на задълженията си като сюзерен и би разпокъсал Солунското кралство, като даде Тесалия на Алексий Слав. Освен това, за Анри предоставянето на Тесалия на родопския владетел не носи никакви ползи и дори би отклонило вниманието на Слав от борбата му с Борил, а именно като съюзник срещу цар Борил Алексий Слав е важен за константинополския император в този момент. За самия Алексий, вплетен в тежка борба с братовчед си Борил, по това време също едва ли би било особено изгодно да се ангажира в Тесалия, където би имал достатъчно допълнителни нови проблеми с италианските барони от лагера на граф Биандрате и с местните влашки и гръцки архонти. Несъмнено, за него е било далеч по-важно да получи подкрепата на император Анри дьо Ено в борбата си да стане български цар, а не да се ангажира със съмнителни за себе си ползи в сравнително отдалечени от неговите интереси територии.

Въпросното признаване от страна на латинския император на Алексий Слав за цар, т.е. βασιλεύς, δεσπότης, на България[34], е залегнало в първооснова на по-късните сведения във византийските извори, че той е почетен като **деспот** именно от император Анри[35]. То е от взаимен интерес и за двете страни, като е безспорна изгодата на Анри от това да признае новия си съюзник и васал за български цар. По този начин Анри си осигурява важен съюзник във войната с Борил, като при това този съюзник става негов васал, което дава основание на латинците да считат, че значителните и в същото време – труднодостъпни територии на Рило-Родопския масив, без да се налага да бъдат завоювани, вече се намират под властта на константинополския император, т.е. Латинската империя, след завладяването на Тракия, е постигнала още едно немалко териториално разширение. Нещо повече, за Анри дьо Ено фактът, че е признал за български цар положилия васална клетва към него Алексий Слав[36], означава едновременно с това и признание в негово лице на претенциите на създадената в резултат на Четвъртия кръстоносен поход Латинска империя за върховна власт над България и – аналогично – и въобще над всички някогашни ромейски територии, от страна на един от немаловажните фактори в геополитическата конюнктура на Балканите. Може само да се гадае дали император Анри е гледал сериозно на възможността Алексий Слав да бъде наложен за цар на цяла България или е разчитал само да си осигури и да поддържа зависим от Константинопол буфер срещу заплахата от север за част от владенията си[37]. Несъмнено, поне на първо време, Анри би спечелил и от евентуалното възкачване на неговия васал на престола в Търново (поне докато той му остава верен), тъй като това би значело не само край на заплахата от Борил, но и също така, че вече самото българско царство като държава е във васална зависимост от Константинопол, а от това едва ли би имало по-силен аргумент в подкрепа на претенциите на върховенство на Латинската империя над Балканите. С други думи, за Анри, освен преките военни и политически изгоди, са налице и други, по-дълбоки и обхватни ползи в политико-идеологически план, които са не по-малко важни от първите. Безспорно е също така, че част от гореизложените изгоди за латинския император произтичат именно от признаването на Алексий Слав за български цар, но не биха произтекли като следствие от евентуалното му удостояване с почетната титла *деспот*. Така че и от тази гледна точка е видно, че през 1208 г. Алексий е получил не почетната рангова титла *деспот*, а признание за царското си достойнство и правата си над българската царска корона.

---

[32] Следва също така да бъде изтъкнато, че няма и основания да считаме, че първите латински императори, за които презумпцията, че са ромейски императори и преки продължители на византийските си предходници от Комниновата епоха е в основата на имперската им идеология, не са съблюдавали византийската йерархична система (макар и комбинирайки я с привнесения западен, най-вече френски модел) и съответно – правилата по отношение на даването на висшите рангови титли, особено – на деспотската.

[33] ***Анри дьо Валансиен***, с. 40, IX, 548.

[34] Следва да отбележим, че титлата *деспот* като еквивалент на *цар* (*василевс*), е използвана още от цар Петър I (във втората половина на управлението му – вж. напр. ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите от средновековна България.

Интересно е, че нито у Анри дьо Валансиен, нито у който и да е друг „латински" автор може да се намери дори и намек за удостояване на Алексий Слав с почетната титла *деспот* от император Анри

София, 2001, 64–65, №№ 113–119). Личността и името на цар Петър I са дълбоко залегнали в историческата памет на българите по това време, а внушението за пряката връзка на Асеневци с него е намерило директна изява в приемането на царското име Петър IV от Теодор-Белгун след възобновяването на Българското царство, като въпросното внушение е важна част от владетелската идеология и претенциите за царска легитимност на представителите на първите поколения от новата царска династия.

[35] *„...Слав, който бил роднина на цар Асен* (т.е. цар Асен I – ГИБИ,VIII, с. 160, бел. 1) *и бил почетен с деспотство от константинополския император Ерик* (т.е. Анри – бел. м.), *за чиято дъщеря, родена му от наложница, той се бил оженил."* (***Георги Акрополит.*** ГИБИ, VIII, 159–160); *„... Слав, роднина на Асен,почетен като деспот от италийския владетел на Константинопол, чиято дъщеря, родена от наложница, бил взел за жена."* (***Георги Скутариот.*** ГИБИ, VIII, с. 268); *„А Слав, когото споменах по-горе аз, // роднина на Асен, произход – български, // превзел и властвувал над Мелник, заедно // със всички други крепости в Родопите // със всички други там Родопски области; // така достойнство на деспот получил той // от император Хенрих, от Византион, // с чиято незаконна щерка встъпил в брак."* (***Ефрем,*** 8123–8130).

[36] До каква степен, напълно в духа на френските разбирания за васалитета, Анри гледа на Алексий Слав като на „свой човек", показва и начинът, по който императорът се изразява за Алексий в писмото си от 13 януари 1212 г., в което описва победите си над неприятелите на империята: *„...Борил бил дошъл там с голяма войска, като ни нанесъл твърде много пакости. Обаче бароните се събрали заедно и* ***съюзени със Слав, нашия грък,*** *му се противопоставили."* (ЛИБИ, IV, с. 23).

[37] С оглед на последвалите събития и на самите действия на Анри през следващите години, определено по-логична изглежда втората възможност.

дьо Ено. Вярно е, че сведенията у Акрополит и Скутариот относно деспотската титла на Алексий Слав по своята формулировка сякаш предполагат по-скоро, че става въпрос за удостояването му от Анри с почетната рангова титла, а не за *деспот* като еквивалент на владетелска царска титла. Трябва да имаме предвид, обаче, че по отношение на естеството на деспотския сан на Алексий Слав Георгий Акрополит едва ли е надежден източник, а респективно същото се отнася и за следващия го почти буквално Георгий Скутариот. В крайна сметка, Акрополит е писал своята *История* много по-късно – повече от половин столетие след въпросното събитие, когато почетната титла *деспот* е вече в една доста по-регулярна и доста по-различна спрямо първичния си вид употреба, като съответно титлата отдавна е била излязла **извън своя първоначален йерархичен характер на отличие, давано само на императорски зет, явяващ се във функцията на престолонаследник**. С оглед на реалностите на неговата съвременност, е било съвсем нормално и обяснимо Георгий Акрополит да е възприемал достигналите до него сведения за Алексий Слав и за признаването му за δεσπότης от император Анри именно като указание, че латинският владетел на Константинопол е дал на могъщия български отцепник едноименното почетно достойнство. Също така, с оглед на дистанцията на времето, за Акрополит едва ли е било възможно да гледа на Слав като на, макар и титулярен и с практически нереализирани права, бивш български цар, а и пребиваването му като посланик на император Михаил VIII Палеолог в Търновград през 1260/61 г. (ако се допусне, че въобще по време на него е получил евентуално някакви сведения относно Алексий Слав) едва ли е можело да го накара да възприема титлата на Алексий по какъвто и да е друг начин, освен като почетно деспотско отличие. Надали в българската столица по времето на цар Константин Асен Тих (1257–1277) някой би говорил за отдавна починалия представител на второто поколение от царския род на Асеневци по начин, различен от този, който е бил фиксиран и в Бориловия синодик – т. е. като за **деспот Слав**, така че византийският дипломат и историк не би и имал въобще възможност да получи сведения, че някога Алексий се е считал за български цар или че е бил признат от Анри дьо Ено за такъв. Що се отнася до мълчанието на латинските извори от всякакъв характер[38] за това, че Слав е получил почетна деспотска титла от Анри дьо Ено, то е съвсем логично, защото на практика такова удостояване въобще не е имало, тъй като става въпрос за признаване на Алексий за български цар от латинския император през 1208 г., за което и всъщност е налице и директно сведение у Анри дьо Валансиен[39].

* * *

Разбира се, признанието на Алексий Слав за български цар от страна на Латинската империя не е можело да остане повече в сила след уреждането на отношенията между Борил и Анри през 1213 г. То не би могло да продължи да бъде валидно, тъй като само по себе си е представлявало проблем за установяването на политическия и династичен съюз между Търново и Константинопол, който съюз очевидно вече е бил необходим и желан както от цар Борил, така и от Анри дьо Ено. Самото сключване на мирния договор от 1213 г. е означавало, че Латинската империя се отказвала да гледа на Борил като на узурпатор и вече го признавала за законен цар на България, а от това следвало, че за Константинопол Алексий Слав не можел да продължи да бъде разглеждан като такъв. С оглед развитието на събитията и станалия факт договор между Анри и Борил, Алексий Слав не е имал кой знае какви възможности за реакция, тъй като не разполагал с достатъчно собствени сили да се противопоставя едновременно и на Търново, и на Константинопол, а и с оглед на геостратегическата ситуация на Балканите, моментното съотношение на силите е било такова, че едва ли Алексий би имал възможността да намери такъв подходящ съюзник, който да бъде в състояние да го защити при евентуално противопоставяне на досегашния му сюзерен и защитник и на неговите нови приятели. Така че Алексий не е имал друг избор, освен да остане под закрилата на Латинската империя, като продължи да бъде верен васал на Анри дьо Ено до смъртта му. Все пак, по този начин, макар и с цената на окончателния си отказ от претенциите си да бъде български цар, Алексий Слав е успял да запази изцяло земите си и фактическото си положение на самостоятелен владетел, чиято васална зависимост от Константинопол реално е по-скоро само номинална[40]. Естествено, родопският властелин едва ли е бил доволен от новото си положение и, от тази гледна точка, преориентирането му към друг външнополитически съюз още в първия възможен за това момент[41] е напълно логично и дори оправдано и следователно то не би трябвало да се разглежда като някаква проява на държавнополитическа непоследователност, лукавщина или непочтено интригантство, каквито внушения се откриват в по-късните византийски извори.

---

[38] И особено мълчанието на Анри дьо Валансиен, който демонстрира достатъчно завидна информираност за сключването на брака на Алексий Слав с дъщерята на император Анри и за признаването на господаря на Цепина за васал на императора на Константинопол.

[39] Именно в тази насока следва да се разбира вече цитираното по-горе известие на Анри дьо Валансиен, че император Анри, съгласявайки се да даде дъщеря си за жена на Слав, поел ангажимента да го направи владетел на Велика Влахия, т.е. на България (вж. ***Анри дьо Валансиен***, с. 40, IX, 548).

След 1213 г. Алексий Слав би могъл да използва деспотски титул вече единствено в смисъла му на едноименната почетна рангова титла, но не и като титулен еквивалент на *цар*. Може само да се предполага дали след сключването на сложилия окончателно край на надеждите на Алексий за българската царска корона съюзен договор между Анри и Борил, родопският господар не е бил компенсиран с почетната титла *деспот* от латинския император[42], както и кога точно е станало това, дали е извършено с официална промоция в деспотско достойнство или, което е не по-малко вероятно, просто всички заинтересовани страни негласно са приели, че Алексий Слав е носител не на царска титла, а на **деспотска почетна титла**, заобикаляйки и трансформирайки по този всъщност не особено законен начин станалото междувременно през 1213 г. политически крайно неудобно признание на Алексий Слав от страна на латинците за български цар през 1208 г. в издигане в **почетен деспотски титул**, необвързан с владетелски права и с каквито и да е претенции за властта

---

[40] Очевидно за император Анри неговият васал Алексий Слав остава достатъчно важен и след 1213 г. и уреждането на отношенията с Борил, както показва и фактът, че и след българо-латинския договор Алексий запазва изцяло не само старите си владения в Родопите, но и новопридобите през 1211 г. земи – Рила, по-голямата част от долината на р. Струма и дори територии западно от нея, както и новата си резиденция – укрепения и твърде важен град Мелник. За териториалното разширение на Алексий Слав през 1211–1212 г. в Източна Македония вж. например ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения…, 157–158; ***Цанкова-Петкова, Г.*** България при Асеневци. София, 1978, 91–92; ***Аџиевски, К.*** Деспот Алексиј Слав – самостоен феудален владетел во Македонија. – В: ГЗФФУС, 3/29 (1977), 85. Горепосочената констатация не се променя принципно и от по-различната хронология у някои автори относно гибелта на севастократор Стрез и на териториалното разширение на Алексий Слав в западна посока (вж. напр. ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История…, 474–475; ***Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П.*** Кой кой е …, 12–13, 40, 355–356; вж. също и ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения …, с. 158, бел. 110).

[41] Става въпрос за преориентирането на Алексий Слав след смъртта на Анри (1216 г.) към новия епирски владетел Теодор Комнин (1215–1230), когато само в рамките на една-две години ситуацията на Балканския полуостров се изменя коренно – Латинската империя изпада в дълбока вътрешна криза, която ще продължи практически до самия ѝ край, България отново е затънала в хаоса на гражданска война, която ще завърши със свалянето на Борил и възкачването на трона в Търново на цар Иван Асен II (1218–1241), а като хегемон на Балканите вече започва да се очертава все по-засилващата се и териториално разширяваща се Епирска държава, чийто втори владетел не крие амбициите си да стане ромейски василевс и да възстанови Византия. Подробно за личността, живота, управлението и родословието на Теодор Ангел Комнин вж. у **Βάρζος, Κ.** Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη, 1984, 548–637.

[42] След около три десетилетия – през 1242 г. – по този начин постъпва и никейският император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), когато удостоява по-големия син на Теодор Комнин – солунския владетел Йоан Ангел Дука Комнин (1237–1244) с титлата деспот в замяна на отказа на Йоан Комнин от императорската си титла. Вж. ***Акрополит, Г.*** История, § 40, с. 79.

в България[43]. Също така, можем единствено да гадаем дали **почетната титла *деспот*** на Алексий е била призната и от Борил (доколкото въобще би могло да се говори, че е имало необходимост от официалното ѝ признаване от негова страна), но със сигурност от един момент насетне такова признаване фактически е имало, както показва и присъствието на името на Алексий Слав именно с деспотска титла в текста на Бориловия синодик[44]. Все пак, по-логично изглежда признаването на почетната титла *деспот* на Алексий от страна на българския цар да е станало при Иван Асен II, а не при Борил[45].

Скоро след смъртта на император Анри през 1216 г. Алексий Слав престава да е васал на Латинската империя и се ориентира към съюз с владетеля на Епир Теодор Ангел Дука Комнин. Новият стратегически съюз, осъществен от господаря на Мелник и на Родопите, е доказателство за точната му геополитическа преценка и много скоро, след като първата съпруга на доскорошния латински васал умира, той е скрепен и с женитбата на Алексий с дъщерята на шурея на Теодор Комнин Йоан Петралифа[46]. Логично е, че така сключеният съюз несъмнено предполага и признанието на деспотския ранг на Алексий Слав от страна на Теодор Комнин, но пък би било пресилено допускането, че тогава (или по-късно – например през 1227 г. – след коронацията си като ромейски император от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан) епирският владетел на свой ред е удостоил официално своя съюзник с титлата деспот.

* * *

В заключение, накратко представянето на хронологията на деспотската титулатура на Алексий Слав е следната:

През 1208 г. той е признат от константинополския император Анри дьо Ено за законен господар на България и именно в този смисъл – като цар (δεσπότης, βασιλεύς) – трябва да се разглежда титулуването му като **деспот** през периода 1208–1213 г. В крайна сметка Алексий е гледал на себе си като на законен български цар още от 1207 г. – веднага след смъртта на Калоян, и за него братовчед му Борил е бил само узурпатор на трона. Съответно, обаче, признанието от страна на Константинопол, съчетано с попадането на Алексий Слав във васална зависимост към латинския император, безспорно е превръщало владетеля на Родопите в очите на съвременниците му не просто в претендент за царската власт, а в кандидата на император Анри дьо Ено за българския царски престол.

След 1213 г. Алексий загубва признанието на латинския император за царската си титла и съответно последната – било официално, било негласно – е трансформирана в почетното титулно отличие на *деспот*, или, с други думи, именно тогава деспотския му титул еволюира от първичното си значение на *владетел* и *император* във вторичното си значение на почетна титла от ранговата йерархия. Вече по-късно, вероятно след смъртта на Анри, деспотската титла на Слав (като **почетна**

---

[43] Несъмнено е, че в случая напълно може да се изключи възможността Алексий Слав тогава да е получил ранга на *деспот* като почетна титла от братовчед си цар Борил, не толкова заради враждата помежду им, колкото заради факта, че Алексий е подчинен на Анри и латинският император не би допуснал негов васал да получава рангови отличия (особено пък деспотска титла) от чужд владетел, в случая – от българския цар.

[44] Вж. ***Попруженко, М. Г.*** Синодик царя Борила. София, 1928, с. 87, § 115.

[45] Възможно е да се допусне, че това е станало след битката при Клокотница (така предполага например още ***Ферјанчић, Б.*** Деспоти …, 34), но все пак следва да се отбележи, че това не е единствената възможност. Също толкова вероятно изглежда Иван Асен II да е признал деспотската титла на родопския властелин и свой близък родственик още по време на борбата си за трона със стария враг на Алексий Слав Борил или пък непосредствено след възкачването си на престола в Търново, евентуално – срещу получаването на някаква форма на подкрепа и/или срещу окончателен отказ на Алексий от претенции към царската корона.

[46] Вж. ***Георги Акрополит.*** ГИБИ, VIII, с. 160; ***Георги Скутариот***. ГИБИ, VIII, с. 268.

такава, а не като израз на владетелско достойнство) е получила признание и от Епир – вероятно още през 1216 или 1217 г., и от България – неизвестно кога, но не по-късно от 1230 г.

Несъмнено, дори и след 1213 г., макар и Алексий Слав вече да се титулува *деспот* във вторичното терминологично значение на това наименование, той е демонстрирал, че дори и да не български цар, продължава да е самостоен владетел и самодържец[47]. В крайна сметка, независимо от това какъв статут е имал във всеки един конкретен момент, той едва ли е можел да забрави за старите си права и претенции и да загърби просто така съзнанието си за царското си достойнство и не случайно, при възможност неведнъж е намирал начин да напомни за това[48], като например в сигилия си за мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ от 1220 г., където манастирът, на който ктитор е самият Алексий Слав, по собствените думи на последния, следвало да бъде наричан „деспотски и владетелски“[49] и „царски манастир“[50].

Алексий Слав остава неразривно свързан, както в съзнанието на съвремнниците си, така и в паметта на следващите поколения, със своя деспотски титул и с битността си на самостоен властелин на Мелник и Родопите, а не толкова – като претендент за короната на българското царство. В немалка степен картината на политическата раздробеност на Балканите през XIII и особено през XIV в., когато съвсем не един или два са случаите, в които различни регионални самостоятелни или полусамостоятелни господари са носили титлата *деспот*, също допринася за постепенното възприемане на деспот Алексий Слав единствено като носител на почетната рангова титла, но не и като носител на владетелско царско достойнство. Именно като притежател на най-високата титла в ранговата йерархия – деспотската, той остава и в текста на т. нар. Борилов синодик, където му се отдава вечна памет непосредствено след имената на севастократорите Александър и Стрез[51]. Трябва да се отбележи също, че и след краха на претенциите си за царска власт над България, вече като ***титулен деспот,*** до края на своето присъствие на политическата сцена на Балканите през първата половина на XIII в., Алексий Слав е запазвал известна двойственост по отношение на собствената си деспотска почетна титла, очевидно като реминисценция към времето, когато като δεσπότης е бил признат от император Анри дьо Ено за цар и – макар и нереализиран – законен владетел на България.

ALEXIUS SLAV – THE CONTENDER OF THE LATIN EMPEROR HENRI DE HAINAUT FOR THE BULGARIAN IMPERIAL THRONE, OR ONCE MORE ABOUT ALEXIUS SLAV'S DESPOT TITLE

This article explores the issue of awarding the title of *despot* to Alexius Slav, the cousin of Tsar Boril and contender for the Bulgarian imperial throne, by the Latin Emperor of Constantinople Henri de Hainaut, which is supposed to have happened in 1208 after Slav became a vassal of Henri and married his illegitimate daughter. At the beginning of the 13th century, three separate and distinct terminological concepts existed under the name δεσπότης, namely:

1). *Despot* as equivalent to Basileus (Emperor);

2). *Despot* as the highest honorific rank title in the rank hierarchy;

3) *Despot* as an appellative of the titles of the highest rank class in the hierarchy of Byzantine honorific titles.

The analysis of the sources of information about Alexius Slav and his entitling as *despot*, and, more specifically, the analysis of the information regarding the three different terminological meanings of δεσπότης during the Comnenus, Angelos and the early Latin Empire, show that in 1208 it was highly unlikely that the contender for the Bulgarian throne Slav received the honorific title *despot* (or any other honorific rank title) by Emperor Henri de Hainaut. Moreover, until that moment the honorific rank title *despot* is entirely related to the status of heir to the throne of the *basileus of the Romaioi*. A more reasonable and logical conclusion is that at the time Alexius Slav was recognised by Henri as Bulgarian Tsar and the entitling of Alexius as *despot* reflects the use of δεσπότης in its primary meaning – as the equivalent of *Basileus*, i.e. *Tsar* (Emperor).

---

[47] Фактическата независимост на Алексий Слав от околните владетели и държанието му на самостоятелен господар и самодържец се подчертава и от Георгий Акрополит – „*Този Слав ... – като завладял силната и почти непревземаема за всички противници крепост Мелник, станал самодържец и не се покорявал на никой от околните владетели.*“ (***Георги Акрополит***. ГИБИ, VIII, с. 160).

[48] Вж. направения обзор на изворовите сведения, които недвусмислено показват царското самочувствие и претенции на деспот Алексий Слав у ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения ..., 169–170 и 178–179.

[49] ***Actes de Vatopedi.*** I. Des origines à 1329. Edition diplomatique par J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros. Paris, 2001, p. $128_{32\text{-}33}$, № 13.

[50] ***Actes de Vatopedi***. I, p. $128_{24\text{-}25}$, № 13.

[51] Неправилно е наложилото сред част от българските учени гледище, че в титлата деспот в България през XIII в. е била по-ниска от тази на *севастократор*. И двете титли са директно заети от византийската рангова йерархия и през цялото съществуване на Второто българско царство те запазват, както и във Византия и целия византийски свят, едно и също място в йерархичната подредба като двете най-високи почетни титли – съответно *деспот* на първа, а *севастократор* – на втора позиция. Мястото на деспот Алексий Славв текста на Бориловия синодик след брата на цар Иван Асен II – севастократор Александър и след брата на цар Борил – севастократор Стрез, е съобразно степента на родство, а не съобразно степента на рангова тежест на техните титли. През XIII в. българските царе са давали на братята си титлата *севастократор*, която титла, както бе посочено и по-горе, всъщност се явява регламентираната от правилата на ранговата йерархия позиция за царските братя не само в България, но също и във Византия – поне до времето на Михаил VIII Палеолог. Съответно, това, че братята на българските царе по това време са били севастократори, а не деспоти, е съвсем в реда на нещата и ни най-малко не е доказателство, че в България при Асеневци севастократорската титла е стояла над деспотската. В допълнение, следва да се отбележи, че деспотската титла на Алексий Слав не е получена от български цар, както и че, не случайно, през по-голямата част от XIII в. царете в Търново не издигат деспоти, тъй като с оглед на действащите преди последната третина на столетието правила по отношение на даването на титлата *деспот*, българските владетели практически не са и имали възможността да извършват издигане в деспотски титул поради липса на ситуация, в която да е необходимо царят да посочи свой зет за престолонаследник. В България,преди възприемането на новата практика от Византия в края на XIII в., с която се разширява кръга на лицата, които могат да получат деспотска почетна титла, фактически има едва само два случая (като и двата са продукт на екстраординерни обстоятелства), при които български цар е давал някому титлата *деспот*.

ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ВЛАХО-БЪЛГАРСКИТЕ ДИЛЕМИ

Александър **НИКОЛОВ**

През 1949 г. американският медиевист Робърт Лий Улф публикува прочутата си студия, посветена на Второто българско царство, озаглавена „Втората българска империя“: нейният произход и история до 1204 г.“ Това е поредният опит да бъде разрешен един проблем, който измъчва и румънската, и българската, и световната историография, а именно проблемът за характера на Второто българско царство – държава, която битува в румънската и отчасти в световната историография и под името „Влахобългарска“ или дори „Румънобългарска“ империя[1]. С добросъвестност и ерудиция Робърт Лий Улф, стремейки се да демонстрира и пълна научна безпристрастност, анализира добре известния ни проблем, като обвинява „шовинистичната“ българска и румънска историография в неспособност и нежелание да реши съществуващия спор. Също така той отбелязва, че румънските и българските учени, сред които откроява Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Николае Йорга и Николае Бънеску, като типични балканци се опитват да привеждат аргументи от средновековната епоха, за да оправдаят позициите на своите страни, най-вече по спорния Добруджански въпрос, който трови отношенията между България и Румъния, от 1913 г. насетне. Ето защо, казва Робърт Лий Улф, приносите на българските и румънските учени би трябвало да се разглеждат и използват с изключително внимание[2]. Независимо от това той показва забележителни познания, както по отношение на изворите за въстанието на Петър и Асен, така и за първите десетилетия от развитието на възстановеното Българско царство. Според него, българските учени грешат, когато се опитват да елиминират изцяло етническите конотации на термина „власи“, както у Хониат, така и у сравнително многобройните извори от западен произход, опитвайки се да представят този термин като название, което Хониат употребява за въстаналото население на Паристрион или по-точно на Мизия, за да го отграничи от жителите на катепаната България[3]. Подобна е позицията и на Ищван Вашари в нашумялата монография, посветена на куманите и татарите на Балканите, в която унгарският учен заема подобни позиции по отношение на т.нар. „влашки“ въпрос и съветва българските и румънските учени да надмогнат националистическите си пристрастия и да поделят наследството на Второто българско царство, което е възникнало в резултат на съвместно въстание на етническите власи и етническите българи от Мизия, но под ръководството на двама боляри от влашки или влахо-кумански произход Асен и Петър[4]. Факт е, че самият Вашари не предлага подобна рецепта за решаване на не по-малко, а може би и по-острия спор около средновековна Трансилвания и съдбата на влашкия или румънския елемент в нея, но вероятно, когато спорят една централноевропейска и една балканска историографска школа рецептите за решаване на спорните проблеми са по-различни и по-сложни.

Целта на настоящото съобщение или по-скоро размисли около влахо-българската дилема, е по-скоро да покаже за сетен път колко опасно е да възприемаме средновековните извори буквално, да търсим модерни етнически проекции назад във времето и да изваждаме всеки един конкретен извор от по-общия контекст, за да обслужим, дори с най-добри намерения, дадена своя теза. Често пъти в подобни позиции са изпадали и напълно невинни автори, които по никакъв начин не могат да бъдат заподозрени в националистически пристрастия, защото са творили в условията на ранномодерна или дори предмодерна среда, когато национализмът едва прохожда и все още е далеч от стандартите на своето уродливо отроче от втората половина на XIX и XX в., заклеймено като шовинизъм. В тази връзка бих искал да припомня полемиката на Йован Раич срещу напълно невинния трансилвански немец Мартин Шмайцел, известен като Смейцелий, на страниците на прочутата Раичева „История разних славянских народов, най паче Болгар, Хорватов и Сербов“[5]. В кн.1, глава 19 „О полуславянах или Влахах“ Раич пише буквално следното:

„*Смейцелий в Истории гражданской...противо прочих Историков Болгаров и Влахов один род сказывая быти, точию двеми имена назначен и тех Историков несмисленне пишущих повествует, котории Болгар от Волги имя производят и за Славян почитают. Сам же Влахов или Болгар от Немецкаго наречия Велшен /Талианец производит и от имене потом Влахов Болгарское име произшедшее смело заключает. Но весма смел кажется Смейцелий /якоже и в предописанних народах показанно/ в том что почти всех Народов прозвания от немецкаго языка изводит. Кая би причина била Влахом или Болгаром Немецким именем называтися, когда и родом и языком от них отличествуют, ниже какого с ними помешателства имеют.Праведно ест сие, что у Византических Историков Влахи и Болгари за един народ почитаются. Зерникав...Болгарских кралей Влахискими именует, но причини доволной такового наименования ниже он, ниже ин кто неназначил. А яко Болгари Славяны сут и от Влахом отменни, разве той кто невидел и не слишал Болгарина и Влашина сумнится будет. Поетому убо Смейцелиево мнение места неимеет…* “[6].

Още по-ярка е критиката на Раич към мнението на Смейцелий в първа глава на Втора книга, озаглавена „О славенской Болгар породе и езице“. Тук той нарича тезата на Смейцелий за идентичност между власи и българи *„толь безсилна, некрепка и неоснователна, коль явному вещей искусу противна ест“*[7]. Все пак Раич се опитва да обясни откъде е дошло това заблуждение у Смейцелий, като посочва, че двете имена често се смесват у гръцките автори:

„Но сие имя нест частителное, но общее, яко же и прочия прозвания от тех же aукторов употребляются. Зане они яко Уннов, тако Сербов и Хорватов обще часто Скитами називают, прочих же всех Народов и самих западних Римлян Варварами именовати обыкли. Тако Влахов и Болгаров ово по соседству и сожителству, ово по грубости нравов и обхождению, овоже что часто под единим повелителем пребывали, Влахами называют“ [8].

След като изказва това мнение, оборвайки теорията на Смейцелий за „велшените“, Раич коментира и въстанието на Асен и Петър, но споменава „власите“ само спорадично, като част от българската войска на българите Асен и Петър[9].

Въпреки героичните усилия на сръбския историк Раич, който, макар и българин по баща, едва ли може да бъде заподозрян във великобългарски шовинизъм, зараждащата се българска историография тепърва ще има да се справя не само с „татарските ями“, споменати от Раковски, но и с влахо-българската дилема, свързана с възникването и развитието на Второто българско царство. Впрочем подобна дилема се появява и в румънската наука, която трябва да се справи с подобна неяснота и подобен проблем.

Много показателен е трудът на Аугуст Требониу Лауриан от 1840 г., посветен на произхода и развитието на румънския език, като част голямото семейство на романските народи и развиващ тези на Георге Шинкай още от втората половина на XVIII в. Този труд, озаглавен „Критическо проучване върху румънския език“ (Tentamen criticum in linguam Romanicam) или по-точно „Критическо проучване върху произхода, развитието и формите на румънския език в двете Дакии, познат с народното име влашки“ (Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae) е издаден във Виена, с помощта на мецената Карл Лудвиг Бурбон, херцог на Лука[10].

---

[1] ***Wolff, R. L.*** The „Second Bulgarian Empire“. Its Origin and History to 1204. – Speculum, vol. 24, Issue 2 (April 1949), 167–206.

[2] Пак там, 174–175.

[3] Пак там, 177–178.

[4] ***Vásáry, I.*** Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge University Press, 2005, p. 18.

[5] ***Раич, Й.*** История разных славенских народов най паче Болгар, Хорватов и Сербов. Виена, 1794.

[6] Пак там, с. 218.

[7] Пак там, с. 393.

[8] Пак там, с. 394.

[9] Пак там, с. 536.

В него Лауриан представя и консистентна теория за произхода на румънския етнос, в която започва от походите на Траян срещу даките, създаването на Траянова Дакия и по-късната ѝ евакуация по времето на император Аврелиан, който изтеглил колонистите на юг от Дунава, в Мизия, в новата Аврелианова Дакия, разделена на две провинции – *Рипензис* и *Медитерранеа*. Тази нова Дакия първоначално достигала на юг до Дардания и планината Хемус, а впоследствие дори до Тесалия и планината Пинд[11]. Лауриан, който до този момент пунктуално следва данните от античните извори, остро критикува унгарските учени, които търсели двете нови провинции, *Рипензис* и *Медитерранеа* на север от Дунава и дори прибавяли *supernaturali inspiratione* трета провинция Дакия Алпестрис, за която няма и дума у античните автори. Още повече, че Траянова Дакия нямала никакви подобни подразделения, казва Лауриан и заключава: „*... и това е очевидно за всички, които, докато изучават римската история са будни, а не спят*“[12].

През VII в. по времето на Константин IV Погонат, римляните от Аврелианова Дакия биват приети в съюз от българите[13], които овладели земите, не само до Хемус, но и големи части от Тракия и Македония[14]. Междувременно Източната Римска империя добила окончателно гръцки облик, особено след тиранията на Фока, въпреки опитите на император Юстиниан Велики преди това да възстанови позициите на латинския език. Римляните т.е. румънците, сега вече обединени с българите, „*създали своя държава, която била крайно враждебна към Византийската империя и постепенно довели своите съграждани дотам, че да прегърнат християнските тайнства, което се случило през 865 г. от н.е.*“[15]. Това покръстване, казва Лауриан, вероятно станало причина за схизмата между Източната Византийска и Западната Римска църква, тъй като римляните/румъни, до този момент зависели от Византия религиозно, но не и политически, а сега вече, след като се покръстили и техните *concives* – българи, искали да се присъединят към Римската църква, но гърците с всевъзможни козни предизвикали схизмата и осуетили този план. Българите, обвързани вече по-здраво с веригата на вярата към румъните, предпочели вече да избират царете си между тях, тъй като виждали тяхната доблест и предвидливост. Така от числото на римляните/румъни бил избран най-напред Симеон, после Петър и накрая Самуил, след чиято смърт Василий, наречен Булгароктон, овладял столицата Охрид и така римляните се оказали отново под игото на гърците в началото на XI в. Тази своя теза Лауриан подкрепя с прочутото писмо на цар Калоян до папа Инокентий III, където той говори за своите предшественици Симеон, Петър и Самуил[16].

Оттук насетне, след като цитира редица сведения за власите на византийските автори от XI и XII в., Лауриан подема темата за въстанието на Асен (Axianus) и Петър, които съвсем естествено са римляни, т.е. румъни, и заедно със съгражданите си българи основават собствена империя или по-скоро възстановяват древната си държава[17]. Лауриан се спира подробно и цитира обширно кореспонденцията между папа Инокентий III и цар Калоян, където разбира се, коментира по съответния начин и тезата за римския произход на Йоаниций, и заключава, че това „ново римско царство“ (novum Romanorum regnum) бива опустошено жестоко от татарите през 1285 г. и унищожено от турците през 1392 г.[18] Така Лауриан решава със замах проблема за континюитета между Първото и Второто българско царство, но в една парадигма, която остава извън полезрението на прохождащата българска историография чак до края на XIX в.

Примерът с Лауриан, който давам тук, не цели да покажа древните корени на румънския шовинизъм, точно напротив, искам да покажа, че изворите, с които разполагаме, лесно могат да ни подведат в една или друга посока, особено що се отнася до деликатната тема за влахо-българската симбиоза през XIII и XIV в., която е очевидна, но остава или енигма или тема табу в някои от своите аспекти. В случая с Лауриан преекспонирането на темата за мнимия или истински произход на цар Калоян от римска фамилия, води до изводи, които приписват румъно-български характер не само на Второто, но и на Първото българско царство и водят до неволно, по мое мнение, конструиране на една отминала реалност, която противоречи на значителен обем извори с разнообразен характер. За сложността на проблема бих искал да приведа само още три кратки примера, свързани с конкретни извори от епохата, които тълкувани едностранчиво и буквално биха ни въвели в огромно заблуждение. Първият от тези извори е прочутото „Описание на земята“ на епископа на Султание, Йоан от 1404 г., където е казано буквално следното[19]:

„*Отвъд нея, на изток са расците, по същия начин подчинени на Турчина. По-нататък, на север е България, която бе прекрасна страна, но е опустошена от турците.*

Те имат собствен език, подобен на латинския и както се твърди, произхождат от римляните. Някакъв римски император овладял тези земи, именно Македония, и някаква дружина римляни, като видели прекрасната страна, си взели съпруги и останали там. Поради това се наричат българи, от народния романски език (lingua vulgarica Romana). Самите те, поради това, се хвалят, че са римляни и това личи от езика, който говорят, подобен на този на римляните. В духовните дела следват латинците и гърците, понеже техни съседи са гърците и бързо биха се обърнали към нас, както се уверихме сами.

Отвъд тях, около Голямото или Понтийското море е Влахия, обширна страна. Има си собствен господар и макар и Турчинът да заловил мнозина от тях и да ги измъчвал, все пак не успял да завземе властта над него и над останалите. Нарича се Велика и Малка Влахия. През същата страна протича Дунав, най-голямата река на света извираща от Алемания, минава през Унгария, оттам през Влахия и се влива в Голямото море край Никостомо, което държат генуезците, това значи Вълче устие, понеже, като се влива в морето, образува множество острови и ръкави. Те нямат големи градове, но имат множество села и много добитък. Земята е плодородна, не особено

---

[10] ***Laurianus, A. T.*** Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae. Viennae, 1840.

[11] Пак там, p. XIII.

[12] Пак там: et hoc constat omnibus, qui Romanam historiam vigilando, non autem somniando legerunt.

[13] Romanosque novam Aureliani Daciam incolentes sibi adsciverint.

[14] Пак там, p. XIX–XX.

[15] Пак там, p. XX: propriam rempublicam constituerunt Byzantino imperio maxime inimicam, suosque concives sensim eo adduxerunt, ut Christiana amplecterentur sacra, quod anno Aerae vulgaris 865 octigentesimo sexagesimo quinto factum est.

[16] Пак там, pp. XX–XXI.

[17] Пак там, p. XXIII.

[18] Пак там, pp. XXV–XXXVIII.

[19] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. II: италиански, латински и немски извори. София, 2000, 119–121: „Item ultra istam ad orientem sunt Rassi, eo modo sub Thurco imperatibus. Ultra ad aquilonem est Volgaria et fuit bona patria, sed devastata per Turcos. Ipsi habent linguam propriam et **quasi latinam**, et, ut fertur, **ipsi exiverunt de Romanis** .Quidam imperator romanus obtinisset illas terras, scilicet Macedoniam, quedam **societas Romanorum** videntes bonam patriam, recipientes uxores, remanserunt ibidem. Ideo vocantur **Bulgari** a **lingua vulgarica Romana. Ipsi ideo iactant se esse Romanos, etpatet in lingua qua loquntur quasi Romani**; et in spiritualibus sequuntur Latinos et Grecos nisi quia etiam Greci habent confines, et cito convertuntur ad nos ut probavimus. **Ultra istos circa Mare Magnum sive Ponticum est Volaquia**, magna provincia. Habet **dominium per se** et licet Turcus multos ipsorum ceperit et tribulaverit non tamen obtinuit dominium huius et ceterorum. Volaquia dicitur maior et minor, Per istam provinciam transit Danubius, fluvius maximus in orbe terrarum, descedens de Almania per Ungariam inde Volaquiam, et intrat mare Magnum circa Nicostomum, quem habent Ianuenses, id est os lupi, quia intrans mare facit multas insulas et ora. Isti non habent magnas civitates sed villas multas et animalia multa. Fertilis terra, modicum de vino, magnas aquas et planicies. Isti communiter sequuntur Grecos in secta, licet etiam habemus plura loca ordinis predicatorum et minorum et multos Theutonicos habitants in eisdem partibus….. Ista provincia habet ab oriente mare Magnum, **ad meridiem Constantinopolim, ab occidente Almaniam, ab aquilone Russiam sive Lithuaniam.** Iste omnes gentes dicte erant sub rege Ludwico Ungarie, qui fuit vir mirabilis et regnavit quasi annis quinquaginta…“

за вино, но има много вода и равнини. Следват най-общо гърците по отношение на вярата, макар че имаме много мисии на доминиканците и францисканците и мнозина тевтонци, които живеят в тези области.... Тази страна на изток граничи с Голямото море, на юг с Константинопол, на запад с Алемания, на север с Русия или Литва. Всички тези народи от речената страна бяха подчинени на краля на Унгария Людовик, който бе чудесен мъж и управлява близо петдесет години."

От текста личи ясно, че, макар и да е бил архиепископ на Султание в дн. Иран, Йоан от Солдания има доста смътна представа за географията на Балканския полуостров. Той се осланя на своите познания в областта на класическата антична история, за да си обясни съвременните му реалии. Оттук и етимологията, свързващата етническото име „българи" с lingua vulgaris Romana, която приписва римски произход на българите. Авторът убедено твърди, че езикът на който говорят те е романски, въпреки, че е наясно с наличието на страна, наречена Влахия в съседство. Имената България и Македония са преплетени в този текст, като от него не става ясно, дали авторът има предвид под Македония класическата област или средновековната византийска тема, разположена географски в Тракия. Също така неясни са очертанията на Влахия, която според него, граничи на юг с Константинопол, а на запад с Германия или Алемания. Ако в началото на XIV в. според анонимното „Описание на Източна Европа" от 1308 г., Дунав пресича територията на обширната Българска империя, то в началото на XV в. реката дели на две територията на Влахия. От друга страна, авторът разполага в тези земи и България, за която посочва ясно, че, за разлика от Влахия, е подвластна на турците и е опустошена от тях. Очевидно е объркването между България и Влахия, както и между двата съседни народа.

Вторият извор, трактат на Анселмо от Алесандрия в Северна Италия от средата на XIII в., е посветен на катарската ерес, нейната поява и развитие в Западна Европа. Анселмо, подобно и на други автори от този период, посочва ясно връзката между България и катарите и отбелязва категорично, че името „българи" във Франция става синоним на еретици. Естествено, предупредени по този начин, ние отчитаме факта, че „българи" в подобен контекст не винаги означава етнически българи. Ако се абстрахираме от това обяснение и подходим буквалистки към този текст, можем да стигнем до наистина неочаквани и естествено, неверни изводи:

„Нека се отбележи, че в Персия имало някакъв човек, на име Манес, който най-напред се запитал: Ако има Бог, откъде са злините и ако няма Бог, откъде идва Доброто? И така установил две начала. И проповядвал в земите на Другонция и България, и Филаделфия. И се умножила там ереста така, че излъчили трима епископи, един на Другонция, един на България и един на Филаделфия.

След това гърците от Константинопол, които са съседи на България на три дни път, отишли там по търговски дела и като се върнали в страната си, умножили се и си избрали епископ, който се нарича епископ на гърците. След това французите отишли в Константинопол за да подчинят страната и открили тази секта и като се умножил, си избрали епископ, когото наричат епископ на латинците. След това, някакви от Славония, тоест от страната, която се нарича Босна, отишли в Константинопол по търговия. Като се върнали в страната си, проповядвали и се умножили, избрали си епископ, който се нарича епископ на Славония или на Босна.

После французите, които ходили в Константинопол, се върнали у дома и проповядвали и като се умножили, си избрали епископ на Франция. И тъй като французите най-напред били съблазнени в Константинопол от българите, из цяла Франция наричат еретиците българи"[20].

---

[20] ***Dondaine, A.*** Les hérésies et l'Inquisition, XIIe–XIIIe siècles. Documents et études, Londres, Variorum reprints, 1990, 306–312:

Anselmus de Alexandria, Tractatus de hereticis: Notandumest quod in Persia fuit quidam qui vocatur Manes, qui ait primo intra se: Si deus est, unde sunt mala; et si deus non est, unde Bona? Ex hoc posuit duo principia. Et docuit in partibus Drugontie et Bulgarie et Filadelfie; et multiplicata est ibi heresis ita quod fecerunt tres episcopos: Drugontie, alius Bulgarie, alius Filadelfie.

Тази двойственост на значението на термина „българи" в края на XII и първата половина на XIII в. вероятно обяснява, честата замяна на името „българи" с термина „власи" или поне постоянното им споменаване заедно. В противен случай би излязло, че Инокентий III преговаря за уния с еретиците-българи т.е. с катарите, а не с господаря на „България и Влахия". Може би не е случайно, че терминът „власи" в западните извори като синоним на „българи" се среща главно в извори, свързвани с Франция и западните немски земи, където катарската или българската ерес добива най-широко разпространение.

Третият пример се отнася по-скоро за особена употреба на термина „власи". Него ни предлага „Историческото слово за манастира Кастамонит", в което четем следното:

„В дните на императорите иконоборци, народите от крайдунавските земи, като случиха на времена на анархия, тъй като нечестивите ромейски императори водеха война срещу светите икони, точно тогава речените рихини, и по простичко казано влахорихините и сагудатите, като завладяха България и се разпростряха малко по малко в различни области, овладяха и Македония, като накрая дойдоха и в Света гора с всичките си жени и деца ..."[21]

Тъй като от други, по-ранни извори, още от края на VII в. знаем, че ринхините и сагудатите са отнесени към „Славиниите", терминът „влахорихини" буди известно недоумение и интерпретации. Според мен, тук става дума за употреба на термина „власи" в неговото простонародно значение като „номади, пасторалисти, овчари", познато от новогръцкия език. С термина „влахорихини" тук авторът ни посочва по-скоро не етническата принадлежност на ринхините, а техния подвижен начин на живот и факта, че са се придвижили от крайдунавските територии чак до Света гора. Впрочем и топонимията на Халкидическия полуостров, засвидетелствана от Средните векове, говори за наличие на славянско, а не на романско население в земите, разположени непосредствено до монашеската република.

Тук не бих искал да навлизам и в темата за полисемантичността на термина „власи" на Балканите. Все пак ще посоча, че с този термин е било наричано и сръбското православно население в Босна и хърватските католици от Западна Херцеговина. Дали това е указание за наличие на стар източнороманскиелемент, асимилиран от тези славяноезични общности или пък е свързано по-скоро с техния начин на живот е дълга тема. Сложна, дълга и неизяснена тема е и въпросът за подвижността на „Влахиите", които се появяват в различни периоди из Балканите и дори в Централна Европа. В този контекст вероятно попада и нашата мистериозна „Влахия", както и „власите" от края на XII и началото на XIII в. и тяхната сложно преплетена съдба с историята на Второто българско царство.

Postmodum greci de Constantinopolim, qui sunt confines Bulgarie per tres dietas, iverunt causa marcacionis illuc, et reversi ad terram suam cum multiplicarentur, ibi fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus grecorum. Posteafrancigene iverunt Constantinopolim ut subiugarent terram et invenerunt istam secta, et multiplicati fecerunt episcopum, qui dicitur episcopus latinorum.

Postea quidam de Sclavonia, scilicet de terra que dicitur Bossona, iverunt Constantinoplim causa mercacionis; reversi ad terram suam predicaverunt et, multiplicati, constituerunt episcopum qui dicitur episcopus Sclavonie sive Bossone.

Postea francigene, qui iverant Constantinopolim, redierunt ad propria et predicaverunt, et multiplicati constituerunt episcopum francie. Et quia francigene seducti fuerunt primo in Constantinoplo a bulgaris, vocant per totam Franciam hereticos bulgaros.

[21] ***Успенский, П.*** Восток Христианский. Афон. Киев, 1877, с. 311. Λόγος ̔ιστορικός τής μονής Κασταμονίτου: Κατά τάς ̔ημέρας τσν εικονομάχων βασιλέων, τά έθνη από τά παραδουνάβια μέρη, ευρόντα καιρόν αναρχίας, διότι οί δασιλείς Ρωμαίων είχον πόλεμον κατά τσν αγίσν είκόνων οί ασεβείς, τότε δή τότε οί λεγόμενοι ρηχίνοι, καί απλούστερον Βλαχορηχίνοι καί σαγουδάτεοι, εξουσιάσαντες τήν Βουλγαρίαν καί απλώσαντες από ολίγον κατ΄ολίγον είς διάφορα μέρη εκυρίευσαν καί τήν Μακεδονίαν, τελος ήλθον καί είς τό άγιον όρος μέ όλα τούς γυναικόπαιδα.

This paper discusses the risks of non-critical approach in reading of medieval sources. The text concentrates on the theory about Vlach-Bulgarian or Romanian-Bulgarian character of the Second Bulgarian Empire, based on certain interpretations of sources from the end of the 12th and the beginning of the 13th century. The author argues that the misinterpretation of the sources could lead the researchers of this issue to unexpected conclusions. For example, the Romanian erudite from the first half century August Laurian ascribes Romanian-Bulgarian character, not only to the Second, but also to the First Bulgarian State. He was misled by his own erudition and thorough interpretation of the correspondence between Pope Innocent III and Tsar Kaloyan of Bulgaria. The author demonstrates the risks of the literal interpretation through three pieces of medieval texts, namely the Description of the world by John of Sultanieh from 1404 AD, the Treatise against the Heretics of Anselm of Alexandria from the middle of the 13th century, and the early medieval Byzantine Chronicle of the monastery of Castamonitou. These texts demonstrate sometimes confused information and the polysemantic character of notions as „Bulgarians“ and „Vlachs“ in various medieval contexts.

THE ROMANIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE GENESIS AND EVOLUTION OF THE STATE FOUNDED BY THE ASAN BROTHERS

Alexandru MADGEARU

The evolution of this subject in the Romanian historiography during the last three centuries was determined not only by the progress in the knowledge of the sources, but also by the requirements of each stage of this historiography: to find proofs for the Latin origin of the Romanians and for their continuity north of the Danube, or later on, to reply to biased interpretations of the sources due to political reasons. The nationalist way of writing history developed both in modern Romania and Bulgaria meant, among other issues, a long-lasting dispute over the ethnic origin of the founders of the second Bulgarian tsardom. By this reason other aspects of the history of this state were mostly neglected in the Romanian historiography, which was focused especially to prove that the Asan brothers were Romanians. My own position expressed in the book published in 2014[1] is critical towards both Bulgarian and Romanian exaggerations. I emphasized that the participation of the Romanians is certain, but also that they acted in cooperation with the Bulgarians to establish a common state, which was in fact a revival of the former Bulgarian tsardom. It was the only alternative to the Byzantine Empire, because the south-Danubian Romanians did not have a state tradition at that time.

The first major Romanian historian, Dimitrie Cantemir (1673–1723), author of the famous history of the Ottoman Empire, was also the first among them who studied the origin and the first period of the state founded by the Asan brothers, in a book remained in manuscript, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* (1722). Using the 17th century editions of some Byzantine historians, but ignoring the writings of Georgios Akropolites and Geoffroy de Villehardouin, he reached a quite accurate description of the history of this state, about whom he was convinced that included a region north of the Danube, until the Mongol invasion of 1242. Cantemir also supposed that the Moldavian family Asan was the heir of that dynasty[2]. A serious advance came with the works of the Transylvanian scholars educated in the Western culture, the members of the so-called *Şcoala Ardeleană*. The foremost among them, Gheorghe Şincai (1754–1816), in *Hronica românilor şi a mai multor neamuri*, published in 1811, sustained that tsar Samuel belonged to a Romanian family, and that „the Romanians were united with the Bulgarians“, and that the Romanians took the power from the Bulgarians. The brothers Peter, Asan and Ioniţă who led the rebellion of the Romanians against the Greeks were, according to him, from the family of Samuel. Şincai knew very well the Byzantine sources (Niketas Choniates, Georgios Akropolites, Pseudo-Kodinos) and the documents of Pope Innocentius III[3]. The Romanian historiography followed a path similar to the Bulgarian one, opened by Paisij Hilandarski in a period when the Bulgarians were oppressed by the Ottomans, like the Transylvanian Romanians by the Hungarians. For *Şcoala Ardeleană*, it has also to be mentioned the presentation made by Petru Maior (1756–1821), in his history appeared in 1812[4]. The last representative of this group of Transylvanian historians, August Treboniu Laurian (1810–1881), wrote a chapter about the state created by Peter and Asian in his book about the Latin origin of the Romanian language, which includes the documents of Innocentius III[5].

---

[1] ***Madgearu, A.*** Asăneştii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185–1280). Târgovişte, 2014.

[2] ***Cantemir, D.*** Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor publicat de Gr. Tocilescu (Operele Principelui Demetriu Cantemiru, tipărite de Societatea Academică Română. Volumul 8), Bucureşti, 1901, p. 397–434. I discussed in detail his contributions in Dimitrie Cantemir despre statul româno-bulgar al dinastiei Asan, Revista de Istorie Militară, 2014, 5–6 (145–146), p. 114–117.

[3] ***Şincai, Gh.*** Hronica românilor, tom I (Opere, ed. F. Fugariu, vol. I), Bucureşti, 1967, p. 282–283, 288–289, 342–380, 384–385, 393–394, 398, 400–404, 406, 409–410, 419–423.

[4] ***Maior, P.*** Istoria pentru începutul românilor în Dacia, ed. F. Fugariu, vol. II, Bucureşti, 1971, p. 24–43.

[5] ***Laurian, A. T.*** Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae, Viena, 1840, p. XXIII–XXXIX.

The critical historiography began in Romania with the works of Alexandru D. Xenopol (1847–1920), the author of the first extended history of the Romanians. He has also published a study in the most prestigious journal of that time, „Revue historique“ from Paris (1891), demonstrating the Romanian origin of the Asian dynasty, according to the Byzantine and Western sources[6]. Another representative of the critical historiography, Dimitre Onciul (1856–1923), focused his interpretations on the domination of the Romanian-Bulgarian state over the Danube, an idea denied by Xenopol, but also by another great Romanian scholar, Bogdan Petriceicu Hasdeu (1838–1907). Uncial maintained even that this domination determined the genesis of the first voivodates in Wallachia[7]. On the other hand, Hasdeu was the first who discovered the Cuman origin of the name *Asan*, being convinced like Cantemir, that the family moved in Moldavia[8]. The Hellenist George Murnu (1868–1957) translated the parts referring to the wars against Bulgaria from the history of Niketas Choniates[9], while other relevant sources (Niketas Choniates' speeches of 1187 and 1190, the history of George Akropolites) were translated by Constantin Erbiceanu (1838–1913), who believed that the „Vlach rebellion for independence in the Balkan Peninsula under the Asanids was initially led only by Vlach chiefs who were eventually joined by Bulgarians, creating the Vlach-Bulgarian Empire“[10].

The greatest Romanian historian Nicolae Iorga (1871–1940) wrote briefly on this subject for the first time in the *History of Romanians* published in Germany in 1905 in a prestigious series of national histories[11]. Next, he published one of the most interesting studies on South-East European history, occasioned by the beginning of the Balkan Wars. He disputed, without developing the idea, the expansion north of the Danube[12]. Surprisingly, in another study from 1916 dedicated to the creation of the medieval Balkan states, the Asanid rebellion and the creation of the new state are barely mentioned[13]. In a brief history of the Vlachs, published when the peace treaties were being negotiated after World War I, Iorga supposed that Peter and Asan's rebellion started in the Pindus area, because he identified Tyrnavon from Niketas Choniates's narrative with a city in Thessaly, not with Tărnovo from Bulgaria (an opinion he maintained in the 1937 great synthesis of Romanian history, and which found no supporters)[14].

Petăr Mutafčiev (1883–1943) wrote a study[15] in a very aggressive tone against Romanian historians, especially Iorga. The response was given by Petre P. Panaitescu (1900–1967), who was at the beginning of his great Slavicist career. The dispute between the two historians included the role of the Romanians in

---

[6] ***Xenopol, A. D.*** L'Empire valacho-bulgare. – Revue Historique, Paris, 47, 1891, septembre-decembre, p. 277–308.

[7] ***Onciul, D.*** Scrieri istorice. Ed. A. Sacerdoţeanu, Bucureşti, 1968, vol. I, p. 224–226 (Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinţei românilor în Dacia Traiană, de A. D. Xenopol. Dare de seamă), p. 400–421 (Radul Negrul şi originile principatului Ţării Româneşti), 455–458 (Asăneştii), 599–627 (Originile principatelor române); II, p. 43–69 (Banatul Severinului).

[8] ***Hasdeu, B. P.*** Asan, in Etymologicum Magnum Romaniae, ed. Gr. Brâncuş, vol. II, Bucureşti, 1974, p. 456–458; Negru-Vodă. Un secol şi jumătate din începuturile statului Ţării Româneşti (1230–1380). Ca introducere la tomul IV din Etymologicum Magnum Romaniae, in vol. III, Bucureşti, 1976, p. 692–705.

[9] ***Murnu, G.*** Din Nichita Akominatos Honiatul, traducere a părţilor privitoare la istoria Asanizilor, Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria II, tom 28, 1906, memoriu 4, p. 357–467.

[10] ***Erbiceanu C.,*** Două acte oficiale necunoscute de pe timpul împăratului bizantin Isac II Angel privitoare la Românii din Peninsula Balcanică spre finele secolului XII, Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria II, tom 24, 1901, memoriu 1, p. 1–38.

[11] ***Iorga, N.*** Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, Gotha, 1905, p. 95–99.

[12] ***Iorga, N.*** Notes d'un historien relatives aux événements des Balcans, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 1, 1913, 2, p. 82–89 (republished in Idem, Études Byzantines, I, Bucarest, 1939, p. 31–40).

[13] ***Iorga, N.*** Serbes, Bulgares et Roumains dans la Peninsule Balcanique au Moyen-Âge, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 3, 1916, 3, p. 218.

[14] ***Iorga, N.*** Histoire des Roumains de la Péninsule des Balcans (Albanie, Macédonie, Épire, Thessalie, etc.), Bucarest, 1919, p. 13–17; Idem, Histoire des roumains et de la romanité orientale. Vol. III: Les fondateurs d'état, Bucarest, 1937, p. 104–111.

[15] ***Mutafčiev, P.*** Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens, Sofia, 1932.

the genesis and development of the Second Bulgarian Empire[16]. Panaitescu dealt with the history of the Asanids in another of his studies[17]. Another great historian from the same generation, Constantin C. Giurescu (1901–1977), located the Haemus Mountains as the area where the rebellion had started, and presented the history of the Asanid state in a large treaty of Romanian history published first in 1935[18]. The Byzantinist Nicolae Bănescu (1878–1971), disciple of Iorga, also wrote about the foundation and nature of the Second Bulgarian Empire, rejecting the exaggerations of the nationalist Bulgarian historians, using undeniable arguments[19]. Gheorghe I. Brătianu (1898–1953) published in 1945 *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, with a chapter dedicated to the Asanids. Being also a politician, he concluded that „our neighbours to the south are, however, wrong when interpreting our legitimate tendency to claim, in the name of the historical truth, a past which belongs to us – or at least to a branch of our people – as some expansionist plans of an alleged Romanian imperialism towards the Balkan Peninsula“[20].

In the initial stage of the communist regime in Romania, there were no concerns related to the history of the Asanid state, while in Bulgaria Communist historiography assumed the nationalistic ideas of the previous „bourgeois“ regime. A change occurred only after Romanian historiography recovered its national values. A timid start were the few pages in the *History of Romania* published by the Academy of the Romanian People's Republic in 1962, where the creation of the state was the result of the revolt of the Vlachs and Bulgarians, led by boyars Peter and Asan of Tărnovo, and helped by the Romanians north of the Danube and the Cumans. The passages in question were written by Eugen Stănescu and Ştefan Pascu[21]. In the same period, but in exile, the cleric Aloisie Ludovic Tăutu, erudite researcher of the Vatican archives, was concerned with the issue of Johannitsa's conversion to Catholicism and the relations of the Romanian-Bulgarian Empire with Hungary[22]. The exiled philologist Petru Iroaie dedicated three brief studies to the Romanian-Bulgarian state during the reign of Johannitsa[23].

It was not by accident that the new course of Romanian politics after 1964 was also reflected in resuming interest for the history of the Asanids, which has been a constant concern of national historiography before the Soviet domination. Ştefan Ştefănescu, a historian educated in Moscow, but representative of the new national trend, opened up this new path through a study cautiously entitled „Romanian-Bulgarian relations in the first half of the 13th century“, published in 1965 in the anniversary volume dedicated to the official historian Petre Constantinescu-Iaşi. He started from the Marxist interpretation of the Soviet Byzantinist G. G. Litavrin, who stressed the unity of interests of the Romanian and Bulgarian peoples (the presentist approach is obvious). Ştefan Ştefănescu studied the participation of Romanians to the creation of the state and its contribution to the genesis of the state entities north of the Danube, following Onciul's line of thought[24]. Two volumes were published in 1971 in Romania, marking an important step in resuming studies on the Asanid state. The first one, *Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor (Romanian-Bulgarian relations along the centuries)*, was published by the Institute for Southeastern European Studies, in cooperation with some Bulgarian historians. In his paper, Borislav Primov writes about the issue of Romanian participation in the genesis of the state, showing that:

---

[16] ***Panaitescu, P. P.*** Les relations bulgaro-roumaines au Moyen-Âge (à propos d'un livre récent de Mr. P. Moutaftchiev), Revista Aromânească, Bucureşti, 1, 1929, p. 23–24.

[17] ***Panaitescu, P. P.*** Români şi bulgari, Bucureşti, 1944, p. 17–23; ***Panaitescu, P. P.*** Introducere la istoria culturii româneşti, Bucureşti, 1969, p. 216–224.

[18] ***Giurescu, C. C.*** Despre Vlahia Asăneştilor, Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj, 4, 1931, p. 109–124; ***Giurescu, C. C.*** Istoria Românilor, vol. I. Din cele mai vechi timpuri până moartea lui Alexandru cel Bun (1432). Fifth revised edition, Bucureşti, 1946, p. 325–333.

[19] ***Bănescu, N.*** La vie politique des Roumains entre les Balcans et le Danube, Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 23, 1942, 2, p. 199; Idem, O problemă de istorie medievală: crearea şi caracterul statului Asăneştilor (1185), Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria III, tom 25, 1943, memoriu 12, p. 543–590; Idem, Vechiul stat bulgar şi ţările române, Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice, seria III, tom 29, 1947, memoriu 7, p. 281–291.

[20] ***Brătianu, Gh. I.*** Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti, ed. V. Râpeanu, Bucureşti, 1980, p. 51–83.

[21] Istoria României. vol. II, Bucureşti, 1962, p. 12, 110–111.

[22] ***Tăutu, A.*** Primato e autonomia (a proposito dell'autonomia della Chiesa bulgaro-valacca ai tempi di Innocenzo III), Acta Philosophica et Theologica. Societas Academica Dacoromana, Roma, 2, 1964, p. 453–462; Idem, Devotamentul lui Ioniţă către Scaunul apostolic al Romei; Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202–1204) (Contribution à l'étude du problème du second empire valaque-bulgare), in Omagiu canonicului A. L. Tăutu cu ocazia împlinirii etăţii sale de 80 de ani, Opere, vol. I, Istorice, Roma, 1975, p. 195–240.

[23] ***Iroaie, P.*** Umanesimo romeno, Trapani, 1967, p. 91–117.

„Today we can, however, consider that representatives of the science of history from neighbouring and friendly countries have overcome a number of methodological and ideological shortfalls in the issue of past Bulgarian-Romanian relations. Both sides are today convinced that new explanations and interpretations should be sought out. In this spirit, this paper aims to contribute to, a fairer elucidation for the creation of the Second Bulgarian Tsardom"[25]. In fact, this goal was not achieved because Bulgarian historians continued to deny the Romanian contribution to the genesis of the Second Bulgarian Empire. Another study from the same volume, written by Dimităr Angelov and Ştefan Ştefănescu, was concerned with the economic and social issues of that state[26]. In the third volume of the *Din istoria Dobrogei* series, also published in 1971, the same Ştefan Ştefănescu wrote a final chapter about the aftermath of the Asanid revolt[27].

After 1971, when the 14th International Congress of Byzantine Studies was held in Bucharest, the new generation of historians who was able to establish contacts with the Western academic environment produced several studies on the Asanid state: Stelian Brezeanu[28], Nicolae Şerban Tanaşoca[29], Tudor Teoteoi[30], Radu Ştefan Ciobanu (Vergatti)[31], Victor Spinei[32], Sergiu Iosipescu[33], Adolf Armbruster[34]. The greatest

---

[24] ***Ştefănescu, Şt.*** Legături româno-bulgare în prima jumătate a secolului al XIII-lea, in Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 ani, Bucureşti, 1965, p. 223–228.

[25] ***Primov, B.*** Crearea celui de-al doilea ţarat bulgar şi participarea vlahilor, in Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor, I, Bucureşti, 1971, p. 12.

[26] ***Angelov, D., Şt. Ştefănescu.*** Trăsături comune şi deosebiri în dezvoltarea social-economică a Bulgariei şi Ţării Româneşti în secolele XIII–XIV, in Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor, I, Bucureşti, 1971, p. 57–106.

[27] ***Barnea, I., Şt. Ştefănescu.*** Din istoria Dobrogei, vol. III. Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos, Bucureşti, 1971, p. 339–346.

[28] ***Brezeanu, S.*** „Imperator Bulgariae et Vlachiae". În jurul genezei şi semnificaţiei termenului „Vlahia" din titulatura lui Ioniţă Asan, RdI, 33, 1980, 4, p. 651–674; Idem, „Blachi" and „Getae" on the Lower Danube in the Early Thirteenth Century, RESEE, 19, 1981, 3, p. 595–604; Idem, Les „Vlaques" dans les sources byzantines concernant les débuts de l'Etat des Asénides. Terminologie éthnique et idéologie politique, I–II, RESEE, 25, 1987, 3, p. 203–216; 4, p. 315–327; Idem, „Vlahi" şi „misieni" în sursele bizantine relative la începuturile statului Asăneştilor. Terminologie etnică şi ideologie politică, in Răscoala şi statul Asăneştilor, Bucureşti, 1989, p. 3–69 ; Idem, La „terra" dans les Balkans au XIIIe siècle. Une institution latine échouée, RESEE, 27, 1989, 1–2, p. 3–9.

[29] ***Tanaşoca, N. Ş.*** De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare, RESEE, 19, 1981, 3, p. 581–594); Idem, O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea ţaratului bulgar, in Răscoala..., p. 153–181; Idem, De ce nu se referă Georgios Akropolites la românii din Haemus ?, in Idem, Bizanţul şi românii. Eseuri, studii, articole, Bucureşti, 2003, p. 84–95 (a text written in 1981).

[30] ***Teoteoi, T.*** Civilizaţia statului Asăneştilor între Roma şi Bizanţ, in Răscoala..., p. 70–102.

[31] ***Ciobanu, R. Şt.*** Ştiri despre români la Philippe Mouskées, cronicar francez din secolul al XIII-lea, Muzeul Naţional, 3, 1976, p. 249–256; Idem, Les chroniqueurs français de la IVe Croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale, Nouvelles Études d'Histoire, Bucarest, 7, 1985, p. 157–176.

[32] ***Spinei, V.*** Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Români şi turanici, Iaşi, 1985, p. 80–82, 89–90.

[33] ***Iosipescu, S.*** Constituirea statului româno-bulgar al Asăneştilor, in Istoria militară a poporului român, vol. I, Bucureşti, 1984, p. 295–308, 313–314.

[34] ***Armbruster, A.*** Romanitatea românilor. Istoria unei idei, Bucureşti, 1993, p. 32–35 (first edition in 1972).

Romanian specialist in the history of medieval Dobrudja, Petre Diaconu, also wrote about the Asanid state in his monograph about Cumans[35]. In the last year of the Communist regime, the Institute for Southeastern European Studies published the first and only volume dedicated entirely to this issue: *Răscoala şi statul Asăneştilor (The rebellion and the state of the Asanids)*. The studies signed by Eugen Stănescu, Stelian Brezeanu, Tudor Teoteoi, Nicolae Şerban Tanaşoca, Octavian Iliescu and Ernest Oberländer-Târnoveanu address various aspects of political, military, economic and social history, as well as the ideology of power. It is worth noting that Eugen Stănescu had already given a lecture during the 15th International Congress of Byzantine Studies held in Athens, where can be found some of the considerations developed later in his 1989 study[36]. In exile, Petre Ş. Năsturel continued his activities as Byzantinist, writing several important studies of the history of the Asanid state[37].

After the end of the Communist regime, the studies on the Asanid state remained a constant concern in Romania and Bulgaria. In Romania, the first book published after 1990 and addressing this issue belongs to Şerban Papacostea (it analyses the international implications of the emergence and development of Romanian-Bulgarian Empire, its relations with the papacy, Hungary and Latin Empire of Constantinople)[38]. Lesser known Eastern sources have been brought back into question by Virgil Ciocîltan[39]. It is, however, regrettable that the Treaty of Romanian History published by the Romanian Academy, prepared in the final period of the Communist regime, but edited only in 2001, gave limited importance to the Romanian-Bulgarian state[40]. Some of the historians who published in the last two decades of the former regime have continued their activities (Stelian Brezeanu, Sergiu Iosipescu, Nicolae Şerban Tanaşoca, Victor Spinei, Radu Ştefan Ciobanu-Vergatti), but a new generation of historians emerged, a generation who benefited from contacts with sources of information abroad. It is worth noting the monographs of Şerban Turcuş[41] and Viorel Achim[42], but also some studies written by Ovidiu Cristea[43]. Ovidiu Pecican displays a sustained interest in investigating the Asanid state. His various studies have been gathered in several volumes comprising his prolific activity in recent years[44]. The same historian published, in collaboration with translator Tatiana-Ana Flueiraru, the works of Geoffroy de Villehardouin and Robert de Clari. Another author who dedicated numerous studies of the political and military history of the Asanid state is Vasile Mărculeț[45]. The Greek-Catholic Archimandrite Ioan Mălinaş published translations of the correspondence of Pope Innocent III with Johannitsa and with archbishop Basil of Bulgaria[46]. In recent years, the young historian Ginel Lazăr published a series of studies on the political, military and religious history of the Asanid state[47]. Finally, I refer to the contributions of Florin Curta, a Romanian historian living in the USA, who wrote a synthesis dedicated to Southeastern Europe during the 6th–13th centuries, including the history of the second Bulgarian state up to the Mongol invasion. He has recently published a critical study of the French sources of the Fourth Crusade, demonstrating that their data about Vlachs were based upon stories circulating in Constantinople[48].

---

[35] ***Diaconu, P.*** Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles, Bucarest, 1978, p. 114–119, 130–133.

[36] ***Stănescu, E.*** La population vlaque de l'Empire Byzantin aux XIe-XIIIe siècles. Structure et mouvement, in XVe Congrès international d'études byzantines. Rapports, I, Histoire. 1. Forces centrifuges et centripètes dans le monde byzantin entre 1071 et 1261, Athènes, 1976, p. 1–20.

[37] ***Năsturel, P. Ş.*** Vlacho-Balcanica, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Athens, 22, 1978, p. 223–227, 241; Idem, Les Valaques Balkaniques aux Xe-XIIIe siècles. (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine), Byzantinische Forschungen, 7, 1979, p. 97, 105–106; Idem, Vlahii din spaţiul bizantin şi bulgăresc până la cucerirea otomană, in Aromânii. Istorie. Limbă. Destin (coord. N. Djuvara), Bucureşti, 1996, p. 79–82.

[38] ***Papacostea, Ş.*** Românii în secolul al XIII-lea între cruciată şi imperiul mongol, Bucureşti, 1993, p. 11–15, 18–30, 36–48.

[39] ***Ciocîltan, V.*** Componenta românească a ţaratului Asăneştilor în oglinda izvoarelor orientale, Revista istorică, serie nouă, 3, 1992, 11–12, p. 1107–1122.

[40] ***Diaconu, P.*** Şt. Ştefănescu, Românii de la sudul Dunării. Statul româno-bulgar, in Academia Română. Istoria Românilor, III. Genezele româneşti, Bucureşti, 2001, p. 427–438.

[41] ***Turcuş, Ş.*** Sfântul Scaun şi românii în secolul al XIII-lea, Bucureşti, 2001, p. 181–186, 301–302.

[42] ***Achim, V.*** Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni, Bucureşti, 2008, p. 38–43, 47, 52, 68, 76–92, 103–104, 108–109, 122–124, 135–154, 164–169, 201 – 206.

[43] ***Cristea, O.*** Epilogul cruciadei a IV-a: perspectiva lui Henri de Valenciennes, Revista istorică, serie nouă, 13, 2002, 1–2, p. 243–253; Idem, Ethnonymes médiévales et débats historiographiques: le cas des Bulgares dans la chronique de Guillaume de Tyr, Bulgaria mediaevalis, ed. V. Gjuzelev, V. Tăpkova-Zaimova, K. Nenov, Sofia, 1, 2010, p. 389–390.

[44] ***Pecican, O.*** Realităţi imaginate şi ficţiuni adevărate în Evul Mediu românesc. Studii despre imaginarul medieval, Cluj-Napoca, 2002, p. 39–60, 73–81; Idem, Regionalism românesc. Organizare prestatală şi stat la nordul Dunării în perioada medievală şi modernă, Bucureşti, 2009, p. 144, 268–274; Idem, Între cruciaţi şi tătari. Creştinătate occidentală, vlahi şi nomazi în Europa Central-Sud-Estică (1204–1241). Ediţia a doua, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2010 (first edition in 2006), p. 39–125, 168–191.

From this overview, it results that the Romanian historians were constantly concerned with the history of the Asanid state, with the exception of a short period between 1946 and 1964. The main subject was the ethnic origin of the founders, proved according to the interpretation of the Byzantine and Western sources, and asserted in several disputes with the Bulgarian historians. The interest for the state itself, the society and the cultural and religious issues increased constantly after 1971, and especially after 2000.

---

[45] ***Mărculeț, V.*** 1185–1204. Acţiuni militare antibizantine ale alianţei vlaho-bulgaro-cumane (I–II), Revista de istorie militară, 1998, 4 (50), p. 16–19; 5 (51), p. 15–17, Idem, Unele consideraţii asupra relaţiilor Imperiului vlaho-bulgar cu Imperiul de Niceea şi cu Imperiul de Thessalonik (1204–1261), Studia Universitatis Cibiniensis. Seria historica, 1, 2004, p. 99–110; Idem, A solicitat ţarul vlaho-bulgar Ioniţă Asan recunoaşterea din partea latinilor în 1204 ? Consideraţii asupra începutului relaţiilor Ţaratului Vlaho-Bulgar cu cruciaţii apuseni în anul 1204, in In memoriam. Eis mnemen Alexandru Elian. Omagiere postumă a reputatului istoric şi teolog, la zece ani de la trecerea sa în veşnicie (8 ianuarie 1998), ed. V. V. Muntean, Timişoara, 2008, p. 39–46; Idem, Dispute şi confruntări interne în etapa de început a existenţei ţaratului Vlaho-Bulgar şi implicarea Bizanţului, 1185–1204, Buridava, Râmnicu Vâlcea, 7, 2009, p. 118–132; Idem, Aspecte interne controversate ale domniei ţarului vlaho-bulgar Boril Asan (1207–1218), Pontica, 42, 2009, p. 307–322; Idem, Bătălia de la Adrianopol (14 sau 15 aprilie 1205) – prima luptă din secolul al XIII-lea pentru hegemonie în sud-estul Europei dintre Orient şi Occident, Revista de istorie militară, 2010, 1–2 (117–118), p. 69–79; Idem, Asăneştii – domniile şi morţile lor violente, Revista Bistriţei, 24, 2010, p. 285–295.

[46] ***Mălinaş, I.*** Regeste şi registre de la Constantinopol şi Roma, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, privitoare la Primatul Vasile I şi la împăratul Ioniţă Caloian din Tărnovo: unirea bisericească a lui Ioniţă Caloian din anul 1203 şi încoronarea acestuia la 1204, Oradea, 2000.

[47] ***Lazăr, G.*** Cumanii – aliaţi obedienţi ai Ţaratului Asăneştilor (1187–1207), Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui, 25–27, 2004–2006, 1, p. 53–63; Idem, Observaţii cu privire la societatea Ţaratului Vlaho-Bulgar al Asăneştilor în lumina bibliografiei selective, Muzeul Naţional, 17, 2005, p. 3–31; Idem, Les rapports féudo-vassaliques et les alliances militaires dans l'Empire des Asénides (1185–1241), Muzeul Naţional, 18, 2006, p. 15–32; Idem, Despre cultul bizantin al sfinţilor militari în Ţaratul Asăneştilor, Muzeul Naţional, 21, 2009, p. 3–16; Idem, Scurtă privire asupra strategiilor şi tacticilor militare ale fraţilor Asăneşti (1185–1207), Muzeul Naţional, 22, 2010, p. 5–20; Idem, La constitution du Tsarat des Asénides et le culte des saints militaires, Études Byzantines et Post-Byzantines, vol. VI, Bucarest, 2011, p. 161–170.

[48] ***Curta, F.*** Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250, Cambridge, 2006, p. 358–365, 371–374, 379–389, 412; Idem, Imaginea vlahilor la cronicarii Cruciadei a IV-a. Până unde răzbate ecoul discuţiilor intelectuale de la Constantinopol ?, Arheologia Moldovei, Iaşi, 38, 2015, p. 25–68.

РУМЪНСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ ЗА ГЕНЕЗИСА И ЕВОЛЮЦИЯТА НА ДЪРЖАВАТА, ОСНОВАНА ОТ АСЕНЕВЦИ

В румънската историография се наблюдава традиционен интерес към Второто българско царство и първите Асеневци на базата на византийски и западноевропейски извори. Още Димитър Кантемир – първият модерен румънски историк, е автор на обширно изследване, базирано на византийски извори, а кореспонденцията на папа Инокеентий III е използвана за първи път от трансилванския историк Георге Синчай през 1811 г. По-късни историци – представители на критичното направление висторическите изследвания след 1890 г. (Александру Ксенопол, Димитре Ончиул, Николае Йорга, Георге Мурну), продължават изследванията върху историята на българската държави при Асеневци. В периода между двете световни войни историци като П. Панаитеску и Николае Банеску влизат в полемика с български изследователи по проблеми на етническата картина на Второто българско царство. Тази тематика е игнорирана в първите две десетилетия от комунистическото управление в Румъния, но излиза отново на преден план след 1962 г. и най-вече след 1971 г. (XIV-тия византинистичен конгрес в Букурещ), когато се появяват нови изследвания, следващи традиционни теми, проблеми и нагласи в румънската историография. Всичко това бележи нарастващ интерес към държавно-политически, културни и религиозни аспекти от историята на Второто царство в годините след 1971 г. В резултат от това след 2000 г. се появяват нови изследвания по темата от представители на новата генерация румънски историци.

БЕЛЕЖКИ ЗА НЯКОИ НЕДОБРЕ РЕШЕНИ ПРОБЛЕМИ В КНИГАТА НА АЛЕКСАНДРУ МАДЖАРУ „ASĂNEŞTII. ISTORIA POLITICO-MILITARĂ A STATULUI DINASTIEI ASAN (1185–1280)“

Николай **МАРКОВ**

> *„Национализмът е детска болест.*
> *Това е шарката на човечеството.*“
> Алберт Айнщайн

През миналата година балканската медиевистика беше обогатена с един интересен труд, посветен на забележителните исторически събития на Балканите от края на XII до края на XIII в., а именно книгата на Александру Маджару „Асеневци. Политико-военна история на държавата, управлявана от Асеновата династия (1185–1280)“[1]. Имах удоволствието да получа екземпляр от книгата като дар от автора, комуто тук искрено благодаря. Хубавото издание на книгата, обогатена с многобройни илюстрации, ползваните многобройни извори и разработки на съвременни автори, даваха основание да очакваме нов, непредубеден прочит на този отдавна възбуждащ националистични напрежения период. За съжаление, дори първоначалният ми бърз преглед на книгата остави у мен горчивото чувство на разочарованието. Сблъсках се отново с добре познатите поне от два века натрапчиви твърдения на румънските историци за влашкия произход на Асеневци, за влашкия характер на възобновената от тях българска държава и пр. Отново са възпроизведени и тезите, че названието „българи“ през средновековието било политическо, а названието „власи“ (= румънци, по Маджару) – етническо[2]. Уви, с тези стари тези, хубавата книга на Маджару илюстрира добре познатата почти от всички европейци поговорка „Лъжичка с катран може да изпрати на бунището цяла каца с мед“. Това „придърпване на чергата“ на историята продължава и днес. Например на подобно „обсебване“ в съвремието ни е подложена и друга забележителна историческа фигура, тази на цар Самуил. Македонски владетел ли е бил или български, а какъв му е произходът – може би куцовлашки? Ако такъв подход към историята на балканските народи намира известно оправдание в недовършения процес на онародностяването им и свързаните с това политически поръчки, със сигурност той изглежда странно, да не кажа примитивно, когато се възприема в работите от съвремените професионални историци. Едва ли някой ще намери сериозни мотиви, с които да оспори виждането ми, че реалностите на Балканите през средновековието са били доста по-различни от тези, които виждаме днес. Хетерогенното им население, българи, власи, гърци, сърби, гагаузи, печенеги, кумани, цигани и много други, пръснати по цялата територия на Балканите са живеели на едни и същи земи в непрестанни контакти помежду им (за което свидетелстват многобройни документи от епохата), а владетелите на развилите се на същите територии средновековни държави са приемали всичките им обитатели за свои равнопоставени поданици, към които са били предявявани съответните, понякога специфични изисквания. Сигурно е и това, че нито един от тези владетели не се е чувствал обвързан с определена народностна група (в съвременното разбиране на подобна обвързаност), просто защото към това време чувството за народностна принадлежност не е било развито, а и трябва дебело да се подчертае, това чувство не е било развито и никъде в Европа през периода. Убеден съм, че при разглеждането на проблемите на средновековието трябва да се отърсим от несъмнено доказалите безпочвеността и непродуктивността си като методи на работа прояви на балкански национализъм[3]. Като тръгвам от тази постановка и аз на свой ред ще споделя (или по-скоро ще опитам да споделя) мислите си за ролята на власите в балканската средновековна история.

Тъй като ред въпроси за влашкото население на Балканите са били обект на усилени проучвания, особено в последните две столетия, по тях има натрупана значителна по обем литература. Всъщност тази литература е дори толкова обширна, че никой в съвремието ни не трябва да си прави вече илюзията, че би могъл да я обхване в нейната цялост. Все пак, достигнатото до днес познание за това население може да бъде сведено до няколко обобщения.

За названието влах/власи е писано много, за да се спирам тук на него. Отдавна е прието виждането, че това название е външно за тази езикова група и с него германските, а по-късно изобщо северните народи означавали романоезичното европейско население. Проследено е и семантичното развитие на названието. И това са разработки, по които между изкледователите почти няма разногласия. Поради това необяснима за мен остава последователната употреба на преднамереното виждане на румънските ни колеги, че под влах през средновековието трябва да се разбира румънец, а говореният от това население език – румънски, теза възприета и от Ал. Маджару. Названието румънец се появява едва в периода на народностната еманципация на жителите на Дунавските княжества, т.е. в зората на модерната епоха. Вътрешното название на романоезичното население на Балканите, отразено в немалко средновековни извори дава основание влашкото население от това време да се нарича „романско“ (респ. „романец“/„романци“)[4].

Откъде идва това романско население на Балканите? Как така ще го видим през XII в., като че ли дошло „от нищото“ на територията северно от Дунав? Това са въпроси, по които и досега не е достигнато до общоприето решение.

Най-общо основните теории за произхода на румънските власи (според някои учени и на всички балкански власи) са следните: 1. Предците на съвременните румънци са потомци на романизованите още от времето на император Траян даки и гети, някои от които преживели варварските нашествия, за да възкръснат за историята към XII в.; 2. Те са потомци на заселените по същото време италийски колонисти, заели земите на прогонените или избитите даки, а впоследствие преселени от император Аврелиан през 70-те години на III век на юг от Дунав. С тази насилствена миграция се обяснява най-често и наличието на острови от влашко население на териториите на Северна Гърция, Македония, Албания, Далмация (Черна гора, Хърватска, Словения), Сърбия, България, Унгария, Украйна[5]. Тези две теории, известни в науката и под условните названия автохтонна и миграционна имат обаче един голям общ недостатък – езиковата статичност[6]. Привържениците им представят едно самокапсулирало се в езиково отношение с векове население, виждане, което не може да бъде защитено по никакъв начин. По всичко изглежда, че под въздействието на ред фактори (владетелска воля, държавна администрация, църква и ред други), старото автохтонно население, което преживяло вълните от варварските нашествия от IV–XI век, продължавало да говори на масово разпространения още от I в. простонароден латински, който обаче, особено от средата на VII в. насетне, лишен от унифициращата роля на държавата и на църквата имал тенденцията да се разпада на отделни романски диалекти (предимно на лексикално ниво). Освен това, в резултат на установените нови политически реалности към края на първото хилядолетие, в отделните райони на Балканите тези романски диалекти били подложени на различна по сила за отделните райони грецизация и славянизация. (Изглежда, че именно това развитие на нещата е причината, поради която точно по това време за пръв път се спеменава в изворите и названието влах/власи.) Добър пример за това развитие ни дава състоянието на езика в Дубровник към края на XV в. По това време, дубровничани, наричани впрочем от босненските си съседи и от италианците *„власи“*, все още си служели с местния *„рагузански“* латински език. Натискът на хърватските говори върху него бил обаче толкова мощен, че в стремежа той да бъде съхранен, през 1472 г. сенатът на републиката приел решение, с което се постановявало в града да се говори само на местния рагузански език. Мярката била безнадеждно закъсняла. Вероятно не по-късно от половин век след това той бил вече изоставен[7]. Освен това, не трябва да се забравя, че рагузанският романски език, който бил периферен за балканската романска езикова общност, е имал силната подкрепа на католическата църква, а изпитвал и силното влияние на нормативния латински, изучаван задължително в училищата, както и на италианските говори (предимно венецианския), с чиито носители дубровничани били или в търговски отношения, или дори в определени периоди били подвластни на държавите им.

---

[1] ***Madgearu, Al.*** Asăneştii. Istoria politico-militară a statului dinastiei Asan (1185–1280). Ed. Cetatea de Scaun. Târgovişte, 2014, 332 p.

[2] Ibid., pp. 47–48.

[3] Като пример за тъкъв непродуктивен подход към историята тук ще спомена само тъжното объркване на румънския ни колега Йон Грумеза, който, и тук ще посоча само един фрагмент от работата му, стига например до забележителното откритие, че през VII–VIII в., въпреки писмените известия от епохата (Монемвазийската хроника, създадена вер. преди 932 г. и схолията на Арета, писана около 932 г. и др.; за тях по-подробно у ***Lemerle, P.*** La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire. – Revue des etudes byzantines, T. 21. 1963, pp. 5–49), Епир и Пелопонес били заселени не от славяни и българи (sic. авари), а от власи: „*One might wonder if those who occupied these Greek lands were the Vlachs who did indeed populate those areas and still do, but were erroneously termed Bulgars and Slavs*“. ***Grumeza, I.*** The Roots of Balkanization. Eastern Europe C.E. 500–1500. University Press of America. Lanham-Boulder-New York-Toronto-Plymouth, 2010, p. 48). Ако Йон Грумеза беше прочел внимателно споменатите извори, щеше да разбере, че в началото на IX в. славянските и аварските пришълци в Пелопонес били отчасти избити, отчасти подчинени от византийския пълководец Лъв Склер при определени обстоятелства: „*Преизпълнен от радост от тази новина (за победата на Склер, б.м), споменатият император Никифор I се погрижил да бъдат издигнати отново местните градове, да бъдат възобновени църквите, които варварите били разрушили, да бъдат покръстени самите варвари. А като узнал, в какви нови селища живеели хората от Патра, той наредил те да бъдат върнати обратно в първоначалните им земи, заедно с епископа им Атанасий. ... Той издигнал също отдолу догоре град Лакедемон, в който заселил смесено население от кафери, тракезийци, арменци и други, събрани от различни места и градове ... По този начин варварите, с Божия помощ, бяха обучени във вярата, покръстени и приобщени към християнството...*“ (Из Монемвазийската хроника). Ако Й. Грумеза беше осмислил казаното в текста, той едва ли щеше да настоява за влашкия произход на това население, защото ако пришълците в Пелопонес биха били власи, сиреч старо балканско романоезично население, към времето на разказваните събития, то със сигурност би било християнизирано много по-отдавна.

[4] ***Пийович, М.*** Об обремененности историографии современными социальными контекстами: примери из „влаховедения“. – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2. Петербург, 2013, 110–111.

За подобни пълни езикови „подмени“ биха могли да бъдат приведени и много други примери от територията на цяла Европа. Това обаче едва ли е необходимо. Езиковедите и историците са отдавна наясно с тях. По-важно е да се отбележи, че обикновено езиковите влияния от подобен характер променят в една или друга степен (съобразно ред специфични за всяка езикова общност

---

[5] Много добър преглед на отделните теории за произхода на власите (респ. на румънците) в тяхното развитие може да се прочете у ***Pillon, M.*** Les Daces, Trajan et les origines du peuple roumain: aspects et étapes d’une controverse européenne. – Anabases 1. 2005, pp. 75–104. Този труд препоръчвам най-горещо на Ал. Маджару, тъй като той не го е ползвал в работата си. Интересуващите се от темата могат да прегледат и книгата на хърватския учен ***Mirdita, Z.*** Vlasi u historiografiji. Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2004, 561 s.

[6] Тези теории не могат да бъдат поддържани и поради обстоятелството, че дори в самите влашки групи през вековете имало сериозно миграционно движение. Напр. в района Стари влах (на границата между Босна и Сърбия) в края на XIX в. местните власи все още се поделяли на три групи – „стари, които водели потеклото си от романизованите местни жители, млади, които са се преселили в началото на 14 век от северноалбанските предели и най-млади, които са избягали от Епир и Тесалия.“ (Виж по-подробно за тези групи у ***Петровић, П.*** Стари Влах. – Гласник Етнографског музеја у Београду. Књ. 24, 25–46, по специално с. 30–31 и сл.)

[7] Виж по-подробно за романския рагузански език у [***Appendini, Fr. M.***] Notizie istorico-critiche sulle antichità storia e letteratura de’Ragusei. T. I. Ragusa, 1802, pp. 205–210, по-специално p. 205, където се даден и откъс от споменатия сенатски декрет: *„In arenghis Consiliorum nostrorum uti lingua Slava nequeant, nec alia, nisi Latina Ragusæa etc.“*; виж за същото и у ***Фрейденберг, М. М.*** Дубровник и Османская империя. Москва, 1989, 23–25; по-подробно у ***Bojović, B.*** L’humanisme de la Renaissance. Entre romanité balkanique et illyrisme slave. – La Renaissance dans le Sud-Est européen. Université de Calabre. Ed. De l’Association Internationale d’etudes du Sud-Est. Cosenza-Bucarest-Paris, 2006, pp. 19–28.

фактори) всеки един от езиците, чрез които контактите били осъществявани. Добър пример за това и днес са говорите на населението от смесените райони.

Необходимо е да се каже още, че към края на XVII и през целият XVIII в., във връзка с еманципирането на бъдещите балкански народи, на полуострова започват да текат процеси (не и без външна намеса, разбира се), водещи към разпад на езиковото статукво, установено в рамките на Османската империя. На север от Дунав, във Влашко и Молдованско (в по-малка степен и в Трансилвания), заплашени от нарастването на руската опасност и предоставени на управлението на нови фанариотски князе, се подхваща движение към ускорена романизация на езика. Населението на юг от Дунав, където непосредствената опасност от Русия все още не се усеща, тенденциите към славянизиране на езиците се засилват под влияние все по-мощното руско културно проникване. През втората половина на XIX век, с утвърждаването на новите балкански държави тези процеси отиват към завършъка си. В тях участват почти всички национални интелуктуалци. Освен от румънските историци и лингвисти, които по разбираеми причини, създават внушителна литература[8], имаща за цел да утвърди „новия“ народ, на щекотливия и за останалите балкански народи „влашки“ въпрос се посвещават многобройни трудове, чиито автори се стремят да обясняват често „необяснимото“ с научни доводи. У нас напр., особено внимание заслужават трудовете на Л. Милетич и Д. Агура[9], на Г. Златарски[10] и др.; в Сърбия – трудът на Йован Радонич[11]; в Хърватска внимание заслужават съвременните трудове на Зеф Мирдита[12] и особено тези на по-младия му колега Марко Пийович[13], и т.н.[14]

На какъв език са говорили братята Петър, Асен и Калоян?[15] На този въпрос едва ли ще може някога да се отговори, а и едва ли е необходимо. Важното е, че те са се възприемали за владетели на българи и власи (и други) и са действали като такива и за това има многобройни доказателства (напр. цялата кореспонденция с папите Инокентий III и Григорий IX, в която те се самоопределят като такива). А какъв е бил езикът, говорен от подвластното им население? Със сигурност това не е бил един единствен език. Най-вероятно населението в държавата им си служило в ежедневието си поне с няколко езика (респ. с многобройни техни диалекти). Убеден съм, че това не е бил, а и не може да бъде оня език, който напълно неоснователно от края на XIX в. бил наречен старобългарски[16]. Този, по същество черковно-славянски език бил всъщност каноничен език[17], ползван както в църквата, така и в административните дела на държавата. Всъщност той бил писменият (и може би) говоримият език на грамотните хора в общността, т.е. той е изпълнявал ролята на език-посредник, своеобразен латински за негръцкоговорящото население на цяла Източна и отчасти на Централна Европа. Ето какво е записал по този повод Галеото Марцио, един от забележителните хуманисти на XV в. в съчинението си, писано в прослава на унгарския крал Матяш, при когото той бил на служба: „... *Има познания на много езици, знае, както вече споменахме, латински, отлично знае български*[18], *на който турците пишат дипломатеческите си писма, знае го добре, защото малко се различава от славянския, който е твърде разпространен и има много варианти. А Матяш го владее, затова може без преводач да разговаря с чехи, поляци, рутени, далматинци, българи, курландци, сърби, бренци, роксолани и други народи. Знае се, че славянският език е на всички тези майка.*“[19] Тази си роля черковно-славянският ще изпълнява чак до XVII в. и в двете дунавски княжества. На него до това време са записвани договори, били издавани грамоти, с него си служели в църквата. И за това има много свидетелства.

---

[8] От нея ще спомена само работата на ***Hagi-Gogu, T.*** Romanus şi valachus sau ce este romanus, roman, roman, aroman, valah şi vlah. Bucureşti, 1939, 96 p.

[9] ***Милетич, Л. и Агура, Д. Д.*** Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. IX. София, 1893, 211–390 и по-специално с. 212–273.

[10] ***Златарски, В.*** Потеклото на Петър и Асен, водачите на въстанието в 1185 г. – Списание на БАН. Кн. 45. София, 1933, 7–48.

[11] ***Радонић, Ј.*** Писмо А. И. Тургењева митрополиту Стевану Стратимировићу и одговор митрополитов с прилогом његове разправице о власима. – Летопис Матице српске. Књ. 223–228. Св. I–IV. за годину 1904. Нови Сад, 1904, 68–121.

[12] ***Mirdita, Z.*** Vlasi starobalkansi narod (od povijesne pojave do danas). Zagreb, 2009, s. 310.

[13] Тук ще спомена единствено цитираната вече от мен негова ***Пийович, М.*** Об обремененности историографии современными социальными контекстами: примери из „влаховедения“. – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. 2. Петербург, 2013, 92–119.

[14] Подбрана литература върху власите, предимно сръбска, хърватска и румънска, любопитният читател може да намери на следния е-адрес: http://www.paundurlic.com/forum.vlasi.srbije/index.php?board=5.100 (12.10.2015).

[15] Ето един пример за това как се спекулира недобросъвестно по този ненамерил и досега общоприето решение въпрос в съвремието ни, вероятно за да се обслужи румънската теза, споделяна, както видяхме и от Ал. Маджару. В съвременното сръбско издание на труда на двама от забележителните изследователи на балканските власи англичаните Уей и Томпсън се чете: „...водачи на въстанието били двама братя – Петър и Асен, по име българи, а по народност власи“ (***Veis, A. J. B. i Tomson, M. S.*** Balkanski nomadi. Prikaz života I običaja Vlaha sa severnih Pinda. Pančevo. 2009, s. 177; а ето как гласи изразът в оригиналното английско издание: „The leaders of the rising were two brothers Peter and Asan by name and Vlachs by race …“ (***Wace, A. J. B. and Thopson, M. S.*** The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus. London 1914, p. 259).

Що се отнася до отговора на въпроса за конкретните езици (респ. диалектите им) чрез които се осъществявали ежедневните контакти между членовете на простолюдието, трябва да кажа че той не е така лесен. Писмени сведения от епохата почти няма, а беглите споменавания по този повод не представят очевидно правдива картина. Ето напр. какво записал по този въпрос доминиканеца Йоан III[20], архиепископ на Източната архиепископия със седалище в гр. Султание (дн. в Северозападен Иран)[21] в труда си „Книга за опознаването на света“ създаден само няколко години след пропадането на българската средновековна държава:

“ ... *Отвъд тях (споменатите преди това раси, б.м.) на север е Вулгария или Булгария, която е била добра земя, но сега е опустошена от турците. Те (т.е. вулгарите/българите, б.м.) имат собствен език, подобен на латинския, и, както се говори, те произхождат от римляните; понеже когато някакъв римски император завзел тези земи, сиреч Македония, хората от някаква римска общност, като видели, че земята е добра, взели си жени и останали там. Затова те се наричат вулгари – от народния (т.е. vugarica) римски език. Затова те се гордеят, че са римляни, и това става ясно от езика им, понеже те говорят почти като римляните и ако не бяха в съседство с гърците (т.е. с православните, б.м.), в духовно отношение щяха да следват латините (т.е. католиците, б.м.), и бързо се обръщат към нас, както и разбрахме от опит.*“[22]

Разбира се, този текст, познат отдавна на румънските ни колеги, е възприеман като извор, в който се споменава влашкото романоезично население (армъни)[23], обитавало на десния бряг на Дунав, т.е. на българска територия, където и днес впрочем жителите на някои от селата се самоопределят като власи. Но в картата на далматинския хуманист от XVII в. Иван Лучич, приложена към труда му „За царството на Далмация и Хърватия в шест книги“[24] името на България се чете и на север от Видинско, отвъд реката. Знаем за близките отношения между видинския цар Иван Срацимир с влашките войводи, които макар и номинално били смятани за унгарски васали, но и досега не сме съвсем наясно дали тези отношения са били равнопоставени.

От друга страна не можем да не си зададем и въпроса за съотношението между романоезичното и славяноезичното население на територията на Видинското царство (а може би и на Търновското), за което става дума в известието на архиепископа на Султание. С голяма вероятност, поне на някои места са били говорени и двата езика (респ. диалектите им), което със сигурност не е тежало на никого, поради обстоятелството, че при ежедневните контакти между представителите на отделните

---

[16] Първият, който нарича старославянския (или черковнославянския) старобългарски език е немският учен Авуст Лескин (***Leskien, A.*** Handbuch der Altbulgarishen (Altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar. Weimar. 1871). И до днес обаче това название не се приема от повечето изследователи на този несъмнено каноничен език. По разбираеми причини, теорията на Лескин е възприета с ентузиазъм от българските езиковеди.

[17] И точно защото черковнославянският е такъв, ще видим в края на XIV в. патриарх Евтимий да се грижи за запазване на чистотата му: „*Но било защото първите преводачи не са вникнали докрай в езика и учеността на елините, било пък защото те са си послужили с грубия свой език, издадените от тях книги са се оказали прости по реч и несвързани по смисъл с гръцките писания, грубо съчинени и нестройни в потока на речта. И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Затова и много ереси произлязоха от тях. Като унищожи всички стари книги, този втори законодател слезе от върха на планината на ума, носейки с ръцете си, подобно на написани от Бога скрижали, книгите, над които се труди, и предаде на църквата истинско небесно съкровище: всички нови, всички честни, с Евангелието съзвучни, в силата на догмите непоколебими, като жива вода за душите на благочестивите, като нож за езиците и като огън за лицата на еретиците. И се провикваше заедно с Павел: „Старото отмина; ето всичко стана ново.*“ (Из Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, по изданието на ***Русев, П. и др.*** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София. 1971, 166–169). Все пак не знаем в действителност в какво се е състоял „*грубият език*“ на книгите, унижощени от патриарха. Не знаем и какво се крие под „*прости по реч*“ и пр. Най-вероятно е да се предположи, че те са били писани на простонароден, сиреч на говорим език, който стоял изглежда твърде далеко от нормативния, т.е. от каноничния език.

[18] Всъщност (черковно-)славянски. Това става ясно от твърдението в последното изречение на представения тук пасаж: „славянският език е на всички тези майка“, както и от разказа за посрещането на пратениците на полския крал във Вишеград, с които Матяш говорил на „славянски“, който се различавал от полския (само) по произношението. (***Martius G.*** De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis regis Mathiæ Sereniss. Ungariæ Regis, ac inclytum ducem Joannem ejus filium. Viennæ. 1563, Cap. IV [s. p.]). Не трябва да се забравя, че за италианеца Галеото Марцио славянските езици очевидно не били особено добре познати. Възможно е сведенията за тях той да е имал от самия крал Матяш.

[19] ***Martius, G.*** De egregie …, Cap. XXVIII [s. p., G 3 rv]. Първото издание на книгата е от 1485 г.

Макар и без достатъчно силни мотиви, се допуска, че славянският език е изпълнявал ролята на език посредник на територията на Аварския хаганат и отчасти извън него още в периода, предхождащ създаването на черковнославянския каноничен език (***Курта, Фл.*** Създаването на славяните. София. 2009, с. 384; по-подробно у ***Curta, Fl.*** The Slavic *Lingua Franca* (Linguistic Notes of an Archeologist Turned Historian. – In: East Central Europe. Vol. 31. 1. 2004, pp. 125–148).

[20] Изглежда, че Йоан III, роден италианец, добил представите си за нашите земи, както при посещението си в Рим през 1398, така и при дипломатическата си мисия, на която бил пратен от Тамерлан в Западна Европа през 1403 г., при която минал в близост до тях, а може би и от разказите на францискански и доминикански монаси, които все още разказвали за разгрома на западната армия при Никопол през 1396 г. от турците, което се разбира от писмата на Тамерлан до френския крал Шарл VI (виж по-подробно у ***De Sacy, S.*** Mémoire sur une correspondence inédite de Tamerlan avec Charles VI. – Mémoires de l'Institut royal de France, Académie des Inscriptions et belles-lettres. T. VI, Paris. 1822, p. 470 suivs.; по-специално pp. 505–509, 514–516).

[21] Архиепископията с център Султание била създадена на 1 май 1318 г. от папа Йоан XXII (**De Sacy, S.** Opus cit., p. 503).

[22] Der „Libellus de notitia orbis“ Iohannes' III (de Galonifontibus?) O. P. Erzbishofs von Sulthanyeh. Von Dr. ***Anton Kern***. – Archivum Fratrum Praedicatorum. Vol. III. 1938, pp. 102–103. За коректния превод на този прелюбопитен пасаж съм задължен на доц. Анна Николова, на която тук благодаря от все сърце.

[23] Виж напр. в изданието Călători străini despre Țările Române. Volumul 1. București. 1968, pp. 38–39, в което впрочем, седалището на архиепископ Йоан е определено неправилно – някъде в Мала Азия (!). Така се възприема и от работещия в Сърбия Славолюб Гацович „Йоан от Султание очевидно говори за българската земя, която в ранните векове се е простирала до Велика Морава в днешна Сърбия, и за власите и за езика им в България.“ (***Gacović. Sl.*** Ot latinskog do rumunskog. Teritorija formiranja jezika vlaha (rumâňi). 2014, p. 3; не успях да намеря основния труд на Гацович по темата ***Gacović, Sl.*** Od Rimljana i latinskog do Rumuna Timočana i rumunskog. Ed. Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine. Bor, 2008, 300 s., поради което тук цитирам електроннен вариант). В цитираната работа на Гацович са събрани и многобройни други сведения за езика, говорен от влашкото население в района.

[24] ***Lucius, J.*** De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstelædami, 1666. В този труд отделна глава е посветена на далматинското влашко население (истрианите) (Lib. VI, Cap. V., pp. 281–286).

(етно-) езикови групи са били използвани не повече от няколкостотин думи. Освен това, не можем да не си зададем сериозно и въпроса за принадлежността на българския език към славянските езици, твърдение усърдно поддържано поне от два века от филолозите, особено от българистите. Нима наистина никой от тях не е обърнал внимание на това, че структурата на съвременния български език е толкова различна от онази на познатите ни славянски езици и по-скоро прилича на онази на романските?[25] Нима ще продължаваме да твърдим в разрез със здравата логика, че съвременният български език се е развил почти мълниеносно от черковно-славянския (старобългарски) и то именно в най-консервативния си езиков елемент – структурата, след завоюването на страната от османлиите, при това, дори когато сме наясно, че това е невъзможно, а и нито един език не познава подобно бурно развитие, или и в това българският език е феномен? Смятам, че е назрял моментът тази несъмнено политически обагрена представа за езика ни, да бъде преосмислена, а българите романисти да обърнат малко по-голямо внимание върху родния си език, в т.ч. и в събирането и уточняването на произхода на многобройните латински лексеми, които съставляват значителна част от основния му лексикален фонд. Нима не трябва да се обърне по-голямо внимание и на резултатите от генетичните изследвания, извършени в съвремието ни[26], при които е установено, че българският народ е твърде древен и хомогенен в генетичен план, че в генетично отношение между него и останалите балкански народи, както и с жителите на Италия съществува много по-голяма близост, отколкото със славянските небалкански народи?

За тази нелека задача, изследователите имат на разположение сериозна изворова база. Само за периода X–XIII в. достигналите до нас текстове са близо 200[27], а работата в библиотеките и архивите на колегите ни непрестанно увеличава бройката им. По разбираеми причини най-голямо внимание е обръщано и се обръща все още на византийските текстове, между които са и най-ранните, в които се споменават власите[28].

И в заключение, трябва да подчертая, че в много отношения средновековната балканска история е наша, обща история. Тя не е и не може да бъде само румънска, българска, сръбска или македонска. И това трябва добре да се осмисли, за да можем да излезем от руслото на примитивния национализъм, продукт на предходните две-три столетия, времето на формиране на съвременните балкански народи.

---

[25] На принципно ниво като че ли отдавна сме си изяснили проблемите около подобни езикови влияния. Ето какво се чете напр. в труда на ***Янсон, Т.*** Кратка история на езиците. София, 2013, с. 32: „*Ако две групи хора, говорещи различни езици, живеят заедно за дълго време, в някои отношения техните езици ще си приличат. В началото ще навлязат само отделни думи, но постепенно ще настъпят и други промени. Какъв ще е обхватът на тези промени и кой език ще бъде най-засегнат, зависи както от вида на контактите между групите, така и от разпределението на силата и влиянието между тях. По този начин езиковите промени са свързани с историята.*“ В действителност обаче, и в България и в Румъния, където езиковедите работят с оглед на „изкривени“ от историците представи за историческия процес на Балканите, за което впрочем и самите езиковеди немалко са допринесли, няма нито една сериозна разработка по интересуващия ни проблем.

[26] ***Karachanak, S. et. all.*** Y-Chromosome Diversity in Modern Bulgarians: New Clues about Their Ancestry. – PLOS ONE. Vol. 8. March 2013, 9 p.

[27] Виж напр. опис на основните от тях (177 бр.) в работата на ***Gyóni, M.*** Les sources byzantines de l'histoire roumains. – Acta antiqua Academiae scientisarum hungaricae. T. II. Budapest. 1954, p. 232–234. В тази своя работа М. Дьони представя план за работата си, която той никога не реализира, тъй като наскоро след това е загинал.

[28] Освен в споменатата книга на ***Zef Mirdita***, такива текстове са посочени и в студията му Balkanski Vlasi u svjetlu podataka bizantskih autora. – Povijesni prilozi. 14. Zagreb. 1995, 25–115. Основните византийски текстове са публикувани в изданието на Румънската академия на науките Fontes historiae daco-romanae. T. III. Scriptores byzantine saec. XI–XIV. Bucureşti. 1975, 570 p. (37 текста) и T. IV. Scriptores et acta imperii byzantine saeculorum IV–XV. Bucureşti. 1982 (73 текста).

NOTES ON SOME ISSUES UNSATISFACTORY SOLVED IN THE BOOK OF ALEXANDRU MADGEARU „ASĂNEŞTII. ISTORIA POLITICO-MILITARĂ A STATULUI DINASTIEI ASAN (1185–1280)"

In his paper the author shares some thoughts on the nature of the medieval Balkan population (mainly Slavic and Vlach / Wallachian) that were provoked by the views of Alexandru Madgearu, presented in his book "Asanids. The Political and Military History of the State ruled by the Asan Dynasty (1185–1280)". Alexandru Madgearu's work advocates the idea that in the Middle Ages, respectively during the rebellion of the brothers Peter and Asen in 1185, the name Bulgarians had acquired mainly "political significance", while the name "Vlachs" was mentioned in the sources only as an ethnonym, i.e. in his opinion the leaders of the uprising were Vlachs, etc. As a result, the book presents to the readers an outdated and deliberately distorted reconstruction of the dramatic events the Balkan peoples faced in the 13th century.

To clarify the problem, a brief overview is made in the paper of how the historical literature dealing with that issue was created and developed in the context of the "birth" of the modern Balkan nations between the 17th and 19th century (Especially that of the Vlach population the problem of whose origin has not been convincingly solved even today).

In an effort to overcome the understanding long separating the Romanian and Bulgarian historians concerning the origin of Peter and Asen and the character and nature of the uprising of 1185, and hence that of the Bulgarian state restored by the two brothers, the author poses the issue on a fundamentally new basis – viewing the events not from the distance of time, but rather in terms of the epoch itself. Since in our time a significant genetic proximity was established between those nations (based largely on their common roots) the historical data is selected in a way, which largely explains also their relative linguistic proximity well-documented at least until the 17th century, from which time onward certain processes developed towards their significant linguistic differentiation and establishment of the modern Balkan nations and languages (without Greek and Turkish).

The conclusion is that the medieval Balkan history should overthrow the historical stratification resulting from the romantic nationalistic notions of the historical process maintained for more than two centuries so that this shared history is properly rationalized in modern times.

„ОБРАЗОВАНИЕ ВТОРОГО БОЛГАРСКОГО ЦАРСТВА“ Ф. И. УСПЕНСКОГО КАК НАУЧНОЕ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЕ СОБЫТИЕ

Дмитрий И. ПОЛЫВЯННЫЙ

Текущий год, помимо годовщин болгарских исторических событий, которым посвящена наша конференция, ознаменован двумя юбилейными датами из жизни выдающегося русского византолога Федора Ивановича Успенского. Это – 170-летие со дня его рождения (7 февраля 1845 г.) и 120-летие начала работы детища ученого – Русского Археологического института в Константинополе (открыт 26 февраля 1895 г., в день рождения Александра III, издавшего указ о его учреждении незадолго до своей смерти). Это сообщение – дань признательности выдающемуся русскому историку, внесшему значительный вклад в изучение истории средневековой Болгарии и Царьграда Тырнова.

15 апреля 1879 г.[1] историко-филологический факультет Императорского С.–Петербургского университета присудил своему выпускнику, доценту Императорского Новороссийского университета Ф. И. Успенскому ученую степень доктора всеобщей истории за сочинение „Образование второго Болгарского царства“. Согласно действовавшему с 1864 г. Положению о производстве в ученые степени соискатели должны были представлять к защите уже опубликованные работы, и труд Успенского в начале 1879 г. был напечатан в XXVII томе Записок Императорского Новороссийского университета, а также вышел отдельной книгой[2]. Как следует из протоколов заседаний совета Новороссийского университета, пятьсот экземпляров было напечатано за счет университетского бюджета и безвозмездно передано автору для распространения[3]. Объемистое сочинение в 256 страниц открывал 73-страничный очерк о положении Болгарии под византийской властью, написанный в основном по письмам Феофилакта Охридского, продолжал раздел „Борьба за независимость“ (с. 74–256) из десяти небольших тематических параграфов, и завершали 78 страниц приложений, содержавших комментированные выдержки из использованных в работе и ранее мало известных ученым источников.

Тема докторской диссертации в известной мере объединяла и продолжала проблематику двух предшествующих квалификационных работ Успенского. В 1871 г. он по рекомендации своего учителя Владимира Ивановича Ламанского представил на конкурс, объявленный в 1868 г. Петербургским славянским комитетом, работу „О трех первых попытках государственного объединения западных славян“, которая была написана им еще студентом, в третий год обучения в университете, а затем представлена им в качестве выпускного сочинения на звание кандидата. Удостоенная Кирилловской премии, эта работа была опубликована в 1872 г. под названием „Первые славянские монархии на северо-западе“[4]. В 1874 г. молодой ученый успешно защитил магистерскую диссертацию „Византийский писатель Никита Акоминат из Хон“[5], которая отчетливо обозначила византиноведческое направление его будущей научной деятельности. После производства в степень магистра всеобщей истории Успенский был назначен доцентом Новороссийского университета, а двумя годами позднее, в 1876 г. получил средства и отпуск для заграничной командировки. В ходе работы в книгохранилищах Рима, Вены, Парижа, Лондона и Оксфорда наряду с рукописями произведений Никиты Хониата и его брата, афинского митрополита Михаила, а также учителя последнего, архиепископа Фессалоник Евстафия, в поле зрения автора попали сочинения жившего

---

[1] В литературе приводится и другая дата защиты – 23 апреля, указанная выше дата 15 апреля (по старому стилю) указана в заметке петербургской ежедневной газеты „Новое время“ (1879, № 1125 от 18 апреля).

[2] ***Успенский, Ф.*** Образование второго Болгарского царства. Одесса, 1879. Записки Императорского Новороссийского университета, XXVII (1879).

[3] Записки императорского Новороссийского университета, XXIX (1879), 14.

[4] ***Успенский, Ф.*** Первые славянские монархии на северо-западе. С.-Петербург, 1872.

[5] ***Успенский, Ф.*** Византийский писатель Никита Акоминат из Хон. С.-Петербург, 1874.

веком ранее этих авторов архиепископа Болгарии Феофилакта Охридского. По признанию Успенского, именно собранные источники, значительная часть которых еще не была введена в научный оборот, и предопределили тему будущей диссертации. В центре нового труда оказались прежде всего положение болгарских земель под властью империи в XI–XII вв., международный и византийский контексты возобновления Болгарского царства в конце XII и начале XIII вв.

Нужно отметить, что все три первые книги Успенского, изданные на протяжении всего семи лет, были научно-квалификационными работами и писались в ограниченные сроки. Также и докторская защита Успенского была ускорена необходимостью занять вакантную профессорскую должность в Императорском Новороссийском университете. Менее, чем через месяц после успешной защиты, 7 мая 1879 г. Совет Новороссийского университета избрал его экстраординарным, а 20 сентября того же года – ординарным профессором[6].

По упомянутому выше Положению 1864 г. представленную для защиты работу должны были оценить два оппонента, первым из которых стал именитый ученый-славист, профессор Владимир Иванович Ламанский, одним из любимых учеников которого был Успенский. Как вспоминал позднее Федор Иванович, „под влиянием незабвенных профессоров Ламанского, Люгебиля (Карл Якимович Люгебиль был профессором греческой словесности – Д. П.) и Бестужева-Рюмина воспринимались семена, из которых постепенно образовался присущий мне вид служения науке и родине“[7]. Вторым был избран уже зарекомендовавший себя как византинист (как говорили в XIX в., „византиевед“) доцент Василий Григорьевич Васильевский, незадолго до этого удостоенный Московским университетом докторской степени по русской истории по совокупности трудов в области русско-византийских отношений[8]. По признанию Васильевского, Ламанскийбыл и его „прямым вдохновителем в … обращении к византийским занятиям“[9]. На докторскую защиту, в отличие от магистерской, не приглашались „внешние“ рецензенты, и труд Успенского обсуждался на диспуте историко-филологического факультета С.-Петербургского университета. Помимо выступлений рецензентов, защита также включала устные отзывы и общую дискуссию. Как следует из сохранившегося в архиве Ф. И. Успенского письма, одним из доброжелательных участников обсуждения был профессор, доктор греческой словесности Гавриил Спиридонович Дестунис[10], а также другой учитель (и, наряду с Васильевским и Дестунисом, оппонент Ф. И. Успенского на магистерской защите), известный историк К. Н. Бестужев-Рюмин.

В. Г. Васильевский обратил внимание на сочинения Феофилакта еще в начале 1870-х гг., и, видимо, это обстоятельство было одной из причин его пристального внимания к первой главе диссертации и предопределило полемический запал его замечаний. Как он отмечал в своей пространной, на сотню страниц, рецензии, Успенский не достиг из-за недостаточной лингвистической и историко-правовой подготовки полного понимания социально-экономических сюжетов, которыми изобиловали письма Феофилакта. Однако и выводам Васильевского, и последовавшим исследованиям Успенского было суждено стать лишь началом изысканий общественных и экономических проблем Византии, а письма архиепископа Болгарии по сей день остаются неисчерпаемым источником новых находок и интерпретаций[11]. Фактически оба ученых выступили пионерами того направления российской византинистики, которому было суждено принести ей заслуженное мировое признание.

---

[6] О возведении доцента, доктора всеобщей истории г. Успенского в экстраординарные профессоры. – В: Записки императорского Новороссийского университета, XXIX (1879), 99–102; Протокол заседания Совета от 20 сентября 1879 г. – Записки императорского Новороссийского университета, т. XXX, 143–145.

[7] ***Успенский, Ф. И.*** Петербургский университет в 1867–1871 гг. (по воспоминаниям студента). – В: Дела и дни. Исторический журнал. 1 (1920), с. 163.

[8] ***Заливалова, Л. Н.*** Василий Григорьевич Васильевский (1839–1899). – В: Портреты историков. Время и судьбы. Т. 3: Древний мир и Средние века. Москва, 2004, 297–315.

[9] ***Васильевский, В. Г.*** „Образование второго Болгарского царства“ Ф. И. Успенского. – Журнал Министерства народного просвещения. CCIV. (1879),144–217; (1879), CCIV, 318–348.

[10] ***Шукурова, А. Э.*** Из эпистолярного наследия Г. С. Дестуниса: письма к Ф. И. Успенскому. – В: Рукописное наследие русских византинистов в архивах С.-Петербурга. С.-Петербург, 1998, 568–573.

Васильевский сокрушался, что „прекрасно написанная книга обезображена…" случаями неверного перевода и отмечал ряд фактологических промахов Успенского. Однако рассмотрение его претензий на фоне достижений современной историографии позволяет скорректировать эти оценки. Если в вопросе о времени архиепископской инвеституры Феофилакта Успенский действительно был склонен сдвигать ее начало к первым годам правления Алексия I Комнина, неоправданно идентифицировал одного из адресатов архиепископа с великим доместиком Григорием Пакурианом, а другого – с философом Иоанном Италом, то упомянутые выше претензии рецензента к переводу письма Феофилактак зятю императора Алексия I Комнина паниперсевасту Никифору Вриеннию выглядят преувеличенными. Скорее, не вполне совершенными следует считать оба перевода, авторы которых не уловили ни идиом („Гипоклиду нет до того дела" – Геродот, История VI, 129–130), ни цитат из Св. Писания („дабы сделать безмолвным врага и мстителя" – Пс. 8:3).

В целом снисходительный, а временами саркастический тон рецензии Васильевского можно оправдать как статусом одного из учителей соискателя (Успенский на третьем и четвертом курсах слушал его лекции), так и понятным недовольством быстротой академической карьеры новороссийского доцента, за семь лет преодолевшего дистанцию от студенческой скамьи до докторской кафедры. Намеки на это содержатся как в перечислении предшествовавших защите достижений соискателя, так и в сделанном им примечании: „С удовольствием можем назвать теперь еще новый труд, сходный с сочинением г. Успенского по своему происхождению и *не уступающий ему своими достоинствами (курсив мой – Д. П.)*. Мы разумеем только что появившуюся книгу г. Матвея Соколова „Из древней истории Болгар…"[12]. Напомним, что книга М. И. Соколова, закончившего историко-филологический факультет С.-Петербургского университета в год защиты Успенского, была выпускной (кандидатской) студенческой работой, так что ее сравнение с докторской диссертацией само по себе содержало оценку уровня последней. Кстати, сам Соколов защитил магистерскую диссертацию только спустя 10 лет, в 1888 г., а доктором русской словесности стал только в 1902 г.[13]

Васильевский, получивший степень кандидатов С.-Петербургском университете в 1861 г., смог защитить магистерскую диссертацию только через десять лет, в 1870 г., а докторской степени по русской истории был удостоен Московским университетом лишь в 1878 г. за труды по русско-византийским отношениям XI–XI вв.[14] Ирония сквозит и в предложении рецензента считать диссертацию Успенского „только предварительным трудом по истории основания второго Болгарского царства", а в будущем, учитывая литературный талант автора, предложить ему создать „общедоступный, по возможности художественный рассказ об этом драматичном и важном эпизоде из жизни славянских народов". Однако в целом Васильевский, несмотря на многочисленные замечания, дал высокую оценку работы, отметив расширение автором источниковой базы исследования болгарской и византийской истории и перспективность дальнейшего исследования намеченных в работе сюжетов.

Вскоре после защиты в московском журнале „научной критики и библиографии в области наук историко-филологических, юридических, экономических и государственных" „Критическое

---

[11] См.: ***Оболенский, Д. Д.*** Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. Москва, 1998, 426–460; ***Флоря, Б. Н., Турилов, А. А., Иванов, С. А.*** Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. С.-Петербург, 2000, 28–65; ***Илиев, И.*** Теофилакт Охридски. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. т. IV. Т–Я. София, 2003, 53–57.

[12] ***Соколов М. И.*** Из древней истории Болгар. – В: Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. 1879, Часть IV.

[13] ***Довгалло, Г. И.*** Соколов Матвей Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. Москва, 1979, 314–315.

[14] ***Литаврин, Г. Г.*** Васильевский Василий Григорьевич. – В: Славяноведение в дореволюционной России, 95–97.

обозрение" появилась заметка о защите Успенского, подписанная инициалами К. Г. Констатировав, что „ученые достоинства сочинения несомненны и приносят честь усердию и дарованиям автора", автор рецензии отметил, что информация Феофилакта „является у г. Успенского еще в слишком сыром и необработанном виде, да к тому же он далеко не полон". Как и многим последующим читателям книги (включая автора этих строк), рецензенту представлялось, что „первая глава не составляет существенной необходимой части исследования (об образовании второго Болгарского царства), не связана с ним органически, а потому является как бы не совсем уместной". Автор рецензии, которого знакомый с ней Васильевский назвал „лицом, по всему судя, совершенно компетентным"[15], сетовал, что Успенский „отнесся, кажется, не с достаточным вниманием и не довольно самостоятельно" к вопросу об этническом происхождении Асеней и заключал, что и после его труда этот вопрос столь же неясным, как и ранее, а доводы автора относительно их болгарского происхождения „не могут считаться удовлетворительными"[16].

В рецензии приведены целиком положения, вынесенные на защиту диссертантом и включенные в реферат его труда, который, по тогдашнему порядку защиты, был предоставлен всем участникам обсуждения. Вот они:

„1. Письма Феофилакта Болгарского заключают в себе еще не тронутый доселе драгоценный исторический материал для истории Болгарии под господством Византии;

2. Изучение упомянутых писем в связи с императорскими хрисовулами и новеллами, равно как с мелкими сочинениями Евстафия Солунского и Михаила Акомината, дает иную постановку совершенно темному в исторической литературе вопросу – о состоянии византийского государства.

3. В борьбе болгар с Византией, вместе с куманами и румунами, принимали участие **русские** (выделено в источнике – Д.П.), населявшие Трансильванию;

4.События III крестового похода имели значительное влияние на рост славянского движения на Балканском полуострове;

5. Болгарское движение распространялось с северо-востока к юго-западу. Асени руководили как северным, так и южным движениями;

6. Вопросу о богомилах не дано еще правильной постановки в исторической литературе. Выражение армяне или павликиане не всегда соответствует термину богомилы;

7. События IV крестового похода вызвали болгарского царя на роковое для дальнейшей судьбы Болгарии предприятие — основать Греко-болгарское царство;

8. Никейская империя, основанная при содействии болгарского царя, с одной стороны, способствовала утверждению латинян на Востоке, с другой — стала на пути к осуществлению широких политических задач Асеней;

9. Письма Михаила Акомината представляют новый материал для истории Никейской империи"[17].

Три тезиса соискателя – первый, второй и последний – касались источников, в полной мере впервые вводимых в научный оборот тогдашнего византиноведения, и вкупе с ранее защищенной диссертацией о Никите Хониате составили самостоятельный и отличный от сюжетов об образования Второго Болгарского царства историографический вклад. При исследовании вопроса о влиянии на болгарское движение III крестового похода (тезис четвертый) автор использовал подготовленные к печати, но еще не изданные речи Никиты Хониата из второго тома сборника греческих источников о крестовых походах, с которыми его любезно познакомил французский ученый Эммануэль Миллер (том вышел из печати только в 1882 г.[18]).

---

[15] ***Васильевский, В. Г.*** „Образование второго Болгарского царства" Ф. И. Успенского, с. 146.

[16] ***К. Г.*** Образование второго Болгарского царства Федора Успенского. – В: Критическое обозрение, № 10. (1879), с. 43.

[17] ***К. Г.*** Образование второго Болгарского царства Федора Успенского, 41–42.

[18] ***Recueil des historiens des Croisades,*** publié par les soins de l'Academie des inscriptions et des belles-lettres. Historiensgrecs, t. II, Paris, 1881.

В доказательствах пятого тезиса автор вплотную подошел к объяснению размаха болгарского движения родственными связями Асеней среди местной знати, представив их противников как выразителей интереса „боярской партии“, противодействовавших становлению сильной царской власти. В шестом тезисе Успенский пришел к отрицательному ответу на вопрос об участии богомилов в восстановлении болгарского государства, тем не менее неверно истолковав содержание письма Феофилакта о монахе-отступнике как сведение о проповеди богомильства. Тезисы седьмой и восьмой, по сути дела, составили общее заключение к работе, содержавшее итоговую оценку итогов правления трех братьев Асеней. С одной стороны, эти тезисы оформили концепцию места Болгарии в системе международных отношений на Балканах, созданной после образования в 1204 г. Латинской империи с центром в Константинополе. Впоследствии она была развита Успенским в фундаментальной „Истории Византийской империи“ и в главах коллективной „Истории крестовых походов“[19]. В книге он писал: „Куски громадной империи, не сумевшей ассимилировать разнородные элементы населения и потушившей чувство патриотизма, которое способно сделать чудеса в трудные годины нашествия иноплеменников, отделялись, по-видимому, без особенного усилия на долю латинских рыцарей и честолюбивых искателей власти из греков, или входили в болгарское (так у автора – Д.П.) царство“[20]. С другой, именно в том, что Болгария фактически стала одним из таких „кусков“, связав свою судьбу с наследием империи ромеев, ученый видел ошибку Асеней, предопределившую ограниченность исторической миссии их государства.

Особняком в работе стоит третий тезис об участии в событиях конца XII – начала XIII в. русских „из Вордоны“, подкрепленный, помимо шестой главы книги, изданием в приложении неизвестного ранее источника – упомянутой выше речи Никиты Хониата. На этот сюжет обратили особое внимание все рецензенты книги, предположив научные перспективы его развития. Однако в дальнейшем ограниченная источниковая база так и не позволила ни самому Успенскому, ни другим ученым вплоть до наших дней сколько-либо существенно дополнить и расширить этот сюжет.

Труд Успенского, как писал Васильевский, „не представляется довольно целостным и округленным, … ради малоизвестных, но тем более заманчивых и привлекательных материалов он отклонился слишком далеко назад от главной своей темы“[21]. Сам диссертант понимал неочевидность связи первой главы работы с ее второй, собственно, и посвященной теме, частью, которую отмечали впоследствии рецензенты его труда. „Рассмотрение фактов начала XII века“, – писал он, – „бросит некоторый новый свет на события конца того же века“ (с. 2). Этот „новый свет“, судя по тексту первой главы, заключался, во-первых, в выводе о различном положении востока и запада Болгарии в эпоху Феофилакта („…Подчинение последней (восточной – Д.П.) было номинальное, в ней нечего было делать греческой администрации, так как здесь хозяйничали половцы и команы“, в то время, как „западная Болгария с течением времени вполне вошла в общую систему управления империей“ – с. 16). Во-вторых, по мнению Успенского, распространение при Мануиле I Комнине „восточных порядков“ на западную Болгарию и создало ту критическую обстановку, в которой стало возможным восстание Асеней. Введение умело подводило к тезису, который в дальнейшем становился одним из важнейших в работе – об активном участии половцев и волохов в движении, которое возглавили братья. „Смутные обстоятельства, сопровождавшие последние годы правления Комниных и вступление на императорский престол рода Ангелов внушили болгарам смелость сделать попытку к возвращению потерянной свободы и независимости“ (с. 74).

Болгарское отступничество выступало у Успенского неотрывной частью общего кризиса империи: „В конце XII в. не одна Болгария отделяется от Византии: этотолько часть картины общего разложения, цельный вид которой слагается из кипрских, трапезундских, греческих и других болезненных обнаружений“ (с. 124). Создание обновленного „второго“ Болгарского царства представлено им как реализация определенного плана клана Асеней, в который по ходу событий вносились ситуационные изменения и дополнения. Умело привлекая союзников в лице половцев, используя противоречия в окружении Исаака Ангела и среди местной болгарской знати, Асени существенно расширили подвластную им территорию, что позволило претендовать на царскую власть. Успенский выделил в качестве особого этапа последствия Четвертого крестового похода, когда перед Калояном открылась перспектива возглавить православное греческое население центра и юга Балкан в борьбе против крестоносцев и выступить в качестве преемника павшей империи. Такая эскалация требований и привела к окончательному успеху плана, однако, она же и заложила в него подрывной заряд неуемных амбиций. Успенский завершает свой труд эффектной реконструкцией эпической „саги“ о покровительстве болгарам св. Димитрия, который вначале, покинув Солунь, помогает им, а затем смертью Калояна как бы приказывает болгарам: „Стой! Пора поставить предел честолюбивым притязаниям“ (с. 256).

Таким образом, на содержании и качестве диссертации сказались несколько обстоятельств, среди которых определяющими были стремление ввести в исследовательский оборот новые источники, обнаруженные автором в ходе заграничных поездок 1876–1878 гг., и сроки конкурса на профессуру в Одессе. В то же время, в работе закладывались основы нескольких эвристически и концептуально перспективных направлений возможных дальнейших исследований. В частности, наряду с источниковедческими находками и установлением фактов отношений болгар с Византией и крестоносцами, Успенский обозначил социальную сторону проблем образования второго Болгарского царства и наметил основные ориентиры концепции ее роли в сложнейшей международной ситуации на Балканах накануне и после падения Константинополя в результате IV крестового похода.

Общественно-политическая обстановка в России на фоне бурного роста общественного и академического интереса к южным славянам и Византии во время Восточного кризиса 1875–1878 гг. наложила отпечаток на восприятие труда Успенского. Как писал Васильевский, „книга… привлекает внимание не только ученого мира, но и всякого читателя по самому предмету своему, т. к. посвящена одному из важнейших моментов истории многострадального болгарского народа, и, следовательно, имеет живой современный интерес“[22]. Этот интерес вылился в обилие рецензий и откликов на книгу.

Помимо упомянутых пространных рецензий Васильевского и К. Г. в петербургском журнале „Слово“ вышла в составе обозрения новых книг о славянстве заметка будущего видного историка литературы и библиографа, а в те времена – выпускника юридического факультета С.-Петербургского университета Семена Венгерова. Молодой литератор, готовившийся к сдаче экзаменов за курс историко-филологического факультета Юрьевского университета, обрушился на Успенского с упреками в пренебрежении задачами „исследования, в котором сообразно теме, должна быть раскрыта народная душа, решившаяся протестовать“. „Г. Успенский массой своей учености наваливается на крошечный уголок истории, до сих пор остававшийся темным, и хочет его осветить. Уголок такой крошечный, что самому г. Успенскому становится несколько раз неловко за него. Но разбираемый труд есть докторская диссертация, а по университетскому уставу докторская диссертация должна внести что-нибудь „новое“ в науку. Имей г. Успенский несколько больше творческой мысли, он при своей учености мог бы действительно внести что-нибудь новое. Но в излишнем парении ума г. Успенского упрекнуть совершенно нельзя. Поэтому он берет из полуторатысячной истории болгар промежуток в десять-пятнадцать лет, откапывает завалившиеся в ватиканской библиотеке новые тексты и задача его исполнена: „при всеобщих рукоплесканиях“ актовой залы факультет подносит почтенному ученому титул доктора всеобщей истории“… „Образование второго болгарского царства есть период брожения народных сил, захотевших сбросить с себя византийское иго. История такого периода, разумеется, была бы очень интересна, но для этого требуется материал совершенно особого рода. Описывая период народной борьбы по византийским летописцам, г. Успенский должен быть уподоблен тому историку современных событий, который по турецким реляциям хотел бы себе составить понятие о герцеговинском восстании… Но это ли есть задача исследования, в котором сообразно теме, должна быть раскрыта народная „душа“, решившаяся протестовать?“[23].

---

[19] ***Успенский, Ф.И.*** История Византийской империи. Отдел VI. Комнины. Отдел VII. Расчленение империи. Отдел VIII. Ласкари и Палеологи. Москва,1997, 237–304.

[20] ***Успенский, Ф.*** Образование второго Болгарского царства, с. 243. Далее ссылки на это сочинение даются в тексте.

[21] ***Васильевский, В. Г.*** „Образование второго Болгарского царства“ Ф. И. Успенского, с. 147.

[22] ***Васильевский, В. Г.*** „Образование второго Болгарского царства“ Ф. И. Успенского, с. 146.

С академической точки зрения эта рецензия, на тон которой могла повлиять обида за отрицание автором революционного духа интересовавших в то время Венгерова богомилов, скорее свидетельствует о том, что Ф. И. Успенского мало затронули упомянутые выше общественно-политические настроения конца 1870-х гг., в сердцах названные Константином Леонтьевым „болгаробесием“ в статье, вышедшей одновременно с рецензиями на книгу Успенского[24]. Распространенный в российском обществе „трагический образ восстающей из рабства и крови Болгарии“ (слова того же Леонтьева), виделся препятствием к объективному и точному изучению болгарской историив это время еще одному рецензенту книги, только что вернувшемуся из освобожденной Болгарии Марину Дринову.

Двумя годами позднее, в 1881 г. именно Дринов стал еще одним рецензентом книги, выдвинутой на соискание Уваровской премии. Его пространный „разбор“ (30 стр.) был не менее критичен, чем рецензия Васильевского, а тактично сделанные замечания опровергали некоторые поспешные выводы книги: о „забвении“ болгар и Болгарии византийскими и западными авторами XI-XII вв., якобы предпочитавшими писать о волохах и Валахии; о вытеснении славянского населения с юга центральной части Балкан колонистами греческого, тюркского и валашского происхождения; об отождествлении упомянутого в хронике Ансберта „сатрапа Болгарии“ с Добромиром Хризом. Особенно важными были замечания Дринова относительно неиспользованных для целей исследования возможностей введенных Успенским в научный оборот речей Никиты Хониата и Евстафия Солунского, которые сопровождались блестящими интерпретациями упомянутых в них событий и реалий. „Выдвинутый автором новый материал, который действительно должен занимать первое место между источниками болгарской истории, – заключал Дринов – дал ему возможность пролить много нового света на исследуемый вопрос… Если в иных случаях автор и не совсем удачно воспользовался своим материалом, то это зависело от самого свойства последнего: такого рода материалы никогда не исчерпываются первым обследованием, как бы тщательно оно ни было. Будущие исследователи в области южнославянской, а также византийской истории XI, XII и начала XIII вв. не могут обойтись без книги г. Успенского. Они не мало будут благодарны автору и за помещенные им в приложениях, так и в самом тексте книги, обширные извлечения из памятников, или совершенно новых, или таких, которые сделались библиографической редкостью“[25]. По рекомендации Дринова труд Успенского среди других шести работ, был удостоен Уваровской премии за 1880 г.

Весьма благожелательный отзыв о книге Ф. И. Успенского был дан именитым славистом А. Н. Пыпиным в „Вестнике Европы“, одном из самых читаемых литературных журналов России[26]. Рецензент, как и С. Венгеров, сетовал на недоступность книги для массового читателя, но тут же замечал, что „в результате получился труд, необходимый для каждого ученого, который обратился бы потом к этой эпохе болгарской истории“. За рубежом на работу Успенского обратили внимание русский эмигрант иезуит Иван Мартынов, давший краткую информацию о ней в парижском „Revue des questions historiques“[27], и Ватрослав Ягич, который опубликовал в венском „Архиве славянской филологии“ выдержки из отзыва Васильевского, посвященные дискуссии о роли волохов и болгар в движении Асеней, а также краткое изложение книги Успенского[28].

Книга Успенского раскрывает его зрелые исследовательские позиции, которые сам автор связывал с философией и методологией позитивизма. Как было отмечено в представлении историко-филологического факультета Новороссийского университета для „возведения доцента, доктора всеобщей истории Успенского в экстраординарные профессора“, „он ни на одну минуту не дал себя увлечь…, и сохранил в своем изложении полную объективность“. Коллеги по факультету отмечали, что „сочинением Ф. И. Успенского разрешены для истории третьего и четвертого крестовых походов те же задачи, как и известным сочинением В. Г. Васильевского „Византия и печенеги“ – для истории первого“. Продолжая эту линию объединения заслуг двух выдающихся российских византинистов, можно с уверенностью отметить, что углубленный разбор Васильевским диссертации своего молодого коллеги стал прологом для еще одной работы Василия Григорьевича, посвященной восстановлению Болгарской патриархии в 1235 г.

Именно труды российских и зарубежных ученых 1870–1880-х гг. сформировали основы болгаристики как научной отрасли славянских и византийских исследований, бесспорными лидерами которой стали Марин Дринов и Федор Успенский. Хотя Успенский не был автором формулы „Второе Болгарское царство“ (одновременно с ним, например, опубликовал свой труд „Валахи как основатели Второго Болгарского царства Асеней“ австрийский ученый К. фон Хёффлер[29]) идея новой болгарской государственности как Renovatio Imperii получила академический мандат на существование в трудах В. Златарского, Н. Бэнеску, С. Рансимана и других ученых. После провозглашения Княжества Болгарии царством в 1908 г. идея „трех царств“, отчасти перекликавшаяся и со средневековыми представлениями и с концепцией трех периодов российской истории стала непременной частью болгарской государственной идеологии.

“THE FORMATION OF THE SECOND BULGARIAN TZARDOM“ BY FYODOR USPENSKIY AS ACADEMIC AND HISTORIOGRAPHICAL EVENT.

The doctoral thesis by Fyodor Uspenskiy (1845–1928) “The Formation of the second Bulgarian Tzardom” published and defended in 1879 became an important milestone in the development of Byzantine and medieval Bulgarian studies in Russia. It provoked several discussions in the Russian academic milieu concerning the role and directions of the Bulgarian medieval history research; the ethnic changes of the population in the Byzantine provinces created after the fall of the first Bulgarian Tzardom under the imperial domination; the impact of the Byzantine fiscal and economic institutions on the situation in the Bulgarian lands before the beginning of the Asenids revolt in 1185/86 etc. On the other hand the dissertation, despite the public atmosphere after the liberation of Bulgaria in 1878 demonstrated high standards of academic approach and objectivity. The essay reveals the above mentioned themes upon the base of the Uspenskiy’s book reviews by Vasiliy Vasilyevskiy, Marin Drinov, Alexandr Pypin, Stepan Vengerov and other academicians-contemporaries of the event.

---

[23] Слово. Научный литературный и политический журнал, № 9 (1879), 115–117.

[24] ***Леонтьев, К. Н.*** Наше болгаробесие. Письма отшельника. – Восток. № 7–8 (1879).

[25] Разбор сочинения Ф. Успенского „Образование второго Болгарского царства“, составленный профессором М. С. Дриновым. – В: Отчет о двадцать третьем присуждении наград графа Уварова. Приложение к XXXIX тому Записок Императорской Академии. № 8, (1881), 84–113.

[26] ***Пыпин А. Н.*** Литературное обозрение. – Вестник Европы. Т. V. Октябрь. (1879). 770–779.

[27] ***Martinov, I.*** La formation du second empire bulgare par M. Ouspenski, professeur à l’Université d’Odessa. – In: Revue des questions historiques, T. XXVI, N 7. (1879), 268–269.

[28] ***Wasiljevski,W. G.*** Wer hat das Bulgarishe Reich begründet? – Archiv für die Slavische Philologie. B. IV. Wien. (1880), 627–637.

[29] ***Höfler, C.v.*** Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. I. Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarichen Reiches, der Asaniden. 1186–1257. Wien, 1879.

МЯСТОТО НА ТЪРНОВО ВЪВ ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Павел ГЕОРГИЕВ

В българската, а оттам и в чуждестранната медиевистика, е залегнало здраво убеждението, че Търново е люлка на освободителното движение от 1186–1188 г. и по тази причина веднага става столица на възстановената държава. То обаче се основава единствено на историографски съждения, изхождащи от безспорния факт, че градът е династичен център на Асеневци и столица на Второто българско царство още през последните години на XII век. Пръв застъпник на това убеждение е Паисий Хилендарски[1]. Но той, както изтъкна още В. Златарски, не познава хрониката на съвременника Никита Хониат – основният източник на сведения за събитията, и се доверява изцяло на твърдението на Патриарх Евтимий в житието на св. Иван Рилски от края на XIV в. за възобнова на българската държава, единствено от по-малкия брат – Асен I (1187–1195). Под влияние на тази теза е и друг търновски писател – анонимният преводач на Манасиевата летопис като твърди, че *„българското царство попадна под гръцка власт чак до Асен, български цар“*[2]. Така че тенденцията Търново да се пропагандира като център на възстановената държава започва още от времето, когато той е нейн реален център и очевидно е свързана с опита на търновските книжовници да изтъкнат Асен за пръв цар.

Това обаче е исторически недостоверно, тъй като всички налични свидетелства за събитията от периода 1185–1196 г. изтъкват приоритетната роля на неговия по-голям брат в освободителното движение и първите десетина години от управлението на държавата. Въпросът тогава е защо още през XIV в. или преди това началният епизод от историята на освободителното движение е пренебрегнат от домашните източници? Не е ли това пренебрежение към ролята на Теодор-Петър, или е само опит за генерализация на събитията от края на XII в. Изборът между двете обяснения изглежда труден, но едва ли трябва да се съмняваме, че пренебрегването на историческата истина се дължи на стремежа към възвеличаване на ролята на Асен за сметка на неговия брат Петър, породено в годините, когато възстановената българска държава е управлявана от преки потомци на по-малкия брат, сиреч още през първата половина на XIII в.[3] Тази именно версия е защитавана и до днес от българските историци, които все така генерализирано говорят за ръководителите на въстанието и държавата от края на XII в. като Асеневци, забравяйки, че то е оправдано само за периода след 1218 г. и поради това е смислово неточно и по същество подвеждащо. В основата на това безкритично приемане на домашни свидетелства от XIV в. е и схващането, че люлка на освободителното движение от 1185/1186 г. е Търново.

Всъщност тези две постановки на българската медиевистика са взаимно обвързани и плод на пренебрегване на обективните свидетелства на съвременници на събитията веднага след 1185 г., сиреч те са в плен на средновековни „простолични“ пристрастия. Това личи при съпоставка на въпросните постановки в българската и в ранната западноевропейска историопис. Автори като Шарл Дюканж и Йосиф Асемани се придържат стриктно към писмените извори и изтъкват ролята не само на Асен, но и първенството в ръководството на движението през първите десетина години на неговия по-голям брат Петър. Заедно с това те не казват нищо за Търново като първоначален негов център[4]. Верен на написаното от Георги Акрополит, Дюканж споменава името на града едва във връзка със събитията от 1196 г., когато начело на държавата, макар и без владетелски титул, е наистина по-малкият от братята – Асен. С по-късни събития от историята на Второто царство, свързва името на Търново и Блазиус Клайнер[5]. В българската наука единствено М. Дринов е като че ли по-сдържан и окачествява твърдението на Паисий и Раковски за това, че в Търново е имало патриарх още по времето на Асен като *„неверно предание“*[6]. Заедно с това родоначалникът на съвременната ни историография отбелязва, че споменаването на Търново в събития преди XII век изглежда напълно съмнително[7].

В подкрепа на тезата, че Търново е начален център на въстанието и на възобновената държава е твърдението, че неговите крепости са родово средище на братята Петър и Асен и поради това те се превръщат в тяхна опора и средоточие още през 1185 г. Но тъй като то се основава само на логически съждения, е трудно да се приеме за доказателство. Поради това вероятно Ив. Дуйчев се опита да го нюансира, като писа: *„изборът на Търново като столица е бил предопределен не толкова от обстоятелството, че тук били по всяка вероятност родовите владения на Асеневци, колкото от неговото местоположение и произтичащите от това стратегически изгоди“*[8]. Той е убеден в ролята на търновските крепости и по-специално на Трапезица още по време на византийското владичество в българските земи. Но това изтъква и Паисий Хилендарски, като твърди, че *„Търново и Дунавия 70 години били под гръцка власт“*, сиреч градът е бил център на територията между Дунав и Стара планина още по време на византийското владичество[9]. В тази връзка трябва да поставим и властващата и днес теза, че съграденият от братята Петър и Асен храм на свети Димитър Солунски и свързаното с това обявяване на светеца за покровител на оглавеното от тях въстание се е намирал именно в Търново. Пръв, който я лансира е именно отец Паисий, след като заимства от един от своите водещи източници – Маврубир (Мавро Орбини) сведението за построения от братята Петър и Асен храм.

Така че и въпросът за избора на Търново като център на освободителното движение остава и до днес незадоволително изяснен.

Преди да се заема със свой опит в тази насока, следва да уточня, че тезата за значението на Търново като изконен център на Второто царство, след времето на Паисий, е продукт на нашата историческа мисъл след М. Дринов. К. Иречек е ученият, който пръв приема за безспорно, че Асеневци са били *„владетели на кулите (балканските кули) Търново и Трапезица на Янтра“* още преди въстанието[10] Той е и първият, който лансира схващането, че в тяхното подножие ще да се е намирал построеният във връзка с повдигането на духа на въстаниците храм „СветиДимитър“.

---

[1] ***Паисий Хилендарски.*** Славяно-българска история. Под ред. на П. Динеков. София, 1972, с. 99 и сл.

[2] ***Хрониката на Константин Манаси.*** Зората на българската епика. Предговор, превод и коментар Ив. Буюклиев. Ист. бел. Ив. Божилов. София, 1992, с. 198, бел. 394. Според уместния коментар на Ив. Божилов авторът на хрониката се базира единствено на „историческата памет на българите“, но без да се опита критично да я съпостави с фактите от историческите източници.

[3] **Гюзелев, В.** Възобновяването на българското царство в средновековната българска книжнина. – В: **В. Гюзелев.** Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 42–43.

[4] ***Шарл Дюканж.*** Византийска история. История на империята на Константинопол. Предговор Р. Заимова, коментар В. Тъпкова-Заимова. София, 1992, с. 19, 60–61, 110; ***Йосиф Симоний Асемани.*** Календари на Вселенската църква. За светите славянски апостоли Кирил и Методий. Съст., превод и коментар М. Кискинова. София, 1987, с. 42.

[5] ***Блазиус Клайнер.*** История на България, съставена в 1761 г. София, 1977, с. 115, 127.

[6] ***Дринов, М.*** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес. – В: Избрани съчинения. Т. II. София, 1971, с. 71, бел. 7.

[7] ***Дринов, М.*** Южные славяне и Византия в X веке. – В: Избрани съчинения. Т. I. София, 1971, 522–523, бел. 102.

[8] ***Дуйчев, Ив.*** Търново като политически и духовен център през късното средновековие. – Археология, 1966, 3, с. 1.

[9] ***Паисий Хилендарски.*** Цит. съч., 99–100. В. Златарски вече уточни, че отец Паисий не познава свидетелствата на Никита Хониат и дължи своите сведения за възстановяването на държавата *„от благочестивия цар Асен“* на Патриарх Евтимий, вж. ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове, II. Притурка 17. София, 1972, 526–533.

[10] ***Иречек, К.*** История на българите. София, 1978, 261–262, 296; ***Иречек, К.*** Пътувания по България. София, 1974, с. 290–292.

Схващанията на Иречек са развити най-пълно от В. Златарски[11]. Той се придържа дословно към разказите на Никита Хониат и Георги Акрополит за избухването и хода на въстанието и отбелязва изрично думите на първия от тях, че недоволството срещу византийския император Исаак II Ангел започва от „*съпределни на Анхиало*“ градове и така „*неочаквано въоръжил против себе си и против ромеите варварите по планината Хем, които по-преди се наричали мизийци, а сега се казват власи*“[12]. Отъждествявайки Хем само със Стара планина и локализирайки т. нар. власи с населението само на север от нея, проф. Златарски свежда постепенно освободителното движение до територията на север от Балкана, но резонно отбелязва: „*Що се отнася до въпроса где е било прогласено въстанието, то нито Никита Акоминат (Хониат – П.Г.), нито Г. Акрополит, не посочват мястото, обаче като се вземе в внимание 1., че в Търново се намира археологически паметник, църквата св. Димитър, очевидно същата (sic! – П. Г.), която е играла важна роля при подготвянето на въстанието и в която, според народното предание, се коронясвали българските царе от второто царство, и 2. че тоя град отпосле станал главен център – столица на възобновеното българско царство ..., се налага да приемем, че въстанието е било обявено в Търново, или по-точно в търновската крепост, наречена Царевец...*“[13].

Цитираните доводи на В. Златарски остават меродавни и за съвременната ни медиевистика[14]. По повод на твърдението на съвременните историци, че Търново е бил избран за престолен град още в хода на въстанието, Ив. Божилов, забелязвайки, че Хониат споменава името на града едва във връзка с убийството на Асен, задава риторично въпроса: **„Но дали е така?“**[15]. В отговор обаче изтъква отново два довода, които подкрепят тезата, „*че още през 1186 г. Търново е бил избран за столица на възобновената България.*. От тях внимание в нашия случай заслужава вторият, а именно: „*безспорно правилната идея на В.Златарски за отъждествяването на храма, посветен на св. Димитър, за който говори Хониат, и едноименната църква в Търново*“. Това обаче е по-скоро съображение, което удостоверява присъединяването на критично настроения първоначално съвременен историк към официалната теза на българската наука.

В основата на обективното и правилно осветляване на темата за въстанието е въпросът къде се намира неговото начално огнище и какви са движещите му сили. В тази връзка е нужно изясняване на съдържанието на географското название Хемус. П. Петров с основание потърси неговия териториален обхват не само в близките на Анхиало градове[16]. В основата на неговото разбиране е, че единственият географски ориентир у Никита Хониат е „*планината Хемус*“, която следва да се отъждестви с веригите в Източна и отчасти Централна Стара планина. Това едва ли може да се оспорва, но както забелязва и авторът, в редица случаи византийските автори включват към Хемус и равнинната територия непосредствено от север и особено на юг от Източна Стара планина. Поради това, според мене, следва да не подценяваме ни най-малко посочката на Хониат, че недоволството сред „*българи и власи*“ възникнало в „*съпределни на Анхиало градове*“ Още В. Златарски посочи, че в някои ръкописи на Хониатовото съчинение вместо Анхиало стои името на разположената в полите на планината река Ахелой[17]. То съдържа важна информация, която заслужава сериозно внимание, тъй като дава отправна точка за изясняване на въпроса в каква етно-културна среда е пламнала началната искра на недоволството и породения от него бунт против византийската власт в българските земи като цяло.

И все пак, какво трябва да се разбира под названието „Хемус“? Според мене е погрешно изследователите да се задоволяват с неговата съвременна идентификация със старопланинската верига, която разделя Мизия и Тракия. Определящо е византийското разбиране за пълния обхват на оронима Хемус. В този смисъл от изключително важно значение са наблюденията на гръцката изследователка Катерина Аздраха, която изтъква, че у Георги Пахимер например името се отнася и за днешна Странджа планина и територията на север до Източна Стара планина византийският автор нарича „*вътрешните земи на Хемус*“[18]. Кр. Гагова се присъединява към това становище, като счита, че Странджа планина е била считана за част от Хемус от редица антични и средновековни автори[19]. Те оценяват двете отдалечени планински вериги като части от Хемус. Следствие на това равнината, която ги разделя изглежда също е била преценявана за прилежаща към тях, тъй като в административно отношение е именувана Хемимонт. Важно е да припомня още изтъкнотото от Кр. Гагова твърдение на Жофроа де Вилардуен за Хемус като „*планините на Влахия*“, както и това, че според източник от първата половина на XVI в. река Тунджа извирала от тях. На тази основа можем да приемем, че „*съпределните* (συνῳκίζοντο) на Анхиало (Ахелой) *градове*“ са оставали във „*вътрешните земи на Хемус*“. Недоволството на скотовъдното население от мерките на Исаак II Ангел през есента на 1185 г. избухва по повод допълнителното им данъчно облагане, заради подготовката на сватбата на императора и поради това изглежда пресилено да считаме, че е засегнало едва ли не цялата българска етническа територия, или поне тази на север от Стара планина. По-резонно изглежда тези мерки, особено ако могат да се сведат до рекрут на животни за сватбените тържества, да са засегнали, освен „*от своите земи*“ наистина само близки до Анхиало градове, както сочи това Никита Хониат. Така че търсеното първоначално огнище на недоволството, а и на бунта, може наистина да се ограничи „*при планината Хемус*“ и дори в района на „*съпределните на Анхиало градове*“, както ни информира съвременникът Никита Хониат.

Византийският историк нарича разбунтувалото се население „*власи*“, а също и „*варварите* ***при*** *планината Хемус*“[20]. За власи-водачи, които познават добре пътищата в планината от север и северозапад от Анхиало, говори век по-рано и Анна Комнина[21]. Под „*варвари, които по-рано се наричали мизи*“ Хониат още по-ясно определя етническия облик на коренно българско население с планински бит и нрави, което се занимава изключително със скотовъдство и обитава, според цитираните по-горе източници „Влашките планини“. Още по-ясно формулира етническия състав на въпросните планински „варвари“ Теодор Скутариот, който пояснява, че недоволството възникнало не само в „*други градове, най-вече варварите* **край** *Хемус, които по-рано се наричали мизи, а сега власи и българи*“[22].

Според Хониат, въстаналите първоначално се колебаели, съмнявайки се в благополучния изход на открита „апостасия“[23]. За да преодолеят тези колебания, братята Петър и Асен предприели строеж на „дом“ за „изоставилия“ Солун великомъченик Димитър. Къде е бил построен храмът източникът не съобщава, но е логично неговото място да е било сред компактното „влашко“ и „българско“ население в равнината и особено в ограждащата я от север планинска верига. Локализирането на храма

---

[11] ***Златарски, В.*** Цит. съч., с. 410 и сл.

[12] ***ГИБИ***, XI. София, 1983, с. 26.

[13] ***Златарски, В***. Цит. съч., с. 440–441.

[14] ***Петров, П.*** Възстановяне на българската държава 1185–1197. София 1985, с. 62 и сл.; ***Г. Цанкова-Петкова.*** България при Асеневци. София, 1978, 21 и сл.; ***Данчева-Василева, А.*** Възобновяване и укрепване на българската държава (1186–1197 г.). – ИПр, 1986, 9–10, 37–53. Във връзка с новобългарската представа за Търново като исконен политически център на средновековна България, вж. ***Павлов, Пл.*** Търновград и неговите вечни покровители. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов. В. Търново, 2003, с. 23.

[15] ***Божилов, Ив.*** Асеневци: Renovatio Imperii Bulgarorum et Graecorum. – В: ***Ив. Божилов.*** Седем етюда по средновековна история. София, 1995, с. 157, бел. 78.

[16] ***Петров, П.*** Цит. съч., с. 88.

[17] Срв. ***Златарски, В.*** История…, с. 411, бел. 2.

[18] ***ГИБИ*** X. София, 1980, с. 162; ***Asdracha, C.*** Le térme Haemos chèz Pachymère. – SB, 10, 1975, 137–142.

[19] ***Гагова, Кр.*** Тракия през българското средновековие. София, 2002, с. 320–321.

[20] ***Пак там***, с. 165.

[21] ***ГИБИ*** VIII. София, 1971, 104–105.

[22] ***Пак там***, с. 243.

[23] ***ГИБИ*** XI. София, 1983, с. 27.

в самата Мизия, а още повече в Търново, е напълно необосновано. Единственото основание за това е фактът, че там има средновековен храм „Свети Димитър“ и според местно предание той е бил място за коронация на царете от Второто българско царство[24]. Изследователите – историци и археолози, обаче изпускат от внимание възможността търновският храм „Свети Димитър“ да е само реплика от XIII или XIV в. на знаменития храм, изиграл, според изворите съдбовна роля в успеха на българското освободително движение. Легендарна фабула за ролята на Асен като единствен „възобновител“ на българската държава и родоначалник на Асеневци в Търново са били достатъчно сериозен мотив за съграждане на такъв храм на светеца-покровител и патрон на династията. Така че реставрираният помпозно преди тридесетина години средновековен храм изглежда да е бил издигнат в столицата като мемориал на освободителното движение от 1185–1186 г. и паметник, възвеличаващ делото на Асен. Култът към свети Димитър в Търново има специално място и определено е бил толериран от преките и непреки представители на Асеневци. Достатъчно е да се позовем на свидетелствата в историята на йеросхимонаха Спиридон, че образът на светеца е освещавал и легитимирал тяхната царска власт[25]. Столичният храм „Свети Димитър“, който К. Иречек, В. Златарски и Ив. Божилов и други авторитетни учени доверчиво приемат за аргумент за това, че Търново е люлка на въстанието, трябва да е бил построен едва през XIII или XIV в. По този повод трябва да си спомним за бележките на Феликс Каниц против романтичните увлечения на търновските родолюбци краеведи като В. Берон и Хр. Даскалов и да ги оценим като справедливи и актуални и днес[26]. А също и разсъжденията на една от нетърновските изследователки на храма, В. Димова, която изложи аргументи в подкрепа на неговото издигане към XIII–XIV в., сочейки датировките на А. Торньов към XIII и на Ф. Каниц – към XIV век[27].

Така че, разграничавайки се от шестващата още от XIII, та чак до началото на XXI век, „търновска легенда“, е исторически правдиво да се придържаме главно към разказа на съвременника Хониат. А той води към извода, че храмът „Свети Димитър“ от 1185/6 г. трябва да е бил построен в „огнището“ на първоначалния бунт и следователно трябва да се търси в района на Анхиало (Ахелой) или в планински селищен център на север. Към този извод навеждат и детайлите, с които Хониат описва събитията, разиграли се при освещаване на въпросния храм. Според един от ръкописите на неговото съчинение, сред разбунтувалото се множество се оказали „*мнозина бесновати от двата народа*“ (българи и власи), а според друг – „*обзети от бесове, които наричат и юродови, **от различен произход***“[28]. В т.нар. Синопсис на текста на Хониат, а и у Теодор Скутариот, екзалтираното население с различно потекло се определя като астенарии[29], т. е. хора, които изпадат в екстатични състояния и

---

[24] За проучванията на храма в Търново, вж. ***Николова, Я., М. Робов.*** Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005; ***Робов, М.*** Църква № 2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 113–119. ***Вачев, Х.*** Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград. – В: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova. София, 2009, 328–329.

[25] ***Златарски, В.*** История …, с. 533.

[26] ***Kanitz, F.*** Tirnov`s Altbulgarische Baudenkmale. – Sitzungsberichte der Kaiserich Akademie der Wissenschaft, LXXXII, 1876, mars, S. 271–288. За отговора на Васил Берон вж. ***Берон, В.*** Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 2004, с. 55–56, където изследователят оценява тезата на Ф. Каниц като *„недоброжелателно, види се, предубеждение“*. Но Ф. Каниц пише изрично за *„църквата Св. Димитър, в която са коронясвали Асеневците“*. Срв. ***Каниц, Ф.*** Дунавска България и Балканът. Т. I. София, 1995, с. 210 и сл., с което на дело отхвърля горните обвинения в „предубеждения“.

[27] ***Димова, В.*** Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – ИНИМ, XI, 2000, 293–300. Вж още ***Торньов, Л.*** Архитектурни мотиви из България. София, 1925, с. 17.

[28] ***Златарски, В.*** Цит. съч., 413–414.

[29] ***ГИБИ,*** XI, с. 27; ***Златарски, В.*** Цит. съч., с. 413–414, бел. 5.

които редица гръцки и български изследователи са склонни да отъждествят с днешните нестинари[30]. Центърът на съвременното нестинарство е запазен в полите на Странджа планина, но са налице данни, че през Античността, а и през Средновековието, то е било практикувано и в района на север от Анхиало, най-вече по течението на реката Ахелой (Тутхон)[31]. В такъв случай местата, откъдето произхождали въпросните „демонолиптон“, наричани астенариини или психарии трябва да се търсят в област с разноетнично население, разположена между Източна Стара планина и Странджа и най-вече в района на Анхиало и Ахелой. В един слабо познат източник сред привлечените по това време от Петър и Асен съюзници се споменават и т. нар. вордонити, които обикновено се отъждествяват с руси бродници, които се локализират най-общо по днешното наше южно Черноморие[32]. Участието им в организираното от Петър и Асен движение против ромейската власт в такъв случай е напълно резонно и те несъмнено са били част от етническата амалгама, която е присъствала при освещаване на изградения от Петър и Асен храм „Свети Димитър Солунски“. Сумирането на данни от изворите и от епиграфски текстове за това разноетнично и склонно към екзалтации население сочи, че то е било концентрирано тъкмо в близост до Ахелой (Тутхон) и Анхиало. Според данните на първобългарски надпис от времето на Омуртаг, е възможно такъв център да е бил „кастрон Хатенитон Тонзовитон“, древният Тонзос, днес Атия[33]. Налице са сериозни основания да приемем, че коренното население в района е с тракийски произход още през Късната античност и през Ранното средновековие, когато е живеело по южните склонове на Източна Стара планина под названието севери[34]. В публикуван преди няколко десетилетия от Ф. Малингудис документ от времето на Теодор II Ласкарис се посочва, че в района на тогавашната българо-византийска граница, която е преминавала непосредствено от юг на вала Еркесия, се провеждали празници, които се наричали „*тракикà*“, и били придружени с „*огнени танци*“[35]. Те едва ли са били нещо различно от средновековен вариант на дн. нестинарски игри върху жарава и очевидно са били практикувани от описаните от Хониат в същия район „демонолиптон“, наричани астенарии (Ἀσθεναριαί) и психарии (ψυχάριαί). Редно е в такъв случай да престанем да оценяваме разказа на Хониат само като негова измислица, с която той рисува негативно образа на множеството при освещаване на храма от1185/6 г. По-правдоподобно е да приемем, че в основата му стои реална действителност, която задава конкретни указания за етно-културната среда, в която избухва влахобългарската апостасия.

Поради това трябва да се откажем от утвърденото схващане, че изграждането на храмът „Свети Димитър Солунски“ от братята Петър и Асен и обявяването на въстание против византийската власт е станало в Мизия с прилежащата към нея част от Хемус, а още по-малко в Търново. Представеният сравнителен анализ на свидетелствата на Никита Хониат показва, че началното огнище на освободителното движение се е намирало на юг от Източна Стара планина и явно недалече от прилежащия черноморски бряг.

Това доказват и наказателните експедиции, изпратени от Исаак II Ангел през първите месеци на бунта. Ръководени последователно от неговите близки родственици – севастократор Йоан и слепия кесар Йоан Кантакузин, те ограничават своите действия на юг от Източна Стара планина, като успели да заставят военните сили на бунтовниците да се оттеглят в близки крепости[36]. Никита Хониат свидетелства, че и двата пъти ромейските войски се разположили на лагер в равнината, като изглежда по-скоро се стремели по-скоро да респектират местното население, отколкото да преследват въстаниците. Те обаче предприели атака и постигнали изненадващи победи над войските на севастократора, а след това и на кесаря, и заели тяхното място, разполагайки своя лагер също в равнината, видимо за да демонстрират пред тукашните жители своите победи и военна сила. Тогава императорът бил принуден да изпрати трета военна експедиция, начело на която поставил опитния си пълководец Алексий Врана. Той също поел към огнището на бунта, както изглежда по долината на Тунджа. Достигайки т. нар. Черен хълм, който В. Златарски идентифицира с Манастирските възвишения, Алексий Врана се разбунтувал и завръщайки се в Адрианопол, откъдето бил родом, бил обявен от войската за император. По-късно, за да контролира възвърнатия от българите град Анхиало, Исаак II Ангел назначава начело на неговия гарнизон своя родственик Андроник Кантакузин[37].

---

[30] ***Арнаудов, М.*** Студии върху българските обреди и легенди. Т. I. София, 1971, с. 17 и сл.

[31] ***Георгиев, П.*** За произхода на северите. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam prof. Iordani Andreevi. В. Търново, 2009, 168–171.

[32] ***Цанкова-Петкова, Г.*** Цит. съч., с. 27, бел. 24.

[33] ***Георгиев, П.*** „Кастрон Хатенитон Тонзовитон“ – локализация и историческо значение. – В: Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на проф. К. Попконстантинов. В.Търново, 2014, 457–461.

[34] ***Георгиев, П.*** За произхода..., 155–180.

[35] ***Malingoudis, F.*** Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung ses Zwischen Bulgarischen Staten. – Byzantina, X. Thessaloniki, 1979, 111–112.

Окуражен от военните успехи на въстаниците начело с Петър и Асен „*целият народ масово взел оръжие*“ и така военните действия били пренесени на север от Източна Стара планина. Според Хониат, още през 1186 г. въстаниците „*се пръснали и по градчетата и населените места оттатък Хемус*“ и „*единият от братята, Петър, увенчал и главата си с златен венец и пристегнал пурпурни обувки*“ [38]. Приема се (отново под влияние на търновски легенди!), че тази коронация е била извършена в Търново, веднага след освещаване на тамошния храм „Свети Димитър“. С това отново се пренебрегва Хониатовият разказ. В него е посочено ясно, че коронацията на Петър е извършена в хода на действията в днешна Североизточна България, непосредствено преди опита за завземане на Преслав. Актът на извършената тогава коронация е имал характер на военна церемония, която едва ли се е отличавала от тази проведена от разбунтувалите се малко преди това византийски войски в Адрианопол коронация на Алексий Врана[39]. Коронацията на Петър е била извършена навярно в близко до Преслав място, което трябва да е било свързано с историята на българската държава, която двамата братя се стремели да възобновят. Напълно правдоподобно изглежда това да е била столица Плиска, която по това време е била ненаселена и с изоставени укрепления. Още повече, че са налице някои свидетелства, че тя е била традиционно място за коронации не само през IX, но и през X и XI, а може би и към средата на XII в. Сред местното население под византийска власт тя е имала авторитета на старинен български политически център. Към това насочва намерен в руините на нейната Западна порта надпис графит, който може да се датира най-общо в XI в. Неговият текст се състои от няколкократно повтарящи се едно след друг словосъчетания: АСЕНАОПА и АСЕНАОГЛИ. Те се разчитат като тюркоезични изрази „*асена опа*“ (тронно селище или селище на Асена) и „*асена огли*“ (потомството на Асена). В светлината на този енигматичен от пръв поглед текст може да се заключи, че той изразява убеждението на своя автор, че Плиска е тронно селище на потомството на Асена[40]. Всъщност второто съчетание в надписа може да се тълкува различно: 1. като „*потомството на Ашина*“; 2. като „*потомството на (рода – П.Г.) Асена*“. Най-правдоподобно изглежда авторът да е имал предвид знатно потомство на стар български или печенежки аристократичен род на име

---

[36] ***Златарски, В.*** Цит. съч., с. 443–445; ***Дуйчев, Ив.*** Указанията за въстанието на Асеневци в речта на Георги Торник. – В: **Ив. Дуйчев.** Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, кн. XLI, клон историко-филологичен 21. София, 1949, с. 53–54.

[37] ***Гагова, Кр.*** Цит. съч., с. 165; ***ГИБИ*** XI, с. 36.

[38] ***ГИБИ***, XI, с. 27.

[39] Още по-важен паралел е случаят с опита за метеж на императорския братовчед Константин Аспиет, за който Хониат изтъква: „*... сменил дрехата на стратег с царско одеяние и обул краката си в пурпурни сандали* ***като знак, че се готви за узурпация***“. Срв. ***ГИБИ*** XI, с. 45.

[40] ***Георгиев, П.*** Асеневци в Плиска. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 87–92; ***Димитров, Д.*** За произхода на името Асен: по следите на една именна традиция. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 499–501.

Асена. В руски летописи същото име е документирано за печенежки княжески род. Не е изключена и трета възможност: „*асена огли*“ да носи значението „потомците (разбирай: наследниците) на трона“. При всички случаи обаче става въпрос за документ, представящ Плиска като легитимен владетелски център, който и през XI в. пази спомен за неговите прерогативи от IX-X в. в това отношение. Така схванат, надписът прави още по-обяснима „появата“ на името на византийския император Йоан II Комнин в датиран към 1142 г. графит с рисунка от Голямата базилика в Плиска, може би като далечен потомък на българския царски род на Иван Владислав[41]. Въз основа на тези макар и спорадични факти можем да приемем, че споменът за историческата роля на българската престолнина от края на VIII до края на IX век е бил жив, независимо от превратностите на времето. Това именно според мене би дало основание на Теодор-Петър да се провъзгласи за български цар още преди превземането на Преслав. В този избор несъмнено роля е играел и произходът на двамата братя Теодор-Петър и Белгун-Асен, който, както е известно, е спорен от столетие[42]. Възможно е, ако съдим от последователността на текста у Хониат, в Плиска именно да е било дадено на по-стария от ръководителите, „първобунтовника“ Теодор „тронното“ име Петър. С овладяването на Преслав въстаниците несъмнено са целели да я прогласят за седалище на възстановената царска власт, тъй като Плиска не е била пригодна за живеене и най-вече за защита. Още повече, че изборът на тронното име Петър, което по-големият от братята – Теодор – приел, е бил подчинен на идеята за възстановяване на легитимния царски титул на Петър I (927–969). В основата на този избор е лежала една вече установена практика водачите на антивизантийските освободителни движения още от времето на Самуил да приемат за тронно името на признатия от Византия цар в Преслав[43]. По силата на тази традиция „Асеневеца“ Теодор се превърнал в цар Петър IV-ти. Всичко това показва, че основните усилия на въстаниците през 1186 г. са били насочени към центровете на Първото българско царство, а не към други селища и райони в Мизия.

Завземането на преславската крепост от пръв път обаче се оказало невъзможно. Тогава въстаниците „*се спуснали от Хемус*“, както изглежда, отново в Източна Тракия. Същинската причина за това неочаквано действие ще да е бил стремежът на цар Петър IV да потърси материална и военна подкрепа от люлката на първоначалното освободително движение. Около година по-късно това действие е било извършено и след завръщането на Асен от Влахия, когато той действал в района на Агатопол и Адрианопол[44]. Очевидно за братята тези земи са били особено важни, тъй като от там през първите няколко години са били систематично рекрутирани нови и лоялни на тяхната борба сили против Империята[45].

Разрастването на освободителното движение в цялата страна предизвикало Исаак II, който едва тогава организирал поход под свое командване. Хониат не сочи откъде са минали войските, но най-вероятно това е станало през някой от източностаропланинските проходи. Междувременно Преслав е бил овладян от получилите подкрепления въстаници, както и Варна, за чиято крепост знаем, че след това е била разрушена от тях. Преслав обаче е бил от изключително значение за цар Петър IV и едва ли можем да се съмняваме, че неговата резиденция е била разположена тук, незабавно след превземането му. По тази причина е по-резонно да се приеме, че свидетелството в епиграмата на Теодор Валсамон за намерената от византийските войски през лятото на 1186 г. икона на свети Димитър Солунски в жилището на *„апостата Сплавопетър“* се отнася за резиденцията на българския цар в Преслав, а не в Търново[46].

---

[41] ***Георгиев, П.*** За надписа от 1142 г. в Плиска. – Минало, 2002, 2, 14–18.

[42] ***Божилов, Ив.*** Фамиията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, 18–19, 27 и сл. и цитираните там мнения на по-старите изследователи на въпроса.

[43] ***Георгиев, П.*** Името на Самуил в надписа от 992/993 г. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 11, 2015, 183–202, табл. XXI–XXII; ***Каймакамова, М.*** Култът към цар Петър (927–969) и движещите сили на българските освободителни движения срещу византийската власт през XI–XII в. – Bulgaria medievalis, 4–5, 2013–2014, 417–438; ***Станков, В.*** Имената на българските владетели от X–XIII–XIV в. според православната и българската именна традиция. – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Шумен, 2015, 360–373.

[44] ***ГИБИ***, XI, с. 33 и 35; ***ГИБИ***, VIII. София, 1972, с. 245.

[45] Век и половина по-късно, според Йоан Кантакузин, цар Иван Александър пише до Андроник III, че „*Анхиало и другите градчета*“ наоколо „*били подвластни от доста време на управляващите преди него*“. Срв. ***ГИБИ***, X, с. 268. Срв. ***Gagova, Kr.*** La Thrace du Nord de la fin du XII-e jusqu`a la fin des XIV-e siecles (La Bulgarie au sud de Hemus). – Byzantinobulgarica, VII, 1986, p. 192.

Първите косвени указания за наличие на значим център на освободителното движение в Централна северна България датират не по-рано от 1187 г. Тогава, в отговор на действията на Асен в района на Филипопол, Исаак II насочил своя нов поход към Триадица и от там към вътрешността на Мизия. Тези си намерения той успял да реализира напълно едва през пролетта на 1188 г., когато прекарал три месеца в Мизия, но се завърнал в Константинопол, *„оставяйки пак незавършено начинанието си“*[47]. Дългата и безуспешна обсада на Ловеч, пленяването на жената на Асен и вземането за заложник на по-малкия негов брат, показват, че императорските войски са се стремели да достигнат района на Търново. Изглежда, че по това време градът вече е бил избран от Белгун-Асен за свое седалище и през следващите години той постепенно се налага като алтернативен център на въстаническите сили. Но и тогава Търново ще да е бил втори, паралелен на Преслав, център, свързан със засилващия своето влияние Асен. Изворите продължават да сочат Теодор-Петър за цар на българите, който очевидно е продължавал да резидира в Преслав[48]. Западни източници като Ансберт и анонимният автор на Historia peregrinorum приемат Калопетър (Петър IV) за пръв ръководител на държавата, а Асен споменават на второ място[49]. Изрично се посочва, че Калопетър е бил *„господар на власите и наричан също от своите император на гърците“*. Последното означава, че междувременно Петър IV си присвоил титулата на Симеон I „цар на българи и гърци“. Сред неговите владения се споменават *„оградените части от Тракия“*, които В. Златарски с право идентифицира земите между Стара планина и пограничния вал Еркесия, т. е. земите, в които на практика избухва въстанието от 1185-1186 г.

По тази именно причина действията на византийския император през 1190 или 1191 г. са насочени отново към Източна Стара планина и земите отвъд нея, като Хониат изрично изтъква, че неговите войски минали *„край Анхиало“* (у Акрополит: *„през град Месемврия“*)[50]. Според автора, загрижен от евентуално нападение на кумани, императорът ограничил своите действия отвъд Хемус и скоро побързал да се върне. Неговият маршрут показва, че е предвиждал първоначален удар против източнобългарските центрове, най-вероятно против столица Преслав, където резидирал цар Петър IV, а от там и против Асен в Търново. Какъв е бил резултатът от византийските действия против Преслав не знаем, но до същинска обсада на Търново не се стигнало, тъй като Исаак II побързал да се

---

[46] ***Дуйчев, Ив.*** Въстанието на Асеневци и култът на св. Димитрия Солунски. – В: Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, кн. XLI, клон историко-филологичен 21. София, 1949, с. 48 и сл. Според автора иконата е била намерена *„при заемане на някоя от крепостите, па може и в самия престолен град Търново“*. Интересно е, че авторът на епиграмата рисува художествено обстановката на „дома“ в който се намирал образът на свети. Димитър като *„скрит в мрака на каменосърдечна въстаническа съдба, като цъфтяща всред тръни роза „*. За значението на съставката „стлаво-“ в значене на „роб“, вж. ***Каждан, А. П.*** Социальный состав господстващая класса Византии XI–XII вв. Москва, 1974, с. 82, бел. 116. По въпроса за характера на образа на светеца, вж. ***Паскалева, К.*** Какво е открил Исаак II Ангел в Търново? (една хипотеза). – В: Византия, Балканите и Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова (Studia balcanica 25). София, 2006, 634–647 и специално 647, бел. 2, където авторката признава, че остава неясно дали „иконата“ на свети Димитър е била открита в Търново.

[47] ***ГИБИ, XI, с. 35.***

[48] ***Данчева-Василева, А.*** Цит. съч., с. 49 и сл.

[49] ***Златарски, В.*** Потеклото …, с. 347 и сл.

[50] ***Николов, Г. Н.*** Последният поход на византийския император срещу столицата на българското царство – Търново. – Bulgaria medievalis, 4–5, 2013–2014, 439–451.

отправи към Берое и бил разбит в Тревненския проход. Във връзка с тези събития Георги Акрополит посочва, че Асен бил *„влязъл в градчето, чието име е Стринаво* (Στρίναβος, Τρίνοβος)[51]. В своя съкратен разказ за българското въстание византийският автор не споменава нищо за Теодор-Петър, но сочи Асен за негов едноличен ръководител и пръв цар на освободената страна, игнорирайки безспорно известните му византийски информации за ролята и царския статус на по-големия от братята. Разказаното от Акрополит си схожда с това от „търновската“ добавка към Манасиевата хроника от средата на XIV в. и поради това би могло да се допуска, че българският автор от XIV в. е следвал информацията у Акрополит. Знае се обаче, че през 1260 г. Георги Акрополит е пребивавал в Търново[52] и, ако съдим от начина по който предава събитията по възстановяване на държавата „на Асеневци“ – в унисон с господстващата в българската столица „рецепция“ на тяхната история, можем да заключим, че е бил определено повлиян от нея. Това показва например нехарактерната за византийските източници форма на името на Търново–Стринаво, която ще да е почерпил от местни източници. Освен това, включеният в неговия екскурс за властта на Теодор-Петър в Преслав и Проват като „предоставена“ от Асен[53] ясно показва, че е ползвал свидетелства от Търново.

С други думи, анализът на наличните сведения показва, че Търново се явява алтернативен на Преслав политически център едва след завръщането на Асен от Влахия. Победата над императорските войски в Тревненския поход е довела до издигане на самочувствието на по-малкия брат и извисяване ролята на неговата резиденция в Стринаво (Търново). По това време начело на държавата е оставал по-големият брат Теодор-Петър, който изглежда е продължавал да резидира в Преслав. Но през 90-те години той постепенно отстъпва първенството на пръв държавен център. Това именно Акрополит научил от своите информатори в Търново, записвайки, че Преслав е имал статут на средище на Хора (област), която „царят“ – Асен I уж предоставил на своя по-голям брат да я управлява и поради това тя и около средата на XIII в. била известна като „Петрова (земя)“[54]. Всъщност, историческата истина е друга. Приживе на цар Петър IV Преслав запазвал своите прерогативи на водещ държавен център на целокупната българска държава. Дори и през 1195 г. новият император Алексий III Ангел преговаря с двамата братя по отделно[55] и по този повод Хониат пише: *„проводи пратеници при Петър и Асен“*, които *„дадоха надменни отговори и предложиха за мира такива условия, които, разбира се, бяха неприемливи и безчестни за ромеите“*. Но Хониат следи все по-отблизо едноличните действия на Асен и това несъмнено издава засилване на неговата роля в управлението на държавата. За Петър, напротив, споменава рядко, въпреки че е запазвал своя царски титул в Преслав и власт над източните предели на страната (от двете страни на Балкана). Особено категорични в това отношение са латиноезичните автори. Интересно е, че като разказва за доведения при Асен като пленник свещеник, който владеел български език, Хониат не споменава нищо за Търново, а се задоволява да каже, че бил *„заведен към Хемус“* (ἐὶς τὸν Αἶμον)[56], въпреки че явно става за резиденцията на Асен. Можем да допуснем обаче, че той може би е имал предвид старинното име на Търново у Йорданес Готски като град „при Хемус“. Към подобно предположение насочва и неговото съобщение за завръщане на Асен *„в Мизия“*.

Името Търново (Τέρνοβον) Хониат употребява едва във връзка с убийството на Асен и организирания от Иванко метеж през 1195 г.[57] От описанието на тези събития се подразбира, че Петър е резидирал „надалече“ от Търново. Очевидно, в годините между 1187 и 1196 в управлението на българската държава е имало двувластие и два паралелни политически центъра: Преслав и

---

[51] ***ГИБИ*** VIII, с. 153.

[52] ***Пак там***, с. 151.

[53] ***Пак там***, с. 154.

[54] ***Жекова, Ж.*** За Преслав след въстанието на Асеневци. – Преслав, 6, 2004, 345–346.

[55] ***ГИБИ***, XI, с. 47.

[56] ***ГИБИ***, XI, 29–30.

[57] ***Пак там***, с. 51.

Търново[58]. Свидетелство за този български „дуумвират“ е свидетелството в службата за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски“ през 1195 г., където се споменава за „*благоверните царе*“, имайки предвид братята Петър и Асен[59]. Това още по-релефно очертава търновската рецепция на събитията от средата на XIII в. в разказа на Георги Акрополит, който не само пренебрегва напълно еквивалентността на властта на цар Петър IV в събитията от 80-те и 90-те години на XII в., но подминава неговото еднолично управление на държавата от Преслав след убийството на Асен в Търново. Но тук е много важно изтъкнатото от Акрополит „*нежелание*“ на българите в Търново да приемат за владетел Петър. От неговите думи научаваме в прав текст за ревност или направо враждебност на управляващите в Търново към личността на цар Петър IV още през 1195 г. По-късно, неговата водеща роля в освободителното движение е била подложена на damnatio memoriae и по времето на Константин Асен (1257–1277) на Георги Акрополит били представени свидетелства за второстепенната роля на Асеневия по-голям брат. В следствие на това образът на първия цар на Второто българско царство, както и на неговата престолнина Преслав са били маргинализирани, под влияние на определени среди от търновската аристокрация.

Изворите обаче сочат, че авторитетът на цар Петър IV е бил достатъчен и през 1195 г., когато, по думите на Хониат, успял „*безпречно*“ да овладее „*върховната власт над мизийците*“, т. е. положението в Търново след убийството на своя брат Асен и да управлява начело на държавата още около година, когато сам станал жертва на заговор[60]. Очевидно властовият ресурс на царя в източнобългарските земи е бил достатъчен да поеме управлението на цялата държава. По този повод Хониат изтъква, че Иванко е бил принуден да избяга от Търново, поради това, че „*хората на Петър се засилвали и умножавали постоянно, тъй като към тях прииждала войска*“[61].

Вътрешнополитическата ситуация дава основание да се изкаже мнение, че двамата братя са поддържали още приживе не само с две различни резиденции, а имали и различни поддръжници в българското общество. Обективната основа за това е регистрираното от византийски автори раздалечаване на визията на Петър и Асен за целите, задачите и динамиката на ръководеното от тях движение още през 1186 г. По думите на Георги Торник в резултат на първия поход на Исаак II „*първобунтовникът*“ Петър се разкаял (за разлика от Асен) пред императора и „*съюзничеството (между тях – П. Г.) се превръща във вражда, тяхното родство и едноезичие в инородство и разномислие*“[62].

Така че трябва еднозначно да приемем, че Търново не е същински престолен град дори и по времето, когато в него резидира Асен, тъй като, с изключение на Георги Акрополит и търновските източници от XIV в., той не е посочен за коронован владетел. За неговия статус в държавното управление можем да съдим донякъде само от неговото пълно име – Белгун Асен, но анализът му изисква специални усилия. При това положение трябва да приемем, че Търново се налага като „*асена опа*“, сиреч единствен престолен град на възобновената българска държава едва след смъртта на цар Петър IV, с възшествието на най-малкия от братята – Калоян[63]. В тази връзка следва да се изтъкне и още едно кардинално противоречие между информациите на съвременика Хониат и „търновския гост“ от 1260 г. Георги Акрополит. По отношение на третия брат – Калоян, Хониат пише, че след завръщането си от византийски плен той бил взет от Петър[64] (вероятно след убийството на Асен)

---

[58] ***Златарски, В.*** История…, 472–473.

[59] ***Пак там***, с. 479.

[60] ***Пак там***, с. 479.

[61] ***ГИБИ***, XI, с. 47.

[62] ***Дуйчев, Ив.*** Указанията…, 68–69.

[63] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 19, 27 и сл.; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Цит. съч., с. 436; ***Димитров, Д.*** Цит. съч., 499–501.

[64] Акрополит пише съвсем друго, а именно, че уж Асен „*държал Йоан* (т.е. Калоян – П.Г.) *при себе си, а на Петър отделил част от своята територия ...*“ ***(ГИБИ*** VIII, с. 154). Тук най-ясно личи давлението на търновските информатори върху византийския автор.

„*за свой помощник в делата и за* ***участник в управлението***“[65]. От това може да се заключи, че двувластието в българската държава през 1195–1196 г. е било запазено, но царската власт е останала изцяло в ръцете на Петър IV, който продължил да управлява от Преслав, докато мястото на убития Асен било заето от най-малкия от братята, който „помагал“ на царя от Търново. Едва след убийството на същинския цар Калоян получил правото да управлява еднолично държавата и то от Търново, който можем да оценим като втора поред столица на Второто царство – Търново.

На другият, още по-важен въпрос, а именно защо Търново е бил избран от Белгун-Асен, а след това и от Калоян за главен център на държавата ще се спра в следваща работа, тъй като тя изисква обстойна аргументация.

THE ROLE OF TURNOVO IN THE EVENTS DURING THE RESTORATION OF THE BULGARIAN STATE

The article does critical analysis of fundamental evidence about the role and position of the Second Bulgarian Tsardom's capital during the freedom movement in 1185–1186 led by the brothers Teodor-Petar and Belgun-Asen. Based on information from the contemporary, Nikita Honiat, and other sources, about the course of the events around and after the uprising started, the author concludes that its primary site was indeed the area of Anchiallo and the adjastent to it part of the mountain. For this reason, he assumes that the site of the temple "St. Demetrius of Thessalonike", built by the leaders of the uprising, should be sought for there and not in the future capital – Turnovo. The temple with the same name there is actually a memorial of the rulers from the Asens' dinasty, built most probably in the 13th c., as considered by some of the earler researchers.

Analysing the events development, the author assumes that Turnovo becomes one of the centers of the liberation movement no earlier than 1187, when chosen by the younger brother, Asen, as his residence. Turnovo has been established as a capital of the restored state only after the death of Petar IV in 1196 and the ascension of Kaloyan as his direct successor. In the period 1186–1196 the capital is Preslav, where the legitimate Bulgarian ruler resided.

In connection to the critical analysis of the sources, the author assumes that the information of George Acropolites is taken from Bulgarian sources during his visit in Turnovo in 1260, and represent a local mythical interpretation of the role of Asen and Petar in the liberation fight and the foundation of the Second Bulgarian Tsardom. That representation intended to magnify the role of the younger brother and diminish the importance of the older one, and his residence – Preslav. That interpretation of the domestic evidence of the events at the end of the 12th c. is then also documented in the Bulgarian sources from the 14th c.

The mythical interpretation of the events is also very much in the base of the modern views of the leading role of Turnovo in the re-establisment of the Bulgarian state.

---

[65] ***ГИБИ***, XI, с. 52.

ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО И ВИЗАНТИЙСКО-ДУБРОВНИШКИЯТ ДОГОВОР ОТ 1192 Г.

Елена КОСТОВА

Контактите между Византийската империя и Дубровник имат дълга история, отнасяща се, както до политическите, така и до търговско-икономическите връзки между двете страни[1]. В този контекст, представеният в изложението византийско-дубровнишки договор от 1192 г. отразява един определен етап от развитието на техните взаимоотношения. По отношение на Българската държава, споменатият документ, от една страна очертава мястото на Търновското царство в официалната политика на Константинопол. От друга – изворът е индиректно доказателство за развитието на стопанските отношения между Търново и Рагуза през разглеждания период.

Политическите и търговско-икономическите връзки между Българското царство и Дубровник (Републиката на Свети Влас) датират официално от XIII в. Израз на това са два изключително важни за българската история извора – Дубровнишката грамота на Иван II Асен (1218–1241)[2], издадена през 1230 г.[3] и Договорът на Михаил II Асен (1246–1256)[4] с дубровничани от 1253 г.[5]. Освен споменатите два документа, регламентиращи официалните отношения между България и Дубровник през XIII в., съществуват и няколко епизодични изворови податки, които дават сведения за по-ранни контакти между двете страни. За съжаление голяма част от споменатите ранни извори не са запазени в оригинал. Данните от тях са достигнали до нас благодарение на автори, работили в архива на Дубровник в периода XVII–XVIII в. Тези изследователи, засягащи различни проблеми и етапи от историята на Дубровник, се позовават на споменатите по-ранни свидетелства и включват съдържащата се в тях информация в своите съчинения. За подобен пример ще стане дума и в настоящото изложение.

Сред по-ранните податки, визиращи българо-рагузките връзки през Средновековието, интерес представлява споменатият вече византийско-дубровнишки договор, издаден в Константинопол през

---

[1] По въпроса за търговско-икономическите контакти между Византия и славянския свят виж: ***Дуйчев Ив.*** Икономическите отношения на Византия със славяните. – В: Византия и славянския свят. Избрани произведения. Т. I, София, 1998, 168–193.

[2] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография, София, 1985, (преизд.: 1994), 77–92, № 7.

[3] Дубровнишкият историк Яков Лукари (XVII в.) е първият, който се позовава на грамотата на Иван II Асен, разработвайки историята на Рагуза. Оризмото на цар Иван II Асен е претърпяло през годините редица издания. По този проблем виж: ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1908, с. 579; ***Ильинский, Г. А.*** Грамоты болгарских царей. Москва, 1911, с. 13; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина. Книжовни и исторически паметници от Второто Българско царство. Т. II, София, 1944, с. 43; Христоматия по история на България. Т. II. Същинско Средновековие (края на XII–XIV в.), съст. ***Петров, П., В. Гюзелев***, София, 1978, с. 205; ***Божилов, Ив. Ст. Кожухаров.*** Българската литература и книжнина през XIII век. Агиография, химнография, историко-летописни съчинения, белетристика, апокрифи из сборниците на XIII век, писма, грамоти, приписки, надписи, София, 1987, с. 192; ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник. Договорът от 1253 г., София, 2010, 61–64; ***Ангелов, П.*** Средновековната българска дипломация, София, 2011, с. 312; Зборник Средњовековних Ћириличких Повеља и Писама Србије, Босне и Дубровника, ред. ***Мошин, В., С. Ћирковић, Д.*** Синдик, Београд, 2011, 123–124, № 25. В последния посочен сборник е направено критично издание на извора и са посочени всички по-стари публикации на грамотата.

[4] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 106–110; № 19.

[5] Договорът на Михаил II Асен с дубровничани, издаден през 1253 г., е претърпял редица издания. По този проблем виж: Христоматия по история на България…, 211–214; ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник…, 78–131; ***Ангелов, П.*** Средновековната българска дипломация…, 312–316; Зборник Средњовековних Ћириличких Повеља и Писама…, 199–204, № 55. В последния посочен сборник е направено критично издание на извора и са посочени по-старите публикации на договора.

месец юни 1192 г., от император Исаак II Ангел (1185–1195)[6]. По всяка вероятност първоначално актът е съставен на гръцки, а след това е преведен и на латински език, съобразявайки се с дубровнишката страна по договора[7]. Важно е за подчертаем, че изворът не е запазен в оригинал[8]. Документът е достигнал до нас благодарение на Аналите на дубровничанина Иван Марино ди Гондола (Гундулич), работил в архива на Рагуза през първата половина на XVII в. Съчинението на Гундулич представя историята на Дубровник до 1484 г. По всяка вероятност, в хода на цялостната си работа в архивохранилището, авторът ползва оригиналния текст на византийско-дубровнишкия договор. По този начин, включвайки извора в Аналите си, документът остава за историята[9].

Представеният договор има за цел официално да регламентира отношенията между Византийската империя и Адриатическата Република. Споменатият документ има пряко отношение към двустранните контакти между Византия и Дубровник, но едновременно с това поставя пред изследователите редица проблеми, отнасящи се до българската история. За да изясним въпросите, засягащи миналото на средновековна България, трябва да разгледаме, макар и накратко, клаузите на двустранното споразумение.

От текста проличава, че договорът се състои от три части. В първата част се изтъкват причините и обстоятелствата, наложили подписването на документа. С този акт двете страни фактически възстановяват политическите и търговско-икономическите си връзки, нарушени преди близо две десетилетия. На историческата наука е добре известен фактът, че през разглеждания период Дубровник се намира под политическото влияние на Византийската империя. Опитвайки се обаче да скъса с императорската власт в Константинопол, през 1172 г. Рагуза се обръща към Сицилианското кралство. Тази нова политическа ориентация продължава едва две десетилетия – до 1190 г. След този период, Адриатическата република отново се насочва към Византийската империя, търсейки протекцията на Константинополския василевс. Този факт налага подписването на двустранния договор от 1192 г.

След изясняване на причините, довели до подписването на този акт, следва втората част на документа. В нея се представят клаузите по договора. На първо място са споменати задълженията на Рагуза към Византия, последвани от правата, получени от дубровничани в рамките на империята. Основните пунктове по договора засягат повторното налагане на византийската супремация над Рагуза. Чрез прилагането на договора, Константинопол установява контрол над вътрешната и външната политика на Дубровник. Византия се намесва и в правораздавателната система на Републиката на Св. Влас. Не на последно място, договорът съдържа военни клаузи, засягащи Дубровник. Рагуза поема ангажимент за участие със своя флот във военните кампании на Византия срещу Венеция и Зара (Задар). Този факт позволява на някои изследователи да изтъкнат, че

---

[6] ***Божилов, Ив., Ив. Билярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев.*** Византийските василевси, София. 1997, 337–341.

[7] ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria at the End of 12th Century. – EH, III (1966), 79–94, (81).

[8] Този факт се отчита в историографията, без да се оспорва съдържанието на документа и информацията, която той носи. По този проблем виж: ***Dölger, Fr.*** Regesten der Kaizerurkunden des Oströmischen Reiche von 565–1453, II. Regesten von 1025–1204. München-Berlin, 1925, II, 100, № 1611; ***Marković, M.***Vizantiske povelje Dubrovačkog archivii. – ЗРВИ, 1 (1952), с. 206; **Krekić, B.** Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age. Paris, 1961, 21–22; ***Дуйчев Ив.*** Икономическите отношения на Византия със славяните. – В: Византия и славянския свят. Избрани произведения. Т. I, София, 1998, 168–193 (172); ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (81)

[9] Текстът на византийско-дубровнишкия договор от 1192 г., намерил място в Аналите на Гундулич, е отпечатван неколкократно. Настоящата работа се базира върху следните публикации на споразумението: ***Bogišić, V., C. Jireček.*** Liber Statutorum civitatis Ragusii, Compositus anno 1272. Zagrabiae, 1904, Prolegomena, LXII–LXIII; ***Smičiklas, T.*** Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Zagreb, 1904, II Listine XII. Vijeka (1101–1200), № 240, 256–257; ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (81–82).

Републиката на Св. Влас се превръща във военна база на Византия[10]. Наред с това, императорът налага контрол над отбранителните съоръжения в Рагуза, както и над корабите на Републиката. Двустранното споразумение изключва правото на Дубровник да влиза в каквито и да е съюзи и да подписва договори с останалите владетелски дворове – особено с тези на Германия, Унгария, Сицилия, Венеция и Сърбия[11]. Налагането на византийската хегемония над Дубровник включва и още един елемент, отразен в договора от 1192 г. Става дума за това, че на духовенството в Републиката е наложено ежедневно, и то по три пъти на ден, да споменава в молитвите си византийския император. В обобщение на казаното до тук трябва да изтъкнем, че клаузите на договора представляват сериозен ангажимент за дубровничани, спрямо Византийската империя.

В замяна на всичко това, Константинополският василевс отваря пазарите и пристанищата си за дубровнишките търговци, давайки им правото на свободна безмитна търговия на територията на империята и в пределите на България (regno di Bulgaria)[12]. Така Рагуза получава изключителни привилегии за осъществяване на стопанската си дейност в този дял на Балканите.

След изброяването на клаузите по договора, следва третата заключителна част на документа, съдържаща клетвите на дубровнишките представители, дадени пред императора.

В обобщение трябва да отбележим, че с договора от 1192 г. се регламентира повторната вътрешно- и външнополитическа хегемонията на Константинопол над Дубровник. Що се отнася до Рагуза, чрез въпросното споразумение Републиката получава изключителното право на свободна търговия, като нейните представители са освободени от всякакви митнически такси и данъци на териториите, споменати в документа.

Накратко представеното съдържание на договора от 1192 г. очертава византийско-дубровнишките връзки през разглеждания период. Наред с това, споразумението поставя редица въпроси, засягащи миналото на средновековна България. Договорът отразява статута на възстановената Българска държава и ролята ѝ във външнополитическия живот на Балканите в самия край на XII в.

Основният акцент в публикация е поставен върху онази част от извора, в която се споменава наскоро издигнатото Второ българско царство[13]. Интересът ни е провокиран от факта, че император Исаак II Ангел дава на дубровнишките търговци правото на свободна безмитна търговия, освен в пределите на Византийската империя, и на територията на България. Отбелязването в договора от страна на Византия на една нововъзстановена държава, каквото е Българското царство през 1192 г., буди редица въпроси.

На първо място, основният проблем засяга признаването от страна на Византия на издигнатата от Асен (1186–1196)[14] и Петър (1186–1197)[15] българска държавност. Второ – споменаването на Търновското царство в рамките на търговската спогодба между Византия и Дубровник, отразява значението на България в стопанския живот на Балканите през разглеждания период. Не на последно място, някои изследователи правят интересни заключения и отбелязват, че включването на Второто българско царство в рамките на двустранния византийско-дубровнишки договор е израз и потвърждение на съществували в един предходен исторически период икономически връзки между България и Рагуза[16].

Така формулираните проблеми налагат на първо място въпроса за признаването на Българската държава от страна на Византийската империя. Тук е мястото изрично да подчертаем, че според клаузите на византийско-дубровнишкия договор от 1192 г., императорската власт в Константинопол, макар че отбелязва съществуването на Българската държава (regno di Bulgaria), фактически не приеме нейната независимост. Включването на територията на България в рамките на договора с Рагуза, е пряк израз на това.

В по-старата историография е изказано становище, че отношенията между Константинопол и Търново се регламентират чрез т.нар. Ловешки мир от 1187/88 г.[17]. Според съществуващата хипотеза, император Исаак II Ангел, притеснен от успеха на българите, сключва с братята Асен и Петър мирен договор, чиито условия остават изключително неясни. Изказано е становище, че чрез този акт се поставя началото на възобновената българска държавност[18]. Изрично трябва да подчертаем, че изворите не позволяват да се отговори еднозначно и категорично на въпроса дали е подписан договор между България и Византия през разглеждания период, още по-малко какъв е бил характерът на установените отношения между братята Асен и Петър от една страна, и византийския император – от друга[19]. Така тезата, застъпваща идеята за сключен българо-византийски мир, остава крайно неясна[20]. А както проличава от договора между Византия и Дубровник, издаден през 1192 г., проблемът със статута и признаването на независима България от страна на Византия все още остава открит.

Цялостният ход на историческите събития представлява ясно доказателство за това, че връзките между Константинопол и Търново през разглеждания период все още нямат трайно регламентиран характер. В пряко доказателство на казаното се явяват непрекъснатите опити на България да разшири своите териториални владения за сметка на Византия. Възползвайки се от вътрешнополитическата криза в империята, братята Асен и Петър успешно осъществяват експанзионистичната си политика през разглеждания период[21]. Присъединяването на нови предели от страна на Асеневци за сметка на Константинопол, ясно потвърждават изказаното по-горе становище, визиращо динамиката в българо-византийските отношения в края на XII век.

Важно е да подчертаем, че за братята Асен и Петър не е тайна политиката и отношението на Византия спрямо Българското царство. В Търново са наясно с позицията на императора относно нововъзстановената държавност. В резултат на това и българската реакция не закъснява. В пряк израз на споменатото се явяват контактите на Асеневци с кръстоносците от Третия кръстоносен поход и техния предводител Фридрих I Барбароса (1152–1190), минали през Балканите през 1189 г.[22]. Известен е фактът, че Асеневци изпращат емисари при кръстоносците, с цел сътрудничество и съюз с тях[23].

---

[10] ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (84).

[11] ***Bogišić, V., C. Jireček.*** Liber Statutorum civitatis Ragusii, Compositus anno 1272. LXII–LXIII, (LXIII); ***Smičiklas, T.*** Diplomatički zbornik. II, № 240, 256–257, (256); ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (82).

[12] ***Bogišić, V., C. Jireček.*** Liber Statutorum civitatis Ragusii, Compositus anno 1272. LXII–LXIII, (LXIII); **Smičiklas, T.** Diplomatički zbornik, II, № 240, 256–257, (257); ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (82).

[13] По въпроса за възстановяването на Второто българско царство виж: ***Ников, П.*** Второ българско царство 1186–1396. София, 1937, 5–47; ***Дуйчев, Ив.*** Въстанието от 1185 г. и неговата хронология. – ИИБИ, VI (1956), 327–357 и много други. За датата на въстанието в историографията съществува сериозен спор. По този проблем виж: ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 23, бел. № 23.

[14] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 27–40.

[15] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 40–42.

[16] ***Cankova-Petkova, G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (89).

[17] За проблемите около т.нар. Ловешки мир виж: ***Божилов, Ив.*** Седем етюда по средновековна история. София, 1995, 159–162.

[18] ***Успенский, Ф. И.*** Образование Второго Болгаркого царства. Одесса. 1879, 152–153; ***Златарски, В.*** История на Българската държава през средните векове. Т. II. София, 1934, 468–469; т. III. София, 1940, 104–106, (преизд.: 1994); ***Cankova-Petkova,G., B. Primov.*** Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria…, 79–94, (86).

[19] ***Choniates, N.*** Historia, In: Corpus Fontium historiae byzantinae, rec. J. A. van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975, s. 399.

[20] По този проблем виж: ***Божилов, Ив., В. Гюзелев,*** История на България в три тома. Т. I. Средновековие. VII–XIV в. София, 1999, 431–432.

[21] За общото състояние на Византийската империята виж: **Острогорски, Г.** История на Византийската държава, София, (без година на издаване), 513–533; ***Успенский, Ф. И.*** Образование Второго Болгаркого царства…, с. 74 и сл.; ***Успенский, И.*** История византийской империи. Москва, 1997, с. 239 и сл.; ***Успенский, И.*** Последние Комнины. – ВВр., XXV (1927), 1–23; **Vasiliev, A.** History of the Byzantine Empire 324–1453. Vol. II. The University of Wisconsinpress and Milwaukee, 1964, 375–505; ***Radojčić, N.*** Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolju. Zagreb, 1907; ***Златарски, В.*** История на Българската държава през средните векове. Т. II. София, 1934, с. 410 и сл., (преизд.: 1994) и пр.

В потвърждение на тезата, че отношенията между Византия и България все още нямат трайно установен и регламентиран характер, се явяват събитията от последното десетилетие на XII век[24]. През разглеждания период император Исаак II Ангел организира поредица от военни кампании срещу разрастващата се българска държава. През 1195 г., за целите на поредната военна операция, василевсът търси сътрудничество от страна на унгарския крал Бела III[25]. Този добре организиран план срещу държавата на Асеневци остава без резултат, тъй като императорът става жертва на заговор, организиран от собствения му брат[26].

Стремежът към официално признаване на Българското царство намира по-нататъшно развитие през XIII в. Само няколко години след Асен и Петър, техният брат Калоян (1197–1207)[27], застанал начело на държавата, продължава тази политика. Без тук да се впускаме в излишни подробности, ще споменем политическите и дипломатическите ходове на владетеля, насочени, както към Византия, така и към Папството. Пряк резултат от тази политика е сключването на Унията с Рим през 1204 г.[28].

Вторият основен въпрос, който повдига договорът от 1192 г., свързан с историята на Българско царство, се отнася до икономическите връзки на държавата с Рагуза. От извора ясно пролива, че дубровничани получават правото на свободна търговия в пределите на България, без да плащат за това каквито и да е данъци и такси. Тази клауза отваря пазарите на страната за свободното проникване на стоки, доставени от рагузките търговци, в рамките на царството.

Тук е мястото изрично да отбележим, че от договора не става ясно как точно се уреждат стоково-паричните отношения между двете страни. Изворът не носи информация за пътищата, по които минават търговците от Рагуза, нито за пазарите и средищата, на които се предлагат стоките, внесени от Адриатическата република. Важното в случая е, че Републиката на Св. Влас, чрез

---

[22] Историческите съчинения, посветени на Кръстоносните походи са многобройни. По този проблем виж: ***Успенский, Ф. И.*** Исторія крестовыхъ походовъ. С. Петербургъ, 1901, 69–97; ***Runciman, St.*** A History of the Crusades. III: The Kingdom of Acre and the Later Crusades. Cambridge, 1954; ***Meyer, H. E.*** Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge. Hannover, 1960; ***Atiya, A. S.*** The Crusade. Historiography and Bibliography. London, 1962; A History of the Crusades. V. II. The University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, Editor-in-Chief ***Setton, K. M.,*** London, 1969, 153–186; ***Meyer, H. E.*** Literaturbericht über die Geschichte der Kreuzzüge. Veröffentlichungen, 1958–1967. – HZ, 3 (1969), 641–731; ***Койчева, Е.*** Първите кръстоносни походи на Балканите. София, 2004, 124–186 и много други.

[23] ***Георгиев, Св.*** Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – БИБ, III/2 (1930), 103–149, (140); ***Златарски, В.*** История на Българската държава през средните векове. Т. III, 48–51, (преизд.: 1994); ***Лишев, Стр.*** Третият кръстоносен поход и българите. – ИИБИ, VII (1957), 205–240, (234); ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на България в три тома. Т. I, 432–433 и пр.

[24] ***Cankova-Petkova, G.*** Au sujet du la champagne d'Isaak Angel contra la capitale bulgare (1190). – BBg, VII (1981), 181–185.

[25] ***Choniates, N.*** Historia, 447.

[26] По този проблем виж: ***Божилов, Ив., Ив. Билярски, Хр. Димитров, Ил. Илиев.*** Византийските василевси…, 340–341.

[27] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 43–68.

[28] За събитията, довели до сключването на Унията с Рим и дипломатическата активност на българските владетели през разглеждания период виж: ***Ников, П.*** Българската дипломация от началото на XIII в. – БИБ, I (1928), 76–108, (100, бел. № 103); ***Заборов, М. А.*** Папство и крестовыепоходы. Москва, 1960, 198–199; ***Primov, B.*** The Papacy, the Fourth Crusades and Bulgaria. – BBg, I (1962), 206–208; ***Primov, B.*** La Bulgarie et l'Europe Occidentale au début du XIII siècles. – EH, 2 (1965), 101–116, (103–106) и много други.

уреждането на политическите и търговско-икономическите си отношения с Византия, успява да си извоюва определени привилегии в границите на една нововъзстановена държава и по този начин гарантира икономическото си проникване на Балканския полуостров.

В заключение можем да изтъкнем, че договорът от 1192 г., сключен между Византия и Дубровник, има важно значение за историята на наскоро възстановеното Българско царство. Документът отразява контактите между държавата на Асеневци и Византия – от една страна, а от друга – тези между България и Дубровник. Налага се изводът, че в края на XII век отношенията между Търново и Константинопол все още не са изцяло и окончателно регламентирани. Императорската власт отбелязва съществуването на българската държава (regno di Bulgaria), но едновременно с това отказва да признае нейната независимост.

Не на последно място, изричното споменаване на България в двустранния договор, гарантира търговските интереси на Рагуза, насочени към пазарите на една самостоятелна държава, която все още търси официално политическо признаване. Така Търновското царство се превръща в желан обект за търговско-икономическо сътрудничество от страна на Адриатическата република. Българо-дубровнишките стопански връзки, установени под една или друга форма през 1192 г., намират официално развитие в епохата на Иван II Асен. Безспорните привилегии, дадени на дубровничани, от страна на този Търновски самодържец, прерастват във важен търговски договор, издаден през 1253 г. от поредния български владетел – Михаил II Асен.

THE SECOND BULGARIAN EMFIRE AND THE 1192 TREATY BETWEEN BYZANTIUM AND RAGUSA

Contacts between Byzantine Empire and Dubrovnik have a long history, related to the political and economic connections between the two states. The 1192 Byzantine-Ragusan treaty presented in the paper reflects a stage of the development of those bilateral relations. The treaty was issued in Constantinople by the Emperor Isaac II Angelos (1185-1195) in June 1192. The source is not preserved in original. The document reached us thanks to the Annals of Ivan Marino di Gondola, who worked in Dubrovnik Archive in the first half of the 17th century.

As a general remark, we shall note that the contents of the document stress the hegemony of Constantinople over the internal and foreign policy of the Republic of Ragusa. As far as the Republic was concerned, by virtue of the mentioned treaty the Ragusan representatives were bestowed with the right to trade free of any duties and taxes on the territories of Romania and the Kingdom of Bulgaria.

The 1192 treaty sheds light on some issues concerning the past of Medieval Bulgaria. According to the provisions of the treaty the imperial institution in Constantinople noted the existence of the Bulgarian Kingdom, but in practice refused to acknowledge Bulgaria's independence. The inclusion of Bulgarian territory in the treaty with Ragusa was a direct expression of the Byzantine attitude towards the newly re-established state of Bulgaria.

There is another major issue that the treaty of 1192 raises. The question is associated again with the history of Mediaeval Bulgaria and its economic relations with Ragusa. The source clearly indicates that Ragusans received the right of free trade within the borders of Bulgaria without paying any taxes and fees. This clause opened the Bulgarian markets for a free penetration of goods supplied by Ragusans traders. The main point here is that the Republic, through the settlement of the political and the trade-economic relations with Byzantium, managed to gain certain privileges within the newly restored Bulgarian state.

ТЪРНОВСКАТА ЦЪРКВА ОТ ПОЯВАТА ДО УНИЯТА ОТ 1204 г. ВЪПРОСИ. ОТГОВОРИТЕ?

Бистра **НИКОЛОВА**

Онова което ни е оставило времето като обем източници за средновековната ни история, така е моделирало нашето историческо изложение и проучване, че извън известното ни, има периоди, теми и събития, които тънат в непознаване, догадки и предположения. Понякога въпросите натежават и ние се отказваме да мислим върху отговорите, а много често отговорите са чисти хипотези, които заемат страниците на историческото ни повествуване. Има случаи когато хипотези, повтаряни многократнов миналото, се превръщат в общоприети тези, без да се сдържи сметка, че до нови факти или обстоятелства не се е стигнало. Тези размисли ме водиха когато поставих темата на моето изложение под горното заглавие. Тук ще се спра на няколко такива въпроса, които остават неразкрити от изворите,като това кое действие е станало първо по време – коронацията на Петър или ръкополагането на Василий, участвал ли е Василий, и кога това е станало, в коронацията на царя, как и защо Търново получава епископски трон и др. съпътстващи ги проблеми. Доколко въпросите които си задавам могат да имат отговор или да остават на равнището на личния размисъл е проблем на личен избор и научна съвест.

И историографията ни събитията от началната история на българската търновска църква се излагат кратко в следния ред: в 1185 г. българите въстанали против византийската власт в техните земи. В Търново бил избран за епископ един йерея (с името Василий), той коронясал българския цар Петър[1]. Ако продължим по-нататък този новоизбран епископ се свързал с папа Инокентий III (1198–1216) и подкрепил искането на цар Калоян (1197–1207) да получи признание и царска корона от Рим. Междувременно от църквата на този свещеник били поставени епископи в новоизвоюваните от Калоян земи в Македония.

Ще започна изложението на темата за Търновската църква в периода 1185–1204 г. в онзи порядък, който изворите ни налагат. На първо място трябва да се отбележи фактът, че византийските източници, които дават сведение за началните годинина възобновеното Българско царство, нищо не говорят за църквата на българите към онзи момент. Тук не бива да се изненадваме или да търсим някакъв умисъл. Първо, събитието стават на разстояние от очите и на отдалечено, в някои случаи, време, от авторите на въпросните източници. От гледна точка на техния поглед върху събитията, какво става с българската църква им второстепенно значение, ако изобщо има някакво, на фона

---

[1] Тук разбира се има различни нюанси на този разказ, които соча според обещаващи трудове, където темата е обект на интерес или пък пропусната. ***Златарски, В.*** История на българската държава през Средните векове. Т. II, София, 1972, с. 441 – епископ не фигурира в 1185 г.; ***Мутафчиев, П.*** История на българския народ. София, 1986, с. 258 – тримата византийски архиереи били насилени да ръкоположат Василий, той коронясал Петър.; ***Дуйчев, И.*** Въстанието от 1185 г. и неговата хронология. – ИИИ, 6, 1956, с. 343 – нищо се спомена за епископ в 1185 или следващите години. В просопографското описание на Теодор-Петър не е казано нищо за участие на духовно лице при обявяването му за цар – ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци. София, 1985, с. 41; В „История на България. Т. 3. Втората българска държава“, София, 1982, темата не фигурира; ***Петров, П.*** Възстановяване на Българската държава (1185–1197). София, 1985 – за да бъде коронясан Петър бил ръкоположен свещеник от трима епископи; ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV в. София, 1999, с. 428, Василий е ръкоположен за епископ после за архиепископ и коронясва Петър за цар; История на българите. От древността до XVI в. Авторски колектив. София, 2003, 338–339 – трима епископи ръкополагат Василий за архиепископ. Той извършил „символичен акт“ на коронация на Петър за цар.; ***Fine. J.*** The Late Medieval Balkans. University of Michigan, 1996, 13–14. В 1187 г. Асен и Петър издигат търновския епископ (Търново зависело от Охрид!) в архиепископ, но видинския епископ не се съгласил с това. Василий коронясал Петър за цар.

на големия проблем – отпадането на българите от империята. Накрая, по традиция проблемите на българската църква никога не са стояли в полезрението на византийските летописци и историци.

Както добре е известно, всичко което знаем около появата на търновския архиерей ни е познато от сведенията от писмото на охридския архиепископ Димитър Хоматиан (1216–1234-?) до митрополита на Корфу Василий Педиадити Синодалното решение на Охридската църква от 1218–1219 г. Сведенията, касаещи Търново, на двата източника от споменати по друг повод – търсене на законово основание да се отстранят от троновете им епископите поставени от българската църква в Търново, които неправомерно заемали в рамките на Охридската архиепископия. Във връзка с това, двата документа се връщат две десетилетия преди 1218–1219 г. за да пояснят причините за това каксе е стигнало до тази ситуация[2].

Всичко започва, според Хоматиан, когато за търновския епископ е въздигнат в архиерейство от законния видински епископ и още двама духовника със същата степен. Същият ръкополага свои епископи в чужда (охридска) епархия. Хоматиан не поставя на критика или на съмнение законността на акта на ръкополагане или произтичащия от него статут на търновски епископ. Както знаем от правилата за такива ръкоположения, от гледна точка на участниците в него и тяхната степен и при липсата на данни към момента и в последствие, оспорващи „достойнството“ на въпросното духовно лице, Хоматиан нямал основание за друго мнение. Без да се впускам в примери от по-късно време, последвалите действия на търновския епископ спрямо охридска епархия, макар незаконосъобразни, не хвърлят сянка върху законността на първоначалния акт на избор и ръкополагане.

Синодалното решението на Събора на Охридската църква допълва горното известие с това, чебългарите отхвърлили ромейския ярем, приели царското достойнство за държавата си, и пожелали да го свържат с патриаршеското. Произвели законен йерея в епископски сан, чрез ръкополагане.[3]

Така се очертава най-сбито, от към канонична, времева, събитийна страна, появата на Търновската епископия в 1185 г. Остават обаче въпроси от различно естество, които възбуждат нашето любопитство.

Между тях е и един решен въпрос с името на този йерея, неспоменат поименно в горните документи. Той е Василий, което разбираме от писмо на същия, вече като архиепископ, до папа Инокентий III от края на 1203 г., в което той казва, че от 18 години чака момента в който ще получи благословение от престола на св. Петър[4]. Кой е Василий според статут му към времето на въздигането му в епископ. Хоматиан подчертава изрично и едва ли случайно, че той бил измежду йереите[5]. Тъй като и двата охридски документа го посочват като йерея, то естествено възниква първия въпрос. Дали се касае за свещеник или монах, каквото мнение може да се срещне. Последното трябва решително да отхвърлим, независимо от факта, че в XII в. и основно от XIII в. главно монаси били издигани в епископска степен, респективно патриаршеска. В противен случай ще направим сериозна грешка приемайки, че йерея може да бъде наречен един монах. Разбира се има и средно положение – той да е бил йеромонах. Но тъй като документите са категорични че е „йерея“, при това, не случайно е подчертано, че е бил измежду законните, т.е. избран по съответния ред от средите на духовенството, би следвало да приемем, че става дума по скоро за свещеник, отколкото за йеромонах.

Никита Хониат[6] разказва за възкачването на престола на Петър, в условията на едно, описано като дивашко опиянение, въстание и не казва нищо дали този акт – който в частта си по издигане в царско достойнство приемане на корона и царски дрехи, не може да мине без църковна благословия и по същество е Чин от спектъра на църковните служби – е станал с участието на духовно лице. На свой ред Василий, в писмата си до папата, нищо не споменава относно своето ръкоположения и роля при коронацията на Петър за цар, мълчи по този въпрос и цар Калоян, макар иначе да подхваща думите на Инокентий III, че от Рим са ръкоположени български владетели, като подминава темата за своето избиране и интронизация за цар през 1197 г. Едва ли тук следва да съзираме предумисъл, защото това са били странични въпроси за целите, които двете глави на светската и духовна власти в България са следвали. Тази част на историята не изглежда да е интересувала и курията, където познавали обичаите, практиката, правилата и ритуалите присъщи за интронизацията на източноправославните монарси и ръкополагане на висши духовници. Независимо от това, за нас оставя отворен въпроса – в присъствието на Василий ли е избран, поставен на царския трон и коронясан Петър или на друг/други духовници, дали пък това не е било спонтанно действие на търновчани в началото на бунта, минало първоначално без благословия свише. Посочените тук под линия автори, най-често решават въпроса по най-легитимния начин: Петър е избран за цар и тогава Василий го благославя/коронясва на трона, с което узаконява властта му, което пък води до косвеният извод, че Василий е ръкоположен преди интронизацията на Петър. Всъщност в историографията някак *apriori* се прима, че двете действия стават в кратък отрязък от време, почти едновременно и няма интерес са бъдат разгледа отделно, за да потърси времева и събитийна връзка между тях. Въпросът е кой точно извор казва, че такъв е бил порядъкът в Търново в условията на бунт, заявил намерение за политическа независимост на българите? В края на краищата каква е била поредността на действията по време на въстанието в Търново – първо обявяването на Петър за цар, после ръкополагането на търновски епископ или обратно. Това автоматично ражда следващия въпрос, пряко свързан с появата на епископ на Търново, който касае издигането на град в ранг на епископия. Нещата стават още по замъглени когато трябва да си запитаме как на едно нищо и никакво градче (наречено от Акрополит πολίχνιον)[7]е признато правото да получи епископски трон. В отговора ни, изхождайки от ситуацията в която става събитието, може да се позовем на упражнено пряко насилие върху тримата епископи, участвали в издигането на Василий в степен епископ. С оглед някои други съображения, които ще изложа в последствие може да се дължи на прехвърляне на нечии епархийски права върху Търново. Първото, което е грубо пренебрегване правилата на църквата, изглежда по-малко вероятно, защото, отново ще отбележа, независимо, че един от архиереите по-късно бил убит от българите, в документите, години след това, когато се коментира статута на търновската църква, няма и най-малки намеци за нещо неканонично в избора на епископ и място на трона. Виж във второто, предположение, доколкото, макар че ни отвежда във време отдалечено от XII в. и място близко до Търново, а именно към Никополис ад Иструм и V в., има повече основание. Никопол ад Иструм е бил раннохристиянска епископия в Долна Мизия и се намира на 18 км северно от Търново[8]. Доколкото византийската църква е пазител на църковната номеклатура на Балканите от раннохристианската епоха, а районът на Търново е под нейното (на Константинопол) ведомство към края на XII в., и доколкото въпросните трима епископа следва да са били свързани с една от двете византийски църкви (Охрид и Константинопол), то е възможно сборът от тези обстоятелства и съображения да е използван като църковно-правен аргумент за даване на епископски престол на Търново, чрез прехвърляне на права[9]. Което разбира се не изключва напълно актът да е подпомогнат чрез убеждение с натиск. На второ място, ако приемем дословно и като напълно достоверна последователността в разказа на Синодалното решение, според който първо е избран царят, а после епископа[10], отговарям на въпроса за това кой извор ни съобщава за поредността на събитията. От него излиза, първоначално е коронясан Петър за цар, а после е избра и ръкоположен Василий. При това положение (казах, че Чинът на коронация на цар е архиерейска служба), следва, че в Търново е имало поне един архиерей, който да освети и коронясa Петър на трона. На това място може, ако научната съвест ни позволява,да се впуснем в различни предположения – че това е бил видинският или са била тримата йереи, ръкоположили Василий. Ако обаче останем в сферата на хипотезите то наистина няма нищо неочаквано първо да е бил обявен Петър за цар от народа и сформиралата се на момента въоръжена българска сила[11], а по-късно при благоприятни условия да е коронясан с участието на Василий. Т. е., *единият вариант е* ръкополагането на Василий на епископския трон да е станало след обявяването на Петър за цар. Впечатлението, което ни оставят изворите, по отношение на тези зависимости, е за светкавичното следване на събитията след обявяване на бунта, но това практически едва ли е било така, ако разбира се не се касае за предварително разработен подробен план, по който трябва да протече всичко. Но нашите византийски източници говорят повече за спонтанност на събитието и благоприятна среда, гарантираща успеха на начинанието на Асеневци. На свой ред заявлението на Василий, че от 18 год. чакал моментът, в който ще бъде признат от Рим, не означава нищо повече от това, че двете събития са близки по време.

---

[2] ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. – Сп. БАН, кн. XX, 11, 1920, 1–63.

[3] ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание…, 50–53.

[4] ЛИБИ, Т. 3, с. 336.

[5] ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание…, с. 53–54.

[6] ГИБИ, XI, 26–27.

В поредицата въпроси от първите години на Търновската църква е този, свързан с титлата и статутът на новия търновски епископ.

В писмата си до папата, Василий пише със самочувствието на пръв и независим църковен глава на България. На свой ред папата с нищо не намеква в писмата до Калоян и Василий, до сключването на унията, за някаква църковна зависимост на Търново от Константинопол. Този въпрос остава закрит за двете страни до края на преговорите и по време на сключване на унията. От документите с които разполагаме, той остава в сянка и за Българската архиепископия до заминаване на монаха Йоаким за Никея[12]. Но за сметка на това, виждаме че е „дразнителен" за византийската църква, било то в Охрид или в Никея и тя го напомня на българската страна през XIII в. поне два пъти – чрез Хоматиан и през 30-те години на века.

Първо да се спра на титлата на Василий. Що се отнася до нея, то ако в 1218–1219 г. той е посочен само като новоизбран епископ на новопоявил се църковен трон в края на XII в., в писмо на папа Инокентий от 1202 г.[13] римският понтифекс го посочва вече като „архиепископ" и български първосвещеник. По отношение на правомощията му към същата тази година, папата сякаш му отказва правото да посвещава епископи в страната си, каквото възложил на съседни ней католически епископи[14]. Забраната несъмнено и във връзка с плановете търновският епископ да мине под върховенството на Рим. Тогава, кога между 1185 г. и началото на XIII в. той е получил титла и статут на „архиепископ“. Едва ли може да има точен отговор. Бихме предположили само, че си е присвоил ранга без признание от други църкви в едно благоприятно за това време. Тук опираме до един църковно – правен проблем, който обикновено бива подминаван, сякаш за тримата епископа ръкоположили Василий е бил без значение, защото мнозина настоящи автори споделят гледището (даже когато не го споменават), че актът е бил насилствен. Нищо, че никой в онзи период не го поставя под съмнение за законност. В чисто теоретичен план, това означава, от гледна точка на архиереите, избрали Василий, неговата епархия по местоположениеи той самият, следва да са възприемани като част от византийски диоцези за никаква църковна самостоятелност не може да става дума. Казано по-просто, ние се съмняваме дали въпросните трима архиереи са били заблудени[15] (за което ще стане дума впоследствие), да дойдат в Търново за освещаването на църквата „Свети Димитър“, или напълно са били наясно, че основават нова епархия, в рамките най-вероятно, с оглед местоположението ѝ на Константинополската патриаршия. Прочее, за преценка на Търновската епархия като част от византийска църква в правно отношение има косвени данни в едно друго писмо на Хоматиан от 1227 г., до патриарх Герман II (1222–1240), пребиваващ в Никея. В него охридският архиепископ обвинява Константинопол в поставянето на йерарх в Загора, т. е. България, област, към чието управление претенции изразявал Охрид[16]. Тук ние трудно може да разгадаем какво събитие точно визира Хоматиан – дали учредяването на търновска епископия в 1185 г. или говори за по-късно време – за 1203 г., когато патриарх Йоан Каматир (1191–1206) предлага на Калоян да постави начело на българите патриарх[17]. При всички положения сведението изразява отношението на византийския охридски църковен център към статута на българската църква от края на XII и началото XIII в.[18], като към църковен институт за доминантата, над който, патриаршията и архиепископията са в спор, защото не бил приеман от тях за самостоятелен. Ако разширим разсъжденията върху твърденията на Хоматиан и постъпката на Йоан Каматир, може да стигнем до обяснение за колебанията на други византийски автори, относно статута на българската църква преди 1235 г. и убеждението им за нейната зависимост от една от византийскате църкви. Очевидно неясноти, които са имали, свързани с появата на Търновския престол раждат противоречие в мненията на Хониат и Акрополит, когато говорят за първоначалната зависимост на Търново. Единият – от Константинополската църква, за другия – от Охридската[19]. От гледна точка на българите, в условията на политическата несигурност в българо-византийските отношения в края на XII в., вътрешновизантийските политически неудачи при последните Ангели, гледището на Византия по този въпрос едва ли е имало някакво практическо измерение. Така стигаме до вторият вариант, или хипотеза, за реда в който са се случвали нещата в Търново в периода около въстанието. Дали да не предположим, че Търново възниква като легитимен епископски трон на Константинополска патриаршия, а изненадата за византийците дошла в последствие, когато се поема политиката на откъсване на Търново и България от Византия, последвана от търновския епископ. Т. е. ръкополагането на Василий дали не предшества коронацията на Петър, в която той участва. В допълнение на горните разсъждения ще добавя още нещо. Ние,

---

[7] ГИБИ, т. VII, с. 153.

[8] Неин епископ е засвидетелстван в ср. на V в. среща се и в нотиции 1–3 на Дарузес. Намира се при с. Никюп, Великотърновско. ***Mansi, J. D.*** Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio, VIII, p. 1048; ***Darrouses, J.*** Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. t. 1, Paris, 1981, 241^{609}.

[9] Според П. Мутафчиев (Съдбата на средновековния Дръстър. – Избрани произведения, т. 2, 1973, 89–91) прехвърлянето на права е станало чрез отнемането им от Дръстърска митрополия, но това предвид всички възможни обстоятелства по време на ръкополагането на Василий от трима византийски духовници, изглежда малко вероятно. Освен това за църквата всяка закриване на епископия – в случая Никополис ад Иструм – е предпоследно, до онзи подходящ момент в който тя може наново да бъде възобновена. Пример за това е Дръстър в 870 г.

[10] „… те (българите – Б.М.) нахално преобразиха своето управление чрез червени дрехи и други украшения… обичай да обозначават царското достойнство…Обаче те не спряха тук своята дързост, е невъздържано устремиха своите пожелания…към висшето достойнство на йерархията". ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание…, 50–53, в същия ред и при писмото на Хоматиан до Василий Педиадит. ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание…, 46–47.

[11] Примерът с избора на византийски император може и да не е най-прекият, но поне е принципно приложим при всички извънредни събития. ***Острогорски, Г.*** Эволюция византийского обряда коронования. – В: Византия, южные славяне и Древная Рус. Западная Европа. Москва, 1973, 33–43. Самият Хониат, и тук ние незнаем дали това се дължи на неговия способ да разказва за събитията или да следва хронологията, като описва коронацията на Петър, той ни внушава събитие в състояние на опиянение от първите победи обхванало въоръжения народ. ГИБИ, XI, с. 27.

[12] ***Николова, Б.*** Неравният път на признанието. София, 2002, 89–94, 105–110.

[13] ***ЛИБИ***, Т. III, с. 313.

[14] Пак там.

---

[15] П. Мутафчиев е този, който лансира такова обяснение. ***Мутафчиев, П.*** Съдбата на средновековния Дръстър…, с. 258. Повтаря се и в някои автори, посочени в бел. 1. Само П. Ангелов в „История на българите“, с. 338, нарича това „необичайно за религиозния ритуал“, но не знаем, по-конкретно кое точно разбира, като необичайното, защото за освещаване на черква, според правилата на църквата, е достатъчен и един епископ от същата или съседна епархия.

[16] ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия. Т. 1, София, 1924, с. 124; ***Николова, Б.*** Неравният път на признанието…, с. 92; ***Илиев, И.*** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София, 2010, с. 96.

[17] ***Ников, П.*** Принос към историческото изворознание…, 46–47, 54–55; ***Николова, Б.*** Неравният път на признанието…, 94–95.

[18] Само като предположение може да кажем, че причината за това е фактът, че е възможно Видинският епископ да е бил от диоцеза на Охрид, докато другите двама може да са били от Константинополскиядиоцез по това време. Също така възможно е тримата да са било от една от двете църкви.

[19] ***ГИБИ,*** т. VIII, с. 163; ***ГИБИ,*** т. XI, с. 128.

както вече многократно наблегнахме, нямаме основание да се съмняваме в думите на Хоматиан, че действието по избора и освещаването на Василий е извършено по правилата на църквата. Но как така в Търново и то по време на бунт срещу императора,пристигат трима византийски епископа, точно колкото са нужни за ръкополагане на нов събрат? Не само това, но в допълнение е даден епископски трон на Търново. Заблудата и принудата, видяхме, не са убедителен довод. Значи ли, че тези събития са станали преди Търново да въстане? Че по време на тях Византия е погледнала, както споменах по-горе, на Търново като на една новоучредена своя епископия? В такъв случай участието на Василий в коронацията на Петър е много вероятна. Твърде много въпроси и поне две хипотези, почиващи върху ограничени преки и косвени факти, се очертаха, когато говорим за хода на събитията около коронацията на Петър и ръкополагането на Василий. А те са важни, защото очертават рамките на легитимност, на царската и църковна институции на възобновена България, същевременно дават повод за размисъл върху събития за които нашите източници мълчат.

Ако в 1185 г. търновският трон е бил една от малкото ни познати епископии в Северна България, при това, както казахме, новопоявила се, то най-близкото време в което тя се окичва в архиепископска титла, респективно права да управлява подчинени епархии, трябва вероятно да търсим при цар Калоян, като, разбира се, процесът явно върви от самото начало на появата ѝ, по силата на вече посочени причини[20]. Към същото време тя придобива самочувствие на първа и независима българска църква, извън все още неуредения ѝ фактически статут, спрямо византийската църква. Основание за това ѝ поведение трябва да търсим в обстоятелството, че с укрепване на светската власт и разширяване на територията на страната в нея влизат както бивши български, така и настоящи охридски и константинополски епархии. Хоматиан говори общо за поставянето на български архиереи на охридски епархии, без да фиксира време. Йоан Каматир предлага, в лично качество, на търновския църковен глава да надзирава константинополски епархии. Това може да се тълкува като признание и на дееспособност в управлението на йерархично по-нискостоящите от нея епархийски тронове. Твърде смело е да правим извода, че доколкото Константинополската църква е гледала на българската като на зависима от нея, това събитие, при обстоятелствата при които става, е своеобразно признание, на автономни права за Търновската архиепископия. Във всеки случай явно в края на XII в. – началото на XIII в. се очертава картина, при която търновския епископ е имал основание, законно или не, да се нарича архиепископ и да действа самостойно.

Освен, че бедната ни изворова база не позволява да покажем по-ранно време от 1202 г., когато се споменава титлата „архиепископ“[21], още по-малко ни говори каква е пълната формула. „Архиепископ и пастир (ποιμηνάρχος) на Загора“ не е много убедителна в частта засягаща държавното име. Имаме подозрението, че то е прибавено или по-точно заменило „България“ в папската канцелария, където писмата са превеждани от гръцки на латински[22]. Довод за нашето предположение е традицията на църковната титулна номенклатура в средновековна България, която не познава Загора като официално държавно название[23].

Единствено косвени са ни сведенията,касаещи въпроса затериториалните правомощия на Търновска архиепископия до 1204 г. Ние така и не знаем кога може да е присъединена Дръстърска епархия, далипо това време остава в рамките на патриаршията. Може би Велики Преслав първи попада под ведомството на Търново, макар в 1185 г. братята да се отказват от завземането на града. Одесос по това време не показва признаци на църковен трон. Тези по делтата на Дунав се числят към Константинополската (Томи, Аксиопол). Заради сведенията от кореспонденцията с папата знаем за западните български престоли, завладени от Калоян, които очертават границите на архиепископията на запад по линията Браничево–Ниш–Призрен–Скопие.

---

[20] Посочихме в бел. 1 мненията, че Василий бил обявен за епископ, после за архиепископ, второто, от които е напълно несъстоятелно от гледна точка на правилата и нормите в църквата в онзи момент.

[21] ***ЛИБИ,*** т. III, 314.

[22] В началото на първото писмо на Калоян е казано, че е писано на български, преведено на гръцки и от гръцки на латински (***ЛИБИ,*** Т. III, с. 309).

[23] ***Николова, Б.*** Неравният път на признанието…, 129–135.

Накрая, още един въпрос е на дневен ред – този за формиране на отношенията църква – царство в най-ранния етап от историята на Търновската църква. Нещо, което на пръв поглед се набива на очи, е че сякаш Търновската епископия с появата си, до сключването на унията, стои в сянката на светската власт в по-голяма степен отколкото предполагат политиката на симфония. Тя участва в плановете за коронацията на Калоян от Рим, като първоначално само подкрепя личните намерения на владетеля и единствено твърдото условие на папата, преди царят да получи корона, българската църква да приеме доминантата от Рим, я принуждават да се съгласи с унията. Няма инициатива в пренасянето на мощи на светци, но пък независимо, че влиза в нарушение на всеобщите норми на управление на диоцезите и ръкополага епископи в Охридска архиепископия, тя показва собствена инициатива, като се възползва от политиката на Калоян. Тези факти говорят, че в началото тя страда от известна вътрешна неустойчивост, но също така умее да се приспособява и извлича полза от обстоятелствата. Търновската църква не оставя изцяло решенията на другите. Няколко пъти сме обръщали внимание, върху обстоятелството, че докато включва западните престоли, които принадлежали на Охридската архиепископия, в униатската политика, то на изток сякаш се ограничава в тази си политика до първопрестолен Преслав. Но пък посочихме, че броят на тронове в Източната част на царството е крайно ограничен.

Каквито и отговори да даден на поредицата въпроси които възникват около появата на Търновската епископия/архиепископия, както и хипотетично да погледнем на някои от отговорите, несъмнено тястава част от възобновяване институциите на българската държавност в края на XIII в.

L'EGLISE DE TIRNOVO DE L'ORIGINE JUSQU'A L'UNIE ECLESIASTIQUE DE 1204.
LES QUESTIONS. LES REPONSES?

Les informations concernant les premiéres années de l'église de Tîrnovo entre 1185 et 1204 sont les limitées. C'est pourquoi de plus en plus de questions surgissent sur se suget et on a de mal à trouver leurs reponses. La thèse suivante repose sur le fait qui l'élection de nouvel êvéque de Tîrnovo de 1185 a étè fait sélon toutes les régles du canon écclessiastique et n'a jamais étè contesté par les autre églises oecumenique pendant les siècles, ce que signifie que l'épiscopat de Tîrnovo est une diocese canonique. Cela dit on ne pose la question suivante: comment la petite ville de Tîrnovo a-telle étè reconnu ayant le droit de trône episcipal? La repose qui nous semble la plus fiable est qu'il y aurait eu un transfert des droits episcopaux de l'ancien trône de Nicopolis ad Istrum sur la ville voisine, celle de Tirnovo.

On aurait accepté que l'installation de nouvel êvèque de Tîrnovo récemment sacré Vasilios avait couronné tsar Petar. Mais les sources ne nous donnent pas une telle information – alors nous nous demandons laquel des deux événement a eu lieu le premier, pendant la rébéllion de 1185 – la couronnement de tsar Petar ou bien instalation de Vasilios. Ici on peut avoir deux reponses qui restent pourtant hypothétiques. L'êvéque de Tîrnovo aurait étè sacré après le couronnation de tsar et plus tard il beni le tsar. La deuxième variant – le couronnement a étè le premier – semble plus possible. Prenant en consideration élection de trône écclesiastique de Tîrnovo, tout à fait légale, nous pouvons conclure que les êvèques byzantins ont accopli cette action dans le but de fondre une nouvelle eparchie dans le cadres de Patriarchat de Constantinople.

Il reste aussi de questions sur le rang de episcopat de Tirnovo. D'après les sources le titre d'archevéque serait apparu pendannt le gouvernement de tsar Kaloyan.

ВЪЗОБНОВЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ ПРЕЗ 1235 ГОДИНА В СВЕТЛИНАТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ

Васил ГЮЗЕЛЕВ

Оскъдицата на домашни (български) извори за историята на средновековна България (IV–XV в.) в значителна степен затруднява научното дирене и принуждава изследвачите в повечето случаи да се опират на чужди източници и информация. А те твърде често не са обективни и точни. Такъв е случаят с изясняването на един важен проблем от църковната ни история, който е предмет на настоящото изследване.

Разказът за възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в Синодика на Българската църква (XIII–XIV в.), известен още и като Борилов синодик, започва с предисловие-възхвала на цар Иван Асен II (1218–1241): **„Великият и благочестив цар Иван Асен, син на стария цар Асен**, който имайки голяма любов към Бога, прослави и просвети Българското царство повече от всички царе, които бяха преди него… Нещо повече, той **поиска с много голямо желание да възобнови Българската патриаршия“**[1]. Всъщност, извършеният акт и неговата същност и историческо значение, независимо от досегашните изследвания и резултатите от тях[2], се нуждае от цялостна и точна интерпретация. Тя може да бъде постигната най-вече чрез разглеждането на станалото събитие в исторически план и чрез привличане на нов изворов материал.

1. Учредяване на българската патриарши през 927 г.

Още при приобщаването на българския народ към християнството, решаването на българския църковен въпрос и при определяне статута и мястото на Българската църква в периода 865–880 г. **княз Борис I–Михаил (852–889; + 907)** проявил съзнателен и в известен смисъл разбираем максимализъм: и от Рим, и от Цариград – двете основни църковни средища тогава, той поискал българският църковен глава не само да бъде самостоятелен, но и да носи високата титла ПАТРИАРХ, бидейки равнопоставен на всички върховни църковни предстоятели в Пентархията. Макар да не постигнал това, към което се стремял, **той успял да съгради автокефална Българска архиепископия**[3]. Половин век след нейното учредяване внукът на Покръстителя на България **цар Петър (927–969) през 927 г. успял**

---

[1] ***Синодик царя Борила***. изд. М. Г. Попруженко. София 1928, с. 82, 84. Вж. и новото издание – ***Борилов синодик.*** Издание и превод Ив. Божилов, А. Тотоманова, Ив. Билярски. София, 2010, с. 156, 312. Изразеното от Ив. Божилов тук предположение (с. 41), че Разказът за възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. е „заслуга и дело на патриарх Йоаким I“ е необосновано.

[2] ***Васильевский, В. Г.*** Обновление Болгарскаго патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 г. – Журнал Министерства народнаго просвещения, CCXXXVIII (1885), 1–56, 206–238; ***Ников, П.*** Църковната политика на Иван Асеня II. – БИБ, III, 3 (1930), 65–11; ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове. II. Второ българско царство – България при Асеневци (1187–1280), София, 1940, 353–398, 596–602. ***Цанкова-Петкова, Г.*** Восстановление Болгарского патриаршества при царе Иоанне Асене и международное значение болгарского государства. – Византийский временник, XXVIII (1968), 136–150; ***Tarnanidis, I.*** Byzantine-Bulgarian ecclesiastical relations during the Reigns of Joannis Vatatzis and Ivan Assen II, up to year 1235. – Cyrillomethodianum, III (1975), 28–52; Idem. Η διαμόρφωσις του αυτοκέφαλου της Βουλγαρικής εκκλησίας (864–1235). Thessaloniki 1976, p. 134 sq.; ***Дуйчев, Ив.*** Възобновяването на Българската патриаршия в 1235 година. – В: Страници от миналото. София, 1983, 270–278; ***Николова, Б.*** Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV в.). София, 1997, 201–203; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV век. София, 2006, 491–495; ***Тютюнджиев, Ив.*** Търновският епископат XII–XXI в. Велико Търново, 2007, 35–40. Вж. напоследък също ***Delikari, A.*** Η αρχιεπίσκοπη Αχρίδων κατά τον Μεσαίωνα. Thessaloniki, 2014, 199–210.

[3] ***Гюзелев, В.*** Княз Борис Първи (България през втората половина на IX век). София, 1969, 129–293; ***Podskalsky, G.*** Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien (865–1459). München, 2000, 45–62.

при сключването на мирния договор с Византийската империя да получи онова, към което се стремели дядо му и неговият баща цар Симеон Велики (893–927) – самостоятелна БЪЛГАРСКА ПАТРИАРШИЯ. Според датирания през XII в. Списък на българските архиепископи, съставен в Охрид от византийски книжовник, България получила тогава този ранг чрез благоволението на византийския император: „**Дамян, [който светителствал] в Доростол, сега наречен Дристра [дн. Силистра]. При него България била почетена за автокефална. Той бил провъзгласен за патриарх от императорския синклит [съвет] по заповед на император Роман Лакапин, а сетне бил низведен от Йоан Цимисхий**“[4]. Този текст се нуждае от анализ и интерпретация. От Синодика на българската църква и от цитирания Списък на българските архиепископи се вижда, че първият български патриарх е бил не Дамян, а преславският архиепископ Димитрий. След смъртта му той бил наследен от Сергий и Григорий[5]. Едва след тях на патриаршеския престол се възкачил Дамян. Той след превземането на Велики Преслав и Дръстър през 971 г. от византийския император Йоан Цимисхий (969–976) бил принуден първоначално да се установи в Средец (дн. София) и със своето присъствие в непокорената от византийците част от Българското царство, управлявана от комитопулите Давид, Моисей, Аарон и Самуил, символизирал съществуването на неговата неунищожена независимост. Неговите приемници Герман (той бил наричан и Гаврил) и Филип светителствали последователно във Воден (дн. Едеса), Мъглен и Преспа, докато накрая се установили в Охрид. Тук техен наследник на патриаршеския престол станал Давид. **Последният български патриарх в това средище бил Йоан Дебърски, който през 1019 г. бил низведен от византийския император Василий II Българоубиец (976–1025) в архиепископ. Всъщност Охридската архиепископия се оказала наследница на Българската патриаршия**[6]. Според сведението на Списъка на българските архиепископи, учредяването на Българската патриаршия през 927 г. станало не чрез синодално и патриаршеско решение от вселенския цариградски патриарх, а чрез благоволение от синклита на византийския император Роман I Лакапин (920–944) по негова заповед. С други думи, оказва се, че провъзгласяването на Българската патриаршия тогава е не църковен, а по-скоро политически акт[7]. Поради това именно византийският историк Йоан Скилица (XI в.) и другите византийски автори продължавали да титулуват българския църковен глава „архиепископ на България“ (ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας)[8].

2. Унията на България с Римската църква (1204–1232 г.)

След възобновяването на Българското царство в резултат на освободителното движение на Асеневци в Търново през 1185 г. при освещаването на църквата „Св. Димитър“ от трима византийски епископи за български архиепископ бил ръкоположен монахът Василий[9]. **Цар Калоян (1197–1207)** при водените преговори с папа Инокентий III, довели до сключването на уния с Римската църква **през 1204 г., предявил основателни претенции за възобновяване на Българската патриаршия. Той основал своите искания с исторически мотиви и ръководен от ясно формулирана максима, че**

---

[4] ***Божилов, Ив.*** Българската архиепископия XI–XII в. Списъкът на българските архиепископи. София, 2011, с. 102, 104.

[5] ***Синодик царя Борила,*** с. 92; ***Божилов, Ив.*** Българската архиепископия XI–XII в., с. 102–104. Относно реда на наследяването на патриаршеския престол вж. ***Златарски, В.Н.*** Български архиепископи – патриарси през Първото царство (до падането на Източното царство). – Известия на Историческото дружество, VI (1924), 49–76; Същият. История..., I, 2, София, 1927, 529–531.

[6] ***Снегаров, Ив.*** История на Охридската архиепископия. I. София, 1924; ***Tăpkova-Zaimova, V.*** Entre Ochrid et Tirnovo: problèmes d'église après 971. – In: Byzantium and the Bulgarians (1018–1185), ed. by K. Nikolau – K. Tsiknakis. Athens, 2008, 25–37.

[7] ***Dujčev, Iv***. Il partiarcato bulgaro del secolo X. – In: Medioevo byzantino-bulgaro, vol. III. Roma 1971, 260–261.

[8] ***Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*** (rec. I. Thurn). Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 354, 357.

[9] ***Илиев, И.*** Димитър Хоматиан и българите. София, 2010, с. 15 сл., 245–246.

„царство без патриарх не бива (imperium sine patriarcha non staret). И макар че римският папа дал на българския църковен глава титлата **„примас на България и Търновски архиепископ“** (primas Bulgariae et archiepiscopus Trinovitanus), **цар Калоян и българското духовенство благодарели на папата, че техният църковен глава получил титлата патриарх (patriarcha)**[10]. Трябва да се обърне внимание на факта, че в **България се е смятало, че Василий I е имал патриаршеско достойнство**. Той е титулуван патриарх в проложното и пространното житие (XIII–XIV в.) на свети Йоан Рилски при пренасянето на неговите мощи от Средец (дн. София) в Търново през 1195 г.[11]. В проложното житие (XIII в.) на св. Михаил Воин е отбелязано, че пренесените негови мощи “ в богоспасяемия царев град Търново“ били положени през 1201 г. „във великата патриаршеска църква „Свето Възнесение [Господне]“ на Царевец[12]. В документи на Охридската архиепископия, съставени през 1218–1219 г. се отбелязва, че „обявеният за техен [български] патриарх“ по-късно „бил издигнат в патриаршеско достойнство от папата на стария Рим“. Именно „този новоизпечен патриарх обявил множество българи за епископи из цялата Българска църква“[13].

Унията с Римската църква не довела до верско-догматични и обредни промени в Българската църква, а до регистриране на клетва за вярност и до временно скъсване на йерархическата връзка с източното православие и преди всичко с цариградския патриарх и неговия наследник, който след завладяването на Цариград от латинците се установил в Никея.

През царуването на Борил (1207–1218), връзките на Българската архиепископия с Рим се задълбочили. Провеждането на антибогомилския събор през февруари 1211 г. било продиктувано не само от силното разпространение на на богомилското учение и движение в България[14], но и с унисон с антиеретическата политика на папа Инокентий III, изразена най-вече в антиалбигойските походи в Южна Франция от 1209 г. насетне[15]. На 19 април 1213 г. папата изпратил писмо до примаса на България и Влахия Василий I, с което го канел да участва в IV Латерански събор (1215 г.)[16]. В тази връзка и с оглед подобряване на отношенията между Българското царство и Латинската цариградска империя през 1214 г. в Търново пристигнал и папският пратеник кардинал Пелагий[17].

Стремежът за задълбочаване на отношенията и укрепване на унията ясно личели от ходовете на папството. По всичко изглежда, че търновският архиепископ и примас на България Василий I твърдо отстоявал униатската политик и оставал верен на клетвата, дадена пред римския папа. Същото се наблюдава и в началото на управлението на цар Иван Асен II. Нещо повече, още с възкачването си на престола той разширил и заякчил връзките си със съседните католически държави: през 1221 г.

---

[10] ***ЛИБИ***, т. III, София, 1965, 319–339.

[11] ***Стара българска литература.*** т. IV. Житиеписни творби, съставителство и редакция Кл. Иванова. София, 1986, с. 134, 147–148.

[12] Пак там, с. 220.

[13] ***Илиев, И.*** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан..., с. 246, 310–311.

[14] ***Синодик царя Борила,*** 78–80. Доста е странно, че в своя фундаментален труд ***Ангелов, Д.*** Богомилството в България. София, 1969, с. 447 сл. отделя сравнително малко място на антибогомилския събор, а повече се спира на произнесените срещу еретиците анатеми. Разкриването на връзката на този събор с антиеретическата политика на папа Инокентий III е важна задача на съвременната наша медиевистика.

[15] ***Николов, Й.*** Ересите в Западна Европа XII–XIII век. Социалнополитически проблеми. София, 1989, с. 105 сл.

[16] ***Acta Innocentii III*** (1198–1216), ed. Th. Haluscinskyi. Romae, 1944, 442–444. От запазените сведения не е твърде ясно дали тогава на този събор е имало участник от Българската архиепископия.

[17] ***Albericus monachus Trium Fontium.*** Chronicon-Monumenta Germaniae historica, Scriptores, XXIII, p. 886. Вж. изложението у ***Гюзелев, В.*** Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.). Пловдив, 2009, с. 143 сл. Мисията на кардинал Пелагий в България и в Латинската империя имала важно значение за взаимоотношенията между двете държави – вж. за нея ***Schreiner, P.*** Byzanz und des Westen im politischen Denken Bessarions: die autographen Notizen in Marc. gr. 407 (=1032). – In: ***ΦΙΛΑΓΝΟΣΤΗΣ. Studi in onore Marino Zorzi.*** Venezia, 2008, 422–423.

сключил династичен брак с дъщерята на унгарския крал Анна-Мария и активно подпомогнал новия император на Латинската цариградска империя Робер дьо Куртене[18].

Отхвърлянето на сключената уния с Римската църква и възвръщането на Българското царство в лоното на православието се дължало в главна степен на настъпилата промяна във външнополитическата обстановка, довела до силно накърняване на българските държавно-политически интереси. Настъпилата криза в Латинската империя през 1228 г., след смъртта на Робер дьо Куртене, поставила въпроса за необходимостта от надеждно опекунство над малолетния му наследник Балдуин II. По внушение на венецианците, които били съвладетели на империята, „за по-голяма полза бил сключен договор и с клетва било утвърдено той [Балдуин] да сключи брак с дъщерята на царя на Загора [България], мъж по това време в тези земи славен и могъщ, чрез което родство споменатият Балдуин се надявал за велики дела и немалко да укрепи своята власт. Прочее, предиспоменатият цар обещал на Балдуин със своята войска и със собствени средства да отвоюва цялата земя на империята Романия и западните области [Балканския полуостров], която неговите предшественици загубили“[19]. Против осъществяването на сключения българо-латински договор се обявили цариградските латински барони. Със съдействието и при посредничеството на папа Григорий IX те сключили в Перуджа през 1229 г. договор с бившия йерусалимски крал Йоан дьо Бриен почти при същите условия, като именно неговата дъщеря трябвало да стане съпруга на Балдуин II[20]. Този договор автоматически водел до денонсиране на първия. Цар Иван Асен II останал излъган в своите надежди. Той дори не подозирал двойствената дипломатическа игра на латинските барони и папството. Неговото лековерие в реализирането на поетото с договор от латинците обещание проличава от завършека на надписа в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“, съставен и поставен скоро след победоносната битка при Клокотница (9 март 1230 г.) в чест на удържаната победа над епирско-солунския василевс Теодор Комнин: **„А цялата земя от Одрин до Драч – гръцка, още албанска и сръбска, пък и самите градове около Цариград завладях. А самият този град владееха фрязите [латинците], но и те се повинуваха на моето царство, понеже освен мене друг цар нямаха и благодарение на мен прекарваха дните си, защото така Бог повели“**[21]. В редица по-късни книжовни паметници българската хегемония над латинците е силно хиперболизирана до твърдението, че дори Цариград бил завладян от българите, а властващите там латинци станали български данъкоплатци[22].

След Клокотнишката битка почти без проливане на кръв и нови сражения цар Иван Асен II успял да присъедини почти всички територии, които дотогава влизали в пределите на Епирско-Солунската империя на Теодор Комнин. Според Дубровнишката грамота (април 1230 г.) към дотогавашните

---

[18] ***Данчева-Василева, А.*** България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985, 114–124.

[19] ***Marinus Sanutus Torsellus***. Liber secretorum fidelium crucis super terrae sanctae recuperationem et conservationem. – In: ***Bongars, J.*** Gesta Dei per Francos, II. Hannoviae, 1611, 72–73; ***Andreas Dandulus.*** Chronica per extensum descripta. – Rerum italicarum scriptores, XII, 1, a cura di E. Pastorello. Bologna, 1938, p. 292; ***Laurentius de Monacis***. Chronicon de rebus Venetis, ed. Fl. Cornelius. – Rerum italicarum scriptores, VIII – Appendix. Venetiis, 1758, p. 146. Подробно изясняване вж. у ***Гюзелев, В.*** Латинският цариградски император Балдуин II (1228–1261), Българското царство и откритият в средновековната крепост Плевен негов оловен печат. – В: 730 години град Плевен и мястото му в националната история и култура, съставителство и редакция М. Грънчаров. Плевен, 2002, 34–37.

[20] Проектът за договор бил изработен през 1228 г. от Нарийо дьо Туси – „подестà, управител и байул на Константинополската империя, и другите барони“ – вж. текста в ***ЛИБИ,*** IV. София, 1981, 35–37. Ратифицирането му станало в Перуджа на 9 август 1229 г. – ***Tafel, G., G. Thomas.*** Urkunden zur älteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venedig, II. Wien, 1856, 256–270.

[21] ***Попконстантинов, К., О. Кронщайнер.*** Старобългарски надписи. 2. Виена–Залцбург, 1997, 167–168.

[22] Вж. проложното житие на св. Петка Търновска от XIII в. и пространното на същата, написано от патриарх Евтимий (1375–1394). – ***Стара българска книжнина,*** IV. Житиеписни творби, съставителство и редакция Кл. Иванова. София, 1986, с. 190, 198.

пределите на Българското царство били присъединени Одрин, Димотика, Скопската, Прилепската и Деволската хори (области) и Арбанаската земя (Албания)[23]. Според византийските историци от XIII в. Георги Акрополит и Теодор Скутариот българският цар успял да превземе Одрин, Димотика, Волерон, Сяр, Пелагония (Битоля) и Прилеп, Велика Влахия (Тесалия) и достигнал „чак до Илирик“. В подчинените области, градове и крепости той поставил свои „войници“, стратези и събирачи на държавни данъци“[24]. В новоприсъединените територии успоредно с военно-административните промени били извършени и такива в църковната организация според съществуващия и налаган през Средновековието принцип: Cuius regio, eius ecclesia (Комуто принадлежи управлението, томува е и църквата). В пространното житие на св. Петка Епиватска (Търновска) патриарх Евтимий (1375–1394) пише, че цар Иван Асен II покорил цялата Македонска област, Сяр, Атонската Света гора, „славния град Солун, цяла Тесалия и Тривалия, сиреч Сърбия“, Далмация, „що се нарича Арванитска държава (Албания)“ и чак до Драч. **В тези новозавладени земи „поставил митрополити и епископи“, за което свидетелствали хрисовулите му в Света гора и Протата**[25]. „Атонският разказ за 1235 г.“ допълва сведенията за извършените църковни промени и в известна степен ги конкретизира: за солунския митрополит бил поставен българинът Михаил Братан (1230–1233), а светогорските манастири били поставени под управлението на епископа на Йерисо[26].

Крахът на Епирско-Солунската империя имал за следствие не само голямото териториално разширение на Българското царство, но и превръщането на Търново в най-значимото и авторитетно държавно и църковно средище на Балканите. По всичко изглежда, че предстоятелите на новоприсъединените църковни епархии държали на принадлежността си към православието и не са искали да признаят търновския униатски примас архиепископ Василий. Макар и да била включена в пределите на България, Охридската архиепископия претендирала да запази своята автокефалия. Взаимоотношенията ѝ с Търновската архиепископия се нуждаели от църковно-канонично уреждане. Сложната църковна обстановка изисквала решение. Естественият ход на политическите събития довел до разплитане на възела на противоречията и намирането на верен път – възвръщане на България в лоното на православието.

Католическата измама станала ясна за българския цар, когато през 1231 г. в Цариград пристигнал настойникът на малолетния Балдуин II крал Йоан дьо Бриен. За да укрепи неговото положение и да неутрализира евентуален български удар, папа Григорий IX през 1231 г. наредил на унгарското духовенство да проповядва и организира кръстоносен поход срещу окръжаващите Латинската империя врагове, под които изглежда се разбирали и българите[27]. През пролетта на

---

[23] ***Грамоты болгарских царей.*** Труд Г. А. Ильинскаго. Москва, 1911, с. 13.

[24] ***Георги Акрополит.*** История. – В: ***ГИБИ,*** VIII. София, 1971, с. 162; ***Теодор Скутариот.*** Обзорна хроника. – Пак там, с. 270.

[25] ***Стара българска книжнина.*** т. IV, с. 190. В гръцкия превод на Евтимиевото житие, направен от митрополит Матей Мирски през 1618 г., е отбелязано, че цар Иван Асен II отстранил онези митрополити и епископи, които били обзети от „латиномъдрие“ (λαρινοφρονεῖν), защото след превземането на Цариград от франките (1204 г.) те се подчинили на догмите (вж. ***Сырку, П.*** К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. т. I., вып. 1 Время и жизнь патриарха Евтимия Терновскаго. Санкт Петербург, 1898, 312–313). По всичко изглежда, че тези промени в Българското царство и в посочените новозаветни области са станали между 1232–1235 г.

[26] ***Iliev, I.*** Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV. – BHR, 1991, № 1, 77–78; ***Същият.*** Един пренебрегнат извор за възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. – В: „България, земя на блажени…“ In memoria professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2009, с. 364–373. ***Същият.*** Димитър Хоматиан и българите, 122–124. Макар и в началото на този документ да се отбелязва, че той е съставен „в царуването на господин Йоан Асен, владетел на българската Загора“, датирането му се отнася към последните десетилетия на XIII в. ***Златарски, В. Н.*** Един гръцки фалшификат, който се отнася към българската история. – Byzantinoslavica, II (1930), 231–257 отрича автентичността на Атонското сказание и отнася съставянето му към последната четвърт на XIV в.

[27] ***Theiner, A.*** Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, I. Romae, 1859, p. 97.

1232 г. унгарският престолонаследник Бела IV нахлул в северозападните предели на Българското царство, завладял Белградската и Браничевската област и обсадил Видин. Унгарското настъпление било отразено от брата цар Иван Асен II – севастократор Александър[28]. През същата година папата наредил на унгарския епископ на Чанад да приобщи към откъсналите се от нея български епископи на Белград и Браничево и да постави техните епархии в подчинение на католическия епископ на Сирмиум (дн. Сремска Митровица)[29].

Реакцията на цар Иван Асен II срещу експанзията на католическа Унгария и папството била напълно естествена. **Сключената през 1204 г. уния била отхвърлена през 1232 г.** Примасът на България и търновски архиепископ Василий I бил принуден именно тогава да напусне своя престол и да се замонаши в един от светогорските манастири.

3. Българо-никейските преговори и възобновяването на Българската патриаршия (1232–1235 г.).

Възвръщането в лоното на православието задължавало цар Иван Асен II да се обърне за преговори към Никейската империя, където пребивавал наследникът на вселенския константинополски патриарх. Инициативата за започналите преговори за промяна на църковната ориентация изглежда принадлежала на българския цар. В отговор на неговия ход като наместник на никейския патриарх и екзарх на балканските предели на бившата Византийска империя бил изпратен в Солун митрополит Христофор Анкирски в края на 1232 г. Запознал се с положението на полуострова, разположението на политическите сили и църковната криза в България, митрополитът в началото на следващата година изпратил послание до цар Иван Асен II. **В обръщението си към него той го характеризира като „всеблагочестивейши цар и духовен син на светейшия ми господар и вселенски патриарх“.** Той го възхвалява, че като „истински син на светата вселенска и апостолическа църква“ е успял да „съедини добре онова, което преди беше зле разединено, и да благоустрои в Загора [България] дело най-православно“, което никой от предшествениците му не можал да стори. След това той формулира ясно своята мисия: „Защото моето пристигане стана не просто и случайно, та да бъда ограничен при свещенодействията си по отношение на всяка друга църковна власт в едно място или в една страна. Напротив – **аз съм изпратен от светейшия господар и вселенски патрирарх и от светия и свещен синод като наместник и патриаршески екзарх на целия Запад [Балканския полуостров] – да правя и извършвам на Запад всичко онова, което подхожда на патриаршеския престол.**“ След това той съобщава на царя, че се е срещнал в Света гора с „блаженейшия Търновски архиепископ“ и провел разговори с него. На неговото увещание да се върне „в своята църква“ Василий I отговорил отрицателно. **Констатирайки, че „Търновската църква е овдовяла от пастир“, Христофор Анкирски смята необходимо поставянето на друг архиерей.** Избраният от царя архиерей трябвало да бъде изпратен на Изток, т.е. в Никея, и оттам да получи своето каноническо ръкоположение. Можело и да бъде избран на събор от подчинените архиереи на трона на Търновската архиепископия, а след това да бъде изпратен в Никея, „за да получи от там ръкоположение пристойно и канонично, като от патриаршеска и божествена ръка“. На царя се предоставяла възможността да избере една от двете възможности. Митрополитът го предупреждавал да не смее да наруши установения каноничен ред, за да не изпадне в нарушение спрямо църквата и Бога[30]. От текста на това послание и направените в него напътствия се вижда, че **между цар Иван Асен II и Никея вече е било постигнато споразумение за възвръщане на Българската църква към православието и за признаване на нейната независимост чрез свобода при избора на нейния глава при условие за ръкополагането му от вселенския патрирарх, пребиваващ тогава в Никейската империя.** Ако в Христофоровото послание ставало дума преди всичко за избор на архиерей „за трона на Търновската архиепископия“, то **според Синодика на Българската църква „великият и благочестив цар Иван Асен“ се стремял „с много голямо желание да възобнови патриаршията на Българското царство“.** Пътят към постигане на това желание не се оказал твърде лесен и бърз.

Проложното житие на патриарх Йоаким I (1233–1246) и Летописният разказ от XIII в. разкриват начина на избора на архиерея на Търновската архиепископия вероятно в края на 1233 г. Според сведението на първия от двата извора „по същото време патриарх Василий [в действителност архиепископ-примас] достигна края на живота си. **И се събраха архиереите на цялата Българска земя, та направиха събор. Те търсеха подходящ за архиепископския сан и намериха...**“. Изборът им бил игуменът на пещерните манастири „над Красен“ (т.е. известните Ивановски манастири край река Русенски Лом), „старецът Йоаким“. Вторият от посочените извори представя нещата другояче: „А след смъртта на патриарха, в същата година, **благоверният цар [Иван Асен II] изпрати своя многосмирен и преподобен в методичното учение духовен отец монаха Йоаким да премине от Цариград във Велика Никея, за да бъде благословен за архиерей.**“ Отивайки в Каликратия, той не само получил одобрението на никейския патриарх Герман II, но и се сдобил със „служба..., похвала и житие“ на св. Петка, чиито мощи били преди това пренесени в Търново[31].

Всъщност в края на 1233 г. архиерейският събор в Търново избрал Йоаким I за архиепископ на България. За такъв той е бил одобрен от никейския патриарх Герман II на следващата година и с това било белязано преминаването на Българската църква в лоното на православието.

Сведенията на двата български извора за избора на Йоаким I за предстоятел на Българската църква (в тях той е титулуван не архиепископ, а патрирах) показват, че **цар Иван Асен II се е стремял формално да спазва предписанията на митрополит Христофор Анкирски, но същевременно е предал на поставения от него църковен въпрос и политически характер.** Важният въпрос за възобновяването на Българската патриаршия тясно се преплел с военно-политическите и брачно-династически отношения между двете държави. В самото начало на 1234 г. търновският архиепископ Йоаким заминал „за Велика Никея, за да бъде благословен за архиерей“ и да получи опознаване, признаване и предварително утвърждение от вселенския патрирах Герман II[32]. Пристигането на българското църковно пратеничество, което имало църковно-каноничен и политически характер, решило окончателно съдбата на водените от Никея преговори за уния с Римската църква. Тя била

---

[28] ***Fejer, G.*** Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IV. Budae, 1829, 21–27, 333–335, 343–347. Вж. ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове. III, 369–370. ***Ников, П.*** Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – Българска историческа библиотека, III, 1 (1930), 129–130; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, 92–93; ***Димитров, Хр.*** Българо-унгарските отношения през Средновековието. София, 1998, 133–138.

[29] ***Латински извори за българската история,*** IV, 44–45.

[30] ***Васильевский, В. Г.*** Возобновление Болгарскаго патриаршества..., 53–55. Хубав български превод у ***Ников, П.*** Църковната политика на Иван Асеня II, 84–85.

[31] ***Проложно житие*** на патриарх Йоаким I. – В: ***Стара българска литература.*** IV. Житиеписни творби, с. 87–88; ***Разказ от времето на цар Иван II Асен.*** – В: ***Българска литература и книжнина през XV век,*** 112–113. За живота и патриаршеството на този български архиерей вж. изследванията на ***Христов [Темелски], Хр.*** Патриарх Йоаким I. – Векове, IV, 5 (1975), 42–48; ***Дуйчев, Ив.*** Патриарх Йоаким Търновски. – В: Страници от миналото, София, 1983, 279–285; **Павлов, Пл., В. Грудков.** „Призвани да се просияят...“. Велико Търново, 1999, 5–31; ***Павлов, Пл., Хр. Темелски.*** Българи светци. София, 2010, с. 112; ***Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.*** Кой кой е в средновековна България (Трето допълнено и основно преработено издание). София, 2012, 317–318. В Синодика на Българската църква Йоаким I е титулуван като „преждесвещенний архиепископъ“ – ***Синодик царя Борила,*** с. 86. Редица от разсъжденията за него на ***Андреев, Й.*** Някои хронологични бележки за царуването на Иван Асен II. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, т. IV, кн. 3. Исторически факултет (1979), с. 29 сл. в изворите са без опора и предизвикват основателни възражения.

[32] ***Markova, Z., V. Gjuzelev.*** Les racines historiques de la lutte des Bulgares pour une Eglise indépendente. – BHR, II, 1 (1974), p. 29 sq. Застъпваното от редица гръцки историци гледище, че тогава търновският архиепископ Йоаким I е бил провъзгласен за патриарх, е в основата си погрешно – вж. ***Delikari, A.*** Op. cit., 200–201 и посочената тук по-стара литература.

отхвърлена. **В писмото си до кардиналите на Римската църква от 1234 г. патриарх Герман II с увереност заявявал, че са много народите и държавите, които остават верни на православието и между тях било и „великопобедоносното Българско царство“**[33]. Това показва, че всъщност църковно тя била вече приобщена. В резултат на интензивно водените преговори в края на същата 1234 г. бил сключен българо-никейски клетвен договор, скрепен с годежа на 11-годишния никейски престолонаследник Теодор II Ласкарис с деветгодишната дъщеря на цар Иван Асен II – Елена. По силата на този договор **българският владетел се съгласил никейските войски да бъдат прехвърлени на Балканския полуостров за сметка на владенията на Латинската империя в Галиполския полуостров и Източна Тракия и се задължил да им окаже военна помощ за отвоюването на Цариград от латинците.**[34]

Онова, което в отговор трябвало да сторят никейският василевс Йоан Дука Ватаци и вселенският патриарх Герман II, за да се извърши възобновяването на Българската патриаршия, подробно и аргументирано се разкрива в Синодика на Българската църква[35]. **От името на василевса до вселенския патриарх, патриарха на Йерусалим и цяла Палестина Атанасий, патриарха на Антиохия и цяла Сирия Симеон, патриарха на Александрия и цял Египет Николай било изпратено послание с прошение да дадат собственоръчно съгласие „да се огласи и да се дари равна на тяхната патриаршеска степен на църквата на град Търново „Възнесение Христово“ – майка на църквите на Българското царство“. Голяма роля в полза на българската кауза изиграл архиепископ Сава Сръбски**[36]**.** Писменото съгласие на източните патриарси било последвано от архиерейски събор на „гръцкия цар заедно с патриарха“, митрополитите, архиепископите и епископите, пречестните монаси, архимандритите и игумените на цялото им царство. Същото сторил и цар Иван Асен II „с митрополитите, архиепископите и епископите от своето царство и пречистите монаси от Света гора“[37]. **Именно тези два църковни събора при срещата си на Мраморно море (вероятно в Галиполи, а не в Лапсак) заедно провъзгласили „за патриарх преждеосвещения архиепископ Йоаким“. Решението за възобновяването на Българската патриаршия било скрепено със собственоръчния подпис на патриарх Герман и подписите на всички източни патриарси и това решение било скрепено с техните печати. Оформеният документ бил даден на българския цар и освещения патриарх Йоаким „като свидетелство, че това е вечно и неотменимо“. В списъка на „преосвещените патриарси на Търново“ именно в тази връзка е записано: „На Йоаким, първия патриарх на богоспасения царски град – вечна памет!“**[38]**.**

---

[33] *Acta Honorii III* (1216–1227) *et Gregorii IX* (1227–1241). Romae, 1950, 251–252.

[34] ***Георги Акрополит.*** История; ***Теодор Скутариот.*** Обзорна хроника. – ***ГИБИ,*** VIII. София 1971, 163–164, 270–271; ***Dölger, F.*** Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1543, 3. Teil: Regesten von 1204–1282. München und Berlin, 1932, No 1730, 1745. Вж. изложеното у ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Цит. съч., 491–493.

[35] ***Синодик царя Борила,*** 83–87.

[36] ***Дуйчев, Ив.*** Св. Сава у бугарској историји. – В: Међународни научни скуп Сава Немањић–свети Сава. Историја и предање. Београд, 1979, 443–452; ***Павлов, Пл.*** Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбските църковни връзки през XIII–XIV в. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 131-138. Неговата роля се изразявала в контакти с вселенския и източните патриарси, за да ги убеди в необходимостта от възобновяването на Българската патриаршия. При завръщането си от своята мисия той пристигнал в Търново, където внезапно починал на 14 януари 1236 г. и бил погребан първоначално в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ – ***Гюзелев, В.*** Българското царство през XIII век: насоки и фактори във външната му политика. – Зборник радова Византолошког института, XLVI (2009), с. 125.

[37] Относно участието на атонското монашество вж. ***Iliev, I.*** Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV, 74–81. В този разказ е посочено, че на събора в Галиполи станало провъзгласяване на църковния глава на Загора (България) за патриарх.

[38] ***Синодик царя Борила***, с. 91; ***Борилов синодик***, с. 168.

4. Защо е бил съставен документален разказ за възобновяването на Българската патриаршия?

Подробното документиране на това изключително събитие в българската история в Синодика на Българската църква не е случайно. В голяма степен то е било продиктувано от опитите за преиначаване на хода на събитията както от византийското духовенство, така и от византийските книжовници и историци.

Аналитичното разглеждане на разказа **за възобновяването на Българската патриаршия показва, че в него са използвани няколко автентични документа: 1/ послание – писмо (писанїе) на император Йоан Дука Ватаци („благочестивия гръцки цар Калоян Дука“) до патриарх Герман и споменатите по-горе източни патриарси, което гласяло: „Самодържавното наше царство моли и настоява ваше отчество** да не оставите неизпълнено нашето прошение към вас, но **да съставите саморъчно ваше писание** (ръкописанїе) и го изпратите на мое царство за съгласие относно общо наше и ваше решение, което да огласи и дарува равна на вас патриаршеска степен на църквата на града Търново „Възнесение Христово“ – майка на църквите на Българското царство, тъй като христолюбивият български цар Йоан Асен, брат и сват на царство ми, желае това твърде много от нашето царство и от ваше отчество да се дарува на неговото царство.“ По всичко изглежда, че това „писанїе“ е било придружено и от писмо на никейския патриарх; 2/ **вторият документ бил отговорът на източните патриарси**, „всеки от които дал своя грамота (ръкописанїе)“ със следното кратко съдържание: „До вселенския патриарх Герман, наш брат – да се радва. Получихме изпратените ни от теб [писания]. Понеже съветът е добър, приехме го. Даваме грамота (ръкописанїе) като свидетелство наше към твое благоволение. Направи така както ще е сгодно нам и на ваше отчество, защото имаш властта на по-високия престол“. Същото съгласие от тях било изразено и пред никейския император („гръцкия цар“); 3/ **третият и най-важен документ било решението на събора, състоял се в Галиполи**. Той не се възпроизвежда текстуално, но е формулирано и са посочени издадените в тази връзка грамоти на вселенския и източните патриарси: **„Преждеосвещеният архиепископ Йоаким, мъж благоговеен и свят, възсиял с дела и постническо житие, провъзгласиха за патриарх, не само със слово, но и с грамота на патриарх Герман (ръкописанїемъ Германа патрїарха). И всички източни епископи [патриарси] представиха своя грамота, подпечатана с печат (и всѣхь епископь всточныихь ръкописанїе свое положивше вь сиггили печатлѣвше), като ги дадоха на благочестивия цар и новоосвещения тогава патриарх Йоаким за вечно поминание и неотменимо при нарушение.“** Вписването на сведенията за деянията и документите, свързани с придобиването на патриаршеско достойнство от българския църковен глава, било направено „в този Синодик за сведение на слушателите и в памет на българския род“[39]. Защо това е било крайно необходимо, ясно се вижда от византийската историко-летописна традиция и епистоларно наследство.

Известният византийски историк и държавник Георги Акрополит (1217–1282) и следващият изложението му Теодор Скутариот (втората половина на XIII в.) като отбелязват сключването на никейския договор между двамата владетели, се задоволяват само да констатират: **„Тогава**

---

[39] Досегашните преводи на разказа за възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. в Синодика на Българската църква показват наличието на неточности в терминологията на някои важни понятия за посочените документи при тълкуването на някои изрази. Най-често използван и цитиран е преводът на ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София 1944, 44–46. Той се възпроизвежда в редица други издания – ***Стара българска литература.*** т. III. Исторически съчинения, съставителство и редакция Ив. Божилов. София 1983, с. 78–80; ***Българската литература и книжнина през XIII век,*** 113–114. Нов и малко променен превод вж. у ***Борилов синодик.*** Издание и превод, 312–313, направен от А.-М. Тотоманова. Терминът „писанїе“ се употребява в смисъл на „послание“, „писмо“, а „ръкописанїе“ – за официален документ с подпис и печат, „грамота“; за обозначаване на „печат“ се използва българската транскрипция „сиггили“ на гръцката дума „σιγίλλιον“. За пръв път внимание на употребяваната терминология обръща ***Dujčev, Iv.*** Das Synodikon von Boril als Geschichte – und Schrifttumsdenkmal. – Byzantinobulgarica, VI (1980), S. 124.

бе решено с императорско и съборно постановление и търновският архиерей, който беше подчинен на константинополския, да бъде почетен като самостоятелен и бе постановено да се нарича патриарх, тъй като властниците се отблагодаряваха на българския владетел Асен заради родството и приятелството“[40]. Същото повтарят и редица други византийски автори, макар и в различна, малко видоизменена форма.

При сключването на Лионската уния през 1274 г. между Римската и Цариградската църкви от византийска страна било оспорено придобиването на патриаршия от Загорската земя и архиепископия от Сърбия, тъй като това станало „без волята и съгласието на апостолическия престол“. Това ясно личи от запазената документация[41]. Ефрем от Енос (първата половина на XIV в.) в мерена реч е записал:

> „По това време бил поставен патриарх в Търново,
> подчинен на българския трон.
> Не зная как било отсъдено **по решение на синода**
> **и по указание на владетеля на авзоните [ромеите]**
> **да притежава достойнството и името патриарх,**
> но станало това благодарение на сватбата.“[42]

Известният византийски историк, астроном и богослов Никифор Григора (1295–1360), след като споменава за брака на малолетните Теодор II Ласкарис и Елена Асенина, само се е задоволил да допълни: **„Тогава и търновският епископ получил пълна автономия, понеже до това време се подчинявал на епископа на Първа Юстиниана [Охридската архиепископия], поради древно родство с тамошния народ“**[43]. В дадения случай той имал предвид родството на българите от Мизия с тези от Македония, ала е сбъркал с определяне на йерархическата зависимост на Търновската архиепископия.

Във византийска кратка хроника, съставена между 1392–1407 г., се среща следната хронологична бележка : „Относно патриарха на Търново. В дните на Йоан Дука Ватаци, тъй като той бракосъчета своя син василевса Теодор Ласкарис с дъщерята на владетеля на българите Асен – Елена, **тогава и архиереят на Търново бе почетен с автономия и бе решено да бъде провъзгласен за патриарх с царско и синодално постановление (ὁ Τερνόβου ἀρχίερευς αὐτονομίᾳ τετίμηται καὶ πατριάρχης ἀναγορθύεσθαι κέκριται βασιλικῷ καὶ συνοδικῷ τῷ θεσπίσματι) от патриарха на Константинопол Герман; поради това той бе подчинен на константинополския“**[44]. Очевидно е, че бележката повтаря информацията на Георги Акрополит от XIII в.

---

[40] ***Георги Акрополит.*** История, с. 163; ***Теодор Скутариот.*** Обзорна хроника, с. 271.

[41] ***Дринов, М.*** Въпрос за българската и сръбската църква през съдилището на Лионския събор в 1274 год. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, I, 7–8 (1873), 36–37; Recueil epistoliaire de Bérard de Naples. – Notices et extraits des manuscriptipts de la Bibliothèque imperial et autres bibliothequis. XXVII (1871), 164–165. Вж. ***Коларов, Хр.*** Вторият Лионски събор през 1271 г. и въпросът за независимостта на българската църква. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, XVI, 3 (1978–1979), 31–34;

[42] ***Ефрем от Енос.*** Хронография. – В: ***Гюзелев, В.*** Средновековна поезия от и за българите. София, 2015, с. 369.

[43] ***Никифор Григора.*** Византийска история. – В: ***ГИБИ,*** т. XI. София, 1983, с. 128.

[44] ***Schreiner, P.*** Die byzantinischen Kleinchroniken, 1. Teil. Einleitung und text. Wien, 1975, S. 680. Текстът е добавен към основния текст в кратката хроника, съхранявана в Biblioteca Nazionale Marciana – Venezia (cod. gr. 408), която цялостно е издадена от ***Müller, J.*** Byzantinische Analekten. – Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe. B. IX, H. 11 (1852), 389–394. ***Dölger, F.*** Regesten der Kaiserkunden…, 3. Teil, No 1744–1747 ясно сочи византийската терминология на част от документацията във връзка с акта на възобновяването на Българската патриаршия.

Всъщност най-очевиден и целенасочен стремеж за недостойно принизяване на патриаршеското достойнство на търновския църковен глава е изразен в послания на цариградския патриарх Калист I до българското духовенство от 1361 г.: „По-преди и отначало търновският патриарх носел титла епископ, подчинявал се на светата велика Божия църква, а по-късно и впоследствие поради голямата молба пред намиращия се при нас велик и свещен синод от страна на тогавашния български скиптродържец – от уважение към него и неговия народ, който беше подчинен на нашата велика и светейша църква Божия, **по снизхождение бе подарено на търновския епископ правото да се нарича български патриарх, но без да бъде причислен, разбира се, към останалите светейши патриарси... Според това търновският патриарх – както заради задължението си да се подчинява на нашата светейша велика Божия църква, от която е получил правото да бъде и да се нарича патриарх**, така и щото придоби патриаршеската чест и се приобщи към наше смирение и към другите патриарси, е длъжен винаги да споменава в свещените диптиси наше смирение и другите патриарси, та по този начин, изпълнявайки в своята църква тази наредба на църковното устройство, да се яви съединен с нас и причислен към нас“. За да аргументира твърдението си, че търновският патриарх не е получил пълна автокефалия, **патриарх Калист I не се поколебава да съчини постановление на патриарх Герман II спрямо търновския архиерей (то досега не е открито в нито един ръкопис) и да го формулира съобразно своите разбирания и домогвания спрямо българския църковен диоцез по твърде категоричен начин**: „Що се отнася до нашата работа, тя не стои така, не е така. Като е принесла мирска обществена полза на честнейшия архиерей на българския народ, тя не постанови той да бъде напълно автокефален, но че се обвързва от своя страна да плаща, сиреч – да дава налог и даждия на патриарха, който го е почел, както и в допълнение да възнася името му в църква, като всеки от подчинените на Цариград митрополит, и да бъде привличан на разпит и под отговорност, сиреч да бъде съден, стига само да бъде уличен в отклонение от задълженията си.“ Аргументирайки се с очевиден фалшификат, патриарх Калист уверено заключава: „Прочее, това е обещанието и съгласието на Българската църква спрямо Цариград“[45]. В своето послание той не само е съчинил разпореждане на патриарх Герман спрямо Търновската патриаршия, но изцяло е пренебрегнал съществуващата документация. Както свидетелстват по-голямата част от византийските извори, „търновският епископ“ придобил „правото да се нарича български патриарх“ не по „подарено снизхождение“ от византийска страна, а чрез „царско и синодално постановление“ (βασιλικῷ καὶ συνοδικῷ θεσπίσματι). Освен това нему е била дадена патриаршеска степен, равна не само на **останалите източни патриарси (включително и вселенския), но и той чрез получената „пълна автономия“ се причислявал към тях.** Преиначаването, лъжите и фалшификациите на патриарх Калист I в неговото послание не може да не са предизвикали негодуване и реакция от страна на Българската патриаршия и образованото духовенство.

Откриването на разказа за възобновяване на Българската патриаршия през 1235 г. като самостоятелно произведение в богословски сборници със смесено съдържание от втората половина на XIV в. дава възможност да се установи начинът на възникването му, неговото действително предназначение и по-късна съдба. Това самостоятелно произведение, почти еднакво по съдържание с текста в Синодика на Българската църква, за разлика от него има пространно заглавие: „**Предисловие как и кога българите получиха патриаршество с ръкоположението и благословението на светия и вселенски патриарх Герман и останалите източни патриарси Николай Александрийски, Симеон Антиохийски и другите източни пък и западни архиереи и при благочестивия гръцки цар Калойоан Дука и при благочестивия български цар Йоан Асен Велики, син на стария цар Йоан Асен**“[46]. Употребата на наименованието „предисловие“ показва, че този текст вероятно е бил част от по-голямо полемично съчинение, посветено на възобновяването на Българската патриаршия[47]. Може с основание да се предположи, че то е било съставено през втората половина на XIII в., но е използвано през 1361 г. в отговор на посланието на цариградския патриарх Калист I, за да опровергае неговите неверни твърдения. Основната и най-съществена част от този своеобразен български документален разказ, който е бил включен в Синодика на Българската църква непосредствено след възшествието на патриарх Евтимий (1375–1394, +1404) на патриаршеския престол, е имала предназначението да разкрие автокефалността и мястото на Търновската патриаршия. Текстът в него, както и този в самостоятелното съчинение, по твърде убедителен начин и документирано показват, че **през 1235 г. българският църковен глава е получил патриаршеска титла с пълна автокефалия и самостойност, равна на онези, които имали цариградския и другите източни патриарси, и чрез тяхното решение на събора, състоял се в Галиполи**.

---

[45] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. т. I. Български, други славянски и византийски извори. София, 1994, с. 181, 182. Същото това послание има среднобългарски превод, запазен в препис от XVI в. – вж. текста му публикуван във: ***Житие Григория Синаита,*** состановленное константинопольским патриархом Каллистом. Текст славянского перевода жития по рукописи XVI в. и историко-археологическое введение, посмертный труд П.А. Сырку, Санкт Петербург, 1909, с. LVIII–LXIV. В този превод, вероятно извършен в Търново след получаването на посланието през 1361 г., като получатели са указани „намиращите се в града Търнов честнейший сред свещеноиноците кир Теодосий и честнейшия сред иноците кир Роман и другѝ свещеници“ – Вж. изследванията върху това послание, погрешно датирано през 1355 г., на известните български медиевисти ***Палаузов, Сп. Н.*** Грамота патриарха Каллиста как новый источник истории Болгарской церкви. – Известия Второго отделения Академии наук, VII (1858), 155–163; ***Златарски, В. Н.*** Един гръцки фалшификат, 237–258; ***Киселков, В. Сл.*** Патриарх Калистовата грамота от 1355 год. – Духовна култура, XXXII, 50, (1932), 210–221; ***Златарски, В. Н.*** История, III, 596–602.

5. Значение на извършения акт.

Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. с основание може да се смята за върхово постижение в цялостната политика на цар Иван Асен II. **Чрез този акт по същество станало не само политическото, но и църковното „обединение на всички българи“. Охридската архиепископия, дотогава формално подчинена на Константинополската патриаршия, сега вече станала част от възобновената Търновска патриаршия**. **Едва ли е случайно, че в Синодика на Българската църква било записано: „На Йоаникий и Сергий – охридските архиепископи, вечна им памет!“**[48]. И ако цар Иван Асен II след 1230 г. си позволявал в официалните си актове да се титулува „царь Блгаром и Гръкомъ“[49], **българският църковен глава след 1235 г. се титулувал „милостиѭ Божиѥѩ патриархъ всѣмъ Блгарѡмъ“**[50]. А цариградският вселенски патриарх в писмата си до него използвал обръщението: „**Светейши патриарх на Търново и на цяла България, в Светия дух обични брате на наша смиреност и съслужителю**“ (Ἁγιώτατε πατριάρχα Τορνόβου καὶ πάσης Βουλγαρίας ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀδελφὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος καὶ συλλειτοργέ)[51], смятайки го за равностоен на себе си. Пълната официална форма на титлата на последния търновски патриарх

---

[46] За пръв път това самостоятелно произведение е било публикувано от ***Прлинчевић, А.*** Како су Бугари добили патриаршију? (Из рукописнье књьге бр. 13 (Беседе св. отаца) ман. Св. Тројце код Превалья). – Споменик Српске краљевске академије, кн. VI. Други разред 48 (1922), 30–31; ***Ангелов, Б. Ст.*** Страници из историята на старобългарската литература. София, 1974, 217–223; **Същият.** Deux contributions à l’histoire de la culture médiévale bulgare. – Byzantinobulgarica, IV (1973), 82–83. **Штављанин-*Ђорђевић, Љ., М. Гроздановић-Пајић, А. Цернић.*** Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије. кн. 1. Београд, 1986, с. 20.

[47] ***Angelov, B.*** St. Deux contributions..., 79–80.

[48] ***Синодик царя Борила,*** с. 93.

[49] ***Ильинский, Г. А.*** Грамоты болгарских царей. Москва, 2011, с. 13; ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. София, 1930, с. 5; ***Йорданов, Ив.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, с. 110. За титлата на цар Иван Асен II вж. ***Божилов, Ив.*** Држава и црква у Бугарској 1218–1241. – В: Свети Сава у српској историји и традицији. Београд, 1998, 75–83.

[50] ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1931, с. 235; ***Йорданов, Ив.*** Цит. съч., с. 130, 132.

[51] Ekthesis néa (Manuel des pitakia du XIVe siècle), éd. J. Darrouzès. – Revue des études byzantines, XXVII (1969), p. 40; ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България..., I, 214–215. Цялостно разглеждане на въпроса вж. у ***Николова, Б.*** Титлата на българския патриарх през XIII–XIV век. – ИПр, 50–51 (1994–1995), кн. 6, 55–68.

е гласяла: „Евтимий, архиепископ на великия град Търново и патриарх на всички българи[52]. В многолетията във втория дял на Бориловия синодик титлата на последния търновски патриарх гласи: **„На Евтимий, преосвещения архиепископ на богоспасимия велик град Търново и патриарх на всички българи – на многая лета“**[53]. Това е било резултат от „обновленїе патрїаршества Блъгарскаго царства“.

Каноничното и съборно възобновяване на Българската патриаршия през 1235 г. чрез решение и документация от страна на източните патриарси възвърнало с достойнство и чест „великопобедното Българско царство“ в лоното на православието. Това бил акт с огромно и важно значение за укрепване и тържество на православното единство над вклинилия се в него католицизъм. Ако още през същата година обединените войски на българи и никейци щурмували владения от латинците Цариград[54], българското духовенство не закъсняло да отхвърли унията с католицизма и чрез полемични съчинения да се опълчи срещу него. Свидетелство за това е появата на сборници с антилатински състав от съчинения (особено от никейския патриарх Герман II), сред които се откроява съставеният през втората половина на XIII в. Мелецки сборник[55]. Българският църковен глава придобил авторитетно място сред източноправославните йерарси. **Никак не е случайно, че през 1277 г. търновският патриарх Игнатий в Апостола, преписан от Вася граматик, е характеризиран като „стълб на православието“**[56]**. Всъщност това е обичайният и възприет в православната църква епитет за вселенски патриарх.** Тази идея намира продължение в Повест за светогорския манастир Ксиропотаму (началото на XIV в.), където се сочи, **че по времето на византийския император Михаил VIII Палеолог (1261–1282) „българите властвали по суша и имали за царстващ град Търнов, а там тогава бил вселенският патриарх“**[57].

Макар и да не е принадлежал на канона към пентархията, търновският патриарх заемал достойно място сред църковните автокефални предстоятели. В писмото до своите приятели в Гърция ръкоположеният за католически епископ на Джераче (Южна Италия) **Варлаам Калабрийски (1290–1348)** изразява твърде интересно становище. **Към петте съществуващи патриарси (римският папа, патриарсите на Цариград, Йерусалим, Антиохия и Александрия) той добавя българският патриарх и архиепископа на Сърбия.** Никой от тях не бил признат за шести, но те имали значително паство и всеки от петте се стремял да оказва влияние над тях. Към това добавя, че всеки църковен глава – както българския, така и сръбския зависел от съответния светски владетел. Антиохийският се управлявал от арменския крал, Йерусалимският и Александрийският зависели от „египетския нечестив владетел“. Никой от споменатите църковни глави „не действал без одобрение, решение и съгласие на своя светски господар[58]. В съборната грамота на литовските епископи за избирането на Григорий Цамблак (1415–1420) на 15 ноември 1415 г. за „митрополит на светата църква Киевска и на цяла Русия“ се посочва автокефалията на Българската и Сръбската църкви при избора на първосветител – църковен глава от поместен епископски събор, както било „по правило и по апостолски устав“[59]. Това припомняне на самостоятелността на Българската патриаршия и на въздигнатата и осветена от нея Сръбска патриаршия тогава едва ли е било случайно. То сочи, че тогава все още Търновската патриаршия не е загубила своята роля. Между 1416–1437 г. била ликвидирана Търновската патриаршия и превърната в подчинена на цариградската патриаршия митрополия. Същата съдба след 1459 г. имала и Сръбската патриаршия[60]. Вероятно скоро след това е било написано **„Сказание за Българската и Сръбската патриаршии“**[61], което е намерило място в ранните руски Кормчии от 60-те години на XV в.[62] **В него е отбелязано, че „много от патриарсите в Търново града като слънце блестяли“** и тук се намирали техните мощи. Но освен това, **някога на Българското царство принадлежала Охридската земя. „И там с благословията на архиепископа на град Охрид свои епископи поставял“**[63]. През 1454 г., по време на патриархата на Генадий Схоларий на цариградския синод било взето решение за премахване на автокефалните архиепископии. От **всички само** ἡ **ἀρχιεπισκοπ**ὴ **Τορνόβου** се запазвала, макар и да оставала в подчинение на цариградския патриарх. Архиепископите на Охрид и Печ, обаче загубили тогава своята автокефалия[64]

---

[52] ***Калужняцки, Е.*** Съчинения на Българския патриарх Евтимий (1375–1393) с предисловие, послесловие и приложение от Д. Кенанов. Велико Търново, 2011, 283–284.

[53] ***Борилов синодик,*** с. 252. Вж. ***Петков, К.*** Литургическото наследство на св. патриарх Евтимий и отношенията между Търновската и Вселенската патриаршия през 80-те години на XIV век. – Духовна култура, LXXIII, 3 (1993), 12–13.

[54] ***Данчева–Василева, А.*** България и Латинската империя…, 139–142.

[55] ***Федер, У.*** Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы. – Paleobulgarica, VI, 3 (1982), 154–165.

[56] ***Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.*** Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1 (X-XV век). София, 2003, с. 31.

[57] ***Турилов, А.*** Малоизвестный источник по истории идеи „Третьего Рима“ у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре). – Римско-константинопольское наследство на Руси: идеи власти и политическая практика. Москва, 1998, 137–139. По-подробно за преставянето на Търновската патриаршия като център на православния свят у ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново 2000, 158–160.

[58] ***Patrologia graeca,*** t. 151, cols. 1262–1263: Quinque enim existentibus patriarchis, Bulgariensi connumerato, et adhuc Triballensi archiepiscopo sub quibus pene omnes hujus partis sunt, nullum horum sex, vel de jure, vel de facto talis est, ut reliqui quinque ipsum, ut suum caput habere velint, et ab ipso et ejus jusa ita obedientes sint, ut tanquam divinas voces illius

Разглеждането на проблема за възобновяването на Българската патриаршия в светлината на историческите извори – български и византийски, чрез тяхното анализиране и съпоставяне води до установяване на историческата истина. То ясно и недвусмислено показва, че в редица случаи византийските автори са се стремяли да преиначат нещата и да подчертават значимостта на византийските василевси и свързаните с тях патриарси и да принизяват ролята на българските царе и йерарси. Изводът от направената съпоставка е, че при двустранна информация за едно и също събитие или личност, предпочитание трябва да се дава на тази, която се съдържа в домашните – българските извори. И това отново показва колко е справедлива констатацията на един от нашите големи историци-медиевисти Петър Мутафчиев (1883–1943): „И тъкмо обстоятелството, че материалите, с които науката за българското минало борави са от чужд произход, тъкмо то обяснява защо историята ни такава, каквато обикновено я знаем, представя един поменик на царе и войни, история доста незадоволителна за нашата държава, но не и такава за българския народ. Византийците, пък и изобщо чужденците, са се интересували за нас и са ни споменували само доколкото техните държавни интереси са се кръстосвали с нашите. Съобразно с това те са отбелязвали само тия външни явления, събития или факти из нашия живот, които са имали известно отношение към техния собствен исторически живот“[65].

---

recipient mandata… Pontificatus vero cujuslibet, quomodo Bulgariensis, dependet a principeillius gentis, et Triballensis similiter a suo principe. Antiocheni vero patriarchae Armeniorum rex dominatur, Hierosalymitani autem et Alexandrini, pontificatorum recipit, non probante et decernente et consentiente suo saeculari principe.

[59] ***Бегуров, Ю. К.*** Творческое наследие Григория Цамблака. Велико Търново, 2005, с. 136.

[60] ***Markova, Z., V. Guzelev.*** Les racines historique de la lutte des Bulgares pour une Eglise independante. – BHR, II, 1 (1974), 30–31; ***Тютюнджиев, Ив.*** Търновската митрополия през XV–XIX в. Велико Търново, 2007, с. 28 сл.

[61] Издания: ***Ангелов, Б. Ст.*** Стари славянски текстове. – Известия на института за българска литература, VI (1958), 259–269; ***Белякова, Е. В.*** Обоснование автокефалии в русских Кормчих. – В: Церковь в истории России, т. 4. Москва, 2000, 147–158.

[62] Интерпретация и датировка у: ***Щапов, Я. Н.*** Южнославянский политический опыт на службе и русских идеологов. – Byzantinobulgarica, II (1966), 199–214; ***Корогодина, М. В.*** „Сказание о болгарской и сербской патриархиях“ и происхождение Софийской редакции Кормчей книги. – Очерки феодальной России, вых. 15. Москва–Санкт Петербург, 2012, 26–44; За двамата мними търновски Йоан и Теофилакт, които се споменават в сказанието, вж. ***Трифонов, Ю.*** Началото на второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в. – СпБАН, LXVIII (29), 1939, 47–72.

[63] Вж. превода на част от текста в: ***Христоматия по история на България.*** т. 2, съставители П. Петров и В. Гюзелев. София 1978, 338–339.

[64] ***Tachiaos., E.*** Περί καταργήσεως τῶν ἀρχιεπισκοπων Ἀχρίδος καὶ Πεκίον ἐπὶ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου. – Γρηγόριος Παλαμᾶς, 46 (1693), 202–211.

THE RESUMPTION OF THE BULGARIAN PATRIARCHATE IN 1253 YEAR IN THE LIGHT OF THE HISTORICAL SOURCES

The topic has been studied not only by Bulgarian, but also by foreign medievalists, but still has not received a full and complete clarification, so it needs a new understanding.

On the first place, the establishment of the Bulgarian Patriarchate in 927 with the agreement of the Ecumenical Patriarchate of Constantinopol and the Byzantine imperial power has been briefly examined. It's noted that in 1019, after the conquest of the Bulgarian state by the byzantine emperor Vasilius II Boulgaroktonos (976–1025), it has been degraded.

Alongside with the resumption of the Bulgarian kingdom in 1185 the Turnovo Archdiocese was founded. With the uniat from 1204 between the Bulgarian kingdom and the Roman church the Turnovo Archdiocese has gained international church legitimacy and recognition.

The "Primate and Archbishop of Bulgaria of Tarnovo“ Vasilius I (1185–1232) was considered by the Bulgarians and the Byzantines as a bearer of the patriarch's dignity.

The main place in the study, thanks to a number of new sources (old Bulgarian, Byzantine and Latin), is given to the resumption of the Bulgarian Patriarchate achieved after long negotiations in 1235. The Bulgarian Patriarchate was restored with documentary consent, registered by the Ecumenical Patriarch German II and the other Eastern Patriarchs of Alexandria, Antioch and Jerusalem. The achieved full independence and big international recognition of the restored Bulgarian Patriarchate, had a great importance for the church development of the Orthodox East.

---

[65] ***Мутафчиев, П.*** Изток и Запад в европейското Средновековие. София, 1993, 159–160.

ВЪПРОСИ НА ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ В ЮГОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIII В.

Илия Г. ИЛИЕВ

Политическият залез на остатъците от Епирската държава след битката при Клокотница на 9 март 1230 г. предопределил съдбата на византийския Запад и в политическо, и в църковно отношение. Стратегическото сближаване на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) с българския цар Иван II Асен (1218–1241), настъпило след 1231 г., принудило василевса на Солунската империя Мануил Дука Комнин (1230 – ок. 1237), зет на Иван Асен и негов васал, да търси благоволението не само на никейския император, но и на никейския патриарх Герман II и да направи решителна крачка към прекратяване на острото противопоставяне, настъпило между Никея и Епир през времето на Теодор Комнин. За тази цел той изпратил послание до патриарха, чиито стил – трябва да се съгласим с Иван Снегаров[1] – може без колебание да се определи като раболепен. Смиреният солунски владетел предлагал единението на църковните епархии в неговата държавица с тези на Патриаршията да се извърши като патриарх Герман определи някой от епирските архиереи за имащ правото да ръкополага от негово име или пък да изпрати свой доверенник да изпълнява тези функции. Патриархът естествено предпочел второто и изпратил анкирския митрополит Христофор като свой екзарх за Запада[2]. Мануил Солунски му оказал пълно съдействие и мисията му придобила строго дисциплинарен характер.

При това положение не е изненадваща драстичната промяна и в поведението на част от архиереите, отличили се с отстояване на автокефалността на епирската йерархия в предходния период – митрополитите на Навпакт, Йоан Апокавк (1204–1232) и този на Корфу, Георги Вардан (1219–1240). Загубили подкрепата на светската власт, те били унижени и напълно смазани като авторитети и в църковен, и в чисто човешки план. При охридския архиепископ Димитър Хоматиан (1216–1236) обаче нещата стояли по съвсем различен начин. Това вероятно било така не толкова заради твърдостта на неговия характер, колкото поради факта, че църквата, която оглавявал, в териториално отношение попаднала в пределите на разширилото се Българско царство[3].

Сигурната позиция, в която Хоматиан се намирал, ясно проличава от стила на обясненията, които той решил да даде под формата на апология по делото за неканоничността на сервийския епископ, ръкоположен в нарушение на църковните правила от охридския архиепископ през 1223 г. Това дело не било пряко насочено срещу Димитър Хоматиан, но той все пак носел съществена част от отговорността за извършеното нарушение на каноните, защото ръкоположил епископ в епархия, неспадаща към подчинените на Охридската катедра. Затова решил да се оправдае като изпрати до пратеника на Никейския патриаршески синод, екзарха за Византийския запад Христофор Анкирски, председателствал синода на Солунската митрополия, където се е водило делото срещу сервийския епископ, една апология от името на въпросния епископ на Сервия, присвоявайки си функциите на негов юридически защитник.

На фона на свалянето на Йоан Апокавк от митрополитската катедра и на стъписващото самоунижение, благодарение на което Георги Вардан избегнал същата съдба, положението на Хоматиан никак не изглеждало застрашено. Освен това с изпратената апология (без съмнение архиепископът не се е явил лично на делото!) той се възползвал от възможността словото му да се чуе и в Никейската патриаршия, като не пропуснал да напомни, че не я смята за равна по стойност и ранг на някогашната Византийска патриаршия отпреди падането на Константинопол под властта на латинците. След като разказва за някои от известните предстоятели на Констанитнополската църква, той прави следния недвусмислен извод:

> „С такива [примери] е блестяла преди Църквата на Византион и заради тях е била наричана всеблажена, докато Църквата на витините (Никейската патриаршия – бел. моя, И. И.) се е възгордяла поради това, че сега притежава върховете на царската и църковната власт, за огорчение на достойния Византион, който гледа нищожната Витиния преоблечена в неговата славна одежда и си дава сметка за превратността на нещата, [зависещи единствено] от случайностите на този свят (буквално *от хвърлените зарове* – бел. моя, И. И.)“[4].

Като се прибави и фактът, че, докато заемал Охридската катедра, Хоматиан не се отказал да използва характерната за патриаршеската канцелария формула „наше смирение“, нямаме основание да смятаме, че нещо или някой му е попречил да се застъпва последователно за автокефалността на своята църква[5]. По същия начин (едва ли не като към патриарх) са се отнасяли към Хоматиан и поданиците на Мануил Солунски. В една молба, отправена по онова време от солунския гражданин Димитър Крамвофока, архиепископът е наречен „Светейши господарю мой“, а молителят се подписал като „раб на твое велико свещенство“ – все формули, използвани в писмени документи, издадени от името на или отнасящи се до патриарх[6].

Тук трябва да се постави и въпросът за положението на охридския архиепископ спрямо българския цар Иван II Асен и на Охридската архиепископия спрямо Търновската архиепископия (от 1235 г. – патриаршия). Този въпрос е тясно свързан с извоюването на патриаршески статут за търновските църковни предстоятели и от динамиката в отношенията между българския цар и никейския василевс Йоан III Дука Ватаци от една страна и тези между Димитър Хоматиан и никейските (всъщност константинополски в изгнание) патриарси Мануил I Сарандин (1217–1222) и Герман II (1222–1240).

---

[1] ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия. Т. 1, с. 146 и по–нататък за правомощията и действията на анкирския митрополит Христофор в Солун; ***Nicol, D.*** The Despotate of Epiros. Blackwell, 1957, pp. 113–115; ***Karpozilos, A.*** The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217–1233), Thessalonike, 1973, pp. 87–95.

[2] ***Kurz, E.*** Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II. – Byzantinische Zeitschrift, 16 (1907), pp. 120–142. За ролята на Христофор Анкирски в събитията около възобновяване на Българската патриаршия през 1235 г. ср.: ***Ников, П.*** Църковната политика на Иван Асеня II. – БИБ, III, 1930, pp. 82–90; ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3, 361–368; ***Гюзелев, В.*** Българската държава и Никея в борба срещу Цариградската латинска империя (1204–1261 г.). — ИНИМ, II, 1978, 16–17; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, 82–83; ***Данчева–Василева, А.*** България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985, 132–138.

[3] ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия. Т. 1, с. 148 правилно изтъква, че въпреки превратностите на съдбата „Димитър Хоматиан е останал непоколебим“, докато другите изтъкнати архиереи от противниковия на Никея лагер били сломени от „желязната ръка на патриаршеския екзарх“ Христофор Анкирски, но не обяснява опорите на Хоматиановата непоколебимост.

[4] ***Ponemata diaphora = Demetrii Chomateni*** ponemata diaphora. Rec. Günter Prinzing. Walter de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, MMII (=CFHB. Consilio Societatis internationalis studiis Byzantinis provehendis destinatae editum. Volumen XXXVIII. Series Berolinensis. Ediderunt H.–G. Beck †, A. Kambylis et R. Keydell †), p. $441_{262-267}$; частичен превод и преразказ на цялата апология вж. у ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия. Т. 1, 148–150.

[5] Тази формула се открива и в най-късно датирания документ, излязъл от канцеларията на Охридската патриаршия при управлението на Димитър Хоматиан – док. № 106187 (***Ponemata diaphora,*** p. 350), издаден според Принцинг в 1236 г. (*пак там*, 216*–217*).

[6] ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия. Т. 1, с. 142; цитираните места от паметника са от ***Ponemata diaphora***, p. 34515 и 349169–170; ***Darrouzès, J.*** Ekthésis néa, manuel des pittakia du XIVe siècle. – Revue des etudes byzantines, Année 1969, Volume 27, Numero 1 , p. 99.

Липсата на исторически извори кара изследователите да бъдат предпазливи или изцяло да избягват въпроса за отношенията между българския цар Иван II Асен и Охридската архиепископия и респективно между двете църкви „на България“ – Търновската и Охридската. Според Иван Снегаров, българският цар Иван Асен, както и Калоян преди него, не унищожил автокефалията на Охридската архиепископия и не отнел нейни епархии в полза на Търновската архиепископия. От друга страна преди няколко години стана известен нов и по-пълен препис на един исторически разказ за промени в църковната организация на новоприсъединените към Българското царство земи и по-специално за издигане на българин за митрополит на Солун – Михаил Братан (1230–1233?) и за подчиняване на светогорските манастири на църковната юрисдикция на епископа на Йерисо, също поставен на поста си по настояване на цар Иван Асен[7], с което частично се потвърди казаното от патриарх Евтимий в Пространното житие на св. Петка:

> „По това време благочестивият цар Иван Асен... се вдигна храбро и покори цялата Македонска област, също и Сяр и цялата Атонска, а по-точно да кажа – Света гора; освен тях и славния град Солун и цяла Тесалия и Тривалия, сиреч Сърбия, и Далмация, що се нарича Арванитска държава, та чак до Драч. В тях той тържествено и благочестиво постави митрополити и епископи, както с ясния си лик свидетелстват светлите му хрисовули в славната Лавра на Света гора и в Протата“[8].

В бележка към този текст издателката Климентина Иванова пише, че цитираното сведение се отнася до смяната на архиереите униати в новоприсъединените след битката при Клокотница земи, които след прекратяване на унията с Римската църква Иван Асен подменил с нови. Разглежданият паметник обаче, създаден в прослава на православието на владетелите от Второто българско царство, съвсем разбираемо премълчава факта за този период на формално поставяне Българската църква под юрисдикцията на римския папа и дори нарича примаса униат Василий „всечестният патриарх кир Василие“.

Васил Златарски[9], според мен, напълно убедително доказва, че мощите на св. Петка са били предадени на Иван Асен от константинополските барони не по-късно от края на август 1231 г., когато в града на Босфора пристигнал Жан дьо Бриен и скоро след това съюзните отношенията между България и Латинската империя, респективно Папството, били преустановени, а църковната уния – прекратена. Сведението за ръкополагането на митрополити и епископи пък е поставено от житиеписеца преди пренасянето на мощите на светицата, което ще рече, че става въпрос за църковно-административни промени, извършени непосредствено след март 1230 г., а не за повторни такива (за каквито впрочем не знам да има някакви сведения в изворите), предприети чак след скъсване на унията с Рим и възобновяването на Българската православна патриаршия. Може би Иванова е имала предвид известния късен препис на Житието, където се споменава, че Иван Асен отстранил някои епископи, които били поставени от латините.

Споменатият по-горе „Атонски разказ, отнасящ се до 1235 г.“ (Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV), хвърля допълнителна светлина върху църковната политика на Иван Асен в новоприсъединените след март 1230 г. към Българското царство земи. Части от паметника се съхраняват в няколко ръкописа от XV в. и от XVI в., а единственият пълен препис датира от 1520 г. и е направен в манастира Велика лавра на Света гора. Днес кодексът, в който се намира разглежданият текст, се съхранява в Университетската библиотека в град Урбана, щата Илиной, САЩ, под името Codex Urbanensis graecus 2; Атонският разказ е поместен на стр. 9–10v[10].

Това наименование на извора беше дадено от академик Васил Гюзелев и се появи за пръв път в писмен вид при критичното издание на паметника. Дотогава в научната книжнина се говореше за Атоно-Ватопедско сказание, което обаче не е съвсем точно като название на творбата. Преди всичко трябва да се има предвид, че Атонският разказ бил създаден да отстоява правата на цялото атонско монашество срещу посегателствата на светската власт, както и на църковната йерархия в региона. Затова свързването му само с Ватопедския манастир, от чиито стар ръкописен типик бил направен (според приписка) най-старият запазен до днес препис – този от библиотеката на манастира Ивирон (от XV в.) – не е оправдано. Между другото следи от преписи на паметника се откриват на онези места на Света гора (без манастира Зограф), които се облагодетелствали от щедростта на цар Иван Асен при посещението му на Атон след битката при Клокотница – Ватопед, Великата лавра, Протата и Ивирон[11].

В жанрово отношение творбата може да се класифицира в категорията на историческите разкази – „третата основна жанрова група в българското историко-летописно творчество“[12]. Както отбелязва изследователката на българското средновековно историописно наследство Милияна Каймакамова, през XIII–XIV в. са създадени най-много произведения в този жанр, което от една страна е следствие от продължаващата тенденция на демократизация на литературната продукция и от друга – на все по-голям интерес към записване на „живата историческа памет“ на поколенията върху листовете на ръкописните кодекси.

Точното време на написване на Атонския разказ засега не може да бъде определено, но позоваванията в него на историята на Георги Акрополит, писана през последните две десетилетия от живота му (1261–1282 г.), отнася създаването на Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV най-рано към последната четвърт на тринадесетото столетие[13].

Паметникът съдържа следната по-важна информация:

- Българският цар Иван Асен много настоявал пред Никейската патриаршия българският църковен глава да бъде издигнат в ранг патриарх и с нейно съгласие това било осъществено.
- Патриархът от своя страна ръкоположил за митрополит на Солун Михаил Братан, но при условие да се откаже от правата си над епископията на Йерисо, начело на която също бил поставен нов владика.
- Михаил Братан обаче не пожелал да направи това и се оплакал пред царя от натиска, който му бил оказван.
- В същото време светогорските монаси, като разбрали, че българският цар Иван Асен и никейският император Йоан Ватаци са се събрали в Калиупол, изпратили свои представители с молба да не се поставят светогорските манастири

---

[7] ***Iliev, I.*** Narratrio Athonensis ad annum MCCXXXV. – BHR, XIX (1991), кн. 1, 74–81, където е публикуван оригиналният текст, придружен с превод на английски език, и са направени някои бележки върху историческата стойност на паметника.

[8] Пространно житие на Петка Търновска от Патриарх Евтимий. Превод и бележки – Кл. Иванова. – ***Стара българска литература.*** Т. 4, с. 198 и бел. № 29 на с. 580. По този въпрос вж. и обясненията на ***Коледаров, П.*** Кога и защо Димитър Хоматиан е написал Краткото житие на Климент Охридски? – Литературна мисъл, 1983, кн. 3, с. 96 и бел. 46.

[9] ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3, с. 344 и бел. 1 на с. 345.

[10] Подробности за ръкописната традиция, Stemma codicum и първите печатни издания и преводи на текста, както и критично издание на паметника вж. в ***Iliev, I.*** Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV…, pp. 74–77.

[11] За посещението на Иван Асен на Света гора през 1230 г. вж. тук по-долу, както и ***Дуйчев, И.*** Приноси към историята на Иван Асен II. – В: Българско средновековие. София, 1972, 295–301; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеновци …, с. 86.

[12] ***Каймакамова, М.*** Българска средновековна историопис. София, 1990, 26–27.

[13] ***Цанкова-Петкова, Г.*** Востановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства – Византийский временник, 1968, № 8, 143–144 аргументирано отхвърля предположението на В. Златарски (Един гръцки фалсификат, който се отнася към българската история), че паметникът е бил създаден едва през втората половина на XIV в. Не трябва да се забравя обаче, че споменаването на Акрополитовата история в Атонския разказ е само terminus post quem за неговото датиране.

под зависимостта на епископа на Йерисо, нито на друг архиерей, тъй като били освободени от всякаква зависимост със специална грамота още от времето на император Алексий I Комнин.

- Междувременно на събора възникнала силна съпротива срещу българския патриарх и неговите поставеници в Солун и Йерисо.
- За да запази новоучредената си патриаршия, Иван Асен се съгласил да бъдат низведени солунският митрополит и епископът на Йерисо, посочени от него.
- На тяхно място Съборът избрал, а никейският патриарх ръкоположил свои кандидати, на които изрично забранили да се намесват в живота на светогорската монашеска република.

В разказа има множество объркани имена и вероятно измислени събития, тъй като основната цел на неговите съставители – както видяхме – е била да препотвърдят независимостта на атонските манастири от светските и църковните власти, дарена им от Алексий I Комнин, с решението на събор на представителите на източните патриарси и на двамата царе в региона. Така или иначе визираният в повествованието църковен събор е онзи от 1235 г. в Лампсак, когато освен възобновяването на Българската православна патриаршия бил отпразнуван и годежът на Иван-Асеневата дъщеря Мария с престолонаследника на Никейската империя Теодор Ласкарис (или както е казано в паметника, по времето, когато бил свикан този събор, Иван Асен „се намирал в Калиупол, защото тогава празнувал сватбата на дъщеря си Елена със сина на блаженопаметния василевс господин Йоан Дука Ватаци“).

Каквито и фалшификации да са били правени при съставянето на Атонския разказ, в него ясно личат следи от мерките, които Иван Асен взел за уреждане на църковноадминистративните дела в новоприсъединените след март 1230 г. югозападни балкански земи. Те били част от подчиняването на тези земи, защото – по думите на Акрополит – българският цар възнамерявал да стане техен господар, като премахне ромейската власт. По-нататък хронистът добавя:

> „В това той успял, защото, когато после потеглил срещу тях, всички му се подчинявали без кръвопролития и под негова власт паднал Адрианопол, скоро след това Димотика, после целият Волерон, Серес, Пелагония и Прилеп и земите около тях. Той опустошил и Велика Влахия, завладял и Албанон и плячкосвал чак до Илирик. След като изпълнил голяма част от плана си и уредил своите работи, както желаел, той се върнал в своите земи. Оставил някои от крепостите под властта на ромеите, но повечето подчинил и поставил в тях войници, стратези и събирачи на държавните данъци“[14].

Ако можем поне отчасти да се доверим на съставителя на анонимния Атонски разказ, Иван Асен се опитал да постави Света гора под личното си покровителство, делегирайки преките грижи за делата на тамошните манастири на епископа на Йерисо. За целта очевидно този владика не можел да остане подопечен на Солунския митрополит и трябвало да премине заедно с поверената му епархия към диоцеза на Българската църква (Търновската архиепископия, от 1235 г. – патриаршия). Това вероятно наложило на солунската катедра да бъде поставен избраник на българския владетел (може би наистина той се казвал Михаил Братан, както е споменато в Атонския разказ), който да не възразява срещу отнетата му епископия (макар че светогорският съставител на Разказа да твърди обратното). Подразбира се, че и анонимният новоръкоположен епископ на Йерисо бил лоялен към българския цар.

---

[14] ***Георги Акрополит***, История, гл. 25 – ***Georgii Acropolitae*** Opera, ed. A. Heisenberg, vol. I, Leipzig, 1903, 42–43 = ГИБИ, VIII, с. 162. За отношението на византийците към цар Иван Асен вж. ***Ангелов, П.*** България и българите в представите на византийците. София, 1999, 242–246.

Във връзка с Йерисо трябва да бъде отбелязана още една интересна подробност, която от една страна прави Атонския разказ по-достоверен и от друга до голяма степен обяснява, защо точно в този епископски център българският цар решил да постави свой доверен човек за владика. Според направения напоследък анализ на ономастични данни от документите, съхраняващи се в Атонските манастири, селището Йерисо се намира в „един от двата района в Източна Македония, в които изобилстват славянобългарски топоними“[15], който при това е в непосредствена близост до Атонския полуостров.

Не е без значение и фактът, че преобладаващата част от топонимичните и антропонимични данни, които разкриват присъствието на българско население в Йерисо и околните райони, се съдържат в документи, свързани по някакъв начин с атонския манастир Ивирон. Веднага се набива на очи връзката с посещението на цар Иван Асен в тази светогорска обител и съхраняването на най-стария препис от Атонския разказ именно в библиотеката на манастира[16].

И така, във връзка с промените в църковноадминистративното устройство на новоприсъединените към България земи на югозапад и съответните политически намерения на Иван Асен може да се постави и неговото посещение на Света гора толкова скоро след разгромната победа над епирския владетел (солунски император) Теодор Комнин от 9 март 1230 г., вследствие от която целият регион, включващ и Халкидическия полуостров, попаднал под властта на царя победител. Така стават по-лесно обясними щедрите дарове, оставени от Иван Асен за атонските манастири, срещу които не ни е известно да е имало някакви възражения от страна на светогорското монашеско братство.[17] Промените сякаш не са притеснявали и Никея, защото нейният официален историк от онази епоха – Георги Акрополит, в своето съчинение (но не и в Атонския разказ, който само твърди, че за всичко се позовава на него, а всъщност добавя от себе си доста конюнктурни факти и тълкувания) се изказва максимално похвално за българския владетел. Като обобщава последиците от битката при Клокотница, Акрополит пише:

> „Иван Асен се отнесъл към пленено то множество (врагове, попаднали в български ръце след сражението – бел. моя. И. И.) човеколюбиво, освободил повечето от войниците, а най-вече по-простите и сбирщината, и ги отпратил по селата и градовете им. С това той проявявал може би човеколюбие, а може би търсел да извлече и полза. Защото искал да бъде техен господар, като премахне ромейската власт… И всички му се възхищавали и го облажавали, защото не употребявал оръжие срещу своите и не се опетнявал с убийства на ромеи, както българите преди него. Затова той бил обичан не само от българите, но и от ромеите и от другите народи“[18].

По повод кончината на българския цар през втората половина на юни 1241 г. същият автор пише: „Наскоро умря и българският владетел Асен. Той се прояви като най-добър човек между варварите (разбирай неелините – бел. моя, И. И.) – не само за своите, но и за чужденците. Той се държа по-човешки към идващите при него чужденци – и най-вече към ромеите – и щедро им предоставяше храна“[19].

---

[15] ***Божилов, И.*** Българите във Византийската империя. София, 1995, 45 и бел. 298, където е посочен източникът на статистическите данни: F. Brunet (Sur l'hellénisation des toponymes slaves en Macédoine byzantine). При своя анализ Божилов взема предвид и по-ранните изследвания на местните и лични имена в Македония през Средновековието и в по-ново време като тези на П. Льомерл, М. Фасмер, И. Дуйчев и Й. Н. Иванов – (пак там, стр. 34–37).

[16] Вж. тук по-горе.

[17] ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3, 347–348; **Дуйчев, И.** Приноси към историята на Иван Асен II…, 294–295; ***Данчева–Василева, А.*** България и Латинската империя …, с. 132.

[18] ***Георги Акрополит,*** История, гл. 25 – ***Georgii Acropolitae*** Opera, ed. A. Heisenberg, I, pp. 41–43 = ГИБИ, VIII, с. 161–162)

Един макар и късен паралел на тази ситуация – косвено подчинение на Атонското монашество на най-авторитетния светски владетел в региона – представлява положението, възникнало през втората половина на XIV в., по време на серския деспот Йоан Углеша[20]. Последният на няколко пъти имал последната дума за решаване на спорове за имоти между различни светогорски манастири, тъй като по онова време Света гора се намирала в пределите на Сярското княжество. При тези дела серският деспот отсъждал според политическата конюнктура и в интерес на своите амбициозни планове. През 1369 г. Йоан Углеша посредничил в спор за земя между светогорския Зографски манастир и епископа на Йерисо, Давид, като издал грамота в полза на светогорската обител през февруари същата година. Решаващ за положителния за монасите изход от спора ще да е бил стремежът на Углеша чрез благосклонното си отношение към манастира „Св. Георги Зограф“ да спечели българския цар Иван Александър (1331–1371) за съвместни действия за спиране на османската инвазия в Тракия[21].

През тези години близък съветник на Углеша при уреждане на църковните въпроси бил охридският архиепископ Григорий (60-те – 70-те години на XIV в.). Не случайно в грамотата си от февруари 1369 г. в полза на имотните претенции на Зографския манастир Йоан Углеша специално съобщава, че епископът на Йерисо и представителите на манастира „Св. Георги Зограф“ били извикани пред него и пред охридския архиепископ кир Григорий, като в заседанието участвали и архиереите на Охридския синод. От този случай става ясно, че през разглеждания период Света гора се е намирала под властта както на серския деспот Йоан Углеша, така и под духовното попечителство на Охридската архиепископия, а фактът, че епископът на Йерисо търси справедливост по имотния спор с манастира „Св. Георги Зограф“ пред архиепископ Григорий и съзаседаващите с него архиереи от Синода, навежда на мисълта, че Йерисовската епархия вероятно е била по онова време в състава на Охридската архиепископия. Прецедент за тези промени в църковно-административното устройство на югозападните балкански земи изглежда са станали мерките, взети от Иван Асен през 1230 г. за по-тясното обвързване на Света гора с българската политическа и духовна власт.

ON THE ECCLESIASTICAL ORGANIZATION OF SOUTH-WEST BULGARIA IN THE FIRST DECADES OF THE 13TH CENTURY

After the battle of Klokotnica on March 9, 1230, Bulgaria rose to the position of a first-rate military and political power on the Balkan Peninsula. An expression of this might was the great territorial expansion of the Bulgarian State attested by the historical sources of the time. The principal part of the lands integrated in Bulgaria, former parts of the State of Epirus was inhibited by an overwhelmingly Bulgarian population. This facilitated the intentions of the Bulgarian Ruler Tsar John II Asen to carry out some changes in the Church organization of these lands: Bulgarian bishops superseded the local Byzantine high clergy.

This article deals with an episode of the ecclesiastical policy of the mentioned Bulgarian King and the dispute that arose in connection with the changes made in the administration of the Metropolitanate of Thessalonica, the Episcopate of Hierissos and the rights granted to the latter on the Athonite monasteries.

---

[19] Пак там, гл. 39 (=р. 64), ГИБИ, VIII, с. 170.

[20] За Серското княжество и за положението на Балканите след разпадането на Душанова Сърбия вж.: ***Острогорски, Г.*** Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965; ***Матанов, Хр.*** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986, гл. II: Разпадането на сръбското царство и югозападните български земи (1355–1371).

[21] Публикувана за първи път като приложение на бр. XIII на Византийский временник за 1907 г. (с. 98–101), а по-късно в ***Соловјев, А., В. Мошин.*** Грчке повеље српских владара, Београд, 1936 (Variorum Reprints, London, 1980), с. 272 сл. Вж. също така: ***Иванов, Й.*** Български старини в Македония. София, 1970², 539–540 (където, както е забелязал още Иван Снегаров, името на епископа на Йерисо погрешно е изписано Яков вместо Давид); ***Снегаров, И.*** История на Охридската архиепископия, I, 334-335; ***Матанов, Хр.*** Югозападните български земи …, гл. VI: България и феодалните княжества в Македония през втората половина на XIV век (и по-специално с. 185–186), където се припомня и традиционното за владетелите от Второто българско царство ктиторство спрямо Зографския манастир на Света гора.

БЪЛГАРО-ЛАТИНСКИТЕ ВОЙНИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIII в. ОПИТ ЗА КОЛИЧЕСТВЕН АНАЛИЗ

Ивелин А. ИВАНОВ

През есента на 2013 г., пред аудитория от колеги и гости на конференция на тема за кръстоносните походи и Балканите, представих доклад по проблеми на българо-латинския военен конфликт от периода 1205–1207 г., в който разгледах числеността, загубите, тактиката и стратегията на българските и латинските войски. В този доклад включих и някои опити за количествен анализ въз основа на критичен анализ на наличните преки и косвени сведения, основно по писмени извори. Настоящата статия продължава и доразвива тази тема, като поставя за цел количествен анализ на военните действия между българи и латини от първата половина на XIII в.

На първо място бих поставил проблема за броя на българо-латинските войни в периода на съществуването на Латинската империя (1204–1261). Внимателният поглед върху въпросните събития показва, че изворите свидетелстват за няколко военни конфликта с различна интензивност, а точната хронология на последния, протекъл при управлението на българския владетел Михаил II Асен (1246–1256) е доста сложна за изясняване. Следващият по значимост въпрос, който може да бъде обект на количествен анализ, е съотношението между периодите на мир и на война в българо-латинските отношения. Също, интерес предизвиква възможността за количествен анализ на битките и обсадите в българо-латинските войни. Целта е да се изясни преобладаващия тип военни действия и да се осъществи съпоставителен анализ между въпросните военни конфликти и характера на военните действия в Западна Европа през същия период. Друг аспект, който подлежи на количествен анализ, е резултатността на двете противостоящи страни във военнните действия. По-конкретно, това може да бъде установено чрез сравнение между българските и латинските победи и успешни походи и контрапоходи. Сред интригуващите аспекти на въпросните конфликти е също количественото съотношение на военния потенциал на двете страни, най-вече числеността на войските, по сведения от писмени извори. С ясното съзнание за спорния характер на подобно изследване, най-вече поради оскъдността и частичния характер на достигналите до нас писмени сведения за въпросните събития, смятам че количественият анализ има своето място в полето на медиевистичните проучвания и може да допринесе за изграждане на по-ясна картина на средновековното ни минало.

Спирайки се на броя на българо-латинските военни конфликти, бих отбелязал следното. Без съмнение, първата война може да се определи ясно в периода 1205–1213 г., като започва с влизането на цар Калоян в гръко-латинския конфликт през ранната пролет на 1205 г. и приключва с българо-латинския договор при управлението на цар Борил и император Анри през 1213 г. Следващата българо-латинска война се води в периода 1235–1237 г. Тя започва с активните военни действия на цар Йоан II Асен в съюз с никейците срещу латинците в Източна Тракия и Константинопол и приключва с подновяването на мирните отношения между двете страни през 1237 г. Следващият военен конфликт между българи и латини избухва през 1247 г., когато в резултат от българо-никейския договор от предходната 1246 г., Михаил II Асен нарушил мира с Латинската империя и взел участие в кампанията на Йоан III Дука Ватаци срещу латинците в Източна Тракия[1]. Датата и годината на края на този българо-латински конфликт остават неизвестни, но можем да предположим, че в навечерието на българо-никейската война от 1254 г. мирът с латините в Константинопол бил вече възстановен.

---

[1] ***Georgius Acropolita.*** Historia. Stuttgart, 1978, p. 85; ***Theodorus Scutariota.*** Compendiumchronicum. – In: Bibliotheca graeca medii aevi. VII. Parisiis, 1894, 498–499; Гюзелев, В. Българската държава и Никея в барба срещу Латинската цариградска империя (1204–1261). – ИНИМ, 2, 1978, с. 21; *Polemis, D.* A Manuscript Note of the year 1247. –Byzantinishe Forchungen, I (1966) (Polychrodia Festschrift Franz Dölgerzum 75 Geburtstag), 270–271; ***Cankova-Petkova, G.*** Griechisch-bulgarische Büdnisse in den Jahren 1235 und 1246. – BBg, III,1969, 65–75.

След 1247 г. липсват писмени сведения за военни действия между България и Латинската империя и това дава основание да заключим, че между двете сили били водени общо три войни.

На следващо място бих се спрял на въпроса за съотношението между периодите на мир и война в българо-латинските отношения. Количественият анализ показва, че в целия период 1204–1261 г., враждебните и военните действия обхващат период от единадесет години, докато двете страни били в мирни отношения в продължение на почти четиридесет и шест години. Следващата графика показва по-ясно въпросното съотношение. В обобщение можем да заявим, че въпреки описанията на кървави и жестоки сблъсъци в редица писмени извори, мирът определено доминирал в отношенията между българи и латинци.

фиг 1. Съотношение между общата продължителност на военните конфликти и на мирните отношения между България и Латинската империя в периода 1204–1261 г.

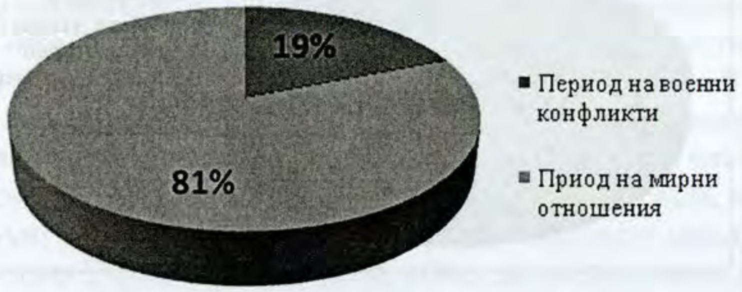

На следващо място ще насоча своето внимание към битките и обсадите в българо-латинските военни конфликти. Какво е съотношението между тези форми на военна активност и как могат да бъдат интерпретирани резултатите от количествения анализ?

Писмените извори предоставят сведения за общо дванадесет сражения между българи и латинци или средно около едно сражение на година военни действия на средна база общата продължителност на трите войни. Естествено, тук става въпрос за по-значими сражения и то известни от достигналите до нас писмени извори. Без съмнение, познтите извори представят частична картина на българо-латинските войни. Що се отнася до обсадите, същите извори сведетелстват за общо четиринадесет обсади. Съотношението между тези два типа военни действия е представено в следващата диаграма.

фиг. 2 Процентно съотношение на известните сражения и обсади от българо-латинските войни в периода 1205-1247 г.

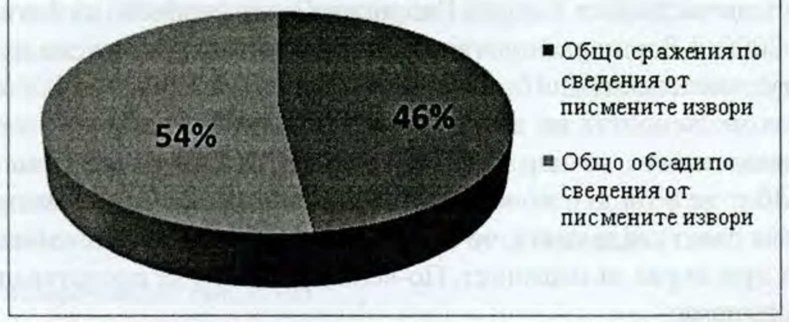

Крайният анализ води до извода за относително равновесие между сраженията и обсадите. Сравнението с характера на военните действия в средновековна Европа по същото време показва подобна картина, т.е. обсадните действия преобладавали пред търсенето на надмощие в открито сражение. В случая наблюдаваме леко предимство пред сраженията, но е твърде възможно това да се дължи на оскъдността на писмените извори и сведения. Напълно възможно е това съотношение да е било в действителност по-ярко изразено. В случая по-ясният извод е, че откритите и решителни сражения не определят по категоричен начин облика на българо-латинските войни.

На следващо място бих се спрял на съотношението между българските и латинските победи и успехи. Внимателният анализ на данните от изворите показва, че известните ни българските победи, успешни обсади и походи са петнадесет на брой. В противовес, латинските победи, сполучливи защити (обсади) и походи срещу българите са единадесет на брой. Съотношението между българските и латинските победи, успехи и походи е представено в следната диаграма.

фиг. 3. Процентно съотношение между българските и латинските победи, успехи и контрапоходи в българо–латинските войни

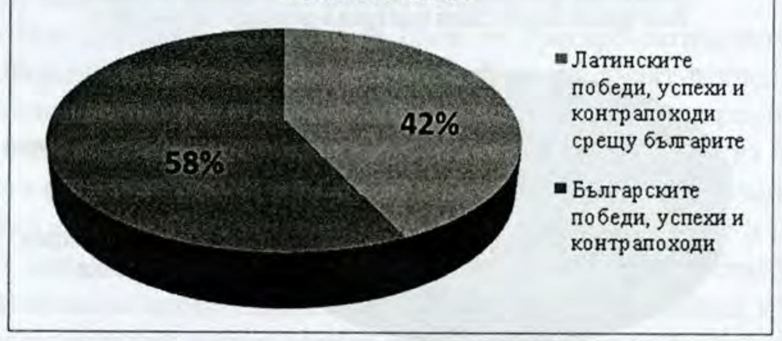

От изключителен интерес е също въпросът за военният потенциал на двете страни, като тук ще се концентрирам основно върху числеността на войските. Сведенията за двете воюващи страни са твърде оскъдни, но все пак дават възможност за някои изводи. Според някои от изворите, числеността на българската армия при Адрианопол била огромна, като само куманите наброявали 14 000[2].Очевидно преувеличената цифра не позволява обосновано предположение за общата численост на войските на Калоян в началото на войната през 1205 г. Без съмнение, българо-куманските войски били по-многобройни от латинските, но сведенията на Вилардуен трудно могат да бъдат приети за достоверни[3]. По-конкретни и надеждни сведения откриваме при описанието на битката при Русийон от 31.01.1206 г., където отряд от власи и кумани наброяващ 7000 конници се изправил срещу 120 рицари, водени от Тиери дьо Термонд. Смятам, че това звучи по-достоверно от посочената по-горе численост на куманите при Адрианопол през април 1205 г. Макар и условно, можем да предположим, че общата численост на българи, кумани и власи била около 14 000–15 000, и в началото на 1206 г. те превъзхождали латинците значително.

По-ясни сведения за потенциала на двете страни откриваме в описанието на сражението при Филипопол от 1208 г., което дава основание за предположението, че противниците при Бероя били с приблизително една и съща численост. Според Валансиен, в навечерието на битката при Филипопол латинците наброявали 2000, а Борил разполагал с 33 000-на армия, разделена на 36 отряда[4].Както и при Вилардуен, така и тук числеността на българите и куманите е явно преувеличена. Не разполагаме с конкретни сведения за числеността на двете страни в следващите военни конфликти, но можем да предположим, че включването на цар Йоан IIАсен във военните действия срещу Латинската империя през 1235–1236 г. не е било с по-многочислени войски от тези в кампаниите на Калоян и Борил. Основание за това дават сведенията, че българският владетел водел войната вяло и с неохота, и оттеглил войските си при първа възможност. По-ясна представа за представения в горния редове анализ дава следната диаграма:

---

[2] ***Nicetæ Choniatæ Historia. – ГИБИ,*** т. XI. София, 1983, с. 78.

[3] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Завладяването на Константинопол. София, 1985, с. 110.

[4] ***Анри дьо Валансиен.*** История на император Анри. София, 2009, с. 35.

фиг. 4 Численост на българо-куманските войски (в хиляди)

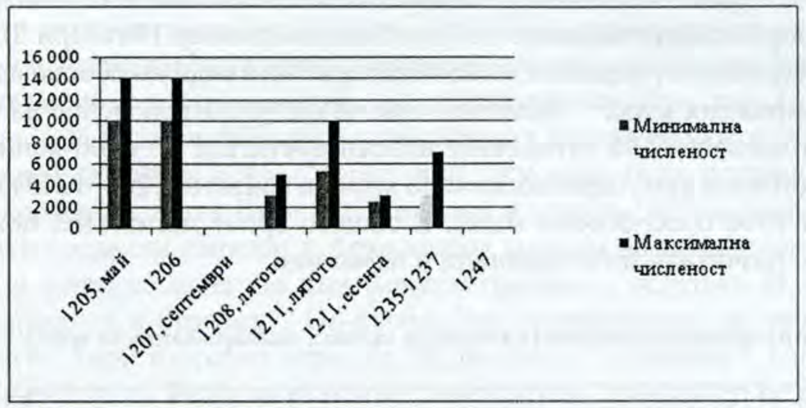

Спирайки се по-внимателно на динамиката в числеността на латинските войски в тези военни конфликти, можем да отбележим следното. Едни от най-ярките свидетелства са свързани с битката при Адрианопол от 14 април 1205 г. Следвайки описанието на Жофроа дьо Вилардуен, достигаме до заключението, че под стените на възстаналия Адрианопол пристигнали около 340 рицари[5], но знаем че това е бил само част от общия военен потенциал на латинците. За числеността на латинските войски говори и фактът, че действията не били свързани с пълна обсада, а само с блокада на две от градските порти. Ако се позовем на примери за съотношението между рицари и незнатни в редица сражения в Западна Европа от този период, можем да предположим, че общата численост на латинските войски под Адрианопол варирала между 1400 и 2600 боеспособни мъже.

За определяне на числеността на латинските войски през април 1205 г. свидетелства и сведението на Жофроа дьо Вилардуен, че в отстъплението си след битката при Адрианопол, разбитата войска срещнала в Памфилон около 100 рицари и 140 конни серженти, които идвали от малоазийския бряг[6]. Отново Вилардуен отбелязва, че през пролетта на 1205 г. неговият племенник Ансо дьо Курсел водел рота от около 100 рицари и около 500 конни серженти[7]. Вилардуен свидетелства също, че непосредствено след поражението при Адрианопол в Константинопол имало пет нефа с около 7000 въоръжени мъже[8]. Внимателният прочит води до извода, че става дума за около 100 рицари и най-вероятно още няколкостотин оръженосци и серженти, т.е. общо около 500–700 войни. Вилардуен описва и пристигането на Анри, без да уточнява числеността на отряда му. Можем да предположим, че той водел не по-малко от половината от войските на Балдуин под Адрианопол, т.е. между 700 и 1300 войни. Към него се присъединил също Ансо дьо Курсел, с което числеността нараснала. Изчислявайки общата численост на всички по-горе посочени отряди достигаме до извода, че в навечерието на битката при Адрианопол от 1205 г. войските на Латинската империя наброявали между 4000 и 6000 въоръжени мъже. Освен венецианци, в латинската войска имало и туркопули.

На следващо място, Жофроа дьо Вилардуен посочва, че на 23 юни 1206 г. латинската армия наброявала 400 рицари, докато гръцките пратеници от обсадената Димотика заявили, че Калоян обсажда града с 40 000 въоръженимъже без пехотинците[9]. Умножавайки броя на рицарите между четири и седем пъти, достигаме до предполагаема обща численост от около 1600–2800 войни. На следващо място, през ноември 1206 г. император Анри започнал война срещу Теодор Ласкарис със 140 рицари. Ако приемем, че общата численост на този отряд е била около 600–1000 души, това означава, че по-голямата част от латинската армия оставала в Константинопол и няколко близки крепости, т.е. българите и куманите били възприемани като основна заплаха. Косвено за числеността на латинската армия през пролетта на 1207 г. свидетелства и описанието на Вилардуен, че в помощ на обсадените от Теодор Ласкарис в крепостта Екиз били съоръжени 14 галери. В тях се качили най-изтъкнатите от венецианците и от бароните на императора. Това води до обосновано предположение за около 1000–1400 въоръжени мъже[10]. Крайните изводи са, че с изключение на ранната пролет на 1205 г., когато общата численост на латинските войски достигала до 6000 войни, в последвалите военни действия след битката при Адрианопол и до края на войната (1205–1213) латинският военен ресурс не превишавал 2500 боеспособни мъже. В същото време латинците, подобно и на своите български противници, разчитали и на съюзници и наемници.

---

[5] ***Жофроа дьо Вилардуен.***Цит. съч., с. 105.

[6] Пак там, с. 108.

[7] Пак там, с. 110.

[8] Пак там.

[9] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Цит. съч., с. 120.

Фиг. 5 Численост на латинските войски (в хиляди) в първата българо-латинска война (1205–1213).

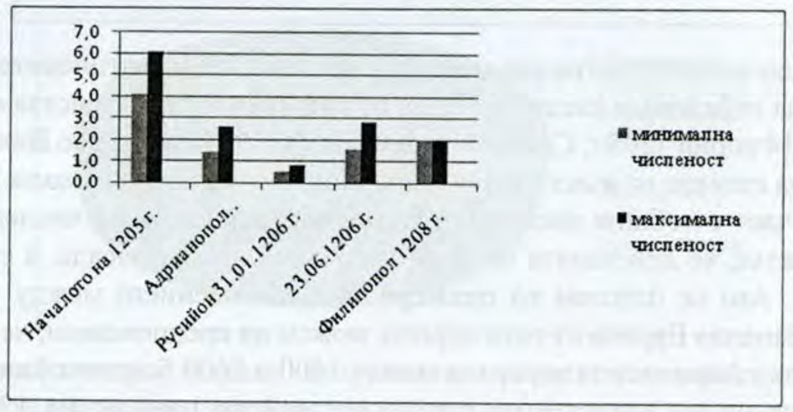

На следващо място, до интересни изводи води количественото съпоставяне на числеността на двете воюващи страни в три решителни сражения от първата българо-латинска война– при Адрианопол, Русийон и Филипопол.

Фиг. 6 Численост на българо-куманските и на латинските войски в сраженията при Адрианопол, Русийон и Филипопол.

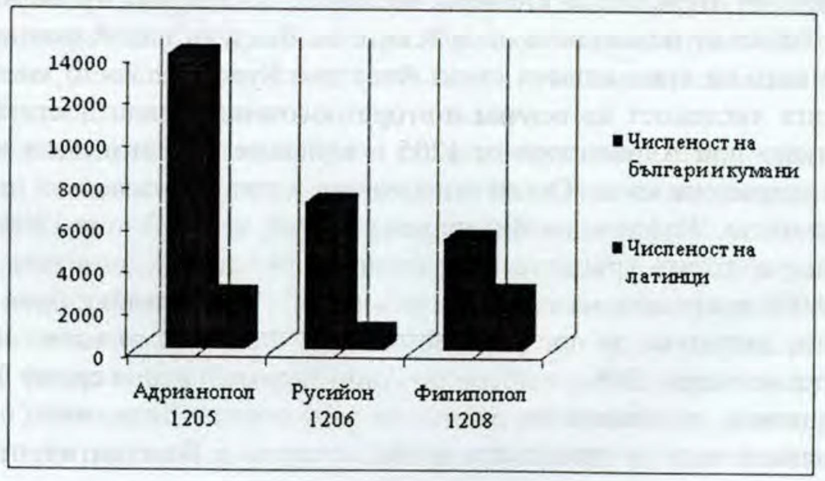

Към числеността на латинските войски трябва да добавим и гарнизоните, за които имаме частични, но сравнително надеждни сведения. В едно свое писмо император Анри отбелязва, че след поражението на латинците близо до Русийон от 31.01.1206 г., гарнизонът на крепостта на брой около четиридесет рицари и серженти избягал през нощта в посока към Константинопол[11]. Допълнителна информация откриваме в краткото описание на действията на Рене дьо Три след въстанието на гърците от февруари 1205 г. Маршал Жофроа дава сведения и за числеността на латинските гарнизони в Русийон и Виза през лятото на 1205. Според него в Русийон били оставени около 140 рицари и голям брой конни серженти, а във Виза – 120 рицари и голяма част от конни серженти[12]. Според същия венецианците оставили ганизон в Аркадиопол (можем да предположим не по-малочислен от 200-300 души), а Анри се оттеглил към Константинопол с остатъка от войските, т.е. с около 600–700 рицари, серженти и стрелци[13]. По-късно, след поражението на гарнизона на Русийон от 31.01.1206 г., регентът Анри изпратил отряд от 50 рицари в Селимврия[14]. Според Вилардуен, през януари 1206 г. гарнизонът на Родосто включвал венецианци, към които се присъединила рота от 2000 конни серженти от Франция, Фландрия и други земи[15]. През ноември 1206 г., на връщане от поход в българските земи, император Анри оставил отряд от 20 рицари в Адрианопол[16]. Към общата численост на латинските гарнизони трябва да добавим и този в Шивето, близо до Никомидия, който наброявал 40 рицари[17]

Анализът на гореизложеното води до извода за съществени различия в числеността на латинските гарнизони, но ако се абстрахираме от примерите с Рение дьо Три в Станимака и с гарнизона на Родосто, то средната численост в повечето от случаите варирала между 40 и 50 рицари, като в редки случаи превишавала 100 рицари. На пръв поглед тези цифри свидетелстват за стабилен военен ресурс, но всъщност наличните сили били разпределени в малко на брой крепости, останали под латинска власт след пролетта и лятото на 1205 г. Числеността на латинските гарнизони свидетелства и за умелото, балансирано разпределяне на наличните сили след тежките поражения и загуби от 1205–1206 г.

Както вече посочих, с изключение на 1204 – ранната пролет на 1205 г., когато общата численост на латинските войски достигала вероятно до 6000 войни, латинският военен ресурс след битката при Адрианопол (1205–1213) не превишавал 2500 въоръжени мъже. Що се отнася до българо-куманските войски, смятам че най-висока численост (между 7000 и 14000), била постигната през 1205–1208 г.[18]

---

[10] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Цит. съч., с. 129. Това води до извода, че все пак предполагаемата обща численост на войските на Анри била не по-малка от 2500 въоръжени мъже. Дори и при критичната ситуация около крепостта Екиз, в Константинопол оставали значителен брой латинци и наемници.

[11] ***Henricus imperator fratri suo Gaudefrido scribit ut imperio Constantonopolitano succurat.*** – В: ***ЛИБИ,*** т. IV, с. 13–14; ***Buchon, J. A***. Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles dans les provinces démembrées de l'Empire grec à la suite de la quatrième croisade, 1840, p. 153. Въз основа на това можем да изчислим приблизителната численост на латинския гарнизон на Русийон в началото на 1206 г. – между 160 и 200 войни.

[12] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Цит. съч., с. 104.

[13] Пак там, с. 103.

[14] Пак там, с. 116.

[15] Пак там, с. 117. Тук не е ясно дали тази рота била изпратена от Константинопол или е била в Родосто месеци преди януари 1206 г. Ако приемем втората възможност, армията на латинците би наброявала около *4800-5800* войни в началото на 1206 г.

[16] Пак там, с. 124.

[17] Пак там, с. 126.

[18] Всъщност, трябва да съпоставим тези данни с тези от битката при Филипопол от 1208 г. В търсене на отговор на въпроса за средната численост на бориловите отряди при Пловдив, достигаме до цифрата 897 души в отряд. Очевидно е, че това е невъзможно и по-логично е, че отрядите на Борил са наброявали около 100 души, съставени по десетичната и стотна система. В такъв случай българската бойска при Филипополе наброявала вероятно около 3600-4000 войни, без куманите. По тази логика армията на Борил и Стрез при Битоля през лятото на 1211 г., която според изворите включвала 52 бойни отряда, е достигала около 5200-6000 войни без куманите. Това звучи логично, тъй като в случая тя включвала обединените сили на Борил и Стрез.

В същото време се налага и извода, че българският военен потенциал намалял след 1207 г., като в периода 1208–1213 г. наброявал около 5000 войни. Въпреки тази динамика, преимуществото в жива сила било на страната на българите.

Интересно е също съпоставянето на тези изводи с количествения анализ на победите и успешните походи на двете страни. Въпросното числено превъзходство на българската страна, достигащо на моменти в първата война от 1205–1213 г. съкрушително преимущество, не съвпада с разултатите от количествения анализ на успешните битки и походи. Основният извод е, че въпреки значителното превъзходство на българи и кумани и редица тежки загуби на лтинците, последните организирали ефективно своите ограничени сили.

В пряка връзка с проблема за числеността на войските на противостоящите страни е и този за загубите. Тук отново по-подробни са сведенията за латинската страна. Според Робер дьо Клари в битката при Адрианопол изчезнали около 300 рицари, което е в противоречие със сведенията на Жофруа дьо Вилардуен[19]. Ако приемем средно аритметичното число на латинските загуби според Вилардуен и Клари, най–вероятният брой е около 200–220 рицари (140+300 = 440 : 2 = 220), без останалите жертви, т.е. незнатните. На фона на броя на жертвите сред знатните през XII – нач. на XIII в., тези загуби били високи не само като абсолютен брой, но и като процент от общата численост – в случая над 60% от участвалите в сражението рицари. Показателно за процента на загубите на латинците в този начален етап от войната е описанието на Вилардуен за действията на граф Рение дьо Три във Филипопол. Според автора, в кратко време числеността на неговите рицари спаднала от 120 на 15 рицари[20].

Подобен е и процентът на жертвите при обсадата на Сяр и при втората битка при същата крепост през 1205 г. Според Хониат всички участващи рицари и знатни били убити или екзекутирани. За разлика от тях, процентът на жертвите сред сержантите, оръженосците и стрелците бил по-малък, което отново е в противоречие с типа военни действия, наложили се в Западна Европа в този период.

Вилардуен свидетелства за тежки загуби и през юли 1207 г., когато четири латински отряда навлезли в българска територия, но пътя им на връщане бил преграден. Рицарите се принудили да се спешат и понесли големи загуби, без да се уточнява числеността[21]. Описанието на сражението при Русийон също представя изключително висок процент на жертви сред латинците. Според Вилардуен, от целия отряд на Тиери дьо Тремонд, наброяващ 120 рицари, се спасили не повече от 10, т.е. загубите надхвърляли 90%[22]. Според Хониат, скитите, т.е. куманите, целенасочено предизвикали латините и поставили клопка по пътя им обратно за Русийон[23]. В едно от писмата си, адресирани до Готфрид, император Анри също описва сражението при Русийон. Анри посочва, че завръщащите се от изненадващо нападение и натоварени с плячка латинци попаднали на засада на власи и кумани близо до Русийон, като почти всички латинци били избити или пленени[24]. Въпросът за съдбата на част от пленниците остава открит, тъй като само в част от случаите се посочва изрично екзекутиране на пленени от българите латини.

---

[19] ***Робер дьо Клари.*** Завоюването на Константинопол 1204 г. Превод от старофренски език, предговор и бележки Н. А. Марков. София, 2007, с. 124.

[20] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Цит. съч., с. 104. Преките жертви били 30, което съставя 1/3 или около 33% от числеността. Без съмнение, това говори за изключително тежки загуби в много кратък период, буквално в рамките на две седмици.

[21] Пак там, с. 131–132.

[22] ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Цит. съч., с. 116. В интерес на истината, загубите не били само в убити, тъй като според думите на Вилардуен имало и пленени латинци.

[23] ***Nicetæ Choniatæ Historia.*** – В: ***ГИБИ,*** т. XI. София, 1983, с. 85.

[24] Litterae Henrici Constantinopolitani imperatoris ad dominum papam de debellatione Voullae apud Philipopolim. – In: Patrologia Latina, t. CCXV, col. 1523.

Този изключително висок процент на загуби, варираш между 33% и 90%, свидетелства за изключително ожесточения характер на войната. В контраст с гореизложеното бих посочил сведенията на Вилардуен за обсадата на латинския гарнизон на Шивето от войските на Теодор Ласкарис през март 1207 г. Според Вилардуен, тридесет и четири от латинските рицари били ранени, а един бил убит. Също Вилардуен свидетелства многократно за пленени рицари от никейския владетел Теодор Ласкарис.

Сведенията за загубите на българската страна са далеч по-оскъдни и неясни. Жофруа дьо Вилардуен и Анри дьо Валансиен споменават за убити и ранени в сраженията с латинците, но без конкретни цифри. Описвайки сражението при Филипопол от 1208 г., Валансиен посочва, че Борил дал множество жертви, но нищо по-точно. Единствените по-конкретни сведения за български загуби са свързани с военните действия от есента на 1211 г., когато цар Борил се насочил срещу Солун. Българите били посрещнати от солунските барони, подпомогнати с отряди от деспот Алексий Слав, зет на император Анри[25]. Според император Анри, Борил претърпял поражение, загубвайки двадесет и четири пехотни и два конни отряда, които били напълно избити от латинците[26]. Следвайки същата логика за числеността на един отряд Бориловата армия като при сражението при Филипопол от 1208 г. (средно по 100 души в отряд, на принципа на десетичната система), тук числото на българските загуби би достигнало най-малко 2600 войни. Доколко това отговаря на истината, можем единствено да гадаем.

Обобщавайки сведенията за загубите на двете страни, бих отбелязал, че те не са достатъчни за изграждане на ясна и пълна картина, касаеща трите българо-латински войни. Единствената по-ясна информация е свързана с латинските загуби в няколко решителни сблъсъка началния период на първата война и тя е проектирана в следната диаграма.

Фиг. 7 Загуби на латинската страна в рицари (в стотици) в началния период от първата българо-латинска война (1205–1206)

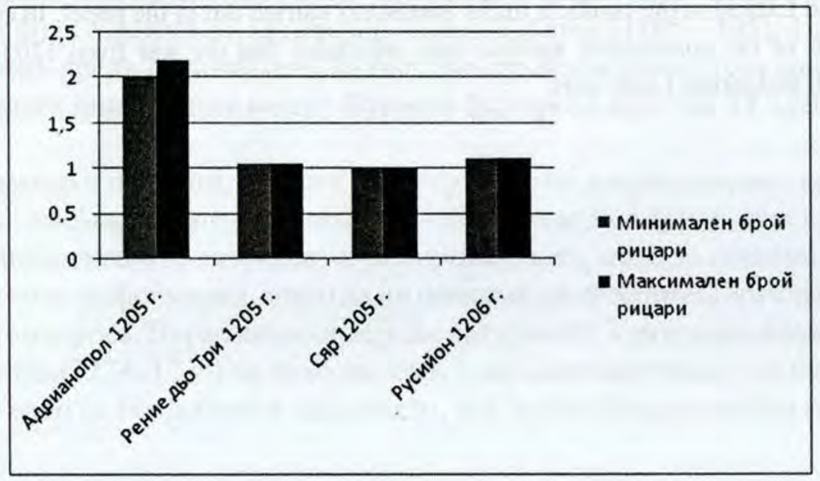

Тези загуби без съмнение са впечатляващи, но те не са показателни за трите българо-латински войни. На първа място, поради липсата на сведения за част от първата, за втората и за третата война. На следващо място, политическото развитие на българо-латинските взаимоотношения след 1213 г. слага край на най-кървавия период в този сблъсък. Също така, можем да предположим, че периодът 1205–1211 г. бележи висок процент не само на латински, но и на български загуби.

В заключение бих обобщил, че количественият анализ води до интересни изводи за динамиката на българо-латинските войни от първата половина на XIII в. Въпреки ограничените сведения и лаконичността на писмените извори, той допринася за разкриване на допълнителни детайли в изследваните военни конфликти. Анализът на тези детайли води до извода, че българо-латинските сблъсъци били най-мащабни, интензивни и кръвопролитни в периода 1205–1211 г. Без съмнение, това свидетелства красноречиво за епичността на борбата за византийското наследство след падането на Константинопол през април 1204 г. Както българските, така и латинските владетели мобилизирали в този конфликт всички налични ресурси, като тук трябва да подчертаем важната роля на куманите. Смъртта на Калоян през есента на 1207 г. не сложила край на ожесточения сблъсък, а само белязала края на първоначалния етап на първата българо-латинска война. Бих добавил също че втората и третата българо-латински войни били твърде различни по своя характер и мащаби, тъй като се водили в ситуация, различна от тази при първата война от 1205–1213 г. Военните действия от 1235–1237 и 1247–? били с по-ограничена продължителност, мащаби и интензивност и били повлияни от усложняващата се политическа ситуация и влиянието на издигащата се Никейска империя. В този смисъл, ако първата българо-латинска война от 1205–1213 г. следвала мащабни стратегически цели, то военните действия от 1235–1236 и най-вече тази от 1247 г. следвали тактически цели за частично преразпределяне на територии и за поддържане на съществуващото статукво.

---

[25] ***Prinzing, G.*** Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Juni 1212. – Byzantion 43, 1973, 417–418.

[26] Ibid.

BULGARIAN-LATIN WARS FROM THE FIRST HALF OF THE 13TH CENTURY. A QUANTITATIVE ANALYSIS

The article focuses on the Bulgarian-Latin wars from the first half of the 13th century. The author applies a quantitative methodology analysing several aspects of these military conflicts. Ivelin Ivanov analyses the written information about the number and the losses of the opposing forces. The author underlines the political background of this intense and bloody conflict, especially in the period between 1205 and 1211, when the two opposing forces fought for the redistribution of the Byzantine heritage in Thrace. Also, a comparison of the military effectiveness of both sides (Bulgarians and Latins) in the conflicts under questionis carried out in the paper. In conclusion, the author summarizes the outcomes of the quantitative analysis and concludes that the war from 1205–1213 was the most intense and strategic of all Bulgarian-Latin wars.

ПЪРВИЯТ МЕЖДУДИНАСТИЧЕН БРАК, СВЪРЗАЛ АСЕНЕВЦИ И НЕМАНИЧИ

Сашка ГЕОРГИЕВА

Владетелите на Второто българско царство прибягват до брачна дипломация в отношенията със своите западни съседи няколко десетилетия след възстановяването на българската държавност с въстанието от 1185 г. Упадъкът на Византия в края на XII век подпомага и консолидирането на сръбската средновековна държава под управлението на Стефан Неманя. В стремежа си към независимост и разширяване на териториите си за сметка на земи, владени преди това от Византия, сръбските владетели търсели свои съюзници сред силните на деня в лицето на Унгария и Венеция. Общата цел за отхвърляне на византийското господство довела и до съюзни отношения между Сърбия и Второто българско царство, които свързвали двете държави през по-голямата част от съществуването им през средновековието. Много често сключваните договори за съюзничество и мир били скрепявани с междудинастични бракове.

Историята на българо-сръбската брачна дипломация започва с една хипотеза, свързана с първия съюз между България и Сърбия, който датира от втората половина на 80-те години на XII в. Според тази хипотеза съюзът бил скрепен с брак между Асен и дъщерята на Стефан Неманя (1166–1196) Елена[1]. Научното предположение търси доказателства в ктиторския надпис на севастократор Калоян в Боянската църква и във Виргинската грамота на цар Константин Тих Асен. Няма спор, че двата извора свидетелстват за родство на Константин Асен с рода на Неманичите, но то едва ли е по сватовство, т.е. родство, дължащо се на брака на Константин с Ирина Асенина. Пахимер твърди, че Константин бил „по произход наполовина сърбин“[2]. Следователно родството му с Неманичите, за което Константин сам споменава в една своя грамота[3], е било по кръвна линия[4]. Като допълнителен аргумент срещу идеята за сръбското потекло на царица Елена може да се посочи фактът, че българо-сръбският съюз е бил сключен през лятото на 1189 г.[5], т.е. след Ловешката битка от лятото на 1188 г., във връзка с която византийският историк Никита Хониат споменава името на царица Елена, разказвайки, че тя била пленена от император Исаак II Ангел (1185–1195). Или с други думи Асен е бил женен за Елена преди сключването на българо-сръбския съюз. Това означава, че началото на историята на брачната дипломация между Второто българско царство и Сърбия трябва да се търси другаде.

Изворите, макар и оскъдни, отнасят първото сигурно документирано сродяване между двете съседни династии – на Асеневци и на Неманичи – към средата на тридесетте години на тринадесети век. Няма категорични данни за причините; за инициативата; нито за точната дата на събитието, но все пак има достатъчно информация, която да ни помогне да обосновем логически предположения за всеки един от трите въпроса. Първо какво знаем със сигурност? Три извора споменават коронясването на Стефан Владислав (1234–1243) за сръбски крал и неговата венчавка с дъщеря на българския цар Иван II Асен, като един от тях добавя и сведението, че Стефан Владислав бил коронясан от своя чичо сръбския архиепископ Сава, който също така благословил и брака му с българската принцеса[6]. И трите извора изреждат двете събития в един и същи ред – коронясването и след това венчавката. Близостта на двете събития обаче дава основания на някои учени да предполагат, че Стефан Владислав първо се е сродил с българския цар, за да си осигури подкрепата му в междуособните борби за сръбската корона, а след това с помощта на тъста си, е надделял над своя по-голям брат Стефан Радослав (1228–1234) и го отстранил от власт[7]. Авторите на цитираните средновековни извори обаче са избрали друга последователност при изреждането на събитията, която се подкрепя и от редица обстоятелства, свързани със сродяването на двамата владетели. Поради това немалко изследователи предпочитат да се съобразят с текста на изворите и защитават тезата, че Стефан Владислав се сродил с Асеневци след като прогонил брат си от престола[8]. По всяка вероятност той влязъл във връзка със своя силен източен съсед, за да го извести за смяната във властта в Сърбия и да го увери в намерението си да запази дотогава съществувалите отношения между двете държави. Тези отношения били наложени след победата на Иван II Асен над Теодор Комнин при Клокотница на 9 март 1230 г. От надписа на Иван Асен в църквата „Свети 40 мъченици“ в Търново знаем, че българският цар разбил войската на епирския владетел и цялата му земя превзел „от Одрин до Драч“, „гръцка, още арбанашка и сръбска“[9]. Сръбската земя е причислена към земите на Теодор Комнин, поради силното влияние на епирския владетел над властващия тогава в Сърбия Стефан Радослав, който не само бил зет на Теодор Комнин, но и на практика бил негов васал[10]. Въпреки че Иван Асен превзел сръбската земя[11], той не извършил промени в управлението на съседната държава и дотогавашният крал Стефан Радослав останал на власт. Това може да означава единствено, че кралят е признал върховенството на българския цар, който очевидно е приел това решение за напълно задоволително, след като оставя Стефан Радослав да управлява през следващите три години. Междуособните борби, започнали малко по-късно в Сърбия, едва ли са били подклаждани от Иван Асен, тъй като няма никакви сведения Стефан Радослав да е предприемал някакви действия, с които да предизвика недоволството на своя сюзерен. Борбите за власт между синовете на предишния владетел не са нещо ново за династията на Неманичите. Те започват още от второто поколение Неманичи. Синът на Стефан Неманя Стефан II Неманич, известен по-късно като Стефан Първовенчани, заема престола по волята на баща си, но след време по-големият му брат Вукан посяга към властта му и предизвиква междуособици. Първородният син на Стефан Първовенчани Стефан Радослав е свален от брат си Стефан Владислав, който на свой ред е свален от най-малкия брат Стефан Урош I (1243–1276). Превратите стават обичаен начин за смяна на властта. Стефан Урош I е свален от престола от сина си Стефан Драгутин. Не минава без гражданска война и между братята Стефан Драгутин и Стефан Милутин. Очевидно единственото твърдо установено правило за наследяване на сръбската корона е било тя да остане в ръцете на рода на Неманичите като всеки от преките потомци на предходния владетел е имал еднакво право на властта, стига да може да си я вземе. Наистина в Житието на свети Сава начинът, по който Стефан Владислав идва на власт, е наречен „незаконен и разбойнически“[12], но в същото време успешният преврат се приема като израз на божията воля. Разбира се, това че борбата за власт между принцове в двора на Неманичите е нещо обичайно, не изключва възможността да се търсят съюзници за надделяване в междуособиците. В случая със Стефан Владислав обаче изворите по-скоро говорят в полза на твърдението, че той прогонва брат си и заема мястото му на престола без външна помощ. Сваленият от власт Стефан Радослав бяга заедно с жена си Анна Комнина в Дубровник. Появата му там е засвидетелствана с документ от 4 февруари 1234 г.[13] Оттук се налага заключението, че Стефан Владислав заема престола в края на 1233 или самото начало на 1234 г. Ако го е направил без помощта на Иван Асен, трябва да приемем, че се е обърнал към него след възцаряването си, за да извести българския цар за смяната на властта и да му предложи да скрепят добросъседските отношения като се сродят. Иван Асен очевидно е приел предложението и се съгласил негова дъщеря да се омъжи за новия сръбски крал. Като сигурен terminus ante quem за тази сватба се приема 12 януари 1236 г.[14], датата на която умира архиепископ Сава, защото той участва във венчавката. Последните дни на архиепископа, прекарани в Търново, където дошъл на път за вкъщи при завръщане от Йерусалим, са описани доста детайлно в житието му и ако в тези дни е имало сватба, това щеше да намери място в разказа на житиеписеца. Следователно сватбата е станала преди заминаването на Сава за Йерусалим, т.е. при всички случаи преди настъпването на 1236 г. С други думи събитието трябва да е станало в периода края на 1233–1235 г. В този период Иван II Асен е зает с много активна дипломатическа дейност, свързана с възстановяването на независимата българска патриаршия и сключването на съюз с Никея, скрепен с брака на Елена със сина на император Йоан Дука Ватаци. Сватбата на Елена била отпразнувана през пролетта на 1235 г. и веднага след това Иван Асен и новият му съюзник никейският император започнали военни действия срещу Латинската империя. По всяка вероятност българо-сръбските отношения са намерили разрешение преди 1235 г., а най-логично би било да е станало не дълго след възкачването на Стефан Владислав на престола. Така стигаме до заключението, че сватбата на Асеневата дъщеря за сръбския крал е станала през 1234 г.[15] по инициатива на Стефан Владислав като знак за бъдещата му лоялност към българския владетел[16]. Победата му във вътрешните междуособици в Сърбия била показателна за това, че новият крал имал по-голямо влияние над местната аристокрация и по-широка подкрепа, което го правело ценен съюзник. Предложението му за сродяване представлявало готово и бързо решение, изгодно за българското царство, което Иван II Асен, зает тогава със сложните дипломатически преговори с Никея, приел изглежда без възражения и станал тъст на Стефан Владислав.

---

[1] ***Петров, П.*** Към въпроса за автентичността на виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, 1957, т. 51, 235–237.

[2] ***Georgii Pachymeris*** Relationes historicas, ed. A. Failler. Corpus fontium historiae Byzantinae. vol. XXIV/2, Paris 1984, pp. 450–451; ***ГИБИ***, 10, с. 166.

[3] ***Даскалова, А., Райкова, М.*** Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография. София, 2005, с. 31.

[4] По-подробно за произхода на Константин Тих вж. ***Пириватрић, С.*** Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“. – ЗРВИ, 46 (2009), 313–331.

[5] Според убедителната датировка на ***Ангелов, П.*** Военните договори на Втората българска държава. – Военно-исторически сборник, 1985, кн. 6, 88–89.

---

[6] ***Теодосије.*** Живот светога Сава.изд. Даничић, Ђ. Живот светога Сава. Београд, 1860, с. 178; ***Даничић, Ђ.*** Живот светога Симеуна и светог Саве, написао Доментијан. Београд, 1865, с. 335; ***Стояновић, Л.*** Стари српски родослови и летописи. Ср. Карловци, 1927, с. 203.

[7] ***Јиречек, К.*** Историја срба. Београд, 1911, с. 291; ***Радонић, Ј.*** Краљ Владислав и жена му Белослава. Слике из историје књижевности. Београд, 1938, с. 101; ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3, София, 2007, с. 343. Има и едно мнение, което отнася брака към 1224 г. –вж. ***Йончева, З.*** Династически бракове и въпросът за престолонаследието в Сърбия, XII – началото на XIV в. – В: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тъпкова-Заимова. София, 2006, – (= Studia Balkanica, том 25), 227–228. Струва ми се обаче крайно нелогично Иван II Асен да се сродява със сръбската династия чрез брак на дъщеря си не с престолонаследника Стефан Радослав, който е бил неженен по това време, а с по-малкия му брат Стефан Владислав.

[8] ***Острогорски, Г.*** Историја Византије. Београд, 1959, с. 409; ***Дујчев, И.*** Св. Сава у бугарској историји, Сава Немани. – В: Свети Сава. Историја и предање. Београд, 1979, с. 450; ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes sous le regne de Ivan Asen II (1218-1241). – Etudes Balkaniques, 4 (1981), pp. 127–128; ***Пурковић, М.*** Принцезе из куће Немањића. Београд 1996, с. 30.

[9] Царевград Търнов. Т.4, София, 1984, с. 9; Житие на св. Петка Търновска от патриарх Евтимий: ***Kalužniacki, E.*** Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios (1375–1393). Wien, 1903, Variorum Reprints, London, 1971, p. 70.

[10] ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes, pp. 125–126.

[11] ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p.127.

[12] ***Теодосије***, Живот светога Сава…, с. 178.

[13] ***Јиречек, К.*** Историја срба…, 291–292.

[14] ***Јиречек, К.*** Историја срба…, с. 293; ***Божилов, И.*** Фамилията на АсеневциАсеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София 1985, с. 101. Друга година предлага П. Ангелов. Според него архиепископ Сава е починал на 12.01.1235 г., вж **Angelov, P.** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p. 129. Никой от тримата изследователи не аргументира приетата датировка, само Иречек се позовава на изследвания от края на XIX век – ***Јиречек, К.*** Историја срба…, с. 293, бел. 4.

[15] Според П. Ангелов бракът вероятно е сключен през последните месеци на 1233 г. или в началото на 1234 г. ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p. 129; ***Павлов, П.*** Още веднъж за съпругите, дъщерите и „сватбите на Йоан Асен“. – Bulgaria Mediaevalis, vol. 6, Sofia, 2015, p. 366. Тук се посочва най-общо, че този брак е сключен след 1230 г.

[16] ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p. 130.

Самоличността на Иван Асеневата дъщеря, омъжена за новия сръбски крал, е друг въпрос, на който запазените източници не дават ясен отговор. За времето на сключване на българо-сръбския междудинастичен брак изворите съдържат преки известия за три дъщери на този български цар – Мария, Елена и Тамара. Елена и Тамара са споменати в Поменика на българските царе и царици в Бориловия синодик[17], където са включени четири деца на Иван II Асен, всичките родени след провъзгласяването на баща им за цар. Византийският историк Георги Акрополит, освен Елена и Тамара[18] познава и още една дъщеря на Иван II Асен на име Мария[19]. Той има сведения за нея, защото тя е свързана с отношенията между България и епирския владетел Теодор Комнин, един от главните действащи лица в историята на „Византия в изгнание“. Мария, според Акрополит, е незаконна дъщеря на Иван II Асен, но напълно е възможно да му е дете, родено от първия му брак с Анна, монахиня Анисия[20]. Мария не може да е била съпруга на Стефан Владислав, защото до 1237 г. е била омъжена за Мануил Комнин, брат на Теодор Комнин[21]. Елена, родена през 1224 г. от брака на Иван II Асен с унгарската принцеса Мария (Анна) Арпадина, била омъжена през 1235 г. за бъдещия никейски император Теодор II Ласкарис (1254–1258). А Тамара от същия брак се споменава като неомъжена през втората половина на 40-те години на XIII век[22]. Очевидно нито една от тези три дъщери на Иван II Асен не би могла да се омъжи за крал Стефан Владислав през 1234 г. Следователно царят е имал още една дъщеря. Отсъствието ѝ от Бориловия синодик навежда на мисълта, че тя, подобно на Мария, е родена от първия брак на баща си или от негова незаконна връзка. П. Ангелов изтъква и друг аргумент в полза на това твърдение. Според него, за да е омъжена на законна за брак възраст, тя би трябвало да е родена преди 1221 г., т.е. преди Иван Асен да се е оженил за дъщерята на унгарския крал Андрей II, защото според Номоканона девойките можели да се омъжат при навършени 16 години, а според Еклогата – при навършени 13[23]. Историята на брачната дипломация не само на Иван Асен, а и на много други средновековни владетели показва, че те не са се съобразявали с разпоредбите на закона, определящи възрастта, на която момичетата можели да се омъжват. Втората съпруга на самия Иван Асен по всяка вероятност е била на 12 години по време на сватбата си[24], да не говорим за дъщеря му Елена, омъжена на единадесет години за тринадесетгодишния престолонаследник на Никея за целите на политиката на царствените им бащи. Така че, ако през 1234 г. Иван Асен е имал 11-12-годишна дъщеря от брака си с унгарката, нищо не би му попречило да я омъжи за новия сръбски крал, както впрочем и да я предложи за годеница на единадесетгодишния Бодуен II през 1228 г. Изглежда обаче не е имало такава дъщеря, защото през 1228 г. Иван Асен предлага за годеница на Бодуен II четиригодишната Елена или поне такова впечатление оставят разказите на латинските хронисти[25]. Те наистина не споменават име, но говорят за една и съща дъщеря, предложена за годеница на латинския император и после дадена за съпруга на сина на никейския император. Може италианските хронисти да са останали с погрешни впечатления – те все пак живеят доста по-късно от събитията, които описват. А възможно е и интерпретацията на думите им да е погрешна и всъщност Иван Асен да е предложил за годеница на Бодуен не Елена, а друга дъщеря – тази, която по-късно, през 1234 г., става съпруга на Стефан Владислав. Според мен обаче по-вероятна е възможността царят да е предлагал Елена за съпруга на Бодуен, а после и на Теодор Ласкарис, въпреки че е имал и по-голяма дъщеря. Тогава възниква въпросът защо през 1228 г. е предложил за годеница на Бодуен невръстната Елена, а не другата си дъщеря, която по-късно ще омъжи за сръбския крал. Може би тя е била доста по-голяма от Бодуен II. За да е неприемлива разликата във възрастта им, девойката трябва да е била поне на 15-16 години (предвид това, че средновековният законодател приемал за зрели за брак момичетата още на 13-годишна възраст). Нямаме никакви данни за възрастта на тази неизвестна по име Иван Асенева дъщеря. Установихме само, че по всяка вероятност е родена от първия брак на баща си, преди той да стане цар или от наложница. Във втория случай, възрастта ѝ може да се определи единствено въз основа на факта, че е била омъжена през 1234 г. и следователно би трябвало да е била поне 12-13-годишна, ако е спазено средновековното законодателство, което, както вече изтъкнах, не е било задължително за владетелите. Ако приемем, че е родена от първата съпруга на Иван Асен, тя би могла да се е появила на бял свят най-късно в началото на 1217 г. като се има предвид, че в началните месеци на 1218 г. баща ѝ води преговори да се сроди с унгарския крал и за да има право на втори брак, по всяка вероятност изпраща първата си жена в манастир. С други думи, тази царска дъщеря би била през 1234 г., най-малко на 17 години, но по всяка вероятност е била по-възрастна, защото иначе би била изключително подходяща по възраст за годеница на Бодуен II през 1228 г., а не е била предложена.

Какво друго знаем за съпругата на крал Стефан Владислав? От дубровнишки документ, издаден през пролетта на 1243 г. става ясно, че зетят на Иван Асен вече не е на власт и на престола по това време е по-малкият му брат Стефан Урош. Новият сръбски владетел поискал чрез своя пратеник Юрку дубровнишкият княз Йоан Михаил и неговите боляри да поемат ангажимент намиращата се в техния град „кралица на Владислав“ да не изпраща писма и пратеници в Рашка, нито в Босна, които биха могли да навредят на Стефан Урош[26]. Очевидно новият сръбски крал е виждал в лицето на тази, вече бивша кралица, потенциална опасност и следователно враг. Има съмнение дали въпросната кралица в изгнание е българката, за която Стефан Владислав се оженил през 1234 г.[27] Съмненията произтичат от факта, че документи от 1281–1285, в които за първи път самоличността на кралицата е обозначена с името Белослава[28], свидетелстват, че тя е още жива в средата на 80-те години на тринайсети век. Ако приемем, че Иван Асен е дал на Стефан Владислав своя законна дъщеря от първия си брак, и че тя е била родена през 1217 г. – най-късната възможна, но малко вероятна дата, то през 1285 г. българската княгиня би била най-малко на 68 години. По всичко изглежда обаче, че тя е била родена няколко години по-рано, което означава, че към 1285 г. е била към седемдесет и пет годишна – макар и не невъзможна, това е една трудно постижима възраст за жена през Средновековието.

---

[17] Борилов Синодик. Издание и превод Божилов, И., А. Тотоманова, И. Билярски, София, 2010, с. 161, 32б, 12–13.

[18] А също и двете му дъщери от Ирина Комнина, но те са родени след 1238 г.

[19] ***Georgius Acropolites,*** Opera, rec. A. Heizenberg, 1, Lipsiae, 1903, p. 41; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци…, 100–101.

[20] ***Georgieva, S.*** Anna, called Anisia – facts and interpretations. – BHR, 3/4 (2011), pp. 132–138.

[21] ***Иванов, И.*** Била ли е Мария дъщеря на Иван Асен II, съпруга на сръбския крал Стефан Владислав. – ИПр, 1983, 6, 96–98; ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p. 132.

[22] ***Georgius Acropolites,*** Opera, 94. Освен това има голяма вероятност през 1234 г. Тамара да е била невръстно бебе. Вж. ***Георгиева, С.*** Българската царица Анна (1221–1237). Един различен поглед към две десетилетия от средновековната ни история. – ИПр, 2014, 3/4, под печат.

[23] ***Angelov, P.*** A propos des relations politiques Bulgaro-Serbes…, p. 132.

[24] ***Georgieva, S.*** Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century. – Bulgaria Mediaevalis, vol. 6/2015, 346–347.

[25] ***Marinus Sanuto Torsellus.*** Liber secretorum fidelium crucis, ed. J. Bongars, Gesta Dei per Francos, 2. Hanoviae, 1611, pp. 72–73. http://books.google.bg/books?id=JSRCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=Liber+secretorum+fidelium+crucis&hl=en&sa=X&ei=WywXVNTTAsLuyQPcg4GICQ&redir_esc=y#v=onepage&q=Liber%20secretorum%20fidelium%20crucis&f=false(22.11.2015); ***Andrea Dandulo.*** Chronica, Rerum italicarum scriptores raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L.A. Muratori, tomo XII, Mediolani, 1728, p. 292_{23-28} https://archive.org/stream/rerumitalicarums121card#page/292/mode/2up (22.11.2015); ***Laurentii de Monacis,*** Cretae Cancellarii Chronica de rebus Venetis ab U. C. adannum MCCCLIV, sive ad conjurationem ducis Faledro, ed. F. Corner. Venetia, 1758. http://books.google.bg/books?id=JFdKAAAAcAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=Exagoraru m&f=false (22.11.2015).

[26] ***Smičiklas, T.*** Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. T. IV, Zagrabiae, 1906, p. 210, doc. 188.

[27] ***Јиречек, К.*** Историја срба…, с. 297, бел. 3; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци…, 101–102. Има изследователи, които не споделят това съмнение – вж. ***Павлов, П.*** Търновските царици. Велико Търново, 2006, с. 54; ***Същият,*** Още веднъж за съпругите, дъщерите и „сватбите на Йоан Асен“, с. 366.

[28] ***Smičiklas, T.*** Codex diplomaticus regni Croatie, Dalmatiae et Slavoniae. T. VI, p. 388–391, 542–543; ***Јиречек, К.*** Историја срба…, с. 297, бел. 3.

Има и друго обстоятелство, което дава основание да се съмняваме, че споменатата в дубровнишките документи сръбска кралица е била дъщерята на Иван Асен. Името Белослава. То е доста неприсъщо за именната традиция, наложила се до този момент в Асеневата династия. Имената на другите дъщери на Иван Асен по всяка вероятност са от библейски произход, а в случая с Елена, тя освен че е кръстена на християнска светица, също така носи името и на баба си, майката на Иван Асен. Чак при Иван Александър има дъщеря, чието име има произход и звучене подобно на Белослава – Десислава, а преди това името Десислава се появява в Боянската църква през 1259 г. Така се казва съпругата на севасторкатор Калоян, самият той потомък на сръбския кралски род на Стефан Урош I, а произходът на Десислава не се знае, но по всяка вероятност не е родственичка на Асеневци, защото това сигурно щеше да бъде отбелязано в надписа. Очевидно засега въпросът за името и съдбата на българката, споделяла със съпруга си Стефан Владислав кралската власт в Сърбия, остава без ясен отговор.

В заключение може да се каже, че въпреки оскъдните извори, логиката на събитията позволява да се твърди, че инициативата за първия сигурно документиран българо-сръбски междудинастичен брак от времето на Второто царство, принадлежи на крал Стефан Владислав. Целта му е била да предотврати евентуално нахлуване на българските войски в Рашка по повод свалянето на Стефан Радослав, приел върховенството на българския цар след битката при Клокотница през 1230 г. С този брак, освен мир новият сръбски крал щял да си гарантира и покровителството на Иван II Асен – най-силната политическа фигура на Балканите за момента. Търновският владетел нямал причини да отхвърли подобно предложение, което запазвало непокътнато влиянието му в Сърбия и му осигурявало спокойствие по границата с Рашка. Това от своя страна му давало възможност да съсредоточи цялото си внимание в голямата игра с Никея и Латинската империя за хегемония на полуострова. Отношенията със Стефан Владислав са могли да се уредят също толкова успешно и без междудинастичен брак, поради голямото неравновесие в силите в полза на Царството, но браковете, сродяващи владетелските фамилии, са били особено високо ценено средство на средновековната дипломация, защото се смятало, че те придавали допълнителна здравина и трайност на постигнатите политически споразумения.

THE FIRST INTERDYNASTIC MARRIAGE TO RELATE THE ASEN AND NEMANJIĆ DYNASTIES

Based on the scarce sources the author defends the hypothesis that the marriage between the Serbian King Stefan Vladislav and a daughter of Tsar Ivan Asen II was signed shortly after the ascension of Stefan Vladislav on the throne in 1234 on the initiative of the Serbian ruler who wanted to testify to his strong eastern neighbor loyalty and desire for good neighborly relations, cemented by affinity of the two dynasties. Occupied with the complex negotiations with Byzantium for restoration of the independent Bulgarian Patriarchate, Ivan Asen gladly accepted the offer which preserved his influence in Serbia intact and provided him with tranquility along the border with Raška. This in turn enabled him to focus all his attention in the big game with Nicaea and the Latin Empire for hegemony on the peninsula. The article also questioned the idea that Beloslava mentioned in Dubrovnik documents as „the widow of Vladislav“ is the Bulgarian wife of the Serbian ruler, because of her name, which is not typical for the name tradition of Asens' dynasty until then, and because of the approximate age of seventy-five at which Beloslava from Dubrovnik documents would be in 1285 in case she is the daughter of Ivan Asen married to Stefan Vladislav as this age though not impossible is quite extremely old for the Middle Ages.

ЕДНО ЛЕГЕНДАРНО СВЕДЕНИЕ ОТ „КАРТЛИС ЦХОВРЕБА“, ЗА ИМПЕРАТОР АЛЕКСИЙ (III) АНГЕЛ И БЪЛГАРСКИЯ ЦАР

Симеон АНТОНОВ

„Животът на Тамар, царицата на царицbackground" (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი; нататък – „Животът на Тамар“) е условното заглавие на едно от съчиненията, формиращи грузинската антична и средновековна летопис, известна като „Картлис цховреба“ (ქართლის ცხოვრება), която се състои от общо десет хронографски, историографски и агиографски труда, написани в периода VIII–XIV в. За автор на разглеждания текст се приема Басили Езосмодзгвари (ბასილი ეზოსმოძღუარი) – високопоставен служител по време на управлението на царица Тамар Велика (1184–1213) и съвременник на описваните събития[1].

В „Животът на Тамар“ се съдържа един интересен легендарен пасаж, поне привидно отнасящ се до съдбата на византийския император Алексий III Ангел (1195–1203), който се опитва да се спаси в Тракия от кръстоносците и своя племенник Алексий IV (1203–1204). Любопитна е намесата в историята и на българския цар Калоян (1196/1197–1207), който обаче не е назован по име, а присъства само с титлата си[2]. Целият параграф гласи:

„Научили франките, че гърците са изгубили подкрепа от Изток; те отнели столицата на гърците и прогонили царската власт; нещастният Алексий избягал в България (ბორღალეთს *[bɔrɣalɛtʰs])* *при своя зет. Когато го видял българският цар* (ბორღალელთა მეფემან [bɔrɣalɛltʰɑ mɛpʰɛmɑn]), *отвел го в един замък и изсипал пред него несметно количество злато, и рекъл: „Това, Алексий, е предметът на твоите желания, вземи това злато вместо храна и вода, тъй като заради това злато ти погуби царския християнски дом и държавата на гърците.“ И така този окаян човек умрял от глад, лишен от Божията помощ“*[3].

Този параграф е поместен след сведението за обсебването от страна на Алексий Ангел[4] на богатствата, които царица Тамар изпратила по група монаси на Запад. Според автора това действие послужило като предлог за окупирането на ромейските земи по южното крайбрежие на Черно море, които по волята на грузинската владетелка били дадени за управление на братята Алексий и Давид Комнини[5]. След цитирания пасаж пък присъства кратък параграф за милостивия характер на грузинската царица и скръбта ѝ заради участта на Алексий, последван от разказа за превземането от грузинците на град Кари (дн. Карс, Турция)[6].

---

[1] ***Thomson, R. W.*** Georgian Chronicles. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2. New York/Oxford, 1991, p. 843; Картлис цховреба (История Грузии). Ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008, с. 7; Kartlis tskhovreba (A History of Georgia). Ed. S. Jones, Tbilisi, 2014, p. 7. Сърдечно благодаря на Румен Йорданов – докторант по средновековна българска история в СУ „Св. Климент Охридски“, за предоставянето на преводните издания на „Картлис цховреба“, които дадоха повод, а и практическа възможност, за осъществяването на настоящия материал.

[2] Грузинската историческа традиция и грузинският език не правят разлика в йерархията на самостоятелните владетели. Така при грузинските владетели, ромейските василевси, българските царе и дори библейските царе е употребена една и съща титла, изхождаща от корена მეფე. За етимологията на самата дума виж: ***Klimov, G. A.*** Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages. Berlin/New York, 1998, p. 120.

[3] Преводът на български език е направен и стандартизиран преди всичко въз основа на руския (Картлисцховреба (История Грузии). Ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008, с. 317) и английския (Kartlis tskhovreba (A History of Georgia). Ed. S. Jones, Tbilisi, 2014, p. 301) преводи, като съм се опитал да запазя смисъла и пунктуацията. Оригинален грузински текст: ხოლო ესმა ესე ფრანგთა. რამეთუ მოეღო ბერძენთა შეწევნა აღმოსავლეთით, გამოვიდეს ვენეტიკნი და წარუღეს სამეუფო ქალაქი, მეფობისა თანა, და შეიხუეწა უბადრუკი იგი ალექსი ბორღალეთს, თჳსისა სიძისა თანა. იხილა რა ბორღალელთა მეფემან, სიძემან მისმან, შეიყვანა ციხესა ერთსა, და დაუთინა წინაშე მისსა ოქრო დიადი, და რქუა ესრეთ: „აჰა ალექსი, გულის-სათქმელი იგი შენი; ოქრო ესე მიიღე, თჳნიერ სხჳსა რომლისამე საზრიელისა, და წყლისა წილ, რამეთუ ამისთჳს წარსწყმიდე სახლი სამეუფო ქრისტიანეთა, და დაჴსენ თჳთმპყრობელობა ბერძენთა“. და ესრეთ მოკუდა საწყალობელი იგი სიყმილითა, დაკლებული შეწევნისაგან ღმრთისა (ქართლის ცხოვრება. ს. ყაუხჩიშვილი, თბილისი, 1959: http://www.amsi.ge/istoria/qc2/Tamari.html).

[4] В грузинския текст е изопачено като *Алексис Ангар(са)*: ალექსის ანგარსა (ქართლის ცხოვრება…: http://www.amsi.ge/istoria/qc2/Tamari.html).

Така ситуирано в общия текст, разглежданото сведение се сблъсква с един основен проблем, свързан с неговото датиране. За да го решим обаче първо трябва да си отговорим на въпроса кой е споменатият Алексий и дали е описана обсадата на Константинопол от 1203 г. или окончателното превземане на града на следващата година.

Отъждествяването на Алексий от текста с Алексий III Ангел е наглед лесно – посочено е, че е ослепил брат си Исаак (1185–1195) и го е лишил от властта[7]. Също така бягството на Алексий при българския цар намира логично обяснение, ако го свържем с описанието на това събитие в Историята на Никита Хониат: *„Връщайки се в двореца, Алексий тогава започнал да се готви за бягство[...] Съобщавайки за своето решение на няколко от своите приближени и родственици, взимайки със себе си дъщеря си Ирина, десет кентинария злато и разни царски украшения, изработени от скъпоценни камъни и блестящи перли, василевсът около първата смяна на нощната стража възможно най-бързо полетял към Девелт, където още преди отпътуването си приготвил за себе си убежище“*[8].

Разположението на Девелт прави лесно обяснимо объркването на грузинския автор, тъй като градът се намира по посока българските земи и в непосредствена близост до тях. Дистанцията му от мястото на описваните събития е предпоставка за такива неточности и грешки, каквито в текста изобилстват.

Въпреки това, възможно ли е да свържем споменатия в разглеждания параграф Алексий с друг от общо тримата императори, управлявали в периода 1203–1204 г. – Алексий IV Ангел и Алексий V Дука (1204)? Алексий IV също носи династичното име на Ангелите, а противоречието с първия пасаж е в това, че той не е ослепил Исаак (който е негов баща, а не брат) и не е узурпирал престола му, а е управлявал заедно с него. Съществува известна вероятност ограбването на монасите, изпратени от Тамар, да е било извършено от него, тъй като Хониат е категоричен, че той и баща му търсели всевъзможни начини да изплатят обещаното на кръстоносците, като не се свеняли да посягат и на църковно имущество[9]. По-вероятно е обаче то все пак да е свързано с Алексий III, за чиято алчност, достигаща до откровени беззакония, Хониат също дава редица примери[10].

Такова едно преплитане на личности съвсем не бива да изненадва. Колкото до самия пасаж с бягството, той не може да се отнася до Алексий IV, който е умъртвен в столицата, но част от събитията може да са свързани и с Алексий V, който бяга към Мосинопол при Алексий III, но е ослепен от него, пленен от Тиери дьо Лоос и екзекутиран в Константинопол[11]. С Алексий Дука обаче категорично не могат да се свържат описаните по-рано събития с конфискуването на даренията от монасите, тъй

---

[5] Картлис цховреба..., с. 317; Kartlis tskhovreba..., p. 300.

[6] Картлис цховреба..., с. 316; Kartlis tskhovreba..., p. 301.

[7] Картлис цховреба..., с. 317; Kartlis tskhovreba..., p. 300.

[8] *Εἰσιὼν οὖν Ἀλέξιος τὰ βασίλεια πρὸς ἀπόδρασιν ἐνσκευάζεται[...] τὰ τοῦ σκοποῦ τοίνυν κοινωσάμενος μετρίοις τῶν κατευναστριῶν ἐκείνῳ καὶ συγγενῶν κἀκ τῶν θυγατέρων τῇ Εἰρήνῃ, καὶ δέκα χρυσίου ἐνθέμενος κεντηνάρια καὶ κόσμους ἄλλους βασιλικοὺς ἐκ λίθων τιμαλφῶν συγκειμένους καὶ μαργάρων διαφανῶν, περὶ τὴν πρώτην ἄρας φυλακὴν τῆς νυκτὸς ἤλαυνεν ἐς τὸ Δεβελτόν, ἔνθα τὴν οἰκείαν προητοίμασεν ἄφιξιν* (***Nicetae Choniatae.*** Historia. Rec. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keydell, Berlin, 1975, pp. 546-547).

[9] ***Никита Хониат.*** История со времени царствования Иоанна Комнина, т. 2 (1186–1206). Прев. Н. В. Чельцов, Санкт Петербург, 1862, 289–290, § 1; с. 296, § 2; 301–302, § 3.

[10] Като пиратската акция, проведена от Константин Франкопул по нареждане на императора, сред потърпевшите на която имало и ромеи, поданици на василевса (виж: ***Никита Хониат.*** История…, 253–254, § 6).

[11] ***Никита Хониат.*** История…, 369–370, § 9; ***Георгий Акрополит.*** История. Прев. П. И. Жаворонков, Санкт-Петербург, 2013, с. 50, § 5.

като неговото кратко управление (от януари/февруари до 12 април 1204 г.) преминава в голямата си част при блокада на столицата от страна на латинците и изключително силно напрежение в самия град[12].

Най-голямо разминаване с историческата действителност срещаме в описанието на гладната смърт на „алчния“ Алексий, която не може да бъде съотнесена към нито един от владетелите с това име, както и към който и да е ромейски василевс изобщо. Тя обаче намира почти пълно съответствие с легендарното описание на смъртта на перийския шах Хозрой II Парвиз (591–628) у Теофан Изповедник[13] и патриарх Никифор[14], което изглежда е било познато в някакъв вариант на грузинския автор.

Очевидно съществува проблем с относителната хронология на събитията, тъй като бягството на император Алексий III (нощта на 17 срещу 18 юли 1203 г.)[15] всъщност предхожда установяването на неговия съименник Алексий Комнин в Трапезунд (управлявал между 1204–1222). Последното събитие е относително добре поставено във времето въз основа на Трапезундската хроника на Михаил Панарет – април 1204 г.[16]

Това разминаване с около девет месеца може да се обясни, ако приемем, че е описано окончателното покоряване на ромейската столица от латинците, което изглежда и най-вероятно. Установяването с тяхна помощ на Алексий IV и слепия му баща на престола предишната година е или непознато, или не е представлявало интерес за грузинския автор. Причината да свързва това събитие със свалянето от власт на Алексий III може да бъде обяснена със смяната на трима императори с това име в рамките на по-малко от година, което в Грузия не е получило необходимия отзвук поради отдалечеността на тези територии до Константинопол.

Що се отнася до българския цар, несъмнено Калоян, ако приемем изобщо, че грузинският автор е имал предвид конкретен владетел, а не е мислил за титлата абстрактно, най-голям интерес представлява споменаването му като зет на Алексий. Освен всичко то насочва и към конкретен Алексий – Алексий III, тъй като за другите двама няма сведения да са имали наследници, а за Алексий IV няма дори данни да е встъпвал в брак. Възрастта на последния също позволява да бъде категорично изключен като възможен тъст на българския владетел[17].

Алексий III Ангел има три законни дъщери от Ефросина Дукина Каматерина, чиито бракове са добре установени и нито един от тях няма отношение към цар Калоян или към друг български владетел. По това време (1203 г.) той е женен за куманската принцеса, която след смъртта му става съпруга на цар Борил (1207–1218)[18]. За Калоян се предполага, че има и по-ранен брак или поне извънбрачни деца, но за евентуалната му първа съпруга или наложница не се знае нищо[19]. Възможно е този брак или извънбрачна връзка да се отнася към времето на престоя му в Константинопол (вероятно продължил около две години[20]) с някоя незаконна дъщеря на тогавашния севастократор Алексий (бъдещият Алексий III). Предвид отдалечеността на автора на легендарния разказ и липсата на подобна информация у несъмнено по-осведомените ромейски историци обаче, тази възможност не бива да се надценява.

---

[12] ***Никита Хониат.*** История…, 310–318, § 1-3.

[13] ***Феофан Исповедник.*** Хронография. Прев. В. И. Оболенский, Ф. А. Терновский, Москва, 1884, 241–242.

[14] ***Никифор, патриарх Константинополски.*** Кратка история след царуването на Маврикий. Прев. В. Н. Иванов, Варна, 1997, 36–37.

[15] ***Brand, C. M.*** Alexios III Angelos. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1. New York/Oxford, 1991, p. 65; ***Venning, T.*** (ed.) A Chronology of the Byzantine Empire. Basingstoke/New York, 2006, p. 544.

[16] ***Михаил Панарет.*** Трапезунтская хроника. Прев. А. Хаханов, Москва, 1905, § 1.

[17] ***Brand, C. M.*** Alexios IV Angelos. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1. New York/Oxford, 1991, pp. 65–66.

[18] ***Георгий Акрополит.*** История, с. 58, § 13; ***Златарски, Н. В.*** История на българската държава презъ срѣднитѣ вѣкове. Томъ III. Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). София, 1972, с. 106; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460) – генеалогия и просопография. София, 1994, с. 58; ***Павлов, П.*** Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Причерноморие (XIII–XIV в.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 5. Велико Търново, 1996, с. 191; ***Павлов, П.*** България и нейните военни съюзници от Северното Причерноморие (XII–XIVв.). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 9. Одеса, 2006, с. 50, 57.

Къде другаде бихме могли да потърсим причините за объркването на грузинския автор? Биографията на Алексий III след бягството му през 1203 г. е изпълнена със странствания и неудачи. В края на житейския си път той се озовава в Никея при своя зет Теодор Ласкарис (1205–1222), който по това време е женен за неговата дъщеря Анна[21]. Двамата бързо влизат в конфликт, тъй като Алексий заговорничи срещу Ласкарис с помощта на селджуките, но след битката при Антиохия на р. Меандър (1211 г.) е заловен и изпратен в манастир, където по-късно умира[22]. Може би причината за всички грешки е проста – бягството и смъртта на Алексий III Ангел за автора на разглеждания пасаж са свързани и следващи непосредствено едно след друго събития. И тъй като нему е известно, че императорът е избягал по посока към земите на Българското царство (Девелт), а е умрял при своя зет (Теодор Ласкарис), целият разказ придобива това странно с оглед на действителните събития звучене.

* * *

Накрая бих искал да се абстрахирам от всички неточности и откровени неистини в разгледания текст и да се опитам да вникна в мотивите за написването му от грузинския автор на „Животът на Тамар“. Освен предаването на основното събитие, което без съмнение е превземането на Константинопол от „франките“ и края на Ромейската империя, текстът притежава още няколко немаловажни цели. Първата от тях е да се изтъкне узурпаторската роля на Ангелите, които освен това са представени като алчни грабители на църковно имущество. Това се дължи на обстоятелството, че грузинската управляваща династия на Багратидите е свързана с Комнините[23], които Исаак II Ангел сваля от власт след низвергването на Андроник I Комнин (1183–1185). Втората цел е да се възвеличае царица Тамар и да се покаже как враждебните на нея действия неизбежно се наказват, тъй като властта ѝ е от Бога и тя действа съобразно с Неговите повели.

Вплитането на българския владетел в този разказ е любопитно, макар и само по себе си да не носи съществена информация, освен съвсем очевидното – възстановяването на България като самостоятелна държава със свой монарх е било известно в грузинските земи по времето, когато

---

[19] ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци..., с. 95; Fine, J. V. A.The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late 12th c. to the Ottoman Conquest. The University of Michigan Press, 1994, pp. 100–101; ***Гюзелев, В.*** Папството и българите през Средновековието (IX–XV в.). Пловдив, 2009, с. 187.

[20] ***Златарски, Н. В.*** История на българската държава..., с. 60; ***Kazhdan, A., C. M. Brand.*** Kalojan. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 2. New York/Oxford, 1991, p. 1095; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци..., 43–44; ***Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.*** Кой кой е в средновековна България. София, 2012, с. 342.

[21] ***Никита Хониат.*** История…, с. 225, § 2; ***Георгий Акрополит.*** История, с. 50, § 5.

[22] ***Георгий Акрополит.*** История, 53-54, § 9-10; ***Brand, C. M.*** Alexios III…, p. 65.

[23] Какви са точно тези връзки не е лесно да се установи. Панарет пише, че Тамар е леля на Алексий I Комнин и Давид Комнин (***Михаил Панарет.*** Трапезунтская хроника..., § 1). В „Животът на Тамар“ е записано, че те са нейни родственици (ნათესავსა თჳსსა) (ქართლის ცხოვრება…: http://www.amsi.ge/istoria/qc2/Tamari.html; Картлис цховреба..., 316–317; Kartlis tskhovreba..., p. 300). За династичните връзки между трапезундските Комнини и Багратидите и за обстоятелствата около създаването на Трапезундската империя виж: ***Kuršanskis, M.*** L'Empire de Trébizonde et la Géorgie. – Revue des études byzantines, 35 (1977), pp. 237–245.

е написано съчинението[24]. Въз основа на това сведение обаче можем да предположим и някакви установени връзки между двете страни в периода след 1185 г. Те могат да бъдат обяснени с общия враг – Ромейската империя, управлявана от династията на Ангелите. Ако допуснем, че такъв контакт е съществувал, то той най-вероятно е бил иницииран от двамата братя Комнини – Алексий и Давид, които след преврата, довел до свалянето от власт и последвалото убийство на техния дядо император Андроник I, както и до ослепяването на баща им севастократор Мануил (1185 г.), се озовават в двора на царица Тамар, преди през 1204 г. с нейна помощ да се установят съответно в Понта и в Пафлагония. За престоя им в Грузия преди тези събития нямаме никаква конкретна информация, но не можем да изключим възможността те да са търсили начин да си върнат престола в смутните години 1202–1204 с помощта на България, на което грузинската царица без съмнение е гледала благосклонно като начин да засили влиянието си в сърцето на Ромейската империя.

Друго косвено доказателство в полза на подобен дипломатически контакт се съдържа в биографията и творчеството на предполагаемия автор на „Животът на Тамар“ – Басили, известен и като Езосмодзгвари заради изпълняваната от него служба, която най-често в преводната литература е предавана описателно като „управител на царския двор“[25]. Същината на неговите задължения в двора предполага той да е добре запознат с пристигащите чужди пратеничества, а и също с изпращаните от страна на владетеля на Грузия. Осведомеността на автора по международните дела проличава добре и при едно сравнение с другите два текста, засягащи личността и управлението на царица Тамар, а именно – „Хрониката на Георги Лаша и неговото време“ и „История и възхвала на владетелите“. В нито единия от тях не е споменато нито създаването на т. нар. Трапезундска империя, нито превземането на Константинопол от кръстоносците, а събитията следват преди всичко случващото се около царицата, както разбира се и хода на военните действия, които грузинците водят срещу мюсюлманските си съседи.

Връзките между двете страни по това време могат да имат и съвсем различна от чисто политическите обстоятелства причина. Предполага се, че районът на Петрицонския (Бачковски) манастир заедно със самата обител попада при цар Калоян временно в границите на българската държава[26]. Променената ситуация е наложила урегулирането на статута на манастира. Тъй като сведенията показват, че поне до първите десетилетия на XIV в. Бачковският манастир запазва поне частично грузинския си характер[27], можем да предположим, че цар Калоян не е направил опит да промени това в предходния XIII в. Изложеното по-горе сведение би следвало да е по-късна реминисценция на това събитие и разрешаването на създалото се противоречие в полза на иверските монаси и установения ред в тяхната обител.

Предвид оскъдността и недостоверността на разглеждания пасаж обаче, всяко предположение за дипломатически контакти между България и Грузия, базирано единствено върху изложените факти, поне за момента остава по-скоро в сферата на историческата спекулация[28]. Във всеки случай едно изглежда почти сигурно – вмъкването на българския владетел в наратива на грузинския автор не би следвало да е плод на случаен избор. То е предпоставено от една страна от враждебното отношение към Теодор Ласкарис, към когото поне част от разказа се отнася, а от друга е свързано с позитивния образ на българската държава и нейния владетел, който за момента не може да бъде задоволително обяснен.

---

[24] По всичко изглежда, че това се е случило във времето на грузинския цар Георги IV Лаша (1213–1223) или неговата сестра – царица Русудан (1223–1245).

[25] Картлис цховреба..., с. 326, бел. 62; Kartlis tskhovreba..., p. 310, note 62.

[26] ***Jordan, R.*** Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Bačkovo. – In: Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. Washington, D.C., 2000, p. 508.

[27] ***Jordan, R.*** Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos..., p. 508.

[28] Като контрааргумент може да послужи неспоменаването на името на българския цар. Ако са се разменяни пратеничества между двете държави, то един дворцов служител, какъвто е предполагаемият автор Басили Езосмодзгвари, би следвало да знае името на управлявалия по това време Българското царство. Разбира се, можем да допуснем, че то не е било от значение за грузинския писател, тъй като към времето на написването Калоян не е бил между живите, а България най-вероятно е била управлявана от някой от царете Борил (1207–1218), Йоан Асен II (1218–1241) или Калиман I Асен (1241–1246).

Пред нас е едно легендарно сведение за превземането на Константинопол през 1204 г., в което е вплетена историята за бягството на Алексий III Ангел към Девелт и граничните с България земи от предходната година, както и неговата смърт през 1211 г. Тук намесването на българския цар има откровено въздействена функция, но е безсъмнено ценно, тъй като показва определено отношение на грузинския интелектуалец, автор на „Животът на Тамар, царицата на цариците", към възстановената българска държава и нейния владетел, представен като справедлив съдник, наказващ прегрешилия василевс. Предположението приписваната му положителна роля да се дължи на добрите външнополитически взаимоотношения между Грузия и България към момента на описваните събития или на написването на текста, засега остава съвсем хипотетично. Откриването на нови извори би могло в бъдеще да хвърли повече светлина върху този проблем на средновековната българска дипломация и връзките на България с останалите страни в рамките на т. нар. византийски свят.

A LEGENDARY ACCOUNT FROM „KARTLIS TSKHOVREBA", CONCERNING THE DEATH OF ALEXIOS III ANGELOS AT THE BULGARIAN TSAR'S

„The Life of Tamar, the Queen of Queens" is one of the ten historiographic, chronographic and hagiographic texts included in the so called Georgian medieval chronicles, known in Georgian as *Kartlis tskhovreba* (ქართლის ცხოვრება). They were compiled between the 8th and the 14th c., providing the most important data of Georgia's history from the Iron Age to the late Middle Ages.

There is a certain passage of text in „The Life of Tamar", which retells the story of Alexios III's flight to Develt (nearby present-day city of Burgas, Bulgaria) in a distorted way, implying that his death was due to the actions of the Bulgarian tsar. This legendary account, left with no attention by the researchers thus far, is a very important one, despite its unrealistic character. It clearly shows that the restoration of the Bulgarian state under Theodore-Peter and Assen was known in Georgia a few decades later, when „The Life of Tamar" was written. It also signifies a specific attitude towards Bulgaria and its ruler by the author of the text. The current paper deals with this and some other problems the medieval Georgian work poses.

ХАН КОТЯН И ЕГО ПОТОМКИ В ИСТОРИИ КИЕВСКОЙ РУСИ, ВЕНГРИИ, БОЛГАРИИ И ВИЗАНТИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIII ВЕКА

Нуркен КУЗЕМБАЕВ

В истории Евразии есть немало ярких выдающихся личностей, чьи имена будут навечно вписаны в мировую историю. Среди этой плеяды особое место занимает кипчак Котян, жизнь и деятельность которого протекала в сложной международной геополитической обстановке накануне монгольской инвазии в страны Восточной и Западной Европы. Хан Котян был одним из самых могущественных половецких ханов в Западном Дешт-и Кипчаке перед монгольским нашествием во главе с Батыем.

Впервые Котян упоминается в древнерусской летописи в 1202 г., когда он по инициативе русского князя Рюрика участвовал в совместном походе на г. Галич, но им не удалось его взять. В походе он и его соплеменник Самогур Сутоевич едва не лишились жизни, случайно натолкнувшись на простых воинов[1]. В источнике имя „Котян" упоминается с приставкой „Сутоевич".

По мнению Н.А. Баскакова приставка к имени „Сутоевич" может быть связана с отчеством, либо с половецким собственным именем[2]. На наш взгляд здесь обозначен топоним, связанный с кочевьями Котяна. В переводе с кипчакского языка слово „Сутоевич" означает „Молочный". На юге Украины есть р. Молочная (тюрк. Сутен)[3]. Возможно именно там, на р. Молочная располагалась орда Котяна. По мнению ряда исследователей на этой реке располагался центр приазовской или „лукоморской" половецкой группировки[4]. Вероятно Котян был представителем этой могущественной группировки половцев.

---

[1] ***Полное собрание русских летописей.*** Том II. Ипатьевская летопись. Санктъ-Петербургъ, 1843, с. 156; ***Галицко-Волынская летопись.*** – В: Библиотека литературы Древней Руси. Том 5. XIII век. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Санкт-Петербург 2000, с. 187; ***Баскаков, Н.А.*** Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве". Москва, 1985, с. 89.

[2] „Сутой" означает „подобный молоку, чистый, честный" (***Баскаков, Н.А.*** Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. – Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984, 51–52, 56).

[3] Это крупнейшая река северо-западного Приазовья в Запорожской области в Украине, впадает в Молочный лиман Азовского моря (***Атлас мира,*** Москва, 1958, 37–38). Эта река упоминается в древнерусской летописи. В 1103 г. князь Мономах совместно с другими князьями совершил большой поход на половцев и, дойдя до р. Сутень нанес им сокрушительное поражение. В битве при Сутени погибли великий хан Урусоба, хан Алтунопа, Кочий, Яросланопа, Китанопа, Кунам, Асун, Куртык, Чангереп, Сурьбарь, Белдуз (***Рыбаков, Б. А.*** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв., Москва, 1982, с. 55, 21). ***Кудряшов, В. А.*** Половецкая степь. Очерк исторической географии, Москва, 1948, с. 134.

[4] К. В. Кудряшов считает, что крупный половецкий центр находился в бассейне реки Молочной, входя, очевидно, в состав половцев приморских, кочевавших от Днепра до Нижнего Дона по берегам Азовского моря ***(Кудряшов, В.А.*** Половецкая степь. Очерк исторической географии.Москва, 1948, с. 146).Эту точку зрения разделял Г.А. Федоров-Давыдов выделявший „приазовский (половцы на Сутени)" центр (***Федоров-Давыдов, Г. А.*** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966, 147–150). По Д. Расовскому, С.А. Плетневой река относилась к „лукоморским" половцам ***Стоянов, В.*** Куманология. Опити за реконструкция [Cumanology. Attempts at Reconstructions, София, 2006, с. 134; ***Плетнева, С. А.*** Половецкие каменные изваяния. – Свод археологических источников, Е4-2, Москва, 1974, с. 19; ***Бобров, А. Г.*** Лука моря. – Энциклопедия „Слова о полку Игореве" в 5 томах, Санкт-Петербург, 1995. Том 3. К–О, 183–185). О. Прицак связал реку Молочная с азовской группой половцев (***Pritzak, O.*** The Polovcians and Rus. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 2 (1982), p. 357).

В 1208 г. на Галицкое княжество напали объединенные силы венгров, поляков и русских. На помощь к князю Роману пришли половцы и Изяслав Владимирович[5]. Дальнейшее участие Котяна в княжеских междоусобицах Галицкой земли может свидетельствовать в пользу участия племени хана в описываемых событиях 1208 года.

Позже в древнерусских летописях сообщается, что монголы Субудэй багатура и Джебе нойона вторглись на территорию половцев вплоть до Дона и Днепра и в большом количестве убили их, в том числе известных ханов Даниила Кобяковича и Юрия Кончаковича. Хан с уцелевшими знатными половцами пришел к русским князьям просить выступить совместно против монголов. Богатые дары половцев и родство Котяна и князя Мстислава Киевского, который приходился зятем хану, способствовало заключению военного союза. Монгольские послы требовавшие выдать половцев были убиты. Объединенные силы сразились с монголами на р. Калка в 1223 г. и были наголову разбиты[6].

В 1225 г. хан Котян приходит по просьбе галицкого князя Мстислава Удатного ему на помощь в междоусобной борьбе[7]. В 1228 г. Котян совместно с киевским князем Владимиром осадили г. Каменец. В Галицко-Волынской летописи сообщается: „Даниил пытался помириться с половцами, стараясь перекупить их, …после своего Павла отправил к Котяну, говоря: „Отец, прекрати эту войну, давай жить в любви“[8]. Тот, разорив землю Галицкую, поехал в Половецкую землю, не присоединившись к ним“[9]. Тон послания князя Даниила не оставляет сомнений в силе и могуществе половецкого хана. После поражения от монголов хан Котян, извлекая пользу из княжеских междоусобиц и вовремя используя поддержку со стороны своих союзников, стал самым могущественным ханом в Западном Дешт-и Кипчаке.

В арабском сочинении содержится интересный сюжет, связанный с кипчакским племенем „дурут“ и имеющий отношение к хану Котяну: „Не переставали они, говорит он (Байбарс), расходиться по своим жилищам и селиться на своих местах до 626 года[10]. Случилось (однажды), что человек из племени Дурут, по имени Мангуш, сын Котяна, вышел охотиться; встретил его человек из племени Токсоба, по имени Аккубул (?), – а между обоими (племенами) было старинное соперничество, – и взял его, в плен да убил его. Не доходила весть о Мангуше до отца и людей его, и послали они человека по имени Джамгар (или Джалангар) разведать его. Этот вернулся и сообщил им известие об умерщвлении его. Тогда отец его (Мангуша) собрал людей своих и племя свое и пошел на Аккубуля. Когда до последнего дошло известие о походе их на него, то он собрал людей своего племени и приготовился к сражению с ними (Дурутами). Они встретились и сразились; победа осталась за племенем Дурут. Аккубул (сам) был ранен, а рать его разбрелась. Тогда он отправит брата своего Ансара (или Унсура) к Душихану, сыну Чингизханову, которого Укедийа, сидевший в то время на престоле Чингизхановом, отрядил в Северные страны. Он (брат Аккубула) пожаловался ему (Души) на то, что приключились народу его со стороны Кипчакского племени Дурут, и сообщил ему, что если он (Души) пойдет на них, то не встретит (там), кроме их (Дурутов), ни одного противника. Тогда он (Души) двинулся на них со своими войсками, напал на них и большую часть их избил и захватил в плен. В это-то время купили их купцы и повезли их в разные города и земли[11]“.

Из этого рассказа можно понять, что между дурутами и токсоба была давняя вражда, и в результате войны начавшейся после 1228–1229 гг. одержали победу дуруты. Разбитые токсоба обратились к монголам за помощью, и нашли ее в лице Бату, а не Джучи, который к тому времени уже умер. Монголы вторглись на территорию половцев, захватили их кочевья и продали пленных в рабство. В источниках не содержится даты войны между племенами, однако мы можем предположить, что это произошло после битвы на р. Калка и до прихода Бату в Половецкие степи.

С.А. Плетнева анализируя этот сюжет, пришла к верному выводу, что речь здесь идет о хане половцев Котяне[12]. Возможно, именно просьба о помощи Аккубула послужила поводом для организации монголами удара по половцам 1228–1229 годах[13]. Здесь же выясняется, что хан Котян происходил из кипчакского племени дурут[14]. Арабский писатель Ибн Васил сообщает, что „В 627 (1229–1230) году вспыхнуло пламя войны между Татарами и Кипчаками“[15].

Мы полагаем, что удар по дурутам хана Котяна монголами был нанесен позже во время кампании Бату на запад в 1235–1242 годах. С 1228 по 1230 гг. и вплоть до 1235 г. монголы боролись с кипчаками в прикаспийских степях и не могли совершать рейды глубоко в Половецкое поле[16].

В 1229 г. хан Котян помог князю Даниилу отразить нападение венгров короля Белы от г. Галича, на стороне короля были половцы Беговарса (Бегбарса)[17]. Под 1234 г. в летописи освещаются события нападения крупных сил половцев по приглашению князя Изяслава на Киев и битве под г. Торческом с русскими князьями. Победа была на стороне половцев[18]. Возможно, что половцы Котяна принимали участие в этом набеге на Киев. В 1235 г. половцы ограбили Галицкое княжество и вернулись в свои кочевья[19]. На наш взгляд дуруты хана Котяна принимали участие в этих набегах, так как Котян начиная еще с 1202 г. активно совершал набеги на Галицкие земли.

---

[5] ***Галицко-Волынская летопись…***, с. 193.

[6] Поражение от монголов в 1223 г. не стало причиной для массовой миграции на запад половцев. В древнерусском источнике сообщается, что в 1224 г. половецкие кочевья еще располагались на востоке от Днепра (***Сказание о перенесении образа Николы Чудотворца*** из Корсуня в Рязань. – В: Библиотека литературы Древней Руси. Том 5. XIII век. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Санкт-Петербург, 2000, с. 135). Переселение половцев с нажитых мест в страны Восточной Европы произошло между 1224 и 1238 годами. ***Полное собрание русских летописей***. т. X. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санктъ-Петербургъ, 1885, 89–90; ***Летописные повести*** о монголо-татарском нашествия. – В: Библиотека литературы Древней Руси. т. 5. XIII век. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Санкт-Петербург, 2000, 111–117; ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 205, 207.

[7] ***Полное собрание русских летописей***…, с. 165; ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 209.

[8] Эта фраза из летописи дала основание историку П.Б. Голубовскому считать князя Даниила зятем хану Котяну (***Голубовский, П. В.*** Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.История южно-русских степей IX–XIII вв., Киев, 1884, с. 228). По-видимому, здесь идет речь об обращении русского князя к половецкому хану как к более сильному противнику, а не родственнику.

[9] ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 215.

[10] 1228–1229 годы.

[11] В. Стоянов считает, что противостояние токсоба и дурутов свидетельствует о разделении кипчаков Западного Дешт-и Кипчака на два крыла (***Стоянов, В.*** Куманология…, с. 140). ***Сборник материалов,*** *относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном,* Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумекова, А. К. Муминова. Алматы, 2005, с. 65.

[12] В пользу этого предположения можно заметить, что в русских источниках перед монгольским завоеванием не упоминаются другие ханы половцев под именем „Котян“. Он довольно часто фигурирует в качестве союзника киевских и галицких князей и организатором русско-половецкого антимонгольского союза. Поэтому мы полагаем, что Котян арабских сочинений и русских летописей одно исторической лицо.

[13] ***Плетнева, С. А.*** Половцы. Москва, 1990, 169–170.

[14] У исследователей получило распространение мнение о тождестве „дурутов“ арабских источников „тертробичам“ древнерусских летописей (***Pritzak,O.*** The Polovcians and Rus, p. 338; ***Баскаков, Н.А.*** Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. –Тюркская ономастика. Алма-Ата, 1984, с. 65; ***Ахинжанов, С. М.*** Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана. – В: Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата, 1976, с. 91; **Стоянов, В.** Куманология…, 143–144). П.Б. Голден, придерживается иного мнения, он выделяет тертобичей в качестве самостоятельного племени и не отождествляет его с племенем дурут ***Golden, P. B.*** Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qipčaqs. – Arhivum Eurasiae Medii Aevi, IX (1997), p. 119.

[15] ***Сборник материалов***…, с. 83.

[16] ***Султанов, Т. И.*** Золотая Орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. Алматы, 2004, с. 31.

[17] ***Полное собрание русских летописей***…, с. 170; ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 221.

[18] ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 229, с. 231.

Участие хана в междоусобицах Галицкого и Киевского княжеств усиливало его соплеменников, способствовало обогащению верхушки знати и росту авторитета хана в среде кипчаков Западного Дешт-и Кипчака. Участие Котяна в междоусобицах Киева и Галича позволяет вполне определенно говорить в пользу близкого расположения кочевий хана к этим княжествам[20].

На момент начала кампании Бату 1235–1242 гг. хан Котян был одним из самых могущественных ханов Западного Дешт-и Кипчака. Ему пришлось вести войну с монголами, но баланс сил был явно не в пользу кипчаков. К тому же внутри кипчакских степей происходит борьба за власть и отсутствовало политическое единство. Это и предрешило судьбу кипчаков южнорусских степей.

По древнерусским летописям на Руси в преддверии похода Бату был голод, пандемия, междоусобицы русских князей, которые еще не вполне осознали всю серьезность угрозы монгольского нашествия. Время для похода в Половецкое поле и Киевскую Русь было выбрано удачно. После начала похода монголами были завоеваны Волжская Булгария, подавлено сопротивление кипчаков Поволжья и Северного Кавказа. Разорив несколько крупных русских городов и княжеств Бату в 1238 г. пошел в Половецкие степи[21].

В 1237 г. Бату завоевал Волжскую Булгарию, в 1238 г. разорил Северо-Восточную Русь и вторгся в Половецкие степи. После продолжительной борьбы в 1239 г. был завоеван Крым, а хан и его соплеменники откочевали в пределы Венгрии[22].

Осенью 1239 г. кипчаки в числе сорока тысяч человек во главе с ханом были встречены венгерским королем Белой IV. Был организован сейм знати, на котором принято решение о принятии кипчаков. Венгры рассчитывали на создание антимонгольского союза с кипчаками. Сразу были приняты меры по расселению кипчаков и их христианизации. Котян принимает христианство и выдает свою дочь Елизавету[23] за сына венгерского короля Стефана V. Кипчаки занимают высокое положение при королевском дворе и оказывают заметное влияние на общественную жизнь в стране. Это возбуждает ненависть со стороны венгерской и немецкой знати. В 1240 г. хан Котян был ложно обвинен в сговоре с монголами и посажен в тюрьму. Не дождавшись суда, хана и его семью убивают. Это вызвало возмущение кипчаков, которые ограбили многие города и земли. После этого большая их часть ушла в Болгарию[24].

В 1241 г. монголы вторглись в Венгрию и разорили страну, король был вынужден бежать на запад. Кипчаки продолжали занимать высокие должности при дворе в Венгрии. От брака Стефана V и Елизаветы родился сын будущий король по имени Ладислав[25] получивший прозвище „Куман“ или

---

[19] ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 233.

[20] Судя по карте русских княжеств первой половины XIII в. кочевья хана Котяна перед походом Бату располагались юго-восточнее Галича и южнее Киева, а не на Северном Кавказе и вблизи Поволжья (***Полный исторический атлас России.*** Москва, 2010, с. 10).

[21] ***Летописные повести*** о монголо-татарском нашестви. – В: Библиотека литературы Древней Руси. т. 5. XIII век. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Понырко. Санкт-Петербург, 2000, с. 117, 119, 127; ***Галицко-Волынская летопись***…, с. 237.

[22] ***Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов.*** Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Санкт-Петербург, 2004, 206–207.

[23] Это имя она взяла после принятия христианства.

[24] ***Голубовский, П.*** Половцы в Венгрии (исторический очерк). – Университетские известия. Киев, 12, год. 29, 21–24; ***Стоянов, В.*** Куманология…, 248–249; ***Vasary, I.*** Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Lexington, 2005, p. 65; ***Синор, Д.*** Монголы на западе. – Степи Европы в эпоху средневековья. т. 6. Золотоордынское время (Гл. ред. А. В. Евглевский). Донецк, 2008, с. 367, 369.

[25] Его родственниками по материнской линии были куманы Тертероба. ***Павлов, Пл.*** Половцы во внутриполитической жизни Византии и Болгарии XIII–XIV вв. – Stratum plus, 6 (2005–2009), с. 399.

„Половец“ за свою тягу к кипчакским обычаям и традициям[26]. Следует заметить, что куманы еще до прихода Котяна занимали важное место в жизни королевства. Однако надо признать, что после появления дурутов во главе с ханом Котяном позиции куманов в государстве заметно усилились.

В Болгарии тертробичи были приняты куманом по происхождению царем Иваном Асенем II[27]. Вскоре царство подверглось монгольскому нашествию, были разрушены ряд городов в Северной Болгарии, районе р.Дрыстра и крепости к югу от дельты р.Дунай. Болгары попали в сильную зависимость от Золотой Орды. В 1280 г. потомок Котяна Георгий I Тертер взошел на престол и основал собственную династию Тертеров[28]. Выходцы из рода тертероба – Срацимир, Балик и Тертер основали Добруджанское деспотство с резиденцией Карвун[29].

Куманы не подчинившиеся болгарскому царю Асеню II в 1241 г. переселились на территорию Византийской империи. Интересно заметить, что ряд куманов Торник Котаниц, Лев Котаниц (1293 г.) и Мануил Ласкарис Котаниц (1374 г.) происходили из знатной фамилии Котаниц. П. Х. Павлов говорит о связи этой фамилии с половецким ханом Котяном. Сам Котаниц являлся представителем знатной фамилии Торников[30]. Возможно, среди переселившихся куманов, оказались дуруты, родственники Котяна, которые занимали привилегированное положение. Это нашло отражение в знатных куманских фамилиях в Византии.

В дальнейшем кипчаки, в том числе соплеменники и потомки Котяна дуруты (тертроба) играли важную роль в международных отношениях Византийской империи, Второго Болгарского царства и Венгерского королевства[31]. Они несли военную службу и занимали важные государственные должности, правили в Болгарии и оказывали влияние на политику венгерских королей, служили в качестве военнослужащих византийским императорам.

Таким образом, ярко вырисовывается вклад потомков Котян хана и его племени дурут в историю Евразии. В течение многих лет он играл важную роль во взаимоотношениях Западного Дешт-и Кипчака и Киевской Руси. Благодаря его усилиям был образован антимонгольский русско-половецкий союз. Усиление его власти проходило на фоне постоянной борьбы с родственными кипчакскими племенами за политическую власть в кипчакском племенном союзе. Достигнув с большим трудом высот политической власти у себя на Родине Котяну под давлением монголов, пришлось эмигрировать в Венгрию, где он породнился с королевским двором. Однако зависть со стороны венгерской и немецкой знати стала причиной его ложного обвинения в сговоре с монголами и гибели. Его внук Ладислав Половец стал венгерским королем. Соплеменники Котяна основали собственную династию тертеров в Болгарском царстве. Родственники хана обосновались в Византии и принадлежали к местной знати.

Племя дурут, представителем которого был хан Котян, проживало по р. Молочная в Приазовье и принадлежало к приазовской или „лукоморской“ половецкой группировке. На Киевской Руси дурутов именовали „тертробичами“, в Болгарии „тертерами“, а в Византийской империи возможно „торниками“. Дуруты занимали важное место в этих государствах и принимали участие во внутренней и внешней политике этих стран.

---

[26] ***Голубовский, П.*** Половцы в Венгрии..., 21–24; ***Halperin, C.J.*** The Kipchak connection: the Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 2 (2000), pp. 237–238.

[27] Основателями Второго Болгарского царства были братья куманского происхождения Петр и Асень.

[28] ***Стоянов, В.*** Куманология…, с. 249,252; **Vasary, I.** Cumans and Tatars…, pp. 65–66; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009, с. 26, 61, 64.

[29] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, с. 61.

[30] ***Павлов, Пл.*** Половцы во внутриполитической жизни Византии и Болгарии…, с. 389, 392.

[31] ***Moravcsik, G.*** Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Leiden, 1983, p. 91.

KHAN KOTYAN AND HIS DESCENDANTS IN THE HISORY OF KIEVAN RUS', HUNGARY, BULGARIA AND BYZANTIUM IN THE FIRST HALF OF THE 13TH C.

The current paper examines khan Kotyan's life and that of his descendants in Medieval Rus', Hungary, Bulgaria and the Byzantine Empire, where some of them played an influential role in the historical development. They served in the civil administration and as military leaders, while the Terter family even managed to establish itself on the Bulgarian throne.

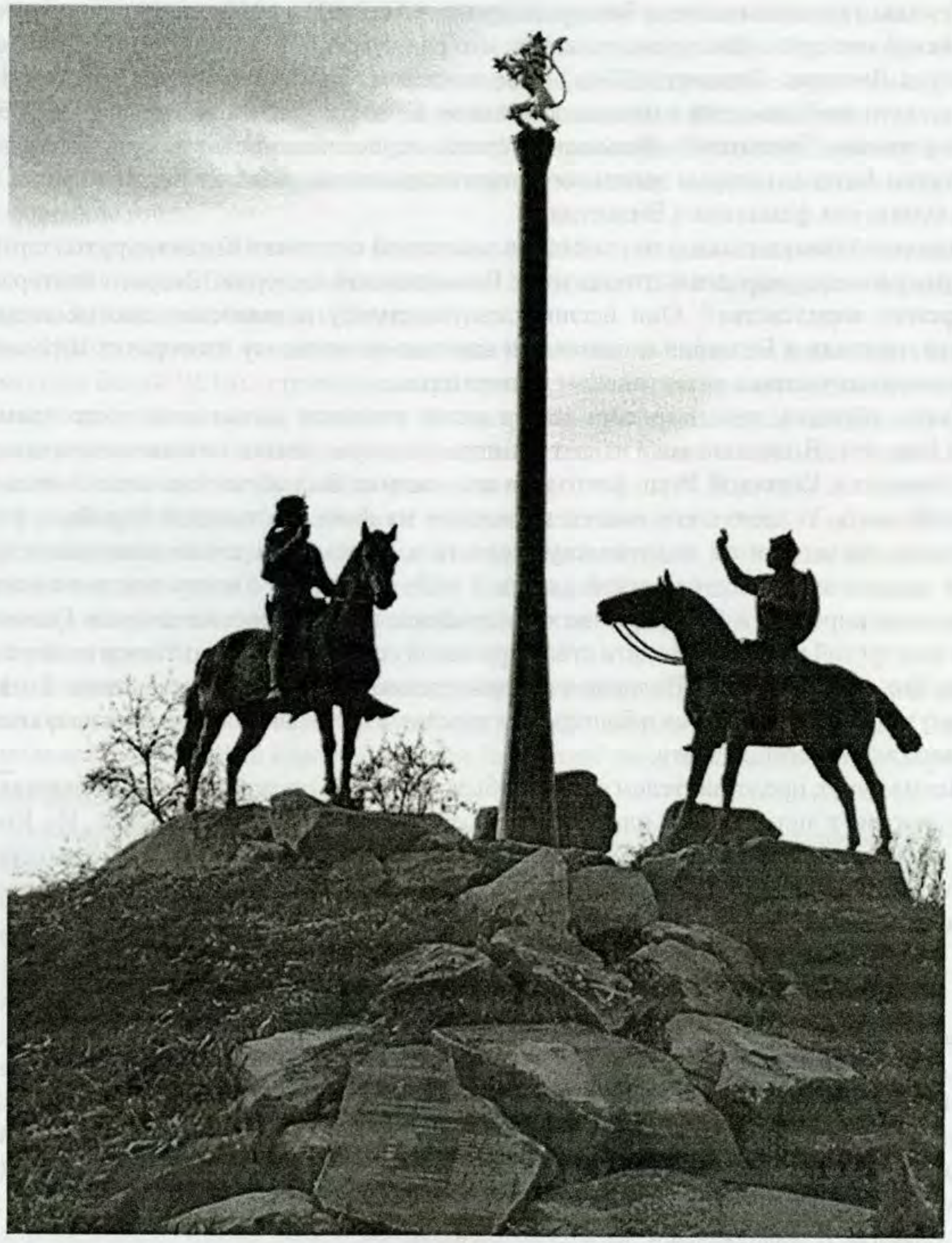

Венгерский король Бела IV лично встречает кипчакского хана Котяна

SOME ISSUES ON WAR-CAPTIVES IN THE THIRTEENTH CENTURY BALKANS

Yanko HRISTOV

In general, there could hardly exist substantial reserves that medievalists' attempts to disclose as many details of the life of Balkan societies in the 13th century are part of the efforts to give more density and depth of knowledge for the medieval past of the region as a whole. Along with this, however, as regards the monitoring of aspects about the fate of the war-captives, it looks as if there are enough things to add. Missing details in this respect are at least somewhat surprising, as far as the region is the scene of constant larger or more modest in scale conflicts. The very topic of captivity is, if not ignored, at least pushed aside and rarely do the ones dealing with military history of medieval Balkans have a significant place for it in their research. In this sense, presenting the role of war-captives in medieval societies on the peninsula is a challenging task.

In the strive for objectivity it should be acknowledged that overcoming the somewhat amorphous nature of the topic required far more than a single paper. It is beyond any doubt that the problem of war-captives in the Balkans does exceed the chronological scope of the 13th century. However, the close attention to the limited periods of time is a well-known scholarly pattern and to some extent has a particularly effective scientific use. The focus on the 13th century has an additional reason caused by the significant events. They started outside of the specified territory but had extreme long-lasting impact over the entire region: The Fourth Crusade and the clashes in Northern Black Sea area between Mongol chieftains Khan Nogay and Khan Tokhtay. For decades after the capture of the Byzantine capital by the western knights in 1204, the Balkans were a politically fragmented region. The latter one, of course, is neither surprising nor unique, but should not be omitted. It was mostly because of dynamizing the situation during frequent military actions between limited in resources and territorial range forces that have questionable opportunities, even in a favorable set of circumstances to effectively control large parts of the disputed areas. After Khan Tokhtay's victory in the Golden Horde's internal struggles, South-eastern Europe was very much released from the paralyzing influence of the all-mighty Khan Nogay.

When we talk about war-captives, regarding any medieval society, it is necessary to move away from the modern understanding of prisoners of war. Balkans make no exception. Captivity in the course of war time goes beyond those persons who were direct participants in the battles and encompassed a wide range of non-combatant civilians, too. For the entire medieval epoch, war-captivity affected from the captured residents of a rural destination or survived the looting after a successful siege, to senior aristocrats and rulers who were unlucky during defeating the armies commanded by them to fall into the hands of the enemy. Moreover, it is also important to clarify that whatever the origin, nature and time of writing historical sources, reports of captured warriors in them are rarely the main theme and are usually in addition to the general course of the presentation. Even when it comes to important prisoners of war during the period, including rulers, senior aristocrats and commanders, clues are less than the modern researchers would like them to be. Even with sickening deficits, however, the highly important peculiarities of captives' life and fate can be observed.

One of the well-known practices was enslavement. It was a familiar, wide-spread custom with a deep tradition and defeated soldiers clearly realized this fact. There is reason to assume that not all captured fighters in clashes between the forces on the peninsula are subject to enslavement. Niketas Choniates points out that particularly active in such actions are the ones attracted for allies of the first members of Asen dynasty Cuman squadrons. After the middle of the century, the Cumans as a factor in that direction were replaced by the Tatars. Both of them perform a slave trade outside the peninsula[1]. Enslavement and selling the enemy captured on the battlefield, however, are rather typical for the other participants in military activities on the Balkans. For example, knights of the Latin Empire, pressured by the generally successful offensive policy of Emperor John III Doukas Vatatzes (1222–1254) of Nicaea during the capture of Tzouroulos in 1240, sell the captives in slavery. About this event Akropolites writes in his *History* „... *the Latins subdued Tzouroulos and carried off as captives to the city of Constantine the Romans in it, together with Petraliphas* [commander of the Tzouroulos' garrison], *and sold them to their own people*"[2]. According to later information of the Arab writer Ibn Tagribirdi, Bulgarians also dealt with selling captives in slavery during the turbulent second quarter of the 13th century. So, the young Cuman captive and future Mamluk sultan Baybars (1260–1277) falls into the slave markets in Asia Minor and the Middle East before reaching Cairo[3]. The notice is important although it does not state openly why it came to military actions against Cumans – asylum seekers in Bulgaria – after the Tatars ravaged their dwellings. In fact, the massacre of part of the refugees and the enslavement of the survivors of that Cuman migration to Bulgaria should not be isolated from what is happening in the late 30s and early 40s of the century. At that time the migrant Cuman groups did not carry out any swift and peaceful adaptation among the local population, staying in the Hungarian Kingdom and on the Balkans[4]. Yet, the practice of enslaving captives, either prisoners of war according to the strict modern meaning as well as non-combatants at all, does not seem to reach the familiar scale of the early Middle Ages. The Byzantine author Nikephoros Gregoras emphasizes on how in respect of their common faith, Orthodox rulers in the 13th century Balkans avoided enslavement of the defeated enemy. Instead, they allowed only looting the rivals' property and plunder of their possessions[5]. Besides the religious and ethical reasons and because of the ethnic and cultural proximity, this refraining from enslavements is also dictated by the fact that at the specific historical stage of development of Balkan societies, prevailing economic forms do not involve mass application of slave labor.

---

[1] Such a practice was not preserved for Cumans only. It was quite familiar to the Turks auxiliary troops which fought on Byzantine side. Pay attention to: O *City of Byzantium,* Annals of Niketas Choniates. English Transl. H. J. Magoulias. Detroit,

---

1984, p. 278, 285, 287 [further ***Choniates***]. Large excerpts of byzantine chronicles related to the 13th century are published in the series. See: ГИБИ. Т. VIII, X, XI. Съст. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев. София, 1972, 1980, 1983.

[2] ***George Akropolites.*** The History. Introd., Transl. and Comm. R. Macrides. Oxford, 2007, p. 203 [furter ***Akropolites***]; ГИБИ VIII, с. 168.

[3] ***Korobeinikov, D.*** A Broken Mirror: the Kipçak World in the Thirteenth Century. – In: ***Curta, Fl. (ed.).*** The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Leiden–Boston, 2008, p. 387. The role of the Golden Horde in the slave traffic, especially in the supply of Mamluk Egypt, was realized by contemporaries. See: ***Georgii Pachymeris*** de Michaele et Andronico. Ed. I Becker. Vol. I. Bonnae, 1835, 175–177 [further ***Pachymeres***]; ***Nicephori Gregorae*** Byzantina historia. Ed. L. Scholpen, Vol. I. Bonnae, 1829, 101–102 [further ***Gregoras***]. It is considered so significant that a naval blockade is recommended for the suspension of this activity. Also: ***Николов, Ал.*** „Вярвай или ще те убия". „Ориенталците" в кръстоносната пропаданда 1270–1370. София, 2006, 364–374.

[4] „*It was about that time also* [1237] *that the Scytian race, all those who had escaped the sword of the Tatars…* – write Akropolites – *crossed the Ister on skin bags and passed over the Haimos together with children and wives and, although the Bulgarians were unwilling – for there were many thousands of them – they occupied the lands of Macedonia* [Eastern Thrace]… *At all events, they plundered everything in Macedonia and in a short time stripped the inhabitants bare of their possessions, and created a „Scythian desert", to quote the proverb and took those fortress which are easily overcome in battle. Many were killed, all were despoiled, taken captive, and sold in the large towns such as Adrianople, Didymoteichon, Bizye, Kallipolis and in any other place fortified by strong walls and secured by the multitude of its inhabitants.*" **Akropolites**, p. 199; ГИБИ VIII, с. 164. Similar notices of the Köten group, seeking asylum in Hungary just before the Mongol invasion of 1241–1242 (subsequently transferred to the North-West Bulgarian borders). **Master Roger**. Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars. Transl. and Annot. J. M. Bak and M. Rady. – Central European Medieval Texts. Vol. V. Budapest–New York, 2010, 137–149, 173–177 [further ***Master Roger***].

[5] ***Gregoras***, p. 116; ГИБИ XI, с. 135. Also: **Gregoras**, 112–115, with comments in: ***Павлов, Пл.*** Куманите във Византийската империя (1237 – първата четвърт на XIV век). – Епохи, V/1–2 (1997), 42–43.

What has been mentioned above is not intended to deny non-combatant residents of the area of military hostility and captives' suffering in the time of „more humane" clashes between Bulgarians, Nicaeans, Epirotes, Thessalians, Serbs, etc. Quite the contrary, the threat to life and dignity covers a wide range of warriors and abducted civilians that are found to be in captivity. Almost as a rule the population is subjected to deportation, sometimes accompanied by serious manifestations of violence. In fact, under conditions of constant flaring conflicts between the Balkan countries, relatively modest in resources and with uncertain, changing borders, there is no ruler who can resist the temptation to increase his own power at the expense of the enemy by kidnapping as many residents as possible from the enemy territory and integrate captured warriors into his own armies. Moreover, the entry in the military and economic structures can be a group one as well as an individual one. Such measures diminished rival's resources and increased winner's own economic and military power. After his victorious campaigns against Nicaea in 1212–1213 Emperor Henry (1205–1216) seems to have had no troubles in integrating rival's soldiers. He entrusted some former Laskarides' contingents to their own commanders and during his reign their loyalty has obviously been firm[6]. Well-known is the case with Tsar Ivan II Asen (1218–1241) of Bulgaria, who after the victory in Klokotnitsa in 1230 has a philanthropic attitude to the captivated majority. The motives are clearly represented by Akropolites who talks about the events: „*Asan was rather more compassionately disposed towards the captured masses; he freed most of the army and especially the common people and the rabble, and sent them to their villages and cities, ostensibly acting compassionately but also perhaps serving his own interests. For he wanted to rule over them, having broken them away from the Roman realm. He was successful in this. When he marched out against them afterwards, they all went over to him without bloodshed…*"[7]. After 1247 during the success of Emperor John III Doukas Vatatzes at the expense of the infant heirs of Tsar Ivan II Asen – Tsar Kaliman I Asen (1241–1247) and his successor Michael II Asen (1247–1257), part of the Bulgarian aristocrats and warriors along the valleys of Struma and Vardar rivers remain in place, but already engaged in the local structures of the Empire of Nicaea[8].

Regarding deportations, they are also highly dependent on the happiness on the battlefield, successful sieges as well as the realization of raids in unprotected settlements. At least in the first years after 1204, Bulgarians demonstrate a particular activity in this regard[9]. In the 13th century in the respective region of the same scale, albeit more limited, are the actions of Nicaean Emperor Theodor II Laskaris (1254–1258). In the winter of the early 1255 he seized Beroe whose fortress was severely damaged without a fight. After a six-day sojourn, he took the entire population and livestock, and ordered pillage of everything movable[10]. The wide-scale of the emigratory policy of Tsar Kaloyan (1197–1207) towards the captured non-combatants has some comparison at a later stage with the Tatar attacks. Nikephoros Gregoras notes that in the campaign for the release of former Seljuk sultan Izzeddin Kayka'us II (1246–1257) in 1265 Tatars „... *in their return after winning, they harnessed and hauled like animals almost the whole numerous population. So, for some time it was hard to see ploughmen and oxen in Thrace – to such an extent had they deprived it of people and animals*"[11].

---

[6] According to Akropolites all members of Lentiana's garrison were „…*assembled and drew up into companies, granting of them their kinsmen as leaders…*" ***Akropolites***, p. 153. Without translation in ГИБИ VIII.

[7] ***Akropolites***, p. 179; ГИБИ VIII, 161–162.

[8] ***Akropolites***, p. 211, 225–235; ГИБИ VIII, 170, 172–176.

[9] ***Choniates***, p. 287, 292–293, 338–339, 344–349, 353; ГИБИ XI, 64–65, 77, 85–92; ***Akropolites***, 137–141; ГИБИ VIII, 154–156; ***Теодор Скутариот.*** Обзорна хроника. – ГИБИ VIII, с. 265; ***Ефрем***. Стихотворна хроника. – В: Самият Търновград ще разтърби победите. Съст. В. Гюзелев. София, 70–79; ***Жофроа дьо Вилардуен.*** Завладяването на Константинопол. Прев. И. Божилов. София, 2000, с. 128, 131–132, 137–138. Additional details in: ***Станев, К.*** Миграция от Тракия към Северна България в края на XII – началото на XIII век и нейните последици. – В: Средновековният българин и „другите". Сб. в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. Съст. А. Николов, Г. Н. Николов. София, 2013, 208–217.

[10] ***Akropolites,*** 285–286; ГИБИ VIII, с. 186.

[11] ***Gregoras***, p. 101; ГИБИ XI, 134–135.

Due to the state of the source basis, what is happening with the deportees is not always entirely clear. However, some individual cases should be approached critically enough and without striving for generalization. That is so because the differences between the abducted and forcibly relocated prisoners with those urged towards migration, and even with forced deported ones, who, however, are provided with good conditions, are quite substantial. The grounds for this assertion can be seen in the preserved clues about the actions of various displaced and accommodated groups. For example, in the summer of 1207 in Sredna Gora, quite recent subjects of the Bulgarian state have stubborn resistance to Emperor Henry, causing shortages of manpower due to heavy casualties, causing material damage and ultimately triggering his inglorious withdrawal to Adrianople[12]. Completely reversed is the example with the descendants of the settled in Melnik „Romans from Philippopolis". Four decades are insufficient for their full integration into the Bulgarian state and the formation of loyalty towards the Bulgarian throne. Judging by the writings of Akropolites, it should also be noted, however, that the valley of the Struma and Vardar, not only the local Bulgarian population, but the aristocratic elite and the warriors under his guardianship, are hardly particularly loyal to Laskarides. In the first more serious attempt to recapture the lost territories by Tsar Michael II Asen, they reject the power of Nicaea[13]. While it is not about veritable prisoners better results in the resettlement and integration of recent adversaries are accounted by the Empire of Nicaea, too; thus, in the early 40s of the 13th century before John III Doukas Vatatzes was able to transfer Cuman immigrants from Eastern Thrace to Asia Minor. The recruited by them Cuman corps continues to play an important role by the end of the century[14].

When we talk about prisoners of war in the strict modern sense, including aspects of their fate, their imprisonment stands out. Such a measure was particularly flexible. Imprisonment was applied both to small and big groups and provided availability to exchange some of them for one's own countrymen. It also provides separation of wealthy and noble prisoners of war from members of inferior society levels. Senior generals and aristocrats are particularly valuable preys. It must be specified that for the 13th century Balkan states as well as for lots of preindustrial societies, imprisonment of numerous groups was considered mainly as a temporary measure. Setting a large group in permanent facilities cost many efforts and resources. However, keeping some special prisoners locked is a completely different matter. Actually, it also causes the problems of supervision and control.

Of course, there is no absolute security for negotiating the conditions or paying a ransom. There might not be an agreement about the amount of money or the conditions for the release of the prisoner. His recent associates, relatives and political partners can also decide that it is more convenient to remain eliminated in enemy hands and not least, even seemingly, a particularly valuable captive may be more useful dead than alive. The examples of the period in question are enough. What exactly is the fate of Baldwin Count of Flanders and Hainaut, elected as the first Latin emperor in Constantinople immediately after the catastrophic defeat for Western Knights on April 14, 1205 in Adrianople is a mystery. It is not certain whether he was executed or died of his battle wounds; it is noticeable that he was not released or ransomed either[15]. Well-known is the problematic redemption of a Byzantine *protostratoros* Manuel Kamitzes at the very beginning of the 13th century[16]. Even more complicated is the case of never-ruled appointee for the Latin emperor in Constantinople – Pierre de Courtenay (†1217). Marching through the Albanian mountains he was defeated, captured and imprisoned to his death by the Epirus ruler Theodor Angelos Comnenos Doukas (1215–1230). Angry with such an outcome Pope Honorius III started a diplomatic activity for a campaign against Epirus. The threat obviously was taken seriously. Epirus ruler entered in negotiations about freeing his prisoners but in the meantime Pierre de Courtenay died in imprisonment[17].

---

[12] ***Жофроа дьо Вилардуен***, с. 147.

[13] Take a notice of: „*The Bulgarian ruler Michael* [II Asen]… *determined to restore Bulgarian rule once again the territory taken by the emperor John from Bulgarians, and the cities in it, for this had long been a cause of anguish to the Bulgarians. Finding the time opportune, as he thought, he set out from the Haimos, crossed the Hebros, and in not much time brought under him a large territory, and with no effort, brought to his side many towns. For the inhabitants, being Bulgarians, sided with those of the same race, shaking off the yoke of those who spoke another language.*" ***Akropolites***, p. 281; ГИБИ VIII, c. 183.

[14] ***Павлов, Пл.*** Куманите…, 37–53; ***Vasary I.*** Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005, 114–118; ***Коробейников, Д.*** Кипчаки на восточных границах Никейской (Византийской) империи в XIII в. – В: Πολεμολογος. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы. Волгоград, 2012, 343–358.

Theodor himself did not escape the bitter destiny of captivity either. Moreover, it happened twice. The first time he falls in Bulgarian captivity after the battle of Klokotnitsa in 1230, which significantly redraws the political geography and the balance of forces on the peninsula and the second one – in Nicaean captivity in 1252. If one trusts Akropolites during the first and quite prolonged Theodor's captivity, there could be noticed different moments. At least initially, apparently he had some freedom to try to plot against Tsar Ivan II Asen, who had captured him, for which he was punished with blindness and possibly placed under stricter supervision. His position was substantially improved after his daughter Irina married the Bulgarian ruler. At the end of 30s of the century, he was not only released, but even managed to regain control over some of his former possessions. Later, in the changed situation, the imposition of Nicaea as the leading political force on the Balkans, the union of Theodor with his nephew Michael II Comnenos Doukas – Epirus (and Thessaly) man in power in the late 30s – late 60s of the 13th century ends with the countermeasures of Emperor John III Doukas Vatatzes. The intransigent Theodor was captured in 1252 and sent to Nicaea[18].

The denouement of the captivity of the Serbian King Uroš I (1243–1276) and the pretender to the Hungarian crown as well as the Hungarian King Andrew III (1290–1301) is happier. The representative of the Nemanjić dynasty and definitely successful Serbian king in 1268, decided to invade the Hungarian possessions south of the Danube River – Banate of Machva. Regardless of the internal contradictions in Hungary, the Serbs are defeated, and the king himself was captured. He was forced to be ransomed, to make peace and to marry his son Stefan Dragutin to the Hungarian Princess Catherine[19]. Regarding the Hungarian King Andrew III as part of the thorny path to the crown, he had to fight with many opponents. In 1291 he managed to crush the Austrian Duke Albrecht I and make him give up his claims. The agreements between the two, however, affect the interests of the powerful family Köszegi, who in alliance with the hostile towards the King Croatian aristocratic families Babonić, Frankapan and Šubić raise a rebellion. The King suppressed the rebellion, but was captured and meanwhile was paying a ransom to get his freedom[20].

To identify the actual scale of how the capture and imprisonment of senior aristocrats or rulers is used as a means of pressure or leads to decisive military and political twists, one can take a look at conflicts in Epirus, Thessaly, Euboea, valley of Vardar and Albanian mountains, not only immediately before the elimination of the Latin power over Constantinople in 1261, but also afterwards – during the 60–80 years of the century. Without wishing to overestimate, a particularly revealing one is the fate of Frankish Prince William II Villehardouin defeated in battle of Pelagonia in 1259. He spent along with the other lords of Frankish Achaea (Morea) about three-year captivity under the reign of Emperor Michael VIII Palaeologos (1258–1282). Attempts to obtain freedom through ransom money have failed and led to emperor's territorial demands. He claimed all Peloponnese back, but eventually reduced his demands to cities Mistra, Monemvasia, Maina and their areas[21]. In the meantime, Athenian duke Guy de la Roche – former William's rival became Achaea's bailiff. In general, he was reluctant to surrender any territory. As it has been pointed out, except for strategic concerns, there is also a clear understanding that Guy's authority and dominative position in all Frankish Greece would be undermined soon after William II Villehardouin returns back. The bailiff's attempts to impose his position met resistance from noble families, whose members are captured and imprisoned alongside of the Prince of Achaea. The latter one, ultimately proved decisive for surrendering Mistra, Monemvasia and Maina (eastern part of Peloponnese) to Emperor Michael VIII in exchange for the captives[22].

---

[15] ***Цанкова-Петкова, Г.*** Българо–гръцки и българо–латински отношения при Калоян и Борил. – Известия на Института за история, XXI (1970), 153–158; ***Данчева-Василева, А.*** България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985, с. 74; ***Божилов, Ив.*** Фамилията Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, 52–53, 65, б. 122, 123; ***Марков, Н.*** Завоюването на Константинопол от латините през 1204 година и войните им с българите. Велико Търново, 2010, 28–46.

[16] ***Choniates***, p. 293; ГИБИ XI, 67–68.

[17] Details in: ***Nicol, D.*** The Despotate of Epirus. Oxford, 1957, 57–64; ***Wolff, R. L., H. W. Hazard. (eds.).*** A History of the Crusades. Vol. II. The Later Crusades 1189–1311. Madison, Milwaukee–London, 1969, 211–213; ***Tricht, F.V.*** The Latin *Renovatio* of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228), English Transl. P. Longbottom. Leiden–Boston, 2011, p. 378.

[18] ***Akropolites***, p. 178, 182, 206–207, 242, 251; ГИБИ VIII, c. 161, 162, 169–170, 180–181.

[19] Историја српског народа (ур. С. Ћирковић). Књ.1. Од најстарих времена до Маричке битке (1371). Београд, 1981, с. 352.

[20] ***Fine, J. V. A.*** The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1987, 207–208; ***Engel, P.*** The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526. Transl. T. Pálosfalvi, Ed. A. Ayton. London–New York, 2001, 110–111.

Depicting a moment of struggles between Emperor Michael VIII's troops and forces of ruler of Thessaly John Doukas – the Bastard, historical accounts present the fate of some other important aristocrats in captivity. Information lights up on the background of mirrored attempts for Thessaly's submission and its close tie down with the Empire in the course of 1270s[23]. Under the walls of besieged Neopatras, regardless of outnumbering reinforcements given by Athenian duke John de la Roche, John the Bastard attacked and defeated the undisciplined various imperial powers entrusted to the Despot John Palaeologos, Emperor's brother. The imperial forces who have escaped death and shackles, however, occur on cue near Demetriada in the gulf of Volos, where *triarchs* of Negroponte (Euboea) and their allies of the Archipelago are just outweighing the Byzantine fleet. With decisive actions Despot John Palaeologos manages to send new forces in the battle and in the end wins, capturing ships, nobles and ordinary warriors[24]. Emperor Michael VIII continues with the offensive against undermined positions of Latin nobility in Aegean islands, using the personal hatred of the western adventurer Licario. Under the auspices of Byzantium, he managed to achieve a number of successes in the Archipelago and the coast of the Morea. Moreover, he placed almost the entire island of Euboea under his control and caught Duke John de la Roche and Guilberto da Verona – one of Negroponte's triarchs. Guilberto could not endure the captivity in Constantinople and died of humiliation and battle wounds. However, the Athenian duke John de la Roche buys his freedom with a large sum of money. Meanwhile, the Byzantine successes have been diminished. John Doukas, inflicted a new crushing defeat to the armies of Emperor Michael VIII. The man in charge John Synadenos was captured, while his co-commander Michael Kaballarios escaped, but died of his wounds soon after that[25].

---

[21] ***Akropolites***, 360–366; ГИБИ VIII, 207–211; ГИБИ VIII, 300–302; ***Pachymeres,*** 82–88 (that part is almost totally omitted in ГИБИ X); ***Gregoras***, 71–75; ГИБИ XI, 131–133 (for surrender of Mistra, Monemvasia, Maina and subsequent Byzantine offensive attempts immediately after that: ***Gregoras***, 79–80); Crusaders as Conquerors, The Chronicle of Morea. Transl., Notes and Introd. H. E. Lurier. New York–London, 1964, 191–199. Also: ***Geanakoplos, D. J.*** Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia – 1259. – Dumbarton Oaks Papers, 7 (1953), 99–141.

[22] ***Fine, J. V. A.*** Op. cit., p. 166.

[23] ***Pachymeres***, 324–331; **Gregoras**, 110–116; Comments in: ***Ферјанчић, Б.*** Тесалија у XIII и XIV веку. Београд, 1974, 105–108; ***Nicol, D.*** Despotate of Epiros 1267–1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages. Cambridge, 1984, p. 19 sq.

[24] ***Pachymeres***, 332–335; ***Gregoras,*** 117–120. Comments (with the list of captured nobles, according to Marino Sanudo) in: ***Geanakoplos, D. J.*** Emperor Michael Palaeologos and the West 1258–1282. A Study in Byzantine–Latin Relations. Cambridge, Mass., 1959, 282–284.

[25] ***Pachymeres***, 411–413; ***Gregoras,*** 95–97; ***Ферјанчић, Б.*** Тесалија..., 108–109; ***Geanakoplos, D. J.*** Emperor Michael..., 295–300.

Among numerous references to captives, ransomed, exchanged and released aristocrats, a very important aspect affecting broad layers of abducted residents of the places of military hostilities seems to be missing. In the narratives relating to the events of the 13th century, one could hardly find the inherent for the early Middle Ages ransoms of large groups captured non-combatants. However, every objective focus on the fate of the war-captives between the Balkan powers in the 13th century can not be limited only to deportation, forced resettlements and redemption in order to neglect depicted cruelties. There are recorded examples of torture, mutilation, massacres and sexual abuse. Clues are related to direct participants in the fighting – regular warriors and their commanders as well as to those volunteers involved in the protection of their cities and even to residents of smaller or larger settlements that do not take part in the resistance against the enemy armies. As a rule, torture and executions are mentioned alongside. However, it seems more reasonable to adopt two complementary but separate practices. The grounds for their differentiation are understandable. On the one hand, not all tortured war-captives are killed; on the other hand, not all of the killed ones are subjected to torture and humiliation.

The notices of killing prisoners show nuances as well. One type of clues refer to slashing captives during the battles themselves or their immediate aftermath. Interestingly, the notices in the mentioned guideline focus not solely but mostly on the first years after 1204, 1241–1242 and 1278–80. With some indicative exceptions, generally during the rest of the time, a significant retreat can be observed. Furthermore, despite assurances to a ruthless cruelty, it is noted that this measure is applied differentially.

Both the Greek-speaking writers and western chroniclers of the Fourth Crusade talk about executions of captives during the actions of the Bulgarian Tsar Kaloyan and his Cuman auxiliary troops. The notices provide enough differences about the fate of war-captives from the captured villages in Eastern Thrace. There is a massacre of survived defenders in cities conquered through attacks. In contrast, the settlements, which surrender without a fight, are subjected to looting, destruction and displacement of residents[26]. In tracing the course of military activities, the contours of a little less specific model of executions are detected. Its first implementation by Geoffroi de Villehardouin is in connection with the subjugation of Serres in the summer of 1205. „*The poor and insignificant people, who were worthless* – the chronicler writes – *he* [Tsar Kaloyan] *commanded to take them to Hungary; and the rest of them, who had some value, he ordered that they be beheaded.*" There were repetitions during the offensive, too, in the first half of 1206[27]. The notices at first glance are not as impressive, especially considering the far more massive pogroms. With similar executions, however, the threads of dependence, characteristic of western societies, are tested. Their forms of social organization are imported into the Balkans and become part of the everyday life on the peninsula during the establishment of Latin Romania. According to them, the different groups of knight crusaders owe allegiance and obedience to their senor, but do not directly depend on other leaders and the emperor. The renewal of vassal vows, after the death of a senior aristocrat, especially if his heirs are in Western Europe, should not be underestimated either[28]. Tsar Kaloyan ordered targeted killings of a specific group of captives in the summer of 1205, too, after marking off the local Byzantine aristocracy in Thrace from the alliance with the Bulgarians. Beyond the accusations in barbaric cruelty, the pursuit of strategic benefits, emphatically sought psychological effect and of course punishment and revenge are easily sifted out[29].

---

[26] See above n. 9.

[27] ***Жофроа дьо Виларден***, с. 126, 130–131.

[28] N. Markov paid special attention to a similar aspect. One of the chroniclers of the Fourth Crusade – Robert de Clari and his detachment return to his native Picardy without participating in *Partitio terrarum imperii Romaniae* because in the summer of 1204 their senor Pierre d'Amiens died. ***Марков, Н.*** Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII век. Велико Търново, 2008, 103–126.

[29] ***Choniates,*** p. 336, 343–346; ГИБИ XI, 73, 84–87; ***Писма на латинския император Хенрих.*** – ЛИБИ. Т. IV. Съст. и ред. Войнов, М., В. Гюзелев, С. Лишев, М. Петрова, Б. Примов. София, 1981, 14–15; ***Жофроа дьо Вилардуен***, с. 128.

Similar patterns are seen in the text of Pachymeres that has a markedly negative attitude towards the Bulgarian insurgent leader and briefly Tsar Ivail (Kordokoubas/Lahana). While the latter one is busy with battles against the Tatars in the Bulgarian northeast, Tsar Ivan III Asen (1279–1280) – son of the pretender to the Bulgarian throne Mitzo and son-in-law of Emperor Michael VIII – is inaugurated with active Byzantine assistance in Tarnovo. A fact that did not contribute to the merciful attitude towards the defeated alien troops sent to help the Byzantine appointee. The chronicler acknowledges that the insurgent leader was forced against his desire to fight with more modest forces against his superior armies. Moreover, the fatal end of all fallen into his hands weakens the fighting spirit of his opponents[30]. One should not lose sight of the general information on the fate of Ivail's collaborators in the poem of Manuel Philes, which is dedicated to the Byzantine military leader Michael Doukas Glabas Tarchaneiotes. Largely, it creates a merciless attitude toward prisoners of war, if not justified, at least understandable. Here, it looks the cruelty is not the main driving force; there should be given what is needed for the desire for revenge[31]. Again Pachymeres notes that in mid-July 1279 ten thousand people, commanded by Protovestiarios Murin, are attacked by Ivail's numerically retreating forces. They are destroyed completely, and those who do not find their death in the battle *„are slaughtered mercilessly"*. A month later, the same fate suffers Protovestiarios Aprin's approximately five thousand corps[32].

The atrocities against the captured enemy are rather inherent to everyone on the Balkans in the 13th century. According to the text of Henry de Valenciennes, describing a successful action against Tsar Boril (1207–1218) near Plovdiv in 1208, in the camp of the Western knights, there are calls to follow a strict discipline and if a prisoner is captured, instead of compromising the battle array, he had better be killed, even if the eventual ransom is *„1000 bezants"*. The uncritical reading seems to be unnecessary and counterproductive, at least because of the exaggerated number of the defeated ones, which seemed easily explained by the attempt to overcome the complex of the defeat the knights suffered in Adrianople on 14 April 1205. Yet, in comparison to the internal for Latin Romania confrontations between the Lombard barons and forces loyal to Emperor Henry, quite different touches are noticed. There the grace towards the one that has voluntarily surrendered and towards the captured opponent can be self-understood and not be a subject to discussion. The nuances of the Balkans at the end of the first – the beginning of the second decade of the 13th century on the Balkans are obvious. Within the framework of the mentioned conflict with Emperor Henry, those of the Lombards who are captured by the Henry's Greek auxiliaries are killed, too[33].

Even more impressive are the actions against captives of the ruler of Epirus Michael I Angelos Comnenos Doukas (c. 1205–c. 1215). In 1210 the engagement of Latin armies in campaign against Nicaea gave opportunity for a Michael's incursion in the possessions of the Kingdom of Thessalonica. His troops, reinforced with Western mercenaries captured a number of fortifications in Thessaly. Ame Buffoy – Constable of the Kingdom was captured, who together with his confessor and three other aristocrats were crucified. Other prisoners of war were subjected to flogging and killing, regardless of whether they are lay persons or priests. One can only guess what would be the possible subsequent actions of the ruler of Epirus

---

[30] ***Pachymeres***, p. 445–446; ГИБИ X, с. 179.

[31] ***Петров, П.*** Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор". – ИИБИ, VI (1956), 545–572; ***Мануил Фил.*** За военните подвизи на известният чутовен протостратор. – В: Самият Търновград ще разтръби победите. Съст. В. Гюзелев. София, 1981, 101–110.

[32] ***Pachymeres***, p. 466; ГИБИ X, с. 181.

[33] ***Анри дьо Валансиен,*** История на император Анри. Превод от старофренски И. Буров. С., 2009, 30–35, 62-65. This has quite a lot of direct parallels in Western Europe. ***Strickland, M.*** Killing or Clemency? Ransom, Chivalry and Changing Attitude to Defeated Opponents in Britain and Northern France, 7th – 12th Centuries. – In: ***Kortüm,* H-H. (ed.).** Krieg im Mittelalter. Berlin, 2001, 93–122; ***Gillingham, J.*** Fontenoy and After: Pursuing Enemies to Death in France between the Ninth and Eleveenth Centuries. – In: ***Fouracre, P., D. Ganz.*** (Eds.) Frankland. Manchester, 2008, 242–265.

in the specific direction, if it was not for the extremely rapid intervention of Emperor Henry[34]. In turn, in the very next 1211, the forces of the Kingdom of Thessalonica, led by Emperor Henry's brother Eustace and Count Berthold Katzenellenbogen, fell all warriors on the battlefield, who fall into their hands, by the combined forces of the brothers Sebastokrator Strez and Bulgarian Tsar Boril[35].

No less indicative are the examples of the struggles of the Croatian noble family Šubić and their efforts to dominate over Dalmatian cities in the so-called Hungarian sector and in the Hinterland. Among the most striking one is that of Vishan of Zvonigrad, family member, elected for Prince of Split, defeated and taken prisoner in 1223 by his nephew Grgur (Gregory) of Brbir and executed subsequently[36]. Also, according to the Life of the Serbian King Stefan Uroš II Milutin (1282–1323), part of the Tatar forces, sent at the end of 1282 as allies in the planned Byzantine march to Thessaly and subsequently diverted from the newly ascended Emperor Andronikos II Palaiologos (1282–1328) to Serbia were defeated at the beginning of 1283 after unsuccessful forcing along the Drim River. The head of their leader, impaled on a spear, was brought into the court of the king[37].

Without wishing to downplay the blind brutality as well as the desire for revenge in what has been abovementioned, in the interest of objectivity, it must be acknowledged that at least in some cases, there may be additional considerations then that are more important than preserving the life of the mentioned prisoners of war. It should be noted that the cases of killing groups of different kind and variety of defeated combatants are dictated through purely strategic necessities in the course of military actions against the enemy. For example, heavy losses in the winner's camp supplemented by an inability to control the captured warriors; fear of counterattacks or problems with feeding; plans for further advance, etc.

Referring to atrocities faced by prisoners of war and mass executions of non-combatants and defeated warriors, with regard to the Balkans in 13th century, the Hungarian actions in Bosnia should not be left out either, in particular between 1235 and 1241 when there is a war of conquest under the mask of an anti-heretical Crusade[38]. Furthermore, however, it goes beyond doubt that Tatars (Mongols) are presented in the most striking colors. Surely, one should approach with due caution what has been written about their cruelty, but in no case should it be belittled. The systematic massacre of thousands of combat-capable as well as non-combatants old men, women and children are appalling even by medieval standards. The huge scale is due to systematic efforts to achieve a maximum impact and application of different methods to kill not only those who survive in battles and sieges, but also those who manage to escape or try to hide. However, even the Tatars did not execute every one of the conquered civilian population. Like all battle winners they also used captives into their own society. After careful procedures some people (craftsmen and young women in particular) are selected for different kinds of servitude[39].

---

[34] ***Migne, J.-P.*** Patrologiae Circus Completus. Series Latina. vol. 216, Paris, 1855, 353–354; ***Loenertz, R.-J.*** Aux origines du Despotat d'Épire et de la Principauté d'Achaïe. – Byzantion, XLIII (1973), p. 392; ***Βαρζός, Κ.*** Η γενεαλογια των Κομνηνων. Θεσσαλονικη, τ. 2, 1984, 682–683; ***Curta, Fl.*** Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge, 2006, p. 377–378.

[35] ЛИБИ IV, с. 23.

[36] ***Fine, J. V. A.*** Op. cit., 149–150.

[37] ***Даничић,Ђ.*** Животи краљева и архиепископа српских. Написао архиепископ Данило и други. Загреб, 1866, 111–112. Recent comments: ***Узелац, А.*** Под сенком пса. Татари и Јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2015, 187–188

[38] Povijest Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do godine 1463. Draganović, K. et al. Knj. 1. Sarajevo, 1998, 222–231 [3rd ed.]; ***Ћирковић, С.*** История средњовековне босанске државе. Београд, 1964, 58–69.

[39] ***Baraz, D.*** Medieval Cruelty: Changing Perception, Late Antiquity to the Early Modern Period. Ithaca–London, 2003, 89–95. See: ***Archdeacon Thomas of Split,*** History of the Bishops of Salona and Split. Ed., Transl. and Annot. D. Karbić, M. Matjević Sokol, and J. R. Sweeney. – Central European Medieval Texts. Vol. IV. Budapest–New York, 2006, p. 255, 263, 279, 285; ***Магистр Рогерий,*** Горестная песнь о разорении Венгерского королевство татарами. Лат. перев., вступл. и комм. А. С. Досаев. СПб., 2012, 52–53; ***Dawson, Chr. (ed.).*** The Mongol Mission. Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries

The invasion of the forces of Khan Batu and his entrusted war chiefs and junior princes in 1241–1242 hugely affects the Hungarian possessions along the Middle Danube. Balkans, however, are also experiencing a severe magnitude of Tatars' terror. This happens during the march of their battalions, tracing the escaped to Dalmatia King Bela IV (1235–1270) and during the movement through Serbian and Bulgarian lands upon their return to the Northern Black Sea Coast[40]. It should also be noted that while for the western parts of the peninsula, albeit causing terrible damage, the Tatar threat was short-lived, for the eastern shares it continues to be a reality even in the coming decades by the end of the 13th century[41].

Nonmerciful attitude toward captives in thirteenth century Balkans was not limited to massacres and torture. There were examples of sexual abuse. Of course, the scientific activities focused on revealing the aspects of women's captivity are limited by the character of available information. Unfortunately, elusive strokes concerning rapes in conditional historical database for the history of societies on the peninsula in the observed period are much more subtle than accounts about such kind of mistreatment practiced in a large scale by the Tatars[42]. However, there are some indications of totrure and sexual abuse over women captives in the thirteenth century Balkans. The witness of the events Niketas Choniates gives a clear idea about the fate of the many female inhabitances of the taken Constantinople. „*Some made their possessions the subject of lamentation* – wrote the notable Byzantine author – *while others said nothing as though the loss of their belongings was a matter of no distress whatsoever; some bemoaned the abduction and deflowering of a beautiful young daughter of marriable age or bewailed the loss of a spouse...*“[43]. In the following lines Choniates describes his personal hardships along with a group of closed people in their attempt to avoid attacks on them and their families and to escape the looting city, meanwhile managing to save the daughter of one of his companions from being raped. She was spared such a „*union without marriage crowns*“ which is the fate of many other women „*taken by force*“[44]. The enclosed excerpt of Choniates' chronicle needs no clarification. It is quite a visual indication that war-time violence against women – torments, rapes, abductions, is also a part of the plight of falling into enemy hands during the military actions.

In conclusion, it must be mentioned that distinguished short remarks are just on the surface of the very deeper and complex issue concerning the captives' doom. They are far away from a comprehensive study of the issues and their real measure needs further specification and analyses. Even at this stage, however, a number of cases stand out clearly enough where the captured warriors and abducted non-combatants have been used as a means of extracting the military, political and economic benefits. During the outlined period practices relating to prisoners of war are highly dependent on the selected goals as well as the course of the conflict and attitude towards own warriors and subjects caught up in enemy hands. With the necessary conditionality, one can say that despite all their diversity, decisions revolve around the choice to keep the captives' life or not. Killing of prisoners of war and civilian population of the area of military hostility dictated by different considerations are part of the hideous side of the Balkan wars and in the 13th century. Moreover, there is also the sufficiently clear action mechanisms in a diametrically opposite direction. It is due to the fact that an immediate effect is not always haunted. Long-term solutions are applied, too – imprisonment for an indefinite period of time until achieving the desired peace, redemption (regardless of its kind and variety) and/or exchange of own countrymen found in the hands of the enemy, as well as an attempted integration of captured and kidnapped people in the economic and military-political structures of the Balkan states.

---

in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Century. New York, 1955, p. 109–114, 124, 129–130, 135, 150, 157 sq. Large parts of Rubruck's narrative are published in ЛИБИ IV. Unfortunately, I have no access to: ***Guzman, G.*** European Captives and Craftsmen among the Mongols, 1231–1255. – Historian, 72/1 (2010), 122–150.

[40] ***Master Roger,*** p. 161, 165–173, 177 sq; ***Archdeacon Thomas,*** 257–281, 287–305.

[41] Details in: ***Павлов, Пл., Г. Атанасов.*** Преминаването на татарската армия през България (1241–1242). – Военноисторически сборник, LXIII/1 (1994), 5–20; ***Павлов, Пл.*** България и походите на „Златната орда“. – Българите в Северното Причерноморие. Т. 6. Велико Търново, 1997, 139–152; ***Узелац, А.*** Под сенком пса…, 69–88, 133–147, 195–204.

[42] It affects not only women in urban centers and their rural surroundings, but even nuns and some men. ***Магистр Рогерий,*** 47–48, 51–52; ***Archdeacon Thomas,*** 273–274. Also: ***Николов, Ал.*** „Вярвай…, 320–231, 330.

[43] ***Choniates,*** p. 323.

[44] ***Choniates***, 324–327.

БЕЛЕЖКИ ЗА ПЛЕННИЦИТЕ ОТ ВОЙНИТЕ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIII ВЕК

Няма съмнение, че съдбата на пленниците от военните сблъсъци на Балканския полуостров през XIII век е привличала и ще продължава да привлича вниманието на учените. Наред с това що се отнася до проследяване на аспекти около случващото се с пленените по време на война има достатъчно щрихи за добавяне. Празнотите в това отношение, поне в някаква степен, са изненадващи, доколкото регионът е арена на постоянни по-големи или по-скромни по мащаб конфликти. Самата тема за пленничеството, макар и да не е пренебрегвана, сякаш е изтласкана в страни, тъй като рядко заема централно или съществено място в изследванията по военна история на средновековните Балкани. В този смисъл опитите да се откроят моменти от съдбата на пленниците са резонна част от усилията да се придаде повече плътност и дълбочина на познанията за региона през динамичното тринадесето столетие.

ЗА „ЗЕМЯТА КАРВУНСКА“, „КАРВУНСКАТА ХОРА“ И ГРАД КАРВУНА ПРЕЗ XI–XIII ВЕК

Валентин ПЛЕТНЬОВ

За малко повече от десетилетие след въстанието на Асеневци в Търново през 1185 г., почти цялата византийска тема Паристрион от западно от Видин до Черно море и от Дунава до Хемус е българска. Както споменават византийските хронисти, българската власт се разпростряла „*…над цялата област от Хемус чак до Истър*“, а хроникьорът на Третия кръстоносен поход Ансберг отбелязва, че „*в по-голямата част на България и към Дунав, гдето той се влива в морето, властвал някой си Калопетър Влахът с брат си Асен и подчинените им власи*“[1]. В т. нар. История на кръстоносците е записано, че „*… Калопетър и брат му Асен, които благодарение на военните си добродетели също бяха подчинили и владееха част от България около Дунава и части от Тракия…*“[2]. След още три десетилетия българските граници били далеч на юг и на запад и вече достигали и до бреговете на Бяло и Адриатическо море. Освен посочените по-общи сведения на хронистите, границите и административното деление на Българското царство се проследяват основно от дарствената грамота (оризмото) на цар Иван II Асен (1218–1241), дадена през 1230 г. на Дубровник. Известно е, че в нея са отбелязани някои от областите и градовете на царството, в които дубровнишките търговци имали право на свободна търговия: „*Дава Царството ми това оризмо на Дубровнишката област, на обичаните и всеверни гости на Царството ми, да ходят по всяка хора на Царството ми. И всички стоки да внасят или изнасят, или каквото и де е стока да пренасят. И до която искат земя или хора да дойдат: до Бдин или до Браничево и до Белград да дойдат, или до Търново и по цялото Загоре, или достигнат до Преслав и Карвунската хора, или Крънската хора, или до Боруйската, или в Одрин и в Димотика, или в Скопската хора, или в Прилепската, или в Деволската хора, или в земята Арбанашка, или в Солун… навсякъде да си купуват и продават свободно…*“[3].

Приема се, че в оризмото „фактически са упоменати всички области, които са влизали в пределите на Българското царство“ и, че „от грамотата ясно личи, че областите в България са получавали своите наименования според основните си административни центрове“[4]. Включени са точно влизащите в българското царство териториално-административни области – земи и области (хори). Те са обозначени с пълното им наименование или само с името на техния център[5]. Каква е обаче е реалната ситуацията при буквалния прочит на документа? В грамотата действително са изброени редица територии на царството от запад на изток северно от Хемус и от изток на запад южно от него. Прави обаче впечатление, че като изключим *Крънската* и донякъде *Боруйската хора*, са изброени градове и територии, които общо взето са по границите на държавата. На юг и югозапад: *Одрин, Димотика, Солун, Скопската, Деволската и Прилепската хора*. Най-западно е посочена и *земята Арбанашка*, като територия, която носи традиционното за средновековна България име, без обозначен административен център. Някои от тези градове обаче надали принадлежат на българското царството. Споменатите в югоизточните предели градове *Одрин* и *Димотика*, разположени в конфликтната зона между България и Византия, попадат временно в българските ръце, като са обсаждани, превземани, опожарявани и разрушавани, населени с гръцко население, което най-често е ограбвано и отвличано, но винаги оставали подвластни на византийските императори. *Солун* (хилядолетна българска мечта, тогава център на Солунското деспотство) също не става част от българската държава, но пък по време на издаването на грамотата, след битката при Клокотница, тъкмо е попаднал под контрола на цар Иван II Асен. Реално това са земи, които явно все още не са административно обособени, защото са български едва от годината на написването на грамотата – 1230 г. Придобиването на тези земи и градове с гордост е посочено в надписа от колоната в храма „Св. Четиридесет мъченици“ в Търновград, писан също след битката при Клокотница и пленяването на Теодор Комнин: „*… разбих войските на гърците, а самият им цар господин Тодор Комнин взех в плен… и цялата му земя от Одрин до Драч превзех…*“[6]. Споменаването в договора на тези южни територии отразява самочувствието на българския цар и неговата водеща роля в политиката на Балканите.

Видно е, че в оризмото са посочени градове, които реално не са български, но пък ги няма територии, които от десетилетия са включени в централната част на царството, както и по Черноморието. Това надали означава, че в тях не се допускат дубровнишките търговци, които по принцип получили разрешение „*навсякъде да си купуват и продават свободно*“. Факт е, че в грамотата ги няма районите на Западна Тракия (Пловдив/Филипопол) и още на запад Средец и Велбъжд, които са дори митрополитски центове, и които малко по-късно ще бъдат включени в диоцеза на новосформираната Търновска патриаршия[7]. Вероятно поради отсъствието на тези сравнително обширни територии от текста на грамотата се приема[8], че областта *Загоре*, спомената заедно с Търново, е обхващала земите и на север и на юг от Балкана и така, проблемът с отсъствието на тези земи от текста на оризмото се решава. Подобно администриране на територията е доста съмнително, защото е значителна, и то не само за времето си. Разделена е от сериозни природни граници, а трябва да бъде управлявана от един административен център, пък бил той и столица. В същото време това не се случва с Крън и Боруй, които са по-близо до Търново от Средец и Велбъжд, и не са включени в *Загора*. Границите на областта Загора/Загоре, а не на Търновското царство от средата на XIV в., разположена северно от Хемус, може да се съобразят с тези на Търновската митрополия от началото на XV в., които несъмнено отразяват съществуваща и до тогава ситуация. Митрополията е обособена след премахването на Търновската патриаршия, като най-голямата митрополия в диоцеза на Вселенската патриаршия в Цариград. В епархийски списък от втората половина на XV в. към Търновската катедра са посочени епископиите на Ловеч, Червен и Преслав[9]. В такива граници тя остава до включването към нея на епископията Враца през XVII в., все епархии северно от Балкана. Едва през XVIII в. към Търновската митрополия е включена временно и Стара Загора[10].

В грамотата на царя ясно е посочено, че се разрешава на търговците от Дубровник да ходят до *която искат земя или хора* (област). Изброени са както административните области, така и земите или териториите без все още определени административни центрове. Тези хори са посочени ясно: *до Боруйската, до Крънската, до Скопската, до Прилепската и до Деволската хора*. Приемам, че за градовете, изброени в началото, е спестена думата за административна единица „хора“, защото е записана непосредствено преди тяхното споменаване – *Браничево* (Браничевската хора), *Белград* (Белградската хора) и *Бдин* (Бдинската хора), те са и центрове на епископии и митрополия. За южните

---

[1] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век. – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, с. 195.

[2] ***ЛИБИ,*** III, с. 242.

[3] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина. Т. I. София, 1943, с. 155; ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. II. София, 1978, с. 205.

[4] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа през Средновековието (IV–XVII в.) – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, с. 379; ***Кузев, Ал.*** Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, с. 280.

[5] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV в. Политическа история на областта. – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, с. 197.

[6] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век…, с. 197.

[7] ***Кузев, Ал.*** Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. София, 1980, с. 85; ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България…, 312–313.

[8] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век…, с. 197.

[9] ***Тютюнджиев, Ив.*** Търновската митрополия през XV–XIX век. В. Търново, 2007, с. 31.

[10] ***Вачев, Х.*** Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. В. Търново, 2012, 11–14.

три града обаче, според мен, с „в“ е посочен достъпа само до градовете – *или в Одрин, и в Димотика* и *или в Солун*, които нямат обособени хори, защото не са български градове и не са управлявани от българска администрация. Освен това Димотика и особено Одрин са значителни центрове, но са разположени недалеч един от друг, поради това около тях трудно могат да се обособят отделни хори. В текста двата града са обединен със съюза „и“ (*в Одрин* ***и*** *в Димотика).* На югозапад е посочена и съседната на Дубровник *земя Арбанашка*, а не област (хора), която да носи името на големия военноадминистративен център Драч, чието включване в границите на държавата е отбелязано в Търновския надпис, и от там примерно „Драчката хора“.

За сравнение на оризмото на цар Иван II Асен може да се ползва сходния документ т. нар. „Превилегиум“, даден през 1198 г. от император Алексий III Ангел (1195–1203) на Венеция. От него става ясно административното деление на териториите, наричани във византийските извори с общото име „Запад“. При прегледа на византийските теми изброени в него, ще видим много сходна ситуация с областите, записани в оризмото на цар Иван II Асен тридесет години по-късно, но са посочени много повече области. В Превилегиума е записано: *„Моето царство, желаейки да освободи верните венецианци от затруднение, реши да бъдат отбелязани всички области, които са в Романия, в които могат да търгуват, в настоящия хрисувул. Именно тези области са следните:* ***тема Драч*** (б.а)… ***тема Девол****…* ***тема Охрид****… тема Преспа…* ***тема Скопие****… тема Стримон… тема Триадица и Велбъжд,…* ***тема Солун****… тема Тракия и Македония…, тема Аркадиопол и Булгарофигон; тема Херсонес;* ***тема Одрин и Димотика****; тема Анхиало; тема Пловдив,* ***тема Берое****, тема Мора и Ахридос…* “[11]. Разбира се, сред така изброените области я няма голямата тема северно от Хемус – Паристрион, която в началото на управлението на цар Калоян (1197–1207), когато е издаден Превилегиума, е изцяло българска. Видно е, че тридесет години преди оризмото на царя, в Превилегиума на императора са записани области (теми) и градове, някои от които по времето на Иван II Асен вече са български, но наречени не теми, а хори и са включени в оризмото. Съвпадат Боруйската, Деволската, Охридската, Скопската, Одрин и Димотика и Солун. Други обаче, като византийските теми *Анхиало, Тракия и Македония, Пловдив, Мора и Ахридос, Триадица и Велбъжд* не са включени в оризмото, което е странно. Тези територии и градове несъмнено са в българските граници още от времето на цар Калоян, и както споменах, някои от тях попадат в почти в средата на българското царство.

Видно е също, че подобно на оризмото, темите в „Превилегиума“ понякога са изброени без да е посочен водещ град, административен център, който да дава името на областта (примерно темите *Тракия, Македония, Мора, Ахридос*). Примерите щяха да бъдат още повече, ако темите край Дунава „България“, „Паристрион“ и „Месопотамия“ не бяха български повече от десет години.

В оризмото на царя, северно от Стара планина са отбелязани граничните дунавски градове на запад – *Браничево*, *Белград* и *Видин*. Прави впечатление, че няма посочени други градове по р. Дунав между Видин и делтата. Няма го дори големия град Дръстър, бивш център на тема Паристрион, който е български, а няколко години след издаденото на грамотата ще стане и митрополитски център към Търновската патриаршия. Това едва ли се дължи на умишлено изолирането на големия град като център на византийска тема или поради това, че през 1230 г. той все още е митрополия към Константинополската патриаршия. По-скоро той е част от областта Загора, с център столицата Търново. Няма посочени градове и на североизток от него, към устието на реката, където са разположени известните още от XI в. Главиница, Вичина, Преславица или Демничек. Няма отбелязани градове и по Черноморието, дори не е споменато Анхиало, център на *тема Анхиало* от „Превилегиума“ на император Алексий III. В цялата българска територия източно и североизточно от Търново, до делтата на Дунава, както към крайбрежието на морето са посочени само *Преслав и Карвунската хора*. Не са споменати други административни области. Според мен това не е случайно, като се има предвид какво представлява територията затворена между Дръстър и градовете по Дунава

---

[11] ***Гюзелев, В.*** Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. София, 2001, 10–12.

към делтата, на юг Велики Преслав и на изток до морето, с единствената спомената в изворите от XI–XIII в. крепост – Варна. „Четириъгълник“, във вътрешността на който няма крепости и селища, наречен в различни извори от XI–XV в. *степ* или *пустиня*.

До XI в. в районът на днешна Добруджа има гъста мрежа от около над триста селища и тридесетина каменни крепости, разположени по брега на Дунава и по долините на реките, пресичащи Добруджа (днес суходолия) и към Добруджанския вал между Черна вода и Констанца[12]. Многобройни са селищата и по Черноморието, в района на Варна, на север и на запад към Девненската долина[13]. В резултат на руско-българско-византийската война през 968–971 г. почти всички неукрепени селища във вътрешността на Добруджа и част от селищата по Черноморието и край Дунава са напуснати и изоставени. Някой от тях завинаги, а в други живота временно се възстановява, но предимно в някои от крепостите във вътрешността и по бреговете на р. Дунав. В резултат на печенежките нашествия, особено тези от 1032–1036 г., всички оцелели до тогава крепости и селища са разрушени и изоставени. Настъпва своеобразен демографски вакуум, подобен на този през VII в. Нашествията обаче не са единствената причина за него. Много често се забравя, че изключително влияние върху живота и обитаването на определени територии оказват климатичните и природни условия през определени исторически периоди. Територията на днешна Добруджа всъщност попада в югозападната, крайна част на Евразийските степи и след X в. претърпява значителни климатични промени. От части те са отразени и от съвременниците. Това се дължи на фактът, че периода със сравнително влажният и топъл климат в Европа, който започна към края на VII, приключва към X в. Настъпва постепенно засушаване, което е причинено от изместването на влажния климат на север и засушаване на най-южните части на степите по Северното Черноморие, Бесарабия и днешна Добруджа. Това довежда до дълготрайна липси на валежи, изсушаване на почвите и пресъхване на по-малките реки. В резултат населението се премества от сухите територии към непресъхващите реки в района като Дунав и по-малките Провадийска, Батова, Ломовете, Камчия и др. Най-тежко пострадали районите на днешна Добруджа и Източното Лудогорие, където, за разлика от Централна Северна България и източния Предбалкан, липсват непрекъснато течащи реки, създаващи условия за земеделие и целогодишно скотовъдство. Тези промени на климата са свързани и с фиксираните промени на морското равнище. През X в. приключва периода на повишаване на морското ниво с близо метър при т. нар. Нимфейска трансгресия, започнала през VII в. В резултат от общото застудяване в Европа и от там последвалото засушаване, започва т. нар. Корсунска регресия, при която нивото на морето спада с около метър, което води до промени и на бреговата линия. В резултат на климатичните промени централните части на днешна Добруджа се превръща с безводна степ, която неслучайно е заселена чак през XVI в. Тогава настъпва нова промяна и европейския климат като цяло става по-топъл и влажен, повишава се плавно и новото на морето с началото на т. нар. Лазска трансгресия[14]. За състоянието на днешна Добруджа през разглеждания период свидетелстват и съвременниците. Примерно Йоан Скилица отбелязва незапомнените студове през 1035 г., последвани от лоша реколта и масов глад през 1037 г.[15] Йоан Кинам описва похода на император Мануил I Комнин (1143–1180) срещу куманите в Североизточна България през пролетта на 1148 г. и пише, че императорът *„пребродил тамошните равнини в ходене на лов. И наистина в тези съвсем пусти и отдавна необитавани равнини живеят огромни стада животни“*[16]. Ал-Идриси описва пътя от Дръстър до Преславица (*Бересклафиса*), който продължавал четири дни… *през степта*[17]. Гервазий от Тилбърн в началото на XIII в. пише, че от устието на Дунава започва „... *Българската пустиня, която е земя на Блакт*“ (на Влаха, т.е. на цар Калоян)[18]. Положението не се променя и през XV век. Андреас де Палацио през 1444 г. описва бягството на рицарите от Варна към Дунав, които преминали през „*пустинната местност, в която не може да се намери нищо полезно за човека... повечето изминали разстоянието на кон за три дена, без да намерят никаква вода*“[19]. Донато де Леце, описва османския поход срещу Молдова през пролетта на 1475 г. След като султан Мехмед II (1451–1482) „*стигнал до Варна, той се отправил на север през пустинята, която се наричала Аброзит* (Добруджа)“[20]. Заселването на степта, днешната житница Добруджа, постепенно ще се случи едва след XVI в., когато османската власт организирано преселва към Добруджа татари, юруци и алиани-казълбаши, а в последствие са заселват и българи[21].

---

[12] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство. В. Търново, 2009, 13–19 и посочената там литература.

[13] ***Плетньов, В.*** Варна през Средновековието. Т. 1 (от VII до X век). Варна 2008, 109–197.

[14] ***Пеев, Пр.*** Физикогеографско описание на варненския залив и езерата. – Приложение към: *Плетньов, В.* Варна през Средновековието. Т. I. От VII до края на X в. Варна, 2008, 260–261.

[15] ***ГИБИ***, VI, с. 300.

[16] ***ГИБИ***, VII, с. 226.

[17] ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие. София, 1981, с. 432.

Не е по-различна ситуацията и според другия основен извор за селищната система и пътищата във византийския „Запад“ през XII в. – „Географията“ на Ал-Идриси от 1154 г.[22] В този първостепенен извор са описани пътища, пазари и градове, ползвани и посещавани от различни търговци, които после дават сведения на географа. Записано е, че от Варна, само на запад, започва път към Велики Преслав: „... *От Барнас на запад до град Батерни* (Петрич, при с. Разделна – В. П.) *на сушата – 30 мили... От него до град Бурфанту* (Овеч, Провадия) *в западна посока има 30 мили.... От Бурфанту до град Мегали Барасклафа има един ден...*“ От Велики Преслав пътя продължава на юг през Върбишкия проход.

Сухоземният път край река Дунав от запад на изток започва от *Афранисуфа* (Браничево) през *Нукастро* (Кладово), *Бидуни* (Видин), *Субест Кастро* (Свищов), *Диристра* (Силистра), *Бересклафиса* (Преславец), *Дисина* (Мачин) до *Армукастру* (Енисала) при делтата на р. Дунав (*нахр Дануа*). Съществували и пътища към вътрешността – от *Банун* (Видин) през *Луфиса* (Ловеч), *Мисинус* (Търговище или Шумен) и на юг през Стара планина. Друг път започвал от *Субест Кастро* (Свищов) през *Агризинус* (Разград) на изток отново до *Мисинус* и от там през *Диниболи* към проходите на Стара планина към *Ракнуи* (Карнобат). Факт е обаче, че няма посочен път между Дръстър и Велики Преслав или от който и да е град на Дунава през днешна Добруджа към градовете южно от Стара планина или към Черноморието. Няма посочен сухоземен път и по брега на Черно море. Отбелязано е, че след като дунавския път завършва при *Армукастру*, от там само по море се стига до *Барнас*. Това показва, че през XII в. територията е обезлюдена, липсват селища и градове или крепости, разположени по трасетата на пътища във вътрешността на описания по-горе четириъгълник в днешна Добруджа. Няма градове и път и по Черноморието, което, както ще видим, се доказва и по археологически път[23].

Според текста на оризмото, освен в северозападните области на държавата, на дубровнишките търговци северно от Стара планина, източно от Видин, се разрешавало да ходят до две обособени територии, записани като *Търново и цялото Загоре*, а след това на изток – *Преслав и Карвунската хора*. Споменах, че северно от Балкана няма отбелязани други градове освен Търново и Преслав. Това са единствените земи, в които името на град и името на определена територия са свързани със съюза „и“. Области, чиито имена са в пряка връзка с новата и старата столица на Царството. Видно е дублирането на град и област, каквото не се открива в „Превилегиума“ на император Алексий III Ангел. Териториите явно са свързани с имената на градовете, изписани преди тях, защото това се техните административни центрове. На *Загора* център е столицата Търново. Неслучайно с името *Загора* ще бъда наричано и Второто българско царство, защото в тази област и столицата се случват повечето важни събития в държавата. На *Карвунската хора* център е старата столица Велики Преслав. Това водещо място на града личи и от факта, че митрополита на Преслав, като наследник на преславските патриарси, се споменава веднага след търновския патриарх. В преписката на цар Калоян с папа Инокентий III, в тези области северно от Стара планина са споменати тримата архиереи – търновския архиепископ и митрополита на великата църква на Преслав. Наречен е от Теодосий Търновски „светейши митрополит на Велики Преслав, прототрон“[24]. Както отбелязва веднъж В. Гюзелев, от текста на грамотата се вижда, че „Карвунската хора била тясно свързана с Велики Преслав, който бил неин военноадминистративен и църковен център“[25].

Византийските автори от XI–XII в., които описват събитията свързани със завладяването на българската държава, включването ѝ във византийската военно-административна система, както и борбата на Империята с варварите, не споменават за територия северно от Хемус, наречена „Загора“ или пък „Карвуна“. Пишат за „Мизия“, „мизийски области“, „земите отвъд Хемус“, „земите край Истър“, „градовете край Истър“[26]. Територия северно от Хемус, която се наричала „Загора“ се появява за пръв път у византийските автори в текстовете, отнасящи се за събитията след въстанието в Търново през 1185 г. Съвременникът Никита Хониат (+1213 г.) в разказа за похода на император Исак II Ангел през Триадица към Ловеч през 1187–1188 г. пише, че императорът решил *да влезе в Загора и да се опита, доколкото може да възпре мизите,* с поход от Пловдив през Триадица. „Загора“ отново е спомената при описанието на похода към Търново през Анхиало през 1190 г. В текста за събитията свързани с Иванко през 1200 г. Хониат нарича цар Калоян *владетелят на Загора*[27]. По-късните Теодор Скутариот (+1282 г.) и Георги Кодин също пишат за „Загора“, когато описва походите на император Исак II Ангел срещу Търново през 1186–1187 г.[28]. Първият български църковен глава след възстановяването на Българското царство – архиепископ Василий е наречен от папската канцелария – *загорски примат* (т.е. примас на България)[29]. Мануил Фил в поемата за подвизите на Михаил Глава Тарханиот не споменава България, а Загора (... *по-силния и дързък дракон Стан, който тогава управляваше Загора...*)[30]. Примерите са много[31].

Ясно е, че това *цяло Загоре* не е старата област в Североизточна Тракия от VIII–X в. Тя обаче също не е спомената в оризмото, макар, че за последно тази област Загорие се споменава в „разказа“ за покръстването от XIV в. и за българските автори от това време е известно нейното разположение[32]. През 1367 г. след похода на граф Амадей VI Савойски и сключения мир с България, император Йоан

---

[18] ***Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов.*** Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1992, с. 30.

[19] ***Мирчев, М.*** Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. – ИВАД, XV, 1964, 87–92.

[20] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа..., с. 384.

[21] ***Димитров, Стр.*** Нови данни за демографските отношения на Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – Добруджа, 14-16, 2000, с. 278.

[22] ***Недков, Б.*** България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Ал Идриси. София, 1960, с. 69, 81, 99.

[23] ***Плетньов, В.*** Одесос, Варна и районът в историческите извори от IV–XII век. Варна, 2015, 66–80.

[24] ***Кузев, Ал***. Развитието на градовете..., с. 82.

[25] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа..., с. 380. На същото място, в „История на Добруджа“, т. 2, с. 197–198, авторът посочва, че изброените в грамотата имена означават центрове на области – „Бдин, Белград, Браничево, Търново със Загоре (земите на север и юг от Балкана), Преслав, Карвунската област...“. Така свързва Търново и Загоре, но явно отделя Преслав (в Преславска хора) от Карвунската хора. Продължава: „Съседни области на Карвунската са били Търново и Загоре, Преславската и Крънската“, по нататък: „От Петровата земя се обособили две области – Преславската и Карвунската“. Явно тук вече не става дума за това, че Преслав е административен център на Карвунската хора. По същата логика Търново трябва да се отдели от Загора и да се твърди, че е има Търновска хора и отделно Загорска хора, а съседни на Загора трябва да бъдат Търновската и Преславската хора. Подобно нещо няма в грамотата.

[26] ***ГИБИ***, VI, с. 299, 300, 312 (Йоан Скилица); ***ГИБИ***, X, с. 117 (Михаил Глика); ***ГИБИ***, VII, с. 191 (Йоан Зонара).

[27] ***ГИБИ***, XI, с. 35, 63.

[28] ***ГИБИ***, VIII, с. 245; ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век...., с. 195, бел. 7.

[29] ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 2. с. 53.

[30] ***ГИБИ***, X, 1980, с, 143.

[31] ***Иширков, Ат.*** Областното име Загорье или Загора в миналото и сега. – ИНЕМ, V, 1925, 80–88; ***Сакъзов, Ив.*** Областното име Загора по нови извори. – В: Сборник в чест на Ат. Иширков. София, 1933, 353–358.

[32] ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 1. с. 201.

V Палеолог получил българските до тогава крепости Месемврия, Анхиало, Созопол и Агатопол. Тогава е обособено апанажното „Императорско владение Загора“ с център Месемврия, което обаче не носи името на града, предадено по-късно във владение на по-малкия императорски син деспот Михаил Палеолог (деспотат Загора)[33].

През XIII и особено през XIV в. името на централната част на царството, около столицата Търново, *Загора* става толкова популярно, че в дипломатически, църковни и особено в търговските документи това наименование се употребява наравно, дори по-често от България. С него се обозначава в политически смисъл Българското царство, защото това е районът около столицата, а в географски – земите между Дунав, Стара планина, Черно море до Видин на запад, т. е. днешна Северна България. Името *Загора* е възприето от държавите на запад, влезли в контакт с Второто българско царство. Среща се в сръбски, и особено във венециански (първите от 1276 г.)[34] и генуезки дипломатически и търговски документи[35], където в повечето случаи заменя името на държавата България. Името Загора става толкова популярно и разбираемо, че в Никополската грамота от 1352 г. българския цар сам се нарича *по Божия милост цар на Загора, на българите и гърците*[36]. Понякога *Загора*, като заместващо България, се използвало и при обозначението на земите, владени от деспот Добротица. Във венециански документ от февруари 1384 г. се споменава, че генуезците, въпреки договора от Торино (1382 г.), продължавали да пречат на венецианските търговци да отиват до пристанищата в *земите на Загора, подчинени на Добротица*[37]. Тук обаче може да става дума и за това, че за венецианците и земите на Добротица са част от България, а и в този момент в неговите владения след 1369 г. са източните части на *Загора*, включително и Варна.

Името *Загора*, дублиращо България, се среща и в средновековните карти. На картата на света, изработена от Фра Мауро през 1458 г., на Джакомо Гасталди от 1566 г. и на Абрахам Ортелиус от 1612 г. или близо две столетия след унищожаването на Българското царство[38].

На изток от областта *Търново и Загора* според оризмото е разположена областта *Преслав и Карвунската хора.* Както споменах двете територии, заемащи земите северно от Хемус, са изписани с напълно еднаква конструкция. Градът Преслав е свързан с *Карвунската хора* със съюза „и“. Явно така споменат, подобно на Търново, Преслав като стара столица на България е голям административния център в източната част на страната още от края на XII в. Според Паоло Рамузио, автор от VXVI в., който ползвал стари извори, *цар Петър царувал в Преслав, град в Хемус*[39]. Преслав, подобно на Търново, трябва да бъде административен център на тази *Карвунска хора*. Странно е обаче, че тя не се споменава от нито един византийски автор и съвременник на събитията. От хрониката на Никита Хониат[40] е известно, че двамата братя Асен и Петър веднага след обявяването на въстанието в Търново се насочват към премахването на византийската администрация в източните части на темата Паристрион. Първият град, който нападат веднага след като *Петър увенчал главата си със*

---

[33] **Гюзелев, В.** Очерк върху историята на град Несебър през периода 1352–1453 г. – ГСУ ФИФ, 64, 3, 1970, 163–167.

[34] **Гюзелев, В.** Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. – Архивите говорят. Т. 18, 2001, с. 42, 48; **Гюзелев, В.** Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII–началото на XV век). София, 1995, 103–105, 120–121.

[35] **Гюзелев, В.** Очерци върху историята на българския Североизток …, 103–105.

[36] **Гюзелев, В.** Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 181; **Гюзелев, В.** Венециански документи…, с. 82.

[37] **Гюзелев, В.** Венециански документи…, 136, 282.

[38] Атлас. Българските земи н европейската картографска традиция (III–XIX в.). София, 2008, карти № II, 12; № III, 4, 6.

[39] **Ракова, Сн.** Представата за България у венецианския историк Паоло Рамузио. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 250–252.

[40] **ГИБИ**, XI, 25–26, 27–28.

златен венец, но не успяват да превземат е Велики Преслав. Изглежда това става няколко години по-късно, след възкачването на цар Асен I (1190–1196) на престола. Теодор Скутариот[41] и Георги Акрополит[42] (+1282), макар да не са преки свидетели на събитията, в пасажа след описанието на битката в Тревненския поход през 1190 г. пишат, че… *братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат Петрова земя (τοῦ Πετρῦ χώρα).* Дори и през втората половина на XIII в., почти век след смъртта на цар Петър II, но и половин век след оризмото на цар Иван Асен определена територия източно от Търново все още се нарича „Петрова земя“. Какви са границите на тази „земя“ е трудно да се отговори. В нея обаче се споменава, че влизат градовете *Велики Преслав, и Проват,* както *и земите около тях* (?). Това всъщност са два града, които се намират на споменатия важен път, описан от Ал-Идриси през 1154 г. – *Мегали Бересклафа* (Велики Преслав), *Бурфанту* (Проват, Овеч), *Бетерни* (Петерни, Петрич) до *Барнас* (Варна)[43]. Четири града, които през разглеждания период съществуват, описани са в търговски маршрут, дори с известни подробности. В тези градове при археологически проучвания са открити метални находки, монети и цели керамични комплекси от XI–XII в., включително и вносна керамика, което потвърждава текста на Ал-Идриси. Георги Акрополит не споменава Петрич и Варна сред подарените на цар Петър градове. Това не е и възможно поради факта, че двата града през 1190 г. не са български, макар Варна да е временно превзета и частично разрушена от цар Асен, подобно на Анхиало. Според Никита Хониат, пряк свидетел на събитията, към 1193 г. императорът взел мерки за възстановяването и укрепването на двата града и им поставил гарнизони[44]. Възстановяване, споменато и в една анонимна византийска хроника[45]. Варна била присъединена окончателно към Българското царство едва на 24 март 1201 г. (Велика събота), когато цар Калоян превзел града след три дневна обсада, избил населението, разрушил града и съборил крепостните стени[46].

Според мен, като се съобразим с природната ситуация за която стана дума, както и с историческите и археологическите данни трябва да се приеме, че тази „Петрова земя“ вероятно обхваща точно описаното от хронистите: *Преслав и Проват* (Овеч) *и земите край тях* – т. е. долините на непресъхващите реки Тича и Провадийска към Варна и вероятно обитаваното крайбрежие на морето. Няма сигурни данни и основания да се приеме, че *Петровата земя* има по-голям обхват и заема споменатото в изворите в същия район *Стохълмие/Сто могили/Стомогилие*, което сега се отъждествява с Лудогорието и цялата днешна Добруджа и се възприема за територия на Карвунската хора[47].

Местността или областта „Сто могили“ (Ἑκατόν βούνους) се споменава за пръв път от Йоан Скилица в разказа за една от поредните печенегски войни северно от Хемус през 1048 г. Тогава вождовете Сулца, Селте, Караман и Каталим с 15 хиляди конници отказали да се сражават със селджуките в Мала Азия и се върнали Преминали Хемус и се настанили в равнината, която се простирала между *планината и Истър чак до морето и намерили една местност, покрита с гори и дъбрави, всякакви гъсталаци, води и пасища (местното население нарича тази местност Сто могили).* За тази „местност“ става дума и в пасажа за похода на ректора Никифор срещу печенегите през 1049 г. Войската преминала Хемус и построила лагер *в една местност, наречена Диакене, недалеч от Стохълмието*[48]. Построили лагера в *местност Диакене*, а не до крепост или град[49], та да се приеме, че това е днешното Девня и Девненската низина. Според Ана Комнина през 1087 г. куманите нападнали печенегите, които били разбити и се укрили край езерото *Озолимна* (Разлим) при Дунава, което лежало *над „Стоте могили“*[50].

---

[41] **ГИБИ**, VIII, 254–255.

[42] Пак там, с. 154.

[43] **Недков, Б.** Цит. съч., с. 69, 81, 99.

[44] **ГИБИ**, XI, с. 43.

[45] **Гюзелев, В.** Очерци върху историята на българския Североизток…, с. 13.

[46] **ГИБИ**, XI, 66–67.

[47] В. Гюзелев приема, че под „Петровата земя“, с Преслав и Овеч, трябва да се разбира днешното Лудогорие и Добруджа с Черноморието и Карвунската хора. Хората представлявала част от тази обширна земя. Вж. **Гюзелев, В.** Добруджа от края на XII до XV век…, с. 195. Подобно у **Кузев, Ал.** Карвуна,– В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, с. 278.

За разлика от „Петровата земя“, това „Стохълмие“ се свързва пряко с Карвунската земя, защото се споменават заедно на няколко пъти и в един от малкото домашни извори от епохата – Българската апокрифна летопис, която традиционно се датира в средата на XI в.[51] На кратко, в нея се нарежда на пророк Исай да отиде на запад, да отлъчи *третата част от куманите, наричани българи,* и да *насели земята Карвунска*, разположена от Дунава до морето *и да им постави цар с името Слав.* И този цар сътворил *сто могили в земята българска и* тогава му дали името *стомогилен цар*... И в неговото царство *имало сто могили.* Следващия цар се наричал *Испор, които съградил на Дунав град Дръстър и Плиска,* както и *велик презид от Дунава до морето... и населил цялата Карвунска земя.* Приема се, че анонимния разказ отразява народната традиция и е легендарно представяне на българската история от времето на нейното създаване през VII в., но записано през XI в., или по времето, от когато са и данните за *Стохълмието* в споменатите византийски хроники. В същото време е смущаващо, че в апокрифа се споменават неща, които няма как да бъдат известни на „старобългарската устна и книжовна традиция за създаването на държавата, записани през XI в.“[52] Има някои несъответствия, които насочват към идеята, че апокрифната летопис или е писана към края на XII в. или достига до нас с добавки и преработки от XIII в.[53] В нея на няколко пъти са споменатите *куманите, наречени българи*, както и града Червен, създаден от цар *Гаган-Оделян*. Това са сериозни несъответствия, защото куманите се появяват северно от Дунав в края на XI в., а в земите на запад, където пророк Исай ги търси, и още по-късно. Според известните извори те преминават Дунава за пръв път през 1087 г., по време на император Алексий I Комнин[54]. След това при неговите наследници през XII в. те нахлуват многократно за грабежи и като съюзници срещу печенегите. Преданието и съставителят на апокрифа, ако го е записал през XI в. няма как да е знаел, че малка част от куманите трайно ще се заселят в Българския Североизток през XII, а масово през XIII в. Че куманите ще се впишат в етническата среда, за да могат да се отъждествяват и *наричат българи*. Смущаващо е и записаното в апокрифната летопис, че цар *Гаган-Оделян създал града Червен*. Невъзможно е името на този град е да е било известно през XI в., защото всички данни, с които разполагаме от археологията показват, че Червен е граден през XIII в., а на неговата територия и в околностите няма материали от X–XII в. Впрочем, същото се отнася и за издирвания и спорен град Карвуна, при условие, че именно този град би трябва да е дал името на спомената на два пъти в апокрифната летопис *земя Карвунска*, а по-късно *Карвунска хора*.

---

[48] ***ГИБИ***, VI, с. 316, 318.

[49] ***Кузев, Ал.*** Карвуна..., с. 280; ***Гюзелев, В.*** Наименования на Добруджа..., с. 378; Лъв Дякон пише за крепост Динея, която била превзета заедно с други градове по време на похода на император Йоан Цимиски през 971 г. Възниква въпросът дали крепостта Диня/Динев у Лъв Дякон и местността Диакене у Скилица са идентични. По-скоро не са, както и не е идентична с Девня крепостта Деониана (Δεονίανα) у Прокопий Кесарийски, независимо какви нови четения и тълкувания на изворите се правят (***Георгиев, П.*** Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура т. 4-2, 2007, с. 27).

[50] ***ГИБИ,*** VIII, с. 68.

[51] ***Иванов, Й.*** Богомилски книги и легенди. София, 1970, 280–284; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина. София, 1940, 154–146.

[52] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век..., с. 195; ***Кузев, Ал.*** Карвуна..., с. 278.

[53] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство..., 20–21.

[54] ***ГИБИ***, VIII, с. 54, 57.

Наличието на подобна административна област след XIII в. е несъмнено. Спомената е непосредствено след *Търново и цяла Загора*. Тогава къде е града Карвуна, който повечето изследователи, които се занимават се с проблема, приемат за център на областта, град, който дава името на областта и отстояват с различни аргументи неговото водещо значение в района през Средновековието. Независимо какви доводи се използват, съществуването на този град се приема за неоспорима даденост за периода след XI в., макар с твърде спорна и неясна етимология.

Основно надделява мнението на В. Бешевлиев[55], че топонима Карвуна (Καρβωνά, Καρβουνα) се извежда от гръцкото „карбон“ (въглен, въглища). Всъщност Бешевлиев единствен поставя под съмнение съществуването на град Карвуна през XI в., а приема, че територията е наречена така във връзка с производството на дървени въглища в района. Поради факта, че както през Средновековието, така и днес, в района няма гори за производства на подобни въглища се приема, че Ал. Кузев[56] с основание отхвърля подобно мнение, убеден, че наименованието на областта произлиза от „град Карвуна, който още тогава (т. е. през XI в.) ще да е бил значителен административен център“. Според Кузев „понеже Карвуна е гръцка име, не е засвидетелствано през античността, то ще се е появило наскоро след установяването на византийското владичество в Североизточна България през 971 г.“ – предположения. В същото време, въз основа на обстоен преглед и с многобройни примери от известните средновековни писмени извори (официални документи, търговски и църковни документи, както и османски данъчни регистри) и морски карти, но всички от XIV–XVII в., той приема и твърдо отстоява мнението, че Карвуна трябва да се локализира при съвременния град Балчик. Разбира се идеята е подкрепена безрезервно от дългогодишния изследовател на Балчик М. Димитров[57]. Освен това Ал. Кузев подкрепя тезата си и с данни от археологическите разкопки в Балчик, проведени от М. Димитров. Находките от тях показват, че това е единственото селище северно от Варна, в което има археологически материал, който се датира от XI до XIV в. Преведени са примери и с монетни находки от XI до втората половина на XIII в. Последните по-дробни изследвания[58] на същия материал обаче показаха, че керамичния комплекс, открит в района на единствената обитавана територия на Балчик през средновековието – височините „Джани баир“ и „Сусам баир“, е предимно от XII до първата половина на XIII в. Керамиката от XIV в., както и монетите, са малобройни, което подсказва за проблемите на селището, предизвикани от нашествието на татарите и трудното му възстановяване след това. Не се потвърждава идеята, че тук е била т. нар „първа столица“ на Добруджанското княжество. Там реално съществува значително за времето неукрепено селище, отдалечено от морето, предпазено от запад с малък землен вал. Разкрити са тридесетина жилища, със сетни облицовани с камъни или дъски. Няма крепостна стена, както и каменни административни и храмови сгради. На „Джани баир“ няма резиденция или замък.

Привърженик на идеята за локализирането на средновековната Карвуна при Балчик е и Ив. Божилов, но според него името се появява в края на VII в., възприето от българите от запазено местно население на античния град. Според него, ако името е от XI в. то в никакъв случай не би могло да влезе в употреба сред българското население[59], което е логично. Мнение, което в първата си част трудно може да се защити, като се има предвид състоянието на византийските градове и селища след аваро-славянските нашествия, както и етнодемографския колапс, който настъпва в провинциите Мизия и Скития в края на VI и началото на VII в.[60], и на което авторът на идеята обръща внимание[61]. Още по назад във времето отива П. Георгиев[62], който приема, че името Карвуна е с прабългарски произход, донесено от Аспаруховите българи при настаняването им на Долния Дунав. Тази любопитна идея също е оборима от демографската ситуация в района на днешна Южна Добруджа през периода на XI–XIII в., когато тя започва да се нарича от различни автори „пустиня“. Освен това, византийските хронисти, които обръщат внимание на района през този период, явно са знаели как българите наричат района и са го споменали няколкократно – „Сто могили“ (΄Εκατόν βούνους). А за връзката между *земята Карвунска*, Стоте могили и куманите в апокрифната летопис вече споменах, че вероятно е направена през XIII в.

---

[55] ***Beševliev, V.*** Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordbulgarien. – Studia Balcanica, 1, 1970, S. 75–76.

[56] ***Kuzev, Al.*** Zwei Notizen zur historishen Geographie der Dobrudža. – Studia Balcanica, 10, 1975, S. 119–121; ***Кузев, Ал.*** Карвуна..., 278–279.

[57] ***Димитров, М.*** Приноси към историята на град Балчик. – Добруджа, 5, 1988, 72–77; ***Димитров, М.*** Укрепленията на Дионисополис-Карвуна. – В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1982, 34–38.

[58] ***Манолова, М.*** Вносна керамика от селището върху хълма Джани баир в Балчик. – Добруджа, 30, 2015, 411–420.

[59] ***Божилов, Ив.*** Малка Скития – Карвуна и раждането на българската държава. – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, с. 21; ***Божилов, Ив.*** Карвуна – твърдина на средновековна България. – В: Балчик. Балчик, 1990, 12–13.

Именно с куманите е свързано и „последното“ мнение за етимологията на Карвуна. Според Г. Атанасов[63], който с доводите, които предлага, е на крачка от съмнението, че града Карвуна е дал името на областта, я свързва с „резиденцията на куманските вождове от Дунавската половецка група, обитаваща територията между Дунав, Прут и Днестър. Тя се нарича „Карабуна“ („Черен кладенец“), а името е пренесено и възприето от местното население с преместването и инфилтрацията на големи кумански маси на юг от Дунава след татарското нашествие северно от Черно море. Намеква се, че селищата (?) и някой центрове като Варна, Кастрици и Калиакра и тяхното „оживяване“ след XIII в. се дължи на куманското присъствие. Това е меко казано съмнително, като се имат предвид археологическите данни. Крепостите северно от Емона се възстановяват и започват своя възход през последните десетилетия на XIII в. Тази идея трудно може да обясни наименованието на „Карвунската хора“, фиксирано в грамотата на Иван II Асен от 1230 г. и „Карабуна“, донесено с посоченото от Ибн Тагри Бидри[64] масовото преселване на куманите през 1241–1242 г. и настанени от царя между две планина, последвано от преселението на куманите на Котян.

Хипотезата, че *земята Карвунска* и *Карвунската хора* носят името на град Карвуна, който е разположен на нос „Чиракман“ до гр. Каварна е най-разпространена[65]. Тезата е твърдо отстоявана от В. Гюзелев, който подобно на Ал. Кузев, идентифицира мястото на крепостта с многобройни аргументи от същите писмени извори, портулани и морски карти от XIV–XVIII в., но с по-малко и твърде несигурни археологически данни. И тук има потвърждение на името Карвуна-Каварна, открито във френско описание на пристанищата на западния бряг на Черно море от 1738 г., където се казва, че *селото се наричало от турците Каварна, а от гърците – Карбона*[66]. Основният проблем обаче с локализирането на Карвуна при Каварна като важен административен център през XI – XIII в. е археологията. На нос „Чиракман“ е разположена дълго проучваната крепост, с находки от античността до края на VI в. После там има малко българско селище с традиционния землен вал от IX–X в., последвано от хиатус след неговото унищожаване през XI в. След това, през XIV в. възниква крепост, с частично възстановени антични крепостни съоръжения. Ситуация характерна почти за цялото Западно Черноморие северно от Варна. На територията на крепостта са открити жилища от камъни на кал и вероятно със сламени покриви, както и малка еднокорабна църква, също на калова спойка. По-скоро данните насочват към наличието на малък крайбрежен град, а не към важен административен и търговски център. Няма силна крепост, нито административни сгради, замък или храмове. Няма и находки от монети или керамични комплекси, които да докажат живот през XI–XIII в. Всички археологически данни показват, че крепостта е обитавана от малобройно население през XIV в., когато обаче няма разцвет, какъвто се очаква за „първа столица“ на деспотството.

Няма да се спирам на идентификацията на Карвуна (свързвана с Армукастру на ал-Идриси) с крепостта при с Кранево (Екренско кале)[67], защото тя не е проучена, и данните са твърде неясни, но и съм убеден, че това е известната от XIV в. крепост Кранея. Тази крепост е спомената с името си само в един извор, но напълно отсъства от лоции и морски карти от епохата поради факта, че е разположена сравнително далече от морето, а в подножието няма удобен залив и не е била пристанище[68]. Засега от крепостта са известни находки единствено от края на XIII и XIV в., когато са създадени и обитавани повечето крепости северно от Емона, с изключение на Варна.

В житието на Кирил Филеот, един много важен извор за историята на Черноморието от втората половина на XI в., се споменава за една случка с монаха, който се срещнал в манастира „Св. Спас“, край езерото Деркос с арменец от Варна. Това всъщност е първото сигурно сведение сред многобройните византийски извори от IX–XI в. за наличието на селище с името Варна. В текста се споменава, но вече без уточнението за мястото до античния Одесос, както е в изворите от IX в., че арменецът е роден във Варна, семейството му е пленено за откуп вероятно от печенегите, и че до Варна се стига по-лесно и безопасно с кораб[69]. Селището вече е познато, а „прекият път“ до него е ясен и по море и по суша. Тук са изключени всякакви предположения що е това Варна – местност, река или селище, каквито неясноти има в хрониките от IX в. От оловен печат, датиран по същото време – средата на XI в. става ясно, че Варна е стратегия, управлявана от арменецът Ашот[70]. Както споменах по-горе, през средата на XII в. Варна (*Барнас*) е отбелязана сред пристанищата по западния бряг на Черно море в „Географията“ на ал-Идриси. Тя е единственото пристанище между *Айман* (Емона) и

---

[60] ***Плетньов, В.*** Варна през Средновековието…, 56 –74; ***Атанасов, Г.*** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през Средновековието. – НПр, 1996, 2, 3–6; ***Торбатов, С.*** Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.). София, 2002, с. 192.

[61] Авторът описва „етническия вакуум“ настъпил след нашествията в Империята и по-специално в Скития през VII в. виж. ***Божилов, Ив.*** Карвунската област. – Добруджа 681–1000 г.: Вътрешни проблеми. – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, 23–39.

[62] ***Георгиев, П.*** Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, XXVI, 2, 2002, 105–107.

[63] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, с. 21; ***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името и локализацията на Карвуна. – ИНМВ, 43 (58), 2007, 112–114.

[64] „*Когато татарите решили да нападнат земите на кипчаците в 639 г.* (=1241/1242 г.)*…, те влезли в преписка с Унус-хан* (Иван Асен), *влашкия владетел с оглед на това те да се прехвърлят при него през Судацкото море* (Черно море), *за да ги укрие от татарите. Той им дал съгласие и им отредил долината между две планини. Прехвърлили се при него в 640 г.*“ (***Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов.*** Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1992, с. 40, 47).

[65] ***Мирчев, М., Г. Тончева, Д. Димитров.*** Бизоне–Карвуна. – ИВАД, XIII, 1962, 21–41; ***Гюзелев, В.*** Средновековната Карвуна – Каварна (XIV – средата на XV в.). – В: Каварна от древността до Освобождението. София 1984, 85–107; **Гюзелев, В.** Добруджа от края на XII до XV век…, с. 195; ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа…, 378–381.

[66] ***Тодорова, Е.*** Неизвестно френско описание на западния черноморски бряг от 1738 г. – ИНМВ, 23 (38), 1987, с. 140; ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV век…, с. 305.

[67] ***Сотиров, Ив.*** Добруджанската столица Карвуна през XII–XIV в. – ГНАМ, X, 1997, 105–107.

[68] В една своя публикация Г. Атанасов прави преглед на изворите с по-подробен прочит на някой документи на Константинополската патриаршия от втората половина на XIV в., както и на археологическата ситуация с градовете-претендента за Карвуна. В края достига до неоспоримия факт, че град Карвуна, известен от многобройни документи и карти от XIV в. трябва да се търси „южно от Каварна и северно от Варна“. Явно обаче се съмнява в локализацията на Карвуна при Балчик и Каварна, като се доближава до идеята, че тя може да е до с. Кранево, непосредствено северно от Варна, където обаче е крепостта Кранея. Завършва с изречението: Провеждането на археологически разкопки на крепостта до Кранево може да потвърди или отхвърли тази локализация (***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името и локализацията на Карвуна…, с. 119)..

[69] ***Гюзелев, В.*** Сведения за Варна и Анхиало през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972, с. 319.

[70] ***Siebt, W.*** Probleme der hrstorischen Geographie Bulgariens im späteren 10. und 11. Jahrhundert – Ein sigilographischer Beitrag. – AMV, II, Варна, 2004, с. 253.

Армукастру (Енисала) при устието на Дунав. От Барнас започва единствения сухоземен път на запад към Бетерни (Петерни, Петрич), през Бурфанту (Овеч, Провадия) и Мегали Бересклафа (Велики Преслав). Няма друг път, който да минава през град на север от Варна. Има път по брега на Дунава през много градове до Армукастру. От там пътуването продължава по море до *Барнас* (Варна)[71]. Географът не споменава пристанищата, известни от лоциите (портуланите) и картите от края на XIV–XV в. като Галата, Кастрици, Карвуна, Каварна, Калиакра и пр. В този случай най-логичното обяснението е едно – тези пристанища през XII в. все още не са функционирали, нямало ги е и крепостите към тях. Констатация, която отговаря напълно на информацията от изворите и данните от дългогодишните археологическите разкопки, проведени или провеждащи се на тези крепости. Паметници от XI–XIII в. са открити само във Варна и селището на Джани баир в Балчик. Освен това е факт, че в изворите от това време няма сведение за град или поне малко крепост северно от Варна, който би могъл да даде името си на „земята Карвунска“. Вече споменах, че няма и пристанище, което да е известно на мореплавателите от XII в., дали сведенията на пишещия в Сицилия ал-Идриси, подобно н тези южно от Емона̃ – Месемврия, Анхиало, Созопол и пр.

Факт е, че освен Варна, хронистите от XI–XIII в. не съобщават за други крепости по брега на морето северно от Хемус, които да са превзети от първите Асеневци при походите от 1190 и 1201 г. Те изобщо не споменават и крепости по териториите северно т. нар. от тях „Петрова земя“, в която са отбелязани само Преслав и Овеч. Царете Асен, Петър, както и Калоян на два пъти, през десет години нападат и превземат Варна, а южно от планината – Анхиало, които явно имат важно стратегическо значение. Странно е и без всякаква логика, че те упорито нападат Варна, а не правят дори опит да завладеят град с името Карвуна, който трябва да е важния византийски административен център на териториите край морето още от XI в. – град Карвуна, който трябва да даде в последствие и името си на земята Карвунска, а по-късно и на Карвунската хора. Град, за който се твърди, че продължително време играе важна роля в историята на Добруджа и Българското Черноморие, оставил името си областното наименование[72]. Подобен център, град или дори малки крепости с името Карвуна, не се среща в нито един извор от X–XIII в. Няма я дори и голямата по-късно крепост Калиакра. В същото време тези извори, писани от различни автори, през двата века византийска власт северно от Хемус са споменати – Плиска, Преслав/Йоанопол, Ловеч, Динея, Търново; по Дунава – Преславица, Дръстър, Вичина, Главиница, Демничек и „други крепости по брега на реката“, а по брега на морето – Констанция и Варна. Споменава́т и местности – Симеонов хълм/Скитско сборище, Стохълмие/Сто могили, както и местността, а не селището Диакене.

След погрома над Варна, нанесен от цар Калоян през 1201 г., през втората половина на XIII в. е изградена нова крепост, разположена в ниската част на града, на северния бряг на залива, непосредствено над пристанището[73]. Споменава се като крепост, вероятно превзета от войските на протостратора Михаил Глава Тарханиот през 1278 г., но според поемата на Мануил Фил от 1305 г.: „*... Като безсмъртни паметници/на победителят с божия помощ венценосец/се сочат Варна, Проват, Преслава с Атица/Ряхово и полето на Кипил/и Кичево и просто цялата земя...*“ В поемата са посочени и други десетки крепости в планината *Зигос* и в *Загора* от Варна до Видин и на север

---

[71] Ал-Идриси описва каботажен търговски маршрут по западния бряг на Черно море, от Константинопол до устието на Дунава (нахр *Дануа*), със съответните разстояния между пристанищата *Басилику, Сузуболи, Ахилу, Аймине, Барнас... между Барнас и Армукастру има 25 мили; от Армукастру до Дуна има 3 мили.* В този случай маршрутът и разстоянията са представени от юг на север, но за по-голяма яснота е посочен и маршрута от север на юг: *От Армукастру до град Барнас на морето, което вече споменахме, има един ден път* (***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 1..., с. 432).

[72] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа…, с. 381.

[73] ***Плетньов, В.*** Нови данни за средновековната Варненска крепост. – В: Тракия и Хемимонт (IV – XIV в.). т. 1. Варна, 2006, 238–240.

до Дръстър (ако отбелязаната там *Пристрия* с много близко по звучене до Тристрея в друг извор, е Дръстър)[74]. В поемата са изброени крепости на юг и на запад от Варна като Галата, Козяк, Емона, но странно, нито една крепост по брега на морето на север. Отново не е съобщена Карвуна, т. нар. „административния център на Черноморието северно от Хемус“. В този богат на имена на крепости текст, отново ги няма селищата, крепостите и пристаните, които от първите десетилетия на XIV в. ще бъдат постоянно отбелязвани на портулани, морски карти и в някои църковни документи – Кастрици, Кранея, Карвуна, Каварна/Карнава, Калиакра и на север по брега – Ласалутико, Пангалия, Занауарда и пр. Създава се невярното впечатление, че тези територии северно от Варна са имали специален статут, за да не бъдат нападнати. А истината е, че е нямало какво да бъде нападано през 70-е години на XIII в.

Факт е обаче, че точно по това време пристанището на Варна започва да се превръща в дебуше на Второто българско царство, *на Загора*. Първото сведение за търговия с Варна и областта е от 1276 г., когато кораб на венецианеца Пиетро Гризоно докарал в Константинопол 600 модия жито от *Варненската област*, а не примерно от Карвунската област, но бил ощетен от императора[75]. След това, особено през XIV до началото на XV в., в наръчниците за търговия ще се пише за качеството и цените на различни стоки под формата: „*... житото/ечемикът/восъкът от Варна; от Варна и цяла Загора; житото се продава в България, във Варна*“[76]. Като основно пристанище северно от Хемус името на Варна ще бъда изписвано на морските карти с червен цвят, над града ще се вее флаг, а в него през 1347 г. ще бъде разположено и единственото консулство на Венеция. През варненското пристанище се осъществяват повечето сделки със стоките, произвеждани в *Загора*, поради което западни търговци, а и в официални документи го наричат *пристанището на Загора* (*porto del Zagora*)[77]. Факт е, че не е известна нито една търговска сделка, която де е осъществена през пристанищата на Карвуна или Калиакра. Двете пристанища отсъстват от търговските документи. Впрочем и в официалните документи от епохата липсва Карвуна. В тях се среща само Калиакра.

В заключение. Ситуацията с двата основни града претенденти за името Карвуна е следната: 1) На нос „Чиракман“ с локализацията Карвуна-Каварна има крепост, малка църква, но няма находки от XI–XIII, когато трябва да съществува важен административен център, дал името си на областта. Те са основно от XIV в., но не са представителни паметници, свързани с някакъв специален разцвет като „първа столица“ на архонтството. **Данните за селището се изведени от писмени извори, портулани и морски карти, но всички са от XIV–XVIII в**. 2) На „Джани баир“ с локализацията Карвуна-Балчик няма крепост, няма дори храм, няма масивни сгради или замък, има наземни жилища и землянки. За разлика от нос „Чиракман“ има археологически паметници от XI и предимно XII–XIII в., но почти няма находки от XIV в. Монетите и керамични комплекси от XIV в. са много малко, което също не показва разцвет, какъвто се очаква от резиденция на карвунските архонти. **Данните за селището също са изведени от писмени извори, портулани и морски карти, дори османски дефтери, като всички са от XIV–XVIII в.** И на двете места не съществуват големи храмове, подобаващи за митрополитски катедри, за „втора резиденция на митрополита на Варна“ през XIV в., за каквато се приема град Карвуна[78]. И в двата случая са използвани разгледаните и тук извори от предходните векове, но в които става дума за *земята Карвунска* и *Карвунска хора*, но не и за град с името Карвуна. Следователно, съществуването на Карвуна през XI–XIII в. се доказва с извори от XIV и следващите векове.

---

[74] ***ГИБИ,*** X, 1980, 141–148.

[75] ***Гюзелев, В.*** Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV век..., с. 42.

[76] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа…, 333–334; ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 2. с. 284.

[77] ***Гюзелев, В.*** Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV век..., с. 202; ***Гюзелев, В., А. Маргос.*** Нови извори за средновековната история на София (XIV–XVII в.). – Сб. Сердика-Средец-София. София, 1978, с. 169; ***Тодорова, Е.*** За търговията на Варна през XV век. – ИНМВ, 18 (33), 1982, с. 82.

[78] ***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името Карвуна…, с. 115; ***Гюзелев, В.*** Църковно-религиозен и духовен живот. – В: История на Добруджа. Т. 2. В. Търново, 2004, с. 356.

Сигурно е, че пристанище с името Carbona се споменава в западноевропейски портулани (лоции) от самия край на XIII в. (1296 г.) и след това, разположено между Варна и Калиакра (*...От споменатото Ерминио до Варна, ако искате до Галата 50 мили на север и малко на северозапад... От споменатата Галата на Варна до Карбона 20 мили на североизток. От споменатата Галата до Калиакра 40 мили между североизток и изток*)[79]. За пръв път е изписано с това име в карта на Петрус Весконте от 1311 г.[80] и след това в много други карти. В същото време, в някой от съпътстващите портуланите мореплавателни карти се среща и пристанище, изписано като Gauarna[81], определяна от едни автори за Каварна[82]. Трябва обаче да отбележа, че в лоциите (портуланите) от края на XIII–XV в. или в по-важните за корабоплаването принадлежности на капитаните, не се открива изписването на пристана Gauarna. Там между Варна и Калиакра неизменно е изписано Карвуна, а не Каварна[83]. Има го само в картите, рисувани от картографи по описания, а често и по преписи на стари карти, със съответните авторски добавки, което е доста показателно за съществуването на пристанище с това име. Прави впечатление и факта, че в картите, в които се среща името Gauarna, преди това на юг е сгрешено името на Варна и исписано под формата Uarna[84], а не традиционното Varna, но това е друга тема.

В писмените извори името *Карвуна* се среща в писмените извори не „по-често“, а само през XIV в., и то няколко пъти: 1) в титулатурата на варненския митрополит Методий (*Методий, митрополит на Варна и Карвуна, ипертим*)[85] от 1325 г. 2) във вероятно надгробен надпис от град Мъглиж (Аксаково, Варненско) (*+ Георги... на Балик... на Карвуна...*)[86]; 3) в текста на Йоан Кантакузин при споменаването на отряда от хиляда конници, начело с Теодор и Добротица, изпратен на помощ на императрицата-майка Ана Савойска през 1347 г. изпратени от *...някой си Балик, архонт на Карвуна*[87]; 4) в синодално решение на Патриаршията от 1369 г. за прехвърляне на епархията на Варненската митрополия за управление от митрополита на Месемврия (*Даде се със синодално гласуване като добавка на гореспоменатия митрополит на Несебър и Анхиало светейшата митрополия на Варна и нейните владения – Петрич, Проват, Галата, Кичево, Емона и Карвуна ...*)[88] и по-несигурното 5) в две решения на Патриаршията от юни и юли 1370 г. за поемане на екзархийски права на патриаршески крепости от новия Варненски митрополит (*+ Патриаршески крепости към Варна: + Карнава, Кранея, Келия или Ликостомион, Геранея, Тристра, Калиакра*), а в следващия документ са посочени: *Принадлежащи към Варна*: *Карнава, Кранея, Геранея, Тристрея и Калиакра*[89]).

Възможно е обаче в повечето от тези случаи да не става дума за град/крепост Карвуна, а за областта Карвуна (*Карвунската хора*). Само в последните два документа от 1370 г. специално е записано, че става дума за екзархийски права върху *патриаршески крепости*. Но пък там не фигурира името Карвуна, а в двата текста, писани през един месец, е посочена крепостта Карнава (Καρνάβα), приемано от едни автори за Карвуна[90], а от други за Каварна[91]. Трябва обаче да признаем, че при разместване на буквите по-скоро се получава Каварна, отколкото Карвуна.

В първият от по-горе изброените случаи, в титулатурата на митрополита на Варна Методий, *Карвуна* може да не означава град, който да е „втора резиденция“, а да се пояснява, че митрополита има за катедра Варна и управлява областта Карвуна, примерно с екзархийските права, споменати в друг документ. Изразът *митрополит на Варна и Карвуна* се среща само в този документ. След това има само *митрополит на Варна* (още от следващото споменаване през 1327 г.: *Маркел Варненски, ипертим и проедър на Христопол*)[92]. Явно е нямало нужда да се описва територията на епархията – катедра е във Варна, с обхват Карвунското архонтство. Неслучайно в двата града спорещи за имато Карвуна не са открити представителни храмове, като за втора резиденция. Може би няма такава.

Във втория случай с надписа от Мъглиж, Балик може да е споменат не като управител на крепост, а като архонт на областта Карвуна (на Карвунската хора), какъвто е реално. Същото важи и за третият случай – Йоан Кантакузин посочва Балик не като архонт на град Карвуна (съмнително е от един малък град да се събере отряд от хиляда конници), а като господар на областта Карвуна (Карвунската хора).

В четвъртият случай – Месемрийският митрополит поема временно управлението на вдовстващата Варненска митрополия през 1369 г., в чиято епархия попада деспотството на Добротица. По същото време деспотът получава в дар от цар Иван Александър крепостите на „Загора“ Варна, Овеч, Петрич, Козяк, Емона както и Дръстър и самата Варна[93]. Поради това тези новопридобити крепости на юг и на запад от катедрата на митрополията – Варна са включени от деспота в епархията на *светейшата митрополия на Варна*. Затова те са отбелязани отделно – *Петрич, Проват* (на запад), *Кичево* (може би сгрешено – Козяк ?)[94] и *Емона* (на юг). Реално това са крепости, които никога преди това не са били част от Карвунската област и архонтство. Едновременно с тях Месемврийския митрополит приел и управлението на споменатата в края област (владение) *и Карвуна*, разположена северно от Варна, а не на града Карвуна. В тази област са били разположени крепости като Кранея, Геранея, Карнава (Каварна, Карвуна) и Калиакра. Три години по-късно, двете южни крепости Козяк и Емона, дадени на Добротица от българския цар, са върнати на Месемврийската митрополия, защото и преди това, когато са били в границите на Загора, са били под духовната опека на Месемврия[95].

Има и още едно, макар спорно споменаване на Карвуна. През 1337 г. папа Бенедикт XII изпраща писмо до майката на цар Иван Александър, в което я титулува *благородната жена Петрица, Карвунска деспотица* (*ducessae Carvonnen*)[96], спомената с името Кераца в Синодика но цар Борил, жена на деспот Срацимир[97]. Титлата на Кераца-Петрица вероятно е свързана с починалия преди това деспот Срацимир[98], който е получил във владение североизточните части на царството от цар Тодор Светослав или от цар Михаил III Шишман. Титлата на майката на българския цар дава две възможности – да е деспотица на града Карвуна или деспотица на Карвунската област (хора). Според мен по вероятната възможност е втората – получила е титлата си деспотица на Карвуна от мъжа си Срацимир, който вероятно през двадесетте и тридесетте години на XIV в. е бил деспот на областта Карвуна (Карвунската хора). След смъртта си е наследен от представител на близките роднини на българския цар от Тертеровци – Балик, архонт (господар) на Карвунската област.

---

[79] ***Димитров, Б.*** Българските пристанища в XIII–XIV в. според два портулана. – Археология, XXI, 1 (1979), с. 21.

[80] Атлас..., карта № II. 2.

[81] Пак там, карта № I. 8 (на Анджело Делорто/Дулсерт) и след това в редица други карти на братя Пицигани, на Гилелмо Солиери и предимно върху карти от XV–XVI в.

[82] ***Кузев, Ал.*** Каварна и Карвуна. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, с 272; ***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името..., 114–115.

[83] *От споменатото Ерминио до Варна, ако искате до Галата 50 мили на север и малко на северозапад. Варна е пристанище за кораби; не пази добре срещу ветровете, но е добра скеля. От споменатата Галата на Варна до Карбона 20 мили на североизток. От споменатата Галата до Калиакра 40 мили между североизток и изток* („Ориентиране по корабоплаване“ по ***Димитров, Б.*** Българските пристанища в XIII–XIV в..., с. 21).

[84] Атлас..., карти № II.7 (Бененказа), II.10 (Фиорин), II.11 (Бененказа), II.12 (Чезано), II.13 (ди Наполи).

[85] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.). В австрийските ръкописни сбирки. София, 1994, 138–140.

[86] ***Кузев, Ал.*** Един средновековен гръцки надпис от с. Аксаково, Варненско. – ИНМВ, XII, 1961, с. 78.

[87] ***ГИБИ***, X, 1980, с. 374.

[88] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България..., с. 192

[89] Пак там, с. 194.

[90] ***Гюзелев, В.*** Църковно-религиозин живот..., с. 357.

[91] ***Кузев, Ал.*** Каварна и Карвуна..., с. 272; ***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името..., 114–115.

[92] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история..., с. 132.

[93] ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до края на X век..., 232–233; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство..., 104–107.

[94] В същия ред в някои извори на юг от Варна се изброяват две или три крепости Талата, Козяк и Емона или само Козяк и Емона. Според мен в документа става дума за крепостта Козяк.

[95] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII–XV в.)..., с. 197.

[96] ***Дуйчев, Ив.*** Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. – ИБИД, XIV–XV, 1937, 206–210. Някой изследователи приемат, че Петрица е била диспотица на Крън (Божилов, Ив. Фамилията на

Тези хипотези предполагат и промяната на още едно мнение, свързано с т. нар. „първа столица" на Карвунското архонтство – крепостта Карвуна. Както споменах многократно, в посочените две спорещи за името крепости няма следи от резиденция, цитадела или замък на местен велможа. Има традиционните за епохата жилища от камъни на кал и землянки. Обърнах внимание и на факта, че няма и следи от материален възход през XIV в. на тези крепости като резиденции на деспоти. С тези си дадености селището при Балчик и малката крепост при Каварна едва ли са били място на обитаване от майката и бащата на цар Иван Александър и наследниците на Тертеровци. В района обаче има една сравнително голяма крепост, със солидна фортификация, със замък и няколко каменни църкви, с богати некрополи, с материален разцвет и интензивен градски живот от края на XIII и предимно първите десетилетия на XIV в. насетне. Град с доказан възход във времето на възникването на Карвунското архонтство през първите десетилетия на XIV в., които обаче е наричан по традиция „втора столица на деспотството". Това е Калиакра, за която е известно от документи, че със сигурност е резиденция на Добротица поне до 1385 г. Според мен „първата столица" Карвуна е резултат от порочния кръг – град Карвуна – земя Карвунска – Карвунска хора – Карвунско архонтство/деспотство – столица Карвуна. Мисля, че резиденция на господарите на Карвунското архонтство винаги е била крепостта Калиакра, до евентуалното преместване на *престолнината* от Иванко във Варна след смъртта на Добротица през 1385 г., споменато от Мехмед Нешри[99]. Произходът на името на областта Карвунска хора трябва да се търси по-задълбочено, но не е произлязло от името на град Карвуна, какъвто не е съществувал през X–XII в. по-скоро е вярна тезата, че липсват убедителни предположения за локализацията на крепостта Карвуна[100] и е логично предположението, че името на селището е произлязло от името на областта[101], защото реално това селище или град надали е играл особена роля в историята на Добруджа и на Българското Черноморие.

Асеневци (1186–1640). Генеология и просопография. София, 1985, с. 137), но по-вероятно тук да става дума за Карвуна (Карвунската хора – В.П.) (***Андреев, Й.*** Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майка на цар Иван Александър. – AMV, III-1, Варна, 2002, 87–91; ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до края на XV в…, с. 223; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, с. 78).

[97] *Кераци благочестивата деспотица/майка на великия цар Йоан Александър/възприела ангелски образ* (замонашена – В. П.) *и наречена Теофана, вечна ѝ памет* (***Попруженко, Г.*** Синодик царя Борила. София, 1928, с. 88, § 121).

[98] ***ГИБИ***, X, с. 225 (според Йоан Кантакузин деспот Срацимир, бащата на цар Иван Александър произхождал от мизи и кумани).

[99] ***Петров, П., В. Гюзелев.*** Христоматия по история на България. Т. 2. 193–194.

[100] ***Атанасов, Г.*** Още веднъж за името…, с. 115

[101] ***Гюзелев, В.*** Наименованията на Добруджа…, с. 381.

ON THE „LAND OF KARVUNA", „CHORA OF KARVUNA" AND THE CITY OF KARVUNA IN THE 11TH–13TH CENTURY

The paper discusses and comments all available sources of the territory, known in the 11th–14th c. with the names land of Karvuna, chora of Karvuna, archontate of Karvuna and the city of Karvuna.

The idea, that tsar Ivan II Assen's charter from 1230 mentions all regions of the Bulgarian tsardom, is rejected. Also unacceptable is the notion, that they always bore the names of their centres, because otherwise there wouldn't have been such provinces as Arbanashka zemya and Zagora. The situation is very much similar in the charter of emperor Alexios III Angelos from 1198. It is accepted that, according to the inscription of the territories – *Tărnovo and the whole of Zagora* and *Preslav and the chora of Karvuna*, the new and the old capital were centres of the province of Zagora and the chora of Karvuna.

According to some discrepancies in the text (the presence of Cumans and the town of Cherven), The Apocryphal Bulgarian Chronicle with the places mentioned there (*Sto mogili* and *zemya Karvunska*), is assigned to the 13th c., when the already mentioned chora of Karvuna appeared in the charter. The written sources prove that there was no other port north of Varna to the Danube delta until the 14th c. The idea of the existence of a regional capital with the name of Karvuna in the 10th–13th c., is also rejected using many examples. The archaeological evidence for both contender cities – Kavarna and Balchik, is also scrutinized, which leads to the conclusion that both sites contain no information of either a fortress or an administrative centre. There are no data, suggesting that one of them was the residence of the *archontate of Karvuna*.

The fortress of Karvuna was founded as late as the end of the 13th c., existed throughout the 14th c. and its most certain localization is at the town of Kavarna. The name derived from the region of Karvuna, not vice versa. This is the time when a port with the same name first became noticeable on portolan charts and sea maps. It is ascertained that thus far the existence of the city of Karvuna, which was believed to have given the name of the region itself in the 11th c., is proven in the sources but in the 14th–18th c. However, even they do not contain certain evidence, that a city is mentioned, not the name of the province. Here comes the conclusion that these sources mention not a city, but a territory – the chora of Karvuna and the archontate of Karvuna. Just a single document deals with fortresses, but Karvuna is not present in there, while there is *Karnava* instead.

In the end, it is accepted that Karvuna was not the „initial capital" of the archontate/despotate of Karvuna. There is no evidence for the existence of either a castle or a residence, or a thriving urban life in the 14th c. in none of the fortresses contending over this name. Such evidence is present only for the fortress of Kaliakra. This fortress was the centre of the despotate from its creation in the 20's of the 14th c. to the transition to Varna after 1385.

CONSTANTINE TIKH ASEN AND POLOG

Boban PETROVSKI

The connection between Constantine Tikh Asen and Polog relies on famous Constantine's Charter published in favour of Skopje monastery St. George – Gorg[1]. This paper puts the emphasis on two points of the elaboration: original information about Polog seen through the prism of data offered in this charter; certain evidence and/or political influence in Polog in the time of the establishment of Constantine's Charter.

I. Constantine's Charter contains short but very important information which refer to villages and estates in Polog. Three villages are named – a village in lower part of Polog region called Rechica and two villages in the upper part of Polog region called Banici and Tochil. The offered information also allow partial reconstruction of political, economic, administrative judicial and social history of Polog in the timeframe the charter was created.

In the first part of the charter in which the text reads about Polog it reports that Constantine Tikh Asen donates Rechica village[2] with its total property and boundaryrip (**Вь Положкои ѡбласти село Рѣчици... А синоръ селѹ тѡмѹ...**) to Skopje monastery as it was once done by St. Roman tsar (**и то дарован́ное светоімь Романомъ царіемь Светѡмѹ Геѡргию**). Historiography believes the same was done by the Byzantine emperor Romanos III Argyros (1028–1034)[3].

Seen through the prism of information about village Rechica down further the text in Constantine's charter leads us to certain conclusions regarding the economic and commercial circumstances in Polog. Namely, relying on the listings given in the charter the most common economy branches were the ones connected to agriculture. This could be connected to the given vineyards, lands, mills and gardens (**съ виноград(ы), сь нивиемъ, (и) съ жрънъками**[4], **съ периволми**[5]). Stockbreeding is next mentioned, we find out about it through the records about given lawns, winter livestock shelters and mountains (**сь сѣнокоси, сь ҁабѣлоі**[6], **сь планинами**). Game hunting was very popular which is witnessed by presents in a form of game parks (**съ ловищем ҁвѣрноімъ**).

---

[1] Constantine's charter was an authentic copy of the original ordered by king Milutin in 1300. This copy is not dated and is kept in Chilandar monastery. This charter was last published by ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти на българските царе. Увод. Текстове. Речник. Библиография. София, 2005, 31–36. In this paper a god quality copy published by V. Moshin, L. Slavena and K. Ilievska is used (***Грамоти на манастирот Св. Георги-Горг Скопски: I.*** Грамота на цар Константин Асен. Текстови со регести и со коментар подготвиле: В. *Мошин, Л. Славева, К. Илиевска.* – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, 183–204). The text was compared to G. A. Ilynskiy (***Ilynskiy, G. A.*** Gramoty bolgarskikh carey. Introduction by Ivan Dujčev. Variorum reprints. London, 1970, pp. 14–19) and I. Ivanov's copy (***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. Фототипно издание. София, 1970, 581–587). A Bulgarian translation of the charter done by V. Nachev (***Начев, В.*** Български царски грамоти. Съставителство, пчерци, коментар. София, 1996, 47–55) was also consulted.

[2] About the medieval village Rechica see ***Петровски, Б.*** Средновековни населби и патишта во Полог – пишани извори. Скопје, 2015, 98–102.

[3] Cf. ***Благојевић, М.*** О једнаким обавезама, 150 and note 3 (with older opinions about this issue).

[4] Жрънки = Mύλον = mills, see: ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., с. 188 note 35; ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 160; ***Laiou A.*** The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Century. – В: The Economic History of Byzantium. From Seventh through the Fifteenth Century. Vol. 1. Ed. A. E. Laiou. Dumbarton Oaks Studies 39. Washington, D.C., 2002, pp. 359–360, 362.

[5] Периволи = Περιβόλιον = garden, cf. ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., с. 191 note 60; ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 279. More about gardening see **Laiou, A.** Agrarian Economy …, с. 358–359.

[6] Забѣль = winter shelter for livestock, cf.: ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., с. 188 note 36; ***Славева, Л.*** Дипломатичко-правните споменици за историјата на Полог и соседните краеви во XIV век. – В: ССПОИМ. Т. III. Скопје, 1980, с. 319 note 46; *Лексикон српског средњег века.* Приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић. Београд, 1999, s.v. забел (Благојевић, М.), 202; ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 165.

Further the text gives information about a privilege of immunity of Skopje monastery viewing Rechica village, which was in a form of financial, administrative and judicial benefits[7]. Thus, there is stipulation according to which the whole village income and righteousness was given to St. George – Gorg monastery (**съ вьсѣми доходкоі и сь вьсѣми правинами**). This confirms the financial immunity which included the exclusion of the country from claiming the village income which at the same time was assigned to Skopje monastery.

In the next part of the text there is information which signals the monastery being given administrative immunity. Namely, it was forbidden (**да не има вълѣсти въ село Рѣчици**) village income to be collected by the representatives of the local authorities – *kephalia* (**И да не метеха никои кефалиıа**), as well as by the representatives of the central jurisdiction (**никѡтори владалецъ царьства ми**). The estates which are located in the Rechica boundaryrip are excluded from any kind of disturbances from regional feudal landlords (**ни владал́ци господьствѹѭщих по царьствѹ ми**). This information reports about the administrative governing established in Polog. It could be found out that local governing was in the hands of a local prominent so called *kephalia*, whereas the local taxes were collected by royal officials purposely assigned for this task[8].

The privileges of Skopje monastery were not limited with this type of immunity. The data about arrests and trials (**ни сѫдити ни свѧҁати**) on the territory of village headland, as well as about the interdiction for collecting judicial taxes in this region (**ни глобѫ вьҁѧти**), reveal the judicial immunity which means St. George – Gorg monastery was gaining it. This meant an exclusion of the local courts which used to be in charge of the judicial acts of Rechica village population[9]. At the same time, short notices written in the charter make us believe that in a case of trial of Rechica population, after Constantine's Charter was published, the main competence went in the hands of church court. As a result of this the judicial taxes flew directly into church cash box.

A confirmation of a complete immunity gained by St. George – Gorg monastery in village Rechica could be found in the final lines of this text. These lines read that total income and church properties are assigned to the church (**Всакоі доходокъ и бирокъ ҁакѡн́ноіи да си в́ҁима црькьва**)[10]. This charter at the same time witness about church tax which was collected from the commoners and the clergy as well. The term „**бирокъ ҁакѡн́ноіи**" meant church tax paid by the villagers and clergy to the episcope[11]. Collecting „*bir*", which combined with the „*verhovnina*" was the main income of the parochial episcope, considered as a sign of the parochial episcope having church authority over some regions, and was taken from a married couple[12].

In the charter a detail description of Rechica village headland boundaries follows. As a final information in this part of the text there is a line which states that the whole village with its boundaryrip was *paroikoios* (**И тѡ все паричкѡ мѣстѡ**). This evidences the existence of a category of dependent population so called *paroikoi* who were personally free peasants, but attached to their land[13]. The indication that the whole village was *paroikoios* confirms that this region used to be part of the system of the civil administration, and from the moment charter was published it became part of Skopje monastery properties, or in other words it was under the authority of this feudal landowner.

---

[7] ***Papagiani, E.*** Legal Institutions and Practice in Matters of Ecclesiastical Property. – In: The Economic History of Byzantium. From Seventh through the Fifteenth Century. Vol. 1. Ed. A. E. Laiou. Dumbarton Oaks Studies 39. Washington, D.C., 2002, p.1060.

[8] Local authorities, kephalias and civil administrators in the Late Byzantine Empire are thoroughly described by ***Максимовић, Љ.*** Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972, 71–138.

[9] About judiciary in the Late Byzantine Empire see ***Максимовић, Љ.*** Византијска провинцијска управа …, 139–150.

[10] ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, 32, *40*–33, *44*; ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., с. 191; **Ilynskiy, G. A.** Gramoty …, с. 16, *40–44*; ***Иванов, Й.*** Български старини …, с. 583. Also see ***Начев, В.*** Царски грамоти..., с. 50.

[11] „**бирокъ ҁакѡн́ноіи**" – regular church tax collected by the priests from the worshipers and given to the assigned episcope, cf.: *Лексикон*…, s.v. бир (Шуица, М.), 47–49; ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 68.

[12] ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., 191–192 note 63; ***Славева, Л.*** Полог…, с. 395 note 196. About patrimonial dependence of parochial clergy from the episcope and collecting spiritual and other taxes from their inherited estates in more details given by ***Тарановски, Т.*** Историја српског права у Немањићкој држави. – В: Класици југословенског права. Кн. 12. Београд, 1996, 142–149.

The above mentioned information about Polog does not limit the source data presented in Constantine's Charter. There is additional evidence about estates given to St. George – Gorg monastery in upper part of Polog region. Unfortunately, due to the fact that part of the charter had been damaged it is not possible the villages that belonged to the monastery to be defined, but data about Tochil and Banici[14] should be taken satisfactory. This part of the charter starts with facts about a certain village in the upper part of Polog region. The name of the village could not be fully identified because the text had been impaired. Its estates and properties like land, vineyards and mills are recorded (**И въ Горнемь Полоꙁѣ село… (сь н)ивиѥмь, сь винꙍград(ы), съ жрънькАми, (съ вс)ѣми (пра)винамиих**). Then, Tochil village is evidenced together with its properties and the mountain (**Село Тꙍчиль и планина рекоꙍма сь всеѩ правиноѭ**), as well as Banici village with its fields, vineyards, estates and righteousness (**Село Баници сь нивиѥмь, съ винꙍград(ы), сь жрьн҆кали и сь вcѣми правинами**)[15].

The given source information, compared to the ones about Rechica village, lead us to a conclusion that analogically to Rechica village population with the population of the mentioned upper part of Polog region villages the most common economic branches were agriculture and stockbreeding[16].

II. Constantine's Charter in favour of Skopje monastery St. George – Gorg[17] was issued probably in/after 1257/58[18] when this nobleman from Skopje[19] was already sitting on the Bulgarian throne in Tarnovo. The presents given to Skopje monastery, as well as the confirmation of its former properties could signal that tsar Constantine Tikh Asen at the moment when charter was issued had military and administrative control or at least political influence in Skopje and its wider area[20]. This assumption makes us believe

---

[13] ***Laiou, A.*** Agrarian Economy …, p. 313.

[14] For more details about these medieval villages see ***Петровски, Б.*** Средновековни населби …, 95–98 (Banica/i), 102–104 (Tochil).

[15] ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 33, *51–54*; ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., 193; ***Ilynskiy, G. A.*** Gramoty …, 16, *51*–17, *54*; ***Иванов, Й.*** Български старини …, с. 584. Also see ***Начев, В.*** Царски грамоти..., с. 51.

[16] Cf. ***Благојевић, М.*** О једнаким обавезама..., 153, 160.

[17] The eponym Gorg, which means a warrior on a horse, became a protector of the Byzantine royal house, then the Serbs from Nemanjid family accepted it following the Byzantine example, cf. ***Κατσαρός, Β.*** Άγιος Γεώργιος ο Γοργός: Η αλληγορική ερμηνεία στην εννοιολογική μετάλλαξη του επιθέτου. – ЗРВИ, L/1 (2013), 506–515.

[18] Constantine's Charter is differently dated in historiography: ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Т. 3: Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). Второ фототипно издание. София, 1994, с. 478, – 1257/58; ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., с. 182 – around 1258; but also: ***Kravari, V.*** Villes et villages de Macédoine occidentale. Paris, 1989, pp. 155–157 – 1265; ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV век. Т. I. София, 1999, с. 512 note 50 (p. 524) – second half of 60ies, before 1268. There is hesitation from ***Благојевић, М.*** О једнаким обавезама, с. 149 – 1258 and 1265. ***Ilynskiy, G. A.*** Gramoty …, VI and ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 8, place it in a wide interval 1257–1277.

[19] M. Boskoski believes that Constantine Tikh had macedonian origin on paternal consanguinity, cf. ***Бошкоски, М.*** Скопје и скопската област од VI до крајот на XIV век. Скопје, 2009, с. 186 note 667. Recently, Serbian researcher S. Pirivatric presented a hypothesis of Serbian origin of Constantine Tikh on male blodline, cf. ***Пириватрић, С.*** Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“. – ЗРВИ, XLVI (2009), 315–324, 328.

[20] Namely, signing the Bulgarian – Nicaean peace treaty in 1258, after which Constantine Tikh got married to Theodore II Laskaris' daughter and he sent his first wife back to Nicaea as a guarantee, most probably the Bulgarians returned the Nicaeans formerly conquered territories which established previously, in 1256, agreed Bulgarian – Nicaean border (more datals in: ***Матанов, Х.*** България в първите години (1257–1265) от управлението на цар Константин Тих Асен. – В: Боянската църква между изтока и запада в изкуството на хритиянска Европа. София, 2011, 11–12 who believed it happened in 1259; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Средновековна България..., с. 507; *История на България.* Т. 3: Втора Българска държава. София, 1982, 270–271; ***Златарски, В.*** История, т. 3, 458–467). Consequently, Constantine Tikh, who adopted bulgarian dinastic name Asen, could have issued the charter in favor of Skopje monastery St. George – Gorg, being Nicaean son-in-law without realistically having any authority in Skopje.

that there could be certain repercussions over Polog. Looking from the point of gifted estates to Skopje monastery in Polog, with lower part of Polog region village called Rechica and two upper part of Polog region villages Banici and Tochil, and an unidentified village in the region, it would no doubt confirm Bulgarian influence in Polog.

When the charter in favour of Skopje monastery could have been issued; whether tsar Constantine was personally present in the moment of charter being issued if it was issued in Skopje; as well as the dilemma about Constantine political influence in Polog are questions which deserve our further interest.

Constantine's charter contains the names of former monastery founders in the following order: St. Romanos tsar (Romanos III Argyros, 1028–1034), Diogenes tsar (Romanos IV Diogenes, 1067–1071), St. Peter tsar (tsar Petar 927–969 ! or other options), kir Nikephoros tsar (Nikephoros III Botaneiates, 1078–1081), St. kir Alexios tsar (Alexios I Comnenos, 1081–1118), Kaloyoan tsar (Kaloyan, 1197–1207 ! or other options), kir Manuel tsar (Manuel I Comnenos, 1143–1180), kir Theodore tsar (Theodore I Lasakaris or Theodore Angelos), kir Isaac tsar (Isaac II Angelos, 1185–1195), St. Simenon Nemanja granfather of my tsardom (Stephen Nemanja, 1166–1196), Vatatzes tsar (John III Vatatzes, 1222–1254), Kaliman tsar (Kaliman Asen I, 1241–1246)[21].

Whereas in king Milutin's charter[22] from 1299/1300[23], also issued in favor of St. George – Gorg monastery, after the name of tsar Kaliman a name of one more founder is listed and after the name of Constantine names of two more founders are recorded. The order in which the names of the monastery *ktetors* (founders) are given in the charters implicates chronological progression (excluding the name of Stephan First-Crowned after the name of tsar Kaliman). This would imply military-political presence of these monarchs in Skopje or at least them passing through the city or very shortly staying in it. In order for this to be confirmed it is necessary the military-political events in this very turbulent period in the region to be reviewed.

---

[21] About possible identification of monarchs see ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на цар Константин Асен..., 184–185 notes 7–18.

[22] Two incomplete copies of Milutin's charter kept in Chilandar; the first copy is a transcript from the 14 century (only the beginning of the charter), whereas the second copy originates from the third quarter of the 14 century (no beginning, only the second part of the charter). Dating 1299/1300: ***Грамоти на манастирот Св. Георги-Горг Скопски: II.*** Грамота на крал Милутин. Текстови со регести и со коментар подготвиле: В. Мошин, Л. Славева, К. Илиевска. – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, 209–241; ***Новаковић, С.*** Законски споменици српских владара средњега века. Београд, 1912, 608–621; ***Соловјев, А.*** Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века. Београд, 1926, 69–82 (Polog, 74–76 paragraphs 32–35, serbian translation). The charter was issued in favor of St George – Gorg monastery when it was renovated by Milutin. The Serbian king than confirmed all former estates and privileges of Skopje monastery and at the same time he himself donated a lot which made him become a founder.

[23] In spring 1282 after Milutin attacked Byzantium and conquered north Macedonia (“**прьвѣѥ приѥть оба Пологa сь градовы ихъ и сь областию, и градь славьныи Скопиѥ, по сихъ ̀е ОвьЧе Полѥ и Ꙁлетовоу и Пиганьць. Таковыѥ вьсе ꙁемлѥ приѥть вь прьвоѥ приШьствиѥ ѥго, и прилоЖи ихъ кь дрьЖавѣ отьЧьствиꙗ своѥго**“, cf.: ***Животи краљева и архиепископа српских.*** Написао Данило и други. Издао Ђ. Даничић. Загреб, 1866, 108–109; ***Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава.*** Т. 1. Скопје, 1981, с. 124. Part of modern historiography does not accept that this conquests happened in this year so it places it closer to 1297: ***Станковић, В.*** Краљ Милутин (1282–1321). Београд, 2012, 71–82; ***Mavromatis, L.*** La fondation de l`Empire Serbe. Le kralj Milutin. Thessaloniki, 1978, pp. 29–35; ***Fine, J. V. A.*** The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1994, p. 219), with peace and marital agreement in 1299 Milutin formally and legally got these territories from Byzantinum in a form of dowry of his new wife Simonis (“**прѣѥхь по м҆Чю Скоп҆скоу страноу и Ѡв҆Чепол҆скоу и ПолоЖ҆скоу и Дьбрьскоу и проЧеѥ иже стране, и потомь быхъ ꙁеть благовѣр҆номоу и самодрЖав҆номоу цароу грьЧьскомоу кур Ан҆дроникоу Палеωлогоу, и да мі ωноуꙁи ꙁемлю оу прикию**“ – part from so called Svodna (general; collective) charter of king Milutin for Chilandar and pirgos Chrusia, cf.: ***Манастирот Св. Никита во Скопска Црна Гора и хиландарскиот пирг Хрусија: X.*** Сводна грамота на крал Милутин на Хиландар и пиргот Хрусија, веројатно од 1303 година. Текстови со регести и со коментар подготвиле: В. *Мошин, Л. Славева.* – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, с. 313 and note 29; ***Actes de Chilandar.*** Deuxieme partie: Actes Slaves. Publiés par B. Korablev. Петроградъ, 1915, 416. Historography has not reached an agreement regarding the dating of this charter:

After the death of John III Vatatzes (November 1254) Nicaeian influence in Macedonia was threatened by the Bulgarians, Epirotes and later by the Serbs. Firstly, Michael II Asen went on a campaign over the Rhodope Mountain, and there is an assumption about eastern part of Macedonia up to the river Vardar[24] being conquered. There is no evidence in the sources about Polog being under Bulgarian governing or what really was happening in this region in the years that followed. Although there are some beliefs in the historiography that certain parts of Albania[25] were conquered which gives the probability of Skopje and Polog being conquered, too. These beliefs could not be confirmed in the sources.

This, on the other hand, does not mean that these assumptions of north western parts of Macedonia being governed by the Bulgarians during the campaign should be totally discarded. This could be seen in the routes of Nicaean inspections taken by emperor Theodore II Laskaris (1254–1258)[26] in the summer of 1255 as well as by the chief administrator of western Nicaean regions praetor George Acropolites conducted in the period from December 1256 to February 1257. These inspections do not register Skopje and Polog and as the most north cities under Nicaean governing in Central and West Macedonia cities of Prilep, Veles and Nevstapol are recorded during the first[27] and cities of Debar and Kichevo during the second inspection[28].

With a certain dose of assumptions it could be predicted that George Acropolites records about the situation in Macedonia in 1257–1258 report about certain military disturbances in Skopje and Polog region in the mentioned period. According to political situation with the new polarization of relevant factors on the Balkan, of Epirote state being Serbian allies in 1257 when they attacked Nicaean authorities in Western Macedonia[29]. The Epirote monarch Michael II Angelos (1230–1268)[30] was joined by Albanian and western Macedonian cities when he neutralized the isolated resistance of Nicaean authorities near Prilep, so at the end of 1257 all west and south west Macedonia without fighting accepted Epirote authorities[31].

At the time of Epirote siege over Prilep the Serbian offensive against Nicaean authorities happened from the north. Being Epirote ally Serbian monarch Urosh I (1243–1276)[32] sent a unit of 1000 soldiers who went to north Pelagonia via Kichevo and severely defeated Nicaean army which meant only a time matter when Prilep would fall in the hand of Epirotes[33]. If data given by Acropolites about these events are carefully followed and compared to the ones given in other sources it seems that the route Serbian army marched on the territory of north Macedonia and north parts of Pelagonia could be defined. This gives an option to confirm or to deny formerly offered assumptions about Serbian military presence in Skopje and Polog in the period 1257–1258. The only town in north Macedonia recorded by George Acropolites on this Serbian campaign before Serbs won the battle against Nicaeans near Prilep, is Kichevo (τὴν Κύτζαβιν)[34]. A question arises about the route Serbian army marched on their way to Kichevo and from there via Barbaras headed towards north Pelagonia[35].

The answer could be traced among the data given in the following sources: the list of monarchs in Militun's charter in favor of Skopje monastery St. George – Gorg in which among estates and privileges contributors to the monastery the name of "the parent of my kingdom, king Urosh the First"[36]; data given in king Milutin's charter about the cell of St. Petka in Tmorane village in 1300 which alludes to the not preserved Urosh's charter issued in favour of Chilandar monastery in which the mentioned cell of St. Petka is presented as a gift[37]. Serbian monarch being recorded as a property giver in Skopje and Skopje region confirms that in the time these gifts were donated king Urosh had already established a short term Serbian control over this region. Most probably this happened when Serbian soldiers marched towards Prilep via

---

according to M. Markovic the charter dates in the period from 1.09.1301 to 15.03.1305, cf. ***Марковић, М.*** Свети Никита код Скопља – задужбина краља Милутина. Београд, 2015, 51–53 (same in: ***Марковић, М.*** Прилози за историју Светог Никите код Скопља. Оснивање манастира. Милутинова обнова. Хиландарски метох. – Хиландарски зборник, 11 (2004), 78–79); according to V. Moshin and L. Slaveva the charter most probably originates from 1303, cf. ***Манастирот Св. Никита: X***..., 297, 303–304; B. Korablev puts it in the period 1309–1314, cf. ***Actes de Chilandar,*** *II*…, pp. 415–417; S. Novakovic not precisely states that charter originates „around 1308", cf. ***Новаковић, С.*** Законски споменици..., с. 476). The above mentioned gave the Serbian king the opportunity to „legally" confirm former and gives new estates in the newly conquered territories (latest researches conducted by S. Pirivatric made him conclude that in one of the transcripts of Milutin's charter in favor of St. George-Gorg dates 6808 = 1299/1300, are given, but its first version (first charter) was written at the beginning of Byzantine – Serbian marital negotiations in 1298, cf. ***Пириватрић, С.*** Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља. – В: Зборник у част Мирјане Живојиновић. Књ. I. Београд, 2015, 206, 209, 212–213). About the historic context and older historiography opinions regarding this issue see ***Petrovski, B.*** Ustanovljivanje sjeverne granice Makedonije: (ne)navremeno rjesavanje i primeri iz proslosti. – B: Zbornik radova s Megjunarodnog znanstvenog skupa „Pravne i povijesne odrednice granica Srednje i Jugoistocne Europe", Osiek 21-22 listopad 2010. Osiek, 2011, pp. 116–119.

[24] ***Georgii Acropolitae.*** Opera I. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, p. 107, *14* – 109, *6*. Cf.. ГИБИ, Т. VIII. София, 1972, 183–184. Theodore Skoutariotes speaks only about the conquered fortresses in the Rhodopes, cf. ***ГИБИ, VIII,*** 286 (also see pg. 287–288 which reads about Nicaean campaign for return of previously lost cities).

[25] ***Златарски, В.*** История, т. 3, 448–449; ***Nicol, D. M.*** The Despotate of Epiros. Oxford, 1957, p. 158; ***Fine, J. V. A.*** The Late medieval Balkans…, p. 159. K. Adzievski signals about this invalidity, cf. ***Аџиевски, К.*** Пелагонија во средниот век (од доаѓањето на словените до паѓањето под турска власт). Скопје, 1994, 144.

[26] For more details about his reign see ***Острогорски, Г.*** Историја на Византија. Скопје, 1992 (repr.), 536-539; ***Nicol, D. M.*** The Despotate…, pp. 157–167.

[27] ***Georgii Acropolitae.*** Opera…, 117, *25*–118, *16* (Cf. ***ГИБИ, VIII***, c. 189); ***ГИБИ, VIII***, c. 290.

[28] ***Georgii Acropolitae.*** Opera…, 140, *12–20* (Cf. ***ГИБИ, VIII,*** c. 201). Totally identical information is given by Theodore Skoutariotes, cf. ***ГИБИ, VIII***, c. 297.

[29] ***Славева, Л.*** Полог…, с. 103, states with precision that the campaign started in spring in 1257; ***Ферјанчић, Б.*** Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261). – ЗРВИ, 27–28 (1989), с. 141; ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., c. 148 in note 66 emphases the chronological incorrectness about locating the campaign in 1258 giving the literature in which this incorrect fact is given; ***Fine, J. V. A.*** The Late medieval Balkans…, p. 161.

[30] His political career and his relationship with the Nicaean monarchs are dealt in details by ***Nicol, D. M.*** The Despotate …, p. 128–182.

[31] ***Nicol, D. M.*** The Despotate …, pp. 161–166. Also see ***Mihajlovski, R.*** The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look at the March Routes and Topography. – BSl, 64 (2006), p. 276 and note 5; ***Станковић, В.*** Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера. – ЗРВИ, XLVI (2009), 182, 185–186.

[32] About his governing cf.: ***Јиречек, К.*** Историја Срба. Прва књига до 1537 године (политичка историја). Београд, 1952, 176–186; *Историја српског народа.* Прва књига: Од најстаријих времена до Маричке битке 1371 г. Београд, 1981, 341–356.

[33] *Историја српског народа I...*, с. 350; ***Nicol, D. M.*** The Despotate …, pp. 163–164; ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., 147–148.

[34] ***Georgii Acropolitae.*** Opera…, 145, *21–23* (Cf. ***ГИБИ, VIII***, c. 189). The same given by Theodore Skoutariotes, cf. ***ГИБИ, VIII***, c. 290.

[35] About Serbian army crossing Barbaras fold on their way from Kichevo to Prilep see in ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., c. 147.

[36] ***Мошин, В., Л. Славева, К. Илиевска.*** Грамота на крал Милутин…, с. 211; Also see ***Мошин, В.*** Грамотите на манастирот Св. Георги-Горг Скопски. Уводна студија. – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, с. 121.

[37] ***Грамота на крал Милутин за ќелијата Св. Петка во с. Тморани***: *Л. Славева.* – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, с. (254) 255 and note 1; ***Манастирот Св. Никита во Скопска Црна Гора и хиландарскиот пирг Хрусија: IV.*** Грамота на крал Стефан Урош I од околу 1257 година, регест. Текстови со регести и со коментар подготвиле: В. *Мошин, Л. Славева.* – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, с. 274.

Kichevo. In this way, it turns out that the first location in north Macedonia which Serbs invaded was Skopje and its region[38]. Furthermore, there are two routes to get from Skopje to Kichevo: via Poreche; via Polog. In case of choosing Poreche option Serbian soldiers had to head west towards Kichevo after reaching the location of present town Makedonski Brod. After that they had to march the same route but in opposite direction from Kichevo to go back to Makedonski Brod on which route would enter north Pelagonia after crossing Barbaras. Since there was no need of such a necessity we consider that using Poreche route is less acceptable than Polog route, which not only being more logical, but as more natural is more probable[39].

Thus, when Serbs invaded north parts of Macedonia they conquered Skopje and Polog most probably at the end of 1257[40]. It is not possible to be confirmed whether Nicaeans or Bulgarians governed this region in that period. Anyway, Skopje and Polog remained under Serbian authority for a very short time. In case Serbs had conquered these regions from Nicaeans then the very same territories were returned latest in the summer of 1259 when the Serbs were recorded as being Nicaean allies in Pelagonia battle in which Epirotes and their coalition partners were defeated[41]. In case Skopje and Polog had been taken by from the Bulgarians, which probably could have happened as a result of Tarnovo court disharmony after the murder of tsar Michael II Asen in the fall of 1256 and the election of Constantine Tikh Asen from Skopje (1257/58–1277)[42] for a new tsar in Tarnovo, then in the year that followed the Bulgarians have had established their authority in Skopje and Polog – according to the order founders' names are recorded in Constantine's charter in which right after the name of Urosh I the name of tsar Constantine is recorded. In this case Bulgarian authorities in these regions remained during 1258. Signing the Bulgarian – Nicaean agreement meant that Bulgarians most probably returned previously conquered territories to the Nicaeans which confirmed the Bulgarian – Nicaean border agreed in 1256[43]. This is probably when Skopje and Polog were returned if the Bulgarians had conquered them at the beginning of 1255 and kept them under their control till the critical moment mentioned above.

Under such circumstances Michael Palaiologos, taking over the authority in Nicaea in August 1258, firstly as a regent and then as a co-emperor of young John IV after conquering Constantinople at the end of July 1261 and his coronation as Michael VIII Palaiologos (1261–1282) as a new emperor the same year in August after which he formally and legally conducted the restoration of Byzantium.

In this way, it is considered that after 1258 first Nicaean and after that since 1261 Byzantine governing was established in Skopje and then in Polog[44]. The Byzantium and at the end of 13 century Serbian authority in these regions are confirmed by the order in which last two founders are recorded in king Milutin's charter issued in favour of St. George – Gorg monastery.

---

[38] Historiography accepts the opinion that during the mentioned Serbian campaign Skopje was conquered. Taken from modern literature: ***Томоски, Т.*** Скопската област од XI до XIV век. – В: ССПИМ. Т. I. Скопје, 1975, с. 60; *Историја српског народа I...*, с. 350; ***Ферјанчић, Б.*** Србија и византијски свет..., с. 142; ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., с. 147.

[39] This route is acceptable for: ***Бошкоски, М.*** Скопје …, с. 187. The opinion about Polog being conquered is accepted by: ***Томоски, Т.*** Средновековен Полог. – Историја, XII/1-2 (1976), с. 70, who starting with the fixed date of Serbian campaign in 1258 emphasis that it happened in 1258; ***Славева, Л.*** Полог…, с. 103.

[40] ***Бошкоски, М.*** Скопје …, с. 188, who believes Serbs ruled Skopje until the second half of 1258 or mid 1259. Contrary opinion gave ***Пириватрић, С.*** Једна претпоставка..., с. 327, 328.

[41] Newly formed anti Nicaean coalition led by Epirote despot Michael II Angelos, Sycilian king Manfred Hohenstaufen and Achaean duke William II Willehardouin suffered a catastrophic defeat in Pelagonia battle in the beginning of 1259 by the Nicaean soldiers and their allies, cf. ***Mihajlovski, R.*** Battle of Pelagonia…, pp. 275–284. The participation of a unit of 600 Serbs in this battle as Nicaean allies is recorded by: ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., 154–159 and note 83; ***Ферјанчић, Б.*** Србија и византијски свет..., 143–144; ***Византијски извори за историју народа Југославије.*** Т. VI. Београд, 1986, 161–162 note 18 (Ћирковић, С.); **Историја српског народа** I..., с. 351; ***Nicol, D. M.*** The Despotate …, pp. 176–177. Although out of dated and fusty, the belief of Serbian soldiers being Epirote allies in Pelagonia battle could still be notified in historiography, see. *Историја на македонскиот народ.* Т. 1: Македонија од праисториско време до потпаѓањето под турска власт (1371 година). Скопје, 2000, с. 497.

[42] For more details about his governing see: ***Матанов, Х.*** България в първите години на цар Константин Тих..., 10–14, who emphasizes that he came to power as a representative of pro-Nicaean group of bulgarian boyars; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Средновековна България..., 509–515; *История на България,* т. 3, 271–277; ***Златарски, В.*** История, т. 3, 474–537. Also see ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, No. 24, 115–116.

[43] This had not happened signed with the so called Regina Bulgarian – Nicaean treaty signed in July 1256 which included a return of the territories conquered by the Bulgarians in 1255 and previous status quo situation on the borders. This act taken by Michael II Asen provoked a strong dissatisfaction on the royal court in Tarnovo which made the Bulgarian tsar inform Nicaean governor Theodore II Laskaris about the cancelation of the agreement in August the same year. This did not however help him save his life. For more details see: ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Средновековна България..., с. 507; **История на България**, т. 3, 270–271; ***Златарски, В.*** История, т. 3, 458–467.

[44] There is evidence which confirms Polog being under Michael VIII Palaiologos governing not automatically when he set on the throne, but at the end of the sixth/beginning of the seventh decade of 13 century. The Byzantine author John Kantakouzenos reporting about the initial polarizations of the Byzantine empire around the issue of inheriting the throne after the co-emperor Michael IX in 1320 died, writes that as a third party of the coalition between the young Andronikos and John Kantakouzenos against tsar Andronikos II the discharged *protostrator* Theodore Synadenos was adopted who at the time was Prilep's governor (***Joanis Cantacuzeni eximperatoris.*** Historiarum libri IV. Ed. L. Schopen. T. I. Bonae, 1828, 35, *16*–38, *11*). Kantakouzenos then gives data about his parents being respectful people saying that his father John Synadenos (cf. ***Hannick, Ch., G. Schmalzbauer.*** Die Synadenoi. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie. – JÖB, 25 (1976), pp. 125–155, especially No. 22, pp. 134–135 (about John Synadenos) and No. 24, pp. 136–137 (about Theodore Synadenos)) was a *toparchos* in so called Polog *toparchy* situated in Dalmatia (ὁ δέ γε πατὴρ τοῦ πρὸς ἑσπέραν κατὰ τὴν Δαλματίαν λεγομένον Πολόγου τοπάρχης ἠν). Then Kantakouzenos states that John Synadenos gained his reputation and fame in the Byzantine society marrying the niece of the current emperor, after giving himself up and his *toparchy* (τοπαρχίαν) or in other words subordinated himself to Michael VIII Palaiologos. About its location and chronological framework we give detailed review in other researches. From the point of confirming the chronology of Constantine's charter, it would mean rejection of the possibility charter to have been published during the sixth decade of the century (as considered by certain previously mentioned researchers regarding this issue who connect it with the marriage of the emperor's niece Maria Palaiologina Kantakouzene and Constantine Tikh Asen in 1267) with Constantine Tikh Asen being personally present in northwest parts of Macedonia.

БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО И СРАЖЕНИЕТО ПРИ ПЕЛАГОНИЯ ПРЕЗ 1259 г.

Момчил МЛАДЕНОВ

В средата на XIII век политическата и военната обстановка на Балканите се диктуват преди всичко от конфликта между Никейската империя и епирската държава. Двете гръцки формации спорят за правото да прогонят латинците и да възстановят ромейската власт в Константинопол. По същото време Латинската империя все повече губи съпротивителните си сили, а България след смъртта на цар Иван Асен II постепенно се превръща във второстепенен фактор на Балканите. През 1257 г. епирският владетел деспот Михаил II (ок.1231–1271) преминава в настъпление и овладява част от Македония и албанските земи. Негови съюзници стават ахейският княз Гийом II Вилардуен и сицилийският крал Манфред. С тяхното включване във военните действия се полагат основите на силна антиникейска коалиция. Подкрепата си за нея декларира и Венеция, която се опасява, че Никейската империя ще завладее Константинопол и ще ощети нейните търговски интереси. Сръбският крал Стефан Урош I (1243–1276) използва промените във военно-политическа ситуация за да окупира Скопие, Кичево и Прилеп[1].

Същевременно през август 1258 г. умира никейският император Теодор II Ласкарис, чийто син Йоан IV е малолетен и се налага формирането на регентски съвет. Видният пълководец Михаил Палеолог организира заговор и с подкрепата на аристокрацията и църквата получава императорската корона (1 януари 1259 г.). Негова първостепенна задача става неутрализирането на очертаната по-горе антиникейска коалиция. С тази цел още през септември 1258 г. братът на императора Йоан Палеолог е изпратени със значителни военни сили в западните части на Балканите. Никейският пълководец нанася едно поражение на епирците при Кастория, а през пролетта на 1259 г. завзема Охрид, Девол и редица околни градове. В помощ на Епир крал Манфред изпраща няколко стотин войници, а херцог Гийом II се насочва с войските си към гр. Арта. Става ясно, че всяка от страните мобилизира възможно най-значителни сили в очакване на решително сражение. Противниковите сили се срещат в района на Пелагония (Битоля) през лятото на 1259 г. Битката завършва с тежко поражение за епирците и техните съюзници. Никейската армия превзема Арта, а деспот Михаил II е принуден да се спасява в Кефалония, където само помощта на сицилийския владетел му дава възможност да стабилизира позициите си[2].

Изходът на сражението до голяма степен предрешава съдбата на латинското господство в Константинопол. Апелът на император Бодуен II към сицилийския крал и папата за оказване на помощ на загиващата Латинска Цариградска империя остава без последствия. Още в началото на 1260 г. никейците подлагат на обсада Галата (Пера), но липсата на флот заставя Михаил VIII Палеолог да подпише едногодишно примирие с латинците[3].

Очертаните събития са добре известни на специалистите и ние ги припомняме с единствената цел да поставим въпроса за отношението на българската държава към епирско-никейския конфликт като цяло и сражението при Пелагония в по-конкретен план. За съжаление, историците на епохата в лицето на Георги Акрополит, Георги Пахимер и Никифор Григора не дават достатъчно сведения за постигането на изчерпателен отговор на поставения въпрос. За сметка на това разполагаме с едно лаконично известие в т. нар. „Морейска хроника", от което става ясно, че в битката при Пелагония на страната на никейските сили се сражават и българи[4]. Ще напомним, че този наративен източник, като цяло се смята за сравнително надеждна база за реконструирането на събитията на Балканите в епохата след Четвъртия кръстоносен поход. Текстът на паметника е съхранен в четири версии (гръцка, френска, италианска и арагонска) и в генерален план в него се представя франкското владичество в Пелопонес през XIII–XIV век. Интерес предизвиква личността на анонимния автор, чието творчество фокусира пъстрата картина на етнически и религиозни противоречия в гръцкия полуостров през втората половина на столетието[5]. Според гръцката и френската версия на „Морейската хроника" наред с българи към състава на никейската армия се причисляват 300 алемани (германци/австрийци), 1 500 унгарци, 600 сърби, кумани, турци и гръцки стрелци[6].

Традиционно в този пъстър състав на ромейската войска изследователите виждат наличието в нейните редици на определен процент наемници, представители на споменатите народи. Това важи с особена сила за куманите и турците, които редовно са привличани на византийска (никейска) военна служба срещу заплащане[7]. Що се отнася до алеманите, унгарците, сърбите и българите, решението на въпроса за тяхното присъствие на бойното поле може да не изглежда толкова еднозначен. В литературата отдавна се дискутира доколко сърби могат да воюват на никейска страна, при положение, че крал Стефан Урош I на практика симпатизира на противниците на Михаил Палеолог. Въпросът за присъствието на алемани (германци/австрийци) става още по-сложен в светлината на твърдението на „Морейската хроника", че те са водени лично от дука на Каринтия, който загива в сражението. Наличието на българи в никейската армия най-често се обвързва с набирането на контингент сред българските жителите на градовете в Тракия и Македония в хода на самото осъществяване на военната кампания[8]. Данните за официална унгарска намеса са подложени на критика от гледна точка на съдържанието на серия маджарски кралски грамоти, от които става ясно, че по същото време се разгаря унгарско-никейски конфликт. Това на пръв поглед прави малко вероятно изпращането на маджарски контингент в подкрепа на никейската страна[9].

---

[1] ***Geanakoplos, D. J.*** Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia (1259). – DOP, 7 (1953), 103; ***Geanakoplos, D. J.*** Emperor Michael Palaeologus and the West 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations. Cambridge Mass. Harvard University Press, 1959, 47–59; ***Nicol, D.*** The Despotate of Epiros (1267–1479). A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages. Cambridge, 1984, 174–182; ***Nicol, D.*** The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453. Second edition. Cambridge, 1993, 28–30; ***Матанов, Хр.*** Средновековните Балкани: Исторически очерци. София, 2002, 253–254.

[2] ***Georgii Acropolitae.*** Historia, 171–172. = ГИБИ, VIII. София, 1972, 206–211; ***Georgius Pachymeres.*** I. 106–107.= ГИБИ, X. София, 1980, 150–151; **Nicephorus Gregoras.** Historia Byzantina. I. 71–75. = ГИБИ, XI. София, 1983, 131–133; ***Geanakoplos, D. J.*** Greco-Latin Relations…, 99–141; ***Nicol, D.*** The Date of the battle of Pelagonia. – BZ, 49 (1956), 50–56; Bartusis, M. The Late Byzantine Army: Arms and Society 1204–1453. Philadephia, 1992, 37–38; ***Mihajlovski, R.*** The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look at the March Routes and Topography. – BSl, LXIV (2006), 275–284; **Wilksman, J.** The Campaign and Battle of Pelagonia 1259. – Byzantinos domos, 17–18 (2009/2010), 131–174; ***Kyriakidis, S.*** Warfare in Late Byzantium 1204–1453. Brill, 2011, 65; ***Kiriakidis, S.*** Crusading Warfare in Frankish Greece: An Examination of the Descriptions of Battles in the Greek version of the Chronicle of Morea. – Ekklesiastikos Pharos, 94 (2012), N. S. 23, 47–49.

[3] ***Geanakoplos, D. J.*** Emperor Michael Palaeologus…, 75–79.

[4] ***The Chronicle of Morea.*** Greek version. A History in political verse, relating the establishment of feudalism in Greece by the Francs in the Thirteenth Century. Ed. in two parallel texts from the mss. of Copenhagen and Paris with introduction, critical notes and indices by J. Schmitt. London, 1904; ***Гюзелев, В.*** Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България. София, 1981, с. 129; ***Гюзелев, В.*** Съчинения в пет тома. Т. 5: Средновековна поезия от и за българите. София, 2015, с. 423.

[5] ***Shawcross, T.*** The Chronicle of Morea: Historiography in Crusader Greece. Oxford University Press, 2009; ***Petkov, K.*** Greek, Frank, or Moreot: narratives of hybridity in the Chronicle of Morea. – В: „България, земя на блажени…". In memoriam professoris Iordani Andreevi. В. Търново, 2009, 414–422; ***Гюзелев, В.*** Съчинения, т. 5…, 424.

[6] ***The Chronicle of Morea.*** Greek version…, § 3705, p. 246; ***Livre de la conqueste:*** Chronique de Morée (1204–1305). Ed. J. Longnon. Paris, 1911, 270, 279; ***To Cronikon tou Moreos.*** Ed. P. Kalonaros. Athens, 1940, II. 3591ff., 3706ff., 3608; ***Гюзелев, В.*** Самият Търновград …, 129; ***Гюзелев, В.*** Съчинения, т. 5…, 423.

[7] ***Bartusis, M.*** The Late Byzantine Army…, 139–156; ***Павлов, Пл.*** Куманите във Византийската империя (1237 – първата четвърт на XIV век). – Епохи, 1–2 (1997), с. 42.

[8] ***Geanakoplos, D. J.*** Greco-Latin Relations…, p. 124, n. 116; ***Geanakoplos, D. J.*** Emperor Michael Palaeologus…, p. 65.

[9] ***Острогорски, Г.*** История на византийската държава. София, 1998, с. 570, бел. 1; ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения през Средновековието. София, 1998, 168–170.

Нека все пак интерпретираме на по-широка основа споменатите по-горе данни на „Морейската хроника“ за чуждестранния контингент в никейската армия при Пелагония. Започвайки с алеманите (немци или австрийци), трябва да признаем, че твърдението на хрониката за гибелта на херцога на Каринтия в сражението, явно не може да бъде прието за исторически факт. Владетел на тази историко-географска област в средата на XIII век е Улрих III, който със сигурност умира на 27 октомври 1269 г.[10] В такъв случай е основателен въпросът на какво се дължи споменатата неточност на „Морейската хроника“? Налице са поне две възможни обяснения. Първото е свързано с изворите, използвани за съставянето на изследваната творба. Сред тях се включва цикъл епически песни, посветен на барона на Каритена (в Пелопонес) Жофроа дьо Бриел, който се сражава на страната на антиникейските сили. Според „Морейската хроника“ именно той атакува авангарда на никейската войска, съставен от алемани и погубва техния водач – „дука на Каринтия“[11]. В цялото описание на епизода проличава подчертаният стремеж на автора да възвеличи подвизите на френския рицар, за които той черпи данни от епическата традиция. Трудно е да се каже дали самото включване на херцога на Каринтия в хрониката е дело на нейния автор или е директно заето от песенното творчество, посветено на Жофроа дьо Бриел. И в двата случая е налице момент, имащ за цел да постигне още по-силно идейно внушение по адрес на рицарските добродетели на барона на Каритена. Въпросните добродетели задължително включват сражения с действителни и мними, но равностойни по отношение на ранг и социална принадлежност врагове.

Друго възможно обяснение за присъствието на херцога на Каринтия в проучвания текст може да се търси по отношение на степента на информираност на анонимния съставител. Може би той неправилно смята, че командирът на алеманите при Пелагония е самия владетел на херцогството, докато в действителност става въпрос за друг военен предводител. Представените съображения могат да се приемат или да се отхвърлят, но допуснатата в хрониката неточност по принцип не изключва наличието на войници от Каринтия в състава на никейската армия. Те обаче най-вероятно идват в качеството на наемници. Говорейки за „алеманите“ в интересуващия ни исторически извор не бива да игнорираме и обстоятелството, че понякога в изворите от епохата с това название са визирани каталаните[12].

Наличието на маджарски помощен корпус в никейската войска би следвало да се обвърже със събитията от 1260 г., когато в състава на унгарската армия е засвидетелствано, че се сражават и отряди „гърци“. Информация, която отразява добрите отношения между маджарската корона и Никея в 1259–1260 г.[13] Наистина някои унгарски кралски грамоти говорят за военни действия между Михаил Палеолог и маджарския владетел приблизително по същото време. Ще напомним, че сведенията се използват от изследователи, които са скептични по отношение на ролята на Унгария в качеството на никейски съюзник през 1259 г.[14] Но не бива да се забравя, че точното датиране на споменатите грамоти, а оттам и на събитията, визирани в тях, остава дискусионно. Що се отнася до позицията на сръбския крал, не е изключено след окупирането на част от Северна Македония в 1258 г. той тайно от силите на антиникейската коалиция да подкрепя Михаил Палеолог. Това не изглежда толкова парадоксално, ако за момент приемем, че Стефан Урош I иска да компенсира никейските претенции спрямо Югозападните Балкани и да балансира между двата враждебни лагера, изчаквайки развитието на събитията.

Казаното ни дава право да приемем, че в битката при Пелагония през лятото на 1259 г. на никейска страна действително участват немци/австрийци от Каринтия, унгарци, сърби, кумани, турци и не на последно място българи. Каква е ролята на последните в хода на самото военно стълкновение, не може да се каже поради липсата на информация. Споменатото по-горе виждане, че става въпрос за контингент, набран сред българите от градовете в Тракия и Македония, в хода на придвижването на Йоан Палеолог към театъра на военните действия, представлява само част от действителната картина. Според нас присъствието на български войници при Пелагония е по-скоро продукт на съглашение между Търново и Никейската империя. Възприемането на тази идея е пряко свързано с международните измерения на разразилата се в Българското царство през 1256–1263 г. гражданска война.

Известно е, че след скоропостижната смърт на цар Калиман II Асен в края на 1256 или началото на 1257 г. се оформят две групировки сред болярството, които съответно подкрепят двама претенденти за търновския престол. От една страна застава Мицо Асен, зет на цар Иван Асен II, а от другата страна се нарежда скопският болярин Константин Тих. Вероятно още в края на 1256 г. Мицо Асен получава царската корона, но след известно време е изтласкан от Търново. Един от основните фактори за това е подкрепата, която неговият противник Константин Тих Асен получава от Никея. Претендентът се жени за Ирина Ласкарина, внучка на цар Иван Асен II и дъщерята на император Теодор II Ласкарис, с което получава правото да носи фамилното име Асен. Коронясването на Константин Тих в края на 1257 или началото на 1258 г.[15] не слага автоматично край на двубоя за престола. Мицо се оттегля във владенията си с вероятен център Месемврия и през следващите години упорито се противопоставя на новия търновски владетел. Едва в края на 1260 или началото на 1261 г. той изпада в пълна безизходица и предава черноморския град на император Михаил VIII Палеолог и получава политическо убежище[16].

Очертаните събития и сведенията на „Морейската хроника“ ни дават основание да приемем, че през лятото на 1259 г. българските войски, участващи в сражението при Пелагония, са изпратени от цар Константин Тих Асен. Това действие е логично следствие от съюзните отношения между никейския двор и заелия наскоро трона в България скопски болярин. Друго основание за намеса на новия търновски владетел в събитията би следвало да се търси в неговата политика по отношение на сръбското кралство. Накърняването на българските интереси от страна на сръбския двор в качеството му на симпатизант на антиникейската коалиция би следвало да провокира ответни действия на Константин Тих Асен. По всичко изглежда, че към дадения момент, търновският цар не разполага с достатъчно сили, за да неутрализира самостоятелно експанзията на западните съседи в югозападните земи. Водената от Никея война обаче срещу коалиция, към която е съпричастен и крал Стефан Урош I се явява удобна възможност за нанасяне дори и на косвен удар по сръбските претенции. Освен това един военен и външнополитически успех е от жизнено значение за утвърждаването на самия Константин Тих Асен. Победата в Битолското поле, към която според нашите виждания той е съпричастен, утвърждава неговия авторитет сред болярството и допълнително способства за укрепването му на престола.

Това разпределение на силите във вътрешнополитически и международен план навежда на мисълта, че по същото време Мицо Асен води преговори с епирския деспот и латинците, от които на свой ред търси подкрепа срещу своя опонент, ползващ се с покровителството на Никея[17]. По силата на тази логика можем също така да предположим, че съюзът на Мицо с латинците датира поне от лятото на 1257 г., когато една венецианска флотилия превзема Месемврия[18]. Окупацията на града е краткотрайна, но тя може да завършва и с поемането на васални задължения от страна на Мицо Асен към латинците, в които той е виждал потенциални покровители срещу появилия се наскоро опонент в лицето на Константин Тих. Разбира се, подобен сценарий остава твърде спорен. Най-малкото не можем да сме сигурни, че към 1257 г. съдбата на Мицо непременно е свързана с историята на Месемврия. Напълно възможно е той да се установява в черноморския град и на по-късен етап от своята политическа кариера. Да не забравяме, че според редица учени Мицо пребивава по-трайно във Велики Преслав. За това говори преди всичко географското разпространението на неговите монети, които се откриват главно в Търново и Североизточна България. Съществуват основания дори да се смята, че въпросните монети са сечени във столицата и/или Велики Преслав[19].

---

[10] ***Allgemeine Deutsche Biographie.*** Band 39. Leipzig, 1895, p. 222.

[11] ***Shawcross, T.*** The Chronicle of Morea…, 13–314.

[12] ***Гюзелев, В.*** Съчинения, т. 5…, с. 423, бел. 11.

[13] ***Darkó, E***. Byzantinisch-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts. Weimar, 1933, 16, 52.

[14] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения…, 168–170.

[15] ***Пириватрић, С.*** Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“. – ЗРВИ, XLVI (2009), 314.

[16] ***Лазаров, Ив.*** Междуособици в България през 1256–1257 г. – ВИСб, 1 (1984), 145–155; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, 113–118; ***Андреев, Й.*** Българските ханове и царе (VII–XIV век). Историко-хронологичен справочник. София, 1988, 147–156; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на средновековна България (VII–XIV век). София, 1999, с. 507.

[17] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения…, с. 160.

[18] ***Гюзелев, В.*** Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г. – Векове, 3 (1972), 10–16; ***Данчева-Василева, А.*** България и Латинската империя (1204–1261). София, 1985, 165–166.

Нека се върнем към тезата за наличието на съюзни отношения между Мицо Асен и силите на антиникейската коалиция. На базата на тази идея сведенията на Георги Пахимер за отделни епизоди от политическата биография на интересуващата ни личност могат да получат по-различна интерпретация. На първо място византийският историк твърди, че Мицо периодически „враждува и воюва“ с ромейските войски[20]. Непредубеденият прочит подсказва, че Мицо Асен е не само в лагера на противниците на Михаил VIII Палеолог, но и води реални военни действия против Никея. На второ място Пахимер съобщава, че в един момент от гражданската война в България Мицо успява да блокира Константин Тих Асен в Станимака (дн. Асеновград), където последният е спасен от ромейски войски. Стълкновението при родопския град вероятно става през 1259 г., когато Константин Тих Асен е възможно да се намира на юг от Стара планина, за да следи по-активно развоя на събитията в навечерието на сражението при Пелагония[21]. Не е изключено той да планира лично да подкрепи войските на никейците, но да е спрян при Станимака от Мицо, действащ в качеството на епирски и латински съюзник. Разбира се, предложените виждания остават трудни за доказване и имат характера на работна хипотеза.

Приемането или отхвърлянето на подобна реконструкция винаги ще остава под въпрос, но острата вътрешнополитическа борба в Българското царство към момента на сражението при Пелагония не подлежи на съмнение. За нейния характер и мащаби можем да съдим косвено и по поведението на Унгария. Едва ли е случайно, че точно през август 1259 г. унгарски войски нахлуват в земите отвъд Дунав и ги подлагат на опустошение[22]. Една от възможните причини за похода се крие в самата нестабилност на централната власт в България, състояние, използвано от унгарската корона за незабавно афиширане на териториални претенции на Балканите. Не на последно място във въпросната унгарска акция може да се види и своеобразен опит за подпомагане аспирациите на Мицо[23].

В светлината на предложената реконструкция достигаме до извода, че изходът от сражението при Пелагония трябва да се счита за основната причина, довела до слизането на Мицо от политическата сцена. Лишен от подкрепата на външни фактори в лицето на латинци и епирци и изправен пред съюза на Константин Тих-Асен и Михаил VIII Палеолог, той изчерпва възможностите си за маневриране и намира единственото решение за себе си, а именно да се предаде на василевса. С основание се смята, че основна тема на разговорите при мисията на великия логотет и историк Георги Акрополит в Търново през зимата на 1260–1261 г. е именно съдбата на Мицо Асен[24]. За съжаление, на страниците на историческия си труд византийският автор не посочва целите на визитата си в българската столица. Но освен бъдещето на Мицо друга възможна тема на разговорите е привличането на българската страна за съвместни действия срещу латинците в Константинопол. По-горе отбелязахме, че в началото на 1260 г. Михаил VIII Палеолог неуспешно обсажда Галата (Пера), но си дава сметка, че на този етап не разполага с ресурс за превземането на града. За ефективна блокада на Константинопол е необходим преди всичко флот и поради това Никея сключва договор с Генуа (1261 г.), която се задължава да осигури необходимите кораби. От цар Константин Тих Асен вероятно е поискана логистична подкрепа и/или атакуване на латинските гарнизони в хинтерланда на Константинопол. Ще напомним, че по време на визитата на Акрополит в Търново, освобождението на „Новия Рим“ се очаква да бъде трудна задача във военен и логистичен план. През лятото на 1261 г., обаче отряда на Алексий Стратегопул влиза в метрополията и помощта на генуезци и българи става безпредметна. Ето защо по-късно на страниците на своя труд Акрополит не уточнява задачите на посещението си в Търново. В светлината на последвалите събития съдържанието на водените от него преговори губи значение, а оттам и смисълът да бъде включено в историческия му труд. Още повече, че една безплодна дипломатическа мисия не повдига авторитета нито на никейския дипломат и хронист, нито на неговия владетел.

В заключение нека още веднъж обобщим изводите си. През 1259 г. българска военна част изпратена от цар Константин Тих Асен взема участие в сражението при Пелагония на страната на никейците. Действията на търновския владетел имат характера на реверанс по отношение на Михаил VIII Палеолог, с чиято подкрепа Константин Тих се укрепва на трона. Това означава, че политическата криза в българската държава през 1258–1261 г. се проектира и в международен план. Освобождението на Константинопол от латинска власт (юни 1261 г.) и ослепяването на легитимния престолонаследник Йоан IV Ласкарис (декември 1261 г.)[25] се приемат за основни фактори, водещи до рязко влошаване на българо-никейските отношения. Към тях бихме добавили и самото елиминиране на Мицо като политически фактор. Събитие, след което Константин Тих Асен престава да се нуждае от продължаване на добросъседските отношения с възстановената Византийска империя. Изложените наблюдения ни дават основание да приемем, че битката при Пелагония през лятото на 1259 г. представлява епизод не само от византийската и балканската история, но и от историята на Българското царство.

THE BULGARIAN TSARDOM AND THE BATTLE OF PELAGONIA 1259

The paper presents some moments connected with the battle between the Nicene army and the Despot of Epirus Michael Angelos and his allies – the Sicilian king Manfred and Achaean Prince William of Villehardouin. According to the Chronicle of Morea, the foreign troops of Michael Palaeologos including Germans, Hungarians, Serbs, Cumans, Turks and Bulgarians. According to the author`s view this Bulgarians not only from Macedonian towns, but they official send the Bulgarian king Constantine Tih-Asen (1257–1277). This ruler was allies of Michael Palaeologus and with his help took the authority in Turnovo. His enemy was Mitso Asen, probably allies of Latin Empire in Constantinople and the Despot of Epirus. The Victory of Nicene army near Pelagonia connected with the end of the Civil war in Bulgaria and the political defeat of Mitso Asen.

---

[19] ***Йорданов, И.*** Монетосеченето на Мичо Асен (1256–1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 4 (1981), 21–41; ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Български средновековни печати и монети. София, 1990, 176–178; ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992, 76–77; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети XIII–XV в. В. Търново, 2003, 39–43; ***Сотиров, Ив.*** Монетосеченето на цар Мичо (Миче) – „Симеона цара“ и събитията в 1256–1263 г. – НСЕ, 1 (2004); ***Димова, С.*** Сякъл ли е монети цар Мицо Асен в Месемврия? – ПИ, 1 (2004), 56–58.

[20] ***Georgius Pachymeres***, 348-350. = ГИБИ, X, с. 166.

[21] ***Georgius Pachymeres,*** 348-350. = ГИБИ, X. с. 167; ***Сотиров, Ив.*** Монетосеченето на цар Мичо…, 132.

[22] ***Ников, П.*** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 г. – Сб. БАН, XI (1919), 81–95.

[23] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения…, 166, където унгарския поход се поставя в периода 1257–1259 г.

[24] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История…, с. 511.

[25] ***Острогорски, Г.*** История…, 571–572.

ИВАЙЛО UND KEIN ENDE?
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИМЕТО НА ЛАХАНА/ИВАЙЛО

Стефан ЙОРДАНОВ

I. Защо в заглавието присъства израз на немски език?

Не зная доколко този израз е придобил гражданственост на почти афористичен израз, не съм проверявал тази евентуална негова битийност.

На мен този израз ми е известен като присъстващ в заглавията на три публикации, откъдето съм го заимствал, а именно:

Първо, заглавието на трактата на Гьоте: **Goethe.** Shakespeare und kein Ende! …[1] Очевидно е, че и днес, когато се пише за Шекспир, може също като Гьоте да се възкликне: „Shakespeare und kein Ende!“ Действително – вечен автор, работил върху вечни теми, безпрестанно ще привлича вниманието за все нови и нови публикации.

Второ, заглавието на книгата на Peter Baptist „Pythagoras und kein Ende?“[2]. Казаното току-що за Шекспир може да бъде повторено и за античния философ Питагор.

Трето, заглавието на статията на Фердинанд Зомер „Ahhijawa und kein Ende!“[3]. В тази статия става дума за един дълго дискутиран въпрос – местоположението на упоменатата в хетските извори страна Ахиява (XIV и XIII в. пр.н.е.), което в данните на тези извори не е указано – причина за формулирането на десетки хипотези, нещо, което продължава и в съвременната литература – последната хипотеза е от 2008 г., а може би вече има и нови.

Върху формулирането на заглавието на този опит за поясняване името на Ивайло ми повлия по-скоро заглавието на статията на Фердинанд Зомер. Мисля, че името Ивайло, пък и въобще просопографската картина и политическата история на събитията, свързани с тази личност и с организираното от нея т. нар. въстание от 1277–1280 г., ще продължат да раждат нови и нови хипотези. И на тази тема най-новите дискусионни по характер материали са буквално отпреди броени години, като, по мое мнение, и в бъдеще ще бъдат писани нови и нови дискусионни статии. По тази тема заглавие от типа на: „За пореден – и последен! – път по въпроса…“, както звучеше едно заглавие на българския траколог Александър Фол, едва ли има място. Макар че предизвикателното заглавие на големия български траколог е по-скоро израз на изследователска самокритичност докъде лично той е в състояние да достигне в анализа на съответния въпрос. Бих желал така да бъде схващано и моето заглавие – като опит за решаване на част от тези въпроси съобразно моите лични възможности.

Опити за анализ на името Ивайло са правени нееднократно[4]. Независимо от относителната яснота на основното известие за това име, остават нерешени въпроси, обичайно най-вече във връзка с идентификацията на носителя на името – с Лахана от данните на византийските извори за събитията от 1277–1280 г., или с Иван III Асен по данните на изворите за същия период. Според мен недостатъчно е изяснен и въпросът за етимологията на името Ивайло, главно върху което ще съсредоточа вниманието си в настоящата работа.

И така, за пореден, и в никакъв случай – последен! – път по въпроса за името Ивайло:

Словообразувателен модел на името Ивайло

Името е засвидетелствано в т. нар. Свърлижка приписка в следния израз:

---

[1] Вж. ***Johann Wolfgang von Goethe.*** Shakespeare und kein Ende! Beiträge zum Morgenblatt für gebildete Stände. 1807–1816. – https://shine.unibas.ch/shakespundkeinende.html, accessible October 2015.

[2] ***Baptist, P.*** Pythagoras und kein Ende? Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1997.

[3] ***Sommer, F.*** Ahhijawa und kein Ende. – Indogermanische Forschungen, 55 (1937), 169–297.

[4] Обзор на мненията до 2005 г.: ***Балкански, Т.*** Българският цар Ивайло в светлината на езиковата археология. В. Търново, 2005, 15–35, 71–72, 78–81; ***Господинов, Кирил Г.*** Свърлижката приписка като исторически извор. – ИПр, 3–4 (2005), pass.

вь д(ь)нн ц(а)рѣ нванла

Явно е, че става въпрос за име в родителен падеж, върху чиято форма в именителен падеж има различия. Възстановявани са следните форми:

Ивайло
Иваило
Иваилъ
Ивајил

Всички те представляват ЛИ, което в граматично отношение е суфиксално образувание.

Формата в родителен падеж може да се формира както от варианта Ивайло на името, така и от варианта Иваил. Полугласната **й** в името в старобългарски текстове се изписва по различен начин, един от които, чрез гласната **и**, е засвидетелстван в същия текст при писането на името Войсил като Воисил. Това може да означава, че текстът фиксира име с полугласна **й** в суфикса.

Представлявайки суфиксално образувание, името може да е било или име на **-йло** (**-ило**), или име на **-ил**.

Да разгледаме тези две възможности, като се опитаме да очертаем най-вероятната.

I. Имената със завършек (най-вероятно – суфиксален) **-йло**:

Ще започна с балтската именна традиция, защото именно приликата на завършека на името Ивайло с лични имена от тази именна традиция генерира интереса ми към този проблем. В редица имена от балтския личноименен репертоар се наблюдава завършек, идентичен със завършека на името Ивайло; съпоставката „Ивайло – Ягайло“ ясно демонстрира това. Да видим кои са тези имена и, второ, да се опитаме да отговорим на въпроса закономерно или случайно съвпада завършекът на имената в тях и в името Ивайло.

I.1. В балтската именна традиция:

Там пряката съответка са лични имена на **-jla**. При предаването им в славяноезични текстове – а канцеларският език на Великото Литовско княжество е бил дълго време славянски, вкл. старобългарски – окончанието, най-вероятно суфиксално, се преобразува в **-йло**. Един примерен списък на тези имена:

I.1.1. **Daugaila.** Герой от драмата на Vincas Kreve „Skirgaila“.

I.1.2. **Džiugailas, Džiu-gila**. Срв. **Džiugas**, **Džiugintas**. i, от **džiugus**. „Този, който се радва“, „Радостин“ (?)[5].

I.1.3. **Jogaila** или **Jagaila (Йогайла, Ягайло, Ягелло).** Литовско ЛИ, влязло в названието на династията на Ягелоните, негов носител е и добре известният от битката при Варна през 1444 г., Владислав IV Ягело. Името е тълкувано като двусъставно, от литовск. jóti „яздя“, и gáilas, остар. „силен“ (galià „сила“, galiūnas „силен, здравеняк“), т.е. „силен, юначен конник“[6], но формата *Jogaila, сочи се, изворите не засвидетелстват[7]. Според Макс Фасмер името се извежда от глагола **ягать** „кричать“, Ягайло – „крикун“, т. е. „викащ, крещящ“[8], което ми се струва неубедително в семантично отношение.

---

[5] Вж. ***Palionis, J.*** Lietuvių asmenvardžių labirintuose (Zigmas Zinkevičius „Lietuvių asmenvardžiai“, 2008). – http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/6098-jonas-palionis-lietuviu-asmenvardziu-labirintuose?catid=577%3A2010-m-nr-8-9-rugpjutis-rugsejis, accessible October 2015, pass.

[6] ***Баранаускас, Т.*** Древние литовские имена. – http://viduramziu.istorija.net/ru/names.htm, accessible October 2015, pass.; за етимологията на лексемата galià вж. ***Маковский, М. М.*** Семиотика рассечения и сгибания в индоевропейских языках (сравнительно-историческое исследование). – В: Лингвистическая полифония. Сборник статей в честь юбилея профессора Р. К. Потаповой. Москва, 2007, 236.

[7] ***Jagaïlo*** – у Stryjkowski, M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. Opracowala Julia Radzieszewska. Warszawa, 1978, 35, 183.

[8] ***Фасмер, М.*** Этимологический словарь русского языка. В четырёх томах. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачёва. Издание второе, стереотипное. Т. IV (Т – Ящур). Москва, 1987, 543.

I.1.4. **Karigaila (Каригайла, Коригайло).** Тълкувано като двусъставно, от karas „война" и gailas, остар. „силен" (galià „сила", galiūnas „силен, здравеняк"), т.е. „богатырь войны"[9].

I.1.5. **Kieszgajło**[10].

I.1.6. **Clawsigail.** Пруско ЛИ, **Klausgaila**, **Klausigaila**, литовско ЛИ. Тълкувано като двусъставно (<**Clawsi-gail-*), първият компонент обясняван като производно от лексема, близка на пруск. глагол *klausieti* „klausyti [слушам някого, подчинявам се]", респ. от лексема, производна от и.е. корен с първично значение „слава"; вторият компонент – най-вероятно също изводим от gailas, остар. „силен"[11].

I.1.7. **Mingaiła**, **Mingaiło**[12]. Вариант: Минигайла. Тълкувано като двусъставно, от mintis „мисъл" и gailas, остар. „силен" (galià „сила", galiūnas „силен, здравеняк"), т.е. „силен с мисълта си"[13].

I.1.8. **Skirgaila.** Вариант: Skirgiełło[14].

I.1.9. **Sungaila.** Литовски аристократ, споменат за пръв път в изворите през 1398 г.[15]

I.1.10. **Švitrigaila** (първият компонент – представен и в едносъставното лично име Šviedrys). Варианти: Świdrygieła[16], **Швитригайла**, **Свидригайло**. Тълкувано като двусъставно, от švitrus „бърз, ловък" и gailas, остар. „силен" (galià „сила", galiūnas „силен, здравеняк"), т. е. „ловък здравеняк"[17].

I.1.11. **Vilikaila.** Литовски аристократ от XIII век.

I.1.12. **Waygail.** Пруско ЛИ, тълкувано като двусъставно (<**Vai-gail-*), първият компонент обясняван като производно от лексема, близка на литовск. глагол *vajóti* „gainioti [гоня, прогонвам]", вторият компонент – най-вероятно също изводим от gailas, остар. „силен". Име *Vaĩgailas, Vaigáilė* е налице и сред литовските имена[18].

I.1.13. **Wygail.** 1 Пруско ЛИ, тълкувано като двусъставно (<**Wī-gail-*). Име *Výgailas, Vygáilė* е налице и сред литовските имена[19].

I.1.14. Примерите за този тип имена в балтския личноименен ономастикон явно са относително многобройни.

I.1.15. Както се вижда, практически всички имена, приведени по-горе, съдържат компонента **-gailas**, чието точно значение е ненапълно установено, независимо че например у Баранаускас се приема значението „силен; здравеняк". Името Vilikaila е единственото изключение, но в него звукът „г" може да е изчезнал поради асимилация[20].

Следователно може би става дума за случайно съвпадение в завършека на имената на **-gailas** в балтската, и по-конкретно литовската именна традиция, и името Ивайло. Още повече, че литовски

---

[9] ***Баранаускас, Т.*** Древние литовские имена, pass.

[10] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 117.

[11] ***Daudaitė, R.*** Sembos prūsų asmenvardžiai. Magistro darbas. Darbo vadovė doc. dr. G. Blažienė. Vilnius, 2006, psl. 37; за етимологията, с лит.: ***Валянтас, С.*** Двусоставные антропонимы – реликты поэзии балтов. – В: Балто-славянские исследования. Т. XVI. Москва, 2004, 204–205.

[12] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 35, 183.

[13] ***Баранаускас, Т.*** Древние литовские имена, pass.

[14] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, str. 633, n. 5.

[15] Вж. ***Petrauskas, R.*** Vytauto laikų didikų kilmė. – Lithuanistica, 1/2 (41/42) (2000), 20.

[16] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 393.

[17] ***Баранаускас, Т.*** Древние литовские имена, pass.

[18] Вж. ***Daudaitė, R.*** Sembos prūsų asmenvardžiai…, 90–91.

[19] Вж. ***Daudaitė, R.*** Sembos prūsų asmenvardžiai…, 94.

[20] Мнение на белоруския езиковед Анжелика Дубасова, съобщено ми в лично писмо от 18.10.2015 г.; нейно е и съмнението за значението на компонента **-gailas**; вж. най-общо за имената с този компонент (?) също и ***Maciejauskienė, V.*** Dar kartą apie lietuvių vardus. – Kalbos kultūra, 77 (2004), 90.

имена като **Ivonaitis**, **Ivašaitis**, **Ivaškaitis**, се базират според W. R. Schmalstieg[21] на съответните полски или белоруски имена – **Ivan**, **Ivaš**, **Ivaška**.

I.1.16. Такъв извод обаче не може да се смята за окончателното решение, защото така не е отчетена цялата огромна палитра, балтска и източнославянска, на имената със суфиксален завършек **-йло**.

Ето как актуализира този проблем М. Павлов:

„Морфема „гайла" не должна вводить в сомнение своей якобы экзотичностью, так как является обязательной и характерной частью функциональных названий священников, в позднейшем времени активно употребляется при образовании слов в современном белорусском языке: аб'ядайла, басцяйла, біндзюгайла, боўтала, боўкала, буркала, дзюбайла, закідайла, паджыгайла, пасувайла, трапайла, хватайла; фамилий: **Гасціла (Гастэла), Гікайла, Кічкайла, Зыбайла, Шукайла, Патрымайла** и т.д. Семантика морфемы „гайла" – „светлый", наличие функционального качества священника определяется первой морфемой"[22].

Констатацията на М. Павлов е спорна, доколкото компонентът **-гайла** почти напълно отсъства в приведените от него примери, но той е прав, че редица имена вън от групата имена с компонента **-гайла** представляват образувания посредством суфикса **-йло** (вж. по-долу, параграф I. 2.). Главно в белоруски имена този суфикс се запазва във форма, идентична с формата в балтските имена – **-йла**, за което свидетелстват примерите, приведени по-горе в току-що цитираното мнение на М. Павлов. Впрочем той обяснява белоруското име **Путрымайла** (вариант на името Патрымайла, вж. по-горе) като формирано по балтски аналог, а **Мендыла** – като белоруска трансформация на Миндовг/Миндаугас[23].

Сред другите примери на белоруски имена, трансформация на изходни балтски (литовски) имена, които привежда М. Павлов: **Вайдила** (Воидим и Воиниль – указани от Павлов като варианти на това име), **Вайдзила**, **Велигайла**, **Войкала**, **Жыгала**, **Пунигайла**, **Свидригайла** и др.

I.2. В източнославянската именна традиция (староруски, руски, украински, белоруски ЛИ):

Голяма част от тях може би представляват трансформация на балтски лични имена, като завършекът на **-jla**: обичайно е представен от **-йла** (вариант главно в белоруски имена, вж. примерите, приведени в параграф I. 1.15.), **-йло**, по-рядко в монофтонгизиран вариант – на **-ело**:

I.2.1. **Buhaiło**[24]

I.2.2. **Жавирайло.** Фамилно име на казак – Иван Жавирайло, споменат в изворите с дата на известието 1649 г.

I.2.3. **Кандыбайла.** Фамилно име, 1675 г., корсунски полковник.

I.2.4. **Крайло.** Фамилно име и прозвище, фиксирано най-рано през XVIII в.

I.2.5. **Майло.**

I.2.6. **Нечитайло.** Фамилно име – Феско Нечитайло, овруцкий крестьянин, 1683.

I.2.7. **Подвигайло**

I.2.8. **Подгайло**

I.2.9. **Рыкайло.** Фамилно име – Федор Остаткович Рыкайло, пан Литовский, ок. 1390[25].

---

[21] ***Schmalstieg, W. R.*** Lithuanian names. – Lituanus, 28/3 (1982). – www.lituanus.org/1982_3/82_3_01.htm, accessible October 2015, pass.

[22] ***Павлов, М.*** Имена древних белорусов. – http://inbelhist.org/imena-drevnix-belorusov/, accessible October 2015 [Друга публикация: ***Павлов, М.*** Имена древних белорусов. – www.czeslaw-list.livejournal.com/231574.html, accessible December 2015], pass.

[23] ***Павлов, М.*** Имена древних белорусов…, pass.

[24] ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. Київ, 1988, 139.

[25] ***Тупиков, Н. М.*** Словарь древнерусскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Трудъ Н. М. Тупикова. Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43). Санкт-Петербургъ, 1903, 344.

I.2.10. **Свидригайло.** Името несъмнено е одомашняване в славянска среда на балтското име Świdrygiełа (и варианти). М. Павлов посочва като негови белоруски варианти формите Звитригайло, Швертигайло, Швитригайло[26].

Приведените примери, естествено, са само илюстративни, не представляват пълно привеждане на имената от този тип.

I.2.11. Съвременните фамилни имена от този тип са изключително много на брой. За да не претоварвам тук изложението, въз основа на интерактивен източник в приложение привеждам списък на такива имена, извлечени от телефонния указател на град Москва (вж. Приложение I).

I.2.12. Изключително интересен пример за този суфикс е примерът на названието на празника Купало у източните славяни. Името се появява и във вариант **Купайла**, **Купайло**, а един от фолклорните персонажи в празника е **Купайляный Иван**[27].

I.2.13. Във всички примери на образувания със суфикса **-йла** в балтските и белоруските примери и **-йло** в другите източнославянски примери става дума според мен за фонетична трансформация на първата гласна от суфикса -ила, -ило в позиция след основа, завършваща с гласна, в приведените примери – главно гласната -о или -а. Позиция, в която началната гласна от суфикса се трансформира в полугласната **й**, по силата на езикова закономерност, детайлното обяснение на която ще дадат езиковедите; тук ще отбележа само, че тази закономерност е може би аналогична на закономерността, която трансформира в **й** началната гласна от суфикса -ило в името Ивайло, съгласно обяснението на Н. Ковачев (вж. по-долу, в изложението на параграф IV. 2.2.).

Действително, много често на имена като горецитираните се търсят паралели в имена на **-ило**; така Павло Чучка обяснява името Країло като формирано чрез суфикса -ило, подобно на имена като Городило, Добрило, Красило, Мирило, Станило[28].

I.2.14. Историческите примери за имена на **-йло** са фиксирани в изворите без да е отразена полугласната **й**, вместо нея обичайно стои **и**. Писането на името Ягайло като **Я(к)гаило** е характерен пример за това.

I.3. Не спадат към този словообразувателен модел – въпреки че по форма може би са подведени към него – чужди за балтославянския ареал ЛИ от типа на:

I.3.1. **Михайло** и **Михайла**. В староруски паметници много често срещано име, например: Белевцев, Михайло; Боев, Михайла; Бораков, Михайла и редица др.

I.3.2. **Самойло** и **Самойла**. В староруски паметници напр.: Алисов, Самойла.

Не спадат според мен към този тип и редица други имена, обичайно с библейски или гръцки произход, но все пак не е изключена възможността в тях да е застъпен същият суфикс (вж. по-долу, параграф II. 2.2.).

I.4. Частен случай на този словообразувателен модел е ЛИ Ивайло.

Като се позовава на Иван Дуйчев[29], Николай Ковачев[30] и Тодор Балкански[31], Кирил Господинов твърди буквално: „Свърлижката приписка е единственият исторически паметник, която е съхранил името Ивайло. То не се среща в българския именник или у другите славянски народи през Средновековието или в Ново време.“ Той добавя и факта, че името не се среща в сръбския именник, нито пък се е запазило в антропонимията на Свърлижкия край[32].

---

[26] ***Павлов, М.*** Имена древних белорусов…, pass.

[27] Вж. за упоменаването му в тази форма в: ***Толстая, С. М.*** Полесский народный календарь. Материалы к этнодиалектному словарю: К–П–В: Славянский и балканский фольклор. Духовная культура Полесья на общеславянском фоне. Ответств. ред. Н. И. Толстой. Москва, 1986, 188–190.

[28] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена українців. Історико-етимологічний словник. Ужгород, 2011, 207.

[29] ***Дуйчев, И.*** Из старата българска книжнина. Кн. 2: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944, 356.

[30] ***Ковачев, Н.*** Името на Ивайло и неговото разпространение. – в-к Борба (Велико Търново), XXXV/53 (6 май 1978), 2.

[31] ***Балкански, Т.*** Имената на Ивайло. – Български език, 4 (1982), 345.

[32] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, 160 и бел. 34 на с. 160–161, с лит.

Ако се разгледа разпространението на това име у славянските, и по-конкретно у източнославянските народи, ще се установи, че горното становище се потвърждава само отчасти. Нещо повече, трябва да се подчертае в това отношение, че източнославянският ареал буквално „гъмжи“ от „Ивайловци“, респ. „Ивойловци“:

I.4.1. Лични имена

I.4.1.1. ***Ивайло,** 1679. Възстановено по фамилното име Ивайлов, Ивайлова, вж. по-долу, I. 4.2.7.

I.4.1.2. **Ивойло,** 1545. Селянин от Новгород (**Веселовский, С. Б.** 1974, с. 126). Име, сочено от Тодор Балкански[33] като най-близката староруска съответка на името Ивайло.

I.4.1.3. Кирил Г. Господинов, указвайки широкото разпространение на Ивойло в руския именник от XV–XVII в., прибавя още едно име[34]:

Ивойло, средата на XV в.[35]

I.4.1.4. **Ивайла** е сочено сред относително разпространените съвременни руски женски лични имена[36].

I.4.2. Фамилни имена, производни от личното име Ивайло, в източнославянския ареал:

I.4.2.1. **Ивойлов.** Солевар, середина XV в., Соль Галицкая[37]. Име, сочено от Тодор Балкански[38] като най-близката староруска съответка на името Ивайло.

I.4.2.2. Кирил Г. Господинов, указвайки широкото разпространение на Ивойло в руския именник от XV–XVII в., илюстрира това и чрез производно фамилно име[39]:

Ивоилов – Васюк Ивоилов, ок. 1492 г.[40]

I.4.2.3. **Ивойловъ,** Паня Ивойловъ, Пошехонск. боярский сын, 1541[41].

I.4.2.4.–I.4.2.5. Също Кирил Г. Господинов посочва още един пример за такова фамилно име[42]:

Ивойлов, в грамота от 1550/51 г. „Василей Иванов сын Ивойлова“[43].

В случая трябва да се прибави още едно лице с такава фамилия, производна от личното име Ивойло, което Господинов не привежда – лицето Третьяк Федоров, сын Ивойлов, рузский городовой приказчик[44].

I.4.2.6. **Ивойлов,** Томила Первого сын. Рязанский край[45].

---

[33] ***Балкански, Т.*** Имената на Ивайло…, 345.

[34] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 160, бел. 34.

[35] ***Акты социально-экономической истории*** Северо-восточной Руси конца XIV – начала XVI в. Том I. Москва, 1952, № 214, с. 149–150.

[36] В интерактивни източници, съответно: ***Ивайла.*** Происхождение: славянское. Значение: Ива [Дети@mail.ru <https://deti.mail.ru/names/ivajla>]. И по-подробно: ***Ивайла.*** Происхождение: Славянское. Ретинг: 6248 из 40506 имён. Значение имени: Славянское имя, возможно из названия дерева „ива“ – Ивушка, Ивочка. [Значение имён. Тайный код имени <www.значение-имен.рф/ивайла>].

[37] ***Веселовский, С. Б.*** Ономастикон: древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва, 1974, 126.

[38] ***Балкански, Т.*** Имената на Ивайло…, 345.

[39] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 160, бел. 34.

[40] ***Акты социально-экономической истории*** Северо-восточной Руси конца XIV – начала XVI в. Том II. Москва, 1958, № 290, с. 231.

[41] Вж. ***Тупиков, Н. М.*** Словарь …, 559.

[42] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 160–161, бел. 34.

[43] ***Акты феодального землевладения и хозяйства.*** Ч. 2. Подготовил к печати А. А. Зимин. Москва, 1956, № 222, 225.

[44] ***Акты феодального землевладения и хозяйства***…, № 363, с. 404; № 364, с. 405.

[45] Привеждам името по: ***История, культура, традиции Рязанского края.*** Российский государственный архив древних актов. Список лиц, указанных в актах служилых землевладельцев XV – начала XVII века. Часть II. <www.history-ryazan.ru/node/14003.html>, accessible December 2015, pass.

I.4.2.7. **Ивойловъ**, Никита Ивойловъ, Сольвычегодск. крестьян, 1629[46].

I.4.2.8. Василий (Васька) **Ивойлов** е сред руските „первопроходцы“ в далечния Изток през XVII в.[47]

I.4.2.9. **Ивайлов.** Съдебен документ от 21 септември или ноември 1679 г. съдържа данни за: „Судное дело по челобитной архимандриту Павлу и келарю старцу Авраамию крестьянина д. Петракова Спасо-Прилуцкого монастыря Тимофея Козьмина на крестьянина той же деревни Исаака Ивайлова избившего отца челобитчика Козьму Иванова.“ (подч. мое, Ст.Й.)

I.4.2.10.–I.4.2.12. Три случая на фамилията **Ивайлова**, заедно с приближаващите се до нея **Ивайкина** и **Ивайкова**, респ. **Иваков**, **Ивакова**[48]:

ИВАЙЛОВА А. И. (р.1915), рабочая горкомхоза.

ИВАЙЛОВА Ираида Ивановна, рабочая конторы связи.

ИВАЙЛОВА Ф. И. (р.1923), рабочая конторы связи.

I.4.2.13. **Ивайловский**. Фамилно име на чин от руските войски, освободили Габрово.

I.4.2.14. **Ивайловский**. Фамилно име на председателя на Избирателната комисия в Бурятия през 2011 г. (Дмитрий Ивайловский).

I.4.2.15.–I.4.2.29. Още редица случаи се срещат в интерактивни източници (напр. http://onomasticon.ru/ , откъдето са почерпани 15-те имена по-долу):

Ивайловский, Кристоф Анфимович, г. Верхнеуральск (Челябинская область)
Ивайловский, Федот Константинович, г. Пушкинские горы (Псковская область)
Ивайловский, Исидор Афиногенович, г. Пречистое (Ярославская область)
Ивайловский, Ибрагим Венедиктович, г. Дзержинский (Московская область)
Ивайловский, Демьян (Дамиан) Норбертович, г. Домбай (Республика Карачаево-Черкесия)
Ивайловский, Камилл Ефремович, г. Глебово (Московская область)
Ивайловский, Матвей Савич, г. Донское (Липецкая область)
Ивайловский, Эрик Ставрович, г. Солох-аул (Краснодарский край)
Ивайловский, Давыд Помпеевич, г. Черга (Республика Алтай)
Ивайловский, Леонтий Иовлевич, г. Коломна (Московская область)
Ивайловский, Раис Никифорович, г. Ханты-Мансийск (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра)
Ивайловский, Владимир Магнусович, г. Ахуны (Пензенская область)
Ивайловский, Амаяк Кононович, г. Шарья (Костромская область)
Ивайловский, Мирослав Архипович, г. Непецино (Московская область)
Ивайловский, Ахмет Моисеевич, г. Новинки (Нижегородская область)

I.4.2.30. По данни от телефонния указател, днес един **Ивайловский** живее в Иркутск.

Така представеният списък на случаи на използване на фамилията Ивайловский едва ли е пълен, но той достатъчно ясно показва относително високата честотност на името.

I.4.2.31. Многобройни са случаите на използването като фамилно име на името Ивойло в източнославянския ареал и в съвременната ономастична практика. Тук примерите за фамилното име **Ивойлов**, **Ивойлова**, са десетки. Сред носителите на тази фамилия са и редица известни личности, например: Влад Ивойлов, руски музикант; Михаил Ивойлов – играч на Ярославската хокейна лига в Русия; В. Н. Ивойлов – руски юрист; Александър Ивойлов – доктор на селскостопанските науки, професор; А. В. Ивойлов – биолог, работещ в природен резерват в Република Мордовия; Евг. Вяч. Ивойлов – аспирант, биолог; Егор Автонович Ивойлов и Иван Миронович Ивойлов присъстват в списъците на загиналите през Втората световна война и др. Сред женските фамилни имена: Елизавета Кузьминична Ивойлова е вписана като „беднячка“ в списък по семейства на жителите на гр. Костанай; Анжела Ивойлова е руски журналист, и др. Несъмнено сред най-забележителните носители на това фамилно име е Владимир Николаевич Ивойлов, най-често използващ вместо фамилното си име псевдонима Княжнин (1883–1942) – поет, литературовед, далечен родственик на руския поет Александър Блок и автор на една от първите му биографии[49]. Останалите примери за носители на фамилията, които не упоменавам тук, са от различни краища на съвременната територия на Руската федерация – Калининград, Кострома, Саратов, Казан и др.

I.4.3. Топоними, но явно производни от ЛИ Ивайло:

I.4.3.1. Село **Ивайлово**, Рузский район, Московская область, с ортография Ивайлово и Ивойлово.

I.4.3.2. Село **Ивайлово**, бившият Молодотудский район, сега влизащ в нови административни единици на Тверска област.

I.4.3.3. Село **Ивойлово**, в състава на село Пятовское, Тотемский район на Вологодска област.

I.4.3.4. Запустяло село („пустош“) **Ивайлово**, в района на Угличско-Мышкинское Верхневолжье, днес Ярославска област, в имената на рода Тютчеви[50].

I.4.3.5. В документ от 1706 г. с препратка към по-ранни документи от 1580 и 1595 г. се споменава за село **Ивайлово**, в това число и във вариант Ивойлово[51]. Не съм проверявал дали това село не е идентично с някое от гореупоменатите примери за това отантропонимно селищно име.

I.4.4. Примерите, независимо че са от различни епохи, са без съмнение примери на едно и също име и значителният им брой говори за доста широко разпространение в източнославянски ареал (а може би съществуват и примери в полската личноименна традиция, което не съм проверявал). Допълнително обяснение изисква появата му и във вариант с гласна **о** в основата, конкретно като Ивойло. Преди това – да осъществим и преглед на имената, в които суфиксът е в „чистата“ си форма, без да е претърпял указаната по-горе (в параграф I. 2.13.) фонетична трансформация, т.е. във варианта му -ил, -ило.

II. Имена със завършек (най-вероятно – суфиксален) **-(и)л(о)**:

II.1. В балтската именна традиция:

II.1.1. **Dowgiało**, три примера, но и **Dowgayło**, както и **Dowgiałajtis** и **Dowgayłowicz**, XVI и XVII в.[52]

II.1.2. **Erdziwiła**[53].

II.1.3. **Giedwyłło**, 1528, Жмудж[54], отговаря на името **Gedvila** – пример у Я. Станкевіч[55] за заемането му в белоруски език, под идентичната форма **Гедвіла**.

---

[46] Вж. ***Тупиков, Н. М.*** Словарь …, 559.

[47] Вж. ***Полевой, Б. П.*** Изветная челобитная С. В. Полякова 1653 г. и ее значение для археологов Приамурья. – В: Русские первопроходцы на Дальнем Востоке в XVII–XIX вв. (Историко-археологические исследования). Т. 2. Владивосток, 1995, pass.

[48] ***Соловьев, В. С.*** **(ред.)**. Они ковали Победу. Город Йошкар-Ола: поименные списки тружеников тыла Великой Отечественной войны. Ответственный (научный) редактор доктор философских наук, профессор В. С. Соловьев. Йошкар-Ола: Издательство ООО „СТРИНГ“, 2010, 100.

[49] Вж. ***Княжнин, В. Н.*** Александр Александрович Блок. Петербург: изд. „Колос“, 1922.

[50] Вж. ***Дворяне Тютчевы.*** – www.prouglich.ru/wiki/Дворяне Тютчевы.html, accessible October 2015, pass.

[51] Вж. ***Горчаков, М.*** О земельных владениях митрополитов, патриархов и св. Синода. Москва, [б. г.] [Фототипно издание на: Митрополитовъ, патріарховъ и св. Синода (988–1738 гг.). Изъ опытовъ изслѣдованія въ истории русскаго права. Свящ. М. Горчакова. С.-Петербургъ, 1871], 182.

[52] ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej. Lwów, 1887, 78 [Използвано по фототипното издание: ***Дунин-Борковский, Й.*** Список фамилий польской шляхты. Минск: „Энциклопедикс“, 2010, 638 с.].

[53] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 180.

[54] ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej…, 97.

[55] ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на -ла (-ло) і іх правапіс. – В: ***Станкевіч, Я.*** Збор твораў у двух тамах. Т. 2. Менск, 2002, 371–372 [Ползувано по: ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на -ла (-ло) і іх правапіс. – Беларуская мова, Няд, 22 жніўня 2010. – www.mowaznaustwa.ru/2010/08/ya-stankevich-prozvishchy-na-la-lo-i-ix-pravapis/], pass.

II.1.4. **Girdyło**, 1528, Жмудж[56].

II.1.5. **Montwiła**[57].

II.1.6. **Petryło**[58].

II.1.7. **Radziwiła**[59].

II.1.8. **Wojdyło**[60], **Wojdyła**, сочено и като староруско име, Войдило, 1437, Киев[61].

В тази група балтски имена трябва да се откроят:

II.1.9. **Butil**, древнопруско лично име.

II.1.10. **Ginwil**[62], като името се среща и в списъка на фамилиите на полската шляхта на Дунин-Борковский за 1632 г.[63]

II. 1.11. **Ramilis**, литовско лично име.

Тези примери принадлежат на един и същ словообразувателен модел. Те са много важни, тъй като например за Бругман древнопруското име Butil е довод, че суфиксът **-ил** е бил работещ и в балтските езици[64]; действително, в езика на древните пруси имената, формирани чрез този суфикс, са в относително изобилие – ще илюстрирам освен с приведеното от Бругман име, още и с имена като Gedil, Jagil, Kyntil, Muntil, Pypil, Rodil, Rutil, Tartyl, Tersile = Tersil, *Vart-vil-[65].

Освен в указаните от Бругман и от Даудайте примери, този словообразувателен модел е отразен в редица още други имена, например сред фамилиите на полската шляхта това са:

II. 1.12. **Bodywił**, 1413[66].

II. 1.13. **Bogwił**, 1697, воеводство Вилнюс[67], и други.

Словообразувателният модел е бил някога относително активен сред балтските народи.

II.2. В източнославянската именна традиция (староруски, руски, украински, белоруски ЛИ):

II.2.1. Суфиксът (респ. суфиксите) **-ил**, **-ило** или **-ло** е представен според **А. И. Толкачев**[68] в имена от типа на:

Дрочило, **Драчила** (XIII в.); **Душила** (XII в.); **Жидила** (XIV в.); **Кринило** (XII/XIII в.); **Нѣжила** (1234 г.); **Нездила** (1200) (1229) (1240 г.); **Путило** (1401–1402 г.); **Рагуило** (1132 г.); **Радило** (1216 г.); **Судило** (1147 г.); **Станило** (1209 г.); **Тешила** (XIII в.).

---

[56] ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej…, 103.

[57] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 181.

[58] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 651, бележка 1, към стр. 452.

[59] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 178. Представителите на фамилията Радзивило са с добре проследима важна роля в политическата история на Великото Литовско княжество.

[60] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 633, бележка 1, към стр. 294.

[61] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 108, 205–206.

[62] ***Stryjkowski, M.*** O początkach …, 183.

[63] Вж. ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej…, 99.

[64] ***Brugmann, K.*** Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. II: Wortbildungslehre, 1. Strassburg: Trübner, 1889, 119; цит. по: ***Толкачев, А. И.*** К истории словообразования форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI–XV вв. III. – В: Этимология. 1976. Москва, 1978, 127.

[65] ***Daudaitė, R.*** Sembos prūsų asmenvardžiai…, 26, 32, 37, 50, 62, 67–68, 68, 84, 85, 93.

[66] ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej…, 26.

[67] ***Dunin-Borkowski, J. S., hr.*** Spis nazwisk szlachty polskiej…, 26.

[68] ***Толкачев, А. И.*** К истории словообразования…, 126; срв. и литературата, към която препраща във връзка с този суфикс ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 165, бел. 58.

II.2.2. Суфиксът оформя и славянски имена, заимствани от съответните семитски или гръцки църковно-календарни имена[69]:

Ванило; **Карпило** (от Карп); **Петрило**, **Петрила**; **Селила**.

Според В. В. Денисюк крайната гласна **-о** в църковно-календарни имена на **-иль** като Данило, Кирило, Самійло, се появява „під упливом" на старославянските имена на **-ил-о** като Путило, Томило и др.[70]

Трябва да се отбележи, че в групата такива имена присъства и името Иванило, производно от църковно-календарното име Иван[71].

II.2.3. Други примери:

Браило, **Брайло**[72]; **Бирилло, Бірыла** (в съвременността – фамилно белоруско име, носено например от белоруския езиковед Николай Бирилло, Бірыла); **Берило**[73]; **Будило**[74]; **Вершило**[75]; **Войдило** и Wojdyło, Wojdyła в средновековна Полша (вж. по-горе, II.1.8.); **Войшвило** (днес – фамилия, разпространена и у поляци, и у руснаци, във втория случай – носена от видни интелектуалци – един художник-маринист, един философ и др.); **Гнездило** Савин, Новгород, XIII в.[76]; **Гостило**[77]; **Домажил**, XIII в.[78]; **Кормило**[79]; **Красило**[80]; **Лашило**, прозвищна по произход фамилия, от глагола лащиться[81]; **Курила** или **Чурила** (тълкувано като изведено от основа Кур и Чур, езически имена, свързани със символиката на „огнената птица", петела[82] – **Чурило** Пленкович е герой от източнославянските билини[83]; **Рылла**[84]; **Сурвіла**[85]; **Терпило**[86]; **Трубілла**[87]; **Шамяціла**[88].

---

[69] ***Толкачев, А. И.*** К истории словообразования…, 126; ***Бірыла, М. В.*** Беларуская антрапанімія. Ч. 3: Структура ўласных мужчынскіх імен. Мінск, 1982, 235; цит. по: ***Войнилович, фамилия.*** – Википедия – свободная энциклопедия – http://ru.wikipedia.org/wiki/Войнилович_(фамилия), accessible October 2015, pass.

[70] ***Денисюк, В. В.*** Словотвірні варіанти антропонімів. – ВЖДУ, 14 (2004), 172–176. [Ползвано по електронната публикация: www.eprints.zu.edu.ua/1308/1/04dvvsa.pdf], pass.

[71] ***Бірыла, М. В.*** Беларуская антрапанімія…, 235; цит. по: ***Войнилович,*** фамилия…, pass.

[72] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 78.

[73] ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 65.

[74] ***Тупиков, Н. М.*** Словарь …, 123; ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 67.

[75] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 96.

[76] ***Суперанская, А. В.*** Имя – через века и страны. Ответств. ред. д-р геогр. наук Э. М. Мирзаев. Издание второе, исправленное. Москва: Издательство ЛКИ, 2007, 64.

[77] ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 70–71.

[78] ***Суперанская, А. В.*** Имя – через века и страны…, 64.

[79] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 205–206.

[80] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 208.

[81] ***Рогалев, А. Ф.*** Введение в антропонимику. Именование людей с древнейших времён до конца XVIII века (на белорусском антропонимическом материале). Брянск: Группа компаний „Десяточка", 2009, 104.

[82] ***Рогалев, А. Ф.*** Введение в антропонимику…, 57.

[83] Вж. ***Белорусские фамилии.*** – http://ru.wikipedia.org/wiki/Белорусские_фамилии.html, accessible October 2015, pass.

[84] Без указание за източника, само като пример за този словообразувателен модел: ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на *-ла (-ло)* ..., pass.

[85] Без указание за източника, само като пример за този словообразувателен модел: ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на *-ла (-ло)* ..., pass.

[86] ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 84.

[87] Без указание за източника, само като пример за този словообразувателен модел: ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на *-ла (-ло)*…, pass..

[88] Без указание за източника, само като пример за този словообразувателен модел: ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на *-ла (-ло)*…, pass.

II.2.4. В т. нар. „берестяные грамоты“ се срещат имена като: **Воила**, **Дедила**, **Душила**, **Жидила**, **Несодила**, **Путила**, **Твердила**; **Городило**, **Гостило**, **Нездило, Радило**, **Тешило**, **Ярило**; **Насил** и др.[89] – някои вече посочени в примерния списък, по-горе, параграф II. 2.1. и II. 2.3.

II.2.5. В групата „прізвища іменникового типу на -іль, -оль, -ель“ Л. Т. Масенко поставя имена като **Пігіль, Ригіль**, **Свистіль**, **Чечіль**, **Чикіль**[90]. Да прибавим и имената **Воиниль, Юндзил**, **Гинвил**, **Виликаил**, сочени от М. Павлов като белоруски имена, формирани чрез суфикса -ил[91], от които последното е славянска трансформация на балтско име, а името Гинвил вече беше указано по-горе (параграф II. 1.10.) също като балтско име.

II.2.6. Името на славянското божество **Ярило** е формирано изглежда със същия суфикс, представлявайки, както се приема, съкратен („усечённый“) вариант от двусъставното име Ярослав или Яромир[92].

II.2.7. Според едно от предлаганите обяснения името Войшвило – в руски и полски език с ортографска форма с две **л** – представлява форма на балтското мъжко име Вайшвил > Войшвил, като се извежда от думи, сродни на литовск. vaises ‘обед, пир, угощение’ и viltis ‘надежда’[93]. Интересно е, обаче, че формата Войшвил се обяснява като литовска трансформация на някое от двете славянски ЛИ – Войсил или Войслав и по този начин името във формата Войшвила се представя като славянска заемка в литовски, подведена под словообразувателния модел на литовския суфикс -ila, а замяната на гласната **а** от суфикса с гласната **о** заедно с удвояването на предшестващата съгласна **л** – като въздействие от полската и белоруската ономастика, за която била типична промяната на балтските суфикси **-ela**, **-ila** и **-aila** във **-елло**, **-илло** и **-айло** при заемането или регистрацията на балтски имена, оформени с тях[94]. Един от най-характерните примери за значителното взаимодействие между балтска и източнославянска именна традиция по отношение на този личноименен словообразувателен тип е името Войнило и производните му. От литовския езиковед Зигмас Зинкявичюс това име е обяснено като славянизирана форма на литовския антропоним Vainilà. Сходна е позицията и на полския езиковед Войчех Смочински, и на белоруския езиковед Вадим Жучкевич[95].

II.2.8. Действително, изглежда че известен брой от имената с такова суфиксално оформяне са балтски лични имена, заети в източнославянския ономастикон. Допустимо е обаче да се мисли, че все пак немалка част от тях са изцяло славянски образувания, представлявайки ЛИ, развили се от прозвища, формирани чрез суфикса -ила, от типа на **дурніла** „надта вялікі дурань“, **хадзіла** „той, што лішне часта, ажно без патрэбы ходзіць“, **вайніла** “ празь меру заўзяты ваяка“[96].

---

[89] ***Суперанская, А. В.*** Имя – через века и страны…, 56.

[90] ***Масенко, Л. Т.*** Українські імена і прізвища. Київ, 1990, 45.

[91] ***Павлов, М.*** Имена древних белорусов…, pass.

[92] Вж. за това обяснение литературата, към която препраща статията: ***Войнилович,*** фамилия…, pass.

[93] ***Центр исследований „Анализ фамилии“.*** Происхождение фамилии Войшвилло. – www.analizfamilii.ru/Voyshvillo/proishozhdenie.html , accessible October 2015, pass.

[94] ***Центр исследований*** „Анализ фамилии»…, pass.

[95] Вж. ***Zinkevičius, Z.*** Rinktiniai straipsniai. T. 3. Antroponimika. Kita onomastika. Recenzijos. Personalijos. Apie mokslines konferencijas. Kalbos praktika. Kalbos didaktika. Su lietuvių kalbotyra tiesiogiai nesusiję straipsniai. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2003, 225; ***Smoczyński, W.*** Les Noms de famille polonais d’origine lituanienne. – In: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences, Cracow, August 21 – 25, 1978. Ed. by Kazimierz Rymut. Vol. 2. Kraków: Nakl. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1982 [Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Jezykoznawcze, vol. 69, 1982, 437–446], 441; ***Жучкевич, В. А.*** Краткий топонимический словарь Белоруссии. Минск: Изд. БГУ, 1974, 54, както и подробната справка по този въпрос в статията: ***Войнилович,*** фамилия…, pass., по която цитираме съчиненията на Зинкявичюс, Смочински и Жучкевич.

[96] Съгласно обяснението на ***Станкевіч, Я.*** Прозьвішчы на -ла (-ло)…, pass.; срв. и бележката на М. Павлов, приведена по-горе, в изложението на параграф I.1.15.

Обяснението в енциклопедичната статия за името Войнилович е по-подробно, отчитайки и становището на Станкевич; привеждам го буквално: „Суффикс **-ило** выделился из субстантивированных причастий прошедшего времени среднего рода. Известны архаические нарицательные существительные: **мужило** (от муж), **дедило** (от дед), **ветрило** (от ветер) и др. Суффикс -ило, по одной версии, выражает оттенок иронии, связанный с формой среднего рода; по другой, имеет уменьшительно-ласкательное значение, или, по мнению белорусских языковедов Евфимия Карского и Яна Станкевича, этот суффикс употреблялся в значении увеличения. Ян Станкевич приводит толкования таких прозвищ: **дурнило** – „слишком большой дурак“, **ходило** – „тот, кто слишком часто, даже без нужды ходит“, войнило – „чрез меру ретивый вояка“[97].

II.2.9. Не е тук мястото и на чисто лингвистичния въпрос, че образуванията със суфикса **-ило** са, изглежда, общославянски. Така украинското име Журило има и хърватски вариант, Žurila, и заедно с това се предполага в украинската именна система името е заемка от полското Żuryło[98]; най-вероятно такива примери могат да бъдат увеличени. В настоящото изложение въобще не се спирам върху евентуалното битуване на този тип имена, да речем, в полски език, където формиращият ги суфикс е функционирал изглежда и в двата варианта – и **-ило**, и **-ил**; само произволно ще цитирам полски – в случая фамилни – имена като Przybył , Wadył и др.

II.2.10. Примери за суфикса във варианта **-ло**:

II.2.10.1. **Витало.** Фамилно име, образувано от прозвището Витало от глагола витать(ся) „приветствам“, „поздравявам“[99].

II.2.10.2. **Жукло.** Фамилно име от литовски произход, от старобелоруската дума жукль, имаща неясно значение[100].

II.2.10.3. **Закапало.** Фамилно име – Данило Закапало, запорожский казак, 1649.

II.2.10.4. **Туптало.** Фамилно име – Дмитро Туптало или Димитрій Туптало е средновековен книжовник от времето на т.нар. украински барок.

II.2.10.5. **Штокало.** Фамилно име – Штокало, Владимир Кириллович, е писател и историк, член на Съюза на писателите на Русия, к.и.н., доцент по военна история.

II.2.10.6. Примерът на името Довгяло, редуващо се с Довгайло (вж. по-горе, параграф II. 1.1.), показва суфикса **-ло** като вариант на суфикса **-ило**. Дали този пример е показателен, че имена като Закапало, Туптало и Штокало са формирани чрез вариант на суфикса **-ило** с отпаднала начална съгласна **и** или суфиксът **-ло** представлява близък по форма суфикс – това е въпрос, който тук няма да ни занимава.

Във всеки случай прозвищни имена на -(а)ло – от типа на Цокало, Цикало, Цмокало, Цюкало, Штокало, Шокало, Гакало, Няйкало, Хрупало – от някои езиковеди са групирани в отделен словообразувателен модел[101].

М. О. Демчук отделя няколко варианта, съответно имена на: -л-а, с пример Ярла; -л-о, с примери Радло, Ярло; -л-я, с пример Крикля; -ал, с пример Bujał; -ал-ь, с пример Довгаль, Семаль; -ал-о, с примери Hubało, Гостало, *Молчало, Русало; -ел-о, с пример Boreło; -ил(-ыл-)-о, с примери Барыло, Берило, Batyło, Borzyło, Boryło, Братило, Budiło, Вербило, Вершило, Воило, Войнило, Гостило, Грубило, Добрыло, Дурило, Maniło, Моужило, Путило, Русило, Stanyło, Strasziło, Терпило, Тупило, *Хорошило, Чурило; -ил-ъ, с пример Гостилъ, Журилъ; -ѣл-ъ, с пример Радѣлъ; -ул-а, с пример Бирула, -ул-ъ, с пример Raduł[102].

---

[97] ***Войнилович***, фамилия…, pass.

[98] ***Чучка, П.*** Прізвища Закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. Львів: Видавництво „Світ“, 2005, 227.

[99] ***Рогалев, А. Ф.*** Введение в антропонимику…, 93.

[100] Вж. ***Рогалев, А. Ф.*** Введение в антропонимику…, 98.

[101] Вж. напр. ***Масенко, Л. Т.*** Українські імена …, 35.

[102] ***Демчук, М. О.*** Слов’янські автохтонні …, 97, 139.

Няма да се спирам на така очертаващия се чисто езиковедски въпрос, че явно суфиксът ***-л** е битувал в балто-славянските езици в близки и понякога омофонични (с еднаква вокализация) варианти, но може би с различна функционалност. При взаимовлиянието на балтски и източнославянски имена, формирани чрез разгледаните варианти на суфикса (на -ил-о, и -ил-ъ, може би и -л-о и -ал-о у Демчук), са били заемани или са си влияли главно варианти на суфикса с деятелна и аугментативна функция.

Да проследим на следващо място разпространението на тези суфикси, респ. на вариантите на този суфикс, в южнославянския ареал.

III. Южнославянски личноименни словообразувателни модели, дискутирани във връзка с името на Ивайло:

Българският езиковед Т. Балкански изразява становище, че имената на -йло, -ило, „не са характерни за българския именник в неговия исторически живот“[103]. Смятам, че становището му е напълно основателно. Прегледът на южнославянския, в това число българския личноименен репертоар потвърждава неговата констатация. В един относително пълен списък имената от тези словообразувателни модели са следните:

III.1. Имена със завършек (най-вероятно – суфиксален) **-йло**:

В единични случаи се срещаме с употреба на този суфикс в южнославянската традиция.

В сръбската личноименна традиция е фиксирано името **Вукајло, Vukailo**[104]. Не съм правил необходимите справки, но функционирането на този вариант на суфикса в сръбски език е възможен, още повече, че църковно-календарни имена от типа на Михайло и др. функционират в сръбски език много често подведени под този вариант на суфикса.

III.2. Имена със завършек (най-вероятно – суфиксален) **-(и)ло**:

Този вариант на суфикса е представен с по-голям брой примери, а именно:

III.2.1. **Бранило**, в Албания. Известно ми е по разсъжденията на Иречек във връзка с името Ивайло[105].

III.2.2. Също в западнобългарското етническо землище, в територията на съвремената Република Македония, е засвидетелствано името **Войнило, Војнило**, обяснявано като производно от **Војне**[106]. Името Войнило се носи и от персонаж в романа „Вест Ауст“ на писателя Божин Павловски[107].

---

[103] ***Балкански, Т.*** Имената на Ивайло…, 346.

[104] Вж. ***[Пачичъ, І., Колларъ, І.]*** Имесловъ, или Рєчникъ личны имена разни народа славенски. Скупіо Іоаннъ Пачичъ. Умножіо, с' латинскомъ ортографіомъ изразіо и примєчанія додао Іоаннъ Колларъ. Издао Іосифъ Миловукъ. Namenlexicon der Slaven. / Gmenoslow čili Slownyk osobných gmen rozličných kmeň a nářečj narodu slawenského. Sebraný od Jana Pačiče, rozmnožený, saustawený, latenským pjsmem a poznamenánjmi opatřený od Jana Kollára. Wydaný Jozefem Milowukem. У Будиму. Словима Всеучил. Пешшанског / W Budjne. Tiskem Kr. Wšeučiliště Pestianského, 1828, 22; **Храм Свете Петке у Уровцима.** Православље. Именослов. Мушка имена. – http://www.crkvasvetepetke.org.rs/sr/imenoslov-srpske-pravoslavne-crkve/86-muska-imena-u-srpskoj-pravoslavnoj-crkvi.html, accessible October 2015, pass.

[105] ***Иречек, К.*** История на българите. С поправки и добавки от самия автор. София, 1978, с. 323, бел. 30: „...да се съберат другите имена на -ло.“ Архивът на Иречек съдържа ръкопис, в който той е започнал да събира включително имена на -ило. Вж. Die slavischen Personen- und Ortsnamen der Mittelalters. – НА – БАН, ф. 3к, оп. 1, а.е. 955, л. 186. Цит. по: ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 165, бел. 58.

[106] Вж. **Войнило Бойоски.** Интервю. – Македонско сонце, 24 юни 2005. – http://www.makedonskosonce.com/broevis/2005/sonce573.pdf/08_13_intervju.pdf, pass., цит. по: **Войнилович,** фамилия…, pass.

[107] Известно ми също по позоваването у **Войнилович,** фамилия…, pass.

III.2.3. За източнославянското **Войло** у Павло Чучка[108] се указват като съответки бълг. **Воило**[109] и срб. **Воило**[110].

III.2.4. Други примери за имена, образувани с помощта на този суфикс, в сръбския и хърватския ономастикон: името **Владило**, тълкувано като съкратен вариант на имената Владислав или Владимир[111], имената **Добрило, Момчило**[112] и др.

III.2.5. Именникът на Пачич и Ян Колар, издаден в Будапеща през 1828 г., увеличава списъка на южнославянските имена от този словообразувателен тип с още много примери: **Берило, Berilo**; **Верило, Verilo**; **Вуило, Vuilo**; **Десило, Desilo**; **Добрило, Dobrilo**; **Гезило, Hezilo**; **Громило, Gromilo**; **Остроіло, Ostroilo** (изрично отбелязано като руско); **Ругуило, Ruguilo** и редица други[113], но като цяло липсват примери на имена на **-йло**, с едно единствено изключение (вж. по-горе, III. 1.). За част от тези имена не съм проверявал дали не са западнославянски.

III.2.6. В сръбския език имена, които в съвременния български език са представени във вариант на **-ил**, най-често са във вариант на **-ило** – срв. съответстващите имена Добрило – Добрил, Момчило – Момчил и др.

III.2.7. И в сръбския език, както и в източнославянските езици, под този суфикс се подвеждат някои имена, произхождащи от библейската именна традиция – например **Гаврило**, **Данило**, **Михаило**[114], като в последния случай името се среща и във вариант **Михайло**.

III. 3. Имена със завършек (най-вероятно – суфиксален) **-(и)л**:

III.3.1. **Божил.** Основа Бог + -ил. В сръбски език името обичайно битува във варианта Божило[115].

III.3.2. **Борил.** Историческо име на българския владетел, който идва на власт след Калоян в резултат от заговор срещу него.

III.3.3. **Будил**[116].

III.3.4. **Велил, Велила**[117], посочвано като удостоверяващо антропонимната основа на топонима Велилы > *Велиль, така възстановяваната форма – обяснена като формирана със суфикса -ил, както староруските имена Добрило, Жидило, Радило, Гостиль и др.[118]

III.3.5. **Воил.** Посочено като съответка на източнославянското Войло (XIV в.), както и на прозвищата Vuilo, Voila (XVII в.) у Павло Чучка[119].

III.3.6. **Воинил, Voinil.** Вероятно сръбско име, налице в речника на Пачич и Колар[120].

---

[108] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 107.

[109] ***Илчев, С.*** Речник на личните и фамилните имена у българите. София, 1969, 115.

[110] Вж за сръбското Војило, хърв. Vojilo още: ***Михајловић, В.*** Српски презименик. Нови Сад: Аурора, 2002, 160; под формата Воило – и в речника на Пачич и Колар: ***[Пачичъ, І., Колларъ, І.]*** Имесловъ..., 18.

[111] ***Михајловић, В.*** Српски презименик..., 154; цит. по: ***Войнилович***, фамилия…, pass.

[112] ***Лична имена*** који су настала суфиксацијом. – www.pitajtelektora.blogspot.bg/2014/03/blog-post_11.html, accessible October 2015, pass.

[113] ***[Пачичъ, І., Колларъ, І.]*** Имесловъ..., 5; 15; 22; 35; 36; 42; 47; 73; 88 и др.

[114] ***Лична имена*** који су настала суфиксацијом…, pass.

[115] Срв. ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 65.

[116] ***Илчев, С.*** Речник на личните и фамилните имена у българите. В случая цитирам по второто издание: София: Издателство „Изток-Запад“, 2012, 91; ***Демчук, М. О.*** Слов'янські автохтонні …, 67.

[117] ***Заимов, Й.*** Български именник. Второ издание, фототипно. София, 1994 [Първо изд.: София, 1988], 46.

[118] ***Васильев, В. Л.*** Славянские топонимические древности Новгородской земли (1150 лет российской государственности). Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012, 140.

[119] ***Чучка, П.*** Слов'янські особові імена ..., 109, въз основа на ***Илчев, С.*** Речник на личните и фамилните имена… [цит. по второто издание от 2012], 14.

[120] ***[Пачичъ, І., Колларъ, І.]*** Имесловъ..., 18.

III.3.7. **Войсил.** 1. Български средновековен велможа, резидиращ в Крънската хора. 2. Авторът на приписката от Сврлижкото евангелие, където се споменава името на Ивайло. 3. Болярин, споменат в Бориловия синодик измежду падналите в борбата срещу турските нашественици.

III.3.8. **Добрил.** В сръбския език името обичайно битува във варианта Добрило.

III.3.9. **Ивaил, Ивajил.** Предположено като форма на името в Свърлижката приписка, Ивaил у **Марин Дринов**[121], Ивaилъ у Е. Е. Голубински[122], Ивajил у Л. Стоянович[123] (възползвам се в случая от библиографската справка у Кирил Г. Господинов[124]). Такова име **в българската именна традиция не е засвидетелствано** – нито в средновековните извори, нито в новобългарската именна традиция. Ако такава форма от данните на Свърлижката приписка е възстановена точно, тя остава **изолиран единствен случай на такова име**. Но това така или иначе е възстановка. Разбира се, възстановка е и формата Ивайло у Иречек. Затова предлагам формата Ивaил да бъде изключена от този списък, тъй като именно на основателността на възстановяването ѝ е посветена настоящата статия.

III.3.10. **Игрил.** Име на литературен герой в романа „Ден последен“ на Стоян Загорчинов.

III.3.11. **Момчил.** Основа Момче + ил. В сръбски език името обичайно битува във варианта Момчило.

III.3.12. **Радил.** Основа Рад, Радо, Ради + ил. XIV в.[125], успоредявано (като български пример за този словообразувателен модел) със старочешкото Radil, с полабско-поморското Radela, със староруските Радила, киевски болярин от XII в., Радило „тысяцкий“, Вышегород[126].

III.3.13. Някои други по-редки български имена, чрез които българският ономаст Стефан Илчев илюстрира присъствието на този словообразувателен тип в (ново)българската именна система: **Гостил**, **Драгоил**, **Златил**, **Пандил**, **Пачил**, **Цветил**[127].

III.3.14. Вариантът -ил на суфикса е представен от много примери и в сърбохърватски и евентуално в западнославянските езици; според речника на Пачич и Колар това са **Богосил**, **Bogosil**; **Вшевил**, **Vševil**; **Драстил**, **Drastil**; **Мирил**, **Miril**; **Небил**, **Nebil**; **Обил**, **Obil** (име, стоящо в основата на добре известната историческа фамилия Обилич); **Омiл**, **Omil**; **Садил**, **Sadil**; **Смил**, **Smil**, но и **Смило**, **Smilo**[128].

Старобългарските и новобългарските примери засвидетелстват явно относително активна функционалност на суфикса **-ил**, но само чрез единични случаи със завършека на гласна **о**, както е в повечето източнославянски и балтски примери. Явно вариантите **-ило** и още повече **-йло** са нетипични за старобългарския ареал.

III.3.15. Този суфикс се засвидетелства и в един ойконим – **Иванили**, **Иванилите** или **Иваниловци**[129]. Ойконимът е съпоставен от Т. Балкански с украинското име Иванило, но аз не съм сигурен доколко той не засвидетелства всъщност идентично българско формирование на **-ило**, но чрез вариант на суфикса с изпаднало **о**, и представящ, следователно, битуването на име **Иванил** в новобългарската именна традиция.

IV.1. Така представеният преглед на балтската, източнославянската и южнославянската традиция показва отчетливо, че по форма името Ивайло се приближава до имената на **-йло**.

---

[121] ***Дринов, М.*** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес. – В: ***Дринов, М.*** Избрани съчинения. Т. 2. София, 1971, 109–110, бел. 7.

[122] ***Голубинский, Е. Е.*** Краткий очерк истории православных церквей. Болгарской, сербской и румынской или молдо-валашской. Москва, 1871, 12.

[123] ***Стojановић, Љ.*** Стари српски записи и натписи. Књ. 3. Београд, 1905, 334.

[124] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 164, бележки 48–50.

[125] ***Заимов, Й.*** Български именник…, 185.

[126] ***Васильев, В. Л.*** Славянские топонимические древности …, 141.

[127] ***Илчев, С.*** Речник на личните и фамилните имена… [цит. по второто издание от 2012], 29.

[128] ***[Пачичъ, I., Колларъ, I.]*** Имесловъ..., 7; 21; 40; 64; 68; 72; 73; 88; 93.

[129] Вж. за него: ***Балкански, Т.*** Българският цар Ивайло …, 64.

Съдейки по суфикса, чрез който е формирано, името Ивайло е различно от имената, в това число от южнославянски такива, които са формирани чрез суфикса **-ило**, независимо че суфиксът -йло найвероятно е фонетичен вариант на суфикса -ило. При това по-типичен за южнославянския ареал и особено за българското землище в него е вариантът на суфикса -ило без финална гласна **о**, т. е. **-ил**.

Да разгледаме накратко правените досега опити за обяснение на произхода на името Ивайло.

IV.2. Произход на името Ивайло – кратък преглед на досегашните обяснения:

IV.2.1. Ивайло в такава форма е обяснено като име със суфикс **-ило**, който е окачествен като често срещан в сръбската антропонимия, още от М. Миличевич и Й. Шафарик[130]. Кирил Г. Господинов цитира това мнение[131], но не му отдава нужното внимание при опита за анализ на името, който прави в публикацията си.

IV.2.2. Според Н. Ковачев името произхожда от гръцкото име Йоан. Той пише буквално: „Нашето име Ивайло е свързано по основа с календарното гръцко име Йоаннес, а то е от еврейски и значи „бог е милостив, божия благодат“. От него е получено народното Иван, съкратените производни – Иво, Ива. В резултат на отмятане ударението от **-ило** към основата, от Иваило се е достигнало до Ивайло, като и се е съкратило в й“[132].

IV.2.3. Тодор Балкански смята, че името Ивайло се образува „по старинен тип от мъжколично име Ива + -ил като Иванил: Иван, Ганаила: Гана или от ива „козя върба, Salix Capres“ + ил, като Златил: злато, Момчил: момче и под. Старинността на мъжколичното Ива срещу Иво се потвърждава от етимон *Ива, образувал с -jь имена до IX–X в., запазени в днешните Ивоа нива, Ивоа ливада, местни имена в Охридско – Преспанско. В епиграфските паметници до Иваново, Русенско, се среща „Аз Иво граматик писах…“, мъжколичното име е записано в Геровия речник и у Г. Вайганд, често се среща и в народните песни“[133].

IV.2.4. Според Йордан Заимов името Ивайло е образувано от Ивай + -ил[134].

IV.2.5. Руското име **Ивойло** произлиза от библейското име **Иоиль** според **А. И. Толкачев**[135]. Приведено буквално, обяснението на Толкачов е следното:

„В сочетаниях -еò- (с ударяемым о) обычно развивалось интервокальное v: Леонтии > Левонтии…, сюда же относятся имена с начальным о: Иона > Ивона, Иоиль > *Иойло > Ивойло.“ И по-нататък: „Особой была судьба сочетаний гласных с последующимі: Михаилъ > Михайло, Измаилъ > Измайло, Самоуилъ > Самойло, Иоилъ > *Иойло > Ивойло. […]“.

IV.3. Произход на името Ивайло – евентуална възстановка на процеса на формиране на името:

Приемам обяснението на Толкачов за най-точното обяснение на произхода на името Ивайло. Именно въз основа главно на неговото обяснение бих представил езиковия процес на формиране на името Ивайло в следния вид:

---

[130] ***Милићевић, М. Ђ., Шафарик, J.*** Сврљишки одломци еванђелија и запис од 1279 године (Са два каменописна снимка). – Гласник српског ученог друштва, књ. 3 / св. 2 (старого реда) (1966), 234.

[131] ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 152, бел. 5.

[132] ***Ковачев, Н.*** Името на Ивайло …, 2; практически идентично обяснение – Ивай + -ило, и в: ***Ковачев, Н.*** Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия. В. Търново: Издателство ПИК, 1995, 241.

[133] ***Балкански, Т.*** Имената на Ивайло…, 346.

[134] ***Заимов, Й.*** Български именник…, 110.

[135] ***Толкачев, А. И.*** Основные факторы фонетических изменений в заимствованных греко-христианских именах в древнерусском языке. – В: Славянское языкознание (VII международный съезд славистов. Варшава, 1973 г.). Москва, 1973, 259; ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка …, с. 160 – 161, бел. 34, препраща за тази особеност в предаването на библейски имена и към: ***Солярский, П.*** Опыт библейского словаря собственных имен. Т. 2. Санкт-Петербург, 1881, 286 и ***Wojtowicz, M.*** Древнерусская антропонимия XIV-XV вв. Северо-Восточная Русь. – В: Seria filologia rosyjska, 21. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznan, 1986, 40.

1. Иоиль, изходна форма; по данни от източниците Иоиль присъствува сред кръщелните имена през XI–XIII в. в средновековна Рус според списъка им, съставен от В. Д. Бондалетов[136]. > **2.** *Ивоилъ (предположено въз основа на единично (?) засвидетелстване на име Ивоилъ през 1519 г.[137], както и въз основа на простонародната форма Иеваиль на името Иоил в надпис върху кадило, Кострома, 1674 г.[138] > **3.** Ивойло, вероятно в (субстратната) балтска именна традиция ↔ **4.** Ивойло, вероятно в източнославянска именна традиция > **5.** Ивайло (срв. по-горе, формата Иеваиль) – първо, или в резултат от закономерно преминаване на балтското **о** в славянското **а**, или в резултат от аналогична фонетична промяна на **о** в тази позиция в източнославянските езици, и второ, в резултат от също закономерен преход на гласната **и** от суфикса **-ило** в полугласната **й** – или поради фонетичния процес, както е обяснен от Ковачев, или под влияние от имената от балто-източнославянския ареал на **-йло** → **6.** относително широко разпространение в източнославянския ареал, понякога, включително в ново и най-ново време – и в еврейската общност от Литва и Украйна (което обяснява появата на името у представители на еврейската общност, добре доловимо от някои от имената в групата фамилни имена, приведена по-горе в параграфи I. 4.2.15. – I. 4.2.29.).

Тези стъпки в процеса са били отчасти последователни, отчасти застъпващи се във времето, като в източнославянския ареал са застъпени и двата практически идентични варианта на името – Ивойло и Ивайло. Редом с това в източнославянския ареал ономастичната практика е запазила и двете исторически форми на името – и близко приближаващата се до изходното библейско име форма Иоиль, и развилата се от нея, повърхностно славянизирана форма Ивойло, Ивайло – в първия случай това е била официалното, „кръщелното“, респ. каноничното име, най-вече на църковни дейци, във втория случай – „простонародното“ име, битуващо в трансформирания му от източнославянската езикова система вид. Но и двете исторически форми на името в източнославянския ареал са с изключително висока честотност, включително до ново и най-ново време (срв. данните от Приложение II и от параграф I. 4.1. (Лични имена), по-горе). Подведено под балто-славянския суфикс **-ило**, външно (почти омофонично) доближаващо се до името Иван и производните му, името Ивайло е било прието в източнославянския именен репертоар, в който може би е било схващано като производно от името Иван. Това повърхностно уподобяване на двете имена вероятно е причината в отделни случаи името Иван да бъде извеждано от името Иоил; така М. Г. Булахов представя архимандрит Иоиль Быковский, от когото А. И. Пушкин-Мусин получава ръкописа, включващ текста на „Слово о полку Игореве“, като „белорус Иоиль (Иван) Быковский“[139].

V.1. Изводи:

Според мен име Иваил не съществува – нито в българската, нито в източнославянската именна традиция. То е резултат от погрешно възстановяване на формата в именителен падеж на името, упоменато в Свърлижкото евангелие.

Във връзка с това трябва да се отбележи, че формата Иваила в родителен падеж може да се получи както от Иваилъ, така и от Иваило.

Име Ива-ил, сходно по облик на неславянски имена в ономастикона на средновековните славянски народи като Данаил, Михаил, не е възможно да се формира, тъй като тези две имена в славянска езикова среда показват явна тенденция към подвеждане по славянски словообразувателен модел на -ло или -ило (срв. Данило или Михайло).

Името Ивайло не е формирано от основа Иван + -йло, респ. -ило, защото такава суфиксална конструкция би следвало да придобие вида **Иван-и-ло**, който по принцип е засвидетелстван в източнославянската традиция, а може би в един-единствен случай и в южнославянската именна традиция, но при името Ивайло определено не е застъпен този словообразувателен процес.

Не е възможно и извеждането на Иваил/Иваила от Иво/Ива + -ил, тъй като тогава би се развил точно процесът на трансформация съгласно обяснението на Н. Ковачев и би се получила точно формата Ивайло, възстановена от Иречек по данните на Свърлижката приписка, респ. и производното женско име Ивайла. Обяснението за формирането на името от основа **ива** ‘вид върба’ плюс занимаващия ни суфикс, срещано в литературата, приемам за неубедително семантически; това е по-скоро съвременно народноетимологично обяснение за името, предвид поне на възможността Иво и подобни имена да са се развили от Івон < библейското Йона[140].

Иречек, който възстановява името във формата Ивайло, не е взел предвид в анализа източнославянските имена, което е видимо от факта, че в своята „История на българите“ той търси сравнение с имена от типа на Бранило, т. е. имена на -ило, но не и имена на -йло от типа на Жавирайло, Нечитайло и др. За съжаление не познавам архива на Иречек, в който се съдържат записките му за имена, близки по словообразувателен модел на името Ивайло, за да установя дали е търсил само южнославянски примери, или е разширил включително и към източнославянски примери.

В облика на името Ивайло личи и известна прилика с балтски имена от този тип, което е обяснимо, доколкото този славянски словообразувателен модел има близко, ако не идентично съответствие в балтските езици, могло е да бъде актуализиран от балтско субстратно влияние върху личноименната традиция на източните славяни и вероятно на поляците, или пък от интензивна езикова интерференция между тези два клона на т.нар. балто-славянска група от индоевропейското езиково семейство.

Името Ивайло **принадлежи към източнославянската именна традиция** и е засвидетелствано тук още през Средновековието в относително многобройни случаи. То представлява източнославянска трансформация на име от библейската традиция. Следователно името е чуждо на българската именна традиция и вероятно е внесено в средновековния български ономастикон от източнославянски източник – чрез лице с източнославянски произход, носител на това име.

По принцип името на старозаветния пророк Иоил е познато на старобългарската култура. Не е и могло да бъде иначе, тъй като книгата на Иоил представлява текст от Стария завет, който заедно с останалите книги на т. нар. малки пророци има много ранен старобългарски превод – извършен от преславските книжовници, като дори според някои предположения това е станало на базата на ползван от тях не Преславски, по-ранен „Методиев“ прототип[141]. В единични случаи името навлиза във византийската именна традиция (във варианта Ιωήλ), това е и името на един от византийските хронисти от XIII в.[142], познат ми е и случай на използване на църковно-календарното име Иоил в съвременната гръцка именна практика като канонично християнско име на църковен деец. Като цяло обаче за византийската и старобългарската именна практика това име не е типично, в старобългарския ареал изглежда въобще не се извършва онова повърхностно славянизиране на името Иоил, което се извършва в източнославянския ареал, и на много по-радушен прием в старобългарската именна практика се радва името Йоан[143]. Името Иоил липсва например сред еврейските църковно-календарни имена в епиграфски паметници от X – XI в.[144] Според мен именно това заблуждава дори и съвременни автори да търсят в името Ивайло вариант на църковно-календарното име Иван.

---

[136] ***Бондалетов, В. Д.*** Русская ономастика: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Москва: Просвещение, 1983, pass., цит. по: ***Рогалев, А. Ф.*** Введение в антропонимику…, 35.

[137] Вж. ***Мирошкинъ, М.*** Славянскiй именословъ или собранiе славянскихъ личныхъ именъ въ алфавитномъ порядкІ. Съставленъ священникомъ М. Мирошкинымъ / Onomasticon Slavicum seu Collectio Personalium Slavicorum Nominum. Elaboratiim a Sacerdote M. Miroschkin. Санктпетербургъ, 1867, 93.

[138] ***Игошев, В. В.*** Исследование группы предметов церковной утвари костромских мастеров-серебряников XVII в. – ВКГУ, вып. 2, том 13 (2007), 201–202.

[139] ***Булахов, М. Г.*** „Слово о плъку Игоревѣ“ в переводах на славянские языки XIX–XX вв. Минск: Белруская навука, 2013, 5–6.

[140] Вж. напр.: ***Чучка, П.*** Прізвища ..., 239.

[141] Вж. най-общо: ***Милтенов, Я.*** Текстологически наблюдения върху старозаветните книги на Дванадесетте малки пророци с тълкувания. – В: Язык Библии. Лингвотекстологические исследования. Москва–Санкт-Петербург: Нестор – История, 2012, 78–79, бел. 7; за пророк Иоил и мястото му в православната традиция вж. напр.: ***Журавлёва, И. А., Орецкая, И. А.*** Иоиль. – В: Православная энциклопедия – http://www.pravenc.ru/text/578234.html, pass.

[142] Издание: ***Ioelis Chronographia compendiaria.*** Recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, MDCCCXXXBVI [1836].

Впрочем в източнославянския ареал библейското име Иоил действително е относително активно използвано, главно като канонично име на църковни лица. Без да съм правил детайлна справка, но примерите, засвидетелстващи такава активност, не са малко (вж. Приложение II). Във византийска и старобългарска среда, респ. и в ново и най-ново време, библейското име Иоил се използва като канонично име рядко.

Интересна съдба има в ново време името Ивайло. След откриването и популяризирането му от Иречек то така стремително навлиза в съвременната българска именна практика[145], че днес се приема като типично българско име. От друга страна, схващано в ново време като умалително име на името Иван, то е възприемано активно, докато средновековното умалително име Иванко, което действително е формирано от църковно-календарното име Иван, остава слабо популярно, вероятно не без влияние от страна на драмата „Иванко, убиецът на Асеня“ на Васил Друмев, независимо, че българската именна традиция познава женския вариант на името, Иванка.

V.2. Хипотези:

V.2.1. Възможно ли е името да е носено от Иван Асен III? Според мен, ако името Ивайло не принадлежи на българската именна традиция, няма как да бъде обвързано с името на тази политическа фигура. Освен това Ивойло / Ивайло е име, различно по произход от Иван, което е допълнителен довод, че в приписката не става дума за Иван Асен III. Сред доводите, обосноваващи евентуален простонароден характер на името Ивайло[146] е неговият евентуален характер на диминутив. Църковно-календарно име – име на един от пророците – не би следвало да има такъв статус, още повече, че суфиксът, под който е подведено, има по-скоро аугментативен характер, а и самото подвеждане на църковно-календарни имена под този суфикс едва ли е означавало принизяването на статуса им на сакрални имена. Становището в това отношение по-скоро е продиктувано от езиковедски неточната представа, че името Ивайло е вариант на името Иван.

По-вероятно е името Ивайло да е било носено от личността с име Лахана от византийските извори. Това може да означава, че той е един от потомците на онези „скитски“ воини, които са дошли заедно с Иван Асен II от Галиция и са останали тук, може би като гранично население. Това ще обясни източнославянските, респ. балтските особености в името му. Друг довод в това отношение е разпространението и в Галиция на името Ивойло, сочено от Т. Балкански като най-близката староруска съответка на името Ивайло, и то – регистрирано в средновековно известие от относително ранно време, от средата на XV в., а в източнославянския ареал е засвидетелствана и фонетичната трансформация на това име във варианта Ивайло, също още през Средновековието. Както е известно, възможно е Галицко-Волинското княжество да е било страната, в която е пребивавал Иван Асен II преди възцаряването си[147]. Ако пък са по-големи основанията на Пл. Павлов да търси прибежището на Иван Асен II в Киевското княжество[148], там разпространението на името също е възможно.

V.2.2. Само по себе си името Ивайло не показва принадлежност на личността – негов носител, към Асеневци, както би могло да се предположи във връзка с често срещаното при тях име Йоан или Иван. По принцип през Средновековието аналогични имена, името Иван с варианти, са познати и на Галицко-Волинското княжество и респ. на т. нар. бродници.

V.2.3. Свидетелства ли името Ивайло за нисш произход на носителя си? Случаите на употребата му в източнославянския ареал през Средновековието го представят като име, носено главно от хора с нисш произход – селяни или редови градски жители. Не приемам този факт за достатъчно основание да се твърди, че името има простонароден прозвищен характер, както се прави от някои автори, и че следователно не може да е носено от лице от царствен произход, или пък че чрез него е бил правен опит да бъде принизено съответното лице от царствен произход. Поне в два случая името се носи от лица с по-издигнато социално положение – от един болярин (вж. по-горе, I. 4.2.3.) и от един от предците на лице, което е „городовой приказчик“ (вж. по-горе, I. 4.2.5.). Що се отнася до твърденията на византийските хронисти за нисш произход на Лахана/Ивайло, според мен те са генерирани от друга логика – опит за изясняването на която вече съм правил[149]. Тук ще добавя само това, че Ивайло, носещ името на един от библейските пророци, като водач на въстание или политическо движение е могъл да използва в религиозно-политическата си пропаганда и сакралността на библейското си име – допускане, намиращо известна обоснованост в изричните данни на византийските извори, че такава пропаганда той действително е разгърнал (да формулирам изрично това допускане, въпреки че то е несигурно, ме насърчи в лично писмо богословът Юлиан Великов).

V.2.4. Не би била основана върху по-сериозни податки една хипотеза, че Ивайло/Лахана е в някакви родствени връзки с Асеневци. Принципно е възможно, в една предишна моя публикация аз също съм го допускал[150], но понастоящем не се разполага с данни за дефинитивно извеждане на такова твърдение.

Ивайло – родственик на първата жена на Иван Асен II с дискусионното име Анна / Анисия? Това е една догадка, произтичаща от направеното в настоящата работа твърдение за източнославянския характер на името. Възможно е, но е недопустимо преди появата на по-сигурни данни.

V.2.5. Ако името е носено от представител на „скитите“, помогнали на Иван Асен II да се възцари, това може да даде допълнителна насока за локализацията на въстанието, ръководено от тази личност. Това е обемен въпрос, чието обсъждане тук няма да правя. Смятам, че по-основателни са становищата на онези изследователи, които търсят началото на тези събития в Североизточна България, доколкото в Северозападна България като такъв установил се в България Иван-Асенов „скитски“ воин може да се посочи Яков Светослав. Но срещу така формулирания от мен довод за локализацията на началото на събитията, свързани с политическата дейност на Лахана / Ивайло – традиционно категоризирани като селско въстание, са възможни редица възражения, които ще отворят нова дискусия, вън от темата на настоящата работа, затова ще се огранича само с най-общото му отбелязване.

---

[143] Вж. за изключително високата честотност в употребата на това име във византийския ономастикон: ***Cheynet, J.-C.*** L'Anthroponymie aristocratique à Byzance. – In : L'Anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes méditerranéennes médiévaux. Actes du colloque internationale organisé par l'École Française de Rome avec le concours du GDR 955 du C.N.R.S. „Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne“ (Rome, 6–8 octobre 1994), recueillis par Monique Bourin, Jean-Marie-Martin et François Menant. École Française de Rome, Palais Farnèse, 1996, pass.

[144] Вж. напр.: ***Йорданова, В., Е. Иванова.*** Личните имена в старобългарските епиграфски паметници от X – XI в. – В: ПКШ. Т. 4. Шумен, 1999, 145.

[145] С първа регистрация на името през 1899 г., вж. за честотността му: ***Ковачев, Н.*** Честотно-етимологичен речник ..., 241.

[146] Още от ***Милићевић, М. Ђ., Шафарик, Ј.*** Сврљишки одломци еванђелија ..., с. 246, бел. 1. Цит. по: ***Господинов, К. Г.*** Свърлижката приписка ..., с. 164, бел. 48.

[147] Така е напр. според ***Войтович, Л. В.*** Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства. – Український історичний журнал, 6 (2010), 5.

[148] Вж. ***Павлов, П.*** Къде в „земята на русите“ е бил Иван Асен II? – В: Българското средновековие, познато и непознато. Страници от политическата и културната история на България, VII–XV век. В. Търново, 2008, 125–134 [Първа публикация, под същото заглавие: сп. Епохи, V (1997), 3–4, 103–110].

[149] Вж. ***Йорданов, С.*** Въстанието на Ивайло (1277–1280) в социално-политическата история на средновековна България. – В: Българистични проучвания. Т. 6: Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Пета международна научна сесия. В. Търново, 13 август 1999 г. В. Търново, 2000, 183–202.

150 ***Йорданов, С.*** Въстанието на Ивайло ..., 191–192.

VI. Генерален извод:

След анализа на данните за името искам да изразя отново становището, априорно подсказано в израза „Ивайло und kein Ende“ от заглавието на настоящото изложение, а именно:

Няма да има край обсъждането на този интригуващ образ. По-горе беше очертано едно от възможните решения по един от въпросите – за името на този средновековен политически деец, и въпреки че се постарах да го обоснова, съзнавам, че заради неизбежния му статус на въпрос sub judice и в това отношение край няма да има; нека да поставя „Ende“ само по отношение на настоящото изложение. От друга страна, дори проблемите във връзка с личността на Ивайло и във връзка със събитията, в които той участва иресп. сам ги генерира, да бъдат напълно решени, според мен все пак, дори и тогава, към него трябва да се връщаме отново и отново, защото личност като Ивайло го заслужава – несъмнено и като основа за така необходимите поуки от историята. Следователно, и в това отношение на темата „Ивайло“ няма как да се постави Ende.

Така че – Ивайло, und kein Ende!

Приложение I. Фамилни имена на **-йло**

(Из телефонного справочника г. Москвы. – Автор: Альберт. Дата: 01-дек-04 20:21
< **§1. КОНСИЛИУМ,** http://civ.icelord.net/read.php?f=3&i=65382&t=65181 >

АРБИТАЙЛО
БАЙЛО
БИГАЙЛО
БИЗАЙЛО
БУВАЙЛО
БЫЧКАЙЛО
ВАЙЛО
ВЕЧИТАЙЛО
ВИЩИКАЙЛО
ВОРУХАЙЛО
ВЫПИРАЙЛО
ВЫСИКАЙЛО
ГАЙЛО
ГАТАЙЛО
ГЖИМАЙЛО
ГИНАЙЛО
ГРИБАЙЛО
ГРИМАЙЛО
ГРУМ-ГРЖИМАЙЛО
ГУКАЙЛО
ДЖУМАЙЛО
ДЗЮБАЙЛО
ДИБАЙЛО
ДОГАДАЙЛО
ДРАПАЙЛО
ДРИГАЙЛО
ДРОПАЙЛО

МУШАЙЛО
МЫНАЙЛО
НАЛИВАЙЛО
НАСЕКАЙЛО
НЕББАЙЛО
НЕГИТАЙЛО
НЕДБАЙЛО
НЕДОБЫВАЙЛО
НЕДРИГАЙЛО
НЕОВИТАЙЛО
НЕРУБАЙЛО
НЕСВЕЖАЙЛО
НЕСВИТАЙЛО
НЕСТАЙЛО
НЕТБАЙЛО
НЕТРЕПАЙЛО
НЕТРИВАЙЛО
НЕЦВЕТАЙЛО
НЕЧЕПАЙЛО
НЕЧИПАЙЛО
НЕЧИТАЙЛО
НИКУЗАЙЛО
НИЧИТАЙЛО
НЫЧИТАЙЛО
ОБЕРТАЙЛО
ОБИДАЙЛО
ОБУВАЙЛО
ОДЯГАЙЛО

РЕМЕГАЙЛО
РЕМИГАЙЛО
РЕМИЧАЙЛО
РЕСНЕГАЙЛО
РИМГАЙЛО
РОГАЙЛО
РОСКИДАЙЛО
РУБАЙЛО
РУХАЙЛО
РУШАЙЛО
РУШАЙЛО-АРНО
РЫГАЙЛО
РЫМГАЙЛО
РЫНГАЙЛО
САДРИГАЙЛО
САНАЙЛО
САНДРИГАЙЛО
САНДРИЧАЙЛО
САНДРОГАЙЛО
САНДРЫГАЙЛО
САПУРИГАЙЛО
СВЕТАЙЛО
СВИТАЙЛО
СЕГАЙЛО
СЕРБАЙЛО
СИГАЙЛО
СИКАЙЛО
СИНАЙЛО

ДРЫГАЙЛО
ДУРБАЙЛО
ДЮБАЙЛО
ЖИГАЙЛО
ЖМАЙЛО
ЖУКАЙЛО
ЗАБЕГАЙЛО
ЗАБЕЖАЙЛО
ЗАБЕТАЙЛО
ЗАБУВАЙЛО
ЗАВЕРЖАЙЛО
ЗАВЕРТАЙЛО
ЗАГИНАЙЛО
ЗАДЫХАЙЛО
ЗАКОПАЙЛО
ЗАКУТАЙЛО
ЗАМЕШАЙЛО
ЗАМИРАЙЛО
ЗАМОТАЙЛО
ЗАПРЯГАЙЛО
ЗАЩИПАЙЛО
ЗИБАЙЛО
ЗЫБАЙЛО
КАНДЫБАЙЛО
КАЧАЙЛО
КАШАРАЙЛО
КИВАЙЛО
КИДАЙЛО
КИЧКАЙЛО
КОНДЫБАЙЛО
КОНЦЕДАЙЛО
КОРДУБАЙЛО
КОЦЮБАЙЛО
КУКАЙЛО
КУРДЫБАЙЛО
КУСАЙЛО
ЛАЙЛО
МАСАЙЛО
МАТРОФАЙЛО
МАЦАЙЛО
МАЦКАЙЛО
МЕНАЙЛО
МИНАЙЛО
МИХАЙЛО
МИЧАЙЛО
МОРГАЙЛО
МОЧАЙЛО
МУЖАЙЛО

ОЛИХАЙЛО
ПАПАЙЛО
ПАШУКАЙЛО
ПЕРЕВЕРТАЙЛО
ПЕРЕПЕТАЙЛО
ПЕРИХАЙЛО
ПОБЕГАЙЛО
ПОБЫВАЙЛО
ПОВЕГАЙЛО
ПОДВИГАЙЛО
ПОДГАЙЛО
ПОДОБАЙЛО
ПОДУЖАЙЛО
ПОДШИВАЙЛО
ПОЖИГАЙЛО
ПОЗИВАЙЛО
ПОЗИХАЙЛО
ПОЗЫВАЙЛО
ПОИХАЙЛО
ПОКРЫВАЙЛО
ПОЛИШВАЙЛО
ПОМОГАЙЛО
ПОПРУКАЙЛО
ПОРХАЙЛО
ПОСТРИБАЙЛО
ПОСТРЫГАЙЛО
ПОСТУПАЙЛО
ПОТЕГАЙЛО
ПОТЕРАЙЛО
ПОТЕРАЙЛО
ПОТЫРАЙЛО
ПОТЯГАЙЛО
ПОТЯКАЙЛО
ПОХИТАЙЛО
ПОЧЕКАЙЛО
ПОЧКАЙЛО
ПОШИВАЙЛО
ПОШУКАЙЛО
ПОЩИЩАЙЛО
ПРЕДЫБАЙЛО
ПРИДЫБАЙЛО
ПРИСЕКАЙЛО
ПРОДЕЛАЙЛО
ПРОДЕМАЙЛО
РАЙЛО
РАСКИДАЙЛО
РАССЫПАЙЛО
РЕБЕДАЙЛО

СИПАЙЛО
СИТАЙЛО
СКИРГАЙЛО
СКОТИКАЙЛО
СКРЕБАЙЛО
СТЕГАЙЛО
СТРУБАЙЛО
СТУБАЙЛО
СТЯГАЙЛО
СУГАЙЛО
СУРДЫБАЙЛО
СЦИБАЙЛО
СЮСАЙЛО
СЯГАЙЛО
ТОРКАЙЛО
ТРИВАЙЛО
ТРЫВАЙЛО
ТУКАЙЛО
ТУПАЙЛО
ФИЦАЙЛО
ФУРГАЙЛО
ХАЙЛО
ХАНДРОМАЙЛО
ХОВАЙЛО
ХОРОШАЙЛО
ЦВИНКАЙЛО
ЦИБАЙЛО
ЦИМАЙЛО
ЦЫМАЙЛО
ЧАВАЙЛО
ЧИЧИКАЙЛО
ЧМЫХАЙЛО
ШАБАЙЛО
ШАВАЙЛО
ШАГАЙЛО
ШАМАЙЛО
ШАТАЙЛО
ШАХАЙЛО
ШИБАЙЛО
ШИХАЙЛО
ШМАГАЙЛО
ШМАЙЛО
ШМОГАЙЛО
ШТОКАЙЛО
ШУГАЙЛО
ШУКАЙЛО
ШУШАЙЛО

Приложение II. Името Иоил като канонично име и по-рядко – светско име:

Канонични имена на църковни лица:

Иоиль Вязмитин, който управлява създадената в 1708 г. Карелска и Ладожка епархия, през периода от 1708 до 1712 г.[151]; **Иоиль**, игумен на Золотоношкия Красногорски манастир от края на XVIII век[152]; **Иоиль Быковский**, архимандрит на Спасо-Ярославския манастир – онова лице, от което А. И. Пушкин-Мусин получава ръкописа, включващ текста на „Слово о полку Игореве", и за което дори се е предполагало, че е могъл да бъде авторът-фалшификатор на този интересен литературен паметник[153].

Като монашеско име името Иоиль се използва и през XIX век[154].

Гореприведените примери са примери несистемни, на които съм попаднал при един или друг случай. Но използването на това име в източнославянския ареал като канонично име действително е изключително активна ономастична практика, тъй като става дума за десетки имена на църковни дейци; ако илюстрирам само отчасти, с около една трета от имената, въз основа на данните от електронни енциклопедични пособия, това са: Иоиль, игумен Андреевского мон.; Иоиль, игумен Богоявленского мон.; Иоиль, игумен Вознесенского мон.; Иоиль, игумен Дионисиева Глушицкого мон.; Иоиль, игумен Духова мон.; Иоиль, игумен Железноборовск. Предтечева мон.; Иоиль, игумен Зеленецкого Троицкого мон.; Иоиль, игумен Корнилиева Комельского мон.; Иоиль, игумен Малицкого Николаевск. мон.; Иоиль, игумен Посолотина мон.; Иоиль, игумен Посольского Спасо-преображенск. мон.; Иоиль, игумен Пурдышевской Рождественской пуст.; Иоиль, игумен Ройской пуст.; Иоиль, игумен Сямского мон.; Иоиль, игумен Толгского монастыря; Иоиль, игумен Тольгского Богородич. мон.; Иоиль, игумен Устьшехонск. Троицкого мон., и редица още имена[155].

Иоиль Миронович е руски богослов от XIX век (вероятно църковен деец?).

Името Иоил се носи в единични случаи и от светски лица, вкл. в най-ново време, получено като лично име вероятно в резултат от свръхстарание на религиозни родители, следващи точно библейската форма на името, например – **Иоиль Александрович Веселовский**, руски биолог и селекционер.

---

[151] Вж. ***Дмитриев, А. П.*** История Карельской (Кексгольмской) епархии. – В: Вуокса. Приозерский краеведческий альманах, 2000–2001, 26–28.

[152] ***Тарасенко, О.*** З історії Чернігівської Іллінської друкарні: Матеріали до видання „Собрания поучений на все воскресные и праздничные дни" 1778 р. – Сіверянський літопис, 6 (2010), 66.

[153] Вж. за него напр.: ***Лукьянов, В. В.*** Первый владелец рукописи „Слова о полку Игореве" – Иоиль Быковский. – В: ТОДРЛ. Т. XII. Москва–Ленинград, 1956, 42–45; ***Кузьмина, В. Д.*** Мог ли архимандрит Иоиль написать „Слово о полку Игореве"? – Известия Отделения Литературы и языка АН СССР, т. 25, вып. 3 (1966), 197–207 и др., както и по-горе, изложението в параграф IV. 3.

[154] Вж. напр.: ***Суслов, А. В.*** Следственное дело Валаамского игумена Дамаскина. – В: Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2013. № 5 (31): в 2-х ч. Ч. I, 170–175 – www.gramota.net/materials/3/2013/5-1/45.html, pass.

[155] Вж. най-обща информация в: ***Биографии российских ученых,*** политиков, литературных деятелей – http://www.inform-t-ru, accessible October 2015, pass.; ***Энциклопедиум.*** Биографический словарь. Иоде – Иона – www.enc.biblioclub.ru/Tetrad/22606, accessible October 2015, pass.

IVAYLO *UND KEIN ENDE*? NOTES SUR LE NOM DE *LAHANA / IVAYLO*

L'expression allemande „*und kein Ende*" dans le titre de l'article est empruntée de sa utililisation identique dans les titres des publications de J. W. Goethe, P. Baptist et F. Sommer, avec le bût de poser l'accent sur le fait qu'il faut discuter un problème compliqué, dont le debat continuera au future.

L'Attention est concentrée sur l'analyse du nom personel, probablement appartenant au héros principal qui avait initié les événements dans l'histoire de la Bulgarie médiévale durant les années 1277–1280 – le nom personel **Ivaylo**, docummenté par l'une des additions [***приписка***] dans l'évangile provenant de la ville bulgare médiévale ***Свърлиг***. En liaison de cela sont discutée les noms personels chez les peuples balto-slaves, formés par trois suffixes, **-ил**, **-ило**, et **-йло**, l'analyse basée sur l'idée, qu'ils sont tous des variantes d'une même suffixe, très vaste répandu. Le nom représente une transformation dans le milieu slave et probablement balte du nom d'un parmi soi-disant petits prophètes, **Joel** [***Ioil***]. Dans le milieu des langues slaves de l'Est ce nom fonctionne très active, de l'époque mediévale jusqu'à nos jours, sa variante slavisée – modifié par le suffixe **-йло**. Cette variante du suffixe ne se rencontre pas presque entiérement dans des noms de l'espace sud-slave, et, en ce qui concerne la Byzance voisine, le nom Joel [Ioil], comme un nom cannonique ou de baptême, était utilisé très rarement. Tous ces faits permettent à supposer une origine etrangère du nom Ivaylo, le plus probable – une origine, due aux langues slaves de l'Est.

Est-ce que le nom Ivaylo était le vrai nom, porté par ***Lahana***, dont nous savons grâce aux données des sources byzantines, c'est une question, à laquelle les possibles décisions sont marqués seulement. Les sources insuffisantes ne permettent pas de proposer une solution définitive de cette question dont l'analyse reste encore ***ohne Ende***.

THE PRINCIPALITY OF VIDIN AND THE TATARS OF THE GOLDEN HORDE (END OF THE 13th – BEGINNING OF THE 14th CENTURY)

Aleksandar UZELAC

The important role that the Tatars played in the history of Northwestern Bulgarian lands was recognized in historiography almost a century ago, when P. Nikov published his widely acclaimed study about the history of the Principality of Vidin[1]. In recent decades, many researchers have made valuable contributions to the topic[2]. Nonetheless, the nature of the relations between the Tatars and the Principality of Vidin remains somewhat obscure. This may be, as it is usually the case, attributed to the lack of sources. Practically everything we know about the Tatar influence in Bulgarian northwest at the end of the thirteenth and the beginning of the next century comes from foreign observers that reflect neither Bulgarian nor Tatar point of view.

An important place among them belongs to Serbian Archbishop Danilo II and his biography of King Stephen Uroš II Milutin (1282–1321). It is composed between 1324 and 1337 and preserved in the compendium titled The Lives of Serbian kings and Archbishops[3]. Intriguing details about Bulgarian-Tatar relations can be also found in the voluminous work of Mamluk historian Baybars al-Manṣūrī, written with the help of his Christian secretary approximately at the same time, around 1325[4]. Finally, crucial information about the contacts between the Principality of Vidin and the Tatars, albeit fragmentary, is preserved in an anonymous Latin text, a political treatise conventionally titled the Description of Eastern Europe (Descriptio Europae Orientalis)[5]. Written in late 1310 or early 1311, probably by a cleric from the Papal circles in Avignon, the treatise contains a short chapter about Bulgaria and Ruthenia. It is based upon the information coming from mendicant circles in Hungary[6]. Therefore, it is not surprising that, from the viewpoint of the author, Ruthenia is equated with the Principality of Galicia–Volhynia and Bulgaria with the Principality of Vidin, two states that lied closest to Hungarian borders. A clear indication of it is contained in the author's words that "Bulgaria is a great empire for itself. Its capital is great and fortified city of Vidin. The emperors of that empire are called Shishmans".[7]

This sentence makes an unmistakable reference to the founder of the Principality of Vidin – prince Shishman and his son and successor Michael. A Bulgarian aristocrat of Cuman origin, Shishman probably stemmed from the ranks of local nobility[8]. In this aspect, it is important to note that the strong presence of Cuman immigrants in Northwestern Bulgaria is recorded as early as at the end of the first half of the thirteenth century[9]. The Principality of Vidin emerged as a separate political entity in the years that followed the civil war in Bulgaria and the so-called "Uprising of Ivailo" (1277–1280), but Shishman was a continuator of the old separatist traditions in the Bulgarian Northwest. During the first two decades of the second half of the thirteenth century, they were embodied in the person of Jacob Svetoslav, who, like Shishman, was also of foreign origin, although not Cuman, but Russian. During his eventful career, Jacob Svetoslav acknowledged the supremacy of the Hungarian crown, but remained independent from the Empire of Tarnovo and in order to show his aspirations, he even took the imperial title[10]. In a similar way, although with different kind of external support, Shishman managed to secure his independence with respect to Bulgarian central government in Tarnovo and emperor George I Terter (1280–1292).

It is not known whether the territory of Shishman corresponded with the one ruled by his predecessor, but although his state was smaller in size than lands under the control of Tarnovo, it undoubtedly represented much more than a mere separatist region. According to the words of Serbian archbishop Danilo, Shishman ruled „many Bulgarian lands“[11]. These included not only the western parts of the Danubian plain around Vidin, but also large portions of modern Eastern Serbia: the region of lower Timok, area around Pirot in the Valley of Nišava River, as well as the city of Nish[12]. During the age of Shishman and his son Michael, Vidin took the role of political, economic and cultural rival of Tarnovo and in the sources of the fourteenth century it has been described as a great, populous and glorious city[13].

---

[1] ***Ников, П.*** История на Видинското княжество до 1323 година. – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет, 18 (1922), 1–124.

[2] ***Božilov, I***. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. – Byzantinobulgarica 4 (1972), pp. 113–119; ***Коларов, Х***. Българо-сръбски отношения при Тертеровци. – В: България в света от древността до наши дни, Т. I. София 1979, 213–221; ***Петкова, И***. Българският северозапад в политическия живот на Балканите към края на XIII век. – Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 20/3 (1983), 11–39; ***Павлов, П.*** Монголотатари на българска военна служба в началото на XIV век. – Военноисторически сборник, 2 (1987), 112–120; ***Кръстев, К***. Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323). Пловдив, 2011, 25–33.

[3] ***Архиепископ Данило и други***. Животи краљева и архиепископа српских, ed. Ђ. Даничић. Загреб 1866, 102–161. Besides the Vita written by Danilo, the bography of Milutin has been preserved in another two redactions. First is preserved in the forged so-called Uliar Charter, allegedly dating from 1317, but composed at the beginning of the fifteenth century, ***Мошин, В***. Крал Милутин според неговата биографија од Данило II, неговото „Житие по свиток“ и неговата автобиографија. – In: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, Т. II, Скопје 1977, 309–414. Second redaction, conventionally titled „Short biography“, can be found in several sixteenth century manuscripts. It is based on the text of the Uliar charter and therefore it is of no interest for the purpose of this text. Its text is published in: ***Убипарип, М.*** Зборник са кратим житијем краља Милутина. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 71 (2005), 53–72.

[4] ***Тизенгаузен, В. Г.*** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, Т. I: Извлечения из арабских источников. Санктъ-Петербургъ, 1884, 76–123. [***История Казахстана в арабских источниках***. Том I: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений собранные В. Г. Тизенгаузеном, пер. и доп. издание, edd. Б.Е. Кумеков, А.И. Муминов. Алматы, 2005, pp. 86–116].

[5] ***Anonymi Descriptio Europae Orientalis***: *„Imperium Constantinopolitanum Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górka. Cracoviae, 1916, 37–43.

[6] In the introductory study that followed his editio princeps of the source, a Polish historian O. *Górka* concluded that the text was written in 1308, probably by an anonymous Dominican in the service of the titular Emperor of Constantinople Charles of Valois, brother of the French king Philippe IV the Fair, ***Anonymi Descriptio Europae Orientalis***, pp. i-xlix. New conclusions about the date of the composition and the author of the text are presented in: ***Анонимов опис источне Европе***, ed. Т. Живковић et al., Београд, 2013, 13–90. Sufficient to say here is that the Description was definitely written after August 15, 1310, because chronologically the last event mentioned in this text is the fall of the island of Rhodos, together with its capital in the hands of the knights hospitalers, ***Failler, A***. L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers. – Revue des Etudes byzantines, 50 (1992), pp. 113–135. As for the alleged affiliation of the author to Charles of Valois, it needs to be noted that he treated with equal sympathy the brother of the French king (although not completely familiar with his plans against Constantinople) and Hungarian ruler Charles Robert (1308–1342), both considered to be faithful sons of the Roman Catholic Church. On the other hand, he showed open enmity to Serbian king Milutin, who „betrayed“ his promises about the Church Union in late 1308. Charles of Valois, whose representatives made an alliance with Milutin in the summer of the same year, counted the Serbian king as an ally in his crusading plans. At the instigation of his brother, Philippe IV confirmed that agreement in 1313. The striking difference between the author of the description and Charles of Valois with respect to the Serbian king convincingly shows that the former could not have been in the service of the latter. Both above mentioned documents, the alliance agreement between Charles and Milutin, and its confirmation by Philippe IV, are published in: ***Mavromatis, L.*** La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin. Thessalonique, 1978, pp. 123–135.

[7] Bulgaria est unum imperium magnum per se. Sedes autem imperii dicti est apud budinium, ciuitatem magnam. Imperatores autem eiusdem imperii [*omnes*] *vocantur cysmani*, ***Anonymi Descriptio Europae Orientalis***, p. 38.

[8] ***Ioannis Cantacuzeni*** *eximperatoris historiarum libri IV*, T. I, ed. L. Schopen, Bonnae 1828, p. 175; ***Ников, П.*** История на Видинското княжество, 43–44; ***Moravcsik, Gy***. Byzantinoturcica, t. II: *Sprachreste* Der Turkvolker in Den Byzantinischen Quellen. Leiden, 1983, p. 277; ***Стоянов, В***. История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век. София, 2000, pp. 196–197.

[9] In a letter of Hungarian king Bela IV (1235–1270) sent to Pope Innocent IV in 1247 (1243–1254), it is stated that the king settled knights Hospitallers in the Land of Severin, „in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum“, ***Theiner, A***. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. T. I, Roma, 1859, p. 231. For the dating of the letter: ***Senga, T.*** IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett 'tatár-levele. – Szazadok, 121 (1987), pp. 583–612.

[10] ***Ников, П.*** Българо-унгарски отношения от 1257. до 1277. г. – Сборник на Българска академия на науките, 11 (1920), 1–200; ***Petkova, I.*** Nordwestbulgarien in der Ungarischenpolitik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert. – Bulgarian Historical Review, 1 (1983), pp. 57–65; ***Димитров, Хр.*** Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, 157-175; ***Николов, Г***. Имперската алтернатива в политическия живот на Българското царство през XIII–XIV в. – In: Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята, София, 1995, 115–117.

According to the Description of Eastern Europe, Bulgaria has been under the sway of Hungarian kings "for a long time and when Hungary weakened, the Tatars took control of that empire and subjugated it as a tributary state. And it now pays tribute to the Tatars“[14]. Although some historians supposed that Shishman enjoyed Tatar support from the very beginnings of his reign[15], these words should not be taken for granted. During the last three decades of the thirteenth century, the Tatar influence in the Balkans was manifested mainly through the activities of Nogai. A member of the side branch of the Chingisid family, Nogai received the western domains of the Golden Horde as his „ulus“ approximately between 1267 and 1270. His core territories lied in the Danube-Dniester interfluve and since mid-seventies of the thirteenth century the town of Sakchi (*Isaccea*) in the Danube delta served as his unofficial capital[16]. In the following years, Nogai managed to extend his influence in the Balkans. George I Terter became his dependent after 1285[17] and c. 1290 the Tatars acquired the western parts of the Wallachian plains (the last mention of Hungarian control over the strategic fortress of Severin dates from 1291)[18]. This is important to note for at that moment the whole area between the southern slopes of the Carpathians and the Lower Danube came under the Tatar sway and Nogai's nomadic empire thus became the neighbor of the principality of Vidin. Considering the time and extent of the Tatar influence on the left bank of the Danube, it is logical to assume that Shishman acknowledged Nogai's supremacy approximately at the end of the eighth decade of the thirteenth century, but not before that date.

---

[11] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских, с. 117

[12] ***Ников, П.*** История на Видинското княжество…, 51–57; ***Овчаров, Н.*** Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006; ***Узелац, А***. Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века. Београд, 2005, 214–215, n. 85.

[13] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, Т. II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София, 1944, с. 170, 230; ***Поливянни, Д***. Средновековният български град през XIII–XIV век. София, 1989, с. 100. ***Аризанова, С***. Селища и селищна мрежа във Видинската област (края на XIII–XIV век). – Bulgaria Mediaevalis, 3 (2012), 145–146.

[14] Post modum autem rex Hungarie Andreas [=Andrew II, 1205-1235] dictum imperium sibi subjecit et per longum tempus fuit sub dominio regis Ungariae, vaccillante autem Ungaria, tartari preoccupaverunt dictum imperium et fecerunt eum sibi tributarium; nunc servit tartaris sub tributo, ***Anonymi Descriptio Europae Orientalis***, pp. 39–40.

[15] ***Ников, П.*** История на Видинското княжество, с. 48.

[16] ***Веселовский, Н. И***. Хан из темников Золотой орды. Ногай и его время. Петроград, 1922; ***Почекаев, Р. Ю***. Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Санкт Петербург, 2010, 47–71; ***Узелац, А.*** Под сенком Пса…, 121–183.

[17] ***Georges Pachymérès***. Relations Historiques, III, ed. A. Failler. Paris, 1999, pp. 290–291; ***Павлов, Пл.*** Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270–1302 г.). – In: Българите в Северното Причерноморие. Т. IV. Велико Търново, 1995, 125–126.

[18] ***Papacostea, Ş***. Between the Crusade and the Mongol Empire: The Romanians in the 13th Century. Cluj-Napoca, 1998, pp. 192–193; ***Achim, V***. Istoria unei provincii de frontieră: banatul de Severin în secolul al XIII-lea. – In: Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români. ed. A. Rusu. Cluj-Napoca, 2006, pp. 50–53. This fact is also confirmed by Baybars al-Manṣūrī who describes the extent of Nogai's domains from Sakchi to the Iron Gates (*Bāb al-Ḥadīd*). Undoubtedly, this is the namesake gorge that divides the middle and lower course of the Danube and presents the contemporary boundary between Serbia and Romania, ***Тизенгаузен, В.*** Сборник материалов, с. 117 [***История Казахстана в арабских источниках***, с. 106]; ***Vasary, I***. Cumans and Tatars – Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. Cambridge, 2005, p. 97, n. 42.

A strong presence of Cuman ethnic element in Northwestern Bulgarian lands probably played an important role in the assertion of the close relations with the Tatar power on the Lower Danube. Nomadic population of Nogai's ulus primarily consisted of „Tatarized“ Cumans. Moreover, the Turkic ethnic element in Wallachian plains was strengthened due to the influx of rebellious Cuman refugees from Hungary after 1282, when they were beaten in the battle that took place on the shores of Lake Hood (near the present day town of *Hódmezővásárhely*)[19].

In the last decade of the thirteenth century the Principality of Vidin emerged as a strong proponent of the Tatar interests in the Balkans, during the series of conflicts that changed the regional political landscape. The roots of these upheavals lied in an attempt of the Hungarian crown to reclaim the territory of its former Banate of Braničevo and Kučevo (*Boronch* et *Kuchou*), comprising the territories on the right and left of the Great Morava River respectively. They were ruled by two renegades, half-brothers Dorman and Kudelin, Bulgarian boyars of Cuman origin who renounced allegiance to Hungarian crown in the mid-seventies of the thirteenth century. In 1284, Hungarian King Ladislas IV organized the campaign against „Dorman and Bulgarians“[20]. However, the lords of Braničevo managed to resist the Hungarian attack. In the second half of the same year, the territory of the banate of Macho (modern region of Mačva), which lied to the west of their possessions was given by Ladislas IV to the former Serbian king Stephen Dragutin. Following his abdication in the fall of 1282, when he was replaced on the throne by his younger brother Milutin, Dragutin retained the title of the king and the Serbian lands north of Western Morava River. Enlarged by the donation from the Hungarian king, his territories became a de facto separate political entity, under the supreme authority of the Hungarian crown[21].

At that moment, Dragutin became the main instrument of the Hungarian policies in the region. He also attempted to subdue Dorman and Kudelin, but his campaign that took place in the second half of the eighties proved to be equally unsuccessful. As Archbishop Danilo II admits, "Dragutin was unable to take over the land of Braničevo, because it was immensely fortified and he was forced to return back“. His adversaries, then decided to strike back and to drag the Tatars into the conflict. Namely, Dorman and Kudelin recruited nomadic populations on the left bank of the Danube by "paying them in gold“. It is beyond doubt that their attempts to acquire the mercenaries in Nogai's lands could not have been conducted without the approval of the Tatar leader. With their support, Dorman and Kudelin took an incursion into Dragutin's lands and conquered "many parts of his country“. Dragutin was forced to flee to his younger brother Milutin[22]. The actions of the lords of Braničevo led to the further escalation of the conflict, as now both Hungary and Milutin came to Dragutin's aid. In the winter of 1291/2, Hungarian forces defeated the Tatar detachments in their service on the banks of the Sava River[23], but the main attack came from the Serbs. In 1292, Dragutin and Milutin joined their forces and conquered Braničevo, while Dorman and Kudelin had to flee to the other banks of the Danube, seeking Nogai's protection[24].

---

[19] ***Simonis de Keza*** *Gesta Hungarorum*. ed. A. Domanowsky. Scriptores Rerum Hungaricarum. T. I. Budapest 1937, p. 187; ***Fejér, G***. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, T. V/3, Budae, 1830, p. 410; ***Nagy, I***. *et al*. Hazai Okmánytár. – Codex diplomaticus patrius. T. VI. Budapest, 1876, p. 316; ***Kosztolnyik, Z***. Hungary in the Thirteenth Century. New York, 1996, p. 285.

[20] ***Fejér,*** Codex diplomaticus, T. V/3, p. 276; ***Димитров, Хр.*** Българо-унгарски отношения…, с. 200; ***Vasary, I.*** Cumans and Tatars…, p. 105–107.

[21] ***Динић, М.*** Српске земље у средњем веку (историјско-географске студије). Београд, 1978, 123–149.

[22] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских, 114–115.

[23] ***Wenzel, G***. Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, T. XII. Budapest, 1874, p. 617–618; *Regesta*, II/4, p. 125, no. 3951. The second charter of Hungarian king Andreas III where the clashes are explicitly dated in the winter of 1291/2 ("post coronationem nostrum secundo anno circa ýemem“) provide the only chronological evidence for the time of these clashes, and also indirectly for the following campaign of Shishman against Milutin, ***Узелац***, Под сенком Пса, с. 210.

[24] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских, 115–116.

In their actions, Dorman and Kudelin could not count on support of Emperor George I Terter. The Bulgarian ruler was father-in-law of Milutin, and his staunch ally, which was undoubtedly one of the reasons why Nogai decided to oust him from power around 1292 and to post another Bulgarian aristocrat, Smilets, as his replacement[25]. On the other hand, the lords of Braničevo undoubtedly counted on their eastern neighbor Shishman, especially considering that their contacts with the nomadic forces on the left bank of Danube must have been conducted via the territory of the Vidin Principality. After the defeat of the lords of Braničevo, it was Shishman who decided to attack Milutin, aided by the "thrice-cursed heresy of the Tatar people"[26]. Obviously, unlike Dorman and Kudelin, who had to pay for the external support "in gold", the Tatars in the Shishman's army were not of mercenary character, but allied force sent by his protector Nogai. The campaign, which probably took place in 1293, showed the accordance of Bulgarian and Tatar interests, aimed at the check of the Serbian and Hungarian expansion against historical Bulgarian lands.

The details of the combined Bulgarian-Tatar campaign against Milutin are only preserved in the king's biography. From its text, it is evident that Shishman's army penetrated deep into the Serbian territory, probably following the road that led from Vidin to Niš and from there to the city of Prizren in the Kosovo region[27]. However, according to Danilo, it suffered a crushing blow near the archbishopric of Peć. The most probable location of the battle is the modern Rugova gorge and the memory of the battle is probably preserved in the name of village Shishman (Шишман), situated on the road between the cities of Đakovica and Peć. It is mentioned for the first time in an Ottoman census, compiled in 1477, but is undoubtedly of an earlier date[28]. The attackers were forced to retreat and not long after, probably the same year, a Serbian counter-attack against the Principality of Vidin ensued. Although Milutin fought without allies (at least Danilo does not mention them), his campaign was crowned with success. Serbian forces took over control over the Shishman's state and the prince of Vidin was forced to flee on a barge to the left bank of the Danube, to the territories of his ally and protector Nogai[29].

The armistice was soon concluded, at the initiative of the defeated Shishman[30]. Milutin decided to show his magnanimity; no harsh conditions were forced to the defeated party, the territorial status quo was established and Vidin was returned to its ruler. It is striking that the Tatar role in the peace talks is not mentioned in the source. According to Danilo, the threat of Nogai's attack on Serbian lands appeared immediately after the agreement between the Serbs and the Bulgarians was reached. At that moment, faced with the possibility of the full-scale Tatar invasion, Milutin was forced to officially acknowledge Nogai as his suzerain and to send his son Stephen "to serve" the Tatar leader[31].

As historians rightfully noted, despite Danilo's silence about the role of the Tatar factor in the establishment of the peace, the leniency of the Serbian king towards the Prince of Vidin can only be fully explained by that possibility[32]. There is indirect evidence that confirms this notion. According to the words of Danilo, after the peace was achieved, Milutin gave a Serbian noblewoman, daughter of a certain grand župan Dragoš to Shishman as his wife. The bride and his father were probably blood related to the ruling Serbian dynasty and the marriage was concluded soon after the reconciliation achieved between Milutin and the Prince of Vidin[33]. Therefore, it may be assumed that the dynastic Serbo-Bulgarian marriage was concluded at the time when both Milutin and the Prince of Vidin acknowledged the Tatar overlordship. Naturally, one may wander would that would have been possible without the approval of Nogai.

Milutin's submission marked the heyday of Nogai's influence in the Balkans and his hegemony in the region. However, it was not destined to last for long, because of a war that erupted between him and his cousin, khan Tokhta (1291–1312), in late 1297. Two years later, Nogai suffered defeat in the battle that took place on the river Kogilnyk (Cogîlnic) in the Danube-Dniester interfluve[34], and was killed by a Russian from the ranks of the Tokhta's army. The years that followed were marked by bloody dissensions between Nogai's sons and the khan's efforts to reestablish the power of the Juchid central government in the western Tatar domains[35]. As it is well known, the oldest Nogai's son Chaka eventually decided to flee from the Pontic steppes. Together with Theodore Svetoslav, son of George I Terter, he moved south of the Danube, approximately in the late 1300 or early 1301, and took control over Tarnovo, but only for a short time. In the same year he was imprisoned and killed by his Bulgarian ally, at the instigation of Tokhta[36].

Destiny of another member of Nogai's family, his grandson and Chaka's son Khara-Kisek, was also inseparably tied to the Bulgarian lands. According to Baybars al-Manṣūrī in AH 701 (Sep. 6, 1301 – Aug. 25, 1302): "Khara-Kisek ran away. Two of his cousins ran with him – Cherik-Temur and Yol-Khutlu. It happened because… [Tokhta's brother] Burluk requested to bring Khara-Kisek to him. But he and the two others ran away. They fled to the lands of Shishman, in the place named Budul [Vidin] in the vicinity of Kelar [Hungarians]. Together with them, there were 3.000 horsemen. Shishman and his associates accepted them, and they stayed there, roaming in various places and sustaining with their swords, until our time“[37]. This episode illustrates that, unlike princes of the Western Rus’ and Theodore Svetoslav, who renounced their allegiance to Nogai’s descendants, Shishman remained loyal to them up to the very end of the conflict in the Golden Horde. The hospitality showed to Khara-Kisek and his followers is an important testimony of the close relations established between Nogai and Shishman.

---

[25] ***Georges Pachymérès***. Relations Historiques, III, p. 105, 266; ***Ников, П***. Татаробългарски отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – Годишник на Софийския университет, 15–16 (1919–1920), 22-23; ***Божилов, И., Гюзелев, В***. История на средновековна България. VII–XIV век. София, 1999, с. 540.

[26] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских…, с. 117. The term „thrice-cursed heresy" is literary manirism of Serbian medieval writers, which has primarily political connotation, ***Стефан Првовенчани***. Сабрана дела. edd. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић. Београд, 1999, 32–33, 149, н. 1; ***Узелац, А.*** Под сенком Пса…, 215–216, n. 89.

[27] It is interesting to note that this strategic communication, which connected Vidin and central regions of the Serbian medieval state is attested in a letter of a Ragusan merchant from 1331, with respect to the then Tatar activities in Northwestern Bulgaria: „De Bedino non se podeva condur in Prisrino per chason che Tartari era vinudi aprovo Bedino... e poi che le novele fo bone che li sovraditi Tartari se parti, eo ande insteso in persona a Bedino", ***Петров, П***. Нови данни за търговските връзки между България и Дубровник през XIV век. – Известия на българското историческо дружество, 28 (1972), 51–52.

[28] ***Pulaha, S.*** Nahija e Altun-ilisë dhe popullsia e saj në fund të shekullit XV. – Gjurmime albanologjike, seria e shkencave historike, 1 (1971), p. 235.

[29] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских…, с. 118.

[30] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских…, с. 118. On the other hand, in the version of Milutin's biography preserved in the Uliar charter, prominent aristocrats on the both sides urged the warring parties to make peace, ***Мошин, В.*** Крал Милутин…, с. 346.

[31] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских…, 120–122; ***Мишић, С***. Српско-бугарски односи на крају 13. века. – Зборник радова Византолошког института, 46 (2009), с. 336; ***Узелац***, Под сенком Пса…, 219–224.

[32] ***Петкова***, Българският северозапад…, 32–33; ***Коларов,*** Българо-сръбски отношения…, 217–220; ***Божилов, И., В. Гюзелев***. История на Средновековна България…, с. 535.

[33] „Възврати се вь прѣстолоу своѥмоу и по сихь вьдасть ѥмоу дьштерь великааго своѥго жоупана Драгоша", ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских…, 118–119; „Симь же тьчью потврьдыих его: моего велможе великааго жоупана Драгоша заповѣдах емоу дьштерь его себѣ взеты за женоу, еже по малоу временоу и бысть", ***Мошин***, Крал Милутин…, с. 346.

[34] The location of the battle is still a matter of dispute. The identification presented here was first proposed by ***Bromberg, J***. Toponymical and Historical Miscellanies on Medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldo-Wallachia. – Byzantion, 12 (1937), p. 163. It rests upon the words of Baybars al-Manṣūrī, who names the place of the battle as Kukanlyk, ***Тизенгаузен,*** Сборник материалов…, с. 114 [***История Казахстана в арабских источниках…***, с. 103].

[35] ***Мыськов, Е.П.*** Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.). Волгоград, 2000, 141–147; ***Vasary***, Cumans and Tatars…, pp. 91–98; ***Ciocîltan, V***. The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries. Leiden–Boston, 2012, pp. 259–263; ***Uzelac, A.*** War and Peace in the Pontic Steppes (1300–1302). – Zolotoordynskoe obozrenie. 2 (2015), pp. 65–80.

[36] ***Павлов, Пл.*** Татарите на Ногай…, 126–127; ***Павлов, Пл***. Бележки към събитията в България и в средновековната столица Търново в края на XIII – началото на XIV в. – Търновска книжовна школа, 5 (1994), 527–534; ***Кръстев, Кр.*** Българското царство…, 106–115.

The importance of this episode in the history of the Principality of Vidin was analyzed in detail by a Bulgarian historian P. Pavlov and here it is sufficient to summarize his insightful conclusions[38]. The immigrants provided the exquisite military potential to Shishman, but the provision of the refuge to the last living member of Nogai’s lineage carried a certain risk. Still, Tokhta did not express the desire to inflict revenge upon Khara-Kisek and probably he did not have reason to. The young prince did not pursue ambitions of his father and grandfather, nor did he present any threat to Tokhta’s power. Finally, it is important to note that the Mamluk historian, relying undoubtedly on Tatar informant, explicitly stated that it was Tokhta’s brother Burluk who was sent to former Nogai’s domains in 1301 to establish an order that wanted to capture Khara-Kisek, and not the khan himself.

Despite his loyalty to Nogai’s lineage, even the prince of Vidin eventually came to the terms with the victorious side in the internal Tatar conflict. Sources are mostly silent on that matter, but it is noteworthy to remember the words written at the beginning of the fourteenth century in the Description of Eastern Europe: “[Northwestern] *Bulgaria now pays tribute to the Tatars*“[39]. Their veracity can be confirmed by a brief analysis of the political changes in the western lands of the Golden Horde after the death of Nogai. After the final defeat of his enemies, Tokhta took the necessary measures in order to ascertain his sovereignty. He sent his older son Ilbasar to the west and posted him in “Nogai’s place“, i.e. as the commander of the right wing of the Golden Horde. Younger khan’s son Tukhul Buga was established in “Sakchi and in the places, stretching as far as the Iron Gates“[40]. The existence of the Tatar government in the region is confirmed by the numismatic findings from the mint in Sakchi, dated from the first decade of the fourteenth century[41]. Thus, former Nogai’s lands passed under the authority of the khan, and in similar fashion, the Tatars, although weakened because of their internal struggles, remained the most formidable power on the Lower Danube during the reign of Tokhta.

Political conditions that influenced the western Bulgarian state at the beginning of the fourteenth century were variously commented by historians, who tentatively proposed that Shishman either accepted the suzerainty of Serbian king Milutin, or the newly established Emperor in Tarnovo Theodore Svetoslav (1301–1322). The arguments proposed in favor of both opinions have their merits, but they are mostly related to the second decade of the fourteenth century, at the time when Michael succeeded his father. On the other hand, it seems that the Tatar factor in the history of the Principality of Vidin after the death of Nogai has been unjustly neglected. The information provided by the author of the Description and general political conditions in the region point out to the fact that Shishman’s state remained Tatar tributary in the first decade of the fourteenth century, or more precisely during the reign of Tokhta.

---

[37] ***Тизенгаузен,В.*** Сборник материалов..., с. 119 [***История Казахстана в арабских источниках...***, 107–108]; ***Павлов,*** Монголотатари..., 114–116; ***Ciocîltan, V***. Hegemonia hoardei de Aur la Dunărea de Jos (1301–1341). – Revista Istorică: Serie nouă, 5/11-12 (1994), p. 1101; ***Vasary***, Cumans and Tatars..., pp. 97–98.

[38] ***Павлов, Пл.*** Монголотатари..., 116–120.

[39] ***Anonymi Descriptio Europae Orientalis...***, p. 40.

[40] ***Тизенгаузен,*** Сборник материалов..., с. 117, 119 [***История Казахстана в арабских источниках...***, с. 106, 107].

[41] ***Oberländer-Târnoveanu, E***. Byzantino-tartarica – Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIIIe et au commencement du XIVe siècle. – In: Il Mar Nero: Annali di archeologia e storia. T. II. Roma, 1996, p. 193; ***Iliescu, O.*** Génois et Tatars en Dobroudja au XIVe siècle: L'apport de la numismatique. – Études byzantines et postbyzantines, 3 (1997), pp. 161–162.

The prince of Vidin had strong reasons to come to terms with the victorious side in the internal Tatar conflict. They were less related to Khara-Kisek and more to the new emperor in Tarnovo – Theodore Svetoslav. Despite the common Cuman background and possible blood relationship between the two Bulgarian royal dynasties[42], Shishman was not an ally, neither of George I Terter, nor of his son. Like his “predecessor“ Jacob Svetoslav, it seems that he also claimed the title of the Emperor of Bulgaria after the death of Nogai’s puppet Smilets in 1298. It is hardly a coincidence that the author of the Description titled rulers of Vidin as emperors, and it is not the only mention of Shishman’s imperial aspirations. He is also mentioned as “tsar“ („*Шишманоу благоверномоу цароу вечна память*“) in a sixteenth century copy of the so-called *Boril's Synodic*. In the list of Bulgarian rulers, preserved in this text, his name is placed after George I Terter and before Theodore Svetoslav[43].

Terter’s son acknowledged the supreme authority of Tokhta, and this fact is attested in the oriental and western sources alike[44]. Shishman, on the other hand, established closer relations with his western neighbor, a former adversary, Serbian king Milutin and he married his son Michael to Milutin’s daughter Anne after the death of Nogai[45]. Also, as we have seen, in order to avert the possible pressure of Theodore Svetoslav and his Tatar allies, he officially acknowledged the suzerainty of the khan in Sarai, or his representative in Sakchi. Thus, Shishman managed to secure the existence and the future of his state, as well as his de facto independence from the central Bulgarian government in Tarnovo.

There is another circumstantial evidence that points out to the tributary status of Vidin towards the Tatars at the beginning of the fourteenth century. On several maps of Majorcan cartographic school (most notable is the one made by Angelino Dulcert in 1339) the flag over the city of Vecina/Vicina is depicted with Tatar *tamgha*. Unlike contemporary Italian maps where Vicina is positioned in the Danube delta, on the shores of the Black Sea[46], on Majorcan ones it is depicted further inland, close to Hungary. The fact that „Vecina“ corresponds to Vidin is noted in some recent studies[47]. Here, it may be added that this conclusion may be corroborated by the words of an anonymous Spanish writer who in the mid fourteenth century composed fictitious travel account and used contemporary Majorcan maps as his source. In his “Book of knowledge“ Vecina was described as a capital of a kingdom that borders Hungary[48]. Therefore, it may be

---

[42] ***Giacomo di P. Luccari,*** Copioso Ristretto degli Annali di Ragusa. Ragusa, 1790, p. 81; ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, 445–446. ***Павлов, Пл.*** Куманите в общественополитическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIVв.). – Исторически преглед, 46/7 (1990), с. 24.

[43] ***Попруженко, М.Г***. Синодик царя Борила. София, 1928, с. 81; ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България..., с. 534; ***Павлов, Пл.*** Куманите в общественополитическия живот..., с. 24, n. 59.

[44] ***Тизенгаузен, В.*** Сборник материалов..., с. 197, 447 [***История Казахстана в арабских источниках...***, с. 154, 320]; ***Gautier Dalché, P.*** *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans* (*début du XIVe siècle*). – In: *P. Gautier Dalché.* L’espace géographique au Moyen Âge. Firenze, 2013, p. 176.

[45] ***Архиепископ Данило***, Животи краљева и архиепископа српских..., с. 119; ***Илиев, Н***. Малолетен ли е бил цар Иван-Стефан през 1330 г.?. – Исторически преглед, 45/6 (1989), 50–52; ***Gjuzelev, V.*** Imperatrix Bulgariae Anna-Neda. – Zbornik radova Vizantološkog institute, 50 (2013), pp. 618–619. The marriage was concluded during the reign of Shishman and it seems certain that his son succeeded him before 1310 (conspicuously, in the Description, the rulers of Vidin are mentioned in the plural). In 1313, Michael is mentioned in a Venetian document as “dispoti Bulgariae, dominus de Vigdino, gener regis Urosii“, ***Гюзелев, В***. Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в. София, 2001, 58–59. His title of despot (*dozpoth de Budinio*) is also attested in a charter of Hungarian king Charles Robert from 1317, ***Györffy, Gy***. Adatok a románok XIII. Századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. – Történelmi Szemle, 7 (1964), p. 548.

[46] ***Spinei, V***. Moldavia in the 11th – 14th Centuries. Bucharest, 1986, pp. 125–126.

[47] ***Rosseló i Verger, V.*** Els Italianismes de les cartes portolanes mallorquines. – In: Estudis de llengua i literatura en honor de Joan Veny. Vol. 1, Barcelona, 1997, pp. 48–49.

[48] “Una grand çibdad que dizen Veçina, que confina con la Ungria... Estos nueve rrios fazen ante esta çibdad Veçina muy grandes tremadales. Esta çibdad Veçina es cabeça del rreynado“, ***Libro del Conosçimiento*** *de todos los reinos (The book of Knowledge of all Kingdoms)*. ed. N. Marino. Tempe AR, 1999, p. 94, 96.

assumed that the representation of Vecina, or Vidin, on the above mentioned maps indeed reflects the fact that Northwestern Bulgarian state remained in the Tatar sphere of influence after the death of Nogai and during the reign of Tokhta.

ВИДИНСКОТО КНЯЖЕСТВО И ТАТАРИТЕ НА ЗЛАТНАТА ОРДА (КРАЯ НА XIII – НАЧАЛОТО НА XIV ВЕК)

В статията се разглеждат отношенията между Видинското княжество и татарите на Долния Дунав по времето на Ногай и след кончината на последния. Въз основа на данни от сръбски, арабски и латински източници, се стига до заключението, че Видинското княжество на Шишман е станало зависимо от татарите към края на 80-те години на тринадесети век, едновременно с разширяването на властта на Ногай до западната граница на Влашката низина. Татарите на Ногай дават силна подкрепа на Видинското княжество срещу сърбите през последното десетилетие на XIII век, представлявайки непреодолима бариера срещу чуждестранната експанзия. Със смъртта на Ногай Шишман губи ценен съюзник и защитник. Въпреки това, Видинското княжество остава в татарската сфера на влияние по време на управлението на кан Токта (до 1312 г.). По този начин, Шишман е в състояние да предотврати претенциите на цар Теодор Светослав към северозападните български земи и да запази своята самостоятелност.

ЗА ВРЪЗКИТЕ НА АСЕНЕВАТА ДИНАСТИЯ С ГЕНУЕЗКАТА РЕПУБЛИКА

Симеон ХИНКОВСКИ

Едва ли може да бъде въпрос на дебат твърдението, че историята на Втората българска държава е изключително силно свързана със съдбата на Асеневата династия в целия период от възстановяване на Българското царство през 1185 до падането ѝ под властта на османската държава през 1396 г. Именно тогава международните контакти на Българското царство с други държави значително нараснали. Това било продиктувано от бързо развиващата се обстановка в сферата на международната политика. Един нов народ, „смел и дързък, безмилостен и жесток", както го описва Алексий Макремволит (XIV в.)[1], трайно успял да се настани в района на Черно море и почти два века да диктува търговията в земите на доскорошното византийско море и да налага своята политика и интереси в отношенията на всички държави, които имат досег до Черноморието. Този народ, чиято родина същият автор нарича „пъкъла" били генуезците. Техните интереси в района датират от далеч по-рано[2] и почти съвпадат по време с действията в България на братята Петър и Асен, но успяват да се нанесат окончателно и трайно едва след помощта, която оказват на Византия при възобновяването на империята през 1261 година. Още с пристигането си тук и с получаването на привилегиите, които византийският император Михаил VIII Палеолог (1259–1282) им предоставил в замяна на оказаната подкрепа, гражданите на Генуа трайно започнали да налагат политиката си и ясно да отстояват интересите си, завземайки все повече позиции по бреговете на Черно море[3].

В процеса на налагане на собствените си интереси и с установяването на по-близки контакти с новите си съседи, генуезците започнали да имат все повече връзки и с Българското царство. Разбира се трябва да бъде направено уточнението, че спецификата на отношенията между Генуезката република и останалите държави е далеч по-различна от традиционна схема на чисто политическите връзки. За Генуа двойствеността е водеща – държавното се припокрива с частните инициативи[4]. Те го предхождат и оформят, а веднага след успеха си тези инициативи са регулирани и уредени с всевъзможни законови ограничения в сложната структура на колониите и факториите, описани в генуезкото законодателство. Освен това, генуезките интереси са повлияни почти основно от търговията и възможността да търгуват пряко с продавачите на тържищата, без да сключват договори с дадена държава, освен ако това не би им донесло по-голяма изгода или би им осигурило сигурност и защита на търговските сделки. Именно заради това е доста трудно да се издирят и посочат директните връзки между генуезките колонии и фактории и съседните държави до такава степен, че да обхванат цялостната динамика на събитията.

В настоящият текст е направен опит да се разграничат и отделят отделните контакти, които генуезците имат с династията на Теодор-Петър и Белгун-Йоан Асен в България след нейното възстановяване в 1185 г. На първо място ще бъдат проследени отделните контакти от политически и личен характер на царете от Асеневата династия, а на второ – династичните връзки между генуезци и представителите на българската царска династия, за които има материал в изворите и историографията.

---

[1] ***A. Makrembolites.*** Λόγος ἱστορικός. A. Papadopoulos-Karameus, ʻΑνάλεκτα ʻΙεροσολθμικτής Σταχοθλοφιάς, 5 v. I. Saint Peterbourg, 1891–1898.

[2] **Jacoby, D**. Byzantium, the italian maritime powers, and the black sea before 1204. – BZ, 100 / 2 (2007), 698.

[3] **Balard, M.** La Romanie génoise (XIIe–début du XVe siècle). – Atti Societta Ligure di Storia Patria. Nuova serie. Vol. XVIII(XCII), fasc. 1. Genova, 1978, 55.

[4] ***Pistarino, G***. Genova e i Genovesi nel Mar Nero – In: ***Pistarino, G.*** I Gin dell'Oltremare, Civico Istituto Colombiano. Studi e Testi: Serie Storica, 11. Genova, 1988, 29.

I. ПОЛИТИЧЕСКИ ВРЪЗКИ

Както стана дума, интересите на Генуа в региона на Черно море и Балканите почти съвпадат по време и дори предхождат с близо 40 години действията на братята Асен и Петър по възобновяване на българската държава в края на XII век. Едва в 1262 г., когато Мицо Асен е свален от престола и се установява в Несебър където получава политическо убежище, след превземането на почти всички южни черноморски крепости от пълководеца Михаил Глава Тарханиот[5], може косвено да се твърди, че е установен контакт между генуезците и българският претендент за трона. Избягалият бивш цар държи като управител един от важните опорни пунктове на генуезката търговия в Черно море, имайки предвид важността на несебърското тържище. По негово време най-вероятно единственият и основен партньор на възстановената Византийска империя Генуа успяла да се настани в превзетите селища, изпращайки своите търговци там и те да установят контакт с местните, а по всяка вероятност да постигнат и отделни договорености с Мицо Асен. Едва ли е случайност, че в края на 1278 година, първият известен ни по име генуезец стъпил на българска земя – Лукетус де Тиба, изпратен като пълномощник на Лигурийската република пристигнал в Търново, където установил контакт не с българският цар Ивайло или Лахана (1277–1279), каквито са досегашните схващания[6], а именно с претендента за трона в Търново и бъдещ цар Иван Асен III (1279–1280), като по този начин се възползвал от обтегнатите отношения между България и Византия. Привличането на българската държава и владетел на страната на Генуа целяло да дестабилизирало сериозно византийското крайно негативно отношение към лигурийците към този момент и проправяло път на търговците на републиката в Западното Черноморие и Загора. По този начин Иван Асен III, възползвайки се от създадените по-рано близки контакти на баща си с лигурийците си осигурил външна подкрепа при възкачването си на трона. Макар да липсват документи, които да проследяват в детайли дейността на Лукетус де Тиба в България, в подкрепа на това твърдение намираме две доказателства. На първо място, според някои от изследователите през 1281 г., само няколко месеца след бягството на този представител на Асеневата династия, във владяната от българи Вичина се установила генуезка колония, а според други били поставени основите на бъдещата такава която дори прераснала в консулат (засвидетелствана в един документ от 1298 г.), предвид добрите търговски контакти между лигурийците и българите[7]. Само няколко години по-късно, когато представителят на Асеневата династия отдавна се е устроил във Византия, намираме и второто доказателство – при станалия византийски деспот Иван Асен служил не малко време друг представител на същата знатната генуезка фамилия Тиба, от която произхождал първия пратеник в България – Nicoló de Tiba, който предявил по-късно в Цариград голям списък с оплаквания на Генуезката комуна за щети, нанесени на византийска територия в периода 1285–1294 г. На два пъти генуезецът имал спречквания с избягалия с хазната от Търново бивш български цар. Първият път dispotus Assanus имал да връща на изтъкнатия лигурийски кредитор и търговец във византийската столица заем от 720 перпера, а също така 9 сребърни чинии, които неправомерно си присвоил. Вторият път, Nicoló, се оплакал, че не е получил от своя работодател сумата от 350 перпера, които му дължал за времето на службата[8].

Със смяната на династията в Търново и усложнената обстановка в региона на Черно море с намесата на татарите, преките политически контакти между Генуа и Търново станали изключително редки, но търговските контакти в района на крайморските градове продължили с още по-голям интензитет, като били прекратени само за кратко – от 1315 до 1325 г. заради три забрани, издадени от Генуезкия съвет за Хазария поради действията или по-скоро бездействията на цар Теодор Светослав към загубите на генуезките търговци в Маврокастро[9].

Едно много силно активизиране на политиката на Генуа с престола в Търново се забелязва при заемането на трона от цар Иван Александър. Това е и четвъртият засвидетелстван контакт между представител на династията Асен с Лигурийската република. Тук вече можем да проследим едни изключително близки отношения между Търново и Генуа, по време на войната на Проливите (1348–1355), като генуезката флота дори превзела черноморските градове и ги предоставила на Българското царство, поставяйки в Несебър свой консулат[10]. Двойствената политика на Иван Александър по отношение на лигурийците и на Венеция обаче превръща Българското царство във враг на Генуа, макар да не спират търговските контакти в Черноморските градове между български и генуезки търговци. Тук няма да се спираме на конкретните събития, за които говорят изворите, а само ще споменем, че крахът в политическо отношение бил толкова голям, че до падането на България под османска власт нямаме преки свидетелства за близки контакти между Генуа и престола в Търново. След 1353 година, именно генуезците ще влязат и в похода на Амедей VI Савойски против Българското царство от 1366 г., който те използват и като наказателна акция за предишната изменчивост на цар Иван Александър към бившите си някога съюзници[11].

II. ЛИЧНИ КОНТАКТИ

Политическите отношения на Асеневата династия с Генуезката република не са единствените, по които можем да проследим контактите на българската царска династия и лигурийците. Тук ще ще бъде направен опит съвсем накратко да бъдат описани дни далеч по-лични, станали благодарение на сродяването между рода на Асеневци и една от най-богатите и знатни фамилии в Лигурийската столица – Закария. Тази фамилия, чрез своя пръв и най-известен представител – Бенедето Закария[12] се появява на Балканите през 70-те години на XIII век и ще останат неразривно свързани със съдбата на Морейското княжество. Самия Бенедето има сериозни търговски интереси първоначално към Черноморието, а след като спечелва доверието на император Михаил VIII Палеолог става сеньор на Фокея от 1281 до смъртта си през 1307 г., като успял да овладее и откупи за срок от 10 години островите Хиос, Самос и Кос. По-интересна е съдбата на неговият правнук – Чентурионе I, който бил сеньор на Дамала, Халандрица, Естамира и Лизареа (в Ахея), баюл на Морея (1346 г.?) и впоследствие велик конетабъл на княжеството[13]. Именно той се оженил за една от представителките на Асеневата династия, неизвестна по име, вероятно дъщеря на Андроник Асен. Макар Чентурионе да имал трима сина и една дъщеря, името Асен било използвано от първородния му син – кръстен вероятно на дядо си Андроник Асен и неговите потомци, предвид важността на фамилията. Накратко само ще бъдат проследени биографиите, макар и оскъдни на именно тези представители на фамилията Закария, които носят и второто фамилно име – Асен[14].

---

[5] ***Gyuzelev, V.*** Il Mar Nero ed il suo litorale nella storia del Medioevo Bulgaro. – BBg, VII (1981), 19.

[6] ***Origone, S.*** The carati Peyre from the Black sea to the Aegean area. – Bulgaria pontica Mediiaevi, VI–VII (2008), 286; ***Гюзелев, В.*** Три етюда върху българския XIV в. София, 2009, с. 151.

[7] ***Тодорова, Е.*** Вичина, Килия, Ликостомо. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. I: Крепости по Дунав и Черно море. София, 1982, с. 222; ***Balard, M.*** La Romanie génoise…, I, 144.

[8] ***Bertolotto, G.*** Nuova serie di documenti sulle relazione di Genova coll'impero bizantino – Atti Societta Ligure di Storia Patria. Vol. 28, 1898, 514–515; 535–536; ***Гюзелев, В.*** Българо-византийски диптих. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. Материали от юбилейната научна конференция в чест на 100-годишнината на проф. д-р Веселин Бешевлиев, Велико Търново. София, 2003, с. 20.

[9] ***Гюзелев, В.*** Три етюда…, 54–55.

[10] ***Balard, M***. La Romanie génoise…, I, 146. Относно установяването на генуезки консулат в Несебър вж. ***Хинковски, С.*** Имало ли е генуезки консулат в Несебър през втората половина на XIV в. – В: Сборник в памет на проф. Георги Бакалов (под печат).

[11] По този въпрос вж. ***Хинковски, С.*** Генуезкото участие в похода на граф Амедей VI Савойски срещу България (1366–1367). – BM, 6 (2015).Studies in honour of prof. Iliya G. Iliev, 411–416 и посочената там литература.

[12] За живота и дейността на Бенедето Закария вж. ***Lopez, R.*** Benedetto Zaccaria. Ammiraglio e mercante nella Genova del Duecento. Genova, 2004.

[13] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, с. 401.

[14] Пълно проследяване, доколкото това е възможно предвид наличните до момента изворови данни е събрано в приложение на цитираната книга на проф. Иван Божилов. Настоящите данни се базират именно на неговите изследвания. ***Божилов, Ив***. Фамилията на Асеневци…, 401–413.

Андроник Асен Закария[15] е споменат за пръв път през 1373/1374 г., когато след смъртта на Филип II, император и принц на Таранто и Морея е избран за баюл на княжеството, а малко по-късно е сочен като един от морейските барони, воюващи с Византия (1374 и 1376 г.). През 1387 г. Андроник Асен е един от подписалите споразумението за съдбата на Пор дьо Жонк (Наварин) между Морея и един от шефовете на четирите наварски компании и негов зет (женения за сестра му Мария Закария) – Пиер дьо сен Сюперан. Прави впечатление, че по това време вече Андроник е „барон на Халандрица и велик конетабъл". Само година по-късно, той се оженил за наследничката на Аркадия, дъщеря на Ерар III льо Мор като станал и барон на Аркадия. Андроник Асен Закария се намесил и в конфликта между Венеция, наварците и дука на Атина и Коринт Нерио Ачиайоли през 1389–1390 г. като Андроник Асен се справил с непокорния дук, заключвайки го в крепостта Листрена. Конфликтът бил приключен на 22 май 1390 г., когато бил подписан договор между Венеция и Андроник Асен от една страна и Нерио Ачиайоли от друга.

До смъртта си през 1401 г. наследникът на Асеневци продължил да е една от най-важните фигури в живота на Морея. Андроник имал четирима сина, от които втория – Чентурионе II Асен Закария[16] единствено носил фамилното име на българските царе и станал последния принц на Морея от 1404 до 1430 г. Още с възкачването си, Чентурионе трябвало да влезе във война с Венеция и Византия, загубвайки по-късно две от най-богатите области на княжеството си – Патра, предадена от неговия брат и тамошен епископ Стефан на Републиката на Лагуната за срок от 5 години и овладения от деспот Теодор I Палеолог град Кларенца. През 1415 г., когато император Мануил II Палеолог подчинил княжеството, Чентурионе II се опитал да привлече на своя страна старите си родственици – Генуа, като предоставил Зонкло на лигурийците. Това обаче отново довело до реакция от страна на Византия и особено на Венеция, която не искала да допусне генуезко присъствие в близост до Модон. В започналата война, приключила в 1430 г. представителят на двете знатни фамилии бил свален от престола, а цяла Морея минала в ръцете на Палеолозите. Самият Чентурионе имал една дъщеря и един незаконно роден син, който носил наследството на двете фамилии – Джовани (Йоан) Асен Закария[17]. Той е и последният представител на фамилията Закария, за когото имаме сведение да носи и фамилното име Асен. Малко се знае за неговата съдба. След смъртта на баща си е затворен през 1432 г. в крепостта Хлумуциос, заедно със съпругата на Чентурионе II. След избухването на въстанието в Морея през 1453 г. успял да избяга и на следващата година се обявил в Аетос за принц на Морея. Макар и да молил за помощ султан Мехмед II, който да му върне титлата и земите, османският владетел подкрепил другите претенденти – Димитър и Тома Палеолог, а след окончателното завземане на Морея от османците, Джовани отишъл във венецианските владения в Месения, където бил посрещнат радушно от общината в Модон. В 1456 г. вече установил се във Венеция получил и пенсия от 400 дуката от La Serenissima, предвид заслугите му. Три години по-късно обаче, Джовани вече се установил в Генуа, където бил титулуван dominus Centurionis ante princeps Morearum, a Turcis sede sua expulsus. След близо 5 години заминал за Рим, като спечелил симпатиите на папа Павел II (1464–1471), който му дал и месечна издръжка. Иван/Джовани Асен Закария починал във Вечния град през 1469 г. Макар и да имал син, който първоначално бил затворен в Хлумуциос, заедно с него, не знаем по-нататъшната му съдба и дали е продължил да носи имената на двете знатни фамилии Асен и Закария.

---

[15] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., 404–406.

[16] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., 406–411.

[17] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци...,411–413.

ABOUT THE CONNECTIONS BETWEEN ASEN'S DYNASTY AND REPUBLIC OF GENOVA

The article is concentrated on the relations of the representatives of the royal family of Asen's with the Genovese republic during the period of XIII–XV century. The article is divided in two chapters. The first one is concentrated on the rulers of the dynasty and set their relations with individual representatives or directly with the official authorities in Genoa without going into details. The second part is focused on the personal family ties of the Asen's dynasty with the Genoese family Zakaria. There are referred the individual representatives who bear the surname of Assen and are an important part of managing the Morean principality until its conquest by the Ottomans.

THE TWO MILITARY OPERATIONS OF BYZANTINE EMPEROR ANDRONIKOS III PALAIOLOGOS IN MACEDONIA ON THE EVE OF THE BATTLE OF VELBAZHD

Toni FILIPOSKI

The historical and geographic region of Macedonia was a land where the interests of three Balkan states clashed. They were Byzantium, Bulgaria and Serbia. In the 1280 s, with the conquests of King Milutin (1282–1321), Serbia started realizing its territorial claims against Byzantine Macedonia, the result of which was a new border line stretching north of the towns of Ohrid, Prilep, Prosek, Štip and Strumica, and almost cutting the present-day Republic of Macedonia in half[1]. Over the next several decades, Serbia's territorial expansion toward Macedonia ceased. It was the tendencies of Byzantium to reclaim its lost territories and of Bulgaria to expand its sway in Macedonia that intensified in this period. During the Civil War (1321–1328) in Byzantium between the sitting Emperor Andronikos II Palaiologos (1282–1328) and his ambitious grandson and pretender to the throne, Andronikos III, King Stefan Dečanski of Serbia (1321–1331) was on the losing side, that is to say was an ally to Andronikos II. Although being near the border between Serbia and Byzantium in Macedonia with his army, in the decisive moments of the war he refrained from launching military intervention to help his ally. It appears that this decision had a direct effect on the war's outcome. The Civil War in Byzantium ended in May 1328. Without facing any resistance, the new and young Emperor Andronikos III (1328–1341) victoriously walked into Constantinople. The more distinguished courtiers of the old Emperor Andronikos II, who deserted him, isolated themselves in the border towns of Prosek, Prilep and Strumica until the end of the war. The protovestiarios Andronikos took control of Prilep but unable to cope with the miserable position he was in after losing all his wealth, livestock, property and glory, he passed away shortly after. His end could be brought in connection with the final outcome of the Civil War, which was very unfavourable to him[2].

The first military operation

As early as the following 1329 or the spring of 1330[3], King Stefan Dečanski of Serbia launched a military operation with the aim of capturing the Byzantine town of Ohrid and its surrounding area. The immediate motive and reasons for attacking this region are unknown. Perhaps the Serbian king hoped for help from the courtiers of the defeated former Byzantine emperor, who, he believed or was told, were still influential in Ohrid. In any case, taking into consideration the illness of the Byzantine Emperor Andronikos III and, immediately afterward, his being preoccupied with the expulsion of Turks from Thrace, the Serbs advanced on Ohrid and its surrounding area in a bid to capture it.

John *Kantakouzenos* is the only writer reporting about this event. According to him, no sooner had Andronikos III expelled the Turks from Thrace than he received the news from the west that the Serbs were getting ready to attack Ohrid. The Serbs were not wasting any time and after having ravaged Ohrid's surrounding area, they besieged the town itself. The Byzantine emperor immediately left for Ohrid to help its residents. When they heard that Andronikos III was on his way, the Serbs lifted the siege and retreated to their land. On arriving in Ohrid, the emperor took care of the town as much as he could and took by storm some of the nearby forts held by the Serbs. He also strengthened the defence of several other western towns and immediately returned to Didymoteicho[4].

In historiography there is no single opinion on the dating of this event. K. Jireček said that the Serbian army laid siege to Ohrid "around 1329", without offering any arguments in support of his claim[5]. Perhaps having accepted his view, a great many scholars (such as P. Mutafchiev, T. Tomoski, R. Iljovski, C. Grozdanov, B. Panov, S. Ćirković, I. Bozhilov – V. Gyuzelev) also took 1329 as the year when the Serbs attacked and besieged Ohrid[6]. K. Adžievski, on the other hand, is more careful and dates this event at 1329–1330, explaining that following his successful military operation in Macedonia, Andronikos III left for Didymoteicho in April–May 1330[7].

Later, S. Ćirković changed his opinion and definitely dated the event at 1330. He argued that it was easier to first determine when Emperor Andronikos III fell severely ill, which was before the military operations against the Turks and the Serbs. Relying on the findings of Van Dieten, who determined that the emperor went through the worst crisis of his illness in the last days of January 1330[8], S. Ćirković calculated that „the military operations against the Turks and, shortly after, against the Serbs, who besieged Ohrid, have to be placed in April or, later still, May 1330"[9]. It is also worth noting that in his comments on the translation of Kantakouzenos's work (part of the edition ГИБИ, Том 10), L. Jonchev, too, dates the Turkish ravaging in Thrace, which preceded the Serbian siege of Ohrid, to the spring or summer of 1330[10].

A question is posed of why the Serbs lifted the siege of Ohrid before the arrival of the Byzantine Emperor Andronikos III and returned to their land, thus avoiding a direct military confrontation. Presuming that the Serbian attack occurred in 1329, there can hardly be any more plausible reason than the army led by the Byzantine emperor being perhaps, under those particular circumstances, more numerous, better trained and better armed than the Serbian forces besieging Ohrid and ravaging its surrounding area[11]. However, if the Serbian attack happened in the spring of 1330, besides the approach of the Byzantine army led by Andronikos III himself, there may have been a greater and stronger reason for the Serbian retreat.

---

[1] **Историја српског народа** (Од најстаријих времена до Маричке битке, 1371), I. Београд, 1981, 437–441 (Љ. Максимовић); **Историја на македонскиот народ** (Македонија од праисториско време до подпаѓање под турска власт). Т. I. Скопје, 2000, 501–503 (Б. Панов).

[2] ***Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV.*** Cura L. Schopeni. Vol. I. Bonnae, 1828, 284–285; ***Византијски извори за историју народа Југославије.*** Т. VI. Београд, 1986, 332–333; ***Аџиевски, К.*** Пелагонија во средниот век – од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт. Скопје, 1994 166. Cf.: ***Bosch, U. V.*** Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Amsterdam, 1965, 46–47; ***Историја српског народа***, I, с. 503 (С. Ћирковић); ***Радић, Р.*** Време Јована V Палеолога. Београд, 1993, с. 67.

[3] The unresolved issue of dating this event is addressed below.

[4] ***Ioannis Cantacuzeni***, I, 427-428; ***ВИИНЈ,*** VI, 334–335. Cf.: ***Иљовски, Р.*** Воспоставување на српска превласт во Македонија во третата деценија на XIV век. – Гласник на ИНИ, XXI, (1977), 2–3, с. 114.

[5] ***Јиречек, К.*** Историја Срба (друго, исправљено и допуњено издање). Т. I. Београд, 1978, с. 206.

[6] Cf.: ***Мутафчиевъ, П.*** Сръбското разширение в Македония през средните векове. – МП, I/4 (1925), с. 14; ***Томоски, Т.*** Белешки по повод воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330 г. – В: ***Томоски, Т.*** Македонија низ вековите. Скопје, 1999, с. 62; ***Иљовски, Р.*** Воспоставување…, с. 114; ***Грозданов Ц.*** Охридското ѕидно сликарство од XIV век. Охрид, 1980, с. 13; ***Охрид и Охридско низ историјата,*** I. Скопје, 1985, с. 238 (Б. Панов); ***Историја српског народа,*** I, с. 506 (С. Ћирковић); ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България. Т. I. София, 1999, с. 570.

[7] ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., с. 169.

[8] ***Van Dieten, J. L.*** Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte. Historia rhomaïke, II/2. Stuttgart, 1979, 321–322.

[9] ***ВИИНЈ,*** VI, с. 334 (С. Ћирковић). Cf.: ***Марјановић-Душанић,*** С. Свети краљ – култ Стефана Дечанског. Београд, 2007, 294–295; Ангеловски, Б.***, В. Лилчиќ, А. Јакимовски.*** Обид за убикација на средновековниот град Каваларион / Attempt for Location of the Mediaeval Town of Kavalarion. – Македонско наследство / Macedonian Heritage, XV, 38–39 (2011), с. 123, 131. Although R. Radić (***Време Јована V***…, 76–79) says that in January 1330 the Byzantine Emperor Andronikos III was seriously ill, he does not mention at all the failed Serbian siege of Ohrid, which happened several months later and by which time Andronikos III had already recovered.

[10] ***ГИБИ,*** Т. X. София, 1980, 263, n. 126 (Л. Йончев).

[11] In the last years of the Civil War (1327–1328), the army of the Serbian allies led by Hrelja had the opportunity of learning firsthand how well prepared the army of Andronikos III was. The Serbian troops stationed in Serres did not dare get out of the town and clash with the army of the young emperor which had „orderly formation, stillness and constancy" (***Ioannis Cantacuzeni***, I, с. 263; ***ВИИНЈ***, VI, с. 323).

In those years, the Bulgarian Empire grew considerably stronger and its sitting ruler Michael Shishman (1323–1330) started expressing greater-state ambitions and aspirations for territorial expansion toward his neighbours. After his attempts at taking over the Byzantine throne during the tumultuous years of the Civil War failed, Bulgaria's territorial claims were directed towards the southwest, that is to say towards the Macedonian towns and regions regardless of whether they were under Byzantine or Serbian rule[12]. The very fact that while writing about the ensuing Battle of Velbazhd, Byzantine author Nikephoros Gregoras noted that the Bulgarian attack from the east with a large army of 15,000 people was „greater“ than the Byzantine attack from the south[13] clearly shows that in those years the Serbian ruler must have regarded Bulgaria a very serious and dangerous adversary. In the light of this, the Serbian king may have decided to lift the siege of Ohrid and retreat in order to prepare for the ever more certain and expected massive clash with his eastern neighbour, which seriously threatened to take over the territories in Macedonia that Serbia had earlier captured, instead of draining and exhausting his armed forces in border clashes with Byzantium.

It appears more probable that Ohrid was attacked and besieged in the spring of 1330. Shifting this event from 1329 to 1330 decisively changes the course of events on the eve of the Battle of Velbazhd. According to Kantakouzenos, after having forced the Serbs to lift the siege and retreat with his arrival and after having strengthened the defence of the other western towns, Andronikos III returned to Didymoteicho. Kantakouzenos then immediately goes on to tell about the eve of the Battle of Velbazhd, which can be taken as yet another argument in favour of the claim that the Serbian siege of Ohrid happened in the same year as the Battle of Velbazhd. In other words, without inserting any other events, Kantakouzenos immediately continues to report that the Bulgarian Tsar Michael Shishman went to war with the Serbian king and knowing that Andronikos III was also an enemy to Serbia's ruler, he sent envoys conveying his offer that they should simultaneously attack the Serbian-held territories in Macedonia. They agreed to attack separately given that Andronikos III had already made a plan to attack alone[14]. It is even probable that Serbia's earlier attack on Ohrid had an impact to some extent on the Byzantine emperor's decision to accept the Bulgarian offer of forging an anti-Serbian alliance[15]. It is necessary to note that the forged military alliance to carry out a coordinated attack on Serbia in 1330 was the culmination in the building of Byzantine-Bulgarian relations on an anti-Serbian basis. In fact, with such an objective, the emperors of Bulgaria and Byzantium personally met and signed similar treaties in 1327 (the secret Treaty of Chernomen) and 1328–1329[16].

The second military operation

Probably towards the end of June 1330, the Byzantine emperor led his army to Pelagonija. According to Gregoras, his army was not as strong as the armed forced of the Serbian king[17]. However, probably taking advantage of the fact that most of Serbia's troops were preoccupied with their preparations for the coming clash with the army of the Bulgarian Emperor Michael Shishman, Andronikos III fortified himself in Pelagonija and launched from there his attacks on the Serbian-held territories near the border, capturing several strongholds. Unlike Gregoras, who merely states that the places that Andronikos III captured were somewhere around Pelagonija without giving their names, Kantakouzenos lists the fortified settlements by their names: Devrica, Bučin, Dobrun, Kavalarion and Siderokastron[18].

The identification and location of the aforementioned medieval toponyms is not an easy task. Rightfully so, it is believed that the toponym Bučin should be brought in connection with the eponymous

---

[12] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История…, 566–570.

[13] ***Nicephori Gregorae.*** Byzantina historia. Ed. L. Schopenus. Vol. I. Bonnae, 1829, p. 454; ***ВИИНЈ***, VI, c. 208.

[14] ***Ioannis Cantacuzeni***, I, 428. Cf.: ***Gregoras***, I, c. 454; ***ВИИНЈ***, VI, 207–208, 335; ***Историја српског народа***, I, c. 506 (С. Ћирковић); Аџиевски, К. Пелагонија..., c. 167.

[15] Cf.: ***ВИИНЈ***, VI, c. 334, бел. 115 (С. Ћирковић); ***Марјановић-Душанић***, С. Свети краљ …, c. 295.

[16] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История…, 565–566, 570.

[17] ***Gregoras***, I, p. 454; ***ВИИНЈ***, VI, c. 208.

[18] ***Gregoras***, I, p. 454; ***Ioannis Cantacuzeni***, I, p. 428; ***ВИИНЈ***, VI, p. 208, 335–336.

village that is today part of Kruševo Municipality, or, more specifically, with the Kale locality 1.5 km south of the village. Siderokastron is quite properly equated with the medieval Slavonic toponym of Železnec, fully identical to the name of the modern-day village in the region of Demir Hisar. More specifically, the location of the medieval settlement is brought in connection with the locality Gradište. The toponym Dobrun is brought in connection with the locality Gra(d)ište at the mouth of the Stara Reka river into the Crna Reka, near the Monastery of St. Jovan in the vicinity of the village of Slepče, at the heart of the region of Demir Hisar[19]. The location of Kavalarion is for now unknown, although undoubtedly it should be looked for in Demir Hisar. It was presumably somewhere between the present-day villages of Lopatica and Gabalavci, on a hill on the left bank of the Šemnica river[20]. Other researchers also believe that the medieval toponym of Kavalarion should, beyond doubt, be brought in connection with the name of today's village of Gabalavci. According to one theory, medieval Kavalarion was at the site of Kale (formerly the village of Streževo), 3.5 km west of Gabalavci village[21], and according to another theory, which seems more substantiated, the said fortified settlement should be looked for at the site of Golemo Kale/Čagorsko Kale (Lopatica village)[22]. The acceptance or rejection of either of the presented location theories depends on the results obtained from further archeologically research.

Some historians believe that the conquests of Andronikos III also impacted the Ohrid region of Debarca. K. Jireček argues that Devrica is, in fact, „Debrec near Ohrid“[23]. T. Tomoski rightfully corrects him and explains that, „there is no place of that name there“. In his opinion, Debrec sounds like Debarca, an area in the region of Ohrid. Thus, looking for Devrica in Debarca – despite the difficulties he encountered which were also due to the existence of several medieval localities – T. Tomoski opted for the locality of Kula by the Sateska river, near the villages of Pesočani and Novo Selo[24]. However, there is no source confirming that the Kula locality (Pesočani village) or any other stronghold in the region of Debarca bore the name of Debarca or Devrica in the Middle Ages.

With nothing to substantiate his claim, I. Snegarov argues that Devrica is in Tikveš[25]. On the other hand, in the more recent period, K. Adžievski develops and reinforces the thesis of V. Zlatarski that Devrica is somewhere near the village of Debrešte, northwest of Prilep[26].

According to K. Adžievski, Devrica and Bučin were in all likelihood near the Byzantine camp in Pelagonija and therefore bore the brunt of the Byzantine army's attack. Debarca in this period was also a border region, very significant for Ohrid's security. However, it was at a considerable distance from the Byzantine camp in Pelagonija and, quite importantly, it was not easily reachable from the direction of Pelagonija due to the rugged terrain and mountains that separated the two regions. Pelagonija is as many as 60 km from Debarca. Moreover, when listing the strongholds that the Byzantines captured, Kantakouzenos mentions Devrica immediately after Bučin, which suggests that it was nearby[27].

There is one more reasoning in favour of the thesis that the toponym Devrica mentioned by Kantakouzenos is not in the Debarca region. According to that theory, after the Serbs left from right outside Ohrid's town walls, after the siege in the spring of 1330, Andronikos III took by storm several Serbian-held strongholds nearby. It is highly probable that among them was also the anonymous medieval stronghold known today as the Kula locality (Pesočani village)[28]. It is not very likely that in the following two or three months (from April–May until June–July), the same strongholds came again under Serbian attack, in which case the Byzantine emperor would have been forced, for the second time over a brief period, to come to Debarca, which was not that close to Pelagonija after all. Aside from the fact that there is no source confirming that such an event did occur, at that time the Serbs' re-entry in Debarca was hardly likely given Bulgaria's ongoing preparations to attack from the east.

---

[19] ***Томоски, Т.*** Белешки…, 61–62; ***Микулчиќ, И.*** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопје, 1996, 193–199. Cf.: ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., 167–170; ***Историја на македонскиот народ***, т. 1, c. 511 (Б. Панов).

[20] ***Томоски, Т.*** Белешки…, c. 63.

[21] ***Микулчиќ, И.*** Средновековни градови…, 148–150.

[22] ***Ангеловски, Б., В. Лилчиќ, А. Јакимовски.*** Обид за убикација…, 127–130, 135–138.

[23] ***Јиречек, К.*** Историја Срба, I, c. 207.

[24] ***Томоски, Т.*** Белешки…, 62–63. Cf.: ***Ангеловски, Б., В. Лилчиќ, А. Јакимовски.*** Обид за убикација…, c. 127. On the location „Kula“ (v. Pesočani) see: ***Микулчиќ, И.*** Средновековни градови…, 246–248.

[25] ***Снегаров, И.*** По въпроса за епархията на Климент Охридски. – ИИИ БАН, 10 (1962), 219.

[26] See: ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. I, 2. Фототипно издание. София, 1970, c. 274.

[27] ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., 168–169 and n. 13.

When Emperor Andronikos III heard that the army of his Bulgarian allies suffered a terrible defeat in the Battle of Velbazhd[29], he decided to leave Macedonia. Before leaving, he assigned troops to the recently captured strongholds, took care of the other border towns and left an army led by Sirgianos, who aside from being the administrator of Thessaloniki also had powers over the rest of the towns in the West (Macedonia) in order to defend himself in case of a Serbian attack[30].

* * *

In the light of the events happening immediately prior to and after the Battle of Velbazhd, it appears that in those years (but also throughout his reign) Andronikos III did not have sufficient military capacity (probably because of his army being weakened during the long-lasting Civil War) and therefore had neither the intention nor the capability of launching any major offensives deeper into Serbian territory. In fact, even since he ascended the throne in 1328, he was in a defensive position in his relations with Serbia and his principal objective was to defend his border towns and strongholds from the ever more aggressive Serbian endeavours for further territorial expansion into Byzantine Macedonia. The only thing with which he could appease himself was making slight and temporary territorial gains in the border region. It is also possible that the Byzantine conquest of the strongholds Bučin, Devrica, Dobrun, Kavalarion and Siderokastron was, in fact, reclaiming of or restoring of Byzantine control over the said border strongholds in northern Pelagonija and Demir Hisar[31]. Andronikos III's arrival in Pelagonija (June 1330) where he fortified himself and his decision to infringe the Byzantine-Bulgarian military agreement, according to which even with his considerably smaller army he was to advance deep into Serbian territory from the south, corroborates the

---

[28] When describing Serbia's attack, *Kantakouzenos* does not name the strongholds in Ohrid's surrounding area but it can be presumed that among them were also those from the region of Debarca (near the villages of Pesočani and Godivje). It is probable that *Kantakouzenos* did not mention their names on purpose to minimize Serbia's attack. Another indicative piece of information in *Kantakouzenos*'s writings is that on arriving just outside Ohrid, Andronikos III „took by storm some of the nearby strongholds held by the Triballi" (***Ioannis Cantacuzeni***, I, 427–428; ***ВИИНЈ***, VI, 334–335). Why does *Kantakouzenos* emphasize *some* and not all? Does that mean that some strongholds remained under Serbian control or were not taken by storm but surrendered instead? These questions have to remain unanswered for now.

[29] On the Battle of Velbazh see: ***Škrivanić, G. A.*** Bitka kod Velbužda 28.VII.1330 godine. – Vesnik vojnog muzeja, 16 (1970), 67–77; ***Маловић, М.*** Стефан Дечански и Зета. – Историјски записи, XXXII (LII)/XLI/4 (1979), 57–60; ***Историја српског народа***, I, 506–508 (С. Ћирковић); ***ВИИНЈ***, VI, 336–340 and n. 130 (С. Ћирковић); ***Ангелов, Д., Б. Чолпанов.*** Българската военна история през средновековието (X–XV век). София, 1994, 180–185; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История…, 570–574; ***Марјановић-Душанић,*** С. Свети краљ …, 296–307.

[30] ***Ioannis Cantacuzeni***, I, p. 431; ***ВИИНЈ***, VI, с. 340; ***Острогорски, Г.*** Историја на Византија. Скопје, 1992, с. 611; ***Историја српског народа***, I, 507–508 (С. Ћирковић); ***Аџиевски, К.*** Пелагонија..., с. 170.

[31] Perhaps the Serbian military operation in the spring of 1330 was of a larger scale and also concerned the border strongholds in Demir Hisar and Pelagonija, with its focus, of course, being on Ohrid. If that was the case, Andronikos III was probably not capable of re-establishing Byzantine rule immediately and everywhere and therefore when two or three months later he returned to Macedonia, this time round to Pelagonija, he captured those strongholds which, due to not having time earlier and/or due to the inaccessible terrain, he had temporarily left under Serbian control. Cf.: ***ВИИНЈ***, VI, с. 335, n. 120 (С. Ћирковић); ***Марјановић-Душанић, С.*** Свети краљ …, с. 307, n. 353; ***Ангеловски, Б., В. Лилчиќ, А. Јакимовски.*** Обид за убикација…, 126–127, 134–135.

thesis that his policy towards Serbia was defensive. He simply stalled for time until the very end and on learning about the unfavourable outcome of the Serbian-Bulgarian clash at Velbazhd, he left for his capital. More aggressive Byzantine invasions into Serbian territory could have been expected only if the outcome of the Battle of Velbazhd had been reversed.

On the other hand, Stefan Dečanski's endeavours for further territorial expansion into Byzantine Macedonia before 1330 (the Battle of Velbazhd) unfolded slowly and with restricted military capacity and mostly came down to border military operations. It seems that this was largely a result of Serbia's understandable caution in the light of the strength and power of the Bulgarian factor during Michael Shishman's reign. A coincidence or not, only four years of the Battle of Velbazhd, which was, in fact, a kind of elimination of the Bulgarian rival, Serbia continued its conquest of Byzantine towns and regions in Macedonia and Albania facing no resistance whatsoever. The great victory at Velbazhd gave the Serbian nobility a new impetus to resume the large-scale territorial expansion started half a century earlier[32].

ДВЕТЕ ВОЕННИ АКЦИИ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ ИМПЕРАТОР АНДРОНИК III ПАЛЕОЛОГ В МАКЕДОНИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА БИТКАТА ПРИ ВЕЛБЪЖД

Като победител в гражданската война (1321–1328) на византийския престол идва новият император Андроник III (1328–1341). В навечерието на битката при Велбъжд (28 юли 1330), бидейки враждебно настроен към сръбския крал Стефан Дечански (1321–1331), той поддържал приятелски взаимоотношения с български цар Михаил Шишман (1323–1330). В този контекст възниква византийско-българският съюз срещу Сърбия, според който били предвидени съвместни координирани военни действия (Византия да нападне от юг, а България – от изток). Преди това обаче Йоан Кантакузин съобщава за един неуспешен сръбски опит да се завладее важната византийска погранична крепост Охрид с нейната околност. Андроник III бил информиран навреме за враждебните сръбски намерения и още преди пристигането му сърбите вдигнали обсадата на града; без бой те се оттеглили в тяхната страна, а византийският император превзел няколко сръбски погранични крепости край Охрид. Тази научна публикация прави опит за детайлен хронологически преглед на събитието, както и да хвърли светлина над възможните причини и мотиви (вероятно българският фактор), стоящи зад сръбското отстъпление и твърдото намерение да не се повежда по-сериозна военна кампания. Докато България изпълнява своя дял в договореното, което довежда до голямата битка при Велбъжд, Византия се въздържа от започване на подобна офанзива към южните сръбски територии и ограничава действията си до малки погранични операции (юни 1330). Като резултат на това, според Никифор Григора, били превзети няколко погранични „места" в района на Пелагония. Йоан Кантакузин споменава за крепостите Деврица, Бучин, Добрун, Каваларион и Сидерокастрон. Тази статия се фокусира специално върху идентификацията и възможната локализация на топонима Деврица, който почти сигурно би помогнал за локализацията и на останалите топоними. Когато император Андроник III научава, че българските му съюзници са претърпели голямо поражение при Велбъжд, той решава да напусне Македония.

---

[32] Certain territorial shifts along the Serbian-Byzantine border in Macedonia during the reign of King Stefan Dečanski of Serbia undoubtedly happened. However, while according to Danilo Continuatus, during King Stefan Dečanski's rule, Serbia captured the towns of Veles, Prosek, Štip, Črešče and Dobrun (***Архиепископ Данило и други.*** Животи краљева и архиепископа српских (на свијет издао: Ђ. Даничић). Загреб, 1866, с. 197), according to Gregoras and Kantakouzenos, it captured only Prosek (***Gregoras***, I, 454; ***Ioannis Cantacuzeni***, I, p. 285; ***ВИИНЈ***, VI, 207, с. 333). On the different opinions in historiography see: ***Томоски, Т.*** Исправки и дополненија на некои карти од средновековната историја на Македонија. – В: ***Томоски, Т.*** Македонија низ вековите. Скопје, 1999, с. 51; ***Иљовски, Р.*** Воспоставување…, 111–112; ***Охрид и Охридско***, I, с. 238 (Б. Панов); ***Историја српског народа***, I, с. 508 (С. Ћирковић); ***Матанов, Х.*** Югозападните български земи през XIV век. София, 1986, с. 13.

НАЧАЛОТО НА „БЪЛГАРСКАТА ФЛОТИЛИЯ“ И ВОЕННОМОРСКИТЕ ЕКСПЕДИЦИИ НА ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА

Георги **АТАНАСОВ**

Темата за началото на български флот е коментирана спорадично в българската историческа наука. Някак *a priori* се приема, че на Среден Дунав кан Омуртаг действа с речна флотилия срещу франките, че при него е издигнат „Преславния дом на Дунав“ на островната крепост Пъкуюл луй Соаре (титулован даже „адмиралтейство“) до Дръстър, респективно пристанището пред южната крепостна стена на острова, обслужващо българската флотилия[1]. Като допълнителен аргумент в тази носока се превеждат десетина рисунки-графити представящи кораби от Плиска, Преслав, Мурфатлар[2]. Най-после застъпниците на тези идеи за флот на Първото българско царство през IX–X в. се позовават на един текст от „Шестоднева“ на Йоан Екзарх където се говори за корабоплаване, корабостроене и морска търговия. Според него *„морето съединява всичко далечно, което плава по него, пристига и дори да не е така близо, по себе си го отнася към далечното ... Без дърва (не може), с тях печем хляб и варим варено, и правим лодки и кораби, с тях преплаваме реките и големите морски пространства“*[3]. Малцина обаче уточняват, че в общи линии това е преводен текст зает от съчинение от IV в. на Василий Велики – основен източник при съставянето на „Шестоднева“. Що се отнася до корабите-графити те са врязани главно върху християнски култови паметници – Кръглата църква в Преслав[4], скалните манастири до Мурфатлар[5] и по сухоречието Канагьол (р. Дристра) до Скала и Алфатар[6]. Обикновено зад кърмата са изобразени кръстове – сиреч алегория на Христос (кръста) като кормчия на Църквата, която още ранните хрстияни олицетворяват с кораба – традиция устойчива и през ранното Средновековие[7]. Що се отнася до формата на корабите те са заети от изображения от византийски ръкописи, ползвани и копирани в българските манастири през X в., а не е изключено и от визуални впечатления от варяжки (специално корабите от Мурфатлар и Канагьол) или византийски кораби виждани неведнъж по Черноморието[8].

В тази насока най-много се спекулира с безспорното пристанище на Пъкуюл луй Соаре[9]. Археологическите и архитектурните податки обаче дават сигурни репери, че е построено не през IX–X, а по скоро в края на X в. и ползвано поне до XII в. от византийския флот. Първо островната крепост *a fundamentum* е издигната не през IX в., а по-скоро след началото на X в. Запазента археологическа субстанция е почти изцяло проучена и през тези полувековни археологически разокпоки досега не е регистриран нито един артефакт от VIII–IX в. – сигурно доказателство че липсва строителство от епохата на Крум и Омуртаг, когато е фондиран „Преславния дом на Дунав“[10] и когато действа българската речна „флотилия“ по Среден Дунав. Най-ранните находки както и начина на строителство, респективно източната порта имат реалии в Преслав след началото на X в.[11] – начална дата и на огромния керамичен ансамбъл в Пъкуюл луй Соаре. Липсват керамични форми от IX в., а тяхната емблема – сиво-черната излъскана керамика и гърнета с врязана украса по цялото тяло на съда е представена с десетина фрагмента[12]. Най-после вече съм отбелязал, че докато източната крепостна стена с портата (нейните архитектурни паралели са в Преслав от X в. на външното укрепление) са градени от големи квадри на розов хоросан, то пристанището с със своите 44 м дължина е твърде голямо за лодки /единственото плавателно средство регистрирано на въоръжение в Първото българско царство/, но напълно съвместимо и достатъчно да приеме византийските дромони. Според специализираните изследвания те са дълги около 30 м. и широки около 6 м, което се илюстрира от писмени и изобразителни източници[13]. Най-после четирите дромона, открити в края на миналото столетие при разкопките Yenikapı – старото пристанище на Константинопол, датиращи прецизно към същото епоха (X–XI в.) са с аналогична дължина около 30 м. Освен това според проучвателя *Delgado, James P*, те са еднородни по проектирането и строителството, което предполага, централизиран производствен процес[14] – сиреч дромоните от X–XI в. проучени в Yenikapı може да са сходни с тези, за които е проектирано пристанището в Пъкуюл луй Соаре. На този изразителен фон по-основателна ми се струва тезата на проф. П. Дякону, че е построено след завземането на Долен Дунав от василевса Йоан Цимисхи след 971 г., когато присъствието на ромейския флот около Дръстър е базспорно[15]. Друг е въпроса, че П. Дякону и последователите му датират изобщо началото на строителството след тази дата, като се пренебрагват многобройни находки и сигурен керамичен комплекс от първата половина на X в.[16] В заключение по този казус – крепостта Пъкуюл луй Соаре е издигната вероятно при цар Симеон Велики около началото на X в. (тогава са издигнати каменния добруджански вал и около 30 белокаменни крепости в Добруджа тип Цар Асен–Скала–Руйно)[17], докато пристанището е добавено от византийците към края на X в и няма връзка с т.нар. „българска флотилия" и „българското адмиралтейство". И ве пак съществува ли български флот при кан Омуртаг и наследниците му?! Според Фулденските анали през 827 г. „българите пратили войска на кораби по река Драва, опустошили с огън и меч земята на славяните (тимочани, абодрити и браничевци), населяващи Панония, изгонили техните князе и им назначили български управители"[18]. Тези земи тогава се намирали под Франкска власт. Същият западен летопис за година 829 съобщава: „Българите, идвайки на кораби по река Драва, опожарили някои наши селища, разположени край реката"[19]. Остава принципния въпрос за участниците, вида и състава за българските кораби по Среден Дунав, определяни от някои автори като „флотилия".

---

[1] ***Миятев, К.*** Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище. – ИАИ, XVIII, 1952, 243–258; ***Миятев, К.*** Архитектурата в средновековна България. София, 1965, 65–67; ***Ваклинов, Ст.*** Формиране на старобългарската култура. София, 1977, 129–131; ***Овчаров, Д.*** Нови данни за корабопалаването в средновековна България. – В: Алманах ФАР. Варна, 1973, 59–63; ***Боев, Р.*** Били ли са българите моряци. – В: Алманах ФАР. Варна, 1973, 160–162; ***Овчаров, Д.*** Към въпроса за укрепителната дейност на българската държава по Долен Дунав през IX–X в. – ВИС, 2, 1979, 96–98; ***Коледаров, П.*** Политическа география на Средновековната Българска държава. Т.1. София, 1979, с. 40; ***Кузев, А.*** Стратегическата роля на крепостите по Долни Дунав през IX–XII в. – ИНМВ, 15, 1979, 25–41; ***Кузев, А.*** Островната крепост до Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, 196–200; ***Овчаров, Д.*** Византийски и български крепости V–X век. София, 1982, с. 93, 119–120; ***Овчаров, Д.*** Български средновековни рисунки–графити. София, 1982, 53–56; ***Порожанов, К.*** Морето в политиката и културата на Средновековна България. – Будител, 6, 2006, 35–46; ***Бояджиев, Ст.*** Българската архитектура през VII–XIV в. Т. 1. Дохристиянска архитектура. София, 2008, 174–182; ***Попов, С.*** Морски традиции у старите българи. В: Културното наследство на Варна. – Известия на съюза на учените – Варна, 2013, 94–103.

[2] ***Овчаров, Д.*** Нови данни..., с. 59–63; ***Овчаров, Д.*** Раннесредневековые изображения кораблей (граффиты) из гг. Плиска и Преслав. – Byzantinoslavica, VII, 1981, с. 404; ***Овчаров, Д.*** Български средновековни рисунки…, 53–56; ***Diaconu, P., N. Petre.*** Quelques observation sur le complexe archèologique de Murfatlar (Basarabi). – Dacia, XIII, 1969, 445–446, fig. 2–1.

[3] ***Йоан Екзарх.*** Шестоднев. Превод Н. Кочев. Второ прецизирано издание. София, 2000, с. 108.

[4] ***Рашев, Р.*** Знаци и рисунки по стените на Кръглата църква в Преслав. – ИНМШ, VI, 1973, 209–210, табл. III; ***Diaconu, P., N. Petre.*** Op. cit., 445–446, fig. 2–1.

[5] ***Diaconu, P., N. Petre.*** Op. cit., 445–446, fig. 2–1.

[6] ***Атанасов, Г.*** Ранносредновековни рисунки и знаци – графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, с. 197, табл. V-2, VI-5; ***Атанасов, Г.*** Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна-Велико Търново, 2007, с. 188, табл. XLIII, 98а; XLIX, 126.

[7] ***DACL***, XII, Paris, 1935, col. 1007–1012.

[8] ***Angelucci, E., A. Cucari.*** Enciclopedie des navires. Paris–Bruxelles, 1979, p. 37, 43, 46; ***Атанасов, Г.*** Ранносредновековни рисунки.., с. 197.

[9] ***Diaconu, P., D. Vilceanu.*** Pǎcuiul lui Soare. I. Bucureşti, 1972, p. 35-46; ***Diaconu, P.*** Pǎcuiul lui Soare – Vicina. – Byzantina, 80, 1976, 410-477; ***Diaconu, P., S. Baraschi.*** Pǎcuiul lui Soare, II. Bucureşti, 1977, 9–32, 183–185.

[10] Друг е въпросът, че проучванията в Силистра (Средновековният Дръстър, на 18 км. от Пъкуюл луй Соаре), дунавска резиденция на българските канове и царе, безспорно документираха, че тук , а не в Пъкуюл луй Соаре, трябва да се локализира „Преславният дом на Дунав“ издигнат от кан Омуртаг. Доказват го седем надписа от негово време открити в Силистра (включително представителна колона от сицилианска бреша с неговото име), цитаделата, монети и керамика, езическото капище и най-после дворцовата сграда на дунавския бряг с баня – комплекс с архитектурни аналогии в останалите кански резиденции в Плиска, Преслав и Хан Крум. Недалеч от тази дворцова сграда е регистрирано пристанище, но засега липсват сигурни данни за неговата датировка. По-подробно вж: **Атанасов, Г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – Археология, 1, 2012, 28–45; ***Атанасов, Г.*** Колона с името кан Омуртаг от Дръстър (Силистра). – В: Василка Герасимова–Томова – in memoriam. София, 2012, 453–460; ***Атанасов, Г., Кр. Михайлов.*** Нови данни за двореца на хан Омуртаг в Дръстър (Силистра) (= *ὑπέρφυμον ὗκον ἰς τόν Δανούβην*). – В: Трети международен конгрес по българистика. София, 2015.

[11] Портата на Пъкуюл луй соаре (***Diaconu, P., D. Vilceanu***. Op. cit., 34-36, fig. 10) е различна по план с двойно фланкираните с кули ранни порти на аулите Плиска, Преслав и Дръстър от IX в., но е сходна с кулите на външното укрепление на Преслад датирани към началото на X в. Вж: **Г. Атанасов.** За началната дата на крепостта Пъкуюл луй Соаре, пристанището и недоказаните хипотези за „Преславния дом на Дунав“ и „Българското адмиралтейство“ (Под печат).

[12] ***Diaconu, P., D. Vilceanu***. Op. cit. p. 85.

[13] ***Pryor, J., E. Jeffreys.*** The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca. 500–1204. Brill Academic Publishers, 2006, 205–206, 291; ***Angelucci, E., A. Cucari.*** Op. cit, 41–50; ***Christides, V.*** Byzantine Dromon and Arab shini: The development of the average Byzantine and Arab warships and the problem of the number of the oarsmen, Tropis III, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity. Athens, 1989 proceedings, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, Athens, 1995, p. 113..

Според мен връзката на тази „флотилия" с българите, респективно с Омуртаг е косвена. Българите (имам предвид прабългарите) никога преди и след това не са представяни и на са доказали, че са причастни към корабоплаването и лоткостроенето за разлика от славяните, чиито „флотилии" от лотки показват несъмнени качества през VI–VII в., включително при обсади на мегаполисите Константинопол и Солун и атаката с лодки срещу Сингидунум, намиращ се в региона на действия от 824–827 г.[20] На този фон по-вероятно „флотилията" на Омуртаг по Среден Дунав да е комплектована от славяни в границите на канството, като в случая визирам представители на Седемте славянски племена. Още кан Аспарух ги настанява по посока на северозападна България – там където се разиграват събитията описани от Айнхард във Фулденските анали[21]. Сиреч, това е флотилия от лотки сходна със славянките флотилии от VI–VII в., така добре документирани от византийските хронисти. И още един косвен аргумент за вида та тези водоплавателни съдове. Иде реч за откритото преди десетилетие рогче с графит от района на с. Хърлец, разположено тъкмо в северозападна България. За прецизиране на датировката е важно да се отбележи, че произхожда от повърхностния хоризонт на римо-византийската крепост от II–VI в. *Августа,* където е регистрирана раннославянска кермика от VII–VIII в. и средновековна българска керамика от VIII–X в.[22]. Върху рогчето е гравирана обикновена, но по-голяма лодка с весла и кърма, в която са настанени трима въоръжени мъже с кръгли щитове и копия[23]. Вероятно с такива „славянски" лотки под командата на български офицери славяни от Седемте славянски племена атакуват поселенията на аботрити и браничевции през 827 г. и на поданиците (?) на германския император през 829 г. На този изразителен фон да се твърди, че през Първото българско царство България има дунавска флотилия с бази – пристанища („адмиралтейства"?) в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре е пресилено, даже погрешно. Ползването на лотки по Дунав и по-големите реки за риболов, даже край черноморския бряг пренос на ограничени товари и малки търговски операции е стара славянска практика по тези земи, но тя е далеч от представата за организирана флотилия с търговско и военно предназначение. Вън от всякакъв коментар оставам свободни съчинения на тема български военен флот с който кан Крум овладява Несебър, че през 922/3 г., цар Симеон изпраща делегация до арабите Фатамиди в Тунис (кой знае защо обаче иска от същите араби с кораби за да обсади плътно Константинопол)[24], че Калиакра е втората „адмиралтейска" база на българите през X в. след Пъкуюл луй Соаре и пр. и пр.[25] Друг е въпроса за налаганата идея на Хелен Арвайлер[26], подета и развита главно от румънски историци[27], че Византия има военноморска база в Дунавската делта /Ликостомо ?/ и даже в Пъкуюл луй Соаре през IX–X в., но вече са изтъкване аргументи за нейната несъстоятелност[28]. Безспорните източници за появата и акостирането на военен и търговски флот, в случая ромейски, в обособени пристанища по българското черноморие и дунавския бряг имаме едва след завладяването на тези земи от Византия. Тук само ще маркирам присъствието на имперската армада при обсадата на Дръстър през 971 г.[29], последвалото изграждане на пристанището в Пъкуюл луй Соре[30], отбелязаното в житието на Кирил Филеот през XI в. пристанище с кораби във Варна и пр.[31]

---

[14] ***Delgado, J.*** „Ships on Land". – In: ***Catsambis, A., B. Ford, E. Hamilton, L. Donny.*** The Oxford Handbook of Maritime Archaeology. Oxford University Press, 2011, 182–191.

[15] ***Diaconu, P., D. Vilceanu.*** Op. cit., 15–18.

[16] ***Атанасов, Г.*** За началната дата на крепостта Пъкуюл луй Соаре... (под печат).

[17] ***Рашев, Р.*** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, с. 174; ***Атанасов, Г.*** Етнодемографски промени в Добруджа X–XVI в. – ИПр, 2, 1991, 75–89; ***Атанасов, Г.*** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. В: Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров (=Studia balcanica, 23). София, 2001, 187–190, обр. 5.

[18] ***Einhardus.*** Annales Fuldenses. Ed. G. Pertz. – MGH, SS, 1, 1826, 359–360 (=ЛИБИ, II. София, 1960, 42–43); ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. I, 1. София, 1970, 400–404; ***Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов.*** Българска национална история. том III. Първо българско царство (680–1018). В. Търново, 2015.

[19] ***Einhardus.*** Annales Fuldenses. Ed. G. Pertz. – MGH SS, 1. 1826, p. 360 (=ЛИБИ, II. София, 1960, с. 43); ***Златарски, В.*** История на българската..., с. 402–403; ***Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов.*** Цит. съч.

[20] ***Lemerle, P.*** Les plus anciens recueills de Saint Demétrius et la pénétration des Slavea dans les Balkans. Vol. I. Paris 1979, Vol. II. Paris, 1981, 99–198; ***Курта, Ф.*** Създаването на славяните. История и археология на Долнодунавския регион ок. 500–700 г. София, 2009, 113–114.

[21] ***Атанасов, Г.*** Първостроителите на българската държавност. Органа, Кубрат, Аспарух, Тервел. София, 2015, 199–201.

[22] ***Машов, Сп.*** Августа. Враца, 1980, с. 48 сл; ***Димитрова, Д.*** Археологическите паметници във Врачански окръг. София, 1985, 36–37, обр. 114–115.

[23] ***Атанасов, Г., В. Вачкова, Пл. Павлов.*** Цит. съч.

[24] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на средновековна България. VII–XIV век. Том. I. София, 1999, 258–259.

[25] ***Порожанов, К.*** Цит. съч. 35–46; ***Попов, С.*** Цит. съч., с. 94–103.

[26] ***Ahrweiler, H.*** Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles. Paris, 1966, 87–90.

[27] ***Stănescu, E.*** Byzance et les pays romaine aux IX-e-XV-e ss. – In : XIV-e Congrès international des etudes byzantines, 12–16 .09. 1971, Bucarest, rapports 4, 20–21; ***Barnea, I., Şt. Ştefănescu.*** Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971, p. 12, 31.

[28] ***Tapkova–Zaimova, V.*** Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube – Le sort de Lykostomion et du quelques autres villes coôtieres. Recherches de géographie historiques. – Studia balcanica, 1. 1970, p. 79–90; ***Йорданов, Ив.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, с. 33; ***Атанасов, Г.*** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие през средновековието. – ИПр, 2, 1996, 3–30.

[29] ***Leonis Diaconis.*** Caloënsis Historiae libri decem (Rec. C.B. Hasius). Bonnae, 1828, p. 127, 143; ***ГИБИ.*** T. V. София, 1964, с. 259, 267; ***Лев Диакон.*** История. Перевод М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, коментарий М. Я. Созюмова, С. А. Иванова. Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва, 1988, с. 44, 75; ***Атанасов, Г.*** О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г. – ВВр, 72 (97), 2013, 69–82.

[30] ***Diaconu, P., D. Vilceanu.*** Op. cit., p. 15–18; ***Атанасов, Г.*** За началната дата на крепостта Пъкуюл луй Соаре... (под печат).

[31] ***Гюзелев, В.*** Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. – ИБИД, XXVIII, 1972, 318–319.

Възстановяването на българското царство при освободителната война на Асеневци е последвано от завладяването на цялото Дунавско крайбрежие с пристанища като Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, и северното Черноморие с такава цитадела и пристанище като Варна.[32] Приема се, че и Дунавската Делта влиза в територията на България към края на XII в. Илюстрира го Ансберг, хроникьорът на кръстоносната войска на Фридрих Барбароса, който по повод преминаването ѝ през Балканите през 1189–1190 г. пише, че границите на обширната държава на Асеневци достигат до устието на Дунав „*...in Bulgarie maxima parte ac versus Danubium quousque mare influat*“.[33] Ако се съди по съкровища, укрити в Исакча с най-късни монети на Алексий III (1195–1203)[34] може да се предполага, че подобно на Варна, специално Исакча е превзета от цар Калоян в самото начало на XIII в. За българското господство в тази зона косвено свидетелства и Рашид ад-Дин. Той отбелязва, че при разорителния поход през 1242 г. татарите превземат българските градове Киркин (Търново) и Киле (Килия)[35]. Гийом де Рубрук, който описвайки пътешествието си от 1253–1255 г. в земите на Златната орда от своя страна пък твърди, че на запад достига до р. Дунав. Според него от десния бряг на Дунав (т.е. от северна Добруджа) започва държавата на Асеневци, които плащат данък на Златната орда[36]. Изобщо, мнозинството средновековни хронисти, пътешественици и картографи от XII–XIV в. определят Долния Дунав като северна граница на Второто българско царство[37]. Освен по Дунав още при Асеневци започва утвърждаването и на морски центрове като Карвуна, Балчик и Калиакра[38], временно завладяване на Несебър, Поморие и др. стари и действащи византийски пристанища през XI–XIII в. Въпреки това липсват безспорни писмени и археологически доказателства за формирането и действия на собствено български търговски и военно-морски флот в тях. Често се извежда на показ как през 1304 г. българският цар Теодор Светослав превзема от Византия тракийското крайбрежие до Странджа, как през 1307 г. в Константинопол избухва глад и как праща на византийците жито с кораби от пристанищата на Несебър и Анхиало, как през 1314 и 1316 г. същият Теодор Светослав се разпорежда да бъдат иззети товарите на няколко венециански галери, за които венецианците после искат големи обезщетения. Няма и намек обаче за действия на български флот при тези събития. Тук не мога да не отбележа и широко разпространеното последно време твърдение за български флот при Иван Асен II[39]. Действително относно втората обсада на Константинопол през 1236 г., предприета от Йоан Дука Ватаций, френският историк от XVIII в. Ш. Лебо пише: „*Ватаций бил ремонтирал своите кораби; Асен беше построи 25 (двадесет и пет) галери, и това беше вървият*

---

[32] Варна е временно завладяна от Асен и Петър през 1190 и окончателно при Калоян през 1201 г. ***Кузев, А.*** Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с. 297.

[33] ***Ansbertus.*** Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chrousst. – MGH, Scriptores regum Germanicarum, V. Berlin, 1928, p. 33

[34] ***Oberländer-Târnoveanu, E.*** Numizmatical and historical remarks on the bzyantine coin hoards from the 12th centurz at the Lower Danube. – RESEE, XXX, 1-2, 1992, 49–51, 57–58

[35] ***Тизенгаузен, В. Г.*** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. Извлечения из персидских сочинений. Москва-Ленинград, 1941, с. 38. Има известни съмнения, че Кили не е Килия, Вж: ***Decei, A.*** L'invasion de tatars de 1241–1242 dans nos regions selon la Djami'ot-Tevarikh de Fäzl ol-lah Răšid od-Din. – RRH, XII, 1, 1973, 101–121, но те нямат сериозни основания. Вж: ***Руссев, Н. Д.*** На грани миров и епох. Кишинев, 1999, с. 156, бел. 6.

[36] ***Путешествия в восточные страны*** Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957, с. 89–91; ***Руссев, Н. Д.*** Цит. съч, с. 90; ***Коновалова, И. Г., В. Б. Перхавко.*** Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000, с. 91.

[37] ***Руссев, Н. Д.*** Цит. съч, 87–101; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа, 2. Средновековие, Велико Търново, 2004, 207–210.

[38] Процесът на формиране на средновековни български центрове по Северното черноморие изглежда е финализиран при цар Теодор Светослав-Тертер (1299–1321). Вж: ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009, 20–26, 296–298, 338, обр. 134.

[39] ***Порожанов, К.*** Цит. съч., 35–46; ***Попов, С.*** Цит. съч., 94–103.

въоръжен флот на българите, които се появиха в Черно море."[40]. В източниците илюстриращи този период и специално Георги Акрополит, Никифор Григора, Теодор Скутарион, Филип Мускес и монха Алберик коментирани подробно още от В. Златарски, Ив. Божилов и пр., обаче съвършенно липсват сведения за подобно българско участие[41]. Явно Ш. Льобо не е разтълкувал добре изворите, не е ползвал главния източник, какъвто е Георги Акрополит. Тази му грешка обаче е мултиплицирана от не достатъчно прецизни български автори, които на практика формират една митологизирана история без документална основа. Действително в българските земи след кончината на Иван Асен II около средата на XIII в. се формират забележителни пристанищни центрове. Това се случва в Делтата на Дунав, но доколко и изобщо дали имат връзка с Второто българско царство е друг въпрос. Без съмнение в навечерието на управлението на Теодор Светослав в Делтата като голям безспорно пристанищен град се изявява Вичина /Искча или Нуфъру/, но кой е инициатора за това, респективно докога българите владеят Вичина[42]? Вече е установено, че след татарския подод от 1242 г. България попада под васална зависимост. В 60-те или 70-те години на XIII в. обаче темника Ногай се установява в Днестровско-дунавското междуречие като уделен управител, който постепенно се еманципира като полунезависим местен владетел от Сарай[43]. Това съвпада по време с дълбоката криза, в която изпада България, интересите на Генуа към Северозападното Черноморие, като и инвазията на Византия към Дунавската делта, започнала при управлението на Михаил VIII Палеолог (1258–1282). Остава открит въпросът кога точно България губи суверенитета над Вичина и Делтата, сиреч кога Ногай започва да администрира пряко градовете на дунавския бряг, кога Генуа създава своите първи търговски фактории и кога Византия се настанява трайно в региона. Арабските автори и византийския хронист Никифор Григора са категорични, че в Исакча и на дунавския бряг темника Ногай има свои обиталища[44]. Същевременно в панагирик ретора Мануил Холоболос е написано, че Михаил VIII Палеолог присъедил т.нар. *Паристрионски острови* (островите в Дунавската делта) към Византия[45]. Много изследователи примат, че това се реализира още през 1261 г., т.е. непосредствено след като Михаил VIII превзема Константинопол[46]. Впрочем, точно през 1261 той сключва Нимфейския договор с Генуа, гарантиращ преференции за свободен достъп и създаване на кантори в басейна на Черно море[47]. Твърдението, че непосредствено след това Византия (политически и религиозно) и

---

[40] ***Lebeau, Ch.*** Histoire du bas Empire, t. 17, Paris, 1834, p. 366.

[41] ***Златарски, В.*** История на българската държава през Средните векове. Т. III. София, 1972, 389–393; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. София, 1985, 82–84. Тук с основание е отбелязано „.. *неучастието на Иван Асен (обсадата на Константинопол през 1236 г. б.а.) в тази кампания едва ли би могло да се обясни само с липсата на български флот*".

[42] ***Атанасов, Г.*** Отново за локализацията на средновековният град Вичина. – ИПр, 3, 1993; ***Atanasov, G.*** La Vicina medievale et la forteresse de Nufaru. – EB, 1, 1994.

[43] ***Веселовский, Н. И.*** Хан из темников „Золотой орды“ Ногай и его время. Петроград, 1922, с. 23; ***Греков, Б. Д., А. Ю. Якубовски.*** Золотая орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950, 83–84; ***Руссев, Н. Д.*** Цит. съч, с. 90; ***Papacostea, Ş.*** La Mer Noire carrefoir des grandes routes intercontinentales 1204–1453. Bucureşti, 2006, p. 81.

[44] ***Руссев, Н. Д.*** Цит. съч, 90–91; ***Тизенгаузен, В. Г.*** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1, Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884, с. 117, 161; ***Nicephori Gregorae.*** Byzantina historia. Ed. L. Schopen, I. Bonn, 1829, 149–150 (= ГИБИ, XI, с. 139)

[45] ***Previale, L.*** Un Panegirico inedito per Michele VIII Paleologo. – BZ, 42, 1942, 36–37; ***Lauremt, V.*** La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue. – RESEE, 22, 1945, 184–198.

[46] ***Bratianu, G.*** Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucdrest, 1935, 35–37, 53–55; ***Lauremt, V.*** La domination byzantine 184–198; ***Teodorescu, R.*** Byzanţ, Balkani, Occident la inceputurile culture medievale Româneşti (secolele X–XIV). Bucurşti, 1974, 197–201; ***Teodorescu, R.*** Roumanais et Byzance provinciale dans la civilisatio du Bas Danube au XIIIe siècle. – NEH, 1, 1980, p. 96–98; ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., 158–159.

[47] ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., p. 160

Генуа (икономически) се настаняват в Дунавската Делта и специално във Вичина, обаче не отговарят на действителността[48]. Фактите, че първияг документ за генуезка търговска колония във Вичина е от 1281 г.[49], а за митрополитска катедра, подчинена на Константинопол е едва от 1285 г.[50] са достатъчно показателни. Най после, всички тези събития съвпадат по време с масирания поход на Ногай в подкрепа на Византия срещу България през 1272/3 г., който се разгръща основно в Добруджа и Източна България[51]. Това се случва след мирния договор, сключен през 1272/3 г. между Ногай и Михаил VIII, скрепен с брака на Ногай с Ефросина – незаконната императорска дъщеря, който отваря достъпа на Византия към Делтата[52]. На фона на толкова съвпадения може да предположим, че около 1273 г. от номинална, татарската власт на юг от Дунава става реална[53]. Това съвпада по време с началото на едно татаро-византийско монетосечене в Исакча и региона[54]. В резултат на координирани усилия на Ногай и Михаил VIII и без това отслабената българска власт в периферните зони на царството, респективно в Дунавската делта и по Черноморието се компрометира. С позволението на всесилния в региона татарски темник Византия установява свое присъствие във Вичина, Исакча (т.нар. Паристрионски острови) и навярно в Килия, а около 1281 г. Генуа получава право на търговска фактория във Вичина[55]. Най-вероятно тогава крепостта се обзавежда с пристанище, като инициатор за това е Генуа. Въпреки разкритата митрополитска катедра византийското присъствие в Делтата е крайно ограничено след 1285 г. и до убийството на Ногай и сина му Чака, т.е. до 1299 г. За сметка на това позициите на генуезките търговци и корабопритежатели се засилва и с покровителството на Ногай овладяват външната търговия на региона и това се илюстрира с достатъчно документи[56]. През 1296–1298 г. обаче Ногай влиза в остър конфликт и с Генуа в Крим, което несъмнено има лоши

---

[48] ***Bratianu, G.*** Recherches sur..., p. 147; ***Ilieescu, O.*** Nouveles editions d'actes notaries instruments au XIV siècle dans les colonies génoises des bouches du Danube. – RESEE, XV, 1, 1977, 113–114; ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., p. 160

[49] ***Bratianu, G.*** Recherches sur..., p. 147; ***Ilieescu, O.*** Nouveles editions..., p. 113–114; ***Papacostea, Ş.*** Op. cit, p. 160; ***Тодорова, Е.*** Вичина. – В: Български средновековни градове и крепости. 1. Варна, 1981, 221–222. Твърдението на Е. Тодорова за евентууална комерческа дейност на Генуа във Вичина през 1274 г. не почиват на сигурни източници. Авторката се аргументира с цитираната тук статия на О. Илиеску, но там на с. 113–114, бел. 2 има друг коментар. О. Илиеску приема за начало на търговската дейност на италианци във Вичина също 1281 г. и отхварля възможността един търговец на име Таглиаферо Ферандо да оперира във Вичина. Оказва се, че този генуезец има контакти с Vexina – град във Франция.

[50] ***Laurent, V.*** Un évêché fantôme ou la Bitzina taurique. – ÉO, 33, 1939, 91–103.

[51] ***Ников, П.*** Българи и татари ...с. 110 сл.; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 201.

[52] Г. Острогорски отнася тези събития към 1272 г. ***Острогорски, Г.*** История на византийската държава. София, 1998, с. 581. По аргументирана е тезата, че това става към края на 1273 г. след похода на Ногай срещу Византия през Източна България. ***Павлов, Пл.*** България и походите на „Златната орда“ срещу Византия през XIII–XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и Българския Североизток). – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, 145–146.

[53] ***Атанасов, Г.*** Отново за локализацията..., 3–19; ***Атанасов, Г.*** Нов поглед към демографските..., 198–199.

[54] ***Oberländer-Târnoveanu, E. şi I.*** Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV. – SCIVA, 32, 1, 1981, 99–100; ***Oberländer-Târnoveanu, E.*** Byzantino-Tartarica. Le monnayage dans la zone des bouches du Danube à la fin du XIII-e siècle. – Il Mar Nero, II – 1995/96, p. 197, 202; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 28–34.

[55] ***Атанасов, Г.*** Отново за локализацията ..., 15–16. Формирането на търговска фактория на Генуа ще да е пряко следствие от засилените позиции на Византия в Делтата. По-горе се отчете, че Генуа е съюзник на Михаил VIII Палеолог и самия той чрез Нимфейския договор от 1261 г. ѝ гарантира свободен достъп с преференции за създаване на кантори в басейна на Черно море. ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., p. 160.

[56] ***Brătianu, G.*** Recherches sur..., p. 47–49; ***Тодорова, Е.*** Цит. съч., 222–223.

последствия за генуезките позиции в Дунавската делта[57]. Забележително е, че след два документа от началото на 1298 г., касещи делата на генуезци във Вичина няма сведения за тяхно присъствие в града до 30-те години на XIV в.[58] Това ги принуждава да създадат ново военизирано пристанище в Килия-Ликостомо, недалеч от черноморския бряг[59]. Що се отнася до татарските позиции в Делтата са частично и временно отслабени едва след битката при р. Синюка през 1362 г., когато литовците ги разбиват и тяхното влияние на Долни Дунав намалява[60]. Допустимо е от това да се възползва деспот Добротица.

След злополучната операция в помощ на Ана Савойска в Константинопол и Мидия през 1346 г. Добротица отново се появява на историческата сцена през 1360 г.[61] Става въпрос за един нотариален акт за фиктивна продажба на кораб между частни лица поради страх от пиратските действия на господин (domini) Добротица и турците[62]. Обръщението *господин-domini* през този период се използва често за обозначаването на полунезависим или независим суверен[63], което предполага, че управлява еднолично деспотата с център Калиакра. Редом с останалото много изследователи смятат, че този нотариален акт известява началото на острия конфликт между Добротица и Генуезката република[64]. Аз обаче съм по-склонен да приема идеята на Е. Тодорова, че в документа няма податки за подобно противопоставяне[65]. От текста става ясно, че Теодор Вигинико, грък от Константинопол и Якобо Спарано, гражданин на Гаета, продават фиктивно своя кораб на Антотио Малочело, защото се страхуват от Добротица и турците. Дори не е отбелязана националността на новия фиктивен собственик, но по името и факта, че сделката е изповядана в генуезката колония Килия[66], предполагат, че е генуезец. От този частен случай, обаче не може да се правят генерални обобщения. Още повече, че в друг документ от същото време и от същия нотариат в Килия частните собственици на кораби се задължават да поставят емблемата на Генуа върху мачтите при пътуване между Килия и

---

[57] ***Тизенгаузен, Г.*** Цит. съч., I, с. 111–112, 184–185; ***Греков, Б. Д., А. Ю. Якубовски***. Цит. съч., с. 84, 87–88; ***Веселовский, Н. И.*** Цит. съч., с. 46; ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., 111–112. Не е изключено известна роля за влошаването на отношенията на Ногай с Генуа да има непремиримия ѝ враг Венеция. Известно е, че през 1294 г. Сената изпраща посланик до Ногай с молба за сътрудничество и настаняване на консул в подопечните му територии. Вж: ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., 108–109.

[58] ***Balard, M.*** Lee Génois dans l'ouest de la Mer Noir. – Actes du XIV-e congrès international des etudes btzantines, II. Bucarest, 1975, p. 25; ***Тодорова, Е.*** Цит. съч., 222–224.

[59] ***Тодорова, Е.*** Ликостомо. – В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 238; ***Diaconu, P.*** „Kilia et Licostomo“. Un faux problème de géographie historique. – In: Il Mar Negro, II. 1995–1996, 235–263.

[60] ***Руссев, Н.*** Българите и татарите от „Златната орда“ на Долния Дунав (втората половина на XIV – първата половина на XV в.). – Българите в Северното Причерноморие. 6, 1997 с. 157; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 229.

[61] ***Mutafciev, P.*** Dobrotic, Dobritica et la Dobrudza. – Revue des études slaves, 7, 1927, 27–35; ***Мутафчиев, П.*** Добруджа в Миналото. – В: Съчинения на проф. П. Мутафчиев. т. IV. Добруджа. София, 1947, 13–91; ***Мутафчиев, П.*** Добротич-Добротица и Добруджа. – В: Избрани произведения. Т. II. София, 1973, 104–119.

[62] ***Balard, M.*** Gênes et l'Outre mer II. Actes de Kilia nu notare Antonio di Ponzo. Paris, 1980, 163–164; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа. Приложение II, № 6.

[63] ***Oberländer-Târnoveanu, E***. Quelques remarques sur..., 116–117.

[64] ***Balard, M.*** Notes sur les Ports du Bas-Danube au XIV-e siècle. – SOF, I, 1979, p. 8; ***Balard, M.*** Les Génoise et le region bulgares au XIV-e siècle. – Byzantinobulgarica, VII, 1981, 92–115; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа, с. 228.

[65] ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица с генуезците. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 113.

[66] Между 1351–1259 г. Килия се утвърждава като главно пристанище на Генуа в Дунавската делта, при това укрепено. ***Papacostea, Ş.*** Op. cit., p. 167, 173, 177–178.

Константинопол[67]. От тези два документа по-скоро следва, че Добротица преследва нерегламентираната търговия по западното Черноморие[68]. Може би в резултат на негови настоявания, на генуезките кораби е поставян флаг, за да могат съдовете да бъдат разпознавани и отличавани от нарушителите – частни лица. Именно поради това двете частни лица Теодор Вигинико и Якобо Спарано са принудени да защитят търговските си плавания като издействат генуезка собственост и генуезки флаг на своя кораб. Няма безспорни факти при решаването на този казус Добротица да е действал с кораби. През 1367 г. името на Добротица отново е регистрирано в документи, излезли от канцеларията на Амадей VI Савойски (т. нар. Сметководната книга за похода) и са свързани с военоморската му експедиция по българското Черноморие от 1366–1367 г. Там той е титулован *Desbrodiczam despotum, Dominus mandaverat Desbrodice* или *Dominum apud Calliatra versus Domburdiz*[69]. Тези събития са обширно коментирани, но няма безспорно доказателство българите да се противопоставят на Амедей с флот. Няма и допълнителни сведения как цар Иван Александър блокира предвижването кораба на византийския мператор Йоан V Палеолог от Видин към Константинопол[70]. В края на краищата конфликта между българския цар и ромейския василевс, респективно Амадей Савойски, е туширан с активната намеса на Добротица. Той излиза и големия печеливш, защото за оказаната сериозна дипломатическа помощ /включително за освобождаване от унгаро-византийски плен на сина му Иван Срацимир/ Иван Александър през 1370 г. му преотстъпва както Варна и околните черноморски крепости така и Дръстър и околните дунавски крепости[71]. Така на практика Иван Алексъндър се лишава от черноморски пристанища и цялата черноморски зона от Калиакра до Несебър е вече в границите на деспот Добротица. Не е изключено стъпил на тази база Добротица да е погледнал и на север към важните крепости и пристанища в Дунавската делта. За това косвено съдим от един нотариален акт от 1373 г., съставен отново в Килия в който за пръв път се споменава за воъоръжени морски сблъсъци между Добротица и Генуа, респективно за флотилия на деспота[72]. Не е изключено причината да е противопоставяне в Дунавската делта, където Генуа се стреми да разшири присъствието си. Тази зона, обаче, несъмнено привлича и Добротица, за което свидетелства монетната циркулация. Вече съм коментирал подробно отсъствието или оскъдното присъствие на контрамаркираните в Калиакра сръбски грошове, основна монетна единица в деспотата до 1370 г. в такива значителни търговски и икономически центрове на Добротица като Дръстър, Варна (?), Пъкуюл луй Соаре и Овеч, но сравнително доброто им разпространение в центровете в Дунавската делта[73]. Още повече, че там се намират важните генуезки колонии Вичина (Нуфъру?) и Килия-Ликостомо, както и татарски цитадели, каквато е Исакча. Една от вероятностите грошовете (единичните находки и двете съкровища) да попадат тук при овладяване на зоната от Добротица. До битката при р. Синюха в Бесарабия през 1362 г., когато татарска армия на местните (!) бегове е разбита от литовски крал Олгред (1345–1377) е невъзможно Добротица да атакува градовете в Делтата, администрирана от Златната орда[74]. Идеята, че след 1362 г. Добротица завладява Килия, а генуезците се задържат и се концентрират в Ликостомо е невярна[75]. Поддръжниците ѝ се базират на необоснованото предположение на Н. Йорга[76], че Добротица господства не само в Северна Добруджа, но притежава и такава изключително укрепена цитадела със стратегическо пристанище като Килия.[77] Н. Йорга се уповаваше на споменатата Сметководна книга за похода на Амадей Савойски през 1366–1367 г. където е записано, че при обсадата на крепостта Аквила (*Castrum Aquile)* българите пленили Антонио Висконти от Милано[78]. Н. Йорга приема, че въпросната Аквила (*Castrum Aquile)* трябва да се иденцифицира с Килия и това според него е сигурно доказателство, че Добротица владее тази цитадела, респективно Северна Добруджа. Преди близо 40 г. обаче О. Илиеско постави под сериозно съмнение твърденията на Н. Йорга, защото от цитирания източник се разбира, че крепостта Аквила се владее не от Добротица, а от българския цар Иван Александър и би трябвало да се идентифицира не с Килия, а с Анхиало – Поморие.[79] И това обаче е малко вероятно, защото в сметководната книга Анхиало е споменато цели 9 пъти, но винаги е изписано като *Lassilo*[80] и *ciuittatis*

---

[67] ***Balard, M.*** Notes sur ..., p. 8; ***Balard, M.*** Les Génoise et le region..., 92–115.

[68] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 96–99.

[69] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа, Приложение II, № 7.

[70] ***Георгиев, Св.*** Амедей VI Савойски – Зеленият граф, и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие. – БИБ, 4, 1929, 81–85; ***Горина, Л.*** Походът на Амедей VI Савойски против България през 1366–1367 г. – ИПр, 6, 1970, с. 76.

[71] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 104–109.

[72] ***Balard, M.*** La Romanie génoise (VII-e – début de XV-e siècle). Genova, 1978, p. 450; ***Balard, M.*** Les Génoise et le region..., 92–115; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 297, Приложение II, № 13.

[73] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 281–290, обр. 134.

[74] ***Руссев, Н.*** Българите и татарите…, с. 157; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа., с. 229.

[75] ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица…, с. 114. Не само, че липсва всякакъв източник за това събитие, но има и сериозни онования да се подозира, че Килия и Ликостомо са едно и също или най-малкото две структури на един и същи център. ***Diaconu, P.*** Kilia et Licostomo..., 235–263. Действително, няма нито един източник (това добре се вижда от многобройните документи, съставени от генуезкия нотариус на Килия Антонио ди Понцо, морските карти и портуланите), в които едновременно да са отбелязани Килия и Ликостомо. Най-вероятно Килия е гръцкото, а Ликостомо – възприетото от западните заселници друго име на същия град. Най-после, в многократно разисквания документ на Константинополската патриаршия за предадените крепости под юрисдикцията на Варненския митрополит името на града е записано много ясно с двете форми – ***Килия или Ликостомо.*** Вж: ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната ...., № 52, 195–196. Има и още един вариант, познат от изписването по различен начин на големия търговски, административен и военен центр *Белгород до устието на Днестър* – Биелгород, Albicactrum, Asprocastro, Cetatea Albă, Monocastro, Maurocastrum,. Донякъде отговор на това двойно изписване Белград–Бяла крепост и съответно Черна крепост ни дава историята на похода на Валери дьо Ваврен по Черноморието през 1445 г. По повод устието на Днестър е записано: *„едно пристанище, наречено Монокастро, където има един град и една крепост, принадлежаща на генуезците“*(***Jorga, N.*** Cronica lui Wavrin şi Românii. – Buletinul comisiei istorice a României, 6, 1927, p. 104) В този смисъл старият град навярно продължава да носи старото си име *Биелгород, Albicactrum, Asprocastro, Cetatea Albă,* а генуезката крепост да се нарича *Monocastro* (самостоятелно крепост) или, *Maurocastrum* (черна крепост) (виж също; Papacostea, Ş. Op. cit., p. 208). От друг автентичен източник, какъвто е килийския нотариус Антонио ди Понцо научаваме, че през септември 1360 г. е изповядвал сделки на продажба на роби от Белгород, като в случая са споменати две имена на града – *Asperi castri* и *Maocastro* (***M. Balard***. Gênes et..., p. 85, 98. Внимание на това двойно изписване обърна: ***Руссев, Н. Д.*** На грани миров … с. 65). На този фон не изключвам по същия начин да стоят нещата и с Килия-Ликостомо, срещани в многобройни документи и карти от XIV–XV в. (***Iliescu, O.*** Localizarea vechiului Licostomo. – Studii, 25, 1972, 435–462; **Iliescu, O.** Nouvelle édition d'actesnotariés instruments au XIV siècle dans les coloniés génoises des bouches de Danube. Actes de Cilia et Licostomo. – RESEE, XV, 1, 1977, 113–129; ***Balard, M.*** Notes sur les Ports..., p. 8; ***Тодорова, Е.*** Ликостомо…, с. 238; ***Тодорова, Е.*** Килия. В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 232). Допускам, че старият град, известен от XIII в. продължава да се нарича Килия, докато новопостроената от генуезците крепост, подобно на кастела им в съседство на Белгород, е получила друго име, в случая Ликостомо. Впрочем, вече е обърнато спецално внимание на факта, че в наративните източници за разлика от Килия Ликостомо е отбелязан единствено и само като замък (*castrum* – вж: ***Коновалова, И. Г., В. Б. Перхавко.*** Древняя Русь и Нижнее Подунавье. Москва, 2000, с. 114). В този смисъл П. Дякону е прав, че става въпрос за един и същ град, но може да се прецезира, че включва две структури – града Килия и укрепеното пристанище Ликостомо, разделяни малко изкуствено от Октавиан Илиеску. ***Iliescu, O.*** Nouvelles contributions à la géographie historoque de la mer Noire. – In: Il Mar Negro, I, Bucarest, 1994, 229–260.

[76] ***Jorga, N.*** Comunicări mărunte. – Convorbire literari, 35, 1901, p. 576; ***Jorga, N.*** Veneţia in Marea Neagră. I. Dobrotici. – Analele Academiei române, II, t. XXXVI, 1913–1914. Bucurşti, 1914, p. 1947, not. 2.

[77] ***Barnea, I., Şt. Ştefănescu.*** Op. cit., 351–352; ***Тодорова, Е.***. Килия…, с. 228; ***Popescu, A.*** Vestigii ale organizării Dobrogei preotomane într-un Defter din anul 1530. – In: Vocaţia istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea. Brăila, 2008, p. 516.

[78] ***Bollati, F.*** Illustrazioni della Spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900, p. 119, § 444.

[79] ***Iliescu, O.*** A stăpànit Dobrotici la Gurile Dunării? – Pontica, 4, 1971, 373–375.

[80] ***Bollati, F.*** Op.cit., p. 7, 95, 99, 104–105, 129.

(град) Lassil[81], докато *Aquile* съвсем ясно е определено като *castrum* (крепост) идентифициран от издателя с Айтос.[82] Във всеки случай *Castrum Aquile* не е Килия, а вероятно крепост около Несебър в границите на царството на Иван Александър и извън земите на деспот Добротица. За крепост с име *Аквило* се споменава и от Вилардуен по под сблъсъците в Тракия между войските на латинския император Хенри и българския цар Калоян. През лятото на 1206 рицарите навлиза в българските предели и завземат един град *който се наричаше Терме.* След това пребродват околността и *разрушиха един друг град, който се наричаше Аквило /Aquilo/*[83]. Обикновено *Терме* се идентифицира с Айтошките /сега Бургаски/ минерални бани (Термополис или Акве калиде) докато относно местонахождението на *Aquilo,* което очевидно е идентично с *Aquile,* атакувано от Амадей Савойски през 1366, се води спор. Едни го отъждестяват с Айтос, други с Айтоските бани, а трети (най-често) с Анхиало[84]. Вече посочих достатъчно аргументи, че *Aquilo-Aquile* не може да бъде идентично с *Lassilo – Anchialus* ,[85] докато района на Айтошките минерални бани могат да се разглеждат като хипотеза.[86] Засега най-вероятна е хипотазата за идентифицирането на *Aquilo-Aquile* с *Αετοζ-Айтос,* предложена още от В. Златарски[87]. Още повече, както справедливо отбеляза В. Гюзелев крепостта Айтос е превежда като *Αετοζ* на гръцки и *Aquia* на латински.[88] Изобщо, от контекста на източниците разкриващи събитията от 1206 и 1366 се доказва безспорно че *Aquilo-Aquile* е в региона на Анхиало-Айтос. Както и да е било, специално цитирания от Н. Йорга източник не свидетелства за владичество на Добротица в Дунавската Делта и по-точно Килия. Действително, никак не е сигурно, че Добротица владее Килия-Ликостомо, но със сигурност основната монетна единица в деспотата му, сръбския грош, често контрамаркиран с негови знаци, се открива в практически всички обитаеми поселения в Делтата – Нуфъру /Вичина ?/, Исакча, Никулицел, Тулча и Енисала[89]. Засега археолозите не са установили друго стационарно поселение с находки, керамика и монети в Делтата от XIV в. Към това трябва да прибавим и двете големи съкровища в най-големите градове в региона – Исакча и Нуфъру /Вичина?/. Както в единичните находки, така и в съкровищата процентът на контрамаркираните монети е висок. На този фон може да се допусне, че използвайки отслабените позиции на татарите в Северна

---

[81] ***Bollati, F.*** Op.cit., p. 7 not. 1 Ф. Боллати съвсем определено идентифицира Lassilo с Anchialus.

[82] ***Bollati, F.*** Op.cit., p. 99, not. 1. Към това мнение се присъединява и В. Гюзелев. ***Гюзелев, В.*** 3 етюда върху Българския XIV век. София, 2009, с. 151, 178, бел. 73.

[83] ***Жофруа дьо Виладруен***. Завладяването на Константинопол. Превод от старофренски Иван Божилов. София, 1985, § 451, с. 124

[84] ***Златарски, В.*** История..., Т. 3. София 1972, 248–249; ***Коледаров, П.*** Политическа география на средновековната българска държава. 2, София, 1989, с. 47, бел. 65; ***Жофруа дьо Виладруен***. Завладяването на Константинопол, с. 155, бел. 199.

[85] Ив. Божилов превежда логични доводи срещу отъждествяването на Aquilo с Анхиало (***Жофруа дьо Виладруен.*** Завладяването на Константинопол, с. 155, бел. 199.). Действително, когато коментира действията на кръстоносците в този регион, Вилардуен акцентува изрично върху момента, когато достигат до морския бряг. Ето защо може да се предполага, че под Терме трябва да разбираме самите минерални бани, докато *Aquilo – Aquile* изглежда ще да е наблизо разположената крепост. Акуило-Акуиле може да транскрипция на Акве Калиде или дори на Айтос (Αετοζ), докато Терме да е транскрипция на Термополис.

[86] През 2008 г. крепостта до Айтоските минерални бани (последните години са преименовани в Бургаски) започна да се проучва от Ц. Дражева, при което бе открит богат материал от XIII–XIV в. Според самата Ц. Дражева е напълно възможно рицарите на Амедей Савойски да атакуват тази крепост, защото по права линия тя е само на 8 км от морския бряг и по-специално от Анхиало.

[87] ***Златарски, В.*** История..., 3. София, 1972, с. 248–249

[88] ***Златарски, В.*** История..., 3. София, 1972, с. 248–249

[89] ***Атанасов, Г.*** Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. I. Относно появата и разпространението на сръбските и босненските грошове. – Археология, 3-4, 2009, 92–101; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 281–288.

Добруджа след 1362 г., на които до голяма степен се дължи израстването на генуезките фактории и византийската митрополия във Вичина, Добротица овладява региона без добре укрепената от генуезците Килия-Ликостомо. Основателно възниква въпроса дали овладяването на Вичина с разработеното от генуезците пристанище след 1280–1281 /тогава е първият документ илюстриращ генуезко присъствие във Вичина/ не дава възможност на Добротица да стартира изграждането на флот. Нямаме обаче преки данни да установим докога деспота владее градовете в Делтата, но разполагаме с косвени знаци. След като през 1370 г. получава Дръстър, той започва усилено да сече в монетарницата му монети със своя монограм Ιω/αν/ Τ /ομπροτίτζα/ и титла Δ/εσπότου/ и тези монети се откриват във всички градове, крепости и селища на Деспотата от Тутракан до Калиакра и от Овеч до Варна. По-късно сече и монети в Калиакра. Екземпляри от тези емисии, обаче не се откриват в градовете в Делтата, където иначе конрамаркираните от него сръбски грошове са представени много добре[90]. Това може да означава, че Добротица овладява временно градовете в Делтата между 1362–1370 г. Фактът, че през 1373 г. войната между Добротица и Генуа (явно започнала малко по-рано, защото Добротица е наречен *лош и жесток неприятел на Генуезката комуна и на всички генуезци*) е в напреднала фаза, е показателен. Най-вероятно генуезкият флот с чужда помощ или съдействие (татарските бегове в региона ?) около 1373 г. изтласква деспота от градовете в Дунавската делта (Исакча, Нуфъру, Никулицел, Тулча и Енисала) и това слага началото на един 15 годишен перманентен конфликт. Той ескалира и по повод авантюрата на Добратица по посока на Трапезунт. Най-вероятно с пълното негово съдействие (ако не и по негово внушение?) през ноември 1373 г. с малко флотилия деспот Михаил се опитва да превземе Трапезунд и свали от трона императора Алексий III Комнин, респективно да ликвидира Трапезундската империя[91]. Опитът, обаче си остава само опит, при това неуспешен, и той се завръща безславно в Несебър. Месемврийската хроника съобщава, че скоро след края на похода на 15 ноември 1373 г. деспот Михаил Палеолог се жени за дъщерята на Добротица, която по майка също принадлежи към императорската фамилия[92]. След сватбата опитът на деспот Михаил да овладее Трапезунд е подновен, но вече с прякото участие на тъст му Добротица, като за целта са привлечени османския султан Мурад I и Венеция, която междувременно също влиза в конфликт с Алексий III Комнин[93]. За това интернационализиране на конфликта подробно уведомява протокол на венецианския сенат от 12 март 1376 г., където в прав текст се казва, че именно деспот Добротица е този, който моли венецианците да окажат помощ като предоставят флот на зет му, деспот Михаил, да се възкачи на трапезундския императорски престол[94]. Междувременно, обаче се случват две събития, които не само провалят похода срещу Трапезунд, респективно плановете на Добротица, но и създават нов политически климат в региона. На 12 август 1376 г. с активната намеса на изконния враг на Венеция, Генуа, Андроник IV Палеолог (1376–1379), големият брат и опонент на деспот Михаил Палеолог, сваля от престола баща си Йоан V Палеолог[95]. Няколко месеца по-късно в края на 1376 или началото на 1377 г., според Месемврийската хроника, деспот Михаил Палеолог е убит в Дръстър от своя шурей, синът на Добротица, Тертер (Йоан–Иванко ?)[96]. Тази история, редом с останалото, води до две важни заключения касаещи нашата тема. Опитът да бъде завзет Трапезунт може да се осъществи само с голям и боеспособен черноморски флот, с какъвто деспот Михаил Палеолог не разполага. Неговият тъст, съюзник и подбудител за тази акция вероятно разполага с кораби, но недостатъчно за такава голяма експедиция. Фактът, че тъкмо той се обръща към венецианския сенат за военоморска помощ е показателен. Друг съществен извод е тясното обвързване на Добротица с Венеция, което е напълно в тон с острата му конфронтация с Генуа. Действително впечатляващо е противопоставянето на един регионален деспот срещу неограничените ресурси на водеща средиземноморска и европейска сила (на практика морска империя) като Генуа. По-горе се спомена, че то навярно е провокирано от спор за владичество над градовете в Дунавската делта, но ще да е задълбочено не без намесата на главния конкурент на Генуа по море – Венецианската република. Забележително е, че задълбочаването на конфликта (с начало около 1370 г.) и прерастването му в открита морска война през 1373 г. съвпада с коментирания по-горе опит на деспот Михаил Палеолог, активно подкрепян от Добротица и Венеция, да превземе Трапезунд. Серия генуезки нотариални актове и документи от септември 1373 г. до 1382 г. илюстрират продължителни и ожесточени морски битки на Добротица с Генуа, свързани с големи разходи от двете страни. Това е свидетелство за нарасналия икономически потенциал на Добруджанския деспот. Присъединяването на Дръстър, Варна и Овеч със съседните територии и крепости (на практика увеличава територията на деспотата около 4 пъти) действително е сериозна потенция за водене на продължителна война. Фактът, че според нотариален акт от 18 септември 1373 г. Добротица (*заклет враг на Генуезката република*) застрашава самата крепост Ликостомо – главна цитадела на Републиката по Западното Черноморие, и че е създадено специално сдружение (маона) за защита на крепостта, е показателен[97]. За водене на тази война срещу знакова европейска морска сила като Генуа на Добротица му е необходим достатъчно голям и добре екипиран флот и той очевидно го притежава. Прочее, от формирането на българската държава през VII в., до средата на XIV в. Добротица се явява първият документиран български владетел, оценил ролята на морето и морския флот като условие за военно-политически и търговско-икономически просперитет. Фактът, че негови кораби успяват многократно да пленяват и сериозно да повреждат генуезки галери в широкия периметър от устието на Дунав до р. Резовска, е красноречив[98]. Дори има случаи, когато флотът на Добротица успява в едно морско сражение да плени две генуезки галери, което свидетелства за сериозни възможности[99]. Впечатляващо, защото България няма исторически опит в строителството и експлоатацията на големи морски съдове, още повече военни галери. Предвид демонстрираната близост между Добротица и Венеция най-вероятно изграждането на такава боеспособна флотилия, в състояние да атакува генуезки кораби, става с помощта на републиката на Сан Марко. Явно Добротица следва политиката на цар Иван Александър на широко сътрудничество с венецианците, продължавайки договорените им привилегии с мирните споразумения от 1346 г. и 1352 г.[100]. Предвид сериозните парични потоци от сребро и разгърнатата търговия през Варна, тези кораби може и да са закупени, а други построени на място. За продължителността и ожесточеността на конфликта може да се съди и от значителните разходи на Генуа (поети основно от главната фактория Кафа), отразени в десетки документи за подържане поправки и строителство на нови кораби /веднъж три едновременно/, както за наемане и обслужване на екипажите им[101]. Забележително е, че военно, икономически и психологически Добротица издържа на конфронтацията с мощния морски съперник повече от 10 години.

---

[90] ***Атанасов, Г.*** Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. Част II. Местни и чужди монети. – Археология, 1-2, 2010, 61–76; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 289–302.

[91] ***Карпов, А.*** Венецианско-Трапезунский конфликт 1374–1376 г. и неизвестний мирний договор 1376 г. – ВВр, 39, 1978, 102–110; ***Карпов, А.*** История Трапезундской империи. Санкт Петербург, 2007, с. 203, 417–418.

[92] ***Schreiner, P.*** Die byzantinischen Kleinchroniken, I. Wien, 1975, S. 182-183; ***Гюзелев, В.*** Chronicon..., с. 155; ***Гюзелев, В***. Очерци върху..., с. 62.

[93] ***Карпов, А.*** Венецианско-Трапезунский ..., 102–109; ***Карпов, А.*** История Трапезундской..., с. 203, 418

[94] ***Jorga, N.*** Veneţia in Marea …, p. 1058–1062; ***Гюзелев, В.*** Chronicon..., с. 156; ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., с. 63.

[95] ***Острогорски, Г.*** Цит. съч., с. 681; ***Радић, Р.*** Време Јована V Палеолога (1332–1391). Београд, 1993, с. 379.

[96] ***Schreiner, P.*** Op. cit., S. 214; ***Гюзелев, В.*** Chronicon..., с. 157; ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., с. 63; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 234.

---

[97] ***Balard, M.*** La Romanie génoise ..., 86–89; ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица..., 113–115; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 237, Приложение II, № 13, 397–398.

[98] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев***. История на Добруджа..., с. 237, 398–341, 403. Приложение II, № 14, 15, 16, 22.

[99] ***Пак там.*** с. 238.

[100] ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица..., р. 115.

[101] ***Balard, M.*** La Romanie génoise ..., р. 450; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., Приложение II, № 19–29, 402–408.

Има предположения, че около 1376 г. в резултат на изострената морска война между Генуа и Венеция за о. Тенедос откритото противостоене между Добротица и Генуа прекъсва[102], докато други предполагат един непрекъснат конфликт[103]. Конфликтът може и да тлее без прекъсване, но действително липсват източници за открито противопоставяне и сражения в Черно море между 1376 и 1382 г. Това обаче може да е резултат и на вътрешнополитическите проблеми в деспотата. Убийството на Михаил Палеолог от Тертер и процесите на отцепването на Дръстър и региона в отделно от Калиакра феодолно княжество през 1376–1377 г. удивително съвпадат по време с прекъсване на морските сражения. Очевидно става така, че Генуа е плътно ангажирана във войната с Венеция, а Добротица – с проблеми във фамилията и сепаратизма на сина си. След края на войната за о.Тенедос, регламентиран с Торинския договор от 23 август 1381 г., и de facto конструирането на Дръстърското княжество, противопоставянето между Генуа и Добротица се реактивира. Ако съдим от две решения на генуезкия съвет от март 1382 г. се остава с впечатление, че Генуа инициира de jure прекратяване на войната с Добротица и подписване на мир. Изпратени са дипломати в Калиакра и Константинопол да сондират урегулирането на отношенията[104]. Явно идеята е Йоан V Палеолог, който отдавна е близък с Добротица и дори сроден с фамилията му, да бъде използван като посредник. По всичко личи, че опитът се проваля и конфликтът продължава, защото Генуа се опитва да блокира по море Добруджанското деспотство и достъпа на чужди кораби до пристанищата му[105]. Отрицателната реакция на Венеция, изразена в специално решение на Сената от 8 юни 1383 г. е понятна и показателна[106]. Тя е косвено свидетелство за оживени търговско-икономически контакти (не е изключено и доставки на военно оборудване) между републиката на Сан Марко и Добротица, които са от жизнено значение за последния и във взаимна изгода. Венеция е особено настоятелна, защото повторно на 14 февруари Сенатът изпраща нота до дожа на Генуа с искане за свободен достъп на корабите до пристанищата на Добротица[107]. Генуа отказва, но Венеция упорито продължава да настоява[108]. Тази кореспонденция на най-високо ниво между водещите европейски морски сили е достатъчно указание за ново затягане на войната през 1382–1383 г. и нейното интернационализиране. Очевидно замислената морска блокада не дава очакваните резултати, защото Добротица продължава да воюва упорито. Дори прилага нови прийоми, като привлича и наемници, и то не случайни, което свидетелства за големи икономически възможности. За това съдим от процес във Венеция на 14 юли 1384 г. срещу самия управител на о. Тенедос Дзанаки Мудацо, който приема предложението на Добротица да му се притече на помощ лично с един военен кораб – галеота[109]. Според договора от Торино от 29 август 1381 г. въпросният Дзанаки Мудацо трябва да срине венецианските фортификационни съоръжения и предаде острова на Генуа. Той обаче отказва и две години успешно, без помощ от Венеция, удържа генуезките морски атаки. Едва през пролетта на 1383 г. прекратява съпротивата, предава Тенедос на генуезците, но вместо да се завърне във Венеция той съоръжава с всичко необходимо една галера и акустира при Добротица[110]. Тук се радва на добър прием и в продължение на две години без съмнение съдейства в голяма степен за подсилване на фортификациите и флота на Доброджанското деспотство[111]. Няма преки източници за военни действия между Добротица и Генуа след 1382 г. и това се приема за доказателство за водене на мирни преговори или най-малкото премирие[112]. Това обаче не е много сигурно, защото според документи от 8 юни 1383 г. до 14 април 1384 г. Сенатът на Венеция изпраща постоянни искания и забележки до Генуа, относно опитите ѝ да блокира пристанищата на Добротица[113]. Това са косвени указания за продължаване на конфликта, а и мирния договор на Иванко, сина на Добротица, от 1387 г. свидетелства, че именно с него е сложен края на една война, изпълнена *с всички беззакония, оскърбления, насилия, грабежи, убийства...*[114]. Забележително е, че тези източници за ново напрежение между деспотата и Генуа удивително съвпадат с престоя на Дзанаки Мудацо в Калиакра. През лятото на 1384 г., навярно под натиска на дожа и сената Добротица е принуден да го изпрати като пленник във Венеция, където е осъден за неспазване на заповед. Явно в името на стратегическата цел, приятелство и подкрепа от Венецианската република, Добротица е принуден да снеме протекциите си от иначе така необходимия му Дзанаки Мудацо.

---

[102] ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица..., р. 116.

[103] ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., с. 68; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 237.

[104] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., 412–414. Приложение II, № 31–32.

[105] ***Пак там,*** 414–415. Приложение II, № 33.

[106] ***Пак там.***

[107] ***Пак там,*** 415–416. Приложение II, № 34, 35.

[108] ***Пак там,*** 416–417. Приложение II, № 36.

[109] ***Пак там,*** с. 418. Приложение II, № 37.

[110] ***Charanis, P.*** The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Tyrks. – Byzanion, 16, 1942–1943, 196–300; ***Nicol, D.*** Byzantium and Venice. Cambridge, 1988, 310–315; ***Thiritet, F.*** Vénise et l'occupation de Ténédos au XIV siècle. – Mélanges d'archéologie et d'historie, LXV, 1953, 228–234; ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., с. 70.

И след отпътуването на Дзанаки Мудацо конфликтът не заглъхва, за което се съди от две заседания на Венецианския сенат от 15 и 17 февруари 1385 г. От тях се вижда, че Генуа продължава да блокира пристанищата на Добротица (косвено указание за продължаване на морската война)[115]. Въпреки всичко липсват познатите от 1373–1376 г. свидетелства за поражения на генуезката флота в Черно море от корабите на Добротица. Може би благодарение на успехите си във войната срещу Венеция и най вече след сключване на Торинския мирен договор от 23 август 1381 г., освободена от други военни ангажименти, Генуа може да мобилизира повече сили в Черно море и да притисне Добротица. С това действията му стават дефанзивни, защото наистина възможностите на неговите галери не могат да се сравняват с флота на такава световна морска сила като Генуа. Въпреки това капитулация и премирие няма, за което свидетелства мирният договор на Иванко с Генуа, както споменатите по-горе заседания на Сената на Венеция от 15 и 17 февруари 1385 г. Това впрочем са последните от серията документи, илюстриращи 10-годишният конфликт с Генуа, и ролята на Добротица като жив участник в тях (*Генуезците от областите на Леванта пречели на венецианските кораби, граждани и поданици да отиват в областите на Загора* ***подчинени на Добротица (ad partes de Zagor, subditas Dobrotice)***[116]. Името му, но вече като покойник, е засвидетелствано в Наръчника за писане на писма на Константинополската патриаршия: *Ако* (деспотът – бел. Г.А.) *е варварин, какъвто беше Добротица (*ὁ Τομπροτίτζα – бел. Г. А.) *и са деспотите на Влахия и тези на Абланя, тогава се упоменава името му*[117]. За съжаление този документ е датиран в широките граници между 1385–1388 г. и в случая не съдейства за презициране датата на кончината. По-сигурен *знак* са започналите през 1386 г. преговори на Генуа с Добруджанското деспотство, но очевидно водени

вече с Иванко, финализирани и подписани от негови представители на 27 май 1387 г.[118] Любопитно е, че след тази дата секват всякакви данни за български флот. Този проблем не е коментиран и в договора финализиран на 27 май 1387 г. След тази дата липсват сведения за действия на българска флотилия по Дунав и Черно море до края на XIX в.

Основателно възниква въпроса, защо въпреки изключителния потенциал, които обладава и голямата морска и дунавска брегова ивица която владее между VIII–X и XIII-XIV в. средновековна България не пристъпва към формирането на военноморски и търговски флот. Най-вероятно поради здравия прагматизъм на владетелите! През VIII–X в. Византия е пълен хемегон без конкуренция в южните морски простори, разполагаща с високотехнологични кораби оборудвани с тайно въоръжение /т.нар. гръцки огън/ на които дори огромния Арабския халифат не може да противостои. Единственото противодействие на българските ханове и царе е укрепването на бреговата ивица на север от Балкана със землени укрепления и подържането на гъста селищна мрежа[119]. През XIII–XIV в. Византия е отслабена морска сила, но специално в Черно море доминират Венеция и особено Генуа, срещу чиито флотилии дори Империята е безпомощна. Ето защо прагматизмът отново надделява – създаването на българска военноморска флотилия е пределно скъпа и без голям практически резултат инициатива. На този фон достиженията на деспот Добротица действително са без аналог и са ново свидетелство за големия потенциал на Добруджанското деспотство[120].

THE BEGINNING OF „BULGARIAN FLEET“ AND THE NAVAL EXPEDITIONS OF DESPOT DOBROTITSA

In the first part of the article we give an overview of the publications of various authors who claim that Bulgaria has a fleet from the early IX c. to XIV c.

1. We reject the arguments for a Bulgarian fleet in Middle Danube during the rule of Khan Omurtag. There are only ordinary Slavic boats /graphite on bone horn from the village Harlets, Vratsa/ who are far from the concept of fleet.
2. Also we reject the claims that graffiti of ships from the IX–X c. attest for the fleet. These drawings are mainly on Christian monuments and they have a symbolic significance – the ship is a symbol of the church.
3. We reject as argument the text in „Six Days“ J. Exarch for ships and shipbuilding, because it is a literal translation of early Christian sources.
4. We dismisses the idea that the port of Păcuiul lui Soare Silistra is the base on „Bulgarian Admiralty“ in the IX c. The castle was built in the early X c.The harbor was added at the end of the X c. by the Byzantines.
5. We dismisses the thesis that Tsar Ivan Assen II participated with a Bulgarian fleet in the siege of Constantinople in 1236. The idea of the French historian Ch. Lebeau of the XVIII c. is not based on any authentic source.

The first documents date back the Bulgarian military fleet after 1360 and they are associated only with the clashes of despot Dobrotitsa with Genoa in the Black Sea. The small but effective navy is realized thanks to the large resources of Dobrotitsa, and the serious help given him by Venice. With his death around 1385/6 cease the reports of Bulgarian Navy and this is so till end of the XIX c.

---

[111] ***Мутафчиев, П.*** Добруджа…, с. 46.

[112] ***Eskenasy, V.*** Notes consernant l'histoire du litoral oust de la Mer Noire: Dobrotich et ses relations avec Génes. – RRH, 2, 1982, 251–256; ***Тодорова, Е.*** Отношенията на Добротица..., p. 117; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 242; К. Иречек предполага примирие между Добротица и Генуа 1385 г. (***Иречек, К.*** История на българите. София, 1978, 386–387), но не посочва преки аргументи.

[113] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., 242–245. Приложение II, № 32–36.

[114] ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., Приложение № 5, с. 133.

[115] ***Гюзелев, В.*** Очерци върху..., 70–71; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 243. Тук в Приложение II, № 34 и 35, с. 415 и 416, изглежда е допусната техническа грешка, защото двата документа са отнесени към 1384 г., докато в текста на с. 243 и 244 са датирани в 1385 г.

[116] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 243.

[117] ***Darrouzès, J..*** Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974, Nr. 2652, p. 545; ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната..., № 65 с. 214–215; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** Цит. съч., с. 245, Приложение II, № 40.

[118] ***Златарски, В. Н., Г. И. Кацаров.*** Договорът на княза Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. – ИИД, III, 1911, 26–31; ***Андреев, М., Вл. Кутиков.*** Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г. (принос към изучаване на международните договори на средновековна България). – ГСУ, ЮФ, LI, 1960, 98–103; ***Гюзелев, В.*** Очерци върху историята..., с. 127–132; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на Добруджа..., с. 246.

[119] ***Рашев, Р.*** Старобългарски укрепления…, 32–50; ***Атанасов, Г.*** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското черноморие…, 3–30.

[120] ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 267–270.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ДУХОВЕНСТВОТО В ЕВРОПА И БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ЧУМНАТА ЕПИДЕМИЯ ОТ 1347–1354 ГОДИНА И НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД НЕЯ*

Георги **КОВАЧЕВ**

Чумната епидемия, която залива Европа между 1347–1354 г., несъмнено отправя предизвикателства към всички слоеве на обществото. Сред първите от засегнатите райони и държави се оказват Балканите и България и тук епидемията се задържа между 1347–1349 г.[1] Сред най-засегнатите се оказват духовниците, голяма част от които стават жертва на епидемията. За съжаление данни за действителното състояние на Българската Църква по време на епидемията и веднага след нея липсват. Тази празнина имплицитно може да се запълни като се проследят резултатите, с които разполагаме за другите европейски държави и които резултати биха послужили за извличането на изводи за това, което се е случило и в България. Данните от европейските средновековни държави също не са обилни, но все пак дават възможност за извършването на някои наблюдения, които можем да приложим. Сред засегнатите църковни служители се оказват свещениците, монасите, църковните настоятели, епископите и дори някои от главите на европейските църковни институции.

Несъмнено най-масово засегнати се оказали свещениците. Данните, които са запазени в регистрите от различни диоцези в Англия сочат, че още в първите три месеца от началото на епидемията в страната през 1348 г. са измрели около 40% от свещениците[2]. Това добре се илюстрира от начина, по който са водени енорийските книги в диоцезите Солзбъри, Екстер и Уинстер и прекъсванията във вписванията в тях, които са в интервал от 6 до 8 седмици или точно необходимото време за назначаването на нов свещеник, въвеждането му в длъжност и началото на изпълняване на неговите задължения[3]. Същата ситуация с висока смъртност на свещеници се демонстрира и в Барселона, Испания. Чумата е пренесена в града през април 1348 г. и нейната поява веднага рефлектира броя на свободните свещенически места в града. През май свободните места са 9, през юни 25, и през юли 104. След този период на драстична смъртност сред свещениците броят на незаетите места в енорийските църква постепенно намалял, за да достигне нормално ниво от времето преди епидемията в града едва през юни 1349 г.[4] Според норвежката хроника от Готскалк всички свещеници, които били изпратени от епископа на Ставангер в енориите на Агдер в Южна Норвегия, измрели. В Берген само за един ден 13 свещеника предали Богу дух[5]. Добър пример за смъртта на местните свещеници дава и погребалната книга в църквата на Сен Мориц в Югозападна Швейцария. Книгата била прекъсната веднъж, когато духовникът умрял, след това отново се водили записки за около два месеца (от 9 април до 8 юни 1349 г.), след което записките отново били прекъснати. Това красноречиво говори, че след смъртта на първия свещеник, умрял и новоназначеният втори свещеник[6].

---

[*] Настоящият материал е преработен и допълнен вариант на статията на автора *„Духовенството в Европа и чумната епидемия от средата на XIV век“*, публикувана в сп. Mediacvalia, год. II, кн. 4, 2012, с. 63–82 (бел. съст.).

[1] ***Ковачев, Г.*** Чумните епидемии в българските земи през Късната Античност и Българското Средновековие. Някои проблеми и перспективи на проучванията. – В: „България, земя на блажени...“. In memoriam professoris Iordani Andreevi. Сб. с материали от Международна конференция в памет на проф д.и.н. Йордан Андреев. В. Търново, 2009, 434–449; ***Bartsokas, C.*** Two 14th Century Greek Descriptions of the „Black Death“. – Journal of the History of Medicine, XXI/4 (1966), 394–397.

[2] ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague. The Black Death and the World it Made. New York – London, 2002, 206.

[3] ***Benedictow, O.*** The Black Death 1346–1353. The Complete History. Woodbridge, 2004, 123–133.

[4] ***Ubieto, A.*** Cronologia del desarrollo de la peste negra en la Peninsula Iberica. – Cuadernos de historia. Anexos de la revista Hispana, 5 (1975), 50–51.

[5] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, 140–141.

[6] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, 121.

Обяснението, което се дава за тази висока смъртност сред свещениците, почива на идеята, че още при първите случаи на смърт от чума духовникът бил длъжен да посети дома на мъртвия и по този начин да бъде несъзнателно изложен на опасността от ухапване от блокирана бълха или пренасянето на бълха в собствения си дом, където той можел да бъде заразен и да се превърне в една от ранните жертви на епидемията.

Липсата на свещеници пряко рефлектирала и върху практиката на извършване на масови погребения по време за задълбочаване на епидемията. За извършването на масови погребения допринесли нуждата от бързо заравяне на мъртвите, липсата на гробари, безразличието на отчаяните и безчувствени от мъка близки и познати на жертвите, но не и на последно място липсата на свещеници, които да отделят отделно внимание на всеки един смъртен случай[7].

Заради светските задължения на местните духовници и рязката нужда от подмяна на мъртвите служители увеличената и неочаквана смъртност сред свещениците в засегнатите от епидемиите селища се оказала силен удар по държавната административна система. Следва да се има предвид, че много често селските общности се управлявали от техния свещеник, който бил избиран доживотно и то традиционно от семейството на стария свещеник. В болшинството от случаите свещеникът бил единствения грамотен жител в енорията (която обикновено се припокривала и с административната единица), който бил натоварен както с духовни, така и със светски задължения[8]. Свещеникът по нормален начин се откроявал като водач и то не само в сферата на религията, но и със задължения по събиране на такси, като нотариус и пр.[9] Често пъти свещениците се явявали и представители на своите общности в съда и пред други административни органи. Т. напр., през 1366 г., свещениците на Емона и Несебър били назначени да събират репарациите, наложени от Амадей VI Савойски върху градовете им. При някои обстоятелства свещениците били натоварени и с полицейски функции. Във връзка с току що споменатите събития от българската история следва да се отбележи, че Антонио Барбери, счетоводител на Амадей Савойски, отчел глоба от 100 флорина, наложена на „папа (свещеник) Кондро от Созопол, заради някакво нарушение, направено от него в Емона, докато той охранявал споменатото селище“[10].

Макар да липсват точни статистически данни, смъртността сред епископите в европейските държави не била по-различна. Германия например се простила с 35% от висшите църковни служители[11].

Към май 1349 г. „черната смърт“ се появила в поклонническия град Сантяго де Компостела в Испания Епископът на града умрял много скоро след 14 юни, а новият епископ бил назначен от папа Климент VI два месеца по-късно. Оле Бенедиктоу предполага, че причина за смъртта на стария епископ било посещението му при мъртви свещеници, които обслужвали пристигащите в катедралата поклонници[12]. По същото време, след 18 юни, умрял и епископът на Туи, испански катедрален град до границата на Испания със Северна Португалия. През юли умрял и епископът на Визо. През юли на следващата 1350 г. последователно починали епископите на Брага и Ламего.

Според норвежката хроника от Готскалк от „черната смърт“ умрели архиепископ Арне и абат Торкел от манастира Хелгафел в Исландия. В Берген умрял епископ Торстейн. Чумата покосила и Гуторм, епископ на Ставангер[13]. В началото на октомври 1349 г. исландските анали отбелязали смъртта на епископ Халвард от Хамар и много от останалите епископи в Норвегия[14].

---

[7] За това говори още ***Бокачо, Дж.*** Вж.: Бокачо, Декамерон. София, 1970.

[8] ***Поливянни, Д.*** Средновековният български град. София, 1989, с. 127.

[9] ***Murdzev, P.*** The Medieval Bulgarian Town. Thirteenth to Fourteenth Century. University of Florida, 2008, 84–85.

[10] ***Горина, Л.*** Материали и дневника Антониус Барбериус по истории Болгарии и Византии XIV в. – BBg, 4 (1973), 232, 234; ***Bollati de Saint Pierre, F-E.*** Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI (Il Conte Verde). – Biblioteca Storica Italiana. Vol. V. Torino, 1900, 5, X.

[11] ***Ziegler, P.*** The Black Death. New York, 1971, p. 85.

[12] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, 82–83.

[13] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, p. 155.

През същата 1349 г. епидемията достигнала Турнаи във Франция. Един от първите, които умрели, бил епископът Жан де Прати. През лятото на следващата година от чума починал и епископът на Байо[15].

„Черната смърт" не подминала и някои от главите на европейските Църкви. На 26 август 1349 г. в Рочестър, на път за Лондон, внезапно умрял благословеният от папа Климент VI в Авиньон Томас Брадвардин, новоизбран архиепископ на Кентърбъри и най-висш служител на Английската Църква, само седмица след неговото официално встъпване в длъжност. Вероятно Брадвардин бил заразен по време на морското си пътуване от Франция до пристанището на Дувър в Англия и неговата съдба била решена още преди той да стъпи на острова[16].

Според „Новгородская Первая летопись младшего извода" през 1352 г. чумата вече вилнеела и в руския град Псков. Хората от Псков изпратили пратеници до Новгород с молба митрополит Василий да посети града и да ги благослови. Както упоменава „Новгородская Первая летопис старшего извода" посланиците от Псков пристигнали в Новгород и се поклонили на владиката като челата им докоснали земята, след което го замолили да отиде в Псков и да благослови чедата си. И митрополитът заминал веднага, водейки със себе си архимандрит Микифор, игумени и свещеници. Те отслужили литургии последователно в църквите на Св. Троица, Св. Богородица, Св. Михаил, Иван Богослов и отново в Св. Троица, обикаляйки междувременно града в тържествена процесия с кръстове, благославяйки жителите му. След всичко това духовниците тръгнали обратно към Новгород, но по пътя митрополит Василий се разболял и бил откаран в манастира на Св. Михаил, където се поминал във вторник, на деня на Св. Якинт, 3 юли, след което тялото му било занесено в Новгород на 5 юли и погребано в притвора на църквата Св. София[17]. През същата 1352 г. в Москва починал и митрополит Теогност, водач на Руската православна църква, а през следващата 1353 г., великият княз Симеон Иванович „Гордий" и неговите двама сина.

Оле Бенедиктоу счита, според мен с право, че разстоянието между Новгород и Москва е изключително голямо и чумната епидемия не е могла да покрие тази територия в рамките на по-малко от една година. Това предположение изключва възможността митрополит Теогност да е станал жертва на чумата, а по-скоро подсказва, че той починал най-вероятно от старост[18]. „Черната смърт" всъщност достигнала Москва през следващата, 1353 г., когато отнела живота на множество хора в града и околностите, в това число и на Великия княз Симеон Иванович.

Наличните данни показват, че изключително силно в цяла Западна и Северна Европа били засегнати манастирските общности и някои от църковните настоятелства. Според запазените сведения от община Девон в Англия през август 1348 г. много от църковните настоятели на църквата Св. Мария измрели. В същия район и по същото време цистерианският манастир в Невенхам изгубил 23 от 26 монаха[19]. Поради високата смъртност сред монасите много от манастирите в Англия били даже пред затваряне[20]. Големи загуби на монаси са отбелязани и в хрониката на Джон Клин за манастира Килкени в Югоизточна Ирландия. Самият Клин не успял да довърши писаното от него, защото според добавката към ръкописа му, писана от друга ръка, Клин сам станал жертва на епидемията[21].

---

[14] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, p. 151.

[15] ***Ziegler, P.*** The Black Death, 80–83.

[16] ***Hook, W.*** Lives of the Archbishops of Canterbury. Vol. 4: Middle Age Period. London, 1865, 104–110; ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague…, p. 107.

[17] Данните от хрониките са по Комисионния, Академичен и Толстовски преписи. Виж преписите в: Новгородская Первая Летопись. – http://krotov.info/acts/12/pvl/novg.htm [15. 11. 2015].

[18] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, p. 214.

[19] ***Shrewsbury, J.*** A History of Bubonic Plague in the British Isles. Cambridge, 1971, p. 60.

[20] ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague…, p. 206.

[21] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, 143–144.

Загубата на множество монаси е отбелязана и в Берген, Швеция. В доминиканския манастир Санта Мария Новело в Италия, от 130 души умрели 80 братя, 3 монаха, и 3 свещеника, което демонстрира 66% смъртност сред братството. В манастира Ангели в Камалдулесия умрели 28 монаха, които били 75% от неговите обитателите[22]. Следва да се има предвид, че в много случаи манастирите играели ролята и на болници, което допълнително увеличавало риска от заразяване на монасите.

„Черната смърт" засегнала и най-ефективния през този момент монашески войнстващ орден в Европа, този на Тевтонските рицари в Прусия. В Елбинг, където било седалището на Великия магистър на Ордена, чумата избухнала по Коледа на 1349 г. Тя не подминала Кьонигсберг, където се намирала съкровищницата на тевтонците и заляла градовете Фройденберг и Браунберг. По това време Орденът има солидни приходи от контрола на добива и търговията с кехлибар от Южното балтийско крайбрежие. Самият Велик магистър, Винрих фон Книпроде, бил обвиняван в разточителство за строежи и приеми, но когато епидемията заляла контролирания от тевтонците район натрупаните средства били използвани рационално за военни кампании. По това време чумата отслабила действащите армии в Европа, докато тевтонците отбелязвали възход в провеждането на военни кампании на Изток, привличайки множество наемни рицари, които за момента не участвали във военни действия. Сред тях били множество англичани, които били свободни поради прекъсването на Стогодишната война[23].

Ценностната система на средновековния човек несъмнено рефлектирала и върху начина на извършване на дарения на религиозни институции, сред които църкви, манастири, катедрали и др. С даренията дарителите търсели споменаване в литургиите и молитвите, по-атрактивно място в гробищата след смъртта им и съкращаване на мъките в чистилището. Както се вижда от запазените данни количеството дарения на религиозни институции по време на „черната смърт" рязко се увеличило. В Норвегия например броят на даренията нараснал четири пъти в сравнение с предшестващи години. Ситуацията била още по-драстична в Дания. Само през 1350 г. даренията се увеличили десет пъти в сравнение с предшестващи години. В края на 1349 г. рязко се увеличил броят на даренията и в град Любек[24]. Поради официално установената форма при съставяне на дарения обаче, в тях липсвало споменаване на чумата като феномен[25].

Много от църковните институции в Германия също получили множество дарения, но следствие на епидемията много от църковните сгради в Швабия били напуснати. В разрез с поетите обети монасите от Ава се преместили в Улм, където успешно разсипали манастирското съкровище в бохемски начин на живот. През 1349 и 1350 г. Германската Църква се оказала с малко служители. Една от причините била рязкото увеличаване количеството и размера на църковните имоти и внезапното намаляване броя на духовниците. В един от районите, преди епидемията, между 1345 и 1347 г., тридесет и девет църковни имота били обслужвани от тринадесет души. Между 1350–1352 г. петдесет и седем църковни имота в същия район били в ръцете на дванадесет души. Друга причина била затварянето на много манастири и енорийски църкви, а на следващо място бил изборът на млади или необразовани свещеници. Поради тези причини след „черната смърт" Църквата в Германия се оказала с намален състав и по-лошо организирана от преди. В допълнение на това, Църквата получила множество имоти с добри финансови възможности, което само по себе си било добър повод Църквата да бъде ненавиждана от населението и да се окаже в състояние, в което усилието за всяка една бъдеща реформа в неин ущърб да намери сподвижници.

Заможните жители на Кастилия, в стремежа си да търсят спасение и място в рая, също дарявали земи и имущество на Църквата. След като епидемията отминала обаче се оказало, че икономическото статукво на страната било силно променено тъй като голяма част от богатствата минали в ръцете на Църквата. За да възстанови равновесието, през 1351 г., крал Педро IV издал указ, с който наредил дареното имущество да се върне на дарителите или на техните наследници[26].

---

[22] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, p. 292.

[23] ***Palmer, A.*** The Baltic. A New History of the Region and its People. Woodstock and New York, 2005, 53–54.

[24] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, 158, p. 163.

[25] ***Benedictow, O.*** The Black Death…, p. 165.

Английската Църква също спечелила добри дивиденти от епидемията, след като получила множество дарения. Следва да се отбележи обаче, че в Англия със съдебно решение се забранявало земевладелците да прехвърлят на Църквата над 10% от собствеността си, за да не се появяват конфликти между Църквата и наследниците по-късно[27].

Много от църковните настоятелства в Англия били почти унищожени. Както вече бе споменато същото било и състоянието на братствата в много от манастирите, които били почти пред затваряне. За поддържане на приемствеността Църквата се принудила да назначава по-млади мъже след като възрастта, определена от канона, била преразгледана и потвърдена от архиепископите и папата. Т. напр. монасите се приемали на възраст от 15 години вместо дотогавашните 20. Свещениците се въвеждали в длъжност на 20 години вместо на 25. Църквата се подмладила, но се попълнила от по-млади кадри без образование и опит. Като резултат от епидемията се появил глад за образовани кадри. В Англия току-що завършилите университет успявали да договарят по-добри заплащания с администрациите. Появили се лолардите, най-известен сред които бил Джон Уайклиф. Те атакували църковните канони, морал и правото на Църквата да води народа. Църквата придобила страх от лолардите, защото те започнали да допускат и жени с правото да проповядват в техните общности. Лолардите се обявявали против неадекватното попълнение на Църквата, невежеството на свещениците и егоизма на монасите[28].

Сред една от изкупителните жертви на епидемията се оказали евреите, които били масово обвинени в магия и ерес[29]. След погромите над евреите много хора успели да натрупат крупни суми пари от тяхното имущество, от което се облагодетелствали и някои висши църковни служители. Т. напр. разрушеният еврейски квартал в Кьолн станал разменна собственост на Арнолд от Плайзе, един от големите търговци на земя в Средновековна Германия. Имотите всъщност били разделени между архиепископа и градския съвет, които заделили част от средствата за обновяване на Кьолнската катедрала и строежа на нова сграда на градския съвет. След като евреите били премахнати от града, новоизбраният архиепископ, който заменил починалият на 14 август 1349 г. стар епископ Валрам, бил обявен за наследник на всички техни имоти извън града и половината от имотите в рамките на града.

Друг мотив за покушенията срещу евреите, освен финансовия, бил борбата за власт в църковната йерархия. Такъв бил случаят с архиепископ Балдуин от Триест, който закрилял евреите и дори настоявал градският съвет в Страсбург да върне отнетите имоти. Независимо от тази си позиция обаче, архиепископът все още печелил. На 17 февруари 1349 г. френският крал Филип IV, под претекста на покровителството, отдал на архиепископа всички имоти на избити евреи в Елзас, както и имотите на тия, които могат да бъдат убити. Главната част от парите, получени от тези имоти, трябвало да отидат за кампанията за избор на епископите. Междувременно, с този мотив, архиепископ Бертхолд от Страсбург пък благословил погромите над евреите в града.

Колкото и непълни, изнесените данни дават сравнително добра представа за пораженията, които „черната смърт" нанесла на духовенството в Европа. Високата смъртност сред свещеници, монаси и епископи (адекватни данни за игумени (абати) липсват), налагала тяхната бърза подмяна с нови кадри, много от които с много по-ниска възрастова граница от общоприетата до момента преди епидемията и следователно недостатъчно добре подготвени. Това се отразило не само на воденето на службите, но и на изпълнението на административните им задължения в рамките на енорията

---

[26] ***Ziegler, P.*** The Black Death, 95–115.

[27] ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague…, 53–54, 77.

[28] ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague…, 206–207.

[29] ***Cantor, N.*** In the Wake of the Plague…, p. 151.

или диоцеза. Очевидно ситуацията с кадровия състав на Българската Църква не е била по-различна. Смъртността сред духовниците е наложила назначаването на по-млади хора, които са имали нуждата и от бързо обучение за изпълняване на своите новоприети длъжности.

Във връзка с това ще припомня изказаното предположение, че Килифаревският манастир „Св. Богородица" и откритата там от Теодосий Търновски книжовна школа били създадени през 1350 г. и това вероятно било във връзка с нуждата от бързо обучение на книжовници за нуждите на българската средновековна администрация и Църква[30]. Не бил случаен и изборът на име на манастира след като се знае, че Божата майка била тачена особено като покровителка срещу чума. За съжаление изводи за обстановката не могат да се правят, защото данни за състоянието на административните документи, тяхното водене, списване и съхранение липсват.

Трудно е да се каже също в каква степен църковните институции на Балканите са успели да увеличат размера на своите имоти чрез дарения в годините на епидемията. Точни данни за дарения, базирани на статистическа основа, липсват. Все пак следва да се отбележи, че Мрачката грамота на цар Иван Александър била издадена през декември 1347 г., след началото на епидемията в България, по времето, когато „черната смърт" вече достигнала до столицата Търново[31]. Дали царят, вършейки дарение, е имал предвид търсенето на собственото си спасение или е просто случайно съвпадение с времето на издаване на документа, не може да се каже, още повече, че в дарението липсва прекия мотив за извършването му[32].

Поведението на сръбския цар Стефан Душан обаче е повече от показателно. В навечерието на епидемията той избягал с цялото си семейство в Атонската планина, която вероятно поради изолираността си не била засегната чувствително от епидемията[33]. В случая дори става дума за прецедент, защото с него пристигнала и съпругата му царица Елена, а както се знае присъствието на жена в общността не се приемало. Естествено престоят на сръбския цар в Атон му струвал прескъпо. Той се принудил да направи дарения на големи имоти на Ватопедския и Хилендарския манастири, по-късно и на Лесновския манастир, заедно с потвърждаването на предишни дарения на последния манастир, извършени от деспот Оливер по-рано. През периода 1347–1350 г. Стефан Душан също заплатил строежа на манастира Св. Св. Архангели Михаил и Гавраил до Призрен. Едва ли името на манастира в този период е свързано случайно с двамата Архангели, които имали грижа да отвеждат душите на мъртвите.

На този етап на проучване може само да се гадае какви поражения са изпитали останалите манастири на Балканите. В тази връзка може да се разгледа западането на общността Парория, вероятно в Странджа, след средата на XIV век. Освен появата на турски шайки, заради непосредствената близост до Адрианопол, който между 1362–1373 г. станал и столица на Османската държава, монасите от Парория вероятно са изпитали и ударите на чумата и общността постепенно е западнала, не само духовно, но и икономически. В началото на XV век районът около Странджа бил превърнат във вакъф, а мнението, че султанските вакъфи в повечето случаи идвали от имоти на манастири е отдавна изразено в историческата литература[34].

Характерна особеност за Балканите през средата на XIV век било обръщането към езически практики за предпазване от чума, което не е отбелязано за Централна и Западна Европа за това време. Става дума за символичните действия на „богомила" Лазар, който обикалял гол Търново с двама от своите поддръжници, което Павел Стефанов находчиво свърза с практиката на езическото ритуално заораване около населеното място за предпазване от болести и злини[35], което събитие, ако следваме тази логика, най-вероятно станало през есента на 1347 г., след като множество хора избягали в Търново от залетия с чума след началото на май 1347 г. Константинопол. По това време чумата вилнеела в българските черноморски пристанища и навлизала навътре в страната, но все още не била достигнала до българската столица[36].

---

[30] ***Ковачев, Г.*** Чумните епидемии…, 434–449.

[31] ***Ковачев, Г.*** Чумните епидемии…, 434–449.

[32] ***Ковачев, Г.*** Чумните епидемии…, 434–449.

[33] До каква степен епидемията засяга Атон все още не е ясно. Изследване върху този специфичен проблем до момента все още не ми е известно.

[34] ***Ковачев, Г., И. Русев.*** Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII–XVII в.). В. Търново, 2001, с. 157.

Естествено остава открит въпросът доколко авторитета на Българската средновековна Църква бил оронен от избухването на „черната смърт". Фактът, че се появили множество ереси показва, че вярата в Църквата била разклатена и отговора на властите със свикването на църковен събор срещу богомилите към 1350 г. бил показателен за това. Следващият църковен събор в България бил свикан към 1355 г.[37], но негова цел според изследвачите вече били „жидовстващите", очевидно евреите и тези, които ги подкрепяли[38]. Светската и църковна власт вече са имали пред себе си опита на много от европейските страни и наред с обвиненията в отклонение от вярата са имали и мотиви от материален характер. Имайки предвид погромите извършени срещу евреи в Европа през 1348 и 1349 г., най-вероятно на Българския църковен събор от 1350 г., наред с богомилите, „жидовстващите" също са понесли обвинения. Сред една от причините за свикването на втория събор ще да е била западналото финансово състояние на държавата[39] следствие на масовата депопулация от чумата и възможността за пълнене на държавната хазна с имущество и средства от обвинените евреи и техни поддръжници.

Интересно е да се отбележи, че въпросът с приемствеността на патриаршеския престол в България между патриарсите Симеон II и Теодосий II все още не е решен окончателно. Според Й. Андреев, който се придържа към изследването на И. Божилов, името на Симеон II изчезва от историческите извори след 1347 г., а на миниатюрата от Манасиевата хроника, изобразяваща опелото на убития през 1349 г. цар Михаил IV Асен, е изобразен Теодосий II, който е приел патриаршеския престол към средата на 1348 г.[40]

И. Тютюнджиев оспорва тази хронология като посочва, че липсват доказателства през 1349 г. Теодосий II да управлява Българската църква. Неговото мнение се базира най-вече на приписката към превода на „Благовестие" от Йоан Богослов, извършен от монаха Теоктокий Псилица през лето 6856 (1348–1349 г.), според която преводът бил извършен по заръка на Симеон II[41].

Важен момент в решаването на спора вероятно ще се окаже годината, в която младият български съвладетел Михаил IV Асен намерил смъртта си. Според Джон Файн, нашествието на турците в Тракия по течението на Марица и навътре към Централните Балкани било през 1350 г., а не през 1349 г., както смятат българските историци. По това време срещу османците пръв се озовал Матей Кантакузин, син на император Йоан Кантакузин и деспот на Тракия, но той не успял да ги спре, както сторил това при предното нахлуване от 1347 г. Турците успели да навлязат в българските земи по долината на Марица, да ги ограбят и да се върнат с много плячка и пленници[42].

---

[35] ***Стефанов, П.*** Българите църковни събори през XIV век – нова интерпретация. – Българска наука, 15 (2007), 23–31.

[36] ***Ковачев, Г.*** Чумните епидемии..., 434–449.

[37] Според някои изследвачи съборът е през 1359 или 1360 г. Виж: ***Стефанов, П.*** Българите църковни събори..., 25–29; ***Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.*** Кой кой е в Средновековна България. София, 1994, с. 372.

[38] ***Киселков, В.*** Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. София, 1926, 8–26.

[39] Това добре проличава в отказа на цар Иван Александър, отразен в Българската анонимна хроника от XV в., да даде средства за строежа на византийски флот през 1352 г., който да предотврати достъпа на турците до Балканите.

[40] ***Андреев, Й., И. Лазаров, П. Павлов.*** Кой кой е..., 345, 372; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 199.

[41] ***Тютюнджиев, И.*** Търновският епископат XII–XXI век. В. Търново, 2007, с. 54.

[42] ***Fine, J. V. A.*** The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, 1994, 321–322.

Вероятно тази турска орда е била пресрещнатата от българска армия, водена от цар Михаил IV Асен, който злополучно заплатил тази среща с живота си. В този смисъл, ако се приеме тази хронология, то годината на смъртта на Михаил IV Асен бе следвало да се измести към 1350 и по този начин твърдението на Йордан Андреев, че на опелото е представен патриарх Теодосий II да се окаже вярно, макар и с корекция в датировката.

Точната хронология на тази приемственост между двамата патриарси е очевидно спорна. Любопитното в случая е това, че ако приемем мненията на Божилов и Андреев, то патриарх Симеон II би следвало да е починал към средата на 1348 г., в разгара на чумната епидемия в Търново. Естествено подобно съвпадение не означава, че патриархът е станал жертва на чумата и при липсата на писмени сведения всяко изказано мнение за действителните причини за неговата смърт може да е само спекулативно.

CHALLENGES, FACING THE CLERGY IN EUROPE AND BULGARIA, DURING THE PLAGUE EPIDEMIC OF 1347–1354 AND IMMEDIATE AFTER THAT

The plague epidemic of 1347–1354 affected all layers of the mediaeval society. There is no reliable data about the damage suffered by the medieval Bulgarian clergy, but some observations to the medieval European clerics during this period implicitly could be applied for the Central Balkans as well. According to various historic sources from Denmark, England, France, Germany, Ireland, Italy, Norway, Portugal Spain, Switzerland, and Russia, some general tendencies could be established. Since the priests were holding some public responsibilities the very high mortality among the preachers affected not only the Church, but the governmental administrative systems as well. Many bishops ceased, including the archbishop Bradwardine of Canterbury and archbishop Vassilii of Novgorod. Since many of the newly appointed clerics were underage the high mortality affected clergy literacy, experience, and ability of leadership. The Church gained more affluence after the epidemic although her reputation diminished.

КУЛТУРА НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ (1185–1235). ПРИНОСЪТ НА НУМИЗМАТИКАТА И СФРАГИСТИКАТА

Иван ЙОРДАНОВ

Монетите и печатите, предмет на дисциплините – нумизматика и сфрагистика, имат редица предимства пред останалите източници на историческа информация.

Те са официални, част от държавността и тяхната информация е официална, т. е. достоверна. Те имат предимството, че са точно датирани и са достигнали до нас в цял и непокътнат вид, така както са функционирали някога. Освен функционалното си предназначение, те имат още една немаловажна роля – да са средство за пропаганда на издателя си

I. МОНЕТИ И ПЕЧАТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ (1185–1235)

Право на монетосечене на Балканите и във Византия през средните векове има само суверенен владетел. Монетосечене са реализирали и някои претенденти за престола.

1. МОНЕТИ НА ТОДОР-ПЕТЪР (1185–1195)

В днешните български земи се локализира едно загадъчно монетосечене – на някой си Тодор, наричащ се василевс на ромеите.

Описание:

На лицевата им страна е представена права фигура на Исус Христос с нимб и хитон. Навярно благославя с десница, а в лявата ръка държи книга (евангелие). От двете му страни са изписани титули: IC-XC. Прави впечатление ниският релеф на изображението, което е почти изтрито при много от екземплярите.

На опаката страна е представен владетелят прав насреща, на главата със стема, облечен в дивитисион и препасан с лорос. В дясната ръка държи скиптър, завършващ с двойно пресечен патриаршески кръст, а лявата ръка е поставил на кръста. От нея виси прехвърления край на лороса, който наподобява меч. От двете му страни е изписан вертикален надпис на гръцки: + Θ-Δ-Ο || от дясно горе буквата В със знак за съкращение, а в долното поле лигатура от две букви (PN) = + Θ(εό)δο(ρος) β(ασιλεὺς) Ρ(ωμαίω)ν.

В превод: Теодор василевс на ромеите. (Обр. 1)

В изображението на владетеля се наблюдават някои неудачи – липса на шия, между главата и тялото, забитият в дясното рамо жезъл, без да се вижда как той се държи от ръката, и пр., които свидетелстват за провинциална изработка на неопитен гравьор.

То се датира в периода 1185–1195 г. Близо половин век пред изследователите стои въпросът кой е владетелят, на когото са тези монети. Локализирането им в България и датирането им в периода 1185–1195 г. съвпада с дейността на Тодор, наречен по-късно Петър, който в 1190 г. според биографа на император Фридрих II Барбароса „се наричаше император и изискваше от римския император да му възложи императорската корона на гръцкото кралство...“.

Въпросните монети са доказателство за претенциите на Тодор–Петър към византийския престол и той съвсем резонно се титулува василевс на ромеите[1].

Това, разбира се, е един епизод от разнообразните и многопластови събитията в българските земи по това време. Как тази констатация да се свърже с останалите събития?

Най-напред е избухването на въстанието в Търново и коронацията на по-стария брат под името Петър IV, което на практика означава възстановяване на българската държава. Не случайно последва поход към Преслав. Следва отвоюване на българските територии.

---

[1] ***Йорданов, И.*** Сякъл ли е монети Тодор (Петър), братът на Асен? – Историкии, 7 (2014), 67–87.

Към 1189–1190 г. възниква нова ситуация – III кръстоносен поход. Братята се възползват от това и амбициите на по-старият са да стане византийски василевс. Разбира се не под името Петър, а с рожденото си име Тодор, с което е бил известен в тогавашното византийско общество.

Тези претенции продължават до 1191 г., след което той се оттегля в Преслав, в столицата на Петър I, съхранявайки си титула василевс на ромеите и навярно е продължил да сече монети, тъй като за много малко от монетите може да се каже, че са от един и същи монетен печат. Следователно се касае до голямо количество отсечени монети, а нееднократно от един монетен печат.

В Търново се установява Йоан Асен и той продължава войната с Византия. След убийството му в 1197 г., Тодор–Петър IV тръгва от Преслав и завладява столицата Търново.

Следователно, въпросните монети илюстрират едни епизод от амбициите на българските владетели, да овладеят властта във Византия. На този въпрос ще се спрем отново по-долу, където представяме един необичаен български печат.

2. ПЕЧАТИ НА ЙОАН, ВАСИЛЕВС НА БЪЛГАРИТЕ (XII–XIII в.)

Лице: Надпис във вертикални редове: О-А-Г-I-o-s | | ΘЄ-ΟΔ-Ѡ-PO-C

Права фигура на св. Теодор, представен във фас. Около главата му е гравиран нимб чрез зрънчест кръг. Лицето е представено с всичките черти чрез висок и добре съхранен релеф. Брадата е дълга, падаща на гърдите, но е островърха. Светецът е облечен в ризница с добре видими люспи на бронята. Липсва наметало. Вместо него тънка надиплена материя обхваща талията на ризницата и се спуска до коленете. С дясната ръка светецът се подпира върху дълго копие, а с лявата придържа щит с триъгълна форма, опрян на земята.

Опако: Пет редов надпис на гръцки език

+ CΦPA | ΓHC : IѠBA | CHΛЄѠC | TѠNBOΛ | ΓAPON

+ Σφραγὴς Ἰω(άννῃ) βασηλεώς τῶν βολγάρον

В превод: „Печат на Йоан, василевс на българите“.

Известни са два екземпляра:

2. Съхранява се в РИМ–Шумен, инв. №14670. Намерен е от машинкаджия в крепостта до с. Добри дол, Пловдивско. Размери: 35–36 (32) 3,5 мм. Тегло: 28,70 г. Великолепен отпечатък, отлично съхранен. Патината му е също добре запазена. Целостта на моливдовула е само леко нарушена от острието на намервача. (Обр. 2)

Публикация[2].

3. Съхранява се в Музея на град Скопие, инв. № 1-00 18. Намерен е при разкопки през 2007 г. на крепостта „Калето“ в Скопие (дн. Македония), в сектор 11 кв. Д1.6.1. Размери: диаметър на ядрото 36 мм. Тегло: 25,29 г. Екземплярът е зле съхранен, неговото идентифициране правим по нашия моливдовул[3]. Неговото значение е, че потвърждава автентичността на екземпляра от Добри дол, ако е имало такива съмнения. И местонамирането му би могло да подпомогне идентифицирането с историческа личност. (Обр. 3)

Публикация[4].

Представеният печат е уникален. Надписът му е на гръцки и се отнася до василевс на българите.

Преди да пристъпим към опитите за идентифициране на Йоан, е необходимо коментар на изображението и палеографията на буквите от текста.

---

[2] ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, № 151.

[3] Информация за същия и илюстрация получих от колегата Роберт Михайловски от Университета в Манитоба (Австралия), който включва този печат в своята публикация A Catalogue of Lead Seals found during Archaeological Excavation at the Fortress „Kale“ in Skopje от 2007. Ползувам се от възможността да му благодаря.

[4] ***Йорданов, И.*** Печатите на Йоан василевс на Българите. – НСЕ, 6 (2010), 165–171.

При търсенето на сходства с иконографията на нашия паметник прегледах всички публикувани печати с подобно изображение. Изненада за мен бе фактът, че поразително точни паралели намерих единствено върху печата на Йоан Кантакузин – кесар и зет на император Исак II Ангел[5], разгромен от българите начело с Асен и Петър.

В надписът върху опаката страна са налице редица отклонения както от граматичните правила, така и от палеографията на някои от буквите, което свидетелства, че гравьорът на матрицата от опаката страна не е грък и тя е гравирана извън Константинопол. Това контрастира с лицевата страна, която е изпълнена великолепно. Изображението е като че ли точно копие на познат образец. Датировката на печата според моите наблюдения върху изображението и палеографията на буквите е най-общо краят на XII – началото на XIII в.

Печатът е наистина уникален. Той принадлежи на български владетел, а надписът е на гръцки. Освен това върху печата липсва изображението на този владетел. На лицевата страна е представен закрилникът на Йоан – св. Теодор, а на опаката има надпис в хоризонтални редове.

Сега да преминем към опитите за идентифициране на собственика на печата: Йоан, василевс на българите. Кой е той и защо надписът е на гръцки език?

В българската история в края на XII и началото на XIII в. съществуват няколко Йоановци, които са били владетели на българите или претенденти за престола.

1. Йоан-Асен I (1186–1196)[6]

Добре известен в българската история. Сведенията за него идват предимно от Историята на Никита Хониат и от по-късните нейни преписи. Те са позволили редица заключения, повечето от които са в сферата на хипотезите. Приема се, че още в началото на въстанието Йоан-Асен е бил обявен за съвладетел на брат си Теодор-Петър. Допуска се, че кръщелното му име е било Йоан, а Асен – народностното.

Все пак да проследим случаите, когато става дума за мястото на всеки един от братята по време на въстанието и след това.

Какво се случва на 26 октомври 1185 г. – на другия ден след освещаването на храма.

Според Никита Хониат: „А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“[7].

Според Теодор Скутариот: „А първият от братята, Петър, си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (βασιλέα Βουλγάρων)“[8].

В тази връзка е интересен и епизодът след разгрома на византийската армия начело с кесаря Йоан Кантакузин през февруари 1186 г.: „И тъй, след като ромеите, победени, бягали, варварите ограбили всичките им шатри и златотканите одежди на кесар, които се отличавали с тъмносините си багри, а също и знамената. Петър и Асен ги облекли, като тръгнали пред войската си“.

Относно титула на Теодор-Петър сведение намираме в хрониките на Третия кръстоносен поход. При Адрианопол (в края на 1189 и началото на 1190 г.), където се водели сложни преговори между Фридрих I Барбароса и представителите на византийския император, се съобщава и за българско пратеничество.

Според Historia peregrinorum: „...Калопетър... изпрати посолство в Адрианопол. Той молеше императора да положи на главата му... диадемата на гръцкото царство (diadema regni Grecie)“[9].

Според Expeditio Friderici I: „Докато се вършеше това, Калопетър, господарят на власите и на по-голямата част от българите в градините на Тракия, който се наричаше император и изискваше от римския император да му възложи императорската корона на гръцкото кралство (coronam imperialem regni Grecie)...“[10].

---

[5] ***Oikonomides, N.*** A collection of dated Byzantine Seals. Washington, 1986, no. 123.

[6] ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, 27–40, № 1.

[7] ***Nicetae Choniatae.*** Historia. – В: ГИБИ. Т. XI. София, 1983, с. 27.

[8] ***Theodori Scutariotae.*** Compendium chronicom. – В: ГИБИ. Т. VIII. София, 1972, 244.

[9] ***Historia peregrinorum.*** – ЛИБИ. Т. III. София, 1965, с. 241.

Необходимо е да запомним, че Петър се е наричал император и искал да му бъде дадена императорската корона на гръцкото царство, т. е. да бъде признат за василевс на ромеите.

Относно ролята на двамата братя във въстанието и след възстановяването на държавата се дискутира. Едни автори приемат, че още в началото на въстанието Йоан-Асен е приел царската корона и царската титла, други допускат, че това е станало значително по-късно – през 1188, 1190 или 1191 г.

Съвременникът на това събитие Никита Хониат недвусмислено говори: „А единият от братята, Петър, увенчал и главата си със златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки“, но не споменава за какъв се е провъзгласил Петър. Когато византийски хронист съобщава за подобни действия, обикновено става дума за узурпатор. От тези сведения би могло да се заключи, че Теодор-Петър се е обявил за василевс на ромеите, т. е. че е един от многобройните по това време претенденти.

Теодор Скутариот, чиято „Обзорна хроника“ е написана един век по-късно, уточнява: „...А първият от братята Петър си поставил и венец на главата, а на краката червени сандали, като се нарекъл цар на българите (βασιλεὺς Βουλγάρων)“. За Скутариот, творил 100 години по-късно от тези събития, когато българската държава е реалност, е обяснимо, че нейните владетели се титулуват царе, т. е. василевси, докато за съвременника им Хониат братята са узурпатори.

Заедно с това и двамата автори непрекъснато изтъкват ръководната роля на другия брат, наречен Асен. След като не е посочена изрично титлата на Асен (деспот или кесар), би могло да се предполага съществуването на съвладелска институция – практика, добре позната във Византия, когато е имало повече от един император. В случая обаче новият печат подсказва една друга възможност. Теодор–Петър е бил обявен за василевс на ромеите, а Йоан–Асен – за василевс на един от народите във Византийската империя, българския[11].

За императорските амбиции на Теодор–Петър и за достигналите до нас негови монети и евентуалното наличие на печати, вече стана дума по-горе.

Все пак кога Йоан-Асен е бил обявен за съвладетел или въобще за василевс на българите? Една отправна точка е разгромът на Йоан Кантакузин и пленяването на неговите дрехи и инсигнии. Кесарят във Византия е вторият по ранг след императора. В българската рангова йерархия не е имало подобен титул. „Кесар“ идва от латинското „caesar“ и е по-ранна форма на славянското „цар“. Може би именно Йоан–Асен е наметнал кесарската златотъкана хламида и другите инсигнии през февруари 1186 г. и именно тогава е бил обявен за владетел на българите. В единството на иконографския сюжет между печатите на кесаря Йоан Кантакузин и този на Йоан–Асен, василевса на българите, би могло да се потърси внушението, че дотогавашният закрилник на Йоан Кантакузин за в бъдеще ще закриля василевса на българите Йоан. Надписът е на гръцки, защото в началния период на въстанието церемониалът и титулите ще са били византийски.

2. Иванко (1196–1197)[12]

След като убил Йоан-Асен I, Иванко (Йоан) безспорно се е провъзгласил за владетел на българите. Знае се, че после е избягал при византийците и е бил назначен за управител на

---

[10] ***Historia de expeditione Friderici imperatoris.*** – В: ЛИБИ. Т. III. София, 1965, с. 279.

[11] Подобно разделяне на властта между родственици – баща и син, може да се види, макар и значително по-късно, в съседна Сърбия, където Стефан Душан се провъзгласява за βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας и поема управлението на завладените византийски територии, докато управлението на коренните сръбски земи той поверява на сина си Урош, вж. ***Острогорски, Г.*** История на Византийската държава. София, 1998, 658–660.

[12] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 33–34.

Филипополска област. С това обаче претенциите му за престола навярно не са били задоволени и той се е представял във византийското общество като василевс на българите.

3. Калоян (Йоан) (1197–1207)[13]

Третият брат в изворите се нарича Йоан, Йоаница или Йоанис. Неговото име се съобщава за пръв път през 1188 г., когато е бил взет за заложник. След убийството на брат си Йоан-Асен през 1196 г. Калоян е заел неговото място в управлението, а навярно и в йерархията. В писмата си до папа Инокентий той се титулува imperator Bulgarorum, което има същото значение както βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων. Не е за подценяване и информацията от печата му (вж. по-долу), достигнал до нас в очевидно фалшив отпечатък. При него на лицевата страна е представено изображение на Богородица, а на опаката има надпис на кирилица: Калѡѣнъ царь бл(ъ)гарѡмъ.

Надписът по същество е еквивалентен на горния с тази разлика, че тук е употребена славянската форма на името Калоян и титула цар.

В предишното издание на Корпуса заключих: от изброените по-горе възможни Йоановци на данните от печата най-добре отговаря братът на Теодор-Петър – Йоан-Асен.

Сега намирането на втория екземпляр в Скопие няма как да обясни получаването там в крепостта на кореспонденции от Йоан-Асен до 1190 г.[14] Може би трябва да се помисли още веднъж за възможността тази група печати да се свържат с личността на цар Калоян. Намирането на печата в Скопие има обяснение с известното ни за събитията, разиграли се тук. Докато кръстоносците обсаждат Константинопол през юли 1203 г. и империята е парализирана, Калоян предприема офанзива в югозападната част на Балканите и завладява градовете Призрен, Скопие, Охрид и Вероя[15]. Така че намирането на печата на Йоан, василевс на българите, е в своята естествена среда. Гръцкият език е обясним, тъй като кореспонденцията е адресирана до гръцко говорещо население, понеже тези територии са били част от византийската империя.

Накрая бих искал да подчертая, че си давам сметка за уклончивостта на това предположение, но това е начинът да се приближаваме към истината – нови находки и нови предположения.

3. ПЕЧАТИ НА (ЙОАН) АСЕН I (1186–1196)

Л.: СВ Н
ѦТ М Свѧтъ(н) Днмитр(ъ)
ЪІ НТ
Д Р

Св. Димитър е представен прав, с нимб, ризница и броня. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а с лявата придържа щит, опрян о земята.

Оп.: АС Б
ѢН ЛГ
ЧР АР
о
М

+ Асѣнь цр блъгаромъ

Царят, със стема, дивитисион и лорос, е представен прав, насреща, във фас. С дясната ръка се подпира върху скиптър с дълга дръжка, завършващ на върха с кръст, а в лявата държи акакия.

---

[13] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, № 3.

[14] Макар че като се има предвид функцията на печата да пътува във всички посоки, където собственикът му е разпращал кореспонденции, не може да се изключи възможността и Йоан-Асен да е писал до неизвестен за нас адресат в Скопие!

[15] ***Златарски, В.*** История на Българската държава през средните векове. Т. III. София, 1972, с. 172.

4. Съхранява се в НАИМ–София, инв. № 75. Неизвестен произход. Размери: 32–35 (32) 4 мм. Тегло: 42 г. Добре центриран, но недостатъчно контрастен отпечатък, покрит с корозия. От едната страна повърхността му е била нарушена, навярно от намервача, който е искал да провери дали е сребърен. (Обр. 4)

Публикация[16].

5. Частно притежание (колекция на Ст. Билик, София). Неизвестен произход. Размери: 31,5–31,5 (?) 3–4 мм. Много слаб отпечатък. Самият моливдовул е в ужасно състояние. При докосване оловото полепва по пръстите на ръката. Бил е третиран с оцет! Не може да се каже с категоричност дали е от друг булотирион, но има видими различия с горния екземпляр.

Публикация[17].

Печатът е включен в първата специална публикация, посветена на българските владетелски печати у нас и паралелно с това е публикуван в „Revue numismatique“[18]. Преиздаден е и илюстриран с фотос от Н. Мушмов[19], а впоследствие е включен в неговия монографичен труд.

За последен път е бил обект на внимание в изследването на Й. Юрукова. Тя предлага детайлен иконографски и палеографски анализ на паметника и акцентува на някои отклонения и неточности в изображението на владетеля. Накрая прави извода, че е налице една по-късна изработка, при която гравьорът е комбинирал два познати прототипа: в иконографията на царския образ доминират характерните за Константин Асен особености, а образът на св. Димитър, както и разположението на гравираните около него надписи, са заимствани от печатите на Борил. Изработката му се датира в периода XIII–XVI в., като при него все още се чувстват тенденциите на средновековната пластика[20].

Наистина той има някои различия в сравнение с моливдовула на Борил от Преслав. Скиптърът, който държи владетелят, е характерен за изображенията върху монетите на Иван Александър (1331–1371)[21], но дали тези различия са достатъчни той да бъде „осъден“, за мен си остава все още открит въпрос. Ако настина е изработен през XIII–XIV в. кой е владетелят, представен върху него?

4. ПЕЧАТИ НА ЦАР КАЛОЯН (1197–1207)

С личността му се свързват две групи печати: златен пръстен-печат на Калоян, намерен в гроб до църквата „Св. 40 мъченици“ и моливдовул на цар Калоян.

Пръстен-печатът е на частно лице с името Калоян и не е предмет на моето изложение.

Моливдовул на цар Калоян:

Лице: Богородица с нимб, мафорион и химатион е представена права, полуобърната наляво. Ръцете ѝ са насочени в молитвен жест към представената горе божия десница. Титули: СВ БЦА.

Опако: Четириредов надпис:

+ КАЛ | ѠѢНЧ | БАГАР | ѠМЪ

+ Калѡѣн цр бл(ъ)гарѡмъ

6. Съхранява се в НАИМ–София, инв. № 84. Преди това е бил в колекцията на национал-революционера Никола Обретенов. Размери: 33–33 (32) 4 мм. Тегло: 23,86 г. Отпечатъкът е бил добре центриран, но релефът на изображението и някои от буквите са захабени. (Обр. 5)

---

[16] ***Добруски, В.*** Три старобългарски царски печата. – СбНУНК, 18 (1901), 814–815, № 1; ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе. София, 1925, № 243; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 152; ***Jordanov, I.*** The Collection of Medieval Seals from National Archaeological Museum Sofia. Sofia, 2011, no. 16.

[17] ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 153.

[18] ***Dobruski, V.*** Deux molybdobulles Bulgares: uniques et inédits. – RN, IV/5 (1901), pp. 258–261.

[19] ***Мушмов, Н.*** Две неиздадени български монети. – ИБАД, 3 (1912/1913), с. 229, табл. I, 5.

[20] ***Йорданов, Й.*** Средновековни български печати. – В: Български средновековни монети и печати. София, 1990, 50–51.

[21] ***Пенчев, В.*** Средновековни български монети. – В: ***Юрукова, Й., Вл. Пенчев.*** Български средновековни монети и печати. София, 1990, табл. VIII, 71; X, 95 и пр.

Публикация[22].

Интерпретацията на този печат претърпя доста резки оценки. След публикацията на Мушмов, от една страна, той бе посрещнат като ценен паметник на материалната култура на Второто българско царство[23], а от друга, бяха изказани доста резки съмнения относно неговата автентичност.

Авторът на тези съмнения, Т. Герасимов[24], обръща внимание на характеристики от иконографско, палеографско и техническо естество и достига до извода, че паметникът не е автентичен, а е дело на някой патриот, който е пожелал да обогати българската сфрагистика с печат и от този български цар.

Очевидно е, че в стила и изработката на печата има някои смущаващи характеристики, но очевидно е също, че те не са решаващи, за да приобщим този сфрагистичен паметник към модерните фалшификати. Ако настина подбудите на фалшификатора са били патриотични и по някакъв начин свързани с личността на Н. Обретенов, то нищо не е пречело да бъде представен един царски образ – подобни печати вече са били известни и публикувани.

Може би на този етап от проучването би трябвало да се даде шанс на печата. Възможно е той да е по-късен паметник, изработен в някое манастирско ателие за доказване на автентичност на подправена грамота за собственост през XIV или следващите векове.

5. ПЕЧАТИ НА ЦАР БОРИЛ (1207–1218)

Л.: ⁻. ДН
ЪІ МН
ТР = (Свѧт)ъı(н) Дниrтρıос(ъ)
І
о
с

Св. Димитър е представен прав, с нимб, ризница и броня. С дясната ръка се подпира върху дълго копие, а в лявата придържа щит, опрян в земята.

Оп.: БО ЧБ
РІ ЛЪГ
ЛЪ Ро
М

+ Боρнлъ цρ блъгаρом(ъ)

Царят, със стема, дивитисион и лорос, е представен прав, насреща, във фас, върху супендиум. В дясната ръка държи скиптър, завършващ на върха с кръст, а в лявата – акакия.

Известни са вече два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион.

7. Съхранява се в НАИМ–София, инв. №74. Намерен е до с. Белотинци, Белоградчишко, в едно средновековно градище. Моливдовулът е бил придобит от Ст. Макариев и подарен на АМ. Размери: 31,5–34 (29) 4 мм. Тегло: 26,82 г. Добре центриран, но зле съхранен отпечатък. Пробит е в горния край, което е свидетелство, че е висял от някакъв документ. Повърхността му е доста пострадала и оксидирана.

---

[22] ***Moušmov, N.*** Un sceau en plomb du tsar Kaloyan (1196–1207). – Byzantinoslavica, 4 (1932), pp. 135–138; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 154; ***Jordanov, I.*** The Collection of Medieval Seals…, no. 17.

[23] ***Златарски, В.*** История, т. 3, с. 105, бел. 2; ***Дуйчев, И.*** Стара българска книжнина. Т. II. София, 1943, с. XIV и 79.

[24] ***Герасимов, Т.*** Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. – Археология, XII/2 (1970), 35–37, обр. 4.

Публикация[25].

8. Съхранява се в АМ–Велики Преслав. Намерен е при археологически разкопки във Вътрешния град на Преслав, на обект „Южна порта", кв. 172/218, дълбочина 1,40 м, на 29.08.1972 г. с ръководител на разкопките ст.н.с. И. Жандова-Акрабова. Размери: 30,5–35 (26) 5 мм. Тегло: 37,04 г. Великолепен отпечатък, великолепно съхранен. В това си качество би могъл да виси от царски хрисовул. (Обр. 6)

Публикация[26].

След първата публикация на Добруски следва да се отбележи находката от Преслав. Моливдовулът е намерен при редовни археологически разкопки във Вътрешния град – там, където по-късно бе разкрита катедралната църква на българската столица. Този нов екземпляр, великолепно съхранен, коригира прочита на текста и свидетелства, че Преслав е запазил ролята си на важен център (втория по значимост) и във Второто българско царство. Намереният моливдовул навярно е скрепявал важен документ (хрисовул) от царската канцелария, отнасящ се до Преслав.

6. МОНЕТИ И ПЕЧАТИ НА ЦАР ЙОАН АСЕН II (1218–1241)

При този владетел е окончателно възстановен суверенитетът на българската държава – имаме си вече цар и патриарх и съответно златни монети и печати.

6а. Хрисовул на цар Йоан Асен II (1230–1241)

Л.: СТ ДН
ЪІ МНТ = С(вѧ)тъı(н) Днмнтрне
РНЄ

Св. Димитър с нимб и мантия седи на трон с ниско облегало. С двете си ръце държи хоризонтално меч .

Оп.: ‿
ІѠ РѠ
АСѢ МЪН
НЧРБ ГРЪ
ЛЪГ КОМ
А Ъ

+ Іw(анъ) Асѣн цр блъгарwмъ н гръкомъ

Царят в тържествена поза е представен прав, насреща, върху супендиум. На главата си носи стема с висящи от двете страни на лицето пропендули. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос, чийто край е прехвърлен през лявата му ръка. С дясната ръка се подпира върху лабарум с дълга дръжка, а в лявата държи кълбо, увенчано с кръст.

9. Съхранява се в Зографския манастир. Виси прикрепен към т. нар. Калиманова грамота. Размери: 45–45 мм[27]. Чудесен екземпляр. Великолепен отпечатък, отлично съхранен. (Обр. 7)

Публикация[28].

---

[25] ***Добруски, В.*** Три царски печата, 815–816, № 2; ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите …, № 244; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 155; ***Jordanov, I.*** The Collection of Medieval Seals…, no. 18.

[26] ***Герасимов, Т.*** Фалшиви печати …, 80–82; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 156.

[27] За съжаление и на този етап метрологичните данни са повече от скромни. Интересно би било да се види съдържанието на метала. Дали е еквивалентно на златната перпера на същия владетел, отсечена в чест на победата при Клокотница през 1230 г.

[28] ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите …, № 246; ***Gerasimov, T.*** Sceaux bulgares en or des XIII et XIVe siècles. – BSl, 21 (1960), no. 1, 63–65, Pl. I–III; ***Йорданов, Й.*** Средновековни български печати, табл. III, 23; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 157.

Това е първият известен български хрисовул. Първата публикация на Калимановата грамота е от 1845 г. Липсва описание на печата, но се подразбира, че съществува. Авторът на публикацията В. Априлов приема грамотата за истинска[29]. Вече в следващите критични публикации става ясно, че тя е компилация от XVI в.[30], но печатът е автентичен[31]. Той е бил взет от някоя истинска грамота, дадена на Зографския манастир от цар Иоан Асен II, която или е била загубена, или съдържащото се в нея не е задоволявало управата на манастира. Така или иначе, през XVI в. е била съставена нова грамота, скрепена с истинския печат на Йоан Асен II, цар на българите и гърците.

Това е първият български средновековен печат с титул цр блъгаромъ н гръкомъ.

Какво е неговото значение?

Йоан Асен II е цар и самодържец на два етноса – българи и гърци. Етнонимът гръкомъ изразява традиционния стремеж на българските владетели да се изравнят с византийските василевси, изразен най-силно при Симеон I Велики (893–927). В случая обаче може да се приеме и като документирана и анонсирана претенция към византийското наследство. Известно е, че по това време Византийската империя е ликвидирана. В Константинопол се намират латинците, а в различни части на бивша Византия възникват центрове с амбициите да възстановят империята. След битката при Клокотница през 1230 г. и след разгрома на един от реалните претенденти, Теодор Комнин Дука, Йоан Асен II е имал самочувствието на приемник на Константинопол, при това става дума не за блянове, а за реалности. В разширената след тази битка българска държава е било включено многобройно гръцко (византийско) население, но за разлика от Симеон, Йоан Асен II прибавя към титула си и етнонима блъгаромъ. Чрез пълния си титул цр блъгаромъ н гръкомъ той обединява завета и делото на чичо си Теодор-Петър и баща си Йоан-Асен I.

6б. Монетосечене на цар Йоан Асен II (1230 1235 г.)

Монетите са възпоменателни в чест на победата при Клокотница, отсечени са в Солунската монетарница и тяхната иконография илюстрира новите политически реалности – България е хегемон в източна Европа. Монетите са натоварени с пропаганден ефект.

Златно хиперпероново монетосечене (април – май 1230)[32]

Лице: Вертикален надпис в две колони:
ІС ХС
ЧР СЛ
Ь АВ
Ѣ

Христос прав, насреща с брада, мустаци, широк кръстат нимб, туника и колобион, стъпил върху овален супендион; с дясна ръка благославя пред гърди, а в лявата държи евангелие

Опако: Вертикален надпис в две колони:
ІѠ СТ
АС ЪІ
Ѣ Д
НЬ М
ЧРЬ Т

---

[29] ***Априлов, В.*** Болгарскія грамоты. Одеса, 1845. – В: ***Априлов, В.*** Избрани съчинения. София, 1940, 227–240.

[30] ***Иречек, К.*** История на българите. София, 1978, 300–301, бел. 34; ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1970, 602–608.

[31] ***Стоилов, А. П.*** Бележки по компилацията на отдавания хрисовул на Ивана Калимана I, даден на Зографския монастир. – В: Zbornik u slavu Vatroslava Jagica. Berlin, 1908, 81–96; ***Иванов, Й.*** Български старини …, с. 608.

[32] ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261 г.). София, 1984, с. 89; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век. В. Търново, 2009, с. 41.

Царят (вляво) и св. Димитър (вдясно) прави насреща. Царят е с къса заоблена брада, стема, пропендулии, завършващи във вид на кръст, маниакион, дивитисион и лорос, чийто ляв тесен край е прехвърлен през лявата ръка. Дясната ръка на царя е поставена пред гърдите, а с лявата поема от св. Димитър дълъг меч в ножница, обърнат с върха надолу. Св. Димитър е голобрад, с нимб около главата, облечен е в ризница, къса войнишка туника и сагион, стъпил върху супендион, с дясната ръка коронясва царя. Изображението е поставено в зрънчест кръг.

10. Известен е единствен екземпляр съхраняван в колекцията на НАИМ–София. Произхожда от дн. Македония. Диаметър: 30 мм; тегло: 4,33 г. Корубесто ядро, допълнително изправено и пропукано по средата. Монетата е пробита като е визирано изображението на царя и светеца. (Обр. 8)

Билоново монетосечене на цар Иоан Асен II (1230–1235)[33]

Лице: Вертикален надпис в две колони:

IC XC

Бюст на Христос голобрад с нимб, туника и колобион. В нимба е вписан кръст, в чиито рамене са гравирани по 5 бисера. С дясна ръка благославя пред гърди, а в лявата държи евангелие

Опако: Вертикален надпис в две колони:

IѠ CT
AC ƷI
Ѣ Д
НЬ М
ЧРЬ Т

Царят (вляво) и св. Димитър (вдясно) прави насреща. Държат помежду си жезъл с дълга дръжка завършващ на върха с осмолъчна звевда. Царят е с къса заоблена брада, стема, пропендулии, завършващи с два бисера, маниакион, деветесион и хламида. В дясната ръка държи на рамо жезъл, завършващ на върха с кръст. Св. Димитър е голобрад с нимб около главата, облечен е в ризница, къса войнишка туника и сагион. С дясната ръка връчва на царя, стъпил върху супендион, символа на победата, а в лявата държи гол меч с върха надолу. Изображението е поставено в зрънчест кръг. (Обр. 9)

И този вид монети са сравнително редки, намират се предимно в югозападната част на Балканския полуостров. В близост с мястото където са сечени.

Навярно възниква въпросът с какви монети са били реализирани ежедневните покупко-продажби в България. Отговорът е с български имитации на византийските монети от XII в. Причината българските власти да предприемат подобно монетосечене се дължи на една важа особеност на монетата – тя да е приета от населението. Дотогава то си е служило с византийски монети и се отнася резервирано към всякакви промени[34]. Същото правят и латинските власти след завладяването на Константинопол и създаването на Латинската империя. Те секат монети не с образите на своите императори, крале и барони, както са свикнали на Запад, а монети с образите и имената на презирани от тях гръцки императори[35].

Това не е новост, това се наложи в литературата преди близо 40 г. Ново е, че българските власти, навярно при царуването на Калоян, секат и златни имитации. (Обр. 10). Доказателство за това идват от съкровището намерено край гр. Твърдица[36]. Тяхното количество – 230 екз. и поставянето им в специален бронзов съд (Обр. 11), определя това съкровище като стандартен дипломатически дар от българския владетел на своите партньори. Съкровището съдържа 4 либри златни перпери – количество, споменато в писмото на цар Калоян до папата.

---

[33] ***Дочев, К.*** Каталог …, с. 42.

[34] ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение …, 52–53.

[35] ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение …, 53–66.

[36] ***Jordanov, I.*** The Pergyra of tsar Kaloyan (1198–1207)? – AB, X/3 (2006), pp. 53–99.

В 1235 г. е възстановена и българската патриаршия. Не разполагаме с печат на първия патриарх – Йоаким. Налице е такъв от неговия приемник, който е изключително постижение на средновековната българска глиптика

Включваме го в статията, за да има представа читателят как е изглеждал печатът на българския патриарх.

7. МОЛИВДОВУЛ НА ПАТРИАРХ ВИСАРИОН (СРЕДАТА НА XIII В.)

Лице: Възнесение Христово. В горната половина е представено изображение на Христос, седнал на престол в овално сияние, поддържано от два летящи ангела. Под него е Божията майка, права, с обърнато към зрителя лице и с прибрани пред гърдите ръце. Около нея са представени дванадесетте апостоли.

Опако: Четириредов надпис:

. + . | ВНСАРНѠН | МАСТНЖБЖН | ЄЖПТРНАРХ | БАГАРѠМ

+ Внсарнѡн м(н)л(о)стнж Б(о)жнеж п(а)трнарх багарѡм

В превод: „Висарион, по божия милост патриарх на българите“.

Съхранява се в НАИМ–София, инв. №110. Намерен е неизвестно точно къде в Беленско. Размери: 40–40 (?) 2 мм. Тегло: 20,75 г. Великолепно гравиран и изпълнен отпечатък. Самият моливдовул е с много добре запазена повърхност. (Обр. 12)

Публикация[37].

Това бе първият печат на български патриарх, станал известен на науката. Той веднага поразява с високото качество на своята изработка както в изображението на лицевата страна, така и в изписването на буквите от опаковата.

И парадоксалното е, че името на този патриарх отсъства от списъка на българските владици. Предполага се, че е бил униат.

На лицевата му страна е представена икона с възнесение Христово, което е и наименованието на катедралния храм на българската патриаршия. Тази сцена е задължителна за печатите на останалите патриарси до края на средновековната българска държава.

Представените дотук монети и печати на българските владетели илюстрират възстановяването на българската държавност и суверенитета на българската държава. Въпреки сключената уния титулите и инсигниите на българските владетели са български и най-общо православни.

II. ЧУЖДИ ПЕЧАТИ, НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРСКАТА СТОЛИЦА.

Печатите, скрепявали кореспонденцията, предлагат и косвена информация. Там, където ги намираме днес, някога е била получена кореспонденция, скрепена с тях. Като знаем кой е авторът на кореспонденцията, чийто печат е висял от нея, и мястото където е била получена, ние можем да предполагаме с голяма доза вероятност кой е бил получателят и дори за какво се е отнасяла.

В българската столица Велико Търново са намерени следните печати, т. е. е била получена кореспонденция от следните личности:

А. Владетели:

1. Моливдовул на Исаак II Ангел (1185–1195)

Съхранявал се е в колекцията на РИМ–Велико Търново, инв. № VIII 233. Прегледах го преди повече от 30 г. Според информацията на покойния колега Атанас Писарев е намерен при разкопките на Царевец. Размери: 36–36 (33) 4 мм. Добре центриран, слаб отпечатък[38].

---

[37] ***Герасимов, Т.*** Два славянских моливдовула XI и XIII веков. – BSl, 13 (1952), 95–100, рис. 2; ***Герасимов, Т.*** Оловен печат на търновския патриарх Висарион. – ИОМТ, 2 (1964), 45–49; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите …, № 167.

[38] ***Jordanov, I.*** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, Part 1. Sofia, 2009, no. 199.

2. Моливдовул на Анри дьо Фландр (1206–1216)

Съхранявал се е в колекцията на РИМ – Велико Търново. Намерен е при разкопки на Царевец. Размери: 41 – 41 мм, тегло 42,75 г. Пълен и добре съхранен отпечатък[39]. (Обр. 13)

3. Моливдовул на Робер дьо Куртене (1221–1228)

Съхранявал се е в колекцията на РИМ–Велико Търново. Намерен е при разкопки на Царевец. Обект 22, кв. 74/5. Размери 42/40/4 мм, тегло 41,78 г. Непълен, но добре съхранен отпечатък[40]. (Обр. 14)

4. Моливдовул на Теодор I Ласкарис (1208–1222)

Съхранявал се е в колекцията на РИМ–Велико Търново. Инв. №. 4166. Несигурен произход. Намерен е най-общо в кв. Чолаковци, западно от Велико Търново. Размери: 33,5–36 (?) 3,5–5 мм, тегло 31,986 г. Добре центриран отпечатък, но все пак малко вдясно, поради което част от надписа не е излязъл[41]. (Обр. 15)

5. Моливдовул на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254)

Съхранявал се е в колекцията на РИМ–Велико Търново. Намерен е при археологически разкопки на Царевец, обект 12 през 1974. Размери: 32–36 (?) 4 мм, тегло 26,00 г. Непълен отпечатък, тъй като ядрото е било по-малко от размера на матриците. Повърхността на булата е одраскана с остър предмет[42]. (Обр.16)

В Търново са намерени печати (и следователно е била получена кореспонденция) от почти всички владетели, играли важна роля в тогавашния свят, което показва ролята и мястото на Търнов и респективно на България в тогавашния свят.

Б. Печати на висши византийски аристократи, намерени в Търново.

6. Моливдовул на севаста Георги Глава (XII–XIII в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ – Велико Търново. Намерен е при разкопки на Царевец през 1978 г. на обект 13, в близост с източната крепостна стена. Размери: 31–31 (30) 3,2 мм. Добре центриран и добре съхранен отпечатък[43]. (Обр. 17)

Друг екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион е бил намерен в крепостта при с. Перперек, Кърджалийско[44]. Севастът Георги Глава е непознат от наративните източници. Само можем да гадаем до кого в Търново и по какъв повод е писал. Дали не е от тракийските аристократи, които след завладяването на Константинопол от кръстоносците в 1204 г., потърсили съюза на цар Калоян.

7. Моливдовул на Лъв Астрамин (втора половина на XII в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ–Велико Търново. Намерен е по време на археологически

---

[39] ***Цочев, М.*** Моливдовул на латинския, константинополски император Хенрих, открит при разкопките на Царевец. – Нумизматика, 2 (1987), 24–25: ***Jordanov, I.*** Corpus 3/1, no. 202.

[40] ***Овчаров, Т.*** Новооткрит печат на Царевец. – Нумизматика, 4 (1979), 5–8; ***Jordanov, I.*** Corpus 3/1, no. 203.

[41] ***Харитонов, Х.*** Моливдовул на никейския император Теодор I Ласкарис. – ИИМВТ, 14 (1999), 177–181; ***Jordanov, I.*** Corpus 3/1, no. 205.

[42] ***Писарев, А.*** Византийски оловен печат от хълма Царевец. – Нумизматика, 4 (1978), 16–18; ***Jordanov, I.*** Corpus 3/1, no. 207.

[43] ***Тотев, К.*** Новооткрит печат на севаста Георги Глава от Царевец. – Нумизматика, 4 (1982), 15–16; ***Йорданов, И.*** Печати на византийски севасти от територията на България. – НС, 2 (1998), № 8; ***Jordanov, I.*** Corpus 3/1, no. 629.

[44] ***Jordanov, I.*** Corpus…, 3/1, no. 630.

разкопки на Царевец с ръководител Златка Генова. Размери: 28–30 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък[45]. (Обр. 18)

Λέων ’Αστραμηνὸς е непознат от наративните източници. Възниква въпросът дали ’Αστραμηνος е патроним, произхождащ от град ’Αστρος[46], или се касае до епископ на града, който е писал до българската столица до свой духовен събрат или по някакъв друг повод.

8. Моливдовул на Н. Теофилопул (първа половина на XIII в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ–Пловдив, инв. № 893. Намерен е във Велико Търново и подарен в пловдивския музей през 1936 г. от някой си д-р Назлъмов. Размери: 32–33 (28) 4 мм[47]. (Обр. 19)

Собственикът на печата е византиец, привлечен от Анри дьо Фландър на служба в Латинската империя. Той вероятно е бил натоварен от императора с някаква мисия в Търновския двор след подписването на българо-латинския договор в 1211 г.

9. Монограмен печат (XII–XIII в.)

Съхранява се в колекцията на РИМ–Велико Търново. Намерен е при разкопки на Царевец. Размери: 32–33 мм. Пълен и добре съхранен отпечатък[48]. (Обр. 20).

Друг екземпляр с неизвестен произход е бил предложен на аукциона Gorny and Mosch, 134, 11–12.10.2004, no. 3337.

Монограмът с името на собственика му не е разшифрован задоволително.

При разкопките на Трапезица през 2008 г. е намерен керамичен фрагмент с монограм близък до оловния печат[49]. (Обр. 21)

Би могло да се предположи, че зад двата артефакта стои една и съща институция. Но каква не можем да отговорим – манастир, производствен комплекс и пр.

В заключение: сфрагистичните и нумизматични паметници по своеобразен начин илюстрират етапите от възстановяването на българската държавност, заедно с това те ни позволяват да надникнем в ежедневния живот на българската столица и контактите ѝ с тогавашния свят.

RESTORATION OF THE BULGARIAN STATEHOOD (1185–1235). THE CONTRIBUTION OF NUMISMATIC AND SPHRAGISTIC DATA

This article presents the contribution of numismatic and sphragistic data as a source of information on the recovery and the strengthening of the Bulgarian state during the period 1185–1235, i.e. in the first half century of the existence of the Second Bulgarian Empire. The author examines the lead seals and the coins of the Bulgarian tsars, the lead seals of the heads of the Bulgarian church and also the seals of foreign rulers and aristocrats of that time found in Bulgaria. In conclusion, the article establishes that the sphragistic and numismatic monuments, in a peculiar way, illustrate the stages of the restoration of the Bulgarian statehood, and also allow us to glimpse into the daily life of the Bulgarian capital and its contacts with the world back then.

---

[45] ***Jordanov, I.*** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2: Seals with Family Names. Sofia, 2006, no. 67; ***Jordanov, I.*** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, Part 2. Sofia, 2009, no. 1822.

[46] За него вж. *Byzantinische Zeitschrift*, 2, 1893, 73–75; 17, 1908, 92–107.

[47] ***Йорданов, И.*** Печат на Теофилопул – първата половина на XIII в., намерен във Велико Търново. – ИИМВТ, 14 (1999), 183–187; ***Jordanov, I.*** Corpus 2, no. 237.

[48] ***Jordanov, I.*** Corpus…, 3/2, no. 2366.

[49] ***Робов, М.*** Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, с. 87 (2366А).

ПРЕДСТАВИТЕЛНИ СГРАДИ ОТ XII В. В СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Евгени ДЕРМЕНДЖИЕВ

При дългогодишните археологически разкопки на хълма Царевец във Велико Търново са разкрити и проучени няколко мащабни строежа, които определят облика на средновековния град – това са големите архитектурни комплекси на Патриаршията и Царския дворец, както и западната, източната и южната крепостни стени с различни фортификационни съоръжения, чието изграждане е отнесено към предстоличния период на Търнов[1]. Има обаче и две изключително интересни каменни сгради от това време, които са останали извън научното внимание, независимо от това, че те отдавна са проучени[2]. Мястото в градоустройството на Търнов и конкретното предназначение на тези сгради не са коментирани от проучвателите на Двореца. Те дори не са представени като самостоятелни обекти в раздела за културните пластове от времето преди строежа на Царския дворец[3]. Така тези две сгради се оказват почти неизвестни и изобщо не са разглеждани във връзка с историята на предстоличния Търнов[4].

СГРАДА № 1

Сграда №1 е открита при разкопките на Царския дворец **(Обр. 1)**. Нейните останки се намират на различна дълбочина под стените и подовите нива на помещения 3 и 4 на дворцова Сграда I, която затваря североизточния ъгъл на владетелския комплекс **(Обр. 2)**[5].

Архитектура. Запазените размери на Сграда № 1 в момента на нейното разкриване са: дължина 4,40 м в посока север-юг и ширина 5,70 м в посока изток-запад **(Обр. 2)**[6]. Стените са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан. Откритите участъци от четири напречни и надлъжни стени очертават две помещения. Северната фасада на Сграда № 1 е дълбоко фундирана, има ширина 0,80 м, запазена дължина 3,80 м и височина 1,25 м. На запад тя образува вътрешен ъгъл с малката запазена част от западната стена на помещение 1, а над източният ѝ край преминава източната крепостна стена на Двореца. Северозападният ъгъл на северната фасада на Сграда № 1 е отчасти застъпен от южната фасада на по-късната Сграда № 2. Западната стена на помещение 1 е с видима дължина 0,75 м и ширина 1,50 м, като източният ѝ край е разрушен. Разделителната стена между помещение 1 и помещение 2 е дълга 3,80 м и широка 1,25 м. Западната стена на помещение 2 има видима дължина 0,75 м и ширина 0,95 м. Сграда № 1 не е опожарявана и явно е била разрушена във връзка със строителството на Сграда № 2.

---

[1] На конференцията „Царевград Търнов и Второто българско царство в средновековния свят" представих доклад на тема „За предстоличната история на Патриаршеския комплекс в Търновград". Поради това, че статията не можа да се вмести в изискванията за обема на публикациите в настоящия сборник, тук представям само част от нея. Пълният и разширен текст е предаден за печат в Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново (*Дерменджиев, Е.* За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличнияТърнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI (2016), под печат).

[2] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, 96–98.

[3] **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, 337–339, 343–344, обр. 15. На общия план на Двореца (***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, Прил. 1) те са представени като помещения на една сграда и са означени като старобългарски строежи от X–XI в.

[4] ***Нешева, В.*** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, с. 22. В. Нешева само отбелязва съществуването на една от сградите като част от ансамбъл-резиденция на византийската управа в Търново от самото начало на XI в.

[5] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, 97–98.

[6] За улеснение при представянето на двете сгради ориентацията на стените е отбелязана спрямо основните посоки на света, а не според действителното им положение, което е северозапад–югоизток.

Реконструкция. Археологическите разкопки показват, че стените на Сграда № 1 не са засечени извън очертанията на дворцовата Сграда I, като по този начин тя остава изцяло под нейните основи **(Обр. 2)**[7]. Това позволява да се предложи приемлива реконструкция на общия ѝ план и да се посочат приблизителни размери на помещенията **(Обр. 3)**. Сграда № 1 е имала леко издължен в посока север-юг, неправилен четириъгълен план с максимални размери: дължина 12,70 м и ширина 9,30 м. Помещение 1 е тясно, дълго, почти правоъгълно, с ориентация изток-запад, и има вътрешни размери 1,20 x 5,80 м. Помещение 2 е с неправилен четириъгълен план, издължен в посока север – юг, и максимални вътрешни размери 6,40 x 7,50 м. На източната стена на това помещение би трябвало да има външен вход към терена пред Сграда № 1.

Сграда № 1 се намира в средата на хълма, от източната страна на голяма свободна площ, която може да се приеме за Централния площад на Търнов през XII в. **(Обр. 1)**. От запад сградата е отчасти вкопана в стръмен склон, като денивелацията между високата тераса от запад и ниския терен от изток е около 4 м. Възможно е Сграда № 1 да е имала 3 етажа, ако се гледа от източна посока и 2 етажа от към запад. За наличието на няколко масивни етажа свидетелства солидната ширина на носещите стени, достигаща 1,50 м. Непосредствено на северозапад от Сграда № 1 са открити два средновековни каменни зида с калова спойка, правени по различно време[8]. Те най-вероятно са сектори от подпорни стени, укрепващи по-високия терен от запад.

Помещенията на приземния етаж на Сграда № 1 би трябвало да са със стопанско и складово предназначение **(Обр. 3)**. Няма данни за подовата им настилка. Стените не са били измазани. Към приземието е имало само един вход, най-вероятно от изток. Разпределението на първия етаж е било същото като на приземието, но входовете за двете помещения са ориентирани на запад **(Обр. 3)**. Малката ширина на помещението, разположено над приземното помещение 1, подсказва, че там е било оформено входно антре със стълбище за втория етаж, където също е имало само едно голямо общо помещение **(Обр. 3).** Представителната фасада и главният вход на Сграда № 1 са били обърнати на запад, към Централния площад на Търнов **(Обр. 1)**, а двете големи помещения, разположени едно над друго на горните етажи явно са имали съответно представителна и жилищна функция **(Обр. 3)**. Фасадите са били изцяло каменни, но няма данни за външна мазилка, архитектурна украса, балкони или лоджии. Отделните помещения са били осветявани от различен брой прозорци. Сградата трябва да е имала двускатен покрив с керемиди.

Датировка. Сграда № 1 не е пряко датирана. Върху нейната разрушена северна фасада обаче е издигната по-късната Сграда № 2, за която има стратиграфски данни, че е построена през XII в. **(Обр. 2)**[9]. От насипите в помещенията на Сграда № 1 и около нея няма находки и монети, които по-точно да определят хронологичния обхват на нейното съществуване, характерът и предназначението ѝ.

Наличните данни са прекалено малко и недостатъчни, за да конкретизират точното време на построяването на Сграда № 1. При досегашните разкопки на хълма Царевец обаче не са открити каменни постройки сигурно датирани в XI в., при чието изграждане да е използвана само хоросанова спойка[10]. В същото време може да се твърди, че през първата половина на XII в. в селището на практика няма никаква парична циркулация, защото от това време са намерени само две монети[11]. Точно това дава основание да се направи изводът, че едва след средата на XII в. „…е засвидетелствана и появата на парично обръщение в Търнов.“ и „…възстановяване на стопанския живот в периода преди въстанието.“[12], тъй като единичните монети за времето от 1143 г. до 1185 г. вече са общо 137 бр.[13] Явно тогава селището изживява определен икономически подем, придобивайки някакви финансови и материални ресурси, и може да се допусне, че вече има добри възможности за развитие. Това са конкретни причини, които дават основание да се приеме, че масивен, скъп и представителен строеж като Сграда № 1 е най-логично и по-вероятно да е бил осъществен най-рано след средата на XII в.

---

[7] **Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, с. 97, Прил. 1.

[8] Пак там, с. 95.

[9] Пак там, 95–98, 102–103.

[10] ***Алексиев, Й.*** Предстоличният Търнов. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, с. 197.

СГРАДА № 2

Сграда № 2 също е открита при разкопките на Царския дворец **(Обр. 1)**. Нейните останки се намират на различна дълбочина под стените и подовите нива на помещения 2 и 3 на дворцовата Сграда I, която затваря североизточния ъгъл на владетелския комплекс **(Обр. 2)**[14].

Архитектура. Запазените размери на Сграда № 2 в момента на нейното разкриване са: дължина 10 м в посока север-юг и ширина 5,20 м в посока изток-запад **(Обр. 2)**. Стените са зидани с ломени камъни, споени с бял хоросан **(Обр. 4)**. Откритите участъци от четири напречни и надлъжни стени очертават три помещения.

Разделителната стена между помещение 1 и помещение 2 има посока север-юг, ширина 1,25 м и страница на вход в южния си край, докато от север тя е разрушена. Разделителната стена между помещения 1 и 2 от север и помещение 3 от юг, има посока изток-запад, ширина 1,25 м и дължина 3,80 м. Срещу страницата на входа на първата стена остава пиластър с размери 1,25 x 0,25 м. Самият вход е с ширина 1,10 м и има праг, оформен от два продълговати камъка, със следи от излъскване от продължително преминаване през тях. Стената е разрушена в двата си края.

Западната стена на помещение 3 е с дължина 5,50 м и неустановена ширина. Подът на това помещение е покрит с настилка от цели и фрагментирани плоски и извити керемиди, поставени върху подложка от бял хоросан, дебела 0,10 м **(Обр. 4)**. Южната стена на помещение 3, която се явява южна фасада на Сграда № 2, има посока изток-запад, ширина 1,15 м, дължина 2,30 м, височина 0,50 м над пода и в западния си край завършва със страница на вход **(Обр. 4)**. От запад стената е издигната върху дебел 0,60 м блокаж от камъни и бял хоросан с малко счукана тухла, а от изток е положена върху зид от ломени камъни, споени с жълта глина, на ранновизантийска постройка[15]. Тази южна фасада на Сграда № 2 отчасти застъпва северозападния ъгъл на разрушената северна фасада на по-ранната Сграда № 1. Сграда № 2 не е опожарявана и явно е била разрушена във връзка със строителството на Царския дворец.

Реконструкция. Сграда № 2 се намира в средата на хълма, от източната страна на голямата свободна площ, която може да се приеме за Централния площад на Търнов през XII в. **(Обр. 1)**. На същия терен през столичния период е построен Царският дворец, а северно от него е оформен и Дворцовият площад[16]. Непосредствено до северозападния ъгъл на Сграда № 2 са открити два средновековни каменни зида с калова спойка, строени по различно време[17], които най-вероятно са

---

[11] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992, с. 13.

[12] ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261 г.). София, 1984, 107–108.

[13] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново…, 12–14.

[14] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, с. 96.

[15] Пак там, с. 96. В текста на монографията са разменени посоките, с които са указани местата на хоросановия блокаж и зида на ранновизантийската постройка.

[16] ***Нешева, В.*** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, 37–59.

[17] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца.., с. 95.

части от подпорни стени, укрепващи по-високия терен от запад. По-ранният зид сега не може да се синхронизира с някакъв строеж, но по-късният зид явно е едновременен със Сграда № 1 и Сграда № 2. Най-близо разположените други постройки от XII в. се намират на около 55 м на северозапад от Сграда № 2[18], но те нямат пряка функционална връзка с нея.

Археологическите разкопки показват, че стените на Сграда № 2 не са засечени извън очертанията на дворцовата Сграда I, като по този начин тя остава изцяло под нейните основи **(Обр. 2)**[19]. Това позволява да се предложи приемлива реконструкция на общия ѝ план и да се посочат приблизителни размери на помещенията **(Обр. 5)**. Сграда № 2 е имала издължен в посока север-юг, най-вероятно Г-образен, план с дължина 11,50 м, ширина 10 м на северната фасада и 8,50 м на южната фасада. Помещение 1 е правоъгълно, с ориентация изток-запад. То се издава отчасти пред западната фасада на Сграда № 2 и има вътрешни размери 2,80 x 1,90 м. На неговата източна стена остава вход с ширина 1,10 м, през който се е влизало от помещение 2. Помещение 2 е с вътрешни размери 3,30 x 2 м. На неговата южна стена е имало вход към съседното помещение 3. Помещение 3 е с леко ромбовиден план, ориентация север-юг и вътрешни размери 5,70 x 5,50 м. Неговият под е настлан с цели и фрагментирани керемиди. В източния край на южната му стена се намира външен вход към терена пред сградата.

Сграда № 2 от запад е отчасти вкопана в ската на стръмен склон, като денивелацията между високата тераса от запад и ниския терен от изток е около 4 м. Възможно е сградата да е имала 3 етажа от изток и 2 етажа от към запад **(Обр. 5)**. За наличието на няколко масивни етажа свидетелства значителната ширина на носещите стени, достигаща 1,25 м.

Помещенията на приземния етаж на Сграда № 2 би трябвало да са със стопанско и складово предназначение **(Обр. 5)**. Подовата им настилка е направена от преизползвани керемиди. Стените не са били измазани. Към приземния етаж е имало само един вход от юг. Разпределението на първия етаж на Сграда № 2 е било същото като на приземието, но входът на голямото помещение е ориентиран на запад **(Обр. 5)**. Малката ширина на помещенията, разположени над приземните помещения 1 и 2, подсказва, че там са били оформени входно антре с външен вход от запад, което води към помещение със стълбище за втория етаж **(Обр. 5)**. На този втори етаж, освен стълбищното помещение от север, е имало малко помещение, разположено над антрето, и едно голямо помещение, заемащото цялата останала площ. Представителната фасада и главният вход на Сграда № 2 са били обърнати на запад, където се намира Централният площад на Търнов **(Обр. 1)**, а големите помещения, разположени на първия и втория етаж явно са имали съответно представителна и жилищна функция. Фасадите са били изцяло каменни, но няма данни за външна мазилка, архитектурна украса, балкони или лоджии. Отделните помещения са били осветявани от различен брой прозорци. Сградата е имала Г-образен двускатен керемиден покрив.

Датировка. Сграда № 2 е датирана в XII в. според синхронните с нея културни пластове: хоросанов насип, жълта глина с въглени и пласт сивопепелява пръст, в които има керамика от XII в. Стратиграфската ѝ позиция спрямо различните архитектурни останки показва следното: тя застъпва каменен зид с калова спойка на ранновизантийска постройка и южната фасада на Сграда № 1[20], а върху нейните разрушения е фундирана Сграда I на Царския дворец **(Обр. 2)**[21]. От насипите в помещенията на Сграда № 2 и около тях няма находки и монети, които да определят хронологичния ѝ обхват и какъв е нейният характер и предназначение.

Представените данни засега обаче са достатъчни, за да конкретизират по-точно времето на съществуване на Сграда № 2. Както вече беше посочено по-ранната от нея Сграда № 1 най-вероятно е била построена след средата на XII в. Така долна граница за времето на строеж на Сграда № 2 остава най-общо втората половина на XII в., а горната граница е изграждането на Двореца.

---

[18] ***Нешева, В.*** Богоспасният Цариград Търнов..., 27–30.

[19] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца…, с. 96, Прил. 1.

[20] Пак там, 96–97.

[21] Пак там, 91–99.

В случая от особено значение се явява уточнението кога всъщност е построен Царският дворец, защото именно то ще покаже и времето, когато Сграда № 2 е била разрушена **(Обр. 2)**. Според приетата към настоящия момент хронология Дворецът е издигнат в средата на XII в. като замък на братята Петър и Асен[22] или в първата половина на XII в. като замък на техните родители[23] **(Обр. 6)**. След 1185–1186 г. комплексът става Дворец на Търновските царе[24].

Предложените данни и изводи от проучвателите на Царския дворец за такава ранна датировка на неговото изграждане обаче са малко, неубедителни и с невярна интерпретация. Основно доказателство за установяването на времето, когато е построен Владетелският комплекс, са публикуваните медни монети, открити в неговите очертания. От наоса и притвора на Дворцовата църква произхождат три колективни монетни находки[25]. В първите две находки има съответно 22 бр. и 10 бр. медни монети, които са отсечени при византийските императори Мануил I Комнин (1143–1180), Исак II Ангел (1185–1195) и Алексий III Ангел (1195–1203), а третата находка, която произхожда от гроб в притвора на църквата, съдържа 3 монети на император Исак II Ангел (1185–1195). Още 10 медни монети на императорите Исак II Ангел (1185–1195) и Алексий III Ангел (1195–1203) от четвърта колективна находка са открити в Дворцовия комплекс, но тяхното точно местонамиране не е посочено[26]. Под настилката на Северната порта на Двореца е намерена пета колективна находка от 55 медни монети на императорите Мануил I Комнин (1143–1180), Исак II Ангел (1185–1195) и Алексий III Ангел (1195–1203 г.), на никейския император Теодор I Ласкарис (1208–1222) и на солунския деспот Мануил I Дука Ангел (1230–1237)[27].

От представените данни става видно, че колкото и да е странно, времето на построяване на Дворцовия комплекс всъщност е определено от неговите проучватели по най-ранните монети в колективните находки, а не според най-късните[28], които категорично сочат началото на XIII в.

Впоследствие се установява, че в четвъртата колективна находка, за чието местонамиране няма никакви данни, монетите всъщност са български имитации, тип В и С, за които е прието, че са сечени съответно в периода след 1204 г. и след 1207 г.[29] При петата колективна находка също има важни корекции – монетите са на императорите Исак II Ангел (1185–1195) и Алексий III Ангел (1195–1203), български имитации, тип А, В и С от периода 1200–1204 г., 1204–1207 г. и след 1207 г., а също така и латински имитации, тип А и G от серия А–Н, сечени в периода 1210–1240 г.[30] В третата колективна находка две монети са на император Исак II Ангел (1185–1195 г.), но последната монета е българска имитация, тип В[31]. Корекции има и в двете най-важни находки от Дворцовата църква: 22-те медни монети в първата колективна находка се разпределят както следва: 2 бр. на император Мануил I Комнин (1143–1180), 1 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195), 10 бр. на император Алексий III Ангел (1195–1203), 6 бр. Български имитации, тип А и 3 бр. Български имитации, тип В; а при 10-те медни монети от втората колективна находка от император Мануил I Комнин (1143–1180) има 2 бр., от император Исак II Ангел (1185–1195) е 1 бр., от император Алексий III Ангел (1195–1203) са 5 бр. и Български имитации, тип А – 2 бр.[32] В очертанията на другите дворцови сгради няма никакви колективни монетни находки, които да са по-ранни от 1185 г.

Публикуваните единични монети от преди въстанието през 1185 г., намерени на територията на Двореца, са общо 20 бр.[33] Те се разпределят както следва: на император Алексий I Комнин (1081–1118) – 2 бр., като едната монета в действителност е латинска имитация тип D, открита в гроб в притвора на Двроцовата църква[34], а другата монета е срязана в края на XII в. или началото на XIII в.; на император Йоан II Комнин (1118–1143) – 2 бр., като всъщност едната монета е латинска или българска имитация, а другата монета е българска имитация тип А, срязана през първата половина на XIII в.; на император Мануил I Комнин (1143–1180) – общо 14 бр., от които 8 бр. са орязани в края на XII в. или началото на XIII в. и 2 бр., които всъщност са български имитации тип А; на император Андроник I Комнин (1183–1185) – 2 бр., от които едната монета е орязана в края на XII в. или началото на XIII в.[35] Така остават общо 4 медни монети на император Мануил I Комнин (1143–1180), и то от неговото IV-то, последно, монетосечене от периода 1167–1180 г.[36], с непосочено местонамиране. Ясно е, че само с тези, при това употребявани монети на император Мануил I Комнин (1143–1180), които се използват интензивно до края на XII в. и в началото на XIII в., строителството на Дворцовия комплекс определено не може да се датира в средата на XII в. Важни за датирането на Дворцовата църква обаче са билоновата монета на император Мануил I Комнин (1143–1180) и медната монета на император Алексий III Ангел (1195–1203)[37], открити в хоросанов пласт в притвора и наоса заедно с колективните находки от 22 бр. и 10 бр. медни монети, които датират от самото начало на XIII в.

В монографията за Двореца са представени още 54 единични медни монети, които датират след въстанието на Петър и Асен: 19 бр. на император Исак II Ангел (1185–1195 г.) и 35 бр. на император Алексий III Ангел (1195–1203)[38], но някои от тях всъщност са български или латински имитации.

---

[22] Пак там, 61–62.

[23] ***Андреев, Й., Й. Алексиев.*** Търново в периода на Ранния феодализъм (XI–XII в.). – В: История на Велико Търново. т. 1, Велико Търново, 1986, 72–73.

[24] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца…, 62–65.

[25] Пак там, с. 61, с. 123; ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. – В: Царевград Търнов. т. 1, София, 1973, с. 197, 243–246.

[26] ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец…, 246–247. В монографиите на И. Йорданов (***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261 г.). София, 1984, с. 147) и К. Дочев (***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992, с. 192) е представена колективна находка от 9 медни монети, определени като Български имитации, тип В и С, която произхожда от Двореца. По всичко изглежда, че става въпрос точно за тази находка, но с отбелязани само 9 монети. Посоченото от И. Йорданов място на намиране на находката до прага на Главния вход на Двореца не се потвърждава от друго място и явно е резултат на техническа грешка.

[27] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 1, София, 1973, 70–71; ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец..., с. 197, 247–251.

[28] ***Вълов, В.*** Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (рецензия). – Известия на музеите в Северозападна България, I, 1977, 293–307.

[29] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992, 22–23, с. 192.

[30] Пак там, с. 22, 27, 192; ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261 г.). София, 1984, 147–148.

[31] Монетата е определена от Ст. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.

[32] Монетите са определени от Ст. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.

[33] ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец…, 204–206.

[34] Монетата е записана под №1506С/ТОМ в Инвентарна книга №1 на сбирка „Средновековие“ на отдел „Археология“ на РИМ – В. Търново.

[35] Монетите са определени от Ст. Михайлов, нумизмат в РИМ – В. Търново.

[36] ***Hendy, M.*** Alexius I to Michael VIII 1081–1261. – In: Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, volume IV, part 1, 1999, p. 287.

[37] ***Hendy, M.*** Alexius I to Michael VIII…, p. 209. Монетите са инвентирани под №1521С/ТОМ и №1525С/ТОМ в сбирка „Средновековие“ на отдел „Археология“ на РИМ – В. Търново, но в монографията за Двореца не е отбелязано тяхното точно местонамиране.

[38] ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. – В: Царевград Търнов. т. 1, София, 1973, 207–211.

Единственото друго доказателство за изграждането на Двореца още през XII в. е откритата керамика от периода XI–XII в.[39] Такава керамика обаче е логично да има на терен, прилежащ към Сграда № 1 и Сграда № 2, функционирали по това време, и обитаван продължително време преди началото на строежа на владетелския комплекс.[40]

Откритите при разкопките на Царския дворец византийски, български и латински монети от края на XII в. и първата половина на XIII в. показват ясна хронологическа картина. Колективните монетни находки и единичните монети, намерени в насипа (в наоса и притвора) от разрушенията на ранната Дворцова църква, която според наличните архитектурни и конструктивни данни е издигната едновременно с Източната крепостна стена на комплекса[41], позволяват да се твърди, че основната част от строителството на Царския дворец трябва да е била осъществена в първите 3–4 години на XIII в., при управлението на цар Калоян (1197–1207). Единичните монети от последните десетилетия на XII в. и самото начало на XIII в. също показват, че Дворецът е изграден след 1185 г. Четвъртата колективна находка, съдържаща монети датирани в края на царуването на Калоян (1197–1207) и в годините на цар Борил (1207–1218), е възможно да се свърже с някакви довършителни строителни работи, възстановителни дейности или с опожаряването на част от двореца[42] при предполагаемата обсада на столицата и влизането на цар Иван Асен II (1218–1241) в Търнов през 1218 г. Петата колективна находка е била заровена до прага на външната врата на Северната порта на Двореца около средата на XIII в. и определено няма отношение към времето на неговото строителство.

Така, на практика наличният монетен материал със сигурност показва, че изграждането на владетелския комплекс може да е осъществено най-рано в първите години на XIII в. По това време той е изпълнявал единствено функциите на Царски дворец, и никога не е бил болярски замък **(Обр. 6)**.

Направените уточнения на долната и горна хронологични граници на датировката на Сграда № 2 позволява да се твърди, че тя е била построена най-рано през втората половина на XII в. и е съществувала най-късно до края на XII в. или самото начало на XIII в. Така Сграда № 2 остава в рамките на два исторически периода – края на Византийското владичество и началото на Второто българско царство. Точно поради това се очертават два основни варианта за времето на нейното функциониране: 1. Сграда № 2 е построена и използвана когато Търнов е в границите на Византия и през първите 2 десетилетия на Второто българско царство; 2. Сграда № 2 е построена след въстанието през 1185 г. и е съществувала до началото на строежа на Царския дворец в първите години на XIII в.

Функции. При Сграда № 1 и Сграда № 2 се установяват няколко общи черти и характеристики: те са построени на едно и също място, явно в съвсем кратка последователност от време; размерите, плана и вътрешното разпределение са почти еднакви; строителната техника и материали са едни и същи; те не са опожарявани; съборени са във връзка с направата на нова постройка. Всичко това явно показва не само топографска приемственост, а и напълно сходно предназначение, за което липсват преки данни от археологическите разкопки.

Внушителните размери; броя на помещенията; значителната ширина на стените, показваща наличието на няколко етажа; керамичната подова настилка; хоросановата спойка на зидарията, каквато в Търнов по това време е използвана само за църквата „Свето Възнесение“, комплекса

---

[39] ***Герасимов, Т.*** Монетите от двореца на Царевец…, с. 61; ***Георгиева, С.*** Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. т. 2 , София, 1974, с. 9.

[40] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца…, 95–98, 102–103; ***Дерменджиев, Е.*** За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI (2016), под печат.

[41] ***Дерменджиев, Е.*** Строителна периодизация на Дворцовата църква в Търновград. – Трудове на катедрите по история и богословие – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. В чест на 10-годишнината на катедра „Теология“ и на нейния основател и пръв ръководител проф. дин Т. Тотев. 2001, т. 4, 196–197.

[42] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на двореца…, 62–63.

около нея[43] и отчасти при околовръстните крепостни стени на хълма[44]; както и разположението им в центъра на селището обаче са достатъчно убедителни факти, които показват представителния вид и функции на тези две сгради **(Обр. 3, 5)**. По това време в Търнов всички останали постройки са не големи жилищни сгради, строени с ломени камъни и калова спойка[45].

Всичко това позволява да се твърди с голяма сигурност, че собственици и обитатели на Сграда № 1 и Сграда № 2 са били хора с високо социално положение и материални възможности, явно свързани с административното управление на Търнов. Така самите сгради се оказват с подчертано представителен характер и трябва да са служили за тяхна постоянна резиденция, като същевременно се явяват средище на политическия и обществен живот в селището през XII в. Тук задължително трябва да се отбележи, че подобна по размери и строителна техника сграда с представителни и обществени функции не е била построена в цитаделата на хълма Царевец дори през времето, когато Търновград е столица на България.

Големи представителни сгради, за които се предполага, че са използвани за резиденция и административен център, строени или използвани през XI–XII в. във Византия има в Чрнче[46], Перник[47], Мнеакос[48], Херсонес[49], Коринт[50] и др. **(Обр. 7)**.

По отношение на конкретното предназначение на разглежданите две представителни сгради в Търнов и ранга на техните обитатели могат да се направят няколко предположения. Сграда № 1 и Сграда № 2 най-вероятно са били постоянни резиденции на византийския управител в Търнов, ако е имало такъв през втората половина на XII в. (до 1185–1186 г.)[51]. Няма данни, които да сочат, че в тях е живяло лице, свързано с църковната дейност в Търнов от този период, като такава възможност засега може да се счита за почти напълно изключена. Лишено от конкретни доказателства е предположението, и на практика съвсем малка е вероятността, някоя от двете сгради да е била жилище на Петър и Асен във времето преди въстанието.

Сграда № 2 в първите години на възстановеното Българско царство най-вероятно е била свързана с дейността на Търновския архиепископ или е имала някакви административни функции, защото по очевидни причини тя не може да е използвана за царски дворец[52]. Същите са вариантите за нейното предназначение и ако тя е била построена непосредствено след 1185 г. Други подобни сгради или комплекси с предполагаеми функции на епископски резиденции, построени или използвани през XI–XII в. във Византия има в Коринт[53], Херсонес[54] и др.

---

[43] ***Ангелов, Н.*** Патриаршеският комплекс на Царевец през XII–XIV в. – В: Царевград Търнов. т. 3, София, 1980, 30–45, 45–47, 51–75.

[44] ***Вълов, В.*** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966–1969 г.). – В: Царевград Търнов. т. 5, София, 1992, с. 77, 112.

[45] ***Алексиев, Й.*** Предстоличният Търнов. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, с. 197.

[46] ***Микулчиќ, И.*** Средновековни градови и тврдини во Македонија. Скопије, 1996, 289–290.

[47] ***Чангова, Й.*** Градоустройство и архитектура. – В: Перник. Крепостта Перник VIII–XII в. т. 2, София, 1983, 56–58.

[48] ***Овчаров, Н., Д. Коджаманова.*** Перперикон и околните твърдини през Средновековието. София, 2003, 55–58.

[49] ***Голофаст, Л.*** Градостроителньный облик Херсона в XIII века. – МАИЭТ, XV, 2009, 277–281.

[50] ***Scranton, R.*** Mediaeval Architecture: In the Central Area of Corinth. – Corinth (Results Of Excavations Conducted By The American School of Classical Studiesat Athens), 16, 1957, 46–47, 60, 68–70, 125–126.

[51] ***Алексиев, Й.*** Предстоличният Търнов. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, с. 197; ***Нешева, В.*** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, с. 22; ***Миланова, А.*** Градът във Византийска България (XI–XII в.): приемственотст и промяна. – В: Mediaevalia Christiana (Средновековен урбанизъм памет – сакралност – традиции). 2007, с. 2, 16.

[52] Функциите и идентифицирането на различните архитектурни комплекси в предстоличния и столичния Търнов са разгледани подробно в отделна студия (***Дерменджиев, Е.*** За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново, XXXI (2016), (под печат).

Разгледаните две представителни сгради в центъра на Търнов се явяват едни от малкото паметници на византийската гражданска архитектура от XII в. по българските земи. Заедно с комплекса при църквата „Свето Възнесение", засега Сграда № 2 е единствената самостоятелна постройка с представителни и административни функции в цитаделата на хълма Царевец, която е била използвана или построена в самото начало на столичния период на Търновград.

REPRESENTATIVE BUILDINGS OF XII CENTURY IN THE MEDIEVAL FORTRESS TSAREVETS HILL IN VELIKO TARNOVO

In this article are presented and analysed all known data of two buildings that has been thoroughly researched some time ago. The structures were found under the fundaments of the Royal palace in Turnov. The reconstruction, the internal plan, and identification of its function are based on this research.

The Building № 1 walls was 1,25 m to 1,50 m thick, erected with white stucco, with approximate dimensions of 9,30 to 12,70 m, two floors and five rooms on the ground floor. It was in use in the second half of the XII century.

The Building № 2 walls were 0,80 m to 1, 25 m thick, erected with white stucco, with approximate dimensions of 10 to 11,50 m, two floors and five rooms on the ground floor. The building was erected in the east side of the central square of the city, and it was in use in the second half of the XII century. So far it is not possible to specify was the Building № 2 build after the uprising of Asen and Peter, in 1185 or it was build before the restoration of the Second Kingdom.

Related to the exact dating of the second building are the facts that the Palace was built in the first years of the XIII century, while so far it had been presumed that the palace was built in the middle of the XII century.

The data and facts presented here are giving ground to the conclusion, that the people living in the said buildings had had a high social status and were considerably wealthy, probably connected to the city's administration of Turnov or to some ecclesiastical institution. It turns out the building were to be representative and also its inhabitants' permanent residence. In this connection, the Building № 2 appears to be a centre of the political and civil life of the city, in the second half of the XII century and the beginning of the XIII century, when Turnov has already been pronounced a capital of Bulgaria.

---

[53] ***Scranton, R.*** Mediaeval Architecture: In the Central Area of Corinth. – Corinth (Results Of Excavations Conducted By The American School of Classical Studies at Athens), 16, 1957, 42, 75, 126.

[54] ***Голофаст, Л.*** Градостроителньный облик Херсона в XIII века. – МАИЭТ, XV, 2009, 277.

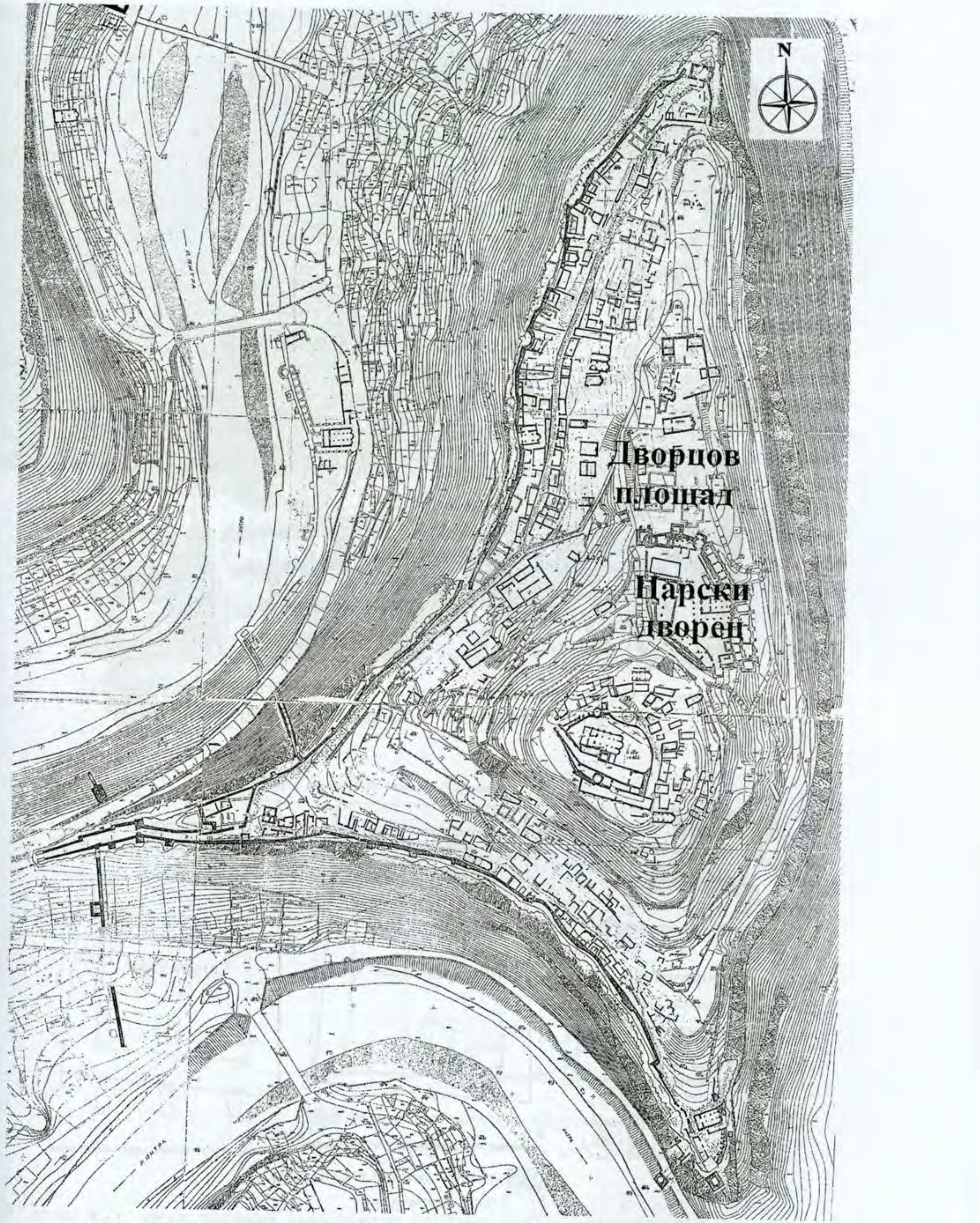

Обр. 1 План на средновековната крепост на хълма Царевец в Търновград.

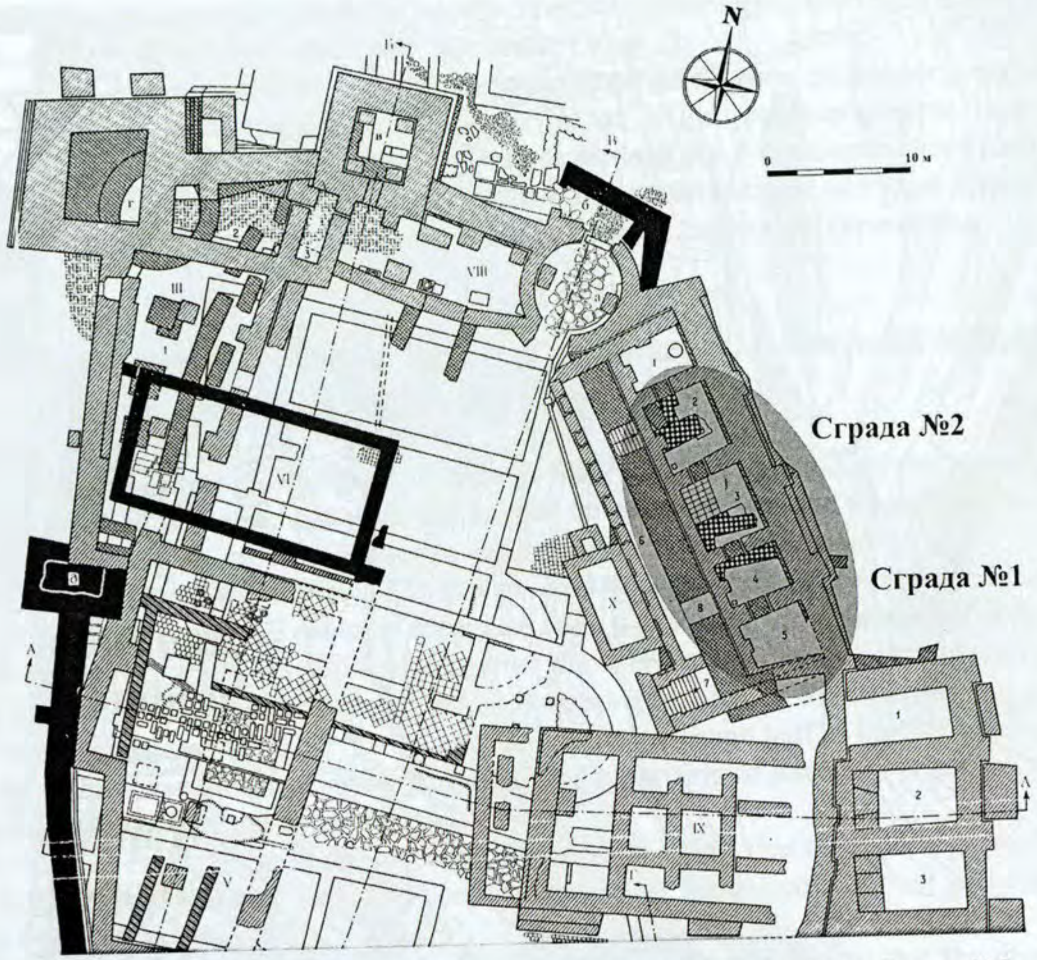
N
0
10 м
Сграда №2
Сграда №1
VIII
III
VI
X
IX
V

Обр. 2 План на Царския дворец с маркираното място на Сграда №1 и Сграда №2 (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов)

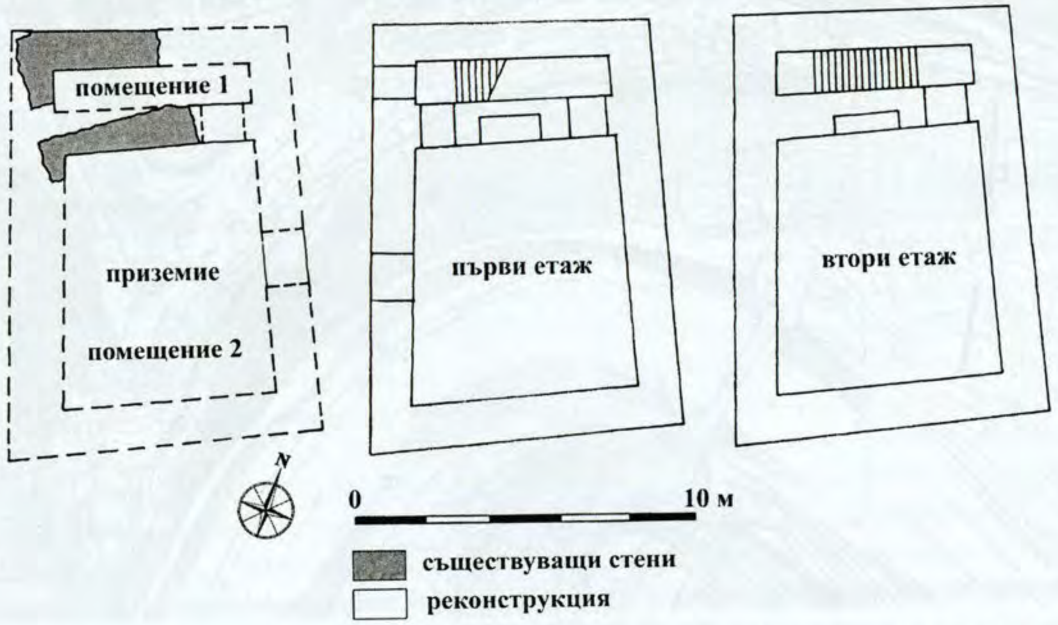
помещение 1
приземие
помещение 2
първи етаж
втори етаж
N
0
10 м
съществуващи стени
реконструкция

Обр. 3 Сграда №1(план на приземие, първи и втори етаж) – реконструкция Е. Дерменджиев

Обр. 4 Настилка от керемиди в помещение 3 на Сграда №2 – поглед от югозапад (по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов).

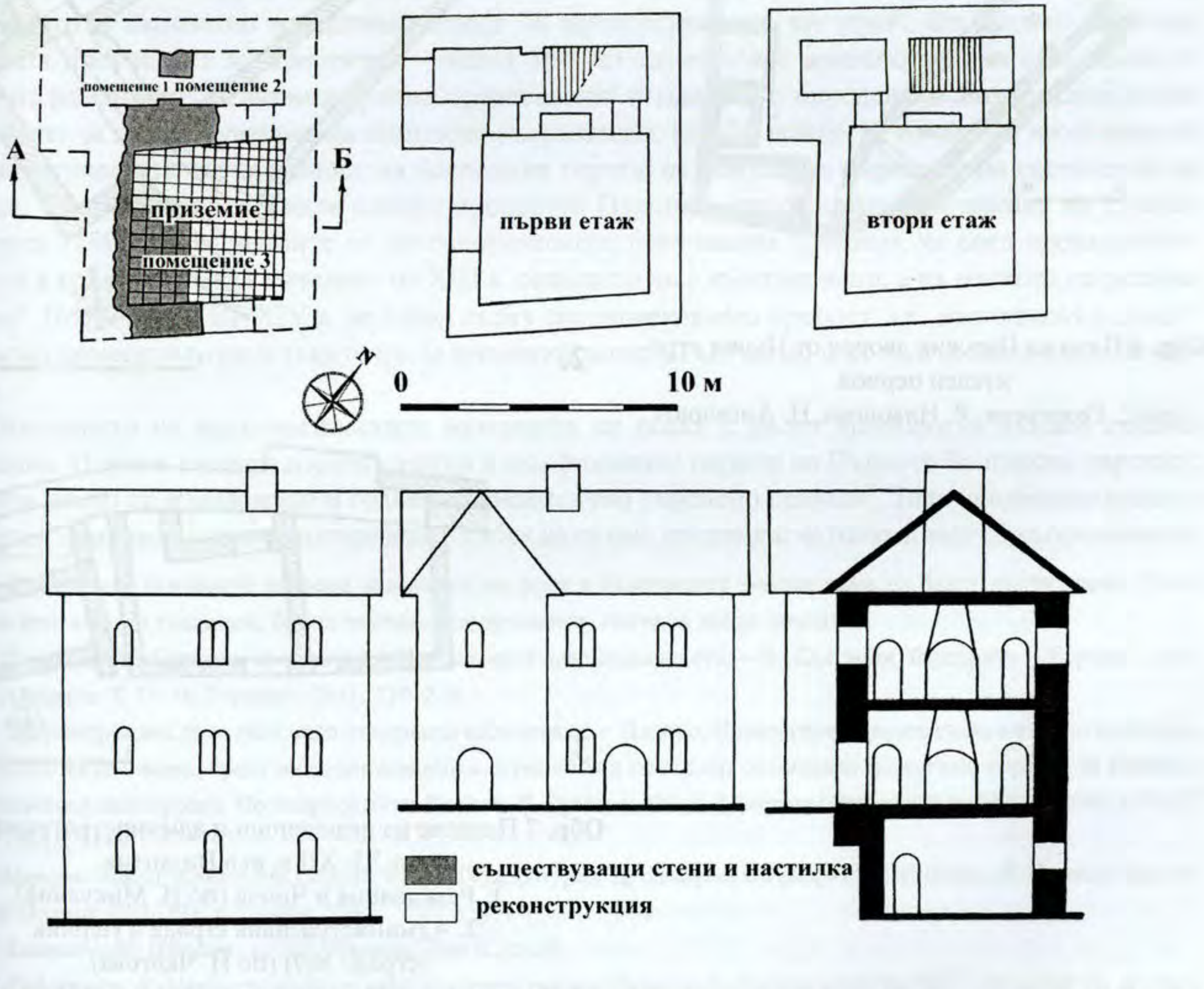
помещение 1 помещение 2
А
Б
приземие
помещение 3
първи етаж
втори етаж
N
0
10 м
съществуващи стени и настилка
реконструкция

Обр. 5 Сграда №2 (план на приземие, първи и втори етаж; силуети на източна и западна фасади; напречен разрез А-Б)– реконструкция Е. Дерменджиев.

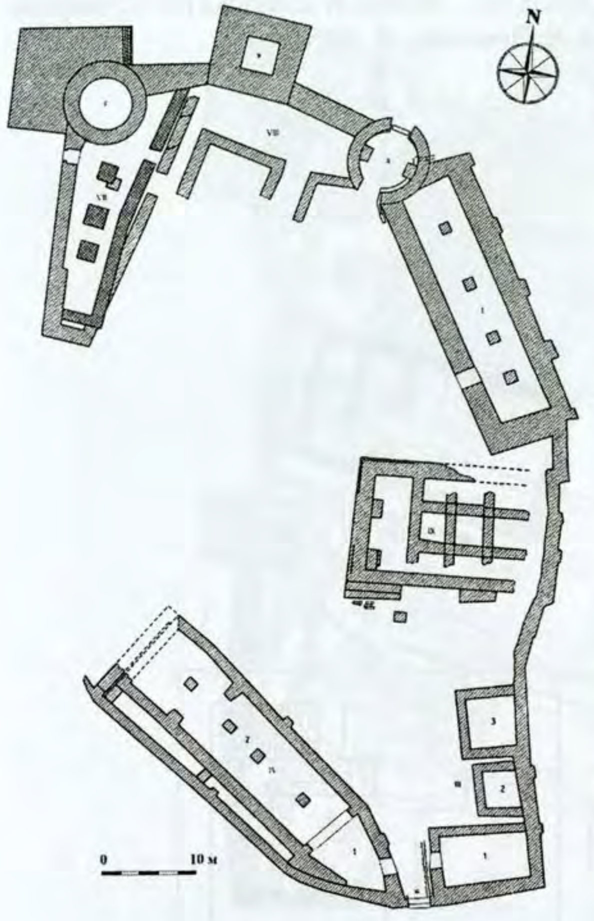

Обр. 6 План на Царския дворец от Първи строителен период
(по С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов)

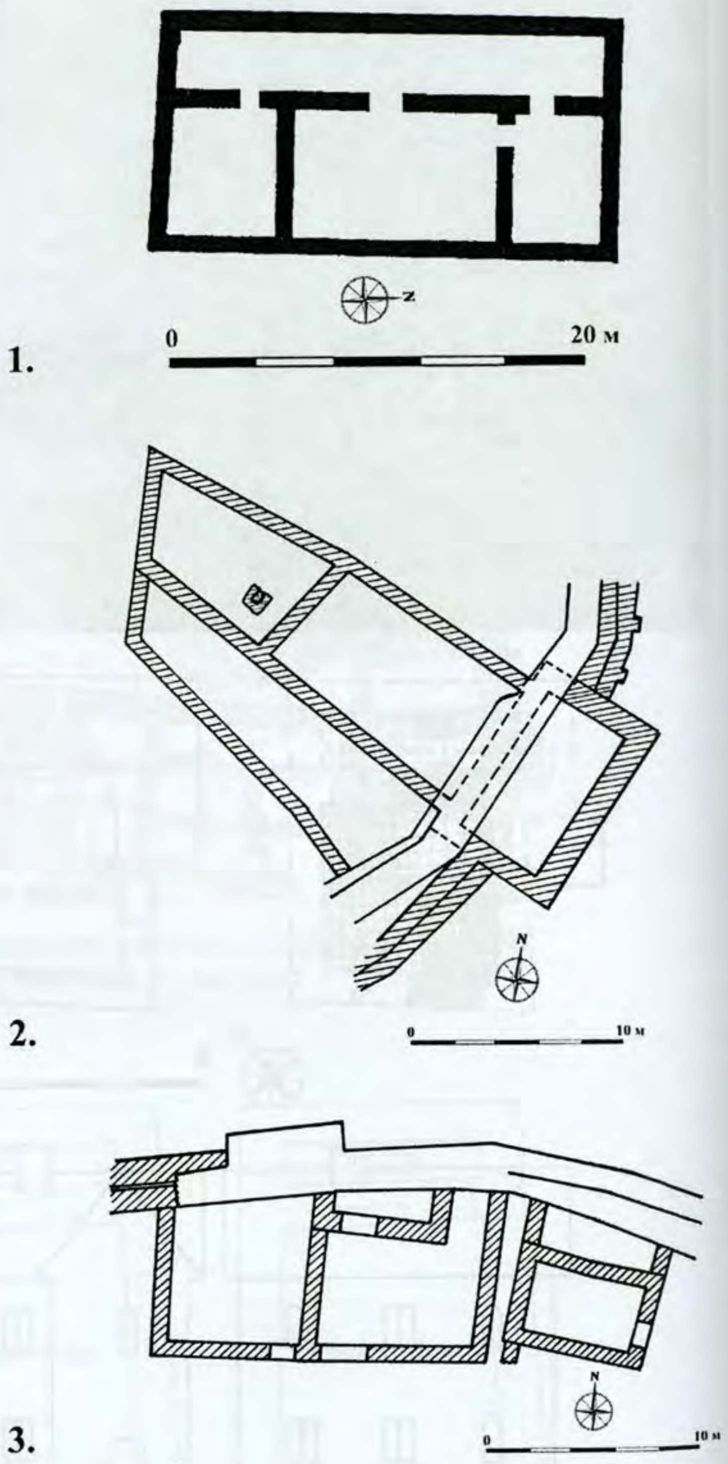

Обр. 7 Планове на резиденции и административни сгради от XI–XII в. във Византия.
1. Резиденция в Чрнче (по И. Микулчиќ).
2. Административна сграда в Перник (сграда №9) (по Й. Чангова).
3. Резиденция в Перник (сграда №54) (по Й. Чангова).

ВЪОРЪЖЕНИЕТО ОТ ВРЕМЕТО НА ВЪСТАНИЕТО НА АСЕНЕВЦИ В СВЕТЛИНАТА НА НАХОДКИТЕ ОТ ПЕРНИШКАТА КРЕПОСТ

Станимир ДИМИТРОВ
Деян РАБОВЯНОВ

Въстанието на Асеневци, което довежда до възстановяването на българската държавност в края на XII в., както и последвалото управление на владетелите от тази династия до първото десетилетие на XIII в., е свързано с непрекъснати военни действия с разнообразни противници. Това неизбежно поставя въпроса как са били въоръжени българските военни контингенти през периода[1]. За съжаление, писмените извори в по-голямата си част са твърде лаконични и често използват стилистични похвати в духа на старата литература при описанието на българските воини. Липсват и домашни изобразителни паметници. Самият характер на археологическите паметници ги прави информативни за целите на това изследване.

Състоянието на проученост и типът на археологическите обекти, принадлежащи на интересуващия ни период – втората половина на XII в., предопредели вниманието да се насочи към въоръжението, открито при разкопките на Пернишката крепост. На първо място, изборът бе продиктуван от значението на обекта. Перник е голямо укрепено селище и важен военен център за района на Горна Струма през XI–XII в.[2] Това предопределя по-големия брой находки на въоръжението и съответно представителност за интересуващата ни тема[3]. От голямо значение е и добрата проученост на крепостта – около 75% от площта ѝ е археологически изследвана, данните от разкопките са монографично представени[4] и макар и с определени затруднения могат да се ползват за интересуващия ни комплекс въоръжение. Много важно за темата на изследването е и хронологическата съвпадаемост на последния период от обитаване с времето на въстанието на Асеневци. Според историческите извори крепостта Перник е опустошена при похода на Стефан Неман през 1189 г., като данните от археологическите проучвания показват, че след прекъсването на живота в края на XII или началото на XIII в. селището не е възстановено, а на мястото се развива некропол[5]. Перник от XIII–XIV в. не е бил върху средновековната крепост, т.е. комплексът е „чист“ от по-късни намеси и е представителен за византийското, а съответно и за българското въоръжение от XII в.

Ползването на археологическите материали от обект с дълга хронология винаги създава затруднения. Перник е важен военен център и във финалния период на Първото българско царство[6]. На същото място се е развивало и голямо късноантично укрепено селище[7]. Това неизбежно внася в комплекса и немалко по-ранни материали. Трябва да се има предвид и че голяма част от въоръжението е представено обобщено и без пряка обвързаност със средата на намиране в монографичната публикация[8]. Затова бе взето решение да се разгледат материали, датиращи от интересуващия ни период, или такива, които без съмнение се отнасят към XII в. Това предопредели въоръжението от Пернишката крепост да се раздели в три групи.[9]

---

[1] Куманските съюзници въпреки значимата им роля в българската войска няма да бъдат разглеждани. Те са хомогенни като военни традиции, бойни тактики и въоръжение, които са добре познати.

[2] ***Златков, М.*** Бележки за селището Перник през средновековието. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. В. Търново, 2011, 220–238.

[3] За пример може да се даде село от периода като това до с. Дядово, Новозагорско, което също е изцяло проучено, но както може да се очаква, броят на въоръжението е ограничен и се състои от няколко боздугана, върхове за стрели и копия и ездаческа екипировка. По въпроса виж: ***Borisov, B.*** Djadovo. Vol. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, 1989.

[4] ***Перник.*** Том II. Крепостта Перник VIII–XIV в. Отг. ред. Д. Овчаров. София, 1983; ***Чангова, Й.*** Перник. Том III. Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1992.

[5] ***Златков, М.*** Цит.съч., с. 224; ***Перник.*** Том II., с. 10.

[6] ***Рабовянов, Д.*** Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX – началото на XI век). София, 2011, с. 52, 79.

[7] ***Златков, М.*** Цит.съч., бел. 41.

Първата включва предмети с консервативна форма, дълга хронология и широко разпространение. Това са върховете за стрели и копия. Отсъствието на сигурни данни за средата на намиране прави обречен на неуспех всеки опит те да се свържат с интересуващия ни период. Затова и няма да бъдат разгледани. Във втората група попадат предметите, определени от проучвателката като оръжия – например „топчетата за прашки“, които всъщност са предмети за игра[10], а също и два паметника с погрешна интерпретация и датировка. Такъв е един определен като фрагмент от коничен железен шлем със степен произход[11] (обр. 1_1)[12]. Паметниците от този вид от степите на север от Черно море и Кавказ нямат подобно оформяне на върха на калотата[13]. Най-ранните шлемове със силно заострен завършек от Източна Европа са от XIV–XV в.[14], но и при тях калотата не завършва с монолитен шип, а има малък отвор. В случая става въпрос за фрагментирано умбо на щит с късноантична датировка[15]. Проникването на подобен предмет в средновековна среда не е учудващо предвид изразеното късноантично обитаване на обекта. Подобна е и датировката на другото умбо на щит, определно от Й. Чангова като средновековно (обр. 1_2)[16]. За съжаление, няма запазени умба от периода XI–XII в. За тях може да съдим само по изображения. Заключението е, че този вид допълнително усилване на щита започва да намалява своята големина, понякога умбата са няколко на брой или просто въобще не се използват. Умбото, определено като средновековно, най-вероятно произхожда от късноантичния пласт на Перник. Това твърдение може да се подкрепи с аналогии от периода III–V в., които са снабдени с къс шип или пъпка, какъвто се наблюдава и при разглеждания предмет[17]. Това е причина засега да се отнасяме скептично към средновековната датировка на това умбо.

---

[8] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 166-198.

[9] Предметите на ездаческата екипировка няма да се разгледат тук както поради ограничеността за обема на изследването, така и защото те имат отражение колкото към военния, толкова и към цивилния живот.

[10] ***Рабовянов, Д.*** За употребата на прашката като оръжие в средновековна България. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Книга II. София, 2009, 261–269.

[11] Ограниченият обем на публикацията не позволиха в нея да бъдат представени метричните данни на разглежданите находки. Те могат да бъдат получени от цитираните първични публикации.

[12] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 180, обр. 165.

[13] ***Кирпичников, А.*** Руские шлемы X–XIII вв. – Советская археология, 4, 1958, 47–69.; ***Кирпичников, А.*** Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения. Санкт-Петербург, 2009; ***Негин, А.*** Шлем из Городца. – Батыр. Традиционная военная культура народов Евразии, 1, 2012, 52–81; ***Негин, А.*** Об одном типе шлемов из кочевнических погребений с территории Западного Дешт-и-Кыпчка. – Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 6 (3), 2012, 62–70.

[14] ***Алексинский, Д., К. Жуков, А. Бутягин, Д. Коровкин.*** Всадники войны. Санкт–Петербург, 2005, 252–253; ***Горелик, М.*** Золотоордынские латники Восточного Приазовия. – Батыр. Традиционная военная културa народов Евразии, №1, 2010, 137–145; ***Негин, А.*** Об одном..., 62–70.

[15] ***Droberjar, E., J. Peška.*** Die Waffen. – In: E. Droberjar, J. Peška. Das Germanische Königsgrab von Mušov in Mähren. Teil 1. Mainz, 2002, 118–124, Abb. 13; ***Kazanski, M.*** Les éperons, les umbo, les manipules de boucliers el le haches de l›époque romaine tardive dans la region pontique: origine et diffuion. – In: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Bearbeitet und herausgegeben von Claus von Carnap-Bornheim. Lublin/Marburg, 1994, p. 436–448, Fig. 3_{14}.

[16] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 181, обр. 167.

[17] ***Kazanski, M.*** Op. cit., p. 436–448, Fig. 2_{1-3}.

Сред предметите с дълга хронология е и единственият железен трибол[18]. Тази своеобразна „мина“ на древния свят е позната още от Класическия период (V в. пр. Хр.) и без промяна във формата е използвана почти до наши дни[19]. Споменавани често във военните трактати, и след VII в. триболите са били добре познати на византийските военни мислители. Последното им и най-близко до разглеждания от нас период използване – това през 1082 г. от Алексий I Комнин срещу норманите, обаче завършва неуспешно[20].

Третата група предмети обхваща въоръжението, което има изразена датировка в рамките на XII в. Те отразяват различните влияния върху византийското и съответно българското въоръжение от времето на първите Асеневци. По-широко е представено нападателното въоръжение. Безспорно най-представителни са двата меча. Първият от тях е случайна находка, открита през 1921 г. сред развалините на крепостната стена[21]. Привлякъл внимание заради латинския надпис върху острието[22], той получи ново разглеждане[23]. Направеното там наблюдение, че пластината, обхващаща основата на острието, е служела като рикасо и отразява източносредиземноморско, в случая византийско влияние, е вярно (обр. 2_1). Трудно е обаче да се приеме заключението на Ст. Попов, че става въпрос за византийски меч от XI-нач. на XII в., върху който по-късно през XII в. е бил инкрустиран надписът в крак със западноевропейската мода. По-логично е да става въпрос за острие с европейски произход, което е получило ново оформяне на предпазителя съобразно с местната военна мода[24].

За разлика от него, вторият меч (обр. 2_2)[25] не оставя съмнение за своя западноевропейски произход и датировка в рамките на XII в. Наскоро той получи ново представяне, прецизиращо неговата форма и принадлежност[26]. Мечът намира паралели както в паметници на изкуството, така и в запазени оръжия, като тази форма е била разпространена основно в Западна и Централна Европа[27]. Тези функционални оръжия са добре приети в Източна Европа, за което свидетелстват не само находките от Перник и Балканите[28], но и синхронните им от Русия, Украйна и Полша[29].

---

[18] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 179, обр. 155_4.

[19] ***Michalak, A.*** „(...) i konie (...) były niezawodnie zniszczone“. Rzecz o tribulusach, czosnkach i kruczych stópkach. - In: Non sensitis gladios! Studia ofiarowane Marianowi Głoskowi w 70. rocznicę urodzin. Red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. Nowakowsky. Łódź, 2011, 275–287; ***Tsurtsumia, M.*** The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium. Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th Centuries. – BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, 21, 2011, 65–99; ***Žákovský, P.*** Nášlapný ježek. Příspěvek k poznáí jedné opomíjené středověké a raně novověké militarie. – Sborník prací filozofické fakulty Brněnské univerzity, 12–13, 2007–2008, 115–132.

[20] ***Tsurtsumia, M.*** Op. cit., p. 421.

[21] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., 167-168, обр. 150_2; ***Касабов, К.*** Допълнение към типологизирането на меч № 3693 от Пернишката крепост. – Известия на Регионален исторически музей – Перник, т. 2, 2014, с. 235.

[22] ***Щерева, И.*** Към въпроса за мечовете в средновековна България. – Археология, 2, 1975, 55–60; ***Михайлов, Ст.*** Надписът на латински език върху меча от Пернишката крепост. – Археология, 3, 1985.

[23] ***Попов, Ст.*** Отново за меча с латински надпис от Перник. – Паметници, реставрация, музеи, 3–4, 2007, 39–41.

[24] По въпроса виж: ***Йотов, В.*** Предпазител на меч от Плиска. – В: Плиска–Преслав. Т. 11. София, 2015, 233–240; ***Rabovyanov, D.*** Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, XV, 2, 2011, 73–86.

[25] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., 166–167, обр. 150_1.

[26] ***Касабов, К.*** Цит. съч.

[27] ***Oakeshott, E.*** The Sword in the Age of Chivalry. Woodbridge, 1998, 31–37; ***Oakeshott, E.*** Records of the Medieval Sword. Bury St Edmunds, 2000, p. 51, 63; ***Russo, D.*** L’armement médiéval dans les collections bourguignonnes. Les épées de Chalon sur Saône. Mémoire de D.E.A. Ordre et désordre dans les sociétés occodentales de la Protohistoire à l’époque conteporaine. Sous la direction de M. Russo. Octobre, 2002, 72–75; ***Ruttkay, A.*** Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). – Slovenska archeologia, XXIII-1, 1975, Abb. 6_2.

[28] ***Sijarić, M.*** Mačevi 10.–15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine. Sarajevo, 2004, 32–35, Sl. 3.

[29] ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX–XIII вв. Москва-Ленинград, 1966, с. 55; ***Głosek, M.*** Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. Warszawa, 1984, Nr. kat. 99, Tabl. XXII_4; ***Liwoch, R.***

Към оръжията от този вид се отнася и сабята, представена с един железен предпазител[30] (обр. 2_3). Като форма той принадлежи на един тип, доминиращ при сабите от степите на Източна Европа и периферните им области в периода втора пол. на XI–XII в.[31]

Сред въоръжението от Пернишката крепост са и два кинжала с размери, определящи ги като бойни. Оформянето на тези предмети свидетелства за различен произход. Първият (обр. 3_1) е утилитарно оръжие с дължина на острието 33 см[32]. Специфичното оформяне на предпазителя – с втулки, обхващащи основата на острието и дръжката, свидетелства за източносредиземноморския произход на оръжието. Монолитни прави предпазители с втулка за ръкохватката може да се видят при саби от периода IX–X в., определяни като български тип, като тези от Разград и Червен Бряг[33]. Тази практика за оформянето на дръжката е характерна и за мечовете с арабски, византийски, селджукски и по принцип източен произход, включително до XII в.[34] Най-близко обаче е оформянето на предпазителя при един меч от района на Харков[35], който има идентични изрези на втулките. В това отношение близък е и мечът от Гарабонц в Унгария[36]. И двата паметника обаче са по-ранни, а предпазителите им са от медна сплав.

Вторият кинжал (обр. $3_{2, 3}$) е с по-малки размери и се отличава с металната украса на облечената в плат дървена ножница[37]. И той е с право двуостро острие, а не леко извито, както е посочила Й. Чангова. Именно стилистиката на ножницата обаче го свързва със западноевропейски произход. Почти идентична виждаме изобразена върху миниатюра от Codex Manesse (обр. 3_4)[38]. Макар и датираща от 40–50^{те} год. на XIV в., миниатюрата отразява традицията в оформянето на тези предмети. Участието в декорацията на кръстния знак не изключва връзка с кръстоносната идея, пример за което ни дават накрайници на кинжали от XII–XIII в.[39]

Откритите в крепостта три боздугана[40] са от типове, широко разпространени на Балканите през XI–XII в. Железният има бъчвовидна глава, върху която широки бразди оформят ромбовидни

Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew miechzowych od X do połowy XIII w. – Acta Militaria Medievalia, IV, 2008, Ryc. 6_3, 8_1; ***Wołoszyn, M.*** Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1-C w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie. – Acta Militaria Medievalia, I, 2005, 104–105, Ryc. 2.

[30] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 168, обр. 151.

[31] ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск первый..., 68–69, Рис. 13, Табл. XXXIV, XXXV_1; ***Плавінскі, М.*** Клінковая зброя X–XIII стст. на тэрыторыі Беларусі. Мінск, 2006, 33–37, Мал. 37; ***Djanpoladian, R., A. Kirpičnikov.*** Mittelaltrlicher Säbel mit einer Armenishen Inschrift, gefunden im Subpolaren Ural. – Gladius, X, 1972, Fig. 3; ***Inkova, M.*** A medieval sabre and a knife from the exhibition of the National museum of History in Sofia. – Acta Militaria Medievalia, IX, 2013, Figs. 1, 2, 5.

[32] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 169, обр. 152_1.

[33] ***Златков, М.*** Приложение. – В: Цар Самуил (+1014) в битка за България. Редактор Л. Вагалински. София, 2014, 156–157; ***Инкова, М.*** Приложение. – В: Цар Самуил (+1014) в битка за България. Редактор Л. Вагалински. София, 2014, 158–159; ***Йотов, В.*** Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Велико Търново, 2004, 59–74, Обр. 27.

[34] ***Rabovyanov, D.*** Op. cit.

[35] ***Йотов, В.*** Византийският меч (VII–XI в.). – В: Цар Самуил (+1014) в битка за България. Редактор Л. Вагалински. София, 2014, Табло II_2.

[36] ***Szőke, B., K. Éry, R. Müller, L. Vándor.*** Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I – II und Zalaszabar-Dezsősziget. Budapest, 1992, p. 504, Taf. 20.

[37] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., 169–170.

[38] Това е ръкописът UBH Cod. Pal. germ. 848 CodexManesse. – http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848 (20.12.2015).

[39] ***La Rocca, D.*** Sword and Dagger Pommels Associated with the Crusades. Part I. – Metropolitan Museum Journal, Volume 46, 2011, p. 142, Figs. 29–30.

[40] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 172, обр. $156_{1\text{-}3}$; ***Златков, М.*** Приложение..., с. 170.

и триъгълни издатъци (обр. 4_1). Този тип е сред представените с много образци в България[41]. Очевидно обаче разпространението му надхвърля Балканския полуостров, като такива са откривани и в районите на север от Черно море[42]. Подобна е картината и при боздугана, чиито страни носят вертикални ребра с трапецовидно сечение (обр. 4_2)[43]. Броят на известните образци от този тип обаче е по-малък. Бронзовият боздуган с пирамидални шипове (обр. 4_3) е от форма, популярна както в българските земи[44], така и в Унгария и контактните с нея зони[45]. Макар и по-рядко той се проявява и в Западна Европа[46]. Въпреки че боздуганите от Перник отразяват една местна балкано-византийска традиция, не трябва да се забравя, че тези форми са засвидетелствани и в степите на Източна Европа, а очевидно поне звездовидният е популярен и в Централна Европа.

За разлика от тях, представителите на другото ударно оръжие – петте кистена, отразяват изразено степно влияние. Четирите костени и оловният (обр. 5)[47] са с опростена форма, широко разпространена между XI и XIII в. в целия източноевропейски ареал[48]. В България костените кистени не са изключение и обикновенно се считат за паметник, пряко свързан с присъствието на печенежки групи[49]. Техният брой и сравнението с други уседнали съседи на степния свят като Полша и Русия обаче показва, че може да става въпрос за възприемане на военна мода от степите.

За разлика от представените дотук, паметниците на защитното въоръжение са по-малко, но изключително информативни за разнообразните влияния, представени в комплекса въоръжение от Пернишката крепост. За съжаление, откритите фрагменти от ризници не са подробно описани[50], но е факт, че плетената ризница присъства като доспех. От друг вид – ламелярна ризница, са другите, открити при археологическото проучване, железни пластини. Едните са от опожарен пласт в кула IV, разрушена около средата на XI в. Те представляват правоъгълни пластини със заоблена една тясна страна, с видими четири отвора в средата и един в края (обр. 6_1)[51]. Тези отвори служат за преминаване на шнуровете, поддържащи конструкцията на ламелярния доспех и са част от неговия външен вид. При публикацията им е дадена интерпретация като част от ръкав на доспех, но това тълкуване може да се постави под съмнение. Тази възможност е продиктувана от слабата извивка на запазения фрагмент. Ако той е трябвало да покрива горната част на ръката, то неговата конкавност щеше да е по-ярко изразена. Другите са разкрити в преустроеното през втората половина на XI в. източно помещение на сграда 21. Те са по-информативни за интересуващия ни период. Едната им дълга страна е фестонирана, а на другата има три отвора. Именно те са подвели Й. Чангова в публикацията да ги интерпретира като служещи за закрепване към подплата и оттам да говори за плочести ризници.

---

[41] ***Витлянов, С.*** Боздугани от музеите в Плиска, Мадара и Преслав. – Военно-исторически сборник, 4, 1990, с. 169, фиг. 1–3, 8; ***Йотов, В.*** Въоръжението..., 108–109; ***Парушев, В.*** Боздугани от музея в Добрич. – Археология, 3-4, 1998, 68–69, обр. 5; ***Попов, С.*** Боздуганите от днешните български земи (X-XVII век)./ ***Popov, S.*** The Maces from the present Bulgarian lands (10th–17th C. AD). София, 2014, 212–234; ***Рабовянов, Д.*** Средновековни боздугани от фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей–Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 192–193, обр. 2.

[42] ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск первый..., с. 54.

[43] ***Попов, С.*** Боздуганите..., 434–437; ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск первый..., с. 54.

[44] ***Парушев, В.*** Цит.съч., 67–68, обр. 2, 3; ***Попов, С.*** Боздуганите..., 152–165;

[45] ***Jakovljević, G.*** Medieval riding gear and weapons from the Bilogora area. – Opvscvla archaeologica, 32, 2008, 102–104, Tabla 2_3; ***Lászlo, K.*** A Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. – Folia Archaeologica, XXII, 1971, Figs. 4, 6; ***Liwoch, R.*** Buławy z Zachodniej Ukrainy. – Acta Militaria Medievalia, II, 2006, p. 75, Ryc. $5_{1\text{-}2}$.

[46] ***Daubney, A.*** Medieval Copper-alloy Mace-heads from England, Scotland and Wales. – British Archaeological Reports, British Series, 520, 2010, 194–199, Figs. 1, 2.

[47] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., с. 172, обр. $156_{4\text{-}8}$; ***Златков, М.*** Приложение..., с. 171, 173.

[48] ***Артемьев, А., А. Молчанов.*** Древнерусские предметы вооружения с княжескими знаками собствености. – Российская археология, 2, 1995, 188–191; ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск первый...; ***Крыганов, А.*** Кистени Салтово-Маяцкой культуры Подонья. – Советская археология, 2, 1987, 63–69; ***Сергеева, М.*** Деталі озброєння з кистки та рогу з території Південної та Західної Русі. – В: Фортеця: збірник заповідника „Тустань“: на пошану Михайла Рожка. Львів, 2009, 334–337, Рис. 1; ***Kotowicz, P.*** Uwagi o znaleziskah kiśceni w czenośredniowicznych na obszarze Polski. – Acta Militaria Medievalia, II, 2006, 51–66; ***Kotowicz, P.*** Early medieval war-flails (kistens) from Polish lands. – Fasciculi Archaeologiae Historicae, XXI, 2008, 75–86.

[49] ***Йотов, В.*** Въоръжението..., 109–112, обр. 61, 62, Табла LV, LVI.

[50] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., 180–181, обр. 166.

[51] ***Златков, М.*** Приложение..., с. 135.

Ламелярният тип доспех се явява представител на една дълго битуваща в оръжейното дело традиция. През Ранното средновековие той е в употреба на целия Евразийския континент. Тази популярност се дължи на сравнително лесната изработка, надеждността и простотата. През разглеждания период ламелярните доспехи широко се използват на Балканският полуостров, Мала Азия, Руските княжества и степите[52]. Много по-ограничена е употребата им в Западна Европа, където доминира плетеният доспех[53]. До края на XII в. ламелярните доспехи са един от основните видове средства за лична защита във византийската армия[54]. Паметниците от Перник илюстрират финалния период в употребата на този доспех, който след XII в. ще бъде постепенно изместен от плетения и пластинчатия.

Без съмнение, предизвикващ най-много внимание сред находките е добре запазеният железен шлем (обр. $6_{2,3}$)[55]. Той е открит в датираната във втората половина на XII в. сграда 54, за която се смята, че е принадлежала на византийския управител на крепостта. От същата постройка произхождат голям брой находки, между които и западният железен меч, костен петлик от колчан, сребърен кръст и керамични и метални съдове[56]. Шлемът е изработен чрез коване и е с висока, конична форма, като върхът му е леко наклонен напред, наподобявайки „фригийска шапка". Висок е 29,5 см, а диаметърът му е 27,5 см. По ръба на калотата е разположен метален обръч, със запазени върху повърхността отвори. Тяхното предназначение би могло се разглежда двуяко. От една страна, е вероятно за тях да се е закрепяла подплатата на шлема, а от друга – е възможно там да се е фиксирала кожената лента, носеща плетената от ризница защита на врата и шията на война. Изображенията върху миниатюрите от същия период (XI–XIII в.) по-скоро показват, че тези шлемове не са имали защитна пола от ризница, а са носени без друга защита на главата или върху капюшон от плетена ризница[57].

Й. Чангова, макар да споменава наличието на конични шлемове на изток, по-скоро приема, че откритият от нея е със западноевропейски произход. Наскоро Р. Д'Амато го определи като византийски, без да представя допълнителна аргументация[58]. За степен, и по-точно кумански, го смята шлема Г. Владимиров. Допълнително учудване предизвиква и това, че отнася находката към некропола от XIII в.[59]

Освен специфичната форма „историята" на шлема ни се разкрива и от промените, които е претърпял. Обръчът, обхващащ основата му, е бил частично прекъснат и челната страна от ръба на шлема отрязана. Това е позволило да се оформят два дъговидни изреза над очите (обр. 6_3). Върху тези отвори и краищата на обръча са били заварени тънки пластини. Това са следи от модифициране, свързано с добавянето на лицева полумаска. Тя има формата на наносник с усилвания над челото, пазещи горната част на лицето, а не е цял лицев предпазител. Състоянието на предмета не позволява да се каже дали първоначално – преди поставянето на тази маск, шлемът е имал стандартен наносник. Предвид паралелите му, по-вероятно е такъв да е бил налице.

Наред с тази основна трансформация, в даден по-късен период към долната част на шлема е била прикрепена тръбичка за поставяне на украса – пера, и това е довело до срязването на челната част на описаната по-горе лицева маска. Съдейки по изображенията, познати ни от Западна Европа, през XII в. там отсъства идеята за украса на шлемовете с пера. Това на практика ни навежда на мисълта, че въпросната интервенция върху шлема е извършена след попадането му в балканските земи.

Многобройните паметници на изкуството – каменни релефи, миниатюри и др.[60], не оставят съмнение, че коничните шлемове с извит напред връх на калотата се разпространяват от края на XI в. най-вече в Южна Италия, Южна Франция и някои райони на Северна Африка (Тунис), Испания и Англия. Със или без наносник те остават в употреба в тези територии през целия XII в., за да се развият в края на столетието и през първите десетилетия на XIII в. в шлем с неподвижна лицева маска[61]. Тези често свързвани с южноиталийските нормани шлемове отсъстват във византийското изкуство. Подобна форма липсва и сред иначе многобройните шлемове, откривани в номадски погребения в степите на Източна Европа. Без съмнение, шлемът от Перник има западноевропейски произход, като е трудно да се определи мястото на неговата изработка. С оглед на контактите на Византия с норманите от края на XI до края на XII. в. най-вероятна е тезата за южноиталийския му произход. Тук трябва да се посочат не само многобройните военни сблъсъци, но и използването на наемници – особено тежковъоръжени конници, във византийските армии. Преправките на шлема обаче свидетелстват, че не става въпрос за оръжие, появило се като плячка или носено от наемник, а за предмет, проживял във византийска среда. Може би не е случайно откриването му в сграда 54, за която се счита, че е принадлежала на управителя на крепостта.

---

[52] ***Кирпичников, А.*** Древнерусское оружие. Выпуск третий. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. Ленинград, 1971, 15–19; ***Лупиненко, Ю.*** Доспешные пластинки с тиснением с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X–XIII вв. – В: Чернігів у середньовічнійта ранньомодерній історії Центрально-східної Європи. Чернігів, 2007, 332–339; ***Лупиненко, Ю., М. Макушников.*** Чешуйчатый доспех восточнославянского ратника XII–XIII вв. (По материалам раскопок в Гомеле). – Матэрыялы па археалогіі Беларусі, 2008, вып. 15, 119–134; ***Медведев, А.*** К истории пластинчатого доспеха на Руси. – Советская археология, 2, 1959, 123–128, Рис. 1, 2; ***Ursu, I.*** Piese din echipamentul de apărare descoperite în complexe funerare ale turanicilor târzil din spaţiul carpato-nistrean. – Revista Arheologică. Serie nouă, vol. IX, nr. 2, 2013, 104–108, Fig. $2_{7,8,10}$.

[53] ***Thordeman, B.*** Armour from the Battle of Wisby 1361. Vol. I. Uppsala, 1939, 282–284; ***Thordeman, B.*** Armour from the Battle of Wisby 1361. Vol. II. Uppsala, 1940, Pls. 133–145.

[54] ***Ѓорѓиевски, Д.*** Средновековна дефанзивна облекла – прилог кон проучувањето. – PATRIMONIUM, 6, 2013, 128–135, сл. 2–7, 9, 11, 15, 21; ***Колиас, Т.*** Византийски оръжия. Велико Търново, 2012, 49–52; ***Dawson, T.*** Klivanion revisited: an evolutionary typology and catalogue of Middle Byzantine lamellar styles. – Journal of Roman Military Equipment Studies, Volume 12/13, 2001/2, 89–95; ***Tsurtsumia, M.*** The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium. Lamellar and Scale Armour in the 10th–12th Centuries. – BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, 21, 2011, 65–99.

[55] ***Чангова, Й.*** Цит. съч., 179–180, обр. 163–164. Авторите изказват своята благодарност на д-р Рафаеле Д'Амато за предоставените за ползване негови снимки.

[56] ***Чангова, Й.*** Градоустройство и архитектура. – В: ***Перник.*** Том II. Крепостта Перник VIII–XIV в. София, 1983, 56–57.

[57] Тук са посочени само малка част от ръкописите, в чиито миниатюри са представени конични шлемове с извит напред връх. Такива са: Amiens BM MS.108 Navarre Picture Bible от Испания, датиращ от 1197 – http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/BM/amiens_092-01.htm (20.12. 2015); Amiens BM MS.172 Gospels от Франция, ок. 1000-1099 г. – http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/BM/amiens_135-01.htm (20.12.2015); BL Cotton MS Nero C IV St. Swithun Psalter (Winchester Psalter) от Уинчестър, Англия, ок. 1150 г. – https://imagesonline.bl.uk/?service=search&action=do_quick_search&language=en&q=Nero+C+IV (20.12.2015); BL Cotton MS Titus D XVI Psychomachia от СейнтОлбанс, Англия, ок. 1120 г. – http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/illmanus/cottmanucoll/c/011cottitd00016u00016000.html (20.12.2015); BNF Latin 15675 Moraliain Job от Белгия, ок. 1175–1200 г.. – http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84526716 (20.12.2015); Hortus Deliciarum от Франция, ок. 1185г. – http://en.wikipedia.org/wiki/Hortus_Deliciarum (20.12.2015); Morgan M.429 HuelgasApocalypse от Толедо, Испания, ок. 1220 г. – http://utu.morganlibrary.org/medren/Manuscript_images.cfm?ACC_NO=M.429&StartRow=1(20.12.2015); Morgan M.619 Winchester Bible от Уинчестър, Англия, ок. 1160–1180 г. – http://www.themorgan.org/collections/collections.asp?id=79 (20.12.2015); UB Salzburg M III 24 Honorius Augustodunensis от Северна Франция, ок. 1234–1266 г. – http://www.ubs.sbg.ac.at/sosa/handschriften/mIII24.htm (20.12.2015); UBEN H62/Ms1 GumbertusBibel от Регенсбург, Германия, ок. 1175–1195 г. – http://bvbm1.bib-bvb.de/R/BJ6VCEQNP9PF6YVAUJ9DLKL1HKL2GDPMBGQ26HR24DRVR5CUQJ-01630?func=collections-result&collection_id=1853&local_base=UBE (20.12.2015).

[58] ***D'Amato, R., G. Rava***. The Varangian Guard 988–1453. Osprey Men-at-Arms. 459. Oxford, 2010, p. 47, fig. F.

[59] ***Владимиров, Г.*** Материальные следы куманов в болгарских землях (конец XI – середина XIII в.): пробемы изучения. – Поволжская археология, 3 (9), 2014, с. 249, Рис. 7.

[60] Виж бележка 56 по-горе.

Какво заключение би могло да се направи от пъстрата картина на въоръжението, открито в Пернишката крепост. Безспорно е наличието на предмети със западноевропейски произход, част от които дори пряко насочват към Южна Италия. Такива са двата меча, шлемът и кинжалът с ножница. Наред с тях има и характерни за балкано-византийската традиция оръжия, като боздуганите, другия кинжал, ламелярната ризница, и трети, които отразяват влиянието на номадите от европейските степи – кистените, предпазителят от сабя.[62] Тази еклектична картина не е инцидентна комбинация от предмети с разнороден произход, а всъщност отразява разнородния характер на византийското военно дело и въоръжение през Комниновия период. Разполагаме с множество данни за състава и характера на византийските армии през епохата – XII в., представящи ни ги като нехомогенни формирования, в които сериозно присъствие и важна роля са имали именно контингенти с чужд произход. Такива са тежковъоръжените конници от Италия, Германия, Фландрия, играещи ролята на ударни части, а често съставящи и гвардията, какъвто е случаят с хетайрите на Мануил I Комнин и намиращите се на другия край на скалата леки конни стрелци, набирани основно сред печенези, кумани и други тюркски групи[63].

Ако степното влияние върху византийското военно дело и въоръжение винаги е присъствало още от късноантичния период, то това от страна на Западна Европа е нов момент. Както изворовите описания, така и конкретните находки от Пернишката крепост са недвусмислени, че през XII в. западните оръжия и тактика не само са опознати, но са и заимствани от византийците, като император Мануил Комнин дори лично налага новите методи и средства за водене на война[64].

Въпреки че, като се изключи районът около Via Egnatia, Балканите са били в повечето случаи второстепенен театър на военни действия за империята, като част от военно-политическата ѝ система, първите Асеневци са били в пряка връзка с военните традиции в нея. Като прониарии на империята те са отразявали като въоръжение и тактики именно византийската армия от късния Комнинов период. Макар че комплексът въоръжение от Перник не може да се свърже пряко с водачите на въстанието, той отразява тяхната военна среда и по този начин ни дава представа за облика на българската войска в зората на Второто българско царство. Разбира се, трудно бихме могли да кажем доколко „източни“ или „западни“ са били като въоръжение воините на първите Асеневци, но това е средата, в която те израстват като военна сила, и без съмнение, тя е повлияла върху началното развитие на българската войска.

ARMS AND ARMOUR FROM THE TIME OF ASENEVTSI UPRISING IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGIGAL MATERIALS FROM THE FORTRESS OF PERNIK

Asen's uprising which led to the restoration of the Bulgarian state at the end of 12 c. and the subsequent management of the rulers of this dynasty to the first decade of the 13 c. Occurs in continuous conflicts with various enemies. Written sources and monuments of art can't answer the question how were armed Bulgarian military contingents in period between 1180's and 1210's.

Unfortunately, most archaeological materials that can gave answer are without safe context or came from settlements or fortresses with a long life. This study presents the armament from Pernik fortress. This fortification was important military center of the Byzantine Empire at the end of 12 c., and presents the most numerous complex of finds from this period in the territory of modern day Bulgaria , that reflects character of used Byzantium weapons .

Among the militaria there are items with Western European origin, some of which point to Southern Italy. These are the two swords (Fig. 2), a helmet (Fig. $6_{2,3}$) and dagger with decorated sheath (Fig. 3_2). Along with them there are weapons characteristic of the Balkan-Byzantine military tradition, like the three maces (Fig. 4), a dagger (Fig. 3_1) and fragments of lamellar armour (Fig. 6_1). Other findings reflect the influence of the nomads from European stepes. These are war flails (Fig. 5) and a cross guard from a saber (Fig. 2_3).

This eclectic picture reflects the heterogeneous nature of Byzantine warfare and weaponry in Komnenian period. It gives material idea of the environment in which such as proniari of empire have developed the first Asenevtsi, and which without doubt has influenced them. It indirectly show the possible appearance of the Bulgarian warrios at the end of the 12-beginning of the 13 c.

---

[61] ***Edge, D., J. Paddock.*** Arms &Armour of the Medieval Knight. New York, 1988, p. 25, 39, 47; ***Bruhn de Hoffmeyer, A.*** Las Armas en la Historia de la Reconquista. – Gladius, Vol. especial, 1988, Fig. 9; ***Nicolle, D.*** The Monreale Capitals and the military equipment of Later Norman Sicily. – Gladius, XV, Madrid, 1980, Figs. 4, 13; ***Nicolle, D.*** The Cappella Palatina ceiling and the Muslim Military Inheritance of Norman Sicily. – Gladius, XVI, Madrid, 1983, Figs. 256–258, 287, 290, 292–294, 337.

[62] Допълнителни данни за влиянието от страна на Северночерноморските степи дават и находките, свързани с екипировката на коня и ездача, които по различни причини не получиха разглеждане в това изследване.

[63] ***Birkenmeier, J.*** The Development of the Komnenian Army 1081–1180. Leiden-Boston-Köln, 2002; ***Haldon, J.*** The Byzantine Wars. Stroud, 2001; ***Perkins, G.*** The Eastern Roman Empire (Byzantium) and the Western Way of War. The Komnenian Armies. – Anistoriton Journal, vol. 11, 2008–2009.

[64] ***Драшковић, М.*** Западноевропсконаоружање и тактика у делуАне Комнине. – Зборник радова Византолошког института, XLIII, 2006; ***Jones, L., H. Maguire.*** A description of the joust of Manuel I Komnenos. – Byzantine and Modern Greek Studies, 26, 2002, 110–112.

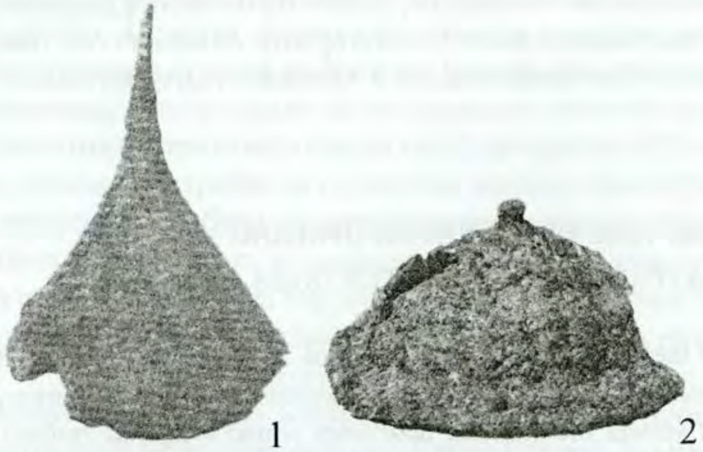

Обр. 1. Железни умба на щитове от Пернишката крепост. (по ***Чангова, Й.*** Перник. Том III..., обр. 165, 167).

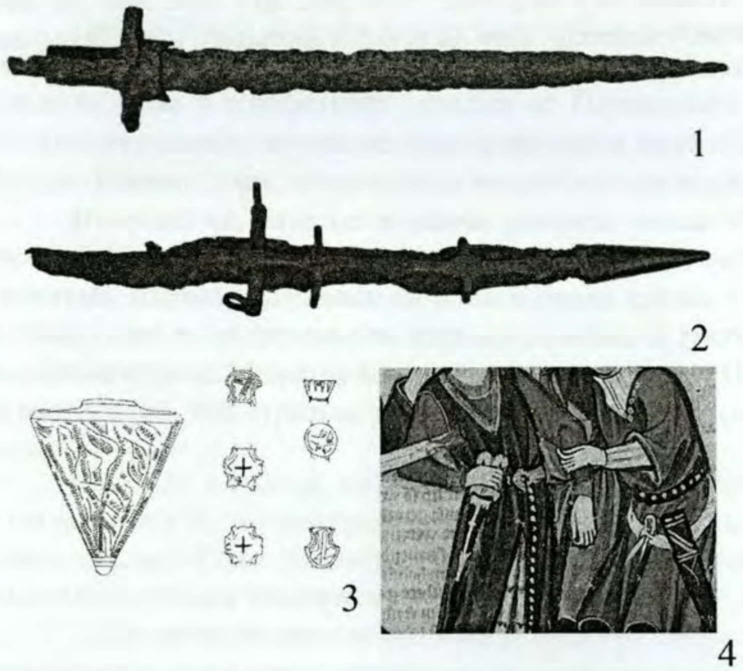

Обр. 3. *1.* Железен кинжал. (снимка Ф. Михайлов); *2.* Железен кинжал с ножница. (снимка Ф. Михайлов); *3.* Украса на ножницата на кинжала. (по ***Чангова, Й.*** Перник. Том III..., обр. 153); *4.* Миниатюра от Codex Manesse, от 40-50^{те} год. на XIV в. (източник http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0371?sid=c9f24d62c6e1b2e7dce5f5a1c80ee42f от 2016 г.)

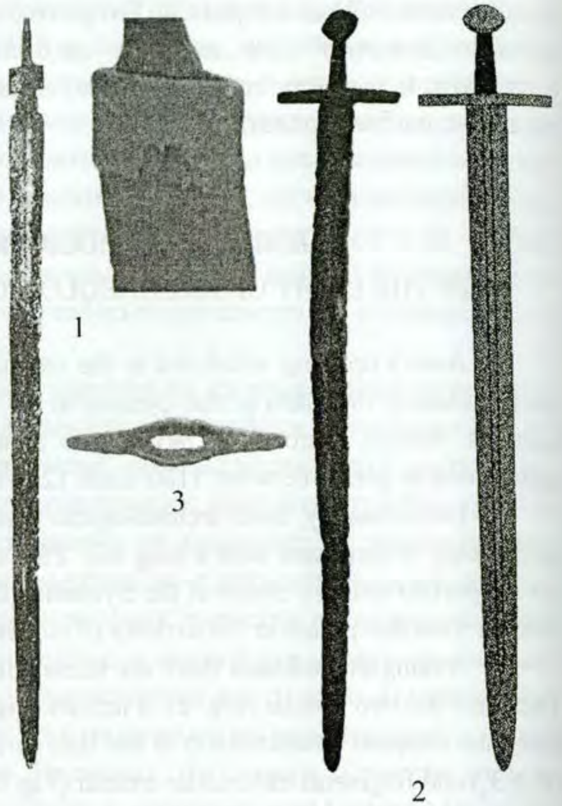

Обр. 2. *1, 2.* Меч, открит до крепостната стена на Пернишката крепост. (по ***Попов, С.*** Отново за меча..., обр. 1, 2; *2.* Меч от сграда № 54, по ***Касабов, К.*** Допълнение..., обр. 1, фиг. 1; *3.* Железен предпазител на сабя, по ***Чангова, Й.*** Перник. Том III..., обр. 151).

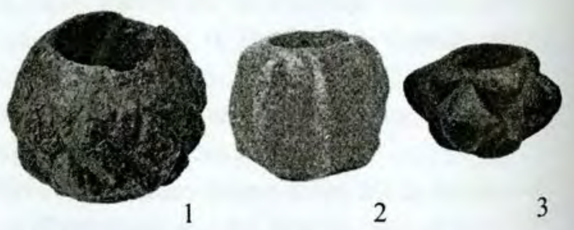

Обр. 4. Боздугани от Пернишката крепост: *1.* по ***Златков, М.*** Приложение..., 170, № 65; *2, 3.* по ***Чангова, Й.*** Перник. Том III..., обр. 156$_{2, 3}$.

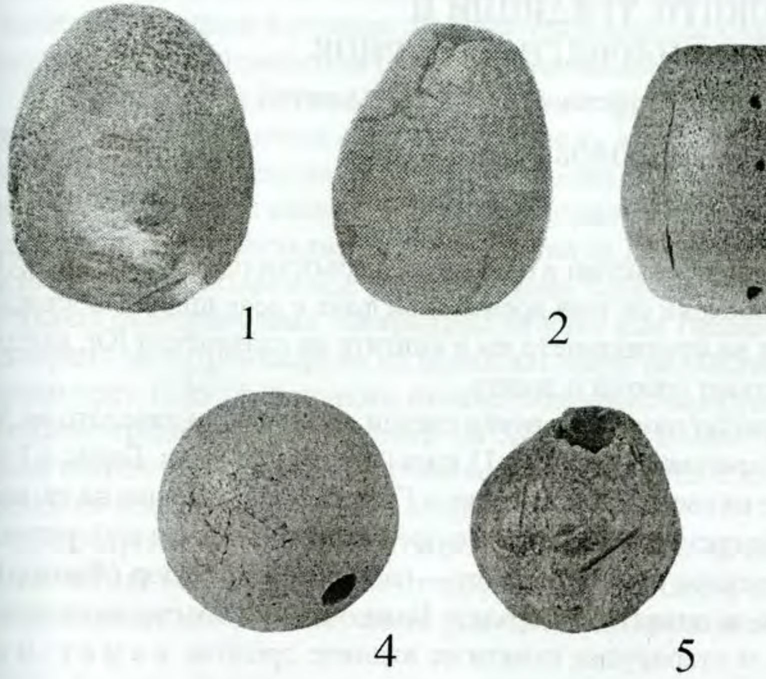

Обр. 5. Кистени от Пернишката крепост: *1, 2.* по ***Чангова, Й.*** Перник. Том III..., обр. 156; *3-5.* (по ***Златков, М.*** Приложение..., 171, 173, № 66, 70-71).

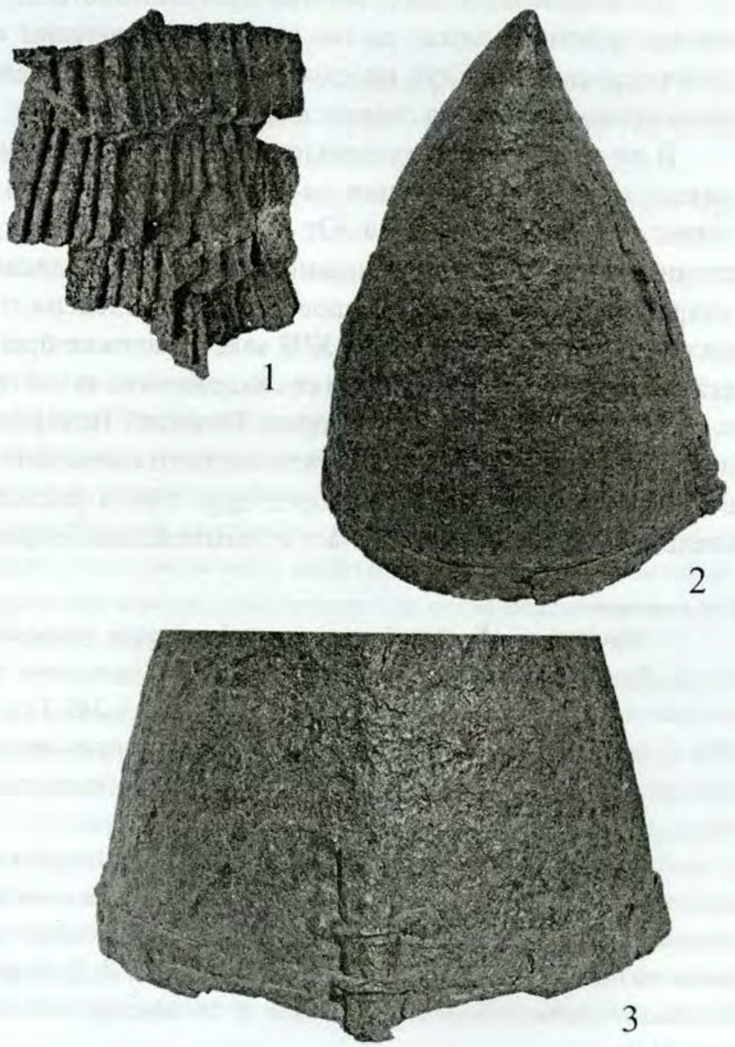

Обр. 6. *1.* Фрагмент от ламелярна ризница от Пернишката крепост. (по ***Златков, М.*** Приложение..., 135, № 37); *2, 3.* Железен шлем от Пернишката крепост, снимки Р. Д'Амато.

ОХРИДСКИТЕ ТРАДИЦИИ И КАЛЕНДАРЪТ НА ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ

(върху материал от староруски църковни памети)

Анета НИКОЛОВА

Староруски църковни памети активно присъстват в български и сръбски пролози от XIII–XIV век, често с четива, както и в някои месецослови от това време. Този факт е вече широко обсъждан в науката, но въпросите за времето и пътя на проникването им в книгите на славянския Юг, както и за мястото на създаване на текстовете, остават спорни и досега.

В южнославянската традиция се срещат памети на руски светци, въведени до началото на XII век: памет за св. княгиня Олга с тропар и проложно житие за 11 юни (!)[1], страст на свв. Борис и Глеб за 2 май (!) и за 24 юли, пренасяне мощите на светите князе Борис и Глеб за 2 май, успение на св. княз Владимир, успение на преп. Теодосий Печорски за 3 май (но не пренасяне на мощите му), успение на св. княз Глеб за 5 септември; единствената по-късна памет – на Мстислав-Теодор (Феодор) – може да се смята за наложена на Юг заради династични връзки. Важно е да се обърне внимание и на факта, че част от проложните четива за староруски памети от южните пролози нямат или имат единични паралели в староруската писмена традиция.

Два южнославянски ръкописа, датирани съответно към XIII и XIV век, но очевидно следващи архаична традиция, могат да ни дадат допълнителни аргументи в научния спор за създаването на интересуващите ни тук проложни текстове и времето на включване на староруските памети в богослужебните книги на славянския Юг.

В науката мненията се разделят между две основни тези. Според известния руски изследвач на южнославянската рецепция на староруски текстове и създател на теорията за първо и второ източнославянско влияние на Юг – Анатолий Турилов, макар че някои от четивата не съдържат русизми и редакциите им са запазени само в южнославянски паметници, всички текстове са „копирани от староруски оригинали“, следователно – наследени от Киевска Рус. Изгубени с разорението на Киев от татарите в началото на XIII век, те не са се преписвали в руската традиция. Следователно, българските и сръбските пролози са свидетелство за част именно от писменото наследство на Киевска Рус. За св. князе Борис и Глеб и преп. Теодосий Печорски същият изследовател допуска съзнателно вписване в българските и сръбските книги, но вече като отражение на включването на тези светци във „вселенския синодик“.[2] Според друг голям изследвач и познавач на староруското писмено наследство – Румяна Павлова, част от разглежданите проложни текстове, които не съдържат русизми и показват достатъчно архаични старобългарски черти[3] (а именно такива редакции отсъстват или са в единични преписи в руската писмена традиция), са създавани в българските земи и затова не са получили разпространение в староруската писмена традиция.

За времето на въвеждане на староруските църковни памети в българските и сръбските пролози вече е изказано мнението, че това става вероятно с утвърждаване на църковен събор. Съществуването на такъв каноничен акт от началото на XIII век предполага в 60-те години на миналия век руският славист Владимир Мошин, мнението подкрепя и Р. Павлова.[4] За събор от това време знаем по достигналото до нас житие на св. патриарх Иоаким Търновски.[5] Зад известието от това житие в едно от последните си изследвания Анчо Калоянов разпознава два събора: на „архиереите на цялата българска земя“ за връщане от уния към Православие през 1232 г.; и на „всички западни архиереи“ за интронизиране на новия патриарх на „Великата Патриаршия“ на Царевград Търнов, свикан през 1235 г.[6] И понеже нямаме запазени староруски памети в български и сръбски книги, датирани преди първата половина на XIII в.[7], то можем да свържем проникването на паметите за руски светци в практиката на славянския Юг именно с един от двата събора в Търновград в 30-те години на века, по-вероятно – с втория.

Въпросът за пътя на проникването на паметите (без и с кратки четива) за първите руски светци в южнославянските пролози и календари, обаче, остава открит. Отговори донякъде могат да дадат два от българските ръкописи, съдържащи такива памети.

Апостол № 882 от сбирката на НБКМ в София, чийто календар е изследван подробно от Искра Шомова-Христова[8], се датира от нея към началото на XIV в., но е изключително интересен от гледна точка на архаичност на текста и следите от архаична богослужебна практика в него.[9] Календарната част съдържа памети, актуални именно в Охридската църква: за свв. Тивериуполски мъченици (28 ноември), за св. Ахил Лариски (15 май) и др. И само за 2 май е включена памет за „Борыс“ и „Хлѣб“ – единствената в южнославянската традиция, посочваща каменната църква, в която са пренесени мощите на светците, т.е. отнася се за събитието от 1115 г.: **вь тои (ж) днь прѣне(с)ние стою мчкоу. борыса и хлѣба . вь каменѫѭ црквь .** л. 127б. Изписването на имената на „царете рушки“ издава ясно устния начин на заемане на паметта (отразява особеностите на изходното произношение).

---

[1] Обяснява се със старобългарското обозначение *протоюли* = първи юли за отличаване от *дефтероюли* или *девторо* (Румянцевски пролог), *втори юли* = юли (Станиславов пролог). ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые в южнославянской письменности XIII–XIV вв. Halle, 2008, с. 240. Тази памет е достигнала до нас от руски месецослови едва от XIV в., под дата 11 юли. – ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые в …, с. 230 по ***Лосева, О. В***. Русские месяцесловы XI–XIV вв. Москва, 2011. Затова по-ранните южнославянски текстове са важно свидетелство за почитанието на княгиня Олга.

[2] „Памяти восточнослав. святых в южнослав. месяцесловах могли появиться как в результате копирования болг. и серб. писцами древнерус. оригиналов (разр. м. – А. Н.), так и вследствие сознательного внесения. 2-й вариант возможен гл. обр. в отношении рус. святых, включенных во вселенский синодик: Бориса и Глеба и Феодосия Печерского. Вж. кратката статия ***Турилов, А. А.*** Древнерусские влияния [восточнославянские] на книжность юж. славян. – Православная энциклопедия. Т. 16. Москва, 162–171, цит. по: <http://www.pravenc.ru/text/180423.html> (30.09.2015).

[3] Следване на древна употреба на носовките или смесване помежду им, замяна на малка носовка с е, името с форма *Елени*, както и редица други граматични особености, характерни за ранния среднобългарски език (първата половина на XIII в.). Вж. подробно у ***Павлова Р.*** Восточнославянские святые …, 245–250.

[4] ***Мошин, Вл.*** О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 19. Москва-Ленинград, 1963, с. 80; ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые…, с. 26.

[5] Публикувано в: ***Снегаров, Ив***. Неиздадени български жития. – Годишник на Духовната академия. Т. III (XXIX), 1953–1954, 162–168.

[6] Вж. по-подробно ***Калоянов, А.*** Съборът на Великата църква на Царевград Търнов пред 1235 г. – Сборник от международния конгрес по българистика. София, 2013 г. (под печат). В своите изследвания върху обновяването на богослужебните книги по времето на цар Иван Асен II Мария Спасова говори за редактиране на старите литургически и аскетически книги (първа атонска редакция на старобългарските книги), поръчана от Иван Асен II – част от „културната политика на държавата във връзка с възстановяването на славянското богослужение в България“. Вж. ***Спасова М.*** Приписката на стареца Йоан и проблемът за Атонската редакция на старобългарските книги. – Търновска книжовна школа. Т. 8. В. Търново, 2007, с. 219, 223, 224. Въвеждането на новите книги вероятно също е свързано с този събор.

[7] Най-ранните са Ватиканското (Будилово) евангелие-апракос, сръбски паметник от първата половина на XIII в. (Vat. slav. 4), и един български паметник с точна датировка и локализация – Търновско евангелие от 1273 г.

[8] ***Христова-Шомова, И.*** Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Том II. Изследване на синаксарите (Християнските празници в славянските апостоли). София, 2012.

[9] „Неконстантинопольское распределение субботних и воскресных чтений, сходное с распределением чтений древнерусского Синайского апостола, находится в южнославянских апостолах НБКМ 882 и Охридском апостоле“ (б. м. – български паметник от XII век, пази се в Руската държавна библиотека, в сбирката на Григорович, ф. 1706№13/М.1695). – ***Пентковский, А. М.*** „Охрид на Руси“: Древнерусские богослужебные книги как источник для реконструкции литургической традиции Охридско-Преспанского региона в X–XI столетиях. – В: Кирилометодиевската традиција и македонско-руските духовни и културни врски“: Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир / И. Велев и др., ред. Скопје, 2014, с. 54; ***Пентковский, А. М., Т. В. Пентковская.*** Синайский апостол (Sin. slav.39): история текста и история рукописи. – В: Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002–2003. Москва, 2003, 145–146.

Такова изписване на имената се превръща в традиция – присъства в по-голяма част от южните проложни памети без текстове, а също и в онези текстове без русизми от български и сръбски пролози, които не са разпространени в староруската традиция:

страдание на „Борыс“ и „Хлѣб“, „царе рушки“ – само с указание за 2 май (!); в две памети е посочено „пренесение“[10],

страдание на „Борыс“ и „Хлѣб“, в кръщение Роман и Давид – най-разпространеният на Юг текст за 24 юли, който не се среща в староруската писмена традиция и явно е създаден като силно съкратена версия на известното староруско *Сказание и страсть и похвала* за Борис и Глеб (т. нар. Анонимно сказание с най-ранен препис в известния Успенски сборник)[11].

Не се споменава за царско достойнство и се следва писмената традиция на имената в:

много кратък текст (текст бележка) за страдание на Борис и Глеб под 24 юли в единствен препис от сръбски пролог XIII в. (*ГИМ Увар.70)*; Р. Павлова определя източника на тази бележка като ранен, понеже се споменава само първото пренасяне на мощите от 1072 г.[12];

краткото Убиение на светия мъченик Христов славния княз на „рушката земя“ (вариант – „княз рушки“) Глѣб (в три преписа – Хлѣб: същия *ГИМ Увар. 70, Станиславов пролог 1330 г.*, сръбски пролог *Хлудов 189*, XIV в.) – текстът е под дата 5 септември и в него може да се проследи последователно българизиране на фонетично и граматично ниво на известния и разпространен в староруската проложна традиция текст.[13]

Като че ли междинно място заемат памети с упоменаване на царското достоинство, които обаче следват руската писмена традиция в имената:

памет под 24 юли в единствен препис в т. нар. Загребски пролог от кр. XIII – нач. XIV в. (*Загреб III.c.6*)[14] и

пренасяне мощите на „царете рушки“ Роман и Давид (вероятно 1072 г.) – текст под дата 2 май, който изцяло отсъства в староруската традиция (в уточнението за светските имена само в *Уваров 70* – Хлѣб)[15].

Такова деление на паметите и четивата за Борис и Глеб съответства на делението на староруските памети в южнославянската традиция като цяло:

от една страна – кратко житие на „царицата рушска“ Олга[16] с ранни старобългарски особености на езика, което представлява съкращение на българска почва от пространен староруски текст[17], който обаче не се е запазил в руската ръкописна традиция; житието е под дата 11 юни (!), т. е. протоюли, а не 11 юли, както е установено в руската традиция (названия на месеците протоюли и девтеро(юли) са редки и се среща само в българската традиция[18]);

---

[10] ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые…, с. 172

[11] Пак там, с. 156.

[12] Пак там, с. 152, текст – с. 154.

[13] Вж. пак там, 177–179, текст – 180–185.

[14] Пак там, с. 163.

[15] Пак там, с. 168, текстове – 169–171.

[16] В староруската проложна традиция Олга се титулува винаги княгиня – ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые…, с. 247, 249.

[17] Пак там, 241–250.

[18] Пак там, с. 240.

текст за успение на преп. Теодосий Печорски под дата 3 май – представлява съкращение на пространното руско житие (от Нестор), но южнославянският текст е без русизми и с правилна и активна употреба на миналите времена[19], следователно е съставен на българска почва.

По посочените особености тези текстове рязко се отделят от онези, които следват руската проложна редакция и съдържат русизми:

проложни текстове за княз Владимир и за варягите-мъченици от Синайския палимпсест (небогослужебна книга от кр. XII – нач. XIII в. от контактна зона)[20];

проложния текст за „княгиня-царица“ Олга, който е известен от същия Синайския палимпсест и следва с много малко разночетения разпространеното в староруската традиция кратко житие, но пази указанието, че в Константинопол тя получила от патриарха кръст, а не кръщение;[21]

доста разпространеното на Юг, особено в сръбски ръкописи, житие на Мстислав-Феодор, което явно следва руски текст, макар запазен в единствен препис в староруската традиция – вероятно заради въвеждането на почитанието на Юг и неприемането му в руска среда.[22]

И така, един наглед незначителен факт – паметта от апостол НБКМ Апостол *882* за каменната църква, дава аргумент в споровете за историята на староруските памети и четива в българските и сръбските пролози след XIII век. Устният характер на проникване на паметта на „Борыс“ и „Хлѣб“ изключва ранното пренасяне на староруски текстове и дава възможност да се определи точно южнославянската традиция на четивата за тези „царе рушки“: вероятно първоначално само за 2 май, по-често като „страсть“. Присъствието на паметта за пренасяне мощите им в каменната църква (точно датирано в 1115 г.) „удивително“ съвпада с времето, до което се отнасят останалите староруски памети (въведени до началото на XII в., преди установяване на памет за пренасяне мощите на Теодосий Печорски, предвид нейното отсъствие в южнославянската традиция). А присъствието на паметта за каменната църква наравно с охридски памети в същия *Апостол 882* показва и пътя на проникване на староруските памети в търновските пролози и календари. Вероятно по-късно, и то по книжен път, вече във връзка със съборното решение в Търново, на Юг се съставят кратки проложни четива по актуални за староруската традиция пространни текстове. Новосъставените допълват по-ранните, въведени на Юг проложни записи и кратки четива. Свой път на създаване имат текстовете от синайската контактна зона.

Един български нестишен Пролог за цялата година, изписан с търновски литургически устав, но с четива от първата редакция на пролога[23], се пази в сбирката на Погодин под № 58 (РНБ, *Погод. 58*) и носи дата 1339 г. Таза дата показва, че е преписван във време, когато в Търново вече е бил преведен стишният Пролог. По мнението на изследователите и въз основа на запазената във втората му част приписка към текстовете *Погод. 58* е писан по всяка вероятност в търновски манастир.[24] Паметникът съдържа именно староруски памети, които се отделят в първата група: памет само за 2 май като „страсть на светите мъченици царе руски Борис и Глеб“ (л. 133), житието на княгиня Олга, което е под дата 11 юни (л. 158), показва редица архаични старобългарски черти и носи царска титулатура; текстът за „убиение“ на Глеб (л. 5 обр.), който е съставен с последователна българизация на староруски проложен текст. В същото време в този нестишен пролог от сбирката на М. Погодин с дата 1339 г. „странно“ отсъстват български и сръбски памети[25] и по тази си особеност той заема специално място сред паметниците на южнославянската писменост от XIII–XIV век. Р. Павлова смята, че паметите за български светци в него са редуцирани[26] и „значителното съкращаване на състава на славянските – вкл. и източнославянските – светци е очевидно резултат от новите веяния, свързани със започващите изменения в Типикона“[27] (следователно тя допуска, че са били известни на преписвача на ръкописа през 1339 г. и са съществували в антиграфа). В този пролог, обаче, присъстват упоменание за Борис и Глеб за 2 май като „страсть“, южнославянското житие на княгиня Олга с дата 11 юни (!) и „убиение“ на Глеб за 5 септември. На какво се дължи противоречието?

---

[19] Пак там, 213–214.

[20] Пак там, с. 276.

[21] Пак там, 230–239.

[22] Пак там, с. 263, текстовете на 265–275.

[23] Т. нар. първа редакция на четивата в нестишния, обикновения пролог.

[24] Вж. ***Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке*** – Санкт-Петербург. Съст. Б. Христова, В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц. София, 2009, с. 68; Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог. Вып. 1. Ленинград, 1988, с. 51; ***Иванова, Кл.*** Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. София, 1981, 268–273.

От приписката към паметника е известно, че преписвачът работи в един от търновските манастири, определян в приписката като „Велика лавра“[28], по поръка на игумена Митрофан. Той едва ли би могъл да „редуцира“ търновските памети в един такъв авторитетен книжовен център. В такъв случай можем да проследим другата възможност – в протографа на пролога, преписан през 1339 г. в лаврата, да не са присъствали южнославянските памети, въведени в богослужебните книги на столичния Търнов след пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Средец през 1195 г. (тази памет за 19 октомври се смята за най-ранната търновска памет в календара).

Показателно е, че *Погод. 58* в сравнение с друг български паметник от това време – Станиславовият пролог от 1330 г. – показва в редица отношения по-вярно следване на първоначалния текст. Напр. преписвачът е запазил старинно изписване на малка носовка, при това не само в основния текст, но и в своята известна приписка (като единствен знак, без вариативност).[29] Тази ранна разновидност на малката носовка е засвидетелствана в надписа на цар Иван Владислав от 1018 г., в Супрасълския сборник от втората половина на X в., в Македонския кирилски лист от XI в., в Зографските листове от XI в.[30] Еднократната ѝ употреба е установена в Лаврентиевия сборник от 1348 г.[31] Точно (в сравнение с Лесновския пролог, напр.) са възпроизведени две лични имена. В паметта под дата 23 юли за убитите от българите през 811 г. името на сина на император Никифор е *Ставракий*, докато в Лесновския пролог е *Старокиовь*; под дата 2 август в паметта на намиране мощите на Макси, Дада и Кунтилиан е изписано вярно *Доростол*, докато в Лесновския е *Радостол*.[32] Следователно, младият преписвач в скрипторияна „Великата лавра манастира на пречистата Богородица“ е бил старателен копист, който е възпроизвеждал внимателно старинния състав и изписване, а това подкрепя втората хипотеза.

* * *

Нестишният пролог от 1339 г. (*Погод. 58*) попада в много интересна група паметници от втората половина на XIV век. Това са все състави от X–XI век, които се подновяват именно по времето на цар Иван Александър и след него. Сред тях са т. нар. Лаврентиев сборник от 1348 г.

---

[25] Присъства само памет за Йоан Поливотски под дата 13 февруари (такава дата се смята за византийска традиция) и византийското житие на Ахил Лариски за 15 май. – ***Павлова, Р.*** Восточнославянскиесвятые…, с. 46.

[26] ***Павлова, Р.*** Восточнославянские святые…, с. 45.

[27] Пак там.

[28] Срвн. Оряховската, или Мрачка грамота на цар Иван Александър от 1348 г. – „църквите, … великите, каквито са светите лаври“ – ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти на българските царе. София, 2005, с. 41.

[29] ***Иванова, Кл.*** Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. София, 1981, 272–273.

[30] ***Добрев, И.*** Кирилица. – В: Кирилометодиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995, с. 305.

[31] Според най-ново изследване на Цв. Янакиева Лаврентий не е неговият съставител, а само преписвач и затова е останала следа с това разновидно изписване на малка носовка – вж. ***Янакиева, Цв.*** Иван Александровият сборник от 1348 г. – от Златния до Сребърния век. – Преславска книжовна школа. Т. 14. Шумен, 2014, 474–481.

[32] ***Павлова, Р., В. Желязкова.*** Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 г. В. Търново, 1999, с. 300, 310.

(съдържащ следи от същата малка носовка от протографа) и Германов сборник от 1359 г. Тези два сборника се обединяват с *Погод. 58* от използваната в приписките към тях формула на титулуване на цар Иван Александър като „превисок и самодържавен“[33]. Като се има предвид, че всъщност Германовият сборник представлява архаичен хомилиар, може да се предположи, че в този период са обновени старинни сборници[34], които са произхождали от Охридската архиепископия[35], наследница на библиотеката на Българската патриаршия отпреди 1018 г. А в Търново или около Търново в един скрипторий се възпроизвежда една и съща формула в продължение на две десетилетия (по разпореждане на един и същ игумен – Митрофан), и то при обновяване на старинни образци.

Наличието на състави от X–XI в. в преписи от първата половина на XIV в., сред които е и *Погод. 58*, ни насочва и към друго тълкуване на израза от приписката към този пролог **„и от того оусрдиа же и благонравъства многы книгы стужа . таже и съи Синаксар рекоми Пролог ꙋствори велицем трудолюбием“.** В известното от описите разчитане на приписката се отделя глагол ꙋствори, но този израз може да се чете като **ꙋ створи (оу створи)** – с наречието оу ‘вече’[36]. И ако за глагола **сътѧжати** се вземат предвид значенията му ‘придоби, натрупа; съхрани, запази’[37], преводът може да добие следния вид: „и поради това усърдие и благонравие (добродетел) много книги придоби (събра и запази), също и този Синаксар, наречен Пролог, вече направи с голямо трудолюбие“. В същата приписка игуменът е наречен „стужател книгы сию“. Такъв превод допуска, че игуменът Митрофан е възложил на младия „писател“ (както той сам нарича себе си) да обнови старинен ръкопис и да го запази като ценено наследство в книгохранилището на Великата лавра на манастира на пречистата Богородица.

Много е вероятно за същата „Велика лавра манастир на пречистата Богородица“ да са писани и минеите за юни-юли (*Хиленд. 609* и *Погод. 49*) и август (*Париж 23*)[38], идентифицирани от Анатолий Турилов като лятна част на българския комплект от Служебния миней. Забелязаният необичайно пространен, пищен успенски цикъл е обяснен от изследвача с факта, че комплектът за юни-юли-август, писан от преписвача Грубан (както и един Триод постен – *Зогр. 39*)[39], е бил предназначен за голям манастир или катедрален съборен храм, посветен на Успение Богородично. При преценяване на възможната му локализация същият учен отпраща към *Погод. 58*, поръчител на който е игуменът на Великата лавра на пречистата Богородица, смятана от изследователите за търновска.[40] Присъствието на старинно изписване на малката носовка[41] и трипеснеците на Константин

---

[33] „…благовернаго и превысокаго самодержавнаго и христолюбиваго цесаря прекраснаго Иоанна Александра“ – цит. по ***Мирчева, Е.*** Германов сборник от1358/1359 г. Изследване и издание на текста. София, 2006, 39–41, 792–794.

[34] Съдейки по наблюденията върху Въпроси и отговори на Атанасий Александрийски и Анастасий Синаит, Лаврентиевия сборник, напр., е от извод, по-изправен от протографа на известния Изборник от 1076 г., и той „надлежно бил съхраняван в светая светих на старобългарските и среднобългарските духовни архиви от Златния век на Симеон до Сребърния век на цар Йоан Александър“ – ***Янакиева, Цв.*** Иван Александровият сборник…, с. 480.

[35] Д. Иванова-Мирчева дори предполага, че е от времето на патриарх Гавриил–Герман (ок. 975–ок. 1000 г.) ***Иванова-Мирчева, Д.*** Един български писмен паметник от времето на цар Самуил (Германов сборник). – Македонски преглед, 18, 1995, № 2, 41–66. Но за личността на упоменатия в приписката Герман има и други предположения в науката, на които тук няма да се спираме.

[36] Slovník jazyka staroslověnského. IV. Praha, 1997, s. 568.

[37] Slovník…, s. 357.

[38] Миней от сбирката със славянски ръкописи на Парижката национална библиотека под № 23, датиран към втората четвърт или средата на XIV век, с търновски правопис.

[39] ***Турилов, А.*** К реконструкции комплекта пергаменных тырновских служебных миней второй четверти – середины XIV в. – В: Старобългарска ръкописна книга. Съдба и мисия. В. Търново, 2012, 166–167.

[40] ***Турилов, А.*** К реконструкции комплекта пергаменных тырновских служебных миней…,172–173.

[41] Малка носовка с триъгълно езиче е отбелязана от Кл. Иванова в Погод. 49. Според нея тези два листа представляват част от тома за юни-юли (Хиленд. 609) – ***Иванова, Кл.*** Български, сръбски и молдо-влахийски…, с. 101.

Преславски за предпразненството на Успение Богородично в тома за август от този минеен комплект, както и на службата за св. Иван Рилски в редакцията си до въвеждане на Йерусалимския устав[42], съответства на старинните антиграфи отпреди 1195 г. в книгохранилището на същата търновска Велика лавра. Всички тези данни категорично подкрепят архаичността на антиграфа на нестишния пролог от 1339 г. (*Погод.58*).[43] Въз основа на епиграфски данни самият манастир може да се идентифицира предположително с Батошевската Богородица Маторска, създадена по времето на цар Михаил II Асен[44], за който е известно също, че е бил ктитор и попечител и в диоцеза на Охридската църква[45]. Такава връзка може да обясни и пренасянето на стари богослужебни книги от Охрид, а в тях – и на ранни староруски памети в календара на Царевград Търнов. Още повече че „охридската връзка" се потвърждава от ранните „византийски" памети за Йоан Поливотски и Ахил Лариски в този пролог.

* * *

И така, данните за два български паметника от XIII в., съдържащи упоменаване и четива за староруски светци, осветляват допълнително времето и пътя на проникване на тези памети в южнославянските пролози. Приведените сведения за Апостол *НБКМ № 882* и търновски нестишен пролог *Погод. 58* показват връзка с охридската традиция и наред с езиковите и текстологичните данни на самите памети в книгите на славянския Юг разкриват:

първоначално устно пренасяне на страдание на „Борыс и Хлѣб царе рушки" за 2 май с упоменание в календара (по-вероятно е почитанието към светите Борис и Глеб да е било само на 2 май – денят на кончината на цар Борис-Михаил, покръстителят на българите; на този ден, едва ли без връзка с „тъзоименитството", се извършва пренасянето на мощите на двамата руски светци; в този ден в тяхното нетление и святост се уверил митрополит, дошъл специално „от грек" във Вишгород);

проложно житие на царица Олга за 11 юни (!), което отсъства в руската традиция.

По руски текст с последователно българизиране на фонетично и граматично ниво е „убиение" на Хлѣб за 5 септември.

И включените в *Погод. 58* староруски памети съвпадат именно с онази група текстове, които се отделят по езикови особености като съставяни най-рано на южнославянска почва.

По-късно, вече в Търново, тези памети се разширяват: най-напред пренасяне мощите на Борис и Глеб за 2 май, като остава известното изписване на имената от по-старите памети на двамата „царе рушки" (текстът отсъства в староруската писмена традиция), а после в готов вид от руската традиция, но с последователна българизация – текста за преп. Теодосий Печорски, съкращение на Анонимното сказание за Борис и Глеб до четиво за 24 юли, житието на княз Мстислав-Феодор. За такива четива е трудно да се каже, че са „копирани от староруски оригинали" (А. Турилов), още повече като се има предвид южнославянската традиция в имената на „Борыс" и „Хлѣб" (заети най-напред устно) и царската титулатура за тях и св. Олга. Като изключение условно може да се посочи българизираният текст за „убиение" на св. Глеб („Хлѣб"), който следва разпространеният в руската традиция проложен текст.

В отделна група се обособяват такива пряко заети от староруската традиция текстове за княз Владимир, варягите мъченици и княгиня-царица Олга, засвидетелствани в Синайския палимпсест – паметник от контактна зона извън българските земи.

---

[42] Красимир Станчев показва, че текстът на Службата за св. Иван Рилски в същия Париж 23 пази своя стар състав на етапа на първата преработка, т.е. преди пренасяне мощите на светеца в Търново. Вж. ***Станчев, Кр.*** Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже. –PBg, 1981, 3, с. 93.

[43] За историята на нестишния пролог до включването му в сбирката на М. Погодин (първи публикации на снимки той прави през 1841 г.), не се знае нищо. В описите се споменават полуизтрити бележки на празния първи лист, от които може да се разчете „кжпи", година 1602 и „Доброваць". Споменаването на манастира Добровац в Молдова отпраща към въведените от Кирил Павликянов в научен оборот документи от този манастир. Според грамоти на молдовския господар Василе Лупу (1631–1653) Добровац е дарен за метох на манастира Зограф, понеже запустял и останал без монаси. Именно братята, дошли от Зограф, биха могли да са преносители на намиралия се дотогава на Атон *Погод. 58*. В друга грамота, издадена на Зографския манастир през 1748 г. от Синода на Руската църква, пише, че през 1740 г. руските войски вземат от метоха пари, църковни съсъди (***Павликянов, К.*** История на българския светогорски манастир Зограх от 980 до 1804 г. Свидетелства за двадесет и седем неизвестни документа. С., 2005, с.101), а може да се очаква – и книги, които впоследствие да са продадени. Предвид случаи на такава практика, много е вероятно унищожаването на листи и „непрестижни" надписи относно времето и мястото на създаването на книгите за вдигане на цената им – вж. ***Щепкина, М.*** Болгарская миниатюра XIV в. София, 1965, с. 98. С това може да бъде обяснено изтриването на епитета към Великата лавра „**Бгоматере**_________" в приписката към пролога *Погод. 58*.

[44] Недалеч от Търново, според надписа от с. Батошево, „великият цар Михаил Асен, син на великия Асен" по молба на търновския патриарх Василий II създава „храм на името на пресветата Богородица Маторска и на името на светия евангелист Иоан Богослов" (***Христов, Х.*** Батошевският надпис. – Археология, 1976, 4, 65–70). – Специално благодаря на А. Калоянов за подсказания епиграфски паметник, свързан с такъв манастир. За употребата на епитета вж. също приписка от 1544 г. в Четвероевангелие от НБКМ под № 483, 490 (***Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.*** Бележки на българските книжовници X–XVIII в. София, 2004, с. 10, № 165). Названието „Маторска" е можело да бъде и заличеното от приписката на Погод. 58 като неясно или „непрестижно".

[45] Надпис на Михаил Асен II, в който той отново е наречен „син на великия цар Асен", го показва като попечител на диоцеза на Охридската църква (вж. двата надписа напр. в: Българската литература и книжнина през XIII в. София, 1987, с. 201). Този факт от само себе си налага връзката с присъствието на старинни антиграфи в скрипториа на Батошевската Богородица Маторска, които да са били събрани и подновени от игумена Митрофан.

THE TRADITIONS OF THE CHURCH OF OHRID IN THE CALENDAR OF TSAREVGRAD TARNOV

(Based on the example of Old Rus' church Memories)

This article seeks to answer questions about the time and the way of the inclusion of Russian Saints' Church Memories in the Church Calendar of Tsarevgrad Tarnov. It presents the thesis that two Bulgarian manuscripts that emulate Ohrid traditions contain the earliest written mentioning of the Saints Boris and Gleb on May 2nd (martyrdom) and the vitae of St Olga on proto-july (!) 11th compiled in the Slavic South. Signs of early including of the memories and texts are the oral form of the names (Борыс and Хлѣб) and the tsar titles. In the text of the above-mentioned vitae, St. Olga bears the same title.

Later, most probably after the 1235 Church council in Tarnov, the rest of the texts about Old Rus Saints compiled in the South Slavic manuscript tradition were based on the Russian texts.

СТОЛИЧНИЯТ ТЪРНОВ В ХРИСТИЯНСКАТА КУЛТУРА НА БАЛКАНСКИЯ СВЯТ

Константин ТОТЕВ, Диана КОСЕВА

В последно време темата за реликвите в християнския свят трайно задържа вниманието на историци, литературоведи, изкуствоведи и богослови. Ярка проява на този повишен интерес са големите симпозиуми и международни изложби, където бяха показани внушителна част от най-ценните реликварии и разнообразна поклонническа продукция, съхранявани в църкви и манастири, музеи и частни колекции в Европа и Америка[1]. На преден план чрез тях се представя историко-културният контекст на създаване и функциониране на всички тези сакрални предмети[2]. Интересът към реликвите доведе до създаване на огромна литература[3]. Напоследък водещо място заема актуализирането на темата за поклонническите центрове и реликви в християнския свят и свързаната с тях проблематика. Все още не е достатъчно изучен култът към някои от локалните светци в православния свят[4]. Редно е да отбележим обаче, че почитта към светите реликви във Византия и свързаните с нея страни от православния кръг, не е по-слабо развита, отколкото в християнския Запад.

Реликвите играят изключително важна роля през средните векове за обединението на обществото и изграждането на държавно-политически концепции. Не случайно византийските императори събират в своята столица реликви от Светите земи, за да я отъждествят със светия град Йерусалим. Достатъчно е да си припомним, че нито един град в света не е имал такова количество мощи, колкото са се съхранявали в Константинопол. Верни на тази традиция, останалите източно-християнски владетели също се стремят да съберат различни реликви в своите столични градове. Например в Търново, както е известно, събирането на мощи и реликви се превръща във важна политическа доктрина на владетелите, чрез която се утвърждава репутацията на средновековната българска държава (1185–1393)[5]. Обикновено концентрацията на християнски светини в столичния център изразявала божествената избраност на народа и неговото висше право на първенство в „откриването на небесното царство“. С този извод руският изкуствовед А. Лидов не изчерпва историческото значение на реликвите, почти всяка от които има своя драматична биография, изпълнена с уникална информация[6]. Темата за реликвите е неразривно свързана с поклонничеството. През Средните векове с помощта на реликвите се е осъществявал най-важният процес на пренасяне (translatio) на теми, концепции и образи[7].

В края на XX и началото на XXI в. стартират редица научни програми, свързани с провеждане на международни симпозиуми и конференции, последвани от издаването на специализирани сборници и други тематични изследвания, посветени на реликвите, сакралната топография и поклонничеството[8]. Хронологическият обхват на темите започва от зараждане на култа към реликвите в раннохристиянска Палестина и стига до нашето съвремие, като са представени различни аспекти при създаване на сакралното пространство, организацията на свещеното място в града, манастира или храма и неговото въздействие върху източно-християнската иконография, а също така и особената роля на чудотворните икони и реликви при формирането на конкретните култови топоси[9].

Съвременните изследователи отделят все по-голямо внимание на огромната роля, която реликвите играели в организацията на сакралното пространство в източноправославния храм, което може да бъде осмислено и като монументален реликварий[10]. Олтарният престол на всяка ранновизантийска църква се тълкува като образ на Гроба Господен. На престола на православния храм стои дарохранителница с осветените преди това дарове, символизираща Христос в Гроба и наподобяваща най-важния реликварий. Тук се намира и издигащият се кръст, в средекръстието на който от най-древни времена са се стремили да поместят частица от Честния кръст, понякога допълвана с мощи на различни други светци. Кръстът, съдържащ мощи, не само напомнял за Дървото на разпятието и изкупителната жертва на Голгота, но и подчертавал смисъла на престола като реликварий. Съгласно седмото църковно правило, утвърдено на VII Вселенски събор (787 г.), в основата на престола на всеки храм или в лежащия на него антиминс трябва да се намират реални свети мощи. Те се полагат в основата на престола в особен сандък, който църковните автори сравняват с Ковчега на Завета – старозаветния първообраз на всички християнски реликви[11]. Освен това епископите, осветили храм без мощи, се подлагали на низвергване. Същевременно се предписвало да се полагат мощи в храмове, които са освещавани без тях. Нов тласък за развитието на култа към мощите във Византия дала победата на иконопочитанието в 843 г.[12]

---

[1] ***The Blessings of Pilgrimage.*** Ed. R. Ousterhout. Urbana and Chicago, 1990; ***Byzance.*** L'art byzantin dans les collections publiques françaises. Musée du Louvre. Paris, 1992; ***The Glory of Byzantium.*** Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A.D. 843–1261. Eds. H. Evans and W. Wixom. New York, 1997; Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997; ***Byzantium.*** Faith and Power (1261–1557). Ed. By H. Evans. The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004; ***Христиане на Востоке.*** Санкт-Петербург, 1998; ***Христианские реликвии в Московском Кремле.*** Ред.-сост. А. Лидов. Москва, 2000; ***Il Volto di Cristo.*** Eds. G.Wolf and G. Morello. Roma, 2000; ***Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира.*** Ред.-сост. А. М. Лидов. Москва, 2000; ***Le tresor de la Sainte-Chapelle.*** Ed. J. Durand. Paris, 2001; ***Cradle of Christianity.*** The Israel Museum. Jerusalem, 2000; ***Пилигримы.*** Историко-культурная роль паломничества. Санкт-Петербург, 2001; ***Icones et manuscripts bulgares.*** Bruxelles, 2002; ***Die Welt von Byzanz.*** Europas Östliches Erbe. München, 2004; ***Pilgrim treasures „Byzantium Jerusalem“ from Hermitage.*** State Hermitage Muzeum, St. Peterburg, 2005; ***Le Mont Athos et l'Empire*** **byzantin.** Tresors de la Sainte Montagne. Petit Palais – Musee des Beaux-Arts de la Ville de Paris, 2009; ***Treasures of Heaven.*** Saints, relics, and devotion in Medieval Europe. Eds. M. Bagnoli, H. Klein, C. Mann, J. Robinson. Cleveland, 2010.

[2] ***Бакалова, Е.*** Реликвии у истоков культа святых. – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, с. 19.

[3] ***Grabar, A.*** Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. Paris, 1946; ***Frolow, A.*** La Relique de la Vraie Croix: Recherches sur le développement d'un culte. – Archives de l'Orient Chrétien, 7 (1961); ***Dagron, G.*** Naissance d'une capitale. Paris, 1974; ***Brown, P.*** The Cult of the Saints: Its Raise and Function in Latin Christianity. Chicago, 1981; ***Geary, P.*** Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages. Princeton, 1978; ***Vikan, G.*** Byzantine Pilgrimage Art. Dumbarton Oaks Byzantine Collection. Vol. 5. Washington D. C., 1982; ***Gauthier, M.-M.*** Les routes de la Foi: Reliques et reliquaries de Jerusalem à Compostelle. Fribourg, 1983; ***Belting, H.*** Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst. München, 1990; ***Kalavrezou, I.*** Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Court. – In: Byzantine Court Culture from 829 to 1204. Washington, D. C., 1996; ***Kaplan, M.*** De la depouille à la relique: formation du culte des saints à Byzance du Ve au XIIe siècle. – In: Les Reliques. Objets, cultes, symboles. Brepols, 1999, pp. 19–39; ***Walter, Ch.*** Pictures as Language. How the Byzantines Exploited Them. London, 2000.

[4] Не са изяснени например, местата, свързани с култа на някои от светците, чиито мощи са пренесени в столицата Търновград през годините на Второто българско царство. Същевременно обаче се появяват конкретни изследвания за реликвите и поклонничеството към първия български анахорет св. Иван Рилски и неговото свещено място – Рилския манастир. Вж. ***Bakalova, E., A. Lazarova.*** A Locus Sanctus in Bulgaria: The Monastery of St John of Rila and Its Sacred Topography. – In: Routes of Faith in the Medieval Mediterranean. History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium, Thessalonike, 7–10.11.2007. Thessalonike, 2008, pp. 302–319.

[5] ***Бакалова, Е***. Реликвии у истоков культа святых, 29–31.

[6] ***Лидов, А.*** Священное пространство реликвий. – В: Христианские реликвии в Московском Кремле. Москва, 2000, 3–4; ***Лидов, А.*** Реликвии как стержень восточнохристианской культуры. – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, с. 6.

[7] ***Бакалова, Е.*** Реликвии у истоков культа святых, с. 28.

[8] ***Les Saints et leur sanctuaire à Byzance.*** Ed. par C. Jolivet-Levy, M. Kaplan, J-P. Sodini. Paris, 1993; ***Иерусалим в русской культуре.*** Ред. А. Баталов, А. Лидов. Москва, 1994; ***Восточнохристианский храм.*** Литургия и искусство. Ред. А. Лидов, Санкт-Петербург, 1994; ***Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.*** Ред. А. Лидов, Москва, 1994; ***Иконостас.*** Происхождение – развитие – символика. Ред. А. Лидов. Москва, 2000; ***Реликвии*** в искусстве…; ***Христианские*** реликвии…; ***Восточнохристианские реликвии.*** Ред. А. Лидов. Москва, 2003; ***Byzance et les reliques du Christ.*** Ed. par J. Durand et B. Flusin. Paris, 2004; ***Routes of Faith in the Medieval Mediterranean.*** History, Monuments, People, Pilgrimage Perspectives. Proceedings of an International Symposium, Thessalonike, 7 – 10.11.2007. Ed. E. Hadjitryphonos. Thessalonike, 2008; **Egeria.** Monuments of Faith in the Medieval Mediterranean. Thessalonike, 2007; ***Новые Иерусалимы.*** Иеротопия и иконография сакральных пространств. Ред. А. Лидов, Москва, 2009; ***Народни култури и балкански терени.*** Сборник в чест на 80-годишнината на Жан Кюизение. Съст. М. Сантова. София, 2009.

[9] ***Иеротопия.*** Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. Ред. А. Лидов. Москва, 2006.

[10] ***Лидов, А.*** Священное пространство…, 8–10.

Образът на храма-реликварий не се ограничава само в олтара. Много светини били представени за поклонение и в други части на църквата – на аналои, в ракли или са се вграждали в стени, куполи и колони. Реликвите, вложени в стените, са действали като сигурна защита на храмовете[13]. Такъв е случаят с разкритата камера за реликви в абсидата на църква № 19 на крепостта Трапезица във В. Търново, в която са открити стъклен литургичен съд и дръжка от процесиен кръст[14]. Възприемането на храма като монументален реликварий се открива и във византийските литургически тълкувания, където цялото пространство се осмисля като съвкупност от реликвите на Светите земи. Апсидата се приема като пещерата на Рождеството, кивория над олтара – планината Голгота, олтарната преграда – границата на старозаветната Светая Светих, амвона – камъка на входа в погребалната пещера, от който ангелът възвестил за възкресението на Христос. Отъждествяването на реликвите и храма намира обосновка във византийското богословие чрез думите на св. Йоан Дамаскин (VIII в.), който, обобщавайки светоотеческото предание за мощите, сравнил реликвите с „одушевените храмове Божи“, доколкото в тях, както и в църквите, постоянно пребивава Светия Дух[15].

Животът на реликвите не се ограничавал само в пространството на храма. Носени в разнообразни процесии, те определяли разположението на църкви и улици и по този начин оказвали решаващо влияние на сакралната топография в средновековните градове[16]. Динамичното битуване на светините е отразено във византийската иконография чрез многобройните църковни празници в чест на откриването и пренасянето на чудотворните реликви, представяни в монументалното и приложното изкуство[17].

Освен в социално-политическия аспект и в организацията на сакралното пространство, реликвите заемат важно място и в обикновения живот на отделния човек. Много често те са свързани с поклонническите пътувания, откъдето винаги се носят различни евлогии, свързани със светите места.

В продължение на 200 години градът Търново е бил столица на българската държава, важен политически, административен, църковен и културен център на страната. Като средище на политическата власт в държавата той е бил постоянно седалище на владетелите от Второто българско царство, 1185–1396 г.[18] С оглед на техните представителни функции през XIII–XIV в. са формирани основните принципи на българската държавна идея и изпълнителната и административно-законодателна дейност[19]. Друга съществена линия, по която се утвърждава престижът на новата столица, е свързана с мястото на Търново като църковен център на българските земи. Тук резидира цветът на българското духовенство. Търновският патриарх упражнявал духовен надзор над онези територии, които били под властта на българските царе[20].

Според средновековните идейно-политически схващания и ценности Търновград е трябвало да бъде не само политическа, но и свещена столица на българите[21]. Градът притежавал истинска сакрална съкровищница, включваща мощи на светци, чудотворни икони, стари книги, творби на изкуството – както български, така и донесени от Византия, Светите земи и други места[22]. Тук били и гробовете на повечето български царе и патриарси. В Търново се пазели и някои от най-емблематичните реликви на византийската империя – императорски корони, сервизи, ампули, енколпиони, различни евлогии и др. свещени предмети, включително и процесийният кръст на св. Константин Велики, взет като трофей от императорската палатка на Исак II Ангел (1185–1195) при разгрома на византийската армия в Тревненския проход през 1190 г.[23] През 1186 г. в Търново се е намирала и иконата на солунския чудотворец св. Димитър – покровител на династията на Асеневци, с чиято чудодейна помощ българите свързвали своето освобождение от византийска власт[24].

Първите Асеневци, особено царете Калоян (1197–1207) и Иван Асен II (1218–1241) превърнали Търново в изявен агиографски център[25]. Тук се пазели светите мощи на български и византийски мъченици и преподобни. Търново дало на православния свят светците Теодосий Търновски, Ромил Видински, Роман Търновски и патриарх Евтимий.

Археологическите проучвания на територията на старата столица Търново показаха, че хълмовете, заобиколени от р. Янтра, са били обитавани от най-дълбока древност. Близките околности също били заселени много отдавна. Откритите културни останки са от каменно-медната, бронзовата и желязната епоха[26]. Нов подем в историята на града бележи ранновизантийският период (IV–VI в.)[27]. По времето на император Анастасий (491–518) на Царевец била издигната здрава крепостна стена, а в западното подножие на хълма император Юстиниян (527–565) строи укрепление, подсигуряващо водоснабдяването на града[28]. Най-значителни промени в историята на града настъпват след успешното възстановяване на българската власт под ръководството на братята Петър и Асен. Именно тогава, след 1185–1187 г., Търново става столица на българската държава. Градът бързо израства като политически, административен, военен, стопански и най-голям културен център на страната[29]. Процъфтяването на Търновград се дължало на икономическия възход, настъпил след освобождението от византийска зависимост. Българската държава се издига като значителна политическа сила. След попадането на Византия под ударите на латинците (1204 г.) ролята на България в международния политически живот нараснала още повече.

---

[11] ***Лидов, А.*** Реликвии как стержень…, с. 7.

[12] ***Уханова, Е.*** Обретение мощей в византийской церкви (по материалам слова Константина Философа на обретение мощей св. Климента Римского). – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, с. 132.

[13] ***Teteriatnikova, N.*** Relics in the walls, pillars and columns of Byzantine churches. – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, 77–92.

[14] ***Тотев, К., Д. Косева.*** Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на Средновековния град Трапезица. Т. I. В. Търново, 2011, 198 – 199, обр. IV – 2, 3.

[15] ***Лидов, А.*** Реликвии как стержень…, 7; ***Желтов, М.*** Чин освящения храма и положение святых мощей в византийских Евхологиях XI века. – В: Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира. Москва, 2000, 120–122.

[16] ***Бакалова, Е.*** Реликвии у истоков культа святых, с. 28; ***Bakalova, E., A. Lazarova.*** The relics of St. Spyridon and the Making of Sacred Space on Corfu: between Constantinople and Venice. – В: Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. Москва, 2006, 434–464.

[17] ***Шалина, И.*** Реликвии в восточнохристианской иконографии. – В: Христианские реликвии в Московском Кремле. Москва, 2000, 268–282.

[18] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, 25–247.

[19] ***Божилов, Ив.*** Културата на Средновековна България. София, 1996, 151–158.

[20] ***История на Велико Търново.*** Т. I. София, 1986, 120–152.

[21] ***Божилов, Ив.*** Българското общество през XIV в. Пловдив, 2014, 169–185.

[22] ***Павлов, П.*** Търновски светци и чудотворци. Варна, 2006.

[23] ***История на Велико Търново,*** т. I, с. 93, бел. 30, 31.

[24] ***Гюзелев, В.*** Чудотворна икона на св. Димитър Солунски в Търново през 1185–1186. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. София, 2006, 36–39.

[25] ***Бакалова, Е.*** Реликвии у истоков культа святых, 29–31.

[26] ***История на Велико Търново,*** т. I, 19–35.

[27] ***История на Велико Търново,*** т. I, 43–58.

[28] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев.*** За функциите на ранно византийското укрепление край р. Янтра във Велико Търново. – ИИМВТ, 12 (1997), 143–155; ***Тотев, К., Е. Дерменджиев.*** За датировката на крепостната стена край р. Янтра във Велико Търново. – ГНИМ, 11 (1998), 263–273.

[29] ***История на Велико Търново,*** т. I, 235–277.

Столицата се превръща в най-значим център на художествената култура[30]. Българските владетели покровителствали построяването на много граждански и култови сгради, които били богато украсени[31]. В града се съсредоточават майстори строители, зографи, каменоделци, керамици, миниатюристи, които прилагали своите умения в създаване на блестящи паметници на монументална живопис и скулптура, приложните занаяти и книжнината[32]. Макар и в развалини, са разкрити останките на църкви, царски дворци, крепостните стени, порти, кули и съоръжения в двете цитадели, разположени на хълмовете Царевец и Трапезица. Църквите „Св. Димитър Солунски", „Св. Ап. Петър и Павел", „Св. Четиридесет мъченици" и „Св. Иван Рилски" са били изградени и стенописани с царски дарения, с каквито вероятно са се ползвали и Дворцовата църква „Св. Петка" и Патриаршеската църква „Възнесение Господне"[33].

Не са много периодите в историята на България, които се свързват със стабилен суверенитет и международен престиж. Такова е времето в началото на XIII в., когато победоносните походи на царете Калоян и Иван Асен II имат решаващо значение за издигане на политическия авторитет на държавата[34]. Избирането на Търново за столица и възстановяването на българската патриаршия (1235 г.) са от особено значение и за културния разцвет. За да изградят репутацията на столицата като „средоточие на святост", българските владетели пренасят мощите на много светци: Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Михаил Воин, Филотея, Йоан Поливотски, Гавриил Лесновски, Петка Епиватска, канонизираната византийска царица Теофано. По това време е и посещението на Сава Сръбски в Търново. Пренасянето на мощите е имало определен политически смисъл да утвърди значението на новата столица в съзнанието на собствения народ и на другите православни държави. За това говорят и Търновските агиографски и химнографски цикли[35]. Едновременно със значението си да възпитават в християнска нравственост чрез повествования за праведния живот или чрез песенна възхвала на светеца, съставящите ги произведения често напомнят за някои победи на българските владетели, станали повод за пренасяне на мощите в Търново. Светецът е „идеалната личност" във Византия и Византийския свят и като такъв заема изключително място в едно уредено по Божия промисъл общество[36].

Обичаят да се поставят реликви в основите на християнските храмове е свързан с освещаването на всяка една църква[37]. Това правило се спазва още от III в., с изричното изискване реликвите да бъдат поставяни в основите и под престола на църквите. За реликви, вградени в стени, колони, в основи на църкви и др. научаваме от поклонниците от латинския Запад и Русия, които се отнасят преди всичко за големите агиографски центрове Йерусалим, Синай, Кипър, Солун, Константинопол и др.[38] В много от тях реликвите са откривани в подобни правоъгълни камери-реликварии.

---

[30] ***Божилов, Ив.*** Културата…, 158–178.

[31] ***Димова, В.*** Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008; ***Ćurčić, S.*** Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent. Yale University Press, New Haven and London, 2010, pp. 472–480; fig. 535–539.

[32] ***Божков, Ат.*** Търновска средновековна художествена школа. София,1985.

[33] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи от археологическите разкопки на средновековната столица Търново. В. Търново, 2016, 217–226.

[34] ***Каймакамова, М.*** Власт и история в България в края на XII и през XIII в. – ЗРВИ, XLVII (2010), 215–245.

[35] ***Динеков, П.*** Съдбата на българската литература през XIII и XIV в. Из историята на българската литература. София, 1969; ***Кожухаров, Ст.*** Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. – ТКШ, 1 (1974), 277–311; ***Кожухаров, Ст.*** Проблеми на старобългарската поезия. II. Из историята на търновската химнографска школа – XIII–XIV в. Т.1. София, 2004, 97–224.

[36] ***Божилов, Ив.*** Българското общество…, с. 144, бел. 7.

[37] ***Teteriatnikova, N.*** Relics in the walls…, p. 77.

[38] ***Majeska, G.*** Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Washington, 1984, pp. 30–31; 182–183; ***The Book of Wanderings of Brother Felix Fabri*** (Tr. A. Stewart). – In: Palestine Pilgrims Text Society.

Присъствието на мощи и реликви в църковните храмове на средновековна Европа определя сакралната топография на столиците на християнските държави и ги прави притегателни поклоннически центрове. От друга страна пренасянето на реликви от Светите земи се активизира до голяма степен по време на кръстоносните походи. Ето защо „движението" на свещени предмети, способства за разпространението, наред с обикновените поклоннически евлогии (ампули, кръстове, икони) и на по-значими реликви[39].

Почти всички църковни постройки в Търново, свързани със столичния период на града (1185–1393 г.), са открити по археологически път. Това са 61 църкви, разположени в двете цитадели, кварталите и близката околност, вътрешността на които при всички случаи е била декорирана със стенна живопис, а в някои от тях и с мозайки[40] (пл. 1, 2). Конкретни данни за средновековната живопис откриваме само в житието на търновския патриарх Йоаким I (1235–1246) и в ктиторския надпис на цар Иван Асен II (1218–1241) от църквата „Св. 40 мъченици". В първия случай става дума за монашеския живот на Йоаким, който със средства, дарени от цар Иван Асен II, създава скален манастир на името на великия архистратег Михаил и с това слага началото на Ивановската монашеска колония[41]. Единствено в надписа върху мраморната колона същият владетел ясно заявява, че създава из основа и с живопис украсява докрай пречистата църква, в името на светите Четиридесет мъченици, с помощта на които „...в дванадесетата година от моето царуване, в която година се изписваше този храм, излязох на бран в Романия..."[42]

Столицата на възобновената българска държава Търново има значителен териториален обхват. Градът е бил разположен върху хълмовете Царевец и Трапезица, между тях по двата бряга на р. Янтра, в югоизточния склон на Царевец, в западния склон на хълма Момина крепост и в северозападната част на хълма Трапезица (план 1).

За разкриване общата топография на града съществени резултати предоставят археологическите разкопки, проведени на Царевец и Трапезица в началото на XX в.[43] При земетресението през 1913 г. много от църквите са разрушени, а малко по-късно започват и първите реставрационни работи, съпроводени с разкопки на крепостните стени, дворците и Патриаршията. След 1966 г. проучванията са съсредоточени върху основната столична крепост на хълма Царевец, Великата лавра „Св. 40 мъченици" и църквата „Св. Димитър". В края на XX и началото на XXI в. се провеждат разкопки на други обекти: Килифаревски манастир, Стария Преображенски манастир, Великата лавра „Св. 40 мъченици", крепостта Трапезица, квартала Френк хисар, манастира „Св. ап. Петър и Павел", църквите „Успение Богородично", църквата южно от манастира „Св. 40 мъченици", църквата до Горско Ново село[44].

Vol. X, part II. London, 1897, pp. 608–610; ***Ciggar, K.*** Une description de Constantinople traduite par un pèlerin anglais. – REB, 34 (1976), pp. 211–276.

[39] ***Eastmond, A.*** Byzantine identity and relics of the True cross in the thirteenth century. – В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, pp. 210–215; ***Totev, K.*** Thessalonican Eulogia found in Bulgaria. Lead Ampules, Encolpia and Icons from the 12th – 15th centuries. Veliko Tarnovo, 2011, pp. 53–133.

[40] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи…, 217–226.

[41] ***Проложно житие на патриарх Йоаким I.*** – В: Стара българска литература. Т. 4: Житиеписни творби. София, 1986, 87–88.

[42] ***Попов, А.*** Царевград Търнов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра". Т. 4. София, 1984, 8–9, обр. 5.

[43] **История на Велико Търново**, т. I, 231–235.

[44] ***Културата на Средновековния Търнов.*** Ред. А. Попов, В. Велков. София, 1985; ***История на Велико Търново,*** т. I, 235–277; ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992; ***Юбилеен сборник*** „Средновековно Търново. Археологически проучвания". Ред. К. Тотев, М. Робов, Ив. Александров. Велико Търново, 2004, 261–294; ***Николова, Я., М. Робов.*** Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. В. Търново, 2005; ***Тотев, К.*** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство 1185–1396. В. Търново,

Конкретни данни за църковното строителство в двете основни крепости – Царевец и Трапезица, предоставят разкритите досега 43 църкви (пл. 1, 2). От тях произхожда стенописен материал, който е с различно количество и състояние на запазеност[45]. На крепостта Царевец през 1900 г. са открити основите на *патриаршеската църква „Възнесение Христово“*. Стените ѝ били украсени с фигури на светци, запазени от кръста надолу, които се разрушили. При проучването на *царските дворци* е разкрита дворцовата *църква „Св. Параскева“*, която се намира точно срещу представителната тронна зала и е била украсена с мозайки и стенописи, от които са оцелели незначителни части. По-сериозни възможности за изводи предлага стенописният материал от църкви с №№ 9 и 12, разположени край южната крепостна стена. В първата от тях са разкрити 25 образа на светци, които позволяват датировката на живописта да бъде търсена в края на XII или по-скоро в началото на XIII в. Многобройните стенописни фрагменти от *църква № 12* са с двуслойна живопис. Първите разкопки на крепостта Трапезица се провеждат през 1884 г., когато се разкриват три църкви с №№ 2, 3 и 4. През 1900 г. Ж. Сьор разкопава 14 църкви, почти всички покрити със стенописи. През 2008 и 2012 г. още две църкви №№ 19 и 20 разкрива К. Тотев (план 2). От всичките църкви на Трапезица с по-цялостно запазени на място стенописи са тези с №№ 6, 8, 10, 11, 13 и 14. Със своята комбинирана украса от стенописи и мозайки се отличава църква № 5. При последните археологически разкопки (2007–2014 г.) също са намерени стенописи, особено при църква № 19, около църква № 12, манастирския комплекс при църква № 8 с новооткритата игуменарна, южната галерия на църквата и галерията от запад на трапезарията. Значителен стенописен материал е разкрит и обработен и при новите разкопки на църква № 2[46].

Освен върху двете крепости на хълмовете Царевец и Трапезица, столичният град се простирал и по бреговете на р. Янтра, където са били обособени няколко квартала. Тук са разкрити 13 църкви (пл. 1). За строителството на търновската *църква „Св. Димитър“* в края на XII или през XIII – XIV в. все още се водят спорове. За ранната датировка настояват археолозите-проучватели, докато стенописите от първия слой хронологически се отнасят в третата четвърт на XIV в.[47] Стенописната декорация на *църквата „Св. Четиридесет мъченици“* според ктиторския надпис на цар Иван Асен II, е била изцяло завършена през 1230-та година. Въпреки конкретните данни, изясняването на датировката на оцелялата живопис в храма е тясно свързано с дискусията за архитектурната история и археологическата среда на целия комплекс. Анализът на запазените и новооткрити стенописи позволява да се отнесат регистрираните живописни слоеве към отделните основни периоди от функционирането на църквата „Св. 40 мъченици“[48]. Стенописите в *църквата на юг от „Св. 40 мъченици“*, открити през 2007 г., са датирани във втората половина на XIV в. *Църквата „Св. Апостоли Петър и Павел“* заема специално място сред столичните храмове от времето на Иван Асен II[49]. От Похвалното слово за св. Йоан Поливотски научаваме, че църквата, заедно с целия околен манастир, е изградена по поръка на съпругата на цар Иван Асен II, царица Ана (1221–1237)[50].

2010 / Golden Signet – Rings from the Time of the Second Bulgarian Kingdom 1185–1396. V. Tarnovo, 2010; ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011; ***Рабовянов, Д.*** Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Т. 1: Средновековният град. В. Търново, 2015; ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи…

[45] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 217–226.

[46] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 69–73.

[47] ***Мавродинова, Л.*** Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – Старобългарска литература, 28–29 (1994), 153–165.

[48] ***Тотев, К.*** Царската църква „Св. Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLII/1 – 2 (2001), 30–44.

[49] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 40–42.

[50] ***Евтимий Търновски.*** Похвално слово за Йоан Поливотски. – В: Стара българска литература. Т. 2: Ораторска проза. София, 1982, 150–163.

Претърпяла преустройства, църквата оцелява до земетресението през 1913 г. През 1972 г. са разкрити на място неизвестните дотогава фрагменти от първото стенописване[51]. Не е изключено в границите на този манастир да влиза откритата през 1917 г. от М. Москов църква *„Св. Иван Рилски“ (1)*, както и църква *„Св. Иван Рилски“ (2)*, открита през 2008–2012 г. от Н. Овчаров и Х. Вачев[52].

В близката и далечна околност на Търново по археологически път са открити църквите при селата Леденик, Хотница, тази в близост до манастира „Св. Троица“, църквите при с. Горско Ново село, Златаришко, с. Росица, Павликенско, т. нар. Стар Преображенски манастир и Стария Килифаревски манастир, а за други се знае само от писмените извори и по-късните сведения на краеведи, какъвто е манастирът в местността Трошана, наречен „Св. Марко“, този в местността „Устито“, манастира „Св. Богородица Одигитрия“ на Света гора и манастира „Св. Богородица Темнишка“ край с. Първомайци[53].

Стенописите от църквите на средновековната столица Търново се разпределят в няколко групи, които очертават най-общо хронологическата картина за тяхното строителство и украса. В края на XII – началото на XIII в. се отнасят Патриаршеската църква „Възнесение Христово“, Дворцовият комплекс с църквата „Св. Параскева“, църква № 5, която играе ролята на катедрален храм, църква № 9 на крепостта Царевец, както и още няколко църкви на Трапезица (№№ 3, 16 и 19). Около средата и края на XIII в. са изградени голям брой църкви на двете крепости и в тяхната околност. Църквите в столицата на Второто българско царство не търпят съществени архитектурни промени, т.е. продължителността на тяхното функциониране се вписва в рамките на по-малко от два века – от началото на XIII до края на XIV в.[54] По-различен е случаят с църквите от кварталите между двете цитадели, повечето от които функционират и през следстоличния период на Търново.

Според архитектурния план църквите на Царевец и Трапезица попадат в няколко групи[55]. Първата е на триапсидните кръстокуполни църкви (№ № 2, 3, 5 и 9 на Царевец и църква № 8 на Трапезица), които са над 20 м дълги и над 10 м широки. Втората група са еднокорабни, едноапсидни църкви с притвор и купол (№№ 1, 8, 10, 14 и 20 на Царевец и №№ 2 и 4 на Трапезица). Най-голяма е групата на църквите с полуцилиндрично засводяване и липса на пиластри в наоса (№№ 4, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19 и 24 на Царевец и №№ 5, 6, 7, 12, 13 и 14 на Трапезица). Последната група църкви са еднокорабни с полуцилиндричен свод и пиластри в наоса (№№ 6, 7, 12 и 21 на Царевец и №№ 10, 11, 17, 18, 19 и 20 на Трапезица). Преобладават църквите с полуцилиндрично засводяване, със и без пиластри в наоса и с малки притвори.

Еднокорабният план и сводовото покритие на повечето от църквите в столицата насочва към сравнително еднотипен архитектурен интериор и сходна декоративна програма. Това добре се откроява при долните два регистъра, а от по-горните няма следи, но също може да се очаква композиционна близост. Обикновено в апсидите стои имитация на охрова драперия с черни или червени орнаменти, по стените са нарисувани пана, наподобяващи мраморен цокъл – opus alexandrinum или opus sectile. Вторият регистър е запълнен с изображения на светци в цял ръст. Това са великите църковни отци – литургисти и епископи, които в някои от апсидите на църквите са стояли en face. Повечето от останалите изображения са на военни светци. В подкуполните арки на църква № 8 на Трапезица са стояли запазени медальони с бюстови изображения на светци. Профилите на ниши, пиластри и арки, страниците на врати и прозорци, са били украсени с разнообразни декоративни мотиви.

---

[51] ***Косева, Д.*** Стенописни изображения на светците Борис и Глеб от времето на Второто българско царство. – ТКШ, 10 (2015), 593–605.

[52] ***Филов, Б.*** Разкопки в Търново. – ИБАД, 7 (1919/20), с. 132; ***Овчаров, Н., Х. Вачев.*** Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I-12. – АОР през 2008 г., София, 2009, 620–621.

[53] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 42–44.

[54] ***Димова, В.*** Църквите в България …, 56–97.

[55] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 214–215.

Въпросите за художниците, ателиетата и времето, когато са изписани търновските храмове и дворци, създават необходимостта да бъдат откроени паметници, пряко свързани с византийски зографи и модели, и други, които могат да бъдат причислени към произведенията на търновския художествен център.

Художници със сходна стилистика изписват скалната църква „Св. Архангели“ при с. Иваново, търновските църкви „Св. апостоли Петър и Павел“ и „Св. Четиридесет мъченици“. Характерът на живописта на тези три църкви, свързани с Иван Асен II и неговото семейство, се отличава с редица специфични особености, които отразяват интереса и предпочитанието на тези творци към класическите модели. Фреските от споменатите по-горе църкви, както и от храма „Възнесение Христово“ в Милешево, показват в ранния XIII в. уникален стил, свързан с работата на солунски зографи, основаващ се на класически пропорции и идеал за красота, които са пример за динамичното развитие на изкуството в средновековна Европа[56].

Откритите стенописни фрагменти в северния двор на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ позволиха да се сглобят части от лицата и костюмите на няколко ктиторски двойки и да се попълни една цялостна композиция на търновския владетелски двор, свързана с първото стенописване на църквата, отразено в ктиторския надпис (1230 г.)[57].

Живописта в църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. Ап. Петър и Павел“ дава насоката за развитие и формиране на вкуса и похватите на поне няколко авторски колектива, които, както изглежда, около средата и през втората половина на XIII в. получават и изпълняват престижни поръчки както в столицата, така и в различни градове на държавата. Вероятно тези зографски екипи, с техните ученици и помощници, създават художествен кръг със собствен почерк в българската столица и въпреки че техният стил доминира близо половин век, трудно може да се говори за съществуването на художествена школа, а по-скоро всички те, заедно с иконописци, миниатюристи и занаятчии, превръщат Търново през XIII в. в утвърден художествен център[58].

През XIV в. вече се знае, че най-здравата и основна по значение крепост на столицата е тази на хълма Царевец, на която има разнообразен духовен живот, утвърдено градоустройство, култови и светски постройки[59]. Дворцовият ансамбъл, разширен значително по времето на цар Иван Александър, заема площ около 5000 кв.м. Около вътрешния двор на този ансамбъл се обединяват всички представителни, административни или стопански сгради и помещения. По-точни са вече представите за архитектурата на двете тронни зали – малката и голямата, за църквата в двора и за нейната украса, т. е. става ясно, че този дворец е развит и укрепен като самостоятелен ансамбъл с доминиращ силует в крепостта. Над него единствено се извисява по мащаб и разположение Патриаршеската църква. Археологическите проучвания показват, че някои от споменатите църкви и жилищни сгради са били украсявани с мозаечни изображения по стените, с разноцветни подови настилки, мраморни облицовки и керамопластични мотиви, които контрастират на пищния колорит на фресковата украса на интериора.

През първите десетилетия на XIV в., наред със стенописната декорация, в украсата на търновските църкви са използвани и други художествени техники. Наличието на стенна мозайка свидетелства за специалното внимание, което е отделяно на монументалната украса в столичните църкви, съпоставима с тази от големите градски и манастирски центрове на Византия и нейната столица, създадени по същото време. Картината допълват макар и оскъдните следи от подови мозайки, каменните релефи върху капители, саркофази, арки и пр., открити в двете крепости на столично Търново и техните квартали, които, внесени или изпълнени на място, не отстъпват по качество на най-прочутите Константинополски и Солунски образци.

---

[56] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, с. 213.

[57] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 92–103.

[58] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 140–142.

[59] ***История на Велико Търново***, т. I, 235–264.

Църковното строителство в столичния Търнов и в цялата държава отбелязва нов подем по време на дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331–1371). Същият владетел с неговото семейство и обкръжение стават ктитори на многобройни църкви и манастири, някои от които са изцяло възобновени и стенописвани, а други новопостроени[60]. С началото на неговото царуване изглежда се свързва стенописването на редица църкви в цитаделите и кварталите на столицата. Ктиторството на този владетел в Ивановската отшелническа колония извън столицата отразява нарасналата роля, която заема монашеството в обществения живот на държавата във връзка с утвърждаването на идеите на исихазма[61]. Исихастките идеи намират израз в съдържанието на живописта, в общата концепция и емоционални оценки, в интерпретацията на сцените и образите, а също така в някои специфични иконографски детайли, както в стенописите на „Църквата“ при с. Иваново, така и в екзонартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и в Стария Преображенски манастир. Всъщност Ивановските стенописи бележат началото на онази тенденция към нарастване на драматичната експресия в изкуството от края на XIV в., която се открива в стенописите от Хрельовата кула на Рилския манастир и църквата „Св. Димитър“ в Търново[62].

Активното строителство на нови църкви и утвърденият ред за тяхното стенописване са основният фактор, който стимулира художествения живот в столицата, т.е. монументалната живопис е тази, която налага водещите тенденции в българското средновековно изкуство. В декорацията на Търновските църкви, представителни и луксозни сгради, присъстват и изображения и сцени, изпълнени в мозаечна техника, достигнала своето съвършенство във Византия. Освен Двореца на Царевец, за това свидетелстват многобройни мозаечни фрагменти и кубчета от мрамор, керамика и смалта, открити при археологическите разкопки на църквите с №№ 2, 3, 10, 14 и 18, а в крепостта Трапезица – от църквите с №№ 2, 5 и 19[63]. Става ясно, че наред със стенописната декорация в църковния интериор на българската столица е използвана и тази художествена техника. Трудно обаче можем да мислим, че мозаечната живопис е запълвала цялата вътрешност на църковните постройки. По-вероятно е тя да е заемала отделни части на храма или да става въпрос за мозаечни икони, които са поставяни на определено място върху олтарната преграда или проскинитариите.

Едновременната или изпълнена с нищожна разлика във времето комбинирана фрескова и мозаечна техника се прилага в зрялата Палеологова епоха при украсата на църкви във византийската столица, Солун, Арта и други градове[64]. В столично Търново относително най-добре запазените части от мозаечна живопис предлагат разкопките от църква № 5 на Трапезица. Съхранените части от лица, фигури и дрехи позволяват съпоставка само по отношение изграждането на отделни образи, но не и на цялостни композиции. При тях цветовата гама се основава на съчетание на много ярки цветове – син, изумрудено зелен, жълт и розов като основни цветове и розово-червени, синьо-сиви, масленозелени, сиво-виолетови като полутонове. Последните остават приглушени и само подсилват основните цветни акценти. В колоритно отношение запазените мозаечни образи от църква № 5 напълно съответстват на тези от манастир Хора (1316–1321) и „Св. Апостоли“ (1312–1315) в Солун.

Въпросът за авторите на Търновските мозайки изглежда само на пръв поглед по-комплициран. Няма съмнение, че византийски майстори са получавали поръчки за работа в България, въпреки наличието на местни художници, с които е можело да си сътрудничат в процеса на работа. Известни са случаи, когато художници и мозайчици тръгват от Константинопол, за да работят в Чефалу, Сицилия (1148 г.), във Венеция в края на XIII в., или в Кавказ (1384–1396 г.). От 1258 г. във Венеция съществува наредба всеки пристигнал в града грък-мозайчик да работи с двама от местните граждани[65]. Възможно е подобно сътрудничество да е съществувало и в Търново, тъй като техническото изпълнение на подобна задача е изисквало участието на по-голям брой хора.

---

[60] ***Бакалова, Е.*** Промени в българското изкуство през XIV в. – В: Традиции и нови черти в българското изкуство. София, 1976, 33–40.

[61] ***Бакалова, Е.*** Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Изкуство, 9 (1976), 14–21.

[62] ***Мавродинова, Л.*** Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995, с. 164.

[63] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи …, 217–226.

[64] ***Лазарев, В.*** История византийской живописи. Москва, 1986, с. 159.

Изворовият материал хвърля оскъдна светлина върху майсторите в столично Търново. В Похвалното слово за митрополит Киприян от Григорий Цамблак се казва, че между жителите на града, които излизат да посрещнат митрополита при завръщането му през 1379 г., били и „художниците"[66]. Монахът Симеон – този, който преписва Четвероевангелието от 1356 г. за Иван Александър, сам се разграничава от миниатюристите, украсявали този кодекс. Същият ги нарича „живописци", които рисуват със светли бои и злато[67]. В Мрачката грамота на цар Иван Александър от 1347 г. се споменава за „технитари", или художници, но все пак никъде не са отбелязани техните имена[68]. Обикновено те предпочитат да останат анонимни, въпреки че има отделни случаи, когато се откриват подписи на зографи.

Специално място в приложното изкуство на столицата заема проблемът за пресъздаване на образци, заимствани от различни паметници и техники. Той винаги е стоял на първостепенно място при изучаване художествените връзки на Византия със съседните ѝ страни. Копирането в тези случаи се отразява не само в иконографията, но и в чертите на стила при разработването на отделни характерни детайли. Използваните византийски образци до голяма степен очертават посоката в развитието на приложното изкуство през годините на Второто българско царство[69].

С най-сигурни данни за копиране на византийски паметници на малката пластика разполагаме в българското монетосечене, където гравьорите най-точно са съблюдавали определени персонажи и символи на християнската иконография. Подобни аналогии предлагат и паметниците на сфрагистиката, свързани с дейността на монетарницата и царската и патриаршеската канцеларии[70]. В тази посока интерес заслужават и въпросите, свързани с изработката на пръстените печати от злато и сребро, откривани най-често в градските некрополи. Някои от тях несъмнено са били внасяни, особено тези с ниело украса, докато други пристигат по търговски път и изглежда са закупувани като заготовки от местни ювелири, които допълнително ги украсяват и надписват според изискванията на своите клиенти[71].

Очевидно в Търновград и други градски центрове на Средновековна България е бил натрупан достатъчно опит в местните занаяти, за да се разшири кръгът на продукцията им с изделия на християнския култ и светското изкуство[72]. Редица украшения, златни бижута, сребърни съдове с релефни сцени и орнаменти, пръстени печати, медальони и апликации, близки до тази технология, още по-добре осветляват характера на това производство. В известен смисъл обаче някои иконографски композиции по металните обкови на монументални икони строго се диференцират и отново ни отвеждат към най-популярните реплики от Палеологовата епоха[73]. Такива например са иконите на св. Богородица Одигитрия със сребърни ризници от XIV в. от Мелник и Несебър, последната от които е лична поръчка на вуйчото на цар Иван Александър.

---

[65] ***Божков, Ат.*** Търновска средновековна школа …, с. 23.

[66] ***Григорий Цамблак.*** Похвалното слово за митрополит Киприян. – В: Стара българска литература. Т. 2. София, 1982, с. 211.

[67] ***Живкова, Л.*** Четвероевангелието на цар Иван Александър. София, 1980, с. 47.

[68] ***Даскалова, А., М. Райкова.*** Грамоти на българските царе. София, 2005, 41–43.

[69] ***Totev, K.*** Icones et croix de stéatite de Tarnovo (Tarnovgrad). – CA, 40 (1992), pp. 123–138; ***Тотев, К.*** Стеатитови кръстове от Средновековна България. – Археология, XXXII/3 (1990), 48–58; ***Тотев, К.*** Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. – ТКШ, 6 (1999), 601–619.

[70] ***Тотев, К.*** За иконографията и надписите върху два патриаршески печата от Второто българско царство. – В: AMV, II: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. Варна, 2004, 348–356.

[71] ***Тотев, К.*** Златни пръстени-печати…

[72] ***Тотев, К.*** Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. – Археология, XXXII/1 (1990), 48–56; ***Тотев, К.*** Каменни икони от Средновековна България. – Археология, XXXV/1 (1993), 10–20.

[73] ***Тотев, К.*** Византийски модели и традиции…, 618.

Важна информация за ролята, която играе дворцовата аристокрация, свързана с ктиторската дейност извън столицата, дава надписът върху обкова на Несебърската икона, предназначена за манастира „Св. Богородица Милостива"[74]. В случая се касае за сериозен дарителски акт, свързан с възобновяването на почитания храм. Ярък пример в това отношение е дейността на самия български владетел Иван Александър, който неведнъж се проявява като изтъкнат меценат, ктитор и покровител на културата и изкуството. Той поръчва едни от най-богато украсените ръкописи в историята на Второто българско царство[75]. С личната му помощ и покровителство се изгражда най-голямата скална църква в монашеския комплекс край с. Иваново, наречена „Църквата". Знае се, че с неговите дарения се изгражда манастирът на Григорий Синаит в Парория, изписва се притворът на горния етаж на костницата в Бачковския манастир, Старият Преображенски манастир край Търново[76].

Обобщавайки, може да се каже, че изкуството на столично Търново е напълно съизмеримо с най-добрите художествени образци на изкуството от Късновизантийския период.

METROPOLITAN TARNOV IN CHRISTIAN CULTURE OF BALKAN WORLD

According medieval ideologically – political understandings and values Tarnovgrad was being not only political but also a holy capital to the bulgarians. The city was possessing real sacred treasury, including relic of saints, miraculous icons, old books, works of art – as bulgarian, so brought from Byzantium, the Sacred grounds and other places. Here were being the graves to most of bulgarian kings and patriarchs. In Tarnovo had been keeping some of the most emblematic relics of the Byzantine empire – empire crowns, sets, ampoules, enkolpions, different eulogies and other sacred objects, including procession cross of St. Constantine the Great, taken like a trophy from the tent of emperor Isaac II Angelus (1185–1195) during the defeat of byzantine army in the Trqavna pass in 1190 year. It's obvious that in 1186 year in Tarnovo would have been found the icon of the Thessaloniki miracle worker St. Dimitar – patron of Asen dynasty, with whose miraculous help bulgarians had been associating their liberation from byzantine rule.

The Tarnovo capital had been developing as most important center of art culture. Bulgarian rulers had been patronizing the construction of many civil and ecclesiastical buildings, which were ornate. In the study are putted key questions for the artists, workshops and the time when Tarnovo temples and palaces were decorated. Clearly differ iconographic and stylistic samples, which differentiate a group of monuments, directly connected with byzantinum models and others, which can be assigned to works of Tarnovo art center. Here are given some arguments for the development of medieval painting in Tarnovo in 13 and 14 century.

---

[74] Текстът е следният: „В царуването на благочестивия велик цар Иван Александър и сина му, благочестивия цар Михаил Асен, с любов и благочестие положих това украшение, направено от злато и сребро, върху тази почитана от всички и божествена икона на Богородица. В годината 6850 (= 1342). И аз, прелюбимият и знатен вуйчо на всевисочайшия цар Йоан Александър възобнових почитания от всички и божествен храм на преблагословената наша владичица Богородица Милостива (Eleousa). И подарих на същата обител евангелие с украса, сребърна кадилница, завеса, три одежди, везани със злато, и покривка, друга одежда и епитрахил с бисери, дискос, потир, звездица, сребърни щипци, два наръкавника, везани от злато, покривала с бисери, шест орара и други предмети от злато и сребро, и книги. Ако някой отнеме нещо от тях, да получи проклятията на 318-те свети отци, съдбата му да бъде като съдбата на предателя Юда, бил той патриарх, митрополит, държавен глава или кой да е друг". В: ***Gerov, G.*** Icona della Madona Eleousa. – In: ***Pace, V.*** Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria. Sofia, 2000, 224–225, cat. No. 86.

[75] ***Джурова, А.*** 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. София, 1981, с. 47.

[76] ***Йорданов, Ст.*** Скалният манастир „Св. Архангел Михаил" при село Иваново. Изд. „ROD", 2004, 42–85; ***Житие Григория Синаита.*** Каллиста патриарха. Изд. П. Сырку, Санкт-Петербург, 1894, с. 42; ***Николов, М.*** Исихазмът, св. Григорий Синаит и манастирите в Паророия. Бургас, 2013; ***Бакалова, Е.*** Бачковската костница. София, 1977, с. 158, 161; ***Алексиев, Й., К. Попконстантинов.*** Разкопки на Стария Преображенски манастир. – АОР през 1991 г., София, 1992, 122–124.

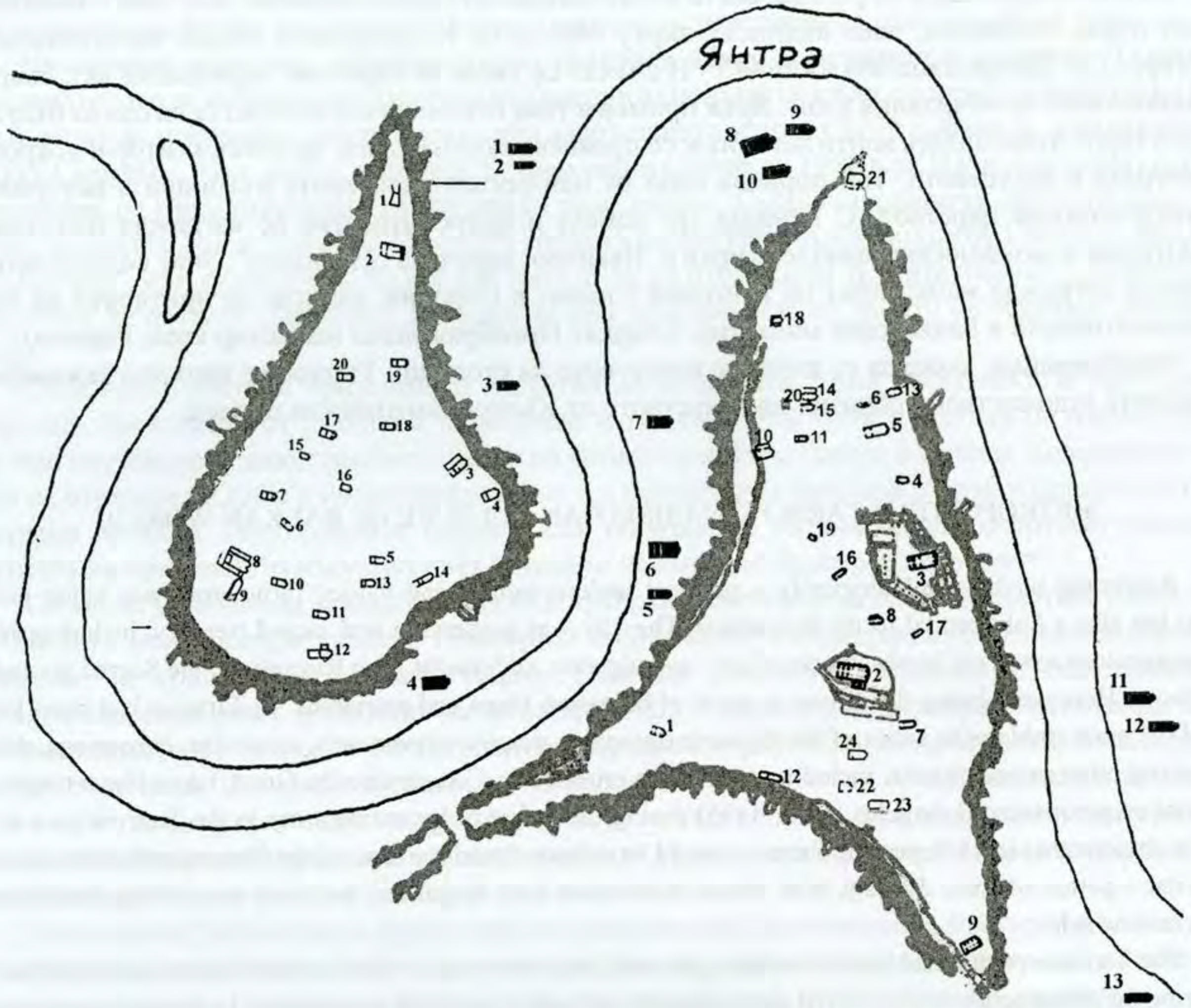

Фиг. 1. Разкритите църкви в цитаделите и кварталите на столично Търново.

Фиг. 2. Процесийни кръстове от Трапезица. X–XI в.

АСЕНЕВЦИ В ПРЕСЛАВ

(според данните на нумизматиката и сфрагистиката)

Женя ЖЕКОВА

Преди близо петнадесет години бе публикувана статия със сходно заглавие, но отнасящо се за първопрестолна Плиска. Въз основа на надпис-графит от Западната порта в старата столица и на бронзовата матрица за восъчни отпечатъци на български цар с името Петър (Обр. 1), бе изказана хипотезата, че коронацията на Теодор-Петър е извършена в Плиска, а до отвоюването на Преслав тя временно възстановява функциите си на държавно средище[1]. Времето и новите находки окончателно обвързаха матрицата с нейния истински притежател – българския цар Петър I (927–969)[2] (обр. 2). Мястото, в което резидира и управлява Симеоновия син е втората столица – Велики Преслав. Името му е така дълбоко свързано с този град, че става причина, един нов български владетел двеста години по-късно да приеме в наследство не само неговото име, но и неговия град.

Повратен момент в историческото развитие не само на България, но в частност и на Преслав е освободителното движение на Асеневци от 1185 г. Днес повечето изследователи се консолидират около тезата, че Петър и Асен тръгват към Преслав с идеята именно там да поставят своя престол. И тук идва големият въпрос – успяват ли да превземат старата столица или не? Повечето автори са склонни да приемат, че несполуката край Преслав принуждава двамата да изберат за свой престолен град Търново[3]. Други обаче считат, че в самото начало старопрестолният град е мястото, където резидира първият владетел Теодор-Петър. Фактът, че именно там прекарва голяма част от времето, в което е български владетел, а областта дълги години носи неговото име, номинално определя Велики Преслав за столица, поне до 1190 г.[4]

Съществува една група колективни монетни находки, в които последните емисии са от император Андроник I Комнин (1182–1185). Фактът, че в тях липсват по-късни монети, включително такива от Исак II Ангел (1185–1190), означава, че са укрити в периода 1185–1187 г. Ето защо находките, в които последните монети са от Андроник I Комнин, имат за terminus post quem именно събитията около въстанието от 1185 г. Засега в нумизматичната литература са регистрирани 10 съкровища, в които хронологически последните емисии са на Андроник I Комнин – 4 от Северна и 6 от Южна България. Характерният момент при тях е, че топографски всички те са ориентирани на изток от Търново, т.е. в посока към Велики Преслав. Огледално на това географско разположение се наблюдава същата топографска последователност и на юг от Стара планина. Въпросните колективни находки трасират пътя на въстаниците – веднъж в северните български земи – движейки се от Търново към Преслав, и втори път след преминаването на Стара планина в южните територии, но вече в посока от изток на запад, по всяка вероятност обратно към Търново[5]. Без съмнение по пътя си към Преслав, Асеневци овладяват някои от по-значимите крепости. В действителност обаче това своеобразно „пътуване" на въстаниците и техните водачи на изток към старите столици е практически реализация на вековната идея за приемствеността.

Изворите съобщават и още един важен факт – „*Асен подарил на Петър като собствено владение Велики Преслав и Проват и земите около тях*"[6]. Съвременните учени виждат в това сведение ранната поява на апанажната система в средновековна България. Но по-важен тук е фактът, че от този момент нататък, до залеза на средновековната българска държава, Преслав и земите около него се превръщат във втория по значимост център на Търновска България. Считам, че именно в този акт на първите Асеневци трябва да видим отредената на Велики Преслав роля, която той изпълнява през годините до своя упадък. Традицията това да е вторият център на държавата, в който винаги управлява близък сродник на Асеневци превръща Преслав в своеобразен бастион, който се противопоставя на всеки узурпатор дръзнал да влезе в Търново. Внимателното вглеждане в изворите сочи, че всеки път, когато тронът в Търново се ваканти, именно от Преслав се появява легитимен претендент за властта. Всъщност в българската средновековна история основните събития обикновено се разиграват в североизточните територии. От Изток винаги идва и опасността. Тези дадености отреждат на Североизтока утвърждаваща, държавническа функция, но също и ролята да бъде фортпост на Търновска България.

---

[1] ***Георгиев, П.*** Асеневци в Плиска. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 87–92.

[2] ***Йорданов, И.*** „Корпус на печатите на средновековна България" – addenda et corrigenda. – НЕ, 1 (2003), с. 104.

[3] ***Божилов, И., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV век. Т. I. София, 1999, с. 428.

[4] ***Андреев, Й.*** Курс лекции по история на Второто българско царство. В. Търново, 1994, с. 204.

[5] ***Жекова, Ж.*** Събитията от 1186 г. според данните от колективните монетни находки от България. – ИРИМ – ВТ, XXII (2007), 219–226.

[6] ***Георги Акрополит.*** История. – В: ГИБИ. Т. VIII. София, 1972, с. 154.

Има ли обаче конкретни доказателства за пребиваването на Асеневци в Преслав? Археологическите резултати до този момент не подкрепят нито пък отхвърлят едно такова твърдение. Не са регистрирани структури или отделни артефакти, които пряко да се свързват с тази фамилия. Остават данните от изворите – писмени, нумизматични и сфрагистични. Най-подробна е информацията, с която разполагаме за първия Асеневец – Теодор-Петър (1185–1197). За него съобщават не само гръцките хронисти, но и монетите, които отсича (Обр. 3).

Публикувани за първи път през 1970 г. от чешкия нумизмат Евгени Похитонов като монети на Теодор-Петър, тези неугледни на пръв поглед нумизматични паметници продължават да бъдат енигма в българската нумизматика. След обнародването на неговата публикация, в българската наука следва дълга и оживена дикусия. Първоначално доайена на българската нумизматика професор Тодор Герасимов ги определя като монети, в които има доста несъответствия и изказва съмнения в тяхната автентичност. Намирането на екземпляр в колективна находка сред византийски монети от XII в. потвърждава автентичността на емисиите[7]. По-късно монетите са отнесени към Теодор Мангафа[8], Теодор Врана[9], за да се стигне до окончателното им обвързване с българския владетел Теодор-Петър[10]. Приема се, че неговото монетосечене има церемониален характер и е отсечено около 1090/1091 г. Въпреки че то е нерегулярно и има пропаганден характер, представя владетеля с царските инсигнии и надпис „Теодор, василевс на ромеите“[11]. Монетите на Теодор-Петър са всъщност най-ранните български монети отсечени с името и титлата на български владетел. Те са медни, със скифатна форма. Изображенията им показват, че гравьорът не е бил особено опитен, вследствие на което изпълнението се различава от останалите византийски монети, чийто образец следват. Датиращ елемент в тяхната иконография е скиптърът, който владетелят държи в дясната си ръка, завършващ на върха с двоен патриаршески кръст. Приема се, че той символизира самостоятелната църква, но такава в новоосвободената българска държава все още няма. Такъв кръст обаче е представен върху ранните емисии на византийския император Исак II Ангел (1185–1195). Изчезването му от византийските емисии и появата върху български се обяснява с поражението на византийците при Тревненския проход в 1190 г., където българите заграбват императорските съкровища, между които вероятно се е

---

[7] ***Йорданов, И.*** Редки византийски монети. – Нумизматика, 3 (1973), 11–14.

[8] ***Йорданов, И.*** Монетосеченето на Теодор Мангафа – узурпатор във Филаделфия през 1189–1190 и 1204–1208. – Нумизматика, 1–2 (1976), 20–28.

[9] ***Дочев, К.*** Още веднъж за медните монети, отдавани на цар Теодор-Петър (1186–1197) или на византийския владетел Теодор Мангафа (1189–1190). – Нумизматика, 1 (1990), 29–38.

[10] ***Йорданов, И.*** Още веднъж за монетите на Теодор-Петър. – Нумизматика, 4 (1982), 17–25; ***Пенчев, В***. Колективна находка с билонови византийски скифати от XII в. от фонда на НИМ – София. – Нумизматика, 1 – 2 (1991), 22–43.

[11] ***Мутафов, В., А. Койчев, Б. Азманов.*** Колективна находка от Поморие с билонови византийски скифати от XII в., свързана с монетосеченето на цар Теодор-Петър. – НС, IV (1995/1997), 127–153.

намирал и въпросният скиптър. Този скиптър на практика датира монетите около 1190 г.[12]. Интересен факт е, че тези монети се откриват предимно в колективни монетни находки и рядко като единични екземпляри. Документираните до този момент са около 50 екз. Последните наблюдения сочат, че за изработката им са използвани близо 20 двойки монетни печата. Следователно тяхното количество е значително, а отсичането им в никакъв случай не може да се разглежда като инцидентно[13]. Без да се спират конкретно на това къде са отсечени монетите, повечето им изследователи приемат, че това е станало в Търново. Допускам това да не е единствената възможност за място на тяхното производство. Щом тяхната датировка е след 1190 г. – времето, в което Теодор-Петър се оттегля в Преслав, то това трябва да е и мястото където са отсечени.

Представянето върху монетите на Теодор, василевс на ромеите, предполага, че той задължително има булотирион за скрепяването на водената от него кореспонденция с печати. Още повече, че има такава с владетели като Исак II Ангел и Фридрих I Барбароса. До този момент обаче печати с името на този владетел все още не са известни на науката.

Относно титула на Теодор-Петър сведения намираме в хрониките на Третия кръстоносен поход. Петър се нарича император и иска да бъде признат за василевс на ромеите. Като такъв отсича и монетите, на които носи същия титул. Брат му Йоан Асен не отсича монети. Но има печат, на който се титулува василевс на българите (Обр. 4). Именно тези титли говорят за двувластието наложено в управлението на българското царство – Теодор-Петър е обявен за василевс на ромеите, а Йоан Асен за василевс на българите[14].

След 1190 г. Теодор-Петър се оттегля в Преслав като запазва всички белези на царската власт, т.е. василевс на ромеите. Смъртта на Йоан Асен го връща в Търново, където за свой помощник вероятно взима най-малкия си брат Калоян. На практика двувластието продължава – Теодор-Петър все още е василевс на ромеите, а василевс на българите вече е Калоян. Засега обаче няма данни Калоян да е пребивавал във втория столичен град Преслав. Ако това все пак се е случило докато Теодор-Петър управлява в Търново, то времето е прекалено малко, за да остави неговото присъствие реални следи за това. Нито в изворите, а още по-малко в археологията на самия град.

Не е ясно какво става в Преслав след смъртта на Теодор-Петър в 1197 г. Не разполагаме с данни кой от Асеневата династия резидира тук. Но пряко доказателство за значимостта на града в последвалите събития е намереният печат на следващия Асеновец – цар Борил (1207–218) (Обр. 5). Печатът е намерен във Вътрешния град на Велики Преслав на обект „Южна порта“. Иван Йорданов предполага, че е получен във връзка с църковния събор от 1211 г.[15] Моето мнение е, че печатът трябва да бъде свързан с малко по-късно събитие. През 1218 г. от североизток пристига легитимният наследник Йоан Асен II. Известно е, че в опитите да завоюва столицата, той и сподвижниците му водят битки, като последователно отвоюват отделните области на царството[16]. Възможно е, в този период той да е резидирал в Преслав, откъдето да е водел борбата за трона[17]. Допускам вероятността, печатът на Борил да е част от водената между двамата Асеневци кореспонденция. За Борил съществува и друга вероятност – самият той да е пребивавал в Преслав до избирането му за търновски владетел. Все пак ние не знаем нищо за него преди октомври 1207 г.[18].

---

[12] ***Йорданов, И.*** Още веднъж за монетите на …, с. 22.

[13] ***Йорданов, И.*** Сякъл ли е монети Тодор (Петър), братът на Асен? – Историкии, 7 (2014), 67–86.

[14] ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, 94.

[15] ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите…, 105.

[16] ***Цанкова-Петкова, Г.*** България при Асеневци. София, 1978, с. 103; ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на…, с. 475.

[17] Според Васил Златарски тази борба продължава седем години. Иван Божилов приема, че по-скоро става въпрос за седем месеца, докато Геновева Цанкова-Петкова също е привърженик на по-дългия период на воюване. При всички случаи обаче 1217–1218 е времето, в което най-вероятно се води борбата между двамата опоненти.

[18] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, 69.

От всички тези първи Асеневци обаче единствено Теодор-Петър осъществява собствено монетосечене. Останалите владетели от династията – Йоан Асен I, Калоян и Борил до този момент нямат документирани официални монети. Една група имитации на златните перпери на император Йоан II Комнин (1118–1143) бяха обвързани с цар Калоян. Тъй като върху тези златни монети е изписано на гръцки името Йоан, но има отклонения от оригиналните константинополски емисии, най-вече в тяхното тегло, проф. Иван Йорданов изказа предположението, че са правени от цар Калоян, който в изворите е назоваван със своето родово име – Йоан, Йоанис! Още повече че папа Инокентий III давайки му титлата Imperator в 1204 г., му дава корона, знаме с ключовете на Св. Петър, скиптър, а също и правото да сече монети! Във Византия, а и в България, за разлика от Западна Европа, монетосеченето е прерогатив единствено на владетелската институция.

С имената на Калоян и Борил се свързва една друга група монети – т.н. български имитации от началото на тринадесетото столетие. Това са медни монети, които копират най-популярните типове на билоновото монетосечене на византийските императори Мануил I Комнин, Исак II Ангел и Алексий III Ангел[19]. Тяхното производство се обяснява с необходимостта от парични знаци в новоосвободените български земи и липсата на собствено официално монетосечене. След 1204 г., също имитативни на византийските, монети секат и латинците в Константинопол, станали популярни с термина латински имитации.

И докато първите два типа български имитации тип A (1200–1204) и тип B (1204–1207) вероятно са сечени по времето на Калоян, то тип C (1207–1218) се свързва с управлението на Борил. Превес сред находките от България имат българските имитации от тип C, което вероятно е свързано с факта, че са произвеждани в столицата Търново[20]. Големите количества от тип C намерени в Преслав водят към допускането за успоредното им сечене и в Преслав.

По-късно името на града се свързва с конкретна личност при управлението на цар Михаил Асен (1246–1256). Тогава в регентския съвет, оглавяван от царицата-майка Ирина, определена роля има някой си севастократор Петър, който е и зет на Михаил Асен. По всяка вероятност получава севастократорско достойнство след като става царски зет. Предполага се, че се е оженил за една от сестрите на царя – Анна/Теодора. В такъв случай е резонно той да получи Преслав във владение по линия на Асеневци и да води политика подкрепяща Търново. Иван Божилов счита, че през 1253 г. севастократор Петър е заел мястото на царицата-майка и е изпълнявал функциите на регент над малолетния Михаил Асен[21]. Името му се споменава и в Дубровнишката грамота, от която става ясно, че той владее „много земи и люде“. Това дава основание на някои изследователи да допуснат, че сведенията на Георги Акрополит за т.н. „Петрова земя“ всъщност се отнасят за севастократор Петър, а не за Теодор-Петър[22]. Приема се, че севастократор Петър е привлечен в държавното управление, за да се противопостави на групировката около севастократор Калоян, която цели свалянето на Михаил Асен от трона. При всички случаи обаче след 1256 г. името му повече не се споменава, което означава, че той е слязъл от политическата сцена. Допуска се, че е бил изместен от княз Ростислав Михайлович, след което се оттегля от активен политически живот.

След него в Преслав почти веднага се появява следващият родственик на Асеневци – Мичо, придобил родовото име Асен, след женитбата си с дъщерята на Иван Асен II – Тамара (от брака му с унгарката Ана/Мария)[23]. В българската историография е наложена тезата на Васил Златарски, че Мичо е женен за Мария, но сигурни сведения в подкрепа на това твърдение липсват. Личността на Мичо все още остава дискусионна. Произходът и миналото му са неизвестни[24]. Не разполагаме

---

[19] ***Йорданов, И***. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081–1261. София, 1984, 52–53.

[20] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992, с. 25.

[21] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., с. 113.

[22] ***Йорданов, И.*** Монетосеченето на Мичо Асен (1256–1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 4 (1981), с. 29.

[23] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения през Средновековието. София, 1998, с. 164.

[24] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., с. 111.

със сигурни данни дали той действително управлява в Търново или само предявява претенциите си към трона. Но със сигурност отсича във Велики Преслав монети, на които се титулува „цар“[25]. Не само личността му, но и неговите монети дълги години са обект на научни дискусии[26]. Те са прецедент в българската нумизматика. Първо, с факта, че са двуезични – на лицевата страна надписът е на гръцки, а на обратната на кирилица. Второ – това е тяхната иконография (обр. 6). На аверса е представен Св. Никола – изображение, което се появява за пръв път върху българска монета. На реверса е представен самият владетел с целия орнат на легитимен владетел и надпис „Мичо Асен цар“. Все още неизяснен остава един елемент от изображението на самия владетел – в дясната си ръка той държи жезъл, завършващ на върха с трилистна лилия. Тази иконографска схема е прецедент за балканската иконография, тъй като във Византия лилията се появява едва при монетите на Михаил VIII Палеолог, отсечени в Тесалоника след завладяването на града през 1261 г.[27] Лилията е елемент характерен за западната иконография, поради което появата му върху едно такова локално монетосечене определено буди недоумение. Обяснението трябва да бъде потърсено в династичната връзка, създадена от брака на Мичо с Тамара и последвалата от това маджарска подкрепа, която получава от унгарския кралски дом по време на борбата си за търновския трон. След убийството на Калиман II през 1256/1257 г. Асеневата династия вече няма пряк потомък от мъжки пол, който да предяви права върху короната[28]. Това позволява на Мичо Асен да отправи своите законови претенции към търновската корона, присъединявайки се към политическата групировка, ръководена от Асеневите родственици, свързани с Унгария. Тя има антиникейска, но пролатинска и проуниатска насоченост и дава своята подкрепа на Мичо, именно защото чрез брака си, след смъртта на законния Калиман I, той на практика остава единственият пряк наследник на престола. Това обуславя и военната помощ на латинците и венецианците, които след като завземат Месемврия през 1257 г. я предават във владение на Мичо[29]. Групировката на търновските боляри обаче избира за цар скопския болярин Константин Тих. С този избор се създава едно противопоставяне на югозападните и североизточните земи – Скопие срещу Преслав. „Бастионът“ на Асеневци този път губи битката. До началото на 1263 г. Мичо Асен търси начини за възвръщане на престола. Развръзката на събитията не е в негова полза и той се принуждава да напусне Преслав. По-късно, като законен претендент за трона, в България пристига неговият син – Йоан Асен III (1279–1280). Краткото му царуване не успява да се справи с настроението сред търновската аристокрация, която го противопоставя на болярина Георги Тертер. Въпреки че напуска България, той се счита за законен владетел, което личи и от титлата на сина му Михаил Асен. След смъртта на своя баща Михаил Асен приема титлата „цар на България“, изразявайки по този начин своите претенции за българския престол[30]. През 1304 г. сестра му Мария се жени за водача на каталаните Роже дьо Флор.

---

[25] Доказателство за това е наситеността с монети в Преслав. Почти всеки археологически сезон от обектите в старата столица се регистрират негови монети. Изказаните твърдения че Месемврия е мястото на отсичане са напълно неоснователни. Тези мнения се базират на открита колективна находка с Мичови монети от околностите на Месемврия. Тази находка не само не подкрепя тезата за мястото на монетосечене, но напротив – укриването ѝ е именно във връзка със събитията около бягството на Мичо от Месемврия през 1263 г. (вж. ***Димова, С.*** Монетосеченето на цар Мицо Асен в Месемврия и някои спорни въпроси около личността му. – ИМЮИБ, XXII (2006), 163–181).

[26] В последния „Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV в.“, Константин Дочев разделя монетите на този владетел на две хронологични фази. Първата обхваща монети отсечени в Търново докато Мичо владее града – от есента на 1256 до пролетта на 1257 г., а втората, монети отсечени в нелокализирани монетарници в Североизточна България след 1257 до 1263 г.

[27] ***Bendall, S., P. Donald.*** The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos (1258–1282). London, 1974, 31–32.

[28] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., с. 111.

[29] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения..., с. 165.

[30] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци..., с. 259.

За разлика от всички други Асеневци (с изключение на Йоан Асен II), Мичо Асен не само сече монети, на които се титулува цар, но има и собствен печат (Обр. 7). Става въпрос за оригинална матрица за восъчни печати, намерена в територията на неговите владения – крепостта до с. Могила, откъдето произхождат и други археологически материали. Стратегическото ѝ местоположение загатва за ролята, която е изпълнява. Намирането на матрицата там, води към допускането за евентуално пребиваване на Мичо в самата твърдина. Матрицата е уникална както със своята форма на раковина, така и с изображението, което ни информира за статута на нейния притежател. Образът е на владетел-конник в ход надясно, представен с инсигниите на царската власт, а надписът гласи „Мичо цар“. Интересен момент тук е скиптърът във формата на кръст, който владетелят държи в дясната си ръка. Той е идентичен на скиптъра, който държи в лявата си ръка при монетните емисии – факт, останал досега незабелязан от изследователите. Иконографията на скиптъра няма аналог сред останалите български средновековни монети. Нито пък сред византийските. Подобен мощен кръст се появява доста по-късно при Палеолозите. Вероятното обяснение за неговото представяне не само върху монетните емисии, но и върху бронзовата матрица трябва да бъде потърсена в опита за налагане на легитимното право на Мичо върху българския престол. Все пак кръстът е символ на този, от чието име владетелят управлява на земята. Той е върховният символ на легитимния владетел, получил властта от Бога.

Най-близки аналогии изображението намира с печатите на последния латински император Балдуин II (1240–1261)[31] (Обр. 8), екземпляри от които са намерени и в България[32]. Това изображение още веднъж подкрепя предположението за политическата ориентация на Мичо – пролатинска и антиникейска и групировката, която го подкрепя. Датировката на матрицата – около 1261 г. е в унисон с тази на монетите на Мичо – края на 1261 – първите месеци на 1262 г. Именно през пролетта-лятото на 1261 г. унгарците предприемат поредната си акция срещу гърците и Константин Асен, в подкрепа на латинците и Мичо Асен[33]. Връзката на последния с унгарския кралски двор и подкрепата, която получава оттам по време на борбата си за търновския трон е закономерна, имайки предвид произхода на неговата съпруга (Тамара е дъщеря на Йоан Асен II и маджарската принцеса Анна/Мария)[34]. Възможно е в този дипломатически период да е изготвена и матрицата, с която той скрепява кореспонденцията си, афишираща законния владетел на българското царство.

След средата на 1263 г., дългогодишната дипломатическа игра между двамата претенденти, изпълнена с периоди на враждуване и примирие, най-после получава своята развръзка. Данните от монетните находки (единични и колективни), водят към основния извод за драматични събития, развили се в Преслав и региона, които довеждат до неговия обществено-политически и икономически срив. По всяка вероятност Константин Асен е влязъл във Велики Преслав и го е превзел. Допускам, че разправата му с населението, останало лоялно към Мичо (тъй като е известно, че в даден момент той напуска Преслав, оттегляйки се в Месемврия, а от там в Мала Азия) е била физическа. Вероятно голяма част от населението е било преселена, а останалата – подложена на гонения и физическа разправа. Все пак тук е живеела значителна част от българската аристокрация, която е била лоялна към Асеневци и техните наследници. Градът не е бил разрушен, но в него са били настанени лица

---

[31] ***Юрукова, Й.*** Нови наблюдения върху някои редки паметници на средновековната българска сфрагистика. – Нумизматика, 3 (1985), с. 21.

[32] ***Генова, Е.*** Оловен печат на латинския император Балдуин II от средновековната крепост Плевен. – Нумизматика, 3 (1985), 12–15; ***Кънев, Н., К. Тотев.*** Новооткрит оловен печат на латинския император Бодуен II. – В: България в европейската култура, наука, образование, религия. Ч. 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2014 година. Шумен, 2015, 374–380.

[33] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения…, 170–171.

[34] ***Димитров, Х.*** Българо-унгарските отношения…, 164–165.

верни на Константин Асен[35]. Най-силен аргумент, сочещ че в 1263/1264 г. Преслав и неговата околност са вече подчинени на търновския цар е ктиторският надпис от с. Троица, Шуменско[36]. Освен че ни информира за новопостроения храм от преславския митрополит Сава, той потвърждава, че събитието е станало при управлението на „благочестивия и христолюбив цар Константин Асен“ – единствения законен владетел на царството в този момент.

Без съмнение тези събития довеждат до упадъка на района и неговия градски център. Това е началото на края за Велики Преслав. Името му е споменато във връзка с движението на Ивайло. То започва и набира сили именно в земите на Източна България, като се предполага, че центровете, от които започва са Проват и Велики Преслав. Това е причината и походът на Михаил Глава Тарханиот от 1278 г. да бъде насочен именно към крепостите и градовете на Североизтока. След това идва и неговото вече чисто физическо унищожение, което окончателно го лишава от блясъка му на втори по значимост след столицата град. Археологическите и нумизматични данни от края на XIII и целия XIV в. сочат, че в чертите на този бляскав град се заселва бедно население, което преживява върху руините на някогашните царски и болярски дворци.

Без да съществуват конкретни доказателства в изворите, някои учени предполагат, че Преслав през XIV в. е управляван като апанажно владение от синовете на цар Иван Александър – Йоан Асен IV и Йоан Асен V. В нашата историография е прието, че апанажът в своя чист вид се налага в средновековна България по времето на цар Иван Александър. Някои учени виждат неговите зачатъци още в епохата на създалото се двувластие при първите Асеневци[37].

Въпреки че са коронясани за царе, синовете от първата съпруга на цар Иван Александър – Иван Срацимир и Йоан Асен IV никога не стават съуправители на своя баща, нито пък разделят властта с него, подобно на първородния син – престолонаследника Михаил Асен[38]. Техните задължения са свързани по-скоро с управлението на области, които цар Иван Александър поставя под техен контрол. Така на практика Иван Александър въвежда апанажа – територия, която се отдава под разпореждането на царските синове. Съобразно съществуващата практика държателите на апанажни владения могат да бъдат само онези императорски синове, които са родени след престолонаследника. Те имат правото на деспотски венец. Правата на държателите на апанаж са широки, но съществуват и определени ограничения – управляват областта от името на своя баща, владенията им не са наследствени, нямат право да секат монети, да издават закони. И докато територията, която управлява Иван Срацимир е ясна – Видин и целия Северозапад, то според дубровнишкия летописец Лукари, цар Иван Александър предоставил на Асен владеенето на Преслав и тракийските земи[39]. Това на практика са двете апанажни владения в XIV в. Тъй като не е ясно за кой точно Асен става въпрос – Йоан Асен IV или Йоан Асен V[40], Йордан Андреев приема, че последният е получил като владение онези земи, които държал като апанаж брат му Йоан Асен IV от пролетта на 1337 г. до смъртта му през 1349 г. За Йоан Асен V знаем, че загива почти по същото време или малко след брат си Иван Шишман[41]. Причините за отдаването на Преслав като апанаж на Йоан Асен IV можем да открием, вглеждайки се в генеалогията на цар Иван Александър. Иван Александър Асен е най-големият син на деспот Срацимир и деспотица Кера Петрица. Самата тя е дъщеря на неизвестна Асенина и видинския владетел Шишман[42]. Тъй като майка ѝ е дъщеря на Теодора-Ана и севастократор Петър, това означава, че последният заедно с Йоан Асен II са нейни дядовци. По всяка вероятност Кера Петрица е кръстена на дядо си севастократор Петър[43]. Това автоматически означава, че Велики Преслав е нейно родово владение. Ето защо Иван Александър отдава двете родови владения – Видин и Преслав като апанажи на своите синове Иван Срацимир и Йоан Асен IV, впоследствие на Йоан Асен V. Това на практика са последните Асеневци управлявали Преслав като родово наследствено владение. По време на похода на Али паша в Североизточна България от 1388 г. Велики Преслав и издигналият се вече средновековен Шумен са превзети от османците. До началото на XV в. в старата столица все още се откриват следи от живот, но по-късно градът е разграбен и постепенно унищожен. Остава само спомена за бляскавия, „богоспасен“ град Велики Преслав.

---

[35] ***Жекова, Ж.*** Колективна находка с билонови скифати на Константин Асен (1257–1277) от околностите на Велики Преслав. – НСЕ, 8 (2012), с. 104.

[36] ***Попконстантинов, К.*** Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. – Археология, XXII/4 (1980), 57–63.

[37] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 35.

[38] ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век. В. Търново, 1993, с. 49.

[39] ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, с. 55.

[40] Иван Божилов не се ангажира с обозначаването на Иван Асен като IV или V. Но той също ясно разграничава двамата царски синове, като подчертава, че вторият Иван Асен „очевидно получил тези имена в памет на по-големия си едноименен брат“. Вж. ***Божилов, Ив.***Фамилията на Асеневци…, с. 210; 234.

[41] Името му отсъства от поменика, добавен към Бориловия синодик, което води към допускането, че той вероятно е надживял брат си Иван Шишман. Вж. ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 234.

ASEN'S IN PRESLAV

(ACCORDING TO THE NUMISMATICAL AND SIGILLOGRAPHICAL DATA)

After the uprising of 1185 the two leaders – brothers Theodore and Asen starting on a march to Preslav – the last Bulgarian capital. The idea of continuity between the First Bulgarian Kingdom and the newly liberated country moved the rebels to Preslav. In this act of the first Asenevtsi we saw the important historical position of the town of Veliki Preslav. Henceforth Preslav became the second most important center in the country always manages close relative of Asenevtsi.

Are there any tangible proofs of sojourn in Preslav of Asenevtsi relatives? Archaeological results to date do not support neither reject such a claim. Not registered structures or separate artifacts that directly connect with that family. Remaining data sources – written, numismatical and sigillographical. Most detailed is the information we have for the first Asenevets – Theodore-Peter (1185–1197). For him communicated not only the Greek chronologists, but also the coins he strucked.

It is not clear what happens in Preslav after the death of Theodore-Peter in 1197. We have not any evidences who from the dynasty are residence here. Direct evidence of the importance of the city in following events is the lead seal of the next Asenovets – tsar Boril (1207–1218). The seal was found in the Inner city of Veliki Preslav at the site „South Gate“. The seal should be connected with some later event. In 1218, from the northeast arrives legitimate heir Ivan Asen II. It is known that in attempts to conquer the capital Tarnovo, he and his followers led battles consecutively win their individual areas of the kingdom. There is a possibility for Ivan Asen to lead the struggle for the throne from Preslav. And the seal of Boril is a part of this correspondence.

Later the name of Preslav was associated with a particular person only in the reign of tsar Mihail Asen (1246–1256). Then in Regency Council headed by the queen mother Irina particular role is one sevastocrator Peter, who is the son in law of Michael Asen. It is assumed that he married a sister of the king – Anna / Theodora. In this case, it is reasonable to get Preslav possession under the Asen and have a policy supporting Tarnovo. After 1256 his name no more mentioned, which means that he is descended from the political scene.

After him in Preslav almost immediately appears next relative of Asenevtsi – Micho, acquired the generic name Asen, after his marriage to the daughter of Ivan Asen II – Tamara. We do not have a reliable data whether he actually manages Turnovo, or just its claim to the throne. But surely strucked in Veliki Preslav coins, which already branded „tsar“. Unlike all other Asenevtsi (with the exception of Ivan Asen II), Micho Asen not only minted coins, but has its own bronze seal.

Later in the second half of the XIVth century, Veliki Preslav became a possession (an apanage) of tsar Ivan Alexander which he gave to his sons – first to Ivan Asen IV and later to Ivan Asen V. As a matter of fact these are the last representatives of the Asenevtsi dynasty ruled Preslav as a generic hereditary possession.

---

[42] ***Божилов, Ив.***Фамилията на Асеневци…, с. 136.

[43] Йордан Андреев поставя името Петрица във връзка с преминаването ѝ в лоното на католицизма, а избора на име обвързва с това на апостол Петър – ***Андреев, Й.*** Няколко бележки около личността на деспотицаКераца, майка на цар Иван Александър. – AMV, III/1: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Варна, 2005, с. 87.

ПАРИ И ПАРИЧНО ОБРАЩЕНИЕ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВ ПРЕЗ XII–XIV В.

Константин ДОЧЕВ

Процесите и явленията в сферата на парите, независимо по кое време са се проявявали, са привличали винаги вниманието както на професионалните историци, така и на любознателните читатели. По отношение историята на цялостната финансова организация (парична система, бюджет, данъци, мита, монетосечене или други събития в областта на приходите и разходите, преките писмени данни са твърде оскъдни, като в много случаи те са превеждани и тълкувани погрешно и неправилно. Това се отнася най-вече за финансовата история на българската държава в периода XII–XIV в., като липсата на преки писмени данни се допълва от анализа на десетките хиляди монети от колективните и единични находки от византийски, български и други чуждестранни монети, които произхождат от тогавашните предели на българското царство. Като най-важен източник на такива монетни данни от периода XII–XIV в. понастоящем се явяват резултатите от дългогодишното археологическо проучване на средновековната столица Търново, при което засега са открити общо **19660 монети**[1].

Във възстановената през 1185/1186 г. българска държава първите български царе от фамилията на Асеневци използвали утвърдения по българските земи модел на византийската политическа, административна и финансова държавна организация. По отношение на данъчната система и осигуряването на необходимите пари за държавния бюджет, назначеният още при Петър и Асен (1185–1197) протовестиарий или вестарион, изпълняващ длъжността на пръв финансов министър, запазил и доразвил византийската парична система, основаваща се на златния монометализъм с използване на златната перпера с еталонно тегло от 4,40 г и златно съдържание от 23 карата като основна парична единица. Възприемането на перпера като основна монета за размяна срещу други монети от електрон, сребро, билон или мед се дължало предимно на стабилността на златното съдържание на византийската златна номизма, която още след паричната реформа на Алексий I Комнин (1081–1118) през 1092 г. се превърнала в международна парична единица на Балканския полуостров, Италия, Адриатика, Централна Европа, Мала Азия и в руските княжества.

Сравнително по-голямо количество на използване и натрупване на византийски златни перпери и медни номизми се отбелязва след 1187–1190 г., когато българските царе Петър и Асен утвърдили политическата независимост на новото българско царство. Многобройните им военни успехи за кратък период дали възможност да се натрупат в държавната хазна сравнително големи количества златни, електронови и най-вече билонови (посребрени) корубести монети. Само като факти могат да се припомнят как императорското съкровище на Исак II Ангел попаднало в ръцете на българите след неговия разгром през 1190 г. в един от проходите на Хемус[2] или откупът за пленения византийски протостратор Мануил Камица, за чието освобождаване цар Калоян поискал от императора Алексий III Ангел над две кентинарии злато (ок. 64 кг)[3]. От периода 1185–1204 г. има намерени няколко сравнително големи колективни находки, наброяващи по няколко стотин златни перпери. Такива са колективните находки от с. Горнослав (община Асеновград) – 786 златни перпери[4], от района на гр. Перник – ок. 320 златни перпери (непубликувано); от района на гр. Златарица и гр. Елена (област Велико Търново) – ок. 400 електронови корубести монети на Исак II Ангел. Твърде много

---

[1] Публикуваните данни са от разкопките до 2012 г., като след тази дата има още около 1500–2000 новооткрити единични находки.

[2] ***Георги Акрополит.*** История. – ***ГИБИ.*** Т. VIII. София, 1972, 153–154.

[3] ***Никита Хониат.*** – ***ГИБИ.*** Т. X. София, 1980, 67–68.

[4] ***Джамбов, Хр.*** Новооткрити златни монети при с. Горнослав, Пловдивско. – Археология, III/4 (1961), 1–5; ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обращение в средновековна България (1081–1261 г.) София, 1984, 155.

са регистрираните колективни находки с билонови монети (ок. 220–230 находки) със съдържание от близо 150 хиляди екз. Някои от тях се състоят от по няколко хиляди екземпляра или по една кентинария (33 кг), укрити след 1204 г., но натрупвани най-вече в периода 1186–1203 г. Като пример могат де се посочат колективните находки от Стражица (област Велико Търново) – ок. 8500 екз.; от Преслав – 7000 екз.; от Велико Търново (м. Стрелбището) – 4400 екз. и др.[5]

Сравнително големите количества византийски перпери и билонови монети събирани в държавното съкровище, осигурявали потребностите на държавните институции не само за опазване на границите с разполагането на нови военни гарнизони от боеспособни отряди, но и за изграждането и възстановяването на десетки нови крепости по Хемус и Средна гора, за поддръжка на комуникациите, и най-вече за налагането на система за събиране на данъчните приходи, митническите такси и други официални вземания, необходими за държавния бюджет. За ранния период на възстановената българска държава няма никакви данни за териториално-административното деление, но най-вероятно е възприет византийският модел, начело на териториалната единица, известна по-късно под името „хора“, да бъде назначаван военен стратег и административен управител, който е отговарял за финансовите дела с отчитане пред главния царски протовестарий, пазител на държавното съкровище[6].

Липсата на многобройни градски центрове в този ранен период с произвеждащо и потребяващо гражданско население, определяла и по-ниската нужда от парични знаци и по-бавната скорост на паричното обращение, сравнени със стоково-паричния обмен в големите византийски градове. Това не създавало необходимост и предпоставки за организирането на собствено, българско монетосечене с монети от неблагороден метал, въпреки че има такива все още необосновани хипотези[7]. Непосредствено преди завладяването на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход през пролетта на 1204 г. както във Византия, така и в България една златна перпера се разменяла за около 200–220 византийски медни корубести монети предимно на Мануил I Комнин (1143–1180), Исак II Ангел и Алексий III Ангел[8]. Отличителна характерност за този период е, че все още няма подчертано интензивно парично обращение, въпреки голямото количество парични знаци, каквито са представлявали медните монети. Проличава т. нар. „отседналост на парите“, натрупвани в малки или в по-големи парични суми. От друга страна, двувековната традицията в използването на византийските номизми и тяхното изобилие в българската държавната хазна, в ръцете на аристокрацията и обикновеното население, в периода 1186–1204 г. не създавали необходимостта от собствено монетосечене. През 1203–1204 г. в едно от писмата си до българския цар Калоян (1196–1207) римският папа Инокентий III му дал правата да сече монети от свое име, заедно с връчване по-късно на палиум и знаме с двата ключа на Св. Петър, както изисквал официалният церемониал при западните владетели ("cupendi monetam suo charactere in signatum")[9]. При управлението на цар Калоян, наред с възвръщането на големи територии към българското царство, започнало по инициатива на финансовия протовестарий, налагането на по-нисък стойностен обменяем курс на златната перпера спрямо използваните до 1204 г. билонови и медни монетни издания. Това се изразявало в употребата на медни монети с по-ниско тегло. Споменатата характерност все още остава незабелязвана в нито едно от изследванията на паричните процеси в България в края на XII и началото на XIII в. Със сигурност това явление не може да се обясни с икономическата слабост на държавата, а с по-ниският стойностен курс на паричните знаци (билоновите и медни монети) спрямо основната парична единица (реалната златна перпера) се насърчавало обикновеното селско население да ползва в своето ежедневие парите и паричните знаци за остойностяване и платежно средство. Друга важна особеност, която се проявява с още по-голяма сила в началото на XIII в., е договорената изработка, а след това и внасянето на големи парични суми от Византия към България, което се извършвало в периода 1201–1203 г. Мащабната строителна дейност при цар Калоян и постепенното израстване и възстановяване на редица градски центрове като Търново, Ловеч, Средец, Видин, Дръстър, Варна, Овеч, Червен, Сливен, Крън допълнително ускорило стоковото производство и оттам и интензивността на българското парично обращение, което се нуждаело от още по-големи количества монети за ежедневна размяна. От 1204 г. насетне били потърсени други източници за доставяне на медни монети за вътрешна размяна, след превземането на Цариград от кръстоносците и фаталните промени в териториалната цялост на Ромейската империя.

---

[5] ***Hendy, M.*** Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261. Washington, D.C., 1969, 386; ***Дочев, К., Й. Алексиев.*** Колективна находка билонови скифати от Велико Търново. – Нумизматика, XV/2 (1981), 10–23; ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обращение …, 201, 204–212.

[6] ***Hendy, M***. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450. Cambridge, 1985, 432–433.

[7] ***Дочев, К.*** Още веднъж за медните монети, отдавани на цар Теодор-Петър (1186–1197) или на византийския владетел Теодор Мангафа (1189–1190). – Нумизматика, XXIII/1 (1990), 29–38; ***Bendall, S., C. Morrisson.*** Theodore Pierre, Theodore Vranas ou Theodore Mankaphas? – RN, XXXVI (1994), 170–181; ***Йорданов, И.*** Сякъл ли е монети Тодор (Петър), братът на Асен? – Историкии, 7 (2014), 67–80.

[8] ***Дочев, К.*** Монети и парично обращение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992; ***Dochev, K.*** Turnovo, Sixth-Fourteenth Centuries. – In: The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. Vol. 2. Washington, D.C., 2002, 673–678.

[9] ***Дуйчев, И.*** Преписката на папа Инокентий III с българите. – ГСУ ИФФ, XXXVII (1942), 67.

За интензивно парично обращение и монетосечене в столичния Търнов свидетелстват намерените близо 21–22 хиляди византийски, български и други монети от периода XII–XIV в. Според данните от единичните находки увеличаването на броя на използваните монети след 1186 г. е свързано с бързото нарастване на градското население, първоначално от ок. 2–3 хиляди жители в началото на XIII в. до ок. 20–25 хиляди жители през XIV в. От края на XII и първите години на XIII в. единичните византийски монети са сравнително малко – 444 екз., като са известни и 5 колективни находки от същите монети с общ брой от 4884 екземпляра (от тях 5 електронови номизми)[10] **(Табл. I)**. Тези данни показват неразвитите функции на парите като мярка за остойностяване и платеж, в новата столица, в която преобладавала все още натуралната размяна. Интересни са данните от няколко колективни находки с византийски посребрени медни корубести монети. Едната е намерена в жилище на Северозападния склон на хълма Царевец. Тя се състои от 166 медни монети и 4 електронови номизми на Исак II Ангел[11]. Присъствието на електронови монети в жилището на обикновени хора подсказват за отглас от някои значими събития, свързани с паметни победи на Асен и Петър над ромейските императори. През 1190 г. в Тревненския проход многобройната армия на Исак II Ангел била напълно разбита, като в ръцете на българите попаднали цялата императорска хазна, знамена и други скъпоценности. Не случайно в района между Елена, Дряново и Трявна са намерени през различни периоди в ново време колективни и единични находки от електронови и медни монети на Исак II Ангел[12]. Друга интересна колективна находка, по-скоро парична сума, е намерената наскоро в основата на новооткрита порта на Югозападния склон на хълма Трапезица. Монетите са общо 30, които представляват за тогавашното време 1/6 от златната перпера. По тях има следи от тъкан, което означава, че те са били поставени и носени в специална платнена торбичка, пристягана за да се затвори, със специална ремъчка и окачвана на кожения колан По богатите граждани са си носели парите в кожена кесия, наречена „фолис“, а по-бедните – в платнена, най-често от ленено или конопено платно. Кесията с монетите беше открита в специална ниша в основата на портата, затваряна от двойни двукрили врати. С тази парична сума от 30 посребрени номизми е можело да се преживее ок. 1–2 месеца, за времето между 1187–1190 г. Монетната находка датира от една страна допълнителното укрепване стените на Трапезица срещу очакваните походи на Византия към българското царство, но от друга, тя подсказва, че това може да се окаже специален ритуал за полагане на пари при започване на нов градеж[13]. Подобно слагане на монети има под прага на входа на Двореца на Царевец, както и в крепостта Хоталич, в близост до гр. Севлиево.

С израстването на Търново като столичен град в пространствено и в демографско отношение, съобразно природните дадености, започнали да се оформят и районите за производство и размяна, ежедневна или периодична. В резултат на тези процеси на т.нар. Царевец, наред с изграждането като вътрешни крепости два затворени комплекса – Двореца и Патриаршията, на Северозападния му склон възникнал квартал с производствена дейност, включваща ковачество, металопластика, дърводелство, стъкларство, тъкачество, шивачество и др., както и редица сгради от двете страни на широка улица за търговска дейност[14]. Свободните пространства зад Третата порта на Царевец били използвани за ежедневно тържище, както и приречните квартали от двете страни на р. Янтра, най-вече около големите градски манастири „Св. 40 мъченици“[15], „Св. Петър и Павел“, „Св. Димитър“[16], Момина крепост (най-големия неукрепен квартал)[17] и др. В посочените места особено силно развитие получили грънчарството (на битови съдове и тухли), каменоделството и желязодобива (леярство и ковачество). Към средата на XIII в. военната крепост Трапезица също била населена, където се наблюдават същите процеси на интензивно парично обращение.

През първото десетилетие на XIII в. все още се използвали старите медни византийски номизми на Комнините като не само в Търново, но и на други места от днешните български земи се отбелязват укрити колективни находки с такива монети, отразяващи установяването на държавната власт. За периода 1210–1217 г. от Търново са известни няколко монетни съкровища с византийски монети, едното е от 4 366 екз.[18], което подсказва за някои бурни събития от узурпацията на трона от цар Борил, както и неговото детрониране от Иван Асен II, син на Иван Асен I, след седеммесечна обсада на Търново през 1217–1218 г.[19]

От ок. 1220 г. не само в Търново, но и в други оформящи се градски центрове, се наблюдава ускоряване на паричната употреба и използването на по-големи количества медни и отчасти златни монети. По времето на цар Борил, според установената вече традиция в българското парично обращение, продължили да се използват медни монети, изработени по византийски образец, но вече в новосъздадената Латинска империя след 1204 г., вследствие Четвъртия кръстоносен поход и превземането на Константинопол. Тези медни монети, наричани понастоящем „латински имитации“, били внасяни на големи парични суми в края на управлението на цар Калоян (1197–1207), и най-вече в началните години на царуването на Иван Асен (1218–1241). Тяхното производство било организирано от представителите на Венеция в Константинопол с цел по-изгодна търговска дейност на нейните търговци в рамките на новосъздадената през април 1204 г. Латинска империя, с преобладаващо ромейско и българско население, използващо перперите и корубестите медни монети от над 200 години. Първоначално били имитирани медните корубести монети на византийските императори Мануил I Комнин, Исак II Ангел и Алексий III Ангел, а от към 1210 г. били отсичани медни монети с различни иконографкски сюжети, но съобразно византийската православна литургика[20]. В края на управлението на цар Борил, с подобряването на българо-латинските отношения, последвало помасово внасяне на медни монети, отсичани в монетарницата на Константинопол под венециански контрол. Тази практика продължила и по времето на цар Иван Асен II, но с някои характерни мерки, предприети от българските финансови власти. Старите медни византийски корубести номизми и внасяните от Константинопол т. нар. „латински имитации се приравнявали първоначално към перперите на Комнините, а след това към златните номизми на никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), които имали същото тегло от 4,40 г, но с по-ниско златно съдържание от 18 карата, вместо 23. Ако в началото на XIII в. 1 златна перпера, с тегло от 4,40 г и златно съдържание от 23 карата се разменяла за ок. 200–220 медни корубести монети, то вече към 1220–1230 г. 1 златна перпера с тегло от 4,40 г и златно съдържание от 18 карата, се разменяла за ок. 400 медни монети. Това се дължало на приетия в българската държава по-нисък стойностен курс между златната перпера и медните монети, предназначени за ежедневна размяна и оценяване. Като отличителна черта за паричното обращение от периода 1220–1240 г. в Търново и в другите по-големи градове е нарастването на употребяваните медни монети, отсичани и внасяни на големи парични суми от Константинопол, управляван от латинския император, но фактически от съвета на бароните и венецианските търговци. Дори и след важната военна победа на цар Иван Асен II при Клокотница над солунския деспот Теодор Дука Комнин (1224–1230), когато българският цар придобил върховно политическо господство над по-голямата част от Балканския полуостров, той запазил внасянето и използването на чуждестранни златни и медни монети. Това са златните перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци, изпълняващи ролята на основна парична единица в българското царство, а като парични знаци се наложили, медните, многобройни, т. нар. „латински имитации", произвеждани в Константинопол. Този факт все още е малко познат и трудно се възприема понастоящем като тогавашна реалност, но данните от единичните и колективни находки са напълно убедителни. От златните перпери на Йоан III Дука Ватаци са познати ок. 60 колективни находки с ок. 2500 златни перпери, а данните за единичните монети са за ок. 800–900[21]. Поради разликата в курса на медните латински имитации, чието тегло при отсичането им в Константинопол варирало между 3,0–4,0 г и тяхното стойностно съотношение в България, се налагало финансовите власти в царството да орязват частично влизащите в хазната медни монети до ок. 1,5–2,0 г. Поради тази причина монетарните власти в Константинопол, вероятно по молба на българския финансовия вестарх или протовестиарий,започнали да отсичат същите латински имитации в два тегловни модула – тежък, с тегло от 3,0–4,0 г и диам. 23–26 мм за паричното обращение на Латинската империя и столичния град и лек – монети с тегло 1,0–2,0 г и размер 18–22 мм – за българското парично обращение. Това явление не е отбелязано в нито един писмен извор, но данните от единичните и колективни находки за периода 1204–1257 г. са изключително убедителни. Така например в Търново т. нар. медни „български имитации" и „латински имитации" представляват съответно 13% (1043 ек.) и 79% (6447 екз.) или общо 92% от всички намерени през посочения период монети **(Табл. II).** Специално за паричното обращение на българското царство, явно отново по предложение на протовестиария, съобразно възприетия по-нисък стойностен курс на паричните знаци спрямо никейската перпера, е отсичана в няколко милиона екземпляра, един тип малка медна корубеста монета, която е известна с

---

[10] ***Дочев, К.*** Монети и парично обращение…, 175. Към тези данни са добавени и резултатите от проучването на крепостта Трапезица и обекти около църквата „Св. св. Петър и Павел“ в кв. Асенов в периода 2007–2014 г.

[11] ***Долмова, М., К. Дочев.*** Колективна находка византийски монети от Царевец. – Археология, XXII, 3 (1980), 50–56.

[12] ***Пенчев, В.*** Колективна находка от електронови византийски монети от XIII век. – Нумизматика, XIV, 4 (1980), 18–21; ***Йорданов, И.*** Монети и монетно обращение …, 165.

[13] ***Дочев, К.*** Монетна находка (края на XII в.) от новооткрита порта на крепостта Трапезица (гр. Велико Търново). – ИРИМ ВТ, XXVI (2011), 151–170.

[14] ***Алексиев, Й.*** Поминък и занаяти. – В: История на Велико Търново. Т. 1, 1986, 153–163.

[15] ***Дочев, К.*** Монетите от манастира „Великата лавра“ „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Средновековно Търново. Юбилеен сборник. В. Търново, 2004, 144–198.

[16] ***Дочев, К.*** Монетите от църквата и манастира „Св. Димитър“ във Велико Търново. – В: ***Николова, Я., М. Робов.*** Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005, 184–207.

[17] ***Робов, М.*** Новите проучвания в Западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – ИИМ ВТ, 9 (1994), 141–146; ***Дочев, К.*** Монетни находки от Момина крепост във Велико Търново. – ИИМ ВТ, 9 (1994), 125–123.

[18] ***Дочев, К., Й. Алексиев.*** Колективна находка…, 18–22.

[19] ***Божилов, И.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, 73–74.

---

[20] ***Hendy, M.*** Coinage and Money…, 191–222; ***Hendy, M.*** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection. Vol. 4: Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, in 2 parts. Washington, D.C., 1999, 653–672.

[21] ***Авдев, С.*** Монетната система в средновековна България през XIII–XIV в. София, 2005, 237; ***Авдев, С.*** Венецианските и генуезки petrperi comunali и perperi latini. – НСЕ, 5 (2009), 160–161; ***Oberländer-Târnoveanu, E.*** Les hyperpères de type Jean III Vatatzès – classification, chronologie et évolution du titre (á la lumière du trésor d, Uzun baïr, dép. de Tulcea). – In: Istro-Pontica: Muzeul Tulcean la a 50-a aniversare 1950–2000. Tulcea, 2000, 499–519; ***Lianta, E.*** John II Comnenus (1118–43) or John III Vatatzes (1222–54)? Distinguishing the Hyperpera of John II from those of John III. – The Numismatic Chronicle, 166 (2006), 272–273.

фиктивното наименование „латинска имитация с малък модул, тип А", със средно тегло между 1,0–1,5 г и размер 18–20 мм. От едната ѝ страна е представен владетел с корона и хламида, държащ дълъг лабарум, а от другата страна – Богородица на трон[22]. Броят на тези латински имитации от тип А спрямо общото количество латински имитации според анализа от днешните български земи, варира между 40–45%. Тези малки, неугледни на вид, медни корубести монети, са всъщност най-използваните ниско стойностни медни монети от цялото българско население за периода 1220–1257 г. и те могат да се определят като „общонародни пари". Останалите чуждестранни монети, предимно от Никейската империя и Солунското деспотство, са твърде малко, едва 143 екз. (1,74% екз.) и 541 екз. (6,61 %). От намерените никейски монети 12 са златни перпери (една колективна находка от 5 перпери и 7 единични екземпляра), които свидетелстват за използваните никейски перпери от 16 карата и тегло от 4,40 г като основна парична единица по това време в българското царство. През 1230 г. цар Иван Асен II отсякъл в Солун възпоменателни златни и медни корубести монети по случай паметната военна победа край с. Клокотница (област Хасково), където бил пленен солунският владетел Теодор Дука Комнин, заедно с цялото си семейство и войска. От цар Иван Асен II неговите златни перпери засега е познат само един екземпляр, докато от медните корубести монети са известни около 90–100 екземпляра[23]. Медните монети на българския цар били разпространявани като пропагандно средство, предимно в присъединените български земи в днешна Югозападна Македония и Албания и част от Адриатика, докато в „старите български земи" продължило използването за вътрешна размяна на още по-големи количества от т. нар. медни „латински имитации", предимно с малък размер и ниско тегло от 1,0–1,5 г. Затова медните монети на българския цар в тези райони на държавата са твърде малко. Така е и в столичния Търнов, където досега са открити само 4 медни корубести монети на цар Иван Асен II, докато латинските имитации са общо 6447 екз. **(Табл. II).**

Проучените в детайли монетни находи от осем големи средновековни градове и по-малки селища от различни географски точки на днешна България, дават същите представителни данни, както за паричното обращение на Търново в периода 1204–1257 г. :

скален град Перперикон (община и област Кърджали), от намерените в посочения период общо 2509 медни монети, латинските имитации са 2075 (83%), от тях тип А, малък модул – 987 екз. (47%), Никея – 68 (2,30%); Солун – 128 (11,40 %); Иван Асен II – 1[24].

Ряховец (община Горна Оряховица, област Велико Търново) – общо 1125, от тях – латински имитации – 820 (74%), от тях тип А, малък модул – 368 (42%); Никея – 26 – (2,30%); Солун – 128 (11,40%); Иван Асен II – 1[25].

с. Красен (община и област Русе) – общо 2013 екз., от тях латински имитации 1506 (75%), тип А, малък модул – 504 (33%); Никея – 10 (0,5%); Солун – 25 (1,25%); Иван Асен II – 2 (непубликувани данни).

Дръстър (Силистра) – общо 1165, от тях латински имитации – 908 (78%),тип А, малък модул – 635 (48%), Никея – 27 (4%); Солун – 36 (5,5%); Иван Асен II – 1 (непубликувани данни).

Преслав (област Шумен) – общо 2894, от тях латински имитации 2330 (80%), тип А, малък модул – 1931 (67%); Никея – (68 %); Солун – 110 (11%); Иван Асен II – 2[26].

---

[22] ***Hendy, M.*** Catalogue of the Byzantine Coins, vol. 4, 690, Pl. LII, B 30.2-30.6; ***Дочев, К.*** Монети и парично обращение…, 37, Табл. XIII.1; Табл.5.5.

[23] ***Герасимов, Т.*** Първата златна монета на цар Иван Асен II. – ИАИ, VIII (1934), 361– 368; ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Български средновековни печати и монети. София, 1990, 80–81, Табл. IV. 34; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV век: типове, варианти, цени. В. Търново, 2009, 41, № 0010; 42–46, №№ 0020–0060).

[24] ***Дочев, К.*** Монетни находки и парично обращение (XII–XIV в.) в средновековния „Перперикон" (Кърджалийска област). – НСЕ, 5 (2009), 186.

[25] ***Бъчваров, И.*** Монети от Ряховец. В. Търново, 1994, 90–97.

[26] ***Жекова, Ж.*** Велики Преслав през втората половина на XIII в. Залезът на един царстващ град (по нумизматични данни). – В: Преслав. Т. 7. В. Търново, 2013, 315–318.

крепост Лютица (област Ивайловград, област Хасково) – общо 132, от тях латински имитации 105 (80%), тип А, малък модул – 42 (32%); Никея – 8 (6,%); Солун – 14 (11%) (непубликувани данни).

Мелник (област Благоевград) – общо 375, от тях латински имитации 248 (66%), тип А, малък модул – 96 (96%); Никея – 28 (7,50%); Солун – 80 (21%)[27].

Севтополис (община Казанлък, област Стара Загора) – общо 651, от тях латински имитации 544 (83%), тип А, малък модул – 260 (48%); Никея 27 (14%); Солун – 36 (5,50%)[28].

Обобщените данни от осемте средновековни крепости и селища, заедно с тези от столичния Търново, дават същите категорични свидетелства за използването в цялото българско царство в периода 1204–1257 г. на чуждестранни имитационни монети, произвеждани в съседната Латинска империя. От представителната извадка, включваща общо 19047 медни монети, се вижда ясно преобладаващото количество медни имитационни монети (близо 91%), използвани предимно в ежедневния стоково-паричен обмен, като по-ранните български имитации са 2368 (12,40%), латинските – 14983 (79%), от тях тип А с малък модул – 7263 (38%), съпоставени към всички монети и близо 50% спрямо останалите латински имитации. Подобни са данните и за употребяваните монети на Никея и Солун, получени от споменатите крепости и селища, съответно 387 (2,30%) и 1252 (7,30%), като има сведения само за 11 медни монети на Иван Асен II.

От 1230 г. до края на управлението на цар Иван Асен II, видно от приведените статистическите данни, че не само в столичния Търнов, но и в цялото царство се наблюдава увеличаващо се по интензитет и скорост парично обращение от парични знаци, каквито са били медните корубести латински имитации с ниско тегло от 1,5 г и отчасти монетните издания на Никея и Солун. Тази тенденция свидетелства за по-голямото производство и повече услуги, извършвани в столичния град, както и по-голямата потребност от парични знаци, каквито са били медните монети. От друга страна, започнала постепенна замяна на натуралните данъци с парични, но това все още не се прилагало в голям обхват, а най-вече в по-големите градове. В кварталните пазарища в Търново се употребявали предимно медни монети по определен курс спрямо перперата. Златни монети почти не са използвани на ежедневния местен пазар, поради голямата си стойност и неприложимост за дребни покупки, тъй като те са събирани във вид на съкровища. Ако сравним това положение със съвременния живот е все едно да си купим кафе или вестник рано сутринта, като предложим за плащане в брой само банкноти от по 100 лева или от по 500 евро, което е трудно осъществимо. По-важното е, че както сега, така през XIII и XIV в. не само в Търново, но и във всички големи търговски градски центрове е имало официално обявен курс на златната перпера спрямо медните монети или към други чуждестранни монети. Този курс бил конкретен за всеки град, изписван на официални места и спазван стриктно от всички търговци и ползватели на металически пари. За нарушителите се предвиждали строги наказания. За огледа, размяната и отброяването на златните монети на определени суми от 1 литра (72 монети), 1 унция (6 златни монети) или 1 кентинария (7200 монети), се грижела организацията на сарафите, които били същевременно и лихвари. Много често те бележели преминаващите през техните ръце златни монети с различни сарафски знаци, за съжаление неразчетени и досега[29]. За постъпващите от държавните вземания пари, били те златни, сребърни или медни, се грижели също държавни чиновници, които събирали монетите на определени суми, запечатвани в кожени кесии, носещи печата на кефалията или протовестиария на длъжността на финансов министър и ковчежник на държавното съкровище.

---

[27] ***Пенчев, В.*** Монети. – В: Мелник. Градът в подножието на Славова крепост. София, 1989, 208–240; ***Андонова, М.*** Монети от малкото укрепление в Мелнишката крепост. – В: Приноси към българската археология. Т. VI. София, 2009, 184–211.

[28] ***Пенчев, В.*** Севтополис. Т. 2: Антични и средновековни монети. София, 1984, 137–161.

[29] ***Gerasimov, T.*** Byzantinische Goldmünzen mit Graphiten. – BBg, 5 (1978), 123–146; ***Герасимова-Томова, В.*** Графити върху монети от Горнославското съкровище. – Нумизматика, XVI/3 (1984), 3–17.

След смъртта на цар Иван Асен II дворцовите заговори и опустошителният поход на два големи монголо-татарски отряда през 1242 г. довели до тежка политическа зависимост спрямо монголските ханове от Златната орда, както и към никейския император Йоан III Дука Ватаци. Загубите на големи територии от държавата и плащанията на огромни парични данъци на монголските ханове, довели до намаляване на данъчните приходи и нарастване на държавните разходи, както и до съответната икономическа стагнация, увеличаване на цените и парична хипердевалвация[30]. Това се почувствало особено след 1246 г., когато не само в Търново, но и в цялата държава се появил остър недостиг на медни монети. От друга страна, наложилата се употреба на пари в стоковия обмен на българските градове карала обикновеното население да нарязва циркулиращите медни монети на няколко части, с цел да увеличи тяхното количество. Поради тази причина използваните медни монети се обезценили напълно, тъй като теглото на нарязаните фрагменти паднало на 0,50 и те не могли да изпълняват ролята си на мярка за стойност и платеж. Както вече споменахме, ако към 1225–1230 г. 1 златна перпера се е разменяла за ок. 400 медни монети, то към периода 1250–1255 г., 1 перпера се разменяла за ок. 1500–2000 нарязани монети[31]. Бързата скорост на паричното обращение в Търново донякъде компенсирало недостига на монети, но паричната криза се задълбочавала все повече, като към 1250–1256 г. голяма част от намиращите се в употреба медни монети достигнали толкова малки размери и тегло, че те били изхвърлени от обращение, тъй като не могли да изпълняват своите основни функции на средства за остойностяване и платеж. На пръв поглед общото количество на използваните монети в периода 1204–1256/57 г. е най-голямо, но в стойностно съотношение е и най-ниско, тай като над 70–80 % от използваните парични знаци от мед са орязани до 1,0 г или нарязани на 4 и повече части, тежащи под 0,5 г.

Тежката политическа, икономическа и най-вече парична криза била временно преодолени при управлението на българските царе Мицо Асен (1256–1257) и Константин Асен (1257–1277). В българската държава била извършена парична деноминация, но с български пълноценни медни монети, чието отсичане било организирано в новосъздадената монетарница в Търново. На мястото на „инфлационните" нарязани медни фрагменти започнало производството на пълноценни медни монети с имената на двамата български царе. Реализацията на деноминацията се извършила най-вече при управлението на цар Константин Асен, предимно от 1258 г. насетне. В монетарницата на Търново започнало отсичането на шест типа по-тежки медни корубести монети, отколкото употребяваните до 1256/1257 г. девалвирали латински имитации и орязаните, и нарязани монети на Никея и Солун[32]. По време на археологически разкопки на Царевец, Трапезица, манастирите „Св. 40 мъченици" и „Св Димитър", между жилищните сгради, в т.нар. сметни ями, често се намират по няколко десетки или стотици, нарязани монетни фрагменти, което означава, че обикновеното население след паричната реформа на Константин Асен масово и изхвърляло обезценените монети като ненужни пари, което става и в наши дни спрямо българските банкноти и инфлационни медни и никелови монети от периода 1992–1999 г. В началото на управлението на цар Константин Асен, като основна парична единица отново била използвана златната никейска перпера с тегло 4,50 г и златно съдържание от 16 карата. Стойностният курс на българските медни монети спрямо перперата се установил приблизително около 1: 250[33]. По негово време монетарницата в Търново се оформила като трета по количество произведени медни монети след Константинопол и Солун. В нея били отсечени ок. 5–6 милиона екземпляра медни монети за период от близо 20 години. От 60-те години на XIII в. в българското парично обращение медните български монети започнали да се приравняват частично към перперите на Михаил VIII Палеолог, освободител на Константинопол от латинците и възстановител на Ромейската империя през август 1261 г., но още няколко десетилетия продължила употребата на перперите на никейския император Йоан III Дука Ватаци. За период от близо 20 години почти в цялото българско парично обращение преобладавали медните пълноценни монети на цар Константин Асен и по-малки количества медни монети на Михаил VIII Палеолог **(Табл. III).** Данните за тяхното разпространение сочат, че те са използвани както в Северна, така и в днешна Южна България, очертавайки границите на тогавашното българско царство. Като най-южни точки на намирането на медни монети на цар Константин могат да се посочат: скалният град Перперикон[34], Стенимахос (Асеновград, област Пловдив – непубликувани данни). Данни за открити монети на Константин Асен има от Дръстър (Силистра), с. Бухово (област София), Поморие и Несебър (област Бургас – непубликувани данни). Наред с монетите на Мицо Асен, Константин Асен, Михаил VIII Палеолог, в паричното обращение на Търново се появили и медните корубести монети на деспот Яков Светослав – силен, самостоятелен български болярин от руски произход, добър военоначалник, претендент впоследствие за търновския трон, чието управление се отнася в периода 1261–1275 г.[35] Неговите груби, с наивистични изображения, медни монети били отсечени в малки количества, предимно с пропагандна цел и затова в столичния град от тях са открити само 4 екземпляра.

---

[30] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 104–105; ***Лазаров, И., И. Тютюнджиев, Пл. Павлов.*** Документи за политическата история на средновековна България. В. Търново, 1989.

[31] ***Дочев, К.*** Монети и парично обращение…, 178–181.

[32] ***Дочев, К.*** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257–1277). – Нумизматика, XVI, 2 (1982), 3–19; ***Дочев, К.*** Каталог…, 59–84.

[33] ***Дочев, К.*** Хронология на…, 12–15; ***Дочев, К.*** Монети и парично обращение…, 181–183.

Последвалите татарски разорителни походи и гражданската война от периода 1277–1282 г. отново предизвикали в българската държава политическа нестабилност, икономически застой и поредна парична криза. Това се изразявало в девалвация на българските медни монети, които били отново нарязвани на няколко части с цел да се увеличи техният брой, но това само довеждало до тяхното обезценяване. Сравнително малобройното медно монетосечене на цар Георги I Тертер с представяне на неговия син Теодор Светослав[36], се оказало крайно недостатъчно за огромните парични потребности на столичното обращение. По установена традиция, когато има наличие на широка употреба на пари, българският стоково-паричен обмен намирал пътища за доставка на медни монети, като този път това били отново византийски монети, предимно на императорите Михаил VIII Палеолог и Андроник II Палеолог (1282–1328) **(Табл. III).**

Нов момент в българското парично обращение и монетосечене се отбелязва при управлението на цар Теодор Светослав. При него дейността на монетарницата в Търново била възобновена, като първоначално в нея продължило отсичането на медни корубести монети, а от 1307–1308 г. насетне – и първите български сребърни аспри с тегло от 1,60–1,70 г.[37] Те се остойностявали по традиция спрямо византийските златни перпери на Андроник II Палеолог с Михаил IX или с Андроник III Палеолог (1328–1348) със златно съдържание от 12–14 карата[38]. Пускането на първите сребърни монети с плоски ядра се наложило в отговор на въвеждането във Византия за пръв път в нейната монетарна история на от 1092 г. също на сребърни монети с плоски ядра, които получили наименованието „аспра“ или „василикон“[39]. За разлика от Византия, където сребърните монети намерили употреба предимно в Константинопол, то в българското царство, от времето на цар Иван Александър, те се използвали в цялото царство до края на XIV в.

---

[34] ***Дочев, К.*** Монетни находки и парично обращение (XII–XIV в.)..., 186.

[35] ***Дочев, К.*** Монетосеченето на деспот Яков Светослав. – Нумизматика, XIV, 1 (1980), 3–8; ***Дочев, К.*** Каталог..., 85–96.

[36] ***Дочев, К.*** Каталог..., 97–99.

[37] ***Дочев, К.*** Каталог..., 101–104.

[38] ***Bendall, S., P. Donald.*** The Later Palaeologan Coinage 1282–1453. London, 1979, 61–62; ***Grierson, Ph.*** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. 5: Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453 in 2 parts. Washington, D.C., 1999, Pl. 15–30.

[39] ***Bendall, S., P. Donald.*** The Later Palaeologan Coinage ..., 63–70; ***Grierson, Ph.*** Catalogue of the Byzantine Coins ..., vol. 5, Pl. 31–33.

Както през XIII, така и през XIV в. във финансовия живот на България, най-вече в монетосеченето, митническите такси, международните плащания и паричното обращение, се утвърдила практиката всички покупко-продажби, държавните приходи или разходи, да се изчисляват не само в реални златни номизми на Палеолозите, но и със сметководни перпери, поради постоянната девалвация на византийските златни монети. В паричното обращение на българското царство, а както и по целия Балкански полуостров, се наложили византийските златни перпери на Андроник II с Михаил IX и с Андроник III, макар че били изработвани от твърде ниска сплав, съдържаща едва 11–12 карата чисто злато. От този тип златни перпери в столичния Търново са намерени 7 екземпляра, като от страната са известни ок. 45 колективни находки с близо 2200 номизми[40]. Този начин на пресмятане на големи парични суми зачестил особено много след 1366 г., когато монетарницата в Константинопол спряла да сече златни перпери, поради липса на златен ресурс. Стойността на българската сметководна перпера не зависела само от икономическата стабилност на държавата, но и от международната финансова конюнктура – цената на златото спрямо среброто, цената на зърнените храни, вносните и износни мита в определен търговски център и др.[41] В периода 1304–1350 г. 1 сметководна златна перпера се равнявала на ок. 18–20 сребърни български монети със средно тегло от 1,50–1,60 г. и сребърно съдържание от 930/1000, като от 1360 г. насетне се отбелязва драстична девалвация на сребърния поминал, чието тегло спаднало под 1 г. към 1380 г.

През дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331–1371) българското сребърно и медно монетосечене достигнало своя връх в количествено отношение, като за пръв път, макар за ок. 15–20 г, българските сребърни аспри придобили авторитета и на международни пари. В Търновската монетарница били отсечени за период от 30 години близо 10–15 милиона сребърни и медни монети, в чието производство участвали многобройни работници-леяри, общи работници, художници, гравьори, шлифовчици и други общи работници. Досега са познати две интензивни сребърни монетосечения и 18 типа медни монети[42]. Нуждата от медни монети за другите израстващи български средновековни градове довела до откриването на няколко по-малки монетарници в Североизточна България със все още неустановена точна локализация, но вероятно това са Дръстър, голямото средновековно селище в близост до с. Кранево (до курорта Албена) или крепостта Кастрици (Евксиноград, област Варна). Столицата Търново, с многолюдното си за тогавашното време население от 20–25 хиляди жители, се оформила и като водещ производствен и международен център на сухопътната търговия. От ок. 1350 г. до края на XIV в. в България, както и в останалите държави от Балканския полуостров, се преминало към сметководно остойностяване. В много случаи плащанията, предимно на сребърни монети, ставало не в брой, а на тегло. Всеки голям град установявал свой тегловен еталон на своята сметководна перпера в границите на традиционното тегло от 4,50 г и спрямо него се определял ежедневният разменен курс спрямо всички златни, сребърни и медни монети. При плащането на по-големи парични суми се използвали и сребърни слитъци, т. нар. „сомо“, които по тегло отговаряли на определен брой сребърни аспри и златни перпери[43]. Теглото на слитъците „сомо“ варирало съобразно тегловната византийска либра между 327 г и 324 г или от тегловните системи на монголо-татарите и руските княжества от периода XIII–XIV век. Използвали са слитъци с кръгла форма и във вид на пръчки с овално или триъгълно сечение. По същото време се отбелязват и първите опити за банкова дейност с влагане на пари под лихва или преводи на парични суми на големи разстояние с нотариална заверка с т.нар. „менителници“. В Търново, както и в другите по-големи български градове нараснало влиянието на сарафите и лихварите, като в някои случаи те се намесвали, както и сега, в политическия живот на държавата. Въпреки териториалното свиване на царството и намаляване данъчните приходи, в Търново се наблюдава още по-бързо и обемно по количество парично обращение. За периода 1330–1380 г. единичните монетни находки са ок. 3500 екз, а с колективните – общо 4700 екз., като се има предвид, че много малка част от средновековния град е проучена **(Табл. IV)**[44]. Статистическите и топографски данни показват, че през втората половина на XIV в. парите твърде дълбоко навлизат в бита на обикновения гражданин както в столицата Търново, така и в селата. Увеличават се единичните монетни находки, както от сребърни, така и от медни монети, а византийските медни номизми почти напълно изчезват от българското парично обращение. Това явление се наблюдава повсеместно в обсега на Търновското и Видинско царство от ок. 1303–1335 г. насетне. За интензивното използване не само български сребърни и медни монети могат да се посочат многобройните единични находки от средновековните селища до дн. села Хотница (община Търново), Горско Ново село (община Златарица), Янтра (община Горна Оряховица)[45], Градница (община Севлиево); и др. Досега са познати над 70 колективни находки със сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен, които са използвани до края на XIV век, със съответна периодична девалвация. Както през XIII, така и през XIV в. паричният пазар не само в Търново, но и в цялото царство, си останал консервативен спрямо използването на други чуждестранни монети, освен византийските златни перпери. В столичния град са намерени малко сребърни грошове и аспри на Венеция – 13, Сърбия – 12, Златна орда – 21, Влашко воеводство – 22 **(Табл. IV**.) Малко повече са медните монети с плоски ядра на самостоятелния владетел в Епир Йоан II Орсини (1323–1335), общо 169 екз., които намират разпространение и във Видинското царство.

---

[40] ***Дочев, К.*** Златни перпери на византийската династия Палеолози (XIX в.), открити в средновековния Търнов. – ИРИМ ВТ, XXVIII–XXIX (2013/2014), 267–275.

[41] ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Печати и монети..., 209–212; ***Dochev, K.*** Customs Policy of the Bulgarian Kingdom under the Rule of Tsar Ivan Alexander (1331–1371). – Dobroudja, 12 (1995), 287–292.

[42] ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Печати и монети..., 126–150; ***Дочев, К.*** Каталог..., 127–202.

[43] ***Дочев, К.*** Плащания със сребърни слитъци-пари в българската държава през XIV век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 149–157.

В края на управлението на Иван Александър, и най-вече при цар Иван Шишман (1371–1395), в българското царство започва дълготрайна политическа, демографска и стопанска криза, вследствие децентрализацията на държавата, турските нашествия и териториални загуби, чумни пандемии и плащания на военни трибути към турските султани. В монетосеченето започнала трайна девалвация на стойността на сребърната аспра, като нейното тегло от 0,80–1,0 г спаднало на 0,40–0,5 г в нач. на 90-те г. на XIV в. монети[46]. Въпреки всички неблагополучия, които преживявали българите предпоследните десетилетия на XIV в., в голяма част от градовете и по-малките селища на Търновското и Видинското царство, както и в деспотството на Добротица, се отбелязва значителен ръст на стоковото производство и интензивно парично обращение, но предимно от български сребърни монети. Този факт се потвърждава от сравнително многобройните единични находки от билонови (посребрени) и медни монети на цар Иван Шишман, общо 920 екз. **(Табл. IV.).** Поради липса на достатъчно медни монети, произвеждани в Търновската монетарница, започнали да се използват масово имитации, най-вече на изданията на цар Иван Александър с Теодора, на цар Иван Срацимир или върху много от медните ядра са отпечатани безсмислени фигури от черти точки[47]. Тези имитации са сечени в околностите на по-големите градове от частни лица, най-вероятно от едри търговци и богати сарафи. Засега няма данни докога е действала монетарницата в Търново, но явно ако е имало отсичане на сребърни монети, то това е ставало в Никопол, последната резиденция на цар Иван Шишман, докато медните монети са издавани до втората обсада на града от османските турци през пролетта на 1393 г.

Направеният кратък преглед на някои все още слабо познати за явления и процеси в сферата на парите и финансовия живот на българския средновековен град и държава през XIII и XIV в., ще дадат възможност още по-подробно да представим не само официалната финансова история на държавата, но и дадем неизвестни сведения за нашите предци в техния битиен живот.

Таблица I. Монети от периода 1092–1204

Владетел	Колективни находки	Единични находки	Общо
Алексий I Комнин (1081–1118)	2	2 (1 злат.)	4 (1 злат.)
Йоан II Комнин (1118–1143)	2	3 (1 злат.)	5 (1 злат)
Мануил I Комнин (1143–1180)	222	157	3
Андроник I Комнин (1183–1185)	40	18 (1 злат.)	58 (1 злат.)
Исак II Ангел (1185–1195)	2119 (5 елек.)	124 (1елек.)	2243 (5 елек.)
Алексий III Ангел	2455	140	2595
Общо:	**4840**	**444**	**5284**
	(5 електр.)	**(3 злат. и 1 елек)**	**(3 злат. и 6 елек.)**

Таблица II. Монети от периода 1204–1256/1257 г.

Владетел	Колективни находки	Единични находки	Общо
1. Български имитации (1204–1225)	**519**	**524**	**1043**
Тип А (1204–1208)	150	62	212
Тип В (1204–1208)	254	52	306
Тип С (1204–1225)	115	410	525
Теодор Врана (1206–1208)	**2**	**2**	**4**
2. Латински имитации (1204–1250)			
Серия А-С, с голям модул, Кон-пол и Солун (1204–1225)	61	67	128
Серия D- W, с голям модул, Кон-пол (1215–1250)	32	1067	1099
Серия А- Н, с малък модул, Кон-пол (1220–1250)	149	3053 (тип А–2547)	3202
Нарязани и обезличени латински. имитации:	32	1986	2018
Общо латински имитации:	**274**	**6173**	**6447**
3. Никейска империя (1204–1261 г.	**21**	**122**	**143**
Теодор I Ласкарис (1204–1222)	3	45	48
Йоан III Дука Ватаци (1222–1254)	17 (11 злат.)	75 (5 злат.)	92 (16 злат.)
Теодор II Ласкарис (1254–1288)			
4. Солунска империя (1224–1246)	**20**	**521**	**541**
Теодор Дука Комнин (1224–1230)		43 (1 елек.)	43
Мануил Дука Комнин (1230–1237)	13	172	185
Йоан Дука Комнин (1237–1244)	7	306	313
5. Българско царство			
Иван Асен II (1218–1241)		4	4
Общо за периода:	**836**	**7347**	**8183**

---

[44] Данните от археологическите разкопки в различните градски квартали, включително и на Трапезица, са до 2012 г.

[45] *Бъчваров, И.* Янтренски некрополи. Два средновековни некропола от XIV в. при с. Янтра, Горноряховско. В. Търново, 1993, 68–91.

[46] *Юрукова, Й., В. Пенчев.* Печати и монети…, 211–212; *Дочев, К.* Каталог…, 206–213.

[47] *Дочев, К.* Циркулация в Търново на медни имитативни монети от XIV в. – Нумизматика, XXII, 2 (1989), 23–29.

Таблица III. Монети от периода 1256/1257–1308 г.

Владетел	Колективни находки	Единични находки	Общо
Мицо Асен (1256–1263)	1	13	14
Константин Асен (1257–1277)	8	716	724
Михаил VIII Палеолог (1261–1282)	6	409	415
Яков Светослав (1261–1275)		4	4
Георги I Тертер (1280–1282)		53	53
Андроник II Палеолог (1282–1295)		556	556
Общо:	**15**	**1751**	**1766**

Таблица IV. Монети от периода 1308–1396 г.

Владетел	Колективни находки	Единични находки	Общо
Теодор Светослав (1301–1322)	33 (28 среб.)	93 (15 среб.)	126 (43среб.)
Михаил III Шишман (1323–1330)		9 (5 среб.)	9 (5 среб.)
Иван Александър (1331–1371)	888 (среб.)	912 (157 среб.)	1800 (1045 среб.)
Иван Шишман (1371–1395)	334 (среб.)	967 (31 среб.)	1301 (365 среб.)
Иван Срацимир (1355–1396)	3 (среб.)	53	56 (3 среб.)
Андроник II/Михаил IX Палеолог	23	775 (7 злат.)	791 (7 злат.)
Андроник III Палеолог (1295–1341)		89	89
Ахейски принципат и Атинско дукство (1280–1320)		9 (среб.)	
Епирско деспотство (1323–1335)	2	167	169
Венеция (1268–1330)	3 среб.	10 среб.	13 среб.
Имитации на Венеция		8 среб.	8 среб.
Сърбия (1276–1371)		13 (10 среб.)	13 (10 среб.)
Златна орда (XIV в.)	6 среб.	15	21 (6 среб.)
Влахия (втора полов. на XIV в.)	9 среб.	9 среб.	18 среб.
Иванко (1370–1390)		2	2
Тертер (1375–1395)		2	2
Общо:	**1294** **(1271 среб)**	**3133** **(336 среб. и 7 злат.)**	**4427** **(1607 среб. и 7зл.)**

О б щ о XII–XIV в. – 19 660 монети

MONEY AND MONEY CURENCY IN THE MEDIEVAL CITY OF TURNOVO IN THE 12TH–14TH CENTURIES

The current article is aiming at a short overview on the processes and phenomenae connected to the use of metal coins, as well as to the manifestation of their main functions – means for pricing, payment and money circulation in Tarnovo, the capital of Bulgaria from the 1186 until 1393. Main evidence on the processes are the 20,000 coins found and dated to the period from the XIIth until the XIVth centuries.

In the first two decades after the restoration of the Bulgarian state as a result from the large-scale liberation movement of the brothers Peter and Asen, the provincial Byzantine fortress converted to a big and well-fortified city, stretched out on three hills and comprising many smaller river-side neighbourhoods around Yantra river. In relation to the finances the first protovestarion (finacial officials) stuck to the Byzantine fiscal system which, on its side was based on the gold monometallic system with the use of the gold hyperpera as a main fiscal entity, with the weight of 4.40 g, and 23 karats. This coin was circulated by Emperor Alexios I Comnenus (1081–1118), after his fiscal reform in 1091. The presence of relatively big quantities of gold and copper Byzantine coins in the state tresor, as well as in the ordinary population was a premise for not having a Bulgarian coin-minting. In the period until 1204 the currency circulation was relatively weak, because the population of the capital wasn't big enough – about 2500–3000 people, and the main means of payment was the goods excange. This shows up in the few single findings of 444 coins and in the massive coin treasures there are 4840 coins

A novelity on the Balkan political and fiscal scene was the overtaking of Constantinople in 1204, be the knights of the Fourth Crusade. On a part of the Byzantine territory was founded the Latin empire. The Venetians took over the fiscal system of the new empire and they organized new and large-scaled coin mints in Constantinople for copper and later for gold warped coins, which imitated some of the basic Byzantine coins from the 12 th century. A big deal of them were ment for the Bulgarian kingdom and were legally imported in accordance to some legal agreements. For their use and pricing in Bulgaria was used the gold hyperpera of the Nicaean empire from 1222 which weighs 4,40 g and is 16 karats. For the needs of the internal currency circulation were used the Latin immitations with the warped centres. The total quantity is 6447 pieces (79%) from the total amount of coins for the period between 1204–1257. There are coins of the Nicean empire 143 coins (1,75%), of the Thessalonic kingdom – 541 coins (6.60%). The copper coins of Ivan Assen that were found were only 4 pieces which proves that they were minted after 1230 and the only purpose was propaganda on the newly gained territories of the South-West Balkans after the battle at Klokotnitsa with despot Theodor Douca Comnenus (1224–1230). After the death of king Ivan Asen II there was a severe crisis in Bulgaria in political, economical and fiscal relation. The crisis was expressed in the devalvation of the copper coins, whose exchange rate in the XIII century was 1:250 for one gold hyperpera. In 1242 started a mass partition of the coins into circuit, which totally devalued these copper coins and their exchange rate was 1500-2000 for a hyperpera. In order to find a way out of the crisis, Bulgarian tsars Mitso Asen (1256–1263) and Constantine Asen (1257–1277) organized massive coin mintings of copper coins with the weight of 3.0–3.5 g and a rate 1:250/300 for a Nicean gold hyperpera. In the capital mint were produced nearly 5 million copper warped coins which for a period of 20 years were the basic currency for the capital. So far, in Tarnovo have been found 724 single coins. Because of the civil war and the Tatars military campaigns from the end of the 13th century occurred another economical stagnation and financial crisis. The currency circulation was enriched with the copper Byzantine nomizmi of the Palaeologan and more exactly of Andronic II Palaeologus (single) or together with his son Michael IX Paloaelogus (1295–1320).

Tsar Theodor Svetoslav (1301–1322) started the use of silver aspri in 1308 which weighed about 1.70 g and were 12–14 karats. One golden hyperpera was exchanged for 20 Bulgarian aspri.

A more intensive circulation marked the reign of tsar Ivan Alexander (1331–1371), during which the city became the third or the fourth largest on the Balkan peninsula, with a population of 25,000–30,000 people. Together with the increase of the population, the city became a center of silver and copper minting. The Bulgarian silver aspri of Ivan Alexander with the image of Michael Asen (1332–1355) fully excluded the use of the Byzantine currency, and for a period of 20 years they became international currency.

In spite of the territorial decrease during the rule of tsar Ivan Shishman (1371–1395) and the lower revenues, the capital city still used to be a center of the production with a great deal of money circulation. The high taxes of the Ottoman state led to a fierce devaluation of the prestigious Bulgarian aspra which from 1.60 g decreased its weight to 0.50 – 0.60 g. So far, there is no evidence until when the Bulgarian mint was functioning, but after the overtaking of the city in 1393 and the decrease of the population, the circulation of silver and copper coins was still intensive until the beginning of the 15th century.

ТЕНДЕНЦИИ В СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО ПРИ АСЕНЕВЦИ (1185–1256)

Димитър В. ДИМИТРОВ

Ключов аспект от историята на Второто българско царство е неговото стопанско развитие, което не отстъпва по динамика и значимост нито на политическия, нито на културния развой и в триединство с тях оформя гръбнака на възобновената от Асеневци държава. Ето защо не е изненада, че изследователският интерес към икономиката на Късносредновековна България има вече почти столетна традиция, положена с трудовете на Иван Сакъзов[1]. За сметка на това обаче прави впечатление отсъствието на комплексни монографични проучвания в тази сфера, като обикновено на периода се отрежда ограничено място в рамките на общите стопански истории[2]. Всъщност подобна констатация би могла да се направи и спрямо цялостното изследване на отделните стопански сегменти от икономиката на средновековна България, за които, с изключение на паричния и фискалния сектор[3], също липсват обобщаващи проучвания. Учудващо е, че дори марксическата историография с присъщото си втренчване върху социално-икономическите отношения, така и не съумя, въпреки известните достижения[4], да завещае генерални монографии за средновековното стопанство и неговите структуроопределящи фундаменти. Същевременно с опитите си да подчини изследването на средновековното българско общество и неговата икономика на една силно идеологизирана концептуална норма тя доведе до методологическа дискредитация на стопанската история, до нейното догматизиране и щамповане[5] и с това сякаш постепенно отблъсна медиевистите от тази иначе важна проблематика далеч преди да бъде разкрит и разгърнат нейния огромен научноизследователски потенциал. Идеологически амортизирана и обременена от предоставени постулати и изкуствени матрици средновековната стопанска история има нужда от съживяване и обновление посредством въвеждането на интердисциплинарен подход, основан на непредубедения комплексен анализ на натрупаната емпирична база от писмени, археологически и нумизматични данни, свързани с отделните отрасли на средновековното българско стопанство, и проследяване на техните регионални специфики в диахронен план. Но преди всичко тя трябва да привлече отново вниманието към себе си. Обнадеждаващ е проявеният през последните години от някои родни медиевисти стремеж към реабилитация на тази тематична ниша посредством прилагането на по-интегрален подход, който не изключва и икономическия пейзаж при пълната реконструкция на историческата картина на средновековното ни минало[6]. Настоящата публикация си поставя за задача да щрихира тенденциите в стопанското развитие на възобновеното българско царство при управлението на Асеневци (кр. на XII–1256 г.), като се опира преди всичко на домашната официална документация с цел да проследи ролята на владетелския фактор в проектирането на местната икономическа среда.

---

[1] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневците. – Българска историческа библиотека, III (1930), 112–148; ***Сакъзов, Ив.*** Българската търговия през XII–XIV в. – Списание на Българското икономическо дружество, XXI, (1922), 1–2, 43–87.

[2] В интерес на истината един от най-обширните очерци, посветени на икономиката на Второто българско царство, отново е дело на Ив. Сакъзов и е поместен в издадената му на немски стопанска история на България. Вж. ***Sakâzov, Iv.*** Bulgarische Wirtschaftgeschichte. Berlin, 1929, 76–171; ***Натан, Ж., Хаджиниколов, В., Беров, Л.*** Икономиката на България до социалистическата революция, I, София, 1969, 108–150; ***Беров, Л. Тодоров, Н., Ангелов, Д., Цветкова, Б. и др.*** Стопанска история на България (681–1981), София, 1981, 60–93; ***Ангелов, Д.*** По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV в. (Предимно по сведения на писмените извори). – Исторически преглед (1950/1951), 4–5, 426–442.

[3] ***Йорданов, Ив.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081–1261), София, 1984; ***Юрукова, Й., Пенчев, Вл.*** Български средновековни печати и монети, София, 1990; **Дочев, К.** Български средновековни монети XIII–XV в., В. Търново, 2003; ***Авдев, Ст.*** Монетната система в Средновековна България през XIII–XIV в. София, 2005; ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България, Пловдив, 2010.

[4] ***Лишев, Стр.*** За стоковото производство във феодална България, София, 1957; ***Лишев, Стр.*** Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. София, 1970; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения в средновековна България XI–XIII в. София, 1964; ***Кондов, Н.*** Овощарството в българските земи през Средновековието. София, 1969.

[5] ***Комсалова, Р.*** Социално-икономическите проблеми на Средновековна България в българската медиевистика след Втората световна война. Пловдив, 2000, с. 14 и сл.; ***Гюзелев, В.*** Апология на Средновековието. София, 2004, 125–137.

Отдавна се е наложил като класическа аксиома издържалият проверката на времето факт, че природно-географските и климатични дадености на българските земи са изключително благоприятни за земеделие и скотовъдство[7]. Неслучайно тези дейности се превръщат в основен поминък на всички избрали да се заселят в изобилстващата от блага „земя на блажени“, както нарича България византийският автор Георги Антиохийски през XII в.[8] Славяни и българи не са изключение от тази устойчива стопанска линия и те възприемат и обновяват действащите от столетия традиционни производствено-териториални структури в региона на Източните Балкани. Синхронът между условия, традиции и приемственост съвсем естествено ориентира още от самото начало средновековното българско стопанство към първичния аграрен сектор на икономиката[9]. От друга страна, плодородието и производствените възможности, както и непосредствената близост до Византия и нейните консумативни центрове, дават тласък на експортната търговия, която насочва към имперските пазари излишъците от блага и суровини, добивани в „земята на блажените“. Всъщност именно чрез износа тя продължава да бъде земеделски хинтерланд за византийските градски тържища на Балканите, дори и след създаването на Дунавска България и нейното разрастване на юг от Стара Планина. Аграрното производство и търговският експорт са сърцето и аортата на българското стопанство през Средновековието и тяхната ефективна функционална обвързаност поддържа кръвообращението в неговия организъм. Износът стимулира производството отвъд нивата на вътрешното потребление, а неговият ръст на свой ред повишава експортния потенциал и приходните постъпления в хазната. При отчитане диапазона на аграрно-експортния цикъл следва да се има предвид, че неговата динамика, обем и пазарен вектор варират през отделните исторически периоди.

Изходен пункт за икономическото развитие на Второто българско царство е епохата на византийското владичество. Оценките на стопанските историци за ромейското влияние са преобладаващо положителни[10]. Консенсусно се приема, че то внася редица новости (в земеделието с въвеждането на двуполната система, в строителството, металургията, овощарството)[11], които катализират еволюцията на местното стопанство, без да засягат неговия ДНК профил. Чувствително обаче се променят регулационният режим и пазарната перспектива, които се явяват ключови фактори за интензитета на стопанското развитие. Българските земи стават част от имперската икономическа система с присъщия ѝ фискално-монетарен модел. Наред с това, както отбелязва Ив. Сакъзов,

---

[6] ***Божилов, Ив., Гюзелев, В.*** История на Добруджа. Том II. Средновековие. В. Търново, 2004, 273–351; ***Кръстев, Кр.*** Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323). Пловдив, 2011, 305–382.

[7] ***Сакъзов, Ив.*** Стопанството на средновековна България. – БИБ, (1929), III, 185–193.

[8] ***ГИБИ***, VII, София, 1968, 268–269; ***Гюзелев, В.*** България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV–XIV в.). София, 2012, с. 211.

[9] Още в Отговорите на папа Николай I до допитванията на българите става ясно, че полският труд (labor terrenus) е бил техен основен поминък. Вж. ***ЛИБИ***, II, София, 1960, с. 76.

[10] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци…, 129–133; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 165.

[11] ***Лишев, Стр.*** Средновековният български град…, с. 201.

падането на политическите и митническите граници премахва спънките пред развоя на търговията и води до повишаване на вътрешния парично-стоков обмен, който попада в циркулацията на огромния византийски пазар[12]. Неслучайно византийският автор М. Аталиат радостно възклицава, че след завладяването на България „за ромейската империя на запад настъпило благополучие и спокойствие и вместо предишната оскъдица тя с радост получила пълно изобилие и щастие.“[13] Известията на западните хронисти, отразяващи преминаването на кръстоносците през Балканите, и най-вече детайлните описания на българската селищна система, оставени ни от арабския географ Ал Идриси (1100–1165), свидетелстват по категоричен начин за земеделско-търговския капацитет на градските средища и техния селскостопански хинтерланд през дванадесетото столетие, включващ обработени поля, лозя и градини и изобилие от „жито, ечемик, брашно, вино, волове и овце“[14]. Същевременно пред местния аграрно-експортен сектор се открива все по-широко необятният хоризонт на международната търговия, чиято нова конюнктура се оформя до голяма степен под влиянието на кръстоносните походи и свързаните с тях италиански морски републики[15].

Стопанските историци обръщат специално внимание на икономическите предпоставки и причини, довели до въстанието на Петър и Асен. Ив. Сакъзов например заявява, че българските стоки, които безпрепятствено достигнали до три морета, „подготвили бавно българското възраждане от края на XII в.“ и заключава, че политическото укрепване на българския народностен елемент стъпвало на една солидна икономическа основа[16]. Ю. Йорданов на свой ред констатира раздвижването на вътрешната и външната търговия, но изтъква, че плодовете от нарасналата производителност на труда и стокооборот поради специфичните политически обстоятелства отивали основно за поддържане на имперската хазна и служели за обогатяване на представителите на византийския управленски елит. Притискана от враговете си на изток, империята все повече била принудена да разчита на аграрните ресурси на своите балкански земи. Черпейки от техните живителни сокове, тя си осигурявала необходимата издръжка, но така и не успявала да им гарантира нужната защита от зачестилите нашествия на печенези, кумани и нормани и от преминаващите кръстоносци. Според Йорданов засилващият се данъчно-икономически натиск, от една страна, и неспособността на Византия да поддържа ред и сигурност в страната и в частност в Балканския регион, от друга, закономерно извели на преден план необходимостта от възстановяването на българската държава, която да осигури условия и възможности за по-значим стопански възход на своя народ[17].

---

[12] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци…, с. 130.

[13] ***ГИБИ***, VI, София, 1965, с. 188.

[14] ***Недков, Б.*** България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията“ на Идриси. София, 1960; ***ЛИБИ***, III, София, 1965, с. 267 et sq., passim; ***Гагова, Кр.*** Кръстоносните походи и Средновековна България. София, 2004, passim; ***Койчева, Ел.*** Първите кръстоносни походи и Балканите. София, 2004, passim. Информацията от писмените извори се потвърждава и от археологическите данни, които разкриват стопански подем, динамични демографски промени и устойчиво развитие на селищната мрежа през XI–XII в. ***Borisov, B.*** Settlements of northeast Thrace: 11–12 centuries. – In: Archaeologia Bulgarica, vol. 5, 2 (2001), 77–92; ***Борисов, Б.*** Средновековното село през IX–XII в. на територията на днешна Югоизточна България. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 33–36; 310–317; ***Борисов, Б.*** Демографските промени в днешните български земи през XI–XII в. (Археологически свидетелства). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София, 2006, 391–408; ***Миланова, Алб.*** Градът във Византийска България (XI–XII в.): приемственост и промяна. – Mediaevalia Christiana, 2 (2007), 7–21. Противоположно мнение застъпват ***Лишев, Стр.*** За стоковото производство във феодална България. София, 1957, с. 80. и ***Цанкова-Петкова, Г.*** Съдбата на българския град под византийско владичество. – В: Средновековният български град. София, 1980, 57–66. Те застъпват възгледа, че през периода има влошаване на обществено-икономическата обстановка и забавяне на градското развитие.

[15] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци…, с. 129.

[16] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци…, с. 131.

[17] ***Юрданов, Ю.*** История на българската търговия до Освобождението. Кратък очерк. София, 1938, 51–52.

В своя комплексен анализ на процесите, предпоставили освободителното движение на братята Петър и Асен, В. Гюзелев също отчита първостепенната роля на стопанския подем през XII в. за оформянето на нов слой българска аристокрация, главно прониари, от средите на която произлезли и самите водачи на въстанието[18]. Г. Николов е на сходно мнение, като отбелязва, че интензивните икономически промени през XII в. довели до издигането на заможна прослойка, която афиширала своите амбиции за политическа власт[19]. Тези констатации намират своето категорично потвърждение в свидетелствата от епохата. Достатъчно е само да се позовем на византийските извори, отразяващи освободителното дело на Асеневци, за да открием икономическите подбуди за въстанието. Съвременникът на събитията Никита Хониат и следващите го в изложенията си по-късни автори Георги Акрополит и Теодор Скутариот в един глас открояват като повод за избухването му извънредния сватбен данък, въведен от император Исак Ангел. Той разпоредил от българската земя, в която се отглеждали повече овце, свине и волове отвсякъде другаде, да бъде събрано по-голямо количество добитък. А българите и власите в района на Хемус, от край време враждебни на ромеите, недоволни от отвеждането на стадата им и от лошото отношение, на което били подложени, се вдигнали на въстание[20]. Самите „първопричинители на въстанието“, както ги нарича Хониат, братята Петър и Асен, също били водени от известни икономически съображения. Те се явили в Кипсела при василевса с искане да бъдат зачислени във войската и да им бъде предоставено с императорска грамота едно малодоходно село, разположено в Хемус (διὰ βασιλείου γράμματος σφίσι βραβευθῆναι χωρίον τι βραχυπρόσοδον κατὰ τὸν Αἶμον κείμενο)[21]. Или с други думи братята поискали да получат въпросното място като прония[22]. Всъщност това тяхно желание е свързано с най-сериозната промяна, настъпила по отношение на земевладението в българските земи по време на византийското владичество. Това е появата на пронията[23], която добила широко разпространение през епохата на Комнините и на практика представлявала императорско дарение, с което на отделни лица или институции бил предоставян определен приходоизточник, най-често поземлен участък с обитаващото го селско население, което придобивало статут на пáрици[24] и поемало задължението да обезпечи с труда си рентата на прониара. Пренасочването на част от държавните приходи към частния сектор посредством прониарната система от управлението на Мануил Комнин (1143–1180) насетне все повече започвало да се обвързва със задължението за военна служба. Никита Хониат свидетелства, че императорът събирал парите за издръжка на войската в хазната си, а вместо заплати дарявал на войниците си пáрици. Изгодата била дотолкова голяма, че „всеки искаше да го приемат във войската“. Нещо повече – пронията започнала да се предоставя дори и на „полуварварски/μιξοβάρβαροι“ и „другоплеменни/ἀλλόφυλοι“ военни прониари, които чрез императорски грамоти получавали „добре напоена земя, житоносни ниви и ромейски поданици, за да им служат вместо роби“[25]. Според В. Златарски братята Петър и Асен са искали да бъдат зачислени именно към този тип военни прониари, когато са се явили при императора в Кипсела, стремейки се да разширят своята поземлена собственост[26].

Прониарният модел променил политико-стопанската физиономия на империята и създал предпоставки за децентрализация и сепаратизъм. Хониат критично отбелязва, че ромейските земи „заслужено изпаднаха в това безредие на войските: едни от тях се ограбват пред нашите очи от другоплеменници и ги покоряват под властта си, а други като чужди се опустошават и разоряват от нашите.“[27]. Държавният поземлен фонд, притежаван от императора като патримониум, се декомпозирал на прониарни стопанства, които излезли от обхвата и контрола на имперския фиск и преминали в ръцете на военно-провинциалната аристокрация. Успоредно с това продължавала и тенденцията по щедро обдаряване на манастири с поземлени владения и пáрици, чрез които владетелският патримониум се прехвърлял и върху манастирските стопанства[28]. В течащия процес по преструктуриране на едрата аграрна собственост лъвският дял от приходите от земята били разпределян между държавата, могъщите светски земевладелци и църковните институции (големите манастири, митрополиите и епископствата)[29]. В своеобразния тризъбец, оформил се на върха на имперската поземлена пирамида, държавата си оставала най-големият собственик, но броят и влиянието на представителите на другите две едровладелчески категории прогресивно нараствал. Икономиката в техните стопанства следвала друг производствен ритъм, който не се ограничавал само до осигуряване на фискалните постъпления, а бил и пазарно насочен. Водени от стремеж за обезпечаване на възможно най-голям доход, притежателите на крупни частни имения били заинтересовани от увеличаване на производството в своите стопанства с цел реализация на печалба от продажбата на натрупаната в излишък продукция. Ето защо този тип пазарно ориентирани имения се вписали много адекватно в настъпилия през XII в. търговски подем, който на свой ред оказал стимулиращо въздействие върху динамиката на тяхното стопанско развитие.

Българското царство е възстановено именно в условията на засилваща се политико-икономическа децентрализация и някак неминуемо нейните проявления оставят траен отпечатък върху цялото му историческо битие. Още от самото начало сепаратизмът се превърнал в сериозно предизвикателство пред Асеневци[30]. В усилията си да легитимират и заздравят властта си те срещнали противодействието на новообособилата се болярска прослойка, до голяма степен съставена от техни родственици, които оспорвали монополния им владетелски патримониум и се домогвали, понякога с цената на всичко, до по-голяма локална политическа и стопанска самостоятелност. Опити за изграждане на местни княжества има още в края на XII – началото на XIII в.: Добромир Хриз и севастократор Стрез по р. Вардар (Македония), Иванко и Алексий Слав в Родопите[31]. С името на последния се свързва и „единственият български частновладелчески юридически акт“[32]. Това е издаденият през 1220 г. от деспот Алексий Слав сигилий[33], съдържащ изключително ценна информация за политическата и икономическата обстановка в българските земи през първата четвърт на XIII в. Съставен на гръцки език в духа на византийската дипломатика[34], този дарствен документ отразява продължаващия с пълна сила и при управлението на Асеневци процес по обособяване на манастирски стопанства в българските предели. Сигилият на Алексий Слав обаче се явява най-ранното свидетелство за рецепцията на тази тенденция в средите на българския политически елит. В изворите деспотът е обозначен като роднина на цар Асен и първи братовчед на цар Борил, с когото били вплетени в спор за земи и затова воювали помежду си[35]. Георги Акрополит споменава, че Алексий Слав „станал самодържец и не се покорявал на никой от околните владетели“[36]. Анри дьо Валансиен посочва, че Алексий Слав се представил пред латинския император Анри Фландърски (1206–1216) като „човек, доста богат на земи, злато и сребро“[37]. Самият деспот, осланяйки се на своята икономическа и политическа мощ, демонстрира завидно владетелско самочувствие в сигилия си и нарича изградения и обдарен от него манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ „царски“ и „деспотски“[38]. Документът е нагледна илюстрация за следваната по византийски образец схема за конституиране на автономния манастирски домен, която включва на първо място предоставяне на приходоизточник от патримониума на владетеля, в случая с. Катуница и околността му, ведно с неговите жители, както и една градина в Загория (κηπουροτόπιον εἰς τὰ Ζαγόρια). По този начин манастирът получил юридическия статут на неотменим и самостоятелен владелец, което му гарантирало правото да събира и ползва всички доходи от дарения му приходоизточник единствено и само за собствени нужди. На второ място идва осигуряването на фискален имунитет или на

---

[18] ***Гюзелев, В.*** Бележки върху историята на българските земи и българите половин столетие преди въстанието на Асеневци (1186–1188). – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 33–36.

[19] ***Николов, Г.*** Българите и византийската империя (август–ноември 1185 г.). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София, 2006, 597–598.

[20] ***ГИБИ***, VIII, София, 1972, с. 153; ***ГИБИ***, XI, София, 1983, с. 26. Г. Николов подлага на критична преоценка обясненията на византийските автори и изказва становището, че допълнителният данък трудно би могъл да бъде окачествен не само като причина, но и като повод за въстанието на Асеневци. Според него новото данъчно бреме по-скоро би следвало да се възприеме като катализиращ фактор, умело използван от братята в хода на въстанието. ***Николов, Г.*** Българите и византийската империя…, с. 605.

[21] ***Nicetae Choniatae.*** Historia, ed. Jan Louis van Dieten, Berlin (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 11), 1975, S. 369; ***ГИБИ***, XI, 1983, с. 26. В един византийски документ от средата на XI в., наречен „Ръководство за събиране на данъци“ е отбелязано, че селото (χωρίον) за разлика от селището (κτῆσις) „има едно населено място, жилищата на селяните са на едно и също място и се намират в близко съседство едно до друго“. Вж. ***Ангелов, Д., П. Тивчев***. Подбрани извори за историята на Византия. София, 1974, с. 98. За семантичния развой на термина вж. ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 31.

[22] П. Мутафчиев придава по-широк смисъл на исканията на двамата братя. Според него те пожелали „да им бъде поверено военно командуване в Дунавска България, а заедно с това началството или родовото владение на някоя от тамошните крепости или земи.“ Вж. ***Мутафчиев, П.*** Произходът на Асеневци. – Македонски преглед, V, 4 (1928), 5–6.

[23] Общо за пронията вж. у ***Успенский, Ф.*** Значение византийской южнославянской пронии. – Сборник статей по славяноведениюь составленный и изданны учениками В. И. Ламанского. С. Петербург, 1883, 1–32; ***Мутафчиев, П.*** Войнишки земи и войници във Византия през XIII–XIV в. – Сб. БАН. кн. XXVII (1923), 1–113; ***Мутафчиев, П.*** Пронията въ Византия и отношенията и към военната служба. – ИИД, кн. VI (1924), 1–30; ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове. Том II. България под византийско владичество (1018–1187), София, 1934, с. 435 и сл.; ***Острогорски, Г.*** Пронија: Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама, Београд, 1951, с. 35;

[24] От гр. „παρά“ и „οἰκός“ – „който живее наоколо/в близост. Вж. ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, с. 124.

[25] ***Nicetae Choniatae.*** Historia, 208–209.

[26] ***Златарски, В.*** История, т. 2..., 438–439.

[27] **Nicetae Choniatae.** Historia, p. 209.

[28] Повече за разцвета на манастирското земевладение в българските земи вж. ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, 52–71.

[29] ***Lefort, J.*** The Rural Economy, Seventh–Twelfth Centuries. – In: The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century, Angeliki E. Laiou, editor-in-chief, Dumbarton Oaks, 2002, p. 291.

---

[30] ***Николов, Г.*** Вътрешнополитическото развитие на възобновеното Българско царство (края на XII — края на XIII в.). – Зборник радова Византолошког института, XLVI (2009), 170–172.

[31] ***Николов, Г.*** Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София, 2011, 70–182.

[32] ***Божилов, Ив.*** Фамилията Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1994, с. 96.

[33] ***Papadopoulos, J. B. et Arcadios Vatopédinos.*** Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa pres de Melenicon – Сп БАН, кн. XLV (1933), 4–6; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, т. 2, София, 1944, 30–35.

[34] ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, 50–51; ***Билярски, Ив.*** Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII–XIV в.). София, 1998, с. 43.

[35] ***ГИБИ***, VIII, 159–160; ***Анри дьо Валансиен.*** История на император Анри, прев.от старофр. Ив. Буров, София 2009, с. 39. Общо за Алексий Слав вж. у ***Божилов, Ив.*** Фамилията Асеневци…, с. 95.

[36] ***ГИБИ***, VIII, с. 160.

[37] ***Анри дьо Валансиен***. История на император Анри…, с. 40.

[38] ***Papadopoulos, J. B. et Arcadios Vatopédinos.*** Un acte officiel…, p. 6; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, с. 35. Общо за този манастир вж. ***Нешева, В.*** Мелник – Манастир „Св.Богородица Спилеотиса“ Т. 2, София, 1994; ***Нешева, В.*** Мелнишкият манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ („Св. Зона́“) в нови документи. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 519–531; ***Костова, Е.*** Мелнишките манастири „Св. Богородица Спелеотиса“ и „Св. Богородица Пантанаса“ в светлината на две средновековни грамоти. – Годишник на Софийския Университет „Св. Кл. Охридски“. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 93 (12, 2003), София, 2005, 193–203.

т.нар. екскусия[39], чрез която манастирът и неговият приходоизточник се отчислявали от фиска и се освобождавали от всякакви редовни държавни вземания („данъчно и практорско даване“[40]), както и от допълнителни/извънредни налози и повинности („всякакви потреби, или за набор, или за даване на добитък, или за ангария, или парангария, или псомозимия, или друго каквото и да е искане и даване и тегоба“)[41].

И ако сигилият на деспот Алексий Слав промулгира стопанската самостоятелност на един новосъздаден манастир, чиято собственост тепърва щяла да се разраства през годините[42], то хрисовулът, даден от цар Йоан Асен II на Ватопедския манастир „Св. Богородица“ през 1230 г., разкрива същата владетелска практика само че по отношение на един отдавна утвърдил се монашески център. Досущ като византийските василевси преди себе си, българският цар, който се превърнал в новия хегемон на Европейския югоизток, продължил богоугодната имперска традиция да се даряват щедро светогорските манастири, като в конкретния случай той предприел стъпки по разширяване автономния манастирски домен на Ватопедската монашеска обител. Следвайки установения модел, Йоан Асен II най-напред предоставил на манастира „самовластна и неотменима власт“ над нов приходоизточник от своя патримониум – с. Семалто (Сярско, дн. Шемалто) „заедно с людете и всичките му правини и стаси и прилежащия му доход“[43]. За разлика от сигилия в хрисовула са разграничени отделните структурни елементи на приходоизточника, т.е. на селото като икономическа база – това са жителите му, всичките му общински земи/„правини“ (пасбища, ливади, гори), частните му имоти/„стаси“, владени от всяко отделно селско семейство[44], и цялата печалба/„прибытък“, реализирана от тях. След като фиксирал в грамотата географските и стопански параметри на дарението, българският цар му осигурил и екскусия. С израза „ни нога да поставят в метоха на този свят манастир“ той го откъснал от фиска и му гарантирал неприкосновеност спрямо всички държавни данъчни чиновници (практори), които нямали власт да влизат и да вземат никакви редовни и извънредни данъци, нито да зоват на ангария за каквато и да било царска работа людете, обитаващи дарения с хрисовула метох (манастирско владение извън пределите на манастира[45]). С формулировката „да имат пълна свобода всички люде в този манастир и да се владеят единствено от игумена“ цар Йоан Асен II на практика предоставил пълен фискален имунитет на приходоизточника като разпоредил всички предвидени „според закона на царството“ му данъци, налози и ангарии/

---

[39] Относно екскусията вж. ***Яковенко, П.*** К истории иммунитета в Византии, Юрьев, 1908, с. 38 и сл.; ***Горянов, Б.*** Поздневизантийский иммунитет. Византийский временник, XII, 1957, 113–114; ***Фрейденберг, М.*** Экскуссия в Византии XI–XII вв. – Учение записки Великолукского Гос. пед. института, вып. 3, 1958, 343–362; ***Острогорский Г.*** К истории иммунитета в Византии. – Византийский временник, XIII, 1958, 96–100; ***Ангелов Д.*** Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век. София, 1958, 122–124; ***Литаврин, Г.*** Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960, 220–237; ***Каждан, А.*** Экскуссия и экскуссаты в Византии X–XII вв. – В: Византийские очерки, Москва, 1961, 186–216; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, 77–118.

[40] Тук се имат предвид държавните данъци, от една страна, а от друга – таксата, плащана на самия данъчен служител (практор). Вж. ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, с. 313.

[41] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина…, с. 33. За фискално-терминологичните разяснения вж. пак там 312–314; ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 11–70.

[42] ***Нешева, В.*** Мелнишкият манастир „Св. Богородица Спилеотиса“…, 519–531.

[43] ***Даскалова, Анг., М. Райкова.*** Грамоти на българските царе. София, 2005, с. 29.

[44] За терминологичното съдържание на понятията „правини“ и „стаси“ вж. ***Ангелов, Д.*** История на средновековната българска държава и право. София, 1992, 162–163.

[45] За метоха вж. ***Сакъзов, Ив.*** Средновековното монастирско стопанство в България. – Списание на българското икономическо дружество, XXII, 4–5 (1923), с. 209; ***Ангелов, Д.*** Аграрните отношения в Северна и Средна Македония…, с. 44; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 39; ***Даскалова, Анг., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 229.

повинности, людете от метоха да дават и отработват само на Ватопедския манастир[46]. С други думи екскусатите ставали частновладелчески, в случая манастирски, парици[47].

От дългия списък с данъчни чиновници, вземания и повинности, изброени в хрисовула съгласно „действащия държавен закон", могат да се извлекат изводи за разкроената фискална система, която Йоан Асен II установил в земите си по византийски модел, и за обслужващата я данъчна администрация и инфраструктура. С тях се свързва една от водещите тенденции във възобновеното от Асеневци българско царство – поддържането на строг фискализъм, който трябвало да обхване в данъчна регулация всички стопански единици на територията му, а работното население да постави в режим на поданство, за да обезпечава то с труда си постъпленията в държавната хазна. За целта многоброен апарат от финансови чиновници бил ангажиран с дейностите по описване на имуществото в кадастрални регистри и последващото му данъчно оценяване и облагане с всички възможни фискални вземания, налози и повинности. Във Ватопедската грамота длъжностните лица, „изпращани по всяко време да събират данък и да вършат всякакви работи на царството" са обозначени първоначално съвкупно като „практорите на моето царство" [48], след което са диференцирани в йерархическа последователност „сиреч: севасти, дуки, катепани, десеткари[49], псари[50], апокрисиари[51], аподохатори[52] и другите останали от малки до големи". Всеки от тези т.нар. „работници царства ми"

---

[46] Предоставянето на „пълна свобода" (ἐξκουσεία καθαρᾶ/παντελῆς) на манастири при цар Йоан Асен II се превърнало в обичайна практика, ако се съди по Бориловия синодик, където е отбелязано, че той: „Надари с много дарове всички свети и божествени църкви и провъзгласи за тях пълна свобода." ***Попруженко, М.*** Синодик царя Борила. Български старини, VIII, София, 1928, с. 84. Вж. също коментара на ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 55, 107–109. Конкретно потвърждение на това известие е и един незапазен хрисовул за манастира Ивирон в Света гора, с който Йоан Асен II потвърдил правата на атонската обител над манастира „Св. Богородица Елеуса" в с. Велюса, край Струмица. Вж. ***Laurent V.*** Recherches sur l'histoire et le cartulaire de Notre-Dame de la Pitié à Stroumitsa. À propos d'un acte patriarcal inédit. – Échos d'Orient, 37 (1934), 5–27; ***Kaplan, M.*** Retour sur le dossier du monastère de la Théotokos Éleousa à Stroumitza. – In: Зборник радова Византолошког института, L, (2013), 483–484.

[47] ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 90.

[48] В този хрисовул, както вероятно и в сигилия на Алексий Слав, под „практори" се имат предвид всички служители на провинциалната администрация („работники царства ми"). В по-късните грамоти обаче „практорите" са представени като ръководни служители на данъчната администрация. Вж. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота на Иван Асен II, София, 1930, с. 35; ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. София, 1965, 157–160; ***Билярски, Ив.*** Фискална система, с. 97; ***Даскалова, Анг., М. Райкова.*** Грамоти…, с. 305.

[49] Събирачи на десятъка, вероятно в натура, които, както може да се съди по-късните грамоти, са били специализирани според облаганата продукция (жито, вино, добитък и пр.). Вж. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, с. 36; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина…, с. 322; ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота…, с. 153; ***Андреев, М.*** Службите на провинциалното управление в средновековна България и средновековна Сърбия според данни от дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV век. – Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, т. 58, №2 (1967), с. 8; ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 102–105.

[50] Служител, отговарящ за ловните кучета, чийто служба е била свързана с царския лов и с някои видове ангарии, отнасящи се към него. Вж. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, с. 39; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина…, с. 322; ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 109–110.

[51] Царски вестители, пратеници, към които населението е имало ангарийни задължени, включващи подслон, храна, стража и превоз. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, 38–39; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина…, с. 322; ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота…, с. 153; Ив. Билярски ги свързва със срещащите се във Виргинската и Мрачката грамота „изгончии" и с „находниците" в Рилската грамота. Вж. ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България, 116–117.

[52] Чиновник (склададжия), който е отговарял за събраните в натура държавни вземания, съхранявани в определени за целта складове. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, 40–41; ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина…, с. 323; ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота…, 153–154; ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 99–100.

имал своето място във фискално-административната система и бил натоварен с определени функции: „да описва, да взема дан, комод[53], митат[54], аподохия[55], вино, хляб, зоб[56], десятък[57], ангария за всякакви работи на царство ми…" Пъстрата номенклатура на държавните вземания и повинности, фиксирани „според закона на царството", е показателна не само за обхвата на фискалната система, която като паяжина оплитала всяко имущество, но и за производствения капацитет на средновековното българско село, което се оказва икономическият гръбнак на държавното, а и на крупното частно манастирско и прониарско стопанство[58]. Списъкът с данъчните и ангарийните задължения, както и документите на Охридската архиепископия от времето на нейния предстоятел Димитър Хоматиан (1216–1236)[59], потвърждават, че българската икономика и през тази епоха се крепяла на своите аграрни ресурси. Устойчивото развитие на земеделието и скотовъдството довело до реализиране на продукция, чиито стойности били в състояние да покрият не само продоволствените и фискални нужди, но и да освободят производствен излишък, релевантен на все по-нарастващите пазарни потребности.

В пряка връзка с подема в аграрния сектор е и другата водеща тенденция, белязала стопанския живот в българските земи през разглеждания период – търговското оживление и постоянният ръст на вътрешния обмен, осъществяван посредством мрежата от градски и манастирски фороси (тържища) и панаири. Възобновата на българското царство автоматично довела до изпадане на неговите територии от макрозоната на имперското икономическо пространство. Осъзнавайки ключовото значение на търговията като фактор за развоя и просперитета на държавата, Асеневци още от самото начало положили усилия да осигурят пазарни перспективи пред българското стопанство. От една страна, те съумели в рамките на две владетелски генерации да отвоюват и присъединят последователно голяма част от градско-комуникационните търговски центрове във вътрешността на Източните Балкани. От друга страна, те успели да осигурят морски излаз (най-напред на Черно, а след това и на Егейско, Адриатическо и Йонийско море) на своята държава и да сложат ръка върху крайбрежията и техните ключови пристанищни дебушета[60], откривайки пред земите на царството си пазарния хоризонт на най-доходоносната търговия – морската.

---

[53] По отношение на този налог в науката съществуват разнопосочни мнения, които най-общо могат да бъдат обединени в три групи. Според първата това бил основният поземлен данък, събиран в натура, който Г. Цанкова-Петкова отъждествява с „димнината" – данък, вземан от всяко домакинство за правото му да има свой дом и стопанство. Вж. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, 40–41; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 108, 144. Според втората и най-многобройна група автори византийският „икомодион", респективно българското му съответствие „комод", бил допълнително вземане в натура в полза на данъчния служител срещу извършеното от него измерване на продукцията и най-вече на земята в модии. ***Dölger, F.*** Beitrage zur Geschichte der byzantinishen Finanzerwaltung besonders des 10 und 11 Jahrhunderts. 1927 (rep. Darmstadt 1960), s. 6; ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота…, 103–104; ***Литаврин, Г.*** Болгария и Византия…, 310–314; Трето мнение застъпва Н. Икономидис, според когото „икомодион"/„комод" са били редовно годишно плащане, вероятно в натура, което обаче не е било нито основния поземлен данък, нито допълнителен налог за измерване на земята. ***Oikonomides, N.*** Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe–XIe s.), Athens, 1996, 82–83. Обзор на различните гледни точки вж. у ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 27–30.

[54] Митът е задължението да се подслони преминаваща войска като се разквартирува по домовете на населението за един по-продължителен период от време. ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 55–56.

[55] В литературата преимуществено терминът „аподохия" се свързва със съхраняването на продукцията в складове и произтичащите от това задължения. Вж. ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, 96–97.

[56] Задължения за натурални доставки на вино, хляб и фураж.

[57] Традиционно в историографията „десятъкът" по аналогия със съществуващата фискална практика във Византия се свързва със скотовъдството. Вж. ***Ласкарис, М.*** Ватопедската грамота…, 45–46; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 161. М. Андреев смята, че това е бил основният данък върху производството в средновековна България. Вж. ***Андреев, М.*** Ватопедската грамота…, с. 118. Ив. Билярски пък е на мнение, че „десятъкът" не бива да се обвързва единствено с животновъдството и допуска, че все пак това не е бил основният данък върху производството. Вж. ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България…, с. 19.

[58] ***Сакъзов, Ив.*** Средновековното монастирско стопанство…, 210–213; ***Цанкова-Петкова, Г.*** За аграрните отношения…, с. 41.

[59] ***Ангелов, Д.*** Принос към народностните и поземлени отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII в. (главно според документи на Охридската архиепископия). – Известия на Камарата на народната култура, IV, №3 (1947), 1–43; ***Илиев, Ил.*** Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите. София, 2010, 218–234.

Традиционно средновековната българска държава и нейната икономика се определят като вътрешноконтинентални и се поставят в тясна връзка и зависимост от Цариград и византийската морска търговия[61]. В този интерпретативен контекст интересен геополитически и икономически нюанс внася Ю. Юрданов, който вижда в освободителното дело на Асеневци и по-специално в лицето на цар Калоян „най-отявлен и решителен представител" на политиката за стопанско освобождение и търговска независимост заради факта, че той се насочил към Солун, а не към Цариград и с това решил да даде морски простор на българското стопанство и търговия[62]. Колкото и интересно обаче да е това твърдение в крайна сметка то не може да надхвърли рамките на предположенията, защото е трудно да се отговори дали българският цар стратегически е преследвал тази цел или се е движил само по силата на създадените исторически събития. А и трябва да се отчете, че далеч не той е първият български владетел, насочил се към Солун. Началото е поставено от цар Симеон Велики. Той и цар Самуил по-късно водят активна кампания за овладяване на балканските крайбрежия, за осигуряване на излаз на Егейско и Адриатическо море, за заобикаляне на Константинопол и намаляване на византийския монопол в литоралните зони. В този смисъл Асеневци се явяват приемници на тази геополитическа стратегия, имаща за цел да утвърди българското царство като регионален морски крайбрежен фактор. Кулминационната ѝ фаза е достигната при най-бележития представител на династията – цар Йоан Асен II, чиято власт, както свидетелства краткото житие на св. Иларион Мъгленски от XIII в., се простирала „от море до море"[63]. При отчитане дипломацията на Асеневци и изградените от тях външнотърговски контакти следва да се има предвид сложната и динамична международна обстановка, в която те трябвало да взимат своите управленски решения. От цар Калоян до края на разглеждания период (1256 г.) владетелите от тази династия били изправени пред една съвсем различна спрямо дотогавашните геоисторически дадености констелация в Европейския Югоизток – Византия била свалена от политическата сцена, а нейното място било заето от Латинската империя. Константинопол и Проливите вече имали нови господари – западните рицари и преди всичко венецианците, които се настанили в таласократичната ниша, отворена от ромеите.

В условията на коренно променена конюнктура Йоан Асен II намерил нов стратегически търговски партньор в лицето на Дубровник/Рагуза. Жителите на града на св. Власий, подложени на морския натиск от страна на Венеция, постепенно се преориентирали към сухопътната трансгранична търговия във вътрешността на Балканския полуостров и започнали още от края на XII в. да си издействат пазарни привилегии и отстъпки от владетелите на политическите формации в Европейския Югоизток. Най-напред Рагуза се подсигурила по възловия маршрут, следващ долината на р. Неретва, с две последователни грамоти, предоставени им от владетелите на

---

[60] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци…, с. 134; ***Коледаров, П.*** Българската средновековна държава и Черноморският бряг – В: Ал. Кузев (съст.) Средновековна България и Черноморието, Варна, 1982, 22–24.

[61] ***Юрданов, Ю.*** История на българската търговия…, с. 81.

[62] ***Юрданов, Ю.*** История на българската търговия…, с. 71.

[63] ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония, София, 1970, с. 419.

съседните им балкански княжества Рашка (1186) и Босна (1189)[64]. След това Дубровник потърсил протекцията на Византия и осъществил сериозен пробив на големия имперски пазар. Срещу някои задължения от политически и военен характер през 1192 г. Исак II Ангел (1185–1195) предоставил на жителите на града правото да търгуват свободно по цялата територия на Романия и България, без да плащат каквито и да било такси (libero commercio per tutta la Romania e Bulgaria, senza alcun impedimento e senza pagar alcun dazio)[65]. Любопитен щрих в хрисовула е упоменаването на България като част от имперското пространство и съответно от привилегирования търговски периметър на дубровничаните. В родната историография това сведение се приема някак безкритично, без да се даде логично обяснение доколко то е състоятелно по отношение на вече откъсналите се от ромейска власт български земи. Според Ив. Дуйчев „въпросната грамота, ако наистина е съществувала, отговаря не на реалността, а на желанията на управници, които още не са успели да се примирят с фактите".[66] Възможна е обаче и друга трактовка – с топонима „България" да е била обозначена едноименната византийска тема/катепанат, която към 1192 г. все още се намирала под контрола на империята. Но и в този случай хрисовулът и съответно правата, признати на дубровничаните, не са били валидни за държавно-политическите територии, контролирани по това време от братята Петър и Асен. С други думи грамотата, издадена от Исак II Ангел, не би могла да има юридическа стойност във владенията на Асеневци. Всъщност фактът, че в своето оризмо (повеля) Йоан Асен II не се позовава на предходни разпоредби и съглашения, а действа ad hoc, подсказва, че до неговото управление не е имало официален акт, регламентиращ търговската дейност на дубровничаните в българското царство[67].

Самите жители на Рагуза, след като през 1205 г. се озовали под венециански сюзеренитет (1205–1358), компенсирали морските ограничения, наложени им от Републиката на Сан Марко, с още по-активна посредническа търговия на полуострова, поемайки транзита на стоки между Запада и Балканите. След краха на Византия те се пренасочили към Епирския деспотат[68], който се очертал като основен наследник на империята в егейско-адриатическия ареал на полуострова – зона, на която дубровничани отредили важно място в своята търговска мрежа. Битката при Клокотница (9 март 1230 г.) обаче променила драстично политическото статукво в региона. Епирската империя била унищожена, а нейните територии – присъединени към българската държава, която се утвърдила като най-голямата и могъща сила в Европейския Югоизток. Управата на Рагуза внимателно следяла случващите се събития на Балканите и бързо се преориентирала към новия регионален хегемон, който контролирал значителна част от крайбрежията на полуострова, в това число и участъка от Адриатика, където бил разположен важният за дубровничани пристанищен град Драч[69]. Освен това с постигнатото териториално разширение българското царство контролирало всички сухоземни пътища към Константинопол и на практика се превърнало в държавата с най-обширен вътрешен пазар на Балканите – икономическо обстоятелство, което го превръщало в още по-примамлива хапка за предприемчивите и напористи търговци на Рагуза. Ето защо те били заинтересовани да получат официален дарствен документ колкото се може по-скоро и той вероятно е станал факт непосредствено след Клокотнишката битка[70]. Оризмото на Йоан Асен II, което според Ив. Дуйчев следва образеца на епирските грамоти[71], представлява едностранен държавно-правен дарствен акт, предоставящ на дубровничани правото на свободно придвижване, внос, износ и транзит на стоки през всички области на царството, както и правото да купуват и продават свободно без всякакви щети и запрещения по всички хори, градове, клисури и тържища съгласно „закона за кумерки“ [72].

---

[64] ***Codex Diplomatics Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,*** svezak II, listine XII vijeka (1101–1200), ed. T. Smiciklas, Zagreb, 1904, 201–202, 221; ***Krekić, B.*** Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge, Paris, 1961, p. 21.

[65] ***Chronica Ragusina*** Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484). Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium: Scriptores:, t. 25, digessit Speratus Nodilo. Zagrabiae, 1893, p. 65.

[66] ***Дуйчев, Ив.*** Икономическите отношения на Византия със славяните. Във: Византия и славянският свят, София, 1996, с. 172. Съмненията относно съществуването на грамотата произтичат от факта, че не е запазен оригиналът ѝ, а за нея се съди по италианския ѝ превод, който се съдържа в една хроника от първата половина на XVII в. Вж. ***Krekić, B.*** Dubrovnik (Raguse) et le Levant…, p. 21.

[67] ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник. Договорът от 1253 г., София, 2010, 84–85.

[68] Дубровник получил грамота с търговски привилегии още при първия епирски владетел Михаил I Комнин Дука (ок. 1205–ок. 1215). Вж. ***Krekić, B.*** Dubrovnik (Raguse) et le Levant…, p. 26; ***Дуйчев, Ив.*** Икономическите отношения…, с. 173.

[69] ***Златарски, В.*** История на българската държава през средните векове, т. 3, София, 1940, с. 352.

В научната литература обикновено се приема, че оризмото било твърде изгодно за дубровничани[73], а В. Златарски дори отбелязва, че то ги освобождавало от плащането на всякакви мита и такси[74]. Но в самата грамота българският владетел изрично подчертава, че не бива да се влиза в разрез със „закона за кумерки“, т.е. за митата[75] и предвижда санкция за евентуалните му нарушители, които ще бъдат третирани като противници на царството и ще си „изпатят от великия царски гняв“. В този смисъл привилегиите, които Йоан Асен II предоставил на жителите на далматинския град не били неограничени, тъй като те е трябвало да плащат мита съобразно действащия в българското царство закон[76]. Според М. Маркович и Стр. Лишев „закон за кумерки“ означава „договор за митото“, като под „закон“ в конкретния случай те разбират „обвързване“, „задължаване“ (по договор)[77]. С други думи според тях е налице специално договорено мито между българския цар и Рагуза, което обаче изглежда съмнително, тъй като първо е трудно оризмото да се квалифицира като пакт и второ, размерът на един предварително договорен кумерк със сигурност би бил посочен в текста на документа, каквато е била практиката при подобни споразумения, за да са наясно данъчните служби в страната с новоустановения митнически режим и да не се стига до злоупотреби. С оглед на тези съображения по-скоро може да се заключи, че при управлението на Йоан Асен II и фискалните удръжки в търговията, подобно на тези върху аграрното производство, са били регламентирани със специален нормативен акт – „закон за кумерки“, по силата на който е била регулирана и търговската дейност на гражданите на Рагуза в българското царство.

С връченото оризмо Йоан Асен II извършил своеобразно търговско кръвопреливане в стопанския организъм на огромната си държава като разрешил на чужди поданици да търгуват на територията ѝ, гарантирайки им неприкосновеност и закрила. Очевиден е стремежът на българския цар да стимулира чрез посредничеството на дубровничаните вносната, износната и транзитната търговия в своите владения, като по този начин катализира вътрешно- и външнотърговския стокооборот, а чрез него и местното производство. Разбира се, целият този процес на провокирано стопанско оживление е бил замислен и с цел да се осигурят още постъпления в държавната хазна. Повелята има и определен геополитически нюанс – в лицето на Рагуза българският владетел си осигурил важен търговски партньор в далматинската зона на полуострова, разширил международните икономически и политически контакти на царството си и направил опит за търговски байпас на контролирания от венецианците Константинопол. Несъмнено съюзът бил добре дошъл и за самите дубровничани, които през втората четвърт на XIII в. затвърдили своите позиции на вътрешнобалканските пазари чрез серия от дарствени грамоти, дадени им от владетелите в региона[78]. В известна степен предоставянето на привилегии за дубровничани по това време се превърнало в своеобразна държавническа мода на Балканите, която до голяма степен прехвърлила в ръцете им търговския (международен, а и вътрешен) обмен в региона.

Серията на Рагуза приключила с договора, подписан на 15 юни 1253 г. с българския цар Михаил II Асен[79], който продължил политическия курс на своя баща спрямо далматинската комуна на св. Власий. Тази линия на приемственост е подчертана още в самото начало на спогодбата[80]. За разлика от Йоан Асен II, който се задоволил единствено с издаването на оризмо, неговият син положил двустранните отношения на договорни начала и на солидна антисръбска основа[81]. Пактът, сключен между Михаил II Асен и Рагуза, е отлична илюстрация за преплитане на военно-политически, стратегически и икономически интереси между две държави и по същество представлява договор с двустранно волеизявление, създаващ права и задължения за всеки от контрагентите. Документът е изработен според принципите на Дубровнишката канцелария, като търговските клаузи заемат втората част от съдържанието му и са изготвени с пълна реципрочност, на базата на която се обезпечава режим на свободна и безмитна търговия между двете страни с гаранции за защита на лицата и имуществото им при пребиваването на територията на съответната друга държава[82]. Далматинската комуна уверила, че ще пази и закриля като свои търговците (купците) на българското царство и тяхното имущество, „ако дойдат в Дубровник“. Те получили правото да пребивават свободно в далматинския град, да си направят тържище, да продават и купуват без всякаква дан или друга щета и без да плащат каквито и да било транзитни такси на „път, врати (градски порти), мост и брод“. Същите привилегии били предоставени и на дубровнишките търговци съответно от българските власти – свобода на придвижването, неприкосновеност и закрила на живота и имуществото им, както и правото да купуват и продават по своя воля всякаква стока, без да им се взема мито (кумерк) или някаква дан „нито в града, нито на събор, нито в села на търговци, нито на мостове, нито на реки, нито на пътищата.“[83] Това изброяване е показателно за установения в българското царство тристепенен фискален режим за облагане на търговската дейност, който включвал: кумерк, такси за пазарно правоучастие и пътни такси, вземани при преминаване на мостове, бродове и пътища. Съпоставката във фискалната част с оризмото на Йоан Асен II показва, че дубровнишките търговци наред с различните вътрешни налози са били освободени и от плащането на кумерк (мито). А доколко това държавно вземане е било значимо за хазната се разкрива от една интересна клауза в договора, вмъкната по настояване на Дубровник. Далматинският град поискал от българския цар, в случай че му се отдадяло да завладее сръбската земя, покрай всичко друго да запази съществуващия закон за солта, добивана по крайбрежието в участъка между р. Дрин и р. Неретва, съгласно който кумеркът се вземал в Дубровник, като българското царство и Рагуза щели да си поделят печалбата от солта, „продадена на рашките люде“[84]. Фактът, че управата на Рагуза държала да запази монополното си право върху кумерка от солта, дори и на цената на половината приходи, реализирани от него, говори красноречиво за финансовия ресурс, който той генерирал за фиска.

---

[70] ***Дуйчев, Ив.*** Икономическите отношения..., с. 173.

[71] Като пример Ив. Дуйчев посочва оризмото и простагмата на Михаил II Комнин Дука (1236–1271). Вж. ***Дуйчев, Ив.*** Икономическите отношения..., с. 173.

[72] ***Даскалова, Анг., М. Райкова.*** Грамоти..., с. 30. Последното издание с превод и коментар на грамотата е на ***Живојновић, Д.*** Хоризма бугарског цара Јована Асена II Дубровнику. – Иницијал: часопис за средњовековне студије, 1 (2013), 229–239.

[73] ***Krekić, B.*** Dubrovnik (Raguse) et le Levant..., p. 28.

[74] ***Златарски, В.*** История на българската държава, т. 3, с. 352;

[75] В родната историография с почти пълно съгласие „кумерк“ се определя като митнически налог и в този смисъл споменатият в оризмото „закон за кумерки“ се разбира като „закон за митата“. Вж. обобщение у ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България..., 33–35. По-различно мнение изразява само Ив. Дуйчев, който интерпретира употребата на термина „кумерк“ като „търговия“ и приема, че в оризмото се има предвид „закон за търговията“. ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина..., 329–330.

[76] ***Сакъзов, Ив.*** Обществено и стопанско развитие на България при Асеневци..., с. 145.

[77] ***Марковић, М.*** О хоризми бугарског цара Јована Асена II подельеноj Дубровнику. – Историски Часопис, IV (1952/ 63), 9–12; ***Лишев, Стр.*** За стоковото производство във феодална България. София, 1957, 96–97; ***Лишев, Стр.*** Българският средновековен град..., 119–121. Според Стр. Лишев привилегиите за дубровнишките търговци се изразявали в това, че те били облагани само с „договореното мито“, а били освободени от многобройните вътрешни такси, които се плащали за пренасяне на стоката, за нейното излагане на тържищата и за покупко-продажбата ѝ.

[78] Има сведения за грамота, предоставена на Дубровник от никейския император Теодор I Ласкарис (1204–1222). Деспот Мануил (1230–1237), наследник на Теодор I Комнин в управлението на град Солун, също дава простагма на дубровничани през 1234 г. С тази грамота той признава правото им на свободна търговия по цялата територия на деспотата „както по суша, така и по море“, като се ограничава износът на зърнени култури от страната при неплодородни години. През октомври 1237 г. Михаил II Комнин Дука (1236–1271) връчва „хоризмос“ на дубровничани, в който се потвърждават привилегиите, дарени от баща му Михаил I, като се изисква от търговците единствено заплащането на „комеркион“. (Съдържа сходни условия и формулировки с оризмото на Йоан Асен II между впрочем.) След няколко години, вероятно през м. юни на 1251 г., същият деспот издава в полза на дубровничани по-значим и тържествен документ – т. нар. простагма-аргиробулон. ***Tafel, G.***, Thomas, G. Griechische Original-Urkunden zur Geschichte des Freistaates Ragusa. – In: Sitzungsberichte i k. Akademie d. Wissensch., philos.-hist. Classe, Wien, 6 (1851), 524–529; ***Krekić, B.*** Dubrovnik (Raguse) et le Levant..., 26–28; ***Дуйчев, Ив.*** Икономическите отношения..., с. 173.

[79] Последното критично издание на документа засега е дело на ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник..., 120–130.

[80] „За да съществува чисто приятелство и любов, така както е било за първи път между царството на цялата българска и гръцка земя на Иван Осен (Асен) и общината на славния град Дубровник“. Вж. ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник..., с. 80.

[81] „да бъдем против злотворството на неверния крал Урош, неговия брат, рода му и всички, които живеят в неговото кралство.“ ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник..., с. 80.

[82] ***Билярски, Ив.*** Фискална система на средновековна България..., 143–144, 147; ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник..., 90–91.

Внимание заслужава и номенклатурата, доколкото тя е посочена, на външнотърговския обмен между българското царство и Дубровник и по-специално на българския внос от далматинския г който, ако се съди по нарочно изброените артикули, приоритетно е включвал злато, сребро, одс. златни тъкани. Спомената е и пшеницата, която обаче е могла да бъде изнасяна само с разрешението на княза на Рагуза, а и едва ли е била търсена специално за нуждите на българския пазар, където е имало голямо вътрешно предлагане на жито, което традиционно е обект на българския експорт, а не импорт. По-скоро управата на комуната на св. Власий по навик се е презастраховала с включването на това условие и в договора с Михаил II Асен. Прави впечатление, че дубровничаните нямали обособено собствено тържище в българското царство, а търгували на регламентираните за целта места – градските пазари, съборите (панаирите) и т.нар. „села на търговци“ (селски тържища[85]), което в известна степен за тях е било и по-изгодно, тъй като са можели свободно да обикалят из цялата страна и да купуват възможно най-качествената стока, и то на най-добра цена. От друга страна пък, наличието на тази триделна пазарна мрежа е индикация за развитието на търговията и степента на нейната организация в пределите на българското царство.

Нарасналият търговски обмен и вътрешен стокооборот през разглеждания период се потвърждава по категоричен начин и от нумизматичните данни. Паричната циркулация в българските земи се засилила още през византийското владичество, като допълнителен тласък за това оказала и данъчната комутация[86]. До началото на XIII в. в обращение били византийските златни, електронови и билонови монети. След това на тяхно място в периода 1204–1250 г. започнали да се използват масово медни корубести монети, имитиращи византийските билонови номизми от XII в. Това са т.нар. „български“[87] и най-вече „латински“ имитативни монетосечения[88], чийто брой според К. Дочев

---

[83] ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник…, с. 82, 123.

[84] ***Божилов, Ив.*** България и Дубровник…, с. 83, 125.

[85] ***Лишев, Стр.*** За стоковото производство…, с. 107.

[86] През XI и особено през XII в. паричното обращение започва да навлиза все по-масово и в селата. Вж. ***Борисов, Б.*** Средновековното село…, с. 313.

[87] Английският нумизмат М. Хенди въвежда понятието „българско имитативно монетосечене“, за да обозначи билоновите номизми на императорите Мануил I Комнин, Исак II Ангел и Алексий III Ангел като имитации, сечени от първите владетели от династията на Асеневци в края на XII – началото на XIII в. поради необходимостта от паричен ресурс за нуждите на българското стопанство. ***Hendy, M.*** Coinage and Money In The Byzantine Empire, 1081–1261. Dumbarton Oaks Studies 10, Washington, 1969, 218–222; ***Йорданов, Ив.*** Българско имитативно монетосечене от началото на XIII в. – Нумизматика (1978), 3, 3–18.

[88] ***Hendy, M.*** Coinage and Money…, 191–217; ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. В. Търново, 1992, 26–31.

надхвърля няколко десетки милиона[89]. Употребата им, както и тази на разпространените в по-малки количества златни и медни монети на Никейската империя, са доказателство за добре развитото вътрешно парично обращение в българското царство при Асеневци[90]. След триумфалната битка при Клокотница излиза и първата емисия златни и медни монети с името на Йоан Асен II, които обаче имат по-скоро функцията на комеморативна инсигния нежели на реално разплащателно средство. Нумизматичните данни от столицата Търново за периода 1204–1256 г., разкриват доминацията на латинските имитации във вътрешния паричен обмен на българското царство, като съотношението между тях и намерените монети на Йоан Асен II е 1000:1[91]. Причините царството на Асеневци, дори и в годините на най-голямото си могъщество, и то в условията на едно сравнително развито вътрешно парично обращение, да използва преимуществено чуждестранни монети според К. Дочев са най-общо две. От една страна, това е липсата на домашни традиции в монетосеченето, които тепърва започват да се установяват при цар Йоан Асен II. От друга – е наличието на големи количества натрупани и циркулиращи византийски номизми, които на практика са били използвани в първите години на възстановената държава. Същевременно широкото разпространение на имитации, наблюдаващо се от началото на XIII в., се явява естествено продължение на съществуващото до 1204 г. официално византийско монетосечене[92]. Тъкмо на него стъпват новите търговски фактори в някогашния имперски ареал – венецианци и дубровничани, и започват интензивни имитативни монетосечения, които да обслужват бързо разрастващия им се стокооборот със страните от византийската икономическа орбита, сред които е възобновената от Асеневци държава. В контекста на засилените българо-дубровнишки търговски контакти, толерирани на най-високо политическо равнище, съвсем обосновано изглежда предположението на К. Дочев, че основен вносител и разпространител на латински имитации в българското царство е била Рагуза[93]. При синовете на Йоан Асен II обаче импортът на латински имитации в държавата бележи чувствително намаление. Този спад, който не бил компенсиран нито със собствено монетосечене, нито с мащабен внос на друга чуждестранна валута, довел до недостиг на оборотни пари. Така се пристъпило към нарязване на вече циркулиращите монети, за да се увеличи тяхното количество и да се задоволят потребностите на вътрешния пазар. В резултат на тази интервенция в средата на столетието медните монети, които били в употреба, достигнали до толкова малки размери, че реално престанали да функционират като пълноценни разплащателни средства. Възникналата монетна криза била преодоляна вследствие на предприетите от цар Константин Тих парични реформи[94].

В заключение може да се отбележи, че процесът по възстановяване и укрепване на българската държава при Асеневци е тясно свързан с ефективното управление на нейните стопански ресурси и структури и организирането им в режим на оптимална фискална експлоатация. По отношение на данъчната система и нейното нормативно регулиране политиката на владетелите от династията е изключително последователна и стъпва на установения византийски модел. Инструментализираният посредством прониите и даренията сепаратизъм сложил отпечатък върху земеделието с появата на крупни частни стопанства (светски и най-вече манастирски), които постепенно заработили на пазарни обороти. Успоредно с това вървял и процесът на все по-засилващо се участие на чуждестранни посредници в търговията, като специално на Балканите тази роля била поета от предприемчивите граждани на Дубровник. Настъплението на далматинските търговци било добре регламентирано и способствало за включването на българското царство в международния обмен, като същевременно стимулирало домашното стопанско развитие чрез нарастване на външния и вътрешния търговски стокооборот, който на свой ред провокирал по-висока производителност в местния аграрен сектор. Успоредно с това дубровничаните допринесли за вливането на значителна парична маса в българската икономика и по този начин катализирали започналия процес на монетизация. Генерално погледнато стопанската политика на Асеневци постигнала фискална стабилност, но и осигурила условия за устойчив икономически растеж, подготвяйки българското царство за предстоящата голяма вълна на западноевропейската (венециано-генуезка) търговска експанзия.

---

[89] ***Йорданов, Ив.*** Монети и монетно обръщение в средновековна България…, 72–76; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, с. 20.

[90] ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, с. 23.

[91] Данните, които К. Дочев предоставя за откритите в Търново през периода монети, са следните: латински имитации – над 3000; монети на Солунското деспотство /империя – 310; монети на Никейската империя – 70; монети на Йоан Асен II – 3. Това означава, че съотношението между латинските имитации и сбора от всички останали циркулиращи монети е 8:1. Сходна пропорция е засвидетелствана и при проучването на други български градове и селища от първата половина на XIII в. Вж. ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, с. 23.

[92] ***Авдев, Ст.*** Монетната система в Средновековна България…, с. 22.

[93] ***Дочев, К.*** За произхода на някои типове латински имитативни монети. – Нумизматика (1985), 4, 6–19.

[94] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение…, с. 67.

TRENDS IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN TSARDOM UNDER THE RULE OF THE ASEN DYNASTY (1185–1256)

The paper discusses the main economic trends in the Bulgarian Tsardom during the reign of the Asen dynasty (1185–1256). The article is based on the information drawn from the official documents (3 charters and a bilateral contract) since it aims at disclosing the role of the Bulgarian rulers from the Asen dynasty for the establishing of the local economic background. The tsars of the dynasty considered the restoration of the tsardom not only as a political but also as an economical process related with the firm control over the resources as well as with the effective management and fiscal exploitation of the domestic economic and social structures. The tsars of the Asen dynasty created a well-developed tax system grounded on the inherited byzantine fiscal model to ensure a comprehensive income from both the agrarian economy and trade. They continued the tradition of donating monasteries thus tolerating the formation of big monastic estates which were also granted fiscal immunity. At the same time both Tsar John Asen II and his son tsar Michael II Asen made commercial agreements with the Dalmatian Commune Ragusa. By giving privileges to the Ragusan merchants, the two tsars meant to intensify the trade exchange in their state territories and to enhance the domestic economic development while broadening the market perspectives and the export options for the local agrarian sector. On the other hand, the transactional activity of the Ragusan merchants provided an inflow of large amounts of foreign money that increased the monetary base of the country and was instrumental for the monetization of the medieval Bulgarian economy. In general the economic initiatives and policy of the tsars from the Asen dynasty contributed to the achievement of prolonged economic growth while preserving the fiscal sustainability, and prepared the Bulgarian Tsardom for the upcoming western European economic expansion.

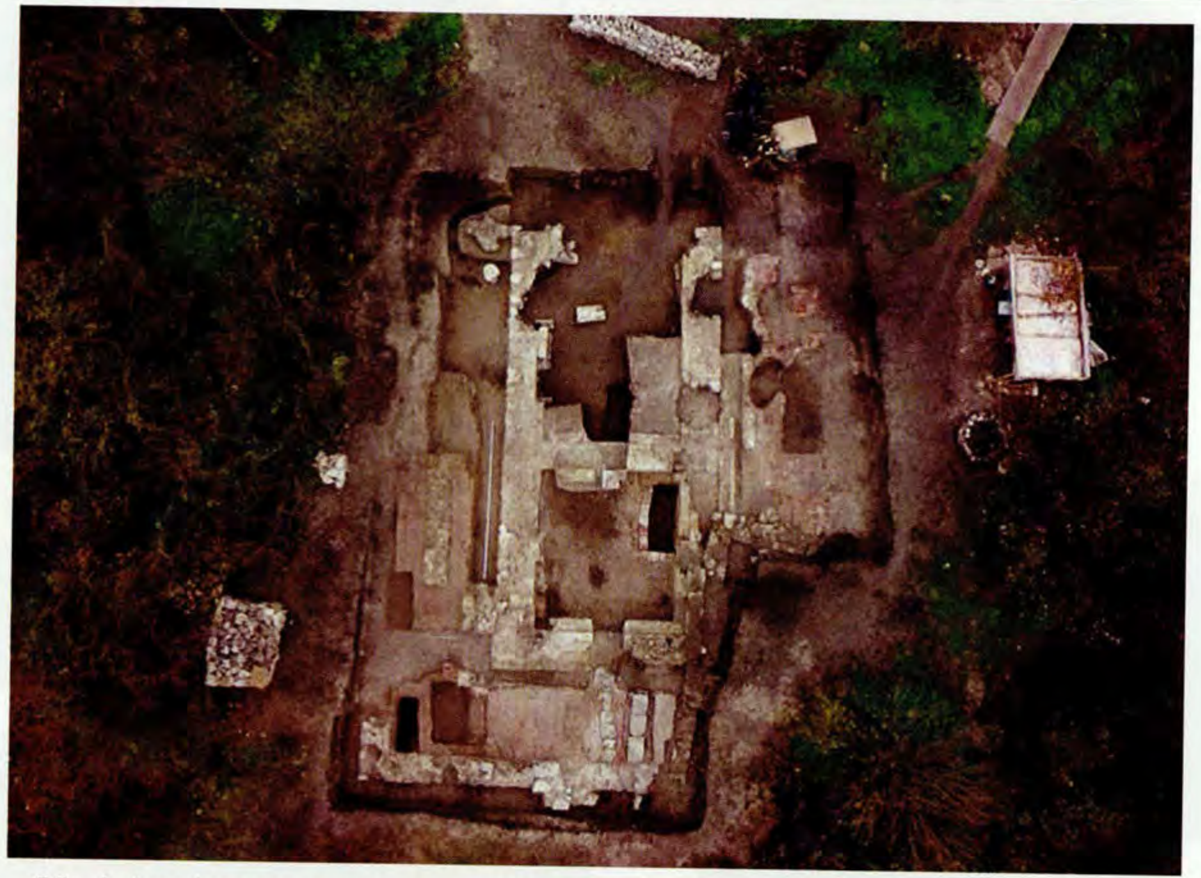

Обр. 1. Аерофото на манастирската църква в м. „Френкхисар"(автор Илиян Петракиев)

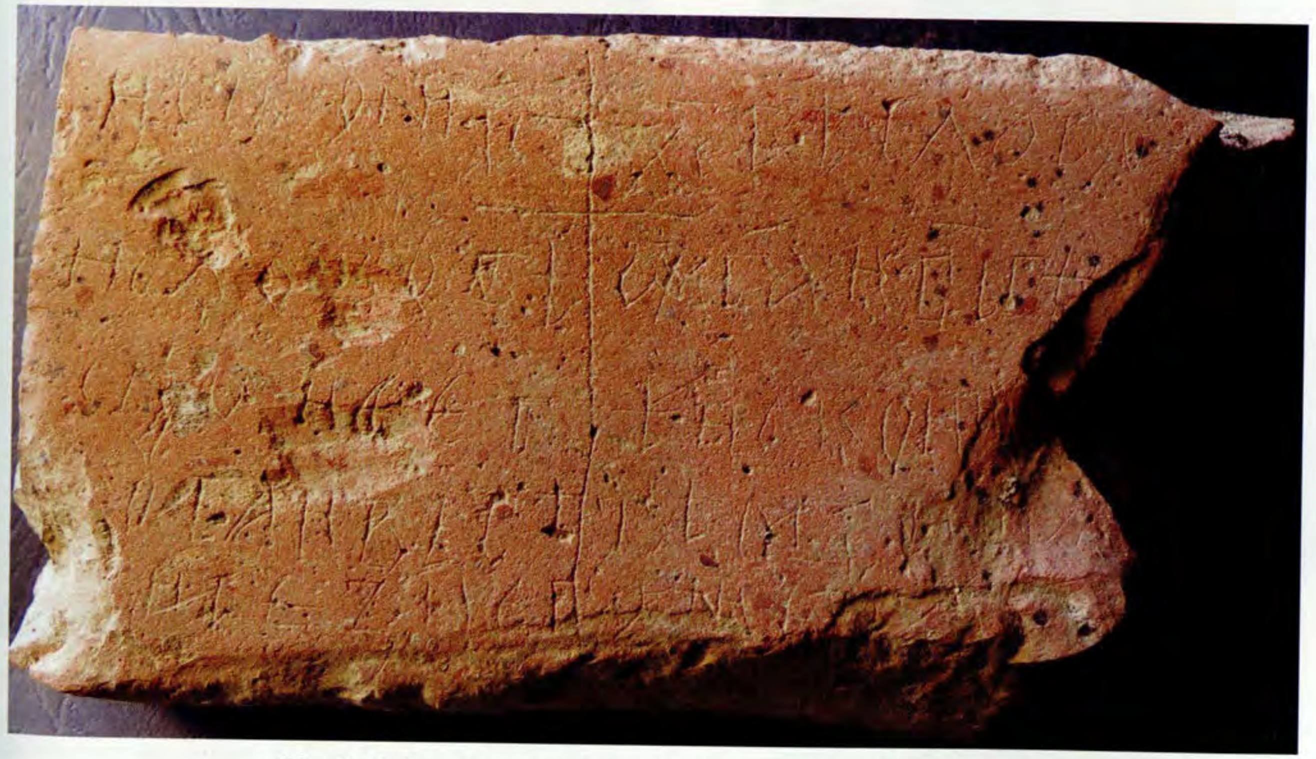

Обр. 2. Надпис върху тухла с евангелски текст (Иоан 1: 1-3)

Стенописни изображения на светци-воини от западния край на южната стена на наоса на църква № 13 на Трапезица

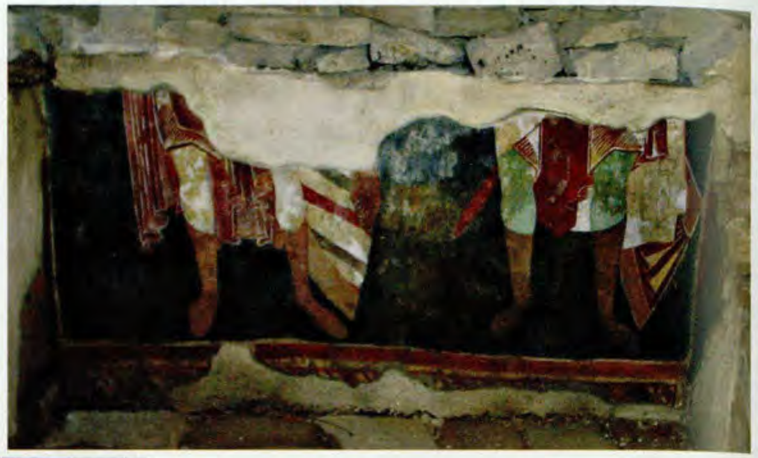

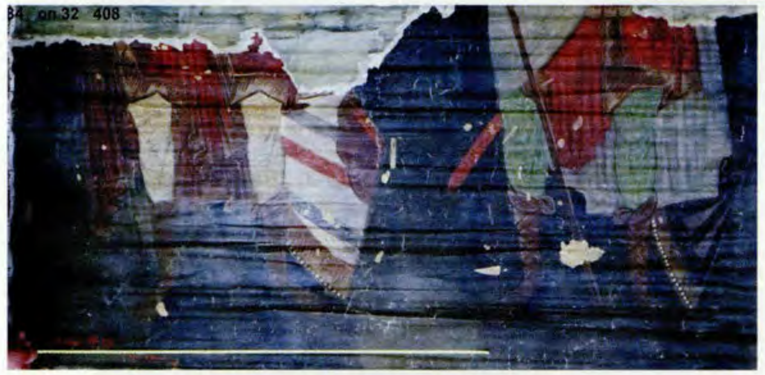

Маслено копие на същата двойка светци, изработено от художника В. Димов през 1903 г.

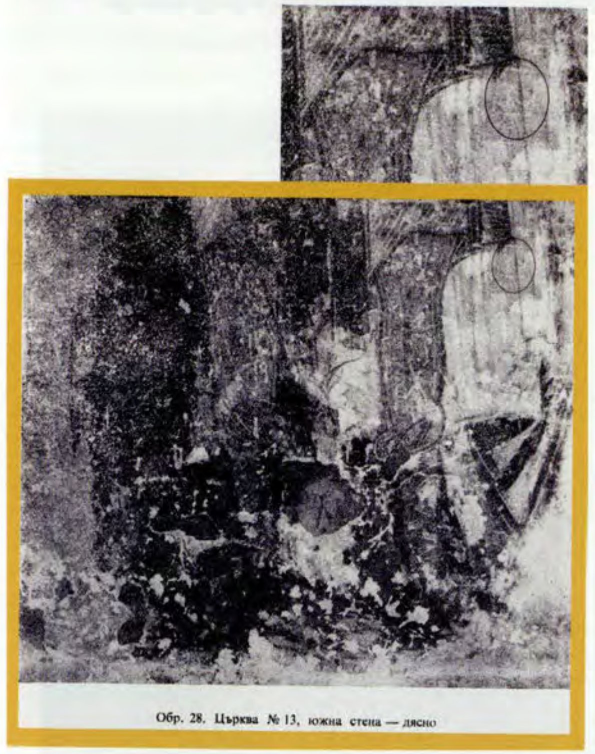

Снимка на стенописното изображение от 60-те години на XX в., върху която личат контурите на рисунката с надписа-графит. (по Л. Мавродинова)

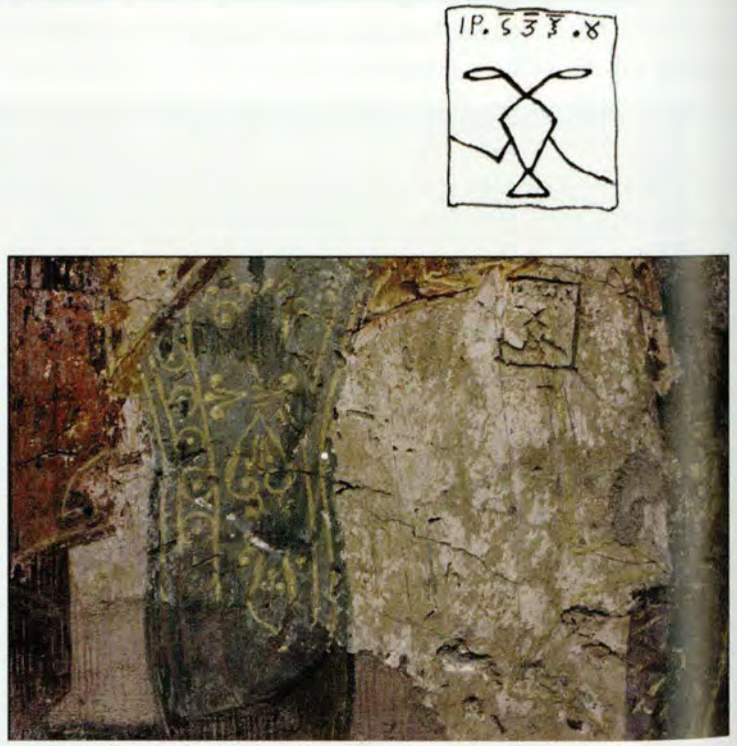

Рисунка-графит върху крайната фигура на светец-воин; (детайл) и рисунка на графита

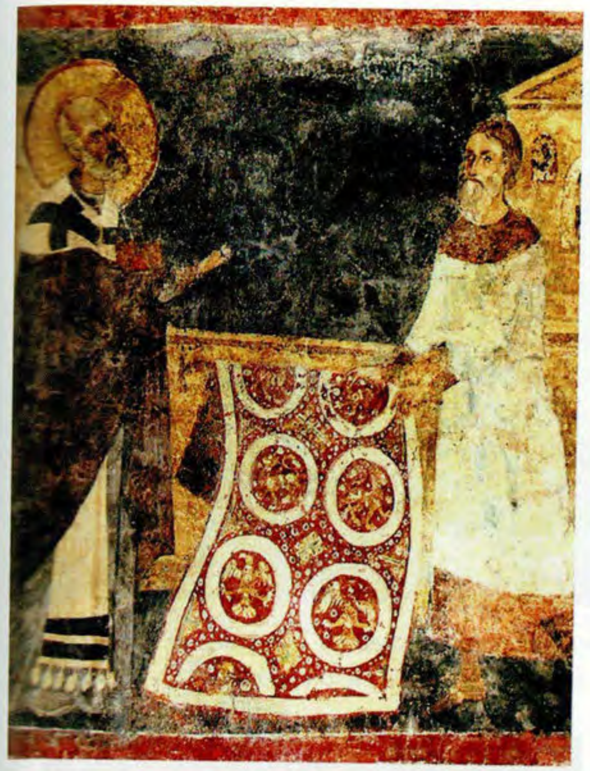

„Чудото на св. Никола с килима“, стенопис на южната страна на свода на нартекса на Боянска църква, 1259 г.

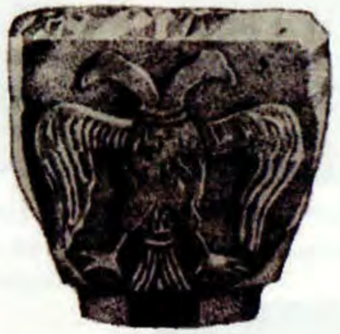

Мраморен капител с двуглав орел и монограм на цар Михаил Шишман (1323 – 1330) от Дворцовата църква на Царевец, В. Търново, XIV в.

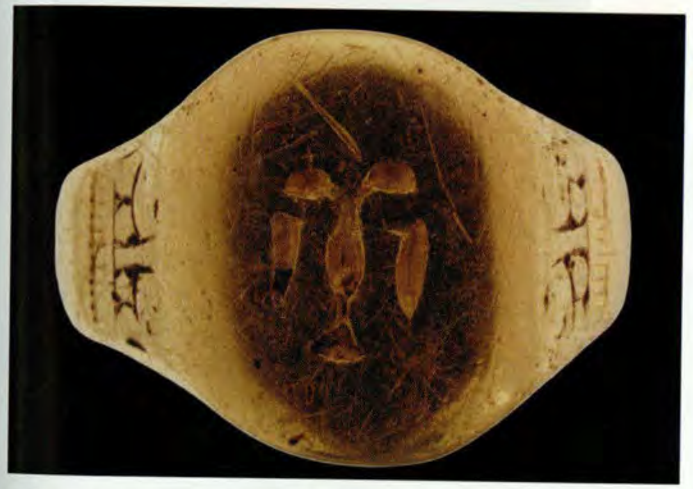

Златен пръстен с изображение на двуглав орел от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В.Търново, втора половина на XIV в.

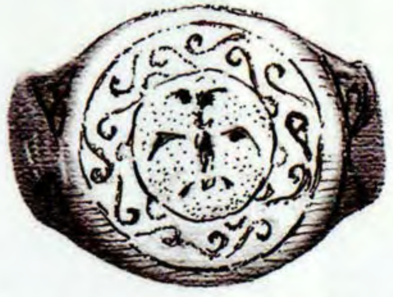

Сребърен пръстен-печат с гравиран двуглав орел от разкопките на църква № 2 на Трапезица, В.Търново, втора половина на XIV в.

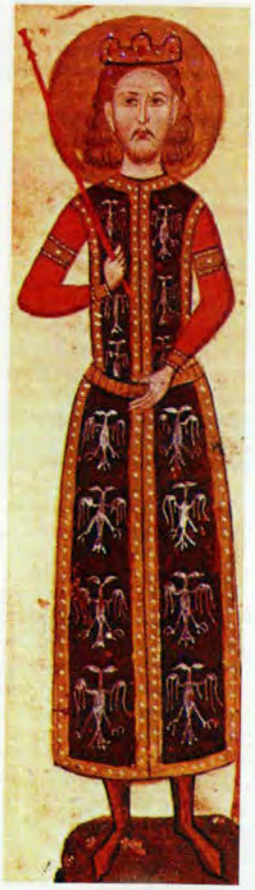

Портрет на деспот Константин, миниатюра от Лондонското Четвероевангелие. XIV в.

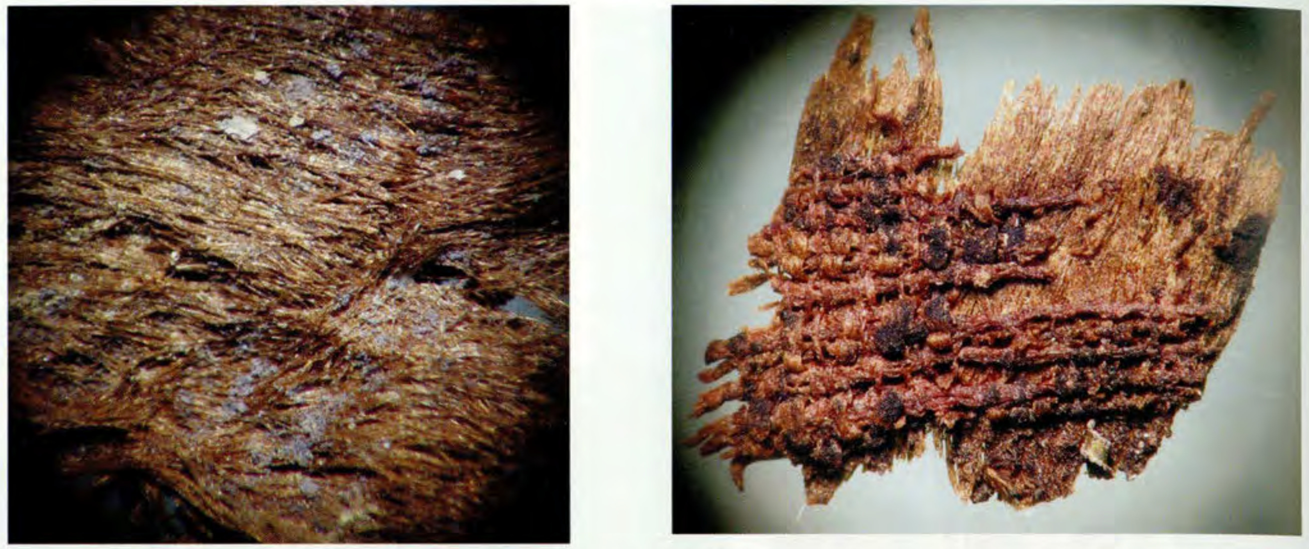

Обр. 1. Кадифе от гроб, открит в църква в квартала Френкхисар на столичния Търновград: а) лице; b) обратна страна. Хоризонталните нишки са вътъчни, а вертикалните – редовни и велурни основни нишки (микро)

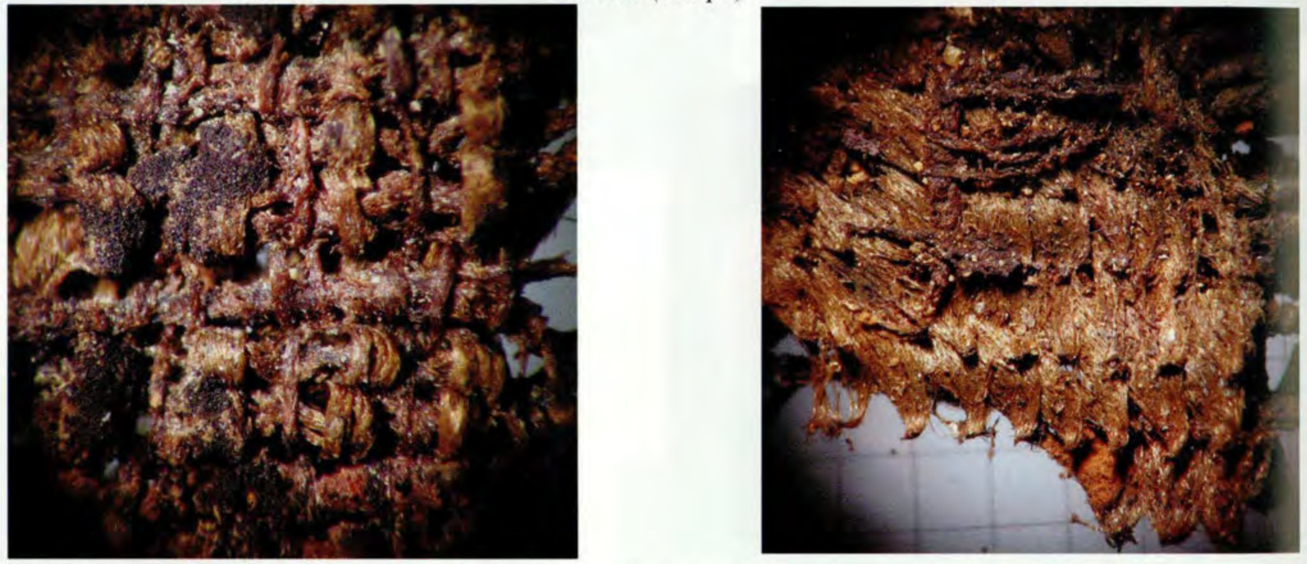

Обр. 2. Обратна страна на кадифето от Френкхисар – структура: а) хоризонталните нишки са вътъчни, а вертикалните – редовни и велурни основни нишки; b) наблюдават се само велурни нишки

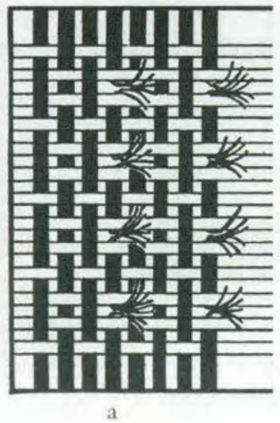

Обр. 3. Структура на кадифе в сплитка лито – хоризонтално са представени вътъчните нишки, а вертикално – редовните и велурните основни нишки (по Monnas)

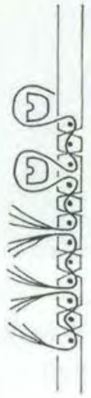

Обр. 4. Кадифе, в което редовните и велурните основни нишки преплитат с вътъците в сплитка лито. Сечение на тъканта по основните нишки – две рути са още на мястото си (по Monnas)

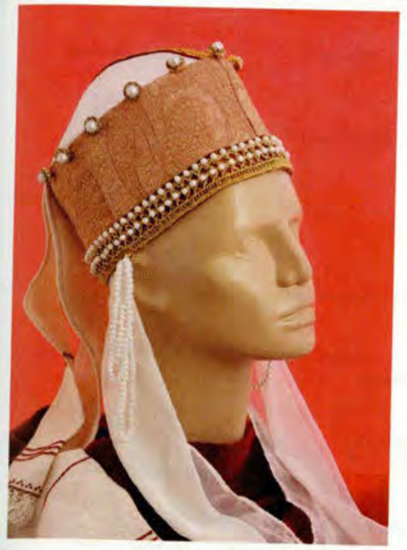

Фиг. 1

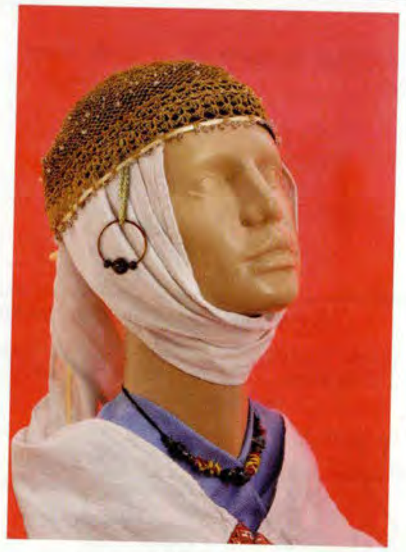

Фиг. 2

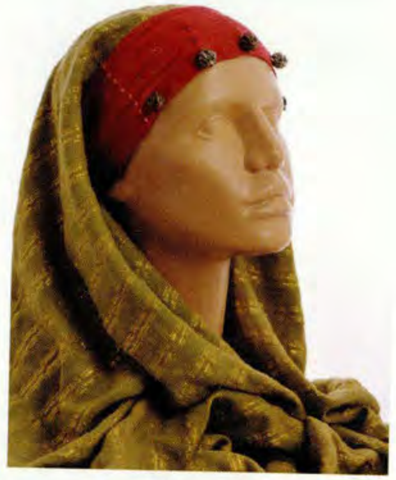

Фиг. 3

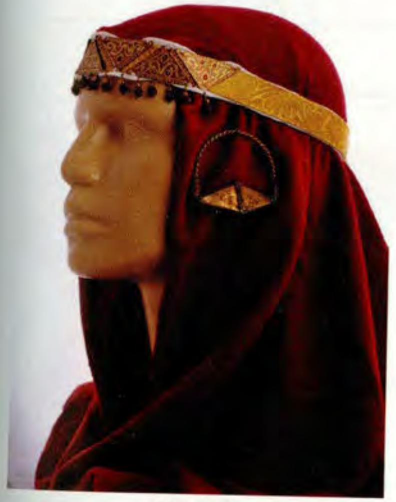

Фиг. 4

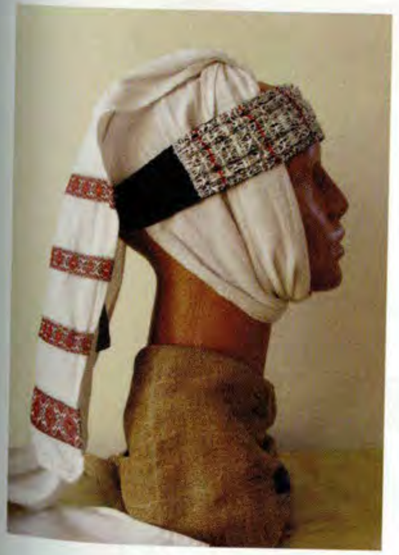

Фиг. 5

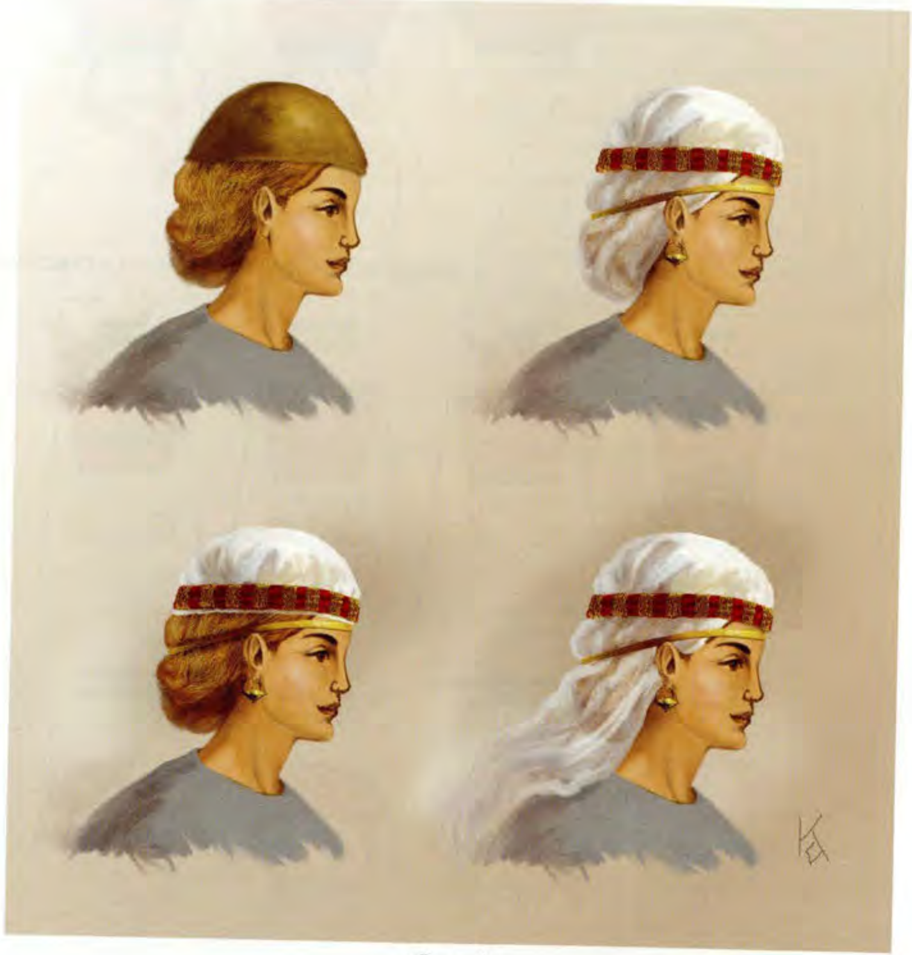

Фиг. 6

Таблица IV - Корони

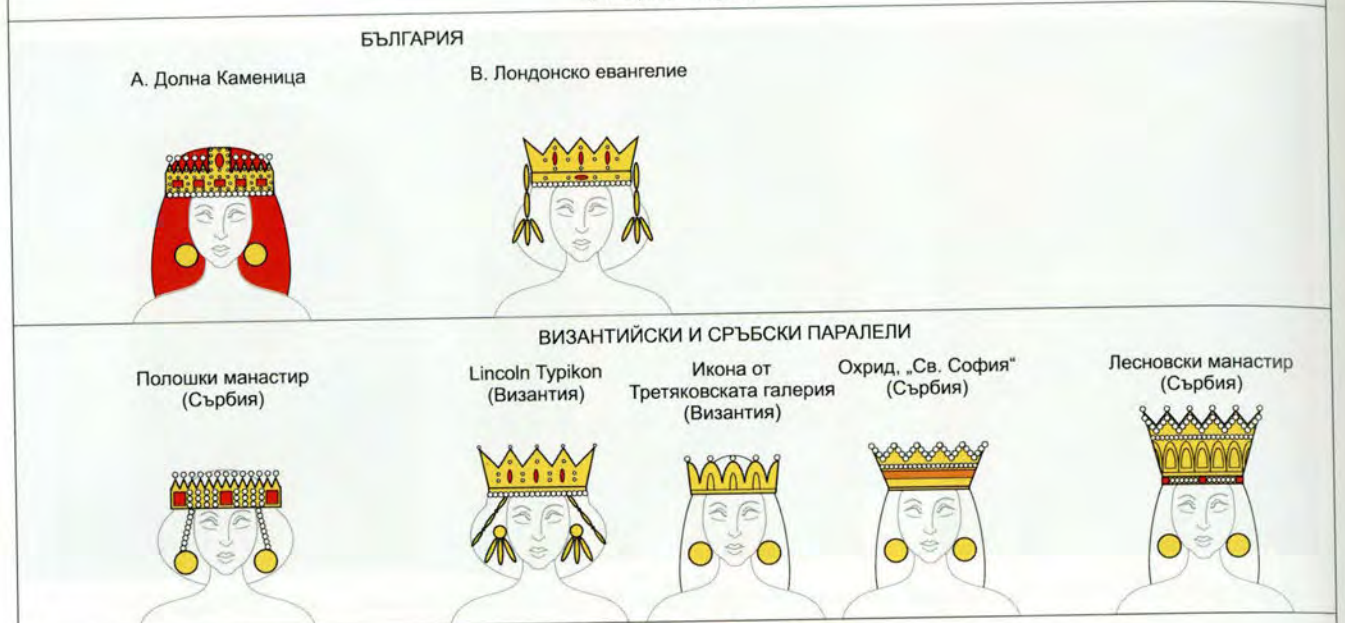
БЪЛГАРИЯ
А. Долна Каменица
В. Лондонско евангелие
ВИЗАНТИЙСКИ И СРЪБСКИ ПАРАЛЕЛИ
Полошки манастир (Сърбия)
Lincoln Typikon (Византия)
Икона от Третяковската галерия (Византия)
Охрид, „Св. София“ (Сърбия)
Лесновски манастир (Сърбия)

Таблица V - Високи шапки

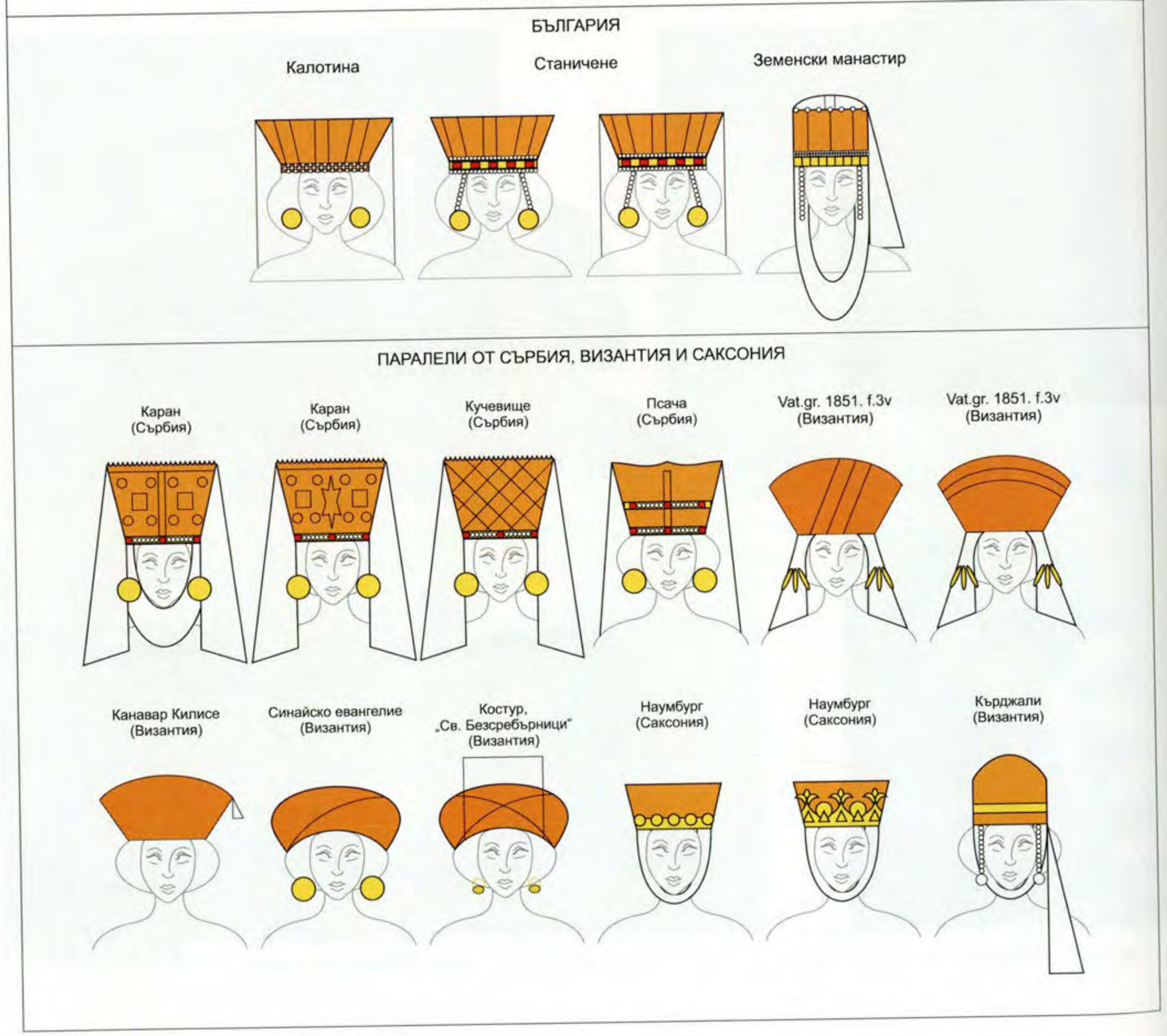
БЪЛГАРИЯ
Калотина
Станичене
Земенски манастир
ПАРАЛЕЛИ ОТ СЪРБИЯ, ВИЗАНТИЯ И САКСОНИЯ
Каран (Сърбия)
Каран (Сърбия)
Кучевище (Сърбия)
Псача (Сърбия)
Vat.gr. 1851. f.3v (Византия)
Vat.gr. 1851. f.3v (Византия)
Канавар Килисе (Византия)
Синайско евангелие (Византия)
Костур, „Св. Безсребърници“ (Византия)
Наумбург (Саксония)
Наумбург (Саксония)
Кърджали (Византия)

Таблица VI - Ниски шапки

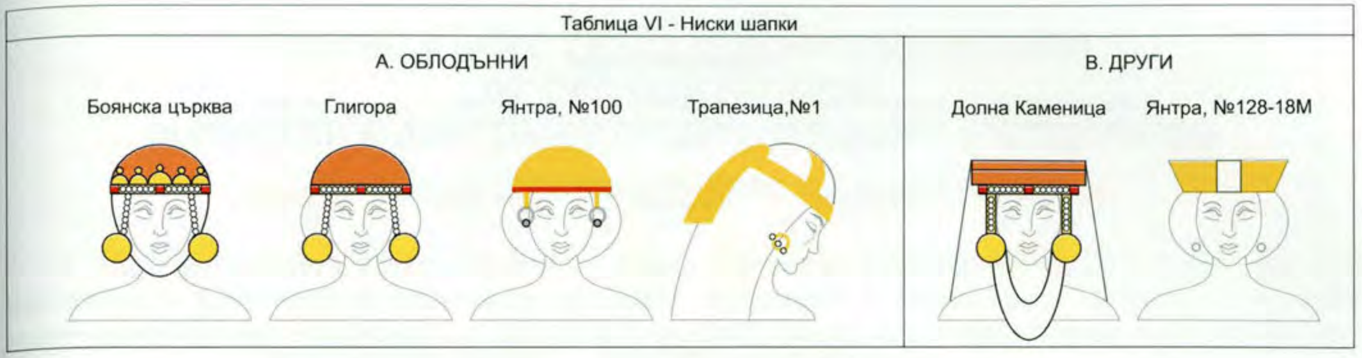
А. ОБЛОДЪННИ
Боянска църква
Глигора
Янтра, №100
Трапезица,№1
В. ДРУГИ
Долна Каменица
Янтра, №128-18М

Таблица VIII - Текстил

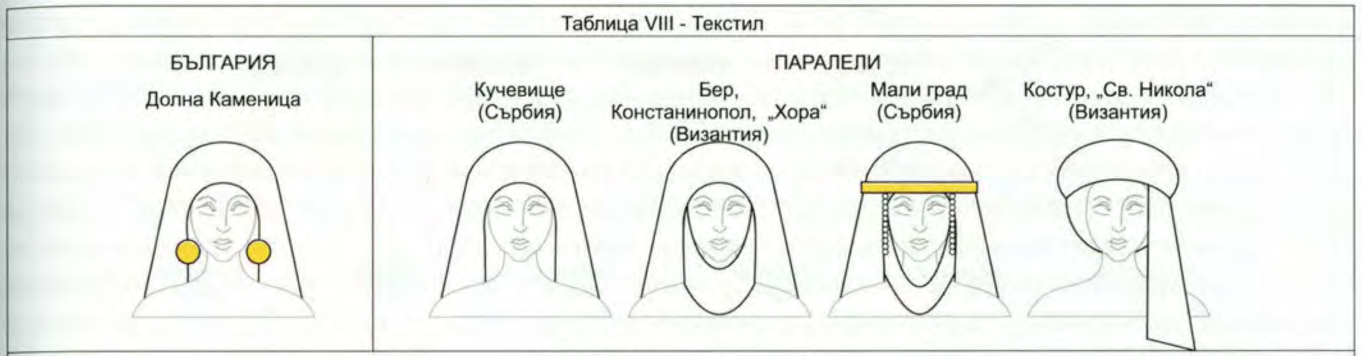
БЪЛГАРИЯ
Долна Каменица
ПАРАЛЕЛИ
Кучевище (Сърбия)
Бер, Константинопол, „Хора“ (Византия)
Мали град (Сърбия)
Костур, „Св. Никола“ (Византия)

Таблица IX - Шапки-подложки

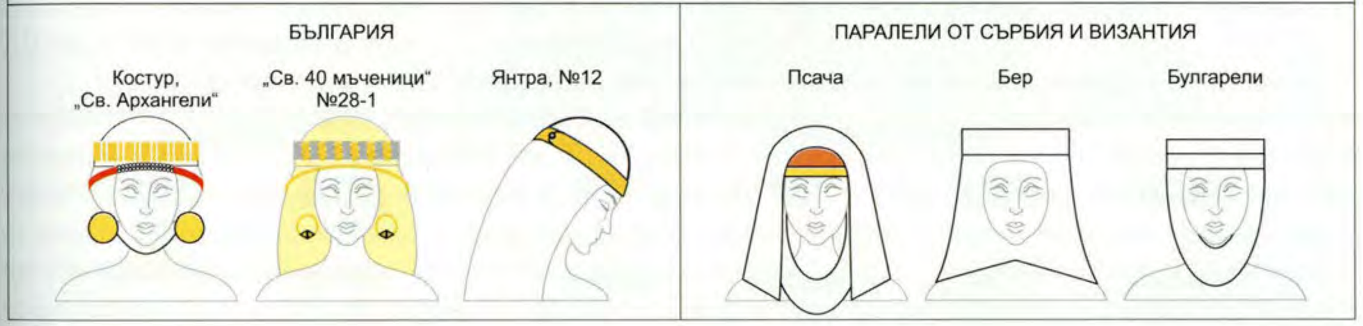
БЪЛГАРИЯ
Костур, „Св. Архангели“
„Св. 40 мъченици“ №28-1
Янтра, №12
ПАРАЛЕЛИ ОТ СЪРБИЯ И ВИЗАНТИЯ
Псача
Бер
Булгарели

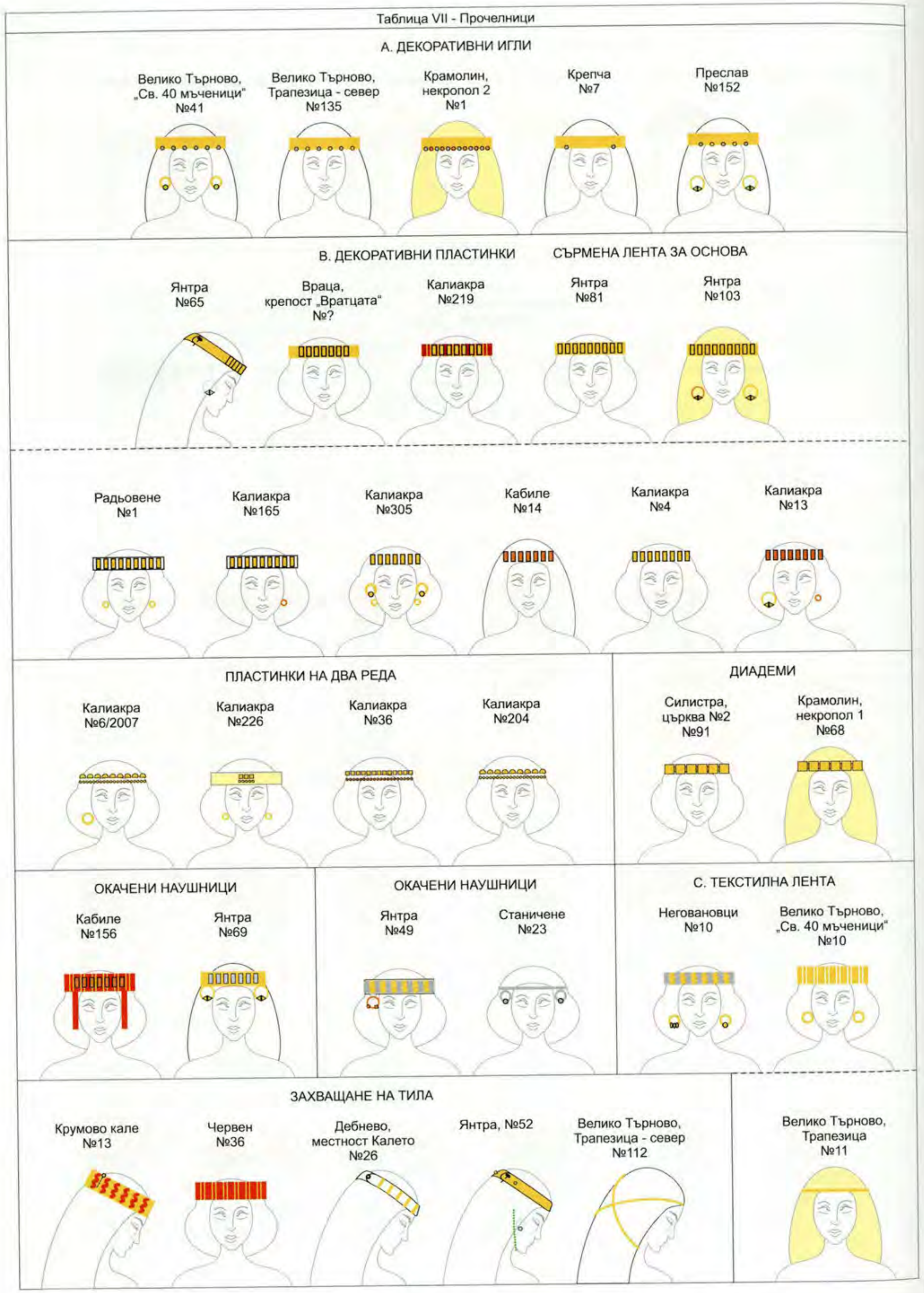

Таблица VII - Прочелници

А. ДЕКОРАТИВНИ ИГЛИ
Велико Търново, „Св. 40 мъченици“ №41
Велико Търново, Трапезица - север №135
Крамолин, некропол 2 №1
Крепча №7
Преслав №152
В. ДЕКОРАТИВНИ ПЛАСТИНКИ
СЪРМЕНА ЛЕНТА ЗА ОСНОВА
Янтра №65
Враца, крепост „Вратцата“ №?
Калиакра №219
Янтра №81
Янтра №103
Радьовене №1
Калиакра №165
Калиакра №305
Кабиле №14
Калиакра №4
Калиакра №13
ПЛАСТИНКИ НА ДВА РЕДА
Калиакра №6/2007
Калиакра №226
Калиакра №36
Калиакра №204
ДИАДЕМИ
Силистра, църква №2 №91
Крамолин, некропол 1 №68
ОКАЧЕНИ НАУШНИЦИ
Кабиле №156
Янтра №69
ОКАЧЕНИ НАУШНИЦИ
Янтра №49
Станичене №23
С. ТЕКСТИЛНА ЛЕНТА
Неговановци №10
Велико Търново, „Св. 40 мъченици“ №10
ЗАХВАЩАНЕ НА ТИЛА
Крумово кале №13
Червен №36
Дебнево, местност Калето №26
Янтра, №52
Велико Търново, Трапезица - север №112
Велико Търново, Трапезица №11

НАДПИС ВЪРХУ ТУХЛА С ЕВАНГЕЛСКИ ТЕКСТ ОТ СРЕДНОВЕКОВНИЯ МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА „ФРЕНКХИСАР“ – В. ТЪРНОВО

Казимир **ПОПКОНСТАНТИНОВ**, Хитко **ВАЧЕВ**

През последните години средновековната българска епиграфика се обогати с нов вид паметници – псалтирни и евангелски текстове[1]. Псалтирът и Евангелието са едни от първите християнски книги, преведени от гръцки на старобългарски от св. братя Кирил и Методий. До нас, както знаем, не са достигнали в оригинал паметници от техните преводи, но изследвачите са единодушни, че в основата на текста на някои от паметници лежат следи от техния превод. Времето не е пощадило в оригинал нито едно тяхно произведение, но за сметка на това от началния период на утвърждаване и разпространение на старобългарската писменост в България земята ни е съхранила близо 1000 надписа от Първото българско царство и над 1500 от Второто българско царство[2]. От тях добиваме реална представа за огромната преводаческа дейност на св. братя и учениците им; за грамотността сред всички слоеве на населението, видно от разнообразието на текстовете достигнали до нас[3]. Паралелно с това надписите, възпроизвеждащи псалтирни и евангелски текстове, са едни от малкото преки свидетелства за литургичната практика в българските манастири от това време. За реконструиране на литургичната практика интерес представляват надписите с евангелски текстове врязани по стените на някои от манастирските храмове от Първото българско царство. Значителна част от тях са с текстове от евангелията на евангелистите Марко, Матей и Лука. Откритите през последните години евангелски текстове, врязани върху тухли-подвъзглавия, открити в гробове от XIII в. са само от евангелието на св. апостол Йоан 1:1–4[4].

Новооткритият надпис е намерен в гроб в югозападния ъгъл на екзонартекса (западната галерия?) на манастирския храм по време на проведени през 2014 г. спасителни археологически разкопки в местността Френкхисар във В. Търново[5]. Проученият храм е с дължина 19,7 м (при хипотетична възстановка на апсидата) и ширина около 14,5 м (обр. 1). Върху цокълните фризове на наоса, нартекса и галериите се откриват останки от стенописната украса на храма. При неговото проучване в нартекса и екзонартекса бяха открити общо 17 гроба. Откритите в някои от гробните съоръжения гробни дарове сочат, че храмът е приютил тленните останки на представители на средновековната българска аристокрация и висши духовници от това време. Сред тях се откроява гроб № 9 разположен в северозападния ъгъл на притвора. Върху северната стена на притвора, над гробното съоръжение и в пряка връзка с него е бил оформен аркосолий. Гробът представлява обикновена яма с размери 1,94 х 0,82 х 1,15 м. В нея е погребан индивид от мъжки пол с дължина 1,69 м. Под главата на погребания е поставена тухла-подвъзглавие с надпис (обр. 2). Върху нея са изписани 1 – 3 стих от глава I от Евангелие на Йоан. Текстът е врязан върху фрагмент от преупотребена тухла (със запазени размери 0,22 х 0,10 м, деб. 3,5 см), която е използвана като подвъзглавие, една практика срещана при погребване на висше духовно лице. В нашия случай надписът представлява интерес в няколко посоки, защото на първо място той е намерен по време на археологически разкопки и е с пълен текст от 1:1–3, за разлика от надписа от Първомай, който е открит случайно при изкопни работи и е с текст близък до билингва. Новооткритият надпис поставя редица въпроси свързани с неговия автор, който е изписал този текст или е изпълнил предсмъртното желание на погребания да бъде изписан този текст от Йоан 1: 1–3, под чиято глава е поставено това подвъзглавие. Едва ли някога ще разберем кой е погребания, представител на светския или духовния елит и какъв сан е имал погребания? Проблемът за погребалните практики на българския елит в периода на Първото и Второто българско царство не е бил предмет на специален изследователски интерес в българската археологическа наука[6]. За разлика от гробовете на светския елит за гробните съоръжения на представителите в Охрид. на духовния елит на България от X–XI в. разполагаме с писмени сведения, макар и твърде фрагментарни, при това потвърдени и от археологическите проучвания. Става дума за гробовете на св. Климент и Наум, двама от най-видните строители на българската църква, книжовност и основатели на манастири. Според Пространното житие на св. Климент от Теофилакт Български той е определил място за своя гроб в дясната част (т. е. южната част) на пронаоса на построената от него църква на манастира „Св. Пантелеймон". Археологическите проучвания установяват, че действително към триконхалната църква построена в края на IX в. е добавен дълбок нартекс, най-вероятно в самото начало на X в. В негови югоизточен ъгъл е била устроена гробна камера, зидана от тухли и с ниша в западната стена, която по разположението си напълно съответства с пожеланото от самия Климент място за неговия последен дом. Изглежда нартексът е бил добавен именно да предостави пространство не само за самия гроб, но и за поменалните служби които монасите е трябвало да извършват за упокой и прослава на основателя на своя манастир. Свидетелство за провеждането на такива служби в нартекса на Климентовата църква предоставя Славянската служба на св. Климент, където се упоменава, че братята монаси се събирали при гроба на Климент, където започвали честването на неговата памет.

---

[1] ***Попконстантинов, К.*** Евангельские тексты в эпиграфических памятникях средневековой Болгарии. – В: 950 лет Остромирово евангелие. Санкт Петербург, 2008, 140–160; ***Попконстантинов, К.*** Псалтирни и евангелски текстове в епиграфски паметници от средновековна България. – В: Българско средновековие: Общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. София, 2013, 501–511.

[2] ***Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.*** Altbulgarische Inschriften. I. Salzburg–Wien, 1994; ***Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.*** Altbulgarische Inschriften.II. Salzburg–Wien, 1996.

[3] ***Попконстантинов, К***. Разпространение на старобългарската писменост през IX-XI век (по епиграфски данни). – Старобългарска литература, 17 (1985), 39–80; ***Popkonstantinov, K.*** Die Verbreitung des altbulgarischen Schrifttums. Auf Grund von Inschriften. – Die Slawischen Sprachen (Salzburg), 8 (1985), p. 167–200.

[4] Двата надписа са врязани върху тухли и са поставени като подвъзглавия в гробове. Единият е открит по време на изкопни работи в Първомай: ***Заимов, Й.*** Нов старобългарски паметник. Първомайски надпис от XI–XII в. – Български език, 4, 1983, 293–295; ***Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.*** Altbulgarische Inschriften. I…, 127–129. Вторият е предмет на настоящата статия.

[5] ***Вачев, Х., И. Петракиев.*** Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква“ в квартал „Френк Хисар“ на столичния Търновград. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Според Второто славянско житие на св. Наум той е бил погребан в „дясното крило" на храма, което създава известна неяснота. В наоса на първоначалната триконхална църква на манастира, изграден в 905 г. на южния бряг на Охридското езеро, близо до подножието на Галичица, не са открити никакви гробове, но пък няколко зидани гробни камери са разкрити в притвора й. Една от тях, разположена в аркосолиум в южната стена (т. е. в „дясната част"), с основани е идентифицирана от проучвателя Д. Коцо като гроба на св. Наум[7]. За съжаление, не разполагаме с толкова сигурни данни за гробовете на духовния елит от Плиска и Преслав и централната територия на Първото българско царство изобщо. Благодарение на запазения пояс с релефно отпечатани медальони с образи на светци погребаният в зидана тухлена камера в притвора на църквата в комплекс 31 във Вътрешния град на Плиска е определен като монах, но и видно духовно лице.

Ако трябва да се обобщи практиката на погребване на духовния елит, отново сме свидетели на разнообразие в устройването на гробните съоръжения и начина на полагане на тленните останки.

---

[6] За погребалните практики на българския елит през X–XI век. виж по-подробно: ***Попконстантинов, К., Р. Костова.*** Погребалните практики на българския елит през X–XI век: Археология и епиграфика. – В: Европейският югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура. Международна конференция. София, 6-8 октомври 2014 г. София, 2015, 402–422.

[7] ***Kostova, R.*** St Kliment of Ohrid and his monastery: some more archaeology of the written evidence. – Във: Византия, Балканите, Европа. Изследвания в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова. Studia Balcanica, 25, София, 2006, 596–599; ***Костова, Р.*** Патронаж и манастирска география в България през втората половина на IX и X в. – In: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. I. София 2009, 199–200 и цитираната там литература.

Все пак може да се откроят определени практики. Например южната част на притворите на манастирските църкви в югозападните български земи през X в. са били предпочитани за погребване на основателите – духовни лица и предстоятели на манастирите. Интересно е да отбележим, че тази традиция се проследява а и в XI в. И в тези територии, и в централните та Първото българско царство в случаите, когато гробовете на висшите духовни лица са били разполагани в храмовото пространство (притвор, наос), те са били предназначени за еднократно индивидуално погребване. В гробни камери извън храмовете до техните северни или южни стени обаче духовните лица, в случая монаси, са били препогребвани.

В заключение можем да кажем,че българският светски и духовен елит от X – началото на XI в. възприема добре развитите във византийското общество практики на погребване. Изключително предпочитано място са манастирските църкви – преди всичко техните входни пространства, като портици и притвори, но също и наосите. Явно тази практика продължава и през Второто Българско царство видно от гробната камера в южната част на притвора на манастирския храм във „Френк хисар", където е било погребвано висше духовно лице със съпроводителен надпис върху тухла[8].

Надписът върху тухлата от „Френкихисар" е с евангелски текст от Йоан глава 1: 1–3 стих. Той е разположен в пет реда от двете страни на врязан т. нар. „патриаршески кръст" (вис. 9,3 см, шир. 4 см) върху лицевата страна тухла и един непълен ред върху тясната страна на тухлата и гласи:

Искони бѣ Слово
и Слово бѣ ѿ Б҃а и Б҃ь бѣ
Слово и се бѣ искони
.о Б҃а и въсѣ тѣм бъишѫ
и без Него ничтоже бъ..
...........же бъ...

В превод гласи:

В начало беше Словото,
и Словото беше у Бога и Бог
беше Словото.
То беше в начало у Бога.
Всичко чрез Него стана, и без Него
не стана [нито едно от онова, което е станало][9]

Поради липса на достатъчно място върху лицевата страна на тухлата, авторът на надписа е направил опит да вмести края на трети стих. От него са запазени отделни букви. Височината на буквите варира от 8 мм до 17 мм. Надписът е писан от опитна ръка, на места, поради твърдостта на тухлата, личи небрежен начин на писане, но с добре подчертан стил, познат от редица книжовни паметници и надписи от Второто българско царство. Надписът не съдържа дата, но палеографските особености и използването на лигатурни съчетания и формата на кръстния знак позволяват да се потърси неговото място сред паметниците от XIII в., датировка, която не е в противоречие с езиковите и археологическите данни.

Почти всички тълкуватели от различни поколения[10] считат, че евангелието на апостол Йоан започва с предговор (пролог, увод) глава I 1–18 стих, в който са отбелязани някои главни и основни християнски истини:"вечното битие на Сина Божия – Логоса, неговото божество, раждането му от Бога Отца, единосъщието му с Него, въплощението Му в света на спасението на човешкия род, просветната Му дейност между човеците, като светлина на света и др. п., този пролог има голяма ценност и значение. Със своя предговор ап. Иоан въвежда читателите си не само в написаното от него евангелие, но и във всички новозаветни книги изобщо и може да се счита за предговор на целия Нов Завет"[11]. Позволих си този дълъг цитат от изследването на Хр. Гяуров, посветено на предговора на евангелието от св. ап. Иоан, защото дава отговор на редица въпроси свързани с текстове от глава 1 използвани в редица епиграфски паметници.

---

[8] Въпроси, на които трудно би могло да бъде даден задоволителен отговор в настоящата публикация.

[9] Преводът е по Синодалното издание на: Библия. София, 1993, 1297.

[10] ***Гяуров, Хр.*** Предговорът на евангелието от св. ап. Иоана. – В: Годишник на софийския университет, Богословски факултет, том XVI/1, 1938/1939 г., 1939, 3–112; ***Трайчев, Ем.*** Произход на концепцията за Логоса. – В: Духовна култура, LXXIX/3,1999, 1–5; ***Теофилакт, архиепископ Български.*** Тълкувание на евангелието. Част 2. „Св. Вмчк Георги Зограф". Света гора, 2003, 355–369.

Новоразкритият християнски храм е функционирал през столичния период на столицата Търновград (XIII–XIV в.) и през първите два века на османското владичество (XV–XVI в.). Регистрирани са няколко строителни периода и етапи на изграждане. Първоначално, около средата на XIII в. е била издигната църква състояща се от олтар, наос и притвор. Впоследствие, по неизвестни за сега причини тя е била разрушена. Изградена е отново през 30-те години на XIV в. При това изграждане към възстановените олтар, наос и притвор са пристроени галерия от север, екзонартекс от запад и галерия от юг. Храмът е продължил да функционира и през първите две столетия на османското владичество след което е изоставен окончателно. Богатата и разнообразна стенописна украса на храма и фрагментите от нея в зоната на западната му част и други наши наблюдения дават основание да предположим, че проучваният средновековен храм най-вероятно ще да е бил католикон на манастир с патрон Св. Богородица.

INSCRIPTION ON A TILE WITH A GOSPEL TEXT FROM THE MEDIEVAL MONASTERY AT THE LOCALITY OF FRENKHISSAR, VELIKO TARNOVO

Inscriptions with Gospel texts found inscribed on tiles used in tombs for rising the head of the deceased are usually dated to the 13th c. and reproduce the Gospel of John 1:1–4. The inscription discussed in the present article has been found in 2014 in a tomb at the southwestern corner of the exonarthex of a monastic church in the course of rescue excavations at the locality of Frenkhissar in Veliko Tarnovo.

The tomb accommodated the body of an adult male. His head was raised on a reused tile, a practice well known in burial rituals performed for high-ranking clerics. The tile is inscribed in Cyrillic with John 1:1–3. The inscription is of a particular interest because it was found in archaeological context and reproduces the complete text of the verses of John 1:1-3 in contrast to other comparable examples.

---

[11] ***Гяуров, Хр.*** Предговорът на евангелието от св. ап. Иоана. – Годишник на софийския университет, Богословски факултет, том XVI/1, 1938/1939 г., 1939, 108.

ЗА МАНАСТИРИТЕ ПОСВЕТЕНИ НА СВ. БОГОРОДИЦА В ТЪРНОВГРАД И ТЯХНАТА ЛОКАЛИЗАЦИЯ

(Предварително съобщение)

Хитко ВАЧЕВ, Илиян ПЕТРАКИЕВ

През епохата на Второто българско царство XII–XIV в. столичният Търновград и регионът около него са център, в който се наблюдава голямата концентрация от манастирски обители. Тяхната поява има отношение към динамиката, с която се формира градът, и влиянието, което оказват върху тях околните им жилищни конгломерати[1]. Увеличаването на броя на монашеските общежития върви прогресивно в продължение на две столетия. При търновските манастири разположени в рамките на града, както и тези в по-близката и по-далечната столична околност изследователите разграничават няколко етапа на активно манастирско строителство[2]. Най-ранният се свързва с първите Асеневци, като особено ревниви в това отношение са цар Калоян и цар Иван Асен II. Вторият се отнася към края на XIII – началото на XIV в., когато са построени манастирите на Царевец и времето на царуване на Иван Александър (първите десетилетия). Третия – с управлението на цар Иван Шишман и най-вече след 1375 г., когато Евтимий Търновски заема патриаршеският престол[3].

В продължение на десетилетия няколко поколения учени активно изследват манастирската архитектура, религиозните, книжовни и образователни функции на монашеските обители. Без съмнение е постигнато много, но наред с това все още съществуват някои нерешени въпроси. Един от тях е този за манастирите в Търновград посветени на св. Богородица и тяхната локализация.

Единственият източник за съществуването на манастира „Св. Богородица Темнишка" в столичния град е житието на света Филотея писано от патриарх Евтимий. В него се казва следното: *„Не след много дни (царят) заповяда да отнесат с много почест и благоговение тялото на преподобната в славния град Търнов. Затова бяха определени 300 избрани войни, над които началстваще някой си Теодор, мъж благоговеен и честен, благочестив, че и верен като никой друг, храбър в бран и в разцвета на възрастта си... Когато прочее, започнаха да приближават до Търнов, патриархът узна, събра целият църковен клир и излезе да ги посрещне със свещи, кандила и благовонни масла. Той целуна благочестиво честните мощи на преподобната и показвайки със сълзите сърдечно усърдие, с трепет в сърцето изрече такива обрадвани думи... И като взеха веднага тялото, пренесоха го в славният град Търнов и го положиха в църквата на пречистата Богородица, истинната божия майка и приснодева Мария, наречена Темнишка, където лежи и до днес, правейки безброй дивни и преславни чудеса за всички, които с вяра и любов прибягват към нея"*[4]. От текста става ясно, че цар Калоян взел мощите на светицата и тържествено ги пренесъл в Търново. В процесията участвали патриархът, духовенството и народът. Те били положени в църквата „Св. Богородица Темнишка", където лежали и във времето на Евтимий. За това, че църквата посветена на Богородица е била манастирска, поне във времето на Евтимий се съди по няколко косвени факти. Житието е написано, за да бъде четено пред монахини, както се вижда от края му, в който патриархът се обръща към тях с призив: „На тази добра майка и вие подражавайте инокини,

---

[1] ***Николова, Б.*** Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. Т. 1. Манастирите. София, 2010, с. 409.

[2] ***Алексиев, Й.*** Мястото на манастирите в културния живот на столицата Търнов. – В: Търновска книжовна школа. Т. 6. Велико Търново, 1999, с. 512.

[3] ***Алексиев, Й.*** Бележки за ранната история на търновските манастири. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 189–198.

[4] ***Стара българска литература.*** Житиеписни творби. Т. 4. Съставителство и редакция Климентина Иванова. София, 1986, 214–215.

и вие които живеете в пустините – млади, възрастни и стари. Принесете и вие девство чисто и неосквернено, моления и молитви непрестанни, истинско усърдие от честно сърце. Защото затова се отрекохте и отхвърлихте всички суетни познания, та да спечелите Духа и заедно с блажената Филотея да влезете в небесния чертог, който бог приготви за обичащите го"[5]. Макар монахините, на които говори Евтимий, да не е казано, че са от манастира, в чиято църква са нейните мощи, косвено такъв извод следва. Той е породен от факта, че подобни произведения като споменатото житие, са били съставяни, за да се четат пред братята и сестрите, пред паството на църквата, където се съхраняват мощите на почитания светец, а понякога това е ставало по тяхна поръчка[6]. От всичко това следва изводът, че поне през втората половина на XIV в. църквата „Св. Богородица Темнишка" е била манастирска. Указание за това е сведение в „Похвалното слово за Филотея" писано Йоасаф Бдински, който пише за видинската делегация, посетила Търново през 1395 г. Там е казано следното: *„С Христовата благодат като пристигнахме на мястото тържествено, със слава и блясък, по царски и архиерейски, ние бяхме приети от местния княз с голяма почест и внимание за дълго време. И там като пребивавахме ние така, дойде до слуха на нашето смирение и на благочестивия ми цар, че всесветото, честно и мироблагоуханно тяло на преподобна Филотея сияе в един от манастирите на владичицата и божия майка и озарява всички с лъчите си на целебните дарове"*[7].

Съществуват мнения, че манастирът „Св. Богородица Темнишка" е бил разположен в близост до манастира „Великата лавра" при църквата „Св. 40 мъченици", на мястото където сега се издига храмът „Успение на св. Богородица"[8]. Проведените археологически проучвания обаче констатират единствено наличието на светски некропол от XIV в. и не установяват никакви архитектурни останки от предполагаемото монашеско общежитие[9]. Фактически към настоящия момент мястото на манастира продължава да е неизвестно.

В столичният Търновград се е намирал и манастирът „Св. Богородица Одигитрия", който със сигурност е съществувал през XIV в. Данни за него се съдържат в Пространното житие на Ромил Видински, писано от старобългарският книжовник Григорий Доброписец. От текста става ясно, че Райко (Ромил), напуска град Видин и се отправя към средновековната столица: *„Като предугади това, той, който с цялата си душа желае нетленните и вечни блага, напуска тайно родното си място, стига до Загорие, до града, наричан по-рано Торвон, а сега Тринов, влизащ в същата епархия и се заселва в един от тамошните манастири. Манастирът се наричаше на името на Богородица Одигитрия"*[10]. Това разказва накратко житиеписецът Григорий, който пише по собствени впечатления и такива, които му разказал Ромил, което без съмнение прави разказа достоверен[11]. В гръцкия текст на Житието не се споменава нищо по отношение на това къде се намира манастирът, но славянският превод, който е препис от XVII в. прави това уточнение[12]. Според допълнението в него мястото е представено така: *„Знаят близките до мястото жители на споменатия град Търново близката планина – защото до Търново лежи планина, – наричана с местното наименование Устие, както и*

---

[5] Пак там, с. 216.

[6] ***Николова, Б.*** Цит. съч., с. 451.

[7] ***Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова.*** Христоматия по старобългарска литература. София, 1978, с. 454.

[8] ***Алексиев, Й.*** За светците-покровители на столичния Търновград (Опит за локализация на църквите в които са пазени мощите им). – В: Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново, 2002, 411–423; ***Теофилов, Т.*** Къде е бил манастирът „Св. Богородица" в Търнов? – В: Материали от международна научна конференция в чест на проф. д-р Тотю Коев. Велико Търново, 2005, 76–83.

[9] ***Тотев, К., П. Караилиев, Е. Дерменджиев.*** Разкопки на средновековният некропол край църквата „Успение Богородично" във Велико Търново. – АОР за 2007 г. София, 2008, 698–701.

[10] ***Стара българска литература***..., 470–471.

[11] ***Николова, Б.*** Цит. съч., с. 454.

[12] Пак там.

един хълм в предградието, назован и той от старо време Света гора, в която живееха, па и до днес живеят множество иноци. При тях казаният страдалец обитаваше и живееше"[13]. Цитираното сведение достатъчно категорично показва, че манастирът „Св. Богородица Одигитрия" се е намирал на хълма Света гора, разположен южно от хълма Царевец.

За манастир с патрон „Св. Богородица" се споменава и в Пространното житие на Теодосий Търновски писано от патриарх Калист. В него се казва следното: *„Поради това, като напусна споменатата обител, стигна до Търново, престолния град на българите, който е втори и на думи, и в действителност след Константиновия град. Тогава намери и манастир, много прочут и посветен на всеславната Дева и Богородица, Христовата майка. Посели се там на мястото, което дори и до днес се нарича обикновено с името Света гора"*[14].

На този етап на проучване са правени редица опити от различни изследвачи да бъде локализирано местоположението на манастира на хълма Света гора, но реалният факт е, че към настоящия момент мястото му също остава неизвестно[15].

За още един манастир, посветен на св. Богородица, намиращ се в старата средновековна столица научаваме от Похвалното слово за патриарх Евтимий писано от Григорий Цамблак. В него се казва: *„Край град Търново се простира една местност, отделена от него само на една река. Тя е открита отвсякъде, пълна е със злак и обилно се напоява от изтичащи се води, водната и хубост наслаждава очите, преди да наслади вкуса. Тя е обрасла с всякакви плодовити дървета и е пълна с различни цветя, а над нея се нахожда гъста и пространна гора. В тази местност беше храмът на приснодевата Христова майка и Богородица. Ежегодно в нея се събираше народът от целия град заедно с жените и децата. По обичая празнуването траеше осем дни"*[16].

Анализът на сведението показва, че става дума за големият църковен празник Успение Богородично, който се празнува на 15 август и според църковният календар се отбелязва в продължение на осем дни. Това е категорично указание, че църковният храм е посветен на Успение Богородично. В споменатият писмен източник не става дума за манастир, но косвен извод за наличието му може да се направи на база сведението, че църквата е извън града, и се посещава масово от столичното население на храмовия ѝ празник. Според някои изследователи монашеската обител се е намирала в местността Ксилифор, но това е повече предположение, отколкото научно аргументирана хипотеза[17].

Както става видно от представеният преглед на писмените източници, неоспорим факт е че през епохата на Второто българско царство в столицата Търновград са функционирали поне три Богородични манастира, но местоположението им остава неизвестно. През 2014 г. обаче, бяха направени първите практически стъпки към вероятното локализиране на една от монашеските обители, чийто патрон е св. Богородица. Те се изразяваха в провеждане на археологически проучвания и анализ на резултатите от тях[18]. Споменатите археологически разкопки бяха извършени в югоизточната част на местността Френк хисар. При тях бяха разкрити архитектурните останки на великолепен средновековен храм функционирал през епохата на Второто българско царство и следстоличния период.

---

[13] ***Динеков, П., К. Куев, Д.Петканова.*** Цит. съч., с. 385.

[14] ***Стара българска литература***..., с. 446.

[15] ***Ангелов, Н.*** Средновековно Търново, според изворите от XII–XIV в. и десетилетните археологически разкопки. – ИОМВТ, II, 1964, с. 13; ***Николова, Я.*** Принос към средновековната пластика – Археология, 4, 1960, 14–18; ***Дрангов, Б., Л. Квинто.*** Ново тълкуване на скулптурните глави от Велико Търново. – МПК, 2, 1977, 5–8; ***Стефанов, П.*** Нов поглед към унията на Българската и Римската църкви през XIV в. – ПКШ, 5, 2001, 348–349.

[16] ***Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова.*** Цит. съч., с. 432.

[17] ***Николова, Б.*** Цит. съч., с. 456.

[18] Археологическитепроучвания в местността „Френкхисар" се извършват под ръководството на авторите на настоящото научно съобщение.

Разкритата църква има усложнена архитектурна композиция. Тя се състои от олтар, наос, притвор, екзонартекс които от север и юг са обхванати от галерии, завършващи на юг с параклиси. Сходна архитектурно-композиционна форма имат манастирските храмове от това време и това може да бъде видяно в решението на църквите „Св. 40 мъченици“ и „Св. апостоли Петър и Павел“ в Търново.

По план църквата тя се състои от олтар, наос, притвор, екзонартекс от запад, галерия от север, която на изток завършва с параклис и долепено към южната стена помещение (Обр.1). Установените общи размери на постройката към настоящия момент са дължина 19,7 м (при хипотетична възстановка на апсидата) и ширина около 14,5 м. Стените на отделните части на храма са с различна степен на запазеност. Установено бе, че цялата проучвана площ, под хумусния слой е покрита със съвременни битови и строителни отпадъци.

Олтарната част на храма е почти напълно унищожена от издигната в края на XIX в. жилищна постройка. За изграждането ѝ са използвани както съвременни за времето си строителни материали, така и такива взети от разрушенията на църквата. От олтарния тракт е запазена северната част на източната стена, която има дължина 1,10 м, както и част от северната страница с дължина 0,62 м на предполагаемата тристенната апсида.

Наосът е еднопространствен, без членения и има вътрешни размери: дължина 6,30 и ширина 4,40 м. Северната му стена е запазена на ниво субструкция, докато южната има височина на суперструкцията 0,38 м. Върху вътрешната част на южната и западната стени са запазени фрагментарно стенописни останки от цокълния фриз. Незначителни останки от зография се констатират и върху северната стена. Подът на наоса е бил покрит с керамични тухли с размери 0,32 х 0,32 х 0,03 и 0,32 х 16 х 0,03 м положени върху хоросанова замазка с дебелина 0,05 м. На дълбочина 0,23 м от регистрираното подово ниво е установено наличието на по-ранен под. Той също е бил наслан с тухли върху хоросанова подложка.

Притворът е конструктивно свързан с наоса и има размери: дължина на северната стена 5,20 м; дължина на южната стена 5,40 м и ширина 4,35 м. Стените му на ниво суперструкция са с различна степен на запазеност: южна 0,20–0,67 м, западна 0,67–72 м, северна 0,10–0,56 м. Притворът и наосът се съобщават посредством вход с ширина 0,99 м. Върху южната и северната му страници са запазени следи от стенописна украса. В централната част на западната стена е оформен вход с ширина 0,92 м. Върху страниците му има останки от стенописни цокълни фризове изпълнени по различно време. Към западната, северната, южната и северната част на източната стена на притвора са долепени на фуга бордюри с ширина 0,60 м и височина 0,65 м. Техните хоризонтални и вертикални лица са покрити със стенописна украса. На северната стена на притвора, от северозападния ъгъл в източна посока е оформен аркосолий с дълбочина 0,11 м и дължина 2,37 м. Впоследствие той е зазидан при изграждането на споменатите бордюри в притвора. Субструкцията на стените на наоса и притвора имат дебелина 1,20 м, а суперструкцията – 1 м.

Екзонартексът има дължина 2,70 м и ширина 8,70 м. Върху вътрешното лице на западната му стена има частично запазени останки от стенописната украса. Височината на запазената суперструкция е 0,20–0,54 м. Субструкцията му има дебелина 0,80 м.

Северната галерия се простира по цялата дължина на постройката. Съдейки по запазените архитектурни останки в северозападния ъгъл, дебелината на стените е 0,80 м за субструкцията и 0,62 м за суперструкцията, а ширината ѝ е 2,10 м. Вероятно в източния си край тя е завършвала с параклис, за което се съди по запазената част от дъговидната извивка на апсидата на ниво субструкция.

Южно от обема на църквата е била изградена постройка, долепена на фуга към стената. На този етап на проучване е трудно да се каже какво е нейното предназначение, като размерите ѝ са: широчина 2 м и дължина 8,50 м.

Подовете на галерията, екзонартекса и южното помещение са били наслани с керамични тухли с размери 0,32 х 032 х 0,03 м. В западната част на галерията е разкрит зид, който е успореден на северните стени на църквата и галерията. Той е частично запазен и има размери: дължина 4,20 м, дебелина 0,70 м, а височината в отделни участъци е 0,08–0,14 м. Фундаментът му лежи на дълбочина 0,06 м под нивото на тухлената настилка. По северната, западната и южната му страници има останки от стенописна украса. В западната част на галерията, в пространството между разкрития зид и северната стена на църквата е разкрит зид с размери 1,20 х 1,70 м. Той има конструктивна връзка със северната стена на притвора, а върху северното му лице се констатират останки от стенописна украса.

Строителна техника и строителни материали

Субструкцията на храма е изградена от ломени камъни обилно залети с хоросан. Като сполии са употребени части от две антични колони. Суперструкцията е оформена посредством редова зидария, изпълнена от дялани варовикови блокове с размери: 0,42 х 0,20 х 0,18 м., а емплектонът е от необработени средно и дребно форматни камъни обилно залети с хоросан. В градежа на сградата са използвани тухли, вероятно оформящи редуващи се пояси. Размерите на използваните тухли са 0,28 х 0,14 х 0,04 м. За украса на фасадите са използвани керамопластични елементи в две разновидности – панички и четирилистници. От своя страна в зависимост от цвета на използваните глечи се установяват други две разновидности на декоративните панички. Едните са покрити с тъмнозелена, а другите със светлозелена глеч. За изпълнение на сводовите конструкции на същинската църква е използван бигор. Съдейки по откритите материали екзонартексът и галерията са били засводени с тухлени сводове. Подовете на наоса, притвора, екзонартекса, галериите и южното помещение са били наслани с тухли с размери 0, 25 х 0,25 х 0,03 м, положени върху хоросанова замазка с дебелина 0,05–0,06 м.

Гробни съоръжения

Във вътрешното пространство на храма са проучени 22 гроба. Те са ситуирани в наоса, притвора и екзонартекса. Погребенията са извършени в съответствие с християнските погребални практики, отклонения от тях не са установени. Изключение прави гроб № 6. Гробът е ориентиран в посока югоизток-северозапад. В гробната яма са погребани три индивида. Те са положени един върху друг и същевременно един срещу друг. Констатира се, че долните крайници на всеки един от погребаните индивиди са поставени върху черепа на срещуположно лежащия. В областта на гръдния кош на двама от погребаните е открит по един връх от стрела. На този етап на проучване считаме, че погребението извършено в гроб № 6 е от предхристиянската епоха.

Въз основа на констатираната при археологическите проучвания ситуация се установява, че гробове № 2, 11, 12, 14, 15, 21, 22 предхождат строителството на църквата. Предполагаемата горна граница на функциониране на некропола е средата на XIII в.

В югоизточния ъгъл на притвора е разположена тухлена гробница. Тя е вкопана в терена на дълбочина 1,04 м, и е ориентирана е посока запад-изток. Източната, северната и западната и стени са изградени от тухли споени с хоросан. За южна стена е използвана субструкцията на притвора. Подът ѝ е послан с керамични плочи с размери: 0,25 х 0,25 х 0,03 м. В гробното съоръжение е погребан женски индивид, съдейки по откритите материали: масивен златен пръстен с аметист, два масивни златни наушника, сребърно позлатено копче. Върху гръдния кош и под главата е установено наличието на текстилни останки изпълнени от златосърмен текстил. Съдейки по констатираната в гробното съоръжение ситуация, тухлената гробница е била двукамерна. Двете камери са били разположени една над друга. При иманярска интервенция е унищожена горната камера и целостта на погребания в нея индивид.

В гроб № 8 са разкрити скелетните останки на индивид от мъжки пол. До дясното му ухо е открита масивна златна обеца. Под главата на погребания в гроб № 9 индивид от мъжки пол е поставена тухла с надпис. Върху нея са изписани 1–4 стих от Евангелието на Йоан. Установено е, че такъв тип паметници обикновено се поставят под главата на погребани висши духовници. В подкрепа на това виждане се явява оформеният в непосредствена близост до гроба аркосолий.

В гроб № 13 е погребан индивид от мъжки пол. Върху гръдния му кош и при двете лакътни кости е установено наличието на 38 позлатени сферични копчета. Върху гърдите са локализирани останки от златосърмен текстил.

Открити погребални съдчета в гробове № 10 и № 20 сочат, че погребенията в тях са извършени в хронологическите граници на XV–XVI в.

Периодизация и строителни етапи

На този етап на проучване могат да бъдат изказани следните предварителни виждания. Разкритият християнски храм е функционирал през столичния и следстоличния период на Търновград (XIII–XVI в).

Първоначално, около средата на XIII в. е била издигната църква състояща се от олтар, наос и притвор. Външните и размери са 16,10 м (заедно с предполагаемата апсида) и ширина 6,80 м. Дебелината на стените и е 1,20 м, като няма разлика между ширината на субструкцията и суперструкцията. Вътрешните размери на наоса са: дължина 6,30 и ширина 4,40 м. Притворът е с размери: дължина 5,20 м северната стена; 5,40 м южна стена, а ширината 4,35 м. Връзката между наоса и притвора е конструктивна, а двете помещения се съобщават посредством вход с ширина 0,99 м. Входът към вътрешността на църквата е на западната стена на притвора и има ширина 0,92 м. Констатираната ситуация в западната част на кв. I-5, в който попада източната част на притвора, дава основание да считаме, че фасадните части на църквата са били с украсени с керамопластични елементи. От този строителен период датира и цокълната стенописна украса върху южната стена и запазените незначителните фрагменти от нея върху северната. В края на 20-те години на XIV в. по неизвестни засега причини църквата е била разрушена. Изградена е отново през втората четвърт на XIV в. При това изграждане към възстановените олтар, наос и притвор са пристроени галерия от север завършваща с параклис в източната си част, екзонартекс от запад и помещение от юг. При споменатото преустройство наосът е разширен и има ширина 4,87 м. Дебелината на стените е 0,93 м. Същевременно неговата дължина е намалена с изграждането на нисък бордюр с дебелина 0,27 м, прилепен на фуга към западната стена на наоса. По този начин дължината на наоса вече е 6,03 м. По време на този строителен период притворът не претърпява някакви съществени изменения. От това време датира запазената стенописна украса върху страниците на входа водещ към вътрешността на притвора. Констатираната ситуация в екзонартекса дава основание да се предполага, че по време на този строителен етап екзонартексът и северната галерия са били оформени, като открита аркада стъпваща върху пилони. Те са били изградени от редуващи каменни и тухлени пояси. Впоследствие пространствата на аркадата са били зазидани, а вътрешността на помещенията е била изцяло изписана. Фасадните части на църквата и архиволтите над аркадата са били украсени с керамопластични елементи в две разновидности – четирилистници и панички. През третата четвърт на XIV в. е извършен частичен ремонт на пода на притвора Храмът е продължил да функционира и през първата половина на XV в. Около средата на този век към южната, западната, северната и северната част на източната стена са изградени бордюри с височина 0,65 м. Те са долепени към съществуващите стени на фуга. Техните видими вертикални и хоризонтални лица са покрити със стенописна украса. Нивото на притвора отново е повдигнато, като новата тухлената настилка и положена върху пласт от глина. В подкрепа на виждането, че храмът е продължил да функционира в следстоличния период са откритите погребални съдчета в гробове № 10 и № 20. Техният вид и украса носят характеристиките на керамичната продукция от това време.

Хипотезата, че разкритата манастирска църква е свързана с култа към св. Богородица се гради на едно твърде важно обстоятелство. При археологическото проучване са открити стотици фрагменти от патронното изображение на църквата. То е било изпълнено с мозаечна техника и е било поставено над централния вход. Споменатите фрагменти, както и някои по цялостно запазени части от мозайката дават основание да се предполага, че се касае за изображение на св. Богородица. Дали обаче нашата хипотезата ще се превърне в научно доказан факт, че сме открили един от Богородичните манастири в столичния Търновград ще решат данните от бъдещите археологически проучвания.

ON THE MONASTERIES DEDICATED TO THE MOTHER OF GOD IN TARNOVGRAD AND THEIR LOCALISATION

(preliminary announcement)

During the time of the Second Bulgarian Empire, the 12th–14th c., there were a great number of monasteries in Tarnovgrad and its vicinity. Various written sources contain information about three monasteries dedicated to the Mother of God in the capital city. These are the Church of the Holy Virgin of Temnish, the Church of the Holy Virgin Mary Hodegetria, the Wayshower, and the Dormition of the Mother of God Church. Until recently none of these churches has been localized.

In 2014 during archaeological excavations architectural remains of a large mediaeval church were unearthed in the area of Frenk Hissar. It is of a complex architectural design. The church consists of an altar, naos, narthex, exo-narthex, flanked by galleries to the north and to the south ending in chapels to the south. Similar is the architectural design of monastery churches from that period and this can be noticed in the architectural solution of the Holy Forty Martyrs Church and the Church of the Holy Apostles Saints Peter & Paul in Tarnovo. The facades of the newly found church were lavishly decorated with ceramic elements. A brick sepulcher and several tombs were excavated in the narthex. It was ascertained that senior representatives of the Bulgarian aristocracy and clergy were buried there. The analysis of the archaeological digs, together with the information from the written sources, provides grounds to offer a hypothesis that the church belonged to a monastery complex having the Mother of God as patron.

НОВООТКРИТ НАДПИС ВЪРХУ СТЕНОПИСНАТА УКРАСА НА ЦЪРКВА № 13 НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Диана КОСЕВА

Новите археологически проучвания на крепостта Трапезица предоставят конкретни наблюдения относно периодизацията, стратиграфията и градоустройствения облик на крепостта[1]. За разлика от цитаделата на хълма Царевец, проучената част от жилищната архитектура на крепостта Трапезица е незначителна. По тази причина е трудно по археологически данни да се посочат и опорни хронологически параметри за църковното строителство. Архитектурните наблюдения, и най-вече изследването на стила и иконографията на оцелялата живопис, позволяват донякъде да диференцираме датировката на храмовете от XIII и тези от XIV в., но липсват данни, които да конкретизират датата на който и да е от тях.

Не е много оцелялата стенописна украса на Трапезишките църкви[2]. Това е една от причините, те да заемат скромно място в специализираната литература за българската средновековна живопис. Повечето от разкритите на няколко пъти през 1884, 1900, 2008 и 2012 г. деветнадесет църкви на Трапезица са еднокорабни, най-често засводени, като за подсилване на свода са използвани пиластри. Псевдоконструктивни ниши, украсени с глазирани панички и четирилистници по архиволтите на арките, разчленяват техните фасади. Преобладават тези, строени с камъни и бял хоросан, чиито стени са декорирани с тухлени редове, но има и такива като №№ 9, 19, 20 и притворът на 12, изградени на калова спойка. Фрагменти от стенописи все още стоят на място в църквите с №№ 3, 4, 6, 8, 10, 11, 13 и 14. Стените на останалите са оголени[3].

При някои църкви на крепостта Трапезица, особено тези, разположени на южния склон, обикновено се забелязва, че живописта се е запазила най-вече от северната страна и северните части на източните и западните стени. Донякъде това се обяснява с денивелацията на терена[4]. Не трябва да се пропуска и обстоятелството, че някои от храмовете са изградени на калова спойка, което ги прави по-нетрайни от тези с хоросанов градеж. Възможно е по-ранните църкви да се окажат именно тези, строени с калов градеж, тъй като при тях също се регистрира стенописна декорация, дори в няколко слоя[5].

Пръв А. Грабар изтъква високите художествени качества на живописта в църква № 13, за която счита, че е от XIII в., а тази от № 8 и № 11 – от XIV в.[6] Въз основа на техниката и технологията на живописта, Л. Прашков установява, че църквите с №№ 6, 10 и 13 са живописвани в XIII в., а тези

---

[1] ***Долмова, М.*** Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008; ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011; ***Добрев, Ив.*** Трапезица. – В: ПѢНИЄ МАЛО ГЄѠРГИЮ. Сб. в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Георги Попов. София, 2010, 618–647; ***Рабовянов, Д.*** Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Т. 1: Средновековният град. В. Търново, 2015.

[2] ***Тотева, Д.*** Консервационни проблеми на стенописите в църквите на крепостта Трапезица във Велико Търново. – В: Градът в българските земи. Шумен, 2014, 430–449.

[3] ***Косева, Д., Н. Тодоров.*** Проблеми с откриване, обработка и съхраняване на стенописите от археологическите разкопки във Велико Търново. – ТКШ, 10 (2015), 644–646; 653–654.

[4] Изглежда по тази причина зидовете от юг, които са били изцяло открити, както и тези над нивото на терена от север, са се разрушили значително по-бързо. Освен това по различно време от тях лесно са вземани камъни, за преизползване. Останалите църкви, които са били построени на по-равен терен в другите сектори на цитаделата, са разрушени навсякъде почти до основи.

[5] Разбира се, това не може да се приема като закономерност, тъй като църква № 20 е изградена в първата половина на XIV в., а църква № 9 (трапезарията на манастира при църква № 8), около средата на XIV в.

[6] ***Grabar, A.*** La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, 116–118.

с №№ 11, 14 и 8 (втори слой) – през XIV в.[7] Все пак до голяма степен остава валидна констатацията на Л. Мавродинова, че е трудно „...по стенописните фрагменти, сред които няма запазено нито едно цяло изображение да се датира точно живописта. Всъщност всички Трапезишки стенописи са създадени в един период от два века – от обявяване на Втората българска държава до падането ѝ...“[8].

За установяване хронологията на църковното изграждане и стенописване от особена важност са оцелелите стенописи в църква № 13 на крепостта Трапезица[9]. За стенописните образи от нея е писано най-много, тъй като и до сега запазената тук живопис е с най-голяма площ. Първият регистър на наоса е почти изцяло запълнен от изображения на светци-войни. Тук изключително внимание заслужават декоративните елементи и композиции, украсяващи цокли, пиластри, отстъпи, страници и др. вътрешни архитектурни пространства. Украсата върху страниците на пиластрите в наоса на църква № 13, изразяваща се в разцъфнали кръстове и фризове от кръстове в стъпаловидни и кръгли рамки, е еднаква с украсата в Боянската църква (1259 г.).

В очертанията на апсидата на този храм е изграден нисък праг, украсен със живопис, която представлява имитация на мраморна облицовка – редуващи се карета, запълнени с наклонени ивици и едноцветен фон, напръскан с цветни петна. Сходна архитектурна и орнаментална украса срещаме в апсидата на костницата на Бачковския манастир и църквата „Св. Никола“ в Мелник[10]. Епитрахилите на църковните отци в олтарното пространство на църквата са украсени с пояси от ромбовидна мрежа, последвани от широко поле, в центъра на което е разположен кръст или кръстовиден елемент. Те са близки до тези от църквите „Св. Никола“ в Мелник и Бояна.

Най-голямо е разнообразието в декорацията на костюмите и оръжието на светците-войни. С различни цветове, форма и орнаменти са щитовете, ножниците и броните. Прилепналите панталони са другия богато орнаментиран детайл от костюма. Колоритът навсякъде е ярък и хармоничен. Цокълът е не много широк, запълнен с диагонални зигзаговидни линии. Същата цокълна украса откриваме в църква № 10 на Трапезица, в църква № 19 на Царевец и в църквата при с. Горско Ново село до гр. Златарица.

С основание може да се констатира, че живописта на църква № 13 е най-близка до тази в Бояна от 1259 г. В този смисъл конкретно допълнение към историята на тази Трапезишка църква се явява новооткрит надпис-графит с миниатюрна рисунка на орел. Още по-интересно е, че при неговото разчитане се явява година, както изглежда, свързана със стенописването на църквата.

По време на археологическите наблюдения през 2013 г., свързани със социализацията на хълма Трапезица (изграждане на лифт и художествено осветление) бяха открити интересни материали и направени редица нови наблюдения[11]. Така, след прекарване на осветление в църква № 13, на южната стена на наоса се откри разглежданият малък графит с надпис. Той се намира върху наметалото на фигурата на светец-войн[12]. Графитът представлява очертание на правоъгълник, в който е разположено изображение на двуглав орел[13]. Над него, в двата ъгъла, са поместени съкращенията (М)НР (Θ Y. Между тях са подредени три буквени знака, разделени с точки и титли над тях. Изглежда, че графията е направена преди полагане на боите, тъй като част от пигментите са влезли в дълбочината на графита, което отнася изпълнението му във времето, когато църквата е живописвана. Освен това горната ограничителна линия на правоъгълното поле се слива с графията на долната част на туниката на светеца, т.е. тази рисунка е изпълнена, когато са правени графиите (предварителната врязана рисунка върху грунда) на фигурата на светеца-воин. Около разглеждания графит личат тънките вертикални графии, очертаващи диплите на наметалото. Изображението на двуглавия орел е представено съвсем схематично. Не са начертани обаче крилете. Тялото е с ромбовидна форма и завършва в долния край с триъгълна опашка. Шиите са издължени, V-образно очертани и завършват с малки елипсовидни глави. В долния край на тялото на орела са разположени двата крака, разперени встрани. Тази опростена схема за представяне на изображения на двуглав орел явно е добре позната и използвана през XIII–XIV в., особено в случаи когато се касае за малкоформатни творби на изкуството. Такива изображения се срещат върху пръстени, монети, печати, миниатюри или декоративна украса по одежди, познати от различни стенописни изображения.

---

[7] ***Прашков, Л.*** Материали и техника на българската монументална живопис от края на XII до края на XIV век. Автореферат на кандидатска дисертация. Москва, 1967, 8, 12.

[8] ***Мавродинова, Л.*** Към въпроса за съществуването на Търновската живописна школа. Стенописите на Трапезица. – ИИИИ, 14 (1970), 88.

[9] ***Тотева, Д.*** Консервационни проблеми ..., 434, обр. 11–15.

[10] ***Бакалова, Е.*** Бачковската костница. София, 1977, обр. 39; ***Мавродинова, Л.*** Църквата „Св. Никола“ при Мелник. София, 1975, обр. 12.

[11] ***Тотев, К.*** Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – АОР през 2013 г., София, 2014, с. 495, обр.2.

[12] Това е последното изображение върху южната стена на наоса в западна посока. Очертанията на разглеждания графит се виждат и върху чернобяла фотография от 60-те години на XX в., публикувана от Л. Мавродинова. ***Мавродинова, Л.*** Към въпроса ..., обр. 28.

При разглежданото изображение от Трапезица ясно се отделят чрез точки буквените съкращения МНР ΘY (Майка Божия), от разположените между тях три букви с титли – МНР. ς Z ξ. ΘY. Последните, очевидно са означения на цифри от дата. Цифровата стойност разчитаме като 1252 г. (ς Z ξ). Дали съкращенията за името на Богородица са своеобразна молитва за закрила към Божията майка или са свързани с отбелязване патрона на църквата, можем само да гадаем. Така или иначе разгледаният надпис-графит изглежда фиксира началото на стенописването на църквата.

Църквите и манастирите, изградени с прякото поръчителство на Иван Асен II, носят архитектурна импозантност, историко-мемориално съдържание и блестяща живописна украса с дълбока религиозно-философска същност, изпълнена в най-новите насоки от развитието на стила. Тази живопис, достойна царска поръчка на най-могъщия владетел на Балканите, очевидно е харесвана и около средата на XIII в. е копирана и развивана в рамките на столичния център. Изглежда, по това време, поръчките свързани с интензивното църковно строителство в различни части на българската столица, налагат новите модни тенденции, реализирани вече от местни автори, формирали и развили своя художествен стил в столичния град. За това съдим по запазените фрески от няколко храма на крепостите Трапезица (№№ 6, 10,13 и 19) и Царевец (№№ 12 и 19), които отразяват новите творчески търсения на зографите от средата и втората половина на века[14].

Изключителната близост между стенописите от споменатите по-горе църкви от българската столица и тези от църквата в Бояна може да се обясни с работата на едни и същи зографи, чиято основна дейност е свързана с Търново, който вече изграден и признат художествен център. Липсата на запазени образи върху стенописите от църквите на Трапезица и Царевец, обаче затрудняват по-точната стилова идентификация и откриването на повече конкретни аналогии между Бояна и Търновските паметници. За сметка на това, разглежданият наглед дребен и незначителен надпис-графит от църква № 13 ни дава конкретна аргументация за времето, когато Търново е вече утвърден художествен център.

---

[13] Размерът на правоъгълника е 3,9 х 3,4 см.

[14] ***Косева-Тотева, Д.*** Стенописи от археологическите разкопки на средновековната столица Търново. Автореферат на дисертационен труд. София, 2015, 16–17.

NEWLY DISCOVERED INSCRIPTION ON THE MURAL DECORATION AT CHURCH № 13 AT TRAPEZICA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO

Archaeological excavations on the Trapezica fortress give concrete observations about the periodization, stratigraphy and town planning pattern of the fortress. The architectural observations, and above all the research of style and iconography of survived painting, allow us to a certain extent to differentiate the dating of the temples from 13th c. and these from 14th c. In this direction interesting data give us small graphite with drawing and inscription on the south wall of the nave of church №13.

The graphite represent outline of rectangle, in which is arranged image of double-headed eagle, and above it, in the both angles are putted abbreviations (M)HP (Θ)Y. Between them are arranged three letter symbols, divided with dots and titles above them, which obviously mark digits from a date. The last is estimated as 1252 year (ς Z ξ) and look like it fixates the beginning of the mural of the church.

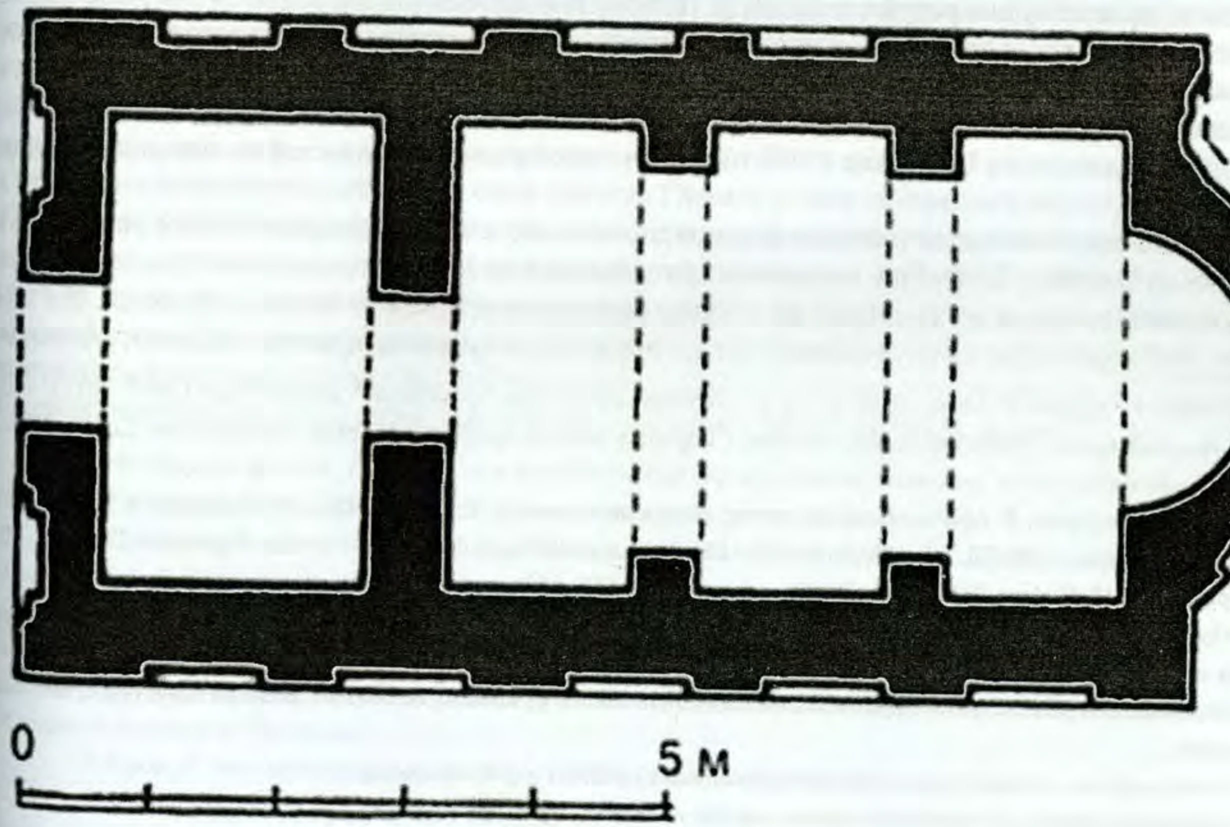

1. План на църква № 13.

МРАМОРЕН РЕЛЕФ НА АРХАНГЕЛ ОТ СТАРИТЕ РАЗКОПКИ НА ТРАПЕЗИЦА

Константин **ТОТЕВ**

Малко са запазените в България паметници на монументалната скулптура с фигурални изображения на светци от Късновизантийския период. На един такъв релеф ще обърнем внимание в настоящото изследване. Следите на тази рядка творба на изкуството опитваме да открием още с възобновяване на разкопките на Трапезица през 2007 г. в Северния сектор на крепостта, където проучванията са ръководени от мен[1].

Става въпрос за каменен (мраморен) релеф на архангел в цял ръст, разкрит при разкопките на църква № 2 на Трапезица, проведени през 1879 г.[2] Както и при други паметници от столично Търново и този релеф мистериозно изчезва и до днес е в неизвестност. Опитът ни да го потърсим досега не даде резултат[3]. За сметка на това през 2008 г. попаднахме на архивна снимка на релефа[4]. През 2014 г. в архива на НАИМ попаднахме и на друга снимка на същия релеф, експониран на метална стойка[5].

Изучаването на скулптурни архитектурни детайли, откривани по археологически път почти винаги е затруднявано от факта, че няма сигурна информация за съществуването им в цялостния им вид, както и за конкретното им място в църковния интериор. В случая въпросът е още по-сложен, тъй като се касае и за изгубен засега паметник. За този релеф за първи път пише накратко неговият откривател В. Берон, по повод описанията на разкритата на крепостта Трапезица във В. Търново църква № 2[6]. Берон вижда на дясната страна (страница) на северния вход на църквата „…издълбан на един камък ликът на Св. Архангел Михаил, прав, стоящ, изкусно изработен и опиращ се с дясната ръка на сабята си, с разперени крила…“[7] Двадесет години по-късно, В. Димов по повод разкопките на Трапезица пише за същия релеф следното: „…На северната стена (на църква № 2, б. а.) има малък вход. При разкопките и дълго време след това в стената на този вход вдясно стоял зазидан камък със скулптиран образ на св. Архангел Михаил. Той бил изобразен прав, с разперени крила и с дясната ръка облегната на меча. Какво е станало с тоя камък, това никой не знае“[8]. Факт е, че по времето, когато В. Димов работи на Трапезица (1903 г.) релефът вече е изчезнал, или той не могъл да го види или открие.

Първото свидетелство за този релеф, както споменахме, е на фотография от 1921 г., пазена във фотоархива на НАИМ – БАН. Тя е направена при кампания на Министерството на просвещението за фотодокументиране на археологически и художествени паметници от Велико Търново[9]. На нея се вижда фрагмент от релефно изображение на архангел, опряно на купчина каменни отломки.

---

[1] ***Тотев, К.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). – В: Българско средновековие. Общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2012, 574–592.

[2] ***х Стоянов-Берон, В.*** Археологически и исторически иследования. Търново, 1886, 23–24; ***Димов, В.*** Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД, 5 (1915), 119–120, 122; ***Алексиев, Й.*** Карел Шкорпил – между Търново и Плиска. – В: Плиска-Преслав. Т. 11. София, 2015, с. 36. 35–39.

[3] По време на повторното археологическо допроучване на църква № 2 на Трапезица нито в наоса, нито в притвора се попадна на този релеф.

[4] За наличието на тази фотография пръв ни насочи Ив. Ванев от института за изследване на изкуствата, за което му благодарим.

[5] Фотографията ни беше предоставена от фондовика на НАМ д-р К. Меламед.

[6] ***х Стоянов-Берон,*** В. Археологически…, с. 24.

[7] ***х Стоянов-Берон,*** В. Археологически…, с. 24.

[8] ***Димов, В.*** Разкопките на Трапезица…, с. 123.

[9] **Фотоархив НАИМ**. Народен музей София. Т. 34 (Търново). Автор на фотографията е Хлебаров.

Снимката очевидно е направена на място на хълма Трапезица, какъвто смисъл носи и ръкописната анотация към нея[10]. Втората фотография на релефа е направена значително по-късно, изглежда около средата на XX в.[11] На нея изображението е в същия фрагментиран вид и независимо, че е снимано от друг ъгъл, категорично става въпрос за един и същ паметник. Тази втора фотография е важна дотолкова, доколкото свидетелства, че релефът не е изгубен, а е бил в списъка на експозицията на Търновския исторически музей. Вероятно паметникът и днес е във фондовете на същия музей и търсенето трябва да продължи.

Първите археологически проучвания и материалите, постъпили от тях, заедно с изворовите сведения, създават база за изграждане на допускания и хипотези за патрона на църква № 2. Според данните от житието на св. Гавриил Лесновски, мощите на този светец са пренесени от Лесновския манастир „Св. Архангел Михаил“ на Трапезица и са положени в църквата „Св. Апостоли“[12]. Ако допуснем, че църква № 2 е църквата „Св. Апостоли“, както предполагат първите ѝ откриватели, където са донесени мощите на св. Гавриил Лесновски, то тогава откритият релеф би могъл да се свърже с патрона на Лесновския манастир[13]. Все пак на мястото, където е открита скулптираната фигура, според иконографските принципи, обикновено стоят двамата архангели, които „пазят“ входа на храма и това изглежда най-правдоподобното обяснение за намирането на релефа именно там[14]. Според резултатите от последните археологически разкопки (2007–2015), църква № 2 е изградена върху разрушените стени на Дворцовите сгради и се датира в самия край на XIII, или по-скоро в началото на XIV в.[15]

Релефът от Трапезица е изпълнен върху мраморна плоча с добре изгладена основа. Изображението е на архангел, представен като голобрад юноша в цял ръст. От първоначалното изображение, което е било разположено върху правоъгълна плоскост, се вижда горната половина. Липсва горната част на главата и страничните части от фигурата. Архангелът е запазен до таза.

Главата е закръглена, но горната ѝ част до веждите е отчупена. Брадичката и веждите са подчертани и преливат без прекъсване в основата на носа и устните. Бузите са закръглени, като грижливо е отбелязан прехода към ноздрите и устните. Косите са спокойни и падат на тежки къдрици към шията и рамената. Въпреки повредите, добре личи че лицето е изпълнено с меки преходи, нежен овал, леко издадена брадичка, пухкави устни, не много дълъг нос и широко отворени очи със старателно моделирани клепачи и очни орбити. Главата е лико повдигната върху дълга права шия. Под лявото ухо се вижда края на лентата, която привързва косите на архангелите.

Фигурата на представения архангел е обвита от наметало. Единствено при деколтето се вижда част от туниката. Наметалото се спуска на едри дипли, чиято различна посока очертава обемите, които покрива. Дясната ръка е свита под наметалото пред гърдите и само се подава дланта с пръстите, която държи края на широка гънка. Тази гънка се спуска към лявата ръка, която е отпусната надолу. Според описанията, които дават очевидците тази ръка е била облегната на меч[16].

---

[10] **Фотоархив НАИМ**, № 1199. Тук в анотацията под фотографията е написано, че статуята е мраморна.

[11] Експозиционната мебелировка от снимката подсказва за това време.

[12] ***Проложно житие на Гавриил Лесновски и Народно житие на Гавриил Лесновски.*** – В: Стара българска литература. Т. 4: Житиеписни творби. София, 1986, 171–175.

[13] ***Матанов, Хр.*** Средновековните Балкани: Исторически очерци. София, 2005, 365–367. Йоан Оливер изцяло подновява църквата „Св. Архангел Михаил“ в Лесново през 1341 г. Не се знае точната година смъртта му, но е известно, че е погребан в същата обител, някъде след 1356 г. След тази година, според нас, може да са пренесени мощите на св. Гавриил Лесновски на Трапезица.

[14] ***Геров, Г.*** Ангелите-пазители на входа. – ЗРВИ, XLVI (2009), 435–442.

[15] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2013 г., София, 2014, 481–484. Големи зони от църковния некропол са разкрити от всички страни на храма при новите разкопки (2007–2014).

[16] ***х Стоянов-Берон, В.*** Археологически …, с. 23.

Диспозицията на архангела е много сходна с изображенията на няколко светци-войни върху капителите от музея в Клюни и Археологическия музей в Истанбул, както и архангелски изображения капителите от Карие джамия[17]. При повечето от тях дясната ръка е свита в лакътя, а лявата е леко отпусната надолу. По сходен начин стиска с ръка диплата на наметалото св. Димитър, представен върху източната стена на източния капител на гробница H във вътрешния притвор на Карие джамия[18].

Стиловите характеристики на разглеждания от нас релеф държат връзка с група паметници, изработени в константинополско ателие, функционирало в началото на XIV в.[19] Запазени са на място и в музейна среда скулптурни детайли от няколко от най-значимите църкви в Константинопол. Това са манастирът Хора (Карие джамия), Св. Богородица Паммакаристос (Фетие джамия), Св. Богородица Кириотиса (Календерхане джамия), Манастирът на Константин Липс (Фенари Иза джамия), както и един капител, съхраняван в музея на абатство Клюни[20]. Една от основните характеристики на тази продукция е скулптирането във висок релеф на фигури на светци войни, архангели, евангелисти и др. Наред с това характерът на скулптиране се отличава с редица специфични особености, които отразяват интереса и предпочитанието на художниците към класическите модели. Това проличава най-вече в по-добре запазените образи. Тези особености се изразяват в малки устни с подчертана пухкава и сочна долна устна. Ирисите на очите са разположени почти в средата между горния и долния клепач, а зеницата е широка (т.е. отново се обръща поглед към образите от класическата античност). В Археологическия музей на Истанбул се пазят редица скулптурни фрагменти от образи от Карие джамия[21].

Тази група паметници на Палеологовата скулптура, свързани с византийската столица, включва каменни панели, канопи, капители, конзоли и др. архитектурни детайли. При тях е характерно, че рамките на изобразителното поле, или основните изображения, засичат части от другите фигури, оръжия и аксесоари, създавайки усещането за дълбочина и многоплановост. Правят впечатление и широките зеници, които запълват голяма част от ириса на очите, което ги прави спокойни и изразителни. Класическата красота на лицата е свързана с финото изпълнение на детайлите и неповторимата свежест на формите. В заключение обаче остава въпросът за пътя, по който този релеф достига до крепостта Трапезица. Не е изключено да се мисли, че може би става дума за военен трофей. Фактът, обаче, че в църквата изображението е било цяло, без повреди, вградено в страницата на входа подсказва, че най-вероятно се касае за поръчка, изпълнена в Константинопол и доставена в българската столица през началните десетилетия на XIV в. Съществува и трета възможност – релефът да е изпълнен на място по време на строителството на църквата от школуван скулптор.

MARBLE RELIEF OF ARCHANGEL FROM THE OLD EXCAVATIONS OF TRAPEZICA

In the article is examined stone (marble) relief of archangel, discovered at the excavations of church № 2 of Trapezica, conducted in 1878 year. The relief of Trapezica is executed on marble slab with well smoothed base. From the initial image, which has been arranged in whole height on rectangle plane, has survived the upper half. Until recently it was thought that this relief has disappeared.

The first evidence for it is from a photo, made in 1921, kept at the photo archive of NIAM – BAS. It's discovered second photo of the relief, dating around mid 20 century. This second photo is important as much as proof, that the relief wasn't lost, but in the list of the exposition of Tarnovo museum of history. It's important to be noted, that the stylistic characteristics of the relief from Trapezica hold direct connection with group monuments, made at Constantinople workshop, functioned in the beginning of 14th century.

---

[17] ***Hjort, O.*** The Sculpture of Kariye Camii. – DOP, 33 (1979), p. 233; **Byzantium.** Faith and Power (1261–1557). Ed. By H. Evans. The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004, cat. no. 54, 55, p. 108, 110.

[18] ***Hjort, O.*** The Sculpture…, fig.78.

[19] ***Belting, H.*** Zum Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel. – MünchJbKunst, 3/23 (1972), 63–100.

[20] ***Hjort, O.*** The Sculpture…, 178–179, 234.

[21] ***Hjort, O.*** The Sculpture…, fig. 54a-d.

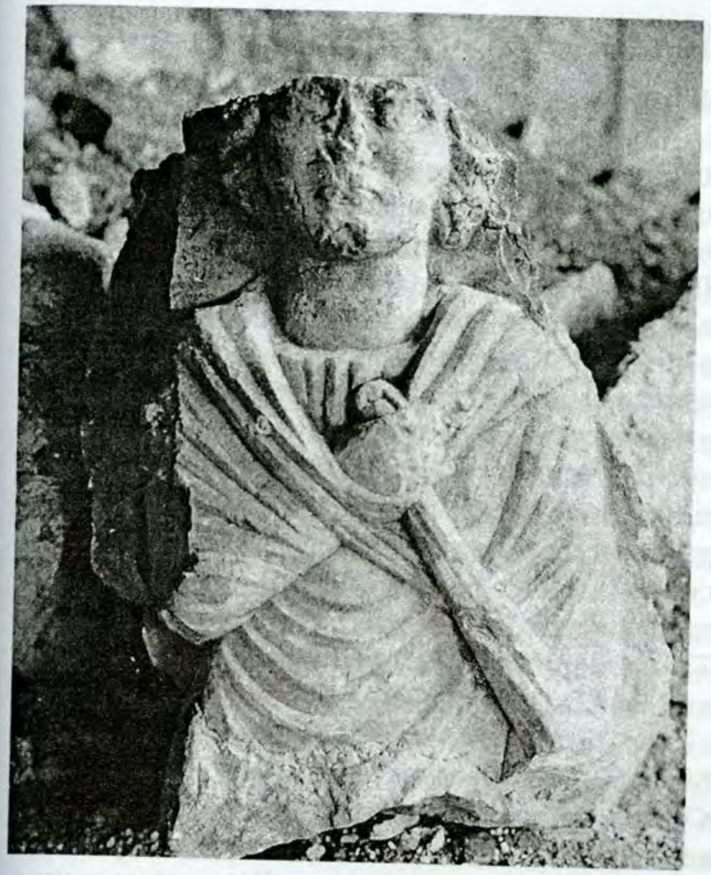

Обр.1. Фотография на релефът с изображение на архангел от църква № 2 на Трапезица, направена през 1921 г. (фотоархив на НАИМ – БАН).

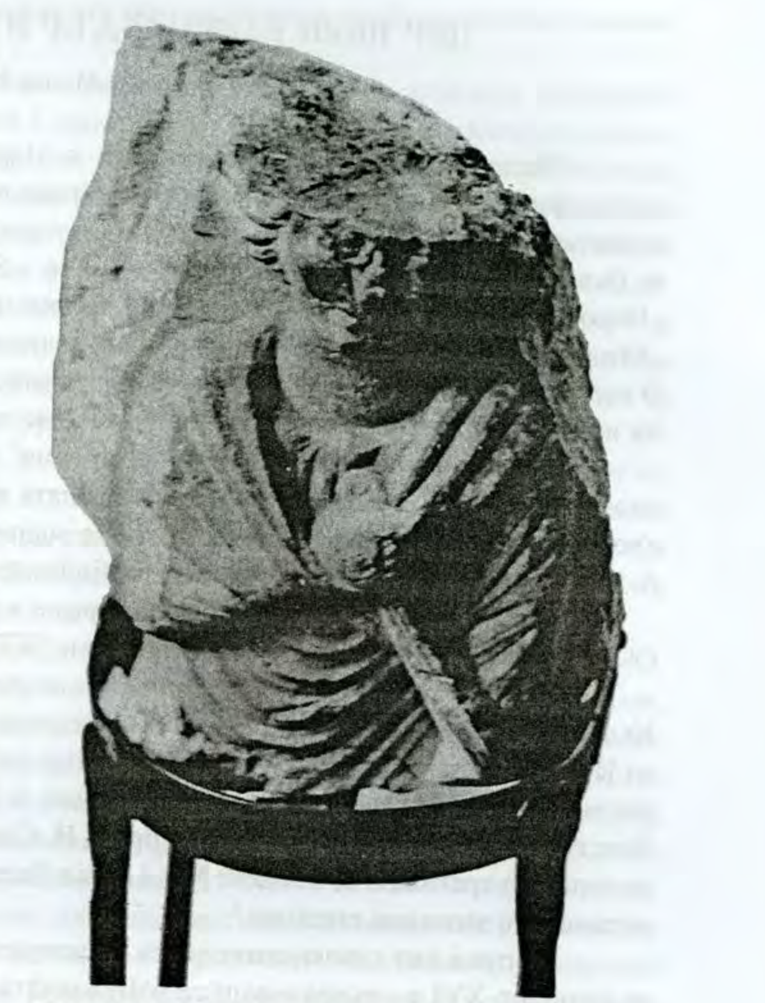

Обр. 2. Фотография на същия релеф от средата на XX в.

ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР И МАНАСТИРИТЕ В ПАРОРИЯ

Милен НИКОЛОВ

Обширната тема за манастирите в Парория не е проучена достатъчно задълбочено в българската специализирана литература. Прави впечатление, че са изследвани добре само различни аспекти от нея. Те се отнасят основно към локализацията на манастирите, а оттук – и до въпроса за българо-византийската граница през 30-те – 50-те години на XIV в., етимологията на топонима „Парория“ и особено етимологията на топонима „Месомилион“ поради възможната му връзка с „Милеоните“ от IX в., указващи трасето на българо-византийската граница по времето на кан Тервел[1]. В същото време значението и ролята на Парорийските манастири за проникването и утвърждаването на исихазма в средновековна България, като че ли не е достатъчно обстоятелствено представен.

В контекста на голямата тема „Парория“ има още един важен аспект, на който сега спираме своето внимание, и това е въпросът за ролята на цар Иван Александър за построяването на тези средновековни обители и помощта му за манастирските братства при преодоляването на такива бедствия като глад и опустошителни разбойнически нападения[2].

Информация за тази помощ намираме в следните извори: житието на св. Григорий Синаит (ЖГС), житието на св. Теодосий Търновски (ЖТТ) и житието на св. Ромил Видински (ЖРВ).

Житието на св. Григорий Синаит няма съвременен български превод. Негов автор е патриарх Калист – един от любимите ученици на светеца. За пръв път гръцкият текст на житието е издаден от И. В. Помяловский през 1894 г. по ръкопис от Московската синодална библиотека[3]. Той е датиран от И. В. Помяловский през 1894 г. по ръкопис от Московската синодална библиотека[3]. Той е датиран различно – едни изследователи го поставят в XVI в., а други – от втората половина на XIV в.[4] Текстът е преведен на руски език от проф. И. Соколов през 1904 г.[5] Някои автори считат, че гръцкият ръкопис, съхраняващ се в кодекс № I-117 във Великата лавра на Атон и датиран от XV в., превъзхожда останалите запазени текстове [6].

За пръв път славянският текст на житието е публикуван от П. А. Сырку през 1909 г.[7] Това е ръкопис от XVI в., съхраняващ се в Духовната академия в С. Петербург, № 1488 от библиотеката на Софийския събор в Новгород[8]. Напоследък текст на превода от славянки език, извършен въз основа на доста по-стария ръкопис от XIV в. от манастира Зограф (№ 2147), е направила Ангелика Деликари[9]. Последно гръцкият текст на житието, с варианти, паралели, превод и бележки е представен от Хайнс-Файт Байер през 2006 г.[10] За нуждите на настоящето изложение ще бъде ползван именно последният текст.

За нас представлява интерес последната част на житието. В нея са описани събитията от последните 10–12 г. от живота на св. Григорий Синаит. След бягството му от Атон ок. 1333–1334 г., св. Григорий през Адрианопол достига Парория и се установява на Обледенената планина (Κατακεκρυωμένον ὄρος). Тук той събира немалко ученици и остава за постоянно – всъщност, това е първото постоянно монашеско братство в Парория, просъществувало поне до 1355 г.[11] Тук обаче отшелниците стават обект на постоянни нападения и кражби от страна на местните разбойници. Въпреки че монасите устояват и дори основават освен Великата лавра още три манастира – в Месомилската пещера и в м. Позова, св. Григорий бил принуден да уведоми цар Иван Александър за разбойническия тормоз. В писмото си той помолил за помощ, като му съобщил и причините за неговото бягство от Атон – а именно, постоянните турски нападения.

Разбирайки за новооснованите манастири и техните проблеми, българският владетел се отзовава наистина по царски. Той дава средства за построяването на пирг, на храм, на монашески килии и на обори за добитъка на братството. Дарява също земи, езеро за риболов, овце, крави и впрегатен добитък за манастирското стопанство. Тези дела са описани твърде хвалебствено и са определени в житието като „свръхестествени“, в духа на тогавашната традиция.

В Житието на св. Теодосий Търновски, написано също от патриарх Калист[12], помощта от страна на цар Иван Александър е представена в доста и важни детайли. Тук е нужно да припомним, че Калист е бил освен един от най-дълголетишните и любими ученици на св. Григорий, но и близък приятел със св. Теодосий, като тази близост е възможно да се е зародила именно в Парорийските манастири. Така че Калист, описвайки в житието на своя учител ролята на цар Иван Александър за монашеските братства в пограничието, не изпада в големи подробности, като набляга основно на огромните средства, дадени за строежа на манастирския комплекс.

В ЖТТ обаче, имайки вече друга цел – а именно, да представи в по-големи детайли личността на Теодосий Търновски, Калист съобщава важни данни. На първо място става ясно, че именно Тедосий Търновски (неслучайно) е пратеникът на св. Григорий до българския цар и благодарение на него (бидейки близък на българския владетел още преди замонашването си), манастирът получава толкова големи дарове.

След няколко години монасите в Парорийските манастири отново изпадат в „крайна нужда“. Затова отново Тедосий Търновски за втори път е изпратен в Търново за помощ и за втори път цар Иван Александър се отзовава на тази молба. От текста не става ясно каква точно е тази „крайна нужда“, но, както изглежда, става въпрос за парични средства или някакъв вид продоволствие.

В Житието на св. Ромил Видински[13] намираме още по-важна информация за изражението на помощта на цар Иван Александър за Парорийските манастири. Изглежда авторът на ЖРВ, Григорй Дображисец, както и самият Ромил, не са били част от най-близкото обкръжение около св. Григорий, за разлика от Теодосий Търновски. Именно поради тази причина в това произведение намираме безценни детайли, които в ЖГС и ЖТТ не са отразени – там помощта на царя е посочена обобщено, предадени са крупните ѝ материални измерения, изразени са хвалебствените слова и благодарностите към владетеля, но без особени подробности.

В ЖРВ обаче тази помощ, конкретно по отношение на приноса на царя за прекратяване на разбойническите нападения, е твърде детайлна. Нещо повече – четейки само ЖГС и ЖТТ,

---

[1] ***Николов, М.*** Исихазмът, св. Григорий Синаит и манастирите в Паророия. Бургас, 2013, 135–140.

[2] ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV в. (Цар Иван Асен IV – синът на Иван Александър). В. Търново, 1993, с. 186; ***Андреев, Й.*** Средновековната Парория и Манастирът на св. Григорий Синаит (въпроси на локализацията). – Епохи, I/2 (1993), 25–37; ***Николов, М.*** Исихазмът…, 135–140.

[3] ***Помяловский, И. В.*** Каллист I, патр. Житие иже во святых отца нашего Григория Синаита. С. Петербург, 1896. – Записки историко-филологического факультета императорского С. Петербурского университета, 35 (1894/1896), 1–46.

[4] ***Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита. №1. Текст и исследования по духовной истории. Вып. 2. Екатеринбург, 2006, с. 27.

[5] ***Соколов, И. И.*** Житие иже во святыхъ отца нашего Григория Синаита. С греческаго (по изданному списку XVI-го века) перевёлъ, предисловиемъ и примечаниями снабдил И. Соколовъ. Москва, 1904, 62. 71–74; http://krotov.info/acts/14/1/callist.html, посетен на 05.IV.2012 г.

[6] ***Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита №1…, с. 27.

[7] ***Сырку, П. А.*** Житие Григория Синаита. Составленное Константинопольским патриархом Каллистом. Санкт-Петербург, 1909.

[8] ***Сырку, П. А.*** Житие Григория Синаита…, LXXXVIII.

[9] ***Δελικάρι, Α.*** Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης. Η δράση και η συμβολή του στην διάδοση του Ησυχασμού στα Βαλκάνια: Η σλαβική μετάφραση του Βίου του κατά το αρχαιότερο χειρόγραφο. – Ελληνισμός και Κόσμος των Σλάβων. Αρ. 6. Θεσσαλονίκη, 2004, 226–249. **Цит. по: *Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита №1…, с. 28.

[10] ***Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита №1…

[11] ***Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита №1…; ***Николов, М.*** Исихазмът…, 79–80.

[12] ***Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист.*** – В: Стара българска литература. Т. 4. Съст и ред. Климентина Иванова. София,1986, 443–468.

[13] ***Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец.*** – В: Стара българска литература. Т. 4. Съст. и ред. Климентина Иванова. София, 1986, 468–491.

оставаме с впечатлението, че само построяването на манастирския пирг е предпазило монасите от разбойническите нападения, както и че цар Иван Александър е откликвал на молбите им на помощ, единствено докато св. Григорий е бил жив и св. Теодосий лично е ходел в Търново за помощ. Както става ясно обаче от ЖРВ, това съвсем не е така.

Проблемът с разбойниците е предаден от Григорий Доброписец по следния начин. Според него непосредствено след смъртта на св. Григорий Синаит отново се засилили нападенията на разбойниците (в Житието те са наречени „хусари") и именно поради тази причина, както и поради големия глад, Ромил, неговият наставник, и съученикът му Иларион напуснали Парория и се заселили в местността Монкре, на един ден път от Търновград. Тук останали известно време – не е ясно колко, но изглежда този период е обхващал не повече от година или по-малко. В Монкре Ромил изоставил наставника си и се заселил сам в отдалечено място. Но старецът починал и изпитвайки силни угризения от това, че го е напуснал преди смъртта му и е престъпил правилата, според които е трябвало постоянно да се грижи за него, Ромил приема за наставник своя съученик Иларион. Те заживели заедно, но узнали, че Парорийската пустиня вече благоденства, понеже „цар Александър забранил с гняв на многото разбойници и убийци, които имаха обичай да нанасят вреда на божиите раби... и ги заплашил, че ако не прекъснат тези действия, ще подеме поголовно преследване".

Пасажът е твърде важен. От него става ясно, че след смъртта на св. Григорий, след която и св. Теодосий напуснал Парория, връзките на Парорийските манастири и българския царски двор продължават. Очевидно цар Иван Александър се е грижел постоянно за благоденствието на обителите, като неговата помощ за тях не се е изразявала в изолирани дарствени актове. Той изглежда е бил покровител на манастирите до обезлюдяването им, като ги подпомагал не само финансово.

Показателно е, че българският владетел е имал властта да забрани на разбойниците да извършват нападения. Този факт следва да свържем с тяхното наименование – „хусари". Проблемът вече е представен в детайли[14], затова ще посочим накратко по-важните за настоящата тема обстоятелства.

Знаем, че в Suidae Lexicon, съставен през втората половина на X в., е отбелязана думата χόνσα (хонса). Според този извор така българите наричали крадците[15]. По същото време е съставен трактат за военното изкуство от анонимен автор, известен като „De re militari liber"[16]. В него са описани функциите на χωσαριοί, „наречени от населението на Изтока трапезити". Един век по-късно видният византийски военачалник Кекавмен в своя „Стратегикон" пише за χόνσαριους – войници със специални функции, използвани като войскови съгледвачи и разузнавачи[17]. За хусари няколко пъти се говори и в Законника на сръбския крал Стефан Душан, където те са определени като грабители, разбойници. Но тук също се разбира, че става въпрос за разбойници в граничните райони на Сърбия. Изрично е споменато, че в работата на управителите на граничните територии влиза и тази да преследват и наказват хусарите[18].

Да не забравяме, че и самият Момчил е бил разбойник. Според Никифор Григора той бил роден в пограничните области между България и Сърбия и „предпочитал от малък да води разбойнически живот"[19]. Преследван от българските власти, той бяга във Византия, където очевидно охранява част от българо-византийската граница. Въпреки че е на официална византийска служба, той продължава с разбойническите нападения над българските гранични земи[20]. Вероятно Момчил също е бил такъв разбойник в началото на „кариерата" си, каквито са и хусарите в Парория. Не е случайно, че той винаги действа по границите с протекцията първо на Византия, после на Сърбия, а впоследствие е в съюз или с Йоан Кантакузин, или с Алексий Апокавк и Ана Савойска.

Във Византия положението с разбойниците в пограничията е абсолютно същото, каквото е в България и Сърбия.

Вън от всякакво съмнение е наличието на разбойници именно в Странджа планина, тоест в Парория, но във византийската територия, точно през 30 – 40-те години на XIV в. За това изрично пише Мануил Гавала до Григорий Кауталия, велик хартофилакс на Цариградската църква.

Писмото е от май-юни 1332 г. и е твърде ценен исторически извор, понеже в детайли се описва пътуването на Мануил Гавала от Константинопол до Вризис (днешният Бунархисар в Република Турция). В него изрично е казано, че има определени места в планината, в които разбойниците нападат пътниците и ги ограбват, като тези, които се съпротивлявали, били убивани. Нещо повече – тези грабители ходели спокойно в кръчмите на съседните села и пиейки вино, разказвали съвсем открито за своите подвизи[21].

Очевидно е, че тук става въпрос за разбойници, действащи от византийска територия, понеже Мануил Гавала е притеснен от техни нападения в пътя от Дългата стена до Бунархисар. По всичко личи, че те били във връзка с местното население и ограбвали само тези, които не са местни хора – в противен случай е малко вероятно да посещават необезпокоявани кръчмите на околните села. Интересен е фактът, че официалните византийски, а и български власти, не реагират по никакъв начин на това състояние на нещата.

Изложеното дотук има за цел да постави въпроса – дали тези разбойници, описани в ЖГС, ЖТТ и ЖРВ, са обикновени грабители? От представените данни става ясно, че това едва ли е така. По-скоро можем да направим обоснованото предположение, че населението от пограничните области се е препитавало с мълчаливото одобрение на официалните власти с разбойничество в чуждите държавни територии. Именно затова и цар Иван Александър е можел да забрани техните нападения над Парорийските манастири – вероятно разбойниците са се ползвали от неговата протекция в определени ситуации. Като допълнителен аргумент можем да посочим и още нещо. Българският цар заповядва на разбойниците не да спрат нападенията по принцип, а да спрат нападенията само над манастирите.

От всичко казано дотук можем да резюмираме, че единствено благодарение на българския цар Иван Александър е построен и завършен манастирски комплекс – Великата лавра в Парория, с неговите компоненти – манастирски храм, килии, обслужващи и стопански помещения, пирг. Обителта се превърнала бързо и в място за поклонение, за което изрично пише патриарх Калист[22].

Българският владетел подпомагал манастирските братства и след изграждането на обителта, както и след смъртта на св. Григорий Синаит, като е наложил своята царска протекция над тях. Благодарение на тази подкрепа, Парорийските манастири бързо се утвърждават като голям духовен, книжовен и поклоннически християнски център, където получават своето обучение и св. Теодосий Търновски, св. Роман Търновски и св. Ромил Видински. Опитът и знанията на тези трима велики исихастки учители, получени именно в Парория от св. Григорий Синаит, лежат в основата на обособяването на големите духовни и книжовни центрове в Търновград и Раваница.

---

[14] ***Николов, М.*** Исихазмът..., 141–148; ***Николов, М.*** Хусарите в Парория през XIV в. – ИНИМ, 24 (2012), 161–166.

[15] ***Suidae Lexicon.*** – В: ГИБИ. V. София, 1964, с. 310.

[16] ***De re militari liber.*** – В: ГИБИ. V. 1964, с. 279.

[17] ***Cecaumeni Strategicon***. – В: ГИБИ. VII, София, 1968, 12–13, с. 18.

[18] ***Новакович, Ст.*** Законик Стефана Душана, цара српског. Београд, 1898.

[19] ***Новакович, Ст.*** Законик Стефана Душана, цара српског. Београд, 1898.

[20] ***Павлов, Пл.*** Българско средновековие. Познато и непознато. В. Търново, 2008, 159–160.

[21] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България в австрийските ръкописни сбирки и архиви. София, 1994, 147–161.

[22] ***Байер, Х.-Ф.*** Житие и сочинения Григория Синаита №1..., 27, с. 209.

The Parorian monastery were established by St. Gregory of Sinai around 1334–1336 in the border region between Bulgaria and Byzantium at the highest part of Strandzha Mountain. According to the Life of St. Gregory of Sinai by St. Theodosius and St. Romylos of Vidin, thanks to the financial help from Tsar Ivan Alexander the Great Lavra quickly built a large monastery complex with a tower, catolicone, barns, utility buildings, monk's cells etc. The Bulgarian tsar provided also cattle for the monastery farm and a fishing lake, as well as cash and other means. The Bulgarian ruler offered protection to the monks against numerous border bandits, from whom they suffered much. Thanks to his support before and after the death of St. Gregory of Sinai, the monasteries quickly became a regional spiritual and literary center which attracted monks from Hungary, Serbia, Bulgaria, Wallachia, Byzantium. It was here where St. Gregory of Sinai personally trained the most famous Bulgarian hesychastic teachers in XIV c. – St. Theodosius of Turnovo, St. Romylos of Vidin and St. Roman of Turnovo, who carried their knowledge to Bulgaria and Serbia, and indirectly contributed to the formation of major literary schools in Turnovo and Ravanica.

ЗА НАЛИЧИЕТО НА КАДИФЕ В ТЪРНОВО ПРЕЗ XIV в.

(ТЕКСТИЛ ОТ РАЗКОПКИ НА СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ФРЕНК ХИСАР)

Иван ЧОКОЕВ

За присъствието на кадифе във „Византийския свят"[1] говори фактът, че италианските търговци закупували от Константинопол кадифени платове, за да ги продават на Запад. Авторът на Флорентински наръчник за търговия от 1315 г. препоръчва: *„Изнася се от Константинопол и Пера, за да се пренесе към страните на Запада: ... копринени платове и кадифета – от всякакъв вид, и в голямо количество*"[2].

В периода 1348–1355 г. продължила войната за Проливите между Венеция и Генуа. През първата половина на 1351 г. Венецианската република създала мощна коалиция чрез сключване на договори с крал Педро III Арагонски (1336–1387) и Йоан Кантакузин (1347–1354). Генуезците имали на своя страна унгарския крал Лайош I Велики (1342–1382), емира на Айдън и османския султан Орхан. В хода на тези събития през първата половина на 1351 г. била осъществена размяна на пратеничества между Византия и България, но в крайна сметка България заела прогенуезка позиция[3].

От Счетоводната книга на генуезката „Военна служба" за 1351–1352 г. става ясно, че за генуезки пратеничества в България през март и втората половина на май 1352 г. са закупени *„шапка от червено кадифе"*, *„качулка от червено кадифе"*, *„10 пики*[4] *кадифен плат"*, *„един плащ от кадифе"*, както и *„кадифе и една кадифена качулка"*), *„една качулка от кадифе"*, *„една кадифена шапка"* и *„червена кадифена шапка"*[5]. Тези данни свидетелстват, че кадифето е било познато и по българските земи най-малкото от облеклото на чужденците, посещавали тези места. Но в същия исторически извор намираме, че за ***„една от жените на пратениците от Загора"*** в началото на май същата година, наред със скъпите дрехи, генуезците са закупили и *„кадифена шапка с кожи"*[6]. От друга страна, фактът, че са закупени подаръци за жената на човек от българската делегация, води към предположението, че някои от набавените кадифени платове, споменати в счетоводните бележки (*„10 пики кадифен плат"* и *„кадифе"*), са били предназначени за дарове в България.

През 2014 г. Хитко Вачев започва разкопки на средновековна църква в местността Френк хисар под Царевец. В притвора на църквата е разчистен гроб, в който е бил положен женски индивид със златни накити. Разкрити са и текстилни материали, които бяха в тежко състояние и силно фрагментирани[7]. При проведеното проучване бяха установени следните текстилни материали: фин копринен текстил; везба с копринени и сърмени нишки; сърмена тъкана лента; сърмен текстил с предени нишки от позлатен протеинов субстрат; сърмен текстил с позлатени белтъчни ивички; както и интересуващото ни в случая кадифе[8].

---

[1] Според И. Божилов терминът „Византийски свят" обозначава с възможно най-голяма точност цивилизацията, разпространена на голяма част от Източна Европа през Средновековието. Единството на културни явления и процеси в това огромно пространство – не само географско, но и политическо, – което се нарича византийски свят, е безспорен факт (***Божилов, Ив.*** Византийският свят. София, 2008, 11–15).

[2] ***Гюзелев, В.*** Счетоводна делова писменост от Българското и Европейското средновековие. Пловдив, 2013, 41–42.

[3] ***Гюзелев, В.*** Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, с. 169; ***Гюзелев, В.*** Очерци върху историята на българския североизток и черноморието (края на XII – началото на XV век). София, 1995, 41–48.

[4] Пика (пиква, пико) – мярка за дължина, сходна с лакът. Тя е имала различни измерения в отделните търговски центрове през Средновековието: в Константинопол = 56,8 см; остров Крит = 63,9 см; Кафа = 85, 2 см (***Гюзелев, В.*** Счетоводна делова писменост ..., с. 302).

[5] Пак там, с. 84, 87–88.

[6] Пак там, с. 86.

[7] ***Вачев, Х., И. Петракиев.*** Спасителни археологически проучвания на обект „Средновековна църква" в квартал „Френк хисар" в столичния Търновград. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 653–656.

Тъканите, изработени в сплитка основен плюш и основно кадифе, какъвто е изследваният текстил от Френкхисар, на лицевата си страна имат гъсто разположени краища от нишки, наречени велур (Обр. 1а). Той е получен от разрязването на специална основа – велурна. Кадифените тъкани се състоят от две системи основни нишки – редовна и велурна, и една система вътъци – редовни (Обр. 1–4)[9].

Велурът на основните кадифета и плюшове се образува по време на тъкането на самия стан, като след сноването на няколко редовни вътъка, в отвора се прекарва не вътък, а специална пръчка, наречена рута (Обр. 4). Над рутата лежат само велурните основни нишки. При съвременното тъкане на известно разстояние от края на тъканта става изтеглянето на рутите. На едната си страна те имат острие и при изваждането им то срязва велурните основни нишки. Рутите могат да бъдат с различна дебелина, от която зависи височината на велура[10].

В миналото рутите са имали жлеб. След натъкаването на няколко реда с разрязващо острие се преминавало през жлебовете. Рутите се отделяли и процесът се повтарял в следващите няколко реда[11]. Велурната основа е 5–6 пъти по-дълга от редовната[12], поради което становете са били снабдени с две кросна. Едно за редовните основни нишки и второ кросно – за велурните. Това позволявало отделно натягане на различните основни нишки[13].

Отношението между вътъчните нишки и рутите, с помощта на които се получава велура, може да е 2:1, 3:1, 4:1 и т.н.[14] При текстила от Френкхисар отношението е 3:1 (Обр. 2а–3), поради което изследваното кадифе е тривътъчно. Ако над рутата лежат (са издигнати) всички велурни основни нишки, кадифето се нарича едновелурно[15]. Такъв е и разглежданият тук текстил.

Всички прежди, включени в изтъкаването на кадифето от Френкхисар, са копринени. Вътъкът е с дебелина основно 0,18 мм, но се среща вариране от 0,16 до 0,20 мм. Нишките са със Z сук, а гъстотата им е 30 н./см (Обр. 1b, 2а).

Редовните основни нишки са с дебелина под 0,07 мм, но се разстилат и до 0,11 мм. Сукът им е Z, а гъстотата – 46 – 47 н./см. Велурните основни нишки, даващи власинките на кадифето, са с дебелина 0,27 мм, но са разстлани. Разстилането достига до 0,30 – 0,32 мм. Нишките са без сук, наблюдава се раздвояване. Гъстотата им е 15,5 н./см. Дължината на власинките – велура, е около 3 мм (Обр. 1b, 2b). По днешната текстилна класификация основните кадифета имат нисък велур – до 2 мм, а плюшовете имат по-висок велур. В случая, височината на велура от изследваната тъкан – 3 мм, е на границата между кадифе и плюш и от съвременна гледна точка може да се нарече и плюш.

В зависимост от вида на велурната основа днес кадифетата биват: памучни, вълнени и копринени[16]. По тази класификация разглежданото кадифе от Френкхисар е копринено.

Обобщено може да се каже, че разглежданият текстил от Френкхисар е едновелурно тривътъчно основно копринено кадифе. Редовните и велурните основни нишки преплитат с вътъците в сплитка лито (Обр. 3).

---

[8] Благодаря на проф. д-р Х. Вачев за възможността да изследвам текстилните останки и публикувам получените резултати.

[9] ***Тилева, Цв., Л. Ганева.*** Строеж и анализ на тъканите. София, 1973, с. 152, 154.

[10] Пак там, с. 154.

[11] ***Monnas, L.*** Merchants, princes and painters: silk fabrics in Italian and Northen paintings 1300–1550. Yale University Press. New Haven, London, 2009, p. 298.

[12] ***Тилева, Цв., Л. Ганева.*** Цит. съч., с. 154.

[13] ***Monnas, L.*** Op. cit., p. 298.

[14] ***Тилева, Цв., Л. Ганева.*** Цит. съч., с. 154.

[15] Пак там.

[16] Пак там.

L. Monnas отбелязва, че през XIII век кадифето в Западна Европа било внасяно от Изтока. Вносни *татарски* кадифета, в смисъл че са от изтока – териториите, държани от татарите/монголите, са отбелязани в папски инвентарен опис за 1295 г. А най-ранното съхранено, сигурно датирано, кадифе в Италия е това върху ножницата на меч от гроба на Cangrande della Scala от Верона (р. 1291–†1329)[17].

Най-ранното европейско производство е засвидетелствано за Париж в „Книга на занаятите“ (*Livre des Métiers*) на Étienne Boileau от 1268 г.[18] Първото документално известие за тъкане на кадифе в Италия е от град Лука за 1311 г.[19]

Най-ранното сведение за употребата на кадифе в Англия е от 1278 г.[20] Това, както и едно друго сведение от средата на 80-те години на XIII век[21] свидетелстват, че отначало кадифето в Англия изглежда е използвано по-скоро за обзавеждане на дома – като кувертюри, отколкото в облеклото. Скоро обаче започнало отбелязването на кадифени дрехи в писмените източници[22].

Въпреки че остава скъпо, от началото на XIV век кадифето вече не е рядка стока в Англия. В описите на кралския гардероб може да се проследи навлизането на все по-разнородни, украсени със сърма, кадифета[23]. Въпреки развитото производство на по-сложно орнаментирани кадифета, обикновено равно кадифе заемало значителен дял на лондонския пазар през XIV век. Предполага се, че голяма част от него е било полукопринено, т.е. с ленен или конопен вътък, скрит под кадифения велур, което поевтинявало продукцията. E. Crowfoot и кол. отбелязват, че в европейските тъкачни центрове, главно в Италия и Испания, в края на XIII век е тъкано само равно, еднакво изрязано кадифе[24]. Такова на вид е и кадифето от Френкхисар.

При разкопките в квартали на Лондон край р. Темза са открити четири фрагмента кадифе, като всичките са с ленен вътък[25]. Депозитите, от които произлизат лондонските находки, са от края на XIV век, но тъканите са били дълго време в употреба преди да попаднат в боклучните ями[26].

От сравнителната таблица се вижда, че много от показателите на кадифетата от Лондон съвпадат с тези на кадифето от Френкхисар (Табл. 1). Базисната тъкан на кадифетата от Лондон също е в сплитка лито. Отношението между вътъчните нишки и рутите също е 3:1. Три са и редовните основни нишки за всяка велурна основна нишка. Редовните основни нишки и вътъкът също са със Z сук, а велурната основна нишка е без сук. Освен това по гъстота на натъкаване на нишките едно

---

[17] ***Marini P.*** et al. (eds.) Cangrande della Scala: La morte e corredo di un principe nel medioevo europeo. Exhibition catalogue, Museo di Castelvecchio, Verona, 2004, p. 292, cat. no. 33; ***Monnas, L.*** Op. cit., 14–15.

[18] ***Desrosiers, S.*** Sur l'origine d'un tissue qui a paricipé à la fortune de Venise: Le veluors de soie. – In: L. Molà, R. C. Mueller, C. Zanier (eds.) La seta in Italia dal Medioevo al Seicento. Dal baco al drappo. Venice, 2000, 35–62, p. 44.

[19] Ibid., p. 35; ***Monnas, L.*** Op. cit., 14–15.

[20] ***Lysons, S.*** Copy of a roll of purchases made for the tournament of Windsor Park, in the sixth year of King Edward I, preserved in the Record Office at the Tower. – Archaeologia, 17, 1814, p. 308.

[21] ***Giuseppi, M. S.*** The wardrobe and household accounts of Bogo de Clare, AD 1284–6. – Archaeologia, 70, 1920, p. 38.

[22] Например инвентарен опис на катедралата „Св. Павел“ в Лондон, съставен през 1295 г., включва филон от синьо кадифе (***Sparrow Simpson, W.*** (ed.) Two inventories of the cathedral church of St Paul, London. – Archaeologia, 50, 1887, 2, p. 521; ***Crowfoot, E., Fr. Pritchard, K. Staniland.*** Textiles and Clothing, c. 1150–1450. (Medieval Finds from Excavations in London, 4). London, 2004, p. 127).

[23] ***Monnas, L.*** Developments in figured velvet weaving in Italy during the 14th century. – Bulletin Liaison du Centre International d'Etudes des Textiles Anciennes. 63/64, 1986, p. 65; ***Monnas, L.*** Silk cloths purchased for the grate wardrobe of the kings of England. – Textile History, 1989, 2, 287–288.

[24] ***Crowfoot, E., Fr. Pritchard, K. Staniland.*** Op. cit., 127–128.

[25] Целулозните влакна на вътъка са се разрушили, оставяйки кадифето в извънредно отслабено/ излиняло състояние (***Crowfoot, E., Fr. Pritchard, K. Staniland.*** Op. cit., p. 128).

[26] Четирите кадифени фрагмента от лондонските разкопки изглежда са изрезки, които са използвани за направата на торбички и гарнитура. Те са били износени и след това захвърлени (Ibid.).

Таблица 1. Основни параметри на кадифета от разкопките в Лондон и Френк хисар – Велико Търново.

	Сплитка на базисна тъкан	Отношение между вътъчни нишки и рути	Брой на редовните основни нишки за всяка велурна основа	Сук			Гъстота на натъкаване (нишки/см)		Дължина на велура	Природа на нишките	
				редовни основни нишки	вътък	велурна основна нишка	редовни основни нишки	вътък		основни нишки	вътък
Лондон	лито	3:1	3	Z	Z	без	36 45	19 24	8	коприна	лен
Френк хисар	лито	3:1	3	Z	Z	без	46–47	30	3	коприна	коприна

от лондонските кадифета (№ 349) е много близко до това от Френкхисар. Лондонското има гъстота на редовните основни нишки – 45 н./см, и на вътъчните – 24 н./см, докато кадифето от Френкхисар съответно – 46 – 47 н./см и 30 н./см[27].

Дължината на велура на кадифетата от лондонските разкопки обаче е голяма – на най-добре запазения фрагмент тя е 8 мм, докато на търновското кадифе е около 3 мм (Табл. 1). Но най-голямата разлика идва от това, че кадифето, открито в Лондонските депозити, е полукопринено – вътъкът е ленен, докато кадифето от Френкхисар е чисто копринено, т.е. и вътъкът му е копринен[28]. За откритите при разкопките в Лондон полукопринени кадифета се смята, че най-вероятно имат италиански произход[29]. Последният извод намалява възможността кадифето от Френкхисар да е изтъкано в Италия.

Безспорният факт, че част от кадифето, продавано в Европа, идвало от Константинопол, може ли да показва неговия византийски произход? Копринено тъкачество във Византия било силно разстроено след 1204 г., когато рицарите от IV кръстоносен поход, завоювали самата столица, както и голяма част от западните владения на империята. В Константинопол тъкането на коприни спряло, като не се възстановило и след връщането на града през 1261 г.[30] Копринено тъкачество на Латинска Романия, в която влезли бившите западновизантийски текстилни центрове, скоро след идването на рицарите се сблъскало с нарастващата конкуренция на висококачествените тъкани на разширяващото се италианско производство. Увеличаващият се износ на коприни от Италийския полуостров към бившите византийски земи обърнал вековната посока: вместо изключителен доставчик за Запада, Латинска Романия станала негов клиент. Византийските земи все повече се превръщали в източник на суровини за производството на Западна Европа – необработена коприна и багрила за тъкани, и все по-малко на готова продукция[31].

В някои от старите копринени центрове, като Коринт и Андрос, копринено тъкачество по всяка вероятност замряло почти веднага[32]. Изследователите смятат, че на остров Евбея или Негропонте, както е наричан от италианците, най-вероятно продължили да тъкат коприни и да ги експортират на

---

[27] ***Crowfoot, E., Fr. Pritchard, K. Staniland.*** Op. cit., 127–128.

[28] Ibid.

[29] Ibid., p. 89.

[30] ***Jacoby, D.*** The Jews and the Silk Industry of Constantinople. – In: ***D. Jacoby.*** Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean. Ashgate, 2001, art. XI, p. 19.

[31] ***Fleet, K.*** European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. Cambridge, 1999, p. 275; ***Jacoby, D.*** Dalla materia prima ai drappi tra Bisanzio, il Levante e Venezia: la prima fase dell'industria serica veneziana. – In: Commercial Exchange Across the Mediterranean. Ashgate Variorum. 2005, no. X, 275–277.

[32] ***Pegolotti, Francesco Balducci.*** La Pratica della Mercatura. A. Evans (ed.) Cambridge, 1936, p. 298; ***Bongi, S.*** Della mercatura dei Lucchesi nei secoli XIII e XIV. Lucca, 1858, p. 37; ***Jacoby, D.*** The Production of Silks in Latin Greece. – In: Technognosia ste Latinokratoumene Ellada. Athens, 2000, 22–35.

Запад през XIII век[33]. По същото време Пелопонес също не прекъснал производството на коприни и продължил да ги изнася на Запад. Повечето били евтини и груби, наричани *koukoularikon*[34]. Все пак в Наръчника по търговия на Пеголоти, компилиран през 30-те – 40-те години на XIV в., се препоръчва в пелопонеските градове Киаренца (дн. Килини)[35], Корон (дн. Корони) и Модон (дн. Метони) да се закупуват самити, което показва, че тук са тъкали и по-представителни платове[36].

Много по-различно било положението на копринено тъкачество в Тива, която била водещ център в западновизантийските земи. Нейните коприни били изнасяни за Западна Европа и Египет чак до 80-те години на века. След 1204 г. тъканите на Тива са единствените от произвежданите в Латинска Романия, които са идентифицирани по мястото си на произход (като тивански) в различни западни документи[37]. За отбелязване е обаче, че никъде в документите не се споменава за производството на кадифе в Тива.

Представеният преглед на византийското копринено производство след 1204 г. показва, че там не е тъкано кадифе. Константинопол е на практика тържището, в което е пристигала част от източната кадифена продукция. В този смисъл трябва да се тълкуват препоръките на споменатия Флорентински търговски наръчник от 1315 г. за закупуване на кадифе „*от всякакъв вид, и в голямо количество*“ в Константинопол и Пера[38]. Вносът на тъкани, а дори и на готово облекло в империята е отразен и във византийските извори. В средата на XIV в. Никифор Григора изказва недоволството си от склонността на младите, повлияни от модата, да носят италиански шапки и „*персийски*“ дрехи. По-същото време Алексий Макремболитес негодува срещу търсенето на чужди платове от елита[39].

Пристигнали най-общо казано от Изтока в Константинопол, скъпите копринени платове, между които и кадифето, поемали към Западна Европа, а както виждаме и от историческите извори и от археологическите находки и към Балканските територии.

USE OF VELVET FABRIC IN 14TH CENTURY TARNOVO

(textiles from medieval church in Frenk Hisar)

The article presents the silk velvet fragments found in a rich grave at the medieval church in *Frenk Hisar* in the capital of Tarnovo. This finding confirms the historical evidences for use of velvet fabric in medieval Bulgaria. Most probably The *Frenk Hisar* velvet comes from the eastern textile centers.

---

[33] ***Jacoby, D.*** The Production of Silks in Latin …, p. 29 n. 84.

[34] ***Jacoby, D.*** Silk Production in the Frankish Peloponnese: the Evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports. – In: H. A. Kalligas (ed.) Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions – Reports – Statistics. In Honour of Sir Steven Runciman. Monemvasia. 1994, 45–46, 53–54; ***Jacoby, D.*** The Production of Silks in Latin …, p. 28.

[35] Град Chiarenza, дн. Килини в Пелопонес, става главно пристанище на латинското княжество Морея от втората половина на XIII в. Той на практика е бил пристанище на близката столица Андравида (***Jacoby, D.*** Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150 – ca. 1450. – Dumbarton Oaks Papers, 57, 2003, p. 101).

[36] ***Pegolotti, Francesco Balducci.*** Op. cit., p. 117, 145. ***Jacoby, D.*** The Production of Silks in Latin, 29–30; ***Jacoby, D.*** Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West. – In: A. Laiou, R. Mottahedeh (eds.) The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. Dumbarton Oaks, 2001, p. 226.

[37] ***Jacoby, D.*** The Production of Silks in Latin Greece, p. 30.

[38] ***Гюзелев, В.*** Сметководна делова писменост …, 41–42.

[39] ***Nicephori Gregorae.*** Byzantina historia. vol. III. Bekker (ed.) Bonnae, 1855, p. 555; ***Ševčenko, I.*** Alexios Makrembolites and his 'Dialogue Between the Rich and the Poor. – Зборник радова Византолошког института, 6, 1960, p. 221; ***Laiou, A., C. Morrisson.*** The Byzantine Economy. Cambridge University Press, New York, 2007, 191–192.

ЖЕНСКИТЕ ЗАБРАЖДАНИЯ ПРЕЗ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО – ВАРИАНТИ И ВИЗИЯ

Калина АТАНАСОВА

Този материал е опит за представяне на запазените данни за вариантите на женското светско забраждане практикувано в България през Второто българско царство и хипотетичното им възстановяване, служещо за основа на експериментални възставновки. От това разглеждане ще бъдат изключени тези на царициите, поради консервативността на техните корони и украси за глава и до голяма степен зависимостта им от византийския модел и доктрина[1]. Представеният текст е далеч от претенциите за окончателност както поради оскъдността на данните, така и поради необхватността на публикуваните материали, а в някои случаи и поради моралната остарялост на последните.

Едно нагледно представяне на средновековните българи е не само необходимо и полезно при изучаването на миналото ни, но по наблюдения на автора е и недостатъчно често и недостатъчно пълно реализирано до момента.

Представените по-долу реконструкции се базират на няколко, различни по вид източника. Първият са оцелелите български стенописни портрети за периода, представящи аристократки с различен ранг. Те могат да бъдат приети като възможно най-достоверното свидетелство за външния вид на високопоставените български дами, тъй като показват реално съществували и реално наблюдавани от художника жени, като при това повечето са в естествена големина и с прецизно представени одеяния и детайли по тях. Пълният списък портрети на жени и момичета, използван в настоящата работа, е представен като приложение в Таблица I. За съжаление повечето фрески с ктиторски портрети са много зле съхранени. От някои липсват големи фрагменти, което още повече затруднява работата с тях.

Към тази група могат да се добавят портретите на дъщерите на Иван Александър от известната миниатюра в Лондонското четвероевангелие. Поради малкия им размер обаче те не са толкова детайлни.

Следващият източник за възстановяване забраждането от периода са по-богатите откъм находки момичешки и женски гробове от некрополите. След продължително изучаване и анализ на материалите, представени в първични публикации на такива, успях да обособя група от четиридесет и четири женски гроба, находките в които позволяват някаква степен на реконструкция, представени в Таблица II. Някои от възстановките и изводите по тях се базират на твърде общи описания, което оставя пространство за неточности и спекулации. Едно акуратно визуално представяне би изисквало тясно сътрудничество с откривателите и изследователите на всяка от находките, което е изключително трудно осъществимо.

Информацията от посочените две групи източници (портрети и гробове с находки) се припокрива твърде слабо. Предвид малкото им количество това не е изненадващо. За да се запълни празнината, разширявам географския ареал на по-сигурния източник – портретите, и правя сравнение с налични такива от Византия и средновековна Сърбия, също и някои западноевропейски портрети и с находки от руски гробове. Таблица III представя списък на използваните византийски и сръбски женски ктиторски портрети от периода[2]. В допълнение са използвани и данни от случайни находки и съкровища, но те не могат да бъдат приети за сигурен източник. Без да е известно точното местоположение на накита върху тялото няма как да има сигурност относно функцията, начина му на носене и съчетаването му с други елементи.

---

[1] За тях виж: ***Атанасов, Г.*** Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен, 1999.

2 Със западноевропейските и руските не съм се занимавала достатъчно задълбочено, затова те не са подробно описани.

Сортирането по вид на средновековните женски украси за глава (и изобщо на облеклото), изисква и проследяване на различията помежду им в зависимост от социалния и семейния статус, възрастта на собственичката или регионални специфики[3].

Разделението на болярките от ктиторските портрети по рангов признак е трудно заради малкото количество запазени надписи и още по-малкото отбелязани на тях титли. Все пак наличните данни сочат, че точното им положение в йерархията не се отразява на вида на забражданията им и изобщо че предписанията на облеклото за благородните дами във Византия, България и Сърбия не са били толкова строги, колкото за техните бащи и съпрузи[4].

Доста по-лесно е разграничението по признак семейно положение и възраст. Всички омъжени жени са представени до съпрузите си, а децата са изобразени видимо по-дребни от възрастните. Не е възможно обаче да се определи със сигурност доколко има разлика в облеклото и съответно забраждането на децата и възрастните. Проблемът е, че детските портрети, бидейки в долната част на фреските, са значително по-увредени от останалите. Броят предполагаеми девойки за женене пък е твърде малък, за да се направят генерални изводи за диференциацията в облеклото им[5].

Определянето социалния статус на жените от гробовете е още по-относително, отколкото на тези от портретите. Църквата „Свети 40 мъченици“ в столичния Търнов е изградена като царска гробница, а теренът около нея е служел за представителен столичен некропол[6]. На тази база може да се допусне, че откритите на територията на Великата лавра богати женски гробове са на болярки. Църквата в Станичене е служела за гробница на владеещата областта знатна болярска фамилия. Към нея е принадлежало и погребаното в гроб № 23 на църквата момиче[7]. Според проучвателите некрополът при село Негованци (Видинско) и двата при село Янтра (Горнооряховско) са обслужвали малки селища, съответно може да се приеме, че всички гробове там са на хора от простолюдието[8]. За всички останали разглеждани гробове единствените косвени указания за социалния статус на погребаните могат да бъдат качеството на изработка на находките и количеството вложени в тях ценни метали и скъпи материали. Ситуацията се усложнява от факта, че по-нископоставените в обществото носят същия тип украса като болярките, макар и изпълнена от по-евтини материали[9], както и от факта, че най-устойчивият на времето текстилен материал – сърмата – става достъпна за повечето социални прослойки през XIV в.[10] На база гробовете няма как да се установи и семейното положение на погребаните. Възрастта им невинаги е посочена в публикациите (също както и пола).

---

[3] По тези признаци се делят елементите от българския фолклорен костюм, немалка част от който се е формирал през средновековието. Виж: ***Ганева, Р.*** Знаците на българското традиционно облекло. София, 2003. В това проучване се анализират подробно разликите между облеклото на деца, младежи, новобрачни, възрастни, бедни и богати.

[4] Подобно мнение е изказано при ***Атанасов, Г.*** Инсигниите…, 237–238, ***Билярски, И.*** Институциите на средновековна Бълтария. София, 1998, 35–36, ***Dawson, T., G. Sumner.*** By the Emperor‘s Hand: court regalia and military dress in the Eastern Roman Empire. Frontline Books, 2015, pl.18. За България наблюдението ми се базира на еднаквия начин на изобразяване на трите принцеси от Лондонското евангелие (само една от които деспотица) и на ктиторките от Станичене (Табл. I: 13, 14, 15 – отново само една има висока титла).

[5] Всъщност те са само четири (Табл. I: 14, 15, 17, 18). Облеклото на Арета и неизвестната болярка от Станичене е по-пъстро и по-богато от това на омъжената им роднина, но забраждането им е идентично с нейното. Облеклата на Кераца и Десислава са еднакви с тези на омъжената им сестра Кера Тамара. За сигурни заключения обаче е необходим доста повече материал за сравнение.

[6] ***Тотев, К.*** Царската църква „Св. св. 40 мъченици“ и манастирът Великата Лавра в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLII, 2001, кн. 1–2, 38–42.

[7] ***Поповић, М., Габелић, С., Цветковић, Б., Поповић, Б.*** Црква Светог Николе у Станичењу. Археолошки институт, Београд, 2005, с. 35.

[8] Средновековното селище, към което са принадлежали двата янтренски некропола, се е намирало на мястото на днешното село Янтра. Най-големият град в района е Никополис ад Иструм, „който до голяма степен е предопределил интензитета на живота в близкостоящите до него райони не само през античността, но и през средновековието“ (***Бъчваров, И.*** Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, с. 3, 5.). Няма данни, че село Янтра през средновековието е било град или че е било обитавано от боляри. Същото важи за Негованковския некропол – „Казваме селско, защото е изключено да приемем, че жителите на гр. Бдин са използували като некропол могила, която отстои на дванадесет километра от града.“ (***Митова-Джонова, Д.*** Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. – ИЕИМ, III, 1958, с. 47).

Количествено има повече данни от детски гробове с инвентар, отколкото от детски портрети. Въпреки че в таблицата си съм включила само два детски гроба (доколкото 12-14 годишна възраст може да се смята за детска през Средновековието), според археологическите находки от некрополите край село Янтра и нос Калиакра в детските гробове се откриват същия тип украшения, каквито и в тези на възрастните.

Поради изброените съображения приложеното по-долу вариантно разделение на забражданията следва преди всичко външни белези. След синтез и анализ на всички гореизброени данни предлагам следният опит за разделяне на женските средновековни забраждания, според най-характерния им елемент:

– Корони[11] (Таблица IV). Такива са представени на изображенията на деспотицата в Долна Каменица и на трите дъщери на цар Иван Александър в Лондонското четвероевангелие. Първият портрет е изключително детайлен, и нарисуваната на него корона няма точен аналог сред женските корони на Балканите[12]. Има начелна плочка, дребни зъбци, ред бисери в основата и е комбинирана с

---

[9] ***Митова-Джонова, Д.*** Археологически данни за селската носия..., 39–59. Статията обаче съдържа някои остарели твърдения. Например, че ктиторите на Земенския манастир са представители на имотното и малоимотно селячество. ***Павлова, В.*** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век. – АДСВ, Вып. 39, 2009, 334–335. „Прочелниците, за разлика от диадемите, са задоволявали потребностите на по-широките слоеве от обществото и се превръщат в традиционен, много популярен женски накит.“. ***Овчаров, Д.*** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, № 3, с. 18. „Украса със сърмена тъкан се установява както в некрополите на значителни градски центрове (Търново), така и в по-големи селища (Луковит, Враца и др.), военни крепости (Крумово кале) и поселения от селски характер (Негованoвци).“ Авторът обаче добавя също „1. Малкият брой сърмени останки в добре проучените некрополи при Луковит, Негованoвци, Търговище и др. доказва, че скъпо струващите и доставяни градския пазар платове не са били достъпни за всички и че е налице социална диференциация в българските средновековни селища. 2. Оскъдните количествено находки в тези некрополи спрямо значителното количество останки в некропола на столицата Търново потвърждава големите различия между градското и селското население в средновековна България.“. ***Нешева, В.*** Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, № 2, 35–36. „През XIII–XIV в. той (сокаят – бел. моя) е бил носен както от представителките на феодалната аристокрация, така и от жените от заможните градски (търговско-занаятчийски) и селски слоеве“. ***Ангелов, Н.*** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, с. 33. „Още през Средновековието, преди падането на България под турско робство, царското и болярското облекло е било предмет на подражание всред жителите на столицата на Втората българска държава“.

[10] ***Овчаров, Д.*** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България…, с. 20; ***Чокоев, И.*** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: ***Бъчваров, И.*** Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 155–156.

[11] Както е добре известно, короната е владетелска инсигния. Прегледът на портретите от България, Византия и Сърбия обаче показва, че при жените употребата ѝ е доста разпространена сред високите аристократични среди. Вече бяха споменати принцесите от Лондонското четвероевангелие.

[12] От този факт не следва да се вадят генерални изводи. Същото може да се каже за короните на деспотица Ана-Мария Ливерина от портрета ѝ в Охрид (църква „Св. София“, параклис „Св. Йоан Предтеча“) и на съпругата на Йоан Драгушин от портрета в Полошкия манастир. Севастократорската корона на Ана-Мария от портрета в Лесновския манастир пък е от типа на високите византийски и сръбски царски корони (За короните на византийските императрици: ***Parani, M.*** Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th–15th Centuries). Leiden-Boston, Brill, 2003, 29–30, fig. 5.

шапка-подложка (за тях виж по-долу), златовезан воал и големи наушници. Короните от Лондонското четвероевангелие са схематично нарисувани, но явно следват византийската мода – силуетът им силно напомня короните на благородничките, изобразини в Linkoln College Typicon[13]. Украсени са с едри зъбци, под всеки от които има скъпоценен камък. В основата им стои обръч с гъсто наредени перли и скъпоценни камъни, а от двете страни на лицето се спускат висулки[14].

– Високи шапки (Таблица V) – по информация от фрески. Със сигурност са засвидетелствани поне два вида. Първият се открива на пет портрета – три в Станичене (Табл. I: 13, 14, 15) и два в Калотина (Табл. I: 8, 9)[15]. Шапката е със силует на обърнат пресечен конус, с отвесни ивици украса. Цветовете са наситени – жълт, оранжев, червен. В основата на конуса стои хоризонтална лента (вероятно диадема-обръч), украсена със скъпоценни камъни и бисери. В три от случаите върху нея е прикрепен воал, който се спуска зад тила. Косата е разделена на път и прибрана, образува венец около лицето и на по-запазените стенописи в нея се виждат скъпоценности. Цялото оформление се допълва от огромни наушници. Прави впечатление, че разположението на украсата по шапките, прическите и дори вида на наушниците се повтарят със съвсем дребни разлики и при петте болярки, въпреки различното им семейно положение (две от станиченските са неомъжени, а една от калотинските е нарисувана сама с малкото си дете, което предполага, че е вдовица). Подобни на тези шапки могат да се открият сред византийски фрески и миниатюри от XI–XII в.[16], ктиторските скулптури от Наумбургската катедрала (XIII в.)[17] и сръбски стенописни портрети от XIV в. (Табл. III: 2–6, 11). По богатата си украса и съчетанието с големи наушници най-сходно е сръбското забраждане, но там шапките са значително по-високи. При византийските напълно липсва богатата украса в основата и ако има воал, той е под шапката, а не върху нея. Западноевропейските са по-ниски, по-семпло декорирани и не се комбинират с наушници[18].

Вторият вид висока шапка е засвидетелстван само от един източник – портретът на Доя в Земенската църква (фиг. 1). Има един несигурен византийски аналог в лицето на графит от Кърджали[19], който обаче е твърде неясен. Представлява цилиндър, отново с вертикални ивици украса и диадема с бисери в основата. Отпред на гърдите се спуска воал, а отзад падат краищата на други два, с ивици хоризонтална украса.

Липсата на точни паралели и за двата вида забраждане навежда на мисълта, че вероятно са местна, българска мода.

– Ниски облодънни шапки (Таблица VI–A). Засвидетелствани на портретите в Бояна и Глигора и от находки в Трапезица и с. Янтра. Видимо са замислени да придават пищност на украсата за глава – декорирани са с яркоцветни ивици и сърма. При двата портрета общото забраждане е еднотипно, въпреки че едната болярка е омъжена, а другата – малко дете. Шапката е раирана и служи за подложка на диадема-обръч, от двете ѝ страни има бисерни нанизи и големи наушници. В гробовете не са намирани диадеми и бисери, а разположението на сърмената украса не е еднакво. В гроб № 100 от с. Янтра обаче наушниците са окачени за шапката на сърмени държачи (фиг. 2). Подобни шапки през същия период са се носели и в Рус[20].

---

[13] ***Hennessy, C.*** The Lincoln College Typikon: The Influences of Church and Family. – In: Under the Influence. The Concept of Influence and the Study of Illuminated Manuscripts. Eds. J. Lowden and A. Bovey. Brepols, 2007, 97–109, fig. 2–7.

[14] Във византийския вариант висулките са отделно от наушниците и са закрепени за долния край на короната, а в българския – за горния ѝ край и очевидно заместват наушници. Това обаче е несъществена разлика, особено предвид факта, че става дума за миниатюри. Доста подобна е короната на Мария Торникина Акрополитиса от иконата в Третяковската галерия, но малкият размер на портрета не позволява да се правят сигурни заключения.

[15] Шапките в Калотина са нарисувани малко по-широки от тези в Станичене, а украсата в основата, доколкото е оцеляла, изглежда по-бедна. Разликите са твърде дребни, за да се разглеждат като различни варианти.

[16] ***Parani, M.*** Reconstructing the Reality of Images.., p. 78.

[17] По-точно портретите на Ута, Реглинда и Гербург. За германските забраждания от XIII в. и техните елементи: Eme's compendium. – Ladies Hairstyles & Headwear Worn in 13th Century Germany. http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm [27.12.2015].

[18] Употребата на наушници явно е източен обичай.

[19] ***Овчаров, Н.*** Две изображения на византийски светски дами от края на XII в. – ГНАМ, IX, 1993, 135–140, обр. 16.

– Други ниски шапки (Таблица VI–B). Тук включвам портрета на майката от Долна Каменица и гроб № 128 от с. Янтра[21]. Реконструкцията по данните от гроба няма как да е напълно сигурна, но портрета на болярката е запазен с повечето си детайли. В основата на шапката стои диадема (вероятно покриваща само челото), за която на скъпоценни висулки са окачени обемни наушници. Един воал обгръща лицето и гърдите, а втори покрива шапката и се спуска зад тила. Не ми е известен точен аналог на това забраждане, въпреки че има известна визуална прилика с портрета на Гепа от Наумбург[22].

– Забраждане с прочелник (Таблица VII). Забраждането е засвидетелствано само от погребения, но за сметка на това находките показват недвусмислено, че е било популярно сред всички социални прослойки[23]. Отново се откриват поне два вида. Първият се състои от сърмена лента със забодени в нея няколко декоративни игли. (Изключвам находките с по една игла, която вероятно е служела само за закопчаване). Косата е покрита с кърпа, в един от случаите – със сърмени нишки, така че освен за косата иглите вероятно служат за пристягане на кърпата към лентата. Този вид украса е засвидетелстван от гробове във Велико Търново, Крамолин, Крепча и Преслав (Табл. II: 3, 8, 24, 25, 29). Фиг. 3 показва възможна възстановка на забраждането, базирана на снимката на гроба от Крамолин[24].

Вторият вид включва декоративни пластинки. Те могат да бъдат зашити за текстилна лента (често пъти сърмена) или да са скачени шарнирно една за друга (диадема). И в двата случая пластинките образуват къси редове, покриващи само челото, без тила[25], макар да е логично да се допусне, че носещата лента е била по-дълга и се е връзвала отзад. В някои случаи на тях за закачени един или повече наушници (примерна възстановка – фиг. 4), което открива директен аналог в руски находки от периода[26]. В други плочките са подредени на два реда[27]. Не винаги са открити останки от

---

[20] Базирам се на реконструкциите на Олег Фьодоров. Древнерусский женский ювелирный головной убор XI–XIII вв., рисунки-реконструкции Олега Федорова. – http://www.kulturologia.ru/blogs/220912/17139/ [08.01.2015].

[21] Сърмената украса от гроба е с ширина 60–65 мм в подгънато състояние, затова приемам, че шапката е ниска. Подробно описание на находката: ***Чокоев, И.*** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: ***Бъчваров, И.*** Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 153–156.

[22] Eme’s compendium. – Ladies Hairstyles & Headwear Worn in 13th Century Germany. http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm [27.12.2015]. Разликите са следните: шапката тип fillet на Гепа не стърчи встрани от главата и не е украсена, както е в Долна Каменица. Липсват изцяло диадемата и наушниците, а подбрадникът е стегнат под брадичката.

[23] Някои от гробовете са с богат инвентар, а други – от селски некрополи и при тях плочките от прочелниците носят характеристиките на масово производство. Виж съответно: ***Георгиева, Р.*** Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – http://www.museum-preslav.com/publication.html [19.11.2015] и ***Бъчваров, И.*** Географска и типологична характеристика на разпространението на средновековния накит прочелник. – ИИМ ВТ, X, 1995, 101–108.

[24] ***Чокоев, И.*** Текстил от средновековни археологически обекти в България. В. Търново, 2006, с. 41.

[25] ***Павлова, В.*** За една средновековна диадема от XIV век. – АДСВ, Вып. 37, 2006, 342–354; ***Павлова, В.*** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век. – АДСВ, вып. 39, 2009, 327–338. Авторката изброява различни находки, намерени в България, както и чужди аналози, с посочване дължината им.

[26] ***Ristovska, N.*** ‚Temple Pendants‘ in Medieval Rus‘: How Were They Worn? – In: ‚Intelligible Beauty‘: Recent Research on Byzantine Jewellery. Ch. Entwistle & N. Adams (ed.). London: The British Museum Press, 2010, p. 209, pl. 14; ***Рябцева, С.*** Древнеруский ювелирный убор. Основные тенденции формирования. Санкт Петербург, 2005.

[27] ***Бобчева, Л.*** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра. – ИНМВ, XIV, 1978, 158–159, с. 165, табл. IV, с.173, табл. XI. Не съм виждала снимки *in situ*, но на приложените таблици двата вида пластинки са подредени на два отделни

кърпа за глава, така че трябва да се допусне, че понякога се носят направо върху косата. Също така, възможно е да са част от сложно забраждане с покривало на тила, както е при болярката от Долна Каменица, или дори част от висока шапка. Всичко това обаче остава в сферата на спекулациите.

Третият вид от тази група се състои само от сърмена лента с различна широчина, закопчавана на тила с копче, игла или директно завързвана.

– Текстилно забраждане (кърпа на главата) (Таблица VIII). Засвидетелствано е от портрета на малкото момиче в Долна Каменица. Кърпата покрива косата без никакви сложни гънки или декорации, и без други аксесоари освен големите обици[28]. Изглежда изключително семпло, но както този портрет, така и директният му аналог от Сърбия – портрета на Марена в Кучевище, изобразяват аристократки. За по-сложен вариант на това забраждане могат да се приемат двата портрета от остров Мали град (където кърпата е съчетана с диадема-обръч, бисерни нанизи и втори воал около врата, и четири портрета от Византия (три в манастира Хора и един в Бер) където кърпата е комбинирана с подбрадник[29].

– Шапки подложки (Таблица IX). Засвидетелствани са при спътницата на Михаил Асен от портрета в църквата „Св. Архангели“, Костур[30] и в гробове от Великата Лавра (Гроб № 28-1; Табл. II: 2; фиг. 5)[31] и с. Янтра (Табл. II: 35)[32]. На портрета от Костур шапката е облодънна и покрита с воал, който минава и под брадичката. В горната си част е украсена с раирана сърмена препаска, а на челото минава тънка лентичка, обшита с бисери. Находката от Търново вероятно е изглеждала по приблизително същия начин, но лентичката на челото е от сребро с позлата, а сърмената препаска е плисирана (фиг. 5). При находката от Янтра не е сигурно каква е формата на шапката, а сърмената препаска е само една.

Подобна шапка със сигурност се е ползвала във Византия и средновековна Сърбия, съдейки по портретите на княгиня Озра от Псача, Ана Цимисхи от Булгарели и Мария Синаденос от Бер[33]. Вероятно я носи под воала си и разгледаната по-горе деспотица от Долна Каменица. Във византийските и сръбски варианти обаче не са включени сърмени препаски.

реда. ***Павлова, В.*** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век…, с. 238 пише „в Калиакра на т. нар. Предградие, в гроб № 6 е открит *in situ* прочелник със сребърни позлатени апликации във вече позната комбинация – листовидни и полусферични гладки, подредени в хоризонтални редове.“. Вж. и ***Петрунова, Б.*** Археологически разкопки в НАР „Калиакра“. – АОР за 2007 г. София, 2008, 572–573, обр. 3.

[28] На снимката от 2009-та година те са почти неразличими, но се виждат ясно на репродукция от 1995-та при ***Мавродинова, Л.*** Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995, ил. 72.

[29] Във Византия има и вариант с дълъг воал, увит около главата като тюрбан. Включен е в таблицата за пълнота, макар че визуално е различен. http://www.gluckliche-eme.com/13chairandhats.htm [27.12.2015].

[30] За забраждането от Костур приемам, че има подложка, тъй като раираната сърмена лента е нарисувана твърде високо на главата и трудно би се крепила по друг начин. Не е възможно повдигането да се дължи на обема на косата, тъй като тя се вижда навита от двете страни на лицето. Заключенията ми са базирани на снимка на Н. Хрисимов от 2014-та година.

[31] Рисунката е правена в сътрудничество с д-р Иван Чокоев, завеждащ Лаборатория за консервация и реставрация на РИМ–Велико Търново, който е изследвал находките от гроба. Изказвам му специална благодарност.

[32] В гроб №12 са открити дърво и кожа при черепа – вероятно останки от твърда шапка. Върху тях обаче има следи от препаска, закопчавана с копче. Една представителна шапка не би имала нужда от допълнителна украса, която да се закопчава отгоре, затова приемам, че шапката е била подложка. Вероятно между нея и препаската е имало кърпа.

[33] Последните две включвам в тази група заради особения силует на иначе текстилните им забраждания. Не разполагам обаче с достатъчно качествени фотографии на съответните стенописи, така че възможно е те всъщност да се числят към съвсем друга категория.

Това са забражданията, които могат да бъдат възстановени в малко или много цялостен вид. Отделно описвам някои интересни декоративни елементи, които не се носят самостоятелно, но и не са характерни за една единствена група:

– Подбрадник – в България се срещат два вида. Единият минава плътно под брадичката и обхваща лицето, подобно на западноевропейския barbette[34]. Такъв носи севастократорица Десислава от Боянската църква и ктиторката от Костур. В гроб № 52 от некрополите при с. Янтра са открити останки от разновидност, при която подбрадника представлява кожена връв с нанизани на нея мъниста. Вторият вариант представлява значително по-дълъг воал, който пада на гърдите, оставяйки шията оголена. Такъв носят двете ктиторки от Земенския манастир и майката от Долна Каменица.

– Фризирана тъкан – останки от такава са намерени в пет гроба (Табл. II: 2, 10, 26, 28, 37). Представлява сърмен плат, който е оформен надлъжно на плисета с различна широчина с цел постигане на декоративен ефект. Разполага се на челото, като може да бъде елемент от прочелник (Янтра, № 49) или от по-сложно забраждане („Свети Четиридесет мъченици“, № 28-1, Дриново, № 65).

– Натилна украса. Ивица сърмен текстил, която се спуска от тила към раменете. Останки от такава са открити в три от разглежданите тук гробове. Н. Ангелов[35], въз основа откритите следи от такава украса в некропола на Трапезица прави аналог със забраждането сокай и с портрета на Доя от Земен (иззад чиито тил се подават двата края на бродиран воал). Подобни анализи прави проучвателят на некропола при с. Негованocci в връзка с находките от гроб № 34[36]. Не е задължително обаче такъв воал да е част от висока шапка. Фиг. 6 представлява опит за реконструкция на находките от гроб № 65 от некропола при Дриново, където натилната украса е открита в съчетание с фризирана тъкан.

– Мрежа за коса. Използването е теоретично умозаключение, базиращо се на някои детайли от фреските с ктиторките от Глигора и Станичене. При малката болярка от Глигора от челото към задната част на главата минава ивица, украсена с перли. Тя няма видима връзка с наушниците и затова може да се допусне, че е част от пристягането на косата във висока прическа. При трите жени от Станичене в повдигнатите от двете страни на лицето коси се виждат скъпоценности – перли и перлени цветчета. Възможно е да са част от нанизи, вмъкнати в плитките, но ми се струва по-вероятно да са прикрепени чрез мрежа върху тях, тъй като така биха изпъквали повече. Няма археологически находки, които да потвърдят това предположение.

– Наушници. Изключително характерен елемент от украсата за глава. Разликата с обиците е, че вместо на ушите наушниците се закрепят на кърпа, шапка или прочелник. Това е засвидетелствано както от ктиторските портрети (особено тези на Десислава от Боянската църква и майката от Долна Каменица), така и от гробовете (намерени са in situ закрепени за прочелници и шапки или с открити по тях конци за пришиване). При болярките изглежда най-популярен е т. нар. „драгижевски“[37] тип, чиито размер понякога е съизмерим с този на лицето. Находките от гробовете са по-малки по размер, но по-разнообразни. Характерно за тях е, че често са намирани в различен брой от двете страни на лицето и че рядко оформят чифт[38].

---

[34] Повече за западноевропейските подбрадници вж. у ***Фрэнсис, К., Рэндольф, Ш.*** История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей. Москва, 2007, 32–34.

[35] ***Ангелов, Н.*** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 32–33.

[36] ***Митова-Джонова, Д.*** Археологически данни за селската носия…, 42–43.

[37] ***Павлова, В.*** За една средновековна диадема от XIV век…, с. 346.

[38] Това важи и за случаите, в които не е сигурно дали става дума за наушници или обеци. Например в гроб 103 от некропола на нос Калиакра (гробът е детски), при черепа са открити общо шест халки с различен размер и украса. ***Бобчева, Л.*** Некропол от XIII–XIV век в Калиакра … , с. 168, табл. VII.

Този е кратък преглед на разновидностите забраждания и металните украшения, свързани с тях. Българските средновековни забраждания не стоят изолирано на фона на останалите от периода и региона, въпреки че имат свои специфични особености. В едно бъдещо разширено изследване би трябвало да се разгледат поотделно детайлите от всеки един портрет и находка; типовете украса по самите елементи от забраждането; взаимовръзките както със забражданията от културно свързаните с България региони през XII–XIV в., така и с българските от по-ранни и по-късни периоди. Въпросът все още е далеч от пълното си изясняване.

ПРИЛОЖЕНИЯ:

Таблица I. Български портрети XIII–XIVв.

№	Формат	Датиране	Местонахождение	Име	Обществено положение	Възраст /сем.пол.	Тип забраждане
1	фреска	1259 г.	Боянска църква	Десислава	севастократорица	омъжена	шапка / диадема
2	фреска	XIII–XIV в.	Костур, църква „Св. Архангели“	Ирина? Ана?	?	омъжена	подложка / лента
3	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица	„Михаилова“	деспотица?	омъжена	корона
4	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица	---	---	омъжена	шапка
5	фреска	1323–1330 г.	Долна Каменица, църква „Св. Богородица	---	---	дете	воал
6	фреска	1354 г.	Земенски манастир	Доя	---	омъжена	Шапка, висока
7	фреска	1354 г.	Земенски манастир	---	---	?	?
8	фреска	1331 г.	Калотина, църква „Св. Никола“	„...ислава“	---	омъжена	Шапка-трапец
9	фреска	1337 г.	Калотина, църква „Св. Никола“	---	---	?	Шапка-трапец
10	фреска	кр. XIV в.	Карлуково, скит „Св. Марина“	„Рутешова“	севастократорица?	омъжена	?
11	фреска	XIII–XIV в.	Карлуково, скит Глигора	“Доброславова“	---	дете	шапка, диадема
12	фреска	XIII–XIV в.	Карлуково, скит Глигора	“Доброславова“	---	дете	?
13	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	„Константинова“	севастократорица / кесарица ?	омъжена	Шапка-трапец
14	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	Арета	---	неомъжена	Шапка-трапец
15	фреска	1331–1332 г.	Станичене, църква „Св. Никола“	---	---	?	Шапка-трапец
16	миниатюра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие	Кера Тамара	деспотица	омъжена	корона
17	миниатюра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие	Кераца	---	неомъжена	корона
18	миниатюра	1355–1356 г.	Лондонско евангелие.	Десислава	---	неомъжена	корона

Бележки към Таблица I (по редове)

– 2. Жената според по-старите изследвания е майка или съпруга на Михаил Асен. Ян Младжов[39] обаче изказва добре аргументираната идея, че ктиторът не е царствалият син на Иван Асен II, а неговият съименник – синът на Иван Асен III (1279–1280), който е живял във Византия и Сърбия, без да има дворцова титла. В този случай вече не е сигурно, че придружителката му спада към кръга на висшата аристокрация, и дори че облеклото ѝ следва да се счита за българско.

– 3. Жената според някои изследователи е съпругата, а според други майката на деспот Михаил[40]. По тази причина титлата ѝ е под въпрос.

– 7. Портретът в областта на лицето е почти неразличим. Мазилката там е паднала.

– 10. По репродукция и описание при ***Мавродинова, Л.*** Скалните скитове…, с. 31, 42–46. На снимките там мазилката в областта на главата липсва и нищо не може да се каже за забраждането. Обаче ***Атанасов, Г.*** Инсигниите…, с. 239; ***Овчаров, Н.*** Две изображения на византийски светски дами…, с. 136 споменават, че тази ктиторка носи висока шапка.

Лиляна Мавродинова отбелязва, че двуглавите орли по дрехата на ктиторката свидетелстват за високия ранг на дарителите във феодалната йерархия. Добавя обаче интересния факт, че върху дрехата на ктитора няма орли. ***Popović, B.*** Costume and Insignia and Rulers Depicted in Boyana Church. – В: Боянската църква между Изтока и Запада в изкуството на християнска Европа. Ред. Б. Пенкова. София, 2011, с. 226 изказва предположение, че ктиторът е севастократор, въз основа цвета на дрехата му.

– 8, 9. Стенописите са в лошо състояние. Освен снимките на Красимир Йовчев от 2009-та година съм ползвала по-стари репродукции. ***Василиев, А.*** Ктиторски портрети…, с. 41, 42, 45; ***Манова, Ек.*** Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – ИЕИ, V, 1962, с. 43; ***Миятев, Кр.*** Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. – Сп. БАН, клон Историко-филологичен, LXXI, 1950, с. 251. При Кр. Миятев детето при № 9 също е отбелязано като момиче и на схемата при ушите му са нарисувани обеци. В. Наследникова обаче го определя като момче[41]. На база наблюденията си по цветната снимка аз също смятам, че е момче. Като момиче е посочено и едно от децата при № 10[42], но на това място стенописът е бил силно увреден още през 1974-та година. Независимо от пола на детето, заключения за забраждане и прическа не могат да се правят.

– 10, 11, 12. По репродукция и описание при ***Мавродинова, Л.*** Скалните скитове…, 59–61. № 11 е напълно неизползваем за случая. На снимките оттам, мазилката на мястото на цялата глава липсва.

– 13, 14, 15. Работила съм по снимки на Ангел Йорданов от 2009-та година. Според ***Поповић, М., С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић.*** Црква Светог Николе…, 2005, 67–68, зеленият цвят и златните орли са указание, че съпругът на първата жена – ктиторът Константин е кесар, севастократор или син на такъв.

Таблица II. Гробове XIII–XIVв.

№	Датиране	Местонахождение	Гроб №	Възраст	Елементи забраждане
1	XIII–XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	10	?	лента
2	XIII–XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	28-1	?	подложка / лента / лента фризирана
3	XIIIв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	41	18	лента / игли
4	XIVв.	Велико Търново, св. 40 мъченици	91-1	?	лента / лента
5	XII–XIVв.	Велико Търново, Трапезица	1	?	шапка
6	XII–XIVв.	Велико Търново, Трапезица	11	?	лента
7	XIVв.	Велико Търново, Трапезица – север	112	12–13	лента
8	XIVв.	Велико Търново, Трапезица – север	135	млада	лента/игли
9	XII–XIIIв.	Враца	––	?	лента / плочки
10	XIVв.	Дриново	65	?	лента фризирана / натилна украса
11	XIVв.	Дебнево	26	млада	лента / игла
12	XII–XIVв.	Кабиле	156	30	лента / плочки
13	XII–XIVв.	Кабиле	14	?	плочки
14	XIII–XIVв.	Калиакра	4	?	плочки
15	XIII–XIVв.	Калиакра	13	?	плочки
16	XIII–XIVв.	Калиакра	36	?	плочки
17	XIII–XIVв.	Калиакра	165	?	плочки
18	XIII–XIVв.	Калиакра	204	?	плочки
19	XIII–XIVв.	Калиакра	219	?	плочки
20	XIII–XIVв.	Калиакра	305	?	плочки
21	XIII–XIVв.	Калиакра	226	?	плочки
22	XIII–XIVв.	Калиакра	6 / 2007	млада	плочки
23	XIII–XIVв.	Крамолин	Нек 1 – 68	?	диадема
24	XII–XIVв.	Крамолин	Нек 2 – 1	?	лента/игли
25	XIVв.	Крепча	7	?	лента/игли
26	XIVв.	Крумово кале	13	?	лента фризирана /игла
27	XIVв.	Неговановци	34	?	натилна украса
28	XIVв.	Неговановци	10	?	лента фризирана
29	XIIIв.	Преслав	152	?	лента/игли
30	XIIIв.	Преслав	38	?	натилна украса
31	?	Радьовене	1	?	лента/плочки
32	XIVв.	Силистра	Църква 2 – 91	?	диадема
33	XIII–XIVв.	Станичене	23	макс. 14	лента
34	XIV–XVв.	Червен	36	?	лента
35	XIVв.	Янтра	12	?	подложка ?
36	XIVв.	Янтра	43	?	?
37	XIVв.	Янтра	49	?	лента фризирана
38	XIVв.	Янтра	52	?	плочки / игла / подбрадник
39	XIVв.	Янтра	65	?	лента / плочки / игла
40	XIVв.	Янтра	69	?	плочки
41	XIVв.	Янтра	81	?	плочки
42	XIVв.	Янтра	103	?	плочки
43	XIVв.	Янтра	100	?	шапка
44	XIVв.	Янтра	128-18М	стара	шапка

---

[39] ***Mladjov, I.*** The Children of Ivan Asen II and Eirēnē Komnēnē: Contribution to the Prosopography of Mediaeval Bulgaria. – Bulgaria Mediaevalis, 3, 2012, 490–500.

[40] ***Бърнард, Т.*** Църквата „Св. Богородица" в с. Долна Каменица (XIV в.). София, 2008, с. 13 е определена като съпругата на деспота; ***Панайотова, Д.*** Ктиторските портрети в църквата в с. Долна Каменица. – сп. БАН, IV, 1970, 5–6 я смята за деспотица Анна-Неда Милутина, неговата майка.

[41] ***Наследникова, В.*** История на българския костюм. София, 1974, 28–29.

[42] ***Наследникова, В.*** История на българския костюм…, с. 31.

Източници за Таблица II

1. **_Вълов, В._** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, №2, 44–46.
2. **_Чокоев, И._** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата „Св. четиридесет мъченици“ във Велико Търново (проучвания 1992 – 1993 г.) – ИИМ ВТ, XIII, 1998, 285–288.
3. **_Инкова, В._** Калояновото погребение – технико-лабораторни изследвания. София, 1979, с. 92; **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти в България. 2006, с. 31; **_Вълов, В._** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, №2, с. 51.
4. **_Тотев, К._** Царската църква „Св. Св. 40 мъченици“ и манастирът Великата Лавра в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). – Археология, XLII, 2001, кн. 1–2, 33–34, 40–41.
5. **_Ангелов, Н._** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 24–26; **_Тотев, К., И. Чокоев,_** Еврейският некропол в столичния Търнов. – ИИМ ВТ, X, 1995, 112–116; **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти в България. В. Търново, 2006, с. 88.
6. **_Ангелов, Н._** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, 1, 1962, 29–31.
7. **_К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев._** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – Сектор Север“. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 495–498, Обр. 1–3.
8. Пак там.
9. **_Георгиева, С., Д. Бучински._** Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца. – ИАИ, XXII, 1959, с. 351.
10. **_Чокоев, И._** Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско (под печат).
11. **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти…, с. 34.
12. Пак там, 33–34.
13. Пак там.
14. **_Бобчева, Л._** Некропол от XIII–XIVвек в Калиакра…, с. 163, табл. III.
15. Пак там, с. 164, табл. III.
16. Пак там, с. 165, табл. IV.
17. Пак там, с. 171, табл. X.
18. Пак там, с. 173, табл. XI.
19. Пак там, с. 173, табл. XII.
20. Пак там, с. 177, табл. XV.
21. Пак там, 173–174, табл. XV.
22. **_Павлова, В._** Към въпроса за средновековните прочелници от XIII–XIV век…, с. 328; **_Петрунова, Б._** Археологически разкопки в НАР „Калиакра“…, 572–573.
23. **_Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров._** Крепостта от XII–XIV век в м. Градът при с. Крамолин (предварително съобщение). – ГМСБ, XX, 1995, с. 92, 96–97, обр. 6 и 8, цитирани по **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти…, с. 41 и при **_Павлова, В._** За една средновековна диадема от XIV век. – АДСВ, вып. 37, 2006, с. 344.
24. Пак там.
25. **_Чокоев, И._** Текстил от средновековен некропол край с. Крепча – 35 години след разкопките. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. В. Търново, 2010, 575–577.
26. **_Овчаров, Д._** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII–XIV в.). – МПК, 1971, №3, 16–20.
27. **_Митова-Джонова, Д._** Археологически данни за селската носия…, 42–43.
28. Пак там, с. 40, 49.
29. **_Георгиева_ Р.** Гроб на знатна преславска дама от XIII в. – http://www.museum-preslav.com/publication.html [11.12.2015].
30. **_Георгиев, П.; Т. Михайлова._** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969–1973 г.). – В: Плиска-Преслав. Т. 6, Шумен, 1993, 169–170.

31. **_Бъчваров, И._** Географска и типологична характеристика…, 101–102.
32. **_Павлова, В._** За една средновековна диадема…, с. 344.
33. **_Поповић М., Габелић С., Цветковић Б., Поповић Б._** Црква Светог Николе…, с. 35–36, 40, 47–48.
34. **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти…, 29–30.
35. **_Бъчваров, И._** Янтренски некрополи…, с. 13–14, 101.
36. Пак там, 148.
37. **_Бъчваров, И._** Янтренски некрополи…, 148–149; **_Чокоев, И._** Текстил от средновековни археологически обекти…, 132–133.
38. **_Бъчваров, И._** Янтренски некрополи…, 48–49, 106.
39. Пак там, 16–17, 107, 149.
40. Пак там, 16–17, 108, 150.
41. Пак там, 16–17, 110, 150.
42. Пак там, 16–17, 112.
43. **_Чокоев, И._** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. – В: **_Бъчваров, И._** Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 150–153.
44. **_Чокоев, И._** Някои наблюдения…, 153–156.

Таблица III. Портрети от средновековна Сърбия и Византия							
				Сърбия			
1	фреска	XIVв.	Горни Козяк	Тихослава???	---	омъжена	---
2	фреска	1332–1337	Каран	---	жупаница	омъжена	висока шапка
3	фреска	1332–1337	Каран	---	---	неомъжена	висока шапка
4	фреска	1332–1337	Каран	---	---	неомъжена	висока шапка
5	фреска	1337	Кучевище	Владислава	воеводка	омъжена	висока шапка
6	фреска	1337	Кучевище	Владислава	воеводка	омъжена	висока шапка
7	фреска	1337	Кучевище	Марена	---	?	воал
8	фреска	1369	Мали град	Каля	кесарица	омъжена	диадема
9	фреска	1369	Мали град	Мария	---	неомъжена	дидема
10	фреска	1358–1360	Псача	Озра	княгиня	омъжена	подложка
11	фреска	1358–1360	Псача	Владислава	севастократорица	омъжена	висока шапка
12	фреска	XIII–XIVв.	Трескавец	---	?	омъжена	?
13	фреска	XIVв.	Охрид	Ана-Мария Ливерина	деспотица	омъжена	корона
14	фреска	1347	Лесново	Ана-Мария Ливерина	севастократорица	омъжена	корона
15	фреска	1343–1345	Кавадарци	Драгушина	деспотица	омъжена	корона

				Византия			
1	фреска	1295–1296	Бугарели	Ана Цимисхи	---	омъжена	подложка
2	фреска	1326	Верия (Бер), църква „Христос Спасител“	Мария Синаденос	---	омъжена	воал
3	фреска	XIV в.	Кахрие	---	---	омъжена	воал
4	фреска	XIV в.	Кахрие	„Торникина“	съпруга на конетабъл	омъжена	воал
7	фреска	1160–1180	Костур, „Св. Никола Каснидзи"	Ана Каснидзи	съпруга на магистър	омъжена	тюрбан
8	фреска	1212	Гюлшехир, Кападокия, църква Св. Йоан	Мария	---	дете	воал
9	фреска	1212	Гюлшехир, Кападокия, църква Св. Йоан	Ирина	---	омъжена	?
10	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ирина Палеологина	севастократорица	омъжена	корона
11	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Теодора Синадина	съпруга на мега стратопедарх	омъжена	корона
12	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ана Дукина	съпруга на велик примикюр	омъжена	корона
13	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ефросина Дукина	протосевастица	омъжена	корона
14	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ана Филантропинос	?	омъжена	корона
15	миниатюра	1327–1342	Lincoln Typikon	Ирина Торникина	?	омъжена	корона
16	икона	XIII–XIV в.	Константинопол	Мария Торникина	съпруга на логотет	омъжена	висока шапка
17	фреска	1180	Костур, „Св. Безсребърници“	Ана Радине	---	омъжена	висока шапка
18	миниатюра	1067	Синайско евангелие	Ирина Гавра	---	омъжена	висока шапка
19	графит	XII в.	Кюстендил	---	---	?	висока шапка
20	графит	XII в.	Кюстендил	---	---	?	?
21	фреска	XIII в.	Кападокия, Белисарама	Тамара	---	омъжена	шапка
22	миниатюра	1179 г.	Biblioteka Apostolika Vatikana,Vat. gr. 1851. f. 3v	---	---	?	висока шапка
23	фреска	1060 г.	Soganli, Canavar Kilise	Евдокия	---		висока шапка

WOMEN’S HEADDRESS ARRANGEMENTS DURING THE SECOND BULGARIAN EMPIRE – VARIETIES AND APPEARANCE

The article presents an attempt to systemize some available information on the varieties of the Bulgarian women’s secular headdresses in the end of 12th–14th centuries. It does not examine queens’ headdresses as their crowns and head adornments were conservative and influenced by the Byzantine model and doctrine.

The study is based on the data obtained from 15 Bulgarian wall paintings, 3 miniature paintings from the the Gospels of Tsar Ivan Alexander and 44 graves from Bulgarian necropolises from this period. The data from 15 Serbian wall paintings, 12 Byzantine wall paintings, 8 Byzantine miniature paintings, 2 Byzantine wall drawings and one icon as well as miscellaneous West European and Russian sources were used for the comparative analysis. The obtained information is shown in three tables and an attempt is made to sort the portraits and graves by age, social standing and marital status. A conclusion is reached that the available data do not allow any certainty in distinguishing the types of headdress arrangements by any of these characteristics.

The headdresses are categorized in the following groups based on their external features: boyars’ crowns, two types of tall hats, low hats with round bottoms, other low hats, three types of headdress arrangements with a prochelnik /a forehead adornment/, textile headdress arrangements (a simple and a complicated version) and hat bases. These groups are illustrated by 9 tables with detailed drawings and 6 photos of reenactments.

Attention is also paid to some interesting decorative elements which cannot be worn on their own but are not specific to one group only. These are two types of wimples, some pleated cloth, a nape cloth adornment, a hairnet and some temple rings.

LES INFLUENCES ARTISTIQUES DES MONASTERES DU MONT ATHOS SUR LES PEINTURES DES EGLISES RUPESTRES PRES D'IVANOVO EN BULGARIE AU XIVe SIÈCLE

Patrick LECAQUE

Le XIVe siècle est sans aucun doute une période de renouveau artistique en Bulgarie. On considère que le règne de Jean Alexandre (1331–1371) est un second âge d'or pour la culture bulgare après celui de Siméon le Grand (893–927). Malheureusement, peu de monuments commissionnés par le tsar à Tarnovo, sa capitale, et dans d'autres régions de son royaume ont survécu jusqu'à nos jours. Les œuvres les plus connues de cette période sont le Tétraévangile du tsar Jean Alexandre (1355–1356), aujourd'hui à la British Library (Add MS 39627)[1], et les peintures murales de l'église rupestre connue sous le nom de Църквата [L'Eglise] près d'Ivanovo, au sud de Russe[2].

L'une des scènes les plus frappantes du plafond de "L'Eglise" est la Transfiguration (fig. 1). L'apparition du Christ accompagné de Moïse et d'Élie aux apôtres Pierre, Jacques et Jean (Mt 17:4-8 et Lc 9:32-36) est illustrée dès le VIe siècle dans les mosaïques de l'abside de l'église du monastère Sainte Catherine au Mont Sinaï. La scène montre le Christ dans une mandorle entouré de Moïse et d'Élie, qui apparait à trois de ses disciples Pierre, Jean et Jacques. L'iconographie de cette vision ne changera pratiquement pas jusqu'au XIIe siècle. Dès cette époque, l'iconographie byzantine de la Transfiguration met l'accent sur la puissance et l'intensité de la lumière qui frappe avec une grande force les disciples du Christ et les aveugle. Cette interprétation du texte mène à une iconographie où Pierre, Jean et Jacques sont jetés dans toutes les directions par la force des jets de lumière, retombant parfois les quatre fers en l'air. Cette iconographie devient la plus courante au XIVe siècle et nous en avons un très bel exemple ici.

André Grabar, dans son étude des peintures médiévales en Bulgarie publiée en 1928, a rapproché la Transfiguration de „ l'Eglise " d'Ivanovo à la Transfiguration du Parisinus Graecus 1242[3] et suggère que ce manuscrit aurait pu être une source pour les peintres de "l'Eglise " (fig. 2). Beaucoup de spécialistes considèrent d'ailleurs que ces deux représentations sont parmi les meilleurs exemples de l'influence de l'Hésychasme sur l'art. J'ai avancé pour ma part[4], que le Parisinus Graecus 1242, œuvre constantinopolitaine, n'a pas pu être la source des peintres de "L'Eglise" car les illuminations du manuscrit ont été achevées en 1375, et non pas en 1354 comme on le pensait à l'époque où A. Grabar a publié son ouvrage. Mais la plupart des spécialistes considèrent toujours aujourd'hui que Constantinople est la source d'inspiration principale des peintres de "L'Eglise" quelques cinquante ans après que Tania Velmans ait noté des ressemblances entre la Transfiguration d' Ivanovo et certains modèles athonites[5]. L'influence de la Sainte Montagne sur la vie spirituelle et culturelle de la Bulgarie médiévale et, plus tard, sur la vie spirituelle de la Bulgarie durant la période ottomane, est bien documentée en ce qui concerne le travail des traducteurs et des copistes à travers toute la sphère d'influence bulgare[6], mais l'influence des monastères du Mont Athos sur les arts visuels en Bulgarie à la fin du moyen âge n'a pas encore reçu toute l'attention qu'elle mérite.

Plusieurs détails iconographiques rapprochent clairement cette peinture de "L'Eglise" à des modèles du Mont Athos. La forme de la mandorle par exemple (fig. 1) avec un polygone inscrit sur lequel Jésus est assis et quatre rayons de lumière qui émanent du Christ lui-même est typique des représentations du XIVe siècle au Mont Athos et à Mistra[7].

Un autre détail qui pointe vers le Mont Athos dans cette image est la position des apôtres au bas de la scène. Jacques est à gauche, Jean au milieu, et Pierre à droite[8]. L'iconographie la plus répandue place Pierre à gauche et Jacques à droite. Mais la position inversée de Pierre et de Jacques existe déjà dans des représentations du IXe au XIe siècle: dans le psautier Chludov par exemple (milieu IXe s.)[9]. Il est bon de noter que ce psautier était conservé au Mont Athos jusqu'en 1847. Le même détail iconographique apparait dans les peintures murales d'Elmali kilise (IXe s.) en Cappadoce[10], en Géorgie dans une icône de la Vierge à Chémokmédi[11] et, dans la deuxième moitié du XIIe siècle, dans une icône du monastère Sainte Catherine au Mont Sinai.

Ce détail a peut-être été introduit dans la péninsule balkanique par l'intermédiaire du Mont Athos. On le trouve aussi bien dans la peinture murale à Vatopédi (fig. 3), que dans une icône de la Crucifixion entourée de douze scènes de la Passion et datée de la fin du XIIIe ou du début du XIVe siècle. Plus proche encore d'Ivanovo, on retrouve ce détail à Bojana en 1259 (fig. 4)[12] et à Berende au XIVe siècle, bien qu'à Berende la scène soit très abimée, ce qui rend l'identification des apôtres difficile[13].

Le plus proche parallèle de la Transfiguration de "L'Eglise" d'Ivanovo, mais avec Pierre à gauche, se trouve au Mont Athos à l'église du Protaton dans les peintures attribuées au maître Thessalonicien Manuel Panselinos (v. 1290) (fig. 5). "His works are associated with those of the painters Michael Astrapas, Eutychios, Kallierges, and a number of still-anonymous figures that traveled the trade and communication routes connecting Thessalonike with Chalkidike, greater Macedonia, Serbia, Thessaly, Thrace, and distant Constantinople"[14].

Cependant, tandis que cette représentation emblématique de la Transfiguration a des liens iconographiques évidents avec l'art du Mont Athos, d'autres éléments caractéristiques de la décoration murale de "L'Eglise", en particulier le décor architectural peint, sont quant à eux empreints d'une influence occidentale évidente. J'ai déjà eu l'occasion de noter, comme d'autres avant moi, que les éléments du décor architectural peint tels que les atlantes que l'on trouve dans plusieurs scènes, sont typiques de l'art médiéval occidental, non pas de l'art byzantin[15]. Cependant, le parallèle le plus proche des atlantes d'Ivanovo est celui d'une icône constantinopolitaine du début du XIVe siècle, aujourd'hui au musée d'Ohrid[16]. Cette icône processionnelle à double face avec la Vierge Psychosostria (Rédemptrice) d'un côté et l'Annonciation de l'autre côté appartenait au monastère de la Vierge Psychosostria à Constantinople. Ce monastère avait été donné au début du XIVe siècle à l'archevêque d'Ohrid par l'empereur Andronic II Paléologue (1282–1328). L'icône a été transférée à Ohrid peu après. Il est donc possible que cette icône ait été l'une des sources d'inspiration des artistes d'Ivanovo.

---

[1] ***Филов, Б.*** Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. – В: Monumenta Artis Bulgariae. Vol. III. София, 1934; ***Киров, М.*** Миниатюрите в четвероевангелието от 1356 г. и епохата на цар Иван Александър. – ПИ, 1 (1978), 40–44; ***Живкова, Л.*** Четвероевангелието на цар Иван Александър. София, 1980; ***Попова, Т.*** За календара на Лондонското евангелие. – PBg, XVI/4 (1992), 13–16; ***Славова, Т.*** Четвероевангелието на цар Иван Александър: особености на превода. – Българска реч, 2 (1996), 17–19.

[2] ***Grabar, A.*** La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, 233–246; ***Василиев, А.*** Ивановските стенописи. София, 1953, с. 26; ***Grabar, A.*** Les fresques d'Ivanovo et l'art des Paléologues. – Byzantion, XXV–XXVII (1955/57), 581–590; ***Бичев, М.*** Стенописите в Иваново. София, 1965; ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo et la peinture byzantine à la fin du moyen âge. – Journal des Savants, 1 (1965), 358–401; ***Марди-Бабикова, В.*** Иваново – уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. – Векове, 5 (1980), 10–14; Мавродинова, ***Л.*** Пещерные церкви у села Иваново. – В: Вклад Болгарии в мировое культурное наследие. София, 1989, 179–192; ***Мавродинова, Л.*** Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995, 62–68.

[3] ***Grabar, A.*** Les fresques d'Ivanovo…, 587-88; pour une bibliographie sur ce manuscrit, voir: ***Drpić, I.*** Art, Hesychasm, and Visual Exegesis: Parisinus Graecus 1242 Revisited. – DOP, 62 (2008), note 17.

[4] ***Lecaque, P.*** Mount Athos and the rock Monasteries near Ivanovo, Bulgaria. – In: The Athonite Heritage. A Scholar's Anthology. Kyiv-Chernihiv, 2015, 446–460.

[5] ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo …, pp. 364–365.

[6] La bibliographie sur ce sujet est trop vaste pour être citée ici. Voir par exemple ***Каймакамова, М.*** Света гора и българската духовна култура през средновековието. – В: Светогорска обител Зограф. Т. 2. София, 1996, 51–65, pour une revue de la bibliographie sur ce sujet.

[7] ***Millet, G.*** Recherches sur l'iconographie de l'Evangile. Paris, deuxième édition, 1960, p. 230.

[8] Déjà noté par ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo …, pp. 364–365.

[9] ***Щепкина, М. В.*** Миниатюры Хлудовской псалтыри. Москва, 1977, № 88; **The Glory of Byzantium**. Ed. By Helen C. Evans and William D. Wixom. New York, 1997, № 52. Les illuminations ont été peintes à l'origine au milieu du neuvième siècle et sont „ parmi les plus anciens exemples de ce que l'on appelle les peintures monastiques [ma traduction]. " [**The Glory of Byzantium,** p. 97]. Les miniatures ont été remaniées durant soit le XIIe, XIIIe ou XIVe siècle selon les opinions divergentes des spécialistes qui ont examiné le manuscrit.

[10] ***Restle, M.*** Byzantine Wall Paintings in Asia Minor. Vol. 2. Greenwich, 1967, fig. 175.

[11] ***Millet, G.*** Recherches…, Fig. 3.

[12] ***Grabar, A.*** L'église de Boïana. Sofia, deuxième édition, 1978, XVI.

[13] ***Grabar, A.*** La peinture religieuse. T. II, pl. XV; ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo …, p. 365; ***Бакалова, Е.*** Стенописите на църквата при село Беренде. София, 1976, 55 pour un dessin de la scène et fig 45 pour une photo.

[14] ***Gerstel, Sh. E. J.*** Civic and Monastic Influences on Church Decoration in Late Byzantine Thessalonike. In loving memory of Thalia Gouma-Peterson. – DOP, 57: Symposium on Late Byzantine Thessalonike (2003), p. 225.

Que savons-nous des relations entre les monastères du Mont Athos et les communautés monastiques de Veliko Turnovo, d'Ivanovo et d'ailleurs dans le royaume bulgare? Tania Velmans a noté que des contacts constants et réels avaient été établis dès le XIIe siècle entre les communautés monastiques de l'Athos et les moines bulgares, et n'avaient pas cessé depuis lors[17]. La présence de moines bulgares au Mont Athos est attestée dès 982 dans un document qui se trouve aujourd'hui dans les archives du monastère d'Iviron[18]. Avec la fondation de monastères "slaves" tels le monastère russe de Xylourgou, le monastère bulgare de Zographou et le monastère serbe de Chilandar, le nombre de moines bulgares sur la Sainte Montagne s'est accru[19].

Mais que savons-nous vraiment de l'interaction de ces moines avec la mère patrie? Peu de choses. Les sources indiquent qu'au moyen âge au moins d'éminents membres de l'Eglise bulgare ont vécu quelque temps au Mont Athos avant de retourner en Bulgarie. Parmi eux Théodose de Turnovo, patriarche de Tarnovo et de tous les Bulgares dont le nom est mentionné dans un Evangéliaire (v. 1348) qui se trouve aujourd'hui à Moscou et dans lequel il est écrit que "le patriarche de Bulgarie, Théodose, a légué le manuscrit au monastère de Zographou qui était l'un de ses anciens domiciles [ma traduction]"[20]. L'identité exacte de ce Théodose est cependant toujours disputée.

Un autre homme d'Eglise bulgare éminent qui a séjourné au Mont Athos est Euthyme qui deviendrait patriarche de la Bulgarie (1375–1393). "Après avoir passé quelques mois à la laure de St. Athanase, on dit qu'Euthyme de Turnovo se serait finalement installé à proximité de Zographou [ma traduction]"[21]. Les archives de nombreux monastères athonites comme celles de Zographou, de Chilandar, de la grande Laure de St. Athanase, de Koutloumousiou, de Vatopédi et de beaucoup d'autres indiquent que nombre de moines bulgares ont vécu et travaillé au Mont Athos[22]. De plus, il y avait de nombreux centres littéraires bulgares à

---

[15] ***Lecaque, P.*** The painted architectural décor of „the Church" in Ivanovo and the 14th c. Renaissance. – B: Търновска книжовна школа. Търновската държава на духа. Т. 10. В. Търново, 2015, 767–782.

[16] Mentionnée par ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo …, p. 399, note 156; voir ***Talbot Rice, D.*** Art of the Byzantine Era. London, 1963, pl. 89; **The Icon.** The Byzantine Tradition in Europe, Russia, and the Near East through Seven Major Epochs. New York, 1987, p. 72; ***Балабанов, К.*** Иконите во Македонија. Скопје, 1995, с. 77; ***Babić, G.*** Icons. Munich, 1998, pp. 52–53; ***Velmans, T.*** Le style de l'icône et la règle constantinopolitaine. Les Balkans et la Russie (VIe–XVe siècles). – In: Le grand livre des Icônes. Sofia, 2002, p. 59 et fig. 38; **Byzantium.** Ed. by Cormack, R. et M. Vassilaki, London, 2008, № 99 avec une bibliographie.

[17] ***Velmans, T.*** Les fresques d'Ivanovo …, 365, et note 22 pour une bibliographie.

[18] ***Pavlikianov, K.*** The Bulgarians on Mount Athos. – In: Mount Athos. Microcosm of the Christian East. Ed. By Graham Speake and Metropolitan Kallistos Ware. Peter Lang, 2012, p. 45.

[19] ***Pavlikianov, K.*** The Bulgarians…, pp. 47–48.

[20] ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1931, (réédition 1970), 234–235; ***Pavlikianov, K.*** The Medieval Aristocracy on Mount Athos. Sofia, 2001, p. 161. Le manuscrit faisait partie de la collection du savant russe A. V. Barsov, collection qui a été partagée entre la Bibliothèque d'État de Russie et le Musée historique d'État, tous deux à Moscou.

[21] ***Pavlikianov, K.*** The Medieval Aristocracy…, p. 163.

[22] ***Каймакамова, М.*** Света гора…, с. 54; ***Иванов, Й.*** Български старини…, 230–274; ***Pavlikianov, K.*** The Medieval Aristocracy…, pp. 160–172.

Ohrid, Skopje, Prilep, Bitolja, Lesnovo et ailleurs qui maintenaient des rapports étroits avec le Mont Athos d'une part[23], et avec Turnovo d'autre part.

Bien sûr l'on ne saurait conclure sur la base de l'analyse d'une seule scène que les sources des peintres de "l'Eglise" se trouvent à Thessalonique, probablement par l'intermédiaire du Mont Athos[24], mais c'est une possibilité qui ne peut être ignorée d'autant plus que sur la rive opposée de la rivière Lom, juste en face de "l'Eglise", se trouve une autre église rupestre, également du XIVe siècle, qui a une série de détails iconographiques dans sa décoration qui nous ramènent eux-aussi à des monuments de la Grèce du nord, y compris du Mont Athos, ainsi qu'à des monuments de Macédoine et de Serbie.

Cette église, surnommée "l'Eglise effondrée", était entièrement décorée de fresques dont la quasi-totalité a été détruite. Sur le plafond du naos neuf des douze fêtes de l'Eglise étaient représentées. Malheureusement, le plafond s'est effondré – d'où le nom de l'église – et plus rien n'est visible *in situ* aujourd'hui. Moins d'une vingtaine de fragments de tailles diverses ont pu être récupérés et sont conservés au Musée Historique Régional de Russe[25]. Quelques-uns de ces fragments ont également été exposés à travers la Bulgarie[26], et des photographies de certains fragments ont été publiées dans un certain nombre de livres et de revues scientifiques.

D'après ce qui a pu être reconstitué[27], il semble, à première vue, que les fêtes qui étaient représentées étaient conformes à la liste établie et finalisée au XIVe siècle par Nikephoros Kallistos Xanthopoulos[28]. A cause de l'espace restreint sur le plafond de cette petite église la disposition des différentes fêtes est similaire à celle de la représentation des Douze fêtes dans nombre d'icônes du XIVe siècle. Il y avait seulement neuf des douze fêtes sur le plafond. Il manquait l'Ascension, la Pentecôte et la Dormition, mais il est possible que ces fêtes aient été représentées ailleurs dans l'église. La Pentecôte par exemple est représentée dans la chapelle adjacente, mais elle appartient à une autre période de la décoration de l'église.

Le nombre de fêtes représentées dans un monument est souvent fonction de l'espace disponible. Avant le XIIe siècle le *Dodekaorton* est rarement représenté dans son intégralité dans les décorations murales byzantines. Par contre, d'autres scènes telles l'Incrédulité de Thomas, la Cène ou l'Adoration des Mages trouvent une place de choix dans la décoration[29].

Dans la peinture d'icônes on ajoute parfois, à partir du XIIe siècle, deux scènes supplémentaires: la Nativité de la Vierge et la Présentation de la Vierge au Temple. Il existe donc dès cette époque, dans la peinture d'icônes en particulier, un cycle des fêtes élargi qui met l'accent sur la vie de la Mère de Dieu[30]. La Nativité de la Vierge n'était pas présente sur le plafond de "l'Eglise effondrée", mais la Présentation de la Vierge au Temple si. Cette scène, en grande partie détruite contient un détail iconographique – un foulard noué dans la coiffure d'une femme – très rare, que l'on ne retrouve que dans quelques monuments du Mont Athos et de Mistra[31].

---

[23] ***Каймакамова, М.*** Света гора…, с. 55.

[24] La ville est le principal centre urbain en Macédoine et les monastères de l'Athos non seulement entretiennent des liens étroits avec la ville, mais y ont largement investi en achetant des propriétés utilisées essentiellement par les moines de l'Athos qui se rendaient à Thessalonique pour affaires. "Parmi les documents médiévaux, conservés dans dix-huit des vingt monastères que compte la presqu'île athonite, certains actes nous apportent des informations sur les biens des moines de l'Athos à Thessalonique, et sur ce qu'ils venaient faire dans la ville." In: ***Giros, Chr.*** Présence athonite à Thessalonique, XIIIe–XVe siècles. – DOP, 57: Symposium on Late Byzantine Thessalonike (2003), p. 266.

[25] ***Марди-Бабикова, В.*** Иваново …, 16. Je tiens à remercier le professeur Konstantin Totev qui m'a servi d'intermédiaire auprès du musée de Russe, le directeur du musée Nikolaj Nenov qui m'a donné accès aux réserves du musée et Stojan Jordanov qui m'a montré les fragments de décoration qui y sont conservés.

[26] J'ai pu moi-même examiner et photographier la Présentation de la Vierge au Temple à l'une de ces expositions à Varna en 2007.

[27] ***Дживджанов, Б.*** Консервационно-реставрационна обработка на стенописни фрагменти от скалните черкви край село Иваново. – МПК, 6 (1980), 43–47.

[28] ***Millet, G.*** Recherches …, 21.

[29] ***Hadermann-Misguich*, L.** Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle. Bruxelles, 1975, 95.

[30] ***Kitzinger, E.*** Reflections on the Feast Cycle in Byzantine Art. – CA, 16 (1988), 53 et note 21.

L'on trouve également un détail iconographique très rare dans le monde byzantin qui met l'accent sur la souffrance de la Mère de Dieu dans la Crucifixion[32] (fig. 6). Seul un petit fragment de cette scène – la partie supérieure gauche – est conservé. Le Christ est représenté mort. Il porte seulement un *perizonium*. Cette iconographie suit un schéma adopté dans la seconde moitié du XIe siècle à Constantinople. La position du corps de Jésus sur la croix est similaire à celle du corps de Jésus dans la crucifixion à Žiča, à Gračanica, à St. Nicholas de Kastoria et à Mateić. Sa tête repose sur son épaule droite et son corps pend librement de la croix. Cette pose apparait dans l'iconographie byzantine au XIe siècle quand la représentation de Jésus mort sur la croix se répand à travers le monde byzantin, puis en Italie au XIe siècle. La croix est décentrée vers la droite. En général, lorsque cela arrive c'est à cause de contraintes architecturales dans l'église – une fenêtre par exemple, comme à l'Hermitage St. Néophyte à Chypre[33]. Mais il n'y a aucune contrainte architecturale ici. Il est possible donc que la croix ait simplement été décalée pour accommoder Marie et une des *myrophoroi* qui se tiennent sous la croix alors que Jean est vraisemblablement seul de l'autre côté (cette partie de la scène est malheureusement détruite). Dans le coin supérieur gauche on peut voir un petit disque presque entièrement effacé: le soleil. En dessous du soleil un fragment de l'aile d'un ange est toujours visible.

Les murs de la ville de Jérusalem sont visibles à l'arrière-plan avec une petite tour de garde que l'on peut voir à l'extrême gauche. Ce type de mur très simple avec des tourelles carrées apparait dans nombre de monuments au XIVe siècle.

Le détail iconographique très rare dans cette scène est la représentation de la Vierge s'évanouissant et tombant dans les bras de la femme qui l'accompagne. Cette iconographie apparait au XIe siècle mais elle est très rare. On la trouve cependant dans plusieurs décorations murales du XIVe siècle, en particulier dans les peintures du Mont Athos, dans les fresques du catholicon of Vatopédi (1312) (fig.7), dans les fresques du monastère de Chilandar (1321–1322) (Fig. 9), et dans une icône de la fin du XIVe siècle aujourd'hui au monastère St. Paul, mais en provenance soit de Constantinople, soit de Thessalonique. La pose de Marie et de la *myrophoros* à "l'Eglise effondrée" (fig. 6) est très proche de celle de Vatopédi. Si la Vierge s'évanouissant est rarement représentée dans l'art byzantin, c'est l'une des iconographies les plus répandues dans l'art italien au XIVe siècle. On le trouve par exemple dans un triptyque de l'Accademia de Sienne[34] et dans nombre de crucifixions de Giotto[35] (Fig. 8).

Tania Velmans[36] a noté la contradiction apparente entre les innovations stylistique et iconographique et l'influence occidentale profane que l'on trouve dans les décorations murales des monastères hésychastes, comme ceux d'Ivanovo. Elle conclut, et je suis d'accord avec elle, qu'en dépit de son profond soutien aux hésychastes, Jean Alexandre était un tsar qui voulait émuler l'empereur byzantin et avait les moyens d'engager les meilleurs et les plus innovants artistes de son époque. Ces artistes nous ont laissé les magnifiques et toujours quelque peu mystérieuses peintures d'Ivanovo, qui n'ont pas encore livré tous leurs secrets.

---

[31] ***Lecaque, P.*** Mount Athos …, pp. 450–451.

[32] ***Lecaque, P.*** Mount Athos …, pp. 451–452.

[33] ***Mango, C., E. J. W. Hawkins.*** The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings. – DOP, 20 (1966), 177–179.

[34] ***Millet, G.*** Recherches…, №35, 446 et fig. 470.

[35] ***Flores d'Arcais, F.*** Giotto. Translated by Raymond Rosenthal. Second Ed. New York, 2012, pp. 186–187, 216, et 316.

[36] ***Velmans, T.*** Infiltrations occidentales dans la peinture murale byzantine au XIVe et au début du XVe siècle. – In: L'école de la Morava et son temps. Belgrade, 1972, p. 37 ff.; ***Velmans, T.*** Le rôle de l'hésychasme dans la peinture murale byzantine du XIVe et XVe siècles. – In: Ritual and Art. Byzantine essays for Christopher Walter. London, 2006, p. 185.

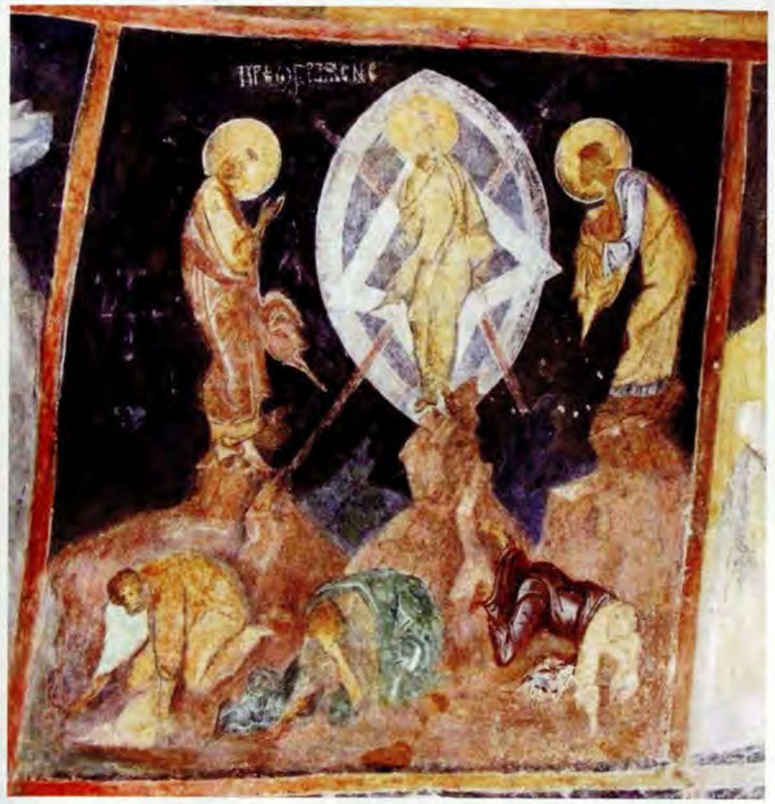

Fig. 1 Ivanovo. L'Eglise. La Transfiguration

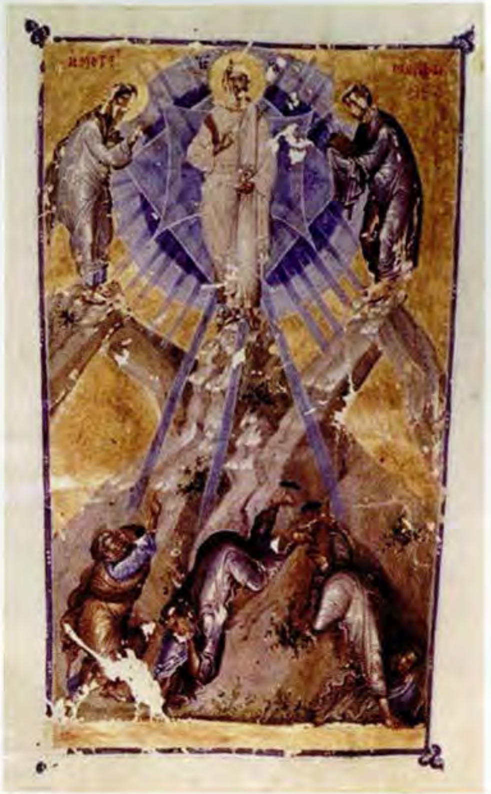

Fig. 2 ParisinusGraecus 1242.
La Transfiguration

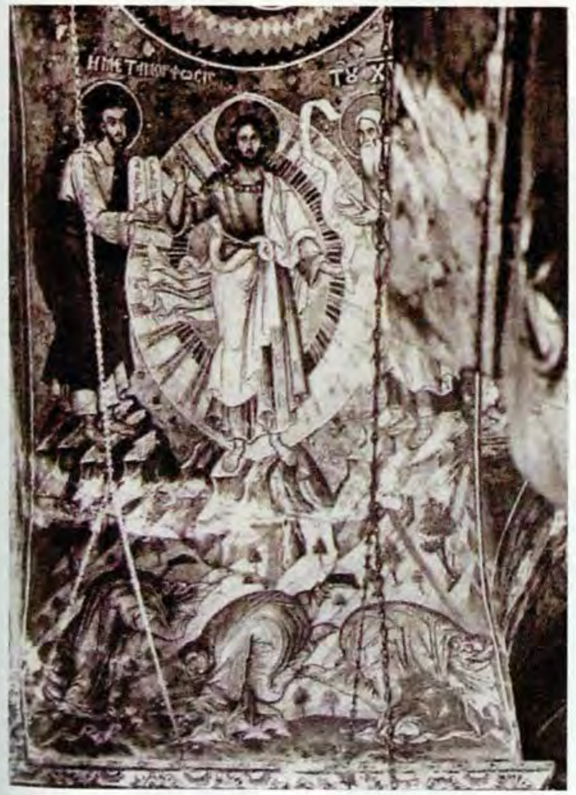

Fig. 3 Vatopédi. La Transfiguration.
D'après Gabriel Millet, le Mont Athos

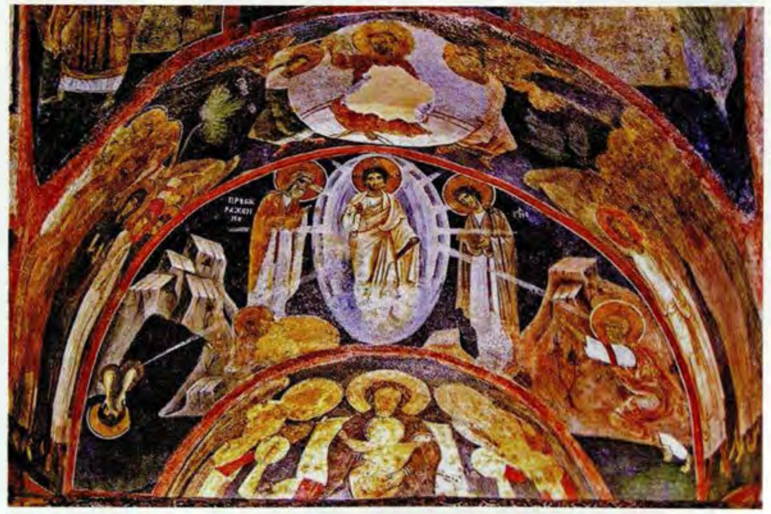

Fig. 4 Boïana. La Transfiguration

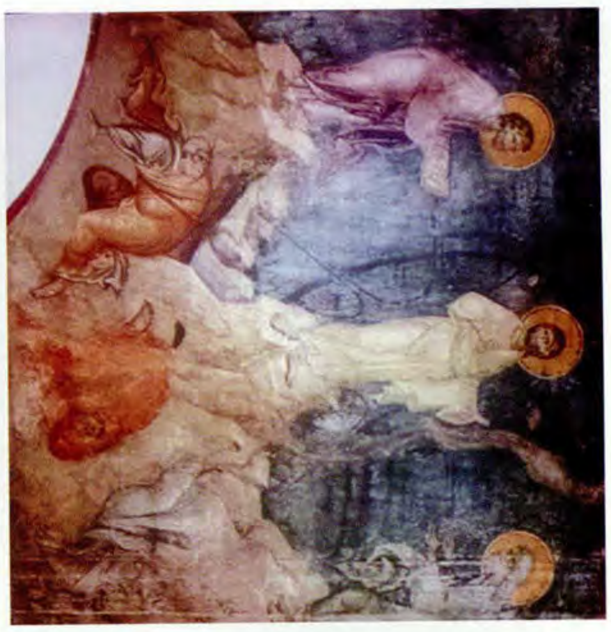

Fig. 5 Mont Athos. Eglise du Protaton

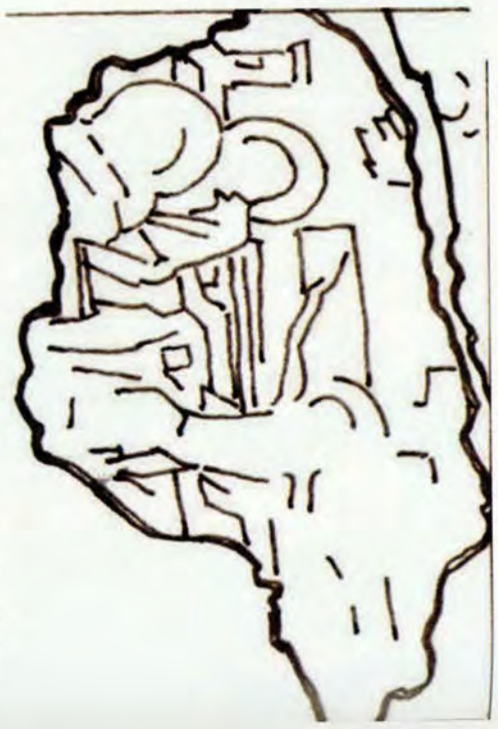

Fig. 6 Eglise effondrée. La Crucifixion. Dessin de Diana Toleva d'après B. Dzhivdzhanov

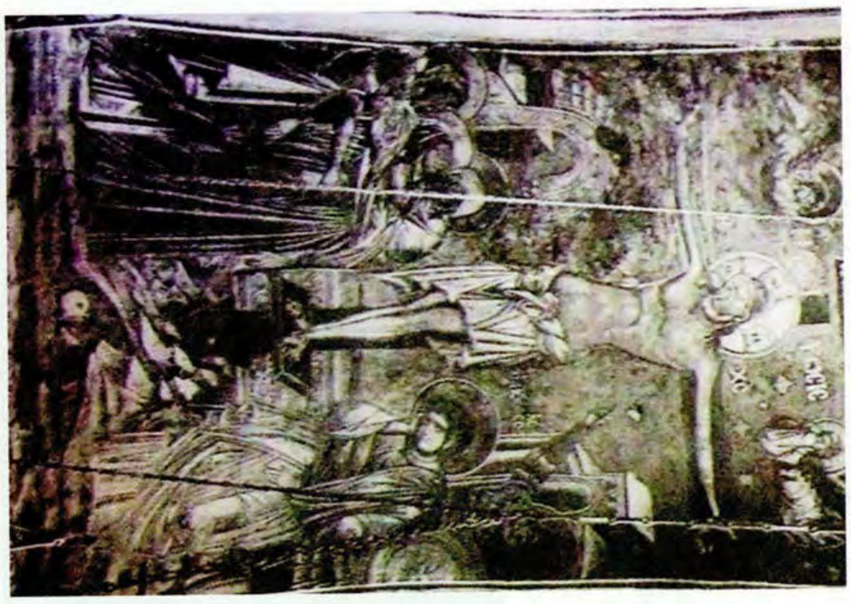

Fig. 7 Vatopédi. La Crucifixion. D'après Gabriel Millet, le Mont Athos

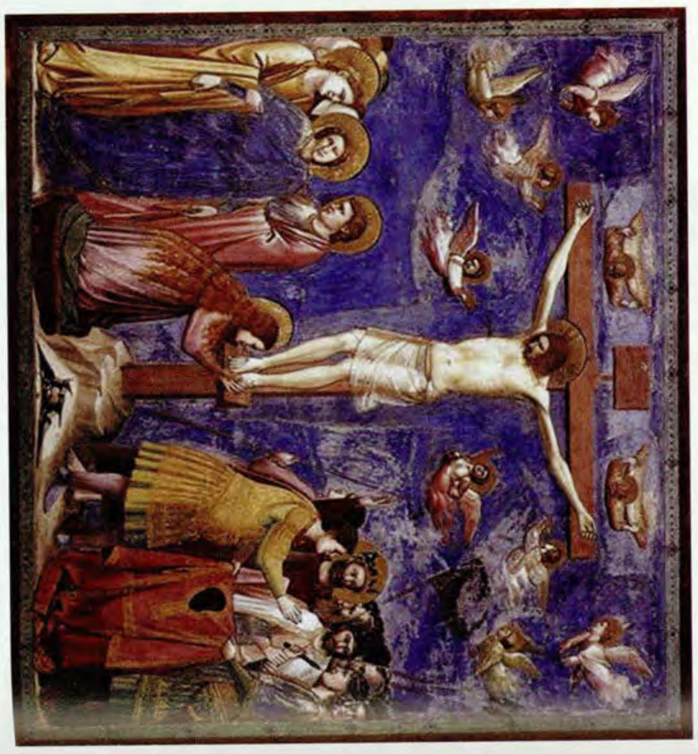

Fig. 8 Giotto, Cappella degli Scrovegni (1303–1306)

Илюстрации към статията на Игор Лазаренко

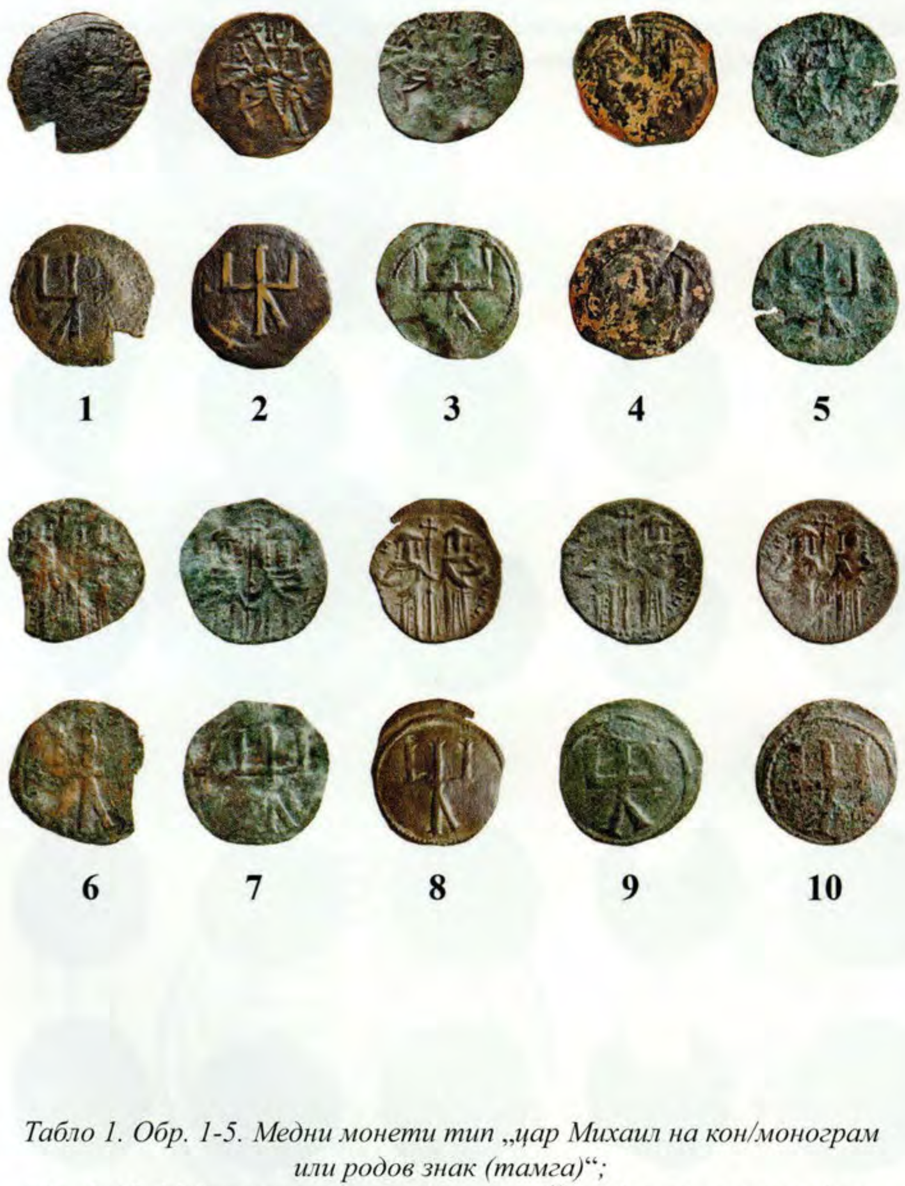

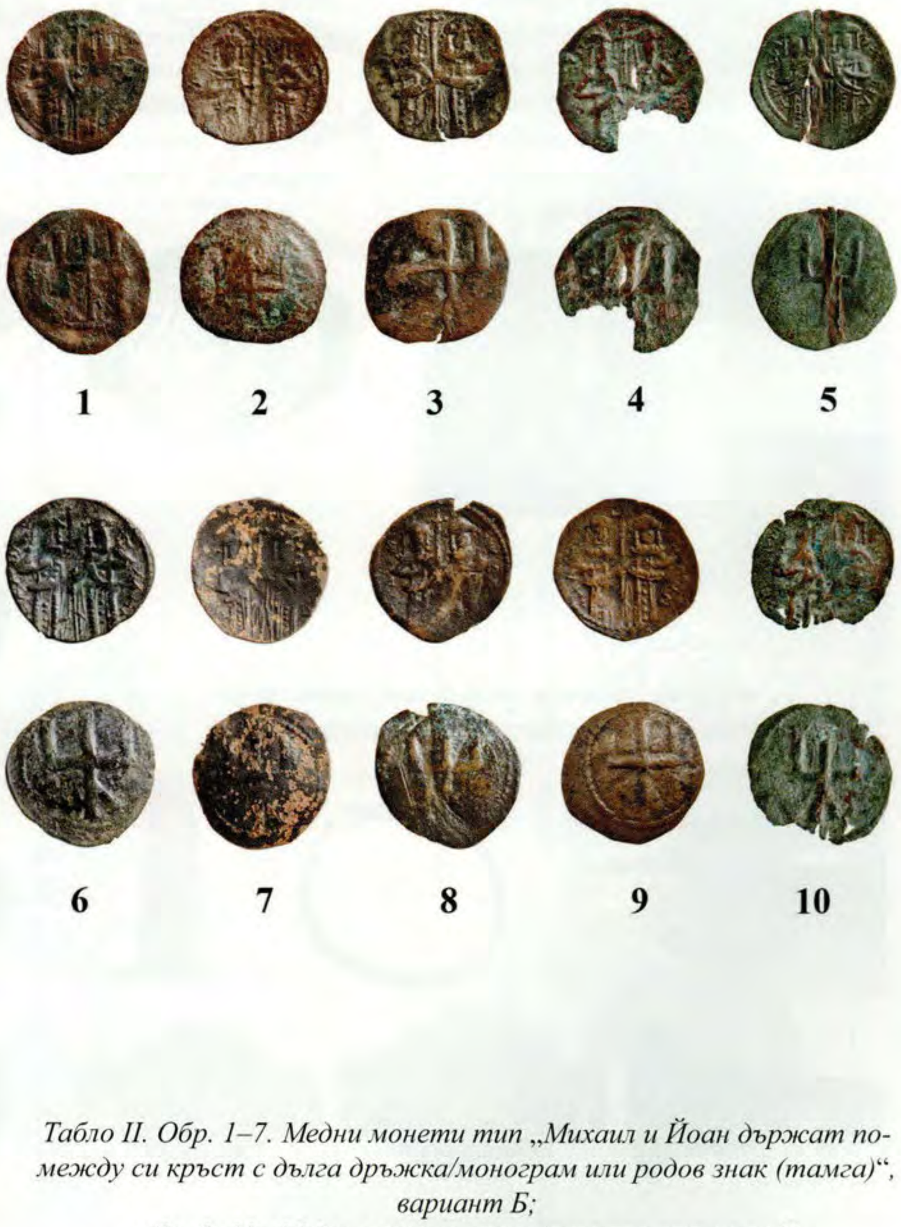

Табло 1. Обр. 1-5. Медни монети тип „цар Михаил на кон/монограм или родов знак (тамга)“;
обр. 6–10. Медни монети тип „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/монограм или родов знак (тамга)“, вариант А

Табло II. Обр. 1–7. Медни монети тип „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/монограм или родов знак (тамга)“, вариант Б;
обр. 8–10. Медни монети от същия тип, вариант В

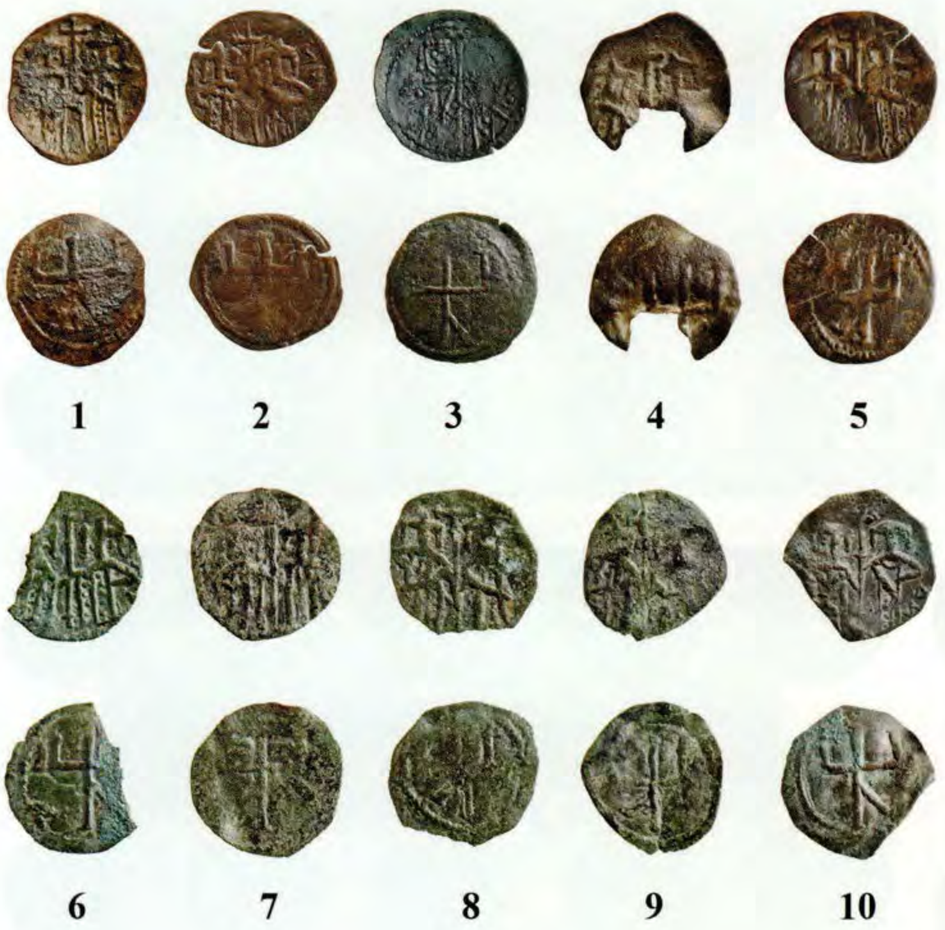

Табло III. Обр. 1. Медна монета тип „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/монограм или родов знак (тамга)“ с изображения в примитивен стил, но с изписани надписи; обр. 2–10. Медни монети от същия тип, с изображения в примитивен стил и без надписи (понякога отделни букви)

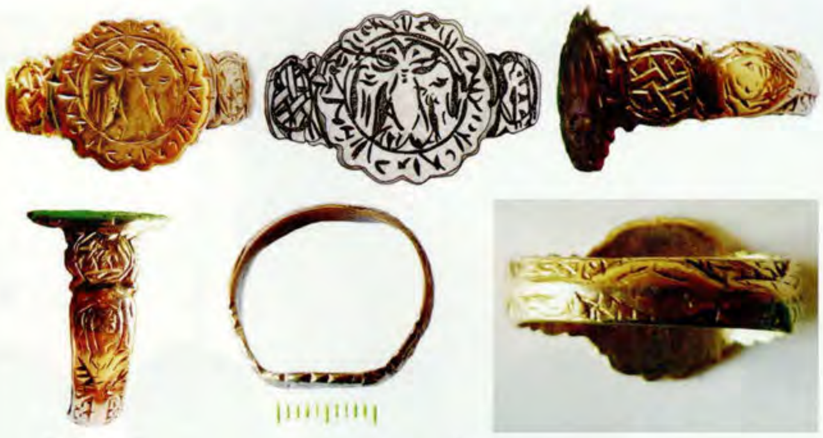

Обр. 1. Златен пръстен-печат с двуглав орел и монограм от крепостта Овеч. Втора половина на XIV в.

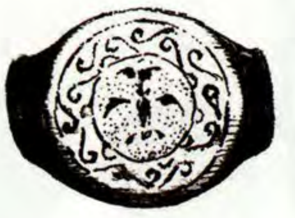

Обр. 2. Безименен пръстен. Сребро с позлата. Некропол на църква № 2 на крепостта Трапезица, В. Търново. Втора половина на XIV в. (по К. Тотев)

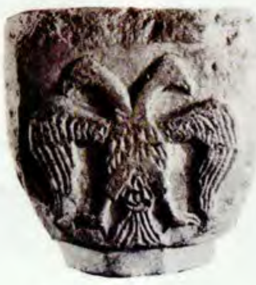

Обр. 3. Мраморен капител с монограм на цар Михаил Шишман (1323–1330) от Дворцовата църква на Царевец, В. Търново, XIV в.

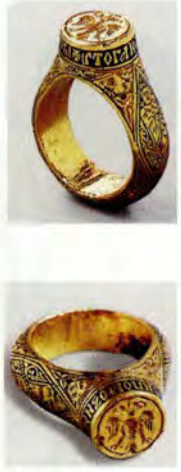

Обр. 4. Златен пръстен с ниело на сръбската кралица Теодора (1322). (по H.Evans)

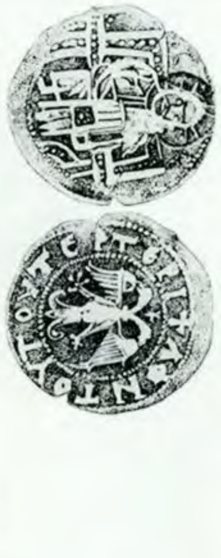

Обр. 5. Сребърна монета на Йоан Тертер (1375–1387).

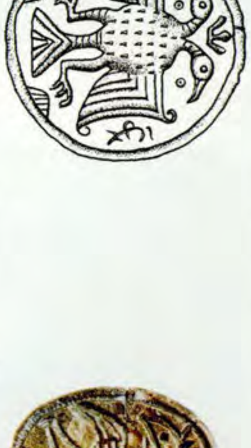

Обр. 6. Матрица за печати с двуглав орел. Бронз. Шуменска крепост, XIII–XIV в. (по В. Хараланов, И. Йорданов). Графична реконструкция

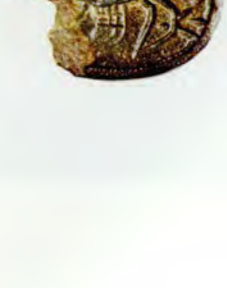

Обр. 7. Бронзова плочка с двуглав орел и кръст. Дръстър, XIV в. (по Г. Атанасов)

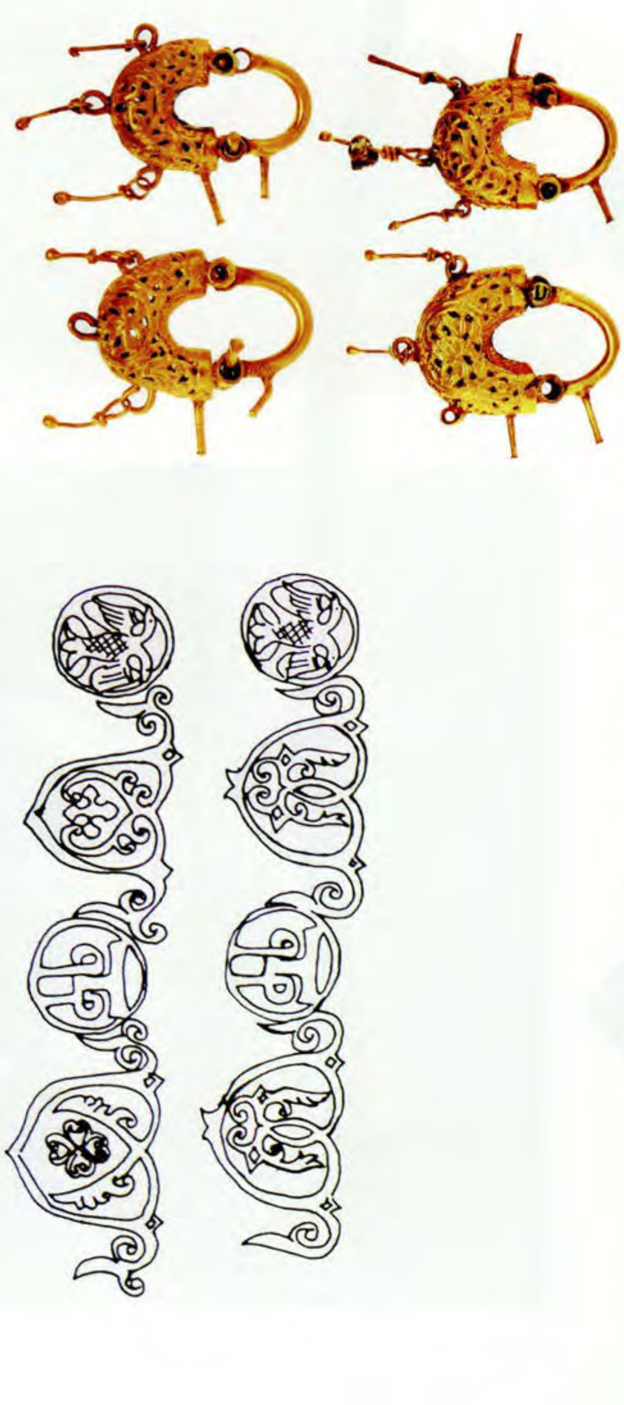

Обр. 8. Златни обеци с двуглав орел и монограм на Йоан Тертер (1375–1387), (по Ст. Ангелова)

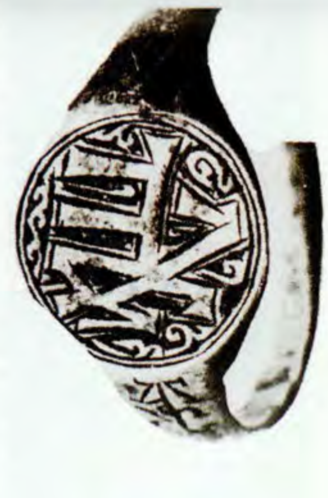

Обр. 9. Златен пръстен-печат с монограм на Ласкарина Палеологина. Benaki Museum, Athens, XIII–XIV в.

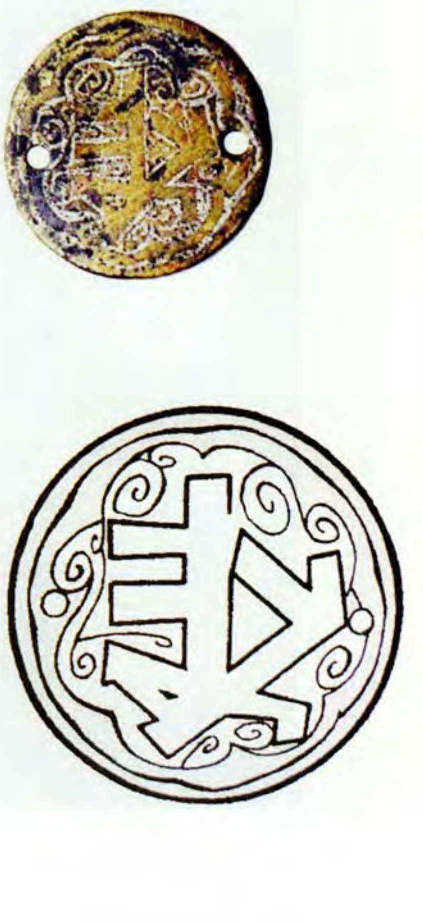

Обр. 10. Плочка от бронзов пръстен със сребърна инкрустация на монограма на Палеолозите. Нос Чиракман, Каварна. XIV в. Графична реконструкция по К. Тотев

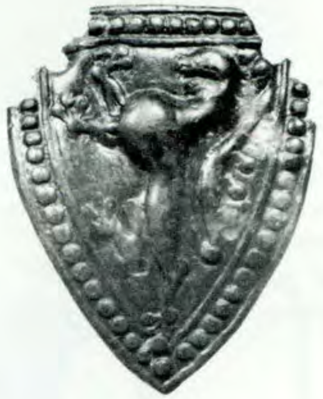

Рис. 1. Апликация от Ветрен, Силистренско

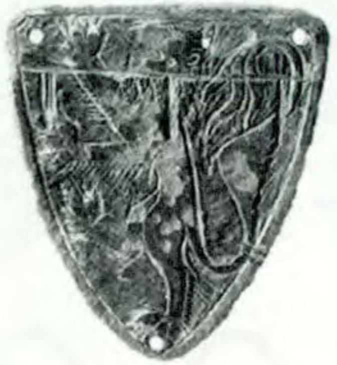

Рис. 2. Апликация от Варна

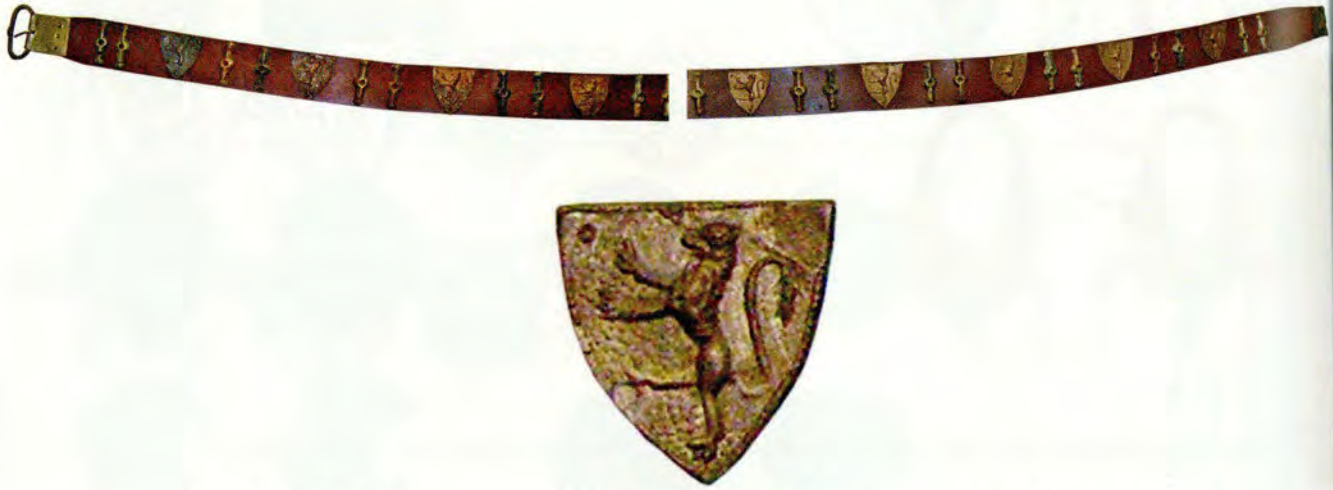

Рис. 3-а, б, в. Колан от гроб 215 на манастира Ópusztaszer, Сегед, Унгария

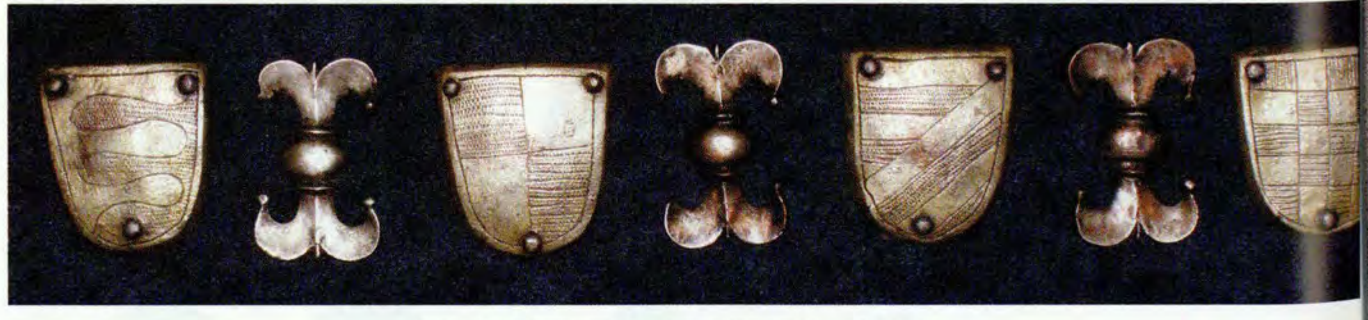

Рис. 4. Колан от музея в Кечкемет, Унгария

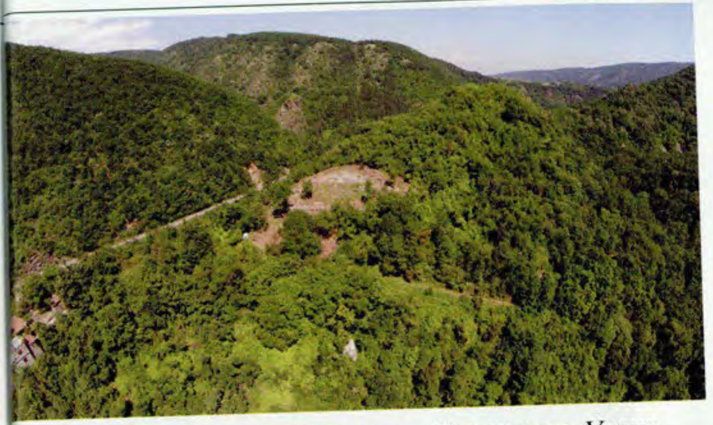

Аерофотоснимка на крепостта Кокалянски Урвич

Част от крепостната стена

Добре запазената кула от юг

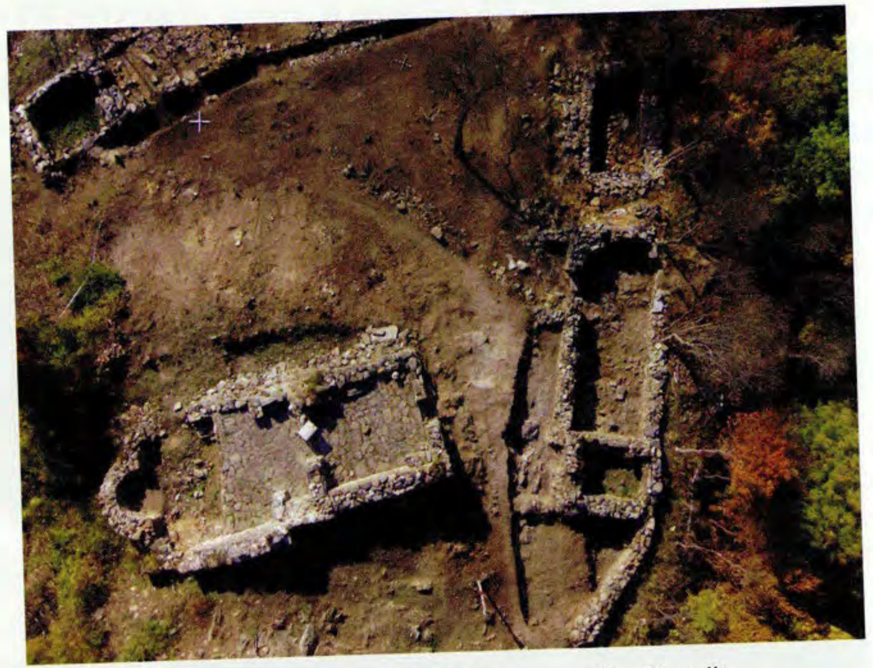

Аерофотоснимка на църквата „Св. Илия"

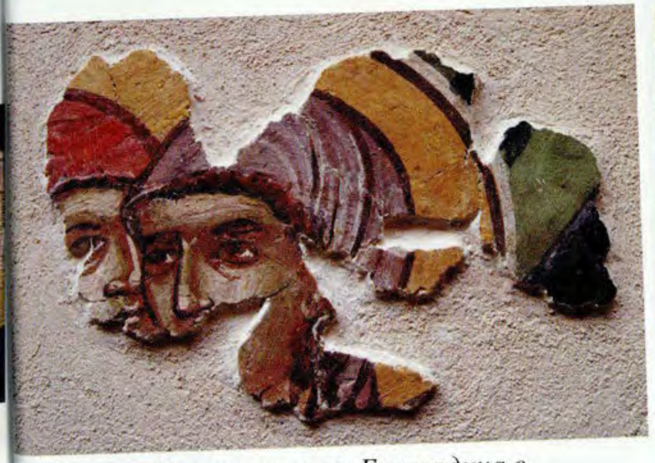

Сцена „Срещата на св. Богородица с Елисавета" от фреските на храма (XIV в.)

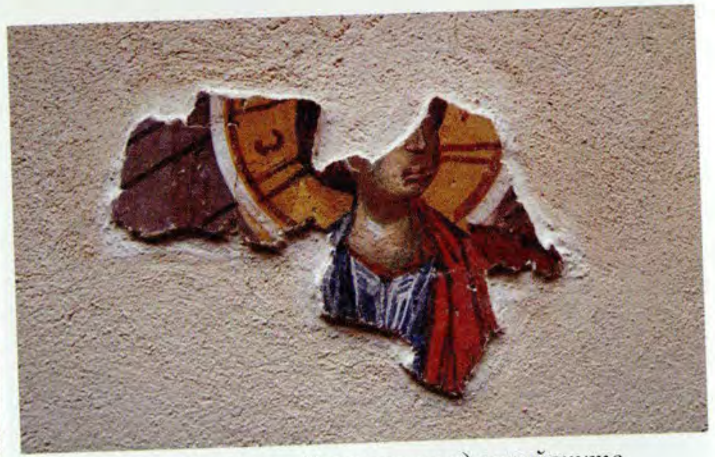

„Младият Христос сред еврейските книжници" от фреските на храма (XIV в.)

рство.
ренася
ствена
орния
а или
Седми
г, а и
дорф
оним
ески,
дните
трове
които

р на
ения,
ески
нни,
таси
евец
при
си.
кви
т от
ска
тво,
тно
ост
ите
ето
на
рф
ка

ита
на

В:

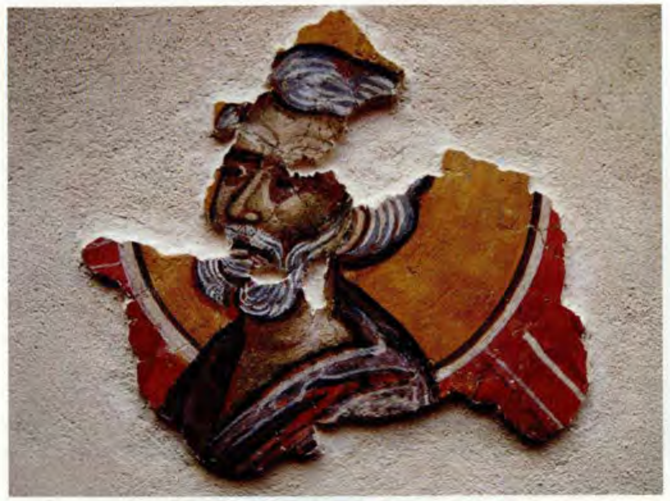

Неидентифициран образ от фреските на храма (XIV в.)

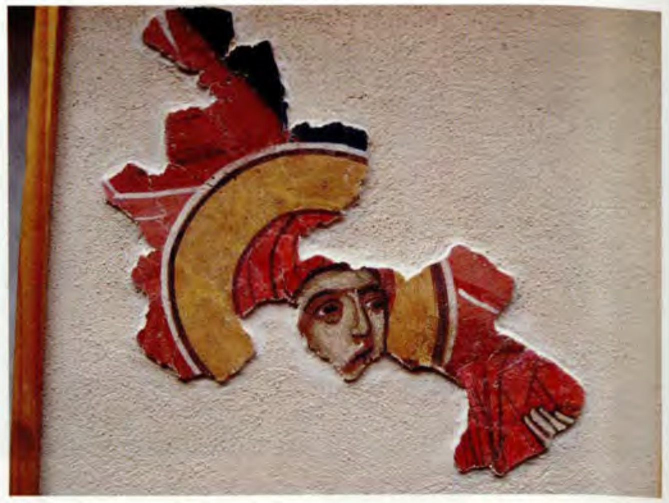

Неидентифициран образ от фреските на храма (XIV в.)

Останките от сребърното монетно съкровище от Урвич

Една от сребърните аспри

Руините на манастира Урвич след разкопките от 2015 г.

СВЕТИ ТЕОДОСИЙ ТЪРНОВСКИ И ИКОНОПОЧИТАНИЕТО В ТЪРНОВГРАД

(Догматични аспекти на защитните слова според житието от патриарх Калист Константинополски)

Пламен **СЪБЕВ**

Иконопочитание и исихазъм.

Иконите, всеизвестно разтълкувани, представляват умозрителни модели на Божието царство. Според светите отци на Църквата самата почит към този тип специфични изображения се пренася чрез молитвите на богомолците върху Първообраза. В действителност иконописта играе съществена роля в Православието, самите икони са задължително регламентирани за оформянето на интериорния облик на християнския храм, независимо дали става дума за разположение в манастирска или градска среда. Несъмнено, далеч преди да се установи и формулира иконопочитанието на Седми вселенски събор са съществували дебати и спорове относно изобразимостта на Господ Бог, а и съответно на цялото небесно войнство, светци, мъченици и преподобни. Според Йоан Майендорф иконоборството, макар и да не е изразено писмено преди управлението на Константин V Копроним (741–775 г.), всъщност е резултат от христологическите дебати от предходните векове[1]. Практически, след произнасяне на строги присъди за еретиците, дори и след като във Византия и съседните православни страни се следват установените канони и традиции, въпреки това в различните центрове продължават да се трансформират и разпалват „учения“ (респективно обявени за ереси), в които прозират иконоборчески идеи.

Търновград, като столица на новоиздигнатата българска държава, се превръща в център на православната духовност и поклонничество. През XIII и XIV век, въз основа на исторически сведения, различни хроники, жития на светци (не на последно място на база съвременни археологически проучвания), се установяват изгражданията на множество църкви и манастири. По последни данни, само на хълма Трапезица, до края на XIV век са били изградени и украсени 20 църкви с иконостаси (с принадлежащите им икони), а повечето и със стенописи. На територията на богоспасния Царевец е имало множество християнски храмове (царски, военни, общодостъпни по функции), при археологически проучвания там също са намерени множество фрагменти от мозайки и стенописи.

Като огромен политически, духовен и търговски център, Търновград приема всякакви религиозни общности, както и кръгове от прогонени друговерци, които открито се разграничават от православните традиции и богослужение[2]. От друга страна, в много аспекти (не само от историческа гледна точка) се счита, че монашеството се явява опозиция на светската власт и управничество, противопоставяне на идеите и възможностите на императорската идеология във Византия, а съответно това се отразява и в други страни с различен (или сходен) модел на управление. Но всъщност най-великите монаси активно участват в борбата с иконоборството, защитават догматичните постулати и през отделните епохи допринасят чрез своите съчинения за динамиката и развитието на богословската мисъл. Едновременно с това отричат „елинската мъдрост“ и уповаването на държавници в древноезическите познания и традиции. Нещо повече – както казва Йоан Майендорф – *монашеската общност учи византийците как да се молят. Киновитите развиват литургическа система, която постепенно се приема от цялата Църква*[3].

Не по-малко значителен е другият тип монашество – анахоретството. Конкретно през първата половина на XIV век, според Г. М. Прохоров, *промяната е толкова рязка и осезаема, че фигурата на*

---

[1] ***Майендорф, Й.*** Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. София, 1995, с. 61.

[2] ***Архимандрит Павел (Стефанов).*** Св. патриарх Евтимий Търновски и неговата духовна мисия в Европа. – В: Търновска книжовна школа, т. 8, 2007, 731–735.

[3] ***Майендорф, Й.*** Цит. съч., с. 88.

анахорета-подвижник се оказва не периферийна, но централна, стражева в културата. Бегълците от света си поставили за задача да говорят на света за мир. Писателите и художниците въобще са монаси[4].

Ако тези твърдения са верни, то в контекста на цялостната църковна история е редно да се проследи пътя на един от най-великите духовници на Средновековна България – св. Теодосий Търновски[5] и най-вече неговата позицproperties спрямо ереси, отричащи почитта към иконите (респективно към първообразите).

До този момент, доколкото ми е известно, в богословски аспект, за разлика от позицията на св. Патриарх Евтимий[6], този въпрос по отношение на великия негов учител-исихаст, установил своята школа в Кефаларевската пустиня, не е задълбочено проучен[7]. За основа на анализа използвам Житїе преподобнаго Өеωдосїа Трѣновскаго и конкретно неговия превод по документ № 61 от Рилския манастир (т.е. прочутия Рилски панагерник), дело на Владислав Граматик от 1479 година[8]. Цитатите в настоящата работа са последно и актуално преведени на новобългарски език от проф. Иван Харалампиев и публикувани в Алманах за Търновската книжовна школа „Търновски писмена“ от 2013 година[9]. Взема се под внимание текст на старобългарски език и снимките на документа, публикувани по-рано в книгата на Димитър Кенанов – „Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски“[10]. Гръцкият оригинален текст вероятно не е запазен, затова в българската историография се използва преписаното от Владислав Граматик, а за самия първи преводач от гръцки трудно може да се посочи конкретно име. Някои специалисти, като Климентина Иванова, Донка Петканова считат, че това е самият св. патриарх Евтимий[11]. Но съществуват и други мнения. Независимо от тези обстоятелства, съдържанието на текста е изключително съществено както за българската история, така и по-специално за развитието и утвърждаването на православното богословие на Балканите, а по-късно и в Русия. Разбира се, текстът носи своите специфични отпечатъци на времето (езикови и стилови особености), които трябва да се отчитат при всеки съвременен анализ. В изследването акцентирам на проблематика, свързана не толкова с езикови, а по-скоро с богословско-догматични насоки, убеден, че преводът най-после е коректен и с професионално поставени обяснителни бележки.

За свети преподобни Теодосий Търновски, както и изобщо за исихазма и неговите изтъкнати представители е изключително много и полезно написаното[12]. Съществува връзка между

---

[4] ***Марчевски, И.*** Исихазмът. Учението за несътворените божествени енергии и светлини. В. Търново, 1996, с. 176; ***Прохоров, Г.*** Культурное своеобразие епохи Куликовской битвы. – В: ТОДРЛ, т. XXXIV, 1979, с. 15.

[5] Използвам възможността да благодаря на проф. дфн И. Харалампиев и на проф. дфн Д. Кенанов за предоставената ми литература и направените консултации по темата.

[6] ***Коев, Т.*** Иконопочитанието в светлината на Боговъплъщението. – Духовна култура, 1974, №3, 25–31; ***А. Хубанчев.*** Св. Евтимий Патриарх Търновски за иконопочитанието. Ел. вариант на текста – https://draganbachev.wordpress.com/2010/12/16

[7] Вж. по-подробно различните доклади в: ***Теодосиеви четения.*** По повод 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски (2003 г.). В. Търново, 2005.

[8] ***Кенанов, Д.*** За научния интерес към личността и делото на преподобни Теодосий Търновски. – В: Търновски Писмена. Алманах за Трьновската книжовна школа, В. Търново, 2013, 229–246.

[9] ***Харалампиев, И.*** Патриарх Калист – Житие на преподобния Теодосий Търновски. – В: Търновски Писмена. Алманах за Търновската книжовна школа, 2013, 134–201.

[10] ***Кенанов, Д.*** Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски. В. Търново, 2011, 49–98.

[11] ***Иванова, Кл.*** Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – В: Стара българска литература. Т. 4, София, 1986, с. 443; ***Петканова, Д.*** Българска средновековна литература. В. Търново, 2011, с. 470.

[12] Имам предвид най-вече цитираната книга на проф. Д. Кенанов. Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски, както и подробната литература в нея. Що се отнася до исихазма и неговата връзка с изобразителното изкуство вж. например ***Бакалова, Е.*** Към въпроса за отражението на исихазма върху изкуството. – В: Търновска книжовна школа (1371–1971). София, 1974, 373–389; ***Бакалова, Е.*** Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Сп. Изкуство, 1976, 9, 14–21.

иконопочитанието и духовната синергия, прорязваща с божествената Таворска светлина, далеч преди да се възпламени учението исихазъм, за нея говори св. Симеон Нови Богослов: *когато силно желаех да Те видя, Господи, аз отидох веднъж да целуна иконата на пречистата Ти Майка, паднах до нея, преди да бях станал, яви се вътре в моето бедно сърце, като го направи светлина. Тогава аз познах, че наистина Те имам в себе си*[13]. Същественото в този текст е това, че по-късно св. Теодосий, черпейки мъдрост от по-ранните отци на църквата, достига до същите необходимости от богосъзерцание и иконопочитание чрез *праксис*. Доказателства за това са някои ключови фрази в житието, написано от патриарх Калист, за които ще стане дума в следващите редове от настоящото изследване.

Преди да се задълбоча в съответния текст е необходимо да изясня едно противоречие. В едно проучване се счита за неправилно да се включва названието *Търновски* към монашеското име *Теодосий*, тъй като неговата дейност *не била свързана с името на старата българска столица*[14]. При по-внимателен подход и анализ на съдържанието от житието се установява, че св. Теодосий в действителност е не само духовно свързан със съдбата на Търново, но дори се превръща в защитник от ереси и бранител на достойнството на Патриаршията, чийто център е самата столица, затова е нелогично да се твърди обратното. Също така, нека не се забравя, че самото житие е озаглавено *Животът и делата на нашия преподобен отец Теодосий, Търновски постник и ученик на блажения Григорий Синаит*[15]. В контекста на историческите извори се откроява един съществен въпрос: какво е отношението на преподобния учител Теодосий към иконописта и съответно към богослужебните традиции в православната църква? По пътя на логиката следва и друг изяснителен проблем – дали исихазмът (съобразно насоките в „Посланието“ на патриарх Калист) се превръща в проводник на византийската политика и ограничител на възможностите на Търновската патриаршия?

Отговорите могат да се открият на много места от житието, следвайки натрупаните сведения и възможности за сравнения с тогавашните утвърдени догматически постулати. Реално погледнато, в изследването на Н. Гавазова се набелязват съществени прилики от житието на Търновския исихаст преп. Теодосий и словата на св. Йоан Лествичник, достигайки до извода че става въпрос за едно и също *изповядване на православното учение по основни догмати*[16]. Но също така, както и сред по-ранните проучватели, се пропуска коментар за защитата на един съществен догмат – иконопочитанието.

След дълго скитане, когато великият исихаст св. Теодосий се почувствал защитен и полезен (благодарение грижите на цар Иван Александър), той привлича към общността край Търновград *дивния* Дионисий, премъдър в Писанието, знаещ наизуст Божественото писание, който и мнωгы книгы прћложив, цр̃квонове оукраси състоанїе (т.е. *преведе много книги и украси църковния имот*)[17]. Би могло да се изясни в контекста на емоционално-експресивния стил (*плетение словес*), характерен за Търновската книжовна школа[18], че тук се има предвид *украса*, подобаваща за един манастир – с иконостас и икони, църковна утвар, библиотека и изобщо всякакъв вид канонични принадлежности. И най-вече би трябвало да става дума за догматична литература. Нека припомня, че самият св. Григорий Синаит е имал способностите да изписва и преписва добродетелни и поучителни текстове по калиграфски[19]. В това отношение традицията продължава в полза на Търновската патриаршия, под чиято юрисдикция се явява Килифаревския манастир.

---

[13] ***Марчевски, И.*** Исихазмът..., с. 103.

[14] ***Андреев, Й.*** Няколко бележки около личността на свети Теодосий и неговия манастир. – В: Теодосиеви четения. По повод 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски (2003 г.). В. Търново, 2005, с. 13.

[15] ***Харалампиев, И.*** Цит. съч., с. 137.

[16] ***Гавазова, Н.*** Подвижническите слова на преп. Йоан Синайски и „Житие на преп. Теодосий Търновски“. – В: Търновски Писмена. Алманах за Търновската книжовна школа, 2013, с. 220.

[17] ***Петканова, Д.*** Българска средновековна литература, с. 468.

[18] ***Димитрова, З.*** Килифаревският исихастки книжовен център – предшественик на Търновската книжовна школа. – В: Търновска книжовна школа, Т. 7, 2002, 81–86.

Църковните събори в Търновград.

Описаните обстоятелства и изказани мисли в богоспасния Търновград чрез т.н. *нови словесни конструкции*[20], облечени дори в църковно-съборни решения, всъщност са провокирани от богомилството и юдеизма през 1355–1360 г. Първият сблъсък, в който ясно проличава твърдостта и отговорността на великия духовник, макар и като представител на ново учение, е вследствие действията на т.н. новомасалиани Ирина, Лазар и Кирил. Ето какво пише в житието според константинополския патриарх:

НОВОМАСАЛИАНИТЕ ИРИНА, ЛАЗАР И КИРИЛ

Имаше една солунска монахиня на име Ирина, [която беше] с непристойно поведение. Тя живееше в Солун и се правеше, че пребивава в целомъдрие, обаче тайно и скрито беше вършителка на всякаква скверността и поквара. Като разбраха че е такава, мнозина от монасите често се събираха там. Тази безчестница беше изучила внимателно цялата Масалианска ерес и скришом предаваше на всички, които идваха при нея заради нечестивото ѝ занимание. Понеже се разпространи доста, множество иноци бяха обхванати от тази заблуда. Те влязоха и в Св. Атонска планина, разделиха се на групи и силно притесняваха тамошните манастири като бедняци и просяци... Двама от онези [еретици] отидоха в Търново. Единият се казваше Лазар, а на другият Кирил, по прякор Босота. Като престояха кратко време, но не можаха дълго да прикриват своето коварство, Лазар започна да се прави на юродив и напълно гол обикаляше целия град. На срамните си органи носеше тиква, с която ги покриваше... Споменатият Кирил Босота започна постепенно да проявява своята нечестива ерес и веднъж хулеше светите икони, друг път оскверняваше светинята – честния и животворящ кръст...[21]

Очевидно става дума за нови и изключително агресивни подходи в проповядването на масалианската (богомилска) ерес[22]. Всъщност, не са много сведенията за отношението на тези увлечени след солунската монахиня Ирина към иконите и свещените съдове в храмовете. Може само да се предполага, че на територията на Търновград, където също така е имало многообразие от украси в църкви и параклиси (пластики, класически типове изображения, кръстове и кандила или други необходими съдове от благородни метали за богослужението), всичко това е направило впечатление на Кирил Босота и е провокирало неговите речи и поведение. *Прочее, понякога хулеше светите икони, а понякога тъпчеше светинята, също и честният и животворящ кръст.* Нищо ново в контекста на етапите от развитие на борбите в самата водеща патриаршия – Константинополската. Както знаем, още през раннохристиянския период се срещат привърженици на забраната да се изобразява под каквато и да е форма Господ Бог, както и множество идеи, които са инспирирани от неоплатонизма. По-късно, идеологически борбата срещу иконите се издига и повежда от най-висшите представители на властта – самите императори. Те, разбира се, унищожавайки иконите, търсят начини да се слеят с върховните предстоятели на църквите, но категорично налагат свои интереси.

---

[19] ***Сырку, П. А.*** Житие Григория Синаита, составл. Константинопольским патриархом Каллистом. – В: Памятники древней письменности и искусства. Санктъ Петербургъ, 1909.

[20] ***Мончева, Л.*** Исихазмът – функционираща култура. – Търновска книжовна школа, т. 7, 2002, 67–71.

[21] ***Харалампиев, И.*** Цит. лит., с. 163–163.

[22] Според архимандрит Павел Стефанов, първият събор е проведен по-рано (около 1347–1348 г.) в резултат от явления и езическо поведение, провокирани от чумната епидемия. Вж. ***Стефанов, П.*** Danse Macabre: Нов поглед към Църковните събори в Търново през XIV век. – В: Теодосиеви четения. По повод 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски (2003 г.). В. Търново, 2005, с. 80. Професор Ив. Тютюнджиев е на мнение, че годината не може да се уточни (1350 или 1355 г.?). Вж. ***Тютютнджиев, Ив.*** Търновският епископат. XII–XXI век. В. Търново, 2007, с. 57.

Това, логично се предопределя като временно явление поради несигурността на политическите идеали и възможности за дълготрайно властване.

Докато моделът в Търновград е обратен, както и цялата *масалианска* (респективно богомилска) философия. Тя произхожда от най-бедните и лишени от покровителство личности и поради множеството обстоятелства и сътресения намира широк отзвук сред разностранното общество, уповавайки се на несъгласието с държавната политика и централизация на механизмите за поклонничество. Според мен, тъкмо в един от тези подходи на единични представители на ереста св. Теодосий провижда опасни последици, затова прекъсва своите молитви и съзерцания и отново се слива с пъстрия свят на Търновград – за да изследва и изкорени зародилото се зло, без в това да се влагат политически идеи и пропаганди, както твърдят някои изследователи.

СЪБОРЪТ СРЕЩУ НОВОМАСАЛИАНИТЕ

... тогавашният патриарх, предстоятел на църквата, понеже беше неопитен и поради това не знаеше какво да прави, повика божествения Теодосий и го осведоми за всичко. Той го посъветва да се свика събор и да се разследва злото.... Царят седна заедно с патриарха и с целия църковен клир и със синклита. Дойдоха и скверните сеячи на скверната ерес. Заповядано беше на блажения Теодосий да им задава въпроси, а също и да им отговаря. Той ги питаше, казвайки: ...Кой бяс ви научи да тъпчете светите икони, животворящия кръст и останалите свещени съсъди? И още – дръзко и без страх да се причестявате със Светите тайни като с обикновен хляб и да осквернявате християнската храна и питие?

...А пък скверният Босота и ученикът му съмишленик Стефан стояха като вкаменени. Поради това царят, като проумя, че са лъжливи проповедници, заповяда да жигосат лицата им с нажежени железа и ги прогони завинаги от границите [на държавата] си[23].

В цитираната апологетика се поставят ударения на думи като *бяс*, *тъпчете*, които предопределят характера на самото обвинение, запечатано в самите въпроси. Тази убеденост и твърдост в православната вяра и иконопочитанието е теоретично добре предадена и завещана от самия Григорий Синаит, а също така и от старците във Великата лавра на Атон. От друга страна, дивният монах и калиграф Дионисий не пристига в Кефаларевската обител неподготвен, а, както казва Д. Петканова: *неговата преводаческа дейност е свързана с работата на стареца Йоан в Атон*[24]. Излишно е да посочвам, че исихазма като учение постепенно се налага, но убедително, още в началото, представя възгледите на Църквата в унисон със самото иконопочитание, традиции от векове. А самата Св. Гора – Атон е пазителка на тези традиции. Оттук и привързаността на търновските исихасти към иконите, стенописите и пластиките по църковни съдове, илюстриращи новозаветните събития и самата литургика. Намерените стенописни останки от манастирската църква край Килифарево, както и множеството разкрити културни ценности са достатъчно красноречив белег за тази тенденция[25]. Очевидно обаче, съборът срещу богомилстващите приключва с жестоки присъди, тъй като самите осквернители остават убедени в своите възгледи, това провокира гнева на българския цар, който поръчва жигосване и прогонване.

ЮДЕИТЕ

Някога, прочее, лукавият и безблагодатен юдейски род се опълчи срещу създалия го Бог и се опитваше да посее всякакво безчестие. Най-напред, богопротивният изби пророците, проповядващите за Неговото пришествие не пощади. После не пожали и Него, надигна се срещу самия Спасител не преставаше да злослови даже срещу кръста и смъртта [Му]... Те обаче като

---

[23] ***Харалампиев, И.*** Цит. съч., с. 161–169.

[24] ***Петканова, Д.*** Българска средновековна литература..., с. 468.

[25] ***Робов, М.*** Манастирът на Теодосий Търновски при Килифарево – история на проучванията. – В: Теодосиеви четения. По повод 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски (2003 г.). В. Търново, 2005, 186–189.

безчувствени не проумяваха казаното: „Заклех се в гнева Си, че те не ще влязат в Моето жилище" (Пс. 94:11), а се одързостиха срещу самия Владика Христос и пречистата наша Богородица и след толкова години върху почитаните техни честни икони. Кореови и Датанови издънки, внуци на древното стълпотворение (срв. Чис. 16)! И не само в това, но хулеха безсрамно и унищожаваха Божиите храмове и принасяните в тях дарове. Говореха и други непристойни думи, които не е възможно да бъдат написани[26]*!*

СЪБОРЪТ ПРОТИВ ЮДЕИТЕ

Тогава царят седна заедно със своите синове Шишман и Асен в новопостроения от него дворец. След това [седнаха] патриархът господин Теодосий, също и преосвещеният митрополит на Велики Преслав трототрон Доротей, дръстърският митрополит Захарий, Лазар, митрополит на град Овеч, Партений, Ловчански митрополит, Мануил, митрополит на Филипопол, Леонтий, Средецки митрополит, Яков, вдостващ Мадитски митрополит, епископ Доротей и Йоаникий, архимандрит на Великата лавра „Свети Четиридесет великомъченици". А добродетелните старци, изпълнени с всякакви божествени добродетели, които бяха дошли от пустинята с блажения Теодосий, бяха свещеният йеромонах Сава, йеромонах господин Тимотей, йеромонах господин Дионисий и множество други иноци. Със светъл глас проповядваха православната вяра:

„Когато единородното Божие Слово прие наша плът от девическата кръв на Божията майка, понеже беше съвършен Бог, стана и съвършен човек заради нашето спасение. И когато някой не се покланя на въплатилия се Христос Бог и на Неговата Божия майка, изписани на икона като човеци, да бъде проклет и да бъде осъден като неверник". И не само това: те [осъдиха] проклета скверната и богопротивна боголилска Богомилска, сиреч Масалианска ерес, а така също и другата – новопоявила се, казвам, Варлаамова и Акиндинова ерес, и осъдиха нейните служители и предводители съборът осъди да бъдат прогонени далеч от държавните граници, та оттук нататък българската земя да се очисти от такива мръсни плевели, а благочестивата вяра да сияе толкова чисто, повече от слънчевите лъчи, както би рекъл някой[27].

Апологетиката на св. Теодосий Търновски.

В тези цитати се съдържа есенциалното в богословието на св. Теодосий Търновски, онова, което проправя пътищата на Търновската книжовна школа и дава възможност за развитие, чийто връх са книжовните дела на св. патриарх Евтимий. Въпреки че темата на доклада е по отношение на иконопочитанието, в думите на великия исихаст, изречени именно на този събор, се съдържат основите на догматическото богословие. Какво имам предвид? Като че ли патриарх Калист предава директно думите на св. Теодосий, или в контекста на новия литературен стил пожелава да доукраси словото: *Те обаче като безчувствени не проумяваха казаното: „Заклех се в гнева Си, че те не ще влязат в Моето жилище" (Пс. 94:11), а се одързостиха срещу самия Владика Христос и пречистата наша Богородица и след толкова години върху почитаните техни честни икони. Кореови и Датанови издънки, внуци на древното стълпотворение (срв. Чис. 16)! И не само в това, но хулеха безсрамно и унищожаваха Божиите храмове и принасяните в тях дарове. Говореха и други непристойни думи, които не е възможно да бъдат написани!*

Става дума за едно своеобразно степенуване на правилата в литургичен аспект – първо се почита Богочовекът Иисус Христос, чрез когото става възможно провиждането на Невидимото и Недостъпното. Встъпителното слово се отнася към учението за двете съвършени природи (естества) – неслитни, в едно Христово цяло, защитени на Вселенския събор в Халкидон още през 451 г. След

---

[26] ***Харалампиев, И.*** Цит. съч., 173–175.

[27] ***Харалампиев, И.*** Цит. съч., с. 177.

това, почитанието се отнася към Майката на Бога Слово – Богородица[28]. Следва уточнението, че от години в България се познават и почитат иконите, но с условието и разбирането, че преклонението пред тях се отнася към техните първообрази (старозаветни праотци, пророци, светци, мъченици и небесни покровители). Следва още по-задълбочен анализ на жидовстващите еретици, те дързват да влизат в самите храмове и да прекъсват и обиждат самото богослужение, в което като ритуал участват и иконите *И не само в това, но хулеха безсрамно и унищожаваха Божиите храмове и принасяните в тях дарове.* Въпреки особеностите на исихазма (например предписанията за спасение в съчинението „Метод на света молитва и внимание"[29]), кроткост и необходимо отдалечаване от света чрез заветите на св. Григорий Синаит, св. Теодосий чрез своето активно участие в събора отново приема върху себе си отговорността за църковния живот в Търновград. Затова, че юдеите посягат на традиции и богослужение, той се превръща от скромен монах в яростен защитник и оръдие за наказание. В изречената съборно присъда се използват аналогични фрази от Никео-Цариградския символ на вярата: *Единородното Божие Слово прие наша плът от девическата кръв на Богоматер и Пречистата; и съвършеният Бог стана и съвършен човек заради нашето спасение.* (в сравнение с член Първи и Втори: *И в един Господ Иисус Христос, Сина Божи, Единородния, Който е роден от Отца преди всички векове: Светлина от Светлина, Бог истинен от Бог истинен, роден, несътворен, единосъщен с Отца, и чрез Когото всичко е станало; Който заради нас човеците, и заради нашето спасение слезе от небесата и се въплъти от Дух Светий и Дева Мария, и стана човек*), което предопределя неговия официално-догматичен характер. Дори в следващите изречения се крият изцяло идентични на православната традиция постулати, познати още в съчиненията на св. Теодор Студит, но адаптирани като анатема в контекста на окончателните съборни правила: *И който не се покланя на въплатения Христос Бог и на Неговата Богоматер, изписани в човешки [образ] на икона, да бъде проклет и да бъде осъден с неверните.* Съответно светите отци на събора, вероятно вдъхновени от апологетиката на св. Теодосий Търновски, изказват това решение не свободно и не без познанията за историята на догматическите борби във Византия. Самото проклятие е заимствано от догмата на 367 свети отци на Седми вселенски събор в Никея, от 787 г.[30] В Събора против юдеите в Търновград се откроява една съществена формула, отнасяща се не само до конкретната ерес, но еднакво валидна за всички възможни отклонения от православното иконопочитание: *И когато някой не се покланя на въплатилия се Христос Бог и на Неговата Божия майка, изписани на икона като човеци, да бъде проклет и да бъде осъден като неверник.*

На предсмъртния си одър св. Теодосий Търновски отново изповядва Символа на вярата (най-съществената синтезирана форма на катехизис), приема църковните предания и не пропуска отново да анатемоса ереста на Акиндин и Варлаам, в единомислие с Калист и с решенията на Константинополския събор от 1351 г. Всъщност на 10-то решение от въпросния събор се казва: *на светейшия солунски митрополит Григорий, който съборно събори във Великата църква Варлаам и Акиндин, началниците и изобретателите на новите ереси с тяхното лукаво съдружие, дързнали да обявят за твар природната и неотделима енергия и Божия сила*[31].

В действителност патриарх Калист е разполагал с конкретни текстове (преписи?), донесени от Търновград в Константинопол – решения на съборите в Търновград, за да бъде впоследствие толкова убедителен и обстоятелствен при пресъздаването на фактите. Също така св. Теодосий, благодарение на оживената кореспонденция, е бил подробно запознат с разразилите се спорове против исихазма и с официалните решения на Църквата. Изобщо става дума за една взаимна обвързаност и следване на официалната догматическа насока, имаща за цел обединение на народите, а не противопоставяне и отклонения в обреди и тайнства. Това, от своя страна не измества фокуса към самата личност, защото, погледнато в контекста на този сравнителен анализ св. Теодосий се оказва не само постник и безмълвник, но и перфектен догматик, велик духовник и защитник на православното иконопочитание.

---

[28] ***Коев, Т.*** Православен катехизис и послание на източните патриарски за православната вяра. София, 1981, с. 228.

[29] ***Майендорф, Й.*** Византийско богословие…, с. 101.

[30] ***Коев, Т.*** Православен катехизис…, с. 234.

[31] ***Марчевски, И.*** Исихазмът…, с. 39.

В периода на османското завладяване на Търновград св. патриарх Евтимий, както и останалите ученици продължават делото на своя учител. Завещанието е не само в исихастки план, но е изцяло съобразено с догматиката (която, впрочем, не може да бъде определяна само като византийска, руска или българска). Фактически нито една дума, действие или молитва на последователите исихасти, подложени на анализ, не могат да бъдат поставени извън кръга на православните устои и знания. Например, надписите от Вселенските събори в църквата „Св. св. Петър и Павел" в Търновград са поръчани от патриарх Игнатий през 1459 – 1460 г.[32], но преписани от по-стари текстове на Евтимиевата книжовна школа, отразявайки по този начин перфектната богословска подготовка и езикови умения на нейните създатели.

ON THE SUBJECT OF ST THEODOSIUS OF TARNOVO AND THE ICON VENERATION IN TARNOVGRAD

(dogmatic aspects of the eulogies according to the hagiography of patriarch Kalist of Constantinople)

Tarnovgrad as a capital of the restored Bulgarian kingdom became a centre of the Orthodoxy and a pilgrimage point. According to some historical records, different chronicles, and not in the last place – to the evidences from the latest archeological excavations, in the XIII and the XIV centuries was built a considerable number of churches and monasteries. Being a significant political, spiritual and trade centre, Tarnovo hosted religious societies of any kinds, as well as communities of expelled believers, which contradicted the orthodox traditions and liturgy. In the context of the whole religious history, it is relevant to trace the path of one of the biggest spiritual activists of Medieval Bulgaria – Theodosius of Tarnovo, and more exactly his attitude towards herecies of iconoclasts. As a fundament of my thesis I have used В контекста на цялостната църковна история е редно да се проследи пътят на един от ***Житïе преподобнаго Θеωдосïа Трьновскаго (Hagiography of St Theodosius of Tarnovo)*** or more exactly one of its translations based on Document Nr 61 from the Rila monastery.

In the course of the analysis it was proven that patriarch Chalist (Kalist?) had had some definite documents (copied texts?) brought to Tarnovrad from Constantinople – decrees from the Ecumenical councils in Tarnovgrad, which helped him in being convincing and giving a detailed description of the facts. Together with this, due to the brisk correspondence, he was closely acquainted with the arguments against the hesychasm and the official church decrees. The official ecclesiastical concept builds up to the people's unification, not to separation and arguments. In the context of this comparative analysis, Theodosius appears to be not only a hesychast and a hermit, but also a perfect dogmatist, a man of spirit and icon-veneration defender.

---

[32] ***Събев, П.*** Опит за виртуална възстановка на стенописи от XV век в митрополитската църква „Св. апостоли Петър и Павел" във Велико Търново. – В: Сборник „От Честния пояс на Богородица до коланчето за рожба". Изследвания по изкуствознание и културна антропология в чест на проф. Елка Бакалова. София, 2010, 188–201.

МОНЕТИ НА ЦАРЯ-ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК МИХАИЛ АСЕН (СЛЕД 1331 Г. – ПРЕДИ 1355 Г.) ОТ РАЙОНА НА ВАРНА

Игор ЛАЗАРЕНКО

Разпространението на българските монети в границите на Второто Българско царство има някои регионални особености. Те най-често са в различното количество екземпляри от даден владетел спрямо други райони на държавата и са показателни за политическите и икономическите процеси, които са протичали през XIII–XIV в. на нейната територия.

През последните две десетилетия във Варна и района се провеждат редовни археологически разкопки на три обекта от XIV в. Това са неукрепеното селище над манастир от IX–X в. в местността Теке Караач, северно от квартал Възраждане II и укрепените градчета Кастрици, в парка на правителствена резиденция „Евксиноград" и Петрич кале в северозападната периферия на Авренското платото[1]. При тези проучвания са открити голям брой монети[2]. Тяхното цялостно публикуване ще даде добра представа за монетната циркулация в средновековна Варна и нейната околност.

Монетните комплекси на трите обекта се различават, но що се отнася до българските монети имат много общи характеристики. Една от тях е присъствието на дискусионните в нумизматиката медни владетелски монети с монограм или родов знак (тамга) на реверса. Познати са два типа. При първия на аверса има конник със скиптър–кръст и надпис, предаващ в съкратен вид името Михаил и титлата цар (МХ–ЦР). Вторият тип представя двама владетели, които държат помежду си кръст с дълга дръжка и надписи на гръцки език до фигурите с имената Михаил (МХАНΛ, МНХАНΛ) и Йоан (IWANN, IWANHC, IOANHC)[3].

---

[1] Разкопките са ежегодни. Тези на селището в местността Теке Караач започнаха през 1996 г. като част от разкриването на намиращият се под него манастир. Ръководят се от проф. Казимир Попконстантинов (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий), доц. Росина Костова (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий) и проф. Валентин Плетньов (РИМ–Варна). На Кастрици се работи от 2004 г., а на Петрич кале – от 2014 г. Двете градчета се изследват от екипи на РИМ–Варна с научен ръководител проф. Валентин Плетньов. Всички намерени монети постъпват в РИМ–Варна и се идентифицират от автора на настоящата статия.

[2] Само от Кастрици средновековните монети са над 2000. Преобладават българските, византийски, епирски, татарски, влашки и ранни османски издания. Освен тях има сръбски, венециански, молдовски, мамелюшки и др., както и много монетовидни пластинки без изображения и надписи.

[3] ***Мушмов, Н.*** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912, 488, № 7487–7488, табл. LXIII, № 19, 20; ***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика. – ИБАД, IV, 1914 (1915), 56–57, № 11–12, обр. 24–25, 275, обр. 247; ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе. София, 1924, 97–98, № 58–59, 103–105, № 79–85; ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети. – В: ***Юрукова, Й., Пенчев, Вл.*** Български средновековни печати и монети. София, 1990, 120–123, 228, табл. VII, обр. 66–67; ***Радушев, А., Жеков, Г.*** Каталог на българските средновековни монети IX–XV в. София, 1999, 125, № 1.11.13 (илюстрираната монета не е автентична), 130–132, № 1.12.1–3; Дочев, К. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIV в. Велико Търново, 1992, 89–91; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети XIII–XV в. Велико Търново, 2003, 71–72, фиг. 28–30; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети XIII–XIV в. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009, 116–124, № 1760–1820; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети. София, 2007, 156–160, фиг. 153, 177–178, фиг. 180.

Единствено Н. Мушмов отбелязва, че при тези български монети надписът е на гръцки език (***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика…, с. 56).

Известен е и един анонимен тип медни монети със същото реверсно изображение, но на аверса вместо владетел или владетели има голям православен кръст и съкращение от религиозната формула на гръцки език „Иисус Христос победа“ (IC–XC / N–K)[4].

Дълго време изобразения на монетите цар-конник се приемаше за Михаил III Асен-Шишман (1323–1330), а двамата владетели се идентифицираха като Михаил III Асен–Шишман и най-големият му син Иван Стефан[5]. Заради малкия брой екземпляри от двата владетелски типа, намерени в района на Велико Търново[6] и в другите градски центрове с потенциални монетарници[7] се мислеше, че те са от скромни по обем емисии, отсечени в Търново скоро след възцаряваено на Михаил III Асен-Шишман и при обявяването на сина му Иван Стефан за цар. Събитията, респективно монетите, се датираха в 1323 г.[8]. За типа с двамата владетели се посочваше, че е емитиран до средата на 1324 г., а за този с царя-конник имаше и по-късна датировка – между 1324 г. и 1326 г.[9].

В по-новите изследвания върху българските средновековни монети реверсния знак е определен като родов символ, подобен на татарските тамги[10]. За самите монети се допуска, че са отсечени през управлението на цар Иван Александър (1331–1371), а зад името Михаил стои личността на най-големия му син Михаил Асен (след 1331 г. – преди 1355 г.). Пак обаче се подчертава, че това са много редки монети, отсечени в Търновската монетарница[11].

---

[4] ***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика..., 57–58, № 13, обр. 26, 275; ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе..., с. 98, № 60; ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети..., 121–123, 228, табл. VII, обр. 68–69; ***Радушев, А., Жеков, Г.*** Каталог на българските средновековни монети..., 126–127, № 1.11.14–17; Дочев, К. Монети и парично обръщение в Търново..., 89–91; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 72–73, фиг. 31–32; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 119–122, № 1830–1910; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети..., 175–176, фиг. 177–178.

[5] ***Мушмов, Н.*** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе..., с. 488, № 7487–7488, табл. LXIII, № 19, 20; ***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика..., с. 275, обр. 247; ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе..., 97–98, 103–105; ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети..., 120–123; ***Радушев, А., Жеков, Г.*** Каталог на българските средновековни монети..., 125–132; ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново..., 89–91; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 71–73; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 116–124.

[6] Известни са ми само 3 или 4 такива монети, които са намерени в Търново. За тях виж: ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново..., с. 231, табл. XXX. 2–3; ***Дочев, К.*** Монетите от манастира „Великата лавра“ „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Средновековно Търново. Археологически проучвания. Юбилеен сборник. Велико Търново, 2004, с. 171, 193, табл. VIII. 9; ***Рабовянов, Д.*** Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Том 1. Средновековния град. Велико Търново, 2015, с. 469, 473.

[7] До момента има данни за монети от типа „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тъмга)“ от следните по-големи градове: Шумен (4 бр. – ***Хараланов, В.*** За паричното обръщение в стария Шумен. – В: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Юбилеен сборник. Шумен, 2008, с. 57; ***Жекова, Ж.*** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006, с. 121); Калиакра (1 бр. – ***Парушев, В.*** Средновековни монети от Калиакра. – ИНМВ, 26 (41), 1990, с. 143); Несебър (1 бр. – ***Theoklieva-Stoytcheva, E.*** Mediaeval Coins from Mesemvria. Sofia, 2001, с. 57); Видин (1 бр. – ***Пенчев, Вл.*** Колективна находка от медни (билонови) монети от XIII–XIV в. от Видин. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, с. 147, табло LXIV, 451).

[8] ***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика..., 275–276; ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 139; ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети..., 121; ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново..., 89–91; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 71–72; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 117–119.

[9] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети..., 121–122.

[10] ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 71–72; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 117–119; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети..., 157–160.

[11] ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети..., 157–160, 175, 177–178; ***Станков, В.*** Средновековният град Цепина през XII–XIV в. Приносът на нумизматиката и сфрагистиката. Пловдив, 2011, с. 109.

Монетите от анонимния тип се датират различно. Предполага се, че част от емисиите може да са отсечени през втората половина на XIV в. както в Търново, така и някъде другаде в Североизточна България[12].

В нумизматичната колекция на РИМ–Варна има медни монети и от двата описани владетелските типа. Постъпвали са през годините от различни места близо до Варна и от самия град. Наблюдението, че те не са чак толкова редки около най-голямото пристанище на Второто българско царство се доказа по безспорен начин при разкопките на Кастрици. Досега там са намерени 32 монети от типа „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“ и 2 монети от типа „цар Михаил на кон/ монограм или родов знак (тамга)“. Броят им е още по-впечатляващ като се има предвид че те съставляват 10% от единични български монети от обекта[13]. От третия тип има само една монета, но както стана дума, анонимните издания може да не са синхронни на владетелските.

При разкопките на селището над манастира в местността Теке Караач са намерени 57 български монети. Пет са от типа „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“. От същото място във Варненския музей са постъпвали и по-рано такива екземпляри.

Внушителното количество Михаилово–Йоанови медни монети в малката крепост на морския бряг и в скромното крайградско селище поставя различни въпроси. Защо те, ако са издания на Търновската монетарница, са много около Варна и съвсем малко в Търново? Защо надписите им, за разлика от всички други български царски монети, са на гръцки, а не на български език? Кой е Михаил и кой е Йоан? Как следва да се датират двете емисии?

Първият от въпросите има прост отговор – разглежданите монетите, въпреки добрата изработка, не са отсечени в Търново. Намерените в столицата на Второто българско царство единични екземпляри, са постъпили там от другаде. Най-вероятно първоначално са се разпространявали от Варна, защото находките в Петрич кале, Шумен, Калиакра и Месемврия показват видимо намаляване на техния брой от изток на запад, на север и на юг. Предположението се потвърждава от още нещо. При отсичането на монети от типа „цар Иван Александър и цар Михаил Асен/ крепостна порта на Търново“ масово са били препечатвани медни византийски и български монети, които не са издания на Търновската монетарница[14]. Сред тези препечатки има монети на Михаил и Йоан – косвен довод за техния нетърновски произход.

По стил монетите на Михаил и Йоан се разделят на две ясно разграничими групи. Едните са със старателно изработени изображения и надписи. Другите са с по-схематични изображения и нямат надписи[15]. Тези разлики се тълкуват като доказателство за две различни по хронология монетосечения. Второто се приема за значително по-късно, извънстолично и имитативно[16]. В Кастрици обаче, монети от двете стилови групи циркулират съвместно, без едните да доминират над другите. Има и монети с примитивни изображения, но с правилно изписани надписи (табло III, обр. 1). Друга особеност са еднаквите посоки на изображенията на лицето и опакото без значение от тяхното качество. При почти всички монети от РИМ–Варна те са вертикално нагоре (↑↑ или 12 ч.)[17]. Освен това, ако стилово по-добрите монети са били отсечени в ограничена по обем емисия, както се твърди заради малкото публикувани екземпляри, е необяснимо защо по-късно точно те са имитирани. По тези причини мисля, че въпреки разликата в стила, двете групи са изработени на едно и също място с минимална или без разлика във времето.

---

[12] ***Дочев, К.*** Монети и парично обръщение в Търново..., 89–90; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 73; ***Дзанев, Г.*** Монетното обръщение в Русенския регион през античността и средновековието. – В: Монети от Русенския край. Русе, 1998, с. 18; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети..., 157–160.

[13] Откритите в Кастрици български монети от XIII–XIV в. са около 500 бр., но при статистиката за единичните екземпляри трябва да се изключи съкровището от 166 гроша на цар Иван Александър и цар Михаил Асен.

[14] ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., с. 166.

[15] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети..., 122, 228, табл. VII. 65–66; ***Радушев, А., Жеков, Г.*** Каталог на българските средновековни монети..., 130–132; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., 72; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 118–119, 122–124.

[16] ***Дочев, К.*** Български средновековни монети..., с. 72; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети..., 122–124; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети..., 203–204.

Къде са отсечени медните монети с изображения на цар Михаил като конник и на Михаил и Йоан? Пресилено е да се твърди категорично, че там където има най-много намерени медни монети от даден тип следва да се локализира и мястото на тяхното отсичане, но подобно мнение не е лишено от основание. Известно е, че медните монети на цар Иван Срацимир (1355–1396) се намират основно в границите на Видинското царство, а на деспот Йоан Тертер (1376~1397) се срещат най-често около Дръстър и крепостта на дунавския остров Пъкуюл луй Соаре. За място на отсичане на едните се сочи Видин[18], а на другите – Дръстър[19]. Повечето медни монети с Михаил на кон, за които има данни къде са намерени, произхождат от района на Варна. Освен двата екземпляра от Кастрици в нумизматичния фонд на РИМ–Варна има други три такива монети. Те са от с. Кестрич (днес кв. Виница на гр. Варна)[20], от м. Джанавара (южно от кв. Аспарухово на гр. Варна) и с. Долище (бивше Влахар), община Аксаково, на 18 км от гр. Варна. Още една монета е била намерена в местността Теке Караач[21]. Двете известни ми монети, намерени извън Варненско са от местността Бял бряг край Преслав[22] и от Крим[23]. Съдейки по наличието на кримски татарски монети в Кастрици, Варна и Калиакра[24] може да се предположи, че втората монета най-вероятно е пренесена от някое българско пристанище по море. В Търново няма намерени такива монети. Затова, колкото и да са оскъдни като брой, те могат да се определят по-скоро като Варненски издания, отколкото като Търновски.

Приеме ли се, че медните монети с Михаил на кон са на Михаил Асен[25] тяхната дитировка трябва да бъде съобразена с тази на аналогичните им монети за неговия баща цар Иван Александър. Емисиите на Иван Александър от типа „царя на кон/ монограм от името Александър“ се датират в периода 1331/1332–1333/1334 г.[26] Отсичането им вероятно съвпада по време с обявяването на Михаил Асен за цар[27] и обяснява защо точно този тип е бил използван за неговите първи монети.

---

[17] Само при една от монетите с примитивни изображения и без надписи посоките на лицевото и опаковото изображение са противоположни (↑↓ или 6 ч.).

[18] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети…, с. 213; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, 111–116; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 222–247.

[19] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети…, с. 214; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, 129–133; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 273–281; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, с. 243.

[20] Това е монетата от колекцията на Варненското археологическо дружество, описана и илюстрирана с рисунка и снимка в: ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе…, 97–98, обр. 59, табл. V, обр. 59.

[21] Монетата е частно притежание. През 1998 г. тя беше показана от собственик на дворно място в посочената местност.

[22] ***Жекова, Ж.*** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен…, с. 121.

[23] ***Гурулева, В.*** Болгарские монеты XIV века, найденнье в Восточном Крыму (из частной коллекции). – В: AMV, VII–1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев, Варна 15–17 септември 2005 г. Варна, 2008, с. 371.

[24] Непубликувани монети от нумизматичната колекция на РИМ–Варна. За татарските монети от Калиакра виж ***Парушев, В.*** Средновековни монети от Калиакра…, с. 142, 145.

[25] ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, 177–178.

[26] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети…, с. 137; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, с. 91; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 158–160; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, с. 152.

[27] Точната година не е известна, но е между 1331 и 1337 г.

Положението с монетите на Михаил и Йоан е по-различно. Те са повече и се срещат на различни места на България[28]. Въпреки това засега и тяхната концентрация около Варна е най-голяма[29], а в Търново броят им е символичен. Ако се докаже, че през XIV в. във Варна е действала монетарница, то и те може да са били отсечени там.

Интересна подробност, която също насочва към Черноморското крайбрежие при търсенето на монетарницата, емитирала монетите на Михаил и Йоан е изписването на двете владетелски имена на гръцки език. Това може да се обясни или с произхода на гравьора, който е изработил матриците в характерния за Византия „Палеологов“ стил[30] или с етническия състав на населението, което е щяло да ползва монетите. Макар, че през XIV в. във Варна и района вероятно са доминирали българите, няма съмнение, че тук както в Созопол, Анхиало и Месемврия е имало общност от постоянно живеещи или временно пребиваващи гърци (търговци, моряци, църковен клир и др.)[31]. Може би точно етническата нееднородност на варненските жители е била причината за появата на тези български по емитент, но византийски по вид монети. Такива монетосечения са обичайни за областите със смесено население край западния и северния бряг на Черно море през XIV–XV в. Като примери могат да се посочат грошовете на деспот Тертер и дирхемите на темника Ногай с гръцки надписи[32] и татаро-генуезките монети на сеньорията Сакчи близо до устието на р. Дунав[33] и на генуезката колония Кафа на полуостров Крим[34].

Идентифицирането на владетелите Михаил и Йоан не е по-малко проблемно, отколкото локализирането на монетарницата, в която са отсечени монетите им. Първоначално се приемаше, че са цар Михаил III Асен–Шишман и синът му Иван Стефан. Впоследствие беше предположено, че са цар Иван Александър и неговият син Михаил Асен. Първото становище се основава на начина, по който двамата държат кръста. В повечето случаи при емисиите с владетелски имена фигурата, до която е изписано името Михаил е хванала дръжката по-високо от фигурата, до коя е изписано името Йоан. Известни са монети, на които двамата владетели държат кръста на една височина[35], но има и екземпляри с примитивни изображения и отделни букви от имената, на които Йоан държи кръста по-високо от Михаил (табл. III, обр. 10). В този жест се вижда водещата владетелска роля на Михаил спрямо Йоан[36]. Второто допускане е заради несъгласието, че знакът на аверса е монограм от букви в името Шишман и че монетите са отсечени през управлението на Иван Александър[37].

---

[28] Освен от селища и крепости около Варна и от Шумен, Калиакра, Несебър и Видин, такива монети са намерени в Созопол (монета от колекцията на РИМ–Бургас, информация от М. Класнаков), Ямбол или Ямболско (***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматик, 275), от некропола от XIII–XIV в. в Пернишката крепост (***Пенчев, Вл.*** Монетите от некропола в крепостта Перник. – Нумизматика, 3, 1988, с. 21, 25) и в средновековния град Цепина (***Станков, В.*** Средновековният град Цепина през…, с. 109, табло XIII. 450).

[29] Няма информация къде са били закупени двете монети от сбирката на полковник Петър Ханджиев (***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе…, 104–105, № 83–84), но може и те да са от Варна. Предполагам това, защото за значителен брой от редките монети в тази колекция е посочено, че са били придобити във Варна (***Петров, П.*** Сбирката на полк. Петър Ханджиев от Русе. – Нумизматика и сфагистика, 1–4, 1994, 115–125).

[30] ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, с. 92.

[31] ***Кузев, Ал.*** Коренното население на град Варна от XIV до началото на XIX в. – ИВАД, XIV, 1963, с. 82.

[32] За гроша на Тертер виж ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети…, 182–184, 236, табл. XV, обр. 146; ***Радушев, А., Жеков, Г.*** Каталог на българските средновековни монети…, 220, № 1.16.8; ***Дочев, К.*** Български средновековни монети…, 127–129, фиг. 113; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 274–275, № 5920; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, 237–241, фиг. 260. За дирхема на Ногай виж ***Авдев, Ст.*** Монетната система в Средновековна България през XIII–XV в. София, 2005, с. 113, фиг. 56.

[33] ***Oberländer–Târnoveanu, E., Oberländer–Târnoveanu, I.*** Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţilor politice locale din zona Gurilor Dunării în secolele XIII–XIV. – SCIVA, 32, 1981, 1, 125–161.

[34] ***Ретовскiй, О.*** Генуэзско-татарские монеты. – ИИАК, 18, 1906, 1–72; ***Ретовскiй, О.*** Новые генуэзско-татарские монеты. – ИИАК, 51, 1914, 1–16; ***Бочаров, С. Г.*** Генуэзско–татарские медные монеты Каффы. – Stratum plus. 1999, 6, Санкт Петербург–Кишинев–Одесса, 130–136.

[35] ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 118–119, № 1800.

Предположението ми, че големия брой монети на Михаил и Йоан около Варна е аргумент за тяхното отсичане в този град, поставя под съмнение датирането им около обявяването на Иван Стефан за цар през 1323 г. Всъщност няма никакви писмени сведения за подобен акт и мнението, че Иван Стефан за кратко е бил съвладетел на баща си се е наложило единствено заради дискутираните монети[38]. Ако все пак е имало такава държавна церемония, то тя вероятно е извършена в столицата Търново и едва ли се е нуждаела от пропагандиране чрез монетосечене в най-източния район на царството. Това е още по-странно предвид факта, че по майчина линия Иван Стефан е от сръбски произход и неговият новопридобит владетелски статут (?) би бил по-важен за българо–сръбските отношения и за населението в западните български покрайнини[39], отколкото за българите и гърците по Черноморието. Така погледнато коментираните монети не би трябвало да се свързват с царете Михаил III Асен–Шишман и Иван Стефан.

Приеме ли се, че Михаил е Иван-Александровият син Михаил Асен, спорните моменти са от друго естество. Вече посоченото хващане на кръста, макар да се омаловажава[40], не бива да се пренебрегва. Заради ниската грамотност през Средновековието символиката на монетните изображения в много случаи е била по-важна отколкото надписите. На монетите на цар Иван Александър винаги присъства съкращение или монограм от името Александър, докато Йоан е представено в съкратената форма IW само при два типа монети[41]. Тази особеност отличава всички негови монети от тези на Михаил и Йоан, на които е изписано изцяло IWANN или IOANN, но няма никаква буква от по-важното владетелско име Александър. Прави впечатление и липсата на титлата цар в надписите – нещо, което е необичайно за отсечените в столицата монети на Иван Александър и е рядко за извънстоличните емисии. Затова мисля, че дори Михаил да е Михаил Асен, то Йоан едва ли е наговият баща Иван Александър.

Оказва се, че не е възможно нито Михаил да е цар Михаил III Асен–Шишман, нито Йоан да е цар Иван Александър.

В родствени и съвладетелски отношения с Михаил Асен са други двама по-малки сина на цар Иван Александър от първият му брак. Това са Иван Срацимир и Иван Асен[42]. Тъй като те също имат първо лично име Иван (Йоан) може да се предположи, че един от тях е представеният на монетите. По-известният е Иван Срацимир. Той е обявен за цар най-късно през 1344 или 1345 г.[43] и след 1352 г. има собсвено монетосечене. При неговите монети, подобно на монетите на цар Иван Александър името Йоан е предадено в съкратен вид (IW) и винаги има изцяло или съкрането (инициали, лигатура или монограм) изписване на името Срацимир. Титлата цар също задължително присъства[44]. Тези

---

[36] ***Пенчев, Вл.*** Средновековни български монети…, 121; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, с. 118; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, с. 160, бел. 3.

[37] ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, 155–160.

[38] За първи път Н. Мушмов пише, че въз основа на монетите с фигурите на Михаил и Йоан става ясно, че Иван Стефан е бил обявен за съвладетел на баща си през 1323 г. (***Мушмов, Н.*** Принос към българската нумизматика…, 275–276). Неговото заключение е прието за безспорен факт, който е отбелязван във всички нумизматични и исторически изследвания за Михаил III Шишман–Асен, издадени след 1915 г.

[39] За политиката на цар Михаил III Шишман–Асен спрямо Сърбия виж ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 119–134.

[40] ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, с. 160, бел. 3.

[41] ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 128–196. Съкращение от името Йоан е изписано при медните монети от типове V и IX.

[42] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 197–213.

[43] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 160, 198.

[44] ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 223–245.

характеристики не съответстват на надписа от емисията на Михаил и Йоан и изключват допускането Йоан да е бил Иван Срацимир.

Последната възможност е Йоан да е Иван Асен. За него не се знае почти нищо. Споменат е като цар в приписка от 21 май 1337 г. върху евангелие на гръцки език от Анхиало[45] и в надписите около две миниатюри към Манасиевата летопис[46]. Провъзгласяването му е станало през първите месеци на 1337 г., защото в приписка към Софийския псалтир, датиран също в 1337 г. от тримата братя като цар е посочен само Михаил Асен[47].

Не са известни монети на Иван Асен, които да бъдат използвани за съпоставителен материал, но след като има монети за двамата му братя – Михаил Асен и Иван Срацимир, би следвало и той да е бил удостоен с такава регалия.

Точно Иван Асен е най-подходящ за Йоан от монетите на Михаил и Йоан. Те може да са отсечени към края на 30-те години на XIV в. Спрямо него Михаил Асен е бил старши владетел (престолонаследник)[48] и, съдейки по приписката в Анхиалското евангелие, той вероятно е имал влияние в Черноморската област на българското царство[49]. Тези обстоятелства са основание да мисля, че на монетите от тип „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“ са представени братята Михаил Асен и Иван Асен, а самото монетосечене е извършено скоро след обявяването на Иван Асен за цар през първата половина на 1337 г.

Единственият спорен момент при такава версия за монетното изображение е, че Иван Асен е по-малък от Иван Срацимир. Предполага се, че след като по-големият и по-малкият от Срацимировите братя са царе, следва и той да е имал такъв статут[50]. Ако е така защо има монети с Михаил Асен и Иван Асен, а няма с Михаил Асен и Иван Срацимир или с Иван Срацимир и Иван Асен? Този въпрос би бил основателен само в случай, че средният брат действително е бил цар преди такъв да е Иван Асен или ако двамата са станали царе едновременно. Липсата на данни Иван Срацимир да е обявен за цар преди или през 1337 г. допуска възможността по някаква неизвестна днес причина тогава царе да са били освен Иван Александър, само Михаил Асен и Иван Асен.

Стратегическото положение на Варна и нейното значение като основно морско пристанище за северната част на Второто българско царство, седалище на митрополит поне от 1325 г.[51] и на венецианска консулска служба от 1348 г.[52], предполага да е сред първостепенните държавни административни центрове. Тя по нищо не отстъпва на Видин, Ловеч или Дръстър и след като за тях се знае, че са били резиденции на деспоти или други представители на фамилиите Асеневци,

---

[45] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, 210–211; ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век. София, 1993, 9–10.

[46] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 213, бел. 15; ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, 10–11, 25.

[47] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 211; ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, с. 9, 26.

[48] ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, с. 44..

[49] Въпреки твърдението, че няма причина за връзка между съдържанието на приписката от монах Методий Гемист в анхиалското евангелие и Анхиало като място, където Иван Асен е царувал (***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 200), едва ли е случайно, че в нея от царските синове точно той е посочен заедно с баща си. Едно от възможните обяснение е, че Анхиало е попадало в новообособено апанажно владение на Иван Асен в качеството му на български цар (***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, с. 52, 54–55; ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, с. 127; ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци. София, 2012, с. 127).

[50] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци…, с. 206, бел. 6, 211; ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век…, с. 25, 31–32, 34–35, 41, 44, 50, 54; ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци…, с. 128.

[51] ***Плетньов, В.*** Варненската митрополия през XIII–XIV в. – В: 10 книги за Варна, 2007. Варна, 2008, 126–142.

[52] ***Гюзелев, В.*** Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XIV век). София, 1995, 35–37.

Тертеровци и Шишмановци, не би било изненадващо и в нея да е пребивавал владетелски родственик. Това е документирано за края на XIV в., когато Варна е престолнина на Добруджаоглу (неназован поименно син на деспот Добротица)[53]. Столичният статут на града обаче може да е и от по-рано и да се свърже със семейството на цар Иван Александър. В едно писмо на папа Бенедикт XII (1334–1342) от 15 юли 1337 г. неговата майка Кераца-Петрица е наречена дукеса (деспотица?) на Карвона (Карвуна)[54]. Това не означава непременно, че към 1337 г. тя е управлявала областта[55]. По-скоро посочва къде е бил деспот нейния съпруг Срацимир[56], бащата на Иван Александър. Голямото количество монети на Михаил Асен във Варненско подсказва, че през 30-те години на XIV в. Срацимир вече е бил покойник[57], а царят-престолонаследник е станал формален господар на Карвунската хóра, в която попадала и Варна.

Приложение:

Каталог на монети на царя–престолонаследник Михаил Асен (след 1331 г. – преди 1355 г.) от района на Варна[58]

Тип I. „Цар Михаил на кон/ монограм или родов знак (тамга)“

Лице: В горния ляв ъгъл съкращение МХ от името Михаил. В горния десен ъгъл монограм ЦР на титлата цар. Царят на кон в ход надясно. Владетелят е облечен в дивитисион, препасан с лорос. На главата носи стема с пропендули. В дясната ръка държи кръст с къса дръжка. Зрънчест кръг около надписите и изображението.

Опако: Монограм или родов знак (тамга). Зрънчест кръг около изображението.

1. Æ; диаметър – 20 мм; тегло – 1,03 г (липсва част); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – с. Кестрич (сега кв. Виница, гр. Варна); инв. № III 15; Публикация: ***Мушмов, Н.*** Монетите и печатите на българските царе…, 97–98, обр. 59, табл. V, обр. 59; табло I, обр. 1.
2. Æ; диаметър – 19/20 мм; тегло – 1,66 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – с. Влахар (днес Долище), общ. Аксаково, обл. Варна; инв. № III 167; Публикация: ***Лазаренко, И.*** Антични и средновековни монети от Варна и Варненско. Варна, 2003, с. 27; ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети…, 177–178, фиг. 180; табло I, обр. 2.

---

[53] ***Мехмед Нешри.*** Огледало на света. История на османския двор (съставител и превод от османотурски език – Мария Калицин). София, 1984, с. 96.

[54] ***Дуйчев, Ив.*** Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. – ИБИД, XIV–XV, 1937, 206–210; ***Димитрова, М., Радушева, Р., Савов, Св.*** Няколко бележки около личността на Кераца Петрица, майката на цар Иван–Александър. – Епохи, 3, 1996, 124–125; ***Андреев, Й.*** Няколко бележки около личността на деспотица Кераца, майката на цар Иван Александър. – AMV III–1. Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна, 12–14 септември 2002. Варна, 2005, 89–90; ***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV в. – В: История на Добруджа. Том 2. Велико Търново, 2004, с. 223; ***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство. Велико Търново, 2009, с. 78; ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци…, с. 35.

[55] Такова предположение е развито от Г. Атанасов (***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, 78–83). Виж и ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци…, 39–40.

[56] ***Димитрова, М., Радушева, Р., Савов, Св.*** Няколко бележки около личността на Кераца Петрица…, с. 125; Атанасов, Г. Добруджанското деспотство…, 80–81; ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци…, 37–39 .

[57] В. Гюзелев пише, че деспот Срацимир е починал преди 1337 г. (***Гюзелев, В.*** Добруджа от края на XII до XV в…, с. 223), а според Г. Атанасов това вероятно е станало още в края на управлението на цар Михаил III Шишман–Асен (***Атанасов, Г.*** Добруджанското деспотство…, с. 80, 82). Виж и ***Николов-Зиков, П.*** Династията на Срацимировци…, с. 34.

[58] В каталога са включени само част от монетите, които се съхраняват в РИМ–Варна, понеже сред тях има много повредени екземпляри (монети от Кастрици) или са от разкопки, в които авторът на статията не участва (монети от селището над манастира в местността Теке Караач).

3. Æ; диаметър – 20/18 мм; тегло – 1,18 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – м. Джанавара, кв. Аспарухово, гр. Варна; инв. № III 593; Публикация: непубликувана; табло I, обр. 3.
4. Æ; диаметър – 19/18 мм; тегло – 0,86 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 464; Публикация: непубликувана; табло I, обр. 4.
5. Æ; диаметър – 21/19,5 мм; тегло – 1,59 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 633; публикация – непубликувана; табло I, обр. 5.

Тип II.1. „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“. Монети с изображения в Палеологов стил.

Лице: По лявата и дясната периферия дъговидно изписани на гръцки език имена МХАНΛ или МНХАНΛ (Михаил) и IWANN, IWANHC или IOANHC (Йоан). Двама владетели прави насреща, държат помежду си кръст с дълга дръжка. Облечени са в дивитисиони, препасани с лороси. На главите носят стеми с пропендули, завършващи с по два бисера. Михаил е хванал кръста по високо от Йоан. Свободните им ръце са свити в лакътя и са пред гърдите. Зрънчест кръг около надписите и изображението.

Опако: Монограм или родов знак (тамга). Зрънчест кръг около изображението.

Вариант А (по ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, с. 118). Михаил е вляво, а Йоан е вдясно.

1. Æ; диаметър – 18 мм ; тегло – 1,12 г (липсва част); посока на печатите ↑↑; неизвестно местонамиране; инв. № III 138; непубликувана; табло I, обр. 6.

2. Æ; диаметър – 19 мм; тегло – 1,11 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна, ул. Панагюрище, до сградата на Воден транспорт; инв. № III 600; непубликувана; табло I, обр. 7.

3. Æ; диаметър – 19/21 мм; тегло – 1,26 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – кк. Златни пясъци, до пералнята и фазанарията, общ. Варна; инв. № III 611; непубликувана; табло I, обр. 8.

4. Æ; диаметър – 20/20,5 мм; тегло – 1,80 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 434; публикация – непубликувана; табло I, обр. 9.

5. Æ; диаметър – 20/21 мм; тегло – 1,96 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 2071; публикация – непубликувана; табло I, обр. 10.

Вариант Б (по ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, с. 118). Михаил е вдясно, а Йоан е вляво.

1. Æ; диаметър – 20/21 мм; тегло – 1,17 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна; инв. № III 17; непубликувана; табло II, обр. 1.

2. Æ; диаметър – 21/19 мм; тегло – 1,00 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – с. Аджемлер (днес гр. Аксаково), обл. Варна; инв. № III 89; непубликувана; табло II, обр. 2.

3. Æ; диаметър – 18/17 мм; тегло – 0,89 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – с. Аджемлер (днес гр. Аксаково), обл. Варна; инв. № III 128; непубликувана; табло II, обр. 3.

4. Æ; диаметър – 21/20 мм; тегло – 1,00 г (липсва част); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна, римска кула (днес Римски терми); инв. № III 165; непубликувана; табло II, обр. 4.

5. Æ; диаметър – 21 мм; тегло – 0,81 г (на две част); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – под вилната зона на с. Игнатиево, общ. Аксаково, обл. Варна; инв. № III 626/627; непубликувана; табло II, обр. 5.

6. Æ; диаметър – 20,5/20 мм; тегло – 1,35 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 305; публикация – непубликувана; табло II, обр. 6.

7. Æ; диаметър – 19/20 мм; тегло – 0,77 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 495; публикация – непубликувана; табло II, обр. 7.

Вариант В (по ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 118–119). Михаил е вляво, а Йоан е вдясно, но двамата държат кръста на една височина.

1. Æ; диаметър – 20 мм; тегло – 0,85 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна; инв. № III 18; непубликувана; табло II, обр. 8.

2. Æ; диаметър – 20 мм; тегло – 1,22 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – с. Саръгьол (днес Любен Каравелово), общ. Аксаково, обл. Варна; инв. № III 157; непубликувана; табло II, обр. 9.

3. Æ; диаметър – 20/18 мм; тегло – 0,64 г (липсва част); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – м. Теке Караач, гр. Варна; инв. № III 173; непубликувана; табло II, обр. 10.

Тип II.2. „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“. Монети с изображения в примитивен стил, но с изписани надписи.

Лице: По лявата и дясната периферия дъговидно изписани на гръцки език имена МХАНΛ или МНХАНΛ (Михаил) и IWANN или IWANHC (Йоан). Двама владетели прави насреща, държат помежду си кръст с дълга дръжка. Облечени са в дивитисиони. На главите носят стеми с пропендули. Свободните им ръце са свити в лакътя и са пред гърдите. Зрънчест кръг около изображението.

1. Æ; диаметър – 19/21 мм; тегло – 1,30 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – м. Теке Караач, гр. Варна; инв. № III 87; непубликувана; табло III, обр. 1.

Тип II.3. (имитативни монети по ***Дочев, К.*** Каталог на българските средновековни монети…, 122–124) „Михаил и Йоан държат помежду си кръст с дълга дръжка/ монограм или родов знак (тамга)“. Монети с изображения в примитивен стил и без надписи (понякога отделни букви).

Лице: Имената Михаил и Йоан не са изписани или има само отделни букви. Двама владетели прави насреща, държат помежду си кръст с дълга дръжка. Облечени са в дивитисиони. На главите носят стеми с пропендули. Свободните им ръце са свити в лакътя и са пред гърдите. Зрънчест кръг около изображението.

Опако: Монограм или родов знак (тамга). Зрънчест кръг около изображението.

1. Æ; диаметър – 21/19 мм; тегло – 0,68 г; посока на печатите – ↑↑; неизвестно местонамиране; инв. № III 16; непубликувана; табло III, обр. 2.

2. Æ; диаметър – 21 мм; тегло – 0,94 г; посока на печатите – ↑↓; местонамиране – с. Пашакьой (днес кв. Владислав Варненчик, гр. Варна); инв. № III 77; непубликувана; табло III, обр. 3.

3. Æ; диаметър – 18/17 мм; тегло – 0,79 г (липсва част); посока на печатите – ↑↑; неизвестно местонамиране; инв. № III 117; непубликувана; табло III, обр. 4.

4. Æ; диаметър – 19 мм; тегло – 0,90 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна; инв. № III 496; непубликувана; табло III, обр. 5.

5. Æ; диаметър – 20 мм; тегло – 0,70 г (3/4 от монета); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – гр. Варна, ул. Панагюрище, до сградата на Воден транспорт; инв. № III 601; непубликувана; табло III, обр. 6.

6. Æ; диаметър – 20 мм; тегло – 0,91 г (3/4 от монета); посока на печатите – ↑↑; местонамиране – кк. Златни пясъци, до пералнята и фазанарията, общ. Варна; инв. № III 610; непубликувана; табло III, обр. 7.

7. Æ; диаметър – 19 мм; тегло – 0,85 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 1346; непубликувана; табло III, обр. 8.

8. Æ; диаметър – 18,5/20 мм; тегло – 0,95 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 1542; непубликувана; табло III, обр. 9.

9. Æ; диаметър – 21 мм; тегло – 1,16 г; посока на печатите – ↑↑; местонамиране – при разкопки на крепост Кастрици в резиденция Евксиноград, общ. Варна; инв. № Е 1739; непубликувана; табло III, обр. 10.

COINS OF THE TSAR AND CROWN-PRINCE MICHAEL ASEN (AFTER 1331 AND BEFORE 1355 A.D.) FROM THE REGION OF VARNA

There are various coins from 14th century A.D. to be found in Varna and the region around it. Impressive is the great number of items from the two types of copper royal coins with a monogram or a family symbol (tamga) on the reverse, which are assumed to be rare. With the first type, on the obverse there is a horseman with a scepter-cross and an inscription, which renders in abbreviation the name Michael and the title Tsar (МХ–ЦР). The second type represents two rulers, who hold a cross between them with a long vertical bar and inscriptions in Greek next to the figures with the names of Michael (МХАНΛ, МНХАНΛ) and Ioan (IWANN, IWANHC, IOANHC).

It has been presumed for a long time that the Tsar-horseman is Michael III Asen–Shishman (1323–1330 A.D.), and the two rulers have been identified as Michael III Asen–Shishman and his son Ivan Stefan. The more recent studies of those coins assume that they were minted during the reign of Tsar Ivan Alexander (1331–1371 A.D.), while Michael was his first-born son, Michael Asen.

If the coins with the Tsar on a horse are those of Michael Asen, then their dating should take into account the dating of their analogues minted for his father. Ivan Alexander's coin issues of the type „The Tsar on a horse/ monogram from the name of Alexander“ are dated to the period 1331/1332–1333/1334 A.D. Their minting probably coincides with the proclaiming of Michael Asen a tsar and explains why this particular type was used for his first coins.

Some coins with the two rulers most likely also represented Michael Asen, however, because of some typical iconographic characteristics, I think that Ioan is not his father Ivan Alexander, but his younger brother, Tsar Ivan Asen (1337 – before 1345 A.D.). The minting itself was done soon after proclaiming Ivan Asen a Tsar during the first half of 1337 A.D.

The substantial amount of coins of the Tsar and Crown-Prince Michael Asen in Varna region and their almost complete absence in the area of Tarnovo suggests that they might have been minted in Varna region rather than in Tarnovo. It is possible that in the 1330s A.D., the Karvuna land, which had been earlier in the possession of Despot Sratsimir, the father of Tsar Ivan Alexander and grandfather of his sons, might have been entrusted into the rule of the eldest among them.

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН-ПЕЧАТ ОТ КЪСНОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ДВУГЛАВ ОРЕЛ И МОНОГРАМ НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ

Стела ДОНЧЕВА

Преди известно време имах възможността да се запозная с един интересен предмет от частна колекция, за който има сведения, че е намерен през 70-те години в подножието на западния склон на крепостта Овеч. Става въпрос за един изключително добре запазен паметник от групата на късносредновековните пръстени-печати. Размерите са: диаметър на плочката – 1,5 см, диаметър на халката – 1,8 см, ширина на халката – 0,5 – 0,6 см, тегло – 4,05 г (Обр. 1). Отлят е от златна сплав и впоследствие гравиран. Състои се от кръгла плочка, раздвижена от богата растителна украса по очертанието. Отделните листа, на пръв поглед, наподобяват знаци. В действителност, врязаните детайли образуват акантови листа. В средата на изобразителното поле, в кръгла рамка (диаметър 1 см), е поместен двуглав орел (Обр. 1а). Детайлите от тялото са оформени чрез врязване, подобно на декоративния пояс около него. Изображението е очертано схематично, линията на контура е неравномерна, има различия в големината на главите и оперението на крилата. Фигурата е вписана в овална рамка, чиято линия на места е нарушена и заменена с прави участъци.

Интерес представлява украсата по халката. В двата края, до плочката на пръстена, са очертани кръгли медальони (щитове). Единият е запълнен с геометрична украса от начупени преплетени линии наподобяващи свастика (Обр. 1b), а в другия е поместен монограм (Обр. 1c). Останалата част от халката, непосредствено под кръглите щитове, е заета от два сърцевидни медальона, в които, според мен, са гравирани също изображения на двуглави орли. При едното от тях са заличени някои детайли, но при второто, особено в горната част, рисунъкът е по-отчетлив. Композициите са свързани с релефна ивица, от двете страни на която върви растителен повлек от полупалмети, прекъснат в средата от ромбовиден медальон (Обр. 1d). Златен пръстен с подобна орнаментика от начупени линии в страничните щитове и ромбовидна фигура върху долната част на халката е намерен при проучването на късносредновековния некропол на Шуменска крепост[1].

Специално внимание предизвиква монограма в единия от кръглите щитове. На пръв поглед изглежда, че в полето орнаментално е изписана буквата „М“. По-внимателният прочит обаче показва, че това не е единично обозначение, а композиция (монограм) от няколко букви, художествено вплетени една в друга, които образуват монограма на Палеолозите. Както е известно, монограмът на Палеолозите, заедно с изображението на двуглавия орел, са особено популярни символи през XIV в., за което свидетелстват немалкото примери. Обикновено при пръстените с монограми декоративната украса върху плочките е по-оскъдна, като се отделя специално внимание на конструирането на самия монограм, оформящ цялостна самостоятелна композиция. При настоящия пръстен се наблюдава богата пластична украса не само върху плочката, но и по халката. Това го отличава донякъде от известните пръстени-печати.

Сред публикуваните до момента паметници от територията на страната, подобен екземпляр не е известен. В специалното монографично изследване на К. Тотев, посветено на тази проблематика, е включен пръстен с изображение на двуглав орел, датиран във втората половина на XIV в., който обаче съществено се различава от настоящия (Обр. 2)[2]. Той е намерен в некропола на църква No 2 на крепостта Трапезица, В. Търново и е изработен от сребро с позлата. Украсата е ниело и е изцяло гравирана след отливането. Върху щита вторично е изписано името CHMAN.

---

[1] Непубликуван. Благодаря на гл. уредник Тихомир Тихов от Средновековния отдел на РИМ–Шумен за предоставената информация и възможността да се запозная с паметника.

[2] ***Тотев, К.*** Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185–1396). В. Търново, 2010, с. 152, 159, Табл. VII, 32.

При настоящия пръстен-печат хералдичното изображение на двуглавия орел е представено върху плочката, а монограмът е поместен в единия от страничните медальони (щитове). Местоположението на монограма на Палеолозите спрямо изображението е отпратка и за определянето на принадлежността на пръстена. Той не се явява символ (притежание) на владетелската династия на Палеолозите, както междувпрочем и изображението на двуглавия орел. Поначало използването на родови хералдични знаци не е присъщо за Византия. Едва след 1261 г., под влияние на многобройните родствени връзки на Палеолозите със западноевропейските династии, се появяват елементи на хералдиката[3].

През XIV в. и двата символа (двуглавият орел и монограма на Палеолозите) се превръщат в израз на владетелско достойнство и реална власт при висшите сановници. Встъпването в длъжност се съпровожда с предаването на знака заедно с титлата, който впоследствие е поеман от неговите наследници. В подкрепа на това е даването на деспотска титла на благородника Андреа Музаки през 1340 г., когато заедно с нея, той получава и правото да носи хералдичен двуглав орел[4].

Има немалко примери от монументалното и приложното изкуство, където са изобразени двуглави орли. Още през X в. двуглавия орел навлиза широко в църковното и светското изкуство като символ на равновесието между божественото и земното. В паметниците от Първото българско царство се срещат изображения на орли, но липсва това на двуглав орел. Той се появява по-късно, през XI–XII в., и присъства в каменната пластика, стенописта, миниатюрата, тъканната орнаментика и нумизматиката. Византия е основният център на разпространение на този образ. Възприет от Изтока (Мала Азия) през XI в., двуглавият орел се развива в началото само като орнамент върху тъкани и релефи, а при Комнините вече се превръща в династична емблема и остава като такава до края на империята.

Изображенията често се използват през XII–XIV в. като декоративен елемент върху съдове и церемониални облекла на членове на императорското семейство, но не и от самия император. В този смисъл, той е светски и религиозен знак, символизиращ принадлежност към императорския двор. По времето на Палеолозите и особено през втората половина на XIV в., двуглавият орел става много популярен декоративен мотив. Някои от примерите са добре известни, като мраморния капител с двуглави орли и монограми на цар Михаил Шишман (1323–1330) от Дворцовата църква на Царевец, В. Търново (Обр. 3)[5]; стенописите в църквите в Станичане, Раваница[6], златният пръстен-печат на сръбската кралица Теодора (+ 1322) (Обр. 4)[7] и много други.

Специално внимание заслужават изображенията на двуглави орли в монетосеченето на българските владетели по това време. Медните анонимни монети от времето на Иван Александър (1331–1371) са най-ранните български монети, при които е изобразен двуглав орел[8]. По-късно той се появява при монетите на Йоан Тертер (1375–1387) (Обр. 5)[9]. Двуглавият орел е използван като царска инсигния върху монетосеченето и в този смисъл се явява символ на самостоятелна власт.

---

[3] ***Авдев, Ст.*** Българските средновековни монети. София, 2007, с. 240.

[4] ***Кондаков, Н.*** Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 119; ***Миятев, К.*** Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – ИАИ, XIX (1955), 339–358; ***Нешева, В.*** Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. – Археология, XXVI/2–3 (1984), 109–119 и пос. лит.; ***Овчаров, Н.*** Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в. – Археология, XXXVI, 3–4 (1994), 19–24.

[5] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Архитектурата на Двореца. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. 1. София, 1973, с. 55, обр. 14 а.

[6] ***Поповић, М., С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић.*** Црква Светог Николе у Станичењу. Београд, 2005, с. 86, обр. 33; с. 89, обр. 35.

[7] **Byzantium.** Faith and Power (1261–1557). Ed. By H. Evans. The Metropolitan Museum of Art, New York, 2004, fig. 17; ***Марков, Н.*** Християнската символика. София, 2006, 95–101.

[8] ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Български средновековни печати и монети. София, 1990,148–150, 232, Табл. XI, 105.

[9] ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Печати и монети…, 182–187, Табл. XV, 146–150.

В подкрепа на това е и бронзовата матрица за восъчни печати от Историческия музей в Шумен, намерена в подножието на Шуменска крепост и станала обект на много и различни изследвания (Обр. 6)[10]. Двуглавият орел е сред редките изображения по средновековните български печати от XIII–XIV в. Той е представен подобно на византийските и българските монети, и по царското облекло в миниатюри на български ръкописи от XIV в.[11] Пример за това е бронзовата плочка-печат от Дръстър с двуглав орел и кръст, която най-вероятно се свързва с местния феодален владетел Тертер[12] (Обр. 7). Същата композиция се наблюдава и при обеците-наушници от средновековния некропол в Силистра[13]. От двете страни на богатата ажурна украса от растителни повлеци и палмети, в кръгли медалиони са вписани двуглав орел и монограм – ТЕРТЕР (Обр. 8). Аналогично е положението и на монограма на Палеолозите. Сред някои от примерите са златния пръстен-печат с монограм на Ласкарина Палеологина (XIII–XIV в.) (Обр. 9), плочката от бронзов пръстен със сребърна инкрустация на същия монограм от крепостта на нос Чиракман (XIV в.) (Обр. 10) и др.[14]

Наличието на двуглав орел и монограм на Палеолозите върху пръстена-печат от крепостта Овеч показва, че пръстенът не е бил притежание на случаен човек, а на някой, който е имал пряко отношение към властта. Без съмнение, той е бил сред висшите сановници в късносредновековното общество по това време. Собственик на този пръстен може да е самият управител на крепостта, негов наследник или някой друг от същия ранг, оказал се на това място по неизвестни за нас причини.

Датировката на пръстена, определена от изображението, монограма и аналогиите с други паметници, трябва да бъде отнесена към втората половина на XIV в.

GOLD SIGNET RING FROM THE LATE MIDDLE AGES IN BULGARIA WITH AN IMAGE OF TWO-HEADED EAGLE AND MONOGRAM

The object of this work is a late medieval signet ring found in the Ovech fortress, near Provadia. Dimensions: diameter of the plate – 1,5 cm diameter of the ring – 1,8 cm, width of the ring – 0,5 – 0,6 cm, weight – 4,05 g (Fig. 1). Cast of gold alloy and subsequently etched with several chisels. It consists of a circular plate with a rich plant decoration outline. In the middle of the visual field in a round frame is placed two-headed eagle (Fig. 1a). The parts of the body are formed by cut-out, similar to the decorative belt around it. Image is outlined schematically, the contour line is uneven, there are differences in the size of heads and wings.

Interest is the decoration on the ring. At both ends of the ring plate are outlined round medallions (shields). One is filled with geometric decoration of broken lines resembling a swastika intertwined (Fig. 1b), and the other is placed the monogram of Palaeologues. This symbol, together with the double-headed eagle, are especially popular in the XIV century. So there are many examples of that.

The location of the monogram of Palaeologues determines membership of the ring. It is not a symbol (possession) of the royal dynasty of Palaeologues as the image of double-headed eagle, too. In the XIV century both symbols (double-headed eagle and monogram of Palaeologues) become an expression of royal dignity and the real power at high dignitaries. Inauguration is accompanied by the transfer of the sign along with the title, which was subsequently assumed by his successors.

The presence of two-headed eagle and monogram of Palaeologues on the signet ring of the fortress Ovech shows that the ring was not owned by a random person, and someone who has had a direct bearing on power. Undoubtedly, he was among the highest dignitaries in the late medieval society at that time. The owner of this ring can be himself governor of the castle, his successor or someone else of the same rank, proved to be in this place for some reason.

The dating of the ring defined by the image and monogram analogies with other monuments refers to the second half of the XIV century.

---

[10] ***Хараланов, В.*** Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, XVII/4 (1975), 72–73; ***Дончева-Петкова, Л.*** Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996, с. 101, обр. 76; ***Йорданов, И.*** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, 134–135, III.5A, Таб. XII,170.

[11] ***Grierson, P.*** Byzantine Coins. Vol. V, Part 1. Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Harvard University, Washington, D.C., 1973, 85–86.

[12] ***Атанасов, Г.*** Относно принадлежността и датировката на бронзовата плочка (матрица) с двуглав орел и кръст от Дръстър-Силистра. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 322–330.

[13] ***Ангелова, Ст.*** Разкопките на църква No 2. Археологическо проучване на Дръстър (14 години по-късно). – Добруджа, 20 (2002), 12–39; ***Павлова, В.*** Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба. Варна, 2007, с. 31.

[14] ***Тотев, К.*** Златни пръстени-печати..., с. 83, рис. 37; с. 168, Табл. XV, 12.

БЕЛЕЖКИ ОТНОСНО ДВЕ АПЛИКАЦИИ ЗА КОЛАНИ ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Валери ЙОТОВ

В българската археологическа литература са публикувани две апликации, които са определени като детайли на ръкохватките на мечове. Авторите ги отнасят най-общо към XIV – началото на XV в.

Апликация от Ветрен, Силистренско (открита в неясна археологическа среда). Размери: 38/30 мм (Обр. 1).

Публикувана е от Н. Овчаров, който смята, че е хералдична и е била поставена върху дръжката на меч от XV в.[1] Той отбелязва още, че е съществувала практиката, подобни апликации да се поставят и върху острието на меча, непосредствено под предпазителя като за пример е посочен церемониалния меч на полските крале „Щербиец“ от втората четвърт на XIII в.[2]

Апликация от Варна (открита в средновековния пласт в района на Римските терми във Варна). Размери: 51/46 мм (Обр. 2).

Публикувана е от И. Лазаренко, който също приема, че е хералдична и е стояла върху острие на рицарски меч. Допуска, че апликацията би могла да бъде поставена и на други места по предпазното рицарско въоръжение – върху броня, шлем[3].

И двамата автори правят подробно описание и стилов анализ на изображенията на металните пластини – лъвска фигура в хералдичната поза „рампант“[4]. Изказани са предположения, че изобразителните полета са били покрити с позлата. Сравнението, което е направено с два медальона (емайлирани медни пластини) от Велико Търново и Великотърновско[5] е основателно единствено във връзка с изобразените лъвове.

Основание да спра вниманието си отново върху апликациите от Ветрен и Варна ми даде един колан от Унгария (обр. 3: а-в). Той е представен в изложбената част в Унгарския Национален Исторически Мемориален парк, който се намира недалеч от Сегед. Коланът е открит в гроб 215 на манастира Ópusztaszer[6]. Датировката в края на XIV – началото на XV в. е без съмнение. Реконструираната му дължина е около 110 см. Състои се от медни части, които са били прикрепени към кожена основа: тока с плочка, накрайник пластина, 14 двойки къси апликации „пръчици“ и 12 щитовидни апликации. Върху всяка от щитовидните апликации (обр. 3: в) има релефно изображение на изправен на задните си лапи лъв, както и при апликациите от България[7].

В изследването на I. Fingerlin за коланите от Късното Средновековие не са описани щитовидни плочки с изображения на лъв[8]. Има един колан и две апликации с подобна форма, но изображенията представят геометрични хералдични композиции[9]. Колан с подобни щитовидни апликации видях и в музея в Кечкемет, Унгария (обр. 4)[10].

---

[1] ***Овчаров, Н.*** Рицарски хералдически украси от XIII–XV в. – Археология, 1–2, 2000, 60–65.

[2] Пак там, с. 61.

[3] ***Лазаренко, И.*** Средновековна хералдична апликация от Варна. – AMV, I (= Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в.). Варна, 2002, 161–170.

[4] ***Ковачев, Г.*** Средновековна хералдика. Велико Търново, 2005, 32–33.

[5] ***Ваклинова, М.*** Медальон с лъвове от Велико Търново. – Векове, 1, 1976, 69–71; ***Марков, Н.*** Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско. – Археология, 1, 1995, 41–46

[6] Литературата е недостъпна. Сведение ми изпрати колегата Атила Тюрк, на когото благодаря: ***Béres , M., B. Kürti, Á. Nagy, O. Trogmayer.*** Szer monostora és kora. Szerk.: ***Bende, L***. Ópusztaszer, 1996 (Kiállításvezető), p. 34.

[7] ***Ковачев, Г.*** Средновековна хералдика. В. Търново, 2005, с. 33, 110.

[8] ***Fingerlin, I.*** Gürtel des hohen und späten Mittelalters. München, 1971.

[9] Ibidem, kat. $N_{R.}N_{R.}$ 61, 289.

[10] В труда на I. Fingerlin, под кат. номера 111–120 са описани 6 колана и 4 детайла от Кечкемет, но са без илюстрации.

Мисля, че коланът от гроб 215 на манастира Ópusztaszer позволява мненията за двете апликации от Ветрен и Варна, че са от украса на меч да бъдат коригирани. Според мен, по-скоро става дума за детайли от колани с дълъг висящ край. Коланите от този тип са отличителна черта на мъжкия костюм и са знак за мъжественост и власт. В Средновековна България подобни колани попадат като внос от Западна Европа навярно в XIV в.[11]

NOTES ON TWO BRONZE PLATES FOR BELTS FROM THE BULGARIAN MIDDLE AGES

The author draws attention on two discovered in Bulgaria late medieval bronze plates (one from Vetren, Silistra Region and second from Varna), which are determined before the time in publications as details of the handle on the swords.

Comparing with one medieval belt, set out in Ópusztaszer National Heritage Park near Szeged, Hungary, the author concludes that the bronze plates has details from of the similar mediaeval belts as imports from Western Europe probably in 14th century.

---

[11] Последно за подобни колани виж: ***Павлова, В.*** Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във Варненския музей). – АДСВ, 35, Екатеринбург, 2004, 165–178.

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ПАДАНЕТО НА ТЪРНОВО ПРЕЗ ЮЛИ 1393 Г.

Мирко РОБОВ

Мощната и сложна укрепителна система на Търново, изградена и допълвана през целия столичен период на града, е впечатлявала съвременните хронисти. Внушителни са били дори останките от вече превзетия, разорен и отдавна заселен с турци бивш столичен град. Напълно достоверно и убедително като преценка, Търново се е считал за много трудно превземаем.

Така, още Никита Хониат споменава Търново като: *„най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина“*[1].

Според Теодор Скутариот *„това е най-забележителният от градовете на Хемус по здравина и известност, разположен на планина и заобиколен в кръг от река“*[2].

В Похвално слово за Евтимий Григорий Цамблак казва: *„Варварският цар, възгордян от победите си и от завладяването на много народи, понеже беше слушал за Търново, за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местоположение, извънредно труден за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости...“*[3].

За крепостната система на Търново споменава през 1385 г. и Петер Шпарнау: *„Това е най-укрепеният град, който видях в тази страна“*[4].

Макар и вече отдавна в руини, над две столетия след неговото завладяване, Търново е продължавал да впечатлява с останките на отбранителната си система. За това споменава турския географ Хаджи Калфа[5], както и посетилият го на 20 септември 1640 г. софийски католически епископ Петър Богдан Бакшич[6].

Разкритата при досегашните проучвания крепостна система на Търново, добива окончателния си, напълно завършен като замисъл вид през 70-те години на XIV век[7].

Малко след средата на това столетие, с превземането на крепостта Галиполи започва трайното и системно колонизиране на завзетите от отрядите на Сюлейман европейски територии на Балканския полуостров.

Вероятно по това време техни отряди вече достигали дори околностите на Търново. Според Калист, това е причината Теодосий Търновски да напусне Килифаревския манастир и да се премести по-близодо столичния град: *„Когато измина немалко време и измаилтянския род разори цяла Македония, те не оставяха нито* (живеещите) *там да отдъхват без тревоги. Заради тях* (Теодосий) *пак се преселва оттам. А царят, познавайки премногото му добродетели, не пожела да го пусне далеч, но намери твърде непристъпна пещера, отстояна на 20 пъприща далече от Търново“*[8].

След голямото настъпление за овладяване на Тракия, започнало с идването на султан Мурад I (1362–1389),турската заплаха станала съвсем осезаема. Това е времето, когато под властта на завоевателя паднали много византийски и български селища в Тракия.

---

[1] ***ГИБИ***, XI, София, 1983, с. 51.

[2] ***ГИБИ***, VIII, София, 1971, с. 255.

[3] ***Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.*** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, с.199.

[4] ***Кузев, А.*** Пътеписни бележки за българсщките земи от 1385 г. – Археология, 1970, 4, с. 68, 69.

[5] ***Хаджи Калфа.*** Румелия и Босна. – Архив за поселищни проучвания, I, 1938, 2, с. 89.

[6] ***Дуйчев, И.*** Архив за поселищни проучвания, II, 1939–1940, с.188.

[7] ***Робов, М.*** Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. – Археология, 1988, 4, с. 43.

[8] Пространно житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист. – Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, София,1986, с. 462.

С оглед на тази непосредствена опасност било предприето допълнително укрепване на Търново. Косвени сведения дава Димитрий Кидон в една своя реч, датираща към 1366 г.[9] Най-вероятно това сведение илюстрира изграждането на допълнителна система от напречни крепостни зидове, които свързвали река Янтра, като естествено водно препятствие, с крепостните стени по скалните венци на Царевец и Трапезица. Именно към това време ги датират резултатите от археологическото проучване.

В горният си край тези зидове започвали от крепостните стени по скалните венци на Царевец и Трапезица. В долния достигали река Янтра, непосредствено до нейния воден басейн, където всеки от тях завършвал с четвъртита отбранителна кула[10]. Обстоятелството, че през средновековието реката е била по-пълноводна[11] я превръщало в значително водно препятствие. Тя, заедно с достигащите до нея напречни крепостни зидове са образували обща мощна фортификационна система. Целта е била също, да се създаде трудно преодолима бариера срещу възможността от пълното обсаждане и изолиране една от друга на двете съставни части на столичната отбрана – крепостите Царевец и Трапезица[12] **(Обр.1)**.

Така, в контекста на цялостните укрепителни и подсигурителни с отбранителен ресурс мероприятия, очевидно е разбирането за ефективна защита, продължителност на възможностите за отбрана, а по същество и непревземаемост единствено при обединяване на фортификационните системи на отделните крепости в единен организъм, включително и природните дадености, естествено включени в общата система на отбрана. Именно това е постигнато като търсен резултат чрез свързващия елемент в тази цялостна система – напречните крепостни зидове, изградени през 60-те години на XIV век.

В подготовката на столицата за продължителна отбрана, в контекста на всички мероприятия от средата на XIV век и насетне, трябва да посочим и третото ниво в укрепителната система – дворецът на българските царе. Към това време се отнасят някои установени при разкопките преустройства, а също и изграждането на допълнителни укрепителни съоръжения. Построено било голямо водохранилище,за подсигуряването на двореца с достатъчни количества от питейна вода.

Запазената част от водохранилището, която е установена при разкопките е с обем от 60 м^3, като общата му вместимост е била приблизително 100 м^3.

Резервоарът е изграден във времето между 1355 и 1360 г., т.е. при третия строителен период на двореца, а това приблизително съвпада и с времето на изграждането на допълнителната укрепителна система на столицата[13].

Така, поне четири десетилетия преди преди фаталната 1393 г. Търново трескаво и системно се е подготвяло за предстоящата османска инвазия. Новата крепостна система, като цяло е израз на една цялостна концепция за обединяване на отбранителните възможности на природната среда със силно укрепените била на Царевец и Трапезица. Към тези две основни за Търново крепости е подходено като към две допълващи се звена на столичната отбрана, а не като отделни въпреки и силно укрепени твърдини. Техният отбранителен потенциал е съчетан с ефективното включване в общата отбранителна система и на възможностите на природната среда. Свързващият елемент е именно изградената по това време система от напречни крепостни зидове. Построена по този начин, столичната отбрана несъмнено точно е отчитала военните възможности за обсада и превземане на крепости към средата и втората половина на XIV век. В случая естествено става въпрос за военните и инженерни възможности на османската армия.

---

[9] ***Minge***. Patrologia graeca, et 154, coll. 973–976

[10] ***Робов, М.*** Допълнителната укрепителна система..., с. 39; ***Робов М.*** Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII–XIV век). – ГМСБ, XX, 1994, 61–62.

[11] ***Попов, А***. Крепостната система на средновековната столица Търновград. – ВИСб, 4, 1979, с. 127.

[12] ***Робов, М.*** Допълнителната укрепителна система..., с. 43.

[13] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Дворецът на българските царе през втората българска държава. – Царевград Търнов. Т. 1, София, 1973, с. 64; ***История на Велико Търново.*** Т.1, София,1986, с. 248.

Основните мероприятия разбираемо, са били насочени най-вече към Царевец, като престолнина и седалище на Патриаршията. Нейното падане неизбежно би предрешило съдбата и на останалата част от столичния град. Налице е била и обратната възможност. Т.е. пробив и в други сектори на така организираната цялостна столична отбрана, също би бил с фатални последици, предопределящи съдбата и на останалата част от столицата.

Какво показват резултатите от археологическите разкопки?

Не без основание се счита, че острието на турският обсаден контингент е бил дислоциран близо до югоизточно подножие на Царевец, където градът е бил най-уязвим. Става въпрос за широката брегова тераса на Янтра в западното подножие на Момина крепост. В чертите на столично Търново, там се намирал голям жилищен квартал[14]. В плана на старо Търново Карел Шкорпил го обозначава като турско гробище[15] **(Обр. 2)**. Напълно възможно е неговото пълно обезлюдяване да е станало именно през лятото на 1393 г., при обсадата на столичния град. Към такъв извод навеждат резултатите от разкопките на това място през 60-те и 90-те години на XX век. В резултат на тези теренни проучвания не се установяват данни за обитаване от следстоличния период на Търново[16]. Тук само ще отбележим, че основната територия обитавана от християнското население след падането на Търново стават именно бреговите тераси на Янтра, в подножията на Царевец и Трапезица.

Че столицата е била атакувана откъм Френк-хисар, споменава Г. С. Раковски, въпреки че не посочва своя първоизточник[17].

> **Подиръ падениѧ Търнова града, кой слѣдь тримѣсечнѫ тѣснѫ обсадѫ, быде привзѣтъ съ нападениемъ отъ страны *Хисарѣ*, що сѧ зове днѣсь, отъ Илдърѫма Баѩзита, послѣ Косовскаѭ съѩзнѫ биткѫ, двѣ голѣмы и рѣшителны сръжениѧ**

При изграждането на крепостната система на Царевец, очевидната уязвимост на югоизточния участък е била точно преценена и това е наложило допълнителни укрепителни мероприятия, като издигането на югоизточната кула, например. В непосредствена близост до нея е т.нар Френкхисарска порта. Редица изследвачи считат, че турците са успели да проникнат в крепостта именно през нея[18].

В иначе подробния разказ за обсадата на столицата, в Похвално слово за Евтимий Цамблак е свел причината за падането на Търново до едно изречение : *„И най-после превзе града, но не със своята сила, като замлъкна Божието предопределение“*[19]. Лаконичен и иносказателен е Цамблак и в „Разказ за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“: *„И така, щом грехът – о, горчива повест! –надделя, градът веднага падна в ръцете на оня, който си мислеше, че никога не ще получи това“*[20].

---

[14] ***Ангелов, Н.*** Средновековният град Търново според изворите от XII–XIV в. И досегашните археологически разкопки. – ИОМВТ, II, Варна, 1964, с.12; ***Николова, Я.*** Към въпроса за устройството на средновековния Търновград. – ТрВТУ „Кирил и Методий“, т. XV, кн. 3, София, 1979, 95–96; ***Робов, М.*** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. – ИИМВТ, IX, 1994, 141–145.

[15] ***Шкорпил, К.*** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910 (вж. Приложения „План на старото В. Търново 1186–1393“).

[16] ***Робов, М.*** Новите проучвания..., с. 142; ***Николова, Я.*** Градоустройство и архитектура. – В: ***История на Велико Търново***. Т.1, София, 1986, с. 278.

[17] ***Раковски Г. С.*** Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому и сыну му Асеню Второму. Белград, 1860, с. 1.

[18] ***История на Велико Търново***. Т. 1, София, 1986, с. 240.

[19] ***Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.*** Похвално слово за Евтимий…, с. 201.

[20] Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград от Григорий Цамблак. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София,1986, с. 380.

Османската традицияза отношение към победените иноверни противници, както е известно, повелявала два подхода. Когато крепостта се е предавала напълно доброволно, естествено срещу определен от победителя налог, населението е била опазвано от грабеж и безчинства. Когато крепостта се е предавала, но след пълното изчерпване на ресурса за продължаване на отбраната, наложените условия са били значително по-строги.

Най-печална е била съдбата на крепостта и нейното население, когато нашественикът е успявал да сломи съпротивата след нейното превземане. Тогава победителите получавали правото на ягма, т.е. на тридневен грабеж, съпътстващи опожарявания и разрушения, заточване на населението или част от него, безжалостна разправа с първенците, т.е. църковния, интелектуалния и държавен елит.

Такива, според Цамблак, са заканите на Баязид или синът му Челеби, както пише Григорий Цамблак: *„Разяреният заплашваше,че с огън ще гори, обещаваше, че на късове ще сече и на друга мъчителна смърт ще предаде тези, които продължават да са непокорни“*[21].

Извън емоционалните разкази на съвременниците, които са основните исторически извори за случилото се, археологическите проучвания откриват важни материални доказателства за конкретната съдба на всяка от съставните столични крепости.

Резултатите от разкопките на двореца на Царевец показват, че с превземането на града той е бил ограбен, опожарен и разрушен. По-малко от четири десетилетия след падането на града, през 1436 г. на метри от двореца израства голямата джамия на Феруз бей[22], и което в случая е важно – със строителни материали, взети именно от руините на самия дворец[23].

След разрушаването на двореца при падането на Търново, първоначално изникват няколко турски постройки. Проучвателите считат, че е възможно именно тук да е било първоначално седалището на управителя на града. Дори допускат, възможен обитател да е бил и самият Феруз бей[24].

По-късно, в годините на робството, тъкмо в очертанията на бившия дворец, се създава турско гробище[25]. В това, разбира се, има и дълбока символика, защото некропола е ситуиран именно в очертанията на най-значимият от символите на българската държавност.

Богато стенописаните представителни сгради, също били обект на варварско посегателство. Многобройните открити стрели, с които били вадени очите на изобразените светци[26], свидетелстват за верската вакханалия при овладяването на комплекса.

От най-високата тераса на Царевец, Патриаршията, била изтикана в най-ниската – по левия бряг на Янтра, в манастира „Апостоли Петър и Павел“: *„...така и той* (патриарх Евтимий) *постъпи. Понеже беше изгонен от цързквата, той влезе в друга, посветена на името на върховните апостоли Петър и Павел“*[27].

Първенците са събрани в храма, най-вероятно патриаршеския, и както пише Цамблак *„кръвожадният звяр посред църква ги изкла... в забава на ножа превърна гърлата им“*[28].

---

[21] ***Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.*** Похвално слово за Евтимий…, с. 201.

[22] ***Георгиева, С.*** Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във В. Търново. – Археология, 1967, 2, с. 27 и сл.

[23] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов.*** Дворецът на българските царе през втората българска държава. – Царевград Търнов. Т. 1, София, 1973, с. 64; ***История на Велико Търново.*** т. 1, София,1986, с. 65.

[24] ***Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов***. Дворецът на българските царе..., с. 64; ***История на Велико Търново.*** т.1. с. 65.

[25] ***История на Велико Търново.*** Т. 1. с. 249; ***Шкорпил., К.*** Пос. Съч., 121–154, и приложения план на старо Търново.

[26] ***Андреев, Й.*** История на Второто българско царство. Велико Търново, 1997, с. 212.

[27] ***Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.*** Похвално слово за Евтимий…, с. 205.

[28] Пак там, с. 209.

Жителите са насилствено изселени[29].

Основните данни свързани с падането на Търново през юли 1393 г., очевидно се отнасят до Царевец, главния от трите укрепени хълма, престолнина и седалище на Патриаршията. Изворите определено премълчават ролята на останалите две столични крепости в драматичните събития, и основно на втората по значимост за столичната отбрана Трапезица, както и последвалата я съдба.

Безспорни са, обаче, няколко факта:

След падането на Търново през 1393 г. и през всичките векове на робството Трапезица остава християнска територия. Вероятно обезлюдена едновременно с превземането на града или недълго след това, като населението е изтикано към подножието на бившата крепост, в християнските квартали по двата бряга на реката. Няма сведения за принудително изселване и заточване на обитателите или на част от тях. Няма данни за избиване на жителите, както и за съдбата на елита на тази крепост. Няма сведения, че част от посечените 110-те първенци, произлизат от Трапезица.

При разкопките на южната крепостна стена и на прилежащата гражданска архитектура, М. Долмова, като проучвател на сектора установява, че: *„В сградите не бяха констатирани следи от умишлено разрушаване, пожари или земетръс. Напротив, всички индикации говорят за масово умишлено напускане на квартала с отнасяне на покъщнината, след което били изоставени и постепенно разрушени от стихиите на времето. Животът в квартала при Портата /т.е. южната порта на Трапезица, бел. моя/ е прекъснал след падането на града под турска власт, без да се възобнови никога след това“*[30].

Следи от турско заселване и трайно настаняване през вековете на робството, т.е. след края на XIV век, тук няма – нито като архитектурни останки, нито като културни напластявания с материали от тази епоха.

- Разрушаването на архитектурните паметници не е свързано с локални или повсеместни пожари, с организиран погром над крепостта, а по-скоро под влияние на атмосферните фактори. До голяма степен това е свързано и с извличане на годния материал за последващо строителство в други сектори от града, данните за което се установяват при разкопките[31].
- Част от църквите продължават да действат поне до XVI–XVII век. Добавени архитектурни елементи в интериора на някои от тях ясно свидетелстват затова. Това са пейки по дългите стени на наоса. Поставят се също и мивки[32]. Въпросните елементи се появяват в църковната архитектура през XVII век. Като пример затова са особеностите на църква №18 на Трапезица. Във фонда на великотърновския филиал на Археологическия институт се съхранява фото-документация на находки от Трапезица, включително погребални съдчета, използвани между XVI и XVII век[33]. Тук, разбира се, трябва ясно да посочим, че на хълма Царевец никоя от съществувалите през столичния период общо 21 църкви не продължила да съществува като християнски храм след 1393 г.
- Църква № 8 в югозападния сектор на Трапезица, в която са положени пренесените през 1195 г. от цар Асен I мощи на св. Иван Рилски. Ръководителят на тези разкопки, Й. Алексиев счита, че този храм е продължил да действа до „първите десетилетия на втората половина на XV в.“, като в така представената от проучвателя хронология мощите на светеца са престояли тук до 1469 г., т.е. до самото им пренасяне от Търново. Оттук е допускането, че църквата

---

[29] Пак там, с. 217.

[30] ***Долмова, М.*** Жилищното строителство в крепостта Трапезица. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 124.

[31] Разкопки на М. Робов в сектор „Югоизточен“ на Трапезица през 2014 г.

[32] ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица. Сектор Югозападен. – АОР през 2007 г. София, 2008, с. 681.

[33] ***Николова, Я., М. Робов.*** Храмът на първите Асеневци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2006, с. 108, табл. XIII, XIV.

е действаща поне до тази дата (т.е. до втората половина на XV век)[34]. Разрушаването на църквата и на манастира около нея, проучвателят свързва с последиците от разрушително земетресение, датирано, според него, след средата на XV век[35]. По-важно в случая е , че в резултат от разкопките на Й. Алексиев той приема, че с падането на Търново християнският култов ансамбъл не само не е бил разрушен, но и не е бил изоставен от монашеското братство. Той, очевидно е продължил да действа почти век след падането на бившата столица.

- На Трапезица мюсюлмански храмове не са издигани, за разлика от превзетия и населен с турци Царевец. Там, през 1435 г., непосредствено северно от бившия дворец и с материали от неговите разрушения, е издигната джамията на Феруз бей.

Липсват каквито и да е писмени, а дори и легендарни сведения, че Трапезица е споделила съдбата на Царевец – като крепост, с градската си среда, население и елит, институции на църквата и държавата. Археологическите данни свидетелстват за тъкмо обратното. Очевидно втората крепост не е била подложена на разграбване, опустошение и оскверняване на християнските паметници, според традиционния обичай на завоевателя. Причина за това би могла да бъде само доброволното отваряне на портите, поради което тази част от столицата е била пощадена. Най-вероятно пробивът в общият по замисъл отбранителен организъм на столицата, е настанал именно тук, а не в крепостта Царевец, върху чиято съдба и начин на завладяване се съсредоточават изследователите на проблема. По изтъкнатите вече причини, падането на Трапезица е предопределило съдбата и на останалата част от града. В това би могъл да бъде и смисълът в лишените от нужната конкретика думи на Цамблак: *„И най-после превзе града, но не със своята сила, а като замлъкна божието предопределение“.*

Разказът за евреинът-предател е късна легенда и това не се поставя под съмнение. Тук, разбира се, има нещо, на което трябва да се обърне повече внимание. И то е в безспорния факт, че абсолютно всички топоними свързани с еврейските местообитания през столично Търново, са свързани единствено с Трапезица и нито един с Царевец или Момина крепост. Това, на първо място, е обозначеното в шкорпиловия план на Старо Търново еврейско гробище в западното подножие на хълма[36]; местността Чифутлук, в югозападното подножие на същия хълм[37], както и районът около църквата Св. Димитър, (т.е. североизточното подножие на Трапезица)[38].

Дали еврейското местообитаване в столично Търново трябва да се свързва точно с бреговата ивица на Янтра е повече от съмнително, но във всички случаи – недоказано при досегашните проучвания. Общото при тези три участъка е в опита за отреждане на определено непрестижни терени като възможности за еврейски средновековен квартал. Това е очевидна късна реминисценция на антиеврейските настроения, отчетливо документирани през втората половина на XIV век. Поне два от въпросните участъци са проучени при системни разкопки. Никола Ангелов разкопава т.нар еврейско гробище в началото на 60-те години[39]. В достатъчно широки мащаби е проучвано и източното подножие на Трапезица. Общото в резултатите е отсъствието на каквито и да е данни, свидетелстващи за еврейско обитаване. Нещо повече, засвидетелстван е българският характер на населението и в двата сектора на бреговата ивица. Еврейските топоними, обаче, биха могли да бъдат свидетелства за нещо друго, което разкопките на Трапезица ще потвърдят или отхвърлят. Т.е., че местообитаването на този столичен етнос по-скоро трябва да се свърже не с подножието, а със самата крепост Трапезица. Така нещата определено се подреждат в логична конструкция, ако отпадането на тази крепост от цялостната по замисъл отбранителна система на столично Търново, по същество е предопределило превземането на Царевец и края на столично Търново. Легендата за евреина-предател, с недоказаната си историческа достоверност, отразява по-скоро отношението към акта на предателството. От друга страна, то удобно прикрива тези от градските първенци, взели съдбоносното решение. Че готовност за такова поведение пред нашественика е било налице в някои среди на столичния елит, свидетелстват думите на Йоасаф Бдински в похвално слово за Филотея: *„О позор! И мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни като се изпоплашиха от страх, някои като се омекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, като поради простотията си се подмамваха чрез писма и хитрост“*[40]. Тези слова всъщност описват настроения в определени обществени среди непосредствено след падането на Търново. В тях, обаче, няма и намек, че се отнасят и за представители на търновската еврейска общност.

---

[34] ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ ..., с. 681.

[35] Пак там, с. 681.

[36] ***Шкорпил, К.*** План на старата българска столица..., вж. Приложения „План на старото В. Търново 1186–1393“.

[37] ***Ангелов, Н.*** Средновековният град Търново според изворите ..., 13–14.

[38] ***Ангелов, Д.*** Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 3, 1960, 12–13; ***История на България***. Т.1, София, 1961, с. 199.

[39] ***Ангелов, Н.*** Средновековен некропол в Търново. – ИОМТ, I, Варна, 1960, 23–33; ***Ангелов, Н.*** Средновековният град ..., с. 15.

От изложеното дотук се налага изводът, че местообетаването на еврейската общност в столично Търново, по-скоро трябва да се свърже с Трапезица – втората по значимост крепост. Тази твърдина не е споделила съдбата на Царевец – както по отношение на своето население, така и на християнските си паметници и комплекси. След падането на столицата, тя не е била населена с турци.

Най-вероятно крепостта доброволно е отворила врати пред завоевателя. Това е предопределило и едно различно отношението към нея. В резултат от този акт, обаче, разкъсаният единен организъм на столичната отбрана, е направил неизбежно падането на Царевец и на Търново като цяло. В местните легенди и предания, този позорен акт по различни причини е стоварен върху представители на местната еврейска общност.

A HYPOTHESIS FOR THE FALL OF TARNOVO IN JULY 1393

The complex fortification system of Tarnovo matured in the 70's of the 14th century. At that time an additional system of transverse fortification walls was constructed, which connected the Yantra river with the fortresses of Tsarevets and Trapezitsa. Coupled with the specifics of the surrounding natural environment, the two fortresses turned into a unified and well protected organism. Carried out in this way, the metropolian defense could most likely read quite accurately the military and engineering capabilities of the Ottoman army as a major and imminent threat. Thus, a couple of decades before 1393, Tarnovo systematically prepared itself for the impending invasion.

The archaeological findings provide important data for the precise fate of each of the metropolitan strongholds after the fall of Tarnovo. With the capture of Tsarevets, the castle was plundered, burned down, demolished and afterwards turned into a Turkish cemetery. A great number of arrows are found there, which were used to scrape out the eyes of the depicted saints. The patriarchate was pushed out from the highest ledge of Tsarevets to the lowest one, located on the left bank of the Yantra river. The aristocracy was slaughtered, probably in the patriarchal church, and the residents were banished.

Trapezitsa had a different fate. It was not subjected to plundering and desecration of Christian monuments, which were usual acts of the conqueror. Some of the churches continued functioning up until the 16th and the 17th century. There is no data that indicates a violent encounter with the aristocracy and the residents of the fortress. During the entire period of the Turkish rule no Turks settled there. The only reasonable explanation for this could be the voluntarily opening of the gates which spared this part of the capital. Most likely the break-through in the unified defense organism of the capital happened exactly here and it predetermined the fate of the other part of the city as well. The legend of the Jewish betrayer was born later but it's an indesputable fact that all famous toponyms related to the Jewish residential areas of metropolitan Tarnovo are situated only within the vicinity of Trapezitsa.

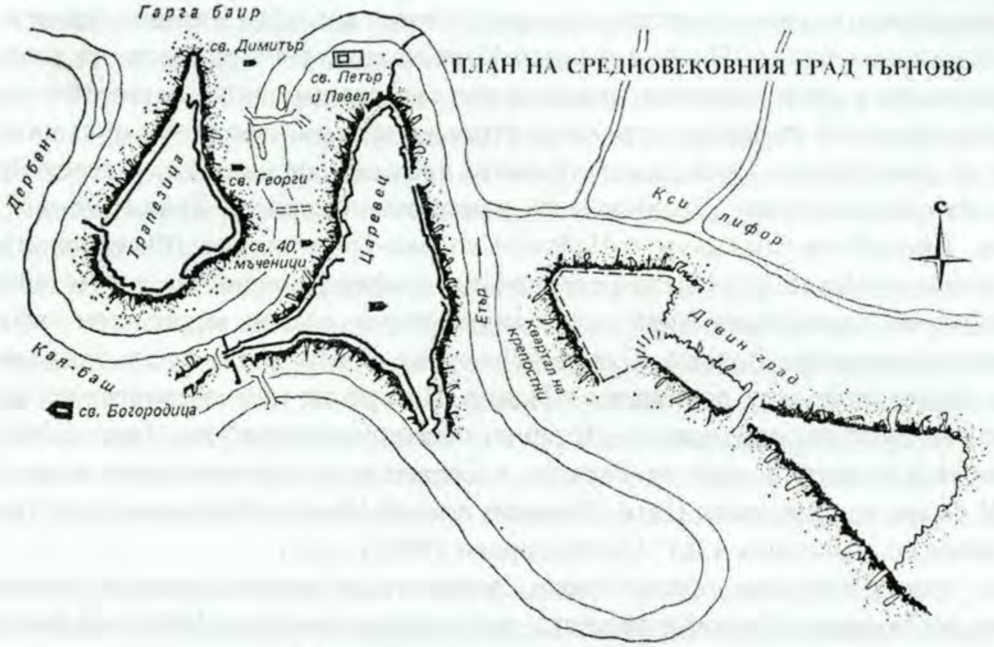

Обр. 1. План на столично Търново.

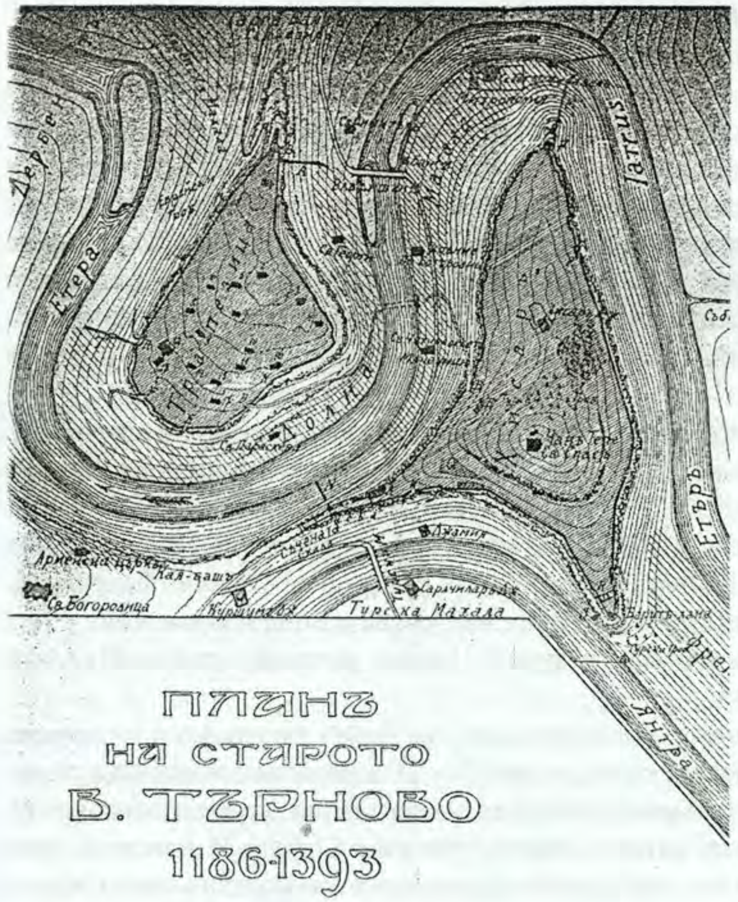

Обр. 2. План на старо Търново (по К. Шкорпил)

---

[40] Йоасаф Бдински. Похвално слово за Филотея. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. София, 1982, с. 197.

КРЕПОСТТА КОКАЛЯНСКИ УРВИЧ КРАЙ СОФИЯ И КРАЯ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Николай ОВЧАРОВ

Крепостта Урвич се намира в непосредствена близост до София и вляво от пътя за град Самоков в дебрите на Лозенска планина. Често я наричат Кокалянски Урвич по името на съседното село, за да се отличава от друга средновековна твърдина със същото име, чиито руини са край Ботевград. Тя е естествено защитена от всички страни от стръмни канари, оформени през хилядолетията от бързите води на река Искър. През римската епоха през създадения от нея тесен пролом минава важен път, който бил наричан „Траянов“, по името на император Траян (98–117). През VI в. пътят свързва Виндобона-Сингидунум-Найсос-Сердика-Тримонциум (Филипопол)-Адрианопол-Бизантиум (днешният Истанбул)-Виена-Белград-Ниш-София-Пловдив-Одрин-Истанбул.

Останките на Кокалянски Урвич се намират върху скален масив, при който се събират разклоненията на планините Витоша, Плана и Лозенска. В народните песни това място се нарича Средобърдие, което прегражда долината на Искър. Интересът към крепостта се подклажда и от изключително интересното сведение в „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. То гласи: „Дошли търновските боляри от Търново в Средец и се спрели в някои тесни места покрай река Искър. И седем години стоял Иван Шишман покрай Искър. Имал манастир Урвич със силна крепост и наоколо го ограждала вода“ (Хилендарски 1980, с. 127).

Всички тези интересни предпоставки довеждат до археологически проучвания, чиято история вече е доста дълга.. Първите разкопки тук са проведени през 1969 г. от Димитър Овчаров, разкрил част от крепостната стена и една бойна кула. През 1979 г. той подновява проучванията с екип от студенти от СУ „Св. Климент Охридски“. Тогава е открита и изследвана църквата „Св. Илия“, разположена в центъра на площта оградена от крепостните стени.

В 1981 г. Д. Овчаров публикува двата етапа на изграждане на църквата „Св. Илия“ в крепостта Урвич. Оказва се, че тя е построена през XIII в. и първоначално има план на еднокорабен храм без купол и с двускатно покритие. През следващото столетие е извършена генерална реконструкция и сградата е превърната в класическа кръстокуполна църква (Овчаров 1981). При същите разкопки се разбра, че във втората фаза храма е бил изписан с великолепни фрески. Те бяха разработени от Николай Овчаров, който успя да идентифицира редица иконографски сюжети. Такива са светците Константин и Елена с Архангел Михаил край вратата, сцените „Срещата на св. Богородица с Елисавета“ и „Младият Христос сред еврейските книжници“, както и много други неразпознати образи. По-важно е заключението, че фреските са изпълнени към средата на XIV в. във високия палеологов стил на епохата (Овчаров 1982).

През 1982 г. проучванията продължават и е разчистен напълно втория притвор на храма „Св. Илия“. Тогава за пръв път става ясно, че храмът има живот и след превземането на крепостта от османците във втората половина на XIV в. След тези разкопки Урвич е „забравен“ за почти 30 години. Едва в 2008 г. е реализиран съвместен проект на НАИМ-БАН и Столична програма „Култура“ под названието „Урвич – последната крепост на Шишмановци“. Той е ръководен от Бони Петрунова. Така се стига до 2011 г., когато мащабните разкопки на Урвич най-сетне са подновени. Това става със съдействието на Столична община по програма „Култура“. Научни ръководители са Николай Овчаров и Бони Петрунова.

В резултат на тези вече петгодишни проучвания стана ясно, че Урвич има дълга и интересна история. Има данни за живот още през тракийската епоха, а през IV–VI в. вероятно вече съществува укрепление, охраняващо стратегическия път. Несъмнено обаче най-важен период е средновековният. През XII–XIV в. се изгражда могъща крепост, пазеща подстъпите към София. И наистина към края на XIV столетие тази защита става особено необходима при османското настъпление. Според наблюденията на Димитър Овчаров високо запазената южна кула на куртината е добавена на фуга към нея именно при подготовката на укреплението в очакване на това настъпление.

Много важен е въпроса за времето на падане на Урвич под ударите на нашествениците, който, без съмнение, е тясно свързан с историята на София. Преди години в серия статии аз предложих една нова хронология на османското настъпление към София. Тя е основана най-вече на прецизното разчитане на Търновския надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и на анализа на различни исторически извори (Овчаров 1994). В общи линии хипотезата е за първата голяма атака на турците срещу Търновска България, осъществена в късната есен на 1371 г. именно срещу София. Тя е посрещната на Чамурлийското поле (днес във водите на яз. „Искър“) от войските на родния брат на цар Иван Шишман, Иван Асен V, наричан в многобройните народни предания цар Ясен. Битката завършва без решителен успех за някоя от страните, Иван Асен V е убит, но османците са принудени да се изтеглят на юг към Пловдив.

По тази възстановка на драматичните събития от края на 1371 – началото на 1372 г. съдбата на намиращия се в непосредствена близост Урвич не е ясна. Да вникнем в нея обаче ни позволи една забележителна находка от последните разкопки в крепостта. Става дума за колективна находка от сребърни монети, открита през 2011 г. Тя е извадена при разчистването на притвора на църквата „Св. Илия“. Успяхме да открием 18 сребърни аспри от тип „Иван Александър и Михаил“. Има данни, че монетите са били доста повече и са представлявали съкровище, което, за съжаление, в по-голямата част е ограбено от иманяри. Но и намереното е достатъчно за важни нумизматични и исторически изводи.

Финалната публикация на находката е направена от мен и младия нумизмат

Росен Пеевски със съдействието на доц. Константин Дочев в намиращия се под печат сборник в чест на проф. Виолета Нешева. Най-ранни в находката са асприте от второто монетосечене на цар Иван Александър, които са правени преживе на владетеля. От четирите му фази тук се наблюдават трите последни. 3 монети са от втора фаза, сечени през 1347/48–1355/56 г; 5 монети, издадени между 1355/56–1366/67 г. от трета фаза и 2 монети, сечени през 1365/66–1380 г. от четвърта фаза.

Следващите 4 монети са вече от първото сребърно монетосечене на цар Иван Шишман, издадени през 1371-1380 г. При тези монети е отпечатан образа на цар Иван Александър, но липсват монограмите му. Вместо тях до знамето се появяват монограми Ш или ШН. Заедно с отбелязаната по-горе четвърта хронологическа фаза от сребърното монетосечене на цар Иван Александър, тези аспри се обособяват в характерния тип „имобилайс“, сечен вече по времето на цар Иван Шишман. Всъщност това е неговото първо сребърно монетосечене. Нумизматите ги класифицират като редки и за пръв път са обособени от Д. Меткалф в находката „Чикаго“ (Metkalf 1975, p. 131). В Търновград, например, от 332 единични находки монетите от този тип са само 8 (Дочев 1992, с. 238).

Хронологически последни в находката са интересните 4 имитативни аспри с неуточнена година на издаване. При тях за да предадат легитимност, майсторите гравират черти, максимално близки до оригиналните монети на цар Иван Александър, като предпочитат по-ранните емисии. Такива монети циркулират главно в пограничните райони, където населението е слабо запознато с оригиналните и контрола на администрацията е занижен. Еднотипният състав на тази група от съкровището от Урвич сочи към началото на 80-те години на XIV в.

Неминуемо се появява въпроса защо в находката липсват аспри от т. нар. „коронационен“ тип на цар Иван Шишман или от третото сребърно монетосечене на владетеля. Според Дочев тези типове се секат именно през 1371–1380 г. (Дочев 2009, 209–211). Отговор дава големият процент имитации в находката. Монетите са подбрани нарочно от тип „Иван Александър и Михаил“ с цел да са познати на населението и да се приемат за редовни платежни средства. Това е характерно за граничните територии, където циркулират различни типове монети. Новите все още непознати коронационни аспри на цар Иван Шишман не биха били приети добре, най-малкото поради съмнения за процентното съдържание на сребро в тях.

Нумизматичният анализ на находката от Урвич дава възможности за интересни исторически наблюдения. В югозападните територии е характерно, че голяма част от използваните монети са сръбски грошове и венециански матапани. Така, ако съкровището е събирано дълго време и на това място, то би следвало да присъстват монети от Венеция или Сърбия.

В този случай е по-вероятно съкровището да е донесено от вътрешността на страната като лична собственост или за разплащане на належащи държавни нужди. Тук не могат да се отминат документирните усилия на цар Иван Шишман за подпомагане на тези най-бедстващ район на държавата. Безспорно доказателство е Витошката грамота на владетеля, издадена на отстоящия само на няколко километра от Урвич Драгалевски манастир именно към 1382 г.

Това увеличава възможността и сребърните монети, намерени в храма „Св. Илия“ на крепостта Урвич, да са изпратени от столицата Търновград и да са предназначени за строителни дейности. Такива строежи биха касаели самата църковна сграда или пък крепостните съоръжения, може би пострадали при станалите през 1371–1372 г. боеве край София.

Находката от сребърни аспри от Урвич илюстрира с факти опитите за възвръщане на старите стратегически позиции на централната власт в Софийско и Самоковско. Усилията на Иван Шишман за запазване на държавата се доказват не само с многобройните народни песни и предания. Освен грамотата на Драгалевския манастир, именно съкровището от Урвич показва, че действията на владетеля достигат и до Искърското дефиле между София и Самоков.

Сведенията за падането на София и района около нея под османска власт са изключително оскъдни. Според тях това се случва в 1382 или 1385 г. (Андреев 1996, с. 283) Какви събития стават по-рано не е известно, но може да се предположи, че турците редовно са подлагали града и околните крепости на акънджийски нападения и са правели опити да ги завладеят. Единственият сигурен факт от българо-османските отношения през тези години е признаването на васалитета към султана от цар Иван Шишман, станало вероятно около 1373 г.

Както е известно, данните за падането на София носят полулегендарен характер и са свързани с добре познатата история за бан Янука (Иречек 1978, с. 390). Ето защо на пръв поглед лаконичното сведение на Паисий в „История славянобългарска“ става извънредно важно. Знае се, че първият български възрожденец следва в писанията си книгата на бенедиктинския монах Мавро Орбини. Там се споменават известни на всеки имена на градове като София, Видин, Одрин. Единственият локален топоним е Урвич. Това навежда на мисълта, че Паисий, който, според собствените си думи, бил от „Самоковска епархия“, е бил добре запознат с историята на това място.

При археологическите разкопки от последните години ние доказахме, че такъв манастир в останките на крепостта наистина е съществувал след XV в. Негов храм става старата градска църква „Св. Илия“. Според монетните находки обителта е изгорена от поробителите в самия край на XVII в. Това става след трагичната австро-турска война, когато в 1689 г. освободителните войски стигат почти до София и дават много надежди на поробените българи. Паисий пък се ражда в 1722 г., буквално няколко години след погрома на османлиите над манастира. А негов наследник става сгушеният в дебрите на Плана планина Кокалянски манастир „Св. Архангели“, основан в началото на XVIII в. и запазил много от книгите и църковната утвар на древната Урвичка обител (Петрунова, Овчаров 2013).

Достоверността на тези данни ни карат да се замислим и относно споменатия от Паисий престой от Иван Шишман и неговите боляри в Урвич. В неговото повествование той е разположен ясно непосредствено след битката от 1371–1372 г. и смъртта на Асен (Ясен в народните предания). На пръв поглед числото 7 при определянето на годините на съпротива има познатия от митологията магически характер. Всъщност обаче този времеви отрязък почти напълно покрива периода на 70-те години на XIV в., когато София и околните твърдини успешно се съпротивяват на завоевателя. Не изключено младият Паисий да е посетил още димящите руини на Урвичкия манастир и да се е запознал със съдбата на една от последните крепости на цар Иван Шишман в този район.

Литература:

Андреев 1996. Й. Андреев и др. Българските ханове и царе. В. Търново, 1996.

Дочев 1992. К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII–XIVв.. В. Търново, 1992.

Дочев 2009. К. Дочев. Каталог на Българските средновековни монети XIII–XIV в. В. Търново, 2009.

Иречек 1978. К. Иречек. История на българите. София, 1978.

Овчаров 1981. Д. Овчаров. Църквата в крепостта Урвич при с. Кокаляне, Софийски окръг. – Археология, 1981.

Овчаров 1982. Стенописите от XIV в. в църквата „Св. Илия“ на крепостта Урвич. – Изкуство, 1982, 4, 28-33.

Овчаров 1994. Н. Овчаров. За правилното разчитане на Търновския надгробен надпис на Търновсския надгробен надпис от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза). – Археология, 1994, 4.

Петрунова, Овчаров 2013. Урвич – древният страж на пътя София – Самоков. София, 2013.

Хилендарски 1980. Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. София, 1980.

Metkalf 1975. D.M. Metcalf. Some comments on the metrology of coins of Ivan Aleksandur and of Ivan Stratsimir. – SCN, VI, 1975.

ИСТОРИЯ НА ПРОУЧВАНИЯТА НА ФОРТИФИКАЦИЯТА НА КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА

Никифор ТОДОРОВ

Целта на настоящата работа е насочена към изследване на фортификацията на втората по значение цитадела на столицата на Второто българско царство – Търново, разположена на хълма Трапезица. Конкретно става въпрос за разглеждане историята на проучването на известните и новоразкрити крепостни съоръжения – стени, порти, кули, контрафорси, подходи и др., които очертават проблематиката на крепостното строителство на Трапезица и нейното място във военно-отбранителната топография на столицата. Въз основа на проведените най-нови разкопки ще бъде направен опит за относително уточняване на строителната хронология и стратиграфията на обекта, доколкото това е възможно, според обобщителните изводи и заключения на изследователите на крепостта.

Ежегодното ми участие в последните археологическите разкопки като работник, стажант, алпинист, член на археологическия екип и ръководител на малка група алпинисти, проучващи фортификацията в северния участък на крепостта Трапезица, позволи да се запозная с една част от тези въпроси[1]. Интересът към крепостното строителство е обясним, тъй като досега Трапезица най-общо се свързва с църковното строителство в столичния град, т.е. въпросите за градоустройството и фортификацията остават на заден план. Наред с това в стратиграфско отношение не се дооценява факта, че за разлика от хълма Царевец, където е разкрита фортификация от ранновизантийския период на града[2], на хълма Трапезица строителството изцяло е свързано с годините на Второто българско царство и не случайно в изворите градът е наречен „преславния град Трапезица"[3].

Хълмът Трапезица предизвиква интереса на българите още преди Освобождението. През 1856 г. започват проучвания, които остават с неизяснена цел, и бързо са последвани от забрана за разкопки на хълма, издадена от турските власти[4]. Първите целенасочени проучвания са проведени от М. Дринов и В. Берон през 1879 г., а впоследствие са продължени през 1884 г. от В. Берон, когато археологическото дружество в града е получило легитимност[5]. По това време са разкрити църкви с №№ 2, 3 и 4. При разкопките на Ж. Сьор през 1900–1901 г. са открити още 14 църкви[6]. (обр. 1) Тогава е изготвен подробен план на Трапезица от инж. П. Абаджиев, нанесени са Северната кула и всички разкрити дотогава 17 църкви[7]. Според В. Димов Северната кула е била разкопана още през 1878 г. В. Берон обаче не споменава това, а говори само за новоразкритите църкви[8], т.е. според първите сведения не може да се разбере дали Северната кула е проучвана чрез археологически разкопки[9].

---

[1] За възможността да използвам наблюденията от най-новите разкопки на крепостта съм задължен на ръководителя на археологическите проучвания К. Тотев, който ме насочи да обърна внимание на тази проблематика. – В: ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, с. 17, 117; ***Косева Д., Н. Тодоров.*** Проблеми с откриване, обработка и съхраняване на стенописите от археологически разкопки във Велико Търново. – В: Търновска книжовна школа, т. 10. В. Търново, 2015, 640–658.

[2] ***Николова, Я.*** Хълмът Трапезица. – История на Велико Търново. Т. I, В. Търново, 1986, 264–269.

[3] Пак там., с. 264.

[4] ***Берон, В.*** Археологически и исторически иследования. Търново, 1886, с. 19.

[5] Пак там, 18–28.

[6] ***Димов, В.*** Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД, V, 1915, 112–176.

[7] Пак там, обр. 73.

[8] ***Берон, В.*** Цит. съч., 22–25.

[9] Едно е ясно, че кулата е означена като обект № 1 на плана на инж. П. Абаджиев.

От особено значение са изследванията на К. Шкорпил, който през 1910 г. публикува цялостен план на укрепителната система на столицата[10]. (обр. 2) Подбирайки материалите за настоящото изследване, многократно се позовавах на този план, който с някои отклонения съвпада с откритите към момента участъци от крепостните стени на Трапезица[11]. Налага се да отбележа, че планът не е съвсем подробен, тъй като на него схематично са отбелязани различните укрепителните съоръжения. Все пак, съобразявайки се с наличните по това време технологии, може да се даде добра оценка за извършеното заснемане. Тук е важно да се подчертае, че Шкорпил единствен отбелязва и описва напречните крепостни зидове, затварящи от изток и запад подградията на хълма[12]. Същият изследовател проследява трасето на крепостната стена по целия хълм, като представя сведения за подходите. След извършените до момента археологически проучвания разкритите порти и потерни напълно отговарят на тези, отбелязани в плана на Шкорпил, т.е. археолозите отново ги преоткриват. Единствено може да се коригират пътищата, свързващи подградията с крепостта. Точното им установяване представлява съществен проблем и днес, поради многократните преработвания на терена и растителността в подножията на хълма. Определена прецизност Шкорпил постига в проучванията при портите E, F и D, с прилежащите им пътни и пешеходни трасета. Уточняването на пътя към Северната порта обаче създава проблеми, тъй като наклонът е твърде голям, а завоите са много остри, което прави невъзможно изкачването на коли, теглени с жива сила[13].

Почти до края на XX в. (1992 г.), не са много проучвателите, които обръщат внимание на фортификацията на Трапезица. Кратки бележки за крепостното строителство попадат единствено в първите пътеводители и албуми за Велико Търново. В тях е отбелязано наличието на ранновизантийско крепостно строителство и на двата хълма – Царевец и Трапезица[14]. Значението на крепостта в укрепителната система и градоустройствената схема на средновековно Търново неведнъж е представяно в обобщаващи изследвания на Н. Ангелов, Я. Николова, В. Вълов, П. Славчев, и Ат. Попов, но като цяло те не представят нови данни и интерпретират само резултатите от първите разкопки и наблюденията на В. Берон, Ж. Сьор, В. Димов и К. Шкорпил[15].

За крепостните стени на Трапезица от значение са първите сведения на В. Берон. Според него ясно са се откроявали крепостните стени, кулите и някои от портите, а върху платото на хълма имало многобройни възвишения и цяла мрежа от „възсядащи се" зидове[16]. Една част от тях били разкопани от иманяри, тъй като сред населението било разпространено вярването, че някога на Трапезица се намирали царските дворци, в подземията на които се криели несметни съкровища. Повлиян от тези предания и от оскъдните писмени сведения, д-р В. Берон влиза в спор с К. Иречек, като твърдо настоява, че Трапезица е по-старата крепост на средновековната българска столица и че в нея са се разполагали най-представителните сгради на българските царе и патриарси[17].

---

[10] ***Шкорпил, К.*** План на старата българска столица Велико Търново. – ИБАД, I, 1910, 121–154.

[11] За избягване на повторенията в текста се използват следните съкращения: ИКС- източна крепостна стена; ЗКС- западна крепостна стена; ЮКС – южна крепостна стена.

[12] ***Шкорпил, К.*** Цит. съч., 142–145.

[13] ***Тотев, К.*** Предговор. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 9, бел. 16; ***Дермеджиев, Е.*** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I…, 27, обр. XXXIII, XXXIV. През 2015 г. се извърши заснемане на координатите на скалния венец, които евентуално могат да се използват за нова реконструкция.

[14] Пътеводител на гр. Велико Търново и околността му. В. Търново, 1907, с. 11; ***Ангелов, Н.*** Антично и ранновизантийско селище. – История на Велико Търново, т. I, София, 1986, с. 56; ***Босилков, Св.*** Тырново. Город и его искусство. София, 1960, 4 –5, планове №№ 1–6, фотографии 17–18.

[15] ***Берон, В.*** Цит. съч.; **Димов, В.** Цит. съч., 112–176; ***Шкорпил, К.*** Цит. съч., 121–154; ***Ангелов, Н.*** Средновековният град Търново, според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. – ИОМ ВТ, т. III, 1964, 6–8; ***Славчев, П.*** Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. – Годишник на музеите в Северна България, IV, 1978, 36–50.; ***Вълов, В.*** Славният град Трапезица. – Сб. „Прослава на Велико Търново". София, 1978, 216–220; ***Попов, Ат.*** Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII–XIV в. – Сб. „Царстващият град Търнов". София, 1985, 25–42; ***Попов, Ат.*** Крепостната система на средновековната столица Търновград. – Военноисторически сборник, XLVIII, 1979, 4, 124–143; ***Николова, Я.*** Градоустройство и архитектура. – История на Велико Търново, т. I, София, 1986, 264–269; ***Робов, М.*** Допълнителна укрепителна система на средновековния град. – Археология, кн. 4, 1988, 38–45.

[16] ***Берон, В.*** Цит. съч., 18-20.

Липсата на убедителен отговор на този въпрос се крие в безрезултатните в научно отношение разкопки, проведени от Ж. Сьор през 1900 г. Разкритите църкви на хълма се явяват най-голямото откритие в средновековно Търново до момента, когато през 1948 г. Кр. Миятев започва разкопките на Двореца на Царевец. При изследването на църквите на Трапезица, въз основа общи белези или пък различия с други храмове от тази епоха по нашите земи, се заключава, че те принадлежат към една строително-архитектурна и живописна школа, която е упражнявала силно влияние върху съседните области, а нейният център се намирал в столицата Търново[18]. Направените констатации не са достатъчни, тъй като не могат да запълнят представата за ролята и мястото на Трапезица в топографията на средновековната столица, без проучване на фортификацията, жилищното и култовото строителство чрез планирани разкопки, съпътствани с добра документация и надеждни публикации.

Нови археологически разкопки се провеждат на два етапа в края на XX – началото на XXI в. от сътрудници от филиала на Археологическия институт във В.Търново. Тези проучвания се оказват недостатъчно обезпечени със средства за реставрационно-консервационни дейности и основателно се налага да бъдат прекратени или минимализирани. Темповете на разкопките надминават публикуваните архитектурни структури и материали, което повтаря порочната практика от изминалото столетие[19].

През първия етап (1992–1995 г.) археолозите работят по две теми: крепостни стени и градоустройство и църковно строителство[20]. Резултатите по отношение фортификацията на крепостта са публикувани единствено от М. Долмова[21]. В своята монография, излязла значително по-късно, същата отбелязва, че „ ...*като приоритетна задача в тази проучвателска кампания е изследването на крепостните стени и терасите покрай тях, към които подходихме с нагласата, че на тях е имало изградени жилищни квартали, разположени около известните вече църкви. Получените археологически резултати потвърдиха това предположение и показаха, че Трапезица, подобно на Царевец е била гъсто застроена с жилищни сгради и разполагала с добре организирана улична мрежа, която свързвала всички нейни точки в един общ механизъм*“[22]. Става ясно, че освен изследване на жилищната и църковната архитектура, би следвало да се обърне внимание и на крепостното строителство. Първоначално Долмова проучва южната част на хълма, около Югоизточната порта. Същата успява да датира жилищния квартал, но на резултатите от проучването на крепостните стени не е обърнато достатъчно внимание, при положение че оригиналът на ЮКС е добре запазен на височина до 1,5 м. и е изключително благоприятен за всеобхватни наблюдения. Предложената от Долмова датировка на крепостните стени в 20-те–30-те години на XIII в. е приемлива, въпреки че е изградена само върху наблюденията от нумизматичния материал, т.е. не са използвани пълноценно резултатите от регистрианата стратиграфска скала, свързана с църковното и гражданско строителство на квартала[23]. Недопроучен остава важният участък при Югоизточната порта. Долмова разкрива и малка част от ЗКС. (обр. 3) Резултатите от разкопките са нанесени на общия план на хълма, от където се вижда, че са проучени 10 м. от крепостната стена, покрай която личат сгради от жилищен квартал[24].

През втория етап на проучванията 2007-2015 г., в различни части на крепостта, археолозите извършват съществени наблюдения и открития по отношение на крепостното строителство, които обаче са регистрирани накратко само в поредицата на Археологически открития и разкопки[25]. (обр.

---

[17] Пак там, с. 26.

[18] ***Мавродинова, Л.*** Живописта по времето на Второто българско царство – 1186–1393. – В: Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995, 41–90; ***Димова, В.*** Църквите в България през XIII–XIV в. София, 2008.

[19] Опитът на общинското ръководство на града да социализира обекта, преди да са приключили археологическите проучвания и консервационните работи, за да го включи в развиващата се туристическа индустрия в България, нанася нови поражения на разкритите крепостни стени, жилищни сгради и църкви.

[20] Това са археолозите Й. Алексиев, М. Долмова, Зл. Генова и Р. Анчева, с научен консултант Д. Овчаров.

[21] ***Долмова, М.*** За укрепителната система на крепостта „Трапезица“ (предварително съобщение). – Археология, 3, 1995, 36–42; ***Долмова, М.*** Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

[22] ***Долмова, М.*** Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008, 26; ***Тотев, К.*** Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008. Рецензия. – Археология, 3–4, 2009, с. 133.

[23] ***Долмова, М.*** За укрепителната система на крепостта…, с. 40; ***Харитонов, Хр., М. Долмова***. Стратиграфия на крепостта Трапезица, по нумизматични данни. – Юбилеен сборник „Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове“, посветен на проф. Й. Андреев. В.Търново, 2003, 257–261.

[24] ***Долмова, М.*** Жилищно строителство в крепостта Трапезица. – Юбилеен сб. в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 121–124. Възникването на квартала при Югоизточната порта авторката отнася към средата и втората половина на XIII в., когато терасата около църква № 12 е била застроена. Значително по-късно според нея възниква кварталът при ЗКС, вероятно в началните десетилетия на XIV в., когато повечето терени в крепостта били вече застроени.

[25] Началото на проучванията е поставено още през 2006 г. след приемане на т.нар. „Тридесетгодишна програма“ на НАИМ при БАН, според която хълмът е разделен на седем сектора, на четири от които през 2007 г. започват работа археологическите екипи на К.Тотев (Северен сектор, 2007–2015 г.), М. Робов (Източен сектор, 2007–2010, 2013–2014), М. Долмова (Югоизточен сектор, 2007–2009) и Й. Алексиев (Югозападен сектор, 2007–2010). По-късно през 2008 и 2009 г. в Югозападния и Югоизточния сектор са обособени още два обекта на Д. Рабовянов (Южен обект, 2008–2014) и К. Дочев (Югозападен сектор, 2009–2011, 2014). В: ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., София, 2008, 675–681; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир „Св. Йоан Рилски“. – АОР за 2008 г. С., 2009, с. 603–607; Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен/ Манастир „Св. Иван Рилски. – АОР през 2009. София, 2010, 488–492; Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски. – АОР през 2010. София, 2011, 431–434; ***Долмова-Лукановска, М.*** Археологически разкопки в средновековната крепост „Трапезица“ сектор Югоизток. – АОР през 2007. София, 2008, 689–691; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разко пки в сектор „Югоизток“. – АОР през 2008. София, 2009, 614–616; Археологически разкопки в средновековната крепост Трапезица, сектор Югоизток – АОР през 2009. София, 2010, 498–499; ***Дочев, К.*** Трапезица, Югозападен сектор. – АОР през 2009, С., 2010, 504–506; Средновековен град Трапезица – „Сектор Югозапад“, град Велико Търново. – АОР през 2010. София, 2011, 444–446; Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, гр. В.Търново. – АОР през 2011. София, 2012, 421–423; Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад“. – АОР през 2014, София, 2015, 642–645; ***Рабовянов, Д., Ж. Гюлева, П. Дойчев.*** Крепостта Трапезица. Археологически разкопки на обект в сектор Южен. – АОР през 2008, София, 2009, 616–620; ***Рабовянов, Д., Ж. Гюлева.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Южен“. – АОР през 2009, София, 2010, 499–504; ***Рабовянов, Д., Ж. Гюлева.*** Археологически разкопки на обект “ Средновековен град Трапезица- сектор Южен“. – АОР през 2010 г. София, 2011, 441–444; ***Рабовянов, Д., Ж. Гюлева, П. Дойчев.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Южен“. – АОР през 2011 г. София., 2012, 419–421; ***Рабовянов, Д., Ж.Гюлева, П.Дойчев.*** Средновековен град Трапезица-сектор „Южен“. – АОР през 2012. София, 2013, 396–399; ***Рабовянов, Д.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен“. – АОР през 2013, София, 2014, 487–490; Археологически проучвания на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен“ в гр. Велико Търново. – АОР през 2014 г. София, 2015, 648–650; ***Робов, М.*** Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – АОР през 2008 г. София, 2009, 607–610; Археологически разкопки на сектор „Югоизточен“ на Трапезица. – АОР през 2009 г. София, 2010, 492–495; Разкопки на Трапезица, сектор „Югоизточен“. – АОР през 2010 г. София, 2011, 435–438; Проучвания на средновековната крепост Трапезица, сектор „Югоизточен“. – АОР през 2013 г. София, 2014, 490–493; ***Робов, М., К. Дочев.*** Археологически разкопки на Трапезица, сектор Югоизточен (Църква № 3). – АОР през 2007 г. София, 2008, 685–689; ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север“. – АОР през 2007 г. София, 2008, 682–685; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“.

3). Изключение правят изследванията на археологическите екипи, ръководени от К. Тотев, М. Робов и Д. Рабовянов[26].

Наблюденията за укрепителната система в Югоизточния сектор М. Долмова преповтаря в третия дял на своята книга за Трапезица – „Столичен период (1185-1393). Укрепителна система“, като почти изцяло коментира резултатите от проучванията през 1992-1995 г.[27] Новото по отношение разкриването на крепостните стени в нейния сектор, с протежение 80 м., е свързано с участъците при Югоизточната порта и Южната потерна на крепостта, които обаче останаха недопроучени[28]. Парадоксално е, че това е единствения участък в цялата крепост, където е извършена реставрация на крепостните стени и съоръжения, без докрай да са завършили археологическите проучвания. Данни за югоизточната порта предлагат археологическите наблюдения, извършени непосредствено преди реставрацията. От изработените планове могат да се установят само размерите на съоръжението. Дължината е 7,4 м., ширина на входа на портата в източната част (при първата врата) е 2,37 м., разширявайки се на запад, тя достига 2,65 м. (при втората врата). Страниците на портата са фундирани директно в скалния венец. Те са изградени от едри ломени камъни, споени с хоросан. За емплектона са използвани различни по формат плочести камъни, заляти обилно с бял хоросан. Досега

– АОР през 2008 г., София, 2009, 610–614; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Север“. – АОР през 2010 г., София, 2011, 438–440; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2011 г. София, 2012, 416–419; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2012 г. София, 2013, 392–394; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“(Северозападно подножие) във Велико Търново. – АОР през 2012 г., София, 2013, 394–396; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2013 г. София, 2014, 481– 484; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради)“ във Велико Търново. – АОР през 2014 г., 639–641. ***Тотев, К.*** Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – АОР през 2013 г. София, 2014, 493–496; Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. – АОР през 2014 г., 656–659.

[26] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев, Д. Косева.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011; **Робов, М.** Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Научна конференция (29–31.10.2009), В.Търново, 2011, 403–413, обр. 1–7; ***Рабовянов, Д.*** Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица (под печат). За възможността да използвам ръкописа на монографията съм задължен на Деян Рабовянов.

[27] ***Долмова, М.*** Трапезица в светлината…, 7–27. Изненадващо М. Долмова не се спира детайлно на проучванията на Югоизточната порта, представляваща интерес относно изясняването на архитектурата на входното съоръжение. В края на сезон 2007 г. Д. Рабовянов доразкопава определен участък за нуждите на предстоящата реставрация, но разкопките, според него самия, не са доведени до край. Към момента портата е напълно реставрирана, без да има публикуван подробен археологически план с изясняване на хоризонталната и вертикална планировка.

[28] Разкопките в този сектор са прекратени, тъй като М. Долмова е пенсионирана. Единствено остава да се надяваме, че за тези проучвания ще има нова публикация. И в двата сектора са извършени довършителни работи. В първия Д. Рабовянов спешно замества М. Долмова, за доразкриване на участък от Югоизточната порта, предвид консервационно-реставрационните работи на този обект. Разкопките на втория сектор, при Южната потерна, възникват във връзка с изкопни работи за полагане на кабели за художествено осветление на хълма Трапезица. Вж. ***Тотев, К.*** Археологически наблюдения на средновековен град Трапезица във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. –АОР през 2013 г. София, 2014 г., 493–496, обр. 1, 2; ***Рабовянов, Д.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица, сектор Южен“. – АОР през 2013 г., София, 2014, 487–490.

конкретна информация за портата не е публикувана[29]. Липсват планове, информация за техниката на строителство и вертикалната планировка. Не са проучени докрай и стратиграфските пластове, с което предназначението на помещенията, долепени до портата, остават неизяснени[30]. Липсващите данни отварят резонни спорове относно графичната реконструкция и обемната възстановка на съоръжението[31].

Резултатите от разкопките в югоизточния сектор остават непубликувани, което за напред ще затруднява изясняването на цялостния план, строителството и фортификацията на средновековния град Трапезица.

Новите археологически разкопки, провеждани от К.Тотев в северната част на хълма Трапезица (2007–2010), имат конкретни резултати по отношение фортификацията на тази важна крепост на столично Търново. (обр. 4) Преди тях тук се виждаха само някои от стените на Северната кула. Разкопките се осъществяват ежегодно в продължение на четири месеца със значителен брой работници и екип от специалисти. Разкрити са 45 м. от Западната крепостна стена, Главната улица от Северната порта към централния площад на града, Северната кула, 20 м. от Източната крепостна стена и Военна сграда до Северната порта. През 2010–2015 г. са разкрити големи участъци от източната и западната крепостна стена (близо 200 м.) и са проведени допроучвания и заснимане в трасето на Северната порта. Част от разкритите стени, фортификационни сгради и съоръжения са публикувани в самостоятелни части от Е. Дерменджиев и П. Караилиев в. т. I от поредицата „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица, Сектор Север“.

Първата част разглежда Северната кула, Северната порта и напречната крепостна стена от изток[32]. В изследването точно и ясно са представени всички архитектурни данни за крепостните съоръжения, без изпадане в излишни подробности и дълги описания. Не е пропусната стратиграфската картина на обекта, подкрепена с монетните находки и статистиката на керамиката и материалите. Предложената строителна периодизация е логична и съответства на откритите факти и доказателства от разкопките. Текстът, структуриран в 10 дяла, е придружен от 53 таблици и каталог с 55 находки. В последния дял – Предназначение е разгледан един на пръв поглед изяснен въпрос за представяните фортификационни съоръжения[33]. Северната кула е имала за основна задача да охранява Северната порта на Трапезица, да контролира и защитава пътя, водещ от подножието на хълма към нея. От кулата се е осъществявало и наблюдението по протежението на пролома на Янтра. Връзката ѝ с Напречната крепостна стена показва и важната роля, която Северната кула е имала по отношение на отбраната на подградието в източното подножие на хълма. Авторът допуска, че тук е била разположена и част от крепостния гарнизон, като не е изключена възможността в нея да е имало и административни помещения.

---

[29] ***Долмова, М.*** Трапезица в светлината…, 31–44. Авторката не коментира техниката на строителство и не разделя оригиналните градежи от консервацията, извършена през XX в. Това води до технически грешки при лаконичното описание на размерите на съоръженитето.(34) Същата отделя излишно внимание на изгледа на самите врати и начина на заключване. Възможно е да се търси аналогия с „Малката порта“ на Царевец, въпреки че през нея преминава колесен път. По-уместно е да се търсят паралели с Югозападната порта, която също е заложена в чупка на стената и има сходна планировка. Единият от вариантите при възстановка на северната порта на Трапезица насочва към извода, че тези съоръжения следват единен архитектурен модел и имат еднаква техника на изпълнение.

[30] Според Д. Рабовянов, помещението, южно от кулата, не е допроучено.

[31] Въпросът за наличието на надвратна кула остава нерешен поради няколко причини. Едната от тях е чисто логическа, тъй като възниква въпросът, необходимо ли е изграждане на такова мощно отбранително съоръжение с цел да фланкира единствено пешеходно трасе? Другата причина, която може да се посочи, е наличието на кула, намираща се южно от портата, която гардира подхода от север. Третата причина има чисто конструктивен характер и засяга здравината на скалния венец и възможността му да поеме голямо натоварване.

[32] ***Дерменджиев, Е.*** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 17–75.

[33] Пак там., 59–64.

Подробно е разгледано предназначението на Напречната крепостна стена[34], която е част от системата от напречни крепостни стени, с които са били защитени някои от столичните подградия на Търнов. Като много точен паралел за такава отбранителна конфигурация е посочен големият дунавски град Никопол. Това позволява на Е. Дерменджиев да търси пряка връзка между крепостното строителство в двата града от края на 14 в. и да предложи вариант за цялостна реконструкция на фортификацията в подножията на двете столични крепости – Царевец и Трапезица[35].

Изграждането на фортификационния комплекс (Северна кула, Северна порта, Напречна крепостна стена), отбраняващ целия северен сектор на Трапезица, е започнало в началните години на XIII в. и е завършило по време на царуването на Иван Асен II (1218-1241 г.). Разкритите в непосредствена близост Военна сграда, църква № 2 и двете Дворцови сгради позволяват на автора да изкаже предположението, че те оформят ансамбъл, свързан с гражданското и военно управление на крепостта.

Добавки и корекции могат да се извършат по отношение вида на Северната порта след разкопките през 2015 г., когато се проучи трасето пред нейния вход. Въз основа разкриването на пътната настилка в тази част е предложен втори вариант на възстановка на портата.

Втората разработка в тома е посветена на Военната сграда, прилепена до новоразкритата ЗКС. Текстът следва структурата на предходната част, като е придружен от 39 таблици и каталог с 48 находки[36]. В дял Периодизация е направена относителна и абсолютна хронология на периодите на строителството на разкритите сгради и съоръжения[37]. Установено е, че Западната крепостна стена е била построена в първите години на XIII в. и преди нея не са съществували фортификационни съоръжения от по-ранни епохи. Направеното сравнение с крепостното строителство на другата столична крепост (на хълма Царевец) показва, че подновяването на нейните отбранителни стени и кули съвпада по време с изграждането на укрепленията на Трапезица. Като причина за това е изтъкнато разрастването „… в териотриално отношение на столичния Търнов, поради което се появила необходимост от разширяване на укрепената територия на града…“[38]

В дяла, озаглавен Реконструкция, са предложени възможности за онагледяване на външния вид на представяните сгради и съоръжения, според наличните данни и наблюдения[39]. Военната сграда е имала 2 етажа, изцяло построени от камък, с обща височина около 5 м. Трите големи помещения са имали отделен вход, а в едно от тях – вътрешна стълба за горния етаж. Западната крепостна стена е имала стъпаловиден силует, поради денивелацията на терена, завършвала е с бойна пътека и зъбери, като общата ѝ височина с тях е достигала 8 м. Авторът отбелязва, че Военната сграда се явява част от фортификационния комплекс, отбраняващ северния сектор на Трапезица, което пряко я свързва с крепостните съоръжения (Северната кула и Северната порта)[40].

---

[34] Пак там., 61–62.

[35] Пак там., с. 62. Според тази реконструкция по протежението на двата речни бряга на Янтра, в очертанията на подградията, са били издигнати стабилни дървени палисади, които са достигали до кулите на напречните крепостни стени. Така се оформя „… единна мощна укрепена линия, простираща се в крайречната ивица, която позволява пряко взаимодействие между защитниците на отделните укрепени части на Търновград …“.

[36] ***Караилиев, П.*** Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 117–157.

[37] Пак там, 125–128

[38] Пак там, с. 126.

[39] Пак там, 128–130.

[40] Пак там, 148.

Археологическият екип в Северния сектор провежда целева програма за изследване на източната част на крепостта в близост до новоразкритата църква № 19[41]. Заложен е сондаж (разрез източно и западно от лицата на стената), пряко свързан с изследване на крепостната стена и локализиране на сгради от жилищен квартал[42]. Наскоро завърши и допроучването на оригинален сектор от трасето при Северната порта на крепостта[43]. При разкриването на крепостните стени малка част от натрупаните наблюдения и придобитите археологически материали са публикувани в археологическите отчети[44], което налага в настоящото изследване да се отдели малко повече място.

Участък от ***Източната крепостна стена*** на Трапезица в сектор „Север“ е разкрит през 2007–2011 г. Целта е да се проследи трасето на стената, както и да се проучат части от улицата покрай нея. Разкрити са 144 м. (обр. 4)

Началото на проучването на вътрешното лице на ИКС е поставено през 2008 г, когато, допроучвайки Северната кула, се наложи да се разкрие и участък от ИКС. Работи се в кв. № 2си и № 2си“ изцяло по алпийски способ, заради непристъпността на терена. Проучена е част с дължина 39 м. със средна дебелина на стената 2 м., като се разкри външното и вътрешното лице. Установи се, че стената следва скалния венец, като основите са залагани на различни отстояния от неговия ръб, достигащи до 1,7 м. източно от помещение № 2 на Сверената кула. Градежът е опус емплектон с едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Външното лице е силно обрушено поради големия наклон и не е възможно да се извършат подробни наблюдения за изясняване на техниката на градеж. Височината на запазения участък варира между 0,4-1,2 м., като по-добре запазен е емплектона. Вътрешното лице, изградено от средно големи ломени камъни, подравнявани почти водоравно, е запазено на височина от 0,5-0,8 м.

За изясняване цялостната периодизация и хронология на крепостната стена, приносен характер имат наблюденията на Е. Дермеджиев. При проучването на южния зид на помещение № 2 на Северната кула той установи, че зидът на калова спойка пресича крепостната стена, което е ясно доказателство за извършване на ремонт и преустройство[45]. Установи се също, че зидовете на кулата са в конструктивна връзка с крепостната стена, което показва синхрон в тяхното съществуване.

През 2009 г., почти в края на Северния сектор, се заложи сондаж (от кулата до него са 110 м.), който има за цел да внесе ясноти, както за фортификацията, така и за градоустройството в тази част на хълма[46]. (обр. 4) Имах възможност пряко да ръководя разкопките в сондажа, където работиха ученици и студенти от националното движение „Българско наследство". Сондажът е ситуиран между крепостната стена и скалния венец, върху който е разположена новооткритата църква № 19. Той има следните размери – 8 м. дължина, 2,5 м. ширина и 2,1 м. дълбочина. С цел да се провери за евентуално трасе на улица, изкопът се продължи с още 3 м., като попада в квадрати № 25; № 25и. Така общата му дължина достигна 11 м. с площ 27,5 кв.м. Проученият участък е разрез източно и западно от лицата на крепостната стена, чрез който се установиха технологията на градеж и габаритите на стената[47]. При изчерпване на пластове пред вътрешното лице на крепостната стена се констатира, че тя е изградена с хоросанова спойка, фундирана върху дебел блокаж от ломени камъни, премесени с жълто-кафява пръст. От по-ранните наблюдения при разчистване на външното лице се установи участък от около 20 м[48]. На места добре личат презиждания с калова спойка. Северно от сондажа се разкриха нови 20 м. от стената. Външното ѝ лице е оцеляло на височина 0,2-0,4 м, като на места е изцяло пропаднало.

---

[41] ***Тотев, К., Д. Косева.*** Църква № 19 и Централен площад. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 191-257.

[42] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица-Север“. – АОР през 2009 г. София, 2010, 497; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2011 г., София, 2012, 416–419.

[43] Разкопките са проведени през 2015 г.

[44] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица-Север“. – АОР през 2007 г., София, 2008, 682–685 ; Велико Търново. Крепостта Трапезица. Арехологически разкопки в сектор „Север“. – АОР през 2008 г., София, 2009 г., 610–614; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“. – АОР през 2009 г. София, 2010, 495–497; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица- сектор Север“. – АОР през 2010 г., София, 2011, 438–440; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2011 г., София, 2012, 416–419; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Северозапдно подножие)“. – АОР през 2012 г., София, 2013, 394–396; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север (Дворцови сгради)“. – АОР през 2013 г. София, 2014, 482–484; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2014, София, 2015, 639–641.

[45] ***Дерменджиев, Е.*** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 17–80.

Сондажът предостави изцяло нови стратиграфски данни[49]. (обр. 6, 7) В профилите ясно се разчитат три неизвестни до момента пласта. След изчерпване на хумосния слой и насип, с дебелина 0,06–1 м., по цялото протежение на сондажа се достига до средновековен пласт (XIII–XIVв. с деблина до 1,2 м.), наситен със средновековна керамика. В западната част на същия пласт са засечени и две погребения, вероятно от XIVв. Освен многобройния керамичен материал, находките са разнообразни (желязно налче, 2 бр. глинени прешлени, 3 бр. железни халки, шпора, връх от стрела, железен нож, 2 бр. железни токи, напръстник), а нумизматичният материал включва 6 медни монети[50].

---

[46] По-ясно могат да се откроят следните задачи. Първо, да се формулират основните параметри при изследване на крепостното строителство на хълма (техника на изграждане, крепостни съоръжения – кули, порти, контрафорси и др.) и възможности за периодизация, въз основа на направените наблюдения и подемен материал. Второ, да се изяснят посоките на уличното трасе, покрай ИКС, в рамките на Дворцовите сгради и по-късното ограждане на ансамбъла около църква № 2. Трето, да се установи жилищното и църковно строителство на източния склон (ако има такова).

[47] Относно резултатите виж: ***Тотев, К.*** Велико Търново. Разкопки на „Средновековен град Трапезица-Север". – АОР през 2009 г. София, 2010, 495–498.

[48] Пак там, с. 497.

[49] При стратиграфските наблюдения се проследи, че средновековният пласт е пресечен от друг, с жълто-кафява пръст премесена с пепел, вероятно фиксиращ етап от ремонта на крепостната стена. Пластът е с дебелина до 0,3 м., но в него не се откриха находки, което възпрепятства сигурната датировка. Последният, най-дълбок пласт, служещ за основа на вътрешното лице на крепостната стена е от жълто-кафява трамбована пръст с дебелина до 0,5 м. В него не се разкриха материали и находки. В профила на вътрешното лице се установи, че върху въпросния пласт е изграден блокаж от едри ломени камъни, споени с хоросан, с дебелина до 0,9 м. Непосредствено върху блокажа е положен и първият ред от суперструкцията на крепостната стена, запазен на 0,5 м. във височина. Установи се също, че вътрешното лице е изградено от средни по размер ломени камъни, почти водоравно положени и споени с бял хоросан. Дебелината на куртината, фиксирана при сондажа е 2,3 м.

[50] 1 бр. медна монета цар Иван Александър с Теодора (1348–1317 г.) местонамиране: пред външното лице на ИКС; 1 бр. медна монета /почти обезличена/ Палеолози XIII–XIVв. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,3м.; 1 бр. медна монета /почти обезличена/ 30–40-те на 13в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,2–0,4 м.; 1 бр. медна монета Михаил VIII Палеолог (1261–1282 г.) местонамиране; в сондажа; дълбочина 0,6–0,8 м ; 1бр. медна монета Латинска имитация първа четвърт на XIII в. местонамиране: в сондажа, дълбочина 0,6–0,8 м. Разкритите материали са отмити от централния площад на крепостта, тъй като в най-източната част на сондажа липсват находки. При изчерпването на пласта не се установиха следи от дървена платформа или друго съоръжение, служещо за изкачване до бойната пътека на стената. Не бяха засечени и сигурни следи от жилищно строителство. Изключение прави един ред от четири ломени камъка, отстоящи на 1,5 м. от вътрешното лице, подредени в линия с дължина 1,2 м. Този ред е прекъснат от погребение от юг и продължава в северния профил. Структурата, наподобяваща зид с дебелина 0,45 м., остава с неизяснен характер, като не е сигурно дали е от жилищна постройка. По-вероятно е този зид да е служил за подпора на дървено скеле, използвано при ремонта на крепостната стена.

След проучването на сондажа поетапно продължи разкриването на ИКС в няколко големи участъка. Още през 2010 г. беше разчистена част от външното лице на ИКС, непосредствено пред дворцови сгради II и II-А. Проучи се участък от около 25 м. външно лице, като се разкриха два барбукана[51]. В началото на участъка се проследи вертикална фуга, фиксираща отделни етапи в изграждането на крепостната стена[52]. Барбуканите са заложени на 10 м. от южната фасада на Северната кула, дълбочината спрямо улицата е различна като варира между 1-2,5 м. Размерите и на двете отводнителни съоръжения са сходни: 0,4 м. височина 0,45 м. ширина, остоят на 7 м. един от друг.

През 2011 г. са разкопани около 90 м. от външното лице на ИКС в участъка между дворцова сграда II и църква № 19, попадащи в квадрати № 2си; 5и; 9и; 14и; 19и. Направените наблюдения показват, че стената е фундирана директно върху скалата по цялото ѝ протежение. Тя следва извивките на скалния венец, като отстъпите варират между 0,5-1,5 м. Запазената височина на външното ѝ лице е 0,4 -1 м. /от 2 до 8 реда камъни/. По-високо е оцелял само пълнежът. Зидарията не е представителна, както при Северната кула. Спойката е от бял хоросан, но на места ясно се различават участъци с калова спойка. Не се забелязват легла от напречни и надлъжни сантрачи.

На около 52 м, южно от Северната кула, в квадрат № 9и, се разкри бойна кула № Iи. Проследиха се очертанията на външното ѝ лице, което е с неправилна полукръгла форма, с диаметър 6,50 м. и запазена височина до 1 м. Тя отстои на 1,5 м. от ръба на скалния венец, като е фундирана директно върху него. В нея е бил направен иманярски сондаж, който достига до скалата. Изглежда кулата е плътна, без помещение, изцяло запълнена с блокаж. Блокажът откъм вътрешното лице на крепостната стена зад кулата достига височина над 2 м. от нивото на скалния венец. Северно от кула Iи източната крепостна стена не е докрай разчистена в участък от около 30 м. и не се достигна навсякъде до скален венец. Проучванията бяха невъзможни заради лошото състояние на външното лице .

Бойна кула IIи отстои на 24 м. южно от бойна кула Iи и на около 20 м. северно от сондажа, т.е. попада в кв. №№ 14и и 19и. Частично е разкрит южният ѝ ъгъл (през 2009 г.), като се установи конструктивна връзка с крепостната стена. Изцяло е проучено външното лице, като се проследиха очертанията, имащи форма на неправилен трапец. Южната стена на кулата е дълга 1,5 м., северната – 2,30 м., а източната 7,8 м. Кулата е запазена на височина до 0,7 м. над скалния венец. По ъглите зидарията е изпълнена с едри плочести камъни, докато страниците са иззидани с разноформатни ломени камъни от жълто-сив варовик. По камъните личат следи от хоросана, с който фугите са били обмазани, така че се получавала почти цяла външна мазилка както при Северната кула. В североизточния ъгъл скалният венец се издига с около 1 м., поради което и основите на кулата са издигнати и следват микрорелефа. Там запазената височина достига до 1-1,2 м. Кулата е директно фундирана за скалния венец чрез тънък пласт бял хоросан. Връзките ѝ с крепостната стена не са под прав ъгъл, а чрез къси дъговидни връзки от север и юг.

Южно от бойна кула № 2 лицето на стената е зле запазено, като на места е изцяло отмито и свлечено. В участък от около 20 м., непосредствено преди сондажа, са регистрирани каменни редове, споени с кал. Това показва, че и тук са извършвани ремонтни и възстановителни дейности в самия край на XIV в., каквито данни има и за Северната кула.

Нерешен остава въпросът за отводняването на целия източен склон на сектора, тъй като са разкрити само два барбукана в северния участък от източната крепостна стена. Вероятно те са поемали част от атмосферните води на Северната кула и терена между нея и Сграда II, а останалата част е отводнявана от улицата, преминаваща край източната крепостна стена, извеждаща водите на юг от проучения сектор.

---

[51] ***Тотев, К.*** АОР през 2010 г., 438–440.

[52] Фугата разделя вече проучения участък, попадащ в рамките на Северната кула, от трасето продължаващо в посока юг. В разкритата част крепостната стена е изградена от едри ломени камъни, споени с бял хоросан. Липсват следи от преустройства и ремонти дейности, като вероятно фугите на външното лице са били обмазани с хоросан. Стената е запазена на височина до 1,5 м., а пълнежът между 2–2,5 м.

Въз основа на наблюденията от разкрития участък от ИКС става ясно, че фортификационните съоръжения възникват и се развиват синхронно със Северната кула. Проследяват се два етапа на строителство, разграничени от конструктивна фуга в квадрат № 2си. През първия етап крепостната стена попада в планировката на Северната кула, като участъкът южно от нея остава не застроен. Разчита се на естествената защитеност и на сравнително високите скални откоси, вариращи между 4-7 м. През втория етап стената е продължена в посока юг. Заложени са двете отводнителни съоръжения, както и двете бойни кули. По този начин секторът е напълно защитен, което дава предпоставки за последващото строителство на дворцовите сгради.

Западната крепостна стена, в очертанията на Северния сектор на хълма Трапезица, е проучвана три археологически сезона (обр. 4). Планиран е само първият от тях, когато се разкрива Военната сграда и Железарската работилница, а проучванията през другите два са във връзка със строителството на лифт в тази част на крепостта[53]. Стената започва от Северната порта и следва цялото протежение на хълма до Югозападната порта. В разглеждания сектор тя е проучена на дължина 110 м. външно лице и 72 м. от вътрешното лице, като до нея са долепени Военна сграда I; железарски работилници и сграда № III. Проученото трасе попада в кв. № 1с; 1з; 1; 3; 3з; 6; 6з и 10. Първоначално зидарията на стената започва с лек наклон от север на юг, като следва микрорелефа на терена. Линията на външното лице върви по очертанията на извивките на скалния венец, като се наблюдава различен отстъп, достигащ до 8 м. В суперструкция тя е запазена на височина 1,30 м. външно лице и до 1 м. вътрешно лице. Значително по-добре е оцелял емплектона – на височина до 1,5 м. Дебелината е 2 м. в северната част и достига 5 м. в средната част от проучения участък. При изграждането на стената отстоянието ѝ от ръба на скалния венец е различно и варира от 0,5 – 0,8 м. в северната част, като достига до 8 м. в южната част. По целия участък се наблюдава сходна техника на строителство. Не се отличават преустройства и преправки от по-късни етапи.

Откроятват се два похвата на полагане на основите, като по-често стената е фундирана директно върху скалния венец. Преди това е премахнат почвеният пласт, а на места скалата е обработвана и допълнително подравнявана. Само в някои участъци в кв. 1-с се наблюдава полагане на камъните върху пласт от кафява пръст[54]. Това най-ясно е изразено при помещение № 1 на Военната сграда. Каверните са запълнени с трамбована кафява пръст, за пестене на време и материал на строителите. Трудно е да се установи дали те са запълнени цялостно преди строежа на крепостната стена, или са свързани със строежа на Военната сграда, тъй като са открити средновековни материали. Такъв метод на фундиране се установи и при сондажа на ИКС. Възможно е тъмнокафявата пръст да е допълнително привнесена от друга част на хълма или от неговото подножие. Първият ред камъни от външното лице е поставен на тънка подложка от хоросан, за да поеме две функции: първо, да спои камъка със скалата и второ – да запълни леките неравности осигурявайки по-голяма стабилност. Камъните, вложени в градежа, са от полуобработен жълто-сив пясъчник. Те са различни по формат, със сравнително големи размери, като най-едрите блокове достигат до 0,85 х 0,15 м. Пълнежът е изпълнен със сходни по размер плочести камъни, старателно подравнявани и заливани с бял хоросан. Технологично емплектона се явява основен конструктивен елемент в крепостната стена, тъй като по цялото протежение се наблюдава зидария, предварително подмазана и после заливана с хоросан.

---

[53] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Разкопки на „Средновековен град Трапезица – Север“. – АОР през 2007 г. София, 2008, 682–685; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2011 г., София, 2012, 416–419; Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ (Дворцови сгради) във Велико Търново. – АОР през 2013 г., София, 2014, 481–484.

[54] ***Караилиев, П.*** В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север, том 1, с. 119, 123.

Началните редове на стената са градени от значително по-едри ломени камъни, като ясно се долавя стремеж към водоравна зидария. Може да се предположи, че във височина редовете са допълнително подравнявани и нивелирани след поставянето на сантрачна система, за което подсказва емплектона. Например, ниско запазеното ниво на стената при Военната сграда не позволява на П. Караилиев да регистрира следи от сантрачи по цялото протежение на участъка[55]. При ЗКС не се наблюдават характерните за останалите сектори от стената подравнявания с ред плочести камъни, разграничващи субструкцията от суперструкцията. Ниското ниво на запазеното външно лице не позволява да се направят повече заключения относно техниката на строителство. Вътрешното лице на стената е по-добре запазено и позволява да се проследи до известна степен прийома на работа. Използвани са различни по формат ломени камъни добре отвесирани ѝ следващи почти права линия, с относително големи фуги. Последните са старателно обмазани с бял хоросан, с цел предпазване от атмосферните влияния. Дебелината на замазката е различна като на места достига до 0,06 м. Всъщност обмазването няма връзка с построените по-късно сгради, тъй като по техните вътрешни стени не се наблюдават следи от хоросанова фугировка.

Теренът в южната част от участъка е със силен наклон на юг и завой в посока югозапад с денивелация 7 м. В по-голямата си част скалният венец извън крепостната стена е частично обработен, като на места личат терасовидни подравнявания. Голямата им площ би могла да се обясни само със стръмния наклон на скалния венец, който образува козирка с височина 4 м. и представлява пряка опасност за срутване на стената. Не е изключено големият отстъп да е използван за изграждане на строително скеле, но това е по-малко вероятно, тъй като в останалите участъци от крепостните стени има места с отстъп едва 0,5–0,6 м.

В кв. с №№ 3з; 6 и 6з са разкрити две бойни плътни кули с неправилни трапецовидни форми, втората от които е напълно унищожена. (обр. 4) Първата е запазена на височина до 0,20 м. вътрешно лице, 0,50 м. емплектон, а външното лице е почти изцяло разрушено. Размерите, които се проследяват от останалия по скалния венец хоросан са 3 х 7 х 4,10 х 7,10 м.[56] Очертанията на втората бойна кула отстоят на около 7 м. от първата. Тя е напълно разрушена и габаритите ѝ се проследяват само по останалия хоросан. Има неправилна четириъгълна форма с размери 5,20 х 5,10 х 5,10 х 4,10 м.[57] След извършените проучвания и наблюдения не се откриха отводнителни съоръжения в целия участък. Котите на двете кули попадат в най-ниската част на склона, от където се оттича голяма част от атмосферните води. Това е логична причина за състоянието и на двете фортификационни съоръжения. Южно от бойните кули се разкри около 25 м. външно лице на крепостната стена. Заради стръмния наклон и невъзможността за изчерпване на пласта пред външното лице, не можаха да се извършат пълни наблюдения.

В разкрития участък са фиксирани отделни етапи от изграждането на ЗКС. Краят на стената до фугата е с дебелина 4,20 м. и до нея е долепена кула Iз. Изглежда първоначално удебеляването на стената до фугата е използвано като самостоятелно отбранително съоръжение. Неговото изграждане е съобразено със завоя от пътя, който се намира в подножието на въпросния участък, с цел да осъществява обстрелване на завоя от пътя към северната порта[58]. Така пътят е напълно защитен в двата последни завоя, като първият е прострелван от 2 кули, а отбраната на втория е поета от Северната кула.

Въпреки еднотипния прийом на строителство на стената в двата участъка (северно и южно от фугата), тук могат да се различат два етапа[59], извършени в първия период на изграждане. Хипотезите за въпросната конструктивна фуга могат да бъдат няколко. Според първата на това място може да са се срещнали два строителни екипа[60], въпреки че техниката на строителство не навежда на мисълта, че стените са строени от различни майстори. Втората версия е свързана със завършването на първия етап от изграждането на отбранителна линия на цялото западно пространство от Двореца, където изглежда се е разчитало на естествената непристъпност на терена. Едва във втория етап се изграждат двете бойни кули и продължението на крепостната стена на юг. Това предположение е по-вероятно, тъй като на целия хълм не се наблюдават подобни самоцелни одебелявания на крепостната стена, имащи вид на завършена структура /с големина на платформа/.

---

[55] Пак там., 122–123;

[56] ***Тотев, К., Е. Дерменджиев, П. Караилиев.*** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица – сектор Север“ във Велико Търново. – АОР през 2012, София, 2013, с. 395.

[57] Пак там.

[58] Необходимо е да се уточни, че средновековното трасе не съвпада напълно със съвременния път, като първата серпентина вероятно продължава още 10–15 м. в посока юг преди да завие към втора серпентина на север.

[59] ***Рабовянов, Д.*** Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица. (под печат)

Северната порта изпълнява възлови комуникационни функции, като се явява главна в първия период от застрояването на хълма[61]. Намира се на най-високата точка на крепостта, между верижната сграда и северната кула, затваряйки колесния път, идващ от подножието на хълма в посока юг. Северната порта е пряко свързана не само конструктивно, но и функционално със Северната кула, тъй като тези две крепостни съоръжения оформят главния вход на крепостта[62]. Извършените последни разкопки и наблюдения позволяват известни допълнения на досегашните постановки, съпроводени с нова реконструкция[63]. (обр. 5)

Към момента отстъпът на портата от ръба на скалния венец е 4 м, дистанция, която е съвсем недостатъчна за извършване на ляв завой. Склонът от запад е силно обрушен образувайки сипей от дребни камъни и строителни материали. Средновековният път непосредствено пред портата е пропаднал под въздействието на мразовата ерозия.

Несъмнено оригиналното трасе е било с по-дълги прави от тези на съвременния път, заради голямата денивелация на отделните тераси, по които е минавало. Денивелацията е различна, като котите на завоите на съвременния път от горе на долу са 204 м, 193 м, 185 м.

През XX в. портата е напълно унищожена при прокарването на съвременният път, който е вкопан до 1–1,50 м. в скалния венец. По този начин е унищожено и средновековното трасе, сменяйки както посоката на движение така и наклона. Описанието в следващите редове е хипотетично, като се привлича за паралел югозападната порта на крепостта Трапезица.

Внимание заслужава пътната настилка, тъй като за основа е използван скалният венец, който е терасиран на отделни нива с височина 0,4-0,5 м. В случая предлагам хипотетична възстановка, като за паралел използваме Югозападната порта на крепостта Трапезица, тъй като и тук е възможно да е използвана сантрачна система от напречно разположени греди, поддържащи и предпазващи скалния венец от обрушване. Непосредствено върху нея е нареждана каменна настилка, наподобяваща калдаръм.

Улицата при северната порта е унищожена в края на XIV в., за което сигурни сведения дават откритите гробове от некропола на църква № 2[64]. По трасето на пътя са разкрити два гроба, чиито гробни ями са вдълбани в скалния венец. Възможно е да се твърди, че през първия период от съществуването на Северната кула и порта е бил подготвен и изграден пътя. Зидарията на Северната кула следва релефа на терена, показвайки че, още тогава скалният венец е бил терасиран, което всъщност е и подготовка за направата на пътя. При разкопките се установи, че южната стена на помещение 3 е била покрита на дълбочина между 0,2–0,5 м от пътната настилка, като ясно се

---

[60] Пак там.

[61] ***Дерменджиев, Е.*** Северна кула и Северна порта. – В: Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север. Т. I. В. Търново, 2011, 37–39.

[62] ***Тотев, К.*** Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – Северна част (2007–2010). – Българско средновековие: общество, власт, история (Сб. в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова). София, 2013, 572–589.

[63] ***Тодоров, Н.*** Нов щрих към възстановката на Северната порта на крепостта Трапезица . – Известия на НИМ т. XXVIII, София, 2016, 261–269.

[64] ***Тотев, К.*** – АОР през 2007 г.

отличава линията на субструкцията, по която може да се направи нова възстановка на наклона на пътя и средновековния терен.

В обособения през 2008 г. ***нов обект „Юг“*** проучванията продължават 8 години, под ръководството на Д. Рабовянов, който работи по участък от крепостната стена, като напълно разкрива жилищната архитектура на квартала край нея и изгражда аргументирана теза за фортификацията и стратиграфските пластове [65]. (обр. 3) Същият посвещава на тях току-що излезлия том, озаглавен „Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица“, във втората глава на който се разглеждат крепостните стени[66]. Д. Рабовянов разкрива 46 м. от ЮКС с една прилежаща бойна кула[67]. Общата проучена площ през годините възлиза на около 69 м. крепостни стени с прилежащи съоръжения и жилищна архитектура. Същият допроучва и описва потерната, означена с буква Е на плана на Шкорпил и разкопавана от М. Долмова. Рабовянов детайлно разглежда техниката на градеж, която се оказва сходна с тази в останалите сектори, като дава информация за поставянето на сантрачни скари, както и размерите на използваните за тях дървени греди. Това е изключително важно, тъй като в останалите сектори такива следи почти не се наблюдават.

В неговия коментар обаче голямо място заемат наблюденията за крепостните стени в другите сектори на крепостта, критично анализирани на базата на публикациите в археологическите отчети, което надали е достатъчно. Така или иначе, Рабовянов умело защитава своя разработена теза за крепостното и гражданското строителство на Трапезица. Като недостатък в работата му може да се посочи единствено липсата на повече обяснения, свързани с нивото на отводнителния канал, попадащ под жилищата, които той разкопава, т.е. как се е отводнявал квартала през XIV в. Както и при останалите археолози-проучватели, така и при него изказаните хипотези относно хронологията и периодизацията на изграждането на крепостните стени повече или по-малко се различават и подлежат на ревизиране с оглед на продължаващите разкопки и получаването на нови данни. В изследванията на Рабовянов за първи път се прави опит да се съчетае анализ от фортификационните съоръжения с наблюдения от жилищното строителство на крепостта. Откриването на църковна постройка в тази част на сектора, ще може още по-точно да конкретизира датировката на квартала, който проучва.

Разкопките на ***крепостните стени в сектор „Изток“*** се провеждат под ръководството на М. Робов през 2008-2009 г.[68] (обр. 3) Проучени са 45 м. крепостна стена с една бойна кула и два барбукана. Безспорен е приносът на автора за общото изследване на крепостните стени. М. Робов дава ценна информация за технологията на градеж, начина на фундиране и отводняване на сектора. Пропуск е, че не обръща внимание на външното лице на стената, като го описва съвсем бегло. Същият свързва няколко от откритите огнища със строежа на крепостните стени, като изказва мнение, че строителните дейности са извършвани и през зимата[69]. Последното твърдение е трудно да се приеме, тъй като при отрицателни температури работата със строителни материали на водна основа е невъзможно. Съществено е наблюдението на Робов за наличието на стерилна жълто-кафява пръст с дребни камъчета, насипана пред вътрешното лице, каквато се наблюдава и в останалите участъци на крепостната стена[70].

---

[65] Този обект се помества в рамките на Югоизточния сектор на Трапезица, където разкопките се ръководеха от 2007 до 2009 г. от М. Долмова.

[66] ***Рабовянов, Д.*** Археологически разкопки на Южния сектор на средновековния град Трапезица (под печат).

[67] ***Рабовянов, Д.*** – АОР през 2008 г., 616–620.

[68] В предходния сезон (2007 г.) М. Робов провежда разкопки около комплекса при църква №3, а впоследствие работи източната част на ЮКС, също в своя сектор.

[69] ***Робов, М., М. Петрова.*** Крепостната стена на Трапезица разкрива тайни от живота на града. – в. „Янтра днес“ 04.09.2009 г.

[70] ***Робов, М.*** Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – АОР през 2008 г., София, 2009, 607–610, обр. 1, 2; Археологически разкопки на сектор „Югоизточен“ на Трапезица. – АОР през 2009 г. София, 2010, с. 492.

М. Робов включва в обръщение теза относно хронологията на изграждане на крепостта. Начинът на поставяне на проблема с датировката на крепостната стена и свързването ѝ със строежа на църква № 14 може да се приеме с резерви, тъй като реално Робов не провежда археологически разкопки в църквата и прилежащите ѝ площи[71]. Датировката се поставя на база на монети намерени в проучения терен пред вътрешното лице на крепостните стени, което не е достатъчно за формулиране на една окончателна теза, тъй като всъщност е разкопана тясна ивица, представляваща незначителен участък от общата площ на крепостните стени на Трапезица /около 2600 м^2/. В нарочна публикация за ЮКС, М. Робов визира датировката на нейното строителство в края на XII–началото на XIII в.[72]

Крепостните съоръжения се проучват и в ***Югозападния сектор***, с ръководител Й. Алексиев (2007–2010)[73] (обр. 3). Разкрити са 60 м. крепостни стени, за които е представена оскъдна информация[74]. През 2009 г. Алексиев планира разкопките си в няколко участъка, като в един от тях попада и ЗКС[75]. Публикуван е ситуационен план на целия сектор, от който става ясно, че е проучен почти половината участък, попадащ в пределите на манастира[76]. Разкрита е кула с няколко периода на строителство както и потерна, отбелязана на плана на К. Шкорпил с R.[77] (обр. 2) За пръв път след Шкорпил, авторът прави предположение за наличието на напречен крепостен зид[78]. Й.Алексиев обръща специално внимание на ЗКС през 2010 г.[79] Разкопките започват около потерната и чупката на крепостната стена[80]. Според публикувания план освен разкрития участък от крепостната стена е проучена и една бойна кула. Алексиев счита, че според описанието и плана на Шкорпил, в този участък е имало *„…четвърта главна порта на крепостта, а от нея е слизал път по наклонението, най-напред малко към юг, а после се извивал напреки към север“*[81]. Авторът не публикува конкретни резултати, а отново преповтаря хипотези относно хронологията и периодизацията на манастира около църква № 8[82]. По време на изсичане на растителността на крепостта, през есента на 2015 г., се разкриха отново някои от крепостните съоръжения в сектора на Й.Алексиев, неточно идентифицирани с тези, известни от плана на Шкорпил. На тях е посветено специално съобщение, в което е направен и опит за периодизация на крепостното строителство в този участък[83].

В ***Югозападния сектор през 2009 г. се оформя нов обект***, който запазва същото топографско наименование и е проучван от К. Дочев в продължение на четири сезона[84] (обр. 3). Разкрити са общо 70 м. крепостни стени. Това е един от важните сектори с най-добре запазени фортификационни съоръжения, предоставящ отлични условия за изследване на проблеми, касаещи крепостното строителство на столичния град. Понякога Дочев провежда разкопките на траншеен принцип, като единствено по вътрешното лице в няколко квадрата се предприема изчерпване на стратиграфските пластове. Проучвателят попада на известната порта на Шкорпил, която нарича „новооткрита“ и я присвоява за свое откритие[85]. Всъщност това е Югозападната порта, маркирана с буква F още през 1910 г. от К. Шкорпил. Дочев прави многократни опити за датиране и налагане на периодизация на крепостните съоръжения, които обаче не са съобразени с вече известните археологически резултати в останалите сектори[86]. Най-сериозният принос в разкопките на К. Дочев е разкриването на каменната настилка при портата, която дава важна информация и позволява да се търсят паралели в бъдеще при останалите входове и улици на крепостта.

През 2010 г. К. Дочев не разкрива нови участъци от крепостната стена, а допроучва разкритото от предходния сезон външно лице[87]. Нови 35 м. от крепостната стена са разчистени през 2011 г. Дочев попада на ново откритие – *„площадка-кула“*, като не изяснява предназначението на въпросното съоръжение[88]. През 2014 г. същият изненадващо оставя недопроучен своя участък, с вече разкритите крепостни съоръжения и недоизчерпани стратиграфски пластове, за да потърси кулата с напречния зид, известна от плана на К. Шкорпил. Неизяснен остава и характерът на сградите, долепени до вътрешното лице на крепостната стена. Не са проучени комуникационните връзки, преминаващи през сектора- поне две улици- едната, водеща към входа на манастира при църква №8, а другата улица е насочена към Югоизточната порта. Освен това Дочев предприема разчистване на 20 м. извън крепостните стени, в северозападна посока, за да локализира напречния крепостен зид, който е маркиран на плана на Шкорпил. Опитът му е неуспешен и той се премества на около 40 м. югозападно от разкритата от Й. Алексиев кула[89]. При извършените тук сондажни разкопки се разкриват кула и части от напречния крепостен зид, което е принос към изследванията на фортификацията на хълма, тъй като се привеждат конкретни метрични данни за тях[90].

---

[71] Пак там, 492-495, обр. 1–3.

[72] ***Робов, М.*** Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Научна конференция (29–31.10.2009), В.Търново, 2011, 403–413, обр. 1–7.

[73] ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., С., 2008, 675–681. Същият разделя обекта си условно на два участъка – „южен“ и „северозападен“, като не е ясно в кой от двата попада ЗКС, както и номерацията на квадратите.

[74] ***Алексиев, Й.*** Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). – АОР за 2007 г., София, 2008, 675–681. През първия сезон са проучени около 20 м., които са в участъка на „Игуменарна“-та. Липсват обяснения относно откритите фортификационни съоръжения. През 2008 г. Й. Алексиев отново проучва участъци от ЗКС, като ги споменава мимоходом единствено при описанието на „монашеското крило“ на комплекса, но не публикува план. Отпечатана е фотография, от която се вижда участък от вътрешното лице на ЗКС, изграден на калова спойка. – ***Алексиев, Й.*** Велико Търново. Крепостта Трапезица. Манастир „Св. Йоан Рилски“ . – АОР за 2008 г. София, 2009, 604, обр. 1.

[75] Не става ясно каква е общата дължина на разкритите стени, тъй като няма данни за предходните проучени участъци. Ориентацията донякъде е възможна само на място.

[76] ***Алексиев, Й.*** Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен/ Манастир „Св. Иван Рилски“. – АОР през 2009 г., София, 2010, с. 489, обр .1

[77] Пак там, 488–492. Независимо, че е отбелязана в плана, никъде в текста не споменава, че става въпрос за потерната, известна от плана на К. Шкорпил.

[78] ***Алексиев, Й.*** АОР през 2009 г. София, 2010, 491.

[79] Това е последния сезон от проучванията на сектора, в края на който Й. Алексиев се пенсионира.

[80] ***Алексиев, Й.*** Археологически разкопки на Трапезица – сектор Югозападен. Манастир „Св. Иван Рилски“. – АОР през 2010 г., София, 2011, 431–434, обр. 1–4.

[81] Пак там., с. 433, обр. 1.

[82] Пак там., 431–434. В някои случаи при разкопките не е прилаган стратиграфския метод, което води до цялостно объркване и създаване на проблеми в проучванията на ЗКС, свързани с техниката и хронологията на строителство.

[83] ***Тодоров, Н.*** Още за Западната крепостна стена на Трапезица (под печат).

[84] Всъщност става въпрос за най-югозападната част на този сектор, където Й.Алексиев не е работил.

[85] ***Дочев, К., З. Димитрова.*** Неизвестна досега двукрила порта откриха на Трапезица. в-к „Янтра днес“, 18. 09. 2009 г.

[86] ***Дочев, К.*** Средновековен град Трапезица – „Сектор Югозапад“, град Велико Търново. – АОР през 2010 г., София, 2011, 444–446; Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, гр. В.Търново. – АОР през 2011 г. София, 2012, 423; Монетна находка (края на XII в.) от новооткритата порта на крепостта Трапезица (гр. В.Търново). – ИРИМ – В.Търново, XXVI, 2011, 151–169. Авторът отнася строежа на крепостните стени на Трапезица в средата на XII в., по време на император Мануил I Комнин, а реконструкцията им (издигане на стълбището), т.е. втория строителен период, към времето на Асеневци, между 1187 и 1189 г.

През първия сезон са разкрити 30 м. от крепостната стена, като външното лице е разкопано чрез траншея широка 1м. и не е достигнат скалния венец. Неизяснен остава въпроса относно фундамента на крепостната стена, като единствено се очертават габаритите на Югозападната порта. Разкрито е и едно стълбище към крепостна стена. –В: ***Дочев, К.*** Трапезица, Югозападен сектор. – АОР през 2009 г. София, 2010, 504–506, обр.1, 2, 3.

[87] ***Дочев, К.*** Трапезица, Югозападен сектор. -АОР през 2010 г. София, 2011, 444–446.

[88] ***Дочев, К.*** Разкопки на крепостта Трапезица „Сектор Югозапад“, гр. В.Търново. – АОР през 2011 г., София, 2012, 421–423.

[89] От плана на К. Шкорпил ясно се вижда, че при кулата завършва напречната крепостна стена.

* * *

През изминалите години чрез разкопки са проучени различни участъци от крепостните стени на Трапезица. Разкритията предоставят нови данни и търсят отговори на въпросите, свързани с изясняване на цялостния замисъл и техническо изпълнение на фортификацията. Същевременно с това се очертават и сериозни проблеми, които трябва да бъдат решавани при следващите разкопки на крепостните стени. В тази връзка уеднаквяването на методиката на изследване ще улесни бъдещата работа при разкриване и публикуване на фортификационните съоръжения на крепостта.

Основен проблем в досегашното проучване е недостатъчната заинтересованост на археолозите, разкриващи крепостта, към изясняване фортификационната проблематика. Търсенето на популярност и включването в обръщение на спорни и неаргументирани тези и твърдения, понякога създават проблеми, вместо да насочват към конкретни отговори. Недопроучването и пропускането на цели квадрати площ обикновено води до липса на подробни планове в публикациите. С редки изключения секторите от крепостните стени се описват съвсем кратко в ежегодните археологическите отчети.

Необходимо е да се търси изчерпването на стратиграфските пластове и достигане на материкова скала, което ще внесе допълнителни данни за използването на терена и неговата периодизация и хронология. Конкретно внимание е необходимо да се обръща и на някои въпроси относно пластовете, касаещи датировката на съоръженията. На първо място е важно да се прецизира работата с нумизматичния материал, където се очертават известни проблеми. Датировката на крепостните стени на базата на монетни находки не винаги е точна и дори на моменти е спорна. Конфигурацията на хълма с наклоните на терена към крепостната стена са сериозна предпоставка за отмиване на цели пластове от вътрешността на крепостта към стените. Така се пренасят механично голям брой монети, керамика и друг материал от вътрешността на крепостта. В случая крепостната стена на места се явява един вид бариера за свличащите се пластове и води до акумулирането на голям брой монети, компрометирайки стратиграфията на терена.

От особено значение при защитаване на различни хипотези и твърдения относно датировката на крепостните стени на Трапезица, е те да бъдат съобразени с цялостното градоустройство на крепостта. Част от проучвателите не дават отговор на въпросите за връзката на фортификацията с църковното и жилищно строителство. В такава ситуация попадат постройките, намиращи се до Югоизточната и Югозападната порти, които остават с неизяснен характер. Необходимо е да се избягват слабости и неточности при техническото и фото заснимане. В повечето публикации плановете са неясно сканирани и трудно се разчитат коти и номера на квадрати.

Търсенето на сходни крепости за сравнение със средновековен град Трапезица, по отношение на планировка и фортификационни решения, дава колебливи резултати. Цялостното планиране на града е уникално само по себе си и по тази причина паралели може да се открият само в конкретни сектори на крепостното строителство. Причината за това надали може да се търси в преповтарянето на крепостната система от ранновизантийската епоха в останалите крепости от Второто българско царство.

Все пак е уместно да се коментира еднаквостта с някои елементи на крепостта Царевец, тъй като заедно с Трапезица те формират обща отбранителна система на средновековния град Търнов.

---

[90] ***Дочев, К.*** Археологически разкопки на крепостта Трапезица – „Сектор Югозапад“. – АОР през 2014 г., София, 2015, 642–645. Освен в АОР през 2014 г. резултатите са публикувани и в статия в местния ежедневник – ***К. Дочев, З. Димитрова.*** Неизвестна досега охранителна кула откри доц. Константин Дочев на Трапезица. в. „Янтра днес“, 15.10.2014 г. Продължаването на разкопките по напречната крепостна стена ще доведе до непоправими щети на запазения оригинал, тъй като няма осигурени средства за консервация и реставрация.

Въпреки че в повечето участъци стената е изградена върху по-стар фундамент от ранновизантийския период, входовете на крепостта, подобно на тези на Трапезица, са заложени в чупка на крепостната стена.

Проблемът за консервацията и реставрацията на вече проучените крепостни стени и съоръжения, а и за всички останали архитектурни структури в крепостта, остава най-сериозен. Разкритите към момента участъци от крепостните стени, порти, потерни, кули и пр. предлагат достатъчно информация за изготвяне на цялостен проект за консервация и реставрация и предприемане на конкретни действия по отношение на тяхното запазване. Структурите и съоръженията са подложени безмилостно на атмосферните влияния, до пълното им унищожение, и няма друг път за спасяване освен бързата аварийна консервация, придружена дори със засипване на някои структури, които вече не могат да се съхранят.

HISTORY OF THE STUDIES OF THE TRAPEZITSA FORTRESS FORTIFICATION

This work is devoted to the history of of the Trapezitsa Hill fortification and its studies, which begin immediately after the liberation and continue to the present days. So far the research interest is principally directed to the church construction, while the town-planning and fortification remain in the background.

The most common the studies proceed in two stages – from 1878 until the end of the XX century and a second stage from 2007 to 2015. The beginning of the new research is placed after the adoption of the so-called „Thirty Years Program“ of the National Historical Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences, according to which the hill is divided into seven sectors in which work only collaborators from the Veliko Tarnovo Affiliate of the National Historical Institute with Museum. In the North, Eastern, the Southern and the Southwestern sectors are disclosed significant areas of the fortress walls, but which are registered in short only in a series of archaeological excavations and discoveries. Certain exceptions make the archaeological teams of K. Totev, M. Robov and D. Rabovianov, which publish certain data from the excavations. As a whole in the years K. Totev excavates 254 m. of a fortress wall, M. Robov – 45 m., M. Dolmova – 80 m., J. Alexiev – 60 m., D. Rabovianov – 69 m., K. Dochev -70 m.

In the study are included new data from the excavations of the eastern and western fortress walls in the North sector . The two stages of the fortress construction are clarified and is specified the building technique. The published information is not sufficient for more comprehensive conclusions and the issue of the chronology still remains open, as the investigations continue and at the moment.

The revelations, submit new data and seek answers to questions, related to the overall purpose and the technical implementation of the fortress construction. Moreover, there are serious problems, which have to be solved in the archeological studies. The unspecified chronology and periodization forces every researcher to express his own hypothesis, without seeking common criteria for the study. The insufficient exploration and the omission of many square meters of area, creates additional problems and gaps in the plans and studies. The absence of conservation and restoration of already surveyed fortress walls are a very serious problem, as under the influence of the atmospheric conditions, there have been torn down original structures, that if are not reliably examined and documented, remain lost forever.

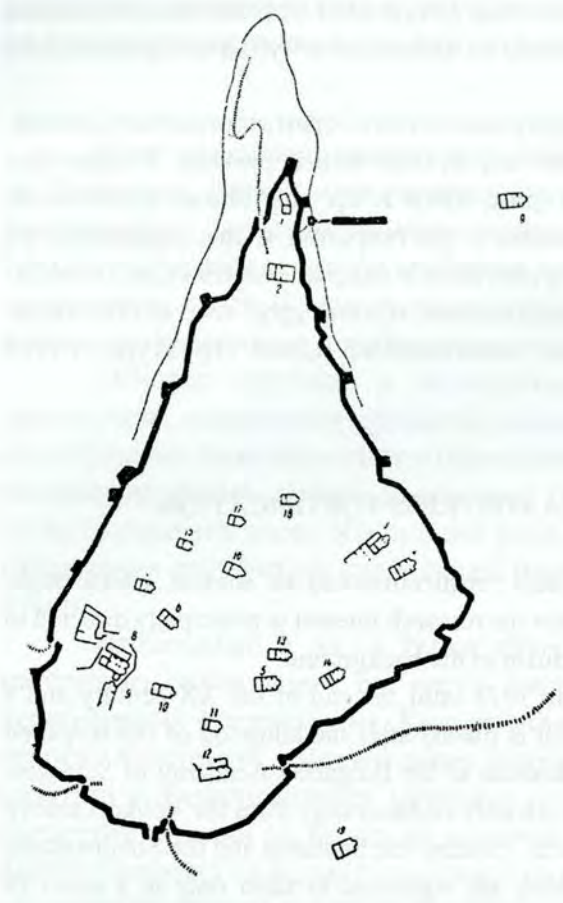

1. План на крепостта Трапезица (по П. Абаджиев)

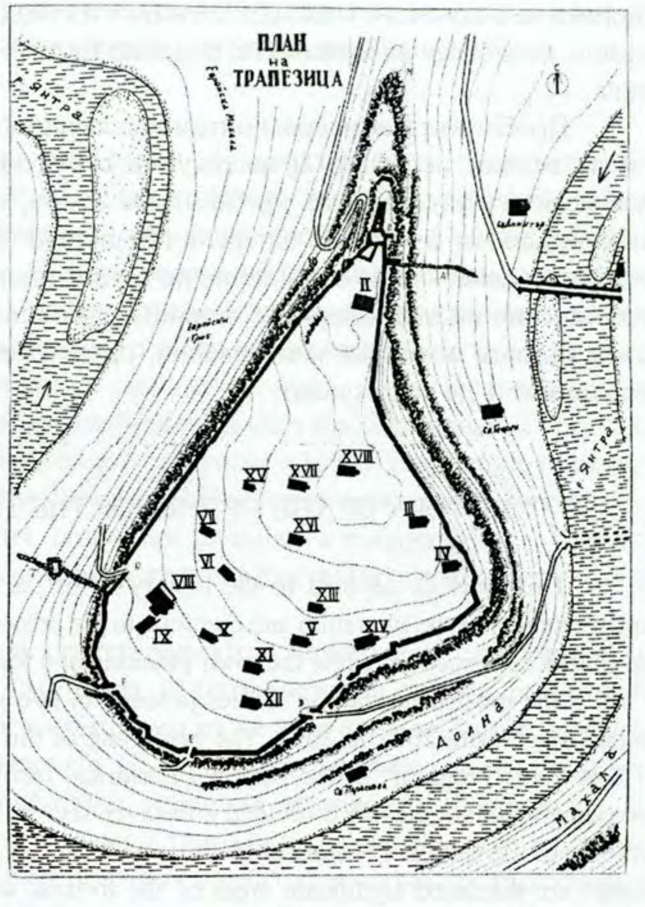
ПЛАН
на
ТРАПЕЗИЦА
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII

2. План на крепостта Трапезица (по К. Шкорпил)

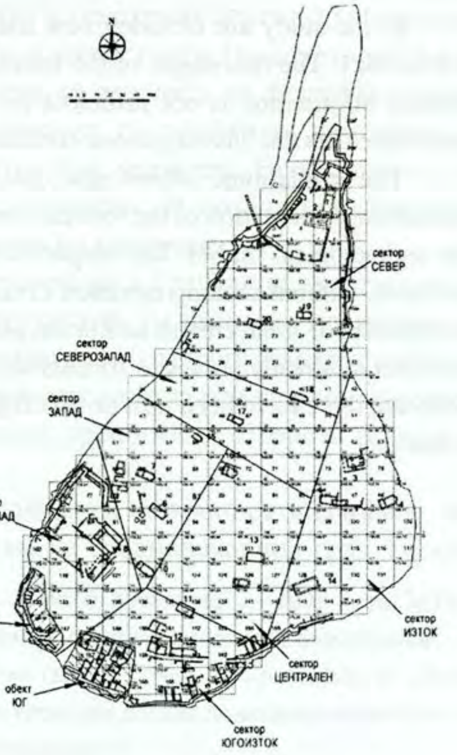
сектор СЕВЕР
сектор СЕВЕРОЗАПАД
сектор ЗАПАД
сектор ЮГОЗАПАД
обект ЮГОЗАПАД
обект ЮГ
сектор ИЗТОК
сектор ЦЕНТРАЛЕН
сектор ЮГОИЗТОК

3. План-квадратна мрежа на крепостта Трапезица със секторите за проучване по 30-годишната програма на НАИМ при БАН.

4. Средновековен град Трапезица – етапи на крепостното строителство в сектор „Север“

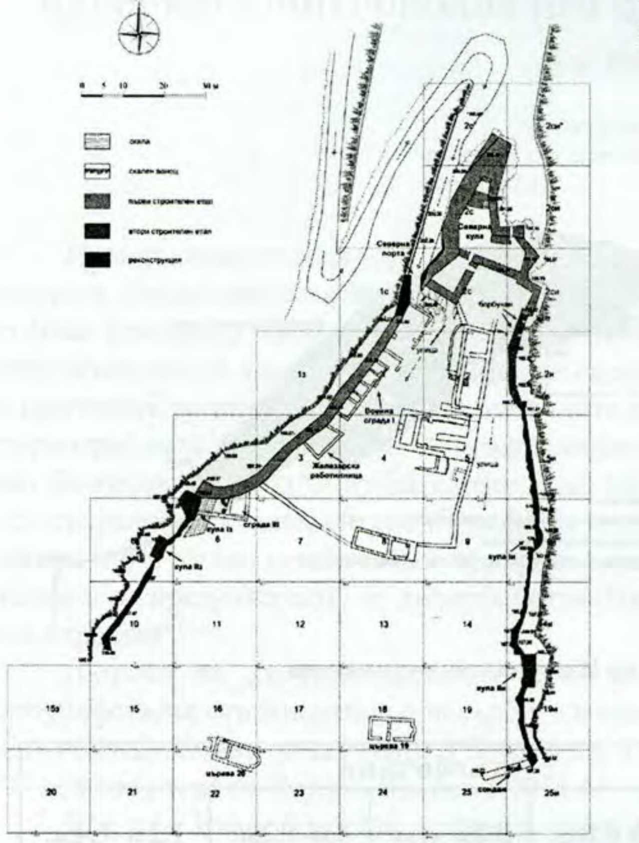

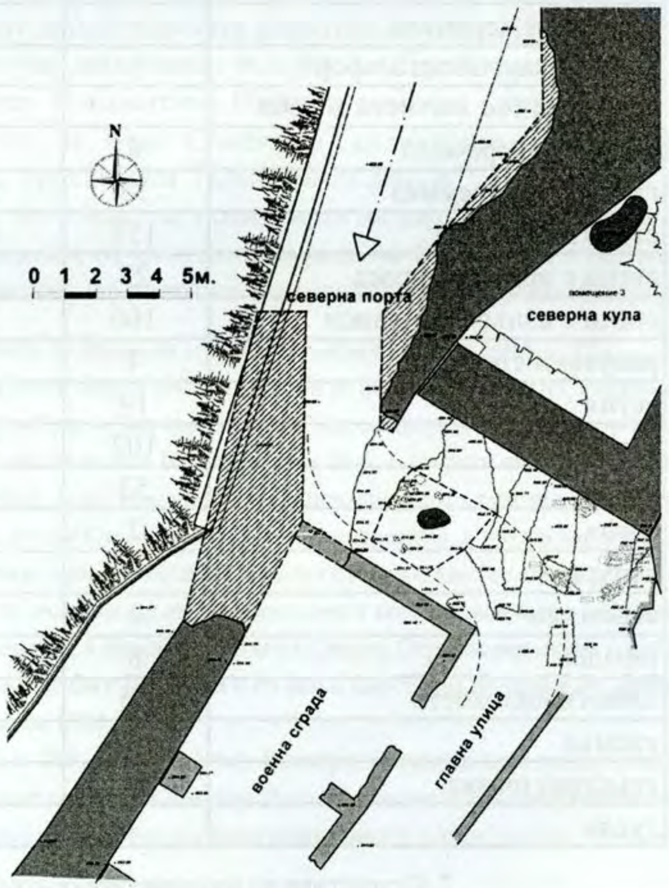
N
0 1 2 3 4 5м.
северна порта
северна кула
помещение 3
военна сграда
главна улица

5. План на Северната порта

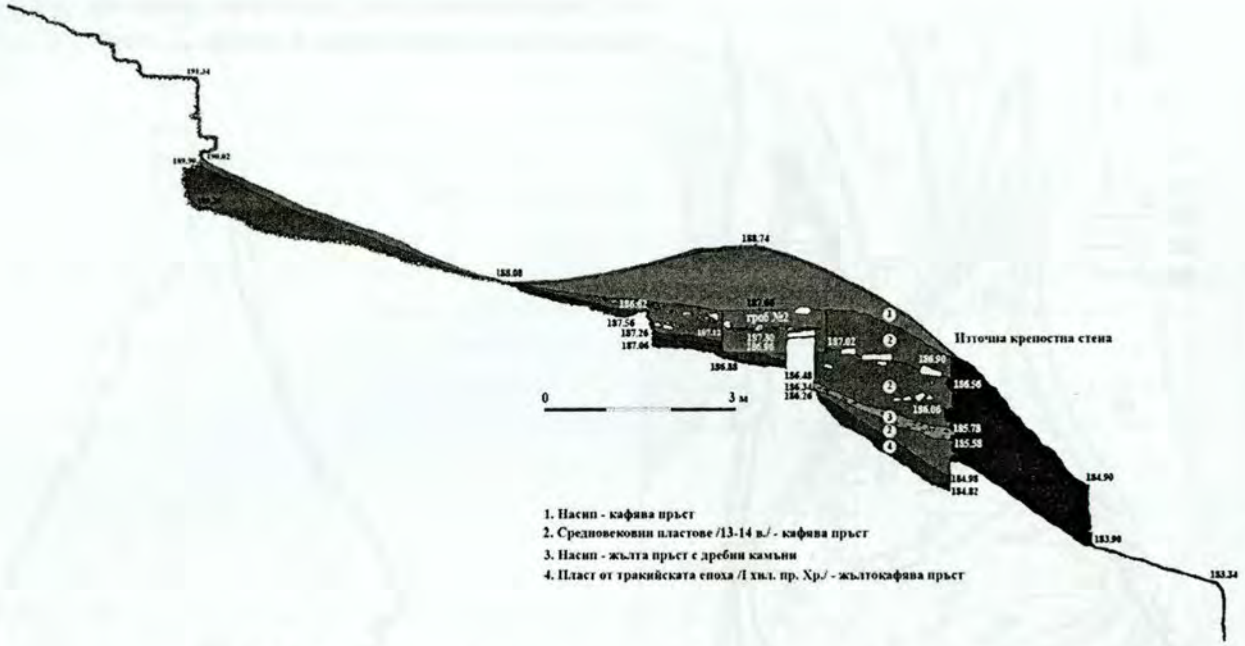
188.74
188.08
186.62
187.06
гроб №2
187.56
187.26
187.06
187.12
187.30
186.98
187.02
186.88
186.48
186.34
186.26
186.90
186.56
186.06
185.78
185.58
184.98
184.82
184.90
183.90
183.34
Източна крепостна стена
1
2
2
3
2
4
0
3 м
1. Насип - кафява пръст
2. Средновековни пластове /13-14 в./ - кафява пръст
3. Насип - жълта пръст с дребни камъни
4. Пласт от тракийската епоха /I хил. пр. Хр./ - жълтокафява пръст

6. Надлъжен разрез на сондаж на Източна крепостна стена

Материал	дълбочина				
	0-0,4м.	0,6-0,8м.	0,8м -1м.	1м-1,2м.	1,2м-1,4м.
тракийска керамика	-	-	1	10	3
ранновизантийски амфори	-	-	1	-	2
керамика със златиста ангоба	-	-	-	-	43
сграфито керамика	80	74	53	6	64
глазирана керемика	53	50	42	12	425
стени без украса	153	80	125	299	111
стени с врязана украса	28	13	9	40	-
стени с излъскани ивици	106	31	97	33	-
рисувани стени	4	-	1	-	-
устия	19	-	16	31	68
дръжки	102	127	70	50	100
дъна	53	52	52	60	23
капак	2	3	-	-	-
чучури	4	2	4	-	-
керемиди	1	1	-	1	-
гвоздеи	8	10	2	1	-
животински кости	55	81	53	176	11
кремък	2	1	2	2	-
стъклена шлака	-	-	1	-	-
тухли	-	-	-	1	1

7. Статистика на материалите от сондаж на Източна крепостна стена

БДИНСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРИ ЦАР ИВАН СРАЦИМИР (1356–1396)

Анчо КАЛОЯНОВ

На византолога Николай Кънев, който ми дава от своите „ключове" за някои от затворените за мен врати в храма на славянската православна цивилизация.

Новият „владетелски портрет" на цар Иван Александър с двамата сина от „новопросветената" Теодора в Лондонското четвероевангелие от 1356 г. датира и появата на Видинското царство на цар Иван Срацимир. Оскъдните сведения за неговото историческо битие се запълват в българския избор за минало от твърдото убеждение, че свадата за бащиното наследство (българското царство) е и причината за завоюването му от османците в края на XIV в. В най-авторитетния труд, с който историографията ни отбеляза 800-годишнината от възстановяването на българското царство, Иван Божилов направи опит да сложи край на това недоразумение: „Но историческите извори не са съхранили никакви сигурни извори за военни стълкновения между Видин и Търново, както категорично и малко необмислено трвърдят някои изследователи. Подобни твърдения почиват на легенди и на презумпцията, че двамата братя (Иван Срацимир и Иван Шишман) са имали причина да се спречкат"[1].

Липсата на „сигурни сведения" е на фона на налични такива за множество случаи на братоубийствени стълкновения при сърбите в края на XIV в. и началото на XV в., а „легендите" най-добре се онагледяват от писаното в Зографската история от 1785 г., публикувано от Ст. Аргиров в 1907 г., а след това от Йордан Иванов в 1931 г.[2]

Все пак Иван Божилов оставя в сила предположението на нашите старобългаристи за „възприемането на някои белези на сръбския правопис" в Бдинския сборник като израз на „своеобразна опозиция на Търново, реакция срещу династическата политика на Иван Александър"[3]. В края на XX в. бе направено откритието, че точно датираният ръкопис на Бдинския сборник от 1360 г. е на хартия с водни знаци от XV в., което Климентина Иванова осмисли като гатанка за изследвачите и не промени предположението си, че Иван Срацимир „съзнателно е въздържал книжовниците си от новите редакции и преводи, прославили Търновската школа"[4]. Произведен от поставения по този начин проблем за правописа като белег за политиката на цар Иван Срацимир е твърдението за отцепването на Бдинската митрополия от Великата църква на Царевград Търнов и подчиняването ѝ на Константинопол, за истинността на което се привличат нови предположения и съображения, както това е направила Евелина Минева относно появата в Бдинския сборник на пространното житие на мъченицата Петка Римлянка на 14 октомври вместо Петка Търновска[5].

---

[1] ***Божилов, Ив.*** Династията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. София, 1985, с. 205.

[2] „И еврейката отрови големия негов син Йоан от първата жена и той се изплаши да не бъде отровен и Страшимир и му даде Видин и цялото Загоре. И отиде Страшимир със своята майка във Видин. След смъртта на Александър стана цар големият негов син, роденият от еврейката Шишман, той завладя и Видин от своя брат – изпрати своя брат Асен с войни срещу Видин, но Страшимир ги порази и неговия брат Асен уби, след това Шишман избяга при зет си турския цар и го помоли да му даде войска и отиде и обсади Видин, но пак Страшимир победи и го прогони, а той тогава с турска войска отиде във Влахия да плячкосва, но ги победи влашкият войвода Мирчо, порази ги люто и едва се спасиха, тогава пак отиде при зет си да вземе повече войни, а Мурат видя, че може да му вземе царството и тръгна с всичките си войски и удари първо него и взе Търново, и отиде във Видин и го превзе, а Шишман избяга в София, Страшимир отиде с майка си във Влахия при Мирчо, а Мурат от Видин отиде в София и се би с Шишман и го уби и царството му присвои, което е до днес" ***Иванов, Й.*** Български старини из Македония. София, 1931. с. 640.

[3] Вж.: ***Божилов, Ив.*** Династията на Асеневци…, с. 208, бел. 45. Иван Божилов определя като спекулативна „тезата за сръбско културно влияние във Видин след завоеванията на Стефан Душан", каквото е и твърдението на румънския изследовател Е. Турдяну, че „политическото влияние във Видин е било румънско (!), а културното – сръбско" ***Божилов, Ив.*** Династията на Асеневци…, с. 203.

[4] ***Иванова, Кл.*** В началото бе книгата. Разказ за старобългарската книга и нейната съдба. София, 2002, 161–163.

С ръкополагането на видински митрополит през 1381 г. от Константинопол и с „толерирането на безюсовия правопис“ Евелина Минева обосновава различията между Житието на Филотея Темнишка от Патриарх Евтимий и Похвалното слово за нея от бдинския митрополит Иоасаф[6], и то въпреки очевидното му преклонение пред величието на вече заточения патриарх през 1394 г., което не се вписва в очакваната позиция на архиерей, подчинен на друг патриарх. Едва през 2014 г. Иван Харалампиев във въвеждащата студия към направения от него нов превод на Похвалното слово на света Филотея поставя под съмнение безюсовия текст на оригинала на Йоасаф Бдински, доколкото творбата е позната по единствения препис в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г.[7]

Всъщност, въпросът за „опозиционния правопис“ на Бдинската митрополия по волята на цар Иван Срацимир се свежда до употребата на безюсов правопис, а тъй като в утвърждаването на този аргумент се цитират най-авторитетните наши старобългаристи, византинисти и историографи (Иван Дуйчев, Иван Добрев, Климентина Иванова и Иван Божилов), преразглеждането му е с очаквано недоверие. При това освен Бдинския сборник, който се оказва под въпрос, защото е от XV в. (а такъв е и преписът на Похвалното слово за Филотея на Йоасаф Бдински), остава още един известен пример – Службата на света Теофана от Патриарх Евтимий, издадена от Емил Калужняцки през 1901 г., но в бдинския ѝ препис (който е „очаквано“ безюсов) е очевидна намесата на сръбски преписвач, който заменил „български скиптър“ със „сръбски скиптър“. Все пак отгатването на „гатанката за изследвачите“, какъвто се явява безюсовия препис на Бдинския сборник, е в контекста на датираните бдински паметници от втората половина на XIV в. и на обстоятелствата, при които става безюсовото „обличане“ на юсовите преписи с бдинско потекло.

От втората половина на XIV в. отдавна са известни три датирани текста:

1. **Бдинското евангелие** от 50-те години на XIV в. е изцяло в юсов правопис, не само основният текст, но и послесловът на преписвача е юсов с изрично посочване, че е работил в Бдин по времето на великия цар на българите и гърците Йоан Александър и „неговия син Йван Срацимир, младия цар“. Иван Срацимир е „млад цар“ след гибелта на Йван Асен от лятото на 1352 г. до 1356 г., когато на тази позиция до цар Иван Александър вече е Иван Шишман, а според Иван Божилов това съобщение не предполага царуването на Иван Срацимир в Бдин. Самото евангелие обаче е преписано в Бдин и по публикуваните от П. Гудев през 1892 г. фрагменти и послеслов следи от българските *У*-говори не се откриват[8]. Очевидно правописните навици на бдинските книжовници споделят особеностите на търновските при митрополит Данаил, който е първият архиерей, славословил цар Йван Срацимир и царица Ана по книжовните юсови произношения. Да се твърди, че Бдинският сборник е най-ранната датирана книга, писана по безюсов правопис през 1360 г.[9], означава непознат по мащабите си пробив на говоримия език (по познатите от XIX в. диалектни особености на българския език) в нормата на тогавашния книжовен език. Още по-невъобразаем е този пробив, ако се има пред вид, че поръчителите (царското семейство) са все още гости в Бдин при четвъртата година от заселването си (цар Иван Срацимир идва от Царевград Търнов, а царица Ана от двора на владетеля на Угровлахия Никола Александър Басараб);

---

[5] ***Минева, Е.*** Пет химнографски творби за св. Петка Търновска. София, 2005, с. 113.

[6] Пак там.

[7] ***Харалампиев, Ив.*** Митрополит Йоасаф Бдински и езиковите традиции на Търновската книжовна школа. – В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа. Кн. 6. В. Търново, 2014, с. 59.

[8] ***Гудев, П.*** Български ръкописи в библиотеката на лорда Zouche. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VIII, 1892, 137–168.

[9] ***Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.*** Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. София, 2003, с. 164.

2. **Бележката в Апостол** на преписвачите Драган и брат му Райко е датирана по споменатата в нея окупация на Бдин от унгарците през 1365–1369 г. Съхраняван е в светогорския манастир „Св. Павел“, днешното му местонахождение не е известно и текстът на Апостола не е познат, но послесловът на преписвачите е публикуван от Йордан Иванов през 1931 г. по „зле преписаният“ текст от архимандрит Леонид (в неговата публикация от 1877 г. юсовете липсват). Все пак през 1944 г. Иван Дуйчев го огласява в истинския му графичен облик, който е повторен от съставителите на Бележки на българските книжовници, т. 1 (2003). В послеслова присъстват и двата юса: сїѧ книжицѧ, тѫга бѣша ѧꙁыкомь велїѧ вь то времѧ[10]. Ако е клише „с многогрешен и несмислен ум“, с което са се самопредставили двамата братя, то е сигурно, че не са и много книжовни, защото невидели изписано името на своя град, свръхстарателно го изписали с малка носовка Бѧдьнь. Отбелязвам тази необичайност за двамата бдински книжовници, защото тя би била дори преследвана, ако цар Иван Срацимир още от появата на Бдинския сборник през 1360 г. е имал за цел да се разграничи от Търново с „опозиционен безюсов правопис“;

3. **Брашовската грамота-писмо** от цар Иван Срацимир е отдавна известна и коментирана, при публикуването ѝ през 1931 г. Йордан Иванов я датира „след 1369 г.“ и според него „редакцията на паметника е смесено сръбско-българска“[11]. С оглед на „безюсовия правопис“ на бдинските книжовни паметници ще посочим, че в грамотата са налице два случая с голям юс – свободно да идѫ... и да тръгȣѫ.

Наличните три датирани паметника с бдинско потекло са юсови, а към тях ще прибавим Канон молебен за царя на българския химнописец Ефрем от края на XIV в., който, защото е юсов, е отнесен към търновските и тъкмо по тази причина е прочетен непълноценно.

* * *

Канон молебен за царя се намира заедно с други канони на химнописеца Ефрем в Хил. 342, който Богданович именува Каноник, датира го между 1364 и 1374 г., посочва водни знаци от 1369 г. и от 1360/80 г. Определя, че е „македонска редакция, охридски правопис“[12]. Независим от описа на Дмитрие Богданович е описът на Предраг Матеич, чието „мнение относно датировката, редакцията и правописа на този паметник е твърде различно“[13]. Различието в датировката се основава на установените от него водни знаци на хартията от 1365/75 г., от 1387 г. и от 1375 г.[14]. Откритието на Предраг Матеич историографски е подкрепено от Иван Божилов с отстраняването на възможните претенденти сред сръбските владетели, византийските василевси и българските царе. И. Божилов приема за най-достоверно, че в текста „царят“ и „царевият син“ могат да бъдат единствено цар Иван Шишман и неговият син Александър[15].

По водните знаци на хартията на Хил. 342 Предраг Матеич датира ръкописа към последните 15 години на XIV в.[16], а по съдържанието на каноните в него и на Канон молебен за царя – между 1387 и 1393 г., „но най-вероятно към 1393 г.“[17] и най-общо като заключение – „към последната четвърт на XIV в.“[18]. И Предраг Матеич смята, че Канон молебен за царя е за цар Иван Шишман и не може да бъде за цар Иван Срацимир, защото последният е роден през 1335 г.[19]. И при двамата изследователи скритата причина за ориентацията към Иван Шишман и отказът от цар Иван Срацимир е утвърденото мнение, че по политически причини правописът в Бдин (безюсов) е различен от правописа в Търново (юсов), а в Канон молебен за царя правописът е изцяло юсов. Явната причина е затруднението при обяснението на употребената от Ефрем лексема юность в Юность цр҃ю оутврьдн. н старостн даждъ лѣта дльгаа (л. 68б). Предвид възрастта на Иван Шишман Предраг Матеич смята, че истината е пожертвана заради необходимостта от ю (тази буква участва в акростиха), а Иван Божилов разширено тълкува „юност" като „младост" („младостта на царя утвърди"[20]) и в такъв случай още по-сигурно е, че „царят" е Иван Шишман, който е по-млад от Иван Срацимир. Появилият се през 2009 г. втори том на Старобългарски речник предлага като второ значение на юность 'сила, разцвет, зрелост'[21]. Доколкото е в съотношение със „старост", от трите синонима подходящ е „зрелост" – „зрелостта на царя подсили и дай му дълги години на старост".

---

[10] ***Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.*** Бележки на българските книжовници…, с. 50.

[11] ***Иванов, Й.*** . Български старини из Македония…, с. 601.

[12] ***Богдановић, Д.*** Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978, с. 139.

[13] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. София, 1982, с. 13.

[14] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 14.

[15] ***Божилов, Ив.*** Династията на Асеневци…, с. 469.

[16] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 15.

[17] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 43.

[18] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 69.

[19] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 42.

От полезрението на изследвачите на Канон молебен за царя е отстранена Молитва за царя при лития на Патриарх Евтимий (при неговото авторство тя исторически е съотносима към цар Иван Шишман)[22]. Общият дух на двете моления е обясним с историческото битие на българите през втората половина на XIV в., а съпоставката между тях показва, че „в деня на битката закриляй главата на царя" е клише: въ дне бранн осѣнн над главо нзвѣстнъїн свон покровь (Ефрем); осѣнн над гдавож его въ дьнь бранн (Патриарх Евтимий). По тази причина за определянето на ситуацията „преди битка", в която е пълнолетен да участва и царевият син, използването на клишето не е определящо и отпада уговорката на Предраг Матеич, че „написването на канона е било по поръчка на църквата или царя и молебенът сигурно е бил отслужен преди никаква битка или обсада"[23].

В съгласие с предположението на Предраг Матеич за „обсада", при която авторът Ефрем се е намирал в самия град и „отвътре" представя събитието, породило нуждата от молението за царя, ще обърна специално внимание на сведението в първи тропар на седма песен, в която вместо многократно споменатите „врази" („наши врагове") и двукратно „варвари" в стихирите (л. 71б), се появява в ед.ч. варваръ – „и подай на царя дързост пред нечестивия и скверен варварин, за да видят всички как ти си с нас и си застъпник на своите люде" (202). Към тази подробност трябва да се добави и молението за скорошна (бърза) помощ от царя на царете Христос (акростихът на Канона гласи „За царя моление към царя Христос принася Ефрем") и от Богородица, отправян деветкратно[24]. Настоятелното при моление за „бърза" и „по-бърза" помощ на царя предполага не единоборство с „варварина" (предводителя на обсадителите, наречени и „измаилтски люде" (л. 70а)), а договорена среща между двамата извън крепостните стени на града, която е с непредвидим изход за него. Молението е отправено от „свещеници и люде" за благото на „войниците и людете" (VI, 3), от които царят очевидно е отделен (отива на договорената среща), което е истинското предназначение на създадения от химнописеца Ефрем молебен канон, определян като „параклис" (моление по повод), т.е. поводът е срещата на царя с „варварина".

---

[20] ***Божилов, Ив.*** Династията на Асеневци…, с. 470.

[21] С второто си значение тя е основополагаща за лексемата „юнак" (според Иван Хараламписв, устно), която не е позната на класическите старобългарски паметници. ***Старобългарски речник.*** Т. 2. София, 2009, с. 1221.

[22] Публикувана е от Емил Калужняцки през 1901 г., който я съпровожда с бележката, че за нея не е открит гръцки оригинал. ***Калужняцки, Е.*** Съчинения на Българския Патриарх Евтимий. В. Търново, 2011, с. 319.

[23] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 37.

[24] Царю на царете ... бързо дай на царя сила срещу враговете (I, 2); Ако погледнеш на нас ... враговете по-бързо като восък ще се стопят (I, 3); Девице ... навести ни по-бързо (III, Богородичен); Пречиста Девице ... посрами бързо тяхната дързост (седален); Сега погледни по-бързо, сега помощ изпрати на раба си, нашия цар, Владико (IV, 2); Христе царю ... изпрати своята помощ на царя ... тъй като си бърз в милостта (V, 4); ... в умиление зовем: „Побързай и ни избави!" (икос); Майко Божия, побързай и разбери нашето моление, и дай на царя ни своята победа и надмощие над враговете (IX, 5); Господи ... обтегни лъка и побързай ... и изтреби варварите от твоето паство (втора стихира).

Пряко към подобно тълкуване отвежда обръщението към Христос в четвърта песен: „...ти от високо гледаш, погледни и освободи царя и града от бедата и езическите коварства и техните козни... Сега погледни по-бързо, сега помощ изпрати на раба си, нашия цар, Владико, защото ето той и сега положи душата си за твоите люде, подобавайки на тебе, Владико. На Исавовото ненаситство се уподоби Измаил, и е зинал сега да погълне твоето стадо, Господи, но ти, Блаже, затвори устата му и дай победа и надмощие на царя". Подобно е съдържанието на молението към Богородица в богородичния тропар на първа песен: „Разори докрай поганското стремление и помогни на нашия цар, Девице, защото ето че загрижен, за твоите люде отива, като добър пастир душа полага!" (в случая царят е уподобен на Добрия пастир, Синът на Девицата)[25].

Описаната в Канон молебен за царя саможертва на неназования по име цар има своето съответствие в епизода за превземането на Бдин от Баязид след победата при Никопол на 25 септември 1396 г. в Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград, дело на Григорий Цамблак: „...и така измаилтянинът, гордеейки се със светли победи, идва срещу града Бдин. И тъй като, прочее, царят излезе при него, без да се бои, понеже за тях му бе проводен пратеник, отпраща го вързан в град Бруса, а богатствата му, които са безчетни, и тях взема, та ги изпраща в своите (предели)"[26].

Поместването на събитието в Бдин, дало повод за появата на Канон молебен за цар Иван Срацимир, се подкрепя и от тъждествата на моленията към Христа и към Богородица за „бърза помощ", доколкото според Похвалното слово за Филотея от Йоасаф Бдински катедралният храм на града е посветен на Света Богородица.

Отъждествяването на цар Иван Срацимир с „царя" се потвърждава и от сръбския препис на Канон молебен за царя, приспособен за деспот Стефан Лазаревич (1402–1427), а водните знаци на неговата хартия са от 1388 до 1407 г., с вариации на някои от знаците до 1422 г.[27]. Именно „знаците до 1422 г." подсказват, че посърбяването е предизвикано от сходна ситуация, каквато е „увеселителната разходка" с кораб на пратеника на новия турски султан Мурад II с деспот Стефан Лазаревич след 1421 г.[28], очаквана да завърши така, както е завършила срещата на цар Иван Срацимир с Баязид пред стените на Бдин през 1396 г. В такъв случай Канон молебен за царя се е оказал под ръка на сръбските архиереи след 1421 г., защото Каноникът (Хил. 342) е бил сред донесените от цар Константин книги – след като Мурад II не потвърдил договора от 1413 г., владетелят на възстановеното българско царство е потърсил убежище в Белград, където през 1421 г. намерил смъртта си.

* * *

Сред книгите, донесени от цар Константин в Белград през 1421 г. е бил и сборникът със смесено съдържание, който е послужил за извод на сръбски препис (Хил. 461), датиран най-общо към първата четвърт на XV в.[29]. В неговия състав творбите са с несъмнено българско потекло[30], а пряко с Бдин и с цар Константин са свързани първите три съчинения – мощите на св. Петка и на царица Теофана са били в престолния град на цар Константин, а св. Иван Рилски е помощник на българските войски, водени от синовете на българските царе Константин и Фружин, в победното сражение над Муса през 1413 г. Смятам, че изводът на Хил. 461 е бил лично притежание (от „царската библиотека“) на цар Константин и защото Службата на царица Теофана е за канонизираната от Патриарх Евтимий на 18 декември 1384 г. царица Теодора (замонашена под името Теофана), първата съпруга на цар Иван Александър и майка на цар Иван Срацимир[31]. При „посърбяването“ на състава на извода на Хил. 461 в службите за св. Петка и за св. Теофана „български скиптър“ е заменено със „сръбски скиптър“[32].

---

[25] Преводът е обновен в сравнение с превода в изданието на паметника от Предраг Матеич, в който се бо сѣтуж, о людех твонхь ходнт е преведено „защото ето че опечален ходи за твоите люде", но в установения контекст на повода стб. ходити означава именно 'отивам'.

[26] Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София, 1986, с. 381.

[27] ***Матеич, Пр.*** Българският химнописец Ефрем…, с. 29.

[28] ***Константин Костенечки.*** Съчинения. София, 1993, с. 185.

[29] ***Минева, Е.*** Пет химнографски творби…, с. 82.

[30] На първо място е Службата на св. Петка Търновска, но началото ѝ липсва, следвана от Службата на царица Теофана от Патриарх Евтимий (единствен препис), пак от него Житие на св. Иван Рилски, фрагмент от Теодосиевото житие на св. Сава Сръбски (за внезапната смърт на Стрез и нататък, фрагмент от Епитемийния номоканон на Великата църква на Царевград Търнов, два монашески чина, чин за разлъчване на душата от тялото и последование за покойници.

Разполагаме с два примера от времето на Стефан Лазаревич (+1427) за начините, по които са били употребени от сръбските архиереи донесените от цар Константин български книги:

1. В служебен миней за месец декември от нач. на XVII в., с едноеров сръбски правопис (спорадично се среща и Ъ), с влияние от ресавска школовка, съхраняван в Цетинския манастир (Цет. 24) за 16 декември има Служба за царица Теофана от светия патриарх Търновски кир Евтимий, в която двукратно се появява името на деспот Стефан: „Моли се, царице, на Царя на царете да съхрани и утвърди деспот Стефан...“; „Весели се днес Стефан деспот сръбски и светло празнуващ твоята всечестна памет и на мощите в ковчега се покланя...“[33]. Очевидно заедно с книгите цар Константин е пренесъл от Бдин в Белград и мощите на своята баба царица Теофана, а заедно с тях и Службата за нея, което потвърждава датирането на Хил. 461 към първата четвърт на XV в. и позволява доуточнението „след 1421 г.“, когато при преписването на юсовия извод текстът се е превърнал в безюсова редакция, представляваща „преход от рашки към ресавски правопис“[34];

2. Панегирикът на дяк Андрей първоначално е съхраняван в Скопие, а сега е в Църковно-историческия и архивен институт в София (ЦИАИ 182). Той е с четива за септември, октомври и ноември, преписан е с ресавски правопис през 1425 г. по повеля на сръбския патриарх Никон, но е търновски по тип и изводът му несъмнено е бил юсов (в него има три жития на Патриарх Евтимий и по едно слово от Климент Охридски и от Теофилакт, архиепископ Български). При завършване на октомврийския дял дяк Андрей е отбелязал: „Взех в четвъртък при патриарха“[35]. Това означава, че разделът за месец ноември той е взел от патриарх Никон, защото неговите изводи са се намирали в книгохранилището на Сръбската патриаршия, т.е. след смъртта на цар Константин „царската библиотека“ е била присвоена от деспот Стефан Лазаревич и нейните книги били раздадени според нуждата от тях. Така минеите за цялата година от търновски тип са се оказали в библиотеката на Сръбската патриаршия и по повеля на патриарх Никон своевременно били „ресавизирани“, за да бъдат пригодни за употреба в сръбските църкви. Наскоро след „ресавизирането“ на чети-минеите за септември, октомври и ноември в Панигирика на дяк Андрей се е появил негов препис с едноеров ресавски правопис и с водни знаци на хартията от 1430 г. (Хил. 496), който до втората половина на XVII в. се е намирал в сръбския манастир Мощаница, а сега е в Хилендар[36].

И при служебния миней за месец декември (Цет. 24) и при Панегирика на дяк Андрей (ЦИАМ 182) още при деспот Стефан Лазаревич сръбските архиереи започнали ресавизирането и посърбяването на книгите от „царската библиотека“ на българския владетел (и дори пристъпили към размножаването на обновените в безюсов препис състави), но и при двата паметника запазили името и титула на Патриарх Евтимий, което е свидетелство за действен авторитет сред тях на Великата църква на Търновград, обясним и с присъствието на „търновските мъже“ в сръбските земи според свидетелството на Константин Костенечки в завършеното от него през 1426 г. Сказание за

---

[31] ***Генчева, С.*** Цар Шишман и Дан войвода. 23.09.1386. Силистра, 2013, 276–298.

[32] ***Минева, Е.*** Пет химнографски творби…, с. 89; ***Калужняцки, Е.*** Съчинения на Българския Патриарх Евтимий…, с. 89, бел. 39.

[33] ***Иванова, Кл.*** Български ръкописи и литературни творби от XIII–XIV в. в сбирката на Цетинския манастир. – Търновска книжовна школа. Т. 4. София, 1985, 54–55.

[34] ***Минева, Е.*** Пет химнографски творби…, с. 82.

[35] ***Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.*** Бележки на българските квижовници…, с. 21.

[36] ***Богдановић, Д.*** Каталог ћирилских рукописа…, с. 188.

буквите. Култът към „търновските книги“ по това време е доказуем и по използването им за образец с ресавизирането на правописа им и по изпращането им за съхранение в светогорския сръбски манастир на Света гора Хилендар. Впрочем, в Хилендар те са могли да бъдат изпратени, за да бъдат спасени от привърженици на Константинополската църква по времето на деспот Гюрг Бранкович (1427–1456) и на неговия син Лазар Бранкович (1456–1458). През XV в. константинополската партия в двора на сръбските деспоти е имала подкрепата на техните съпруги, родственички на известни византийски императорски фамилии (от Палеолозите са Елена, съпруга на Стефан Лазаревич, и София – на Лазар Бранкович, а от Кантакузините е Ирина, съпругата на Гюрг Бранкович)[37]. Доколкото Бдинският сборник от 1360 г. е „женски сборник“, той по право се е падал на някоя от тях, а при ресавизирането му Житието на св. Петка Търновска е било заменено, макар и оставено под същата дата 14 октомври, с Житието на Петка Римлянка. В този смисъл замяната наистина е в опозиция на Великата църква на Царевград Търнов, но тя не е извършена в Бдин през 1360 г., а в Белград или в Смедерево след 1421 г.

BDIN DIOCESE AT THE TIME OF IVAN SRATSIMIR (1356–1396)

Public Prayer Canon for the Ttsar by the Bulgarian hymnwriter Efrem is a prayer for Tsar Ivan Sratsimir on the occasion of his meeting with Bayazid in 1396 in front of the walls of the besieged Bdin, where he was treacherously captured and taken to Bursa. With yusov spelling (small and large nasal vowels) and undoubtedly of Bdin origin, the Public Prayer Canon for tsar Ivan Sratsimir is to be found in a collection of canons dating from the end of the 14th century. The collection was among the books of his son Konstantin, the last Bulgarian king, who at the end of the historic existence of the restored Bulgarian kingdom looked for asylum in Belgrade. After his death in 1422, part of the books from the “royal library“ were sent for safeguarding to the Serbian monastery Hilendar in Mount Athos, among them the Canon collection (Hil.342). This collection, as well as other well-known monuments of Bdin origin from the second half of the 14th century, have yusov spelling. (The famous Bdin collection from 1360 is non-yusov because it was copied in the beginning of the 15th century with verbatim repetition of the epilogue of its 1360 compiler. These testify that Ivan Sratsimir (1356–1396) did not introduce non-yusov spelling in his kingdom “for political reasons“ and that at the time of his reign the Bdin diocese was subordinate to the patriarch of the Great church of Tsarevgrad Tarnov.

---

[37] ***Матанов, Хр.*** Средновековните Балкани. София, 2002, с. 527.

СЪДБАТА НА МИТРОПОЛИТСКАТА ЦЪРКВА „ВЪВЕДЕНИЕ НА СВЕТА БОГОРОДИЦА“ ВЪВ ВИДИН СЛЕД ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ*

Атанаска СТАМБОЛИЙСКА

В историческата наука се е наложило схващането, че в хода на османското завоевание голяма част от християнските храмове са разрушени. Причината за това се търси в стремежа на завоевателите да унищожат основния стожер, на който се крепи християнството, и в който българският народ търси упование срещу новата вяра и нейните носители.

Сведенията за съдбата на църковните храмове от Второто българско царство във времето след османското завоевание дават възможност да се проследи както религиозната политика на османската власт спрямо нейните християнски поданици – зимми, така също и доколко старите църковни постройки са били унищожени, или са се съхранили. Макар че не винаги има възможност в махалата или селището да функционира храм, там където такъв съществува, той играе значима роля.

В работите на Д. Цухлев[1], Хр. Гандев[2] и П. Стефанов[3] се налага тезата, че християнските храмове във Видин са унищожени след османското завоевание и едва от 30-те години на XVII в. отново може да се говори за съществуването на църковни сгради, като за примери се сочат храмовете „Свети Пантелеймон“ и „Света Петка“.

От този утвърдил се постулат излиза, че през периода XV–XVII в., т.е. за около почти два века, във Видин няма църковен храм, който да обслужва духовните потребности на местното население. Предвид това че преобладаващата част от населението на града е християнско, а изповядващите исляма са предимно представители на местния гарнизон[4], възниква въпросът дали действително в бившия столичен град не е останал поне един действащ храм.

В тази връзка интерес представлява въпросът за съдбата на митрополитската църква „Въведение на Света Богородица“ – дали е унищожена от османците, от кръстоносните армии, които преминават оттук, или противно на наложилото се мнение, продължава да съществува след като Видинското царство губи независимостта си? Отговор може да се потърси в запазените извори, въпреки тяхната малобройност и оскъдност.

Преди да се концентрирам върху периода след XIV в., е добре да се види съхранилото се като изворов материал за митрополитската църква във Видин от времето на свободното съществуване на Видинската област като част от средновековната българска държава.

Митрополитската църква се споменава и името ѝ се посочва за пръв път през 1204 г. в писмо, което българските митрополити и епископи изпращат до папа Инокентий III с молба да им бъдат изпратени палиуми: *„Прекланяйки се пред десницата на негово господство като пред най-свети отец и господин папа, с наведена глава и подвити колена за поклон. На първо място грешник и смирения митрополит на пресветата църква на Велбъжд [...] и недостойният епископ и грешник на пресветата църква Богородица в Бдин Климент*[5]“.

---

* Настоящият текст беше написан през 2011 г. и бе приготвен за публикуване за готвещ се за издаване тогава сборник посветен на Видин и региона под редакцията на гл. ас. Ваня Рачева и др. Поради забавянето на сборника статията се публикува тук.

[1] ***Цухлев, Д.*** История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София, 1932, с. 49, 487.

[2] ***Гандев, Хр.*** Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София, 1989, с. 132.

[4] ***Стефанов, П.*** История на Видинската епархия (III–XX век). – Духовна култура, 1991, 8, с. 6.

[4] ***Боянич-Лукач, Д.*** Видин и Видинският санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. София, 1975, с. 57.

[5] ***ЛИБИ***. Т. 3. Под ред. на М. Войнов и др. София, 1965, с. 337.

Следващото споменаване на митрополитския храм на Видин е в „Похвалното слово за Света Филотея“, написано от видинския митрополит Йоасаф (1392/1393–?). Словото е произнесено на 28 май 1395 г., в деня на светицата. То започва със сведение за мисията на „младия цар“ Константин и митрополит Йоасаф в Търново. Там, наред с „необходимите и важни царски работи“, които имат поръчение да изпълнят, те научават и за мощите на света Филотея. С разрешението на „търновския княз“ мощите са отнесени във Видин. За посрещането и полагането им, митрополит Йоасаф пише: *„А когато достигнахме нашата голяма митрополитска църква – всечестния храм на нашата владичица и Богородица, тържествено положихме пречистото и много възпято тяло на преподобна Филотея*“[6].

Засега това са двете известни сведения за съществуването на митрополитската църква през Средновековието. От второто свидетелство е видно, че изпълняващата митрополитски функции църква в града е голяма по размери. Предвид това, тя не може да бъде отъждествена с откритата в замъка „Баба Вида“ църква, която е изключително малка[7] и е по-скоро храм с частен характер – за нуждите на местните владетели, а по-късно царе, и семействата им. Размерите и статутът на митрополитската църква предполагат местоположението ѝ да се търси на територията на укрепения град.

По време на унгарската окупация на града през 1365–1369 г. монахът Блазий де Залка в „Хроника на братята от ордена на миноритите в Босна и Унгария“ съобщава за неизвестна по име църква във Видин: *„В деня на самото превземане на града [от влашкия воевода Владислав Влайку] петима от тях [миноритите] заедно с много други християни избягали в две крепости на споменатия унгарски крал [Людовик], за да се спасят, но останалите петима братя били открити от враговете на вярата да се молят в една църква, ожесточено ги нападнали и единият от тях съсекли...* “[8]. Повече подробности за тази църква няма, и това не позволява да се каже със сигурност дали тя е идентична с митрополитската, или е друга, намираща се в пределите на укрепения град.

Липсата на сведения за съдбата на християнските храмове след османското завоевание води споменатата по-горе група автори до извода, че църквите са станали обект на разграбване и унищожаване от страна на новите господари на Балканите[9]. Противно на това утвърдило се мнение, вероятно не такава е била съдбата на разглежданата митрополитска църква.

В служебен миней за месец юли, произхождащ от Видин, а днес съхраняващ се в Руската държавна библиотека в Москва, на лист 163б е записано:

Съвръшиⷭ҇ сїи минеи мⷭ҇ца феврарїа. ѳ҃і. [19] въ б҃гохранимѣмь Бдини градѣ при храмꙋ Въведенїа ст҃аа въ ст҃ыихъ при всеос҃щеннѡ митрополитѣ кѵⷬ҇ Стефанѣ повелѣнїемь протопопѣ Петра въ лⷮ҇ѣ ЗМ҃Г [7043=1535]. въ врѣмена теж҄ка и нꙋждна.

„Завърши се този миней през месец февруари, 19-и [ден] в богохранимия град Бдин при храма „Въведение на Света Богородица“ при всеосвещения митрополит кир Стефан, по нареждане на протопопа Петър в лето 7043 [=1535], във времена на тегло и нужда“[10].

---

[6] ***Киселков, В.*** Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за Филотея. – БИБ, 1931, 1, 169–206.

[7] ***Вълов, В.*** Средновековната черква в замъка Баба Вида. – Музеи и паметници на културата, 1980, 4, 13–14; ***Вълов, В.*** Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI век. – ИМСЗБ, XIII, 1987, с. 27.

[8] ***ЛИБИ.*** Т. 5, част 1. Под ред. на И. Илиев и др. София, 2001, с. 186.

[9] ***Цухлев, Д.*** История на града Видин..., с. 49; ***Гандев, Хр.*** Българската народност..., с. 132.

[10] Бележки на българските книжовници XVI–XVIII век. Т. 2. Под ред. на Б. Христова и др. София, 2004, с. 9, 128.

Тази приписка е с изключително значение за съдбата на храма, тъй като представлява неоспоримо доказателство, че митрополитската църква продължава да съществува и да функционира и през XVI в. Друго важно сведение, съдържащо се в приписката е, че в митрополитския храм освен богослужение се извършва и книжовна дейност, свидетелство за което представлява написването на минея за месец юли. От текста косвено се разбира, че в църквата освен митрополита и протопоп Петър има и други духовни служители – техни помощници, които се занимават с богослужебна и книжовна дейност. За тях говори споменаването в приписката, че минеят е съставен в храма по нареждане на протопоп Петър, а не от самия него.

По-нататъшната съдба на храма, макар и косвено, може да се проследи по данни от османските описи. В откъс от подробен регистър на населението във Видин за 1542 г. е описана християнската общност в града по махали. Според информацията, съдържаща се в регистъра, християнското население живее в 14 махали[11]. Прави впечатление, че описаната първа по ред махала носи името „поп Петри протопоп“[12]. Тя би била просто една от всичките махали в града, населени с християни, ако не беше съвпадението на имената на протопоп Петри с името на протопоп Петър от цитирания по-горе миней. Това съвпадение на духовния ранг и имената на двете църковни лица, а и разликата само от седем години между съставянето на двата документа, дава основание да се предполага, че става въпрос за един и същ човек. Друго, което е необходимо да се подчертае, е че протопопът (или протойереят), като първи свещеник след митрополита, служи в митрополитската църква. Тези факти подсказват, че „махала поп Петри протопоп“ е всъщност махалата, където се е намирала митрополитската църква. По този начин от данните на регистъра косвено се разбира, че митрополитският храм продължава да съществува, макар че махалата не е записана по негово име, а по името на първосвещеника. Като се има предвид, че махала „поп Петри протопоп“ е записана на първо място в регистъра, тя може да бъде разгледана като махала с по-специално значение. В махалата са записани общо 28 християнски домакинства и петима неженени. Едва ли обаче храмът е обслужвал духовните потребности само на тези домакинства. Във всяка от махалите, отбелязани в регистъра, има записан свещеник, но няма сведение дали на териториите на отделните махали е имало храмове[13].

Това е последното ми известно сведение, което може да се свърже с митрополитската църква. По-нататъшната ѝ съдба е неясна. Пътешествениците, които преминат през Видин през XVIII и XIX в. пишат само за две църкви – „Свети Пантелеймон“ и „Света Петка“[14], като името на митрополитската църква „Въведение на Света Богородица“ не се споменава. Устояла на превратностите на времето, в началото на XVII в. тя изчезва от писмените извори. Къде могат да се търсят евентуалните причини за това? Един от възможните варианти за отговор на въпроса за съдбата на църквата „Въведение Богородично“ може да се търси сред документите, издадени от османската власт. В султанска заповед от 1560 г., адресирана до кадията на Видин, се чете следното: *„Изпратено е писмо, че в съседство със свещената джамия, построена в самия Видин от Михалоглу Мехмед, се намира черква, в която неверниците пият вино, карат се с невъзможни викове и стават пречка за извършване на молитвите на правоверните. Когато в миналото беше изпратен доклад, че разправиите и крамолите безпокоили много мюсюлманите, това беше забранено със заповед, регистрирана в запазения сиджил. Докладва се, че после в споменатия град станал пожар и църквата изгоряла, а неверниците я възстановили и разширили, и че се проявява бдителност към нейния двор като място за събиране [на неверници]. Нареждам: когато пристигне [*заповедта*], да действаш съгласно предишната заповед и да не позволяваш никому да противостои на свещения закон*“[15].

Събитията, разиграли се около тази неименувана църква, могат да се свържат и проследят във времето, като се вземат предвид данните от сиджилите на видинското кадийство за периода 1698–1702 г. Според информацията от тях, една от регистрираните махали във Видин носи името „Пантелей“[16]. Вероятно на нейна територия се е намирала църквата „Свети Пантелеймон“ и махалата носи името на храма.

Около историята на църквата „Свети Пантелеймон“ има интересни факти, засвидетелствани в османотурски документ издаден след 1560 г. Написаното в документа, публикувано в резюме от Е. Грозданова и Ст. Андреев, може да се свърже и със съдбата на църквата „Въведение на Света Богородица“. Ето как те препредават този текст: *„Във Видин при пожар изгоряла до основи църквата „Пантократор“, чието име османският чиновник очевидно бил затруднен да предаде и донякъде изопачил. Тогава се вдигнали тамошният поп Никола и още неколцина представители на българите от махалата, където се намирала църквата, отишли в меджлиса и замолили да им бъде разрешено да възстановят пострадалата черква. Изглежда не срещнали особено съчувствие, но все пак висшестоящите органи на централната власт били осведомени за произшествието и молбата на видинските българи, защото последвала султанска заповед до бея и кадията на Видин да разрешат ремонта на черквата, но в никакъв случай да не допускат тя да надвишава по размерите си изгорялата*“[17].

Възможно е в коментирания документ споменатата църква да е била записана не като „Пантократор“, както пишат изследователите, макар и изказвайки съмнение[18], а по-скоро там да е записана силно изопачена форма на името на свети Пантелеймон. Османският чиновник, съставил документа, едва ли е бил толкова добре запознат с християнските светци, че да се старае да запише имената им коректно, а по-скоро е записал звуконаподобявайки чутото от произнеслия пред него името на църквата християнин. Добър пример в тази посока могат да бъдат множеството преиначени лични и селищни имена от описите на Видинския санджак, съставени по различно време от различни османски чиновници – поп Кюлюм (?)[19], село Бело апчиче (Белоптичан), село Буджа (Бучье), село Потрокан (Потърканйе) и много други[20]. Действащият свещеник в разглежданата църква по това време, както е видно от документа, е поп Никола, стоящ начело на делегацията на християните от махалата до местните органи на управление и предприемащ активни действия за възстановяване на местния енорийски храм[21].

Според изследователите на Видин църквата „Свети Пантелеймон“ се е намирала в близост до джамията, известна в края на XIX – началото на XX в. с името „Хаджъ Ферхад“, и на почти същото разстояние от джамията на Осман Пазвантоглу, която по всяка вероятност е построена на мястото на т. н. „Джами-и джедид“ (Новата джамия), съществувала през периода 1523–1537 г.[22] Църква в махалата е съществувала със сигурност преди 1523 г. Построяването ѝ по-късно от тази година не би било възможно, тъй като джамията вече е съществувала, а както е известно християните нямат право да строят молитвени храмове в близост до джамии. Както стана ясно от приписката в минея, митрополитската църква е съществувала през 1535 г. и вероятно през 1542 г., като се има предвид цитирания османски регистър на населението във Видин. Разсъждавайки в тази посока би могло да се постави знак на равенство между църквата „Въведение Богородично“ и „Свети Панталеймон. Може да се предположи, че при пожара през 1560 г., за който съобщава разгледаната по-горе султанска заповед, е изгоряла църквата „Въведение на Света Богородица“, християните са успели да я възстановят, но вече с нов патрон – свети Пантелеймон. Причина за промяната на името на храма може да бъде тълкуванието, че с този пожар света Богородица, явно, е оттеглила божествената си закрила от сградата и е потърсен нов патрон, или смяната на небесния покровител на храма е станала по желание на ктитора, като може да се предположи, че свети Пантелеймон е негов личен закрилник или покровител на неговия род. Документът представен в резюме от Е. Грозданова и Ст. Андреев би могъл да се разглежда като продължение на историята на църквата „Свети Панталеймон“. Двамата изследователи отбелязват, че документът е датиран след 1560 г., без да посочват конкретен период, споменат е патрона на църквата, който насочва към свети Пантелеймон. Така църквата „Свети Панталеймон“ неизвестно кога след 1560 г. изгаря, но благодарение на ангажираността и финансовите средства на живеещите в махалата християни е възстановена.

---

[11] ***ТИБИ***. Т. 3. София, 1972, 36–38; ***Цветкова, Б.*** За етническия и демографския облик на Видин през XVI век. – Известия на етнографския институт и музей, VII, 1964, с. 16.

[12] ***ТИБИ***, Т. 3, с. 36.

[13] ***ТИБИ,*** Т. 3, с. 36.

[14] Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век. Т. 2. Под ред. на П. Миятев. София, 1976, с. 90; ***Иречек, К.*** Пътувания по България. София,1974, с. 340.

[15] ***По следите на насилието.*** Документи и материали за налагане на исляма. Ч. I. Под редакцията на П. Петров. София, 1987, с. 107. Вж. също: ***Грозданова, Е., Ст. Андреев.*** Османотурски документ от 1560 година за обичая лазаруване в Неврокоп. – Векове, 1982, 5, с. 8.

[16] ***Гандев, Хр.*** Проникване и укрепване на българите във Видин към края на XVII и през XVIII век. – В: ***Гандев, Хр.*** Проблеми на Българското Възраждане. София, 1976, с. 517.

[17] ***Грозданова, Е., Ст. Андреев.*** Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. София, 1986, с. 143.

[18] ***Грозданова, Е., Ст. Андреев.*** Българите през XVI век ..., с. 143.

[19] ***ТИБИ,*** т. 3, с. 37.

[20] ***Боянич-Лукач, Д.*** Видин и Видинския санджак...., с. 68, 73, 128.

[21] За разнообразния състав на членовете на делегациите-инициатори за подновяване на християнските храмове през периода, описани в османските документи вж. ***Градева, Р.*** За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: Някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси.Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева, София, 2008, 138–144.

От това би следвало, че наименованието на махалата „поп Петри протопоп“ е заменено с наименованието „Пантелей“, т.е., че става дума за една и съща махала, която променя името си в зависимост от името на храма или на енорийския свещеник, който в дадения момент ръководи енорията.

Църквата „Свети Панталеймон“ би могла да се свърже със съществуването на по-ранен храм. Аргументи в тази посока засега се опират на следните факти: В храма са разкрити два живописни слоя. Първият датира от времето преди XVII в., а вторият след XVII в[23]. Върху западната страна на притвора, над прозореца е разположен образът на свети Панталеймон. Под изображението му се намира и ктиторският надпис, който гласи „*... поднови се божествения храм на светия и славен великомъченик Панталеймон в лето 1633 и изписа се при преосвещения митрополит....* “[24], името на митрополитът не се чете, тъй като редък е изтрити до края. Самият термин *„подновяване“* в ктиторския надпис дава основание да се твърди, че храмът е изграден върху по-стари основи.

Друг факт около храма „Свети Пантелеймон“, който по косвен път го свързва с църквата „Въведение на Света Богородица“ е, че поне до 1868 г. именно той е използван като митрополитска църква. Изграден е върху по-стари основи и е по-голям от църквата „Света Петка“[25]. Около него са концентрирани голяма част от църковните сгради, а по-късно, засега неизвестно кога, откъм южната му страна е бил устроен олтар в чест на свети Николай Мирликийски[26]. Впоследствие до него е издигната и сградата на митрополията.

---

[22] ***Илиев, Н.*** Култови сгради във Видин (XV–XVIII в.). – В: Историко-литературен алманах. Видински четения 2002 г. Доклади от семинар, посветен на деня на музеите. Видин. 2003, с. 30.

[23] ***Андреева, А.*** Стенописите в притвора на църквата „Св. Панталеймон“ в град Видин. София, 2003, с. 20.

[24] ***Цухлев, Д.*** История на град Видин....., с. 490, бел. 2.

[25] ***Илиев, Н.*** Култови сгради във Видин..., с. 30; ***Андреева, А.*** Стенописите в притвора на църквата „Св. Панталеймон“ в град Видин. София, 2003, с. 12; ***Филипова, Ф.*** Към историята на Видинска епархия през XVII век. Паметници от миналото. – в-к Бъдин, 1990, № 12, с. 6.

[26] ***Лачев, М.*** Кратка история на храма „Св. Николай Мирликийски Чудотворец“ в град Видин. – Духовна култура, 1990, 11, с. 25.

Другите възможни хипотези за края на църквата са свързани със стратегическото местоположение на Видинско като територия на Османската империя, която неведнъж е подлагана на нашествия и опустошения в следствие на различни военни действия. Периодът от края на XVI и през целия XVII в. е изпълнен с походи и въстания. Освен че се отразяват негативно на демографията на района те оставят и много материални разрушения.

Кои са възможните варианти за време и събитие, които могат да бъдат свързани с евентуалното унищожаване на митрополитската църква?

На първо място, може да се предположи, че това е станало през 1594–1598 г., по време на походите на влашкия княз Михай Витязул (1593–1601). През 1594 г. във Влашко се състоял съвет на болярите, на който е взето решение да се разрушат турските крепости по река Дунав. Двете страни на реката трябвало да преминат във владение на християните, за да се изместят военните действия на юг от Дунава[27]. След завладяването и опожаряването на редица крепости по Дунав, през 1595 г. войските на Михай Витязул ограбили Никопол и Видин[28]. В хода на военните действия и последиците от тях обаче липсва конкретно споменаване за опожаряване на Видин.

През 1598 г., при един от поредните си походи на юг от Дунава, влашкият владетел Михай Витязул завладява Плевен, Оряхово, Враца, Флорентин и Видин. След това се отправя към Кладово[29]. В свое писмо до архидука Максимилиан влашкият княз пише: *„[М]ежду Дунав и Балкана до София опожарих две хиляди села, а хората – християни или българи от тези села, големи и малки, по моя сметка около 16 000 души, с всичкото им имущество ги прехвърлих оттатък Дунава“*[30]. Походите на Михай Витязул продължават и през следващата 1599 г., когато напада османската армия при Русчук и Видин[31]. От тези данни не може категорично да се заключи, че по време на походите на Михай Витязул митрополитската църква е разрушена и престава да съществува въпреки сведенията, че на няколко пъти Видин е завладяван и ограбван.

Друг възможен момент за разрушаване на митрополитската църква е по време на Чипровското въстание през 1688–1689 г. Унгарският военачалник Имре Тьокьоли, който се сражава на страната на османската армия, опустошава района на Чипровци, Берковско, Ломско и Видинско[32]. Австрийската армия начело с Людвик Баденски обсажда Видин и успява да го превземе на 14 октомври 1689 г. В хода на военните действия, през 1690 г., османците с помощта на Имре Тьокьоли си връщат града[33].

В релацията си до Висшия католически съвет в Рим от 1689 г. Стефан Княжевич пише: *„[О]сманската армия има разпореждане черквите, манастирите и къщите на християните да бъдат сринати до основи и изравнени със земята, което било изпълнено“*[34]. Това сведение се отнася предимно за въстаналите католически селища, но може заповедта да засяга и другите размирни райони, какъвто, по това време, определено е и Видин. Все пак трябва да се има предвид и това, че градът е превзет от австрийските войски. Не е за подценяване и известното негативно или често дори и враждебно отношение на католическата църква към православните християни, след схизмата от 1054 г.[35]

---

[27] ***Велики, К.*** Походите на Михай Витязул на юг от Дунава. – ИПр, 1973, 1, с. 64.

[28] ***Велики, К.*** Походите на Михай Витязул..., с. 65.

[29] ***Велики, К.*** Походите на Михай Витязул..., с. 71, бел. 52.

[30] ***Велики, К.*** Походите на Михай Витязул..., с. 71, бел. 53.

[31] ***Велики, К.*** Походите на Михай Витязул..., с. 71.

[32] ***Стисаревска, Й.*** Чипровското въстание – предания и действителност. – В: 300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в. София, 1988, с. 184; ***Йонов, М.*** Чипровското въстание и събитията в Югоизточна Европа през 80-те и 90-те години на XVII век. – В: 300 години Чипровско въстание..., с. 265.

[33] ***Иречек, К.*** История на българите. София, 1978, с. 514.

[34] ***Чолов, П.*** Чипровското въстание 1688 година. София, 1988.

[35] ***Тодорова, О.*** О противоречиях между православными и католиками в Болгарии в XVII веке. – Bulgarian Historical Review, 1992, 3, 9–31.

Не е изключено митрополитската църква да е унищожена по време на споменатите военни действия. Това предположение косвено се подкрепя от един ферман, изпратен до кадията на Видин от 1699/1700 г., по повод негово писмо, в което се изразява искането на християните от района на Видин да им бъде разрешен ремонта на църкви. Те заявили пред съда, че от времето на османското завоевание в техни ръце са останали църкви в наследство. По-късно те са се разрушили. Християните са поискали султанска заповед, за да се огледат храмовете. Искането се отнася до църквите в цялата Видинска каза[36].

Съществува и друга възможност за съдбата на митрополитската църква, а именно – в неизвестно за нас време тя да е била превърната в джамия. Основание за последното дава информацията, съдържаща се в първото българско описание на Видин, от 1874 г., с автор Коста Ангелов. Той е роден е във Видин, има лични наблюдения и познания за града, а вероятно използва и спомените на местното население. За религиозните сгради в града той пише: *„Черкови има две – едната вън от калето „Свети Димитрия“ и друга вътре, която е подразделена на две: едната в земята „Свети Панталей“, а другата над нея „Свети Николай“, те ако и да са още по-стари от вънината, но са по-здрави. Има и още две, които са взети от турците: едната в калето „Света Петка“, в която държат кюмюра на аскера и друга, вън край Дунава е джамия. Над викалото на последната има три кръста, които ги хвърлят мюсюлманите, а те се възкачват уж пак; тя е правена два пъти на джамия, в които е изгоревала, а сега я направиха много яка“*[37].

От описанието не става ясно какво точно трябва да се разбира под израза „и друга, вън край Дунава, е джамия“. Дали става дума за територията, която обхваща укрепения град, т.е., е в рамките на средновековния град, или трябва да се разбира пространството извън укрепения средновековен град, т. нар. Външен град, където са били съсредоточени жилищата на християнското население?

Поради липсата на достатъчно изворов материал и на археологически проучвания въпросът за края на митрополитската църква все още не може да намери категоричен отговор. Факт е обаче, че тя е съществувала до средата на XVI в., като засега не може да се каже със сигурност дали е унищожена, или неин пряк приемник се явява църквата „Свети Пантелеймон“.

ON THE FATE OF VIDIN'S CATHEDRAL OF "PRESENTATION OF THE BLESSED VIRGIN" AFTER THE OTTOMAN CONQUEST

The article discusses the question of the fate of Vidin's cathedral of „Presentation of the Blessed Virgin" after the Ottoman conquest – whether it was destroyed by the Ottomans or by the crusading armies, which passed by; or contrary to the popular opinion that during the Ottoman conquest most of the Christian churches in the Bulgarian lands were destroyed, it continued to exist even though the Tsardom of Vidin had already lost its independence. Given the fact that the predominant population of the city was Christian, a question arises was not there at least one active church left.

The answer could be sought in the existing sources – marginal notes, Ottoman registers and orders, donor inscriptions and accounts of travelers, despite their paucity and scarcity.

---

[36] ***Градева, Р.*** За немюсюлманите и техните храмове..., с. 132, 152, бел. 88.

[37] ДА-Видин, ф. 1217, оп. 1, а.е. 37.

СРЕДНОВЕКОВНИ КРЕПОСТИ В РЕГИОНА НА ЛОВЕЧ И ТРОЯН В ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ОТ XVI ВЕК

Красимира МУТАФОВА

Разнородната и обемна информация на османските регистри от XV и XVI в. не без основание е считана за един от най-надеждните източници за проучване на настъпилите демографски, религиозни, стопански и дори политически промени в българските земи в навечерието на османското нашествие. При това след установените договорни отношения между архивохранилищата на България и Турция през 1993 г. вече разполагаме с компактен архивен материал и като хронология, и като териториален обхват[1]. Представеното изследване е свързано с дългогодишните ми опити да издирвам, превеждам и интерпретирам османски архивни документи като извор за съдбата на Търновското царство, за настъпилите промени и континуитет в административното устройство, за състоянието и развитието на селищната мрежа, градското пространство, „местата на власт“ и пр.

Подбраният регион не е случаен. Не само защото Ловеч е емблематично свързан с въстанието на Асен и Петър и Второто българско царство. Стратегическото разположение и географските особености на Ловеч и региона, който днес идентифицираме като Троянско, предопределят важното място, което заемат в рамките на възобновената средновековна българска държава.

Обстоятелство, което придава особено значение на целия регион, е обособяването му като проходна зона с вековно значение в инфраструктурата на Централна Северна България. Още в периода на римското владичество, както е добре известно, тук минава един от най-важните пътища, които съединяват крайдунавските земи с Тракия, пресичайки средищната част на старопланинската верига. На глобалното значение на т.нар. Траянов път за инфраструктурата на региона през късноантичната и през ранновизантийската епоха обръща внимание Ив. Дуйчев, но главна заслуга за установяване на траекторията на пътя и уточняване на главните станции има В. Аврамов[2].

На трето място бих посочила, че регионът е същностна част в организирането на отбраната на тема Паристрион[3]. Още в края на X – първата половина на XI в. по северните склонове на Стара планина възникват множество укрепени селища и крепости, като най-често се преизползват заварени ранновизантийски укрепления[4]. В края на XII в. именно те се превръщат в основните крепости, на които се опира българската аристокрация при възстановяването на българската държавност и царство.

---

[1] По-подробно за новите възможности за работа с османски архивен материал вж. у: ***Мутафова, Кр.*** Възможности за изследване на българската история през XV–XVII в. в Истанбулския османски архив. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Материали от научната конференция, организирана от ИЮФ, ноември 2006 г. В. Търново, 2007, 141–155.

[2] Известен като Виа Траяна, пътят всъщност е прокаран при император Нерон (37–68) и разширен с необходимите пътни станции при император Траян (98–117). ***Аврамов, В.*** Траяновият път от Карпатите през Дунава и Балкана за Пловдив. – ИБАД, 4 (1914), 226–240; ***Дуйчев, Ив.*** За най-старата история на Троян. – В: Град Троян. Юбилеен сборник по случай 100 години от обявяването му за град. София, 1968, 11–17. Заслужава внимание и изследването на Иван Христов „За името на един град“. Авторът коментира обстоятелствено наложената погрешна представа относно названието на пътя през днешния Троянски проход, който според него би следвало да бъде наречен Неронов или може би Марк-Аврелиев. – ***Христов, Ив.*** За името на един град. В. Търново, 2009, 22–30.

[3] Тема Паристрион възниква вероятно в нач. на XI в., след успешния поход на Василий II, завършил с покоряването на Плиска, Преслав и други градове в тази област. В научната литература все още има известни разногласия относно организацията на българските земи след падането им под византийска власт, времето на образуване, броя и обхвата на темите, в които са администрирани покорените български територии. Вж. ***Златарски, В.*** История на Българската държава през средните векове. Т. II: България под византийско владичество. Под ред. на Д. Ангелов. София, 1972 (фототипно изд. по това от 1934), 1–16; **История на България.** [Многотомна история на България в 14 тома, изд. на БАН]. Т. II: Втора българска държава. София, 1981, с. 411 и сл.; **История на България.** Т. III: Втора българска държава. София, 1982, 23–26, с. 105, бел. 1 и пос. лит.; ***Божилов, Ив.*** Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X в. – SB, II, 1970, 75–96; На споровете в българската и чужда историография около вида на византийското управление в българските земи, начина и последователността на администрирането им, образуването на тема Паристрион и пр.

При все че съдбата на селищата от региона на Ловеч и Троян преди и след османското завоевание, десетилетия наред привлича интереса на историци, археолози, ономасти, фолклористи, редица моменти от миналото, особено на Троян и Троянския край през Средновековието и т.нар османски период, все още остават неизяснени. Немалкото изследвания, публикувани в юбилейните сборници, посветени на Троян[5] и в тематичната поредица „Културно-историческо наследство на Троянския край“[6], както и целевите археологически и теренни проучвания[7] на Ив. Захариев, Г. Китов, Й. Алексиев, Ив. Христов, М. Цачева, М. Балболова-Иванова и др. попълват много от празнотите, но те не решават всички спорни въпроси относно историята на града и на региона в навечерието на османското завоевание и ранните столетия под османска власт. Достатъчно е да се посочи, че в почти всички изследвания като първи известия за Троян се преповтарят публикуваните от Б. Цветкова данни от регистър с преписи от тезкерета за владение на спахилъци от 1608–1609 г.[8] и това предопределя долната хронологическа граница в хипотезите относно възникването на града.

обстойно се спира В. Тъпкова-Заимова в: ***Тъпкова-Заимова, В.*** Долни Дунав – Гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. София, 1976, 33–69.

[4] През първата половина на XI в. земите на север от Хемус са организирани като акритски (гранични) земи, но положението в тема Паристрион е крайно нестабилно поради постоянния натиск на печенеги, узи и кумани. Наред с византийските гарнизони, чиято численост е крайно недостатъчна, отделни български боляри, а и цели български села, както отбелязва Пл. Павлов, получават данъчни привилегии и заплати, формирайки отряди от т.нар. акрити. ***Павлов, Пл.*** Бунтари и авантюристи в средновековна България (Бунтът на „граничаря“ Нестор). В. Търново, 2000; ***Тъпкова-Заимова, В.*** Долни Дунав…, 84–88; ***Бараков, В.*** Градът във Второто българско царство. Раждане, типология, структура. В. Търново, 2015, 44–45.

[5] Безспорно приносен характер имат изследванията на Ив. Дуйчев и Б. Цветкова, публикувани в юбилейния сборник по случай 100 години от обявяването на Троян за град: ***Дуйчев, Ив***. За най-старата история на Троян; ***Цветкова, Б.*** Троян и Троянско през XV–XVIII в. – В: Град Троян. Юбилеен сборник по случай 100 години от обявяването му за град. София, 1968, 18–34. Не по-малко стойностни са и сборниците с материали от проведените тематични и юбилейни конференции. С интерес се очаква подготвяното юбилейно издание по случай 150-годишнината от обявяването на Троян за град.

[6] До този момент – от 1988 до 2005 г. – са издадени 13 книжки, но един дори най-общ преглед сочи обаче, че публикациите, посветени на Средновековието и особено на Късното средновековие, са сравнително малко. Вж. напр. ***Балболова-Иванова, М***. Средновековното укрепено селище и некропол в м. Малкото кале при с. Добродан, Троянска селищна система. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 1. София, 1988, 21–29; ***Марков, В.*** Към въпроса за късносредновековния Троян. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 2. Съст. Т. Тотевски. София, 1990, 15–24; ***Мутафова, Кр.*** Към историята на Троян и Троянско през XV–XVII век. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 5: Принос към историята на Троянския край от древността до Освобождението. Съст. Т. Тотевски. София, 1992, 46–66.

[7] Началото на археологическите проучвания в Троянския край се поставя с разкопките в пещерата Топля при с. Голяма Желязна в края на XIX в., но системното проучване на региона в праисторическата епоха, Античността и Средновековието датира от 70-те години на XX в. Вж. ***Тотевски, Т.*** Троянският край през праисторическата епоха и Античността. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 5. ..., с. 3 и сл. ***Захариев, Ив.*** Средновековен некропол на местността „Калето“ при село Дебнево, Ловешки окръг. – Археология, XX/1 (1978), 42; ***Цачева, М.*** Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето“ при село Дебнево, община Троян. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 5. 34–45; ***Балболова-Иванова, М***. Средновековното укрепено селище… и др.

[8] ***Цветкова, Б.*** Троян и Троянско…, с. 20.

Изключение донякъде е Ловеч, но не и селищата в региона. В немалка степен това се дължи на седемтомната, уникална, не само за времето си, поредица „Ловеч и Ловчанско“[9]. Продължението на тази амбициозна програма за проучване на почти всички сфери на стопанския, обществения, политическия и културния живот преди всичко на Ловеч, за съжаление все още не е намерило реализацията си си в рамките на енциклопедия „Ловешки край“[10]. Още през 60-те години обаче Йорданка Чангова поставя началото на системни археологически проучвания в Ловеч, а научните резултати от тях са обобщени в излязлата през 2006 г. нейна монография „Ловеч. Цитаделата на Средновековния град XII–XIV в.“ При все че не липсват изследвания за настъпилите промени в Ловеч и региона през Късното средновековие, сред тях доминира най-вече „павликянската“ тема, демографската проблематика и ислямизационния процес[11].

Реална възможност за цялостно проучване на селищната мрежа в региона на Ловеч и Троян преди и след османското завоевание дават османските данъчни описи, само част от които са публикувани:

– откъс от кратък (*иджмал*) регистър на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от 1479/1480 г.[12];

– кратък (*иджмал*) регистър от 80-те години на XV в., съставен най-вероятно между 1483–1485 г.[13] Изготвянето му само няколко години след описа от 1479 г. предполага пълно или частично съвпадение на информацията относно повечето регистрирани селища;

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети и хасове във вилаета Нийболу (Никопол), съставен през 922 (5 февруари 1516 – 23 януари 1517) г. по времето на султан Селим I (1512–1520). Около половината от регистъра се съхранява в Османския архив на Министърпредседателството в гр. Истанбул (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – BOA)[14], а фрагмент от него в Ориенталски отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София (НБКМ)[15]. Регистърът съдържа разнообразна и компактна информация, но за съжаление в описа на селищата от каза Лофча липсват няколко страници. В изследването е използван основно описът, съхраняван в BOA.

---

[9] **Ловеч и Ловчанско.** Географско, историческо и културно описание. Кн. I–VII. София, 1929–1938. Първите пет книги от поредицата са редактирани от Анастас Иширков, шестата е редактирана от Иван Урумов, Стефан Ватев и Трифон Трифонов, а последната седма книга – от Стефан Ватев, Трифон Трифонов и Стефан Петков.

[10] Продължилият твърде дълго спор за архива на енциклопедия „Ловешки край“, чието начало е поставено още през 1983 г., не само поставя под въпрос издаването, но и оцеляването на събрания материал.

[11] ***Петров, П.*** Помохамеданчването в Ловешкия край (главно селата Български извор, Градешница, Галата и Помашка Лешница). Ловеч, 1964; ***Йовков, М.*** Павликяни и павликянски селища в българските земи XV–XVIII в. София, 1991, 105–143; ***Мутафова, Кр***. Павликяните – „други“ за всички. – В: Представата за „другия“ на Балканите. Под ред. на Н. Данова и др. София, 1995, 68–77 и др. През последните десетилетия интересът към проучването на „позабравената“ общност на т. нар. „ловчанските помаци“ е видимо възобновен. Вж. напр. ***Lory, B.*** Une communauté musulmane oubliée: les Pomaks de Loveč. – Turcica (France), 19 (1987), 95–117; ***Лори, Б.*** Една забравена мюсюлманска общност: ловчанските помаци. – Българска етнография, 2 (1993), 71–88; ***Gözler, K.*** Les Origines des Pomaks de Lofca d’apres les Tahrir Defters Ottomans: 1479–1579. – Turcica, 31 (1999), 35–66; ***Gözler, K.*** Les villages Pomaks de Lofça. Aux XVe et XVIe siecles d’apres les Tahrir Defters Ottomans. Imprimerie de la Société Turque D’histoire. Ankara, 2001. По-подр. у: ***Мутафова, Кр***. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век. В. Търново, 2013, 115–145.

[12] Ор. отд. на НБКМ, ОАК 45/29, инв. №1/1961. Публикуван в ***Турски извори за българската история*** (ТИБИ). Т. II. (Серия XV–XVI). Съст. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. София, 1966, 161–297. (Превод Р. Стойков). Първоначалното датиране на този откъс, предимно по палеографски данни, е към ср. на XV в. Регистърът е аргументирано предатиран от Стр. Димитров, който уточнява съставянето му през 1479 г. (най-късно в началото на следващата година). ***Димитров, Стр.*** За датировката на някои османски регистри от XV в. – ИБИД, XXVI (1968), 241–244.

[13] Съхранява се в НБКМ под сигнатура Ор. отд., Нк 12/9, л. 35а. Публикуван от: ***Ковачев, Р.*** Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Под ред. на чл. кор. проф. Страшимир Димитров. София, 1997. Изготвянето му е свързано с предприетата повсеместна регистрация на тимарите през 1483 г., предизвикана най-вероятно от идването на власт на султан Баязид II (1481–1512). ***Ковачев, Р.*** Опис на Никополския санджак…, 12–14, 16–19.

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи по територията на казите и нахиите Нийболу, Зищови (Свищов), Рахова (Оряхово), Чибре (каза с център с. Долни Цибър), Лофча (Ловеч), Излади (Златица) и Търнови от 1 *шеввал* 947 – 29 *шеввал* 951 (29 януари 1541 – 13 януари 1545) г.[16] В Ориенталски отдел на НБКМ се съхранява откъс от аналог на този регистър[17], който най-вероятно е първоизточникът на описа, съхраняван в BOA, но той не включва селища от изследвания регион. В изследването е използван описът, съхраняван в BOA, тъй като в него именно се намират непубликувани данни относно няколко селища в Троянско.

– подробен (*муфассал*) регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи и чифлици на територията на санджак Нийболу от 1022 (21 февруари 1613 – 10 февруари 1614) г.[18] Съдържа разнообразна, частично публикувана информация за немалка част от селищата в Ловешко и Троянско. Съществуват предположения за по-ранна датировка на отразената в него информация, която според част от авторите отговаря на регистрацията, направена през 1579 г.[19] Те обаче противоречат на факта, че включва хасове на султан Ахмед I (1603–1617)[20]. В изследването и представените таблици описът е обозначен с най-ранната и най-късна възможна дата на съставянето му – 1579 (1613/14) г.

Обемната и компактна информация, която може да бъде извлечена от публикувания и новопреведен регистров материал от XV и XVI в., позволява да се изведат някои същностни характеристики относно средновековния град Ловеч, Троян и крепостите Белиш, Калейца, Добродан, Дебнево (Троянско), Градница (Севлиевско), охраняващи пътя през Троянския проход за Ловеч и старопрестолния Търнов, непосредствено преди и след османското завоевание. Това, от своя страна, прави възможно едно аргументирано преосмисляне на все още популярната в историографията теза за възникването и развитието на старопланинските селища и конкретно на Троян като резултат на отлива на населението от Тракия и Родопската област, пострадало от османското нашествие[21].

Пряката или косвена връзка на всички тези селища със средновековната българска държава и континуитетът в развитието им биха могли да бъдат проследени в:

- в демографските показатели на населението в най-ранните регистрации;
- в статута на селищата;
- в топонимията и антропонимията.

Типичен пример са промените, настъпили в демографското и етнодемографско развитие на Ловеч през първите две столетия под османска власт, таблично представени по-долу.

Населението на Ловеч през XV–XVI век

Година	Общо			Мюсюлмани			Немюсюлмани		
	ханета	мюдж.	Биве	ханета	мюдж.	улема, аскери	ханета	мюдж.	биве
1479	**175**	23	30	51	-	-	124	23	30
1483–85	**183**	41	2	49	10	3	131	31	2
1516/17	**332**	137	10	131	59	2	199	78	10
1541–45	**302**	200	5	133	91	13	156	109	5
1579 (1613/14)	**837**	267	-	431*	110	15	391	157	-

Таблица № 1

Ханe – пълночленно домакинство; *мюджерред* – неженени пълнолетни данъкоплатци; *биве* – вдовишко домакинство

*Включени са и 40 акънджии.

Обобщените регистрови данни разкриват впечатляващ темп на нарастване и на двете религиозни общности през XVI в. спрямо доста минимизирания състав на населението през последната четвърт на XV в. В края на 70-те и началото на 80-те години на XV в.[22] със своите по-малко от 1000 жители (около 988 и 962 души) Ловеч спада към групата на малките градове в българските земи и на Балканите, колкото и да е условна класификацията на градовете съобразно жителския им състав[23]. Факт, който автоматично повдига редица въпроси за времето и начина на установяване на османската власт и, разбира се, за причините и размера на понесените демографски загуби. Обяснението би могло да се потърси в упоритата съпротива на града в хода на османската инвазия, още повече, че не липсват податки в наличните извори и изследвания. Не разполагаме обаче с данни за жителския състав на Ловеч през XIV в. като отправна база за категоричността на подобна констатация.

---

[14] Под сигнатура BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11.

[15] Под сигнатура ТН 31/10, публикуван в серията ***ТИБИ*** (Т. I, 21–60). Вж. ***Kiel, M.*** Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes). – Turcica, 21–23 (1991), 503–505, бел. 18; ***Ковачев, Р.*** Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военноадминистративното и поселищно развитие на Никополски санджак през XVI в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 1996, с. 222.

[16] BOA – İstanbul, TD 416.

[17] Под сигнатура ОАК 4/57. Считан е доскоро за най-ранният опис на жителите на Търново. Първоначално 6 л. от него са публикувани от Б. Цветкова в ***ТИБИ*** (Т. II, 335–354) и дат. в кр. на XV в. Въз основа на податки от палеографско и историческо естество Ст. Андреев измества хронологическата граница към 40-те години на XVI в. – преди 1548 г. ***Андреев, Ст.*** За датировката на подробните османски регистри (муфассал дефтерите) от XV–XVI в. – ИП, 1–2 (1992), 167–168. По-късно е открита и друга част от регистъра в архива на Ориенталски отдел. При сравнение ясно се вижда, че той именно е „асъл“ дефтера – по-пълен в отделни детайли , предимно при коректното нанасяне на родствените връзки на данъкоплатците и др. Вж по-подр. у: ***Калицин, М., Кр. Мутафова.*** Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Сборник с документи. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. Отг. редактор Ст. Андреев. Второ преработено и допълнено издание. В. Търново, 2012, с. 21, 232–233.

[18] BOA – İstanbul, TD 718.

[19] Според холандския османист М. Кийл оригиналната регистрация на дефтера със сигнатура BOA – İstanbul, TD 718 е направена в дефтерите, съхранявани в Анкарския османски архив (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü) със сигнатура Kuyudu Kadime № 58 (муфассал дефтер за санджака Никопол от 987/1579 г., който съдържа частта със законите на санджака) и № 42 (частта със същинската регистрация). – ***Kiel, M.*** Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480–1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 7: България през XV–XIX век. София, 1989, 70–71, бел. 13. Този извод се приема и от други изследователи. Вж. по-подр. у: ***Мутафова, Кр.*** Религия и идентичност ..., 158–159.

[20] ***Радушев, Евг., Р. Ковачев.*** Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на република Турция. Ред. Ст. Андреев. София, 1996, 30–31 (№ 26).

[21] ***Батаклиев, Ив.*** Характерни историко-географски черти на нашите старопланински градове. – В: Сборник в памет на проф. П. Ников. София, 1940, 17–24; ***Цветкова, Б.*** Троян и Троянско…, с. 18.

[22] По данни от (иджмал) регистъра от 1479/1480 г. и този от 80-те години на XV в. ***ТИБИ,*** II, 271; ***Ковачев, Р.*** Опис на Никополския санджак…, с. 129.

[23] Конкретно за периода XV–XVI в. Н. Тодоров разграничава четири категории градски селища: първата група включва градове с население от няколкостотин до 2000 жители (400 домакинства); втората – до 4–5 000 души (401–800 домакинства); третата – до 8–10 000 души (801–1600 домакинства); четвъртата – над 10 000 души (801–1600 домакинства). ***Тодоров, Н.*** Балканският град XV–XIX в. София, 1972, 29–33. За основна единица в изследванията, включително и в настоящото, се използва облагаемото домакинство (*хане*), базирано на петчленно семейство, и тричленното вдовишко домакинство (*биве*). В направените от мен изчисления включвам и представителите на улемата и аскери класата, както и регистрираните конфесионални малцинствени групи и различен тип професионални общности, отбелязани понякога не като домакинства, а като неферен (души).

В началото на XVI в., с население около 1827 души[24], Ловеч все още принадлежи към категорията на малките градове, но в разстояние само на няколко десетилетия се наблюдава нарастване от почти 90%. Този „бурен" темп на демографско развитие, както сочат обобщените в табл. №1 регистрови данни, се запазва през целия XVI в. и води до почти два и половина пъти нарастване на населението в края на века, когато по най-общи изчисления то възлиза на 4 452 души. Това чувствително увеличение би могло да се осмисли поне в две посоки.

На първо място, в естествените параметри на движение на населението и динамика на миграционните процеси, довели до почти двойно нарастване на състава на немюсюлманската общност, към която в описа от 1579 (1613/14) г. са регистрирани 391 домакинства и 157 неженени[25]. В тази връзка по-специално внимание заслужава сравнително високият процент на регистрираните като *пришълци*[26] данъкоплатци в Ловеч, показателен за тенденциите в развитието на града и превръщането му в притегателен център за търговци и занаятчии. Не случайно в изследванията единодушно се изтъква, че т.нар. *пришълци* са едни най-важните показатели за настъпилите демографски, етнорелигиозни, стопански и дори политически промени през османския период[27]. Концентрацията им маркира интензитета на миграционни процеси, довели до обезлюдяване на цели райони, но заедно с това и до прираст и стопански разцвет на редица важни градски средища в българските земи. През целия XVI в. потокът на *пришълците* в Ловеч прогресивно нараства[28]. През 1516/17 г. те са само пет, през 1541–45 г. – 12, а в описа от 1579 (1613/14) г. техният брой вече е над три пъти по-голям (43) и те чувствително променят облика на някои от махалите.

Обобщените регистрови данни, от друга страна, разкриват постъпателна тенденция на нарастване на състава на мюсюлманската общност, която, още в началото на XVI в. включва 131 мюсюлмански домакинства – почти три пъти повече спрямо тези от 80-те години на XV в. През 40-те години показателите се запазват – 133 домакинства, 91 неженени и 13 представители на улемата и аскери класата, а в края на века са регистрирани 446 домакинства мюсюлмани и 110 неженени[29]. В немалка степен това се дължи и на процеса на ислямизация на местното православно население.

---

[24] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 213а–217а.

[25] BOA – İstanbul, TD 718, с. 346–351.

[26] Думата пришълец, вписана в описите като جلشرپ (*пришелец*), спада към така наречената безеквивалентна лексика и в османската регистрационна практика е запазена автентичната ѝ форма. Каквито и да са причините, записаните по този начин са ясно разпознаваеми – и за местното население, и за османските данъчни чиновници и писари – като новозаселили се спрямо постоянния жителски състав на съответния град или село. ***Mutafova, Kr.*** Prishaltsite (the new-comers): Social Status and Adaptation (according to Ottoman Register Data from the 16th–17th Centuries Regarding the Sancak of Nikopol) – В: Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време. Т. 3: Сборник с материали от Интензивна програма „Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време" (Велико Търново 12–23 май 2013 г. / 11–22 май 2014 г.). В. Търново, 2014, 410–422.

[27] В по-голямата част от изследванията акцентът е поставен върху XVII в. и причините, обусловили миграциите на вакъфска рая, категориите население със специален статут и задължения към централната власт и пр. ***Грозданова, Е., Ст. Андреев.*** За вътрешните миграции на българите през XVII в. – ИПр, 3–4 (2000), 30–55; ***Грозданова, Е., Ст. Андреев.*** Бежанци на родна земя. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър" в българското общество през XV–XVIII в. София, 2003, 396–428 и др.

[28] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, 214б–217а; BOA – İstanbul, TD 416, с. 391–396; BOA – İstanbul, TD 718, 346–351.

[29] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 213а–214б; BOA – İstanbul, TD 718, 342–346.

В регистрацията от 1516/17 г. новоприелите исляма (32), вписани като „велед-и Абдуллах" („син на раб божий")[30], са един немалък процент – 16,7% от всички регистрирани мюсюлмани (192), а в описа от 1579 (1613/14) г. те все още са фактор, който пряко влияе върху демографските показатели на мюсюлманското население – 64 от общо 556 мюсюлмани, т.е. 11,5%.

Значимостта на Ловеч, център на родовите владения на Иван Александър и на митрополия (по-късно епископия в рамките на понижената в митрополия-екзархия Търновската патриаршия), намира израз и в позициите на града в османското провинциално управление. Ловеч е административен център на каза с впечатляващи териториални граници, която в началото на XVI в. включва над 130 селища (липсват последните 5 стр. от описа от 1516/17 г.) в рамките на няколко административни подструктури – нахиите Киева, Браилица, Излади (гр. Златица).

Категорично налагат извода за континуитет в поселищното развитие и обобщените регистрови данни, изведени в таблицата (№ 2) по-долу. Сериозна индикация за непрекъснатост в развитието е регистрираният значителен брой домакинства към Дебнево, Градница, Калейца и др. по-малко от век след османското завоевание, особено ако се приеме наложилото се в специализираните изследвания становище, че размерът на селищата е показател за тяхната устойчивост във времето[31]. Извод, който подкрепят и резултатите от археологическите проучвания, както и топонимията на много от местностите в Добродан, Дебнево, Белиш, Калейца, Градница (Севлиевско)[32]: Калето в центъра на Дебнево и м. Генето (Хисаря) на 5 км северно от средновековната крепост; местностите Малкото кале (на 3 км северозападно се намира средновековна крепост и некропол) и Голямото кале в Добродан; м. Калето в Калейца (с установени следи от антична и средновековна крепост); м. Калето (Троян хисар) в с. Ломец и др.[33] В османските данъчни регистри крепостите са обозначавани като *кале*, *хисарлък* или със старобългарското *градище*, съставна част на редица топоними от региона.

---

[30] До въвеждането на унифициран образец за отразяване на ислямизираните по места в османската канцеларска практика обръщенството е зафиксирано с „разнообразие" от „формули", като през XVI и следващите векове се налага практиката на замяна на бащиното име с Абдуллах или Абидин ('служител на вярата'). Вж. по-подр. ***Андреев, Ст.*** Муфассал дефтерите от XV–XVI век. (Палеографско, дипломатическо и извороведско проучване). София 1991 (хабилитационен труд); ***Мутафова, Кр.*** Религия и идентичност..., 94–97.

[31] В изследванията са наложени различни схеми на разграничаване на селищата според броя на регистрираните домакинства – в 5, 9 и дори в 12 групи. Вж. напр. ***Георгиева, Цв.*** Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София, 1999, с. 71; ***Боянич-Лукач, Д.*** Видин и Видинският санджак през XV–XVI в. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. Предг. В. Мутафчиева. София, 1975, с. 30; ***Първева, Ст.*** Поселищна мрежа и гъстота на населението в части на Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII в. – ИПр, 8–9 (1992), 34–35. Общото между всички тях е, че селищата, които са класифицирани като средно големи и големи по правило се възприемат като стари. Малките селища, от друга страна, биха могли да бъдат проявител на две противоположни тенденции – селища в начален етап на създаването или в края на своето съществуване.

[32] Топонимията на много от местностите в Троянския край е свързана с предания за пребиваването на българските царе в тези места. Названията „Царюви ливади" например се срещат в землищата на селата Гумощник, Велчево и др. Вж. ***Ковачев, Н.*** Топонимията на Троянско. София, 1969, с. 232.

[33] ***Тотевски, Т.*** Троянският край..., с. 28, 29.

Хоталич и селища в Троянско по данни от османските регистри от XV век

село	**1479 г.**			**1483–1485 г.**				
	мюс.	немюсюлмани		мюсюлмани		немюсюлмани		
	домак.	домак.	вдовици	домак.	нежен.	домак.	нежен.	вдовици
Градница	2	76	14					
Дебнева (дн. Дебнево)	6	119	8	-	-	113	23	5
Калиджа (дн. Калейца)*	-	77	7	1	-	-	-	-
Ломче (дн. Ломец)	-	9	1	-	-	-	-	-
Хоталич/ Хоталич с друго име Хисар бейи	-	-	-	9+19**	2			

Таблица № 2

*Селото е зачислено към тимара на Сюлейман, брат на Пазарлу с 52 домакинства, 4 вдовици, а дял от него, състоящ се от 1 мюсюлманско домакинство, 25 домакинства „неверници“ и 3 вдовици е включен към тимара на Баязид, брат на Умур бей.

**Потомци на спахии.

Показателни с оглед на континуитета са изведените в таблицата по-долу обобщени регистрови данни, които фиксират устойчиво демографско развитие на коментираните селища през целия XVI в.

Хоталич и селища в Троянско по данни от османските регистри от XVI в.

село	**1516/1517 г.**					**1541–1545 г.**					**1579 (1613/14) г.**				
	Мюсюлмани		немюсюлмани			мюсюлмани		немюсюлмани			мюсюлмани		немюсюлмани		
	Д	**Н**	**Д**	**Н**	**В**	**Д**	**Н**	**Д**	**Н**	**В**	**Д**	**Н**	**Д**	**Н**	**В**
Каза Лофча (Ловеч)															
Броян* Тороян/ Троян	-	-	233	123	-	-	-	69+ 120**	53	8	-	-	120+ 79	102	
Белиш	2	2	51	30	2	1	38	37	3	-	-	-	30+ 67***	50	-
Добродан	-	-	-	-	-	6 + 6 сейиди	1	2	-	-	28+1 имам	12	7	1	-
Калиджа (дн. Калейца)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	40	10	-
Ломче (дн. Ломец)	1	-	17	3	-	3	-	-	-	-	11	2	6	2	-
Каза Търнови, Нахия Хоталич															
Градница	2	-	79	29	-	4	-	44	54	54	8	6+ 12	88	65	-
Дебнева (дн. Дебнево)	16	5	86	27	-	16+2 +2	15	49	52	4	37+3	40	96	60	-
Хоталич, с друго име Хисар Бейлю-и баля, заедно с Хисар Бейлю-и зир	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20+6	18	-	-	-

Таблица №3

Д – пълночленно домакинство; **Н** – неженени пълнолетни данъкоплатци; **В** – вдовишко домакинство

*Така обозначеното в описа селище би могло, с известни уговорки, да бъде идентифицирано като Троян.

** Регистрирани са 120 домакинства на дербенджии и 69 домакинства извън този статут.

*** Регистрирани са 30 домакинства на дербенджии и 67 домакинства извън този статут.

Не би било пресилено да се каже, че с демографските си показатели Дебнево се очертава не само като едно от най-големите села в Троянския край през XV и XVI в.[34], но и като селище с категорична приемственост в развитието си. За значимостта на Дебнево в укрепителната система на Второто българско царство и днес напомнят крепостните останки в местността Калето. Проведените археологически разкопки и проучвания сочат, че средновековното укрепено селище като компактно строителство е изградено в периода XII–XIV в.[35] Предназначението на крепостта при с. Дебнево, издигаща се в пролома на р. Видима, е да брани Троянския проход, като заедно с крепостите при с. Градница (дн. в община Севлиево) и с. Острец е служила като форпост в отбраната на столицата Търново[36]. (вж. приложение 1)

Не прекъсва селищният живот от времето на средновековната българска държава и в село Калейца, разположено в непосредствена близост до Троян. В околностите му, както сочат резултатите от археологическите проучвания в м. Калето, на 3 км южно от селото, се намира антична и средновековна крепост[37].

Континуитетът в развитието на част от тези бивши средновековни крепости в системата на османското провинциално управление намира израз в трансформирането им в дербенджийски (охранителни селища). Типичен пример са селата Белиш и Троян. Статутът на този тип селища, разположени около планински проходи по протежението на стратегически за централната османска власт, значими за търговските контакти и за вътрешните комуникации пътища, все още не е точно регламентиран през XV в. В началото на XVI в., както сочат уточняващите текстове и особено вписванията от типа *адет-и дербенд* (обичая за проходите), системата на дербендите вече се налага като важна част от инфраструктурата на Османската империя. Именно през този период се уточняват и конкретизират организацията, функциите и данъчните облекчения на дербенджиите в замяна на службата им[38]. Едно от основните им задължения – да патрулират на смени от по 30 души по пътищата и със звук на тъпан да съобщават на преминаващите, че проходът е сигурен, дотолкова впечатлява западноевропейците, прекосили българските земи, че те не пропускат да му отделят подобаващо място в пътеписните си бележки.

---

[34] Първоначално Дебнево е административно зачислено към каза Търново, но след реформата на султан Сюлейман I (1520–1566), с която цялата империя е разделена на еялети, санджаци, кази и нахии, т. е. след средата на XVI в., е включено към нахия Хоталич.

[35] ***Захариев, Ив.*** Средновековен некропол…, с. 42; ***Цачева, М.*** Археологически разкопки…, с. 39.

[36] ***Цачева, М.*** Археологически разкопки…, с. 44.

[37] ***Тотевски, Т.*** Троянският край ..., с. 29.

[38] Все още са спорни въпросите относно произхода на дербенджийската система и съществуването на подобна институция във Византия и на Балканите. ***Мутафчиева, В.*** Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – ИИИ, 9 (1960), 57–93; ***Цветкова, Б.*** К вопросу о положении древентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. – В: Ученые записки Института славяноведения. Т. 20. Москва, 1960, 196–220; ***Стојановски, Ал.*** Дервентджиството в Македонија. Скопје, 1974; ***Кийл, М.*** Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002, 70–76 и др.

Категорично доказателство за стратегическата позиция на селищата от Троянския край в укрепителната система на Второто българско царство е пояснителният текст относно статута на село Белиш в описа от 1516/17 г. Селото е регистрирано като „Белиш, с друго име Гит“, към тимара на Ахмед Анадолу от отговарящите за проходите охранители, който го владее като пенсионер, като в текста се пояснява, че:

„Споменатото Белиш от старо време е хисарлък (крепост) на неверниците. То е пусто, опасно и рисковано място, поради което мюсюлманинът Муса и няколко неверници са дошли в столицата за получаване на императорска заповед в следния смисъл: да оживят околностите на споменатото [село] и да им се възложи охраната и сигурността на местността на име Доилче. В новия султански регистър беше записано, че [притежават] ферман от падишаха, покровител на света, да охраняват споменатите места, да плащат данъци подобно на останалите дербенджии и да бъдат освободени от *авариз-и диване*.“[39] [40]

Охранителният статут на селото е красноречиво засвидетелстван в новото му название – *Гит*, което в превод букв. означава ‘Премини!’ (повелителна форма от т. глагол *гитмек* ‘преминавам’). Селото най-вероятно запустява временно в хода на или скоро след османското нашествие, тъй като е пропуснато в предходните регистрации, а в запазени предания от региона е засвидетелствано превземането на крепостта от турците[41]. Показателни в това отношение са и предприетите мерки за „оживяване“ на селото, оказали се резултатни, тъй като още в описа от 1516/17 г. то е регистрирано с 51 домакинства немюсюлмани и 30 неженени, 2 домакинства мюсюлмани и 2 неженени и 3500 акчета приход. Демографските показатели на населението се запазват сравнително устойчиви до края на XVI в., когато се наблюдава почти двойно увеличение. Не се променя съществено и статута на населението, както сочат пояснителните текстове от 1541–45 и 1579 (1613/14) г. Конкретизират се единствено данъчните преференции в замяна на изпълняваните задължения: „съгласно обичая за проходите да заплащат по 12 акчета испенч, да дават по 1 киле пшеница и по 1 киле ечемик.“[42]

В муфассал дефтерите от XVI в. се съдържат и най-ранните писмени сведения относно централното средище в региона. Под названието *Тороян* селището се среща за пръв път в описа от 1541–1545 г. С известни уговорки по отношение на начина на изписване и отделни детайли в пояснителния текст относно дербенджийския статут, като Троян би могло да бъде идентифицирано и селото, записано като *Броян*[43] в описа от 1516/17 г. Към подобна идентификация насочват и данните в *муфассал* дефтера от 1541–1545 г. В него селото е регистрирано като „Село Тороян, **стар дербенд** (болд мое)“ към тимара на Махмуд със 120 домакинства дербенджии, 69 домакинства, които не са дербенджии, 53 неженени и 8 вдовици и размер на дохода от данъчните постъпления 7 291 акчета. С особена важност за историята на Троян и Троянския проход в османския период е пояснителният текст:

---

[39] Данък от категорията на извънредните, въведен още в средата на XV в. Първите сведения за събирането му се отнасят към управлението на султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1481). Първоначално е изискван веднъж на 4–5 години, а впоследствие се превръща в ежегоден, събиран в натура или парична равностойност.

[40] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 256а. (Вж. приложение 2)

[41] В преданието, записано от Радко П. Радков от Троян и публикувано от Ив. Койнаков, е предаден съмнително популярен в региона сюжет за превземане на крепост чрез предателство (визира се най-вече на „тайния“ водопровод). ***Койнаков, Ив.*** Исторически предания от Троян и Троянско. – В: Троян. Проучвания за развитието на града. Съст. Ив. Унджиев, Й. Пейковски. София, 1973, с. 135.

[42] BOA – İstanbul, TD 416, 470–471; BOA – İstanbul, TD 718, 446–447.

[43] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 228а–230а.

„Село Тороян. Стар дербенд. В стария дефтер споменатото село има също два прохода (дербенда). Техните дербенджии, които охраняват 4 места и се грижат за поправката на 7 моста, съгласно обичая за дербендите изплащат *испенч*[44] в размер на 12 акчета, освободени са от *авариз-и дивание* и *текялиф-и йорфие*, а останалите данъци изплащат като другите неверници. Притежават също и заповеди, за това че изплащат своя харадж като глобална сума в размер на 2 200 акчета. Когато е било донесено, че останалите [данъкоплатци] плащат своите аваризи, е бил издаден ферман да се запази споменатият принцип. [Всичко това] се записа в новия регистър.“[45]

Тази обстоятелствената бележка, освен че уточнява дербенджийския статут на Троян и конкретизира типа и размера на данъчните преференции на жителите му, изпълняващи службата на дербенджии, дава основание да се преосмислят предположенията относно времето на възникването и приемствеността в развитието му – проблем, многократно поставян, но все още не намерил окончателното си решение в нашата историография. Повечето изследователи са склонни да отнесат заселването на Троян към началото на османското владичество. Възникването му „като попътнопроходно селище“ се свързва с няколко хана и сгради за обслужване на пътниците и керваните, преминаващи по единствения път през прохода[46].

В подкрепа на „средновековното минало“ на селището в предосманкия период или поне на възможно най-ранната му поява[47] е пояснението „стар дербенд“ и най-вече впечатляващите демографски показатели, особено ако се имат предвид регистровите данни от 1516/17 г. По най-общи изчисления населението на Троян възлиза на около 969 души (1022 с неженените пълнолетни данъкоплатци) през 40-те години на XVI в., а в началото на XVI в. към *Броян* са регистрирани около 1165 души (1288 с неженените). Не само демографските показатели, но и антропонимичните данни и особено ниският процент на вписаните като пришълци обитатели на селището игнорират тезата за възникването на Троян в резултат на притока на население от Тракийската равнина и Родопската област, пострадало и разорено при османското нашествие[48]. Показателен е фактът, че в описа от 1516/17 г. като пришълци фигурират само 6 данъкоплатци, а в този от 1541–45 г. те са 19. Пришълците не без основание, както бе посочено по-горе, са считани за един от определящите показатели за динамиката на миграционните процеси. Концентрацията им маркира тяхната интензивност, водеща понякога до обезлюдяване на цели райони, но заедно с това и до прираст и стопански разцвет на редица важни градски средища в българските земи. С оглед на популярната в следосвобожденската книжнина теза за появата на старопланинските градове, трябва да се изтъкне, че наличните източници разкриват подчертана разнопосочност на вътрешните миграции през XVI в. без да открояват доминираща тенденция в посоките на разселване – само към плодородните равнини или обратно – единствено към планинските региони; предимно от селата към градовете или обратно, от едни към други села и пр. В тази връзка следва да се отбележи, че липсват каквито и да било други индикации – пояснителни етноними или прозвища към личните имена на данъкоплатците, като и специфична антропонимия, които да локализират посоката на разселване на вписаните като пришълци обитатели на Троян. Сред имената се открояват традиционни за региона и цялата българска територия, типични за славянската антропонимична традиция (Драган, Драгой, Драгно, Добро, Добромир, Радой, Момчо, Братко, Новак) и за общохристиянския именен репертоар (Марко, Герги).

---

[44] Поземлено-личен паричен данък, плащан на тимариота от пълнолнолетните немюсюлмани в размер на 25 акчета, фиксиран в законодателството на султан Мехмед II. Вдовиците, глави на домакинства, заплащали по 6 акчета. Турски извори по историята на правото в българските земи. Т. 1. Съст. Г. Гълъбов. София, 1961, с. 25. От данъка са освободени или заплашат редуцирания му размер някои категории население със специални задължения.

[45] BOA – İstanbul, TD 416, с. 421. Вж. приложение №3.

[46] ***Яранов, Д.*** Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи от 15 до 19 век. – МП, 7/2–3 (1931), с. 63 и сл.; ***Пенковъ, Игн.*** Градъ Троянъ (Поселищно-стопански черти). София, 1941, 9–10; ***Миков, В.*** Разселвания на българите. – В. Зора, бр. 6432 от 21.11.1940 г.; ***Ковачев, Н.*** Цит. съч., 9, 24.

[47] В изследването си върху Троян и Троянско през XV–XVIII в. Б. Цветкова допуска възможността за обособяването на Троян още през втората половина на XV в. и дори по-рано – около османското нашествие. Цветкова, Б. Троян и Троянско…, 20. Подобни предположения относно възникването на Троян са изказани от още от В. Миков

[48] ***Миков, В.*** Разселвания на българите.

Един дори най-общ преглед на вписаните като пришълци данъкоплатци сочи, че нито като концентрация, нито като семеен или социален статус те биха могли да изиграят ролята на формиращ фактор за появата на Троян. И все пак заслужава внимание фактът, че 10 от тях са регистрирани като дербенджии[49]. Макар да са твърде далеч от високия процент на пришълците дербенджии в каза Осман пазар например и особено в Казган Бънаръ (дн. гр. Котел)[50], коментираните данни подсказват ролята, която те изиграват в разрастването и социално-икономическото развитие на Троян.

Изисква коментар и доста разнородният социален състав на жителите на Троян, сред които освен дербенджии маргиналиите към имената на данъкоплатците открояват попове, ковачи, овчари и говедари. Поясненията „син на ковач“ за трима от обитателите му например – *Недо, син на ковач; Добромир, син на ковач – неженен; Влад, син на ковач,* маркират влиянието на железодобива и железопреработването върху стопанското израстване на Троян доста по-рано от посочения в изследванията период (края на XVI – нач. на XVII в.)[51]. Отглеждането на дребен и едър рогат добитък като един от основните поминъци на населението, от друга страна, е засвидетелствано в обозначенията „син на офчар“ и „син на говедар“, съответно за седем и трима от регистрираните данъкоплатци. Не без значение с оглед на на традициите и континуитета от средновековната българска държава е българското название на тези поминъци и занаяти, което е характерно за най-ранните данъчни описи. Не по-малко важен индикатор относно устойчивия характер на формираната православна общност са регистрираните двама свещеници с дербенджийски статут и двама синове на свещеници извън дербенджиите.

С оглед на времето на възникване на Троян и функционирането на т.нар. Траянов път и Троянски проход не по-малко важна е информацията относно споменатите два прохода (дербенда), 4 охранявани пункта и **7 моста** (болд мой). Освен че разкриват важното място на Троян в османската инфраструктура и охранителна система, тези данни в немалка степен потвърждават изказаното още от Иван Дуйчев предположение, че през XIII и XIV в., когато Ловешкият край има важна роля в историческия живот на Второто българско царство, край античния римски път е възникнало по-значително селище, свързано с движението по пътя и отбраната му[52]. Селището, както и пътя, с малка фонетична промяна (от Траян на Троян) са приели според Дуйчев името на на римския император Траян[53].

Така представените наблюдения могат да бъдат проследени в развитие спрямо описните данни от 1579 (1613/14) г. В края на XVI в. селото, вписано като Троян, административно принадлежащо към Лофча (Ловеч), е зеамет на Али чавуш при Високата порта с приход от 16 500

---

[49] В описа 120-те домакинства на дербенджии са разграничени от останалите данъкоплатците (женени и неженени) чрез пояснителни вписвания относно размера на заплащания поземлено-личен данък (испенч) – „Оттук надолу дават испенч по 25 [акчета]“. TD 416, с. 423.

[50] Високата им концентрация през целия разглеждан период в Казган Бънаръ (дн. гр. Котел) отчетливо маркира етапите на разрастване и превръщане на селището в един от центровете на Българското възраждане. – ***Mutafova, Kr.*** Prishaltsite…, 418–419.

[51] ***Марков, В.*** Към въпроса за..., 15–22.

[52] ***Дуйчев, Ив.*** За най-старата..., с. 17. Тази хипотеза според Ив. Христов остава твърде спорна до откриването на следи от предполагаемото селище. ***Христов, Ив.*** За името на…, 7. В тези си разсъждения обаче авторът се позовава на източници относно най-ранната история на Троян, датиращи от нач. на XVII в.

[53] ***Дуйчев, Ив.*** За най-старата…, 15–17. Неведнъж поставяните въпроси относно произхода и етимологията на името на град Троян все още имат спорен характер. Вж. напр. ***Ковачев, Н.*** Топонимията..., 64–65; ***Балкански, Т.*** Троян, Траянов вал, Траянови врата. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика. Т. 10. В. Търново, 2010, 381–389; ***Христов, Ив.*** За името на..., 7–12.

акчета. Регистрирано е със 120 домакинства дербенджии, 79 домакинства, които не са дербенджии и 102 неженени. Запазва се броят на домакинствата с дербенджийски статут, като в пояснителния текст се преповтаря основната информация от 1541–45 г., но с известни уточнения и допълнения, най-вече относно данъчните преференции и задължения на дербенджиите и на останалото население:

„Споменатото село е дербенд от старо време. В старияг регистър е разяснено и записано, че [120-те домакинства на дербенджии] охраняват 4 места и [се грижат] за поправката на 7 моста, като срещу службата си са освободени от *авариз-и диване* и *текялиф-и йорфие* и съгласно обичая за дербендите изплащат испенч в размер на 12 акчета, по 1 киле пшеница и по едно киле ечемик. Останалите неверници извън 120-те домакинства [на дербенджии] плащат *авариз, испенч* по 25 акчета, десятък от зърнените храни и изцяло останалите събирани данъци. След донесението е била издадена заповед 120-те ханета, които са дербенджии от старо време да останат дербенджии и да бъдат освободени от данъци съгласно направените разяснения...“[54].

С тези си показатели Троян запазва позициите си на централно средище в региона, при това обитавано само от православно население.

С оглед индикациите за континуитет от времето на средновековната българска държава, заслужава внимание войнушкият статут на по-голямата част от населението на четири от селищата в региона, който, освен това, би могъл да подскаже функционалната им натовареност в предходния период. Става въпрос за Голяма Желязна (Железун), Дълбок дол, Старо село (Истаросел) и Ломец (Ломче), принадлежащи към нахия Браиличе (Браилица) от каза Лофча, която обхващала селищата, разположени на изток от р. Малък Искър и гр. Ябланица, на запад от гр. Ловеч и около него по левия и десния бряг на р. Осъм, на север от Троян и Тетевен и на юг от Луковит (днес области Ловеч, Плевен и Враца)[55].

Регистрирани са само с християнско население, с изключение на Ломец, към което, освен 17 домакинства немюсюлмани и 3 неженени, е вписано и едно мюсюлманско домакинство (с общ приход от 1973 акчета). И четирите села са зачислени към хасовете на властващия по това време султан Селим I (1512–1520). Отбелязано, че са от войнуците в резерв *(зеваид-и войнуган)* на каза Лофча (Ловеч), като този им статут предполага най-вече освобождаване от извънредни данъци, а другите им фискални задължения и обработваната от тях земя не ги отличават особено от останалата рая. По своя жителски състав в началото на XVI в. всички те попадат в групата на средно малките селища, съответно: село Железун, вписано с 13 домакинства и 16 неженени; Истаросел – с 10 домакинства, 13 неженени и Дълбок дол, регистрирано с 8 домакинства и 11 неженени[56]. Към тези данни обаче би следвало да се добавят действащите войнуци и ямаци от войнушките гюндери, регистрирани във войнушките дефтери.

Не само в нашата, но и в чуждата историография войнуците са считани за уникално военно наследство от средновековните балкански и конкретно българската държава. Утвърдената от епохата на Възраждането представа ги свързва най-вече с грижата за конете в султанските конюшни, но еволюцията на организацията и статута им е далеч по-сложна[57]. В основата ѝ са бойните отряди от българи, обособени в отделен корпус помощна войска при султан Мурад I (1362–1389). В последно време все повече привърженици отново има тезата, че в периода XV–XVI в. войнушкият корпус напълно отговаря на името си, продължавайки да изпълнява традиционните задължения на войнишкото население от предосманско време[58]. Важно да се отбележи, че османците съхраняват заварената войнишка организация на местното население главно в земите на север от Стара планина, които за дълго време имат определящо място в стратегическите планове на Османската империя[59]. През XVI в. войнуците от вътрешните области на империята постепенно губят предишното си значение и корпусът се оформя като типично военнопомощно формирование – военната служба на някои от войнуците е отменена, а други са зачислени към държавните конюшни. Важното място на войнуците от каза Ловеч във военните кампании по времето на султан Сюлейман I се подкрепя от впечатляващия брой новорегистрирани войнуци във войнушкия опис от 1528/1529 г.[60] – 461 войнуци и 922 ямаци общо за казите Никопол, Търново и Ловеч.

---

[54] BOA – İstanbul, TD 718, с. 394. Вж. приложение 4.

[55] Бих искала да изкажа искрената си благодарност на доц. Стефан Андреев за оказаната помощ при уточняването на границите на нахия Браиличе, за която липсват данни в досегашните проучвания и справочна литература.

[56] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 207б, л. 208а, л. 209а–209б.

[57] Войнушката формация е регламентирана в редица закони и законници, немалка част от които са преведени. На войнуците е посветен един от публикуваните корпуси османски документи. – ***ТИБИ.*** V: Документи от XVI–XIX в. Съст. Асп. Велков, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Г. Гълъбов и др. София, 1974. Тук едва ли е възможно да се посочи дори малка част от десетките изследвания и публикуван изворов материал, освен няколко, почти христоматийни заглавия: ***Гълъбов, Г.*** Османотурски извори за българската история. Св. 1. Няколко стари османо-турски документи относно войниганите. – ГСУ ИФФ, 34 (1938), 1–69; ***Гълъбов, Г.*** Три стари закона и други османотурски документи относно войниганите. – ГСУ ИФФ, 39 (1942–1943), 1–198; ***Мутафчиева, В.*** Към въпроса за войнушкото население. – В: Известия

Извън тази група села с войнушко население е Добродан, но пък селото е с доказано съществуване в периода на Второто българско царство. Археологическите проучвания потвърждават интензивен живот в средновековното укрепено селище в м. Малкото кале, разположена на около 3 км западно от Добродан и на около 15 км северно от Троян през XII–XIV в.[61], и в м. Голямото кале – на 50– 100 м от нея.

Изследваната приемственост в развитието на коментираните селища би могла да бъде проследена и в топонимията на региона, както и в антропонимичните данни, фиксирани в подробните поименни регистри. В рамките на настоящата статия едва ли би бил възможен един обстоятелствен анализ, тъй като той предполага самостоятелно изследване. Ще се огранича само с няколко примера, индикативни за събитията до завоеванието, подчертаната привързаност към традициите от средновековното ни минало, включително и за нивото на християнизация. Византийският пласт и пъстрият етноконфесионален състав на аристокрацията в Ловеч могат да се проследят например както в някои от названията на махалите, така и в характерната антропонимия на обитателите им. Типичен пример е махала Трабзунлуян (Трабзонлуян), вписана на първо място сред махалите на „неверниците“ в описа от 1516/17 г. и обозначена като Трабзун (Трабзон) в описа от 1541–45 г. и 1579 (1613/14) г.[62] Може само да се предполага, дали названието, което би следвало да бъде изведено от Трапезунд, е запазено по силата на историческия спомен, поради пряка връзка на обитателите с областта, или като косвено указание за произхода им. Към казаното ще добавя, че изписано по идентичен начин, названието фигурира и като име-прозвище на двама от обитателите на Търново през 1516/17 г. (*поп Киряк Трабзуни и Лигор Трабзуни*)[63]. Симптоматична е и антропонимията на обитателите на въпросната махала, особено при най-ранната ѝ регистрация – само две от имената (Стойко, Чачо/Цачо) не са от гръцки или общохристиянски и библейски произход (Лефтер, Калоян, Калеон, Тодор, Димитри, Петри, Герги, Костандин, Лазар и др.). Тази тенденция се наблюдава и в описните данни от следващите две регистрации, които открояват доста по-богат репертоар с имена като Апостол, Алекси, Филип, Параскева, Манол и др., както и пояснението *рум* (грък) – *Параскевà, рум* (1579/1613/14). От този тип имена с конкретна историческа натовареност, но единична или инцидентна поява са Комние, както и рядко срещащото се в българските земи име Балдуин, регистрирано сред обитателите на махала Михо, с друго име Йован в Ловеч през 1516/17 г. *– Балдуин, син на Димо; Макавей, син на Балдуш; Димо, син на Балдуин – неженен; Нено, зет на Балдуин*[64] и др.

С оглед на следваните традиции в именуването от времето до завоеванието, прави впечатление доста бедният репертоар на общохристиянските имена в коментираните селища (без в Ловеч), дори и сред регистрираните свещеници. Сред тях той е сведен до Йован в повечето села (Троян, Дебнево), Марин (Дебнево, 1541–45), Павле (Белиш, 1579), популярните в Ловешкия регион имена като Койно, Койко, Пейо, Йофко, Мочо, Маной. Преобладават имената с гръцки произход, по-малко са латинските и староеврейски имена. С по-висока честотност сред православното население се отличават най-вече типичните за православния и общохристиянски календарен цикъл имена: Йован, Тодор (Тодори, Тодоран), Никола, Герги, Петри (Петро, Петре), Димитри, Костандин (Коста, Косто), Михаил, Васил, Стефан, и производните от тях Йованчо, Йове, Йоно, Нико, Димо, Михо, Яни и др. Само в Троян е инцидентно регистрирано популярното днес име Трифон (1541–1545). При все че имената от латински произход не се отличават с голяма популярност, прави впечатление сравнително високата честотност на разпространение на имената Марко, Марин, Мартин и Игнат в сравнение с Павли (Павле) и Роман. Трайното влияние на името Марко върху именната система на православното население от региона най-вероятно се дължи и на популярността на Крали Марко. В Троянския балкан и днес съществуват редица топоними, свързани с Крали Марко и сестра му Мара (*Маркови трапези, Маркови венци, Марков дол, Маркова дупка* – Черни Осъм; *Маркови порти* – Балканец; *Марково кладенче* – Бели Осъм; връх Мара гидик в Стара планина над дн. град Априлци и др.).

Ясно откроена през целия период е славянската традиция в личните имена, включително и сред представителите на духовенството. Повечето от имената на свещениците и техните синове в Белиш например са славянски: 1516/17 г. – *Радо син на поп Байно*; 1579 (1613/14) г. – *Стоян, поп*; *Стойо, поп*[65] и др. Славянски са имената и на синовете на свещениците в Голяма Желязна – *Влад, син на поп; Братохан, син на поп – неженен* (1541–45)[66].

Във всички регистрови данни от XVI в., макар и с променлива вариативност, се срещат имената, производни от петте славянски основи *рад-*, *стан-*, *драг-*, *брат-* и *добр*, отразени във византийските практикони от XIII–XIV в.[67]. С най-висока честотност се откроят имената от основата *рад-*: Рад, Ради, Радо, Радко, Радан, Радин, Радован, Радонин, Радоно, Радико, Радой, Радота, Радоя, Радивой, Радил, Радул, Райо, Райе, Райко, Радич, Рале, Радохно и др. С не по-малка

на държавната библиотека „Васил Коларов“, 1952, 248–270; ***Гроздаднова, Е., Ст. Андреев.*** Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика. – В: Българският шестнадесети век. София, 1996, 29–48; ***Стојановски, Ал.*** Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари). Скопје, 1990; ***Ercan, Y.*** Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar ve Voynuklar. Ankara, 1989. Едно от последните изследвания е на Кр. Йорданов. Вж. ***Йорданов, Кр.*** Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. – ИПр, 3–2 (2012), 33–85.

[58] ***Радушев, Е.*** Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век. София, 17–20. X. 1994. София, 1996, 203.

[59] Показателна за това разпространение е приложената карта в изследването на Yavuz Ercan. ***Ercan, Y.*** Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgarlar…

[60] Съставен е през 935 (15 септември 1528 – 5 септември 1529) г. Описът, със сигнатура BOA, TD. 151, е сред новопостъпилите микрофилми от турските държавни архиви.

[61] ***Балболова-Иванова, М.*** Средновековното укрепено..., 21–28. Легендата за превземането и разрушаването на крепостта, разказана от дългогодишния местен учител Пенчо Кожухаров, по нищо не се различава от тази за завладяването на Белиш.

[62] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11, л. 214б; BOA – İstanbul, TD 416, с. 391; BOA – İstanbul, TD 718, с. 348.

[63] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11, л. 275б, 276а.

[64] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver №11, л. 216^{а}.

[65] Липсата на отразена родствена връзка „син на“ в описа не дава възможност да се идентифицира с по-голяма точност дали е фиксиран поп, или син на поп.

[66] BOA – İstanbul, Maliyeden Müdevver № 11, л. 207б. Името е изписано коректно с всички необходими диакретични знаци.

[67] ***Дуйчев, Ив.*** Славянски местни и лични имена във византийските описни книги. – В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981.

вариативност и висока честотност се отличават имената от основата *драг-*: Драги, Драго, Драгин – Драгине, Драгне, Драган – Драгано, Драгой, Драгно/Драгньо, Драгул, Дражан, Драгостин, Драгошин. Сравнително разнообразни са имената от основите *добр-* (Добре, Добро, Добрин, Добрил, Добран, Добрино, Добрико, Добреви, Доброй, Добройко, Добреян, Доброян Добрун) и стан- (Стан, Стано/ Стани, Станчо, Станко, Станиш / Станише, Стана). С по-малка вариативност, но висока честотност се отличават имената от основата *брат-*: Брато, Братой, Братан, Братанчо, Братул, Братонул, Братихо, Братоха, Братохан, разпространени най-вече в Троян, Белиш, Старо село, Дебнево и Голяма Желязна.

Не се наблюдава особено голямо разнообразие сред двусъставните славянски имена с втора съставка *-слав, -мир, -вой* – Доброслав, Добромир, Добремир, Драгослав, Драгомир, Радомир, Радослав, Станислав, част от които са само единично разпространени – Бекослав (Белиш, 1516/17 г.), Братослав (Дебнево, 1516/17 г.), Владислав (Белиш, 1516/17 г.), Добреград (Голяма Желязна, 1516/17 г.), Станимир (Дебнево, 1516/17 г.), Ярослав (Голяма Желязна, 1548 г.). С най-висока честотност на разпространение сред всички тях се откроява Радослав, особено популярно в Троян и Белиш, но сравнително по-рядко срещано в Дебнево, Дълбок дол, Голяма Желязна, Ломец, Старо село. Срещат се, макар и само инцидентно, някои подчертано старинни славянски имена, като Драгобрад и Драгодо (Белиш, 1579 (1613/14) г.). Изключение е Братохан, разпространено в няколко троянски селища през XVI в. – Голяма Желязна, Троян и Дебнево.

От другите имена, типични за славянската антропонимична традиция, засвидетелствана в изворите до XV в., с най-висока честотност за целия регион се открояват Стоян, Стайко, Стойо. Сравнително популярни са и Слав, Влад (Владо), Момчо, Нено (Калейца, Дебнево, Троян, Белиш, Дълбок дол), Първо, Продан/ Продано (Белиш, Ломец, Троян). Доста по-ограничено е разпространението на Влайко (Дебнево), Мило, Милко (Белиш, Дебнево, Троян, Старо село), Миро, Мирко и Мирчо (Троян, Голяма Желязна), Момчил (Дълбок дол), Момчугар (Троян), Вълк, Вълчо (Троян, Белиш, Дълбок дол), Вълко (Троян, Врабево), Вълкаш, Вълкашин (Троян, един от обитателите в края на XVI в. е вписан например като *Сервули, Вълкашин*[68]). Със сравнително висока честотност на разпространение сред обитателите на Троян и Белиш е името Дабижив, считано за своеобразен антропонимичен връх на жизнезащитните имена. Само през XVI в. в именната система на Дебнево и Калейца фигурира рядко срещаното име *Кийо* – от изчезнало *кий* 'чук', пожелателно според едни автори (да бъде здрав, силен като чук), а според други – от типа отблъскващи имена[69].

Богатият на антропонимични данни регистров материал позволява да се проследи и влиянието на именния репертоар, характерен за аристократичното съсловие в средновековната българска държава, но не би следвало да се забравя, че популярността на определени имена би могла да бъде обусловена и от други фактори. С подчертано широко разпространие се откроява името Новак (Нове), може би и поради специфичната му семантика ('новороден'='който да поднови рода си'), засвидетелствано с най-висока честотност в Троян, но срещано и в Белиш, Дебнево, Старо село. Популярни са и имената Тодор, Герги, Никола, Димитри, Михаил, но разпространението им би могло да се дължи и на принадлежността им към общохристиянския именен репертоар, или да бъде свързано с почитта към определени светци в региона. Със сравнително висока честотност са: Бало (Троян, Голяма Желязна, Дебнево), Богдан, Бран, Добромир/Добремир, Доброслав, Драгомир, Драгушин. Макар и с по-ниска честотност се срещат имена като Богой, Богоя, Богойко (Дебнево, Троян, Голяма Желязна, Старо село), Дърман (Троян, Белиш), Илия (Дебнево, Троян, Белиш), Куман (Троян), Момчил (Дълбок дол), Нестор (Троян), Храно (Белиш), Яно (Голяма Желязна, Калейца), както и единично вписаните Балин (Голяма Желязна), Гърдо (Троян), Сено (Дълбок дол), Тихоно

---

[68] BOA – İstanbul, TD 718, 394–396.

[69] ***Ковачев, Н.*** Българска ономастика [Наука за собствените имена]. Първо издание. София, 1987, с. 136; ***Радева, П.*** Имена-амулети в българската антропонимична система. – В: Ономастично и етнолингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еортоними, зооними, фитоними, хрононими и др. В. Търново, 1996, с. 86.

(Троян), Тихан (Белиш), Трошан (Дебнево, Голяма Желязна), Хинад (Голяма Желязна), Янко (Старо село) и др.[70].

Представената информация далеч не изчерпва индикациите за средновековни крепости и селища в разглеждания регион в коментирания регистров материал. Гранично място заема например средновековното селище/град в региона на днешно Севлиево, идентифицирано в изследванията с Хоталич. Появата на административна единица – нахия, с название Хоталич, единично вписвана като Хоталиче[71], датира едва от XVI в. Факт, който логично повдига въпроса за съдбата на средновековното селище Хотел[72] след османското завоевание и неговата функционална натовареност в османското провинциално устройство, тъй като в османските документи от XV в. под това име фигурира единствено село (*карие*). В най-ранния съкратен регистър (*иджмал дефтери*) от 1479 г.[73] село Хоталич е записано към тимара на Юсуф хан, Ибрахим, Ахад, Юнус и Касъм с „приход [от живущи] извън селото – 435 акчета". Няколко години по-късно в описа от 1483–85 г. е регистрирано село (карие) Хоталич, с друго име Хисар бейи (букв. 'крепост на бея') с 9 домакинства, 19 потомци на спахии и 2 неженени[74]. Важен ориентир в локализацията на средновековековната българска крепост, названието е и категорично потвърждение, че средновековният Хоталич не е пряк предшественик на днешния град Севлиево[75], при все, че в литературата все още има своите поддържници становището, че днешният град Севлиево е пряк наследник на „старото чисто българско средновековно селище Хотел или Хотелец"[76]. Регистровият материал от XVI в. сочи постепенно налагане на новото название Хисар бей, а старото име Хоталич се запазва единствено като наименование на административната единица (каза /нахия). В описа от 1579 (1613/14) г., вече фигурира Хоталич, с друго име Хисар Бейлю-и баля, заедно с Хисар Бейлю-и зир, регистрирано с 20 домакинства, 6 данъкоплатци, отбелязани като рая от вакъфа, посветен на Медина рая и 18 неженени. Не бих искала да навлизам с повече детайли в споровете относно средновековният град при Севлиево и отъждествяването му с Хотел/Хоталич. Ще добавя само, че случаят не е единствен. И до днес въпросът с идентификацията на град/каза Ала кинисе, пареледно съществуваща с Осман пазар, например не е решен[77].

---

[70] Относно разпространението на имената през средновековието вж. ***Мутафова, Кр.*** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). В. Търново, 2002, 115–161.

[71] Препис на хюкм (султанска заповед) в шикяйет регистър (букв. „книга на жалбите") от 1–10 джемазиюлеввел 1086 (24.VII – 2.VIII. 1675) г. относно споровете между войнуците от казите Хоталиче и Търнови. – ***Калицин, М., Кр. Мутафова***. Подбрани османски документи..., док. № 35, с. 336.

[72] В литературата са изказани предположения относно по-специалните административни функции на града и крепостта Хотел през XIV век, оформил се като обособен феодално-административен район с името Хоталич". Вж. напр. ***Гандев, Хр.*** Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. Второ преработено издание. София, 1972, 105–106.

[73] ***ТИБИ***. II, 227.

[74] ***Ковачев, Р.*** Опис на Никополския санджак..., с. 112.

[75] ***Кил, М.*** Разпространение на исляма в българското село през османската епоха. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Т. 2. Съст. Р. Градева, Св. Иванова. Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. София, 1998, с. 85. Авторът отбелязва, че през 1934 г. името на това историческо място, дотогава Сербеглий, е променено на Яворец. Пак там, с. 104, бел. 40. Според Р. Ковачев селището е неустановено и изчезва през XVII в. като оставя само името на административната единица. – ***Ковачев, Р.*** Опис на Никополския санджак..., с. 112.

[76] ***Ковачев, Н.*** Отново за местонахождението и името на средновековното селище Хотел – Хотелец (Хоталич). – в. Росица, 17 март 1984, 6–7; ***Симеонов, С.*** Хоталич – Севлиево. Хилядолетен град край Росица. Севлиево, 10–11. Тезата на Н. Ковачев се приема и от авторите на „Севлиево и Севлиевският край през Възраждането". – ***Йонков, Хр., Н. Ковачев, Й. Панов.*** Севлиево и Севлиевският край през Възраждането. София, 1986, с. 10.

[77] Вж. по-подр. у: ***Андреев, Ст., М. Калицин, Кр. Мутафова.*** Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1: Османски документи XV–XVIII в. Встъпителна студия, превод, коментар и показалци. В. Търново, 2009, 32–37.

Приложеният подход на комплексно изследване и нтерпретиране на османския регистров материал, позволява не само проследяване на континуитета в развитието на отделни селища и осмисляне на предосманския период на съществуването им в рамките на средновековната българска държава. В по-широк план той дава реална възможност за реконструиране на селищната мрежа и инфраструктурата на региона, конкретизиране на приемствеността по отношение на функционална натовареност, включително и на социалния сатус и специфична ангажираност на обитателите им преди и след османското завоевание.

MEDIEVAL FORTRESSES IN THE REGION OF LOVECH AND TROYAN IN THE OTTOMAN DOCUMENTS FROM THE 16th C.

On the basis of unpublished and partly published Ottoman register material from 16th c. within the recent research is attempted to be traced the fate of several medieval fortresses in the region of Lovech and Troyan, which are guarding the road through the Troyan Pass for Lovech and Tsarevgrad Tarnovo, right before and just after the Ottoman conquest. The comparative analysis of the detailed and compact information, offered by the registers of the *mufassal* type, provides an opportunity the indications of continuity from the times of the medieval Bulgarian state to be traced and identified in: the demographics of the population in the earliest registrations; the status of settlements (*derbenci*'s, *voynuk*'s); the toponymy and anthroponymy. That in turn makes possible a grounded rethinking of the still popular in the historiography thesis on the emergence and development of the Balkan villages and Troyan specifically, as a result of the population outflow of from Trakia and the Rodopi region, who was affected by the Ottoman invasion.

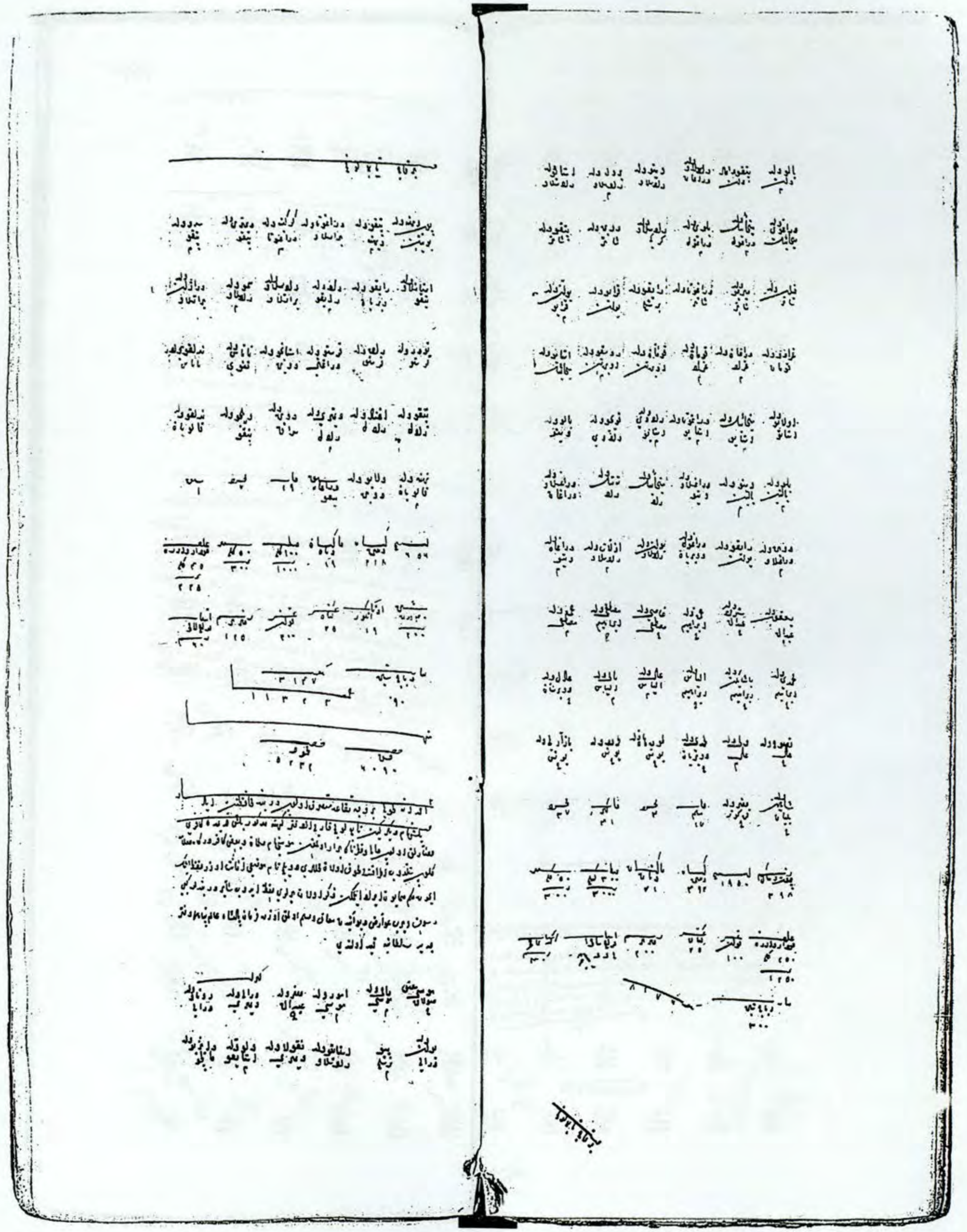

Приложение 2

Откъс от опис на жителите на с. Белиш в муфассал регистър от 1516/17 г., ВОА – Istanbul, MaliyedenMüdevver №11, л. 256а.

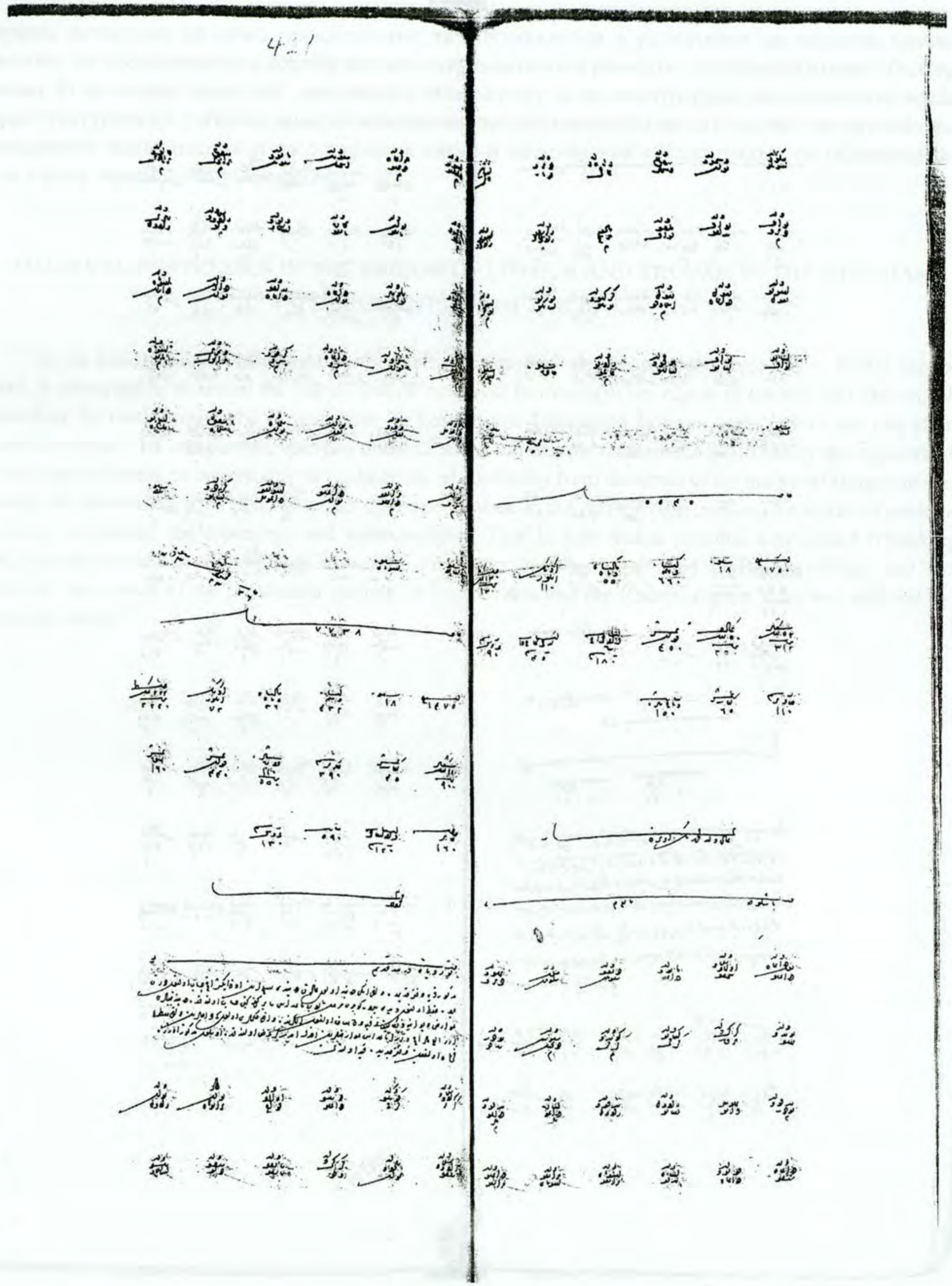

Приложение 3

Откъс от опис на жителите на с. Троян в муфассал регистър от 1541–1545 г., ВОА – Istanbul, TD 416, с. 421.

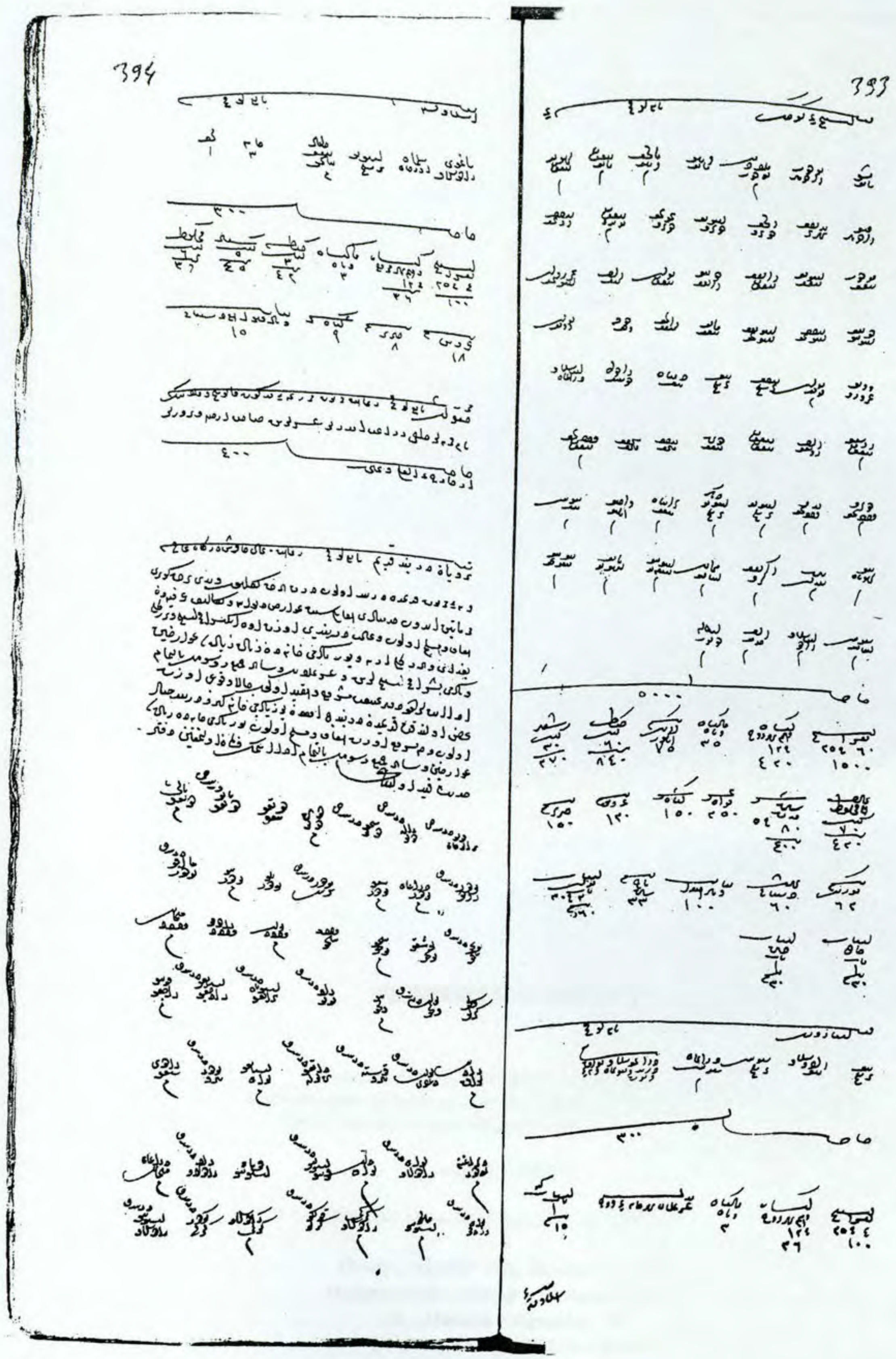

Приложение 4

Откъс от опис на жителите на с. Троян в муфассал регистър от 1579 (1613/14) г., ВОА – Istanbul,TD 718, с. 394.

ВЕЛИКИТЕ АСЕНЕВЦИ

Технически редактор *инж. Мариян Кенаров*
Компютърен дизайн на корицата *Издателство „Абагар“*
Предпечатна подготовка *Издателство „Абагар“*

Формат 60/90/8

Печатни коли 70+3 (цветно приложение)

Печат „Абагар“ АД, Велико Търново
Издателство „Абагар“, Велико Търново
ул. „Никола Габровски“ 98
Главен редактор 062/64-78-14
Редактори 062/64-26-86
e-mail: abagar@dir.bg
www.abagar.net

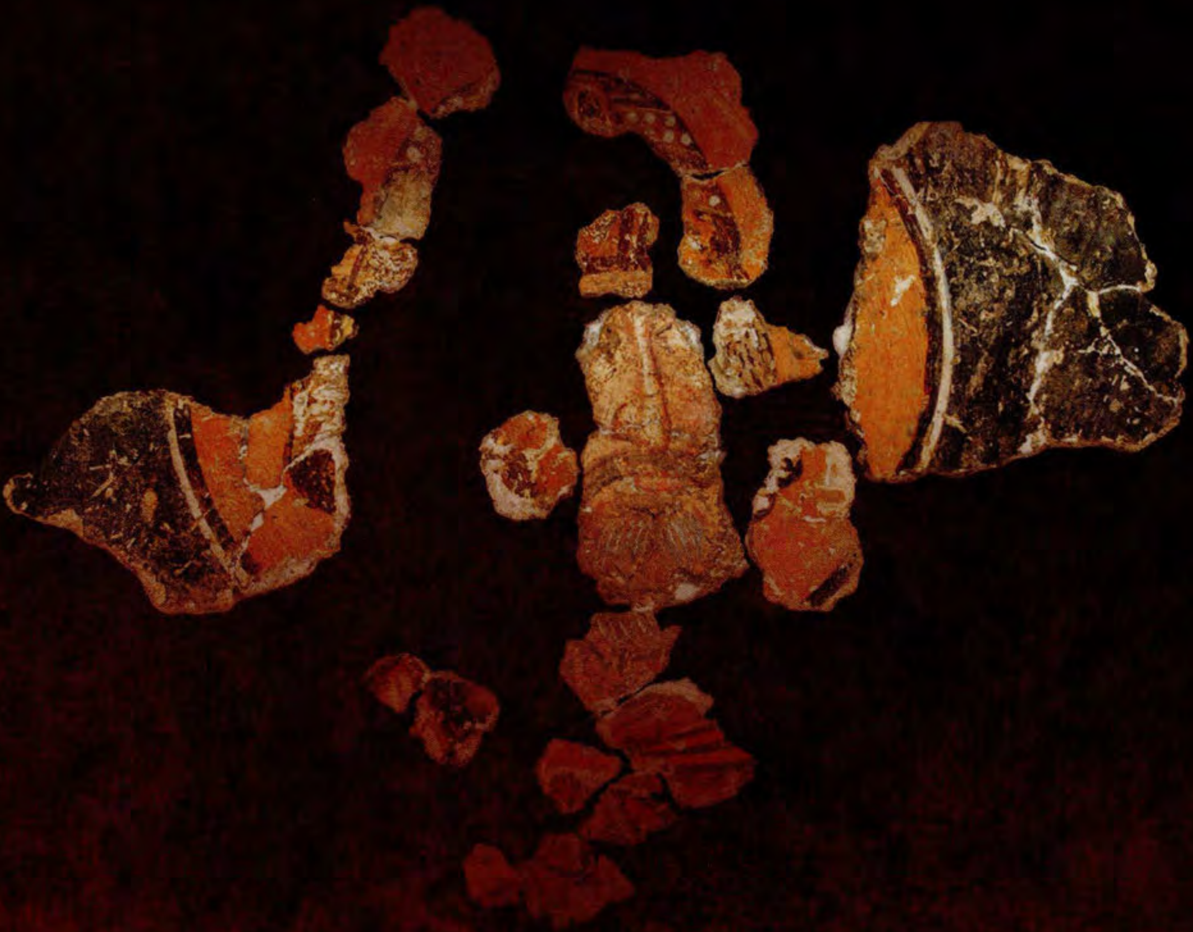

Когато през 1185 г. Петър и Асен избират пътя към Свободата, България е „дълбока провинция" на Византийската империя. Никой не е допускал, че само след две десетилетия българите ще бъдат фактор в „голямата политика"! Днес се оправдаваме с „години на преход", а за същото време първите Асеневци превръщат България във „Велика сила"! Затова нарекохме тази книга „Великите Асеневци", и в това няма никакво преувеличение! След осемстотин и тридесет години в старата столица Велико Търново се проведе международна конференция с участието на десетки учени от страната и чужбина. Техните доклади, публикувани в този сборник, разкриват нови страници от величието на онази България, която нямаме право да забравяме.

проф. Пламен Павлов

ISBN 978-6-19168-176-1